

PHILOLOGIA MEDIANA

<https://doi.org/10.46630/phm.15.2023>

Овај број часописа *Philologia Mediana* (XV/15, 2023) објављује се уз финансијску помоћ Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

University of Niš
Faculty of Philosophy

PHILOLOGIA MEDIANA

Year XV, Vol. 15.

Niš, 2023.

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

PHILOLOGIA MEDIANA

Година XV, број 15.

Ниш, 2023.

PHILOLOGIA MEDIANA
Journal of Philological Studies
Faculty of Philosophy, University of Niš

EDITOR-IN-CHIEF

GORAN M. MAKSIMOVIĆ (University of Niš, Faculty of Philosophy, Serbia)

EDITOR

JELENA JOVANOVIĆ (University of Niš, Faculty of Philosophy, Serbia)

EDITORIAL TEAM

IRENA ARSIĆ (University of Niš, Faculty of Philosophy, Serbia)

NIKOLETA MOMČILOVIĆ (University of Niš, Faculty of Philosophy, Serbia)

SNEŽANA BOŽIĆ (University of Niš, Faculty of Philosophy, Serbia)

MIHAİLO ANTOVIĆ (University of Niš, Faculty of Philosophy, Serbia)

SELENA STANKOVIĆ (University of Niš, Faculty of Philosophy, Serbia)

SNEŽANA MILOSAVLJEVIĆ MILIĆ (University of Niš, Faculty of Philosophy, Serbia)

DEJAN MARKOVIĆ (University of Niš, Faculty of Philosophy, Serbia)

JEAN-MARC VERCROYSE (Artois University, Faculty of Letters and Arts, France)

SANJA MACURA (University of Banja Luka, Faculty of Philology, Bosnia and
Herzegovina)

NEMANJA RADULOVIĆ (University of Belgrade, Faculty of Philology, Serbia)

VIRNA KARLIĆ (University of Zagreb, Faculty of Philosophy, Croatia)

KATJA BAKIJA (University of Dubrovnik, Department of Communicology, Croatia)

NATALIJA NIAGALOVA (Veliko Trnovo University St. Cyril and Methodius, Faculty of
Philology, Bulgaria)

SLOBODANKA VLADIV GLOVER (Monash University, Faculty of Arts, Australia)

SANJA BOŠKOVIĆ-DANOJLIĆ (University of Poitiers, Faculty of Literature and
Languages, France)

LJILJANA BANJANIN (University of Turin, Department of Foreign Languages,
Literatures and Modern Cultures, Italy)

MARKO JESENŠEK (University of Maribor, Faculty of Philosophy, Slovenia)

IVAN ČAROTA (Belarusian State University, Faculty of Philology, Republic of Belarus)

SVETISLAV KOSTIĆ (Charles University in Prague, Faculty of Philosophy, Czech
Republic)

SECRETARY

ALEKSANDAR M. NOVAKOVIĆ (University of Niš, Faculty of Philosophy, Serbia)

www.filfak.ni.ac.rs
www.philologiamediana.com
philologiamediana@filfak.ni.ac.rs
<https://doi.org/10.46630/phm.15.2023>

PHILOLOGIA MEDIANA

Часопис за филолошке науке
Филозофског факултета Универзитета у Нишу

ГЛАВНИ УРЕДНИК

Горан М. Максимовић (Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Србија)

УРЕДНИК

Јелена Јовановић (Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Србија)

УРЕДНИШТВО

Ирена Арсић (Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Србија)
Николета Момчиловић (Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Србија)
Снежана Божић (Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Србија)
Михаило Антовић (Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Србија)
Селена Станковић (Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Србија)
Снежана Милосављевић Милић (Универзитет у Нишу, Филозофски факултет,
Србија)

Дејан Марковић (Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Србија)
Жан-Марк Веркрус (Универзитет Артоа, Филолошко-уметнички факултет,
Француска)

Сања Мацура (Универзитет у Бањалуци, Филолошки факултет, Босна и
Херцеговина)

Немања Радуловић (Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Србија)
Вирна Карлић (Свеучилиште у Загребу, Филозофски факултет, Хрватска)
Катја Бакија (Универзитет у Дубровнику, Одјел за комуникологију, Хрватска)
Наталија Ниагалова (Универзитет Велико Трново, Св. Ђирил и Методије,
Филолошки факултет, Бугарска)

Слободанка Владив Гловер (Monash University, Факултет уметности,
Аустралија)

Сања Бошковић-Данојлић (Универзитет у Поатјеу, Факултет за књижевност и
језике, Француска)

Љиљана Бањанин (Универзитет у Торину, Департман за стране језике,
књижевности и модерне културе, Италија)

Марко Јесеншек (Универзитет у Марибору, Филозофски факултет, Словенија)
Иван Чарота (Белоруски државни универзитет, Филолошки факултет,
Белорусија)

Светислав Костић (Карлов универзитет у Прагу, Филозофски факултет, Чешка
Република)

СЕКРЕТАР

Александар М. Новаковић (Универзитет у Нишу, Филозофски факултет,
Србија)

www.filfak.ni.ac.rs
www.philologiamediana.com
philologiamediana@filfak.ni.ac.rs
<https://doi.org/10.46630/phm.15.2023>

САДРЖАЈ

СТУДИЈЕ И ОГЛЕДИ / STUDIES AND ESSAYS

Радмило Н. Маројевић (Београд) ОСНОВНО (НАУЧНО-ПОПУЛАРНО) ИЗДАЊЕ <i>ЛУЧЕ МИКРОКОЗМА И СПРОВОДА ПРАХУ С. МИЛУТИНОВИЋА</i> ПЕТРА II ПЕТРОВИЋА-ЊЕГОША ...	19
Nermin S. Vučelj (Niš) ENCYCLOPÉDISME FRANÇAIS : L'ESPRIT FRONDEUR DANS LA RÉPUBLIQUE DES LETTRES	33
Игор М. Симановић (Бања Лука) <i>ЗАПИСИ ИЗ МРТВОГ ДОМА</i> ИЛИ <i>ПРОКЛЕТА АВЛИЈА</i> ДОСТОЈЕВСКОГ: БЛИСКОСТ КЊИЖЕВНОГ КОНЦЕПТА ТАМНИЦЕ КОД ДОСТОЈЕВСКОГ И АНДРИЋА	43
Сара З. Арва (Београд) ФИГУРА ПЕСНИКА У ЦИКЛУСУ „КРИТИКА ПОЕЗИЈЕ” БРАНКА МИЉКОВИЋА	63
Јована М. Копања (Нови Сад) ЕРОТОЛОШКО ЧИТАЊЕ <i>БОЖИХ ЉУДИ</i> БОРЕ СТАНКОВИЋА	75
Мирјана М. Лукић, Огњен М. Куртеш (Пале) АУТОБИОГРАФСКИ АСПЕКТИ ПРОЗЕ <i>ИЗ ЈЕДНОГ ДНЕВНИКА</i> ВЕЛИМИРА РАЈИЋА	89
Милош Р. Миловановић (Београд) ЛИКОВНА ПЕРСПЕКТИВА ДЕСАНКИНЕ „ПРОЛЕЋНЕ ПЕСМЕ“	103
Борис А. Ђорем (Пале) РАНЕ ПЈЕСНИЧКЕ ЗБИРКЕ ТИНА УЈЕВИЋА	119
Милица А. Кандић (Крагујевац) СЛИКА ДРУГОГ У РОМАНУ <i>ТАИ ГОРАНА</i> ГОЦИЋА	135
Сузана Р. Бунчић (Бијељина) ИНТЕРТЕКСТУАЛНОСТ КАО ФОРМАТИВНИ ПРИНЦИП У РОМАНУ <i>ЧУВАР АДРЕСЕ</i> МОМА КАПОРА	147

Јелена И. Маринков (Београд) ДВОСТРУКА ФИКЦИОНАЛНОСТ МОГУЋИХ СВЕТОВА У ПРИПОВЕЦИ СВИРАЧ ИЗ ЗЛАТНИХ ВРЕМЕНА.....	165
Ненад Ђ. Благојевић, Олга А. Трапезникова (Ниш) ТАНАТОЛОШКИ МОТИВИ У ПРИПОВЕТКАМА ВИКТОРА ПЕЉЕВИНА	177
Маја Д. Антић (Ниш) ЕЛЕМЕНТИ МАГИЧНОГ РЕАЛИЗМА У РОМАНУ <i>ЛИМЕНИ ДОБОШ</i> ГИНТЕРА ГРАСА	187
Софија Г. Јанковић (Ниш) ИНТЕРМЕДИЈАЛНИ АСПЕКТИ ПЕСМЕ „DEUTSCHLAND” (ТЕКСТ И МУЗИКА)	203
Софија А. Биланџија (Београд) ОСЛОВЉАВАЊЕ У ИЗАБРАНИМ КОМЕДИЈАМА ЛУДВИГА ХОЛБЕРГА	215
Василиса Н. Серафимовић (Ниш) ПУТОПИС 21. ВЕКА – <i>SINPROMATUM: I GREW MY BOOBS IN CHINA</i> САВАНЕ ГРЕЈС КАО ПРИМЕР САВРЕМЕНОГ ПУТОПИСА.....	227
Aleksandra Z. Stojanović (Kragujevac) VIETNAMIZING THE TRALFAMADORIANS IN KURT VONNEGUT'S <i>SLAUGHTERHOUSE-FIVE</i>	241
Ana P. Mužar (Beograd) REWRITING GENDER NARRATIVES IN KAMALA MARKANDAYA'S POSSESSION... ..	253
Nataša M. Živić (Niš) LA TRADUCTION DE LA POÉSIE : L'EXEMPLE DU POÈME <i>L'INVITATION AU</i> <i>VOYAGE</i> DE BAUDELAIRE TRADUIT EN SERBE	263

ИСТРАЖИВАЊА / RESEARCH

Нина Љ. Судимац (Ниш) ОСОБИНЕ КОНСОНАНТСКОГ СИСТЕМА СРПСКИХ ГОВОРА У РУМУНИЈИ (СВИНИЦА)	279
Арсеније М. Сретковић (Крагујевац) ПРОФИЛИСАЊЕ ГОВОРНИКА НА ОСНОВУ ТЕКСТА: НА ПРИМЕРУ ОПРОШТАЈНОГ ПИСМА.....	291
Наталија Н. Стојменовић (Ниш) ПРЕСУПОЗИЦИЈА ИЗРИЧАЈА СА ИТЕРАТИВНИМ ГЛАГОЛИМА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ	307

Данијела З. Радовановић (Лесковац) СТАВОВИ ЛЕСКОВЧАНА ПРЕМА УРБАНОМ И РУРАЛНОМ ГОВОРНОМ ТИПУ ПРИЗРЕНСКО–ЈУЖНОМОРАВСКОГ ДИЈАЛЕКТА	325
Nađa S. Miljković (Niš) LA POLYSÉMIE COMME UN DES PROBLÈMES DANS LA TRADUCTION DU FRANÇAIS VERS LE SERBE SUR L'EXEMPLE DE TRAITÉ INSTITUANT LA COMMUNAUTÉ DES TRANSPORTS	345
Natasa M. Lujic (Niš) LES CORRESPONDANCES INTERTEXTUELLES ENTRE CHARLES BAUDELAIRE ET RICHARD WAGNER	359
Jelena G. Jaćović (Niš) LE SUBJONCTIF DANS LE FRANÇAIS DE L'ÉCONOMIE	371
Vladimir N. Figar (Niš) METAPHORICAL FRAMINGS IN <i>THE NEW YORK TIMES</i> ONLINE PRESS REPORTS ABOUT CHATGPT	381
Jelena M. Josijević (Kragujevac) COMPARATIVE FORMATION IN DISYLLABIC ADJECTIVES ENDING IN /ɪ/	399
Тамара Н. Јаневска (Крагујевац) МЕТАФОРИЧКА КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА ПАМЋЕЊА КОД ГОВОРНИКА ЕНГЛЕСКОГ И СРПСКОГ ЈЕЗИКА.....	413
Јелена В. Бадовинац, Александра Р. Блатешић (Нови Сад) ИЗАЗОВИ У ПРЕВОЂЕЊУ ФРАЗЕОЛОГИЗАМА ИЗ ИТАЛИЈАНСКОГ ЈЕЗИКА НА СРПСКИ ЈЕЗИК: ФРАЗЕОЛОГИЗМИ СА ИМЕНИЦАМА КОЈЕ ОЗНАЧАВАЈУ АРХИТЕКТОНСКЕ ОБЈЕКТЕ И ЊИХОВЕ ДЕЛОВЕ	429
Sladana D. Stanojević (Kragujevac) IL VOCALISMO TONICO NELLE GRAMMATICHE STORICHE E STORICO- COMPARATIVE E NEI MANUALI DI STORIA DELL'ITALIANO.....	445
Anja B. Petrović (Niš) IMAGE SCHEMAS AND DOWNGRADING IN JANETTE TURNER HOSPITAL'S SHORT STORY "HERE AND NOW"	457
Jovana Milovanović (Beograd) CROSS-LINGUISTIC INFLUENCE OF L2 ON COMPREHENSION OF L1 ACADEMIC VOCABULARY	471
Данијела В. Бабић (Београд) KOMMER (ATT) + INFINITIV KAO ПРОСПЕКТИВНА КОНСТРУКЦИЈА У САВРЕМЕНОМ ШВЕДСКОМ ЈЕЗИКУ	481
Marina Đ. Đukić Mirzayantz, Nikoleta M. Momčilović (Niš) MOTIVATION FOR ENROLMENT AND THE STUDENTS' ATTITUDES AT THE	

FACULTY OF PHILOSOPHY IN NIŠ REGARDING THE GERMAN LANGUAGE AND
LITERATURE STUDY PROGRAMME 491

Милена Н. Тошић (Београд)
ФОРМИРАЊЕ И ПОЧЕТАК РАДА КАТЕДРЕ ЗА РУСКИ ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ
УНИВЕРЗИТЕТА У НИШУ 505

Antonina V. Kostić, Maja G. Bačić Ćosić (Beograd)
THE REPRESENTATION OF WOMEN IN PROVERBS – A COMPARATIVE ANALYSIS
OF MODERN GREEK AND SERBIAN LANGUAGE 523

Александар М. Новаковић (Ниш)
АНАЛИЗА ГРЕШАКА УЧЕНИКА ИЗ ЛИБИЈЕ У НАСТАВИ СРПСКОГ КАО
СТРАНОГ ЈЕЗИКА НА НАРОДНОМ УНИВЕРЗИТЕТУ У КРУШЕВЦУ 537

Ивана З. Митић, Неда Н. Стефановић (Ниш)
СЛИЧНОСТИ И РАЗЛИКЕ У УПОТРЕБИ И ЗНАЧЕЊУ ИЗРАЗА *И ДРУГИ / И
ОСТАЛИ* У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ 557

**ТЕМАТ О КЊИЖЕВНИМ ЧАСОПИСИМА /
CHAPTER ABOUT LITERARY MAGAZINES**

Снежана М. Милосављевић Милић (Ниш)
РУБРИКА „ПОЈМОВНИК” У ЧАСОПИСУ *КЊИЖЕВНА ИСТОРИЈА* 573

Татјана Г. Трајковић (Ниш)
ТРИ ДЕЦЕНИЈЕ *ГОДИШЊАКА ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК* 581

Мирјана Д. Бојанић Ђирковић (Ниш)
КЊИЖЕВНА ПОЛЕМИКА У ДНЕВНОМ ЛИСТУ: *СЛУЧАЈ РАДА ДРАИНЦА У
ПРАВДИ* 601

Јелена Ђ. Марићевић Балаћ (Нови Сад)
ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ 2021–2022. 613

Јелена М. Стошић (Ниш)
САГЛАСЈЕ ЈЕЗИКА И ДУХОВНОСТИ – О ИСТРАЖИВАЊИМА ЈЕЗИКА У
ЧАСОПИСУ *ЦРКВЕНЕ СТУДИЈЕ* 621

Стефан С. Симоновић (Ниш)
ЧАСОПИС *ИСХОДИШТА* (2015–2022) У КУЛТУРНОМ КОНТЕКСТУ 633

Сања Д. Стевановић (Ниш)
ИЗАЗОВИ НАСТАНКА И ОБЈАВЕ КЊИЖЕВНОГ ПРЕВОДА НА ПРИМЕРУ
РУБРИКЕ *ЈЕЗИЧКИ ВАВИЛОН* ЕЛЕКТРОНСКОГ ЧАСОПИСА „БЕЗ
ЛИМИТА” 645

Душан Ж. Петровић (Ниш)
УТИЦАЈ ПАНДЕМИЈЕ НА ПРИЛОГЕ *ЛЕТОПИСА МАТИЦЕ СРПСКЕ* 655

Љубинка П. Цекић (Ниш) КЊИЖЕВНИ ПОЧЕЦИ АНЂЕЛКА КРСТИЋА.....	667

Јелена З. Милић (Ниш) БИБЛИОГРАФИЈЕ АУТОРСКИХ ПРИЛОГА ИЗ ПЕРИОДИЧНИХ ПУБЛИКАЦИЈА: КА ЛИСТОЛОШКОМ ПРИСТУПУ	679

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА / CONTRIBUTIONS AND ORIGINAL MATERIAL

Душан М. Иванић (Београд) ЛЕКСИКОН СРПСКОГ РЕАЛИЗМА: ГРАЂА И ПРИМЈЕРИ.....	699

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Јелена В. Јовановић (Ниш) МАЈСКИ РАЗГОВОРИ О ПОЕЗИЈИ ТОМИСЛАВА МАРИНКОВИЋА	761

Мирјана Д. Бојанић Ћирковић (Ниш) НЕКИ СТВАРНИ И МОГУЋИ СВЕТОВИ	771

Соња С. Ћорић (Ниш) СТУДИЈА О ЈАКОВУ ИГЊАТОВИЋУ	777

Нина Љ. Судимац (Ниш) КАКО ЛАКО (ПРО)ГОВОРИТИ НА СРПСКОМ – СРПСКИ КАО СТРАНИ ЈЕЗИК НА ФИЛОЗОФСКОМ ФАКУЛТЕТУ У НИШУ У СВЕТЛУ МЕТОДИКЕ.....	783

Јелена З. Милић (Ниш) И ЗЕМАЉСКО ДУШУ ВЕЖЕ С НЕБОМ	787

Александра Р. Лончар Раичевић (Ниш) О ДИКЦИЈИ И ПРОЗОДИЈИ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ	793

Душан Р. Стефановић (Косовска Митровица) ФИЛОЛОЗИ ИЗМЕЂУ ЛИНГВИСТИКЕ И СТИЛИСТИКЕ	797

СТУДИЈЕ И ОГЛЕДИ /
STUDIES AND ESSAYS

Радмило Н. Маројевић*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за славистику

ОСНОВНО (НАУЧНО-ПОПУЛАРНО) ИЗДАЊЕ ЛУЧЕ МИКРОКОЗМА И СПРОВОДА ПРАХУ С. МИЛУТИНОВИЋА ПЕТРА II ПЕТРОВИЋА-ЊЕГОША

У овом се раду** разматрају Његошеви пјеснички текстови који се објављују у формату основних (научно-популарних) издања и упоређују с критичким и акценатским издањима, и то спјев *Луча микрокозма* и пјесма-некролог *Спровод праху Симеона Милутиновића*. С друге стране, образлаже се цјелисходност објављивања наведене пјесме у прилогу основног и сваког другог издања *Луче*: *Спровод праху Симеона Милутиновића* је пјесников *post scriptum* уз космогонијску поему о природи људске душе, која је и посвећена Симеону Милутиновићу као пјесничком учитељу Његошевом.

Кључне ријечи: Петар II Петровић-Његош, спјев *Луча микрокозма*, пјесма-некролог *Спровод праху Симеона Милутиновића*, научно издање

I. Полазишта

0.1. Основно издање спјева *Луча микрокозма* најприје је објављено паралелно с руским препјевом Иље Михајловича Числова [Маројевић 2017^a: 62–223 (на парним странама)], затим у издању три Његошева спјева [Маројевић 2018: 67–149], најзад у издању спјегова и романсе *Ноћ скупља вијека* [Маројевић 2021: 107–189]; ово би било образложење четврте публикације *Луче* у формату основног издања. Претходно је објављено критичко и акенатско издање спјева и репринт првог издања, као и други извори за утврђивање канонског текста [Маројевић 2016].

0.2. Пјесма-некролог *Спровод праху Симеона Милутиновића* објављена је прво у формату основног издања [Маројевић 2022^a: 144–146], а онда исте године и у формату критичког издања [Маројевић 2022^b: 25–27]; обје публикације су снабђевене репринтом првог издања [Маројевић 2022^a: 132–133; Маројевић 2022^b: 51–52]; акценатско издање није објављивано.

0.3. У излагању у Матици српској на Његошев дан, и потом у чланку објављеном у *Његошевом зборнику Матице српске*, теоријски су разграничена три типа издања Његошевих дјела – критичка, акценатска и основна [Маројевић 2020], овдје

* radmilo@mail.ru

** Рађено у оквиру научног пројекта „Пјесничка дјела Петра II Петровића-Његоша у оригиналу и руским преводима“ Института за славистику и филологију Паневропског универзитета Апеирон у Бањој Луци.

се она разграничавају, конкретно и у пракси, на примјеру једне поеме и једне пјесме; зашто се та пјесма едичионо прикључује тој поеми као Прилог – образложићемо у „Исходиштима“ овога рада.

II. Ортографија и ортоепија основних издања

1. У основним издањима квадратне заграде користимо за реконструкцију дјелова текста којих нема у првом издању. Поред појединачних ријечи у којима неки глас није граfiјски одражен у првом издању, скраћеница у посвети и једне фусноте која је дописана у ауторском примјерку, у спјеву *Луча микрокозма*, који је посвећен Симеону Милутиновћу [даље: *Луча*], реконструкцији подлијежу наслови пјевања (1), испуштени стих (2) и усљед фонетског писања неодражени предлози *с* (3) и *к* (4). У пјесми-некрологу *Спровод праху Симеона Милутиновића* [даље: *Спровод праху*], поред иницијала у наслову и потпису, реконструишемо једном и предлог *с* (3).

(1) Стихове који претходе Пјесни првој издвајамо у *Пролог*, а од Пјесне шесте одвајамо завршних седам строфа у *Епилог*. Поред тога, васпостављамо ријеч *Пјесна* у наредним пјевањима (у првом издању *Луче* она стоји само у међунаслову Пјесна 1).

(2) У рукопису са којег је Симеон Милутиновић Сарајлија приређивао прво издање *Луче* недостајао је један стих. Сарајлија реконструише десети, а ми први стих строфе: [Ова гѡрдѧ и пѧкостнѧ душа,] [ЛМ 1141]. Сарајлијина реконструкција је била језички и идејно неадекватна.

(3) Квадратне заграде користимо за реконструкцију предлога *с* испред ријечи које почињу сугласником *с*- или *з*- (у савременом књижевном језику у том случају се користи предлог *са*). Таквих је у *Лучи* тридесет примјера, а први је у стиху: Свемогућство [с] свѣтѡм тај'нѡм шапти [ЛМ 169], и један у *Спроводу праху*: све гудимо сѧми [с] сѡбѡм, [СП 37⁶].

(4) Квадратне заграде у *Лучи* користимо за реконструкцију предлога *к* испред ријечи која почиње сугласником *к*- (у савременом књижевном језику у том случају се користи предлог *ка*). Такав је један примјер: жедно хѣтѣ [к] кѣвавѡме боју [ЛМ 1433].

2. У основним издањима [Marojević 2021: 107–189; Marojević 2022^a: 166–168], за разлику од критичких [Marojević 2016: 105–224; Marojević 2022^b: 25–27], не користи се графема **Ѣ** за једносложне рефлексе дугог јата. Умјесто ње даје се комбинација апострофа, јоте и вокала *е* (на коме се ставља дугосилазни или дугоузлазни акценат, ако је вокал под акцентом, или послјеакценатска дужина, ако није под акцентом).

(1) Ако се реконструише дугосилазни акценат на једносложном рефлексу дугог јата, на двосложном рефлексу њему одговара краткосилазни акценат на вокалу *и* (*смѣјешнѣ*): задатак је см'јешнѣ људска судба, [ЛМ 3]. Таква су и два примјера у *Спроводу праху*: показа ми св'јѣт без бусла, [СП 33^a]; то је б'јѣднѧ земља наша, [СП 34^a]. У фонетској транскрипцији на мјесту апострофа изговара се неслоговно *и*, док сонант *ј* има само екскурзију па се у изговору може занемарити: см^ијѣшнѣ, св^ијѣт, б^ијѣднѧ.

Ако се реконструише дугоузлазни акценат на једносложном рефлексу дугог

јата, узлазни акценат је и на двосложном рефлексу, исто на вокалу *е* (аутентичности ради, ми за Његошеву епоху реконструишемо дугоузлазни акценат – *звѣјѣздѣ*, нормативисти дају краткоузлазни – *звѣјѣздѣ*): при игрању свјетлокосих зв’јѣздѣ – [ЛМ 46]. Таква су и два примјера у *Спроводу праху*: алмаз ц’јѣнѣ нѣ’мѣ праве [СП 25⁶]; у којим се зв’јѣзде тиће [СП 32^а]. У фонетској транскрипцији на мјесту апострофа изговара се неслоговно *и*, док сонант *ј* има само екскурзију па се у изговору може занемарити: зв’јѣздѣ*, ц’јѣнѣ, зв’јѣзде.

Ако се реконструише дужина на једносложном рефлексу дугог јата, на двосложном ије-рефлексу нема ни дужине ни акцента (*сѣгрѣишѣ*): дѣ сѣгр’јѣшѣ богу превластила [ЛМ 246]. У фонетској транскрипцији на мјесту апострофа изговара се неслоговно *и*, док сонант *ј* има само екскурзију па се у изговору може занемарити: сѣгр’јѣшѣ.

(2) Једносложни рефлекс дугог јата има вокатив *пѣјѣвче* именице *пијѣвац*: србскѣ п’јѣвче небом осѣјани, [ЛМ 2], у фонетској транскрипцији: п’јѣвче (а не *пјѣвче), именица *п’рѣвијѣнац*: два војводе, небесни п’рв’јѣнци – [ЛМ 991], у фонетској транскрипцији: п’рв’јѣнци (а не *п’рвјѣнци), глагол *прѣтијѣцати*: она ће их свуда прѣт’јѣцати [ЛМ 2009], у фонетској транскрипцији: прѣт’јѣцати (а не *прѣтјѣцати) и зајменички облик *свијѣма*: међу св’јѣма бесмртним дусима, [ЛМ 1022], у фонетској транскрипцији: св’јѣма (а не *свјѣма).

Једносложни рефлекс дугог јата има и прилог *пѣслије*, на примјер: пѣсл’јѣ скупа миротворци дѣ смо; [ЛМ 1165], и предлог *пѣслије*, на примјер: Пѣсл’јѣ страшна његова карања [ЛМ 1531], у фонетској транскрипцији: пѣсл’јѣ (а не *пѣсье).

(3) Његошев идиолект и пјеснички језик карактеришу придјев *цвѣјѣтнѣ* (а не *цвѣтнѣ): покрите су цв’јѣтнѣм ливадама – [ЛМ 604], у фонетској транскрипцији: цв’јѣтнѣм, и *свијѣтскѣ* (а не *свјѣтскѣ): и остане у св’јѣтскѣм метежу [ЛН 864], у фонетској транскрипцији: (у) св’јѣтскѣм, именице *блѣјѣднѣст* (а не *бљѣднѣст): те мијѣша мрѣке са бл’јѣдношћу. [ЛМ 1680], у фонетској транскрипцији: бл’јѣдношћу, и *слѣјѣпѣст* (а не *слѣпѣст): дѣ бѣзумнѣ сл’јѣпѣст обожава. [ЛМ 2180], у фонетској транскрипцији: сл’јѣпѣст.

(4) Његошеви хиперијекавизми су именица *зѣвијѣса*, на примјер: непрозрачну смртности зѣв’јѣсу, [ЛМ 266], у фонетској транскрипцији: зѣв’јѣсу, именица *пѣбијѣда*, на примјер: тамо свјетлост ужасне пѣб’јѣде [ЛМ 965], у фонетској транскрипцији: пѣб’јѣде, и њена изведеница, придјев *нѣпобијѣднѣ*, на примјер: и мојијем нѣпоб’јѣднѣм штитом, [ЛМ 1374], у фонетској транскрипцији: нѣпоб’јѣднѣм, и сложено-изведена твореница *пѣбијѣдонѣснѣ*: вјерне војске и пѣб’јѣдонѣснѣ [ЛМ 1888], у фонетској транскрипцији: пѣб’јѣдо-нѣснѣ, те именица *пѣбијѣднѣк*: појућ славу пѣб’јѣднѣка-творца [ЛМ 1869], у фонетској транскрипцији: пѣб’јѣднѣка. У савременом књижевном језику те ријечи гласе: завјеса, побјѣда, непобјѣдни, побјѣдоносни и побјѣдник, али оне нису и Његошеве.

(5) Његошев хиперијекавизам је глагол *вѣдијѣти* и његова изведеница *вѣдијѣније*, на примјер: у њем вићех страшно вѣд’јѣније – [ЛМ 1523], у фонетској тран-

скрипцији: вѣд^нјѣније (а не *вѣдјеније), као и сложено-изведена ријеч *сновидијѣње*, на примјер: људски живот – сновид^нјѣње страшно. [ЛМ 4], у фонетској транскрипцији: сновид^нјѣње (а не *сновидјѣње), те изведеница префиксалног глагола *привидијѣње*, на примјер: у кѡм види стрѣшнѣ привид^нјѣња [ЛМ 72], у фонетској транскрипцији: привид^нјѣња (а не *привидјѣња). У савременом књижевном језику те ријечи гласе: видјети, виђење, сновиђење и привиђење, али оне нису и Његошеве.

(6) Његошев хиперијекавизам је и број *ѡбије*, на примјер: с ѡб^нјѣ стране бѣсмртнѣ војнике [ЛМ 1483], у фонетској транскрипцији: ѡб^нјѣ. У савременом књижевном језику та ријеч гласи: обје, али не и код Његоша.

(7) Хиперијекавизам је у књижевном језику и придјев *свѣјетли*, на примјер: Ако исток сунце св^нјѣтлѡ рађа, [ЛМ 135], у фонетској транскрипцији: св^нјѣтлѡ (а не *свјѣтлѡ, како је код Мажуранића и у западним српским крајевима).

(8) Једносложни рефлекс дугог јата налазимо у именици *гњѣјев*, на примјер: гњ^нјѣв праведни ѡрѹж^нје је правде! [ЛМ 1100], у фонетској транскрипцији: гњ^нјѣв, и у трпном глаголском придјеву *разгњѣвљен*: на нѣказу творца разгњ^нјѣвљена! [ЛМ 1524], у фонетској транскрипцији: разгњ^нјѣвљена. Гласовна група *гни-* у Његошевом идиолекту прешла је у *гњи-* и у именици *гњијездо*, која у *Лучи* није посвједочена (јесте у *Горском вијенцу* и *Шћепану Малом*).

3. У основним издањима, за разлику од критичких, не користи се графема **ѣ** у комбинацији с вокалима *о*, *а* и *е* за ознаку хетеровокалских дифтонга.

(1) Умјесто графема **ѡѣ** критичког издања у основном издању користимо, прво, секвенцу **ѡј** у придјевима који у несажетом облику гласе *неизбројѣни*: и пѡроде неизброј^нѣ дрвѣ – [ЛМ 616]; легиони, опет, неизброј^нѣ, [ЛМ 648] и *небројѣни*: „и на њине неброј^нѣ ликове [ЛМ 978]; за алмазне неброј^нѣ стубове [ЛМ 1205]. И у овим примјерима у фонетској транскрипцији на мјесту апострофа изговара се неслоговно *е*, док се сонант *ј* не изговара остајући у фонолошкој структури облика, па га у акценатском издању наводимо у угластој загради: неизброј^нѣ (а не *неизбрѡјнѣ), неизброј^нѣ (а не *неизбрѡјнѣ), неброј^нѣ (а не *небрѡјнѣ).

Умјесто графема **ѡѣ** критичких издања у основним издањима користимо секвенцу **ѡј**, друго, у зависним падежима именице која у несажетом облику гласи (ак./ген.) *чѡјека*, на примјер: ово чѡј^нка ниже скота ставља, [ЛМ 89], и нѡдежда будућности – / својакаѣ чѡј^нка с Богом: [СП 20]. У фонетској транскрипцији на мјесту апострофа изговара се неслоговно *е*, док се сонант *ј* не изговара, али остаје у фонолошкој структури ријечи, па га у акценатским издањима наводимо у угластој загради: чѡј^нѣка (а не *чѡјка).

(2) Умјесто графема **ѡѣ** критичког издања у основном издању *Луче* користимо секвенцу **ѡј**, треће, у именици која у несажетом облику гласи *вѡѣнство*, на примјер: а вѡј^нство се с слѡвѡм хучном вѣртѣ. [ЛМ 900], у фонетској транскрипцији: вѡ^ннство (а не *вѡјнство). У овом примјеру графема **ј** с апострофом у писању – орто-

епски одговара само неслоговно *и*.

(3) Умјесто графема̂ **ај** критичког издања у основном издању *Луче* користимо секвенцу **ај'**, прво, у именици која у несажетом облику гласи *таина*, на примјер: тај'на чој'ку човјек је највиша, [ЛМ 133], у фонетској транскрипцији: та^нна (а не *тајна). У овом примјеру графеми **ј'** с апострофом у писању – ортоепски одговара само неслоговно *и*.

Умјесто графема̂ **ај** критичког издања у основном издању *Луче* користимо секвенцу **ај'**, друго, у придјеву који у несажетом облику гласи *таини*, на примјер: тај'ни случај наш је отац био, [ЛМ 1294], у фонетској транскрипцији: та^нни (а не *тајни). И у овом примјеру графеми **ј'** с апострофом у писању – ортоепски одговара само неслоговно *и*.

(4) Умјесто графема̂ **еј** критичких издања у основним издањима користимо секвенцу **еј'** у дивербу који образују рјечца *не* (на коју се обавезно преноси акценат) и глагол *имати*, тј. у фонетској ријечи која у несажетом облику гласи *не им*, на примјер: величеству твоме краја неј'ма! – [ЛМ 600], алмаз ц'јенē неј'ма праве [СП 25⁶], у фонетској транскрипцији: не^нма (а не *нејма). И у овим примјерима графеми **ј'** с апострофом у писању – ортоепски одговара само неслоговно *и*.

4. Његошев идиолект и пјеснички језик карактерише слабо финално *х* у генитиву множине послје дугог *а* или *и*. Изговор тог слабог *х* није фонолошки обавезан па се не мора примјењивати: и сам пјесник га је у неким пјесмама замјењивао апострофом, а никако није одражен у примјерима у којима је генитив једине и генитив двојине секундарно попримио значење множине (такви примјери су посвједочени у *Горском вијенцу*).

(1) Наставак *-ā* у генитиву множине у аутентичном изговору гласи *-ā^х*, на примјер: Човјек изгнат за врата чудѣствā – [ЛМ 5] (изговара се чудѣствā или чу^хдѣствā^х).

(2) Наставак *-ī* у генитиву множине у аутентичном изговору гласи *-ī^х*, на примјер: жеља му је страстī ужаснијех [ЛМ 86] (изговара се страстī или страстī^х).

(3) Да бисмо искључили генитив множине стављамо знак за краткоћу у примјерима типа: сљедујући стопам а^хрхāнгелā [ЛМ 284]; до небѣсā прѣстолодржнōга [ЛМ 435], само ђдблѣск успомѣнā [СП 12^а].

(4) За разлику од *Шћепана Малог*, у коме се мора у неким примјерима у изворном тексту реконструисати наставак *-а[х]*, таквих примјера у *Лучи*, *Спроводу праху* и *Горском вијенцу* нема.

5. Графема **ѣ** с надредним знаком за дужину без акцента указује на тауовокалски дифтонг у дивербу насталом комбинацијом замјенице или везника с копулом *је* (губљење *ј* између двају *е* условљава њихово сажимање).

(1) Везничка ријеч *ћѐ* с глаголском копулом *је* формирала је диверб у стиховима: *ћѐ вјенчано биће с зачатијем*, [ЛМ 279]; *ћѐ кукање и плач окруњено*, [ЛМ 525]; *ћѐ вјенчана глупост са тирјанством*, [ЛМ 526]; *ћѐ мрачношћу сфера узбуњена!*“ – [ЛМ 1560]; народности *ћѐ* нам олтар – / туђега смо свагда робом! [СП 38^a]. У наведеним примјерима данас је могућ и вокалски степен сажимања (изговара се *ћѐ* с дугосилазним акцентом), али се за Његошево вријеме, у аутентичном изговору, реконструише таутовокалски дифтонг, тј. изговарају се два *е*, од којих је друго неслоговно: (*ћѐ је*) → *ћѐј*^е. Угласта заграда, коју користимо у акценатским издањима, овдје нам служи за глас који се фонетски у говору губи, а остаје у језику фонолошки, тј. по функцији.

(2) Везник *тѐ* с глаголском копулом *је* у стиховима: *тѐ у свјетлост биће окупао.*“ – [ЛМ 425]; *тѐ љ двије нѐпреглѐднѐ масе* [ЛМ 1446] формирао је диверб: (*тѐ је*) → *тѐј*^е. Овдје је, и данас, могућ само (таутовокалски) дифтонг у изговору.

(3) Акузатив личне замјенице првог лица једине *ме*, који се данас поима као нека врста енклитике, с глаголском копулом *је* формирао је диверб у стиху: „Висока мѐ воља назначила [ЛМ 381], у коме се, након губљења *ј*, изговара искључиво таутовокалски дифтонг, тј. два *е*, од којих је друго неслоговно: (*ме је*) → *меј*^е.

(4) Стари акузатив повратне замјенице *се*, који се данас поима као нека врста енклитике, односно повратна рјечца *се*, с глаголском копулом *је* формирао је диверб у стиху: одавде сѐ са свјетлошћу првѐ [ЛМ 685], у коме се, након губљења *ј*, изговара искључиво таутовокалски дифтонг, тј. два *е*, од којих је друго неслоговно: (*се је*) → *сеј*^е.

6. Графемама *ѧ* и *ѧ̃* с надредним знаком за дужину, без означеног акцента на ријечи, указује се на таутовокалски дифтонг у саставу исте лексеме. У саставу исте фонетске ријечи (лексеме с препозитивним везником *и*) у новом издању Његошевих дјела [Маројевић 2021] пишемо оба *и*.

(1) Оптативна рјечца *дѧако* у *Горском вијенцу* и *Шћепану Малом* има тросложни лик, а у *Лучи*, због потребе стиха, друго *а* губи слоговност: *дѧако* дођу к себи изгубници!“ – [ЛМ 1190], тј. изговара се: *дѧ^ако* (а не *дѧко*, као у савременом књижевном језику).

(2) Таутовокалски дифтонг реконструишемо у личном имену *Гавриѧил*, који у прози има тросложни лик, а у првом полустиху десетерца друго *и* губи слоговност: рече Гавриѧ оцу бесмртноме, [ЛМ 977], тј. изговара се: Гавриѧ^ил (а не *Гаврил).

(3) Таутовокалски дифтонг реконструишемо и у посесиву (ак. ж.р.) *Гавриѧилову*, у коме у првом полустиху десетерца друго *и* губи слоговност: Гавриѧилову ријеч пресекоше. [ЛМ 1397], тј. изговара се: Гавриѧ^илову (а не *Гаврилову).

(4) Везник *и* и иницијални вокал именице (инстр.) *искреношћу* образују дифтонг, при чему прво *и* губи слоговност: *и* ѧскреношћу лика Адамова [ЛМ 1377], тј.

изговара се: (*и њскреношћу*) → ^ињскреношћу.

Неслоговност везника *и* испред ријечи која почиње на *и*- карактерише стилски неутралан изговор, и такав изговор не нарушава изосилабизам (десет слогова у десетерцу). Напротив, при нарочитом наглашавању везник *и* јесте носилац слога – у позицији испред ријечи која почиње на вокал *и*:- њ источник бесамртне среће – [ЛМ 257] и у позицији иза ријечи која се завршава на вокал *-и*: ал његови снови њ сјѣћања [ЛМ 13], тј. у стилски обиљеженој позицији остварује се на њему ослабљен, побочни акценат, који ми у новим издањима Његошевих дјела и означавамо.

7. У основном издању *Луче* без акцента а с надредним знаком за дужину на вокалу испред рјечце (*о*)*но* која је срасла с поредбеним везником или релативном замјеницом и формирала диверб указује се на наредно неслоговно *о* које се препоручује у аутентичном изговору.

(1) Диверб „поредбени везник *као* + рјечца *оно* (средњи род показне замјенице *оно*)“ посвједочен је у стиху: и глас зачух *кано* глас ангела: [ЛМ 233]. У аутентичном изговору остварује се хетеровокалски дифтонг: *ка^оно*.

(2) Диверб „замјенички облик *који* + рјечца *оно* (средњи род показне замјенице *оно*)“ посвједочен је у стиховима: којино сам м^ог^ућијем словом [ЛМ 1124]; којино сам океан воздушни [ЛМ 1127]. У аутентичном изговору остварује се хетеровокалски дифтонг: *кој^ино*.

(3) Диверб „замјенички облик *које* + рјечца *оно* (средњи род показне замјенице *оно*)“ посвједочен је у стиху: којѣно је славољубје сл’јѣп^о [ЛМ 1512]. У аутентичном изговору остварује се хетеровокалски дифтонг: *којѣ^оно*.

(4) Диверб „замјенички облик *коју* + рјечца *оно* (средњи род показне замјенице *оно*)“ посвједочен је у стиху: кој^уно ће вопли невиности [ЛМ 2096]. У аутентичном изговору остварује се хетеровокалски дифтонг: *кој^уно*.

8. Апостроф у основном издању у неким примјерима указује на изговор неслоговног вокала. Неслоговни вокал у једним случајевима (примјери с инфинитивом, рјечцом *ли* и везником *али*) реконструише се у аутентичном изговору (т. 1), тј. није обавезан; у другим случајевима је обавезан, и могао би се вокал написати да то допушта правописни узус (тт. 2–3); у посљедњем примјеру вокал на мјесту апострофа обавезан је и носилац је слога, док се вокал који иза њега слиједи редукује и изговара као друга компонента хетеровокалског дифтонга (т. 4).

(1) Апостроф на крају прве фонетске ријечи у сандхију указује на изговор неслоговног вокала. При том се та прва фонетска ријеч може завршавати на енклитуку *ли*: пр^има л’ о^вдје оба зачатија, [ЛМ 22]; б^и л’ о^ва^ко лице неба с’ја^ло? [ЛМ 164]; б^и л’ у^мови могли блистат св’јѣт^ли? [ЛМ 168]. У аутентичном изговору на мјесту апострофа остварује се неслоговно *и*: пр^има л^и о^вдје; б^и л^и о^ва^ко; б^и л^и у^мови.

Прву фонетску ријеч може чинити везник *џли*, и у значењу *’или’* и у значењу *’али’*, који има ослабљен, побочни акценат: џл’ ђбоје једно рад другога. [ЛМ 40]; џл’ и

влāсе цвијетне плетући, [ЛМ 44]; (мирови ли āл' ѱмови били), [ЛМ 173]; неслоговно *и* може се налазити и унутар прве фонетске ријечи: āл' ѱм злōћē искру нē погāсї! [ЛМ 2170]. У аутентичном изговору на мјесту апострофа остварује се неслоговно *и*: āл^и ѱбоје; āл^и и влāсе; āл^и ѱмови; āл^и ѱм злōћē.

Прву фонетску ријеч може чинити инфинитив: прѣтрћ' ѱков смртне тјелесине [ЛМ 392]. У аутентичном изговору на мјесту апострофа остварује се неслоговно *и*: прѣтрћ^и ѱков.

(2) Прву фонетску ријеч може чинити глаголски прилог: трāжēћ' ѱ њем себи спāсѣнија – [ЛМ 1468]; тārѱћ' ѱчи од снā зāборавѣ, [ЛМ 2136]; вїдѣћ' ѱме неба подругано, [ЛМ 2176]. У правилном изговору на мјесту апострофа остварује се неслоговно *и*: трāжēћ^и ѱ њем; тārѱћ^и ѱчи; вїдѣћ^и ѱме.

Прва фонетска ријеч може се завршавати на енклитику *се*: у пучину штѱ с' ѱглѣдā нашу, [ЛМ 145]. У правилном изговору на мјесту апострофа остварује се неслоговно *е*: штѱ с^е ѱглѣдā.

Прву фонетску ријеч може чинити предлог *спрāма*, који има ослабљен, побочни акценат: спрāм' ѱногā што би шћели казат [ЛМ 128]. У правилном изговору на мјесту апострофа остварује се неслоговно *а*: спрāм^а ѱногā.

(3) Изговор вокала *а* у примјеру: у правилним кѱлим' извршујѱ [ЛМ 325] обавезан је; с наредним вокалом он образује хетеровокалски дифтонг: кѱлим^а извршујѱ.

Изговор вокала *а* обавезан је и у примјеру: дā г' у пѱља води миродржна?« – [ЛМ 410]; с наредним вокалом он образује хетеровокалски дифтонг: дā г^а у пѱља.

(4) Указаћемо и на два специфична случаја коришћења апострофа. Сажимање вокала у везнику *као* у Његошевом идиолекту је прогресивно: кāѱ → кā, а не регресивно: кāѱ → *кѱ, зато у једном примјеру у основном издању *Луче*: к'ѱ кāд тврāц мѱгѱћијем словом [ЛМ 443] реконструишемо хетеровокалски дифтонг: кā^ѱ кāд тврāц, али се вокалом 'ѱ с препозитивним апострофом обиљежава, на мјесту апострофа, изговор вокала ā (с побочним акценатом), а неслоговност вокала *о*.

С друге стране, у основном издању *Спомена праху* на цезури шеснаестерца: трудно те је и зазрети / 'камо ли те проћи мимо! [СП 24] реконструише се хетеровокалски дифтонг – у брзом изговору на мјесту апострофа остварује се неслоговно *а* [изāзрети^акāмолите], тј. трокомпонентни везник *а камо ли*.

9. У основном издању *Луче* апострофом и графѣмѱм 'ј испред вокала *и* указује се на изговор неслоговног *и* у облицима компаратива и суперлатива чији је наставак -ї (или наставак који почиње тим дугим вокалом). При том се *ј* између два *и* губи, а два *и* образују тауовокалски дифтонг с несловном првом компонентом.

(1) Тауовокалски дифтонг реконструишемо у номинативу једине компаративā: и на позор стрāшн'їј сновид'јења. [ЛМ 80]; он је стār'їј начала и конца! [ЛМ 1240], при чему се *ј* између два *и* фонетски губи остајући у фонолошкој структури те га у акценатском издању наводимо у угластој загради): стрāшн^и·ј·ї, стār^и·ј·ї.

(2) Значење компаратива појачава префиксоид *пѡ-*: те шар види онај пѡголѣм'јѣ [ЛМ 483]; Шар је овај доста пѡголѣм'јѣ, [ЛМ 1641], који има и сам акценат, али ослабљен, побочни: пѡ-голѣм'јѣ.

(3) Таутовокалски дифтонг реконструишемо у специфичном глаголском компаративу, који има само предикатску функцију те нема промјену по падежима. У *Лучи* он је посвједочен у облику првог лица једнине кондиционала: Ја бих вѡл'јѣ да сам вјечно оста [ЛМ 1271]. И у овом компаративу *ј* се између два *и* губи остајући у фонолошкој структури: вѡл'јѣ.

Данас се у компаративу (осим ако има префиксоид *пѡ-*, а њега нема глаголски компаратив) два *и* могу сажети у једно дуго *ѣ*, али начин на који је облике Његош писао указује да је пјесник чувао дифтонг у свом идиолекту.

(4) Суперлатив је посвједочен и у једнини: удар ови прѣви и нѣсјајн'јѣ [ЛМ 949], и у множини: стога смртнѣ нѣсја[j]н'јѣ поете [ЛМ 549]; Два нѣсјајн'јѣ моји творенија [ЛМ 1021].

Овдје треба нагласити два момента. 1° У суперлативу два *и* се не могу, ни данас, сажети у једно дуго *ѣ*. 2° При посебном истицању префикс се трансформише у префиксоид, који има побочни краткосилазни или дугосилазни акценат. У наведеним примјерима остављамо један акценат (и онда је акценат главни а морфема *нѣј-* била би префикс): нѣсјајн'јѣ, док би два акцента, побочни на префиксоиду *нѣј-* (или: *нѣј-*) и главни на коријену, суперлативно значење истакли: нѣј-сјајн'јѣ (или: *нѣј-сјајн'јѣ*).

10. Посебно треба указати на функцију апострофа и графеме *'ј* испред других вокала (осим вокала *и*) у основном издању *Луче*.

(1) Апострофом и графѣмѡм *'ј* испред вокала указујемо на изговор неслоговног *и* у облицима односно-посесивних придјева приликом сажимања, на примјер у придјеву *бѡжијѣ*: и прѣлестнѣ бѡж'јѣ поези[j]а, [ГВ 657]. Према фонетској транскрипцији на мјесту апострофа изговара се неслоговно *и*, док сонант *ј* има само екскурзију па се у изговору може занемарити: бѡж'јѣ. Треба истаћи да Његошев идиолект (и пјеснички језик) у придјевима овога типа карактерише, фонолошки, суфикс *-иј-* (*божији*) а не *-ј-* (**божји*), па је контракција наведеног типа условљена силабичком структуром стиха.

(2) Апострофом и графѣмѡм *'ј* испред вокала указујемо на изговор неслоговног *и* у облицима именице *ѡружје* приликом сажимања: гњ'јѣв праведни ѡрѡж'је је правде! [ЛМ 1100]; изломјена штита и ѡрѡж'ја! [ЛМ 1480]. Према фонетској транскрипцији на мјесту апострофа изговара се неслоговно *и*, док сонант *ј* има само екскурзију па се у изговору може занемарити: ѡрѡж'је, ѡрѡж'ја. И у овом случају Његошев идиолект (и пјеснички језик) карактерише, фонолошки, суфикс *-иј-* (*оружије*) а не *-ј-* (**оружје*), па је контракција наведеног типа условљена силабичком структуром стиха.

(3) Апострофом и графёмом **’ј** испред вокала **а** указујемо, прво, на изговор неслоговног *и* у облицима глагола *сијати* и његове префиксалне изведенице (а такав изговор је условљен силабичком структуром стиха): неће с’јати њиним погледима, [ЛМ 2059]; бй л’ овако лице неба с’јало? [ЛМ 164]; у њим с’јаше свѣта симпатија. [ЛМ 375]; храм се мрачни за́с’ја заточника, [ЛМ 2193]. Према фонетској транскрипцији на мјесту апострофа изговара се неслоговно *и*, док сонант *ј* има само екскурзију па се у изговору може занемарити: с’јати, с’јало, с’јаше; за́с’ја.

(4) Апострофом и графёмом **’ј** испред вокала **а** указујемо, друго, на изговор неслоговног *и* у облицима имперфекта глагола на *-ити* (*дробити*): са ужасом страшнијем дрòб’јāхū. [ЛМ 940]. Према фонетској транскрипцији на мјесту апострофа изговара се неслоговно *и*, док сонант *ј*, иако га остављамо у фонетској транскрипцији, има само екскурзију па се у изговору може занемарити: дрòб’јāхū.

11. Посебну пажњу треба поклонити на писање секвенци *стн*, *здн* и *дц* и на удвојене сугласнике у основном издању *Луче*.

(1) Секвенцу **стн** Његош скоро увијек пише са *т*, што значи да је он то *т* и изговарао. Ми такво писање задржавамо, на примјер: из њѣ сисе гòлѣ и прѣлестнѣ, [ЛМ 35]. У фонетској транскрипцији то *т* остављамо у експоненту, као знак ослабљеног изговора с тенденцијом губљења: прѣлестнѣ; губљење *т* у савременом књижевном језику претворило се у ортографску и ортоепску норму.

(2) Секвенцу **здн** налазимо у примјеру: на прòизвòл нѣобузднѣ судбе. [ЛМ 865]. У фонетској транскрипцији *д* остављамо у експоненту, као знак ослабљеног изговора: нѣобуз^анѣ.

(3) Сугласник *д* у секвенци **дц** остављамо, на примјер: самовлáдцем кад постане њеним – [ЛМ 99] иако он са сљедећим сугласником образује продужену експлозивну компоненту африкате *ц*: самовлáц:ем.

(4) Посебан је случај изговор дугог (двоструког) сонанта *ј* у примјеру: свѣј’јū сфером неба блаженога, [ЛМ 722]. У фонетској транскрипцији дуги сугласник означава се са двије тачке: свѣј:ў. Такав изговор долази у стиху, као фонетска варијанта, а фонолошка структура остаје *свијају* (стручно речено, реализује се нулти алофон фонеме *«а»*, као и у облику раздвáј’јўћи у *Горском вијенцу*).

12. У основном издању *Луче*, за разлику од акценатског [Marоjević 2016: 903–1020], на прозодију се указује селективно, специфичности интонације представљамо интерпункцијским знацима, док се за специфичне случајеве изговора не користе посебна слова као у критичком издању. То исто важи и за *Спровод праху*, с тим што акценатско издање пјесме-некролога није објављено.

(1) У основном издању користимо знаке за четири акцента, који могу бити и ослабљени (побочни), и знак за послијеакценатску дужину, али и знак за послијеакценатску краткоћу, која је редундантна јер би и изостанак знака указивао на то

да је слог кратак. А користимо га ипак кад желимо диференцирати реконструисани облик од оног са дужином који би могао бити употријебљен у датом контексту. На примјер у стиховим: крију му се јако од пòглѣдā, [ЛМ 14]; дā све зрāке, заробљене / мрчавама од òблāкā, [СП 9] знаком за послијеакценатску краткоћу искључују се генитиви множине *пòглѣдā, *òблāкā (Његош би множинске облике написао **погледахъ, облакахъ**).

(2) Интерпункцијски (изостанком запете) и акценатски – краткосилазним акцентом на узвичној рјечци који је у изговору ослабљен (побочни) и акцентованошћу сљедећих ријечи у саставу исте, сложене фонетске ријечи – указујемо на узвичну рјечцу *да*¹ у примјерима: Дā свāгда ми драги наставниче, [ЛМ 1]; Дā йскра је св[j]етлост породила, [ЛМ 315]. То није глагол нулте конјугације с главним акцентом и значењем 'јесте', послије којег долази пауза, него узвична рјечца чији је акценат скоро неутралисан.

С друге стране, ни ријеч *да*^{II} у 9. стиху *Спрoвoдa пpaxу*: дā све зрāке, заробљене / мрчавама од òблāкā, // к свеопштемy треба диску / да се свака врати зрāка: [СП 9–10] није глагол нулте конјугације с главним акцентом и значењем 'јесте', послије којег долази пауза, него везник с главним, али неметричким акцентом, који се понавља у 10. стиху, али с побочним акцентом.

Ријеч *о* у примјерима типа: Ò Свѣвишњѣ, творче непостижни, [ЛМ 141] јесте узвична рјечца, а не узвик, па је не треба изговарати с дугосилазним главним акцентом и с паузом послије ње. Узвичне рјечце *ѡх* и *глѣ* такође се изговарају с побочним краткосилазним акцентом и без паузе послије себе.

(3) У критичком издању *Горског вијенца* користимо графему **Ѣ** послије **с** за рефлекс кратког јата, а у ортоепској реконструкцији у квадратној загради руским словом *щ* означавамо примјере у којима се у аутентичном изговору може реализовати рефлекс јекавског јотовања (у *Лучи* и *Спрoвoду пpaxа* таквих примјера нема).

(4) Апострофом се у стиху: Сва Бѣсмртнā вѣдѣ' намјерења, [ЛМ 401] сугерише да је у облику *вѣдѣ'* посвједочен стари партицип (ном. јд. м.р. неодр.в.) у значењу савременог глаголског прилога 'видећи' (с напоменом да у њему није елидиран сегмент *ћи*, него се са савременим обликом само успоставља значењска веза).

III. Исходишта

13.1. Говорећи о есхатолошком оптимизму Његошевом важну мисао изрече богослов и филолог Димитрије Калезић у чланку о *Ноћи скупљој вијека*: „његов непресушни извор представљају зрачни натпростори *Луче микрокозма* и једнога дијела његових пјесама које се или сливају у *Лучу* или се разливају из ње; овамо је особито карактеристична пјесма *Мисао*, као и најдубљи домет његовог *Тестаментa*“ [KALEZIĆ 2005: 12–13; уп. KALEZIĆ 2009: 147]. Док *Мисао* и неке друге пјесме претходе *Лучи*, *Духовно завјештање*, тј. први дио *Тестаментa*, медитативна проза и пјесме из *Биљежнице* се „разливају“ из *Луче* чинећи нераздвојну цјелину духовних трагања пјесникових у посљедњем периоду живота и стваралаштва, закључили смо у Предговору

Његошеве *Биљезнице* [Marojević 2017^b: 12].

13.2. Док пјесме које се „сливају“ у *Лучу* припадају предисторији Његошевог космогонијског спјева (а он је истовремено и поема о људској души), пјесме које се из *Луче* „разливају“ представљају већ стваралачку разраду, а у неком смислу и допуну теме. Међу тим поетемама из другог круга почасно мјесто заузима пјесма-некролог *Спровод праху С. Милутиновића*, закључили смо у студији која прати критичко издање пјесме [Marojević 2022^b: 47].

13.3. А зашто је важно публиковати *Спровод праху С. Милутиновића* као Прилог *Луче микрокозма*, гдје му и јесте право мјесто? *Спровод праху Симеона Милутиновића* је пјесников *post scriptum* и уз сам Пролог *Луче*, поеме која је и посвећена Симеону Милутиновићу као пјесничком учитељу Његошевом (пјесник употребљава семантички русизам *наста́вник*), и уз космогонијску поему о природи људске душе – парабола о кружном кретању пјесникове душе потврђује Његошеву космогонијску концепцију.

Скраћенице извора

ЛМ: Петар II Петровић-Његош, *Луча микрокозма* [у: Marojević 2016: 19–101 (репринт првог издања), 105–224 (критичко издање), 903–1020 (акценатско издање); Marojević 2017^a: 62–223, Marojević 2018: 67–149 и Marojević 2021: 107–189 (основно издање)].

СП: Петар II Петровић-Његош, *Спровод праху С[имеона] Милутиновића* [у: Marojević 2022^a: 132–133 (репринт првог издања), 144–146 (основно издање), Marojević 2022^b: 25–27 (критичко издање), 51–52 (репринт првог издања)].

Цитирана литература

KALEZIĆ 2005: KALEZIĆ, Dimitrije M. „Njegoševa Pjesma nad pjesmama“. *Godišnjak*. Foča: Pravoslavni bogoslovski fakultet „Sveti Vasilije Ostroški“, knj. IV/4 (2005): str. 9–18. [Preštampano u: Kalezić 2009: str. 133–141]. [orig.] Калезић, Димитрије М. „Његошева Пјесма над пјесмама“. *Годишњак*. Фоча: Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки“, књ. IV/4 (2005): стр. 9–18. [Прештампано у: Калезић 2009: стр. 133–141]

KALEZIĆ 2009: KALEZIĆ, Dimitrije M. *Njegoševe teme*. Beograd: Izdavački fond Srpske pravoslavne crkve Arhiepiskopije beogradsko-karlovačke, 2009. [orig.] Калезић, Димитрије М. *Његошеве теме*. Београд: Издавачки фонд Српске православне цркве Архиепископије београдско-карловачке, 2009.

MAROEVIĆ 2016: MAROEVIĆ, Radmilo (prir.). Petar II Petrović-Njegoš. *Luča mikrokozma*. Podgorica: CID – Cetinje: Narodni muzej Crne Gore, 2016. [orig.] Маројевић, Радмило (прир.). Петар II Петровић-Његош. *Луча микрокозма*. Подгорица: ЦИД – Цетиње: Народни музеј Црне Горе, 2016.

MAROEVIĆ 2017^a: MAROEVIĆ, Radmilo (prir.). Petr II Petrovič-Negoš. *Luč mikrokozma*. Pervod s serbskogo Il'i Čislova // Petar II Petrovič-Njegoš. *Luča mikrokozma*. Nikšić: Eparhija Budimljansko-nikšićka, Berane, Književno društvo „Njegoš“, Nikšić – Beograd: „Štampar Makarije“, 2017. [orig.] Петр II Петровић-Негош. *Луч микрокосма*. Перевод с сербског Иљи Числова // Петар II Петровић-Његош. *Луча микрокозма*. Никшић: Епархија Будимљанско-никшићка, Беране, Књижевно друштво „Његош“, Никшић – Београд:

„Штампар Макарије“, 2017.

МАРОЈЕВИЋ 2017^b: MAROJEVIĆ, Radmilo (prir.). Petar II Petrović-Njegoš. *Bilježnica*. Podgorica: CID, 2017. [orig.] Маројевић, Радмило (прир.). Петар II Петровић-Његош. *Биљежница*. Подгорица: ЦИД, 2017.

МАРОЈЕВИЋ 2018: MAROJEVIĆ, Radmilo (prir.). Petar II Petrović-Njegoš. *Luča mikrokozma. Gorski vijenac. Šćepan Mali*. Nikšić: Budimljansko-nikšićka eparhija – Beograd: Društvo za negovanje Njegoševog dela, 2018. [orig.] Маројевић, Радмило (прир.). Петар II Петровић-Његош. *Луца микрокозма. Горски вијенац. Шћепан Мали*. Никшић: Будимљанско-никшићка епархија – Београд: Друштво за неговање Његошевог дела, 2018.

МАРОЈЕВИЋ 2020: MAROJEVIĆ, Radmilo N. „Tekstološki aspekti proučavanja Njegoševih djela (kritička, akcenatska i osnovna izdanja)”. *Njegošev zbornik Matice srpske*, knj. 4 (2020): str. 69–89. [orig.] Маројевић, Радмило Н. „Текстолошки аспекти проучавања Његошевих дјела (критичка, акценатска и основна издања)”. *Његошев зборник Матице српске*, књ. 4 (2020): стр. 69–89.

МАРОЈЕВИЋ 2021: MAROJEVIĆ, Radmilo (prir.). Petar II Petrović-Njegoš. *Luča mikrokozma. Gorski vijenac. Šćepan Mali. Noć skuplja vijeka*. Podgorica: CID, 2021. [orig.] Маројевић, Радмило (прир.). Петар II Петровић-Његош. *Луца микрокозма. Горски вијенац. Шћепан Мали. Ноћ скупља вијека*. Подгорица: ЦИД, 2021.

МАРОЈЕВИЋ 2022^a: MAROJEVIĆ, Radmilo N. „Njegošev Sprovod prahu S. Milutinovića (S tekstološkog i versološkog stanovišta)”. *Studije srpske i slovenske*. Serija I: *Srpski jezik*, knj. XXVII (2022): str. 131–168. [orig.] Маројевић, Радмило Н. „Његошев Спровод праху С. Милутиновића (с текстолошког и версолошког становишта)”. *Студије српске и словенске*. Серија I: *Српски језик*, књ. XXVII (2022): стр. 131–168.

МАРОЈЕВИЋ 2022^b: MAROJEVIĆ, Radmilo N. „Sprovod prahu S. Milutinovića: (Pjesma-nekrolog Petra II Petrovića-Njegoša), *Oktoih*, knj. XII/13 (2022): str. 25–52. [orig.] Маројевић, Радмило Н. „Спровод праху С. Милутиновића: (Пјесма-некролог Петра II Петровића-Његоша)”. *Октоих*, књ. XII/13 (2022): стр. 25–52.

Радмило Н. Мароевич

ОСНОВНОЕ (НАУЧНО-ПОПУЛЯРНОЕ) ИЗДАНИЕ ПОЭМЫ «ЛУЧ МИКРОКОСМА»
И СТИХОТВОРЕНИЯ-НЕКРОЛОГА «ПАМЯТИ С. МИЛУТИНОВИЧА»
ПЕТРА II ПЕТРОВИЧА-НЕГОША

Р е з ю м е

В настоящей работе обосновывается подготовленное автором основное (научно-популярное) издание поэмы «Луч микрокосма», а также основное (научно-популярное) издание стихотворения «Памяти Симеона Милутиновича» сербского поэта эпохи романтизма Петра II Петровича-Негоша, написанного им по поводу кончины его поэтического наставника С. М. Сарайлии, поэта и фольклориста. С другой стороны, в работе обосновывается целесообразность публикации стихотворения-некролога «Памяти Симеона Милутиновича» в качестве Приложения к поэме «Луч микрокосма»: указанное стихотворение представляет собою своеобразный *post scriptum* поэмы – выражение благодарности наставнику, а также подтверждение космогонической концепции о природе человеческой души параболой о круговороте души поэта.

Ключевые слова: Петр II Петрович-Негош, поэма «Луч микрокосма», стихотворение-некролог «Памяти Симеона Милутиновича», научное издание.

Nermin S. Vučelj*

Université de Niš

Faculté de Philosophie**

Département de langue et littératures françaises

ENCYCLOPÉDISME FRANÇAIS : L'ESPRIT FRONDEUR DANS LA RÉPUBLIQUE DES LETTRES¹

Cet article se propose de réexaminer l'esprit du Siècle philosophique français par rapport à l'esprit des Lumières à l'étranger, mais aussi par rapport à l'esprit humaniste du XVIe siècle et à l'esprit classique du XVIIe siècle. Pour ce dessein, la présente recherche se réfère aux théories philosophiques, historiques et littéraires des auteurs anciens et actuels. Alors que dans la Première République des Lettres, à l'époque de la Renaissance, le cercle restreint des humanistes, au prétendu visage chrétien, fut apolitique et sans une vision historique du monde, dans la Seconde République des Lettres, au siècle des Lumières, les philosophes soignèrent la croyance dans le progrès de l'humanité et ils s'adressèrent à un large public bourgeois dans le dessein de l'éclairer. À la différence des philosophes de l'*Enlightenment* britannique et de l'*Aufklärung* germanique, qui furent reconnus dans leurs pays, les philosophes des Lumières françaises furent persécutés sous le règne de Louis XV. Dans ce contexte, les encyclopédistes, voire les philosophes français, furent les *maquisards* des Lumières qui luttèrent contre l'absolutisme monarchique et l'intolérance religieuse. De ce fait, l'Encyclopédisme français, pris en synonyme de Lumières françaises, se distingua par son aspect frondeur et il eut une tonalité militante contre les préjugés sociaux et les dogmes religieux.

Mots-clés : Lumières, humanisme, Encyclopédisme français, raison, esprit frondeur

1. Introduction

Chaque époque possède son esprit particulier que les historiens et théoriciens littéraires cherchent à reconstruire en faisant de différentes objectivations d'une époque à travers les événements sociopolitiques et les phénomènes culturels qui l'ont marquée. René Wellek et Austin Warren trouvent que le mot allemand *Geistesgeschichte* désigne le mieux le phénomène que nous appelons l'*esprit du temps*.² Étant donné que le XVIIIe siècle se

* nermin.vucelj@filfak.ni.ac.rs

** Cet article est rédigé dans le cadre du projet scientifique international *Les langues, les littératures et les cultures françaises et slaves en contact et en divergence*, N° 1001-13-01, approuvé le 1er mars 2021 par la Faculté de Philosophie de l'Université de Niš.

Une partie de cette recherche, sous le même titre, est présentée au colloque *Les langues, les littératures et les cultures françaises et slaves en contact et en divergence*, organisé par la Faculté de Philologie de l'Université de Wrocław (Pologne), les 16 et 17 décembre 2022.

2 *Geistesgeschichte* may be used widely as an alternative term for intellectual history, for the history of ideas in Lovejoy's sense; and it has the advantage of being a less intellectualized term than the English. *Geist*

caractérise par le scepticisme philosophique, la science expérimentale et la religion naturelle, inscrite dans nos instincts et non dans les saintes écritures, on le désigne usuellement comme *Siècle éclairé*, dont les synonymes sont *Siècle des Lumières* et *Siècle philosophique*.

Qu'est-ce que les Lumières ? Cette question (en allemand *Was ist Aufklärung?*) fut posée en 1783, par le pasteur Zöllner, dans le *Mensuel de Berlin* (*Berlinische Monatsschrift*). Immanuel Kant y répondit en 1784, en définissant les Lumières comme l'émancipation de l'homme par la connaissance fondée sur l'autonomie intellectuelle, ce qui imposait la rupture avec l'autorité des traditions qui maintenaient l'humanité en tutelle (KANT 2004 : 5). L'*Aufklärung* désigne ainsi l'idée de cheminement vers la clarté (la lumière), en se servant de sa propre raison. Le terme de *Lumière(s)*, comme métaphore de la raison, devient usuel bien avant Kant. Alain Viala l'a rappelé : dans la préface à *L'Esprit des lois* (1748), Montesquieu parle du « temps de lumière » ; dans le « Discours préliminaire » de l'*Encyclopédie* (1751), D'Alembert souligne le rôle de l'éducation pour élargir la « sphère des lumières » ; dans la conclusion de l'*Essai sur les mœurs* (1756), Voltaire constate que « les arts adoucissent les esprits en les éclairant » (VIALA 2015 : 235). Un siècle avant des encyclopédistes, dans le *Discours de la méthode* (1637), René Descartes opte pour la primauté de la « lumière naturelle », c'est-à-dire pour la raison.

Compte tenu de ce qui précède, les Lumières ne font pas une période sociohistorique, mais un état d'esprit et de conscience. D'où, on fait des parallèles entre le Siècle philosophique et certains mouvements appartenant aux autres époques, ce qui suit dans cet article.

2. Lumières par rapport à la Renaissance et l'Âge classique

Comme la philosophie des Lumières place l'homme au centre du monde, de nombreux théoriciens ont souligné ce point commun entre les Lumières et l'humanisme. Comme l'a rappelé Jean Thomas (THOMAS 1938 : VII–VIII), l'humanisme est le nom donné à une certaine tendance de l'esprit qui concentre sur l'homme sa nature et sa condition, qui rassemble les lumières de la science et de la philosophie, qui rend à l'humanité le sens de son unité et de sa dignité. Ainsi compris, l'humanisme ne signifie pas uniquement un mouvement historiquement ancré, celle de l'époque de la Renaissance, mais il se définit, de même, ou avant tout, comme un état d'esprit particulier qui apparaît à des temps différents. Autrement dit, c'est l'humanisme universel qui se manifeste dans l'effort personnel de se donner une règle de vie, de pensée et d'action. De ce point de vue, les Lumières se définissent comme l'humanisme du XVIIIe siècle.

À la différence de Jean Thomas qui, en faisant des parallèles entre la Renaissance du XVIe siècle et les Lumières du XVIIIe siècle, les dénomme, toutes les deux, *humanisme*, Anthony Grayling, de sa part, opte pour le terme de *Lumières*, en comptant ainsi les *trois âges des Lumières* dans l'histoire de la civilisation occidentale : le premier âge de Lumières

is a wide term which will include the problems described as belonging largely to the history of sentiment. *Geist* has, however, less desirable associations with the whole conception of an objective *spirit*. But *Geistesgeschichte* is usually understood in Germany in an even more special sense: it assumes that each period has its *time spirit* and aims (Eppelscheimer, *Das Renaissanceproblem*, II, 1933, 497) 'to reconstruct the spirit of a time from the different objectifications of an age – from its religion down to its costumes. We look for the totality behind the objects and explain all facts by this spirit of the time.' (WELLEK, WARREN 1954 : 117)

(*the First Enlightenment*), et à la fois le premier humanisme, est l'antiquité gréco-romaine ; le deuxième âge des Lumières (*the Second Enlightenment*) est l'humanisme de la Renaissance encadrant la période 1300–1650 ; le troisième âge des Lumières (*the Third Enlightenment*) est celui du XVIIIe siècle (GRAYLING 2003 : 15–16, 97–98, 129–130). Alors que Thomas et Grayling insistent sur les points communs entre les Lumières et la Renaissance, Monique Cottret met plutôt l'accent sur leurs différences. Selon cette théoricienne, les Lumières françaises n'ont pas le statut tranquille de la Renaissance, ni celui du classicisme au XVIIe siècle. Les humanistes n'avaient pas osé contredire à l'autorité de l'Église. À la différence des déistes déclarés du XVIIIe siècle, ou même des athées ouverts, le XVIe siècle humaniste ne connut que des déistes déguisés en habit de croyants chrétiens. Vu de cette manière, on distingue l'*humanisme laïc* des Lumières, dont les philosophes revendiquent la primauté de la raison et la liberté de chercher la vérité par soi-même, et l'*humanisme chrétien* de la Renaissance, dont les penseurs recourent à l'Écriture sainte pour fonder leur morale.

Pour Pierre Frantz, les valeurs philosophiques des Lumières, telles que « liberté de conscience, autonomie intellectuelle de l'individu, privilège accordé à la raison, à la science et à la connaissance, recherche et valorisation d'une vie sociale accordant à l'individu plus de liberté » (FRANTZ 2023) font l'héritage de la philosophie rationaliste du siècle précédent. Gustave Lanson trouva aussi que le XVIIIe siècle avait procédé logiquement du XVIIe siècle et l'avait continué. Selon cet historien de la littérature, c'est l'Âge classique qui avait proclamé la suprématie de la raison, en tant que *juge souverain*, mais le Siècle philosophique, en proclamant la raison *juge universel*, en tira toutes les conséquences et supprima les limitations. Autrement dit, la raison classique fut *spéculative*, et la raison philosophique devint « pratique, réformatrice, enfin révolutionnaire » (LANSON 1912 : 625).

Néanmoins, l'Âge classique français a des points communs avec la Renaissance, ce qui rend ces deux époques plus proches l'une à l'autre et, en même temps, distinctes du Siècle éclairé. Ainsi, la Renaissance et l'Âge classique trouvèrent-ils leur guidage dans le passé antique, à la différence des Lumières qui changèrent de perspective. Comme l'a souligné Jauss, en se référant à Werner Krauss, les penseurs des Lumières, qui se détournent de la position des humanistes anciens et classiques honorant l'image idéale d'un passé parfait, voient leur propre contemporanéité avec les yeux de l'avenir et tendent à la perfection toujours croissante de l'avenir qui est ouverte à l'horizon (JAUSS 1978 : 197–198). Le XVIIIe siècle eut ainsi une vision historique du monde et crut au progrès de l'humanité, ce qui mena à la conclusion que le Siècle philosophique pouvait surpasser les siècles précédents.

Pour affirmer les valeurs des Lumières, les philosophes se sentirent invités à combattre l'intolérance religieuse et l'absolutisme politique. Pour y réussir, ils s'adressèrent à un large espace public, bourgeois et européen. C'est donc par son destinataire que les Lumières diffèrent de la Renaissance et de l'Âge classique, car, au XVIIIe siècle, les débats philosophiques dépassèrent le cercle restreint des élites, humanistes ou honnêtes hommes. Le caractère international des Lumières, souligné récemment par Goulemot, avait été déjà mis en valeur par Lanson au tournant du XXe siècle. Comme cet historien positiviste l'a expliqué, l'homme est un citoyen qui n'obéit qu'à la raison, un homme universel pour lequel sont faites toutes les vérités que conçoit la raison (LANSON 1912 : 629).

Mais, noter que les Lumières représentent un phénomène européen de circula-

tion des textes, des idées et des personnes entre différents pays, signifie aussi mettre en évidence un parallèle entre le Siècle philosophique et la Renaissance : l'humanisme du XVIe siècle fut aussi un mouvement paneuropéen ; et l'esprit éclairé de la Renaissance fut *uomo universale*. Néanmoins, rappelons-nous que les humanistes s'adressèrent à leurs homologues, aux autres humanistes qui lisaient le latin, ce qui réduisit ce mouvement aux cercles fermés de la société. En revanche, les philosophes du XVIIIe siècle s'adressèrent aux bourgeois, aux citoyens en général, en les incitant à s'éclairer. L'*Encyclopédie* de Diderot et de D'Alembert y représenta un outil de combat. Comme l'a écrit Ernest Cassirer, l'Encyclopédisme français, que le philosophe allemand prend en synonyme de Lumières françaises, partit « en guerre ouverte contre la religion, contre sa validité, contre sa prétendue vérité » (CASSIRER 1966 : 153). Examinons de près les particularités de l'Encyclopédisme français.

3. L'Encyclopédisme français par rapport aux *Englhtenment* et *Aufklärung*

Alain Viala a dégagé « une triple fonction » de l'entreprise encyclopédique : 1. jouer le rôle de vulgarisation des connaissances, en s'adressant aux couches moyennes de la société ; 2. prétendre à une utilité pratique, en se désignant dans le sous-titre comme *Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* ; 3. soigner une tonalité militante contre les préjugés et les dogmes religieux en général (VIALA 2015 : 354–355). Tous les collaborateurs de l'*Encyclopédie* agissaient dans le même esprit qui pourrait se résumer en ceci : abattre les préjugés et faire triompher la raison. On ne pouvait le réaliser qu'en sécularisant la société et les savoirs. D'où, l'anticléricisme fut devenu le dénominateur commun des principaux collaborateurs de l'*Encyclopédie*, ce qui fut troublant pour leurs contemporains qui réduisaient la science aux vérités révélées dans la Bible, et « qui lorsqu'ils disaient l'homme voulaient dire Adam » (WILSON 1985 : 145). Les Encyclopédistes luttèrent donc contre l'obscurantisme qui est, selon Stenger (STENGER 2015 : 100), « l'antonyme exact » du terme *Lumières*.

Cette attitude critique et sceptique à l'égard de la religion fit les fondements de la philosophie française du XVIIIe siècle, mais, selon Cassirer (CASSIRER 1966 : 153), elle ne fut point le trait caractéristique des Lumières allemandes et anglaises. Cette conclusion est confirmée par les *Lettres philosophiques* de Voltaire, écrites pendant son séjour en Angleterre (1726–1729). Voltaire vit le royaume d'outre-Manche comme le pays de la liberté où le Parlement réglait le pouvoir du monarque, la philosophie étudiait les faits à la lumière de la raison et les religions coexistaient en paix. Les Lumières se reflétaient donc dans la pratique politique des pays favorables aux idées éclairées, tels que l'Angleterre et le Royaume de Prusse. En ce qui concerne la France de Louis XV, elle fut hostile aux philosophes et à leur mission sociale. Les philosophes et les théoriciens politiques britanniques et allemands furent reconnus dans leurs pays alors que les philosophes français furent persécutés sous Louis XV.³ De son retour de l'Angleterre, selon Laurent Versini, Voltaire avait défini son programme, qui serait aussi le programme des Lumières : lutte contre toutes les

3 Comme l'a rappelé Monique Cottret, l'autorité royale avait emprisonné Diderot au début de sa carrière (en 1749), et Voltaire, qui avait été d'abord embastillé (en 1718), fut ensuite obligé de s'exiler pour trois ans (1726–1729). Rousseau, à son tour, s'était enfui après la publication de son *Émile* (1761). Ce furent donc la censure et la persécution juridique qui avait incité Voltaire à chercher son roi éclairé en Prusse et Diderot à soutenir, en conseiller politique, le despotisme éclairé de Catherine II. (COTTRET 1991 : 437)

tyrannies du système, contre l'intolérance sociale et le fanatisme religieux (VERSINI 1988 : 16). De ce fait, à la différence des Lumières à l'étranger (l'*Enlightenment* britannique et l'*Aufklärung* germanique), les Lumières françaises se caractérisèrent par leur aspect frondeur et par l'antichristianisme d'un grand nombre de philosophes. Monique Cottret l'a souligné que la Révolution de 1789 s'était réclamée des philosophes des Lumières, en radicalisant leur message *a posteriori* (COTTRET 1991 : 437). De même, la représentation que la postérité avait créée sur les Lumières françaises fut liée à celle de la Révolution de 1789.⁴ On attribua ainsi à l'Encyclopédisme français (que nous prenons, dans cet article, en synonyme de Lumières françaises) un aspect frondeur.

Comme la France sous Louis XV (1715–1774) fut la société de l'intolérance religieuse envers les protestants et les jansénistes et le pays de la censure rigide étouffant toute pensée critique, faudrait-il parler de l'Encyclopédisme français plutôt comme d'un mouvement *underground* ? Au sens figuré, nous pouvons considérer les philosophes français comme les *maquisards* des Lumières, si nous recourons à l'appellation que portaient les groupes de résistants durant la Seconde Guerre Mondiale qui opéraient clandestinement sur le territoire occupé par les Allemands. Similairement à ces maquisards, au XVIIIe siècle, les membres de la « Résistance philosophique » à l'absolutisme monarchique publiaient leurs ouvrages polémiques et anticléricaux, le plus souvent, sans nom d'auteur, et les distribuaient par des voies clandestines.

Ce qui signifiait faire la philosophie au XVIIIe siècle et quelles caractéristiques possédait le philosophe des Lumières françaises, César Chesneau Du Marsais le définit dans son article « Philosophe » pour le tome XII de l'*Encyclopédie* (1765). Selon Du Marsais, les *sentiments de probité* et les *lumières de l'esprit* caractérisent un *véritable philosophe*, qui agit après la réflexion et qui est déterminé par la raison.⁵ Le *philosophe ordinaire* médite trop, ou plutôt il médite mal ; il fuit les hommes et les hommes les évitent. En revanche, le *véritable philosophe*, celui des Lumières (Du Marsais dit *notre philosophe*), est plein d'humanité et pour lui la société civile est « une divinité sur la terre ». Cet amour de la société est essentiel au philosophe. De ce fait, « le philosophe est donc un honnête homme qui agit en tout par raison et qui joint à un esprit de réflexion et de justesse les mœurs et les qualités sociables » (DU MARSAIS 1765 : 510).

Comme l'a remarqué Herbert Dieckmann,⁶ et Arthur Wilson l'a souligné (1985 : 61), les encyclopédistes ne virent pas dans le philosophe l'auteur d'un système d'idées ni le créateur d'une interprétation globale du monde. Pour eux, le philosophe apparut « comme un modèle, une norme idéale » vers laquelle on tendait, plus proche de l'*uomo universale* de la Renaissance, qui l'avait précédé, et du *gentleman* du XIXe siècle, qui allait lui succéder. Ce point de vue sur l'Encyclopédisme français nous fait revenir aux humanistes de la

4 C'est à la suite du traumatisme provoqué par la violence révolutionnaire que les intellectuels réactionnaires du XIXe siècle affirmèrent que l'Encyclopédisme français, en tant qu'« entreprise prétendument subversive des Lumières » avait mené à la Révolution de 1789, et plus spécifiquement encore à la Terreur de 1793 à 1794. (MASSEAU 2014 : 109)

5 « Plus vous trouverez de raison dans un homme, plus vous trouverez en lui de probité. Au contraire, où règne le fanatisme et la superstition, règnent les passions et l'emportement. Le tempérament du *philosophe*, c'est d'agir par esprit d'ordre ou par raison. » (DU MARSAIS 1765 : 510)

6 Dieckmann, "Le Philosophe, texts and interpretation", *Washington University Studies*, New Series, Language and Literature, n° 18, 1948, p. 68. (Notre article recourt ici à la citation secondaire, en s'appuyant sur Wilson.)

Renaissance.

4. Respublica Literaria et Respublica Christiana

À l'époque de la Renaissance, les esprits éclairés avaient formé, par une vaste correspondance entre eux, un réseau social qui représentait l'espace de liberté de penser et d'échange des connaissances. Cette communauté démocratique, qui effaçait les différences de nationalité et de religion, fut appelée la *République des Lettres*.⁷ Selon Françoise Waquet (WAQUET 1989 : 475) et Clémence Revest (REVEST 2013 : 682), l'expression *Respublica literaria* fut utilisée pour la première fois en 1417, dans une lettre de l'humaniste vénitien Francesco Barbaro remerciant son ami Pogge de lui avoir communiqué la liste de manuscrites qu'il avait découverts pendant son voyage en Allemagne. Érasme utilisa aussi ce terme mais en se référant à l'Académie platonicienne (Érasme, *Antibarbarorum Liber*, 1495). En 1647, Guez de Balzac désigna par la *République des Lettres* les cercles de savants. Pour Alain Furetière (1690), tous les gens d'études sont les citoyens de la République des Lettres. Selon Pierre Bayle (1697), c'est « un État extrêmement libre » où on ne reconnaît que l'empire de la vérité et de la raison. Johann Friedman Schneider, recteur de l'Université de Halle, dans un discours prononcé en 1726, déclara que les étudiants de l'Université forment la République des Lettres. Ainsi, la République des Lettres recouvre-t-elle, à la fois, le monde savant (gens de lettres, érudits, doctes) et leurs productions (ouvrages de recherche, philosophie, Belles-Lettres).

Il est utile de rappeler que le mot *Respublica* vient du latin *res publicae* signifiant *chose publique*, à savoir le *bien commun* ; en conséquence, la *République* est un État gouverné en fonction du bien du peuple. À ce titre, travailler pour l'intérêt public fut devenu le mot d'ordre pour les lettrés, qui s'affirmèrent *citoyens du monde*. Selon la définition encyclopédique d'Alain Brunn, la République des Lettres est « le nom donné à l'utopie d'un espace partagé à l'époque moderne par ceux qui ont affaire au savoir et à l'écrit » (BRUNN 2022). En tant que corporation sans statut, *Respublica Literaria* se trouve « unifiée par des pratiques intellectuelles communes, par un habitus semblable, par une égalité postulé qui fait des gens de lettres des pairs » (*Ibid.*).

Si l'on eut aux XVe et XVIe siècles, à l'époque de la Renaissance, la Première République des Lettres, les Lumières du XVIIIe siècle firent-elles la Deuxième République des Lettres ? Et l'Âge classique français, qui avait précédé le Siècle philosophique, fut-il de même *républicain* ? Au XVIIe siècle, des hommes des lettres eurent une attitude de méfiance et de refus à l'égard de l'activité politique. Selon Françoise Waquet (1989 : 499), cette position se traduit par le conformisme et l'abstention, ainsi que par le soutien tacite du système absolutiste de Louis XIII et de Louis XIV. Par ce consentement à l'absolutisme, des cercles érudits et des sociétés savantes s'étaient fait une loi de ne point traiter de sujets politiques. En conséquence, l'honnête homme du XVIIe siècle se limita à agir dans une République des Lettres apolitique. Le siècle classique instaura une conscience aristocratique, par opposition au vulgaire, et les honnêtes hommes formèrent une communauté

7 La République des Lettres, en terme collectif, désigne les individus qui s'intéressent aux Lettres, signifiant « toute sorte de sciences et de doctrine », comme le définit le *Dictionnaire de l'Académie française*, en expliquant que l'« on appelle figurément, *La République des Lettres*, les gens de Lettres en général, considérés comme s'ils faisaient un Corps. » (ACADÉMIE 1762)

fermée où l'on n'entrait pas sans lettre de recommandation (1989 : 500). En conclusion, l'Âge classique français fut *Respublica christiana*. Comme l'a remarqué Françoise Waquet (1989 : 499), une telle abstention n'est plus de mise au XVIIIe siècle : l'homme soumet l'État à sa critique et les Lumières démocratisent le savoir dans le dessein de rendre les citoyens éclairés.

L'humanisme de la Renaissance ne fut non plus politique, au sens propre du mot. Toutefois, on peut dire que l'humanisme représentait un mouvement révolutionnaire par excellence, ainsi que la Réforme protestante qui se manifesta au XVIe siècle comme une « Fronde » au sein de l'Église catholique. Ces deux mouvements se croisèrent et eurent des points communs. Tout d'abord, l'humaniste et le protestant furent *philologues* : le premier étudiait les textes de l'Antiquité grecque et latine, et le second revenait aux sources du christianisme. Tous les deux prêchaient l'individualisme et l'éthique de la responsabilité individuelle et sociale. Ces deux mouvements frondeurs s'en prirent à l'ignorance de l'homme et à l'autorité manipulatrice. L'humanisme et le protestantisme se répandaient grâce à l'imprimerie et, en tant qu'idéologie, ils dépassèrent des frontières nationales. Comme l'humanisme de la Renaissance fut né le premier, on peut donc faire l'hypothèse que la Réforme naissante contenait un ingrédient humaniste.

Pour ce qui est des Lumières, c'est l'ingrédient protestant qui eut engendré l'Encyclopédisme français. Plus précisément, le germe des Lumières françaises eut commencé à pousser grâce au Grand Refuge, comme on dénomme la diaspora protestante de la fin du XVIIe siècle, c'est-à-dire les réformés français qui avaient fui la France à la suite des persécutions lancées après la révocation de l'Édit de Nantes en 1685. « Penser, critiquer et croire en toute liberté », ce qui fut la devise des réformés, et elle l'est toujours,⁸ devint la moralité du Siècle éclairé et le slogan politique de la « Fronde encyclopédique » au milieu du XVIIIe siècle. De la sorte, les érudits huguenots du Grand Refuge, en premier lieu Pierre Bayle, firent figure de précurseur de l'Encyclopédisme français. De même, un grand nombre d'esprits éclairés, que nous classons sociologiquement protestants, collaborèrent à l'*Encyclopédie*. Dans son étude sur le protestantisme dans l'*Encyclopédie*, Jacques Proust souligne en particulier le rôle de Jaucourt dont la marque personnelle est fortement empreinte sur plus du quart d'articles encyclopédiques. Selon Proust, Louis de Jaucourt « témoigne de la capacité de résistance spirituelle qu'avait l'élite protestante restée en France, malgré tous les périls encourus » (PROUST 1985 : 65). À l'esprit frondeur du directeur de l'*Encyclopédie*, Denis Diderot, se joint celui de sa main droite, Louis de Jaucourt.

Pour conclure cette partie du présent article, revenons à nos deux Républiques – Littéraire et Chrétienne. À la radio France Culture, dans l'émission *Les idées claires*, les intervenants du débat « La République des Lettres, démocratie humaniste » ont souligné que, à l'époque de la Renaissance, *Respublica literaria* entretenait les meilleurs rapports avec *Respublica christiana* et que les deux républiques se complétaient dans la tâche commune d'unifier les Européens, par-delà les identités nationales naissantes. Envisagé de cette manière, l'Âge classique français ne fut que « le prolongement de la Renaissance et son aboutissement à une sorte de nationalisation de la République des Lettres » (COUTURIER 2015). Dans cette perspective, l'Âge classique français représenta une transition entre

8 Consulter *Évangile et liberté*, le site du mensuel francophone du Protestantisme libéral (<https://www.evangelie-et-liberte.net/>).

l'humanisme de la Renaissance, à savoir la Première République des Lettres dont la langue officielle fut le latin, et l'humanisme des Lumières, à savoir la Deuxième République des Lettres qui parlait français. La nationalisation de la République des Lettres, commencée sous François Ier, traça ainsi la voie des Lumières françaises.

5. En guise de conclusion

L'Encyclopédisme français, en tant que mouvement philosophique du troisième quart du XVIIIe siècle, rayonna sur toute l'Europe dont la capitale des Lumières fut Paris. C'est aussi un paradoxe, vu l'hostilité de la monarchie française envers les Encyclopédistes. Il se pourrait que la persécution des philosophes renforçât leur résistance aux dogmes imposés et stimulât leur lutte contre les préjugés sociaux. Vu sous cet angle, l'Encyclopédisme français fut la Fronde philosophique contre l'« Infâme » (l'Église) incarnant les fléaux sociaux qui faisaient obstacle au bonheur et à la liberté de l'homme : l'ignorance et l'intolérance. Nous pouvons certainement être d'accord sur le fait que les mots d'ordre fondamentaux des Encyclopédistes – tolérance, confiance en la raison, vision optimiste de l'Histoire, substitution du mérite à l'arbitraire ou à la naissance – ont fondé notre modernité.⁹ Néanmoins, rien n'est tout noir ni tout blanc. Bien que les Encyclopédistes ne voulassent pas professer un dogme philosophique, leur héritage fut abusé par certains ardents admirateurs des idées du Siècle éclairé. Ainsi, n'est-il pas erroné de considérer que les idées de l'Encyclopédisme français, détournées par les révolutionnaires doctrinaires, tels que Robespierre et Saint-Just, se sont défigurées dans la pratique de la Terreur (1793–1794). Au XIXe siècle, la colonisation dite *civilisatrice* fut justifiée par les idées du Siècle éclairé. Dans le *Contrat social* de Rousseau nous trouvons les idées totalitaires qui furent réalisées par les régimes communistes au XXe siècle.

Comme Immanuel Kant l'a mis en relief, les valeurs des Lumières sont un idéal toujours à atteindre et sans cesse menacé. Toute époque a ses Lumières et ses Ténèbres. Le premier quart du XXIe siècle est l'aube d'une nouvelle ère à venir, l'âge de la post-vérité et du transhumanisme. Après avoir rejeté la tradition rationaliste des Lumières, le postmodernisme prêche le relativisme cognitif et traite les idées éclairées comme des constructions sociales dont la valeur objective n'est qu'illusoire. Dès que l'on bannit la raison et la logique, la folie et l'obscurantisme prennent du terrain. Et nous y sommes parvenus : nous vivons le temps du *politiquement correct*, à savoir de la rectitude politique, de la « culture de l'effacement » (*cancel culture*), qui est une sorte du fascisme culturel, de la manipulation de l'opinion publique, dans le but de détourner l'attention des citoyens des véritables problèmes sociaux, de la simulation de la démocratie, par les médias contrôlés qui font croire au public d'être lui-même demandeur des mesures que les élites politiques et économiques ont envie de prendre. Laisse à une abondance de divertissements et d'informations insignifiantes pour occuper l'esprit, menacé par la violence urbaine qui génère une demande des mesures sécuritaires au détriment de la liberté, effrayé par la crise économique que les autorités profitent pour imposer le recul des droits sociaux, l'homme du premier quart du XXIe siècle a une nécessité pressante d'éveiller son esprit frondeur. L'histoire de l'Encyclopédisme français pourrait lui servir d'exemple, car toute libération commence par les

9 Goulemot fait ce postulat : les Lumières, Rousseau et la Révolution sont les trois liés qui ont fondé notre modernité. (GOULEMOT 2001 : 204)

lumières de la raison.

Références

- ACADÉMIE 1762 : ACADÉMIE. « République ». *Le Dictionnaire de l'Académie française*, 4e édition, t. 2, 1762. The ARTFL Project, University of Chicago, <<https://artflsrv04.uchicago.edu/philologic4.7/publicdicos/navigate/9/10067?byte=4754476&byte=4754488&byte=4754492>> 20. 01. 2023.
- BRUNN 2022 : BRUNN, Alain. « République des Lettres ». *Encyclopædia Universalis*, <<https://www.universalis.fr/encyclopedie/republique-des-lettres/>> 26. 02. 2022.
- CASSIRER 1966 : CASSIRER, Ernst. *La philosophie des Lumières*. Paris : Fayard, 1966.
- COTTRET 1991 : COTTRET, Monique. « Lumières ». *Encyclopédie de la culture française*. Paris : Éclectis, 1991, 437–438.
- COUTURIER 2015 : COUTURIER, Brice. « La République des Lettres, démocratie humaniste ». Émission *Les idées claires*, diffusé le 27 février 2015. Radio France Culture, <<https://www.franceculture.fr/emissions/les-idees-claires/la-republique-des-lettres-democratie-humaniste>> 26. 02. 2022.
- DU MARSAIS 1765 : DU MARSAIS, César Chesneau. « Philosophe ». *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, sous la direction de Diderot. T. XII. Paris, 1765, 509–511.
- FRANTZ 2023 : FRANTZ, Pierre. « Naissance de l'intellectuel ». *Encyclopædia Universalis*, <<https://www.universalis.fr/encyclopedie/litterature-francaise-xviii-s/6-naissance-de-l-intellectuel/>> 23. 01. 2023.
- GOULEMOT 2001 : GOULEMOT, Jean Marie. *Adieu les philosophes. Que reste-t-il des Lumières ?*. Paris : Éditions du Seuil, 2001.
- GRAYLING 2004 : GRAYLING, Anthony. *What is Good? The Search for the best way to live*. London : Phoenix, 2004.
- JAUSS 1978 : JAUSS, Hans Robert. *Pour une esthétique de la réception*. Paris : Gallimard, 1978.
- KANT 2004 : KANT, Immanuel. “Was ist Aufklärung?”. *UTOPIE kreativ*, cahier 159, 2004, 5–10.
- LANSON 1912 : LANSON, Gustave. *Histoire de la littérature française*. 12e éd. Paris : Hachette, 1912.
- MASSEAU 2014 : MASSEAU, Didier. « Qu'est-ce que les anti-Lumières ». *Dix-huitième siècle*, n° 46, 2014, 107–123.
- PROUST 1985 : PROUST, Jacques. « Le protestantisme dans l'Encyclopédie ». *Dix-huitième Siècle*, n° 17, 1985, 53–66.
- REVEST 2013 : REVEST, Clémence. « La naissance de l'humanisme comme mouvement au tournant du XVe siècle ». *Annales. Histoire, Sciences Sociales*. T. 3, 2013, 665–696.
- STENGER 2015 : STENGER, Gerhardt. Qu'est-ce que les Lumières ? ». *Raison présente*, 2015, n° 196, 93–102.
- THOMAS 1938 : THOMAS, Jean. *L'Humanisme de Diderot*. Paris : Société d'Édition Les Belles Lettres, 1938.
- VERSINI 1988 : VERSINI, Laurent. *Le XVIIIe siècle. Littérature française*. Nancy : Presses Universitaires de Nancy, 1988.
- VIALA 2015 : VIALA, Alain. *Une histoire brève de la littérature française. L'Âge classique et les Lumières*. Paris : PUF, 2015.
- WAQUET 1989 : WAQUET, Françoise. « Qu'est-ce que la République des Lettres ? Essai de sémantique historique ». *Bibliothèque de l'école des chartes*. T. 147, 1989, 473–502.
- WELLEK 1954 : WELLEK, René and Austin WARREN. *Theory of Literature*. London: Jonathan Cape, 1954.

WILSON 1985 : WILSON, Arthur. *Diderot – sa vie, son œuvre*. Paris : Laffont – Ramsay, 1985.

Нермин С. Вучељ

ФРАНЦУСКИ ЕНЦИКЛОПЕДИЗАМ: ДУХ ПОБУНЕ У КЊИЖЕВНОЈ РЕПУБЛИЦИ

Резиме

У овом истраживању се разматра Француски енциклопедизам, узет синонимно за просветитељство у Француској XVIII века, као особени дух побуне у доба Луја XV, француски метафорички речено – као вид „философске Фронде”, тј. грађанског отпора монархијско-црквеном апсолутизму који је наметао неприкосновене политичке и моралне ауторитете, гушио сваку критичку мисао и судски гонио своје неистомишљенике, жигосујући их као либертене – морално искварене безбожнике, и као фронтдере – непријатеље друштвеног поретка и монархије. Изложени прогонима, француски енциклопедисти су деловали као нека врста политичких отпораца-илегалаца, чиме се француско просветитељство разликовало од енглеског и немачког, а што се разматра у овом раду, који такође изводи и паралеле између просветитељског (XVIII век), ренесансног (XVI век) и класицистичког (XVII век) хуманизма у Француској. Изведени општи закључак у овом истраживању указује на то да је сваки хуманизам просветитељски, да се ослања на разум, тј. на слободну критичку мисао, аргументацијски утемељену, а што подразумева бунтовнички дух против наметнутих ауторитета и друштвених предрасуда. Стога, просвећеност није само, или не више, једно временско раздобље у историји модерне цивилизације, него је стање човекове свести и моралне савести, израз политичке освешћености и јавног интелектуалног деловања ради опште добробити, речју – стил живота. У првој четвртини 21. века, која представља рано доба ере постистине и трансхуманизма у којој влада вредносни и сазнајни релативизам, а након што је одбачен просветитељски рационализам, да би опстао, човек мора да у себи пробуди бунтовнички дух просвећености, у чему као образовно-васпитни пример може да послужи Француски енциклопедизам.

Кључне речи: просветитељство, хуманизам, Француски енциклопедизам, разум, дух побуне

Игор М. Симановић*

Универзитет у Бањалуци

Филолошки факултет

Катедра за србистику

ЗАПИСИ ИЗ МРТВОГ ДОМА ИЛИ ПРОКЛЕТА АВЛИЈА ДОСТОЈЕВСКОГ: БЛИСКОСТ КЊИЖЕВНОГ КОНЦЕПТА ТАМНИЦЕ КОД ДОСТОЈЕВСКОГ И АНДРИЋА

У раду се промишља блискост књижевног концепта тамнице код Достојевског и Андрића на темељу успостављања интерлитерарних веза између *Записа из Мртваг дома* и *Проклете авлије*. Дефинисањем одређених константи које се показују изразито функционалним за анализу код оба писца (биографски аспект, структура текста, слика тамнице), настоји се показати колико је процес трагања за идеалним исказом, који би најбоље сажео тамничко искуство и преточио га у књижевну слику, и код Достојевског и код Андрића водио ка изненађујуће сличним исходиштима.

Кључне ријечи: Достојевски, Андрић, тамница, интерлитерарност, биографија, структура, слика

Успостављање дијалога између Достојевског и Андрића, преко текстова у којима феномен тамнице заузима централну позицију (а *Записи из Мртваг дома* и *Проклета авлија* то несумњиво јесу унутар њихових појединачних опуса), свакако изискује одређени ниво научног и истраживачког опреза у смислу оправданости избора овакве релације. На првом мјесту, када говоримо о страним утицајима, треба имати у виду да Достојевски, несумњиво, не улази у круг оних стваралаца који су утицали на духовно формирање младог Андрића. Сва истраживања која су била усмјерена у том правцу показала су да се рани Андрић, начелно, не издваја посебно из круга тадашњих интелектуалних струјања, гдје су присутни њемачки и скандинавски писци, затим Витмен, Вајлд, од руских писаца Гогољ, филозофија Серена Кјеркегора итд.¹ Чињеница да спомињања Достојевског нема, у принципу не треба да изненађује када се има у виду генерално присуство можда и највећег руског и свјетског писца у српској књижевности и култури друге половине XIX и првих деценија XX вијека. Наиме, као што је Милосав Бабовић показао у сјајној компаративној студији *Достојевски код Срба*, непорециво је да Достојевски није био непознат нашем образованом друштвеном слоју, али су интерес и знање о њему били неупоредиво мањи у односу на Пушкина, Гогоља, Гончарова, Тургенјева, Тол-

* igor.simanovic@flf.unibl.org

О Андрићевом духовном формирању детаљније видјети: Вучковић, Радован (2011), *Велика синтеза*, Београд: Киз Алтера – Филозофски факултет Ниш, 27–52.

стоја, Чернишевског, Писарева итд. Иако се дуго сматрало, нимало афирмативно, да се Достојевски код нас први пут спомиње тек 1884. године (ријеч је о једној краткој биљешки о преводу *Злочина и казне* на њемачки и француски језик, објављеној у часопису *Црногорка*), дакле тек после његове смрти, Бабовић ту границу помјера за скоро четири деценије, у 1847. годину, када часопис *Подунавка* доноси вијест да је велику пажњу изазвало објављивање романа Достојевског *Сиромаси* (наравно, ријеч је о првом роману Достојевског, *Биједни људи*, који је из штампе изашао годину дана раније). Тек спорадично, наши листови ће доносити кратке информације о нпр. објављивању *Злочина и казне*, *Идиота*, а запањујуће је колико је Достојевски скрајнут код нас у периоду српско-турског рата (1876–1878), без обзира што је написао десетак чланака у којима даје директну подршку српским устаницима. Вјероватно као логична посљедица таквог односа, Достојевски је посљедњи и преведен код нас од свих руских класика, а почетак континуираног интереса за њега почиње тек 1886. године, када у тој првој фази доминирају преводи прича које су објављиване у *Пишчевом дневнику* („Малишан код Христа на божићној јелки“, „Кротка“, „Стогодишња бака“, „Сан смешног човека“...), а од великих дјела из опуса Достојевског треба нагласити да се код нас прво почело управо с преводима одломака из *Записа из Мртвог дома*, 1887. године (тек наредне године преводе се *Биједни људи* и почиње се с преводима одломака из *Злочина и казне*).²

С обзиром на све претходно изнесено о мјесту Достојевског у нашој култури и књижевности с краја XIX и почетка XX вијека, изразито је упитно говорити о утицају који је његово дјело имало на наше писце. Иако су неке сродности на мисаоно-идејном плану показане, када је ријеч о Светолику Ранковићу, Борисаву Станковићу, Милици Јанковић, Исидори Секулић, Бранимиру Ћосићу, Вељку Петровићу, Момчилу Настасијевићу итд., тешко је тај утицај (ако га уопште можемо тако назвати у овом случају) потврдити кад се посматрају тематско-мотивски склопови или пак обликовање ликова. Разлози за ово евидентно кашњење у рецепцији Достојевског код нас могу се тражити у различитим друштвеним, културним, па и политичким околностима (у које је на овом мјесту излишно улазити), али не би требало пренебрегавати и једно питање које се, чини се, с пуним правом може поставити: колико је српски читалац друге половине XIX вијека био спреман за прихватање једне тако психолошки продубљене прозе?

Дакле, ни духовно сазријевање и формирање младог Иве Андрића не изненађује када се посматра из перспективе потенцијалног утицаја Достојевског, али исто тако не изненађује ни однос зрелог и формираног Андрића према њему, који је увијек био изразито афирмативан: „Достојевски је писац који је међу првим у светској књижевности оставио пејзаж, одећу својих јунака, њихов физички изглед, време, па и простор, како би се до краја могао посветити људској души. [...] Он је, нема сумње, учинио снажан заокрет у писању речи и, као нико пре њега, извршио огроман утицај не само на поједине писце него и на готово све националне књижевности у свету“ (JANDRIĆ 1982: 189). Генерално посматрано, треба нагласити да Андрићев однос према угледању на стране писце карактерише крајње зрео и изграђен став: „Што се угледања тиче, мислим да су утицаји нужни и да нема писца који се није ’снабдео’

2 Детаљније видјети: Babović, Milosav (1961): *Dostojevski kod Srba*, Titograd: Grafički завод, 359–402.

код неког узора. То је природно. У свему томе треба имати на уму да је књижевност својина света и да оно што је настало врши снажан утицај на стварање и будућа дела“ (JANDRIĆ: 131). Ваља примијетити колико је ово Андрићево широко и отворено поимање утицаја и односа према њима блиско Гетеовој концепцији свјетске књижевности, гдје Гете, полазећи од става да је поезија опште благо човјечанства, не оклијева да укаже на то да радо залази и у друге народе и савјетује другима да исто учине (EKERMAN 1970: 184). Када конкретно говори о свом стварању, у контексту утицаја које други писци врше на њега, Гете полази од властитих урођених способности, „али за своје развиће дугујемо хиљадама утицаја пространог света, од којег усвајамо што можемо и што нама одговара. Ја имам много да захвалим Грцима и Французима, Шекспиру, Стерну и Голдсмиту огромно дугујем. Али тиме нису посведочени сви извори моје културе; то би нас одвело у бескрај и не би било ни потребно“ (EKERMAN: 236). Не треба посебно наглашавати да је Андрић такође био велики ерудита и да је у бројним интервјуима и разговорима указивао на важност страних писаца за његово стварање, али на једном мјесту посебно издваја два писца за које налази да су пресудно утицали на развој модерне европске књижевности, па тако и на његово дјело: „За мене су Фјодор Михајлович Достојевски и Томас Ман две најкрупније књижевне фигуре на размеђи деветнаестог и двадесетог века; са њима је почела нова европска књижевност. Ја сам – као и сви писци моје генерације – читао и проучавао дела ових писаца, а колико су они непосредно или посредно утицали на мој књижевни рад, то ја не знам. Могу само да поновим оно што сам једном рекао: да је пожељно и корисно угледати се на велике писце“ (JANDRIĆ: 189). Ако је Достојевски био скрајнут када говоримо о духовном формирању младог Андрића, што су истраживања недвосмислено и потврдила, очигледно је да касније представља незаобилазан књижевни узор, а посебно је занимљив за ово истраживање Андрићев одговор на питање коју би књигу Достојевског посебно издвојио: „Можда ћу бити неправедан према самом себи, а још неправеднији према великом руском писцу, ако кажем да су ме највише узбудили *Записи из Мртвог дома*“ (JANDRIĆ: 190).

Због чега Андрић, из тако великог стваралачког опуса у коме доминирају велики романи који су Достојевског устоличили на пиједестал једног од највећих писаца икад (*Злочин и казна*, *Идиот*, *Браћа Карамазови...*), издваја роман који се скоро граничи са документарном прозом, највећим дијелом утемељен на забиљешкатама и свједочанствима из пишчевог боравка у сибирској тамници? Управо сам појам *тамнице*, као једне од скоро опсесивних Андрићевих тема, која се коначно уобличила у истинском бисеру српске књижевности – *Проклетој авлији*, представља ону везивну спону преко које се настоји успоставити дијалог између ова два романа, али и показати колико је концепција обликовања слике тамнице у *Проклетој авлији* у неким кључним тачкама ослонца у изненађујућем сагласју са концепцијом коју је Достојевски осмислио и књижевно увјерљиво спровео у *Записима из мртвог дома*.

Осим овог Андрићевог јасно изреченог става о Достојевском генерално, те посебно о *Записима из Мртвог дома*, може се успоставити читав низ интерлитерарних повезница које укључују блискости на биографском нивоу (властито проживљено искуство тамнице), затим структурисању самог текста, те, коначно, на књижевно-морфолошком плану (обликовање слике тамнице).

Један од, свакако, преломних догађаја у животу Достојевског, али који се снажно одразио и на цјелокупан развојни ток његовог књижевног рада, јесте учешће у револуционарном социјалистичком кружоку Петрашевског, што ће резултирати хапшењем и пресудом (прво смртном, па преиначеном у затворску). Међутим, карактер улоге младог Достојевског у активностима социјалистичких кружока средином 19. вијека у Русији, нипошто не треба схватити у оном изразито дјелатном револуционарном смислу, како је то схватао Петрашевски. У том смислу, разлаз са Бјелинским, прецизније сукоб материјализма Бјелинског и идеализма Достојевског, може послужити као парадигма за разумијевање позиције Достојевског у тим збивањима. Док Бјелински одбацује тзв. „чисту умјетност“ и сматра да је права умјетност увијек револуционарна јер нужно мора да тежи настанку новог слободног свијета на рушевинама старог поретка, за младог Достојевског „социјализам није пут у револуцију, већ само нова беседа на гори или позив на братство у царству општег рата за власт и новац. [...] Филантроп који је написао *Бедне људе*, и сам одредио свој рани хуманизам као 'ружичаст', 'рајски моралан', христољубив, искључивао је из својих схватања јакобинске методе државног преврата, које је прописивао његов учитељ“ (ГРОСМАН 1974: 72–73). Без икакве намјере да потпуно одбранимо Достојевског, јер су у процесу вођеном против њега постојали факти због којих ниједан режим (а поготово апсолутистички као што је био онај Николаја I, не би ослободио оптуженог кривице (нпр. учешће у организовању тајне штампарије која је требало да растура пропагандни материјал), желимо да укажемо на сљедеће: период од 1844. (од напуштања службе војног инжињера) до 1849. (до хапшења и затварања у Петропавловску тврђаву) треба прихватити као период потпуне посвећености идеји служења књижевности и интензивног трагања Достојевског за сопственим књижевним изразом. Неспорно да он није негирао да у социјализму види идеје једног напредног покрета, али је сопствену улогу у њему сагледавао једино кроз доминантну позицију писца која, скоро утопијски, може да помогне досезању остварења социјалистичке идеје. Нажалост, реалност у коју је Достојевски увучен, као у неки вртлог, произвела је низ околности које су, коначно, довеле до његовог затварања у сибирску тамницу у Омску, гдје ће провести четири године (од јануара 1850. до јануара 1854. године) и још скоро 6 година у прогонству, да би се тек 1859. вратио у Петроград. Те четири године проведене у тамници писац ће бриљантно испричати у *Записима из мртвог дома*.

Изненађујуће је колико се овај сегмент живота Ф. М. Достојевског подудара са Андрићевом биографијом. Већ као гимназијалац, Андрић је изразито близак покрету младобосанаца, у неким сегментима и активно учествује, али његова „револуционарна“ позиција унутар покрета и цјелокупан однос према остварењу његових циљева скоро да се подудара са Достојевским, о чему свједочи и један исказ Војислава Гађиновића: „Андрић је отпочетка у табору оне омладине која је почела да се залаже за јединство и слободу наших земаља и да окреће погледе у правцу Београда, као главног стожера. Док многи омладинци из тог нараштаја израстају у револуционаре, 'сеју зрна слободе' по Босни, спремају завере и организују атентате,

он се сав утапа у књижевност, студира велике културне епохе које су се смењивале у историји, чита велике писце, духовно такорећи живи од поезије, али не престаје да иза кулиса делује у омладини“ (ПОПОВИЋ 2006: 12). Након Сарајевског атентата, који Андрића затиче у Кракову, враћа се у земљу и бива ухапшен августа 1914. Његово тамновање почиње у шибенској казнионици, затим у Ријеци, те коначно бива спроведен у Марибор, гдје ће остати до марта 1915, када му је одређен боравак у селу Овчарево код Травника, у једном католичком самостану, након тога у Зеници, да би био помилован у љето 1917, када му је напoкон дозвољен повратак у Вишеград.

Међутим, тамничко искуство Иве Андрића не треба везивати само за период Првог свјетског рата. Иста тјескоба, иста самоћа, исто осјећање несигурности, који боје његова писма и записе из тог периода и везане за тај период, снажно избијају и из биљешки насталих за вријеме Другог свјетског рата, којег ће Андрић скоро у потпуности провести у Београду (стан у Призренској 9), практично у тоталној изолацији. Такав један запис, врло знаковит за јасније схватање Андрићевог поимања тамнице, настао је фебруара 1943. године: „Тек је десет сати ноћи прошло, а пролазници су већ ретки јер у девет сати је полицијски час, и после тога варош изумире; већина људи се затвори у куће, као на силу покојници [подвукао И. С.], а мањина, тј. Немци и они од наших који имају немачки Auswajs пролазе улицама као зле и срамотне авети. Оштро им одјекује корак, а у бахатости тих корака осећа се снебивање и скривена несигурност. Поред жеке тих корака чују се још само локомотиве. [...] И људи са својих исто тако замрачених прозора слушају ту писку, уносе у њу више или мање од својих мисли и осећања (у ове дане понајвише брижних мисли и тешких осећања!) и доводе је у везу са својом судбином“ (ПОПОВИЋ: 194). По свему, ова клаустрофобична слика садржи све препознатљиве елементе тамнице: и по затворености, и по осјећајности коју изазива, а карактеришу је управо тјескоба, самоћа и несигурност, тако препознатљиви у потресним исказима из *Ex ponta*, насталим у мариборској тамници: „Ко зна од срећних и слободних шта је то самоћа? Ни паука није било да једном нити бар протка моју самоћу, а човјек чије сам кораке чуо пред својим вратима био је мој непријатељ. Бојао сам се и крви коју сам чуо како бије у мом ручном зглобу, јер ме је увјеравала да живим, а то је било исто што и патња“ (ANDRIĆ 1976: 13).

Међутим, посебно је занимљива пишчева констатација којом „утамничене“ људе карактерише синтагмом *на силу покојници*, која као да призива једно мјесто из *Записа из мртвог дома*, гдје Достојевски кроз запитаност једног робијаша долази до скоро идентичног поимања тамнице: „Па стварно, браћо, зашто ми живимо овде? [...] Шта ћемо ми овде? Живи – нисмо људи, мртви – нисмо покојници“ (DOSTOJEVSKI 1981a: 279). Управо у овом цитату садржано је схватање и именовање тамнице код Достојевског као *Мртвог дома*, односно „мртве куће за живе људе“ (DOSTOJEVSKI 1981a: 15), што је врло блиско Андрићевом утиску. Када посматра београдске улице 1943. године, и себе са свим другима, скоро инстинктивно, ставља у позицију оних који су *на силу покојници*, он обликује своју слику тамнице из исте оне перспективе коју Достојевски поставља доминантну у именовању тог простора: Мртви дом. Уопште, постаје потпуно небитно да ли говоримо о директном угледању у тренутку када се на чудесан начин успоставља дијалог и сагласје између великих

писаца, али и између епоха које су обиљежили. Јер, њихова величина управо и лежи у томе што могу сопствено искуство, овдје несумњиво трагично, да сажму, да га згусну својом стваралачком имагинацијом и обликују у универзалну поруку која више не вриједи само за појединачни оквир, већ га разбија и носи тежину универзалног општег исказа.

Да ли због чињенице да клица настанка *Записа из мртвог дома* и *Проклете авлије* лежи у потреби властитог суочавања са трауматичним тамничким искуством и његовог транспоновања у књижевно-умјетнички исказ, оба романа заузимају врло специфичну позицију када се посматрају унутар цјелокупних опуса, како по специфичности настанка, тако и по функцији коју остварују унутар њега.

Записи из мртвог дома, првобитно названи „Забилешке о пропалом народу“, заиста су настали у врло специфичним околностима. Наиме, још за вријеме тамновања Достојевски прави прве билешке и скице (првенствено пише током честих боравака у одјелу за робијаше болнице у Омску, гдје му је доктор и чувао све рукописе), а наставља интензивно да ради након изласка из тамнице и боравка у прогонству, да би *Записи из мртвог дома* били коначно објављени 1861. године.³ Када се погледа цјелокупан опус Достојевског, ово дјело заузима специфичну позицију јер практично повлачи границу између раног и каснијег стварања, односно дјела насталих прије и послје тамновања. Мишљења смо да је заиста тешко пронаћи тако велико књижевно дјело гдје је та граница тако видљива и јасно повучена кад је ријеч о тематским склоповима и идејно-мисаоним оквирима, али и начину карактеризације и обликовања ликова. Јер када се погледа све што Достојевски исписује прије боравка у тамници, лако је уочити да ту нема оних карактеристичних фигура које ће тако снажно испунити странице *Записа из мртвог дома* и наставити да живе у каснијим великим романима, модификовани у Раскољникова, Рогожина, Ставрогина, Кирилова, Човека из подземља, Версилова, Карамазове итд. Такође, кроз читаву причу о тамничким данима, писац непрекидно провлачи и понавља дијелове текста у којима се, скоро филозофски, промишља и расправља о проблему злочина, казне, слободе, патње, зла итд., а што ће касније бити кључни проблеми који ће га заокупљати. Али, подједнако битно, *Записи* најављују велику, највећу, опсесивну тему Достојевског: у завршној сцени романа, гдје је писац пресликао властити доживљај скидања окова након четири године, његов јунак држи окове неколико тренутака, посматра их, и изговара: „Да, збогом! Слобода, нови живот, васкрсење из мртвих“ (DOSTOJEVSKI 1981a: 286).

Такође, *Записи из мртвог дома* врло су интересантни и у жанровском смислу и представљају једну специфичност код Достојевског. Наиме, роман је првенствено замишљен много шире: мемоарски аспект требао је бити уоквирен причом о једном злочину који је починио љубоморни муж. Међутим, Достојевски је потпуно одбацио ту замисао, која је била већ у доброј мјери и разрађена, и определијелио се за роман-хронику о тамничким данима.

Када кажемо роман-хроника, као да већ призивамо Андрића и његов омиљени жанр у коме је дао своја најбоља дјела. Занимљива је подударност да је и *Проклет*
³ Напомињемо да је Достојевски у Сибиру написао *Ујаков сан* и *Село Степанчиково*, а да је 1861. из штампе изашао роман *Понижени и увређени*. Иако су *Записи* били већ завршени, претпоставка је да је Достојевски оклијевао с објављивањем романа због страха од цензуре.

та авлија првобитно замишљена много шире и обимније, да би Андрић такође одустао од тога и свео причу о тамници на свега стотинак страница. *Проклету авлију*, која је објављена 1954. године, заиста треба посматрати као завршну тачку процеса књижевног обликовања тамнице у Андрићевом дјелу. Почетак тог трагања, односно почетак генезе тамнице, можемо пратити практично од самих почетака, од *Ex pontā*, како је то показао Петар Џацић, указујући на то колико је „тамница један афективан Андрићев архетип који се често јавља у многостотини што носи обележја његове имажинације“ (ЏАЦИЋ 1996: 33). Посебно важно је споменути недовршени прозни рукопис *На сунчаној страни* (пронађен у Андрићевој заоставштини и приређен за штампу 1994. године), гдје се кроз лик Томе Галуса проговара и промишља о тамници.⁴ Као и *Записи*, и *Проклета авлија* је жанровски врло специфичан текст, не само унутар Андрићевог опуса. Нећемо на овом мјесту нашироко понављати познате полемике и недоумице у нашој књижевној критици, о томе да ли је то роман, приповијетка или новела, те прибјегавају „соломонским“ рјешењима да је ријеч о роману-новели, односно повијести. Како год било, непобитна је чињеница да се између Андрићевих приповиједака и романа, онога по чему је његово дјело дефинитивно препознатљиво, ужлијебила *Проклета авлија*, жанровски врло необичан, скоро хибридни текст. А управо тај текст Петар Џацић, ослањајући се на Албера Тибодеа, препознаје као дјело које врши функцију дубоке поруке и понаша се као „матична ћелија“, темељно дјело Андрићевог цјелокупног стваралаштва, у коме се, осим тамнице, као једне од опсесивних Андрићевих тема, јављају и бројни централни мотиви Андрићеве прозе (проблем кривице, идентитета; неминовност кружног, вјечног понављања људске егзистенције; истина прошлости фиксирана причом, легендом и митом; ирационалност институција система; прича и вјеродостојност причања...). Џацић не инсистира на томе да је *Проклета авлија* „резиме четрдесетогодишњег литерарног испитивања човекове судбине“, али је досљедан у ставу да је у њој кондензован управо онај слој који садржи „најдубља метафизичка значења“ (ЏАЦИЋ: 31).

Да резимирамо: на основу овога што је претходно показано, очигледно је да се Достојевски и Андрић непрекидно преплићу и прожимају (rekli бисмо и дијелом допуњују), када је ријеч о биографским аспектима који се односе на властито проживљено искуство тамнице које директно провоцира и потиче стваралачку имажинацију, што се, на скоро идентичан начин, одразило и на процес књижевног трагања и уобличавања приче о тамници, те њеног свођења у специфичне жанровске окви-ре које оба писца препознају као идеалан оквир да то искуство сажму. Коначно, уз пуно прихватање постојања „матичне ћелије“ унутар сваког појединог стваралачког опуса, несумњиво је да и *Записи из мртвог дома* и *Проклета авлија* носе у себи тај потенцијал темељног дјела, својеврсног нуклеуса и истинске ризнице бројних тема, мотива, питања и проблема који се, на овај или онај начин, постављају, проблематизују и разрјешавају у њиховом стваралаштву.

4 Детаљније о овом недовршеном роману и процесу његовог исписивања, преко кога се откривају неке битне карактеристике Андрићевог књижевног поступка, али и показује колико је тема тамнице и односа према њој закупаљала Андрића, видјети одличну студију: Ђукић Перишић, Жанета (2017), *Кавалер светог духа*, Нови Сад: Академска књига.

Међутим, посебно је занимљиво кад се спустимо са ових, начелно спољашњих елемената који указују на сродности, и посегнемо за промишљањем саме концепције тамнице како је обликована у тексту, односно када погледамо како је структура и једног и другог романа апсолутно стављена у функцију постизања савршене приповједне форме која ће бити идеална да се исприча прича о тамници.

Чини се да је једно од кључних питања које је Достојевски морао разријешити било: како обликовати властито искуство у причу о тамници? Како свим тим записима, биљешкама, сјећањима и успоменама удахнути ону стваралачку искру која ће те искидане фрагменте учинити, не истинитим, већ књижевно увјерљивим текстом који функционише као цјелина? Одбацујући ширу концепцију романа (на шта смо претходно указали), писац је завршио процес трагања за идеалном структуром која може да изнесе овако комплексну грађу.

Записи из Мртвог дома почињу „Уводом“ који има функцију прошлог текста. Достојевски га користи да уведе у роман лик прогнаника, бившег робијаша, Александра Петровича Горјанчикова, да нас кратко информише о његовом животарењу у малом сибирском мјесту, али и о његовој смрти, након чега, у заоставштини покојника *писац* проналази својеврсни дневник, свеску са забиљешкама са десетогодишње робије, насловљен „Слике из мртвог дома“. Налазећи да ти записи нису „сасвим незанимљиви“, одлучује да рукопис понуди читаоцима: „Наравно, ја се могу преварити у оцени. Пробе ради, одабрао сам две-три главе за почетак; нека сами читаоци оцене...“ (DOSTOJEVSKI 1981a: 11). Дакле, *Записи из мртвог дома* до читаоца стижу као дневничке забиљешке бившег робијаша и функционишу као својеврсни *медиј* чија је функција да пренесе причу о тамници, при чему писац заузима привидно неутралну ауторску позицију и поставља се иза текста чије исписивање слиједи. Као посљедица овог помјерања ауторске позиције, односно њеног удвајања, долази до трансформације улоге Горјанчикова, који уопште не претендује да заузме позицију једног од главних јунака већ се поставља у перспективу *свједока*, чија је једина функција да свједочи догађајима који чине *причу* о тамничким данима. Очигледно је да Достојевски врло опрезно и прецизно изграђује приповједну структуру, у којој се јасно препознају четири међусобно повезана сегмента (*писац* : *медиј* : *свједок* : *прича*), али који имају засебну и врло јасно фиксирану функцију унутар те структуре.

Прије него што покушамо да понудимо одговор на разлоге због чега Достојевски посеже за оваквим приповједним моделом, погледајмо како Андрићева *Проклета авлија* реагује посматрана са истог аспекта.

Као што је Достојевски отворио *Записе*, и Андрић *Проклету авлију* почиње уводним дијелом који функционише као пролог, у коме се доносе оквирне информације о боравку фра-Петра у цариградском затвору, као и о његовој смрти. Међутим, као што је Достојевски искористио пролог да уведе дневник покојног Горјанчикова у приповједну структуру, тако ће и Андрић креирати једну специфичну фигуру *младића крај прозора*, чија је функција потпуно идентична – *медиј* који преноси причу покојног фра-Петра – при чему се писац такође поставља у привидно пасивну позицију према будућој причи о тамници: „Наравно да је при таквом начину прича-

ња остало доста празнина и необјашњивих места, а младићу је било незгодно да прекида причање, да се враћа на њих и поставља питања. Најбоље је ипак пустити човека да прича слободно“ (АНДРИЋ: 13). Ова, помало загонетна, фигура младића крај прозора изазвала је бројна различита тумачења у нашој књижевној критици, а неријетко, и потпуно погрешно, изједначавана са фра-Растиславом. На овом мјесту није нам намјера да та бројна тумачења на било који начин доводимо у питање, без обзира да ли се младић објашњава као Андрићев алтер-его (како то виде нпр. Борислав Михајловић⁵ или Петар Џаџић⁶), или је пак, јако често, анализиран са наратолошке позиције, као кључ за трагање за одговором на проблем приповједачке позиције у роману.⁷

Овдје може дјеловати исувише храбро овако једноставно одређење *младића крај прозора*, као *медија*, с обзиром на то колико је и код наших најпознатијих тумача *Проклете авлије* изазивао недоумице. Међутим, иако код њих нема таквог именовања, размишљања се развијају у том смјеру. Тако, Петар Џаџић се пита да ли тај младић „делује мало излишно“, да је то лик „без одређене функције у причи“, „једноставно и пуко *присуство*“, „само један поглед и једно сећање“, „чије је присуство привидно сведено на функцију оног који 'даје реч'“, али ипак на крају, неизбјежно, долази до закључка да „време брише трагове земног присуства човека, али прича остаје за вечност и преноси се даље“, те да је писцу „била потребна, чак неопходна, та карика у ланцу који спаја искон са данашњим даном, а свако јуче чини вечним данас“ (ЏАЏИЋ: 181). Занимљиво је и како Иво Тартаља, посежући за Мановим „духом исповести“ из романа *Изабраник*, тај термин не везује за *младића крај прозора*, већ за самог писца који наступа послије њега и „ћутке *пише*“, док за младића налази да је „оличени *дух слушања*, меланхолични одјек приче. Он снажно осећа и уста не отвара, он *ћути*“ (ТАРТАЉА 1979: 132). Иако је јасна, и потпуно оправдана, Тартаљина тежња да успостави дистинкцију између онога који *слуша* причу и онога ко је *пише*, ни он не може да дâ примат писцу, закључујући да „пишчев глас у овој прози се не чује и не разазнаје јасно од унутарњег гласа младићевог“ (ТАРТАЉА:

5 „А знам га, то је он, тај сведок бледог чела и саучесник свега што се збива, он што је своје ја исписао само једном, и давно, и младићки страшно, онда док је писао свој први бол (а све чега се дотицао био је бол), у првој тамници свога живота, из прогнаничког црног Понта“ (МИНАЈЛОВИЋ 1981: 119).

6 „Тог младића, дакле свог алтер-ега, рекао бих, ставља Андрић уз прозор монашке ћелије умирућег фратра да би био спона и са светом Петрове приче и са самим писцем који је у време када је довршавао *Проклету авлију* био на прагу старости“ (ЏАЏИЋ: 181).

7 У том смислу, предлажемо једну студију новијег датума: Башић, Ивана (2013), *Месечева граматика*, Београд: Етнографски институт САНУ. Колико је уопште сложен проблем приповједача у *Прокле-тој авлији*, а посебно *младића крај прозора*, ауторка је показала минуциозном анализом, гдје указује да је младић „сведок садашњег збивања и сведок прошлог причања фра Петра. Међутим, тиме се још не открива ко говори, јер инстанца која види и инстанца која приповеда не морају имати идентичан статус. Младић крај прозора би се, дакле, могао одредити као фокализатор, јер читалац не чује глас младића крај прозора; приповедани свет огледа се само у његовој свести, али нема осамостаљивања његовог гласа. Приповедање ипак задржава карактеристике персоналне приповедачке ситуације. Приповедач као да остаје изван света приче, преносећи причу која се одвија у свести младића који посматра, који је, дакле, *сада и овде* у приповеданом свету, и тако спаја илузију непосредности персоналне приповедачке ситуације са повлачењем приповедача иза лика, али оставља утисак приповедања-извештаја, с тим да догађаји још увек не леже у прошлости, већ се непосредно одвијају пред нашим очима“ (БАШИЋ: 186).

133). Посматрано и из позиције фра-Петра, слиједећи успостављени оквир промишљања, аутор напросто не може избјећи констатацију да је он „више симбол него субјекат причања. Њега је његова прича надживела, он и сам постаје предмет предања“ (ТАРТАЉА: 129).

Уз потпуну сагласност са претходно изнесеним размишљањима да је, начелно, *младић крај прозора* (без обзира којим термином ћемо га означити) онај који треба да пренесе причу, да преда ријеч, рекли бисмо да ипак остаје неразријешено питање његове праве функције. Због чега је Андрић посегнуо за таквим посредником и уметнуо га између себе и фра-Петрове приче, као што је Достојевски уметнуо дневник бившег робијаша, а да притом његова позиција постане потпуно затамњена и заклоњена (јер, као што Достојевски нуди двије-три главе „пробе ради“ и пушта читаоца да сам процијени, тако и Андрић привидно пушта причу да настаје потпуно слободно)? Мишљења смо да један од могућих разлога за измицање разрешења проблема књижевне функције *младића крај прозора* управо лежи у чињеници што одговор није тражен из перспективе саме *тамнице*, који би требало наметнути као темељну категорију из које је та фигура креирана.

Када упоредимо оба пролога, евидентно је да су и Достојевски и Андрић максимално искористили његов потенцијал, не само да припреме оквир будуће приче, већ и да одреде властиту приповједачку позицију увођењем *медија* преко кога се преноси прича о тамници. При том, треба имати у виду да је са аспекта функције коју обављају потпуно небитно што је ријеч о два различита посредника – писаног текста и усменог причања – и један и други постају *носиоци памћења приче* о тамничким данима коју треба предати другоме и наставити бесконачност приче и причања.⁸ Истовремено, и дневник и *младић крај прозора* „заклањају“ писца, а позицију истуреног носиоца казивања промовишу у улогу *свједока*. Јер, као што Горјанчикова, по карактеризацији, пластичности и занимљивости, али и простору који заузимају у причи, значајно надилазе бројни ликови из *Записа*, и фра-Петар се не може мјерити у том погледу са бриљантним ликовима *Проклете авлије* (Карађоз, Ђамил, Заим, Хаим). То и није била Андрићева интенција (свакако ни Достојевског) – фра-Петрова улога је врло јасно и прецизно одређена: *свједок* кроз чију свијест ће се преломити *прича* о тамници и пренијети *медију* (у овом случају *младићу крај прозора*), који ће је предати писцу. Није случајно и Петар Џацић у фра-Петру препознао посебан тип приповједача – „приповедача-сведока који сеже у материју све док се то може уобичајеном активношћу чула, добрим опажајним даром. Он не поседује склоност ка мираклима, нити је опседнут ’заумним’ виђењима; такав, а понекад у средишту догађаја који су прави мистериј, он остаје пред прагом тих догађаја“ (ЏАЦИЋ: 118). Дакле, на нивоу приповједне структуре успоставља се практично идентичан приповједни модел за којим посежу и Достојевски и Андрић (писац – медиј – свједок – прича), а који је по свему усмјерен на то да се писац максимално удаљи од тамнице, односно од приче о тамници. Можда би одговор на ову, помало изненађујућу подударност, требало покушати понудити из перспективе Андрића, конкретно, његовог незадовољства *Ex pontom*, првом књигом у којој је покушао да исказе свој

8 Бавећи се поетиком *Проклете авлије*, Војислав Минић тог безименог *младића* одређује као *јединог баштиника* фра-Петровог казивања (МИНИЋ 1976: 25).

доживљај тамнице и пренесе тамничко искуство. Генерално гледано, *Ex pontom* доминира „Ја“, властито „Ја“, начелно то су лирске рефлексije кроз које се износе утисци о себи, о тамници, о патњи и самоћи током тамничких дана. Али, увијек је „Ја“ доминантна категорија према којој се све самјерава. Ако *Ex ponto* прихватимо као почетну, а *Проклету авлију* као крајњу тачку процеса обликовања приче о тамници код Андрића, онда се јасно види кључна ствар коју је постигао оваквом структуром приповиједања: успио је да уклони властито „Ја“ и постигне потпуну деперсонализацију приче. Идентично поступа и Достојевски. И једном и другом је савршено јасно да тек кад уклоне сопствени, директни, лични и исповједни тон, њихова слика може да постане парадигма у којој је садржан појам тамнице. Тек тада, тек таква, лишена субјективности, она може да претендује на општост и универзалност, као рефлексija, не више о себи, већ о свијету. У том смислу, директно преношење приче двојице покојних робијаша значило би, у одређеном смислу, и директно наслањање на њихово тамничко искуство, док увођењем медија⁹ који преноси причу ствара се тај нужни одмак у правцу апсолутне објективизације приповиједања, што је, по свему судећи, било једно од битних хтијења оба писца.¹⁰

III

Када се, коначно, погледа сама слика тамнице која проистиче из овако пажљиво осмишљене и припремљене структуре приповиједања, можда и не изненађује сувише у коликој мјери се Андрићева *Авлија* додирује са *Мртвим домом* Достојевског. Треба напоменути да је у нашој књижевној критици Мила Стојнић, у тексту „Тематско јединство и структурне разлике“ који обједињује тему тамнице у *Записима из Мртвог дома*, *Проклетој авлији* и Кишовој *Гробници за Бориса Давидовича*, указала на одређене паралеле када је ријеч о фабуларном оквиру, изгледу тамнице, управнику,¹¹ жанровским обиљежјима¹², иако, како се објашњава, „дела су посматрана неза-

9 Занимљиво је кад се појам медија посматра, не само у контексту основног значења те ријечи као *средство, посредник* (лат. *medium*), већ и у окултном смислу као „особа која комуницира са мртвима и оностраним светом“ (КЛАЈН, ШИПКА 2008: 756), колико потврђује своју функционалност, јер и *дневник* и *младић крај прозора*, у суштини успостављају везу, преносе глас и причају причу Горјанчикова и фра-Петра чија је овоземаљска егзистенција завршена.

10 „Сам писац не улаже видљив напор да организује, води и развија фабулу романа, јер то би га спријечило да се служи основним методама индиректног, суздржаног и посредованог литерарног израза који недаровите писце демаскира и профанише њихов стваралачки поступак, а изузетне ствараоце снажно афирмише и пружа им нове, често неограничене креативне могућности“ (МИНИЋ: 29).

11 Осим неких подударности у животу мајора и Карађоза, Мила Стојнић је посебно апострофирала постојање тзв. свевидећег ока, односно игре очију на лицу једног и другог управника. На истом детаљу инсистира и Милош Вукићевић у кратком чланку „Андрићев Карађоз и мајор Достојевског“, указујући и на подударности кад се посматра њихова свеприсутност у простору тамнице, однос затвореника према њима, али и повремени изненадни тренуци људскости (ВУКИЋЕВИЋ 1976: 714–716).

12 У сва три романа ауторка препознаје „тематски јединствену структуру жанра, у чијој основи је тежња ка документарности. То су у бити ’записи’, ’казивања’, ’сећања’“ (СТОЈНИЋ 1990: 379). Нажалост, када говори о *Проклетој авлији* Мила Стојнић не разликује фигуру младића крај прозора од фра-Растислава који пописује ствари у сусједној соби, што условљава тачност изнесених закључака, али и због чега се губи из структуре приповиједања битна карика која може указати на блискост са концептом Достојевског.

висно једно од другог као 'јединствене, вишепланске, функционалне структуре', од којих је свака тематски обједињена у варијантама истог жанра" (СТОЈНИЋ 1990: 373). Дакле, није нам намјера да овдје понављамо оне елементе који су препознати у оба дјела, а који указују на одређене сличности, већ да кренемо од саме морфологије тамнице и покажемо у којој мјери Достојевски и Андрић слиједе ту концепцију, а гдје је њихова књижевноморфолошка слика апсолутно иновативна и изненађујуће блиска. С тим у вези, та претпостављена морфологија нужно укључује: *обликовање простора, организовање и проток времена, те кривицу као нужност*.

Бавећи се феноменом настанка затвора, Мишел Фуко у студији *Надзирати и кажњавати* посебну пажњу посвећује друштвеном односу према самом дисциплиновању, гдје препознаје једну преломну тачку коју именује термином *политичка анатомија*, под чиме подразумеијева „вештину управљања људским телом чији циљ није једино да се његове способности повећају нити само да се оно још више потчини, већ да се створи такав однос који у оквиру истог механизма тело учини утолико покорнијим што је оно корисније, и обрнуто. Ствара се, значи, политика принудног потчињавања тела, а то подразумева прорачунату манипулацију његовим елементима, покретима, понашањем. Људско тело потпада под машинерију власти која га истражује, рашчлањује и поново саставља“ (ФУКО 1997: 133). И прије него посегне за затвором, као еклатантним примјером гдје се такав вид дисциплиновања конкретизовао у чврст принцип унутрашње структуре, Фуко показује да је ријеч о једном дугорочном процесу који се постепено темељио кроз дисциплину у манастирима, високим и, касније, основним школама, болницама, војним касарнама... Очигледно је да овдје Фуко имплицитно указује да је претеча затвора сваки вид организоване и затворене структуре чије се функционисање темељи на дисциплини и поштовању претходно утврђеног распореда којим се олакшава контрола активности. Логично, из овога слиједи прва нужност која се мора остварити, а тиче се *организације простора*: „Дисциплина понекад захтева *ограђен простор*, издвајање неког места које ће бити специфично у односу на сва остала и затворено као свет за себе. То је заштићен простор монотоног дисциплинирања. [...] Треба утврдити ко је присутан а ко одсутан, знати где и како наћи појединце, успоставити корисне везе, прекинути све остале, обезбедити да се свачије понашање у сваком тренутку може надзирати, процењивати и санкционисати, да се могу одмеравати квалитети или заслуге. Према томе, у питању су поступци чија је сврха упознавање, потчињавање и коришћење јединки. Дисциплина организује аналитички простор. Ту се она поново сусреће са древним начелом присутним у архитектури и хришћанству: манастирском ћелијом. Простор својствен дисциплинама је увек, у основи, ћелијски – чак и када његове преграде и поља постану сасвим апстрактни“ (ФУКО: 137, 138–139).¹³

Већ на почетку, Достојевски даје слику тог простора, који се може рашчлабити на два сегмента – спољашњу тамничку ограду („Замислите велико двориште –

13 У контексту ове Фукоове тезе о потпуној апстрактности оgrade или тамничког зида, треба уочити једну бриљантну тамницу коју Андрић креира у *Проклетој авлији*, тамницу Џем-султана: „Џем је мислио живо и јасно, како мислимо само у часовима кад смо одвојени од једног боравишта а нисмо ступили на друго. Мислио је хладно о својој несрећи и гледао је јасно и немилосрдно, онако како човек може да је сагледа само кад је, скривен и невидљив, чује из туђих уста. Ето, свуда га дочекују страни људи као живи зид његове тамнице“ (АНДРИЋ 1975: 92).

дуго једно двеста корака и око сто педесет широко – цело ограђено у облику неправилног шестоугаоника високим палисадом [...]; то је спољашња тамничка ограда. [...] Овде је постојао нарочит свет који више ни на шта није личио; овде су владали посебни закони, носило се посебно одело, постојао нарочит живот и обичаји – мртва кућа за живе људе, живот каквог нигде нема и необични људи“) и саму тамницу унутар ње („Наша тамница налазила се на крају тврђаве, крај самог бедема. Дешавало се, погледаш кроз пукотине палисада на бели свет – не би ли бар нешто видео – и угледаш само крајичак неба и високи земљани бедем обрастао коровом, а по бедему, тамо-амо, даноноћно корачају стражари. И помислиш тада да ће проћи читаве године, и ти ћеш исто тако као сада прићи да гледаш кроз пукотине палисада и видећеш овај исти бедем, исто овакве стражаре и исти крајичак неба, само не неба изнад тамнице, већ *другог – далеког и слободног неба* [подвукао И. С.]“ (DOSTOJEVSKI 1981a: 15).

И Андрићев опис простора Авлије, као неког „ђаволског острва“, чији је положај такав да се чини као да повећава патњу затвореника, има једну битну подударност: „Из Авлије се не види ништа од града, ни од пристаништа и напуштеног арсенала на обали испод ње. *Само небо, велико и немилосрдно у својој лепоти* [подвукао И. С.], у даљини нешто мало од зелене азијске обале с друге стране невидљивог мора, и тек понеки вршак непознате џамије или џиновског кипариса иза зида. Све неодређено, безимено и туђе“ (АНДРИЋ: 22).

И када дефинишу простор тамнице, Достојевски и Андрић поново исказују изразиту блискост када је ријеч о њиховој стваралачкој осјећајности јер користе идентичну контрастну пројекцију да нагласе тјескобу и затвореност тамничког простора: насупрот том ограђеном оквиру Достојевски поставља *друго, далеко и слободно небо*, а Андрић *небо велико и немилосрдно у својој лепоти*. Ако тамница, самим именовањем, означава нешто тамно и мрачно, простор који је скучен, затворен и клаустрофобичан, небо, с друге стране, симболизује свјетлост, ширину, отвореност – слободу. Као да и један и други желе да у том крајичку неба изнад тамнице одразе ту сталну жудњу за слободом и наду која се никада не гаси у затвореницима, јер, како Достојевски налази, робијаш је „по суштини својој и по свом друштвеном положају биће тако жељно слободе“, за њега је вреднији од новца једино „сан о слободи“. Управо та, „макар далека илузија слободе“, представља онај задњи траг људскости који Достојевски препознаје у робијашима – јер кад „изгуби циљ и сваку наду, човек из очајања често постаје чудовиште... Сви наши имали су један циљ: слободу и одлазак са робије“ (DOSTOJEVSKI 1981a: 244). Дакле, оба писца обликовање тамничког простора функционализују тако да одразе једну од кључних категорија која се намеће из перспективе онога који је утамничен, а у чему је садржан и темељни принцип затворског кажњавања који је усмјерен на одузимање слободе. Овдје не изненађује да обојица теже да обликују *аналитички простор*, како га је Фуко одредио, већ да приликом креирања књижевне слике тог простора изнова посежу за идентичним рјешењима.

Слично је и са организацијом и протоком времена, што Фуко препознаје као кључну ставку контролисања активности у свим затвореним системима и уочава три основна начела – „утврђивање дневног ритма, организовање обавезних актив-

ности, регулисање репетитивних циклуса“ (ФУКО: 145). Приповиједање у *Записима из Мртвог дома* је тако организовано да савршено одговара протоку времена у тамници, јер, како Бабовић примјећује, „тамнички дан контрастира дану на слободи, који се у принципу разликује од других. А робијашки су суморно исти“ (BABOVIĆ 1981: 22). Због тога је Достојевски првом дану и првим утисцима дао највише простора, затим првом мјесецу, а из прве године бира неколико карактеристичних догађаја. Управо због репетитивности тих догађаја писац није имао потребу да говори о све четири године проведене у тамници, јер цикличност временског распореда тамничког живота условљава и монотоност на догађајном плану. Самим тим и проток времена се акумулира и сабира у неколико тачака приповиједања које Достојевски користи да би учврстио сиже свог романа (нпр. сцена купања, прослава Божића, покушај бјекства итд.), а читалац и сам добија представу о непрекидном понављању које поништава временске категорије прошлости и будућности, а временску равн тамнице трансформише у непрекидну и бесконачну садашњост. Андрићева прича о тамници је, свакако, другачије сижејно обликована, али и у Авлији, која „живи сама за себе, са стотину промена, и увек иста“, проток времена писац представља у оквиру једног непромјенљивог ритма. Живот у Авлији „брзо и неосетно савије човека и потчини га себи, тако да стане да се губи. Заборавља оно што је било и све мање мисли на оно што ће бити, па му се и прошлост и будућност слегну у једну једину садашњицу, у необични и страшни живот Проклете авлије“ (АНДРИЋ 1978: 23).

И код Достојевског и код Андрића постојање кривице је нужност тамнице. Тамница не може без кривице, тамница је подразумијева и на њој заснива свој репресивни систем кажњавања. Као што Карађоз јасно каже, у Авлији „нема невиних. Нико овде није случајно. Је ли прешао праг ове авлије, није он невин. Скривио је нешто, па ма то било у сну. Ако ништа друго, мајка му је, кад га је носила, помислила нешто рђаво. Сваки, дабогме, каже да није крив, али за толико година колико сам овде, ја још нисам нашао да је неко без разлога и без неке кривице доведен. Ко овде дође, тај је крив или се макар очешао о кривца“ (АНДРИЋ: 32). Ни Достојевски, сасвим природно, не доводи у питање свеприсутност кривице када даје бриљантне портрете својих затвореника, али такође уочава једну специфичност, на коју указује и Латиф-ага, а односи се на то да Горјанчиков у току читаве робије није код затвореника видео „ни најмањи знак кајања, нити икаквог мучног размишљања о свом злочину; и да већина робијаша у души сматра да је потпуно невина“ (DOSTOJEVSKI 1981a: 22). Не улазећи дубље у проблем кривице о овом роману, Достојевски само суво констатује да му се чини да је филозофија злочина мало тежа него што се обично мисли, и не покушава да разријеша ово питање. Наравно, оно неће остати неразријешено: у роману *Злочин и казна*, који ће убрзо услиједити, показати колико је сложен процес сазријевања свијести о кривици након почињеног злочина.

Дакле, и када се у фокус постави сама књижевна слика тамнице, обликована са аспекта структурисања простора, организовања времена, што је практично у потпуном сагласју са Фукоовим полазиштима, те нужности постојања кривице, *Записи из мртвог дома* и *Проклета авлија* не одступају од тих елемената. Оба писца их, наравно, активирају унутар сопственог поетичког оквира, али њихово, по свему блиско, поимање суштине тамнице резултирало је врло сличним рјешењима

када је ријеч о функционализацији у књижевном тексту – без обзира да ли је ријеч о сибирском казамату или истанбулском затвору, тамница је специфичан, затворен простор, чије је унутрашње функционисање тако постављено да контрастира суштинском поимању слободе и слободне људске воље на којима се темељи хуманистички и хришћански концепт људске егзистенције. Због тога, и Достојевски и Андрић тамнички простор тако постављају да он по свему преузима карактеристике једног пакленог, демонског простора, успостављеног у оквирима реалног свијета али који суштински претендује да дезинтегрише све његове кључне претпоставке на којима се темељи и успостави властити етички оквир усмјерен на промовисање тамнице као простора физичког, али, још важније, душевног мучења које је немјерљиво теже. Бити утамничен и имати пуну свијест о томе, јесте она тачка на којој оба писца показују сву страхоту такве егзистенције: немогућност мирења с њом, с једне, и њену застрашујућу коначност и непромјењивост, с друге стране.

Постоји ли разрешење, или барем могућност разрешења? Нуде ли Достојевски и Андрић могући одговор на реалност тамнице и тамничког „не-живота“?

Ако се претходно показани елементи који обликују слику тамнице, некако природно намећу за промишљање о њима, постоји један аспект изразито присутан код оба писца, а који ипак донекле изненађује својим присуством: позориште. Иако, као што је познато, ни Достојевски ни Андрић нису писали драме (осим раних, младалачких покушаја које су брзо одбацили), а Андрић чак био и изразито неповјерљив према адаптацијама његових текстова за позоришно извођење, позориште и позоришна игра изразито су присутни код оба писца као елемент структурисања текста, али и карактеризације ликова гдје је феномен игре често незаобилазан. Тако је у *Записима из Мртвог дома* читава једна глава посвећена припреми и извођењу позоришне представе, чему робијаши приступају с посебним задовољством и посвећеношћу. Међутим, ваља примјетити да, док слика тамнички живот, Достојевски константно кроз читав роман провлачи глуму, игру, представу, што се манифестује у различитим и дијелом неочекиваним ситуацијама, а које су набијене позоришном осјећајношћу. Већ на почетку, када Горјанчиков посматра свађе затвореника које достижу кулминацију и нагло се прекидају без правог сукоба, он схвата да је све то само једна својеврсна игра коју други радо посматрају и уживају у њој. Или када Исај Фомић, једини Јевреј у тамници, петком навече празнује шабат, робијаши би се редовно окупљали да посматрају његову молитву која је постајала права позоришна представа, у којој би Исај падао у занос и екстазу као прави глумац пред публиком коју у том тренутку нити види нити чује. Чак и у оним страшним призорима физичког кажњавања шибањем, Достојевски не пропушта прилику да акценат пребаци на једну сурову представу, комедију коју режирају и изводе команданти са несрећним осуђеником, а која има јасно разрађен ток и у којој учествују сви, од њега, преко војника који врше казну, до самог несрећника, сви имају јасно разрађене улоге. Посебно је занимљив портрет целата у *Записима* и начина на који он приступа свом послу, гдје Достојевски директно посеже за позоришном терминологијом да би нагласио самољубље и охолост као њихову битну црту: „Вештина ударца, познавање свога заната, жеља да се покаже пред друговима и пред публиком подстичу његово самољубље. [...] Можда сама парадност и театарлност околности у којима се поја-

вљују пред публиком на месту кажњавања доприносе да се код њих развије извесна охолост“ (DOSTOJEVSKI 1981a: 195).

Код Андрића, истина, нема директног извођења позоришне представе као код Достојевског, али се слободно може рећи да *Проклету авлију* држи позоришна структура. У толикој мјери је Андрић утемељио свој текст на позоришним елементима, да је излишно улазити овдје у све појединости. Ослонићемо се само на неке од њих, а првенствено на Латиф-агу, којем Андрић даје име преузето из турског позоришта сјенки – Карађоз, који је сав једна „гротескна маска“, а преко кога се најдиректније указује на позоришно обликовање простора авлије: „И заиста је та Авлија и све што је са њом живело и што се у њој дешавало била велика позорница и стална глума Карађозовог живота“ (АНДРИЋ 1978: 29). Не изводи само Карађоз своју вјечиту представу са осуђеницима, игра у авлији је свеприсутна. Тако, на примјер, у тренутку када износи неку причу Хаим не остаје само на фактичком нивоу описивања људи, већ улази и у њихова осјећања и, у маниру истинског глумца, поистовјећује се с њима: „Он је говорио из њих. А имао је чудан дар да са посве малом променом у гласу опонаша говор лица о коме је реч, и да буде час валија, час просјак, час грчка лепотица; а посве незнатним покретима тела или само личних мишића могао је да прикаже у потпуности ход и држање једног човека или кретање животиња или чак и изглед мртвих предмета“ (АНДРИЋ: 53).

Свакако да би се могло указати на још низ мјеста која потврђују присуство позоришних елемената у оба дјела, али овдје нам није намјера да детаљишемо око тога (уосталом, позоришни аспект може бити тема засебног истраживања), већ да покушамо дати одговор на питање због чега су и Достојевски и Андрић у своју слику тамнице укључили толико позоришта и позоришне игре. Могући одговор понудићемо овај пут из перспективе романа Достојевског, конкретно на темељу атмосфере и реакције робијаша након одигране и одгледане позоришне представе: „Сви наши разилазе се весели, задовољни, хвале глумце и захваљују подофициру. Не чују се свађе. Сви су некако неуобичајено задовољни, чак помало срећни и тону у сан не као увек, већ скоро мирне душе – а зашто? [...] Само мало су дозволили овим јадницима да проживе по својој вољи; да се провеселе као људи, да макар један сат не буде као у тамници – и људи су се морално преображавали – макар само на неколико тренутака“ (DOSTOJEVSKI 1981a: 161).

Расправљајући о феномену позоришне игре, Еуген Финк једну од њених битних специфичности препознаје у томе што позориште увлачи гледаоца у имагинарни свијет који се отвара пред њим и формира се својеврсна *заједница игре*, која обухвата „оне који се играју и заинтересоване учеснике који учествују и погођени су њиховом игром. [...] Гледаоци који овде учествују, дакле који не опажају само ’узгредно’ туђу игру него су увучени у заједницу игре, изричито су подешени према ономе што им игра саопштава“ (ФИНК 2004: 364). Формирањем заједнице игре, која потпуно обузима гледаоца, структура такве приказивачке умјетности има снагу да буде егзистентна и након завршетка представе. Самим тим, илузија позоришне игре и илузија слободе која је њоме створена, наставља да живи у робијашима из Мртвог дома још неко вријеме након завршене игре, као једина могућност да се бар за тренутак досегне и оствари та непрекидна и свеприсутна жудња за слободом. Позоришна

игра се тако функционализује да суштински разбија тамнички оквир и поништава реалност тамничке егзистенције, уносећи у њега имагинарни оквир који посједује сопствену иманентну садашњост. Илузија слободе коју у свијести робијаша производи таква игра, без обзира на њено трајање, добија обиљежја стварносног оквира због дубоке и истинске саживљености с њом. Ако смо организовање простора и времена, те кривицу, посматрали као елементе чије присуство не изненађује, актуелизација феномена позоришне игре као интегралног дијела тамничког простора и живота у њему представља потпуно особен и оригиналан аспект у књижевном обликовању тамнице и код Достојевског и код Андрића.

Коначно, ако погледамо све ове додирне тачке на које је у овом раду претходно указано, очигледно је колико је Андрићева концепција тамнице по свему блиска и у духу Мртвог дома Достојевског. При том, потпуно је излишно бавити се неким евентуалним угледањима јер пред собом имамо два потпуно различита текста који носе снажан стваралачки печат својих твораца. Та концепција, без обзира колико блиска, изражена је у оквиру два засебна поетска универзума, али она дубока хуманистичка црта коју велика литература мора да садржи, зближава их у ставу да је тамница као репресивни систем кажњавања, без обзира на тежину кривице, увијек примарно усмјерена на то да кривца искључи и изолује од друштва, а што оштро опонира хришћанском поимању односа према злочину и злочинцу које инсистира на томе да, управо супротно, само укључивање може довести до истинског препорода и спасења, што је, у роману *Браћа Карамазови*, Достојевски и исказао кроз ријечи старца Зосиме, поставивши питање сврховитости тамнице као дијела казненог система: „Сва та прогонства и робијашки рад, раније још са батинама, никога не поправљају и, што је главно, готово никада не застрашују преступника, и број злочина се не само не смањује већ, што даље, све више расте. Ви се с тим морате сложити. Испада да друштво на тај начин уопште није заштићено, јер иако се механички одсеца штетни члан и прогони се далеко, да га очима не виде, али на његово место одмах се јавља други преступник, а можда и двојица. Ако нешто и штити друштво, чак и у наше време, и самог преступника чак исправља и препорађа у другог човека, онда је то једино Христов закон који се одражава у спознаји сопствене савести“ (DOSTOJEVSKI 1981b: 72).

Цитирана литература

- BABOVIĆ 1961: BABOVIĆ, Milosav. *Dostojevski kod Srba*, Titograd: Grafički zavod.
- BABOVIĆ 1981: BABOVIĆ, Milosav. „Stvaralaštvo Dostojevskog“, u: *Jadni ljudi – Dvojnik – Gospodin Proharčin*, Jubilarно izdanje povodom stogodišnjice smrti Dostojevskog, knjiga 1, Beograd: Rad, 7–100.
- VUKIĆEVIĆ 1967: VUKIĆEVIĆ, Miloš. Andrićev Karadžoz i major Dostojevskog. *Stvaranje*, god. 22, br. 6, 714–716. [orig.] ВУКИЋЕВИЋ, Милош. Андрићев Караџоз и мајор Достојевског, *Стварање*, год. 22, бр. 6, 714–716.
- VUČKOVIĆ 2011: VUČKOVIĆ, Radovan. *Velika sinteza*. Beograd: Kiz Altera – Filozofski fakultet Niš. [orig.] ВУЧКОВИЋ, Радован, *Велика синтеза*, Београд: Киз Алтера –

Филозофски факултет Ниш.

- GROSMAN 1974: GROSMAN, Leonid. *Dostojevski*. Beograd: SKZ. [orig.] ГРОСМАН, Леонид, *Достојевски*, Београд: СКЗ.
- ĐUKIĆ PERIŠIĆ 2017: ĐUKIĆ PERIŠIĆ, Žaneta. *Kavaljer svetog duha*. Novi Sad: Akademska knjiga. [orig.] Ђукић Перишић, Жанета. *Кавалер светог духа*, Нови Сад: Академска књига.
- EKERMANN 1970: EKERMANN, Johan Peter. *Razgovori sa Geteom*, preveli Stanislav Vinaver (prvi dio) i Vera Stojić (uvod prvog dijela, drugi i treći dio), Beograd: Kultura.
- JANDRIĆ 1982: JANDRIĆ, Ljubo. *Sa Ivom Andrićem*, drugo prošireno izdanje, Sarajevo: Veselin Masleša.
- KLAJN, ŠIPKA 2008: KLAJN, Ivan; ŠIPKA, Milan. *Rečnik stranih reči i izraza*, Novi Sad: Prometej. [orig.] КЛАЈН, Иван; ШИПКА, Милан (2008), *Речник страних речи и израза*, Нови Сад: Прометеј.
- MINIĆ 1976: MINIĆ, Vojislav. „Svijet tamnice – tamnica svijeta“, u: *Poetika Proklete avlije*, Titograd: Pobjeda. [orig.] МИНИЋ, Војислав (1976), „Свијет тамнице – тамница свијета“, у: *Поетика Проклете авлије*, Титоград: Побједа.
- MIHAJLOVIĆ 1981: MIHAJLOVIĆ, Borislav. „Čitajući Prokletu avliju“, u: *Ivo Andrić u svjetlu kritike*, drugo izdanje, izbor i redakcija Branko Milanović, Sarajevo: Svjetlost.
- POPOVIĆ 2006: POPOVIĆ, Radovan. *Andrić – biografija nobelovca*, novo dopunjeno izdanje, Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [orig.] ПОПОВИЋ, Радован, *Андрић – биографија нобеловца*, ново допуњено издање, Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
- STOJNIĆ 1990: STOJNIĆ, Mila. „Tematsko jedinstvo i strukturne razlike“, u: *Književnost*, god. 45, knj. 89, sv. 2/3, 372–385. [orig.] СТОЈНИЋ, Мила. „Тематско јединство и структурне разлике“, у: *Књижевност*, год. 45, књ. 89, св. 2/3, 372–385.
- TARTALJA 1979: TARTALJA, Ivo. *Pripovedačeva estetika*, Beograd: Nolit. [orig.] ТАРТАЉА, Иво. *Приповедачева естетика*, Београд: Нолит.
- FINK 2004: FINK, Eugen. *Osnovni fenomeni ljudskog postojanja*, preveo Aleksa Buha, Banjaluka: Filozofski fakultet. [orig.] ФИНК, Еуген. *Основни феномени људског постојања*, превео Алекса Буха, Бањалука: Филозофски факултет.
- FUKO 1997: FUKO, Mišel. *Nadzirati i kažnjavati*, prevela Ana A. Jovanović, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. [orig.] ФУКО, Мишел. *Надзирати и кажњавати*, превела Ана А. Јовановић, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- DŽADŽIĆ 1996: DŽADŽIĆ, Petar. *O Proklesoj avliji*, Sabrana dela Petra Džadžića, tom II, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [orig.] ЏАЏИЋ, Петар. *О Проклестој авлији*, Сабрана дела Петра Џаџића, том II, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Извори

ANDRIĆ 1978: ANDRIĆ, Ivo. *Prokleta avlija*. Sabrana dela Ive Andrića, knjiga 4, Beograd: Prosveta – Beograd, Mladost – Zagreb, Svjetlost – Sarajevo, Državna založba Slovenije – Ljubljana, Misl – Skopje. [orig.] АНДРИЋ, Иво. *Проклета авлија*, Сабрана дела Иве Андрића, књига 4, Београд: Просвета – Београд, Младост – Загреб, Свјетлост – Сарајево, Државна založba Словеније – Љубљана, Мисла – Скопје.

ANDRIĆ 1976: ANDRIĆ, Ivo. *Ex ponto, Nemiri, Lirika*, Sabrana djela Ive Andrića, knjiga 11, Sarajevo: Svjetlost – Sarajevo, Mladost – Zabreb, Prosveta – Beograd, Državna založba Slovenije – Ljubljana, Misl – Skopje.

DOSTOJEVSKI 1981a: DOSTOJEVSKI, Fjodor. *Zapisi iz mrtvog doma – Odvratna priča*, preveo Milosav Babović, Jubilarno izdanje povodom stogodišnjice smrti Dostojevskog, knjiga 5, Beograd: Rad.

DOSTOJEVSKI 1981b: DOSTOJEVSKI, Fjodor. *Braća Karamazovi I*, preveo Milosav Babović, Jubilarno izdanje povodom stogodišnjice smrti Dostojevskog, knjiga 15, Beograd: Rad.

Igor M. Simanović

LA PROXIMITÉ DU CONCEPT LITTÉRAIRE DE LA PRISON CHEZ DOSTOÏEVSKI ET ANDRIĆ

Résumé

Dans ce travail on a analysé la proximité du concept littéraire de la prison chez Dostoïevski et Andrić sur la base de l'établissement des liaisons inter-littéraires entre *Souvenirs de la maison des morts* et *La Cour maudite*. En définissant de certains constats qui se révèlent largement fonctionnels pour l'analyse chez ces deux écrivains (aspect biographique, structure de texte, image de la prison), on tente de montrer comment le procès de la recherche d'un discours idéal qui résumerait le mieux l'expérience prisonnière et le mettrait en image littéraire, menerait vers des résultats étonnamment similaires aussi bien chez Dostoïevski que chez Andrić. De plus, il est totalement inutile de s'occuper d'éventuelles imitations car le phénomène de la prison actualisé dans deux complètement différents textes qui portent l'empreinte forte de ses auteurs.

Mots-clés: Dostoïevski, Andrić, prison, interlittérarité, biographie, structure, image

Сара З. Арва*

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

Српска књижевност са јужнословенским књижевностима

ФИГУРА ПЕСНИКА У ЦИКЛУСУ „КРИТИКА ПОЕЗИЈЕ” БРАНКА МИЉКОВИЋА

У овом истраживању сагледана је фигура песника унутар циклуса „Критика поезије” из збирке *Порекло наде* (1960) Бранка Миљковића. Настављајући јасно и једногласно профилисану Миљковићеву аутореференцијалност и поетичке склоности које га именују *песником песме*, овај рад ће проблематизовати питање – може ли се Миљковић тумачити и као *песник песника*? Анализом поезије из предоченог циклуса представимо стваралачку позицију лирског субјекта, а потом преиспитати и могућности да се лирско Ја идентификује са песницима и тиме тумачи као *песнички субјект* – песник у песми, песник који са песницима остварује имагинарни дијалог. Поетску фигуру ћемо размотрити и уз Ничеове и Хегелове поставке о амбивалентном сазнању које је инхерентно контемплативцима и ствараоцима, али које условљава и њихову деструкцију. Кроз завршницу циклуса, проблематизоваћемо и друштвену позицију песника, а потом и могућност да се циклус тумачи у насловној инверзији – као *поезија критике* – критике будућих поетика, нестанка песничког језика, песме и песника уопште.

Кључне речи: Миљковић, песник, песма, фигура песника, песнички субјект, критика поезије

Ако си постао песник тако ти и треба
(„Сунце искоришћено као епитаф”, Бранко Миљковић)

1. Песник песме и(ли) песник песника

Савремена књижевна истраживања готово су једногласно профилисала Миљковићеву поетичку путању. Песништво, песма и стваралачки акт неоспориво су на пиједесталу самосвесне лирике песника *Порекла наде*. Не чуди отуд што за Миљковића Љубисав Станојевић у студији „Песма о песми” тврди да ће он „увек радије *певати о песми* него што ће *певати песму*” (STANOJEVIĆ 2014: 35). Мноштво научних радова изникло је на трагу односа ауторове поетике и аутопоетике, експлицитних ставова о поезији изнетих у есејима и критици, те имплицитних поетичких увида заснованих на проматрању Миљковићевог лирског света. Међутим, уколико истраживање наставимо у смеру ових аутореференцијалних промишљања, неопходно је да сагледамо и фигуру песника – *песника у песми* Бранка Миљковића. Проматрајући начин на који се конституише песник у песми, тумачићемо лирског

* sara.arva@gmail.com

субјекта Миљковићеве лирике кроз фигуру песника или пак некога ко се песницима обраћа, а потом и кроз обе могућности – као песника који песмом обликује имагинарни дијалог са другим песницима.

У циљу изналажења одговора на предочене недоумице, студију ћемо отпочети теоријским увидима Тихомира Брајовића о самосвесној поетици српске лирике модерног доба, представљеној кроз опсежну монографију *Нарцисов парадокс* (2014). Наиме, док студиозно проматра „параболично-алегоријски осмишљена теоријска схватања Ихаба Хасана и Линде Хачион“, аутор настоји да кроз две митске фигуре – Орфеја и Нарциса – представи лице и наличје поетске текстуалности и њеног вишегласја (BRAJOVIĆ 2014: 20). У покушају да дефинише песничку самосвест, Брајовић је проматра као „обједињујући теоријски конструкт који се тиче нарочитог, песнички артикулисаног себе-знања у смислу *autopoiesis* своје врсте, а који своје експлицитне и имплицитне манифестације проналази у лирском песништву [...]” (BRAJOVIĆ 2014: 35). Оно што омогућава нарцистички текст или пак текстуалну самосвест јесте управо песничка ауторефлексивност – за коју аутор подсећа да се простира кроз широк дијапазон могућности: од писања о поезији и песницима, преко ауторефлексивности па све до ауторефлексије као резултата песникове свести (BRAJOVIĆ 2014: 35). Сагледајући овај тематски жанр и поезију која се у њ може сврстати, Брајовић на првом месту издваја оне песме које се баве *песником* – његовим друштвеним и културним статусом, а потом и лирске творевине које у свом средишту имају креативни процес и настанак уметничког дела (BRAJOVIĆ 2014: 36). Последице томе, аутор закључује да све ауторефлексивне песме у бити исказују свеколике аспекте песникове поетике (BRAJOVIĆ 2014: 36).

Ауторефлексивност као поетичка одредница Миљковићевог опуса својствена је и циклусу „Критика поезије” из збирке *Порекло наде* (1960), циклусу за који Небојша Лазић у раду „Филозофска свест Бранка Миљковића као свест о песми” сматра да броји стихове о *немоћи* – како песника, тако и песме (LAZIĆ 2015: 32). Уколико сагледамо наслове песама, можемо утврдити да је велики број њих основљен *песмом* или *поезијом*, чиме се већ при почетном читању сутерише на аутореференцијалност: „Орфичка песма”, „Беда поезије”, „Љубав поезије”, „Припремање песме”, „Проветравање песме”, „Заморена песма”, „Поезију ће сви писати”; док свега две у свом наслову тематизују *песника*: „Песник” и „Судбина песника”. Упркос варљивим насловима, песник је свеприсутан – тамо где је песма, мада у повлашћеном и надмоћном положају – ту је и песник да (о) њој/њоме казује.

Међутим, важно је преиспитати начин на који се конституише фигура песника, те да ли говорећи о песнику Миљковићеве лирике говоримо заправо и о лирском субјекту? Већ се у самом именовању назире проблемско чвориште, што свеобухватно и минуциозно разлаже Горан Коруновић у својој докторској дисертацији насловљеној „Статус лирског субјекта у јужнословенским књижевностима (1970–1980)”, преосмишљавајући статус лирског субјекта у јужнословенском корпусу завршних деценија двадесетог века. Наиме, у једној од почетних фуснота аутор потцртава да је неопходно направити појмовну дистинкцију у случају лирског и песничког субјекта, будући да „потоњи означитељ, чак и када то није намера тумача, може наводити на мисао о фигури аутора/песника, или пак лирског субјекта који

’носи’ персону песника, ствараоца” (KORUNOVIĆ 2017: 5). Тумачећи „Критику поезије” настојаћемо да кроз свест о овој дистинкцији сагледамо бинарност лирског и песничког субјекта, али и могућности њихове идентификације – када се лирски субјект остварује кроз песнички модус – тачније, када лирски субјект фигурира песника тј. „носи” персону песника (KORUNOVIĆ 2017: 5).

У својим аналитичким разматрањима Коруновић указује на Калерову теорију према којој се кроз лирски текст обликује *фиктивна ситуација говора и фиктивна персона*, не би ли закључио да управо од *фикције, персоне и ситуације* зависи тумачење стиховних представа (KORUNOVIĆ 2017: 108). „Беда поезије” отпочиње управо Калеровом *фиктивном ситуацијом говора* и понављањем захтева лирског субјекта: „*Реци ми нешто што је шума / Реци ми нешто што је море*”, чиме је успостављен комуникативни оквир (MILJKOVIĆ 1988: 191). Међутим, док се лирско Ја обраћа фиктивном Ти, не постоји повратна информација или пак одговор. Фигура песника градационо се конституише у лику примаоца информације и појављује као персона која се „боса и горка потуца од речи до речи” (MILJKOVIĆ 1988: 191). Лирски субјект обраћа се песничком субјекту који је у песми одсутан. Ипак, знање које лирско Ја испољава о песнику – о тегобном стварању, ужареном челу и временом сагоревању кулминира у стиховима: „Али ако будеш хтео / Да учиниш стварним туђе речи / Да похвалиш туђе срце / Онда ћеш зажалити што си песник” (MILJKOVIĆ 1988: 191). Овај степен сазнања о песнику налачи самом песнику, те тумачење може ићи и у том смеру – да лирско Ја фигурира песника који се обраћа лирском Ти – такође песнику. То би значило да се у стиховима „Беде поезије” остварује имагинарни дијалог међу песничким субјектима. Слична комуникативна ситуација песничких субјеката – *мене и тебе* – формира се и у песми посвећеној Васку Попи „Увод у игре”, која иницира интертекстуалну везу са Попиним циклусом „Игре” и развија се управо кроз поигравање речима: „Јој што *ми* се и – и – играју неке кобне игре / док има живота док има смрти!” (MILJKOVIĆ 1988: 185). Ипак, можда најсложенији процес идентификације остварен је у стиховима „Моравске елегije” где лирски субјект најпре апострофира песнике и позиционира их у односу на себе: „О песници свуда и увек / окренути лицем према привиду”, а потом у завршници одступа од бинарности Ја – Ви и у потпуности се поистовећује са песницима кроз личне облике множине: „када је пред *нама* само један дан, непомешан / као цвет који се у сну *нашем* буди” (MILJKOVIĆ 1988: 195). „Критика метафоре” такође обликује лирског субјекта који се обраћа песнику говорећи о незавидној позицији песника: „Оне живе на рачун твоје комотности / Све су *лепше* што си *немоћнији* / А кад исцрпеш све своје снаге *кад умреш* / Људи кажу: богаму какве је тај песме писао / И нико не сумња у реч коју ниси рекао” (MILJKOVIĆ 1988: 199). Чак и када лирски субјект није истоветан песничком, он еманира изузетно песничко знање: о стваралачком процесу, о немоћи поетског гласа и надмоћи песме, а потом и трагичном песничком искуству – његовој временитости спрам вечности песме. „Припремање песме” успоставља исти однос лирског Ја према песничком Ти, представљајући настанак песме кроз бодлеровски топос путовања, суровог и тегобног, у ком песник не ствара песму кроз ентузијастичку позицију, већ се приморава на њ: „Реч по реч *примораваш* себе на песму / *Изабрао* си пут и путујеш га у себи” (MILJKOVIĆ 1988:

201). Међутим, у последњим стиховима се лирски субјект изнова идентификује са персоном песника и почетна једнина се трансформише у множину: „Још један празан дан / И *радоваћемо се* празнику” (MILJKOVIĆ 1988: 201).

Позиција лирског субјекта у „Критици поезије” је готово нејасна, нестабилна и тешко ухватљива – почетни стихови махом сугеришу на фиктивну дистанцу које лирско Ја успоставља у односу на фигуру песника, не би ли она постепено и неприметно била нарушена кроз стапање два независна субјекта и тиме формирање једног поетички стабилног – песничког субјекта. Лирско Ја наизглед жели да побегне песничком усуду, али када у томе не оствари успех и својим исказима се примакне свету песме, не предстоји му друго до да се преобрати у субјект песнички. Кроз стварање једногласне фигуре песника и поетичке ситуације која не садржи песнички агон нити било какво противречје, разоткрива се и могућност да је имагинарни дијалог био не само разговор песника са другим песником, већ и разговор песника – себе – са песником – собом. Песме отуд приказују хомогену песничку фигуру која проговара са позиције себи инхерентног знања – поетског и творбеног.

2. Особеност уметника: *песник сазнања и сазнање песника*

Као навршени студент филозофије, Бранко Миљковић је мноштво филозофских постулата пренео и у своју поезију. Сагледајући ове спреге, Милослав Шутић у својој студији *Певање и мишљење Бранка Миљковића* подсећа на Хегелов појам *поетски излив* и његово значење кроз које се сублимира и стваралачка и структурна димензија лирске поезије (ŠUTIĆ 2020: 30). Песништво се кроз Хегелову дефиницију остварује из односа *истинских осећања, чистог духа и духовних посматрања*, те га овај истраживач користи у сврху тумачења Миљковићевог мишљења уопште, мишљења које се рефлектује у песнички свет (ŠUTIĆ 2020: 30).

Могу ли се ова *посматрања*, као једна од побуда за настанак песме, тумачити управо и кроз фигуру песника? У стиховима „Моравске елегije” који отпочињу у првом лицу, песнички субјект преиспитује изнимно порекло којим „учествује[м] у свим призорима” (MILJKOVIĆ 1988: 194). Садејство са појавним светом евоцира и посматрачки дар и могућност да се проникне у виђено, те наредни стихови износе поетички закључак и дефиницију песника: „Ето то је оно што се назива / *песником*: бити *лицем у лице свету* / преко пута пустиње и неке звезде наопаке / и *видети све где други виде само ноћ*” (MILJKOVIĆ 1988: 194). У оквиру својих естетичких увида, Хегел предочава уметничку фантазију и сматра да је за стваралаштво неопходно *двоструко сазнање*: превасходно кроз схватање стварности и *спољашњих* побуда које се уклапају са познавањем *унутрашњости* и људског духа (HEGEL 1986: 279–280). Поезија настаје на траговима ових сусрета. Песничка способност да *види све* – и у појавном, спољашњем свету, али и у унутрашњем, духовном – супротставља га *другима* којима истанчано проматрање није инхерентно, што је назнака сукоба који ће кулминирати у завршници циклуса – сукоба између уметника и друштва.

У раду „Филозофија и поезија: случај Бранка Миљковића” Саша Радојчић подсећа на интерпретацију у којој наведени стихови упадљиво наликују Ничеовом афоризму из *Воље за моћ*: „Уметнички поглед на свет: сести *пред живот* и *посма-*

трати га” (RADOJČIĆ 2014: 129). На трагу ове паралеле може се ићи у сусрет даљим ничеанским идејама, посебно оним које се тичу облика сазнања и које сагледају уметника као контемплативца, спремног да продре у суштину посматраних појава. У *Веселој науци* Ниче претпоставља дистинкцију између узвишених и ниских људи, при чему се управо узвишени људи – контемплативци – разликују од ниских „по томе што неизрециво *више виде* и чују и *мислећи виде* и чују” (NIČE 1984: 206). Песнику су, према Ничеу, својствене и *vis contemplativa* и *vis creativa*, које не припадају делатном човеку (NIČE 1984: 206). Међутим, овај немачки филозоф сматра да уз контемплативну природу ума иде и лудило као стални пратилац, што потврђује и у *Дионисовим дитирамбима*: „Луда сам и ништа друго! Песник *једино*” (NIČE 2005: 187). Умреженост лудила и поетских побуда умногоне одговара и Миљковићевом песнику који се у „Проветравању песме” поистовећује са лекаром заљубљеним у болести (MILJKOVIĆ 1988: 203). Немогућност песника да се одупре стваралачком чину наличи лудилу, истом оном које је неопходно лекару не би ли, под претњом да се и сам зарази, успешно исцелио своје болеснике. Љубав према једном деструктивном импулсу као што је болест, као што је – за песника – и песма, има амбивалентно дејство, јер стихови који претходе датом исказу гласе: „Покажи своје срце и *умри* / Нико два пута није био песник” (MILJKOVIĆ 1988: 202). У разоткривању виђеног и спознајног, али и онога што допире из песникове унутрашњости, његовог *срца*, долази и до аутодеструкције – оног тренутка када свету представи своје сазнање, када га обликује кроз стихове, песник је закорачио у сопствену коб. Кроз своју опсежну монографију *Стварање и тумачење I*, Костић у поглављу „Подношљива тешкоћа стварања” демистификује стваралачки процес називајући га жртвовањем или саможртвовањем које је у болест или пак смрт одвело многе уметнике (KOSTIĆ 1984: 206). Он тумачи и Гинзбергову тезу да је уметник смртник ангажован да бесомучно и безнадежно служи бесмртном (KOSTIĆ 1990: 60). Слично се потврђује и у стиховима неименоване песме из 1953. године, с почетка циклуса, у којој лирски субјект истиче да је, услед силине стварања, „Срце изгубио певајући” (MILJKOVIĆ 1988: 187). Мотив изгубљеног срца као средишта бића, емоција или пак виталности – указује на стваралачки напор који деструктивно делује на песничко Ја. У истој песми, док се одвија игра претходно поменутог скривања, разоткривања и подробног осматрања, издваја се фигура песника: „Постајем видљив / *Али нико не може да види* / Онога што у мени пева / Па не знам је ли стваран / Предео кроз који пролазимо” (MILJKOVIĆ 1988: 187). Песник се изнова налази у опозицији са онима који видети не могу, те почиње и сам да сумња у оно што је њему доступно и видљиво, сумња у сопствено *сазнање* и тиме дестабилизује свој положај у свету.

У песми аутореференцијалног наслова „Песник” такође је присутна дефиниција кроз активно знање: „Он *познаје све* путеве и ветрове / ветрове и њихове вртове / вртове у којима расту речи / и путеве од речи до наде” (MILJKOVIĆ 1988: 190). Костић предочава и немачку романтичарску теорију поезије која песника тумачи спрам *обичног човека* и представља га као *свезнајућег* или *свет у маломе* (KOSTIĆ 1990: 16). Овакав песнички статус можемо приметити и у модернистичким оквирима, али са извесним препрекама – јер је песник тај који, уз све сазнање које му је дато, свеједно сумња и постаје подозрив, а тиме и нестабилан у својој предодређено-

сти. Његово *сазнање* или *свезнање* не може се сагледати у позитивном, наддуховном кључу, већ као извесна тегоба која има своје негативне и деструктивне тенденције. Отуд у творачком чину постоји и нешто забрањено, опасно и демонско, што је сугерисано стиховима исте песме: „Однесе га пут низ свет / *однесе га ђаво међу речи*” (MILJKOVIĆ 1988: 190). Српски теоретичар књижевности сугерише да је кроз епохе присутно веровање у песничку опседнутост *демоном инспирације*, те да креативни процес умногоме зависи од демона, виших сила или пак божанске наклоности (KOSTIĆ 1990: 37). Оваква убеђења имплицирају да се стваралачки акт одликује нечистим силама, те да у њима има извесне первертираности, што потврђује и песничко Ја у „Рођењу”: „Јесам ли певао? / Не / [...] / Јесам ли певао? / Не / [...] / ја нисам певао / *треба бити чист па не знати ни једну реч*” (MILJKOVIĆ 1988: 193). Онај који влада речима, коме су речи средство обликовања и стварања, коме је дато сазнање или пак уметничко свезнање – он не може бити чист. Сходно томе, песник је вођен извесним *силама немерљивим* које се опирају људском и свакодневном. Отуд песнички субјект стихова „Низводно” није у могућности да се одупре нестабилним водама којима се примиче и о којима пева, мада се у њему јавља жеља да наликује обичном човеку: „Можда би требало *да певам тако / да се не разликујем од других* који силазе по воду / али поред тебе најбоље сазрева моја подсвест” (MILJKOVIĆ 1988: 196). У својеврсном оклевању и скептицизму који је присутан и у наведеним стиховима, Ниче види извесно досезање граница услед којих се нагон сазнања окреће против себе, не би ли закорачио према *критици знања*, што има трагичко исходиште (NIČE 2005: 14). И док исти филозоф вели да је човечанству „са сазнањем дато лепо средство за пропаст” (NIČE 2005: 44), наша формулација би гласила да није у питању човечанство већ песник – песник је тај који услед тежине сазнања досеже до личне пропасти. Његова поезија јесте његово сазнање, а она је опасна и ризична, што се огледа и у песми „Сунце искоришћено као епитаф”: „Онима који своде свет / На прву реч недовољно одгојену / [...] / Препустимо сав *ризик поезије*” (MILJKOVIĆ 1988: 206). Отуд стихови „Проветравања песме” мамљиво надражују песника и сугеришу му: „Не бој се речи / Није то ништа / [...] Не бој се песме” (MILJKOVIĆ 1988: 202), настојећи да песника одрже у њему својственом знању, иако тиме само продубљују раскол између њега и *других* – оних којима знање не припада.

3. Песник, песма и језик

Како бисмо у завршници овог огледа наставили са проматрањем песникове особености и онога што умногоме маргинализује његову друштвену позицију, неопходно је да превасходно сагледамо односе присутне у лирском свету – односе песника и песме. Индикативни наслов „Критика поезије” представља увод у тумачење и, мада Станојевић (STANOJEVIĆ 2014: 45) у свом књижевном огледу сматра да Миљковићевим насловима не треба веровати – овакво именовање условљава неколике поетичке недоумице. Првенствено, *ко поезију критикује?* Да ли је то *песник у песми* или *песник песме* – Миљковић – који своје перо усмерава ка стваралачком чину и његовим исходима? Или је то пак *песнички субјект*, у ком се стапају персона песника и његовог фиктивног, лирског пандана? Улоге песника и песме се неретко обрћу у поетичкој ризници Бранка Миљковића, о чесму и сведочи у есеју „Орфејско заве-

штање Алана Боскеа” те поентира: „Уместо да песник пише поезију, поезија пише песника” (MILJKOVIĆ 2018: 35). Може ли се тако *критика поезије* преобликовати у *критику песника*? И напослетку, може ли се завршетак циклуса сагледати кроз насловну инверзију – као *поезија критике* – критике будућих поетика, потенцијалне угрожености песника, нестанка песме и песничког језика?

Претпоследња песма циклуса већ својим именом „Судбина песника” указује на извесну детерминисаност и неизбежност у песничкој животној путањи. Композиција песме је организована кроз контрапункт два временска плана – садашњости и будућности. У прве две строфе, позиција песника се разоткрива презентом: „Сада је то *још* увек опасност која пева” (MILJKOVIĆ 1988: 209). Временске одреднице *сада* и *још* увек указују на тренутак којег убрзо бити неће, не би ли у завршници прве строфе била предочена песничка немогућност да избегне свој усуд: „Музикалнице *птице* *умакну* *судбини* / Али *умакну* и *речима*” (MILJKOVIĆ 1988: 209). Фигура поете Миљковићевог лирског света вечно је подређена речима – том немерљивом усуду који ће већ у наредном циклусу *Порекла наде* обликовати песничку коб кроз епитаф: „Уби ме прејака реч” (MILJKOVIĆ 1988: 216). Због подређености речима и п(ред)одређености песми, песник није у могућности да се одупре или пак *умакне* судбини. Постоје читаве студије² о значају *речи* у Миљковићевом стваралаштву и готово све истичу њен повлашћени, надређени статус. На то указује и аутор у већ поменутом есеју о Боскеу, те вели: „Речи имају суверено и апсолутно право над песником. То је песник у пуној мери осетио када је рекао: „Речи су тирани”. Песник је онај ко може да *поднесе ту тиранију*. Песнику није потребна слобода” (MILJKOVIĆ 2018: 40). У томе се и огледа *опасност која пева* (MILJKOVIĆ 1988: 209) у првом стиху – јер у бити постоји нешто опасно у песнику, том страдалнику који је способан да подноси општу тиранију речи и опстане кроз изазове које му песма намеће. У томе се осликава и његова истрајност да до стваралачког акта дође.

Иста песма доводи у питање и креативни процес кроз који настају стихови. Наиме, у одсуству личног облика, тиме и лирског субјекта – песма се указује као самотворна – њен настанак проистиче из ње саме, те је улога творца посредна и готово незнатна: „Речи греше *песма се ствара*” (MILJKOVIĆ 1988: 209). Стихови не сугеришу да фигура песника *ствара песму* – већ да *се песма ствара* – она од речи обликује себе саму, она је врховни процес који је себи својствен и у ком песник готово да нема вољу и активну улогу. Овакво поетичко гесло потврђује и аутор у есеју „Херметичка песма” када каже да песма „саму себе ствара, преуређује се изнутра, својим властитим крвотоком се *храни*, спречава да ишта у њу уђе и одузме јој дах” (MILJKOVIĆ 2018: 20). Међутим, о пасивној позицији песника и инверзији односа са песмом, Миљковић говори кроз тумачење Боскеове поезије: „*Песник* уместо да каже *бива казан*. Да би задржао своје право на речи, песник је принуђен да постане *објекат поезије*. Уместо да песник пише поезију, *поезија пише песника*” (MILJKOVIĆ 2018: 35). Песма се ствара мимо њега, кроз њега, око њега, али не *из њега* – он не

2 Погледати: Богдановић, Недељко Р. „Лексема *реч* у поетици Бранка Миљковића” у Бранко Миљковић: *ново читање*, Ниш: Филозофски факултет, 2015, стр. 297–303. Јефтимљевић-Михајловић, Марија. „Улога речи у стваралачком поступку у делу Бранка Миљковића (Однос поетике и аутопоетике)” у *Баштина*, св. 29, Приштина-Лепосавић: Институт за српску културу, 2010, стр. 53–65.

суделује активно у стваралачком процесу, већ то чини наднаравна инстанца Миљковићеве лирике: песма.

На тремеђи реч – песник – песма неопходно је пратити овај градациони низ и сагледати како у циклусу „Критика поезије” долази до преобртања и стављања песме на прво место сопственог постања, а потом и која је уопште улога речи и песника у њеном настанку. Слободан Костић подсећа на Хелдерлинову идеју поезије која се „као безазлена игра остварује у језику, који јесте њена материја, песниково ’имање’ и песников свет. Језик поезије није обично оруђе већ догађај који поседује могућност човекобића. Поезија је, дакле, *догађај језика*” (KOSTIĆ 1990: 13). У свом језичком значењу може се тумачити и Миљковићев циклус који у великој мери истиче значај речи. У „Замореној песми” лирски субјект се идентификује са песницима и представља њихово творачко начело у првом лицу множине: „*Ми имамо само речи / И дивно смо се снашли у тој немаштини*” (MILJKOVIĆ 1988: 204). „Проветравање песме” указује на сложеност настанка логоса за коју сада није задужена божанска активност стварања *ex nichilo*, већ читава нација: „*Цео један народ / Измишља речи за песму / Коју ће се усудити да напише / Један човек после сто година*” (MILJKOVIĆ 1988: 202). Један човек – песник – у наведеним стиховима заузима узвишену и знамениту позицију, будући да је он одабрани, једини који се може *усудити* да песму и напише. Међутим, у складу са кореном дате речи – у томе је његов *усуд*. Када песник почне да пише, тек тада се улоге измештају: песма преовлађује и песник јој се не може одупрети. Због тога је у истој песми присутан и *страх од песме*, оне за коју лирски субјект мамљиво говори: „*Не бој се речи / Није то ништа / [...] / Не бој се песме*” (MILJKOVIĆ 1988: 202). Међутим, повлашћени статус песника – повлашћени у односу на људе, али суверени у односу на песму – мења се у другом делу песме. У лирском маниру, развија се могућност да песник изгуби право на песму. Отуд се кроз стихове постепено обликује иронија кроз игру речима: „*Поезија з и ј а у своје глупо п / Песме с м е свако да пише / И онај који не зна како се пишу*” (MILJKOVIĆ 1988: 202), не би ли оваква помисао градационо кулминирала у завршници циклуса.

Зато други део песме „Судбина песника” на временском плану представља песимистичку будућност и оно што предстоји: „*Али долази и дан великог ослобођења / Песме ће се отворити ко тамнице / Песници ће бити уништени / Песме ће бити прилагођене*” (MILJKOVIĆ 1988: 209). Потенцијално уништење песника последица је деобе присутне у претходној строфи и јасне поделе света – на оне који су запевали и оне који су остали робови (MILJKOVIĆ 1988: 209). *Запевали* представљају контемплативце, оне којима је инхерентно сазнање и свезнање сугерисано у претходном поглављу. *Робови* су уобичајено грађанство које нема песничких порива или пак естетичких проницљивости за стварање. Дан *великог ослобођења* је уједно и пут ка суноврату: када *робови* – обичан свет – преузму творачке тенденције које им нису својствене нити предодређене, доћи ће до нарушавања песничког језика и последица тога биће *прилагођене песме* – оне које не одговарају узвишеним естетичким мерилима. Алегоријско ослобађање робова представља и слободу да поезијом управља ко год жели, чак и онај који њоме не уме да влада. Завршни стихови дистопијска су пројекција: „*Када народ открије тајну како се постаје велик / Тргови ће остати без споменика / Некад само песницима доступне тајне / Биће проглашене*

својином народа” (MILJKOVIĆ 1988: 209). Тајна представља песниково сазнање и оног тренутка када сазнање или тај посебан облик видовитости и (не)видљивости постане свима могућан – тада заправо губи своју посебност: ничеанске *vis creativa* и *vis contemplativa* губе своја својства у тренутку када постану доступне свима.

Присвајање песничких тајни кулминира у насловну објаву наредне песме – „Поезију ће сви писати” и манифестује се кроз језички сукоб. Иронијски приступ свету поезије налаже да ће она постати доступна свима, песнички језик идентификоваће се са свакодневним, у чему се огледа посебан поетички проблем. Он одступа од Миљковићеве идеје о језику коју представља кроз дистинкцију речи у есеју „Песник и реч”: У ствари, постоје *две врсте речи: велике речи* мукама оплођене, које служе да кажу *моћ истине, речи од којих је створена поезија*, и, на другој страни, *речи за ћаскање, мале, кржљаве смислом, чаршијске*. Велика реч, права реч, то је искуство, слика света, свест његова и пакао” (MILJKOVIĆ 2018: 106). Док тумачи Вордсвортове идеје о песништву, уметности и језику, Костић закључује о песниковој способности изражавања, али и селекције *правог људског језика*: „Песник, дакле, чини најбољу одбрану језика” (KOSTIĆ 1990: 14). Миљковићево издвајање песничког језика јесте управо језичка одбрана. Песнички субјект Миљковићевог света, онај у ком се преплићу глас аутора и лирске инстанце, чини исто – он брани језик својим језичким одабиром, и сизифовским послом који обавља кроз потрагу за речима, мада се неке *joш ни родиле нису* (MILJKOVIĆ 1988: 205). Иако је песник представљен у подређеном односу према песми, његовим нестанком изгубила би се рафинирана језичка обрада песме. У песми „Поезију ће сви писати”, као и у њеној претходници, присутна су два временска плана која се сучељавају – садашњост симболише *песника*, као специфичну лирску инстанцу, а будућност *песнике* – као грађанство и тривијалност. Конфликт буја у немогућности да будући песници разлуче две врсте говора и одрекну се *речи кржљавих смислом*: „и неће бити у људском говору таквих речи / којих ће се песма одрећи” (MILJKOVIĆ 1988: 210).

Лотман у *Структури уметничког текста* посебну пажњу посвећује промишљању односа између уметности и језика (LOTMAN 1976: 39–4). Наиме, овај проминентни семиотичар уметност именује другостепеним језиком, а уметничка дела текстовима на томе језику (LOTMAN 1976: 41). Посматрајући поетски говор као сложену лингвистичку структуру, Лотман указује на потенцијално ишчезнуће поетског језика приликом његовог изједначавања свакодневном говору: „[...] ако би обим информације која је садржана у поетском [...] и обичном говору био једнак, уметнички говор би изгубио право на постојање и, неоспорно, нестао” (LOTMAN 1976: 42). У функцији коју језик има за песника спрема функције коју оправдава у односу на друге људе, назире се конфликт. Свакодневна употреба песничког језика преобратила би га у непеснички и тиме угрозила опстанак песника. Уколико поезију почну писати сви, то значи да ће и песници постати сви, а парадоксално – то значи да песник неће бити нико: „онај који је први запевао повући ће се / препуштајући песму другима” (MILJKOVIĆ 1988: 210). У визији будућности Миљковићевог песничког субјекта – лотмановски речено, дошло би до губитка уметничког говора и његовог права на постојање.

У томе се и огледају темељи онога што смо насловном инверзијом циклуса

дефинисали као *поезију критике* – поезијом песник оштро упућује критику развоју непесничког и уопште потенцијалном угрожавању уметности и уметника; тиме и развоју *критике песника* – песника који су сви, песника који више није нико. Критичко промишљање песничког Ја присутно је и на самом крају, кроз супротни везник *али* и последњи дистих: „хоће ли слобода умети да пева / као што су сужњи певали о њој” (MIĬKOVIĆ 1988: 210). Средишњи циклус *Порекла наде* завршава се кроз пројекцију будућности у којој нестају заточеници поезије – песници – а тиме и њихова тамница: песма.

У раду смо настојали да свестрано сагледамо фигуру песника у Миљковићевом циклусу „Критика поезије”. Разликовањем лирског и песничког субјекта успоставили смо дистинкције међу поетским гласовима, али тумачили и могућности њихове унисонности. У преласку са једине личних облика на њихову множину, пратили смо путању којом се лирски субјект идентификује са песничким, стварајући тиме јединствену мисаону синхронију о тегобном стваралачком позиву, обликованом сазнањем, контемплативним процесима и изнимним склоностима. Међутим, у амбивалентном садејству са творбом песме одјека је имала и песничка (ауто)деструктивна природа која стварањем условљава и сопствено страдање. У својој незавидној позицији, *песника у песми* издвојили смо и кроз друштвени контекст као маргинализовану фигуру којој прети нестанак услед језичког поистовећивања песничког и говорног израза. У песимистичној пројекцији будућности када песници постају сви, а тиме, сасвим опречно – песник не о(п)стаје (нико) – песничка фигура издваја се у својој трагичности.

Цитирана литература

- BRAJOVIĆ 2013: БРАЈОВИЋ, Тихомир. *Нарцисов парадокс. Проблем песничке самосвести и српска лирика модерног доба (европски и јужнословенски контекст)*. Београд: Службени гласник, 2013.
- KORUNOVIĆ 2017: КОРУНОВИЋ, Горан. *Статус лирског субјекта у јужнословенским књижевностима (1970–1980)*. Београд: Универзитет у Београду, Филолошки факултет, 2017.
- KOSTIĆ 1990: КОСТИЋ, Слободан. *Стварање и тумачење I*. Приштина: Јединство, Београд: Просвета, 1990.
- LAZIĆ 2015: ЛАЗИЋ, Небојша. „Филозофска свест Бранка Миљковића као свест о песми”, у *Бранко Миљковић: ново читање*. Ниш: Филозофски факултет, 2015, стр. 27–39.
- LOTMAN 1976: ЛОТМАН, Јуриј. *Структура уметничког текста*. Београд: Нолит, 1976.
- MIĬKOVIĆ 2018: МИЉКОВИЋ, Бранко. *Есеји и критике*. Ниш: Нишки културни центар, 2018.
- MIĬKOVIĆ 1988: МИЉКОВИЋ, Бранко. *Порекло наде. Поезија Бранка Миљковића*. Ниш: Градина, 1988.
- НИЋЕ 1984: НИЋЕ, Фридрих. *Весела наука*, прев. Милан Табаковић, Београд: Графос, 1984.
- НИЋЕ 2005: НИЋЕ, Фридрих. *Књига о филозофу. Антихрист. Дионисови дитирамби*, прев. Јовица Аћин, Београд: Дерета, 2005.
- STANOJEVIĆ 2014: СТАНОЈЕВИЋ, Љубисав. „Песма о Песми”, у *Бранко Миљковић: моћ речи. Зборник радова о стваралаштву Бранка Миљковића (1934–1961)*, Крагујевац: Народна библиотека Вук Караџић, 2014, стр. 35–49.

- RADOJČIĆ 2014: РАДОЈЧИЋ, Саша. „Филозофија и поезија: Случај Бранка Миљковића”, у *Бранко Миљковић: моћ речи. Зборник радова о стваралаштву Бранка Миљковића (1934–1961)*, Крагујевац: Народна библиотека Вук Караџић, 2014, стр. 122–129.
- HEGEL 1986: ХЕГЕЛ, Георг Вилхелм Фридрих. *Естетика I*, прев. др Никола Поповић, Београд: Београдски издавачко-графички завод, 1986.
- ŠUTIĆ 2020: ШУТИЋ, Милослав. *Певање и мишљење Бранка Миљковића*. Београд: Чигоја, 2020.

Sara Z. Arva

THE FIGURE OF THE POET IN „THE CRITICISM OF POETRY” BY BRANKO MILJKOVIĆ

Summary

The aim of this research was to analyse the figure of the poet within the cycle „The Criticism of Poetry” from Miljković’s book of poetry *Origin of Hope* (1960). By interpreting several poems from the presented cycle, this paper questions the position of the lyrical subject, while seeking out the possibilities of the lyrical self being identified with poets and thus interpreted as a poetic subject – a poet within the poem or a poet who possibly leads metapoetic dialogues with other poets. The figure of the poet is also considered through Nietzsche’s and Hegel’s philosophical approach to the ambivalent *knowledge* that is inherent to contemplatives and creators, but which conditions their destruction as well. Through the end of the cycle, this research also problematizes the social position of the poet and the possibility of interpreting the cycle through the title inversion – as poetry of criticism – criticism of future poetics, the disappearance of poetic language, poems and poets in general.

Keyword: Miljković, poet, poem, figure of poet, poetic subject, poetry criticism

Јована М. Копања*

Висока техничка школа струковних студија у Новом Саду
Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Одсек за српску књижевност

ЕРОТОЛОШКО ЧИТАЊЕ БОЖЈИХ ЉУДИ БОРЕ СТАНКОВИЋА

У овом раду приче из збирке *Божји људи* Боре Станковића анализираће се кроз еротолошку перспективу. Индивидуалне судбине појединих божјака тумачиће се у ширем културолошком контексту, при чему ће се посебна пажња посветити сукобу појединца са патријархалном културом, са посебним акцентом на медијаторску улогу божјака која надилази маргинализовани друштвени положај. Различити узроци „пада у лудило“ женских и мушких јунака отварају питање неравноправности полова, јер када је реч о јунакињама оне се углавном самоискључују из заједнице због сексуалног злостављања, док су јунаци рођени са психичким проблемима. На основу физичког описа појединих божјака и божјакиња показује се да дистинкција култура/ субкултура нужно не подразумева дистинкцију еротично/ нееротично, односно дистинкцију лепо/ ружно у домену естетике. Пред наведеног, отвара се питање некрофилије као сексуално девијантног понашања с обзиром да поједини божјаци испољавају опсесивну страст завлачења у гробове.

Кључне речи: *Божји људи*, еротизам, маргинализованост, субкултура, девијација

Када се збирка *Божји људи*² појавила на српској књижевној сцени, било је јасно да је Станковић направио искорак којим је обележио „један тренутак у развиту наше реалистичке приповетке“ (SKERLIĆ 2000), уводећи „цео један пандемонуијум“ натуралистичких јунака, „људи лишени разума“ који се налазе у оковима својих опсесија (DERETIĆ 2011: 1001–1002). „То је дело настало из тада актуелних преокупација тема болести, трулежи, лудила, смрти, а исто тако из жеље да се слика људског распада представи у облику документаристички изграђене приче – приче као сведочанства о нечему што је стварно постојало“ (IVANIĆ 1996: 331).

Иако је о књизи доста писано након објављивања, *Божји људи* остали су у сенци осталих Станковићевих дела, да би се последњих деценија испољила тенденција њихове ревалоризације кроз бројне студије проучавалаца књижевности³.

* kopanja@vtsns.edu.rs

2 У личној преписци Борисава Станковићева и Милана Савића архивираној у рукописном архиву Матице српске Борисав Станковић инсистира да се *Божји људи* штампају као целина:

„Они морају бити штампани или одједном, или никако. Овако, рапарчани, губе целину, утисак и карактер ‘Божјих људи’. Дакле, не знам какоћу? Ако би пристали – наравно после Ваше оцене – да ово што је штампано уђе са њима, могао бих да после прештампа у засебној књизи“ (Врање, 12. нов. 1901. год) (Напомена: Извор је рукописна преписка Борисава Станковића. Текст је дословно наведен без грамагичких корекција.) Евидентно је да је Станковић имао у виду јединство свих приповедака обједињених под насловом *Божји људи*.

3 Снежана Милосављевић Милић у раду „Јерес читања: рецепција Станковићевих *Божјих људи* у књижевној критици“ бави се историјом критичког читања Станковићевих *Божјих људи*. Ауторка

Мада су јунаци људи који се налазе на маргини друштва због својих психо-физичких поремећаја и егзистенцијалне угрожености, на основу доживљаја људи из њиховог окружења јасно је да њихова улога надилази социјални статус – они су медијатори између оностраног и земаљског. Станковић у *Божјим људима* показује виртуозност када је у питању осликавање људске психологије, али и људских судбина. Вера Ценић хвали Станковићеву изванредну моћ запажања и чињеницу да је он „понирући у психологију тих психофизичких болесника, не улазећи дубље у порекло тих аномалија и наказности, једноставно али упечатљиво, насликао читав један свет, људе са животног и друштвеног дна, тако да цртице о божјим људима делују потресно и остављају неизбрисив утисак” (CENIĆ 2010: 39).

Када је у питању испољавање сексуалности, нису сви божјаци одређени као асексуални. За аспект еротизма у *Божјим људима* веома је значајно Чолаково запажање о разлици између издања објављеног 1903. и 1913. године у приповеткама „Љуба и Наза” и „Таја” у којима Станковић „елиминисхе еротизоване сегменте физичког описа јунака или пак њиховог деловања”. Тако Станковић изоставља глагол „миловати” у причи „Љуба и Наза”, а у приповетки „Таја” изоставља опис груди Варошанке, као и њен страствен однос према Вејки. Чолак поставља питање шта је навело Станковића да учини ове измене и да ли је можда реч о „интервенцији туђе руке” (ČOLAK 2013: 161–162).

Иако су јунаци *Божјих људи* ближи божанском него профаном⁴, они су детерминисани својим полом. Разлика међу њима огледа се у испољавању лудила и узроцима истог. Тако, јунакиње углавном немају озбиљне психичке поремећаје, док су јунаци ментално оболели од рођења. Жене беже од стварности и код њих можемо говорити о „паду” у лудило. Многе божјакиње „беже” у лудило како би побегле од сећања на доживљене трауме у детињству⁵ или младости, због чега се лудило може тумачити и као механизам преживљавања. „Станковић положај жене у овој збирци углавном одређује кроз однос према еротском. Она или бежи од силовања и проституције, или је прељубница, или блудница” (ČOLAK 2013: 167). За разлику од жена, мушкарци су луди од рођења, изузимајући Менка који је једина мушка жртва.

Наза и Љуба – спој културе и анимализма

Хијерархија божјака дата је по угледу, због чега је прва међу божјацима Наза⁶. Она по свом физичком изгледу одудара од осталих божјакиња:

Па и овако, када се повеже шамијом, пребаци је преко врата те јој се не

истиче три периода: након објављивања књиге (Скерлић, Максимовић, Ивачковић, Продановић), у међуратном периоду (Вељко Петровић) и у савременој књижевној критици (Глигорић, Вучковић, Деретић, Пешикан-Љуштановић, Недић, Денић) (MILOSAVLJEVIĆ MILIĆ 2012: 213).

4 Има се у виду њихова медијаторска улога и положај који заузимају у заједници.

5 Големан у књизи *Емоционална интелигенција* наводи како се трауме из раног детињства одражавају на живот човека. Он истиче да „непрецизности емоционалног мозга потврђују чињеницу да многа снажна емоционална сећања потичу из првих година живота и утичу на однос детета и старатеља. Ово се посебно потврђује приликом трауматичних догађаја као што су батинања или потпуни нехат” (GOLEMAN 2016: 21).

6 „Јелена Стошић бележи да је име Наза заправо ‘лични надимак од турског имена... Назланка, у чијој је основи турска реч која значи нежност, лепота’” (ČOLAK 2013: 163).

види та нарасла гуша, изгледала је доста лепа. А нарочито када је насмејана те би јој се видели њени здрави, бели зуби. Увек је била опрана, искрпљена и лепо повезана. А њене босе ноге нису биле као у других просјака распуцане, прашњиве, већ увек опране, мале, хитре... (STANKOVIĆ 2008: 304).

У приказу Назине лепоте посебан акценат стављен је на опис њених зуба и стопала, који су симболи припадања домену културе⁷ – бели зуби јављају као симбол здравља, а лепа и негована стопала као симбол неге. Иако је ближа културном свету него божјацима, Наза се самовољно искључује из заједнице након што ју је газда код којег је служила покушао да силује. Назин „пад” инициран је угрожавањем њене сексуалности од стране надмоћнијег. Она добија прилику да се врати у равнотежу и постане део друштва, али од тога бежи „као луда”, због чега се њено божјаштво мора тумачити као избор и одлука. Оправдано је поставити питања да ли се и њена заљубљеност у Љубу може тумачити у истом кључу има ли се у виду да је он њена супротност:

Црне масти, црне косе, црних очију. Погледа истина блесастог али некако упорног, пркосног. Он је вечито, готово гô, у некој дугачкој, пртеној кошуљи, само спавао и лежао. Тај није просио више него што му је требало а никад не би, и да му даду, обукао одело. Увек је ишао у тој дугачкој, пртеној кошуљи коју нити је прао, нити свлачио док је не поцепа (STANKOVIĆ 2008: 304).

Колико је она чиста и уредна, толико је он мастан и неугледан. Нагост тела, прекомерно спавање и друштвена неактивност, као и Назина потреба да га заштити, откривају Љубину инфантилност. Тиме што изражава жељу да се уда за њега у цркви Наза показује поштовање према хришћанском реду, али и правилима патријархалне заједнице. Хришћанска црта Назине личности издваја је од бројних Станковићевих јунакиња које не поседују религиозну димензију. Она је постиђена када је поп пита да ли је Љуба воли јер поседује патријархални морал у којем брак није условљен љубављу. За њу је брак ствар договора – хоће она, хоће он. Љубав коју Наза испољава је чиста хришћанска љубав, која све даје, а ништа не тражи за узврат: „Није ми то рек’о, али знам. Хоће ме. – И почела да наводи доказе. – Ете од кад га ја чувам, раним. Све ја за њега радим, дајем му и он једе, узима, прима. Воли ме” (STANKOVIĆ 2008: 305).

Дајући идиличну слику о хришћанској љубави појединих божјака, Станковић се често истовремено обрачунава са црквеним лицима која се појављују као антагонисти. Тако је Назином лику, представљеном у духу хришћанске врлине, супротстављен лик попа који јој тражи новац како би је венчао, а не дозвољава јој да му целива руку јер се грози. Иако су се други људи плашили божјака, нико од њих није испољавао гађење. Напротив, на божјаке су гледали као на узвишенија бића – медијаторе са оностраним. У опхођењу према *божјацима* огледа се њихов вредносни систем који је како истиче Љиљана Пешикан-Љуштановић „сачињен као конгломерат хришћанских представа о милосрђу и љубави према ближњем и рефлекса прехришћанских веровања у амбивалентну природу јединки обележених лимиалношћу, које могу функционисати као мост према оностраном” (PEŠIKAN

7 Поред тога, истиче се Назина чистоћа због које привлачи и момке из вароши: „Била је толико чиста, примамљива да чак и неки варошани почели око ње да обилазе” (STANKOVIĆ 2008: 304).

LJUŠTANOVIĆ 2008: 435). Када јој се ускрати могућност црквеног венчања, Наза одлучује да „заборави све и невенчаног Љубу прими код себе”, због чега ју је стид пред осталим божјацима, те их избегава и не одлази да проси на она места где би могла да дође у сусрет са њима. Јелена Панић-Мараш Назино самоискључење из заједнице, али и однос култура/ субкултура анализира кроз перспективу њеног одбацивања на различитим нивоима:

„У исти мах, приказује се како преко фигуре попа који је се *грози*, коме је ‘неугодно слушајући оно: црква, кум, а гледајући је онако искрпљену, с торбом’, варошка култура Назину жељу за *нормалношћу* одбацује, а то што се након *преступа* са Љубом због стида што живе невенчани самоискључила из света *божјака* и то она која ‘им је била као нека домаћица’, заправо је Назино подражавање дубоко укорењених обичаја старе варошке културе, те се отуда може успоставити извештајан однос не само преношења образаца *доминантне* културе на субкултуру, већ и неких облика империјалности према њој” (PANIĆ-MARAŠ 2009: 89) .

За разлику од Назиног активирања, након уласка у заједницу Љуба се додатно пасивизира, а његов анимализам се интензивира: „Само пошто се најде и раскречи се посред колибе да онако го, слободан, лежи спава” (STANKOVIĆ 2008: 307). На антиподним примерима Љубе и Назе види се колики је значај одела у карактеризацији Станковићевих јунака. Наза покушава да обуче Љубу, доносећи му нова одела које је за њега испросила, али он то одбија: „Тесне су!– И онда би се окренуо од Назе и од хаљина што му их нуди и као стрепећи да му не навуку те хаљине, још слободније би се раскопчавао, распростирао да лежи, спава, не гледа у Назу” (STANKOVIĆ 2008: 307). Љубина потреба за нагошћу условљена је његовом анималистичком природом. Евидентно је да одећа у овом случају није само у служби маркирања социјалног статуса оног ко је носи нити обележје границе између света божјака и света „нормалних”, већ служи и као означитељ сексуалности. Наза иде дотле да се заогрће марамом не би ли прекрила избочину на свом врату. Наза је сексуална божјакиња; она поседује жељу за телесним контактом са Љубом: „Наза, од муке, после почела и да пије. Проси, проси, па се напије и дође. Стане Љубу да дрма, буди, милује а он уморно, мртво преврће се на другу страну да заспи одишући и бранећи се од ње” (STANKOVIĆ 2008: 307). Блокирање енергије чија је природа сексуална, што је условљено пасивношћу објекта ка коме је усмерена, води је у аутодеструкцију. Као и Софка, Наза своју незадовољену сексуалност лечи алкохолом – пијанство је и у Назином случају везано за секс и мазохизам.

Завршетак приче, неодређене околности Назине смрти, простор и начин, додатно наглашавају Љубину отуђеност не само од остатка света, него и од жене са којом је живео⁸. За разумевање овог момента у причи веома је значајно што јунакиње *Божјих људи* страдају на отвореном простору⁹, те да се природа метафорично атрибуира као демонска (ČOLAK 2013: 169), што није карактеристично за мушке

8 Када приповедач пита Љубу за Назу, он у први мах и не зна о коме се ради, да би после рекао да је умрла зими у селу, без емпатије и туге: „Умре. Зиме, у селу... и тамо вуци ли? пси ли? растргли је. Ко зна?” (STANKOVIĆ 2008: 307).

9 Чињеница је да у традиционалној култури различит домен деловања мушког и женског, при чему су жене везане искључиво за простор куће, док мушкарци делују и делају изван простора дома, а сваки излазак жене из зоне дозвољеног може бити веома опасан, што се види и у Назином примеру.

ликове.

Вејка и Варошанка – (анти)еротичност и сексуална манипулативност

У реду божјакиња Наза је одређена као најчистија и најближа култури, док је најеротичнија варошанка из приче „Таја”. Насупрот ње која је атрибуирана демонским обележјима, о чему ће бити речи у даљем тексту, налази се Вејка, која спас и уточиште налази у Таји. Као и Назу, и Вејку зла судбина доводи међу божјаке:

Од зулума померила памећу. Турци, да би је уграбили, све јој поубијали. И тад се по њој могло још да види како би она заиста постала лепа, само да је није то, тај ужас, као пресекао, те се од тога она као искривила, сасушила. Била је ситна, мала... (STANKOVIĆ 2008: 309).

Обе јунакиње доживљавају трансформацију након уласка у заједницу и понашају се по обрасцу који је присутан у свету „нормалних”, чиме се потврђује да и у свету божјака постоји родна хијерархија у којој су мушкарци привилеговани. Тајину и Вејкину срећу прекида долазак варошанке. Станковић у модернистичком духу¹⁰ као негативну појаву маркира оно што долази из града. Тиме што варошанка није именована, већ је одређена средином из којег долази, указује се на то да није једна варошанка, него је више таквих попут ње. Са друге стране, Вејка која одговара типу сеоске патријархалне жене, због чега се у овој причи препознаје опозиција село – град. Варошанку међу божјаке доводи порок: „Била слушкиња, па се пропила и почела да проси” (STANKOVIĆ 2008: 309). Када је у питању варошанкин изглед, посебно су истакнута њена прса и лице: „Ма да је била већ стара, усахла, ипак је била некако мека и са још добрим прсима и лицем” (STANKOVIĆ 2008: 309). Због варошанке Таја почиње да мрзи Вејку и постепено је искључује из свог животног простора због чега она умире „више од страха што је сама, на пољу, него од глади” (STANKOVIĆ 2008: 310).

За разлику од Вејке, која је приказана не само као асексуална, него као и антиеротична, што је последица трагедије и страхоте која ју је задесила, варошанка је приказана као фатална „демонка“ која нарушава равнотежу у животима Вејке и Таје. Средство у којем је концентрисана њена моћ јесу сексуалност и страст, што је симболички приказано кроз опис њене руке. Наиме, у једној сцени Вејка посматра како варошанка додирује Тају „својим страсним рукама”. Када се засити Таје, након што елиминише Вејку из њиховог живота, варошанка га одбацује од себе. Њена природа је садистичка, што није уобичајено за жену¹¹ – она испољава агресију према њему и често га бије. Са друге стране, Таја прихвата њену агресију, због чега се његов углед се брише, а он се повлачи и изједначава са осталим просјацима. Када придобије божјака, ускраћује му еротска задовољства и прави га љубоморним дово-

10 Пишући о модернистичким обележјима Станковићевог дела, Душан Маринковић у одабиру кратких форми прозних текстова препознаје Станковићеве модернистичке тенденције, истичући да су проучавања модернистичких аспеката у Станковићевом прозном стваралаштву, где се акценат ставља на „постреалистичне тенденције у структурирању прозног текста”, отежана „резултатима тих студија које проматрају Станковићев опус у контексту реалистичког приповедног модела” (MARINKOVIĆ 1983: 55-57).

11 Фројд наводи да је „сализам у приснијем односу према мушкостима, а мазохизам према женствености” (FROJD 2006: 397).

дећи у његово склониште друге мушкарце. Јасно је да своју еротичност варошанка манипулативно злоупотребљава како би успоставила апсолутну доминацију над Тајом. Граница Тајине трпељивости је тренутак у којем доводи друге мушкарце. Тада испољава револт: „Ајде, иди си мори, иди. Моје је то! – И показивао би он на собу у којој се она разбашкарила с другим просјацима. – Моје је. Клисарица ми је дала” (STANKOVIĆ 2008: 311).

Таја осећа страх од варошанке, због чега јој се не супротставља. У склониште улази када се она одобровољи и пусти га себи. Оправдано је поставити питање да ли Тајин мазохизам има везе са грехом према Вејки. Такав однос траје све док се поп не умеша и не отера варошанку од њега. Поп има улогу оног који би својим деловањем могао вратити ствари у пређашње стање, али то је немогуће јер Таја мора сносити казну за огрешење према Вејки, због чега доживљава драстичану трансформацију. Он, који је од свих просјака „био најлепше обучен”, на крају се увија „својим крпама и дроњцима од одела”. Он, који је „све халапљиво јео и увек, увек био гладан”, долази до тога да ни не осећа да гладује. У односу Таје и варошанке долази до инверзије улога, при чему жена у овом случају узима и улогу агресора. Овај троугао треба пре свега посматрати у кључу опозиције село – варош, при чему до дестабилизације односа и успостављеног поретка долази увођењем бића које долази са стране. Поред тога, наведена инверзија улога веома је битан аспект за анализу мушко-женских односа посебно има ли се у виду да Таја и варошанка нису једини пример женске доминације у *Божјим људима*. Таква је и клисарица¹², али и Наза, која ризикује свој статус да би помогла Љуби, као и Миткина жена. У Станковићевом опусу много је примера жена које су приморане да преузме улогу мушкараца, обављају мушке послове и све држе под контролом, било услед смрти домаћина („Покојникова жена”, *Певци*, „Наш Божић”, „Увела ружа”...) или пак услед његове лабилности, неспособности, склоности пороку, пасивне, нежне природе (типичан пример је баба Стана из романа *Газда Младен*) или као што је случај у *Нечистој крви* мушким занемаривањем обавезе према породици. Инверзија родних улога не мора бити нужно негативна, али је у примеру односа Таје и варошанке погубна за њега.

Брига о Божјаку као казна

Проблематизујући питање женског активизма и мушке пасивности у кључу родних улога, Јелена Панић-Мараш поставља паралелу између Љубиног лика и лика Парапите из истоимене приповетке која ће Станковићу послужити као предлог за касније написану драму *Ташана*: „Може се успоставити извесан паралелизам између Љубе и Парапите, обојица оличавају принцип пасивности, за разлику од Назе и Ташане, које су оличење активистичког принципа и бриге о мушкарцима на граници са мајчинством” (PANIĆ-MARAŠ 2009: 88).

Иако је карактеристично да Станковићеве приповетке носе назив по глав-
 12 У кључу инверзије родних улога, од свих божјакиња највише се „као мушкарац” понаша клисарица из приче „Манасија”: „Управо клисарица била је прави клисар, а муж њен, неки миран, слабуњав човек, само је копао гробове а остало, што је најтеже: отварање, затварање, чишћење цркве, надгледање гробља, ноћу обилажење, пазење гробова, а нарочито ноћу растеривање паса који се купе и лочу зејтина из кандила по гробовима све је то она, жена му, клисарица радила” (STANKOVIĆ 2008: 302).

ним актерима радње, прича „Парапута” је изузетак. Главна јунакиња Ташана, хаџијска удовица и лепотица, као казну што се загледала у Ману Грка добија задатак да брине о божјаку Парапути. Ташанино огрешење је двоструко – она чини грех јер као удовица-мајка нема право да искаже своју сексуалност¹³, а са друге стране, њено огрешење је веће јер се загледала у припадника друге вере. Након мужевљеве смрти наглашено је бујање Ташанине снаге, што доводи до тога да њен еротизам превладава њену патријархалну улогу. Да нема децу, казна за Ташанино огрешење била би добровољно испијање отрова, али с обзиром да је мајка, казна за њу је Парапута и брига о њему. Брига о њему представља за њу могућност самоочишћења и спашавања од греха чија је природа еротска. «Парапута је, очигледно, послужио за Ташанино изопштавање, заправо за њено необично прогонство по ‘културној вертикали’. Ташана је осуђена да навек живи ‘доле’, у наличју своје варошко-враћанске културе» (PETKOVIĆ 1989: 16).

Она има свест о потреби искупљења и подношења жртве, због чега и када остари и онемоћа не дозвољава да је било ко одмени у бризи око Парапите. Тиме што брига о божјаку симболише пут самоочишћења и вид реинкарнације палог, божјацима се приписује још једна улога – улога душевног исцелитеља¹⁴.

Парапута се доводи у везу са ватром која се везује за прочишћење¹⁵, а Парапутин лик, као што је наведено, постаје симбол прочишћења. Наиме, Парапута се боји жижа на својим ритама. Исти страх има и Менко из истоимене приче. Разлог због којег је Менко „скренуо”, а од којег потиче и страх од ватре, долази споља, иако је у Божјим људима то карактеристичније за жене (ČOLAK 2013: 167). Менкова пропаст започиње када се Беглер-бег загледао у његову жену. Како би одбранио њену част, Менко окупља људе и заједно са њима бије бега. Бег му се свети тако што пред Менковим очима обечашћује његову жену, одсеца јој главу и баца је на Менково крило, након чега му спаљује кућу. Менко се боји ватре јер је у ватри изгубио све, па и свој „нормални“ живот.

Сексуална природа везе са загробним светом

Као што је већ наведено, божјаци су нераскидиво везани за гробљански амбијент, а њихов „занос” дат је већ у првој причи „Задушница”, где је дата слика гробља за летње задушнице пред летњег Светог Николу. Задушнице су празник који заузима посебно место у Станковићевом опусу – то је најпогодније време за успостављање везе живих и мртвих јер мртви посећују своје гробове. Култ мртвих

13 О сакрализацији сексуалности ликова мајки и ликова удовица у прози српског реализма пише Светлана Томић у студији *Реализам и стварност – Нова тумачења прозе српског реализма из родне перспективе*. Ауторка наводи да „у књижевности, однос писаца према удовицама рефлектује друштвени притисак да се оне искључе из активног и јавног учешћа у економској, политичкој и сексуалној моћи мушкараца” (ТОМИЋ 2014: 80).

14 Ову улогу има и луди Стеван, који живи у кући првог хаџије, хаџи-Томе. У хаџи-Томиној кући Стеван заузима повлашћен положај – хаџи-Тома једино са Стеваном разговара.

15 „Ватра може да има особину ‘прочишћујућег пламена’, који уништава зло и може да поништи постојање вештица и осталих демонских бића, као што спира љагу греха у ‘чистилишту’ католичке веронауке, а у парсизму (Зороастерова и Заратрустина религија) важи за свету ствар. (...) Ватра најчешће важи за ‘мушки’ елемент (за разлику од ‘женског’, воде) и симбол је: виталне енергије, срца, полне моћи, просвећивања, Сунца” (BIDERMAN 2004: 417–418).

у вези је са женама (ELIJADE 1986: 130), због чега о том празнику само жене излазе на гробље:

Тада почне оно чувено цвилење. Цвилење које се на све стране чује и чак у варош допире. (***) Праштајући се, оне падају као у неки занос, распростиру се по гробовима, вију, љубе, бацају шамије (STANKOVIĆ 2008: 300).

У Станковићевим описима плача на гробљу наслућује се батајевско повезивање еротског са плачем, што је посебно изражено у „заносима” младих жена¹⁶: „И све, унесене у плач, кријући лица о гроб, плачу, наричу. Матере малаксало, старачки, а млађе јако, здраво. Плачу много, и некако раскомоћено, једнако око гроба намештајући се угодно, слободно као код куће” (STANKOVIĆ 2008: 300).

Везаност за гробље приказана је и у причи „Масе” у којој се главни јунак кад год чује да је неко умро, одмах појављује и испрати цео ритуал од вести о смрти до сахрањивања. Ослањајући се на Фукоову студију „Ненормални, предавања на Колеж де Франсу, година 1974-1975”, Јелена Панић-Мараш у раду „Ненормално нормални људи” анализира сцену завлачења у гробнице са сексуалног аспекта и наводи да „обичај завлачења и боравка по гробовима има дугу традицију и врло често је повезиван са скрнављењем или сексуалним општењем са лешевима” (PANIĆ-MARAŠ 2009: 87). Ипак, не може се са сигурношћу тврдити да је пишчева интенција била да кроз везу за загробним светом прикаже „изопачену” сексуалност божјака, мада је анализа у овом смеру сасвим оправдана, посебно има ли се у виду да је однос према гробовима код неких божјака у знаку опсесивне страсти¹⁷.

Еротска димензија жеље за игром („Биљарица”)

Поједини божјаци имају жељу да се врате у „равнотежу”, било да је реч о равнотежи унутар њиховог система или повратак у „нормални” свет. У низу божјакиња издваја се Биљарица која трага за чудесном биљком расковником који за њу представља пут до раскоши и игре – социјализације и за изједначавања са другима (KOPANJA 2022: 264).

Па тако шарено, лепо, да оде на сабор, па да тамо игра, игра... Па чак, као што се сад ради, да купи кишобран и да га у колу отвори. И, да држећи га отворена више главе, игра а ‘паре’ да јој звецкају на прсима, везена фута око ње да се шири и крши, а високе, на ‘копче’ ципеле да јој шкрипе (STANKOVIĆ 2009: 23).

У овој причи до изражаја долази еротска димензија игре која представља један од облика формализације еротског дискурса¹⁸ - ослобађање еротске енергије

16 Такав је плач Анице из приповетке „Покојникова жена”:

„Уплашено јој лице зажарило се, букнуло, а и цела јој снага као набрекла. Хаљине јој тесне. А осећа како јој се прса шире, отимају се из тесног количета, излазе напоље, виде се... Зато од стида сагиње главу, намиче још више шамију, да јој се једва виде очи и уста, која још не могу да се умире од плача, већ јој дршћу” (STANKOVIĆ 2008: 278).

17 „А опет нико од њих у само гробље, међу гробове није смео да уђе. Сви су бежали. Сем неких, обично суманутих, који су нарочито, лудо, страсно се завлачили по испуцаним, трулим гробовима. Али од тих и ови други просјаци бежали су, бојали се” (STANKOVIĆ 2008: 302).

18 Драгана Вукићевић у раду „Еротско криптограмско писмо и патријархални свет” као најфреквентније поступке формализације еротског дискурса у српској књижевности 19. века издваја формализацију еротског у функцији афирмисања социјалног/јавног; минус присуство еротског; метафоризација еротског; трансфер значења – са еротског на дидатичко, приповедачко, моралистичко

кроз колективно деловање (MAKSIMOVIĆ 2014: 228). У Биљаричиној жељи да игра препознаје се њен нагон за животом. Она машта да може себи да приушти предмете који су симболи социјализације и припадања домену културе. „Скроман сан о људској срећи“ (NAJDANOVIĆ 2010: 341) неостварив је, чиме се постиже ефекат двоструког комплекса – како психичког, тако и физичког. Наиме, она има психички комплекс јер не може да оствари своју жељу која је условљена физичким комплексом – њене ноге су ‘исушене’ и ‘скупљене’ због чега не може да иде, већ се вуче“ (KOPANJA 2022: 265).

Митка и Ч’а Михајло божјаци искушеници

Еротолошким читањем приче „Митка“ издвајају се три мотива: мотив поста, амбивалентна природа жене и мушка лепота. Митка једе само хлеб и пије воду, а одбија масно због свог мира: „Овако кад ништа не једем и не пијем, миран сам. А чим месо, пиће... После хоћу све, и то много, много! Па боље овако ништа да не једем и миран сам“ (STANKOVIĆ 2009: 19). Храна утиче на буђење анималистичких нагона у њему. Када једе и пије, „побесни“ и ваља се, док за време поста доживљава преображај и контролише своје пориве, што се доводи у везу са хришћанском етиком. Уздржавање од хране и пића начин је самоочишћења и контролисања „нечистог“¹⁹. Станковић у Миткином лику обједињује две природе – благу, смирену када не једе и не пије и агресивну, насилничку под утицајем хране и пића.

Лепота издвоја Митку, због чега га је газда приметио: „Тек кад порастао, пао у очи самоме газди. Не због чега другог, већ због те његове чудне лепоте. Нарочито биле су му очи лепе. Велике, црне али некако и чудно меке, меке – чак до туге меке“ (STANKOVIĆ 2008: 314). Као што је то случај код жена, тако и код мушкараца идеална лепота са собом носи злу коб. Због своје фаталне лепоте, али пре свега порока, Митка остаје без жене и ћерке: „Али га жена толико волела да га није могла гледати да тако он трпи, пости, гладује, већ је радила, понова служила и њему давала те он пијући, ваљајући се, и жену и кћер отерао у гроб“ (STANKOVIĆ 2008: 314). Наизглед се чини да је у овом односу жена жртва, али овај однос треба сагледати и из друге перспективе. Наиме, Митки жена даје храну и пиће иако зна да њему то шкоди. С тим у вези, Бојан Чолак наводи нетипичан мазохизам који показује јунакиња иако је реч о клишетизираној теми (ČOLAK 2013: 168). Чињеница је да се Миткин живот враћа у нормалу након смрти женине смрти, због чега се може закључити да је она крива за његов пад. Након губитка жене и ћерке битно је издвојити још један, наизглед небитан, детаљ у Миткином животу који умногоме упућује на његову позицију. Митка не иде средином улице, него хода уз зид након губитка жене и ћерке, због чега се може поставити паралела између њега и Анице из приповетке „Покојникова жена“. Његово кретање на отвореном, као и Аничино, указује на недефинисан и маргинализован положај у друштву.

Миткина трагичност утемељена је у халапљивости и неумерености које воде до порока. Тиме што на почетку приче дели храну на гробу жене и ћерке Митка

(VUKIĆEVIĆ 2017: 101–104).

¹⁹ Исти мотив присутан је у драми *Ташиана* када Мирон одбија Ташанине понуде (храну и пиће) како би сачувао душевни мир.

се симболички одриче тамне стране своје личности и показује да је успоставио контролу над собом, што је било немогуће док му је жена била жива и својим понудама га искушавала. Митку трагедија преображава и он остварује хришћанску благост. Отуда је ову причу незаобилазно анализирати у контексту хришћанског учења о пороку и врлини, паду и успењу.

Хришћанска чистота ч'а Михајла из истоимене приче симболички је исказана кроз његов чист мирис на мајчину душицу, али и кроз његову улогу весника пролећа. Његово блаженство и чистота падају у очи другим људима, због чега га док су у механи задиркују „за женске и друге срамотне ствари”. Видевши да се он неће трезан разоткрити, а да не пристаје добровољно да пије, они му подваљују ракију у води са циљем да сазнају је ли се волео са којом. Као и у причи „Манасије”, и у овој причи ракија се јавља као пут до порока, иако су ч'а Михајлова огрешења мања. Када се отрезни, услед њиховог смеха и задиркивања, окреће се молитви и метанисању, посвећујући молитву Светој Петки. У овој причи сукобљавају се сакрално и профано – са једне стране су механа, ракије и прича о „срамотним” стварима, као и телесна жена, а са друге стране су молитва, метанисање и Света Петка. Тиме што постоји интересовање за његов „еротски” живот отвара се питање његове прошлости. Ч'а Михајло поседује успомену на жену, али није јасно да ли је она симбол његове жеље или је заиста реч о стварној жени коју је он волео.

Мотив породичне срамоте и родитељског греха

Невидљива сила управља Станковићевим бојјацима, због чега њихове породице остају немоћне и пуштају их, свесни да је оно што их води јаче од њих. Мотив породичне срамоте присутан је и у ненасловљеној причи нумерисаној бројем XVII. Јелена Панић-Мараш наводи је „*неправљиво неправљив* лик најдрастичнији облик *ненормалности* који се у збирци налази, а самим тим и изопштености из доминантне културе. Он је више биљка него човек, више без свести него са њом, па се чини да је преко њега Станковић приказао „деклинацију и дегенерацију те балканске мрачне дивљине” (PANIĆ-MARAŠ 2009: 93). Прича почиње истицањем мајчине чувене лепоте и хаџијског порекла. Умрла је од жалости што је њега родила „таквог”: „Нити живи, нити мре. Дугачак, блед, а без крви снага, нежна му, нежна... више мртва. Увек у дугој, нарочито за њега сашивеној кошуљи. И тако непомичан, блед, само лежи” (STANKOVIĆ 2008: 331).

У овој причи отвара се и питање родитељског греха: „Долазила би му тада на ум она давнашња нека оговарања, шапутања о покојној им матери, о њеном ашиковању у младости с неким агом чији су чивлуци и сад њихови” (STANKOVIĆ 2008: 331). У тим тренуцима брат би мајку називао курвом: „Курво мајке, курво мајке...” (STANKOVIĆ 2008: 332). Уводећи мотив мајчиног сексуалног греха²⁰, Станковић се удаљава од реалистичних прозаиста код којих је мајчин лик ослобођен сексуалности и сакрализован. Брат тражи грехе и код оца, али је реч о гресима који се односе на стицање богатства и огрешење о сиромашног коме је отац можда узео земљу или га оштетио. Има ли се у виду природа ових грехова и уколико се они упореде, увиђа се да је врхунац женског греха везан са телесним и распусним животом, док је код

20 Мајчин лик Станковић десакрализује и у сличници „Тајни болови”.

мушкараца реч о похлепи и окренутости материјалном. Тиме је Станковић заправо дао слику слабости и узрока пада код оба пола.

Божји људи – прича о лепоти и лутању

Блискост анималистичком код божјака истакнута је и кроз испољену потребу за лутањем. Мотив лутања повезан је са мотивом слободе. Божјаци немају полазиште коме се враћају, него су бесциљни и слободни. Мотив лутања посебно се издваја у причи „Бекче”, чији је главни јунак мушки пандан Биљарице у *Божјим људима*, а преко којег је „приказан модел просјачења” (PANIĆ-MARAŠ 2009: 89). Из обраћања других закључује се да они на њега гледају као на животињу. Обраћају му се као псу: „Бекче, миран. Миран да си, Бекче!” (STANKOVIĆ 2008: 315). Ипак, Бекче себе не сматра просјаком и не прихвата да му уделе хлеб, већ све што напроси он то разделеује. Он је активан божјак и показује изузетну борбеност, што се огледа у заузимању најбољег местом. Поред те доминације, Бекчета издвајају лепота и игра – главни атрибути станковићевског типа јунака: „Био је леп човек. Млад, плав, кошчата и извијена лица с пуном, кратком брадом” (STANKOVIĆ 2008: 315).

Његова игра симболише снагу ероса и из ње исијава нека натприродна енергија, силна и тајанствена, таква да плаши људе који јој сведоче:

Али тад не иде као други, не завлачи се међ плотовима и амбарима да тамо спава, хрче, ваља се онако пијан по прашини, већ певајући из свег гласа, кршећи се као неки ‘ерген’, пролази поред кућа најбогатијих и најлепших девојка и иде у најбоље механе да тамо пева и игра. А то његово играње – неко тресење снагом, поцупкивање, ударање коленима о под, земљу – толико је, да кад би други тако што урадио, недељу дана не би се дигао из постеље, а њега ни зној не пробије. Па кад и мрак, ноћ падне, ни тада се не умара ни смирује. Онда иде из вароши у крајње, пусте улице, у њиве, винограде и тамо сам пева, лута (STANKOVIĆ 2008: 316).

Живе Станковићеви божјаци у свом заносу, сневајући лепоту оног света „преко границе”, било да је реч о свету „нормалних” људи, било да је реч о свету умрлих људи – загробном свету. И они, као и јунаци многих Станковићевих дела, имају сан о слободи. Тиме што је приказао свет „скрајнутих” писац је отишао корак даље и није се ту зауставио. Ликови који се нижу у *Божјим људима* настављају свој живот у роману *Нечиста крв* кроз ликове Софкиних предака. Тако ће Цопу²¹ који се плази, Јована који проси, варошанку која се курва, Тају који се наг кречи, заменити Софкин деда Каварола који доводи јавне женскиње у кућу, његова жена која ступа у сексуалне односе са умоболним девером, баба Цона која реже жиле након што је остала трудна са сеоским попом Николом, тетак Ристо који жену Марију назива курвом сумњајући да га вара и други.

21 Као што имају своје слабости, божјаци имају и страхове, људске страхове који су често везани за смрт. Тако се Цопа, који изазива страх код деце, плаши када неко начини крст прстима. То отвара питања амбивалентне природе божјака јер је у традицији утемељено мишљење да се нечастиви боји крста. Ипак, у Цопином случају страх од крста заправо је страх од властите смрти, при чему крст симболише крст са његовог гроба.

- Biderman, Hans. *Rečnik simbola*. Beograd: Plato, 2004.
- Vukićević, Dragana. „Erotsko kriptogramsko pismo i patrijarhalni svet“. *Romanoslavica*, Vol. LII, no. 4 (2017): str. 99-105. [orig.] Вукићевић, Драгана. „Еротско криптограмско писмо и патријархални свет“. *Romanoslavica*, Vol. LII, бр. 4 (2017): стр. 99–105.
- Goleman, Daniel. *Emocionalna inteligencija*. Beograd: Geopoetika izdavaštvo, 2016.
- Deretić, Jovan. *Istorija srpske književnosti*. Zrenjanin: Sezam Book, 2011. [orig.] Деретић, Јован. *Историја српске књижевности*. Зрењанин: Sezam Book, 2011.
- Elijade, Mirča. *Sveto i profano*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1986. [orig.] Елијаде, Мирча. *Свето и профано*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, 1986.
- Ivanić, Dušan. *Srpski realizam*. Novi Sad: Matica srpska, 1996. [orig.] Иванић, Душан. *Српски реализам*. Нови Сад: Матица српска, 1996.
- Korpanja, Jovana. „Funkcija sveća u književnom opusu Borisava Stankovića“. *Cveće: eko(po)etika u književnosti, jeziku i umetnosti*. Filološko-umetnički fakultet, Kragujevac, Andrićev institut, Andrićgrad, 2022, str. 253-247. [orig.] Копанђа, Јована. „Функција цвећа у књижевном опусу Борисава Станковића“. *Цвеће: еко(по)етика у књижевности, језику и уметности*. Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац, Андрићев институт, Андрићград, 2022, стр. 253–247.
- Maksimović, Goran. *Kazivanje grada i drugi ogledi*. Litteraria Serbica. Niš: Filozofski fakultet, 2014. [orig.] Максимовић, Горан. *Казивање града и други огледи*. Litteraria Serbica. Ниш: Филозофски факултет, 2014.
- Marinković, Dušan. „Simbolistički elementi u prozama Borisava Stankovića“. *Književna istorija – časopis za nauku o književnosti*, god. XVI, knj. 61 (1983): str. 55-65. [orig.] Маринковић, Душан. „Симболистички елементи у прозама Борисава Станковића“. *Књижевна историја – часопис за науку о књижевности*, год. XVI, књ. 61 (1983): стр. 55-65.
- Milosavljević Milić, Snežana. *Jeres čitanja: recepcija Stankovićevih Božjih ljudi u književnoj kritici*. u: Bošković, Dragan. (ured). *Bog: zbornik radova sa 6. međunarodnog naučnog skupa, Kragujevac*: Filum, 2012, str. 213–224. [orig.] Милосављевић Милић, Снежана. *Јерес читања: рецепција Станковићевих Божјих људи у књижевној критици*. у: Бошковић, Драган. (уред). *Бог: зборник радова са 6. међународног научног скупа*, Крагујевац: Филум, 2012, стр. 213–224.
- Najdanović, Milorad. *Orijentalni kolorit u širem spektru lokalne boje u stvaralaštvu Borisava Stankovića, Svetozara Ćorovića i Alekse Šantića*. u: Denić, Sunčica. (ured.) *Borisav Stanković u Vranjanskom glasniku*. Vranje: Književna zajednica Borisav Stanković, 2010, str. 330–376. [orig.] Најдановић, Милорад. *Оријентални колорит у ширем спектру локалне боје у стваралаштву Борисава Станковића, Светозара Ћоровића и Алексе Шантића*. у: Денић, Сунчица. (уред.) *Борисав Станковић у Врањанском гласнику*. Врање: Књижевна заједница Борисав Станковић, 2010, стр. 330–376.
- Pešikan-Ljuštanović, Ljiljana. *Borisav Stanković – između tradicije modernosti*. u: Stanković, Borisav. *Izabrana dela*. Novi Sad–Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarica Zorana Stojanovića. 2008, str. 5-49. [orig.] Пешикан-Љуштановић, Љиљана. *Борисав Станковић – између традиције модерности*. у: Станковић, Борисав. *Изабрана дела*. Нови Сад–Сремски Карловци: Издавачка књижарица Зорана Стојановића. 2008, стр. 5–49.
- Panić-Maraš, Jelena. *Nenormalno normalni Božji ljudi*. *Nasleđe, časopis za književnost, jezik, umetnost i kulturu*. Godina. VI broj 14/2, 2009, str. 83–96. [orig.] Панић-Мараш, Јелена. *Ненормално нормални Божји људи*. *Наслеђе, часопис за књижевност, језик, уметност и културу*. година. VI број 14/2, 2009, стр. 83–96.

- Petković, Novica. *Dva srpska romana, Studije o "Nečistoј krvi" i "Seobama"*. Beograd: Narodna knjiga, 1989. [orig.] Петковић, Новица. Два српска романа, Студије о "Нечистој крви" и "Сеобама". Београд: Народна књига, 1989.
- Skerlić, Jovan. *Pisci i knjige 1, prikazi i članci*. Beograd : Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2000. [orig.] Скерлић, Јован. *Писци и књиге 1, прикази и чланци*, Београд : Завод за уџбенике и наставна средства
- Stanković, Borisav. *Izabrana dela*. Valjevo: Parnas book, Kontext, 2008. [orig.] Станковић, Борисав. *Изабрана дела*. Ваљево: Parnas book, Kontext, 2008.
- Tomić, Svetlana. *Realizam i stvarnost – Nova tumačenja proze srpskog realizma iz rodne perspektive*. Beograd: Alfa univerzitet, 2014. [orig.] Томић, Светлана. *Реализам и стварност – Нова тумачења прозе српског реализма из родне перспективе*. Београд: Алфа универзитет, 2014.
- Frojd, Sigmund. *Kompletan uvod u psihoanalizu*. Podgorica: Nova knjiga, 2006. [orig.] Фројд, Сигмунд. *Комплетан увод у психоанализу*. Подгорица: Нова књига, 2006.
- Cenić, Vera. Personifikacija starih Vranjanaca u delima Bore Stankovića. u: Denić, Sunčica. (ured.) Borisav Stanković u Vranjanskom glasniku, zbornik radova. Vranje: Književna zajednica Borisav Stanković, 2010, str. 17–43. [orig.] Ценић, Вера. Персонификација старих Врањанаца у делима Боре Станковића. у: Денић, Сунчица. (уред.) Борисав Станковић у Врањанском гласнику, зборник радова. Врање: Књижевна заједница Борисав Станковић, 2010, стр. 17–43.
- Čolak, Bojan. Modeli predstavljanja patrijarhalnog društva u prozi srpske moderne, doktorska disertacija. Beograd: Filološki fakultet, 2013. [orig.] Чолак, Бојан. *Модели представљања патријархалног друштва у прози српске модерне*, докторска дисертација. Београд: Филолошки факултет, 2013.

Jovana M. Kopanja

EROTOLOGICAL READING OF GOD'S PEOPLE BY BORA STANKOVIĆ

Summary

In this work, the stories from the collection of *God's people* by Bora Stanković are analyzed through an erotological perspective. The individual destinies of individual deities were interpreted in a broader cultural context, where special attention was paid to the conflict between the individual and the patriarchal culture, with special emphasis on the mediating role of deities that transcends the marginalized social position. The different causes of the "falling into madness" of female and male heroes open the issue of gender inequality, because when it comes to heroines, they are mostly self-excluded from the community due to sexual abuse, while heroes are born with psychological problems. Based on the physical description of individual gods and goddesses, it is shown that the culture/subculture distinction does not necessarily imply the erotic/non-erotic distinction, that is, the beautiful/ugly distinction in the domain of aesthetics. In view of the above, the issue of necrophilia as a sexually deviant behavior is open, given that some gods manifest an obsessive passion for crawling into graves.

Keywords: People of God, eroticism, marginalization, subculture, deviation

Мирјана М. Лукић*

Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за компаративистику

Огњен М. Куртеш

Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за англистику

АУТОБИОГРАФСКИ АСПЕКТИ ПРОЗЕ ИЗ ЈЕДНОГ ДНЕВНИКА ВЕЛИМИРА РАЈИЋА

У раду се разматра проза *Из једног дневника* Велимира Рајића (1879–1915), која је објављена као приповијетка у *Српском књижевном гласнику* у бројевима од 16. маја те 1. и 16. јуна 1904, а потом и 1908. године, уз пјесме из прве и једине збирке *Песме и проза*. Проблематизујући питање жанра и ауторства уводног поглавља дневника, у раду се указује на подударност појединих епизода из дневничких записа са животописом њиховог аутора. Рајићеве рефлексије о болести и неузвращеној љубави, наиме, кореспондирају са стварним пјесниковим животом. Користећи се свједочанствима пишчевих пријатеља и савременика, у раду показујемо да дневник можемо користити као грађу за тумачење Рајићеве поезије, посебно пјесме „На дан њеног вјенчања”.

Кључне ријечи: Велимир Рајић, Павле Поповић, дневник, аутобиографија, интимно-исповиједна проза

Велимир Рајић, праунук чувеног тобџије Танаска Рајића, јунака са Љубића код Чачка, „сеченог од Турака на топу који није хтео напустити” (PANDUROVIĆ 1941: 29), није имао ту срећу да настави херојску породичну традицију и докаже се као војник. Од славног претка наслиједио је само моралну чистоту и велику љубав према отаџбини коју је, нажалост, могао излити само у поезију. Међутим, животни удес прекинуо је и тај узлет. Велимир Рајић, исписник Данице Марковић, Душана Симића и Владислава Петковића Диса, животни вијек је окончао у тридесет и шестој години живота, послје вишегодишње борбе са епилепсијом. У књижевно наслеђе Рајић је оставио једну књигу *Песмама и прозе*, двије студије (*Дело Јована Ристића – Бечкеречанина* и *Како се дошло до сталног позоришта у Београду*), три драмске слике (*Хвала Доситеју*, *Српско народно позориште* и *Заклела се земља рају*) и више радова расутих по периодици. Афирмативни судови књижевне критике, посебно у оно вријеме утицајног Јована Скерлића, потврдили су га као даровитог пјесника исповједне лирике², о чему свједоче и четири пјесме у чувеној *Антологији новије срп-*

* mirjana.lukic@ffuis.edu.ba

2 Јован Скерлић је, трагајући за Рајићевим покретачким импулсима, забиљежио: „Рајић је све друго

ске лирике Богдана Поповића. Међутим, послје Рајићеве смрти (1915), са смјеном пјесничких генерација, као да је нестало интересовање за његовим стваралаштвом. Ипак, обухватнија књижевна анализа о овом пјеснику и његовом дјелу, након низа пригодних подсјећања, није изостала у наше вријеме, што потврђују студије Дамњана Антонијевића (*И срушише се лепи снови моји*, 2002) и Миливоја Р. Јовановића (*Велимир Рајић: личност и дело*, 2006). Поновно ишчитавање и ново вредновање Рајићеве поезије могло је упознати савремене читаоце са његовом пјесничком физиономијом, међутим, чини нам се, прозни опус, посебно дневнички записи, свакако заслужују више пажње. Рајићева проза *Из једног дневника*, првобитно штампана у *Српском књижевном гласнику* 1904³, а потом 1908. године⁴ уз пјесме из прве и једине збирке пјесама и прозе, значајна је не само као грађа, већ и као основа за тумачење његове поезије, посебно пјесме „На дан њеног венчања”.

Проза *Из једног дневника*, као што смо већ назначили, штампана је први пут у *СКГ*-у у наставцима, у бројевима од 16. маја те 1. и 16. јуна 1904. године, под уредништвом Богдана Поповића. Текст је потписан псеудонимом М. Н., највјероватније у намјери да се заштити приватност његовог аутора, те је жанровски одређен као приповијетка. Међутим, испоставиће се да дневнички записи, који су вођени са дужим или краћим прекидима у временском периоду од 3. децембра 1902. до 29. септембра 1903. године и који обухватају тридесетак страница текста, континуирано прате животни удес Велимира Рајића, те се поједине епизоде у потпуности поклапају са стварним догађајима из пишневог живота. Заиста је тешко прецизирати, како је то већ примијетио Васо Милинчевић, у којој мјери се Рајићев текст *Из једног дневника* може „сврстати у класични, а колико у фиктивни дневник” (2002: 15). Жанровска одредница „приповетка” додатно усложњава проблем дефинисања статуса овог текста.

У *Речнику књижевних термина*, подсјећања ради, за дневник као књижевни жанр стоји: „Хронолошки опис догађаја у којима је аутор учествовао у одређеном периоду живота”, као и да „најчешће обухвата судбоносна раздобља, ратна на примјер” (ŽIVKOVIĆ 1985: 129–130). *Књижевна енциклопедија термина и појмова* (*Литературная энциклопедия терминов и понятий*) (NIKOLJUKIN 2001: 232–234) доноси слично објашњење. Тања Поповић такође наводи да је ријеч о записима „о догађајима који су се збили у току дана или у одређеном периоду” и који су „организовани у мање целине према датумима записивања”, датим у хронолошком редо-

само не песнички дилетант, и његова поза није мода или спорт, шала и убијање времена, но *најискренија* и најболнија, местимично најдирљивија душевна исповест. Нема у тој књижи ниједног осећања, ниједне мисли и догађаја које писац није свом душом осетио и *проживео*” (1964: 125) (наше истицање). Критичар је међу првима истакао песимизам као Рајићево доминантно расположење, тумачећи га као израз „најискренијег и најболнијег” исповиједања болесника осуђеног на смрт. Скерлић је очигледно познавао природу Рајићеве болести као, уосталом, и целокупни књижевни Београд, па биљежи да се у пјесниковом опусу јасно може видјети колико је бол извор поезије. Суд Јована Скерлића је благонаклон, али је највјероватније пјесникова болест ублажила уобичајну оштрину критичаревог пера.

3 Види: М.Н. „Из једног дневника” у: *Српски књижевни гласник*, књ. XII, бр. 80, св. 2, 1904, стр. 721–729; књ. XII, бр. 80, св. 3, 1904, стр. 801–811; књ. XII, бр. 80, св. 4, 1904, стр. 881–888.

4 Види: Велимир Ј. Рајић, *Песме и проза*, Београд: Нова штампарија „Давидовић”, 1908. Сви наводи биће дати према овом издању.

слиједу. „Дневник као форма обавезује аутора да догађаје приказује тачно и веродостојно”, што значи да је он документарни књижевни облик. Међутим, склоност ка рефлексiji и исповијести, „утицала је на уобличавање посебне врсте фикционалне приповести организоване као дневник” (POPOVIĆ 2010: 149–150). С обзиром на прожимање жанрова, треба се узети у обзир „*произвољност дневника*, подразумевајући разна прерушавања, мимикрије и привиде, односно, и различите тачке гледишта” (MILINČEVIĆ 2002: 16). Узевши у обзир свједочанство Павла Поповића, једног од најутицајнијих критичара *Српског књижевног гласника*, сасвим је извјесно да је Рајићев дневник прерушен у *приповетку* једним додатком у виду предговора и увођењем неименованог наратора.

Наиме, у уводном тексту дневника који остаје недатиран, писац већ у првој реченици уводи неименованог наратор који саопштава тобоже *стварне* податке и описује *стварне* догађаје, који су се одиграли „поодавно”, током једне посјете неименованој бањи. Ту се наратор упознао са младићем који је на њега оставио снажан утисак:

„Беше то младић *двадесетих година*, средњег стаза, смеђе боје, и, према годинама, доста неразвијена тела. Био је за чудо искрен и поштен. За непуну недељу дана сазнао сам све његове тајне. У осталом, он их и није имао много, само две: био је *болестан* и био је заљубљен. Болест његова беше тешка, једна од оних које бацају своју адску светлост на цео живот, и не праштају; љубав је била као и све љубави овога света. Иначе је мој млади пријатељ писао песме” (RAJIĆ 1908: 35) (наше истицање).

Немогуће је одмах не примијетити како младића и Рајића везују исте године, физичка конституција, тешка болест и неостварена љубав⁵. Анонимни посјетилац бање, који наступа као наратор, на крају записа објављује да је добио „свежањ хартија”, „које нису ништа друго до један *дневник*”. На њима никаквог другог знака није било, па чак ниједног пријатељског „збогом”. Његово приповиједање се завршава сљедећим ријечима:

„Ја не знам шта је било са мојим младим пријатељем; видео га нисам никако од тог доба, и по свој прилици он није више међу живима. Користећи се тим, ја сад публикујем овај његов дневник, гдје је он, и ако мало на 'младићски' начин, како и одговара двадесетим годинама његовим, ипак тако искрено исказао ствари које би сваки радо волео прикрити, да их, по несрећи, има” (RAJIĆ 1908: 36).

Приповједни стил анонимног наратора унеколико се разликује од емоционално обојеног приповиједања писца дневника. Иако је и сам склон да емотивно обоји исписани предговор, посебно при крају записа, ипак је уочљива његова самосвијест о улози приповједача, те се оглашава језиком који одаје висок степен образовања. Наратор, поред разумијевања за „младићке” двадесете године и саосјећања

⁵ Живко Милићевић овако доноси Рајићев портрет: „Мали, сув, риђих бркова, браде и косе, орловска носа на изолованом свечастком лицу на којем су биле вечито живе благе и тужне очи, миран и ћутљив, Велимир Рајић је, у свом куту, у тишини библиотеке коју би нарушавало само превртање листова, потсећао и лично на какву залуталу сенку: толико је било нечег тихог и у његовој речи и у његовом покрету. Његово мученичко лице, истина, и песме које је повремено објављивао, показивали су врло изразито сву жестину бола покривеног иза те тишине којом се он сасвим природно окруживао, живео и радио у њој” (MILIĆEVIĆ 1935: 11).

због тешке болести, нарочито истиче јунакову искреност у исповједању душевних патњи. С обзиром на то да су у записима изнијета емотивна стања која би „сваки радо волио прикрити, да их, по несрећи, има” (RAJIĆ 1908: 36), та искреност се не може и не смије тумачити као поза.

Рајићево прерушавање у наратора, преко кога даје стварне податке о себи, свакако би било знатно успјешније да су мање видљивије границе између фикционалног и фактографског. У том случају била би и примјеренија одредница „приповетка”. Овако можемо закључити да је Рајић највјероватније водио дневник који је накнадно литераризован за штампање у *Српском књижевном гласнику*. Тој тези иде у прилог свједочанство Павла Поповића које доноси Миливоје Р. Јовановић у студији *Велимир Рајић: живот и дело*:

„Када ми је Рајић дао свој ркп. није био онакав како је штампан; ја сам га изменио. Рајић га је написао ’у првом лицу’, у име онога који је дневник саставио; ја сам изменио на ’треће лице’ и представио како писац ’ту тобож публикује дневник једног свог пријатеља’” (JOVANOVIĆ 2006: 105).

Уводни дио дневника, у којем се описује сусрет наратора и неименованог младића у једној бањи, њихов изненадни растаок и замисао о постхумном публикавању дневника, по наведеном свједочанству, саставио је и објавио Павле Поповић. Критичару је за писање „дodatка” Рајићевом дневнику свакако могао бити инспиративан роман *Јунак нашег доба* М. Ј. Љермонтова. Наравно, наративна структура Љермонтовљевог дјела је знатно сложенија, са три приповједача, од којих је један анонимни путник који има у посједу интимни дневник главног јунака – Печорина. Након што је сазнао за Печоринову смрт, он се одлучује да објави одломке из његовог дневника. Поповић се држао исте замисли о штампању дневничких биљешки тек после смрти онога ко је дневник саставио. Критичар је највјероватније и удесио жанровску ознаку за добијени текст.

Након, како се испоставило, Поповићеве интервенције у виду својеврсног предговора, слиједе дневничке биљешке, нередовно вођене, али редовно датиране по данима, а каткад и часовима. Пратећи Рајићев животопис и драгоцјена свједочанства његових пријатеља и савременика, можемо доћи до закључка да је ријеч о аутентичним дневничким записима које је у једном периоду живота књижевник водио и које је касније удесио за објављивање. Отуда овај дневник можемо сврстати у интимно-исповједну прозу, препознавајући у њој и неке аутентичне документарне елементе, па је неопходно да се упознамо и са кључним појединостима из живота и књижевног опуса Велимира Рајића.

Рајић се у дневнику не концентрише на приказивање спољашњих догађаја, напротив, потпуно утонуо у властити интимни свијет, он се, распет између бити или не бити, загледао у дубоке поноре душе, износећи на видјело и њене најмрачније стране. Можемо рећи да су болест, патња и неузвраћена љубав лајт мотиви цјелокупне дневничке прозе. Већ у првом запису од 3. децембра 1902. године писац дневника биљежи да се са болешћу, којој доктори још нису нашли лијека, „здружио” у четвртој години рођења, да би у запису од 21. јануара наредне године објелодаонио како је напунио двадесет и четири године живота. Ови подаци у потпуности

се поклапају са Рајићевим животописом: рођен је 20. јануара 1879. године, и у том тренутку не само да има исти број година, већ и исто толико времена води борбу са опаким болешћу. У нападима болести, коју писац дневника у више наврата описује, препознајемо епилепсију, од које се и Рајић разболио у четвртој години живота. Тешка болест, као зла коб, пратила га је гдје год се запутио и, како свједочи Сима Пандуровић, „изазивала саучешће које га је пекло, и немоћ која га је доводила до очајања” (1941: 29). Рајић је био свјестан чињенице да га је болест обиљежила, као што је био свјестан злурадих коментара, сажаљења и саучешћа који су га пратили у стопу – уосталом, о томе је писао у *Дневнику*.

У записима из августа 1903. године стоје потресне биљешке о нападима епилепсије, о самоћи и дубокој усамљености, те кидању веза са породицом. Поистовјеђујући се са јунаком Монтегациног романа *Један дан на Мадери*⁶, који није смио да се жени и које је морао „себи да ускраћује сладости љубави, само зато што је имао једну тешку болест: сичију” (РАЈИЋ 1908: 4), јунак *Дневника* одлучује да не може, неће и не смије да воли. Ипак није тако лако не дати младости да љуби, па у запису од 11. јануара биљежи: „У мени се бије бој између разума и срца” (1908: 48), а од 18. септембра и исход битке: „Свршена је борба између разума и срца” (1908: 68). Занимљиво је и то да Рајић у дневничким записима проговара готово идентичним ријечима којим ће Лаза Костић пјевати нешто касније, 1909. године, у пјесми „Santa Maria della Salute”. Код Костића је, такође, дошло до сукоба „мозга и срца”:

*Две се у мени побише силе,
мозак и срце, памет и слат,
Дуго су бојак страховит биле,
кô бесни олуј и стари храст:
напокон силе сусташе миле,
вијугав мозак одржа власт,*

.....
*Памет ме стегну, ја срце стисну’,
утекох мудро од среће луд, [...] (KOSTIĆ 1975: 394–398)*

Аутор *Дневника* се свјесно, из чисто моралног осјећања, лишава љубави, чак и када вјерује да би могла бити узвраћена. *Дневник* управо говори о тој великој младићевој драми, о борби између физичког и душевног бола, и борби између срца и разума. У тренутку када схвата да дјевојка ипак воли другог мушкарца⁷, он жели да вјерује како може бити пријатељ са објектом своје љубави. „Са овим се обично задовољавају пропали љубавници: зашто се ја не би с тим задовољио”, уопштава Рајић (1908: 47). Међутим, испоставиће се касније да ни он не може прихватити пријатељство као утјеху.

6 Ријеч је о познатом роману Паола Монтегаца (1831–1910), италијанског доктора, физиолога и антрополога. Епистоларни роман *Један дан на Мадери* (1868) говори, између осталог, о браку и болести.

7 Мислимо на дневнички запис од 18. јануара 1903: „Када сам ушао у салу, она је седела замишљена, скоро нерасположена. Била је обучена у бело; ја у црно, прописно. Питао сам је зашто је нерасположена. Она одговори да је била нерасположена, јер извесни господин није био ту; напротив, сада отпада свако нерасположење: господин је дошао” (1908: 49).

Из осталих страница *Дневника* провејавају дубока меланхолија, резигнација, песимизам, склоност ка самоуништењу, па и мрачне мисли о самубиству. Потпуно отуђен од породице и дистанциран од друштва које га сажаљева, јунак дневничких записа се осјећа сувишним човјеком, па се поистовјећује са *залишним* јунаком Тургењевљеве прозе. Честа конфликтна осјећања, особењаштво, склоност интроспекцији и самокритичности, доводе га у више наврата на помисао о смрти. „Још имам да живим од резигнације до пресићености; није много, а није ни мало. Тада ћу извршити своју заветну мисао: убићу се” (1908: 47), стоји у запису од 5. јануара 1903. године. Јунак *Дневника* на овоме мјесту заиста проговара као Љермонтовљев, Тургењевљев или Херценов јунак⁸. Након једне посјете дјевојчином дому, добио је у присуству њене мајке јак епилептични напад. Када се послје тога вратио кући, ужаснут и осрамоћен оним што се догодило, написао је:

„Данашњи дан је за мене смрт... али не, не смрт, јер то би за мене био спас, већ нешто много горе, ужасније... Да сам при руци имао имао каква год оружја, ја бих се данас, вечерас убио” (1908: 51).

У наредном запису сазнајемо да је јунакова озбиљност у намјери да се убије потврђена крађом пиштоља из рођакове куће, али га је касније, због гризодушја, вратио назад. Уколико се буде убијао, урадиће то само из „свог рођеног револвера”. Описане епизоде дио су пишчеве биографије. Рајићево суицидално понашање било је, по свједочанствима његових пријатеља, израз вишегодишње жеље за коначним смирајем у смрти. „Заборавао сам самога себе”, узвикивао је сентиментални Рајић у пјесми „Отаџбина”, ношен жудњом да принесе жртву на олтару домовине. Међутим, чинило му се да га је и смрт *презрела*. Марко Ж. Ракочевић свједочи:

„Рајић је једном – на силу својима – истрчао на улицу и подуже стајао на једном ћошку, тражећи смрт. Кад се једна граната распрсла баш близу њега, а једна овећа комадина од ње осјекла му скут од капута, он, озлојеђен што га није убила, шчепао ју је, донио кући још онако врућу, показујући на свој скут с узвиком: 'Ето, ни граната ме неће! Мене смрт презире'" (v. KONSTANTINOVIC 1975: 64).

Као и јунак његове прозе и Велимир Рајић је повремено одлазио у дом Косаре Бобић, дјевојке у коју је био заљубљен. Једном приликом је доживио епилептични напад у присуству њене мајке, која је према писцу исказивала нескривено непријатељство. Овај несретни догађај највјероватније је неповратно удаљио Косару Бобић и Велимира Рајића.

Иако се у *Дневнику* ни на једном мјесту не помињу имена жена у које је јунак био заљубљен, ипак се у њиховим описима препознају двије Рајићеве љубави: Персида Веселиновић и помињана Косара Бобић. Персида Веселиновић је била кћерка књижевника Јанка Веселиновића. Рајић се са дјевојком највјероватније упознао када је отпочео сарадњу са часописом *Звезда*, па је тако добио прилику да буде гост

8 Рајић је завршио француски језик и књижевност на Филозофском факултету Велике школе, али је добро познавао и руски језик, са кога је преводио Чехова, Карњејева, Соловјова и др. Одједи руске литературе на више мјеста су присутни у његовој прози *Из једног дневника*. У запису од 25. августа видимо не само одушевљење, већ и поистовјеђивање са душевним стањима која описује руска умјетница и књижевница Марија Константиновна Башкирцева (1860–1884) у свом *Дневнику*, штампаном постхумно, 1887. године.

у кући Веселиновића. Њихове идентитете касније ће открити Рајићева пријатељица Мага Магазиновић-Геземан. Сентименталну историју љубави са Косаром Бобић исприповиједаће Рајић у дневничким записима, да би касније била допуњена свједочанствима пјесникових пријатеља и савременика; о њој ће бити исписано више фељтона и написа, објављиваних у књижевним и забавним новинама. Косара Бобић (1882–1920), Рајићева колегиница са филозофског факултета, била је „класично образована, по струци слависта”, „говорила је скоро све словенске језике: чешки, пољски, руски” (BUNUŠEVAC 1938: 26). Дипломирала је 1903. и исте године у септембру мјесецу се удала за познатог филолога и оријенталисту Глигорија Глишу Елезовића (1879–1960). По писању Радмиле Бунушевац већина сватова овог вјенчања „тек пре кратког времена напустила је Универзитет” (1938: 26); иза младе као свједоци стајали су Александар Белић, професор Универзитета и Голуб Јањић, рентијер. Дјевер је био Никола Антула. Сватови и гости свакако свједоче угледу младенаца. Косара Бобић је живјела свега тридесет и осам година. Након службовања у Вишој женској школи у Београду, а потом у Пљевљима, Солуну и Ваљеву, са супругом се сели у Скопље, гдје је изненада умире од посљедица тешког грипа.

Велимир Рајић као студент друге године Велике школе, како биљежи Мага Магазиновић-Геземан, „загледа се у своју колегиницу покојну Косару Бобић-Елезовић”:

Све оне јадовне еротике у прози *’Исповести’* односе се на њу. И ту му се каткад чинило да и она није равнодушна према њему. И ту се варао. Она је волела његова друга, а за Вељу осећала само пријатељство и сажаљење. Волео је у њој топлину душевну – *’руску душу - Татјану’* како би говорио. По свршетку студија, она се удала за другог. Поново јади – *опевани у песми ’На дан њеног венчања’* (MAGAZINOVIĆ-GEZEMAN 1923: 256–257) (наше истицање).

Да је Рајићева проза *Из једног дневника* исповједног карактера потврђује још једно свједочанство. Јелена Поповић, кћерка Зорке Предић-Поповић, пишчеве и Косарине савременице и познанице, испричаће Ђорђу Перићу интересантну причу о једном љубавном троуглу и несумњивој фаталности даровите студенткиње:

„Мама ми је причала да су Косару Бобићеву два песника волела: Велимир Рајић и Душан Симић⁹. Она је потајно волела свог професора Александра Белића (1876–1960), а он ју је упознао са руским граматичаром Стјепаном Куљбакином (1873–1941), који је био такође заљубљен у њу...” (PERIĆ 2002: 57)

Ово свједочанство може објаснити ко је Рус са којим се дјевојка дописивала, а о коме Рајић пише у дневничкој биљешци од 8. јануара 1903. године: „Данас сам

9 Пјесник Душан Симић (1879–1908) преминуо је у двадесет и деветој години од туберкулозе. Завршио је лингвистичко-литерарни одсјек Филозофског факултета Велике школе 1903. године. У октобру исте године постављен је за суплента гимназије у Неготину, а у јулу 1904. године, на молбу, бива премјештен у Београд. Заједно са Велимиром Рајићем постављен је за суплента француског и латинског језика у Трећој београдској гимназији. Године 1907. године путује у Женеу као државни питомац за изучавање страних језика, одакле се враћа у Београд тешко болестан. Име ће му од потпуног заборава отргнути пјесма „Ноћу”, штампана у Поповићевој *Антологији новије српске лирике* (1911). У *Српском књижевном гласнику* (1905, бр. 95, XIX, св. 8, стр. 581–582) биће објављене његове „Јесење песме”, које имају посвету *Госпођици К.* Претпостављамо да су посвећене госпођици Косари Бобић, која је у том тренутку већ била госпођа Елезовић.

се уверио да и она некога воли. Кога? то не знам. Може бити онога Руса, с којим се, чини ми се, и дописује” (RAJIĆ 1908: 47).

Исход је познат: Косара Бобић можда јесте „потајно волела свог професора Александра Белића”, али се удала за другог филолога – Глигорија Елезовића. Рајић је у дневнику оставио и биљешку о томе, ону посљедњу у *Дневнику*, исписану 29. септембра 1903. године:

„Јутрос је одигран свршетак трагедије моје љубави: *она* се јутрос, на јутрењу, венчала, наравно, са другим. А ја о свему томе ништа нисам знао и не бих ни знао да ми *Његово Величанство Случај* није би на руци...

И ја сам био на венчању...

Боже мој, Боже! Ја, који се још од детињства свога нисам Богу помолио, и који сам већ и заборавио Богу се молити, молио сам Му се јутрос, молио сам се за *њу*, несвесно по неком нагону; [...]

По свршеном обреду, и ја сам, са осталима, пришао и честитао њој и њему и њиховима. *Она* ми се лепо захвалила. А можда *она* и не слуту да је њено венчање било опело мојој љубави...

Ја сам јутрос дотучен...” (1908: 73–74)

Поставља се питање можемо ли Рајићев *Дневник* користити као „грађу” за тумачење његове поезије, тј. може ли нам он расвијетлити контекст настанка појединих пјесама. В. Миличевић (2002: 17) са правом биљежи да пјесников дневник „по битним особинама [...] представља и одређени уметнички текст, али је он уједно и веома релевантна *грађа* за целовитије тумачење и разумевање Рајићеве поезије, готово средишњих мотива његовог песништва: *љубав, бол, праштање, разочарање*”. Уколико испратимо дневничке записе у којима се исповједа љубавна бол због удаје вољене жене и упоредимо их са најпознатијом Рајићевом пјесмом „На дан њеног венчања”, наћи ћемо низ подударности. Поменута пјесма је објављена у *Српском књижевном гласнику* 1905. године, тако да њеном настанку претходи проза, објављена годину дана раније у истом часопису. Навешћемо стихове Рајићеве пјесме „На дан њеног венчања” и упоредити их са наведеним, посљедњим записом из *Дневника*:

*И срушише се лепи снови моји,
Јер главу твоју венац сад покрива,
Крај тебе други пред олтаром стоји –
Проста ти била моја љубав жива!*

*Честито сам ти. И ти рече: „Хвала!”
А да ли знадеш да се у том часу
Гранитна зграда мојих идеала
Сруши и смрви и у пепо расу?*

*И сваког дана ја ћу да молим,
Кад звоно верне у цркву позива.
Ја нисам знао да те тако волим –*

Проста ти била моја љубав жива!

*Чуј, Боже, молбу моје душе јадне:
Сва патња што си писо њој, кô жени,
Нек мимоиђе њу, и нека падне
На онај део што је писан мени!*

*Услиши ову молитву, о Боже!
И душа ће мирно да почива,
И шапутаће, вечно, док год може:
Проста ти моја љубав жива! (РАЈИЋ 1908: 29–30)*

Сличности су јасно уочљиве. Посљедње странице дневника биле су директан увод у настанак, по многим тумачима, најљепше Рајићеве пјесме. У наведеном запису, наиме, описује се оно што ће касније постати дио пјесничке творевине: одлазак на јутрење, неопажено присуство вјенчању, честитке послије обреда упућене њој, којој је посвећен цјелокупни дневник, „лепо” захваљивање тек удате жене и опроштај од негдашњих снова. Из дневничког записа наслућујемо да је пјесник, сам и непозван, стајао у вјероватно најтамнијем крају Вознесенске цркве, изненађен, разочаран и дубоко несрећан. Онај који по сопственом признању „не вјерује ни у шта” (РАЈИЋ: 53) и који се заборавио молити Богу, у току обреда, „несвесно по неком нагону”, сав се предао молитви за њену срећу:

*И сваког дана ја ћу да молим,
Кад звоно верне у цркву позива.
Ја нисам знао да те тако волим –
Проста ти била моја љубав жива!*

Из дневника се види и мотивација Рајићевог праштања („Проста ти била моја љубав жива”), тако да не можемо прихватити оцјену Радомира Константиновића по којој је Рајићев опроштај „просјачки сентиментализам” и који „није ништа друго до привидност жртвовања” (KONSTANTINović 1983b: 65). Пјесник је врло добро познавао природу своје болести због које, како у више наврата казује у дневнику, нема права на узвраћену љубав. Рајић је епилепсију носио као огроман терет и злу коб, а очај због незаслужених патњи свакако ће излити у низу пјесама, у којима се обрачува са Богом („Вјерују”, „Завет”, „Други завет”, „Молитва”, „Басна о животу”, „Тугованке”, „Моја вера” и др.).

Истовјетности у *Дневнику* и у пјесмама Велимира Рајића не заустављају се само на овом примјеру. У дневничкој биљешки од 21. маја 1903. године стоји:

„Жижак у кандилу мога живота, од како се зажегао, вечито догорева. Он пуцкара, пишти, цврчи, али то није чуо нико, ни Бог, ни људи: нико не може или неће да ми помогне, да долије уља или воде...” (1908: 53)

У сонету „Мој живот”, у терцетима, Рајић пјева:

*Кандило моје! Ми смо среће једне:
И моје груди за животом жедне,*

Кô ти за уљем. Мој дух сваке ноћи,

И сваког дана, и сваког часка,

Пуцкара, ништи, али тога гласка

Нити чују, нити могу му помоћи! (1908: 9)

„Жижак” срца које је је још живо и које воле, провлачи се као мотив и у „Истинитој песми”:

И, као жижак, само себе гори...

О, нико не зна како љуто боли! (1908: 10)

Рајић је, као што видимо, готово буквално стиховао ову дневничку биљешку. Такође, звукови као лајтмотиви који се провлаче кроз цео *Дневник*, имају снажно асоцијативно значење. Тако на примјер у запису од 22. децембра (1902) писац се, изазван звуком клавирске жице која нагло пуца, присјећа преминуле сестре Лепше, о чијој смрти пише у пјесми „Секица”:

„После подне. Сео сам и радио. Наједанпут, поред мене, у гласовиру, нешто пуче, зазвони: јамачно је прсла још која жица. Тргох се и прекидох посао; би ми тешко: сетио сам се своје сестрице која је пре годину и нешто јаче свирала у овај исти црни гласовир...” (1908: 42).

Снажни звуци жице која пуца у гласовиру, осим асоцијативног значења, носе и предзнак онога што ће се касније догодити:

„После подне испратио сам до вечне куће једну можда једину, своју пријатељицу. Сирота њена мати кукала је из гласа, а ја сам се каменио, и то не од жалости, већ што ми је та кукњава дошла тако позната, као да сам је већ једанпут негде слушао” (1908: 56).

У ранијој биљешци, од 7. јула, јасно се види због чега је та „кукњава дошла тако позната” – породица је сахранила малог сестрића. У двадесет мјесеци, био је то четврти гроб у кући Рајића. Отуда и не изненађује снажно присуство жалобних звона у Рајићевој поезији. У „Мојој песми”, штампаној 1904. године, лаке струне сјетних звона оплакују несрећну пјесникову судбину:

Затрепере лаке стуне; гласи им звоне сетно

Плачу судбину моју:

Животу негде живом, у доба лепо, цветно

Самртну песму поју (1908: 7).

Нешто касније, у пјесми „Пред пролеће” из 1909. године, *сетна звона струне* градираће у *гробна и загробна звона*:

У мени, опет, васкрсава оно

Што не знам шта је, ал’ знам шта ће бити.

А биће санак, растргане нити

Живота мртвог, и загробно звоно (РАЈИЋ 1935: 86).

Рајићев несретни живот, поред тешке болести, обиљежиле су смрти бли-

жњих, о којима, како се види, пише у *Дневнику* и стихује у поезији. Несумњиво је на мотивски репертоар његове поезије пресудно утицала болест због које се одрекао могућности да изгради породично гнијездо, учествује у балканским ратовима и Великом рату, што му је била велика жеља, те да се у потпуности посвети литеарном раду. Огромно незадовољство и очај, у неким тренуцима и побуна против Творца, довели су до тога да у Рајићевом невеликом пјесничком и прозном опусу доминирају мотиви везани за опроштај, саможртвовање, егзистенцијалну немоћ, па и самоуништење. То је вјероватно и нагнало Радомира Константиновића (1983: 48–49) да забиљежи како је Рајићева лирика била „стилизација сопствене немоћи”. И заиста, *биографско ја* заузима често позицију *лирскога ја*, па у појединим пјесмама можемо испратити лични удес њенога аутора. Међутим, Константиновић (1983: 46) гријеши тврдећи да Рајићев текст „*одвише његов да би могао убједљивије да стигне до универзалности у којој би био свачији*”. Ова критичарева тврдња има упориште и у нашем тексту, али опет Константиновић је побија, налазећи у тумачењу Рајићеве поезије и одјеке Фридриха Ничеа, Лу Андеас Саломе, Ла Рошфука, па и Милана Ђурчина. О Рајићу, пјеснику сумње и бола, те о Ничеовим импулсима у његовом дјелу, писали смо у једном другом истраживању, побијајући тезу о апсолутној доминацији или, како Константиновић каже, тиранији биографског ја. Књижевни историчари могу данас, на основу записа пријатеља и савременика те биографских скица, склопити слику о Рајићевом кратковјеком животу и, на основу прозе *Из једног дневника*, направити упоредну анализу биографског и пјесничког материјала. Међутим, питамо се да ли би те пјесме, када не бисмо имали увид у њихове биографске појединости, дјеловале искреније и универзалније. Константиновићев текст, писан у времену када се о пјеснику готово и не пише, драгоцјен је због низа значајних опажања, али је исто тако Велимира Рајића унизио као пјесника, оспоравајући му сваку вриједност и аутентичност, чак и у оним пјесмама које су ушле у најзначајније антологије поезије. Пјеснику се свакако не требају упућивати замјерке којима је подлога у његовој болести и личној трагедији. Додајмо и то да једину Рајићеву збирку *Песамa и прозе* отвара мото који можемо читати и као епитаф: *Ја немам ништа до гробова и болова својих, и болове своје посвећујем гробовима својим*. У његовом невеселом и кратком животном вијеку једина константа заиста је био велики физички бол и мрачни поглед упрт ка гробу.

Цитирана литература

- BUNUŠEVAC 1938: BUNUŠEVAC, Radmila. „Devojka koja je inspirisala V. Rajića”. *Politika* 6–9. 1. 1938: 26. [orig.] Бунушевац, Радмила. „Девојка која је инспирисала В. Рајића”. *Политика* 6–9. 1. 1938: 26.
- ŽIVKOVIĆ 1985: ŽIVKOVIĆ, Dragiša. *Rečnik književnih termina*. Beograd: Nolit, 1985.
- JOVANOVIĆ 2006: JOVANOVIĆ, Milivoj R. *Velimir Rajić: ličnost i delo*. Trstenik: Ljubostinja – Beograd: Interpres, 2006. [orig.] Јовановић, Миливој Р. *Велимир Рајић: личност и дело*. Трстеник: Љубостиња – Београд: Интерпрес, 2006.
- KONSTANTINOVIC 1983: KONSTANTINOVIC, Radomir. Velimir Rajić. U: *Biće i jezik: u iskustvu pesnika srpske kulture dvadesetog veka 7*, Beograd: Prosveta-Rad – Нови Сад: Matica srpska, 1983, str. 45–81.

- MAGAZINović-GEZEMAN 1923: MAGAZINović-GEZEMAN, Maga. „Drugarica Velja”. *Venac*, knj. VIII, sv. 4–5 (1923), str. 256–258. [orig.] Магазиновић-Геземан, Мага. „Другарица Веља”. *Венац*, књ. VIII, св. 4–5 (1923), стр. 256–258.
- MILINČEVIĆ 2002: MILINČEVIĆ, Vaso. *Fiktivni dnevnik Velimira Rajića*. U: M. Pantić (ur.). *Velimir Rajić – život i delo*. Niš: Centar za naučna istraživanja SANU i Univerziteta-Filozofski fakultet – Aleksinac: Centar za kulturu i umetnost, str. 15–22. [orig.] Милинчевић, Васо. Фиктивни дневник Велимира Рајића. У: М. Пантић (ур.). *Велимир Рајић – живот и дело*. Ниш: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета-Филозофски факултет – Алексинац: Центар за културу и уметност, стр. 15–22.
- MILIĆEVIĆ 1935: MILIĆEVIĆ, Živko. Stevan Luković i Velimir Rajić. U: Ž. Milićević (prir.). *Pesme Stevana Lukovića i Velimira Rajića*, Beograd: SKZ, 2002, str. 3–20. [orig.] Милићевић, Живко. „Стеван Луковић и Велимир Рајић”. У: Ж. Милићевић (прир.). *Песме Стевана Луковића и Велимира Рајића*, Београд: СКЗ, 2002, стр. 3–20.
- NIKOLJUKIN 2001: НИКОЛЮКИН, А. Н. *Литературная энциклопедия терминов и понятий*, Москва: НПК „Интелвак”, 2001.
- PANDUROVIĆ 1941: PANDUROVIĆ, Sima. „Velimir Rajić (Posle dvadeset i pet godina)”. *Srpski književni glasnik*, knj. LXII, br. 1 (1941), str. 28–31. [orig.] Пандуровић, Сима. „Велимир Рајић (После двадесет и пет година)”. *Српски књижевни гласник*, књ. LXII, бр. 1 (1941), стр. 28–31.
- PERIĆ 2002: PERIĆ, Đorđe. *Na dan njenog venčanja Velimira Rajića kao popularna starogradska pesma*. U: M. Pantić (ur.). *Velimir Rajić – život i delo*. Niš: Centar za naučna istraživanja SANU i Univerziteta-Filozofski fakultet – Aleksinac: Centar za kulturu i umetnost, 2002, str. 47–63. [orig.] Перић, Ђорђе. *На дан њеног венчања Велимира Рајића као популарна староградска песма*. У: М. Пантић (ур.). *Велимир Рајић – живот и дело*, Ниш: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета-Филозофски факултет – Алексинац: Центар за културу и уметност, 2002, стр. 47–63.
- POPOVIĆ 2010: POPOVIĆ, Tanja. *Rečnik književnih termina*, Beograd: Logos art, 2010.
- SKERLIĆ 1964: SKERLIĆ, Jovan. Velimir. J. Rajić: *Pesme i proza*. U: M. Begić (prir.). *Pisci i knjige V*, Beograd: Prosveta, 1964, str. 125–131. [orig.] Скерлић, Јован. Велимир Ј. Рајић: *Песме и проза*. У: М. Бегић (прир.). *Писци и књиге V*, Београд: Просвета, 1964, стр. 125–131.

Извори

- KOSTIĆ 1975: KOSTIĆ, Laza. *Pesme*. Prir. B. Petrović. Novi Sad: Matica srpska, 1975. [orig.] Костић, Лаза. *Песме*. Прир. Бошко Петровић. Нови Сад: Матица српска.
- RAJIĆ 1908: RAJIĆ, Velimir. *Pesme i proza*, Beograd: Nova štamparija „Davidović”. [orig.] Рајић, Велимир. *Песме*, Београд: Нова штампарија „Давидовић”.
- RAJIĆ 1935: RAJIĆ, Velimir. *Pesme Stevana Lukovića i Velimira Rajića*, Prir. Ž. Milićevića. Beograd: SKZ. [orig.] Рајић, Велимир. *Песме Стевана Луковића и Велимира Рајића*, Прир. Живко Милићевића, Београд: СКЗ.

Mirjana M. Lukić

Ognjen M. Kurteš

**AUTOBIOGRAPHICAL ASPECTS OF VELIMIRA RAJIĆ'S
PROSE FROM A DIARY (IZ JEDNOG DNEVNIKA)**

Summary

The paper analyses the prose *From a Diary* by Velimir Rajić (1879-1915), which was published as a short story in *Srpski književni glasnik* (*Serbian Literary Gazette*) in the issues of May 16 and June 1 and 16, 1904, and then in 1908, along with poems from the first and only collection *Pesme i proza* (*Poems and Prose*). Problematizing the issue of the genre of the mentioned text, it is also pointed out that the introductory chapters of the diary were “added” and written by the literary critic Pavle Popović, who read the manuscript in its original form. Also, the paper analyses the coincidences of individual episodes from diary entries with the biography of their author. Rajić's reflections on illness and unrequited love correspond to the real life of the poet. Using the testimonies of the writer's friends and contemporaries, we point out that the diary can be used as material for the interpretation of Rajić's poetry, especially the poem “On the day of her wedding” („Na dan njenog venčanja”) which, according to the testimony of the poet's friends, is dedicated to Kosara Bobić.

Keywords: Velimir Rajić, Pavle Popović, diary, autobiography, intimate-confessional prose, illness

Милош Р. Миловановић*
Математички институт САНУ**
Београд

ЛИКОВНА ПЕРСПЕКТИВА ДЕСАНКИНЕ „ПРОЛЕЋНЕ ПЕСМЕ“

Осећам вечерас, док посматрам ласте
и пупољке ране,
како срце моје полагано расте,
к'о видик у ведре, насмејане дане;

како с младим биљем постаје све веће
и лако к'о крило,
и како му цело једно небо среће
и пакао бола не би доста било;

како чезне за свим што би живот мог'о
лепог да му даде,
и како му ничег не би било много:
тако су велике чежње му и наде.

Осећам да досад све је било шала
мога срца врела;
да још ником нисам своју љубав дала
колико бих могла и колико хтела;

да има у мени цела нежна плима
речи неречени',
да бих срце могла поклањати свима
и да опет много остане и мени.

Аутор тумачи стваралаштво Десанке Максимовић у појмовима традиционалне иконографије која се сматра основом њеног израза. На примеру „Пролећне песме“ је приказана геометријска оптика властитог дојма који се намеће у виду естетског мерила што је такође присутно на иконама. Овај налаз јој наглашава суптилни значај како за иконографију тако и за Десанкино песништво, који није подробно расветљен упркос бројним истраживањима проблематике. Светлост њеног увида је нестварна успостављајући геометрију која приказ чини постојећим, чиме је ступила на траг исихастичког богословља.

Кључне речи: екопоетика, геометрија, иконографија, светлост, исихазам

1. Увод

Десанка Максимовић у канону српске књижевности заузима истакнуто место (ЂОРЂЕВИЋ 1998: 309—310). Њен осећај за језик који плени полетом и исконским жаром

* milosm@mi.sanu.ac.rs

** Рад је подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација кроз Математички институт САНУ.

није застао ни пред делима трагичне садржине, каква су „Грчаница“ или „Крвава бајка“. Она је песник народне свести чија се радост огледа пре свега у љубави и пожртвовању (ЂОРЂЕВИЋ 1998: 202—203). Томе у прилог говори њена изјава како је *живот вечан, а ми пролазни*.³

Рођена је 1898. године у Рабровици код Ваљева од оца Михаила и мајке Драгиње која је била кћи бранковачког проте Светозара Петровића (ПОРОВИЋ 2012: 8—9). Одмах по њеном рођењу, отац који је био сеоски учитељ добија премештај у Бранковину где је Десанка сахрањена по сопственој жељи у порти Цркве светих арханђела пошто се упокојила 1993. године. Њено стваралаштво би сажео средишњи стих *Србија је велика тајна* који се развија у истоимену песму (МАКСИМОВИЋ 1991: 5—6).⁴ Управо јека ветра и црквених звона, мириси, потоци и реке који преносе потајне вести пратили су је кроз цео живот.⁵ Песникиња је о томе посведочила (МАКСИМОВИЋ 1963): *Мислим да се догодила срећна околност да се ја, таква каква сам, родим усред природе. Тамо сам научила да слушам гласове у природи, тишину. Још у детињству се за мене скоро изједначио човек са осталим живим бићима. Још тада сам научила говор немушних*.

Мистерија живота препозната од раног детињства уистину никада је није напустила (DRUGOVAC 1985). У том погледу, стваралаштво Десанке Максимовић осликава неизрециву тајну коју је носила млада девојка у нетакнутим недрима или пак дете у својим рукама и старица која се упутила мети.⁶ Владика Лаврентије (1993: 7) је с правом истакао да је песникиња живела веру отаца чији је опит временом попримио размере монашког подвига који му даје аскетски призив. Његова примедба је употпунила бројне и разноврсне написе о религиозном становишту Десанкиног песништва (PETROV 2007: 9—31). Милан В. Богдановић (1924: 310—311) је између осталог запазио да *њено поклоникство природи прелази границе обичног пантеизма* прерастајући у *усхићеност од зелених поља и плавих брегова, од цветних ливада и тамних шума*. Иван В. Лалић (1997: 81) пак распознаје Бога који је свугде присутан и нигде га нема јер се расипа у непрегледни сплет могућности, при чему љубав чини исправном сваку од њих. Он јој признаје извесну религиозност *која се тешко концентрише на предмет*, будући да је пројектована у *немир интимног света*. Опаска би се по свој прилици односила на *освајање унутарњих простора*, о чему је расветљавајући појам аскезе писао митрополит Амфилохије (1976). Приступ се чини посве прикладан песништву Десанке Максимовић чије је дело развило интимну геометрију која следује осећању вере (FELCH 2001). *Блажени осмех на уснама*, што је Богдановић (1924:310) у њему наслутио по-

3 Ова је изјава из новинског чланка дата у првом лицу, чиме би се управо тицала пролазних его стања која представљају кохерентне обрасце понашања (BERNE 1961: 9—11).

4 Она се нашла међу Песмама о ропству и ослобођењу где је објављена под насловом „Спомен на устанак“ (МАКСИМОВИЋ 1946а) који је носила до Сабраних дела из 1969. године. Наслов је после рата по савету једног од песника био преиначен јер ју је збиља надахнуо устанак у Србији против немачке окупације (МАКСИМОВИЋ 1960).

5 У тој земљи и ветри,
и мириси, потоци и реке,
и црквена звона
потајне преносе вести,
на првом завијутку
где шума почиње она
ко зна шта можеш срести.

6 Ко ће у тој земљи када
знати шта и девојка млада
у недрима нетакнутим носи;
какву тешку тајну
у рукама својим држи дете;
и старица погрбљена свака
до какве се упутила мете.

редећи га са Светим писмом, управо наговештава естетику аскетизма и радост која из тога произилази (BIČKOV 2012: 151—152).⁷ Њен израз такође представља „Пролећна песма“.

2. Пролеће у песништву Десанке Максимовић

Песма о којој је реч се под насловом „Пролетње песме: II“ нашла у одељку *Лирске оазе* њене збирке (MAKSIMOVIĆ 1924: 46), премда је већ била објављена у трећој књизи *Мисли* коју су уређивали Сима Пандуровић и Велимир Живојиновић Масука чиме је у српску књижевност ушла на велика врата (MAKSIMOVIĆ 1920a).⁸ Бројни наслови на исту тему, међу којима су „Пролетње песме: I—II“, „Пролеће је опет“, „Пролеће је мој вереник млади“, „Пролеће гнездо гради“, „Пролеће, а ја венем“, „Пролеће, смилуј се“, „Пролеће у гробљу“, „Пролеће је милосрђа бог млади“, „Девојка се радује пролећу“, „У пролеће“, „Вино пролећа: I—IX“, „Претпролећни дан“, „Последње пролеће“, „Буђење пролећа“, „Песник и пролеће“, „Пролеће на Космету“, „Пролеће у Загребу“, „Пролећна киша“, „Пролећна припрема“, „Пролећна романса“, „Пролећни састанак“, „Пролећна вртоглавица“, „Пролећна здравица“, „Пролећна сета“, „Пролећна сетва“, „Пролећни стихови“, „Пролећни сликови“, „Пролећни шатори“, „Пролећно јутро“, „Пролеће љубави“, дали су повода Душану Матићу да именује песништво Десанке Максимовић као *непрекидну свежину света* што је већ постало класични суд (ĐORĐEVIĆ 1998: 124). Она представља истинско освежење српске књижевности која обилује поетиком жутог лишћа и кишовитих дана. Песникиња је о свом надахнућу изјавила (MAKSIMOVIĆ 1963): *Пролеће ме је вероватно одувек највише узбуђивало зато што је у њему највише мириса, мириса земље, њене дубине, растиња, озона, што има оне светлости сличне муњином сјају, иако није јака као муњин сјај*.

Слика пролећа је девојка која има *стидљиво лице, невину лепоту, чисто насмејано недро*, или пак младић и витез. Притом није реч само о стилском поступку, већ о општој одлици Десанкиног стваралаштва које не познаје природу мимо личности (ĐORĐEVIĆ 1998: 122). О чему год да пева, богатство садржаја се гради на односу личности и природе што песникиња излаже својим речима (MAKSIMOVIĆ 1963): *Добро ми је са стихијама природе, живим тада умноженим животом и смирујем се и узбуђујем истовремено, не осећам да се живот полови и смањује. Чим сам у природи, богата сам као да сам тек почела живот*.

Ликовност је битно обележје Десанкиног песништва, при чему се не ради о пукој метафоризацији што би био стилски поступак који је иманентан књижевном делу. Визуелизација природе је доминанта њеног стваралаштва чије се слике развијају обухватајући неретко целу песму.⁹ Обликовање призора указује на делимично познавање сликарске 7 Јела Спиридоновић Савић (1932) је препознала израз једне дубоке религиозности која се јавља у свом праблику, тврдећи да му ту лежи тајанствена привлачност и неодољиви шарм. Њен суд истиче дубине осећања у које песникиња понире с преданошћу мистика чија је крвава присност остварена путем љубави. *Unio mystica* у том погледу представља чудесно поистовећење изванредног интензитета који крчи пут прадубинама унутрашњости где је све једно а једно све, што чини да се спонтано узвраћа љубав за љубав. Нешто је слично признала Десанка Максимовић (1983: 102) у песми „Копач бунара“. Није без ироније стицај околности да ову одлику њеног песништва најлуцидније разазнаје управо жена, док су други критичари инсистирали на припадности женском роду у виду исприке за одсуство дубине и мисаоности (TUTNJEVIĆ 2020: 37—42). Она је притом такође била рођени песник чија је тема више окренута према звездама него према земљи, што је Десанка нагласила у свом некрологу који је Јели Спиридоновић Савић посветило Друштва књижевника Србије. На тај начин се потврђује Десанкина примедба коју је изрекла поводом својих критика да сваки говори о себи говорећи о другом (MARINKOVIĆ 1966).

8 Она у том погледу стоји упоредо песмама Јосипа – Сибџа Миличића из Књиге радости објављене такође 1920. године или „Пролећу хиљаду девет стотина и осамнаесте“ Мирослава Крлеже, које се по стилу међутим битно разликују (ĐORĐEVIĆ 1998: 135—136).

9 Песникиња је говорећи о гимназијском школовању у Ваљеву признала: Ја нисам умела певати, али сам врло рано показала смисао за цртање и једно време нисам знала да ли ћу се определити за сликарство или поезију. Од те моје склоности, данас је остала само љубав према сликању, разумевање сликарског језика (BLEČIĆ 1971: 33).

технике, што се пре свега огледа у истицању осветљења и перспективе.¹⁰ Колорит је такође неизоставни чинилац којим доминира зелена боја (ЂОРЂЕВИЋ 1998:123).¹¹

Премда је одвећ установљено строго разграничење уметности на временске међу којима је песништво и просторне у које спада сликарство, пластичност израза којим обилује стваралаштво Десанке Максимовић умногоме чини ову поделу беспредметном (SOURIAU 1949: 294—296).¹² Структурни оквир њеног дела би се у том погледу тицао просторно-временског континуума, што појму времена придаје ликовни израз и њему својствено простирање (ANTONOVA 2010). Цео распон спектра од песме „Време“ (МАКСИМОВИЋ 1924: 100—101) до збирке *Немам више времена* (МАКСИМОВИЋ 1973) упућује на горући изазов који као такав сажиже Десанкино песништво (DRUGOVAC 1985: 55). Он је представљен парадоксалном сликом којој се подмукло причињава како време стоји *заробљено у светлости дугу или у дрхтање магли као да таласа у кругу*, премда сваког часа *отиче у води што таласа*. У категорију песама које су изразито филозофске поруке такође спада „Срећа“ (МАКСИМОВИЋ 1930), као и „Стрепња“ (МАКСИМОВИЋ 1924: 8) и „Поздрав реци“ (МАКСИМОВИЋ 1924: 32—33).¹³

3. Геометрија песничког израза

За разлику од песме „Србија је велика тајна“ која је превасходно звучног дојма, „Пролећна“ у целости истиче видно поље посматрача. Испевана у првом лицу јединине, она је до те мере сугестивна да се читалац уопште не налази у дилеми на кога се увид односи. Сва је прилика да се односи управо на њега. Архетипска силина сугерисане слике је без премца у целокупној књижевности српског језика, налазећи пандана једино у традиционалној иконографији. С тим у вези је од значаја што се Десанкино надахнуће подједнако упире на словенску митологију, као и на народну поезију и српско средњовековље (RAKITIĆ 1994: 66). За разраду ове теме није без значаја ни поуздано сведочанство да је Десанка знала и волела математику (ANDRIĆ 2019: 67).¹⁴

Песма се састоји од пет строфа, свака од по седам шестераца од којих укрштена рима образује четири стиха неједнаке дужине. Сливовни динамизам песме (а сетимо се да се рима управо назива *слик*) који гласи (2+1)+(2+2) представља ритмички основ њене структуре.¹⁵ Она је у том погледу аналогна библијском седмодневу где први дан одговара

10 Слободан Ракитић (2000) је о Дучићу написао да му поједине песме подсећају на иконе, а поезија на својеврсни храм. Његов је суд такође примењив на Десанку Максимовић чије стваралаштво обнавља целину природе представљајући технику иконописања (PETROV 2007: 61—62).

11 Значај зелене боје у иконопису је разматрао Милош Радојчић (1940: 694).

12 Обједињујућа парадигма просторног и временског оквира је уређење крајолика што је уметност чији су значај естетичари обично занемаривали, али су је Бекон, Русо, Кант, По и Сурјо разматрали сви одреда.

13 Филозофска порука ових песама се пре свега састоји у умећу да се парадокс препозна и ликовно представи, што је већ наговештај решења. На тај начин се структура просторно-временског континуума проблематизује у светлости односа који граде природа и личност. Десанка Максимовић својим приступом овом проблему не само да би упућивала на Хераклита, већ стоји раме уз раме Светом Августину (2009) који расправља теологију времена.

14 1989. године на манифестацији „Песници словенских језика Десанки у част“ која се током Октобарских књижевних сусрета у Бранковини редовно одржавала у свечаној сали Ваљевске гимназије, по сведочанству тадашњег директора Војислава Андрића (2020), она је у срдачном и отвореном разговору на опште запрепашћење рекла: Драги моји млади пријатељи и земљаци, ако желите да пишете добру поезију – морате добро знати и математику. Тим поводом је, у образлагању тезе која је изазвала громогласни смех ученика, одржала мали час књижевне теорије истичући какве су сличности између песничког и математичког стваралаштва и које их нити повезују. Поврх тога је додала да знање математике може бити врло корисно и да јој је то добро познато. Казивање је окончано личном исповешћу како се од 1941. до 1944. године издржавала дајући часове математике, јер као професор у Првој београдској гимназији није хтела да потпише акт лојалности окупационој власти услед чега је изгубила посао. О њеном односу према математици такође има писаних трагова (BLEČIĆ 1971: 32, 37).

15 Образује га такт од 7/8 широко распрострањен у народној музици, што је очевидно у строфи

творби а седми починку, што јој придаје ликовни израз који оцртава просторно-временски континуум тако непосредно да би се могло говорити о геометрији песме.¹⁶ Њено присуство пак потенцира установљени динамизам који напросто одјекује у глаголима *расте, постаје, чезне, поклањати* и сл, образујући звуком и сликом структуру простор-времена.¹⁷

Слика 1. Ликовна перспектива. Ширење слике у дубину представља општу одлику традиционалне иконографије

Истоветни динамизам чини општу одлику традиционалне иконографије, која је оличена њеном геометријом. Она присуствује у виду својеврсне оптике која се тиче дубинског израза успостављеног ширењем слике (FLORENSKI 2014). Грчка реч *прооптика* преведена на латински гласи *перспектива*, па сходно томе говоримо о *ликовној перспективи* иконе.¹⁸ Притом се овај појам односи на лично присуство, будући да префикс *про* у речима грчког језика значи *испред* што би подразумевало сусрет *лицем у лице* (1. посланица Коринћанима Светог апостола Павла 13.12).¹⁹ Примери ликовне перспективе у иконографији су до те мере бројни да их није потребно истицати (Слика 1). Од значаја је међутим препознати их у песништву Десанке Максимовић, с обзиром да представља својство које није ограничено извесним стилем или изразом. Овај налаз јој наглашава суптилни значај који није којој недостаје 1/8 до четири подједнака стиха.

16 Дитирамбичност песме је интонирана полисидентом који граде везници и, истичући општу повезаност чулно-опажајне предметности што доиста подсећа на књигу Постања. Понављање по хоризонталном и вертикалном следу је битан чинилац мелодијске организације чиме се њено песништво приближава симболизму (ЂОРЂЕВИЋ 1998: 279—291). Притом је вредна пажње чињеница да од музикалности неодвојиву ликовност такође успоставља хоризонтално и вертикално структурирање. Ракићева (2000: 32) примедба да Дучић пева сликом и мисли звуком би се тим пре тицала Десанке Максимовић која се по сопственом признању на њему учила писати (МАКСИМОВИЋ 1993: 578).

17 Дитирамбични тон је такође семантички потврђен именицама које означавају светлост: видик, дани, шала, срећа и сл. и придевима истог квалитета (ЂОРЂЕВИЋ 1998: 135).

18 Појам је двадесетих година прошлог века установио Павле Флоренски назвавши га обрнута перспектива, будући да је супротан линеарној перспективи модерног сликарства. Он међутим није прикладан, с обзиром да се старијем изразу претпоставља млађи који је постао доминантна представа простора од ренесансе. У овом раду га називамо ликовна перспектива из наведених разлога.

19 Префикс *пер*, што би у латинском преводу заправо значило кроз, водио је модерном поимању излога кроз који се проматра стварност (PANOFISKY 1997: 27). Стога је првенствено истакнут грчки појам у изворном виду који се тиче личног сусрета.

подробно расветљен упркос бројним истраживањима проблематике. Реч је без сумње о геометријској оптици властитог дојма који се намеће у виду естетског мерила (MEDIĆ 2021).

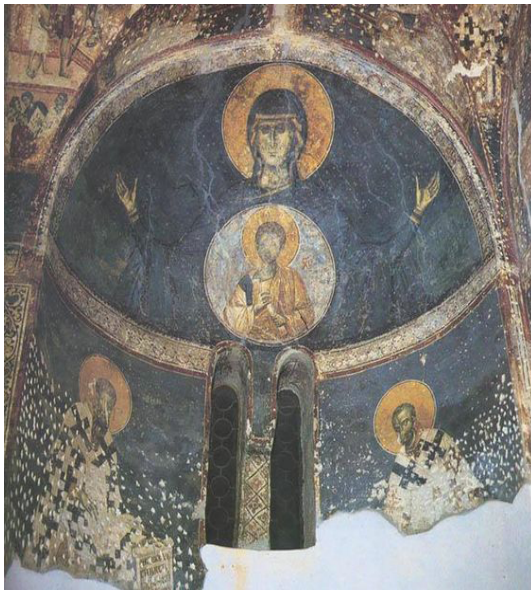
Слика 2. Моћ преображавања. Дрвеће на икони наликује птичијим крилима

Управо је естетско мерило одлика видокруга који *полагано расте* обухватајући ведро и насмејана пространства. Притом се срце поистовећује са младим биљем постајући *лако к'о крило*, што је веома значајна слика која такође присуствује у иконографији. По назору Милоша Радојчића (1940: 727), дрвеће на иконама је налик птичијим крилима изниклим из земље (Слика 2) што он назива *моћ преображавања која спава у облицима средњовековног сликарства*.²⁰ Његова опаска одговара динамизму „Пролећне песме“ чији опит уједно надраста небеса и пакао (Слика 3). Приметимо пре свега како је недостатно небо омеђено епитетима *цело и једно*, што ипак не успева да утоли исконску чежњу срца.²¹ Светлост њеног увида је у том погледу нестварна, успостављајући геометрију која призор чини постојећим.²² Песникиња је с тим у вези изјавила (MAKSIMOVIC 1965): *Како не би песник нашао склад између свога срца и природе, како се не би оденуо њеним сјајем, проговорио мелодијом њених вода, како не би стекао нарав њених њива кад све у природи има боју средине у којој живи, кад лептири имају боју цветова, а звери нарав прашина у којима су дошле на свет. Буре су праслике песникових узбуђења, а спокојство које песник осећа после испеване песме има душу шумског мира*.

20 Радојчић с тим у вези наставља: Нису ли збиља дрвета не само дрвета него и крила анђела? У извесном смислу, свет биља ствара крила нашој земљи и чини од ње птицу. Није та песничка слика без икаквог смисла. Иза хармоније боја и облика у биљу стоје високе духовне силе света.

21 Нема говора да је посредни механизам хиперболисања, што би се сводило на стилски поступак књижевног дела (ЂORĐEVIĆ 1998: 133—134). Он је дословно хипертрофиран, што га развија у парадоксалну слику свеобухватне личности која се пореди само са собом. Призор је унеколико саобразан њеној песми „Срећа“ (MAKSIMOVIC 1930) која време мери дамарима срца у благодати. Реч је о великој тајни коју наговештава Посланица Ефешанима Светог апостола Павла (5.32), чији ликовни приказ представља Богородица шира од небеса.

22 Нестварна светлост би одговарала начелу беспредметности у појмовима руске авангарде која такође развија геометрију иконе (MILOVANOVIĆ 2022).

Слика 3. Богородица шира од небеса. Ликовна представа чини опит „Пролећне песме“

4. Естетско мерило песништва

Наговештени преображај природе досеже испуњење „У пољу“ (MAKSIMOVIĆ 1928), што је песма која интензитетом поистовећења упућује на Овидија (1907). Овај траг класике у књижевном стваралаштву српског језика не представља међутим изузетак (ЂORĐEVIĆ 1998: 126). Иво Андрић се позвао на Овидија, преузимајући наслов *Екс Понто* за своју збирку лирске прозе у којој такође сусрећемо пролећну тематику (ANDRIĆ 2009: 71—72).²³ *Ништа жив човек не може изгубити што му једно пролеће не би могло повратити, нити може човек бити трајно несрећан док Бог даје да се душа лечи забором и земља обнавља пролећем.* Његова примедба расветљава до танчина коју икону слика „Пролећна песма“ Десанке Максимовић (Слика 4). Посреди је управо икона Васкрсења (MILOVANOVIĆ 2021: 91).²⁴ Она открива неизрециву и бескрајну љубав постајући Сместиште Несместивог, чиме њено песништво ступа на траг исихастичког богословља у чијој светлости иконопис поприма пуни значај (LOSKI 2003:143—144).²⁵

23 Љубица Ђорђевић (1998: 310) је с правом истакла да дело Десанке Максимовић за српску поезију има безмало исти значај који за прозу има дело Иве Андрића.

24 Значај пролећне равнодневнице у пасхалном рачуну којим је установљен Васкрс поткрепљује Андрићеву опаску.

25 Интензитет песничке слике је постигнут синегодом која целокупну личност сабира у срце, о чему песникиња казује (MAKSIMOVIĆ 1963): Срце, то је оно што ме у мени боли, што ме радује и мучи, што сањам, онај унутрашњи живот, оно над чиме стално стојим нагнута као биолог над микроскопом. Призор би у том погледу пратило измештање фокуса, чиме прераста у метонимијски лик Богородице која је обухватила небеса (BIČKOV 2012: 141).

Слика 4. Васкрсење Христово. Неизрецива и бескрајна љубав која је васкрс живота одговара динамизму „Пролећне песме“

Тумачећи Песму над песмама (2.10—17), Свети Григорије Ниски истиче да речи о буђењу пролећа означавају узлазак на камен Јеванђеља (BIČKOV 2012: 124).²⁶ Буђење је управо чин васкрсења, што потврђује Посланица Ефешанима Светог апостола Павла (5.14). Христова молитва у Гестиманијском врту се напоскон свела на буђење апостола који не престају тонути у сан (Јеванђеље по Матеју 26.40—45). Преображењу на Таворској гори, које предстаља слику од непроцењивог значаја за естетику традиционалног иконописа, такође је посредовало буђење (Јеванђеље по Луки 9.28—36). Његовим приказом доминира ликовна перспектива, што би одговарало ширењу у дубину планинских масива на којима стоје пророци Мојсије и Илија (Слика 5). Естетско мерило је притом успоставило напредовање од хоризонталног преко полуусправног до усправног става, што означава усавршавање у нестварној светлости која је дејство целовите природе (BIČKOV 2012:433). Таворска светлост је била предмет спорова који су вођени поводом исихастичког богословља чију суштину чини управо поимање времена (MILOVANOVIĆ 2019). Оно се огледа у појави фракталних облика што су динамички обрасци који наглашавају органски приступ геометрији (MEDIĆ 2021: 2146—2147).²⁷ Њихову парадигму представља *Дрво живота*, што је фрактал који се сусреће на иконама (Слика 6). Приказ дрвета се односи на целину природе, чиме је установљена иконографија богословског израза (FLORENSKI 2000: 96—97).

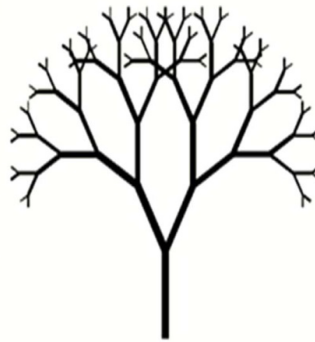
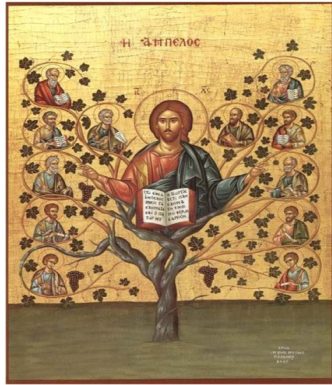

Слика 5. Преображење на Таворској гори. Напредовање од хоризонталног преко полуусправног до усправног става означава усавршавање целовите природе која се огледа у појави фракталних облика (MILOVANOVIĆ 2016: 59—61)

²⁶ Он је сматра за најузвишенију, најскривенију и најтајанственију књигу којом је неизрецива филозофија ликовно представљена у виду жудње и лепоте (BIČKOV 2012:100).

²⁷ Појам фрактала је установио Беноа Манделброт (1967) ослањајући се превасходно на примере из географије, међу којима су планине, обале мора, реке и границе. Прикази планинских масива на иконама често прерастају у очигледан орнамент који би представљао генератор фракталног облика (USPENSKI 1979: 367—368).

Звуци, мириси и боје које пролеће буди у том погледу попримају значај личног присуства које је често заоденуто у антропоморфне и зооморфне представе, биљке и камење, женске украсе, варварско оружје и сл. (BIČKOV 2012: 107).²⁸ Увид се управо тиче Десанкиног песништва које стваралачко уточиште природе сматра чаробним и нестварним, а одnose међу њеним појавама непредвидивим. Оне су преображене у лица, чиме постају начело збивања попримајући неслућене размере и фантастични призвук.²⁹ Притом их песничка фасцинација сажима у целину, што би упућивало на естетско мерило које за собом оставља појединачне призоре и искуства.³⁰ Природа је превасходно поприште преображаја, било да се истина огледа у влати траве или у космичким стихијама (ĐORĐEVIĆ 1998: 126—127).

Слика 6. Дрво живота. Фрактал који се сусреће на иконама представља целину природе (MILOVANOVIĆ 2016: 60)

Иконографија представља целину природе која је присутна у виду материјала. Даска је подсећање на Дрво живота и поред ланене тканине која се на њу навлачи означава свет флоре. Боја којом се прекрива позадина је припремљена од самлевог кречњака и албаstra, умешаних са уљем животињског или рибљег порекла што чини земљу са њеном фауном. У боји за сликање се такође налазе минерали земље и жуманчани пигмент из птичијег јајета које је симбол васкрсења. Земља, животиње, рибе, птице, дрвеће и трава се према томе налазе на икони изображавајући лично присуство. Иконописачка техника се распознаје у песми „За песникињу, земљу старинску“ из збирке *Тражим помиловање* која је парадигматична за Десанкино стваралаштво (PETROV 2007: 62—64). Чини је целовита природа у вечним реквизитима и шаблонима, небесима која кипе нежношћу, патетичним сукобима васионе, месечини, птицама, ливадама и шумама. Призор је употпуњен Словом Љубве, што обухвата *мадригале воденог цвета, свадбену песму белог грања, јулског неба збирке сонета и песника који воли и сања*. Тражењем помиловања за *земљу старинску*, наглашава се историчност и ликовност у поимању песништва (ĐORĐEVIĆ 1998: 245—247).

Песнички израз Десанке Максимовић је заправо веома сложен услед многозначности која му намеће ишчитавање.³¹ Свака слика или симболички спрег нагоне у потрагу за

28 Присуство личности је у песми „Срнина молитва“ наговештено мирисом борове смоле која представља тамјан шумског храма (MAKSIMOVIĆ 1936).

29 Размерама ликова у традиционалној иконографији се бавио Милош Радојчић (1940: 726—727).

30 Часовник што куца у земљином средишту из песме „Верујем“ (MAKSIMOVIĆ 1958) би представљао целовиту природу чији је ликовни израз Дрво живота које излази из дубина земље (ELIJADE 2015: 208—210).

31 Ликовна перспектива обнавља целовиту природу чији је израз представљена стварност. Она се у том погледу разлаже на мноштво слика које ступају у међусобне односе, што би тек заједно образовало целину (USPENSKI 1979: 315—319). Установљено начело одговара појму интегралног сликарства које је заговарао Леонид Шејка (1982: 140).

пуним смислом целине.³² Комуникативност њеног дела је сразмерна живом присуству антологијских песама од којих неке трају безмало цео век, при чему им информативна вредност само расте у очима савремених читалаца. Преводи на стране језике су такође сведочанство комуникационог и информационог опсега (ЂОРЂЕВИЋ 1998: 307—309). Гастон Башлар (2005: 7—8) истиче да је комуникативност песничких слика чињеница од прворазредног значаја, која не представља каузалну нужност већ је штавише надилази. Оне у том погледу означавају превазилажење каузалности, чиме је установљена вертикална хијерархија коју изображава време (MILOVANOVIĆ U PRIPREMI). Међу примерима је представа куће која ширећи се у бескрај обухвата небеса (BAŠLAR 2005: 65—66), што управо одговара динамизму „Пролећне песме“.³³ Њена делатност чини појмовно одређење екопоетике, што би подразумевало настањивање Земље која је пак средиште ширег пространства (FIEDORCZUK 205—211). Екоцид управо наступа у недостатку имагинације, чиме је старање о ликовном изражавању постало неодложан задатак стваралаштва. Хијерархијско структурирање је у служби комуникационог идентитета који усмерава одрживи развој заједнице, што би се пре свега односило на регенерацију просторно-временског континуума (MRĐENović 2015: 15—23). Оваплоћење смисла и његово тумачење се у светлости исихастичког богословља сматрају подједнако битни, чиме се иконографији и књижевности одаје истоветно поштовање (USPENSKI 1979: 284—292).

Естетика чије је присуство у стваралаштву Десанке Максимовић установљено изискује да се подробно расветли транспоновање песничког израза у сликарство које је парадигматски вид иконографије. Горући изазов би у том погледу представљао лик времена, што чини тематику песме „Поздрав реци“ која је испевана у славу детињства и завичаја (MAKSIMović 1924: 32—33). Композиција почива на контрасту мора и реке, развијајући се у парадоксалну слику која нуди јединство питања и одговора. Он је непосредно преточен у однос велике и мале воде, што представља геометријски размер којим је премошћен јаз између непролазног и пролазног.³⁴ На тај начин се успоставља континуитет у ком лирски субјект учествује непосредно изричући свој суд у последњој строфи, што је учињено структурним одступањем од целине (ЂОРЂЕВИЋ 1998: 148—149). Ова строфа представља кључ песме у виду изричитог става како се живот тек сад чини *наставак наше у детињству игре*. Закључак је међутим исказан кидањем ритмичке структуре, чиме долазимо на терен истоветног парадокса што би по свој прилици била поента дечије игре о којој је реч. Континуитет је установљен по цену раскида са бројним могућностима које остају заувек изгубљене, што чини да је у игри мерило пожртвовање (MILOVANOVIĆ 2020: 93).

Жртва је такође тема песме „Покошена ливада“ (MAKSIMović 1920b) која поред драмског има наглашено епски слој, што се огледа у опширној причи наративног стиха чиме подсећа на народну епiku. Она је врсна управо стога што се национална епопеја изражава песничком сликом која расправља однос личности и природе (ЂОРЂЕВИЋ 1998: 140—141). Мотив живи генетски посматрано још од првих песама Десанке Максимовић, достижући свој врхунац у „Крвавој бајци“ (1946b: 157—158) чија узвишена трагика у том погледу представља континуитет Косовског мита (DRUGOVAC 1985: 54—56).³⁵ О његовом пореклу је песникиња оставила сведочанство (MAKSIMović 1963): „Покошена ливада“ је *можда*

32 Неке би се песме олако сврстале у загонетке што је такође својствено иконографији (MILOVANOVIĆ 2021: 183—184).

33 Значај ове представе у традиционалној иконографији је разматрао Милош Радојчић (1940: 711).

34 Призор би подсећао на песму „Бесконачност“ Ђакома Леопардија (2013: 187), чија се оптика развија у вертикалу времена које је сажело прошла и будућа збивања (SAULIG 2023). Вертикалност је такође битно обележје Десанкиног песништва, што га чини упоредо историчним и митологичним (NASTASIĆ 2007: 284—285).

35 Десанка је истицала да не сматра недоследношћу свог песништва што је са љубавне лирике током рата прешла на патриотску (SCOTTI 1965).

*прва моја истинска песма. Она је једна од првих које сам објавила. Њеног постанка се добро сећам: на коњским колима, сутон се хвата, ливаде миришу, страховито упорно зричу зри-
кавци. У току од пола часа вожње преко тих покошених ливада у завичају песма се родила
таква каква је данас у књизи. Свакојакo нисам имала намеру да је напишем ни да ми таква
буде. Значи тога дана и у том сутону, морала је бити таква. Верујем да се родила у подне
или неког другог дана, била би сасвим другачија. Зашто, не бих умела да објасним.*

Трансформативно поистовећење лирског субјекта је кључни моменат саосећајног
жртвоприношења које је почињено како би му се певало у славу, што у светлости исиха-
стичког богословља упућује на естетику мучеништва (BIČKOV 2012:427—448).³⁶ Време са-
мим тим поприма лик преображаја, који се креће од трагичне до драмске теме. Трагика
времена је наговештена у песми „Стрепња“ (MAKSIMOVIĆ 1924: 8) која прилазак воље-
них очију сматра излишним будући да из далека само све ко звезда сја. Она се разрешава
њиховим сусретом у песми „Срећа“ (MAKSIMOVIĆ 1930), па – уколико установимо да јој
звезде нису падале с неба – морало би бити да се песникиња винула до звезданих про-
странстава. Њена путања преко трња до звезда је окончала збирком песама *Немам више
времена* у којој се стварност астрално пројектује као да је свака ствар од мене васељенски
удаљена (MAKSIMOVIĆ 1973: 9). Астралну пројекцију образује ликовна перспектива која
је временски установљена у том погледу што представља узвишено становиште чија це-
лина надилази супротстављеност живота и смрти (USPENSKI 1979: 101—102).³⁷ Трагедија
се према томе разрешила измештеним фокусом личности која је себе принела на жртву
(MAKSIMOVIĆ 1973: 11—12). Једине које су прештампане на позадини жуто-зелене боје
су на почетку збирке „Пролећна песма“ (MAKSIMOVIĆ 1924: 46) и на самом крају песма
„Змија“ (MAKSIMOVIĆ 1924: 29) трагичне тематике.³⁸ Меша Селимовић је у дневник тим
поводом забележио (POPOVIĆ 2012: 93—94): *Довршивши свој нови роман (Острво) о тузи
старења, поново сам прочитао збирку пјесама Десанке Максимовић Немам више времена. И
поново сам се увјерио колико је ова наша популарна поетеса с годинама добила на зрелости
и дубокој садржајности, не изгубивши ништа од свјежине, о чему бјелодано свједоче двије
пјесме, на почетку и на крају збирке („Пролећна песма“ и „Змија“, обје из 1923.), које су нај-
бољи доказ колико је пјесничко дјело Десанке Максимовић цјеловито и јединствено. Немам
више времена збирка је дубоке туге и смирене медитације, тестамент осјећања и доброте
у сусрету с пролазношћу свијета. Ову поезију треба читати као Требник, изучавати као
мудрост, доживљавати као лепоту. С осјећањем дубоке ганутости. А Десанка Максимовић
је о њој рекла (POPOVIĆ 2012: 91): Ја сам написала једну песму која има тај наслов. Међу-
тим, размишљање о смрти, што чини главну тему најновије збирке, довело ме је до тога
да размишљам о времену. Првобитни наслов књиге био је Земља јесмо. Смрт је оно што је
најстрашније и њено прихватање је оно што захтева највише снаге. Казивати о смрти
значи бити свестан самога себе и свога порекла. Имам утисак да могу о њој размишљати
зрело и продубљено.*

36 Десанка Максимовић (1963) је на питање зашто воли човека одговорила: Ваљда бих хтела да им накнадим патњу. Притом је додала да стварања не може бити док нема сете.

37 Обједињење кретања и мировања које је својствено иконописачкој техници сеже у древну прошлост чији се извори могу пратити све до каменог доба (USPENSKI 1979: 336—337). Терминологија руског иконописа такву структуру назива сложный перевод, што се огледа у организовању слике по перспективној дубини коју успоста-
вља време (MILOVANOVIĆ 2016).

38 Символика змије представља нарочиту тему Десанкиног песништва, која по свој прилици чини катарзу ове збирке. Она се пре свега огледа у песми „Змијске очи“ (MAKSIMOVIĆ 1926) која открива праисконски вид времена када живот и смрт нису били супротстављени. Унаточ наслову у множини, текст песме змији помиње само око које притом игра улогу астралног пројектора (TUTNJEVIĆ 2000: 42—52). Представа подсећа на Дисову песму „Нирвана“ која такође нуди оностарно виђење стварности, што би одговарало обичајима иконописа где се неретко слика око уз натпис Бог (USPENSKI 1979: 326).

За разлику од Дисове „Тамнице“ где је трагедија стварности потиснула сећање на звездана пространстава, песникиња је храбро хвата укоштац захваљујући превасходно математичком дару (ČANAK 2020).³⁹ Астрални свет Десанкиног песништва се учестало обнавља у ткању просторно-временског континуума, чијим је нитима прожета свеобухватност личног присуства (ANTONOVA 2010: 105—117).⁴⁰ Она по ликовном изразу стоји упоредо Паблу Пикасу и Алберту Ајнштајну по питању научне утемељености (MILLER 2001: 239), али их у погледу естетског мерила превазилази (FLORENSKI 2000: 84—87). Њен би се опит углавном сагласио *Монаху Калисту*, што је романсирано житије исихастичког свештенослужитеља чија се радња одвија у астралном свету (MILOVANOVIĆ 2023).⁴¹ Он у народу Светог Саве и Светог Симеуна ниуколико није усамљен, јер се с правом верује да су бриљантни умови чинили своје подвиге загледи у звезде (NINKOVIĆ 2017: 7).⁴² Реч је о великој тајни коју је живела Деснака Максимовић и притом није искључиво њена будући да се тиче наших живота (ĐINĐIĆ 1996: 18).⁴³

5. Закључак

Визуализација природе је доминанта у стваралаштву Десанке Максимовић, чије се слике развијају обухватајући неретко целу песму. Обликовање призора упућује на делимично познавање сликарске технике, што се пре свега огледа у истицању осветљења и перспективе. Струтурни оквир њеног песништва се тиче просторно-временског континуума који појму времена придаје ликовни израз и њему својствено простирање. Он у том погледу поприма лик преображаја, што песникињу узноси до звезданих пространстава која успостављају геометријску оптику властитог дојма.

Ликовна перспектива „Пролећне песме“ је без премца у целокупној књижевности српског језика, налазећи пандана једино у традиционалној иконографији. Њен опит надраста небеса и пакао, успостављајући геометрију нестварне светлости која призор чини постојећим. „Пролећна“ је Песма над песмама што Свети Григорије Ниски сматра за најузвишенију, најскривенију и најтајанственију књигу која је представа неизрециве филозофије. Она открива бескрајну љубав срца, чиме Десанкино песништво ступа на траг исихастичког

39 Бегање звезда о ком говори Дис је такође присутно у песми „Звезда“ (MAKSIMOVIĆ 1924: 55) чија је тема падалица. Радња је структурирана по вертикали простор-времена ког чине њен деда, лирски субјект и мала јој сестра. Сваком од ликова припада по једна деоница монолога, што чини да тек скупа образују целину излагања. У првој строфи су глаголи у садашњем времену и сви су трајни, упућујући на звездана пространства која наговештавају драмски заплет. Монолог старца у другој строфи користи глаголе у облику аориста, што наглашава блиску прошлост која се свршила пошто је кратко трајала. Монолози лирског субјекта и детета из треће строфе су исказани глаголима у имперфекту, чиме се времену придаје трајање и простирање које је обележје Десанкиног песништва. Стилски поступак којим се гради песничка слика је климакс, што подразумева хијерархијску композицију којом доминира вертикална структура (ĐORĐEVIĆ 1998: 227—229).

40 Појам аскезе би изворно значио поступак вуновлачања којим од овчијег руна настаје предиво чијим се сукањем изводи вуница за ткање (FEMIĆ 2019: 104). Њено чворновање притом успоставља ткиво простор-времена, сачињено од судбинских нити (ELIADE 2015: 113—157).

41 У роману се сусреће типично хагиографски топос: острво препуно змија на ком је главник јунак провео две године. Десанка Максимовић (1966: 200) у песми „Змијуљак“ такође истиче да је од детињства научила како се змије кроте, што би се односило на митске садржаје о пролазности и непоновљивости света (TUTNJEVIĆ 2000: 52—54).

42 Михаило Пупин је изјавио да ни он ни Никола Тесла не би ништа постигли да као дечаци нису били загледи у звездано небо над собом. Десанка у песми „Немам више времена“ истиче да небо види онако како га виде деца (MAKSIMOVIĆ 1973: 12), што би одговарало суду да у Небеско Царство неће ући ко не буде као дете (Јеванђеље по Матеју 18.1—10).

43 По сведочанству Илије Марића (2006: 83) који је био асистент на Филозофији природних наука, Зоран Ђинђић му је рекао да је напустио филозофију јер је у чистом виду заправо мртва и њом се баве још само математика и природне науке. Сва је прилика да би се Десанка у том погледу сагласила.

богословља у чијој светлост иконопис поприма пуни значај.

Цитирана литература

- AMFILOHIJE 1976: AMFILOHIJE, jeromonah. "Isihazam kao osvajanje unutarnjih prostora". *Teološki pogledi*, god. 9, br. 3 (1976): str. 145—152 / U: Mitropolit AMFILOHIJE (ur.). *Isihazam osvajanje unutarnjih prostora*. Budva: Manastir Podmaine 2010: str. 5—16. [orig.] „Исихазам као освајање унутерњих простора“. *Теолошки погледи*, год. 9, бр. 3 (1976): стр. 145—152.
- ANDRIĆ 2009: ANDRIĆ, Ivo. *Ex Ponto; Nemiri; Lirika*. Zrenjanin: Sezam book, 2009.
- ANDRIĆ 2019: ANDRIĆ, Vojislav i Vladimir MIČIĆ. „Maturski rad Desanke Maksimović“. *Nastava matematike*, br. 64, god. 3—4 (2019): str. 66—79 [orig.] АНДРИЋ, Војислав и Владимир МИЋИЋ. „Матурски рад Десанке Максимовић“. *Настава математике*, год. 64, бр. 3—4 (2019): стр. 66—78.
- ANDRIĆ 2020: ANDRIĆ, Vojislav. „Desanka Maksimović i matematika“. <<https://www.youtube.com/watch?v=9DAY5oaiLfc>>. 16. 5. 2022. [orig.] АНДРИЋ, Војислав. „Десанка Максимовић и математика“. <<https://www.youtube.com/watch?v=9DAY5oaiLfc>>. 16. 5. 2022.
- ANTONOVA 2010: ANTONOVA, Clemena. *Space, Time and Presense in the Icon: Seeing the World with the Eyes of God*. Farnham: Ashgate Publishing Ltd., 2010.
- AVGUSTIN 2009: AVGUSTIN, Sveti. *Ispovesti*, preveo Milan Tasić. Beograd: Dereta, 2009.
- BAŠLAR 2005: BAŠLAR, Gaston. *Poetika prostora*, prevela Frida Filipović, Beograd, Čačak: Branko Kukić, Umetničko društvo Gradac, 2005.
- BERNE 1961: BERNE, Eric. *Transactional Analysis in Psychotherapy: A Systematic Individual and Social Psychiatry*. New York: Grove Press, 1961.
- BLEČIĆ 1971: BLEČIĆ, Milorad R. *Desanka Maksimović: život praćen pesmom*. Beograd: Slovo ljubve, 1971. [orig.] БЛЕЧИЋ, Милорад Р. *Десанка Максимовић: живот праћен песмом*. Београд: Слово љубве, 1971.
- BIČKOV 2012: BIČKOV, Viktor V. *Kratka istorija vizantijske estetike*, prevela Nataša Poljak. Beograd: Službeni glasnik, 2012. [orig.] БИЧКОВ, Виктор В. *Кратка историја византијске естетике*, превела Наташа Пољак. Београд: Службени гласник, 2012.
- BOGDANOVIĆ 1924: BOGDANOVIĆ, Milan. „Desanka Maksimović: Pesme. – Izdanje S. B. Cvijanovića.“, *Srpski književni glasnik*, knj. 13, br. 4 (16. oktobar 1924): str. 309—311. / U: Velibor Borko SAVIĆ (ur.). *Desanka Maksimović: Spomenica o 100-godišnjici rođenja*, Valjevo: V. Savić, 1998: str. 142—144.
- ČANAK 2020: ČANAK, Miloš. „Disova „Tamnica“ u tumačenju Miloša Radojčića“. U: Miloš MILOVANOVIĆ (ur.). *Miloš Radojčić: okrugli sto*. Vrnjačka Banja: Interklima grafika, 2020: str. 77-97. [orig.] ЧАНАК, Милош. „Дисова „Тамница“ у тумачењу Милоша Радојчића“. У: Милош МИЛОВАНОВИЋ (ур.). *Милош Радојчић: округли сто*. Врњачка Бања: Интерклима графика, 2020: стр. 77—97.
- DRUGOVAC 1985: DRUGIVAC, Miodrag. „Srbija u poeziji Desanke Maksimović“. *Mostovi: kultura, umetnost, društveni život*, god. 17, br. 88 (1985): str. 50—56. [orig.] ДРУГОВАЦ, Миодраг. „Србија у поезији Десанке Максимовић“. *Мостови: култура, уметност, друштвени живот*, год. 17, бр. 88 (1985): стр. 50—56.
- ĐINĐIĆ 1996: ĐINĐIĆ, Zoran. „Srbija je velika tajna“. *Vreme: nedeljni list* 13. januar 1996: god. 7, br. 273, str. 16—18.
- ĐORĐEVIĆ 1998: ĐORĐEVIĆ, Ljubica. *Pesničko delo Desanke Maksimović*. Beograd: Pešić i sinovi, 1998. [orig.] ЂОРЂЕВИЋ, Љубица. *Песничко дело Десанке Максимовић*. Београд: Пешић и синови, 1998.
- ELIADE 2015: ELIADE, Mircea. *Slike i simboli: ogledi o magijsko-religijskoj simbolici*, preveo Dušan Janić. Beograd: Faktum izdavaštvo, 2015.
- FELCH 2001: FELCH, Susan M. and Paul J. CONTINO (eds.). *Bakhtin and Religion: a Feeling for Faith*, Evanston: Northwestern University Press, 2001.
- FEMIĆ 2019: FEMIĆ KASAPIS, Jelena. „O ideji askeze iz ugla terminologije“. U: U: Zlatko Matić (ur.). *Isihazam u životu Crkve srpskih i pomorskih zemalja*. Beograd, Požarevac: Institut za sistematsko bogosvlje PBF, Odbor za prosvetu i kulturu EPB, Manastir Tumane, 2019: str. 101—117. [orig.] ФЕМИЋ КАСАПИС, Јелена. „О идеји аскезе из угла терминологије“. У: Златко Матић (ур.). *Исихазам у животу Цркве српских и поморских земаља*, Београд, Пожаревац: Институт за систематско богословље ПБФ, Одбор за просвету и културу ЕПБ, Манастир Тумане, 2019: стр. 101—117.
- FLORENSKI 2000: FLORENSKI, Pavle. *Smisao idejizma*, preveo Ilija Marić. Beograd: Plato 2000. [orig.] ФЛОРЕНСКИ, Павле. *Смисао идејизма*, превео Илија Марић. Београд: Плато 2000.
- FLORENSKI 2014: FLORENSKI, Pavle. *Obrnuta perspektiva*, prevela Ljudmila Joksimović. Beograd: Logos, 2014. [orig.] ФЛОРЕНСКИ, Павле. *Обрнута перспектива*, превела Људмила Јоксимовић. Београд: Логос, 2014.
- FIEDORCZUK 2020: FIEDORCZUK, Julia and Gerardo BELTRÁN. *Ekopoetyka / Ecopoética / Ecopoetics, Ekologiczna obrona poezji / Una defensa ecológica de la poesía / An ecological "defense of poetry"*. Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego – Biblioteka Iberyjska, Uniwersytet Warszawski – Instytut Studiów Iberyjskich i Iberoamerykańskich, [2015] 2020.
- LALIĆ, Ivan B. *O poeziji*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1997.

- LAVRENTIJE: LAVRENTIJE, episkop šabačko-valjevski. Velika blagorodna duša. U: Desanka Maksimović. *Duhovni zavičaj*, Brankovina: Pravoslavna crkvena opština Brankovina, 1993: str. 5—10. / U: Velibor Borko SAVIĆ (ur.). *Desanka Maksimović: Spomenica o 100-godišnjici rođenja*. Valjevo: V. Savić, 1998: str. 419—421.
- LEOPARDI 2013: LEOPARDI, Giacomo. *Opere*. Torino: Unione tipographica-editrice torinese, De Agostini Libri, 2013.
- LOSKI 2003: LOSKI, Vladimir. *Ogled o mističkom bogoslovlju Istočne crkve*, preveli hilendarski monasi. Sveta Gora: Hilandar, 2003. [orig.] ЛОСКИ, Владимир. *Оглед о мистичком богословљу Источне цркве*, превели хиландарски монаси. Света гора: Хиландар, 2003.
- MAKSIMOVIC 1920a : MAKSIMOVIC, Desanka. „Proletnje pesme: III“. *Misao: književno-politički časopis*, knj. 3, sv. 13—18, Sveska treća i četvrta (1. i 16. avgust 1920): str. 1128—1129. [orig.] МАКСИМОВИЋ, Десанка. „Пролетње песме: III“. *Мисао: књижевно-политички часопис*, књ. 3, св. 13—18, Свеска трећа и четврта (1 и 16. август 1920): стр. 1128—1129.
- MAKSIMOVIC 1920b: MAKSIMOVIC, Desanka. „Pokošena livada“. *Misao: književno-politički časopis*, knj. 2, sv. 6—12, Knjiga četvrta (1. mart 1920): str. 683. [orig.] МАКСИМОВИЋ, Десанка. „Покошена ливада“. *Мисао: књижевно-политички часопис*, књ. 2, св. 6—12, Књига четврта (1. март 1920): стр. 683.
- MAKSIMOVIC 1924: MAKSIMOVIC, Desanka. *Pesme*. Beograd: Izdanje S. B. Cvijanovića, 1924. [orig.] МАКСИМОВИЋ, Десанка. *Песме*. Београд: Издање С. Б. Цвијановића, 1924.
- MAKSIMOVIC 1926: MAKSIMOVIC, Desanka. „Zmijске очи“. *Književni sever: časopis za književnost, nauku i kulturu*, knj. 2, sv. 8 (1926): str. 428—429. [orig.] МАКСИМОВИЋ, Десанка. „Змијске очи“. *Књижевни север: часопис за књижевност, науку и културу*, књ. 2, св. 8 (1926): стр. 428—429.
- MAKSIMOVIC 1928: MAKSIMOVIC, Desanka. „U polju“. *Misao: književno-politički časopis*, knj. 27, sv. 201—208, Sveska peta i šesta (juli 1928): str. 307. [orig.] МАКСИМОВИЋ, Десанка. „У пољу“. *Мисао: књижевно-политички часопис*, књ. 27, св. 201—208, Свеска пета и шеста (јули 1928): стр. 307.
- MAKSIMOVIC 1930: MAKSIMOVIC, Desanka. „Sreća“. *Politika* 6—9. januar 1930: god. 27, br. 7788, str. 20. [orig.] МАКСИМОВИЋ, Десанка. „Срећа“. *Политика* 6—9. јануар 1930: год. 27, бр. 7788, стр. 20.
- MAKSIMOVIC 1936: MAKSIMOVIC, Desanka. „Srnlina molitva“. *Hrišćanska misao: časopis za hrišćanska i društvena pitanja*, god. 2, br. 7—8 (jul—avgust 1936): str. 111. [orig.] МАКСИМОВИЋ, Десанка. „Срнина молитва“. *Хришћанска мисао: часопис за хришћанска и друштвена питања*, год. 2, бр. 7—8 (јул—август 1936): стр. 111.
- MAKSIMOVIC 1946a : MAKSIMOVIC, Desanka. „Pesme o ropstvu i oslobođenju: Spomen na ustanak“. *Naša književnost*, god. 1, knj. 1, sv. 1 (januar 1946): str. 13—14. [orig.] МАКСИМОВИЋ, Десанка. „Песме о ропству и ослобођењу: Спомен на устанак“. *Наша књижевност*, год. 1, књ. 1, св. 1 (јануар 1946): стр. 13—14.
- MAKSIMOVIC 1946b: MAKSIMOVIC, Desanka. *Pesnik i zavičaj: pesme*. Beograd: Prosveta, 1946. [orig.] МАКСИМОВИЋ, Десанка. *Песник и завичај: песме*. Београд: Просвета, 1946.
- MAKSIMOVIC 1958: MAKSIMOVIC, Desanka. „Pročitano sa slikovnice u detinjstvu: Verujem“. *Književnost: mesečni časopis*, knj. 26, sv. 1—2 (januar-februar 1958): str. 20. [orig.] МАКСИМОВИЋ, Десанка. „Прочитано са сликовнице у детињству: Верујем“. *Књижевност: месечни часопис*, књ. 26, св. 1—2 (јануар-фебруар 1958): стр. 20.
- MAKSIMOVIC 1960: MAKSIMOVIC, Desanka. „Kako sam pevala o ratu“. *Putevi*, god. 6, br. 2 (1960): str. 161—162. [orig.] МАКСИМОВИЋ, Десанка. „Како сам певала о рату“. *Путеви*, год. 6, бр. 2 (1960): стр. 161—162.
- MAKSIMOVIC 1963: MAKSIMOVIC, Desanka. „Usred prirode naučila sam govor nemuštih“. *Borba: organ Komunističke partije Jugoslavije* 24. 11. 1963: god. 28, br. 325, str. 10. [orig.] МАКСИМОВИЋ, Десанка. „Усред природе научила сам говор немušтих“. *Борба: орган Комунистичке партије Југославије* 24. 11. 1963: год. 28, бр. 325, стр. 10.
- MAKSIMOVIC 1965: MAKSIMOVIC, Desanka. „Ja sam voljni rob samoće“. *Pobjeda: list Narodnooslobodilačkog fronta Crne Gore i Boke* 1. 5. 1965: god. 22, str. 2406—2410. [orig.] МАКСИМОВИЋ, Десанка. „Ја сам вољни роб самоће“. *Побједа: лист Народноослободилачког фронта Црне Горе и Боке* 1. 5. 1965: год. 22, стр. 2406—2410.
- MAKSIMOVIC 1966: MAKSIMOVIC, Desanka. *Pesme: izbor*, Beograd: Srpska književna zadruga, kolo 59, knjiga 397, 1966. [orig.] МАКСИМОВИЋ, Десанка. *Песме: избор*, Београд: Српска књижевна задруга, коло 59, књига 397, 1966.
- MAKSIMOVIC 1973: MAKSIMOVIC, Desanka. *Nemam više vremena*. Beograd: Prosveta, 1973. [orig.] МАКСИМОВИЋ, Десанка. *Немам више времена*. Просвета, Београд 1973.
- MAKSIMOVIC 1983: MAKSIMOVIC, Desanka. *Slovo o ljubavi*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1983. [orig.] МАКСИМОВИЋ, Десанка. *Слово о љубави*. Београд: Српска књижевна задруга, 1983.
- MAKSIMOVIC 1991: MAKSIMOVIC, Desanka. *Srbija, velika tajna*. Saraoci: Dragan Laković, 1991. [orig.] МАКСИМОВИЋ, Десанка. *Србија, велика тајна*. Сараорци: Драган Лаковић, 1991.
- MAKSIMOVIC 1993: MAKSIMOVIC, Desanka. „O Dučiću“. *Književnost*, god 31, knj. 99, br. 5—6 (1993): str. 577—578. [orig.] МАКСИМОВИЋ, Десанка. „О Дуцићу“. *Књижевност*, год. 31, књ. 99, бр. 5—6 (1993): стр.

- MANDELBROT 1967: MANDELBROT, Benoît. "How long is the coast of the Britain? Statistical self-similarity and fractional dimension". *Science*, vol. 156, no. 3775 (1967): pp. 636—638.
- MARIĆ 2006: MARIĆ, Ilija. *Na Efeskom putu*. Beograd: Plato, 2006. [orig.] МАРИЋ, Илија. *На Ефеском путу*. Београд: Плато, 2006.
- MARINKOVIĆ 1966: MARINKOVIĆ, Antonije. "Za svačiju slavu na svetu ima mesta: raygovor sa Desankom Maksimović". *Bagdala*, god. 8, br. 86 (1966): str. 10—11. [orig.] МАРИНКОВИЋ, Антоније. „За свачију славу на свету има места: разговор са Десанком Максимовић“. *Багдала*, год. 8, бр. 86 (1966): стр. 10—11.
- MEDIĆ 2021: MILOVANOVIĆ, Miloš i MEDIĆ-SIMIĆ, Gordana. "Aesthetical criterion in art and science". *Neural Computing and Applications*, vol. 33 (2021): pp. 2137—2156.
- MILLER 2001: MILLER, Arthur. *Einstein, Picasso: Space, Time and the Beauty That Causes Havoc*. New York: Basic Books, 2001.
- MILOVANOVIĆ 2016: MILOVANOVIĆ, Miloš i Bojan M. TOMIĆ. "Fractality and self-organization in the Orthodox iconography". *Complexity*, vol. 21, no. S1 (2016): pp. 55—68.
- MILOVANOVIĆ 2019: MILOVANOVIĆ, Miloš. „Isihazam i kalendarsko pitanje“. U: Zlatko Matić (ur.). *Isihazam u životu Crkve srpskih i pomorskih zemalja*. Beograd, Požarevac: Institut za sistematsko bogoslužje PBF, Odbor za prosvetu i kulturu EPB, Manastir Tuman, 2019: str. 157—173. [orig.] МИЛОВАНОВИЋ, Милош. „Исихазам и календарско питање“. У: Златко Матић (ур.). *Исихазам у животу Цркве српских и поморских земаља*. Београд, Пожаревац: Институт за систематско богословље ПБФ, Одбор за просвету и културу ЕПБ, Манастир Туман, 2019: стр. 157—173.
- MILOVANOVIĆ 2020: MILOVANOVIĆ, Miloš. „Ritual naučne igre“. U: Olivera Marković Savić i Nedžib Prašević (ur.). *Nauka bez granica III, Sv. 5: Društvo u ogledalu nauke*. Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini, 2020: str. 87—109. [orig.] МИЛОВАНОВИЋ, Милош. „Ритуал научне игре“. У: Оливера Марковић Савић и Неџиб Прашевић (ур.). *Наука без граница III, Св. 5: Друштво у огледалу науке*. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 2020: стр. 87—109.
- MILOVANOVIĆ 2021: MILOVANOVIĆ, Miloš. *Pitanje kalendara u svetlosti predanja Srpske pravoslavne crkve*. Beograd: Metaphysica, Zlatno runo, 2021. [orig.] МИЛОВАНОВИЋ, Милош. *Питање календара у светлости предања Српске православне цркве*. Београд: Метафизика, Златно руно, 2021.
- MILOVANOVIĆ 2022: MILOVANOVIĆ, Miloš. "Postmodern memory. A study on the aesthetics of Eastern Europe". In: Boguslaw SZUBA and Tomasz DREWNIĄK (eds.). *Beauty in Architecture: Harmony of Place*. Studies in Philosophy, Culture and Contemporary Societies, vol. 36, Berlin: Peter Lang, 2022: pp. 363—389.
- MILOVANOVIĆ 2023: MILOVANOVIĆ, Miloš. „Astralni svet u romanu Monah Kalist Milivoja M. Jovanovića“. *Mitološki zbornik* (u štampi). [orig.] МИЛОВАНОВИЋ, Милош. „Астрални свет у роману Монах Калист Миливоја М. Јовновића“. *Митолошки зборник* (у штампи).
- MILOVANOVIĆ U PRIPREMI: MILOVANOVIĆ, Miloš, Irena KULETIN ĆULAFIĆ i Nicoletta SAULIG. „Vertical time in arts“. U PRIPREMI.
- MRĐENOVIĆ 2015: MRĐENOVIĆ, Tatjana. "Urbani dizajn za pametniju urbanu regeneraciju". U: Tatjana MRĐENOVIĆ i Aleksandra ĐURIĆ (ur.). *Održi grad: dizajn i održivi razvoj za pametnije i ekološki zdrave zajednice*, Beograd: Arhitektonski fakultet, 2015, pp. 11—135. [orig.] МРЂЕНОВИЋ, Татјана. „Урбани дизајн за паметнију урбану регенерацију“. У: Татјана МРЂЕНОВИЋ и Александра ЂУРИЋ (ур.). *Одржи град: дизајн и одрживи развој за паметније и еколошки здраве заједнице*, Београд: Архитектонски факултет, 2015, стр. 11—135.
- NINKOVIĆ 2017: NINKOVIĆ TAŠIĆ, Aleksandra. *Zvezdobrojci: Pupin, Tesla, Milanković*. Beograd: Agape knjiga, 2017. [orig.] НИНКОВИЋ-Ташић, Александра. *Звездобројци: Пупин, Тесла, Миланковић*. Београд: Агапе књига, 2017.
- NASTASIĆ 2007: NASTASIĆ, Petar. „Pesnička vertikalna vremena u poemi Tražim pomilovanje“. U: Ana Ćosić-Vukić (ur.). *Zbirka Tražim pomilovanje: zbornik radova*. Desankini majski razgovori, knj. 23, Soko Grad, 26—27. maj 2007, Beograd: Zaduzbina „Desanka Maksimović“, 2007: str. 277—289. [orig.] НАСТАСИЋ, Петар. „Песничка вертикала времена у поеми Тражим помиловање“. У: Ана Ћосић-Вукић (ур.). *Збирка Тражим помиловање: зборник радова*. Десанкини мајски разговори, књ. 23 Соко Град, 26—27. мај 2007, Београд: Задужбина „Десанка Максимовић“, 2007: стр. 277—289.
- OVIDIJE 1907: OVIDIJE NASON, Publie. *Metamorfoze*, preveo Tomislav Maretić. Prevodi grčkih i rimskih klasika, Zagreb: Matica hrvatska, 1907.
- PANOFKY 1997: PANOFKY, Erwin. *Perspective as a Symbolic Form*, translated by Christopher S. Wood. New York: Zone Books, 1997.
- PETROV 2007: PETROV, Aleksandar. Sa Bogom ih je troje. U: Ana Ćosić-Vukić (ur.). *Zbirka Tražim pomilovanje: zbornik radova*. Desankini majski razgovori, knj. 23, Soko Grad, 26—27. maj 2007, Beograd: Zaduzbina „Desanka Maksimović“, 2007: str. 5—66. [orig.] ПЕТРОВ; Александар. „Са Богом их је троје“. У: Ана Ћосић-Вукић (ур.). *Збирка Тражим помиловање: зборник радова*. Десанкини мајски разговори, књ. 23 Соко

- Град, 26—27. мај 2007, Београд: Задужбина „Десанка Максимовић“, 2007: стр. 5—66.
- POPOVIĆ 2012: POPOVIĆ, Radovan. *Pesnikinja duše Srbije*. Velikani srpske književnosti, Biografije, knj. 8, Beograd: Službeni glasnik, 2009. / U: Desanka MAKSIMOVIĆ. *Celokupna dela, Tom 10: Biobibliografija*. Beograd: Zadužbina „Desanka Maksimović“, Službeni glasnik, Zavod za udžbenike, 2012: str. 5—62. [orig.]
- ПОПОВИЋ, Радован. *Песникиња душе Србије*. Великани српске књижевности, Биографије, књ. 8, Београд: Службени гласник, 2009.
- RADOJČIĆ 1940: RADOJČIĆ, Miloš. „O čarobnom svetu našeg srednjovekovnog slikarstva“. *Narodna odbrana*, god. 10, br. 42—45 (1940): str. 677—678; 693—694; 710—711; 726—727 / *Kultura 011: časopis za književnost, umetnost i kulturu*, god. 3, br. 5 (januar—april 1997): str. 37—41 [orig.] РАДОЈЧИЋ, Милош. „О чаробном свету нашег средњовековног сликарства“. *Народна одбрана*, год. 10, бр. 42—45 (1940): стр. 677—678; 693—694; 710—711; 726—727.
- RAKITIĆ 1994: RAKITIĆ, Slobodan. *Oblici i značenja: eseji*. Beograd, Gornji Milanovac: Srpska književna zadruka, BIGZ, Draganić, 1994. [orig.] РАКИТИЋ, Слободан. *Облици и значења: есеји*. Београд, Горњи Милановац: Српска књижевна задруга, БИГЗ, Драганић, 1994.
- SAULIG 2023: SAULIG, Nicoletta. „Vertical time: sound and vision“. *Kragujevac Journal of Mathematics*, vol. 47, no. 7 (2023): pp. 1065—1074.
- SCOTTI 1965: SCOTTI, Giacomo. „Nikad se nisam pitala zašto pišem. Jugoslovenski književnici za čitaoce *Novog lista*: razgovor sa Desankom Maksimović“. *Novi list*, god. 19, br. 48 (27. 2. 1965): str. 10.
- SOURIAU 1949: SOURIAU, Etienne. „Time in the plastic arts“, translated by Matjorie Kupersmith. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, vol. 7, no. 4: Special Issue on Aesthetics in France (1949): pp. 294—307.
- SPIRIDONOVIC 1932: SPIRIDONOVIC SAVIĆ, Jela. „Desanka Maksimović: *Gozba na livadi*“. *Život i rad*, knj. 10, sv. 60 (februar 1932): str. 299—302. / U: Velibor Borko SAVIĆ (ur.). *Desanka Maksimović: Spomenica o 100-godišnjici rođenja*, Valjevo: V. Savić, 1998: str. 183—186.
- ŠEJKA 1982: ŠEJKA, Leonid. *Grad – đubrište – zamak*, knj. 2, Beograd: Književne novine.
- TUTNJEVIĆ 2020: TUTNJEVIĆ, Staniša. *Lirska misaonost Desanke Maksimović*. Beograd: Svet knjige, 2020. [orig.] ТУТЊЕВИЋ, Станиша. *Лирска мисаоност Десанке Максимовић*. Београд: Свет књиге, 2020.
- USPENSKI 1979: USPENSKI, Boris. *Poetika kompozicije. Semiotika ikone*, preveo Novica Petković. Biblioteka Sazvežđa 66, Beograd: Nolit, 1979.

Miloš Milovanović

PERSONALIZED GEOMETRY OF THE “SPRING POEM” BY DESANKA MAKSIMOVIĆ

Summary

The poetry of Desanka Maksimović has been interpreted in terms of the traditional iconography that is a fundament of its expression. The “Spring Poem” indicates a geometrical optics that is imposed in the form of an aesthetical criterion, which also pervades the traditional iconography. Such a result has the subtle significance for iconography and poetry as well, which has not been elucidated in details despite numerous investigations of the issue. The light of the “Spring Poem” by Desanka Maksimović is chimerical, which has defined geometry that makes the sight to be existent involving some traces of hesychastic theology.

Keywords: ecopoetics, geometry, iconography, light, hesychasm

Борис А. Ђорем*

Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет
Катедра за србистику

РАНЕ ПЈЕСНИЧКЕ ЗБИРКЕ ТИНА УЈЕВИЋА²

Намјера нам је да у виду општег погледа назначимо најважније особености првих двију збирки пјесама Тина Ујевића, *Лелек себра* из 1920. и *Колајна* из 1926. године, збирки које – како поетички и стилски, тако пак и писмом и језиком – заправо подједнако припадају и српској и хрватској књижевности у прве три деценије 20. вијека. О томе, као и о околностима настајања збирки, у наставку ће бити и више ријечи. Поред тога, покушаћемо пак и да укажемо на учесталост одређених тема и мотива у пјесмама из ових збирки, а, у вези са посљедње наведеним, и на однос двију књига према „традицији“ и „модерном“, то јест, према модерни и авангарди.

Кључне ријечи: Тин Ујевић, *Лелек себра*, *Колајна*, поезија, „традиција“ и „модерно“, модерна и авангарда, политика и поетика, историја, културна историја, версификација

1. Увод

У овом раду истичемо најважније особености првих двију збирки пјесама Тина Ујевића – *Лелек себра* (издате 1920)³ и *Колајна* (издате 1926). Уз успутан увид у версификацију, тек назначујемо и важније теме, мотиве и идеје пјесама из збирки, за које у наставку приказујемо и то како оне – суштински – подједнако припадају и српској и хрватској књижевности. Посматрамо уз то Ујевића из књижевноисторијскога и културноисторијскога угла, иако смо ипак на опрезу, пошто његови стихови имају и „такву меру аутентичности (...) да њихово разматрање у књижевноисторијском контексту постаје врло условно, тек илустративно“ (PANTIĆ 2009: 53), о чему ћемо у раду рећи и нешто више. Истичемо и да се ране збирке Тина Ујевића могу узети као јединствена цјелина и да су тако и замишљене. Приказујемо и њихов однос према „традицији“ и „модерном“. У корпусу за проучавање су нам збирке *Лелек себра* (у наставку скраћено: ЛС) и *Колајна* (у наставку скраћено: К) – оригинална издања, с истим издавачем и мјестом издавања, означенима овако: С. Б. Цвијановић, Београд.

* borisdjorem97@gmail.com

2 Поједини дијелови рада саопштени су под истим називом у оквиру секције *Језик и књижевност* на Осмој студентској конференцији, одржаној 4. децембра 2021. године на Филозофском факултету Универзитета у Источном Сарајеву. Рад до сада никада нигдје није публикован, као ни било који његов дио.

3 У оригиналу је ова година написана римским бројевима: MCMXX.

2. Ујевић и његово доба

Тин Ујевић је одрана био и остао један од књижевника са великим бројем читалаца, али и критичара разних профила. Понајвише је ипак, нажалост, било оних читалаца и критичара којима је при помињању имена Тин понајприје на уму његово бoемство. Ујевићево дјело било је тако непрочитано до краја, а он почесто тумачен чак и искључиво у вези са испадима: пажња се поклањала његовом сједењу у кафанама скоро колико и поезији и есејима које је написао. То никоме и није ишло и не иде на част, а не иде ни у прилог Ујевићевом дјелу. Истина, у овоме случају и јесте потешко раздвојити „човјека који пати“ и „духа који ствара“, како је то изричито хтио Томас Стернс Елиот (према: LEŠIĆ 1986: 37). Али, ипак, ни критика која се помаже биографијом не треба да се бави оним подацима који спадају у, условно назначену, категорију „гдје и шта неко једе и пије“. Критика не треба ипак ни да постане идеолошки обрачун, нити да се у име идеологија прећуте поједини узор или идеје писца чије се дјело тумачи. Пишемо све ово и јер таква огрешења нису заобилазила ни живот и дјело Тина Ујевића. Труди(ће)мо се овдје, али и иначе, и да се, кад год се посеже и за „стварношћу“, таква критика подреди вишем умјетничком смислу.

Велики и свестрани стваралац Тин Ујевић је рођен 1891. године. Пуно књижевничко име било је Аугустин Јосип Ујевић – два имена су се у његовом родном крају по обичају давала свој крштеној дјечи. При томе, све су прилике да су Ујевићи, заправо, поријеклом Срби католици,⁴ па – с обзиром на ономад и не тако ријетко истицање Срба католика како су Југословени, а не Хрвати – не бисмо ни то искључили из могућих разлога зашто је у једном изузетно важном периоду живота наш пјесник заступао чак и југословенско становиште, свјесно се одупирући правашким (и прохрватским) идејама које су га водиле краће раздобље, али и свјесно одустајући од чакавштине раних стихова.

Млади Аугустин је три разреда основне школе похађао у Имотском, а четврти у Макаарској, с обзиром на очев премјештај. Од 1902. до 1907. школовао се у сплитском сјеменишту. У петом разреду одбио се заредити, па је тако 1909. године матурирао у класичној гимназији.

Током студирања филологије у Загребу, тачније 1910. године, постаје један од главних у књижевном кругу Антуна Густава Матоша. Њих двојица се због неслагања ипак убрзо растају, започевши тако чувену жустру полемику између *Учитеља* и *Ученика*, како су један другог у том раздобљу називали (в. GAJEVIĆ 1988: 11–31) – полемику о којој због ограничења простора и поставке рада овдје нећемо говорити. Тин Ујевић био је, пак, надахнут лиричар, критичар и есејиста, али и беспштедан полемичар. Не треба ипак заборавити ни његов преводилачки рад, што му је ишло лако, јер је познавао већину важнијих европских језика. Преводио је, између осталог: Бодлера; Нервала, Рембоа, Верлена, Верхарена; Поа, Витмена; Конрада, Пруста. Многи од споменутих јесу важни и за Ујевићеву поетику, што ћемо даље, успутно, и назначити.

Десет пјесама Тина Ујевића ушло је у зборник *Хрватска млада лирика*, об-

4 На ову могућност указао нам је, у једноме разговору, Жарко Б. Вељковић, лингвиста (историчар језика) и књижевник. Захваљујемо му овом приликом на томе, као и на жељи да све то у будућности и детаљније истражимо.

јављен 1914. године. Многи од 12 ту заступљених пјесника на неки начин прошли су Матошеву „школу“. Аутори су имали и биографије уз дате пјесме, а некако најупечатљивија јесте баш она Ујевићева аутобиографска цртица – посебно њен симболични крај: „Spasit ću se u tvojim očima, čitaoče, ako ti kažem da štampam samo slabije stvari“ (према: GAJEVIĆ 1988: 39). Убрзо ће се показати да је и био у праву кад је ово записао о себи. Овдје нећемо анализирати Ујевићеве пјесме из овог зборника, него смо ову аутобиографску биљешку навели искључиво због тога да бисмо подцртали његово врло рано испољавање самоувјерености у погледу властите вриједности.

Антун Густав Матош до смрти остаје праваш, аустрофил – насупрот Ујевићу који мијења своја политичка начела, и то из коријена. Аугустин Ујевић (Тин „постаје“ тек крајем 1921. године, а ми се ипак у раду и за ранији период од тога, зарад прегледности, понајчешће користимо његовом краћом варијантом) постаје поборник југословенства. На промјену Матошевога „расположења“ према Ујевићу, дотле једним од најдражих омладинаца, утицала је још и

„nepovoljna ocjena poezije Augustina Harambašića, (...) barda Stranke prava, što se moglo shvatiti i kao (...) politička provokacija. Po ovoj ocjeni, Harambašić nije (...) velikan u hrvatskoj poeziji, kao što se vjerovalo i pisalo. Njegovi stihovi su (...) patriotski i retorički, ali ne i lirski (...). Kod Harambašića ima dosta deklarativne „ljubavi i domoljublja, staroga pravaškoga (...) domoljublja“, ali ga (...) ne treba slaviti kao genija i velikog pjesnika (...). Iako je (...) Ujević bio u pravu (...), to mu Matoš, koji je nekritički veličao pravašku tradiciju (...), (...) nije mogao oprostiti. Stoga će (...) zamjeriti (...) još neafirmisanom pjesniku što se usudio da potcijeni Harambašićevu liriku. (...) Zanimljivo je (...) da Matoš, koji je (...) imao vrlo izoštren sluh (...) za (...) poeziju, nije bio u mogućnosti da (...) objektivno procijeni vrijednosti Harambašićevog pjesništva, jer je bio (...) opsjednut političkim strastima (...). Time je, u izvjesnom smislu, doveo u pitanje neke od svojih estetičkih (...) principa“ (GAJEVIĆ 1988: 26, 28).

Ујевић је током 1912. године у Београду ширио идеју о ослобађању Јужних Словена и њиховом уједињењу у самосталну државу. Говорио је на трибинама, па је из Загреба прогнан на 10 година. Повод за „изгон“ био је, између осталог, и Јукићев покушај атентата на Славка Цуваја, хрватскога бана пред Први свјетски рат и дакако, с обзиром на Цувајеву непоколебљиву приврженост Аустро-Угарској, оштрог противника југословенски оријентисаних идеја – будући да је Тин био и близак познаник атентатора. Ујевић је, затим, од 1913. до 1919. године боравио у Паризу. Ту се у потпуности и разочарао у јавни живот и у политику. Наиме, он је у првим годинама реченога раздобља био дио једне емигрантске групе за подршку при стварању југословенске државе.

„Ali je (...) vođa ove grupe bio talijanski špijun (...). Kad se saznalo ko stoji iza grupe, svi njeni članovi bili su u javnosti proglašeni (...) špijunima, koji (...) stvaraju razdore u našoj emigraciji, kompromituju ideje jugoslovenstva i suprotstavljaju se pristalicama stvaranja jugoslovenske države. Tako je (...) Tin (...), koji je više no iko želio rađanje Jugoslavije, (...) doživio najveće poniženje – javno je žigosan (...) kao „špijun“ jedne strane zemlje, čijim imperijalističkim planovima na Balkanu ne odgovara stvaranje jake južnoslovenske države. Situacija je bila (...) bezizlazna, jer Tin nije imao (...) mogućnosti da spere ljagu sa svoga imena, pošto je bio aktivan član grupe (...)“ (GAJEVIĆ 1988: 112).

Њему, спремно

„da se (...) odrekne svega u životu za svoje ideale, (...) osporeno [mu] je i moralno pravo na te ideale. (...) Očito je da je ovaj pjesnik (...), koji se isključivo iz (...) idealizma posvetio političkoj borbi, nije (...) htio da prihvati (...) devizu da su dozvoljena sva sredstva da bi se postigao željeni cilj“ (GAJEVIĆ 1988: 113).

И то искуство било је један од главних разлога што се Ујевић и повукао из јавности.

„Kad je (...) naslutio da se (...) njegovi pjesnički snovi o jugoslovenstvu ne mogu ostvariti, (...) on je počeo sumnjati u smisao borbe i žrtvovanja u mladosti. I to je (...) doprinijelo da se počeo povlačiti iz života i tonuti u boemu, jer je bio suviše gord da bi pravio kompromise sa stvarnošću koja nije bila dostojna njegovih ideala“ (GAJEVIĆ 1988: 133).

И каснији му је живот пропраћен првенствено због боеме, па је, након пет година боравка у главном граду, 1925. због „неприличних“ изјава, почесто и политичких, „послат“ у родни крај, али се у Београд (у коме је боравио од 1920) враћа већ 1926. године. Кажемо малочас „првенствено“, јер се његово неслагање са београдском средином није сводило само на кафанске изгреде. Ујевић је током III деценије 20. вијека имао и епигоне који га и нису истински разумјели, те је убрзо раскрстио са недостојнима тиновских ријечи црних од дубине (о којима ћемо у наставку рада рећи и понешто више), отворено таквима казавши да је за стварање потребно пијанство духа, а не од алкохола. Поврх свега је Ујевић неријетко и писмено и усмено полемисао са неистомишљеницима међу књижевницима, па и ово можемо схватити као још један аспект реченог неслагања.

Након још неких несугласица и коначнога, неопозивога одласка из Београда 1929, живи у Сарајеву непрекидно до 1937. године. Сплит му је наредно одредиште, одакле се 1940. преселио у Загреб. Ујевић у Загребу и умире 12. 11. 1955, од рака једњака. Објавио је шест књига: стихозбирке *Лелек себра* (1920), *Колајна* (1926), *Ауто на корзу* (1932), *Ојађено звоно* (1933), *Жедан камен на студеницу* (1954), затим збирке есеја *Људи за вратима гостионице* и *Скалпел хаоса* (обоје из 1938), а уз њих још и двије брошуре *Недјела малољетних* и *Два главна богумила* (обоје из 1931. године). *Сабрана дјела* постхумно су му, десетак година након смрти, издата у 17 томова жанровски хетерогених текстова (в. LEŠIĆ 1986: 40), за шта су се постарали Густав Крклец и Драгутин Тадијановић.

Спомињана мјеста борав(а)ка Тина Ујевића представљају и различите фазе у његовом стваралаштву: *рана*, условно *прва загребачка*, јер је ту објавио прве радове; те *париска*; *београдска*; *сарајевска*; као и *друга загребачка*. Нама је овдје најбитнији париски период, јер су понајвише у Француској писане пјесме *Лелека себра* и *Колајне* – београдске пјесме су објављиване када је Ујевић већ раскрстио са Паризом и са Београдом, као и са раном поетиком. Било је овдје важно дати биографију у краћим цртама, јер многим чињеницама, а посебно онима из младости, дугује и Ујевићево дјело.

Уз школовање, живљење и страдања због којих се повлачи из јавности, а и из политичке сфере у коју је несуђени теолог, изврсни гимназиста и несвршени студент уткао младе године, још једним догађајем из тог доба биће обиљежене пјесме

из раних збирки, али и појачана одлука о боџи – ријеч је, кажу, о неузвраћеној, трагичној љубави. Вук Милатовић (1975: 13–14) уз исцрпан коментар даје и дио из једног од ауторових најзначајнијих младалачких есеја:

„Наводи се да је Ујевић доживео несрећну љубав, по свој прилици за боравка у Паризу. У *Испиту савјести* [Тин] наводи следеће: „Било је то отуда што сам био погођен љубави, без које, по мојем суду, нема пјесника. Као да сам препиљен. Ја сам опазио да се не осјећам никад тако као љубећи, да не мислим као ходајући, али да од рањене љубави могох ни ходати, дакле, да њена несрећа не разбољеваше само моје сјећање, него и моју мисао.“ [маркирање наше] (...) Песник је покушао да те трагове потисне дубоко у себе, да их преобрази или укрсти са осталим опсесијама, као што су смрт и идеал лепоте. *Лелек себра* и *Колајна* прожете су љубавним исповедањем, које је тајанствено, са (...) дубоким поривима несрећне душе.“

Покушаћемо касније и указати на то како пак „љубав“, „смрт“, „идеал“ и други појмови, такође сам живот у суштини, надахњују ове пјесме – при томе ипак, дакако, не претендујући на исцрпност.

3. Ујевићев однос према својим раним пјесничким збиркама

Прве двије књиге Ујевићеве сматрају се често и његовим најбољим, мада се може изнијети доста аргумената и „за“ и „против“. Како год било, чињеница јесте да су оне замишљене као дводијелна цјелина, али, ипак, према Радовану Вучковићу (1971: 6),

„izdavač Cvijanović iz Beograda, kod koga su obe objavljene, nije smeo finansijski da rizikuje i da štampa tako veliku zbirku (...). Prvo je objavio *Lelek sebra*, 1920. a *Kolajnu* tek šest godina docnije, (...) iako nije dobio za to saglasnost (...) Ujevića“.

Лелек себра и *Колајна* тешко се и могу раздвојити, с обзиром на њихову тематско-мотивску цјеловитост. Прву збирку чине 34 пјесме, неке конципиране као диптиси, триптиси или тетраптиси, а другу – 48 без наслова, нумерисаних римским бројевима.

Т. Ујевић је каткад и писао да га се и не тиче хоће ли се штампати неко ново издање збирки, али је ипак савјетовао да му јављају о продатим примјерцима, те да повремено покоји пошаљу на адресе ког од књижевних часописа (UJEVIĆ 1963b: 248–253). И поред добрих критика које дају тада главни критичари (BOGDANOVIĆ 1963: 276–279; SEKULIĆ 1963: 267–275), Ујевић се скоро и одрекао раних дјела. Тин је за „*Лелек себра* писао (...) да је више материјал, а за *Колајну* да је више (...) психолошки документ него права поезија“ (MILATOVIĆ 1975: 10), те му се приличан успјех код публике чинио незаслуженим (в. и: UJEVIĆ 1963a: 233; UJEVIĆ 1963b: 251–252, 255–256; GAJEVIĆ 1988: 99). Књигу *Лелек себра* је у једноме писму назвао „starim i zaboravljenim štivom“ (према: GAJEVIĆ 1988: 250). *Колајну* третира слично, а знамо је и Тиново противљење штампању друге збирке након шест година. Ујевић је за то сазнао из штампе те није крио љутњу, што видимо из неких писама издавачу Светиславу Б. Цвијановићу, до ког су – рецимо и то – збирке као јединствена рукописна цјелина доспјеле преко заједничког им пријатеља, хрватског новинара Јосипа Џоа

Матошића. Наводимо дио из онога Ујевићевог писма које је датирано на 20. 3. 1926. године:

„Poštovani gospodine Cvijanoviću, (...) vidim, na moje veliko čudo, oglašenu *Kolajnu* koja je štampana bez moga znanja i u mome odsustvu (...) bez obzira na to što knjigu, a pogotovu u tom obliku, ne bih izdavao (naslov bi, konačno, imao glasiti *Na vratima Španije*, neke sam strofe htio izmijeniti, te *Zadržane sile bića* nadodati), molit ću Vas da mi na moje ime (...) pošaljete dotičan broj primjeraka kao i honorar odmah po primitku ovog pisma“ (prema: GAJEVIĆ 1988: 101).

Истаћи ћемо овдје неколико важнијих разлога за овакве ријечи. Први би се односио на дио о слању примјерака и о хонорару – финансијска криза демантовала је пак дате разлоге за необјављивање. Могуће да је тај хронични мањак средстава утицао и на то му многи рукописи остану необјављени за живота. А наш аутор је уз то пак оних двадесетих, па и тридесетих, година због стваралачке кризе изјављивао и да више уопште неће да пише и да жели све оставити иза себе (UJEVIĆ 1963a: 235; UJEVIĆ 1963b: 255). На то се надовезује и његов веома специфичан коментар како у Београду више никада и не жели штампати ниједно дјело. При томе свему, Тин Ујевић у једном свом писму још истиче и то, пак, како, у случају да ипак настави објављивати у будућности, не жели више публиковати рукописе на ћирилици као – како се то наводи као његов израз – „источном писму хрватског језика“ (према: GAJEVIĆ 1988: 102).

Да ли би се можда за ово посљедње поред стваралачких и поред финансијских проблема могао тражити и Ујевићев револт према односу Београда треће деценије 20. вијека према њему, иако су овакви коментари ипак врло непримјерени и историјско-чињенично нетачни, ма шта би год у коначници и био разлог? Изјаве сличне овој „скрећу“, дакле, са поетичкога на политички терен, што јесте недопустиво, али – ипак – и није ријеткост ни у кроатистичкој литератури ни у медијским иступима многих хрватских лингвиста и историчара књижевности.

И сама ћирилица подједнако је овдје поетичког, па и културноисторијског, али не и политичкога карактера. У случају ових двију збирки ради се ипак о намјерној блискости и сродности са оним начелима београдске и, шире, уопште српске интелектуалне, културне и умјетничке средине који су владали у вријеме настанка пјесама из ЛС и К, и унеколико чак и у вријеме када су постајале дио ових књига.

Довољно је ипак у вези са овим истаћи још и то како Ујевић током 1932. године, мада сада већ у Никшићу и више не екавицом, ћирилицом штампа и своју трећу стихозбирку, која овдје неће бити предмет разматрања. Та књига, *Ауто на корзу*, већ од првог Тиновог избора из поезије, 1937, престаје убудуће да се у ауторовим и уопште хрватским културним круговима издаје ћирилицом, баш као што већ тада тако престају излазити и претходне двије збирке, првобитно издате у Београду. Како, изгледа, у вези са Тином Ујевићем ништа и не може бити једноставно – тако су се овдје, као и у случају његове версификације, незграпно испрептели и ни на чему неутемељени (дневно)политички разлози и Ујевићева поетичка одлука да раскине са традицијом какву су гајили они умјетници који су се „задесили“ да стварају на прелазу из модерне у авангарду.

4. Ујевићева метрика „на додиру“ поетике и политике

Данас мало људи и зна то како су пјесме из раних Ујевићевих збирки првобитно штампане екавицом (и ћирилично), мада све то признаје чак и један Слободан Просперов Новак (в. 2003: 332), јер су оне у многим каснијим издањима ијекавизирание и такве придружене оним пјесмама што су у многим књижевним центрима („обје“ Југославије), и послје смрти Т. Ујевића, објављиване без иједнога изузетка ијекавски (и латиницом).

Рана екавица нема политички, већ – напротив – поетички предзнак, али јој је Ујевић у зрелим годинама и сам додао онај први (посебно са малоприје предоченом изјавом). Према ријечима Радомира Константиновића (1968: 116), једнога од, до данас, ријетких приређивача изворне верзије Ујевићевих рани(ји)х пјесама – све накнадне ијекавизације, било да су потекле од редактора било да су од самога писца, јесу, пак,

„ствар (...) формализма и (...) насиља над строгим законитошћу версификације и метрике Ујевићевог стиха. Мајстор везаног стиха (најчешће од девет, једанаест и дванаест слогова), који је у самодисциплини ишао до саме аскезе, Ујевић овом ијекавизацијом која крајње ћудљиво мења број слогова и стопу (...) стиха, губи ударност и чистоту звука у немурничкој па и изразито анти-мурничкој пометњи“.

Ијекавизирање је довело и до губљења музикалности, нарушавања метрике, тј. добијања деветерца на штету осмерца те тринаестерца и четрнаестерца на штету дванаестерца. Ни дванаестерац није стран јужнословенским књижевностима. Њим се пјевало у дубровачкој књижевности, а притом и народна књижевност има шестерац и дванаестерац у корпусу женских пјесама. Постоје пак и дванаестерачке јуначке пјесме, као и дванаестерачки чланковити тужбалички стих (в. DELIĆ 2008: 26–28). Ујевићев се стих

„одупире овом формализму, он се чује и тражи своје право: биће песме, уграђено у одређену структуру, неотуђиво је од те структуре. У (...) сукобу основног музичког принципа и крајње произвољног одступања од њега, у име правописа а не у име поезије, у име дословности писма а не чистоте звука, тешко је видети „дефинитивну редакцију“ песме: само биће песме, неодвојиво од сопственог закона, пориче оправданост таквог поступка“ (KONSTANTINOVIĆ 1968: 116–117).

Наводи се у литератури и један типичан примјер огрешења. Редактори, а и сам пјесник, Тако су ијекавизирали стих „грле се бесно до две хемисфере“ из 13. пјесме Колајне (К: 15), чиме је, уз метрику (тринаестерац умјесто једанаестерца) и ритам, обесмишљен и добар избор ријечи „до“ – потекле из народне поезије (KONSTANTINOVIĆ 1968: 117).

5. Теме, мотиви, идеје

Ипак, и поред тога што су му рана поетичка начела касније нарушена, и његовом кривицом,⁵ не може се рећи да Ујевић није био пјесник изузетне култур-

5 Са почетка ЛС у потоњим издањима изостаје и посвета српскоме модернисти Сими Пандуровићу,

ре и ерудиције. Можда је и био оптерећен лектиром – али, ипак, осјећања му нису само књишка. „Niti jedan (...) stih nije bio igračka, svi su iščupani s dna ranjene duše“ (PROSPEROV NOVAK 2003: 333).

Иако је Т. Ујевић умногоме оспоравао А. Г. Матоша, па чак и говорио да је Матошево дјело пуко плагирање Мориса Бареса – Тин је ипак извео до краја многе *Учитељеве* замисли. И када је мијењао израз, никада се није и у потпуности „ослободио“ Матоша. Видимо то, рецимо, и: у измјенама јамба и дактила (в. DORKIN 1993: 241); у слободнијој употреби лексике која се „припитомљава“ само „чврстим“ формама (али и уз „поигравање“ опкорачењима); у приказивању „унутрашњег“ уз „спољње“; у осјећању себе као Другога (PANTIĆ 2009: 53). Ујевић је, као и Матош, сам црпио из јужнословенских и из свјетске књижевности. Али су му узор и неки друкчији. Овдје остављамо Матоша, баш као што је то учинио и сам Тин Ујевић: са свијешћу о дугу, али, ипак, и са потребом и за другим стазама. Ипак, већ са уласком на терен политичко-друштвених тема виде се разлике. Ујевић је током Првог свјетског рата са младобосанцем Владимиром Гађиновићем и сједио у париској кафани *Ротонда*. Пјесник му и посвећује диптих *Ротонда*, надахнут свесловенством (в. ЛС: 27–28), а дух В. Гађиновића, *Ротонде* и нада о слободи једнако су јаки и у *Колајни* (в. К: 40). У стиховима му идеја о слободи сја, и из тамнице (в. ЛС: 73–76). Ово почесто прати и русофилство, као у пјесми *Русији Русија* (в. ЛС: 77–80).

Има уз то – од раних Ујевићевих стихова, посебно од оних из *Хрватске младе лирике* – утицаја и њему завичајно блиских писаца Марулића и Зоранића (MILATOVIĆ 1975: 9). „Далмација је (...) раскошном природом, (...) прошлошћу, књижевном традицијом, фолклорним елементима језика, снажно утицала на песника“ (MILATOVIĆ 1975: 8). Родну груду Ујевић проноси и кроз низ пјесама из ЛС и из К (рецимо, у ЛС: 29, 30, 49, 52, 57–61; или у К: 24, 28). Посебно у овоме случају истичемо пјесму *Одлазак* (ЛС: 49).

Истакнимо овдје укратко и са којом је литературом овај аутор одрана и имао додира, а коју је критика 20. вијека почесто и прећуткивала. То су, дакле, библијски и теолошки списи – као *Књига проповједникова*; *Књига о Јову*; *Псалми Давидови*; *јеванђеља* (понајприје она по Марку и по Матеју); као и *Исповијести* Светог Августина Аурелија.

Неизоставни су и италијански класици, и сами надахнути Библијом: Данте и Петрарка, писци чија су дјела и у темељу збирки о којима у овоме раду говоримо.

Када сагледамо и Ујевићу савременије ауторе, углавном наилазимо на француске модернисте. Ујевићеве су синестезије бодлеровске и рембоовске, а благозвучност верленовска (DORKIN 1993: 241; PANTIĆ 2009: 52). „Крута“ форма суштински пак јесте парнасовска, а преиспитивање „унутарњег“ (махом) је симболистичког поријекла (DORKIN 1993: 239; PANTIĆ 2009: 52). Тин Ујевић је све претходно поменуто успио приказати готово природњем себи, асимилovati тако да његови узор и нису „на прву“ уочљиви. У ствари,

„[к]роз Тина, усаглашени непоновљивошћу његовог песничког дара, струје гласови великих претеча. Нема утицаја, јер све „утиче“ на песника. Постоје само духовне и књижевне сродности“ (PANTIĆ 2009: 52).

А да пјесме у раним збиркама Тина Ујевића ипак покушамо смјестити гдје према поетичким одликама и у тачно одређену књижевност према неком начелу припадности? Зашто то и није у потпуности могуће? Потрудићемо се да одједном и одговоримо на све. Велики рат је, према Јовану Деретићу (1983: 491),

„био заједнички доживљај и заједничко искуство свих. Наш песник [у периоду о коме се у нашем раду практично говори ово се у суштини односи и на Тина Ујевића – Б. Ђ.] враћа се из рата с истим осећањем бесмисла и духовне пометње као и било који други европски писац који је проживео ратне страхоте“.

У суштини можемо рећи да је Ујевић због својих дјела објављених 1920. и 1926. дио и српске и хрватске књижевности, што тих година, мора се признати, и није било толико необично. Уосталом, много тога што важи за једну књижевност важи и за другу, иако им развојне путеве никако не смијемо изједначити.

У то вријеме још је на снази била и конструкција „југословенска књижевност“, тако да бисмо Тина од Великог рата, рецимо, могли по томе критеријуму сматрати и назвати и југословенским писцем штокавскога нарјечја – што у суштини, бар у том контексту, и не би било нетачно. Из тога оквира се изузимају само поједини његови стихови из предратног периода, који у том смислу завршава *Хрватском младом лириком*. Јован Деретић (1988: 491) пише још и:

„Обнова књижевног рада у ослобођеној земљи није извршена у знаку оживљавања некадашњих опредељења и праваца нити као просто надовезивање на (...) традиције наше литературе XIX века. У књижевни живот улази нов нараштај писаца који тежи да (...) све почне изнова. Они руше некадашње идоле, жигошу заблуде очева (...). Измењен је не само однос према традицији него и други чиниоци који су утицали на развој (...) књижевности. Смањује се њено традиционално заостајање за Европом.“

Истакнуто мјесто у култури током и након рата нашао је и Тин Ујевић, понајвише са – стиховима „строге“ форме. Генерација којој је савременик, с обзиром на вријеме јављања, почиње са помпезним раскидањем са тековинама модерне, „са старим“: на тематском плану и на плану лексике; па онда и рушењем окошталих поетских форми; затим употребом искључиво слободног стиха, који је „у početku [готово] svima izgledao kao revolucionarno otkriće i konačni istorijski ishod te pjesničke revolucije“ (LEŠIĆ 1986: 19–20).

Тин се поетички нигдје не може (за)сигурно и у потпуности сврстати, јер је корачао својим путем. У Ујевићевим су првим збиркама, дакле, формално друкчије идеје, али су садржајно блиске „новима“.

„Tin Ujević primljen je (...) i od predstavnika tzv. modernističke književnosti i od (...) starijih pisaca koji su ovoj bili protivnici. I to (...) zbog toga što je Ujevićeva poezija (...) odražavala i iskazivala raspoloženja te mlade generacije, a (...), formalno gledano, klasicističkim duhom ona se poklapala sa zahtevima koje je istakao (...) naraštaj iz generacije A. G. Matoša“ (VUČKOVIĆ 1971: 9–10).

И у Тиновим пјесмама „најстроже“ форме има метричких одступања, смјелих измјена реда ријечи, ријечи скованих за потребе појединих пјесама, посезања за чисто

звучним аспектима те за каламбурима.

Он је увидио притом, дакле, да је „postupak unutarnjeg razbijanja uobičajenih logičkih i gramatičkih (...) odnosa još značajniji od spoljašnjeg raskidanja metričkih veza“ (LEŠIĆ 1986: 19). [Могуће сродности са руским савременицима формалистима овдје и не разматрамо, али наведимо само да су се исто, како накнадно утврдисмо, запитали пак и Радован Вучковић (1971: 31) и Зденко Лешић (1986: 75–76).]

И други су тадашњи пјесници (а каткад и данас имамо сродних примјера), били заблудјели „u manifestacijama svoje destruktivne, efektne, ali nesistematične poetike, (...) počeli shvatati da se rušenjem ništa ne stvara“ (LEŠIĆ 1986: 26). Тину Ујевићу је то одавно било јасно, јер се већ у пјесмама из зборника од 1914. године видио као „јеретик“, који његује традицију, али пак са нешто друкчијим приступом (LEŠIĆ 1986: 71).

Млади Ујевић ипак и у „строжим“ формама остварује мелодију стиха која прати и емоције, а не само измјене стопа, док, као што се и може видјети, а у складу пак и са сложеним феноменима којима се оне „баве“, ниједна Тинова пјесма није оријентисана тек на једну тему, него се многе теме у њима и преплићу.

У свему томе нeredу (Хаосу) – љубавном, политичком, ратном и послјератном, кафанско-боемском, душевном, моралном, поетичком и културном – Тин Ујевић могао је ипак да опстане искључиво поклонивши се Љепоти, Складу, Љубави, Срећи, Идеалу, тј. Апсолутноме (в. и: LEŠIĆ 1986: 68), спојивши у дјелу мучну свакодневицу, још гору прошлост и неизвјесну будућност са свјетовима далеким и/ли идеалним, али и са оним такорећи стварним.

„Radi traženja apsolutne istine Tin se bio uputio u svijet, a put oko svijeta doveo ga ponovo na ishodište: samome sebi. Ali to više nije bio onaj stari Ja, nego neki novi. Uz pomoć fenomena (...) što ga Ujević sam naziva pounutrašnjeње, iskustvo s putovanja svijetom staloжило bi se i formiralo novu ličnost. No, (...) ni s njom – zbog težnje za apsolutnim – nije mogao biti zadovoljan (...). Svjestan toga da ne postoji samo jedna istina, Ujević je morao racionalno dokučiti da se čovjek ne smije zadovolјiti time da sebe izgradi jednostrano“ (PAVLETIĆ 1964: 14).

Притом се он и „ne zadovolјava s običnim, on čezne za idealnim, a niшта – pojedinačno dokučivo – nije ono јedino SVE“ (PAVLETIĆ 1964: 14). Даље, пак, за њега,

„prava [je] osnova i јedini bitni razlog spomenutih i nespomenutih promјena (...) Ujevićeva – težnja za apsolutnim!

Tražeći savršenstvo u svemu, Ujević je (...) morao izgubiti naivnost spoznavši da je ljepota stvarnosti i јivota relativna. Zato se dao u potragu za ljepotama i radostima druge vrste“ (1964: 17).

И свега тога има у његовом дјелу, мада почесто и иронизованог, јер то јесте био и унеколико начин да се „u vremenu sveopštih deziluzija i naturalizama“ (VUČKOVIĆ 1971: 29) – а такви су заправо сви стварни и стварносносни свјетови око пјесника и у њему саме – оно што се сматра Идеалним, тј. Светињом, сачува као такво: свето, неповредиво, идеално; али и да се сам онај чин говорења о потреби трагања за Идеалом, у ствари, и одбрани у туробним временима (в. и: FRANGES 1976: 186;

VUČKOVIĆ 1971: 29). Заиста, посебан пјеснички циљ.

Додуше, тога, прегледом његове лектире, налазимо и у Библији, и у трубадурској пјесми [свјестан да нису схваћени добро ни он ни трубадури, са разлогом у завршној пјесми *Колајне* говори: „опрости моје витештво јур позно“ (К: 54), дозирајући далматинским „јур“ и завичајне гласе давнина], па и у Италијана. Али, Тин Ујевић и ту и такву лектуру потчињава своме пјесничком свијету, јер су оне стварне и стварносносне патње, заправо, и оно што се жели скрајнути – или тиме што се „бјежи“ у иронију или тиме што се бјежи у „унутарње“. [Потенцирамо често да треба пазити и на испреплетеност биографије са дјелом. У вези са Тиновом поезијом – Иво Франгеш (1976: 172) упућује „на прави пут“:

„Svaki je biografski podatak, spomenut ili nespomenut, zamišljen ili izrečen, u ovom slučaju samo upozorenje da su ovo zbiljske suze i vapaji, (...) ali (...) i upozorenje da ovi stihovi govore čitatelju ne zato što su se „dogodili“, nego zato što se d o g a đ a j u“.

Инсистирање на биографији може се донекле оправдати тиме што се њом служимо

„i u onom višem, artističkom smislu, koji nam omogućuje da spoznamo razviće ovoga pjesničkog govora; i, što je još važnije, koji nam omogućuje da se svakog časa, bez ostatka pronalazimo i potvrđujemo u njegovoj muci i kobnoj samoći (...)“ (FRANGEŠ 1976: 172).

Према горњој упуту и поступасмо.] Даље: Ујевићева драга, честа тема *париских* пјесама, није физички мртва. Она јесте идеал. Али, и када је конкретна, плотска, није мртва – за разлику од драге у пјесмама многих који су се слично обраћали својим музама. Ипак, пошто је недостижна лирском субјекту Тинове поезије, за њега недхватљива, недодирљива – то је равно њеној смрти. Смрт је још једна од пјесникових инспирација, толико близу љубави да је у V сонету *Духовне клепсидре* дозвана овако: „Здравствуй, о смрти, моја Веренице!“ (ЛС, 45). И то би било опште мјесто многих пјесника да – у ствари – „не достигавши лик вољене жене, односно (...) идеал, пјеснички субјект се осуђује (...) на смрт. (...) Ту не умире драга (...), већ песник“. Субјект, дакле, иако је у ЛС објавио своју смрт, и у К наставља пјевати – али: не пјева о мртој драгој, него, заправо, он мртав пјева о живој (VUČKOVIĆ 1971: 27).⁶ Затим, самим тим што иронише однос према жени – слично ренесансним писцима, а опет баш Тину својствено – пјесник на многим мјестима у збиркама приказује и женске антипode.

Тражећи Идеал и не налазећи га – он, према Слободану Просперову Новаку (2003: 333), постаје

„svjestan mističkih preljeva koji struje između ženina tijela i njezine duše, dodira koji u njoj povezuju Mariju i Evu, koji su istoznačnica ženine paklene prirode i njezine božanske sposobnosti da sublimira ljubav“.

Осјете се у Ујевићевим стиховима и Петраркин *Канџонијер* и Дантеов *Нови живот* (који се уз то и директно помиње на крају пјесме *Молитва Богомајци за рабу божју Дору Ремебот* – в. ЛС: 14). Он, Тин дакле, одудара(о је) ипак од италијанских

6 Да ли се можда овиме антиципира и пјевање Бранка Миљковића (споменимо овдје Миљковићев стих „Нема мене ал има љубави моје“, из сонета *Проповедање љубави*)?

великана стога што му ипак није (била) својствена хришћанска идеја крајњег спа-сења.

Предмет пјевања и обраћања у Тина јесте и Богородица (в.: ЛС: 60; Богомајка (ЛС: 11, 12, 13, 80), Марија (ЛС: 7, 12, 25, 26, 46), Мадона (ЛС: 13) те готово све пјесме из збирке *Колајна*). Ништа чудно присјетимо ли се Љепоте, Идеала, Светости, али и онога мрака из ког се тражи спас. И мртав, субјект би хтио да „реконструира лик лепоте, *свете* жене“. Љепота је „у Ујевићевој поезији вечна, па је вечан и идеални лик те лепоте у *светој* жени“ (VUČKOVIĆ 1971: 27). Поново се ту пак у ЈЕДНО сједињују Смрт, Љепота, Поезија, Иронија:

„[I]nverzivnost Ujevićevog pevanja o smrti određuje izrazitu modernost njegove poezije: osećanje o sumraku i smrti pesnika (...). Lepota je živa, ali je mrtav pesnik u jednom sumračnom vremenu i nije u stanju da je otkriva, pa njegovo pevanje postaje apsurdno i pesnik ga prihvata u stavu parodičara i ironičara. Ujevićevo pevanje o smrti transformiše se iz jednog metafizičkog u poetski problem. A pesnikova pesma i poema izvrsno ih oba sjedinjuju“ (VUČKOVIĆ 1971: 27–28).

Осврнућемо се и на још неколике одлике Тинове поезије.

Ујевићево „схватање поезије као молитве или последњег људског уточишта“ (PANTIĆ 2009: 53) те тако и пјевање као „покушај да се (...), кроз љубав, допре до божанског смисла, до смисла свепостојања, који почива у неименљивом“ (PANTIĆ 2009: 57). То су „стихови једног модерног псалма“ (SEKULIĆ 1963: 267). Њих поје онај који „жуди да нађе тиху луку у (...) Христу, иако му срце говори да спокоја (...) нема“ (GLIGORIĆ 1963: 297). Комплементарно овоме, и у ЛС и у К, у „идеалној љубави, (...) избегава се сједињење са женом, али се кроз ту мистичну еротску пројекцију жуди сједињењу са Богом“ (PANTIĆ 2009: 57).

Споменимо и два упечатљив(и)а критичка занемаривања *христовског* аспекта у поезији Тина Ујевића, иако, истина, ни сам пјесник није потпуно канонски приступао овом свом узору. Највише је, у литератури о Тину уопште, тога код чувене *Свакидашње јадиковке* (в. ЛС: 17–19), чији су стихови, настали усред Великог рата, посматрани махом из егзистенцијалног угла – иако и тога има, јер је удес вјечан а проживљен. Пјесма ипак „врви“ од мисли из Књиге о Јову, Псалама Давидових, Јеванђеља по Матеју, Августинових *Исповијести*, те из поезије Волта Витмена (в. FRANGEŠ 1976). Гријеши, пак, у једном другом, изолованом и зато овдје издвојеном, случају Милан Богдановић, јер његове ријечи „У ове стихове улази се као у катакомбе. Нешто сахрањено вас дочекује од првих слогова“, из чувеног текста о збирци *Колајна* (1963: 276), говорењем искључиво о категорији „земаљско“ заправо игноришу и симболичку и семантичку сложеност израза „катакомба“ који је пак он сам истакао, а онда га ипак, одмах након тога, погрешно вредновао.

Закључак

У обимном опусу Т. Ујевића, спојене су, а посебно у његовим првим збиркама, различите идеје које једна другој – захваљујући снази израза и дубини пјесничке ријечи – нису сметале, што је одлика великих писаца којих у свјетској књижевности и нема много.

И поред тога што је и у његовом животу и у његовој поезији, нарочито у ранијим њиховим фазама, врло преплетен и надасве компликован однос политичког и поетичког – ипак ми овдје као посебну, општечовјечанску вриједност, са већим изгледима за вјечност него пак теме које су само приватног значаја, истичемо то да се у његовом дјелу искрено и излива цијела душа, то што је тишти, са чим се бори, због чега јој је тешко.

Ујевић је у раним збиркама тежио формалној савршености, али је унутар стиха модернизовао поетски израз, што смо и истакли. У анализи смо се служили сазнањима из поетике, историје, културне историје и метрике, да што вјерније оцртамо вријеме у ком је Тин живио и стварао, Тинове недоумице, али и умјетничка начела и могуће узорне на (по) којима је поезија из раних збирки и настала. Назначени су у раду на основу корпуса у виду ових збирки и ауторови погледи на жену, љубав, Бога, смрт, поезију, домовину, а онда и на његово специфично виђење и жене и Бога кроз призме истовремено и плотскога и духовнога, тј. сагледавање свијета и кроз Еву и кроз Богородицу. Пажња је била усмјерена и на свесловенске и пројугословенске идеје у његовој поезији, те затим и на лектиру, као и на отклоне од ње. Уза све, да кажемо пак и како вјерујемо да сигурно постоји велики број људи којима је Ујевић једном био водиља или су га и ма којом приликом тумачили, препознајући у њему на неки начин своју традицију и свој ослонац. Надамо се да ни наш приступ раним збиркама Тина Ујевића није погрешан и да смо бар и закорачили у овај надасве инспиративни свијет.

Цитирана литература

- BOGDANOVIĆ 1963: Bogdanović, Milan. „Tin Ujević. ‘Kolajna’“. U: Tin Ujević. *Izabrana dela (Priručni Ujević)*. Prir. Predrag Palavestra. Beograd: Narodna knjiga, 1963, str. 276–279. [orig.] Богдановић, Милан. „Тин Ујевић. ‘Колајна’“. У: Тин Ујевић. *Изабрана дела (Приручни Ујевић)*. Прир. Предраг Палавестра. Београд: Народна књига, 1963, стр. 276 – 279.
- DELIĆ 2008: Delić, Jovan. *O poeziji i poetici srpske moderne*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2008. [orig.] Делић, Јован. *О поезији и поетици српске модерне*. Београд: Завод за уџбенике, 2008.
- DERETIĆ 1983: Deretić, Jovan. *Istorija srpske književnosti*. Beograd: Nolit, 2008. [orig.] Деретић, Јован. *Историја српске књижевности*. Београд: Нолит, 1983.
- DORKIN 1993: Dorkin, Mladen. „Tin Ujević u znaku Antuna Gustava Matoša“. U: Nikica Kolumbić (ur.), „Radovi“, zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zadru pri Sveučilištu u Splitu, sveska 31, broj 21, 1993, str. 235–242. Zadar: Filozofski fakultet u Zadru pri Sveučilištu u Splitu. <https://morepress.unizd.hr/journals/index.php/radovif/article/view/1563/2227>. 1. 2. 2023.
- FRANGEŠ 1976: Frangeš, Ivo. „Tinova Provansa (O nekim staroeuropskim komponentama rane lirike Tine Ujevića)“. U: Ivo Frangeš (ur.), *Croatica*, časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu, Vol. 7, No. 7–8, 1976, str. 165–186. Zagreb: Odsjek za kroatistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. <https://hrcak.srce.hr/file/342050>. 1. 2. 2023.
- GAJEVIĆ 1988: Gajević, Dragomir. *Tin Ujević u jugoslovenskoj književnoj kritici*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1988.
- GLIGORIĆ 1963: Gligorić, Velibor. „Poezija Augustina Ujevića“. U: Tin Ujević. *Izabrana dela (Priručni Ujević)*. Prir. Predrag Palavestra. Beograd: Narodna knjiga, 1963, str. 295–301.

- [orig.] Глигорић, Велибор. „Поезија Аугустина Ујевића“. У: Тин Ујевић. *Изабрана дела (Приручни Ујевић)*. Прир. Предраг Палавестра. Београд: Народна књига, 1963, стр. 295–301.
- KONSTANTINOVIĆ 1968: Konstantinović, Radomir. „O ovom izdanju“. У: Tin Ujević. *Lelek sebra*. Beograd: Prosveta, 1968. [orig.] Константиновић, Радомир. „О овом издању“. У: Тин Ујевић. *Лелек себра*. Прир. Радомир Константиновић. Београд: Просвета, 1968, 115–117.
- LEŠIĆ 1986: Lešić, Zdenko. *Klasici avangarde*. Sarajevo: Svjetlost, 1986.
- MILATOVIĆ 1975: Milatović, Vuk. „Jadikovka i bunt Tina Ujevića“. У: Tin Ujević. *Izabrane pesme*. Прир. Вук Милатовић. Београд: Рад, 1975, 5–21. [orig.] Милатовић, Вук. „Јадиковка и бунт Тина Ујевића“. У: Тин Ујевић. *Изабране песме*. Прир. Вук Милатовић. Београд: Рад, 1975, 5–21.
- PANTIĆ 1997: Pantić, Mihajlo. „Poezija Tina Ujevića: dah u plamenu“. У: *Neizgubljeno vreme. Ogledi*. Beograd: Službeni glasnik, 51–67. [orig.] Пантић, Михајло. „Поезија Тина Ујевића: дах у пламену“. У: Михајло Пантић. *Неизгубљено време. Огледи*. Београд: Службени гласник, 51–67.
- PAVLETIĆ 1964: Pavletić, Vlatko. „Tin Ujević“. У: Gustav Krklec i Dragutin Tadijanović (ur.), Tin Ujević. *Izabrana djela. Knjiga prva. Poezija*. Zagreb–Beograd–Sarajevo: Naprijed–Prosveta–Svjetlost, 1964, str. 9–40.
- PROSPEROV NOVAK 2003: Prosperov Novak, Slobodan. *Povijest hrvatske književnosti I*. Zagreb: Global marketing. 2003. https://is.muni.cz/el/1421/podzim2014/SBA205/um/Slobodan_Properov_Novak_-_Povijest_hrvatske_knjizevnosti_I.pdf. 1. 2. 2023.
- SEKULIĆ 1963: Sekulić, Isidora. „Poezija Augustina Ujevića“. У: Tin Ujević. *Izabrana dela (Priručni Ujević)*. Прир. Предраг Палавестра. Београд: Народна књига, 1963, стр. 267–275. [orig.] Секулић, Исидора. „Поезија Аугустина Ујевића“. У: Тин Ујевић. *Изабрана дела (Приручни Ујевић)*. Прир. Предраг Палавестра. Београд: Народна књига, 1963, стр. 267–275.
- UJEVIĆ 1963a: Ujević, Tin. „Mrsko Ja“. У: Tin Ujević. *Izabrana dela (Priručni Ujević)*. Прир. Предраг Палавестра. Београд: Народна књига, 1963, стр. 230–238. [orig.] Ујевић, Тин. „Мрско Ја“. [orig.] У: Тин Ујевић. *Изабрана дела (Приручни Ујевић)*. Прир. Предраг Палавестра. Београд: Народна књига, 1963, стр. 230–238.
- UJEVIĆ 1963b: Ujević, Tin. „Iz prepiske“. У: Tin Ujević. *Izabrana dela (Priručni Ujević)*. Прир. Предраг Палавестра. Београд: Народна књига, 1963, стр. 248–263. [orig.] Ујевић, Тин. „Из преписке“. У: Тин Ујевић. *Изабрана дела (Приручни Ујевић)*. Београд: Народна књига, 1963, стр. 248–263.
- VUČKOVIĆ 1971: Vučković, Radovan. „Jedinstvo koncepcije 'Leleka sebra' i 'Kolajne'“. У: Radovan Vučković. *Književne analize*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1971, str. 6–31.

Извори

- UJEVIĆ 1920: Ujević, Tin. *Lelek sebra*. Beograd: S. B. Cvijanović, 1920. [orig.] Ујевић, Тин [Аугустин]. *Лелек себра*. Београд: С. Б. Џвијановић, 1920.
- UJEVIĆ 1926: Ujević, Tin. *Kolajna*. Beograd: S. B. Cvijanović, 1920. [orig.] Ујевић, Тин. *Колајна*. Београд: С. Б. Џвијановић, 1926.

Борис А. Джорем

РАННИЕ ПОЭТИЧЕСКИЕ СБОРНИКИ ТИНА УЕВИЧА

Краткое содержание

В виде общего обзора мы указали наиболее важные черты первых сборников стихов Тина Уевича, *Плач себра* 1920 г. и *Колайна* 1926 г., сборников, которые – поэтически, стилистически, по письму и языку – в равной степени принадлежат к сербской и хорватской литературе в первые три десятилетия 20-го века. Мы также попытались указать на обстоятельства создания сборников, тематические и мотивные особенности стихотворений из них, а также на своеобразное отношение книги к модерну и авангарду в литературе. *Плач себра* и *Колайна*, его первые книги, отличаются по форме, темам и мотивам от других, которые он опубликовал или имел в рукописи. В 34 песнях в первой и 48 во второй книге излилась вся душа, всё, с чем она борется, что ей мешает. Боль ни в коем случае не искусственная, это не просто поза.

Сегодня многим трудно понять, что книги изначально были напечатаны на кириллице и экавице, потому что более поздние издания поэзии Тина Уевича содержат стихи из сборников иекавского и такие связанные стихи в литературных центрах (бывшая Югославия), изданные без исключения на иекавице. Экавица имеет не политическую, а, наоборот, поэтическую черту. Все последующие восклицания, исходили ли они от редактора или от самого писателя, вели к потере единства фразы, утрате музыкальности, нарушению метрики, т.е. получение девять слогов в ущерб восьми, а также получение тринадцать и четырнадцать слогов в ущерб двенадцати. И особенно двенадцатый не является противоположным в южнославянской литературе – его пели в дубровницкой литературе, а в народной литературе двенадцатый есть в лирических песнях, а также в богатырских песнях и причитаниях.

Возлюбленная Уевича, которой посвящена большая часть стихотворения, физически не мертва, в отличие от других произведений, основанных на мотиве мертвой возлюбленной. Часто она просто идеал, но даже когда она конкретна, плоть, она не мертва. Но то, что она недоступна лирическому субъекту, неприкосновенна для него – мы бы сказали – равносильно её смерти. Есть определённое сходство с *Канцоньером* и *Новой жизнью*, но Уевич отличается тем, что, в отличие от итальянских поэтов, у него нет идеи окончательного спасения, присущей христианству.

Тин Уевич сочетал в своём творчестве разные образцы для подражания – вышеупомянутых Петрарку и Данте, затем писателей эпохи барокко, а также По, Уитмена, а также французских модернистов и, прежде всего, Матоша – но в творчестве это меньше ощущается, благодаря необычайной силе выражения.

Многие люди, для которых его песни когда-то были путеводной звездой или как-то интерпретировали его, поняли его. Мы также надеемся, что наш подход к ранним коллекциям Тина Уевича не является неправильным и что мы хотя бы шагнули в этот вдохновляющий и загадочный мир.

Ключевые слова: Тин Уевич, *Плач себра*, *Колайна*, поэзия, модерн и авангард, „традиция“ и „современность“, политика и поэтика, история, история культуры, версификация

Милица А. Кандић*

Универзитет у Крагујевцу

Филолошко-уметнички факултет

Центар за научноистраживачки рад

СЛИКА ДРУГОГ У РОМАНУ ТАИ ГОРАНА ГОЦИЋА²

У овом раду бавимо се концепцијама Другог у роману *Таи* Горана Гоцића. Ова концепција обухвата разматрања поводом Оријента као Другог у односу на Европу, затим матријархат и матрифокално друштвено уређење насупрот патријархату и патријархалном моделу уређења, аниму као Друго унутар мушкарца у односу на жену и мушкарца који није спознао своју аниму. Проговор о Другости подразумева и разматрања поводом имагологије и представа које она конституише, а које су у роману и те како присутне и обзнањујуће за западноевропско поимање света и живота. Посредством имагологије увидећемо колико културни обрасци предодређују живот појединца на Западу, одређују представе које ће појединац имати о неком појму, у самом роману је то случај са сликом Истока и Оријента. Циљ рада јесте да укаже на другости, да их објасни и разоткрије, да укаже на једну нову перспективу приликом разумевања и перципирања Истока, али и да покаже да роман све предрасуде Запада дестабилизује и приказује Исток изван стереотипа и догматике културних образаца.

Кључне речи: Оријент, Исток, Запад, анима, Г. Гоцић, Таи, роман, имагологија, матријархат, патријархат, другост

1. Уводне напомене

Манифестација Другог у основи обухвата две концепције које ћемо у раду представити и образлагати. Прва концепција обухвата Другог као отуђеног човека Запада који трага за сопством, за својим идентитетом, тако што одлази на Исток и упознаје се са другачијим поимањима живота и свега око себе. Проговор о Другости подразумева и разматрање појма имагологије чији је главни фокус на националним стереотипима и умногоме зависи од дискурзивног карактера културе и њених уверења (АНМЕТАГИЋ 2018: 16). Друга концепција обухвата чињеницу да приповедач на том путовању открива аниму унутар себе, буди се женски принцип, након чега бива под окриљем Велике Мајке заштитнице као оне која обједињује све, бесконачна је, може да пригрли, прихвати и заштити све и свакога ко се под њен скут сакрије и потражи заштиту. На овом месту настојаћемо да размотримо приповедачеву тежњу

* milica.kandic@filum.kg.ac.rs

2 Истраживање спроведено у раду финансирано је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Уговор о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2022. години број 451-03-68/2022-14/ 200198).

ка повратку у Србију као повратку мајчинском принципу и као покушај да се врати у пренатално стање или да буде заштићен и изолован од свих животних бура које су га на том путовању задесиле. Такође ћемо самеравати кретање приповедача на релацији Исток–Запад, зато што сматрамо да је од изузетне важности за изучавање разлика двају цивилизација које се непрестано укрштају, размимоилазе и на моменте стапају у глави приповедача романа. Тако путовање Тајландом није само то – постаје усложњено путовање које укључује и потрагу за самим собом као и губитак пређашњих илузија о себи. Приповедач се налази на размеђи Истока и Запада што му умногоме помаже да запази своје илузије са Запада, али и да помоћу источњачких визија увиди и сагледа другачије истине и прошири своје видике. У Гоцићевом роману заступљене су различите имаголошке представе, али су најдоминантније оне које се тичу Истока и Запада, као и односа мушко – женско јер су установљене на различитим просторима и у различитим временима. Важно је изложити и запажање да се имагологија фокусира на репрезентације Истока на Западу, а исту терминологију и интерпретативну стратегију примењује на књижевност да би објаснила слику национално другог (АНМЕТАГИЋ 2018: 18).

2. Матријархат и западна култура

Пратећи приповедача од почетка до краја путовања, запажамо његово корачање ка женском принципу и то на најразличитијим местима, почевши од разматрања ствари срца и човека као интуитивног бића. Такво путовање започиње готово од самог почетка Гоцићевог романа о чему говори и референца на коју нас сам писац упућује, а то је студија *Здраво друштво* Ериха Фрома. Ова студија разматра, између осталог, однос оца и сина као и однос мајке и сина. Сама природа односа веома је различита, зато што је патријархални однос потчињавајући однос, док је однос са мајком настављање природних веза, повезаности са природом и неусловљена љубав, док везе са оцем представљају апстракцију, савест, дужност, закон и хијерархију (FROM 2019: 41).

„Моји ближњи, изашавши из мог емотивног видокруга, постали су за мене не приметни, као што сам ја био невидљив за њих. Да бих васкрсао принца који сам некад био, био ми је потребан збиља чврст загрљај, велики пољубац. Ту није било места за штедњу и ускогрудост” (Гоцић 2014: 112).

Приклањање мајчинском принципу у роману представља покушај да се тај принцип поново освоји и задобије. Приповедач је заморен путовањем пожелео да се закљони под скуте Велике Мајке, правећи се беспомоћним, јер је вођен идејом да уколико се беспомоћним начини мајка ће бити ту да се о њему брине, она се мора појавити (FROM 2019: 42). Такође, желео је да се заштити од празнине и хладноће, желео је да буде човек који је уклопљен у заједницу где неће бити невидљив. Мајка симболизује и прапочетак, кључни део који учествује у космогонији, најчешће удружен са елементом воде, док удружена са принципом земље симболизује плодност, али и смрт (као повратак елементу из којег је рођен). Симбол мајке и мајчинства за Гоцићев роман представља својеврстан повратак на почетак, при чему би се на том почетку јунак сусрео са самим собом, уцеловио и као такав наставио да живи.

Култ Мајке Земље и Велике Мајке присутан је у многим цивилизацијама широм света, посебно у периодима када је на снази био матријархат, пре него што је насилно смењен патријархатом као доминантнијим, владајућим мушким принципом и друштвеним уређењем које је данас на снази. Западна европска култура јесте патријархалног друштвеног уређења, смењен је матрифокални модел уређења, док је други модел желео да се наметне остатку Европе и света као доминантни (ARSENIJEVIĆ MITRIĆ 2016: 97). Матрифокална друштва имала су заступљене посве другачије концепције уређења. Међутим, постоје и примери који сведоче о томе да је култ Велике Мајке и даље жив и да је опстао упркос превладавању патријархата и огледа се у облику „религијског наслеђа” које подразумева храмове, свештенства, имовину, хијерархију моћи (LIVERSEJDŽ 2010: 137). У религијском, друштвеном, али и митолошком смислу најављена је смена матријархата. Тако су митом о Пандори и њеној кутији сугерисана зла и патње које се тичу читавог култа Велике Мајке, док је посредством античких драма указано да убиство Мајке више није злочин, те је на овај начин означена промена пређашњих вредности и моралних норми и превредновање ступањем патријархата на снагу (LIVERSEJDŽ 2010: 111). На почетку је култ жене био везан за плодност и земљорадњу, али је након тога мушкарац преузео обрађивање земље и лов, а самим тим одигравају се и друге бројне измене попут оних у којима је сада жена морала да напусти женску радну заједницу и пређе у заједницу где живи њен муж. Овај период сматра се прелазним – земљорадња и припитомљавање животиња са собом доносе и промене улога унутар заједнице. Женски принцип је одувек био супротстављен мушком: лева и десна страна, дан и ноћ, Месец и Сунце, а исто тако је матријархат супротстављен патријархату по многим аспектима, али на основи те супротстављености почива идеја о чулно-полном својству (BAHOFEN 1990: 17). Такође почива и на једнакости као основи гинеократског народа као принцип јединства, заједништва и слободе, што се са појавом матернитета губи. Мајчина утроба истакнута је као најтешња веза која је остварена, истинска и исконска веза, те је мајка повезана са култом плодности и земљом, сматрано је за дужност да се мајка штити, помаже и освети чак и ако се отаџбини на тај начин наноси штета (BAHOFEN 1990: 17). Негујући модел сарадње, једнакости, солидарности, љубави и мира, човек се у таквом устројству није осећао одбаченим, отуђеним од себе, других или чак природе (ARSENIJEVIĆ MITRIĆ 2016: 97).

„Значи треба наћи и саосећаја, такорећи емпатије, за свако поднебље у којем се нађете, браћо фаранзи, поготово у тачкама његове непромишљености и апсурда, уместо да уводите у њега минорне револуције и западни прогрес. Да пустите да тај матријархални свет промени вас, уместо да стално покушавате да ви мењате њега” (GOCIĆ 2014: 48).

Јунак треба да прихвати постојање матријархата на Тајланду, самим тим и моделе које он са собом подразумева. Принцип гинеократије подразумева и буђење телесности човека и принцип рађања за Земљу (Велику Мајку), док патернитет представља окренутост духовном принципу, загладаност у космичко и запитаност над космогонијом. Самим тим, треба усвојити да се културни обрасци Тајланда не могу изменити, те да се европски порив за освајањем и култивисањем нипошто не

могу спроводити и да се јунак треба утопити у заједницу и културу која би га прихватила и залечила својим другачијим погледом на живот и свет.

Приповедач је маргинализована личност која тежи да себе успостави у свету. Гоцић је у роману дао простор оваквој личности да проговори и да разоткрије тајландску заједницу која је такође смештена на маргину друштва. Оваква постмодернистичка разматрања маргина и граница јесте заправо удаљавање од центра, те и одмицање од порекла, јединства и монументалности који су тежили универзалности (НАЋИОН 1996: 107).

„Странци заувек остају обележени, страни – упркос напорима, никад уистину не могу да се сасвим одомаће на њима привлачним теренима [...] Ништа ме није могло искупити, ништа испунити моју празнину, ништа утопити у руљу од које сам пола времена бежао главом без обзира, а другу половину се из све снаге упињао да се у ту руљу поново вратим, поново умешам” (ГОЦИЋ 2014: 114).

Говорећи о странцу, јунак нас подсећа да је и он маргинална личност, али и поставља питање о припадности и могућности уклапања у било коју заједницу. Само кретање приповедача и измештање на Исток јесте својеврсно измештање себе из свеобухватног и самодовољног Центра и културе Запада на простор маргине, у друштво без центра и потребе за центрирањем. Исток води нешто другачију филозофију која не захтева тоталитарност и централизацију, већ прихватање унутар заједнице са свим својим разликама и опречностима. Децентрирање себе представља се као другост, а интересовањем за маргину и границу приповедач се сагледава као други и измешта се са позиције центрираног и уређеног. За центром се истовремено и жуди, али се и пориче да би се вредновало локално и периферно (НАЋИОН 1996: 111). Гоцић у свом роману врши овакво померање – од Запада као централизујућег одлази на Исток, ка маргини, како би просторним измештањем могао и своју личност да измести, што би му даље помогло да са те позиције сагледа себе.

„Мене је до ризика одвела некаква неодређена жеља да на том путовању проверим своју ту виталност, своју животну енергију, своју способност да се радујем, да проверим да ли сам близу смрти и, ако јесам, колико близу” (ГОЦИЋ 2014: 63).

Изместити себе из првобитног простора живљења представља отискивање у егзилантски живот, а по речима Д. Угрешић (2000: 113) бити у егзилу значи променљивост, динамичност, стално преиспитивање, вредновање и превредновање. Гоцићев роман представља другачију перспективу Истока, али разоткрива и заблуде које Запад има у вези са поимањем Истока и Оријента. Међутим, западна култура је та која помоћу полности и расе жели насилно да успостави субјекта, чему се он заправо противи. Али, упркос томе, разлике су те којих су и наратор и народ са Тајланда и те како свесни. Из тога проистиче и свест о постојању центра који успоставља западна култура упркос томе што је живот на Истоку другачији, не може превазићи свест о империјализму (живот на Истоку је децентриран, центри могу бити све што је у вредносном смислу предодређујуће за источњачку културу). Наратор најпре жели да своје место пронађе у свету, трага за сопственим идентитетом који је пољуљан, поново преиспитује себе и своје постојање у њему. Међутим, он схвата

да свој идентитет може успоставити само у односу на друго биће. То биће оличено је у тајанственој жени са Тајланда која му открива каква су поимања Истока, отвара му један сасвим нови свет као други простор, потпуно другачији од тога како га западна култура доживљава. Својом тајанственошћу, опојношћу, загонетношћу, меланхоличношћу, ова жена јесте један од репрезентата источњачке филозофије мира и склада која одржава везу са иконским и архетипским. Човек треба задржати првобитну везу са архетиповима јер у том свету постоји природа и веза са природом, те би тако, одржавши везу са архетиповима задржао и везу са иконским, са коренима, са првобитном сликом живота (JUNG 2003: 103). Међутим, култура је та која човека одваја од природе и онемогућава му да одржи контакт с природом, поставља табуе који се тичу матријархата а односе се превасходно на емоционалност и телесност. Откриће аниме у себи значило би повратак том табуизираним и потиснутом делу себе – повратак слици свеукупног живота, заједништву са самим собом. На путовању ка спознаји себе самог, приповедач почиње да посматра очима женског, самим тим и да се препушта емоционалном, емпиријском, чулном и интуитивном свету и на овом месту запажамо да се приповедачева перцепција битно изменила.

Главни јунак романа *Таи* наликује болеснику западног света који долази на Исток, зацељује своје ране и уцеловљује своју личност откривањем аниме чиме је његова личност ојачала, а он је као индивидуа почео да успоставља везе са својим коренима и заједницом. Доживевши преображај, његова личност је у успону, узраста ка већим висинама од оних са почетка, што заправо и нису висине, већ представљају потлаченост, пониженост и незадовољство појединца унутар културе. Издизањем у виду духовног раста, приповедач доживљава промене – тај раст се одиграва и на спољашњем и на унутрашњем плану јунака. На овом месту увидећемо како јунак предвођен својом другошћу – анимом коју у себи открива бива подстакнут покретачком енергијом, а затим, како наводи Нојман (2015: 51), анима даље изазива преображај и промену личности, што се и са Гоцићевим наратором догађа. Разматрање у самом роману поводом матријархата није нимало случајно, наиме, имажинарни пријатељ са којим наратор води преписку треба да упозна читаоце и уведе их у културу и обичаје Тајланда, а самим тим и у матрифокално друштво, говорећи о утисцима из сопственог искуства. Матријархална свест подразумева будност аниме, типична је за жене, док у патријархалној свести која је на Западу најразвијенија и најзаступљенија то није случај. Такође подразумева и стваралачки принцип, принцип рађања као принцип Мајке Земље, док западна култура другачије доживљава тај принцип, подређујући га мушком као доминантном, предоређујућем креатору заслужном за стварање живота.

Јунак открива другост унутар полности, перципира аниму и омогућава јој да унутар њега проговори на различите начине, почевши од промене перспективе која се тиче погледа, а укључује и осећајни део себе приликом перцепције стварности око себе, при чему битну улогу има и институција и унутар говора мушког смешта се и говор женског. На овај начин говор мушког доводи се у питање јер се више не може сагледавати као канонски и доминантан у источњачкој култури због тога што се сам простор превасходно изменио, а са њиме бива измењена и перцепција. Женско и женски глас у роману јесте глас откривене другости, али је и култура другога,

његовог идентитета и обзнањује могуће и постојеће каноне (UGREŠIĆ 2000: 120).

„Радије бирам да будем непријатељ свог срца него роб његових избора. Зато откривам да ми је стало, робујем или остајем сучељен са заљубљеношћу, и тако сучељен простирем се ницице пред сваким власником отвореног, прозорљивог и превише осетљивог срца, препуштајући му бол који бих најрадије присвојио као свој” (GOCIĆ 2014: 30).

Фрагментарним говором поводом осећајног дела свог бића, јунак разоткрива дискурс женског са којим је у сукобу јер је предодређен патријархалним поимањима света и живота, а са којим тек треба да се измири и да га спозна као део своје личности. И сам роман, посредством оваквих наративних могућности које су се у роману отвориле, представља другост у односу на канонско и наративност других романа унутар којих је женски глас онемогућен, иако је буђење аниме можда и наслућено. Фрагментарним говором писац означава поднебље о коме проговарају јунаци и јунакиње (MITIĆ, TODOROVIĆ 2017: 224). Помоћу фрагментарног, па и неуправног говора разоткрива се другост једног дискурса у односу на други – дискурс Истока насупрот дискурсу Запада. Другост Тајланда се фрагментарним говором највише и обзнањује, али је и приказ самог тог поднебља (MITIĆ, TODOROVIĆ 2017: 224). Тако је дискурс љубавне приче и дискурс потраге за идентитетом смештен унутар фрагментарног говора и дискурса културе Другог, али и дискурса Тајланда и Истока.

3. Индивидуа и Исток

Главни јунак и наратор романа је индивидуа, али, упознајући културу и живот Тајланда, увиђа како изгледа заједница у складу са природом са којом се изнова повезује, обнавља пређашње раскинуте везе са природом чији су расцеп проузроковали култура и културни обрасци који искључују природу и успоставља свој идентитет. Обожавајући природу и стапајући се с њом, појединац у себи проналази осећање припадности и сопствени идентитет постајући једно са природом (FROM 2019: 43). Почине да се враћа праисконском, извору, својој есенцији коју је изгубио, пребивајући у другом простору и култури, где је тај део изгубио и потиснуо јер је култура Запада заправо култура потискивања и расцепљења, тј. отцепљености од своје личности и праве природе као немогућности да се она поново освоји и задобије. Човек Запада не постоји пасивно, живи сопствени живот, али је зато изгубио првобитно јединство с природом, себе и своје ЈА развија у зависности од тога у којој мери је изашао из племена, колико се сам процес индивидуализације развио (FROM 2019: 51). Насупрот томе, човек Истока јесте човек колектива, не разликује се од других и признају га као обичног човека (FROM 2019: 52). Личност јунака Тајланђани не поништавају, што можемо увидети на примеру породице која поштује избор жене и прихвата другачијост без осуђивања и маргинализовања. Тако је пишчев одлазак на Исток и отискивање у непознато својеврстан искорак у жељи да спозна себе, да себе пронађе и да се са собом сједини. То је, такође, потрага за сопственим идентитетом и цивилизацијски тренутак – тренутак коначног духовног

раста услед открића свог изгубљеног дела личности и прихватање њега као таквог унутар једне другачије културе и цивилизације.

С друге стране, јавља се и проблем отуђења јер личност себе доживљава као страно биће, али исто тако постоји опасност да њега свет посматра као другог, тј. другачијег од света и културног калупа. Личност себе не доживљава као део центра, већ као део искуства маргине света. Отуђена личност, напомиње Фром (2019: 90), себе доживљава као оно чиме господаре последице којима се покорава. Управо је то случај и са наратором који је роб сопствених мисли и илузија јер их унутар њега производе различити културни обрасци. Поставља се питање о томе може ли се јаз између Истока и Запада пренебрегнути или је то јаз кога разлике додатно продубљују. Јунак романа *Таи* жели управо да изгради идеалног себе тако да се уклапа у обрасце културе којој припада, али заправо схвата да он робује тој култури и да га она чини дубоко несрећним и незадовољним.

„Изгледа да је, упркос неумољивим чињеницама, будући да ме је одвратила од смрти, љубав икад тријумфовала на један ненаметљив и немелодраматски начин, љубав у апсолутно несебичном, неегоистичном и неромантичном смислу те речи, љубав у свом религиозном постаменту” (GOCIĆ 2014: 252, 253).

У непосредном додиру са новим светом слободе и смеха – са Тајланом, идентитет јунака успоставља се сасвим опозитно у односу на културу из које је потекао, а потрага за сопством подразумева превазилажење културних стереотипа произашлих из европског поимања света и мишљења (HAMOVIĆ 2015: 272). Његови идеали нису у складу са идеалима културе, напротив, култура табуизира многе кључне факторе и задовољства човека како би остао у домену културних идеала. То би значило држати се лепоте, чистоће и реда који представљају идеале, а заправо су захтеви културе (FROJD 1984: 298). Основа за препород јунака потиче од познанства са једном женом која самим својим постојањем у њему покреће до сада непознате силе (HAMOVIĆ 2015: 274). То даље води ка разматрању архетипа жене и мајке, али и ка феномену аниме коју на путовању и приликом боравка на Тајланду разоткрива. Жена у коју се заљубљује, Lady Thai, постаје објект његове жеље и њу не именује, нити јој је у роману дато да проговори (RADIN SABADOŠ 2019: 106)³. Она је другост у односу на културу и колонијализам коме ова жена измиче.

„Деловала је озбиљно, стидљиво и врло интровертно, приватно и врло удато, нимало отворено за случајна познанства [...] Нисам хтео да је прекидам у њеним мислима, у њеној самодовољности, њеном домородачком тиховању. Био је то њен свет, о чијим правилима нисам знао ништа” (GOCIĆ 2014: 16).

У Гоцићевом роману сам наратор смешта жену у домен божанстава, митских богиња са Тајланда, она би по својим својствима одговарала богињи љубави и плодности, као и архетипу Мајке Земље као хранитељица и заштитница од свију зала и недаћа. Међутим, роман *Таи* разоткрива шта значи бити изван идеала културе, што га чини вишеструко корисним – разоткрива човека који се нашао изван кул-

3 „The subsequent “relationship” develops in a manner which emphatically foregrounds dualism: the opposition between the protagonist/ narrator modeled after a colonial matrix of male travelers, and the object of his desire he claims to fall in love with, whom he labels Lady Thai but never names nor allows her to speak.”

турних образаца Европе и закорачио у културне обрасце Истока, у кодове које тек треба да одгонетне и рашчита, а чија ће му се значења у тој потрази и сама отварати. Почевши од речи *Tai* која значи смирење, слободу и унутрашњи мир, свест о овде и сада тренутака и живота, роман нам сведочи о томе да је источњачка филозофија другачија од западњачке. Јунак почиње да осећа свет кроз категорију *intermundi* (међусветова), налази се у преломним годинама, у кризи средњих година, што је време распадања човекових дотадашњих представа о себи и тежња да спозна себе, да досегне виши ниво духовног развоја, да пронађе спокој и смисао сопственог постојања (HAMOVIĆ 2015: 275). Зато је путовање које наратор предузима нужно јер криза и незадовољство кажу да се нешто поводом тога мора учинити. Појам *intermundi* треба да уједини све човекове жеље и тежње, идеале и слободе и управо у том простору између налази се уцеловљење са собом, средина између крајности два света – Истока и Запада.

Релација Исток–Запад подједнако је битна као и релација добра и зла, као и друге супротности које се сустичу у човеку. На том сукобу почива човек, а он прве хришћане и води да ишчекују скори крај овог света, а будисте по Јунговим речима (1996: 90) да одбаце све земаљске жеље и тежње. Такође је и релација Европа–Оријент изузетно важна за сам роман, јер истиче битне аспекте те разлике, указујући на проблем и погрешку перцепције. Европски дух увек се заснива на тежњи ка поређењу са другим културама и њиховом ниподаштавању зарад истицања супериорности над онима које декларише као Други. Гоцић истиче битне разлике, а исто тако роман даје простора за другачија поимања Оријента који, проговарајући из домена искуствености, умногоме отварају другачију перспективу у односу на ону на коју је европски човек навикао. Оријент се најчешће сагледава као потчињен, окупиран, контролисан и стављен на располагање Западу (SAID 2008: 51, 52). Овде се Оријент може сагледати као Други, претећи, претећа другачијост која жели да узурпира и преузме моћ коју Запад има. Оријент јесте Други и претећи, али исто тако показује и своју сложеност у поимању других култура и цивилизација, док Европа своја схватања Оријента представља као догматска и канонска, јер посредством ауторитета све ове представе на свој начин постају валидне и легитимне. Опасност Истока и оријенталног дискурса лежи у егзотичној тајновитости и загонетности, он се као такав не може освојити, над њиме се не може успоставити контрола, те га Запад декларише као несхватљивог Другог који прети и узнемирава (BURŽINJSKA, MARKOVSKI 2009: 607). С друге стране, Европа разоткрива свој порив да ту другачијост коју Оријент са собом носи придобије и култивише, жели да је смести у културни образац, да је тако дефинише како она више не би била претећа другост, већ освојена и култивисана, покорена творевина западне културе. Оријентализам је, по Саидовим речима (2008: 11), западни стил доминације реструктурисања и поседовања власти над Оријентом.

„У том погледу, то је фигура декаденције, фигура Запада, фигура охлађености. У источњачким причама нема флерта, само кобних љубави. Источњачки поглед се не троши: он остаје истог интензитета, интересовања и предавања, тако да мора да се прекине, скрене, одврати пре него што постане прекасно” (GOCIĆ 2014: 19).

Запад подразумева декаденцију, отуђеност од себе и од света, насупрот источњачкој заједници, топлини, љубави, емоционалности и далекосежности, све претходно побројано представља опозите унутар двају филозофија. Источњачки поглед иде даље од западњачког, не ограничава се на културне обрасце и стереотипе изван којих западњачки поглед даље не сеже, за разлику од источњачког који је поглед на емпатију, заједништво, духовни живот и суштину бића.

„Није дакле економски бум, није технолошки рај, није нови извор енергије, није бекство у виртуелни свет решење – то су искушења с којима се Запад ипак успешно носи – али не носи се с питањима срца, с питањима душе, с нашим све акутнијим духовним мањком” (GOCIĆ 2014: 225).

Питања Запада су умногоме другачија: тичу се политике, економије, друштва и друштвеног уређења, док суштинска питања бића, духовности, душе запоставља и оставља по страни, потискује. Услед технолошког и економског успона и напредовања погледи на живот и свет су се значајно изменили, што је за последицу имало скрајнутост пређашње споменутих питања која се тичу духовности, заједнице и емоционалности.

С друге стране, роман *Tai* помера и мења пређашње успостављену перспективу, предочавајући нам да се Оријент ипак опире и бори против таквог разумевања Запада, тј. да постојање другог и другачијег света сведоче о томе да борба и даље траје, ниједног тренутка се не покорављајући Западу и његовим схватањима. Али, упркос томе, та поимања на Западу и даље постоје, јер су културни обрасци Запада веома јаки, утиснути у културу и у сваком појединцу су изузетно присутни и укорењени чак и предодређујући.

„Човек највише ужива кад се нечему препусти. Просто не можемо себи да дозволимо да се нечему истински препустимо: особи, физичком задовољству, времену, страсти, патњи, чак ни раду” (GOCIĆ 2014: 66).

Човек Запада не може да приушти себи препуштање, спонтаност, има потребу да свиме манипулише, да све држи под контролом, али му ствари непрестано измичу пред очима у покушају да их обузда и то га управо и чини веома несрећним. Културна моћ Запада је толика да обликује и управља мишљењем људи, те не чуди што је велики број истомишљеника који врло лако усвајају културне обрасце и мишљења. Оријентализам је нешто посве другачије од онога како га Европа и европски човек перципирају, а то се у Гоцићевом роману и уочава јер је аутор јасно дао назнаке, указао на раскорак који постоје и дао могућност Тајланду, као недовољно истраженој земљи, да проговори о себи и покаже какве заблуде на Западу постоје. Приклањајући се питању срца и осећајности, јунак нам показује да се у односу на човека са почетка романа преобразио, духовно уздигао, измирио са самим собом и уцеловио као личност. Такође, одабрао је филозофију другачију од оне европске и онеспокојаваће културе, да би унутар другачијег културног модела матријархата и матрифокалног друштвеног уређења пронашао мир и склад са собом, али и са светом око себе и постао део заједнице.

„Начин да издржимо стапање с празнином јесте бирање пута срца. Преузимајући

на себе све бreme, наше ће нас властито срце заштитити, помоћи преко искушења и тегоба. Буди хитар да заволиш. Делај с љубазношћу и са осећањем и имаћеш благослов. И молим те, путуј довољно далеко да на том путу добациш и до мене” (GOCIĆ 2014: 271).

Цитат који је аутор превео за потребе романа представља наговештај одабира који је сам јунак начинио, а догађаји који ће уследити до завршетка романа представљају примену научене и усвојене тајландске филозофије. Гоцић је у свом роману разоткрио другости у односу на културне обрасце, те и отворио читаоце за нова искуства и другачија разумевања као она која измичу догматизму, показао како се и у тој другости може опстати и да је та другост спремна да пригрли и заштити онога ко се према њој отвори.

4. Закључак

Представљајући и образлажући концепције Другог, уочена је слојевитост те другости која прожима читав Гоцићев роман на различитим нивоима и тиче се како полности, тј. спознаје другости унутар себе самог, тако и другости простора у коме се борава, затим другости у културолошком смислу која подразумева и другост имагологије. Гоцићев роман је и сам окретање ка том Другом, његов значај је у томе што својим наративним стратегијама даје простора да се та другост обзнани и проговори о себи. То се чини на начин који искључује културолошке обрасце управо у жељи да се посредством искуственог укаже на једну недовољно истражену културу која није била у фокусу интересовања људи, посебно не оних са Запада. Посебна пажња сада се усмерава на маргину, на скрајнуте личности и културе како би им се дао глас и омогућило да проговоре изван устаљених образаца који намећу свој начин мишљења, разумевања и доживљавања стварности. Роман *Tai* постаје дискурс оријенталног, тајландског, од тренутка када се његов главни јунак и наратор отвори према Оријенту и источњачком поимању живота и света, не покушавајући да му се опири и да га контролише, већ да прихвати филозофију и начин живота коју она са собом носи. Дискурс оријенталног јесте дискурс заједништва, мира, хармоније са собом и другима, склада са природом, емоционалног, потпуног живота у коме је пробуђена свест о овде и сада. Дискурс оријенталног подразумева и матријархат и матрифокалност друштва као места где је смештен женски принцип као другост која опстаје, упркос постојању и превладавању патријархалности и патријархалног друштвеног уређења присутног и укореењеног у бројним културама. Главни јунак и наратор у роману јесте човек који води егзилантски живот у покушају да пронађе свој идентитет и да као личност постане целовит чиме би превазишао кризу средњих година, незадовољство и празнину. Мотив путовања и потраге јесу неке од кључних тачака овог романа управо зато што подразумевају више нивоа: духовни, емоционални, идентитетски, егзилантски, социјални. Отискивање на Исток, на Тајланд, јесте сусрет са самим собом, али и са анимом, са женским принципом, са Великом Мајком (Мајком Земљом) која штити све оне који су јој благонаклони или је замоле за помоћ. Приклањајући се женском принципу, јунак показује да је пронашао део себе, што показују другачија перспектива и перцепција које доприносе томе

да буде испуњен, задовољан и прихваћен у заједници. На основу свих разматрања и приказа другости, закључујемо да је она веома присутна и свепрожимајућа, али и да се мора сагледавати са различитих аспеката како би се разумела у својој целисти као оној која и у самом роману постоји као таква.

Цитирана литература

- AHMETAGIĆ 2018: AHMETAGIĆ, Jasmina. „Teorijsko-metodološke pretpostavke imagologije i njeno preoblikovanje”, u: *Baština*, sv. 44, Priština-Leposavić: Institut za srpsku kulturu, 13–24, 2018.
- ARSENIJEVIĆ MITRIĆ, Jelena, *Terra amata vs. Terra nullius: diskurs o (post)kolonijalizmu u delima B. Vongara i Ž. M. G. le Klezioa*, Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet, 2016.
- [orig.] АРСЕНИЈЕВИЋ МИТРИЋ, Јелена, *Terra amata vs. Terra nullius: дискурс о (пост)коло-нијализму у делима Б. Вонгара и Ж. М. Г. ле Клезиоа*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2016.
- BAHOFEN 1990: BAHOFEN, Johan Jakob, *Matrijarhat*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1990.
- BURŽINJSKA, MARKOVSKI 2009: BURŽINSKA, Ana i MARKOVSKI, Mihal Pavel, *Književne teorije XX veka*, Beograd: Službeni glasnik, 2009.
- JUNG, Karl Gustav, *Čovek i njegovi simboli*, Beograd: Narodna knjiga – Alfa, 1996.
- [orig.] ЈУНГ, Карл Густав, *Човек и његови симболи*, Београд: Народна књига – Алфа, 1996.
- JUNG 2003: JUNG, Karl Gustav, *Arhetipovi i kolektivno nesvesno, Izabrana dela Karla Gustava Junga, četvrta knjiga, peti tom*, Beograd: Atos, 2003.
- LIVERSEJDŽ 2010: LIVERSEJDŽ, Toni, *Velika boginja: o ženskim figurama tokom 25.000 godina*, Beograd: Arhipelag, 2010.
- MITIĆ, TODOROVIĆ 2017: MITIĆ, Z. Ivana, TODOROVIĆ, D. Stefan, „Tipovi tuđeg govora u romanu ‘Tai’ Gorana Gocića”, u: *Philologia mediana: Godišnjak za srpsku i komparativnu književnost*, vol. 9, No. 9, Niš: Filozofski fakultet; Arz libri, 215–229, 2017.
- [orig.] МИТИЋ З. Ивана, ТОДОРОВИЋ, Д. Стефан, „Типови туђег говора у роману ‘Таи’ Горана Гоцића”, у: *Philologia Mediana: Годишњак за српску и компаративну књижевност*, vol. 9, No. 9, Ниш: Филозофски факултет; Arz libri, 215–229, 2017.
- NOJMAN 2015: NOJMAN, Erih, *Velika Majka: Fenomenologija ženskih oblika nesvesnog*, Beograd: Fedon, 2015.
- RADIN SABADOŠ 2019: RADIN SABADOŠ, Mirna, „Narcissus taking selfie – post-socialist literary representation of “whiteness” in the Balkans”, u: *World literature studies*, Bratislava: Institute of World Literature, Slovak Academy of Sciences, issue 4, vol. 11, 97–110, 2019.
- SAID 2008: SAID, Edvard, *Orijentalizam*, drugo izdanje, Beograd: Biblioteka XX vek, 2008.
- UGREŠIĆ 2000: UGREŠIĆ, Dubravka, „Biti izvan, intervju vodila Ana Ristović”, u: *Reč*, 60/5, 111–122, <https://www.yumpu.com/xx/document/view/12445036/bitizvan-dubravka-ugresic>, 14. 4. 2022.
- FROJD 1984: FROJD, Sigmund, *Iz kulture i umetnosti*, Novi Sad: Matica srpska, 1984.
- FROM 2019: FROM, Erih, *Zdravo društvo*, Beograd: Kosmos izdavaštvo, Podgorica: Nova knjiga.
- HAMOVIĆ, Valentina. „Između svetova – roman ‘Tai’ Gorana Gocića”, u: *Studia Slavica*, XIX, z. 2, Opole: Uniwersytet Opolski, 269–276, 2015.
- [orig.] ХАМОВИЋ, Валентина, „Између светова – роман Таи Горана Гоцића”, у: *Studia Slavica*, XIX, z. 2, Opole: Uniwersytet Opolski, 269–276, 2015.
- HAČION 1996: HAČION, Linda, *Poetika postmodernizma: istorija, teorija, fikcija*, Novi Sad:

Svetovi.

Извори

GOCIĆ 2014: GOCIĆ, Goran, *Tai*, Beograd: Geopoetika, 2014.

Milica A. Kandić

THE IMAGE OF THE OTHER IN GORAN GOCIĆ'S NOVEL *TAI*

In this paper, we deal with the concepts of the Other in Goran Gocić's novel *Tai*. This concept covers observations regarding the Orient as the Other in relation to Europe, and matriarchy and the matrifocal social order versus patriarchy and the patriarchal order, the anima as the Other within the man in relation to the woman and the man who does not comprehend his anime. This discourse on Otherness also includes observations regarding imagology and the ideas it constitutes, which are present in the novel as revelations for Western European understanding of the world and life. Through imagology, we will see how cultural patterns can predetermine the life of an individual in the West, determine the notions that an individual will have regarding a concept, which is the case with the image of the East and the Orient in the novel itself. The aim of this paper is to emphasize this otherness, to explain and expose it, to indicate a new perspective in understanding and perceiving the East, but also to show that the novel confronts all the prejudices of the West and portrays the East beyond the stereotypes and dogmas of cultural patterns.

Keywords: The Orient, East, West, anima, *Tai*, novel, imagology, matriarchy, patriarchy, otherness.

Сузана Р. Бунчић*

Универзитет у Источном Сарајеву

Педагошки факултет Бијељина

ИНТЕРТЕКСТУАЛНОСТ КАО ФОРМАТИВНИ ПРИНЦИП У РОМАНУ ЧУВАР АДРЕСЕ МОМА КАПОРА

У раду анализирамо роман *Чувар адресе* (2000) Мома Капора са становишта типова и функција интертекстуалних односа у њему. У уводним разматрањима баца се свјетло на основне аутопоетичке ставове писца и поливалентну жанровску природу овог романа у склопу Капоровог прозног опуса и *Сарајевске трилогије*. Након тога се, најприје, дефинише сам појам интертекстуалности, а потом се аплицирањем теоријских поставки Дубравке Ораић Толић издвајају основне врсте интертекстуалних, цитатних, аутоцитатних и аутореференцијалних релација које налазимо у тексту романа *Чувар адресе*. Нарочита пажња усмјерена је на анализу односа између текста *Чувара адресе* и интертекста *Љетописа* Мула Мустафе Башекије, односно аутоцитатних веза међузависности текста Капоровог романа и његове раније објављене приче *Чудо се догађа Бел Амију*. Закључујемо да интертекстуални и аутоцитатни поступци имају функцију конструктивних елемената који управљају структуром и смислом приповијести, повезујући дијелове приче у кохерентну цјелину.

Кључне ријечи: *Чувар адресе*, аутопоетика, цитатност, аутореференцијалност, *Љетопис* Мула Мустафе Башекије, *Чудо се догађа Бел Амију*, наративни идентитет, мемоарско-аутобиографска проза, металепа

1. Уводна разматрања

Роман *Чувар адресе* Момо Капор објавио је 2000. године и он заједно са романима *Последњи лет за Сарајево* (1995) и *Хроника изгубљеног града* (1996) чини *Сарајевску трилогију* (2003), тестаментарно дјело овога писац посвећено његовом родном граду². У чудној мјешавини стварности и сна, прошлог и садашњег, документарног и фикционалног, објективног и личног израста на моменте аутобиографска, на моменте историографска, а опет фикционална³ прича о Капоровом родном

* sulalovic712@gmail.com

2 Момчило Капор рођен је у Сарајеву 8. априла 1937. године. За вријеме бомбардовања овога града 13. априла 1941. године у Сарајеву је погинула Капорова мајка Бојана, спасавши живот своје четворогодишњем сину властитим тијелом. Овај догађај је у великој мјери одредио пишчеву судбину као и његов однос према родном граду. Капор је у Сарајеву доживио прве љубави, прва пијанства, нацртао прве цртеже, почео да пише, објавио прву причу и, коначно, доживио неке од највећих животних пораза. Родни град остаће за њега једна од мистерија, која га је својом амбивалентном снагом нагонила да стално размишља и пише о њему.

3 Никола Грдинић сматра да и аутобиографија као жанр припада фикционалној прози, а то поткрепљује чињеницом да се при изградњи аутобиографског текста аутор служи истим поступцима којима се служи и приликом обликовања фикционалних наративних текстова. „За писца аутобиографије карактеристична је тежња да проживљени живот накнадно осмишљава тако што ће збивања пове-

граду, његовој историји, менталитету људи и коначном губитку „лепог и несрећног града Сарајева” (KAPOR 2003: 4). Због тога је у тексту *Сарајевске трилогије* Капор саградио своје лично Сарајево; оно је за њега постало замјена за физички топоним града који је због политичког прогона морао да напусти још 1972. године. У том контексту ова књига припада егзилантском писму⁴ које увијек подразумева историјско-политичку контекстуализацију⁵. При томе је егзил у Капоровом случају, са једне стране, ствар пишевог личног избора (*exsilium voluntarium*) који је условило неслагања са доминантном идеологијом седамдесетих и осамдесетих година 20. вијека у тадашњој Југославији, а са друге је присила, јер је писцу од 1972. године повратак у Сарајево онемогућен пријетњама затвором, премлаћивањем и смрћу. У предговору *Трилогији* писац тако каже:

„Ова *Трилогија* рађала се у дугом, данас већ тридесетогодишњем изгнанству из родног града, који сам последњу деценију могао да видим једино са планина које га окружују. Отишавши први пут из њега још као деветогодишњи дечак, покушао

зати у целину, као да је у свим његовим поступцима и доживљајима постојао какав смишљен план. Тако он сопствени живот посматра уназад као грађу коју обликује према некој сврси. То практично значи да ће према неком изабраном циљу правити некакав избор чињеница, да ће поједине епизоде сажимати, поједине изостављати, понешто измислити (односно дописати) или поставити у другачији редослед. Због тога се декласирани однос према истини сукобљава са тежњом да се хаотичне чињенице из пишевог живота повежу у приповедну целину” (GRDINIĆ 2005: 665).

4 Момо Капор припада оним писцима који су веома често и радо говорили о својој инспирацији и начинима на који настају његова дјела. Једна од константи која заокупља његову мисао у интервјуима и есејима је *писање* које се нашло на размеђи свједочанства и књижевне фикције, односно питање односа писца и његовог живота и књижевних дјела која ствара. Капор најчешће инсистира на свједо-чанском карактеру своје прозе што је доводи у веома блиску везу са аутобиографским и мемоарским дискурсом, при чему се акценат ставља на причу која мора произлазити из стварности. „Суштина литературе је у приповедању. Ако човек живи у неком времену и са неким људима и ако му је посао да буде приповедач, он мора да пише о том времену и о тим људима” (KAPOR 2013: 170), рећи ће писац у једном од својих интервјуа. Прогласивши се свједоком једног времена, његових социјалних и културних околности и мијена, пропадања више система и држава и конституисања нових, Капор ствара нарочит прозни тип који је веома често мјешавина аутобиографије, мемоара и фикције. У том смислу писац каже: „Многе ствари се дешавају, ми пијемо кафу, сунце иде иза угла, неко се заљубио... то све одлази у непроврат. Али када ја то напишем, и ако поново изазовем исти интензитет емоција које је имало кад се дешавало, ја сам спасао ствар од заборавља, тачније направио сам гробницу за много људи, која је удобна и у којој можеш да се смејеш.” (KAPOR 2013: 184).

5 Остављање трага о једном времену и људима у њему, као дубока људска потреба, а затим и откривање смисла живота у датом времену и простору неке су од најважнијих преокупација Капорове прозе, израз његовог умјетничког укуса и поетичког опредјељења. На ратна збивања деведесетих година прошлог вијека Капор гледа као на пројекат страних сила којим је планирано да се на простору бивше Југославије створи још једна „мегалополијска” самопослуга, а њени становници претворе у послушне конзументе. Процес унификације Балкана, сматра Капор, морао је да крене стазом коју је комунизам утирао четрдесет година, а она је подразумевала заборав. Заборав поријекла, предака, жртава, мученика, вјере и Бога, светиња и великана. Писац сматра да пројекат није успио само захваљујући томе што је и за вријеме комунизма народ водио „двоструки живот”, опомињући се свога поријекла. Сарајево као град са највећом етничком разноликошћу био је идеалан да се на њему опроба планирани пројекат заборавља. Међутим, у покушају стварања мултиетничког демократског града у коме никоме није битно које вјере, нације или идеологије је онај други, Запад се преварио и намјесто њега добио поприште највећих страдања у Европи поткрај двадесетог вијека. Умјесто модерног мултиетничког и демократског, створен је простор који много више подсећа на муслиманске средњовјековне градове (KAPOR 2014: 89).

сам безброј пута да га саставим од расутих слика, звукова и мириса, укуса јела и раних љубави, ликова оних који су ме волели и оних који нису, желећи да заувек имам свој изгубљени град у корицама једне књиге коју ћу моћи да понесем са собом, куд год да будем лутао” (KAPOR 2003: 4).

Говор о егзилу, као што видимо из предговора *Трилогији*, подразумејева спрегу стварности и фикције, другим ријечима, у Капоровом случају то је нарочит спој ауторове биографије и текста, амалгам живота и дјела која је написао. Из текста романа *Чувар адресе* може се јасно ишчитати да је Капор, и док је био у свом родном граду, био „metafizički egzilant” (SAID 2000: 29), односно да је „egzil metafizičko stanje” (BRODSKI 2000: 49) јер се јасно описују егзилантска мјеста гдје су се сакупљали они који се нису слагали са доминантном идеологијом, духом града у коме се налазе и владајућом књижевном поетиком и политиком тих година:

„Стари сарајевски писци, који нису умели да пишу о хидро-централама, посакривали су се у мишје рупе, споредне бирцузе и књижарску антикварницу Садика Бучука у Зрињској улици код Катедрале” (KAPOR 2003: 12).

Кафана „Два вола”, Зрињска улица код Катедрале, малена антикварница Садика Бучука су азил у „метафизичком егзилу”. Настављајући даље, у предговору *Сарајевској трилогији*⁶, Капор наглашава своју намјеру да се текстом овога дјела приближи мемоарско-љетописном типу прозе, који ће у својственом капоровском маниру представљати амалгам стварности и фикције на унапријед задатом, културно-историјском хронотопу града у коме је рођен:

„Због тога, главни јунак ове трилогије није сам аутор, нити било ко од његових ликова и њихових судбина, већ лепо и несрећни град Сарајево у који смо сви заувек уткани. За оне који нису пратили судбину овог града потребно је рећи да је у новембру 1995. године, после Дејтонског споразума, стари град Сарајево припао Федерацији, док су индустријска периферија и околна брда припали Републици Српској. Тако је Сарајево једини град на свету у коме је забрањен улазак *Трилогији* која му је посвећена, као и њеном аутору. Писац можда више нема времена да чека да поново види места на којима су се догађали његови романи, али *Сарајевска трилогија*, на срећу, има” (KAPOR 2003: 4).

Овај ауторски увод значајан је из неколико разлога. Прије свега, њиме се потцртава егзилантска природа и искуство приповједача који у сјећању жели да из неког другог времена и простора обнови у тексту слику града из кога је прогнан и тако га спаси од заборава. Друго, састављање града од „расутих слика, звукова и ми-

6 Иако је роман *Чувар адресе* првобитно објављен као самостално дјело 2000. године и то као посљедње у хронолошком редослиједу оних који чине *Сарајевску трилогију* – *Хроника изгубљеног града* објављена је прва, 1996. године, а *Последњи лет за Сарајево* двије године касније (1998), он у се у композицији *Сарајевске трилогије* нашао на првом мјесту. Редослиједом је прати *Последњи лет за Сарајево*, док је на трећем мјесту *Хроника изгубљеног града*. Ово недвосмислено указује да је интенција аутора била да искористи семантички потенцијал насловне синтагме „чувар адресе” као увода у причу о губитку града и идентитета и њиховом поновном, новом конституисању у књижевном тексту. Стављен на прво мјесто у склопу *Трилогије*, *Чувар адресе* је први чин једне велике личне и националне идентитетске драме везане за хронотоп Сарајева, чији је примарни задатак да буде књига свједок некадашњег „поретка” и његовог урушавања у посљедњем рату.

риса, укуса јела и првих љубави” (КАПОР 2003: 4) не представља само текстуализацију приче о изгубљеном дому, адреси, једном времену и простору, већ и покушај да се одреди властити идентитет који се открива претакањем чињеница у текст. Имати град „у корицама књиге” (КАПОР 2003: 4) и носити га са собом ма куда лутао, иако се у њега више не може, потрага је за исходишним, чворишним елементима наративног идентитета и обликовања, али и идентитета Мома Капора као писца и као човјека. Другим ријечима, овај роман покреће многобројна метатекстуална и мета-поетичка питања као што су: жанровско одређење ове прозе, *наративни идентитет*, друштвена функција књижевности, *култура сјећања*, значај и смисао детаља за причу и многа друга.

Из увида у цјелокупно Капорово прозно дјело сасвим је јасно да писац инсистира на његовом хибридном⁷ карактеру, истичићи у први план намјеру да проза коју ствара буде нарочита врста „компилације”. Савремени роман⁸ је, по Капоровом мишљењу, омниворан жанр који је у стању да у себе прими много других жанрова не губећи на своме квалитету уколико се заснива на доброј причи. Другим ријечима, када је Капорова проза у питању ми смо увијек на несигурном терену хибридних, монтажних и колажних, изразито дијалогичних, односно, интертекстуалних творевина. У свему томе савршена вјерност списатељског акта фикционалном или фактуалном модусу писања нити је дио ауторских намјера нити је практично остварива. Чак и она дјела која претендују на чињеничну истинитост, попут мемоара, врло често имају фикционалне наносе, а о роману као изразито хибридном жанру, који је у стању да асимилује готово све врсте „језика” конкретног друштва у коме настаје и његовој могућој фактуалности, на шта је указивао још Бахтин⁹, не треба

7 Ради се о дјелима која одликује комбиновање различитих жанровских одлика. Најчешће су то тзв. „граничне” врсте које се налазе у подручјима између књижевности и неког другог вида дискурсне праксе. У њих убрајамо: аутобиографију, биографију, мемоаре, путописе, дневнике, есеје, фељтоне, репортаже, записе итд. Појмове хибрида и хибридизације у науку о књижевности увео је чувени руски филозоф Михаил Бахтин: „Hibridnom konstrukcijom nazivamo iskaz koji po svojim gramatičkim (sintaksičkim) i kompozicionim obeležjima pripada jednom govorniku, ali u kojem su stvarno pomešana dva iskaza, dva govorna manira, dva stila, dva 'jezika', dva smisaona i vrednosna vidokruga” (BAHTIN 1989: 63).

8 „Данашњи роман није више класична дикенсовска организација књиге, он се све више приближава колажу између новинарства, фељтона, есеја, путописа, чак и драме. Он се не обазире на некакве фиоке у које би требало да га ставе, као што се и сама уметност не обазире” (КАПОР 2013: 112).

9 Поједностављивањем и нормативним одређивањем жанрова морали бисмо прво заобићи ноторну чињеницу о поливалентности романа као генолошког појма који је и поред тога што је задобио одавно статус стабилног књижевног жанра у суштини још увијек веома лабаво и конфузно дефинисан. Сјетимо се Бахтинових ријечи о роману: „Kao celina roman je mnogostilska govorna raznolika, višeglasna pojava. Istraživač se u njemu suočava sa nekoliko raznovrsnih stilskih jedinstava koja se ponekad nalaze u različitim jezičkim ravnama i potčinjavaju se različitim stilskim zakonitostima. Evo osnovnih tipova kompoziciono-stilskih jedinstava na koja se obično razlaže romaneskna celina: neposredno autorsko književno-stilsko pripovedanje (u njegovim najrazličitijim varijantama) stilizacija različitih oblika usmenog pripovedanja u svakodnevici (skaz); stilizacija različitih oblika poluknjiževnog pisanog pripovedanja u svakodnevici (pisma, dnevници i sl.) različiti vidovi književnog, ali vanumetničkog autorskog govora (moralna, filozofska, naučna razmatranja, retorička deklamacija, etnografski opis, protokolarna obaveštenja itd)” (BAHTIN 1989: 15).

На сличан начин Никола Грдинић говори о аутобиографији. Грдинић закључује да је аутобиографију немогуће прецизно дефинисати јер она у себе, попут романа, укључује велики број других жанрова. Он аутобиографији не даје статус жанра по себи, мада је сматра релативно

ни говорити. Писац је увјерен да се ту, поред нас, у нашој непосредној близини, у кухињама наших мајки и бака, лицама која и не примјећујемо, ћошковима о које се свакодневно ослањамо налази наша суштина. При томе, да би описао дух једног времена, да би дочарао атмосферу догађаја о којима приповиједа и удахнуо причи живот, Капор, попут натуралисте, инсистира на истинитој и прецизној фактографији што ову прозу додатно приближава историографском дискурсу. Да би се књижи вјеровало морају се сакупити предмети, мјеста, улице, сокови, јела, тролејбуске линије, све што један амбијент и чини за причу, увјерен је писац, јер је само прецизна фактографија у стању да „оживи” вријеме. У том контексту можемо говорити и о наслову овог дјела који наративни субјект позајмљује од свог пријатеља Бел Амија. Посљедњи пут када су се чули, наративни субјект и главни јунак овог романа, питао је Бел Амија за његову тетку Соњу, која га је одгојила и неизмјерно вољела, на шта је он одговорио да је она „чувар адресе” (КАПОР 2003: 36). Соња је једина остала у Сарајеву, да обилази гробове и подсјећа на постојање свих оних који су из неких разлога морали да напусте овај *лијепи и несрећни град*. Истовремено, „најтеже занимање” (КАПОР 2003: 36) за које је наратор чуо је и његово занимање, занимање писца који ће активирајући сјећање у корицама књиге на којима стоји наслов *Чувар адресе* сачувати од заборава мјеста, тренутке и судбине оних који су чинили дух Сарајева, нудећи им ново пребивалиште у књижевном тексту. Другим ријечима, овиме се открива да функцију *чувара адресе*, функцију онога ко „сјећа на постојање” врши аутор преко књижевног текста који ствара, односно, да књижевни наратив има дуже памћење од владајућих наратива моћи.

Као што се млади писац сјећа како је у једном периоду своје младости снажно био привучен истраживањем родног града, те да му је у томе највише помогла књига *Љетопис* Мула Мустафе Башескије, тако и књига *Чувар адресе* треба да помогне онима који су заувјек прогнани из Сарајева, као и њиховим потомцима, да сачувају сјећање на српску духовну и културну заоставштину у том граду. Самим тиме насловна синтагма „чувар адресе” указује на то да природа савременог књижевног дјела надилази његову артифицијелну функцију. Књижевно дјело, и то у великој мјери управо захваљујући интертекстуалности, добија функцију складишта културних и историјских кодова једног друштва и једног времена. Другим ријечима, управо захваљујући књижевности и интертекстуалности, као поступку ткања новог текста на подлози ранијих текстова, историја не може бити преварена. Тако се књижевни текст *Чувара адресе* испоставља сигурнијим и постојанијим „документом” од владајућих индоктринисаних историјских наратива. Брисање адресе, немогућност њеног проналазка означава забрану сјећања што је еквивалент забрани постојања. Књижевни текст се на тај начин супротставља и вирителној цензури, јер оно што самосталном наративном врстом која попсједује довољно одлика да се може разликовати од сличних врста које подразумијевају писање о властитом животу. „Жанровска окосница аутобиографије није у њеном досадашњем развоју очврснула. Проблем жанра, у целини, до сада није ни добио какво-такво општеприхваћено решење. Напомињем да је методолошка проблематика проучавања аутобиографије веома слична методолошкој проблематици у проучавању романа. И један и други облик нису били канонизовани, имају веома разноврсну типологију, поседују способност апсорбовања различитих жанровских структура у своје основе. Аутобиографија се отуда може посматрати слично роману као врста у настајању, односно као врста која није завршила свој развој него се и даље трансформише мењајући облике” (GRDINIĆ 2005: 671).

је записно у њему не подлијеже правилима виртуелног контекста у коме се све што се не слаже са владајућом либерално-капиталистичком идеологијом цензурише, брише или на њега ставља одредница непостојећег – „*address not found*”.

У *Чувару адресе Љетонис* Мула Мустафе Башескије цитиран је што у дужим, што у краћим одломцима укупно двадесет пута. Сваки цитатни одломак из *Љетониса* отвара посебно поглавље и причу у тексту *Чувара адресе*. Што се више примичемо крају приповијести, цитати се умножавају, радња се убрзава, наратор жури да помене што више људи, мјеста и исјечака времена који су утицали на његово формирање и склопи тако потпуну слику града из кога је прогнан, а тако изгради и цјеловит наративни идентитет који се проналази у јазу између стварности и фикције. При томе *Љетонис* Мула Мустафе Башескије, осим што је жанровски сигнал коме текст *Чувара адресе* жели да се приближи као врсти узорног штива, представља и основни структурни елемент (тачније цитати преузети из *Љетониса*) који управља смислом и композиционим устројством Капоровог романа.

1.1. Појам интертекстуалности

Термин *интертекстуалност* у науци о књижевности се почео користити шездесетих година прошлог вијека када је Јулија Кристева скovala и први пут употребила овај термин како би њиме именovala својство књижевних текстова да увијек говоре о другим текстовима. У складу са тиме, интертекстуалност је дефинисала као „*tekstualnu inter-akciju, koja se proizvodi unutar samog teksta*”, то је „*način kako tekst čita istoriju i uključuje se u nju*” (KRISTEVA 1969: 422–448). Кристева наглашава да сваки текст мора бити тумачен на два нивоa – хоризонталном, који успоставља везу између аутора и читаоца и вертикалном који повезује текст са осталим текстовима. Овако дефинисана интертекстуалност свако писање новог текста схвата као реплику на већ постојеће текстове, при чему је аутор текста и читалац претходног текста, чиме се протврђује његово присуство у историји, а на тај начин се и друштво уписује у текст. Кристева је у својим радовима, заправо, представила западној теоријској мисли оно што су Виктор Шкловски и нарочито Михаил Бахтин двадесетих и тридесетих година двадесетог вијека именovali – Шкловски, ширим појмом „цитатних релација” у склопу „теорије очуђења”, а Михаил Бахтин у склопу своје теорије о „двогласној ријечи”, „дијалогичношћу”, односно „разноријечјем” у роману. *Naratološki rečnik* Џералда Принса о интертекстуалности говори у смислу односа између датог текста и других текстова које он цитира, поновно исписује, апсорбује, продужава, или уопште трансформише и у односу према којем је схватљив и смислен (PRINS 2011: 76). Принсова књига има и одредницу *дијалогско приповиједање* „*dialogic narrative*” и њега одређује као „*pripovedanje koje odlikuje interakcija nekoliko glasova, svesti ili pogleda na svet, od kojih nijedan ne obuhvata ostale, niti je od njih superiorniji*” (PRINS 2011: 36).

Од седамдесетих година прошлог вијека, па до данас низале су се расправе о природи и смислу интертекстуалности. Неке од најзначајнијих су створили Мишел Фуко, Мишел Ариве, Лорен Џени, Мишел Рифатер, Шарл Гривел, Хајнрих Плет, Манфред Фистер, Линда Хачион, Антон Попович, Игор Смирнов и многи други. За наш приступ роману *Чувар адресе* најинтересантнија су запажања која је о интертек-

стуалности дала Ренате Лахман (Renate Lachmann). Лахманова најприје констатује да је књижевност „стуб културне меморије” (LACHMANN 2008: 301), при чему је писање уједно и чин „сјећања и нове интерпретације” (LACHMANN 2008: 301). По њеним ријечима „Интертекстуалност показује процес којим се култура, гдје је „култура” култура књиге, непрестано преписује и ретранскрибује, непрестано се редефинишући кроз своје знакове. Сваки конкретан текст, као скицирани меморијски простор, конотира макропростор сјећања који или представља културу или се појављује као та култура” (LACHMANN 2008: 301). Лахманова инсистира на томе да је интертекстуалност кључна за конструисање смисла у тексту и успостављање континуитета културног сјећања: „Сјећање на текст формира се интертекстуалношћу његових референци. Интертекстуалност настаје у чину писања утолико што је сваки нови чин писања прелазак простора између постојећих текстова. Кодови којима припадају елементи испреплетени у интертекстуалном дискурсу чувају свој референцијални карактер у односу на семантички потенцијал и културно искуство. Културно памћење остаје извор интертекстуалне игре која се не може преварити; свака интеракција са њим, укључујући и ону која је скептична у вези са памћењем, постаје производ који изнова свједочи о културном простору” (LACHMANN 2008: 304).

Још једно занимљиво, а за наш приступ теми и релевантно мишљење о интертекстуалности налазимо код Марка Јувана. Синтетишући свјетску научну мисао о интертекстуалности у књизи *Интертекстуалност*, Јуван значај интертекстуалности проналази у увођењу историјске перспективе како у намјерну, тако и у латентну интертекстуалност (JUVAN 2013: 170). Књижевност се стога указује као најсуптилнија мнемотехника, јер умјетници своја надахнућа црпу из свог културног (књижевног) сјећања па су текстови истински „palimpsestni kriptogrami odnosno skladišta kulturne memorije” (JUVAN, 2013: 171).

1.2. Типови интертекстуалности Дубравке Ораић Толић

Једну од најзначајнијих и термилошки и типолошки најјаснијих теорија интертекстуалности на нашим просторима дала је Дубравка Ораић Толић. Она је основна начела своје теорије интертекстуалности и цитатности првобитно изложила у оквиру зборника *Intertekstualnost & intermedijalnost* (1988) у чланку *Citatnost – eksplicitna intertekstualnost*, а двије године касније је постулате своје теорије детаљно развила и објаснила на примјерима руских авангардних pjesnika у монографији *Teorija citatnosti* (1990). Ораић Толићева у својим радовима прво прави разлику између интертекстуалности као ширег и надређеног појма ужем термину цитатност и каже: „Citacija ili citiranje su citatni intertekstualni procesi, a citatnost je svojstvo intertekstualne strukture” (ORAIĆ 1988: 122). У складу са тиме она најприје налази четири типа интертекстуалних односа: 1. искључивање или интертекстуална ексклузија (алегорија); 2. укључивање или интертекстуална инклузија (стилизиција, пародија, травестија, пастиш); 3. пресјек или интертекстуална интерсекција (реминисценција, топос, одјек) и 4. подударане или итертекстуална еквиваленција (цитат, цитатност, превод, несвјесна цитатност) (ORAIĆ 1988: 124–125). Прва четири типа интертекстуалних односа представљају класичне форме интертекстуалности, одно-

сно ријеч је о имплицитној интертекстуалности, док четврти тип који је и основни предмет интересовања Дубравке Ораић-Толић потпада под експлицитну интертекстуалност. Цитатност је, према њеним ријечима, „svojstvo umjetničke strukture građene od citata, tj. na načelu citiranja” (ORAĆ-TOLIĆ 1990: 9). Све цитатне релације састоје се од три елемента: 1. властитог текста (текста који цитира), 2. цитата, односно туђег цитираног текста и 3. контекста из кога је цитат преузет. Желећи да унесе ред у терминолошку збрку насталу када су у питању цитатни предлошци, односно контексти из којих се цитати преузимају, ова теоретичарка указује на разлику између термина подтекст и прототекст и то тако што ће подтекстом бити сматран „tuđi tekst kao misaona pojava”, док ће се о прототексту или тексту антецеденту говорити када је у питању „realni tuđi tekst nazočan u sustavu kulture” (ORAĆ-TOLIĆ 1990: 15). На основу односа између три члана сваке цитатне релације ова научница разликује четири начина на која се сви цитати могу подијелити, а то су: 1. Цитатни сигнали којима текст упућује на постојање цитата, гдје налази двије врсте цитата – праве и шифриране, а у оквиру ових других подтипове (протоцитате и псеудоцитате); 2. Опсег подударања између цитата и подтекста, гдје издваја три типа цитата – потпуни, непотпуни и вакантни (празни); 3. Врста прототекста из кога су цитати преузети – интрасемиотичке, интерсемиотичке и транссемиотичке и 4. Семантичка функција цитата у склопу текста – референцијални и аутореференцијални (ORAĆ 1988: 127–138). Када је у питању трећи начин, Ораићева издваја посебну типологију цитата релевантну за књижевноумјетничке текстове, а то су: 1) интерлитерарни или књижевни цитати (подтекст је други књижевни текст); 2) аутоцитати (подтекст је властити текст); 3) метацитати (подтекст су искази о књижевности); 4) интермедиијални цитати (подтекст су сликарство, музика, филм итд); 5) изванестетски цитати (подтекст су разни неумјетнички текстови) (ORAĆ 1988: 130). У оквиру изванестетских цитата ауторка наводи постојање три подтипа: 1. Интервербалне цитате који се остварују између књижевности и неког другог вида писане текстовне праксе као што је документарна грађа, новински текстови, рекламни слогани, изреке, научни текстови итд, 2. Интерлингвални цитати у којима се писац у своме тексту писаном природним језиком служи цитатима на неком другом језику и 3. Фактоцитати или цитати живота који подразумевају цитатну грађу стварних цивилизацијских предмета (ORAĆ 1988: 132–133). У односу на типологију цитата коју је поставила Дубравка Ораић-Толић покушаћемо да сагледамо типологију интертекстуалних цитатних релација које смо уочили у *Чувару адресе* Мома Капора, као и њихову семантичку функцију. С обзиром на то да се у раду углавном бавимо односима између прототекстова – *Љетописа* Мула Мустафе Башескије и Капорове приче *Чудо се догађа Бел Амију* и текста *Чувара адресе*, те начинима на који прва два управљају структуром и смислом потоњег, остали видови интертекстуалних и цитатних релација биће, углавном, само побројани.

1.3. Интертекстуални поступци у *Чувару адресе* и њихова функција

У *Чувару адресе* проналазимо готово све облике интертекстуалности и цитатности. Према цитатним сигнаlima имамо ситуацију у којој су интерлитерарни цитати у глобалу прави, јер садрже спољне назнаке – знаке навода, другачији тип

слова, углавном курзив, или назнаке о прототексту из кога су преузети. Ситуација постаје сложенија када је ријеч о аутоцитатима и метацитатима, јер су они у већини случајева шифрирани. Да би се на прави начин могла реконструисати типологија интертекстуалних и цитатних односа у Капоровом штиву, неопходно је имати увид у цјелокупно стваралаштво овог писца. Изузетак од правила, када је у питању аутоцитатност чини прича *Чудо се догађа Бел Амију* која поред *Љетописа* Мула Мустафе Башескије представља основни прототекст са којим текст *Чувара адресе* успоставља интертекстуалне односе зависности.

У случају приче *Чудо се догађа Бел Амију*, однос интертекстуалности је аутоцитатне и аутореференцијалне природе и твори се тако што текст *Чувара адресе* својим основним заплетом подражава и проширује заплет приче. *Чудо се догађа Бел Амију* једна је од првих прича коју је написао Момо Капор, тако да се на овај начин, са семантичке стране гледано, активирају истовремено и референцијални и аутореференцијални¹⁰ интертекстуални односи. У краткој причи *Чудо се догађа Бел Амију*, оствареној у форми исјечка из живота, Капор описује двојицу пријатеља и прво сексуално искуство једног од њих. Повученог, осјетљивог и неодлучног, те маштању склоног Пуфка и активног, сналажљивог и супериорног Бел Амија. Спарног љетњег дана двојици пријатеља дешава се оно о чему су дуго маштали, прилази им дјевојка позивајући Пуфка да јој се придружи у слободном стану. Збуњен оваквим наглим позивом, он се повлачи. Међутим, активни Бел Ами трчи за дјевојком и на крају доживљава прво сексуално искуство. Другим ријечима, у *Чувару адресе* имамо процес аутентификације фикције. Наратор у првом лицу открива се као лик приче *Чудо с едогађа Бел Амију*, односно повјереник и хроничар који је забиљежио стварне догађаје и личности који ће касније насељавати и његово књижевно дјело. Тиме Пуфка, као фикционалног јунака приче *Чудо се догађа Бел Амију*, идентификујемо у једном сегменту као стварну особу, аутора Мома Капора. Осим тога, због низа прича о стварним личностима које су својом појавом и животима утицале на формирање нараторове личности, ова књига представља и посебну врсту документарно-хроничарске грађе. Због овога би *Чувар адресе* са жанровског становишта могао да носи предзнак аутобиографско-мемоарског дискурса. С друге стране, сама позиција наратора *Чувара адресе*, који се са једне далеке тачке у времену, на измаку живота, враћа у сјећању у дане своје младости, говори о стварању новог фикционалног наратива. Креативна моћ сјећања, које је само непоуздано у фузији са реалним људима и догађајима, твори свијет *Чувара адресе*. Дислоцирани наратор-јунак принуђен је да ствара свој *мнемотор* у тексту властитог романа, а његово стварање условљено је, поред осталог, и чином реконструкције читања записа текста *Љетописа* Мула Мустафе Башескије које је још као младић успио да направи у антикварници Садика Бучука¹¹. Читање текста *Љетописа* је откривање Сарајева, а Сарајево је, баш као и

10 „Referencijalni su citati orijentirani na podtekst, a autoreferencijalni na tekst. Prvi upućuju na smisao prototeksta iz kojega su uzeti, drugi na smisao teksta u koji su uključeni” (ORAIC-TOLIĆ 1990: 30).

11 Скромни и побожни Садик се са нарочитом пажњом односио према *Љетопису*, држећи га увијек поред *Курана* на полици и не дајући никоме да га изнесе из његове антикварнице. Иако је посједовао мноштво књига, од којих је већина била полујавно забрањена, приповједач наглашава важност *Љетописа* и чињеницом коју су сви блиски овом необичном и мудро старцу знали, а то је да је у мору књига, поред *Курана*, Садик још једино прочитао *Љетопис*. Наратор се сјећа: „Ипак, тај добри човек ми је дозвољавао да, седећи поред излога његове књижарске антикварнице, прелиставам, читам и

Бел Ами, продужетак нараторовог идентитета:

„У једном раздобљу своје младости, страшно сам се занео проучавањем града у коме сам рођен. Чинило ми се, да су читава његова топографија, његове планине, обронци, улице, старе тврђаве, забити сокаци, чесме, потоци, па и сама плитка Миљацка, продужеци моје сопствене коже. [...] Веровао сам да се тајна мог живота, и уметности којом ћу се бавити, крије управо ту негде, где се старо турско сучељавало и прожимало са новим временом на границама европских четврти, претварајући се у чудну заплетену фантазмагорију. *Летопис* Мула Мустафе Башескије, за мене је, стога, представљао право откриће – тајну мапу скривених путева кој ће ме кроз лавиринте одвести до запретење суштине. Знао сам већ тада – у тој тамној непроходној шуми, тајанственој као време – обележена је линија мог сопственог живота” (КАРОР 2003: 65–66).

С једне стране родни град, а са друге Бел Ами, као продужеци нараторовог идентитета, односно властити ранији текст и туђи текст – текст Башескијиног *Љетописа* су палимпсестне основе чијом се интертекстуалном реактуелизацијом гради текст *Чувара адресе* и на нов начин још једанпут пропитује властити идентитет и узроци онога што се збива данас траже у прошлом.

За Бел Амија наратор ће рећи да је то његов друг из дјетињства старији од њега три године, који је био нека врста његовог учитеља и вође.

„Уз то, обојица смо били усамљени јединци, па сам тако у Бел Амију стекао и старијег брата. Становали смо у истој улици, у две куће које су делиле заједничко двориште, окренуте унутрашњим кухињским странама једна другој. [...] Бел Ами је већ са десет година успоставио везу између наше две терасе, повезавши их дво-струким конопцем за сушење рубља, чијим смо повлачењем могли један другоме да пребацимо разне драгунлије, уживајући при том у том епохалном открићу као да смо управо пронашли очак или ватру, на пример. Тај конопац успоставио је везу између две усамљености која ће потрајати годинама” (КАРОР 2003: 17–18).

У случају Бел Амија може се говорити о специфичној врсти нараторовог двојника и алтер-ега, а самим тиме и о поцијепаности, ламиналности нараторовог идентитета. Најприје, то се може ишчитати на основу начина на који се описује Бел Ами. Супротност наратору, он је увијек био активан и неустрашив и тако успијевао да се први домогне ствари за којима је овај жудио. У дјетињству и раном младићком добу били су то кликери, перорез, стрипови, бугарске цигарета *Златна Арда*, тастер за морзеову азбуку, војнички двоглед, тако да наратор само закључује: „Бел Ами је увек био богатији од мене” (КАРОР 2003: 18). Бел Ами је пронашао и скровито мјесто у коме су наизмјенично један другоме читали њихово омиљено штиво, књигу *Тимпентил – град без родитеља*¹² Ериха Кестнера. И на плану физичког изгледа Бел Ами је супротност наратору-лику. Он израста у „згодног, складно грађеног младића тужних сивих очију и неукротиве светле косе чији су му бичеви падали преко чела” (КАРОР 2003: 24), док наратор себе описује као „сиво страшило”, са „косом улепље-

преписујем поједине одломке из историје свога града” (КАРОР 2003: 64).

12 „Док би један читао, други би лежао са подвигеним рукама испод главе и сањарио. Можда смо не-свесно, тиме замењивали оно читање бајки, пред спавање, мајки које обојица нисмо имали” (КАРОР 2003: 22).

ном ораховим уљем”, „клемпавим ушима” и „претанким мишицама без трага једног јединог мишића” (KAPOR 2003: 14) због којих пати толико да помишља и на самоубиство. Миљеник среће¹³, Бел Ами је у свему био супериорнији у односу на свога пријатеља. Опчињен филмом који је тада био у великој моди, Бел Ами је већ као тинејџер статирао у неким представама, био је „рођени глумац”, а град је познавао до танчина, први од свих њихових пријатеља спавао је са дјевојком, био је „готово славан; сви су га познавали” (KAPOR 2003: 38). Његову изузетност наратор потцртава епизодом из дјетињства када је, као ратно сироче без оба родитеља из Унрине помоћи, мимо свих очекивања, донио само пилотску капу на опште разочарање родбине. За разлику од њега, наратор је повучен, контемплативан, неспреман на акцију, он уз Бел Амија из прикрајка осваја град, и то више мисаоно него дјелатно. Амбициозност која је красила Бел Амија доводи до тога да наратору преотме и највредније што је имао, његову пријатељицу и тајну љубав, Веру. Ривали и пријатељи од дјетињства, антиподи какви су сви двојници, раздвојени Вером, више се нису видјели. Њихов близаначки идентитетски однос симболички најбоље приказује епизода са војничким двогледом који је имао једно разбијено стакло, а са којим су у дјетињству наизмјенично могли изблиза да виде чуда и мистерије родног Сарајева. При томе, напукло стакло¹⁴ симболички означава наратора и његов каснији животни позив писца – онога ко биљежи догађаје у времену, док оно здраво представља Бел Амија.

Аутореференцијални биографски дио нараторовог идентитетског одвајања од Бел Амија најављују одломци из *Љетописа* који говоре о различитим природним и небеским знамењима која указују на надолазећу „катаклизму”:

„У мјесецу сафер [...] три ноћи између акишама и јаџије, у исто вријеме узастопно, догађао се земљотрес [...] у петак навече појавила се црвен [...] Нека је знано да није поцрвело цијело небо, али је црвен била као крв. [...] Два пута се виђало како лети метеор кој је био веома сјајан. [...] појавила се звијезда репатица у близини Влашића” (KAPOR 2003: 102–103).

13 Када је у питању име нараторовог двојника, ради се, такође, о интертекстуалној реминисценцији на главног јунака, Жоржа Дироја и наслов Мопасановог романа *Бел Ами* (1885), који се у српском језику преводи као *Љубимац*. Радња романа прати успон сиромашног, бескрупулозног младића у париском друштву који захваљујући пријатељу бива заспослен као новинар, а касније постаје власник новинске агенције и преотима и супругу свога пријатеља.

14 Напукло стакло у овом случају може да означава напрслине у нараторовој личности узроковане раним губитком мајке и ратним дешавањима у родном граду. Такво стакло је нова призма кроз коју будућем писцу град Сарајево, људи и догађаји у њему изгледају сасвим друкчије у односу на „нормалан” поглед. Нешто касније, говорећи о чудацима које је сретао на улицама Сарајева, наратор себе поистовјеђује са лудим младићем који би по цијели дан сједио на обали и бацао хартије у Миљацку: „– Можда је неким посебним чулом осећао да се и сам бавим протицањем времена које је он одбројавао летом и падом својих папирнатих минута, а ја њиховим исписивањем?” (KAPOR 2003: 142). Са друге стране, симболику ове сцене могуће је тумачити и на другачији начин. Наиме, ако двоглед разумијевамо као средство које кориснику пружа оптичку илузију близине у стварности веома удаљених објеката, онда Бел Амијево здраво стакло задржава своју функцију одржавања илузије блискости са градом, док напукло стакло више нема ту функцију, илузија о близини града или „блискости” са градом се руши и кроз напрслине пролази сасвим другачија слика коју наративни субјект ове приповијести покушава преточити у причу пред нама. Бављење „протицањем времена”, као једним од примарних задатака своје професије (писца), само ће показати да је „напукло стакло” пропуштало реалнију слику града.

Послије данаведеног са Вером и Бел Амијем на обали Миљацке, гдје су се голи купали и сунчали, ни Бел Ами ни Вера се не појављују за столом у „Два вола”. Иако несвјестан својих правих осјећања, наратор-јунак осјећа страшну љубомуру услед које долази до кидања невидљивих нити које га везују са пријатељем. Символ тог одвајања је текст нове приче: „Овај пут то није била прича о Бел Амију, него о мени самом.” (КАПОР 2003:107). У истом поглављу описано је и како први пут сједа за машину за куцање и сам без Вере уноси своју причу, а такође, помиње и свог новинарског ментора Петра Иванића, као и своје неприкосновене новелистичке узор Чехова и Мопасана:

„Тог јесењег поподнева, изгубио сам заувек пулс крвотока; заменило га је монотонно откуцавање машине и кратки звонцав звук новог реда. Иванић је био строг, али стрпљив учитељ” (КАПОР 2003: 109).

Почетак одвајања од двојника одвија се у креативном чину писања, а излаз проналази у аутокреацији – писању о самом себи. Потпуни раскид са двојником остављен је за крај романа, он је смјештен у 1972. годину, исту ону у којој је стварни аутор Момо Капор заувјек напустио родни град. Све се завршава погибијом Бел Амија у близини Лос Анђелеса. Летећи својим властитим авионом, завршава живот имућног филмског продуцента ударивши у жице далековода:

„Након изненадног блеска, потпуно необјашњиво, у једанаест сати ноћу, док сам нешто читао, без икаквог разлога nestало је на тренутак струје у мојој соби на другој страни планете. Знао сам, Бел Амију се нешто десило” (КАПОР 2003: 174).

То је уједно и посљедње поглавље књиге, а најављује га слједећи цитат из *Љетописа*: „У овој години се свијет много одао кривом свједочењу из похлепе за богаћењем. (1782.) (КАПОР 2003: 173). Сарајево, коме наратор-јунак више не припада и кога више не препознаје, град је *кока-коле*, *чиваса*, *охолих* и *грубих људи без заноса*, *чежње* и *боли*, град преозбиљан за циркусе који више не свраћају у њега. Наратор резигнирано закључује да би такво било прави рај за Бел Амија. За њега, с друге стране, Сарајево је остало само *Тимпентил – град без родитеља*, нека врста „хетеротопије”¹⁵, караказана и казнено-поправног дома.

Према врсти прототекста из кога су цитати преузети, у *Чувару адресе* највећи је број интерлитерарних цитата, а затим слиједе аутоцитати, што је специфично

15 Термин хетеротопија у науку је увео Мишел Фуко. Говорећи о „другим мјестима” он издваја два основна који су „povezani sa svima ostalima, a ipak protivrečni sa ostalim raspoređivanjima” (FUKO 2003: 31) – утопију и хетеротопију. Хетеротопије су „protiv-rasporedi”, а Фуко издваја два основна вида хетеротопија с обзиром на намјену: „heterotopiju krize” и „heterotopiju odstupanja”. Прва група карактеристична је за „примитивна” друштва и „sadrži povlašćena ili sveta mesta, mukla, rezervisana za pojedince koji se nalaze, u odnosu na društvo ili okolinu unutar koje žive, u stanju krize. Adolescenti, žene tokom menstrualnog perioda, trudnice, starci itd” (FUKO 2003: 32), док су други тип хетеротопија карактеристика нашег времена и њих „nastanjuju pojedinci čije ponašanje odstupa od uobičajenog prosjeka ili propisane norme. „To su prihvatilišta, psihijatrijske klinike; to su, razume se, i zatvori, a ovom spisku moraju se bez sumnje dodati i starački domovi” (FUKO 2003: 33). Такође, он говори о хетеротопијама које су повезане са фрагментима времена, и ту, такође, издваја два типа: библиотеке и музеје као хетеротопије које покушавају акумулирати вријеме и хетеротопије повезане са најповршнијим временом као што су вашари, села за одмор итд (FUKO 2003: 34; 35).

мјесто Капорове поетичке концепције у којој се стварност и фикција преплићу до тачке на којој не можемо јасно разликовати шта је дио стварне пишчеве биографије и доживљеног искуства, а шта припада фикцији. Капор, наиме, спада у ред писаца којима је властито искуство полазна основа за књижевно стварање, односно оних који читавог живота пишу једну књигу. Другим ријечима, у Капоровој прози не-престано наилазимо на истовјетне и донекле измијењене сегменте који се селе из једне књиге у другу, а тичу се сиромашног и несрећног дјетињства, одрастања, пута до друштвене афирмације, младалачких заблуда и митизација које као свој крајњи резултат имају проблематичан идентитет. Од интерлитерарних цитата, поред два основна предлошка о којима говоримо у раду, издвајају се они из *Ане Сњегине* и *Малог принца*. Омиљени Верин цитат из *Малог принца* био је:

„Видиш ли тамо доле, она житна поља? Ја не једем хлеб. Жито мени ништа не значи. Житна ме поља ни на шта не подсећају. То је жалосно! Али ти имаш косу боје злата. Биће дивно кад ме припитомиш. Жито, које је злаћано, подсећаће ме на тебе. И ја ћу волети шапат ветра у житу...” (КАПОР 2003: 72).

Њиме се освјетљава природа везе између младог наратора, писца почетника, и његове пријатељице, дактилографкиње Вере. Баш као што ни Мали Принц није умио на прави начин протумачити Лисичине ријечи, млади писац не схвата њихово значење, оне за њега постају смислене тек након дугог низа година када неповратно игуби Веру. Одломак из поеме *Ана Сњегина* Сергеја Јесењина које рецитије пјесник Либеро Маркони, дочаравају младићеву неутаживу чежњу за љубављу и могу се сматрати једним од аутопоетичких топоса Капоровог стваралаштва¹⁶: „Далеки драги дани невесели –// Никад да ишчезне та слика, глас...// Тих година сви смо воле-ли, // Али су мало волели нас...” (КАПОР 2003: 88). Истовјетну функцију наведеним стиховима има и реминисценција на Кјеркегоров *Дневник заводника*, који млади Момчило купује вјерујући да се ради о приручнику за освајање женских срца и за добијање њихове наклоности.

Чувар адресе почиње мирним хроничарским маниром, уланчаним плусквамперфектом, којим се наглашава давно прохујало вријеме и истовремено најављује централни догађај на који прича реферише, а то је – како је Момо Капор постао писац објавивши причу *Чудо се догађа Бел Амију*. Оваквим уводом наративни субјект, односно наратор-аутор¹⁷ се позиционира као неко ко са једне удаљене тачке у времену поново открива простор свога формирања, али и своје књижевне инспирације и тема којима се бавио у свом списатељском раду. На овај начин се на основу врсте аутотекста, у овом случају раније објављене властите приче, истовремено активира и поетска и биографска аутореференцијалност. Другим ријечима,

16 Капор ће, наиме, често што у интервјуима, што у својим романима и причама (кроз уста својих јунака) изражавати увјерење да је писање производ неутаживе чежње за љубављу и дивљењем којих је недостајало у дјетињству и раној младости.

17 Ријеч је о металептичком прекорачењу (*металепси аутора*) којим се осе фикцијског – наративног и реалног – ауторовог времена „уврћу” једна око друге. Металепсу је из реторике у наратологију увео Жерар Женет означивши је „posebном kauzalnom relacijom koja u jednom ili drugom značenju ujedinjuje autora i njegovo djelo, odnosno u širem smislu stvaratelja nekog prikaza sa samim prikazom” (GENNETE 2006: 11). О металепси говоримо када у приповиједном чину долази до брисање границе између свијета приповиједања и свијета који се приповиједа, односно између фикције и стварности.

хомодијегетички наратор *Чувара адресе* представља се писцем приче *Чудо се догађа Бел Амију*, али и протагонистом те приче, као и једног од хиподијегетичких нивоа у самом тексту романа *Чувар адресе*. Он, дакле, не само да наративизује свој живот – лични и професионални, него и враћа своје фикцијске јунаке у стварност из које су и потекли.

„Са непуних осамнаест година и првом причом написаном у животу *Чудо се догађа Бел Амију*, стајао сам у предворју главног уредника књижевног часописа „Будућност”, на прагу иза кога ме је очекивала слава.

Млади писац носи свој првенац на оглед. [....]

Ко је био Бел Ами о коме сам написао причу?

Мој најбољи друг још од малих ногу”[....] (КАПОР 2003: 13; 17).

Чувар адресе је дјело фрагментаране, колажне структуре коју у компактну цјелину везује прича о духу Сарајева, односно цитати из *Љетописа* Мула Мустафе Башескије. Са наратолошке тачке гледано, роман посједује неколико наративних токова, односно, преплиће се неколико наративних равни, које се као у каквој кинеској кутији огледају и смјештају једна у другој по принципу рекурзије. Једна је прича о томе како је Момо Капор постао писац, друга је о томе ко је био Бел Ами, трећа је о друштву за столом кафане „Два вола”, њиховим причама о књижевности, великом свијету, сањаном и недостижном Паризу, четврта је о пријатељству и љубави са дактилографкињом Вером, пета је о Садику Бучуку и његовој антикварници, шеста је о томе ко је био Мула Мустафа Башескија и његов *Љетопис*, а све оне срећно се сливају у двије велике приче овог романа. Једна је о граду Сарајеву и његовом духу, а друга је о идентитетском и списатељском формирању Моме Капора. Основи обликовачки принцип којим је Капор успио уклопити различите приче и сегменте у једну јесте интертекстуалност. У првом реду предложак *Љетописа* који, осим што представља врсту жанровског цитата, јер *Чувар адресе* тежи да се у жанровском смислу приближи љетопису, управља и структурисањем текста, односно размјештањем фрагмената приче о Сарајеву и нараторовом сазријевању, продубљујући значења и смисао Капоровог романа.

Цитатни мото представљен стиховима Целалудина Румија: „*Слушај флауту како свира// Она плаче за временом// Кад трска је била*” (КАПОР 2003: 7), као један од облика паратекста, односно текста на границама наратива, сигнал је за емоционални и семантички оквир постојања текста и наратора *Чувара адресе*. Флаута која плаче за временом када је била трска је оквир за осјећајност субјекта исказивања који се у потрази за властитим идентитетом спушта у времену и простору до оних дана када је почињао да се обликује као индивидуа и као писац. Тиме наратор не тежи само да обухвати изгубљени простор, већ и вријеме које га је обликовало. Истовремено, ово је и један од првих интертекстуалних сигнала који управља структуром дјела најављујући тему и задате оквире у којима ће се текст кретати. Сну о великом свијету, оличеном у Паризу, сомнабулној и сиромашној, провинцијској младости проведеној у читању дјела и одломака тада свјетски популарних писаца попут Сартра, Хемингвеја, Фицџералда, Фокнера, слушању прича о животу у великом свијету, популарних шлагера и џез пјесама, контрапунктира се сарајевска

стварност у којој се наратор, његов пријатељ Бел Ами и дактилографкиња Вера покушавају снаћи и изборити за своје мјесто под сунцем, тачније побјећи из њега и домоћи се великог западног сна оличеног у Паризу. Што се тиче класификовања датих цитата према опсегу подударана између цитата и прототекста, није их једноставно одредити у односу на предложену подјелу Дубравке Ораић-Толић. То се, најприје, односи на аутоцитате јер код највећег броја није прецизно одређен контекст из кога су преузети, не можемо бити сигурни да ли је ријеч о потпуним или непотпуним цитатима. Изузетак, као што смо већ нагласили чини прича *Чудо се догађа Бел Амију*, која је аутоцитатни предлогак тексту романа. Ситуација са интерлитерарним и фактоцитатима нешто је јаснија, јер су интерлитерарни цитати, углавном, јасно одређени, нарочито када је у питању *Љетопис*, али и други литерарни прототекстови, док фактоцитати, већином, бивају замијењени интервербалним цитатима и долазе из сфере музике, сликарства и филма. Њихова функција у роману је продубљивање и дочаравање атмосфере једног сегмента времена. Такав је почетак сегмента у коме нам писац доноси атмосферу првих година после Другог свјетског рата. Најважнију улогу у томе, заправо, играју интертекстуалне алузије и реминисценције: *Римске фонтане* Оторина Респиџија које се по дотрајалом покућству преливају са огуљеног креденца, симфонијски оркестар који у Дому армије изводи *Фантастичну симфонију* Хектора Берлиоза, док се на зидовима Дома прављеним у доба сецесије, који личе на украсе на свадбеној торти, налазе платна *Прелаз преко Неретве* и *Битка на Сутјесци* са којих су се коњи и тифусари пели по предратним мурано лустерима¹⁸. Осим ових, у књизи је велики број алузија и реминисценција на популарну културу тога доба, нарочито на француске шансонјере и џезисте: Жилијет Греко, Едит Пјаф, Ива Монтана, Жилбер Беко, Жоржа Барнаса, као и филмове и глумце тога времена: Франсоаз Саган – *Добар дан, туго*, Годара – *До последњег даха*, Трифоа – *Четиристо удараца*. Залуђеност филмом и неким далеким свијетом у коме млади бунтовници освајају свијет *старих*, нарочито је потенцирана алузијама на филмску и поп-икону тога времена, Џемса Дина – *Џемс Дин или бол живота*. Ови интертекстуални поступци носе велики симболички потенцијал и имају функцију друштвено-културне контекстуализације јунаковог одрастања и формирња његовог идентитета, активирајући у свијести читаоца читаву скалу социјално и културолошки условљених смислова.

Поновно ишчитавање биљешки из *Љетописа* је онај важан тренутак метафизичког, односно духовног раскида са послератним градом. Зато први цитат преузет из Башескијиног *Љетописа* гласи:

„Сарајево је од стране југа или кибле затворено великом планином Требевићем, па тако Сарајлије немају уопште разборитости. Имају намет, али им она касно долази као што оно пословица каже ‘Након рушења Басре’. Сарајлије су попут стоке, па ће често за зло рећи да је добро и обратно. (1781)” (КАРОР 2003: 12).

18 „Фантастична симфонија звучала је због тога још фантастичније, нарочито онада када је у лирски мотив ‘Idée fixe’ Хектора Берлиоза, посвећен несрећној љубави према глумици Смитсоновој, улетао цилик хармонике и урлање народних певача и хероја из суседног официрског ресторана у коме су ови, до скоро млади и витки људи, сада преко ноћи угојени генерали и команданти, пили пелинковац и пиво, окружени свитама улизица и дворских луда” (КАРОР 2003: 10–11).

Другим ријечима, Башескија свједочи да су неодмјереност у поступцима, њихова непримјереност ситуацији, као и морална аморфност вјековна обиљежја људи рођених у Сарајеву. У истом маниру може се ишчитати и псеудоцитат којим Ника Милићевић упозорава младог пјесника Матију (Матија Бећковић, прим аут.) на сарајевску мимикрију: „Босна ти је ово, момче! И кад имају шешире на глави, носе их као да су фесови. А панталоне им се од посебног начина хода толико отромбоље и изгубе форму, да ландарају као шалваре...” (КАПОР 2003: 88).

Ауторова намјера је да, када то није могуће у стварном Сарајеву, чије су улице постале лавиринт, чије небо су премрежили паукови, а магла се претворила у смог, у тексту свог дјела сачува нити Аријадниног клупка. Те нити чини прича о властитом идентитетског обликовању и друштву¹⁹ из кафане „Два вола” који су „представљали ембрион, симбол онога што називамо Европом” (КАПОР 2003: 175).

Закључак

У *Чувару адресе* Мома Капора уочили смо готово све врсте интертекстуалних и цитатних поступака. Од оних класичних типова интертекстуалности као што су реминисценција, стилизација, алузија, стилске цитације, интерлингвални и фактоцитати који бивају замијењени интервербалним цитатима, па до метатекстуалних, аутотекстуалних и интерлитерарних цитата који доминирају. Основи цитатни предлошци са којима дјело ступа у дијалошки однос су Капорова прича *Чудо се догађа Бел Амију* и Башескијин *Љетопис*. У мозаичкој, фрагментарној структури *Чувара адресе*, цитати преузети из *Љетописа* имају функцију композиционих конектора који не само да управљају структуром већ и семантиком и смислом дјела. Сваки цитатни сегмент преузет из *Љетописа* отвара ново поглавље, односно нову причу о духу Сарајева. Текстом овог романа Момо Капор је испунио нека од основних начела своје поетике. Свједочећи, наиме, о стварном Сарајеву своје младости, он га истовремено фикцијски преосмишљава и наново конструише у тексту, а самим тиме спасава од заборавља. Питање родног града и његовог посједовања у тексту нераскидиво је повезано са питањем властитог идентитета, поетичког одређивања и културног памћења. До идентитетског препознавања долази се писањем, а родни град наново се проналази саткан у тексту романа *Чувар адресе*. Реконструишући у тексту слике властитог сјећања и позивајући се жанровски и цитатно на *Љетопис* Мула Мустафе Башескије, Капор је створио жанровски поливалентно дјело на размеђи фикције, аутобиографије, мемоара и метафикције. Интертекстуалност се наметнула као најадекватније рјешење које је аутопоетичку намјеру спровело у дјело – „Мнемоничка функција књижевности изазива интертекстуалне поступке, или: обрнуто, интертекстуалност производи и одржава књижевно памћење” (LACHMANN

19 Поучен Башескијом и његовим ријечима: „Овдје ћу навести и забиљежити датуме неких догађаја који се збише у Сарајеву граду и босанском алајету, као и имена неких мојих умрлих пријатеља из Сарајева које сам добро познавао а који преселише на други свијет. Њихова имена биљежим без хронолошког реда, онако како ми који на ум падне. Чиним то да се њима преда рахмет (...) јер као што се каже: Што је записано остаје, а што се памти ишчезне! (1756)” (КАПОР 2003: 68), Момо Капор је у овом дјелу забиљежио читав низ што скица, што књижевних портрета, својих изузетних савременика: Ника Милићевића, Бранка В. Радичевић, Петра Иванића, Звонимира Шубића, Сима Драшковића, Хамзе Хума, Мелвила Албахарија, Матије Бећковића, Либер Марконија и многих других.

2008: 309).

Цитирана литература

- BAHTIN, 1989: BAHTIN, Mihail. *O romanu*, Beograd: Nolit, 1989.
- BRODSKI 2000: BRODSKI, Josif. „Stanje koje zovemo egzilom”, prevela Biljana Romić. *Tvrđa* 1–2, Zagreb: Hrvatsko društvo pisaca, 2000, str. 47–53. [orig.] BRODSKY, Joseph. „The condition we call exile”, *Alltogether elsewhere. Writers on exile*, ed. Marc Robinson, A Harvest book, New York: Brace & Comp, 1994. Pp. 10–19.
- GRDINIĆ 2005: GRDINIĆ, Nikola. „Autobiografija – problemi proučavanja”, *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik, knj. 51, sv. 3*, Novi Sad: Matica srpska, 2005, str. 665–674. [orig.] ГРДИНИЋ, Никола. „Аутобиографија – проблеми проучавања, *Зборник Матице српске за књижевност и језик, књ. 51, св. 3*, Нови Сад: Матица српска, 2005, стр. 665–674.
- ŽENET 2006: GENETTE, Gérard. *Metalepsa: Od figure do fikcije*, prevela Ivana Franić. Zagreb: Disput, 2006. [orig.] GENETTE, Gerard. *Metalepse. De la figure a la fiction*, Paris: Editions du Seuil, 2004.
- КРИСТЕВА 1969: KRISTEVA, JULIA. *Sémeiotikè: Recherches pur une Sémanalyse*, Paris, 1969.
- LAHMAN 2008: LACHMANN, Renate. „Mnemonic and Intertextual Aspects of Literature”. *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, ed. A. Erl i A. Nünning, Berlin–New York: Walter de Gruyter, 2008, pp. 301–309.
- JUVAN 2013: JUVAN, Marko. *Intertekstualnost*, NoviSad: Akademska knjiga, 2013.
- ORAIĆ 1988: ORAIĆ, Dubravka. „Citatnost – eksplicitna intertekstualnost”, *Intertekstualnost & intermedijalnost*, Zagreb: Zavod za znanost o književnosti, 1988, str. 121–156.
- ORAIĆ-TOLIĆ 1990: ORAIĆ-TOLIĆ, Dubravka. *Teorija citatnosti*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1990.
- PRINS 2011: PRINS, Džerald. *Naratološki rečnik*, prevela Brana Miladinov, Beograd: Službeni glasnik, 2011.
- SAID 2000: SAID, W. Edward. „Intelektualni egzil: izgnanici i marginalci”, preveo Dejan Kršić. *Tvrđa* 1–2, Zagreb: Hrvatsko društvo pisaca, 2000, str. 25–32. [orig.] SAID, W. Edward. „Expatriates and marginals”, *Representation of the intellectual*, London: Vintage, 1994, pp 35–49.
- FUKO 2005: FUKO, Mišel. „Druga mesta”, U: Pavle Milenković i Dušan Marinković (prir.), Mišel Fuko: hrestomatija, Novi Sad: Vojvođanska sociološka asocijacija, 2005, str. 29–36.

Извори

- KAPOR 2003: KAPOR, Momo. *Sarajevska trilogija*, „Čuvar adrese”, Niš: Zograf, 2003. [orig.] KAPOR, Момо. *Сарајевска трилогија*, „Чувар адресе”, Ниш: Зограф, 2003.
- KAPOR 2013: KAPOR, Momo. *Sentimentalni prtljag Mome Kapora* (uredili Dragan Lakićević i Ljiljana Kapor). Beograd: Zadužbina „Mommčilo Momo Kapor”–Srpska književna zadruga. [orig.] КАПОР, Момо. *Сентиментални пртљаг Моме Капора* (уредили Драган Лакићевић и Љиљана Капор), Београд: Задужбина „Момчило Момо Капор”–Српска књижевна задруга, 2013.
- KAPOR 2014: KAPOR Момо. *Sentimentalni rat i mir Mome Kapora* (uredili Dragan Lakićević i Ljiljana Kapor). Beograd: Zadužbina Mommčilo Momo Kapor–Srpska književna zadruga. [orig.] КАПОР, Момо. *Сентиментални рат и мир Моме Капора* (уредили Драган Лакићевић и Љиљана Капор), Београд: Задужбина „Момчило Момо Капор”–Српска књижевна задруга, 2014.

INTERTEXTUALITY AS A FORMATIVE PRINCIPLE IN THE NOVEL *ČUVAR ADRESE*
BY MOMO KAPOR*Summary*

The paper analyzes the novel *Čuvar adrese* (2000) by Momo Kapor from the point of view of the types and functions of intertextual relations in it. In the introductory remarks, the light is shed on the writer's basic autopoetic attitudes and the polyvalent genre nature of this novel as part of Kapor's prose oeuvre and the *Sarajevskatrilogija*. After that, the term intertextuality itself is first defined, and then by applying the theoretical assumptions of Dubravka Oraić Tolić, the basic types of intertextual, citational, autocitational and autoreferential relations that we find in the text of the novel *Čuvar adrese* are distinguished. Special attention is focused on the analysis of the relationship between the text of the *Čuvar adrese* and the intertext *Ljetopis* of Mula Mustafa Bašeskija, i. e. self-citation links of the interdependence of the text of Kapor's novel and his earlier publication of the story *Čudo se događa Bel Amiju*. We conclude that intertextual and autoquotation procedures have the function of constructive elements that manage the structure and meaning of the narrative, connecting the parts of the story into a coherent whole.

Keywords: *Čuvar adrese*, autopoetics, citation, self-referentiality, *Ljetopis* of Mula Mustafa Bašeskija, *Čudo se događa Bel Amiju*, hometown topos, (narrative) identity, memoir-autobiographical prose, metalepsis

Јелена И. Маринков*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет**

ДВОСТРУКА ФИКЦИОНАЛНОСТ МОГУЋИХ СВЕТОВА У ПРИПОВЕЦИ *СВИРАЧ ИЗ ЗЛАТНИХ ВРЕМЕНА*³

Фикционални светови у збирци *Нови Јерусалим* повезани су приповедним гласом, обликовањем мотива и фигурисањем лика Свирача из Златних времена. Служећи се Долежеловом теоријом могућих светова, испитаћемо функцију поступка аутентизације, експанзију домена виртуалности, одсуство приповедне дистанце и демонстрирање аутофикционалне потенције приповедања у овој причи. Лик Свирача је конструкт којим се преиспитује приповедно сопство, властити избор и могућности живота у аутофикционалном модусу (ауто)иронично названом *време Златног гета*. Показаћемо да се двострука фикционалност у овој причи реализује наглашавањем нереализованости – фикција по својој природи представља нешто што је могуће, а тематски фокус је на нереализованој могућности која припада прошлости. Демистификација идеологије у наративу о песнику и његовом двојнику измешта се на план метафизике – отуд осамостаљивање приче и покушај трансцендирања живота путем наратива.

Кључне речи: Борислав Пекић, *Свирач из Златних времена*, *Нови Јерусалим*, теорија могућих светова, Лубомир Долежел, фикционални свет, двојник

„Вратићу се као рефрен што се враћа,
У машту твоју довршену бедом,
У снове твоје облик, биће редом,
Моја ће сена као Пан с фрулом да корача!”

1. Исписивање приче о животу

Теоријом могућих светова у књижевности потврђује се онтолошка заснованост фикционалних светова произведених посредством наративног дискурса. Долежелове су речи: „У фикцији, живот не постоји пре исписивања приче о њему” (2008: 166). Исписивање приче надређено је животном догађају, а конституисање фикционалног света почива на премисама текста. Отуд и својеврсно осамостаљивање приче код једног од највећих српских приповедача, који у збирци приповедака

* j.marinkov.93@gmail.com

2 Рад је заснован на истраживању које финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација (број уговора 451-03-47/2023-01/200167).

3 Рад је био изложен у виду усменог саопштења на Другој бечкој годишњој конференцији у организацији Департмана за славистику Универзитета у Бечу (*Zweites Wiener Südslawistik Colloquium 2020/Vienna Graduate Conference South Slavic Studies 2020*), одржаној 29. и 30. октобра 2020. године у Бечу.

Нови Јерусалим постмодернистичким гестом ослобађа причу свих узуса које постављају аутор, имплицитни аутор, па и приповедач, устоличујући је као самостални ентитет.⁴

Збирка *Нови Јерусалим* композиционо је једноставна, састављена од пет приповедака сразмерно једнаке дужине, приповедачки и мотивски повезаних.⁵ Специфичним приповедачким и конструкционим стратегијама, Пекић је предупредио формалну и смисаону дисеминацију и аморфност, које се често јављају као одлике збирки приповедака. Мотив фруле, мотив вретена, мотив сна као унутрашњег стања јунака (у вези с којим су фигурисани мотиви вретена и свирале), као и лик Свирача из Златних времена, заједнички су свим причама, што указује на конституисање нове, постмодернистичке поетичке парадигме, коју одликује парадоксални континуитет у дисконтинуитету.

Приповедачев задатак је палимпсестно исписивање историје; наратор као полихистор испитује већ постојеће наративе. Започињање света од Алфе и Омеге је немогуће,⁶ те се и приче у овој збирци надовезују једна на другу, произилазе једна из друге: штавише, приче су једна у другој, интертекстуално се дозивају, али истовремено се и иронијски проблематизују сазнајне и онтичке диспозиције путем актуализовања разноликих модуса ерудитне фантастике.⁷ О томе речито сведоче коментари или, пре, напомене приређивача-приповедача. Пекић примењује поступак коментарисања приче, непрестано указујући на то да приче губе епифанијски карактер и да је аналогија између божјег и људског *poiesisa* поништена:

„У почетку уметности, док је ова нешто значила, причу су умели и смели приповедати пророци и свештеници Храмова. Оне су тада потицале од богова. Биле су поруке у Реч уклесане. Вечне, непроменљиве, одређивале су живот људи. Кад богови заћуташе, пророци и свештеници су још неко време у њихово име зборили. Али, приче више нису имале силу судбине. Постале су лажне, премда су извесне чари, од лажи која се задржала, начинили уметност приповедања” (РЕКИЋ 2004: 9).

Наративи више немају божански карактер већ добијају статус лажи, измишљотине, измаштане творевине, односно фикције. „Снага приче да у имажинацији читалаца оживи нестварне светове, указује на илузорни, обмањујући карактер фикције” (MILOSAVLJEVIĆ MILIĆ 2016: 26). Промена природе и функције приче у вези је са секуларизацијом мишљења. Уметничко дело губи метафизичку ауру у свету репродукција и конзументског односа према уметности, како је истакао Вал-

4 „Пустићу зато причу да у своје име говори” (РЕКИЋ 2004: 10).

5 Изузетак представља последња прича збирке „Луче Новог Јерусалима”, која у нараторолошком и жанровском смислу не кореспондира с осталим приповеткама – реч је о научном трактату чија је грађа лексикографски распоређена, а не о причи, а састављач овог текста нипошто се не може поистоветити с имплицитним аутором/приповедачем текстова који причи претходе. Мотивска веза, такође, веома је лабава и назначена тек помињањем мистериозне свирале и Свирача из Златних времена на самом крају приповетке „Луче Новог Јерусалима”.

6 „Сви се освајачи надају да пишу палимпсесте но мало коме пође за руком да, играјући се Творца, свет почне од Алфе и Омеге. На саструганом пергаменту наслеђеног живота увек нешто остане” (РЕКИЋ 2004: 7).

7 „Преиспитивање технике приповедања не може остати само формални експеримент. Помоћу тога се отварају и шира питања као што су епистемолошко: о могућностима сазнања, и онтолошко: о заснованости и текста и реалитета који се у њему представља” (PERIŠIĆ 2007: 13).

тер Бенјамин у чувеном есеју *Уметничко дело у веку своје техничке репродукције*⁸ – сматрамо како овај став може бити примењен и на уметност причања, односно речи. Лиотарово схватање да у периоду постмодернизма велики наративи бивају потиснути у корист малих, приватних историја, потврђено је и у *Новом Јерусалиму*.⁹

Према основној класификацији приповедних светова Лубомира Долежела, приповедач-хроничар *Новог Јерусалима* конструише фикционалне светове са више особа. Приповедни светови су повезани – интерференција је присутна и на плану макроструктуре и у домену микроструктуре. Мотив фруле и мотив вретена функционишу као интратекстуалне микроструктуре. Мотив фруле има сложену конотацију – најчешће се везује за поље еротике или за посмртне обреде.¹⁰ Вретено у народним веровањима има заштитну функцију и у демонолошким предањима користи се као средство препознавања нечистих сила.¹¹ Пекић ове традицијски утврђене конотације третира иронијски и тиме исказује амбивалентан однос према традицији, однос који не мора бити глорификацијски. На плану приповедне макроструктуре приче повезују приповедач-хроничар (изузев последње приче, *Луче Новог Јерусалима*) и мистериозни лик Свирача из Златних времена.

У приповеци *Мегалос Масторас и његово дело* Кир Ангелос у сну чује звук фруле: „...сети се сна. Најпре свирке неке фруле, па сна” (РЕКИЋ 2004: 38). У ову причу, такође у Кир Ангелосов сан, инкорпорирана је читава епизода из приче *Отисак срца на зиду*. Читалац постаје свестан овог интратекстуалног поступка такоређи *post festum*. У другој причи као неприсутни јунак фигурира Грантчестерски фрулаш. Имплицитни аутор примењује поступак *приче у причи* и Свирача смешта у алтернативни простор Подрума Без Повратка, где мистериозног музичара узалудно тражи дијаболични протагониста и другостепени наратор ове приче. Јунак налази свирача у сну и од њега преузима заводљиву мелодију која обитава на граници живота и смрти.¹² Жан-Луј Попје, главни јунак приче *Човек који је јео смрт*, у ноћној мори

8 „Оно што овде отпада можемо сажети у појму ауре и рећи: у веку техничке репродукције уметничког дела закржљава његова аура. Поступак је симптоматичан: његов значај превазилази подручје уметности. Техника репродукције, можемо уопштено формулисати, одваја оно што је репродуковано из подручја традиције. Тиме што техника умножава репродукцију, она јединствену појаву уметничког дела замењује масовном. А тиме што дозвољава репродукцији да се приближи ономе који је прима у свим његовим свакидашњим ситуацијама, техника актуализује оно што је репродуковано. Оба ова процеса доводе до снажног уздрмавања онога што је традицијом пренето – и то уздрмавање традиције јесте наличје садашње кризе и обнове човечанства. Они су најуже повезани са масовним покретима данашњице” (BENJAMIN 1974: 119). Иако се овај Бењаминов закључак не односи директно на књижевну уметност, сматрамо да га је и на њу могуће пренети, управо јер је приповедање током векова изгубило статус који је у примитивним заједницама имало.

9 У *Постмодерном стању* Лиотар анализира „распад великих Нарација” (1988: 29): „Велика прича је изгубила веродостојност, ма какав јој начин уједињавања био придаван: и као спекулативна прича и као прича о еманципацији” (LIOTAR 1988: 62).

10 „Основно значење флауте повезано је с еротском и погребном тескобом” (SIRLOT 2001: 110). Сви наводи из *Речника симбола* (*A Dictionary of Symbols*) Хуана Едуарда Сирлота дати су у нашем преводу и преведени су искључиво за потребе писања овог рада. Цитат у оригиналу гласи: “The basic meaning of the flute corresponds to erotic or funereal anguish.”

11 „В.[ретено] је коришћено као средство за препознавање нечисте силе и као заштитник” (VALENCOVA 2001: 103).

12 „Као по сликама, као у глави, као на јави. Од сна сам сазнао како и где да нађем грантчестерског младића, свирача из Златних времена и унапредим своје свирање. Јер и њега сам у сну видео. И тамо

визуализује гиљотину, коју никада није видео, у облику вретена огромних димензија (а вретено је и један од кључних реквизита у причи *Отисак срца на зиду*), и у сну зачује веселу мелодију „фруле невидљивог свирача” (РЕКИЋ 2004: 104). Ову мелодију зачуће још једном – пред погубљење, што указује на то да је она весник смрти и водич у мрачну оностраност, у „подрум без повратка”.

Метафизичка запитаност у свакој од прича испреплетена је с историјском имагинацијом и с тежњом за приказивањем идеолошке репресије која у историји „гута” појединца, али и достојанства с којим се човек супротставља идеолошким механизмима и историјском релативизму, попут Попјеа који је у време Француске револуције јео смртне пресуде, или Кир Ангелоса, који је у сумрак византијске цивилизације имао истанчаног сензибилитета за своје уметничко дело. Повезаност прича из збирке *Нови Јерусалим* илуструје реверзибилне процесе који постоје између стварности и фикције: „с једне стране, поетска имагинација приликом конструисања фикционалних светова употребљава 'грађу' коју проналази у стварности, а с друге стране, фикционални конструкти снажно утичу на наше поимање стварности” (DOLEŽEL 2008: 10).

2. Свемир са паралелним временима

У приповеци *Свирач из Златних времена*, четвртој по редоследу у збирци, јунак који је био имплицитно присутан у претходним причама коначно бива отелотворен, и то у светлу интимне распоућености протагонисте ове приче. Историја у *Свирачу из Златних времена* има функцију позадине на којој се оцртава појединачна прошлост – фокус је померен с епистемолошких на онтолошка питања и на смисао индивидуалног постојања у прошлости. Поступак аутентизације, који Долежел одређује као перформативно увођење у фикционално постојање (2008: 155), умногоме кореспондира са стратегијама приповедања, јер управо се илокуторним чином конституише интензионална структура фикционалног текста. Дискурс приповедача и дискурс ликова треба да осигурају аутентичност фикционалног света. Долежел истиче да је најауторитативнији и најпоузданији у погледу формирања фикционалних чињеница тзв. објективни, безлични приповедач, док дискурс ликова има карактер виртуалности (2008: 157–158). У Пекићевој причи *Свирач из Златних времена* долази до експанзије домена виртуалности – виртуалност упливише у аутентизацијски домен субјективног приповедача, додатно дестабилизујући приповедну инстанцу, која је истовремено фикционална особа и лик ограничен приватним виртуалним доменом. Реч је о двоструко нестабилној ступњевитој аутентизацији,¹³ манифестованој кроз субјективну Ich-форму приповедања и мистериозност збивања везаних за приповедачевог пријатеља. Одабиром овог типа аутентизације

је, под земљом, на Сабату, флауту свирао. Уистини прелепо, иако помало незахвално према сватовима Манор Хауса који га узалуд чекају” (РЕКИЋ 2004: 82).

13 „Снага аутентизације субјективних приповедних начина не може се објаснити функцијом аутентизације са две вредности. Морамо увести једну општу, ступњевиту функцију аутентизације, која може описати конструктивну снагу свих расположивих приповедних начина. Она фикционалним ентитетима приписује различите ступњеве (степене) аутентичности, у распону од 'потпуно аутентичан' до 'неаутентичан'” (DOLEŽEL 2008: 161).

отвара се простор за увођење виртуелног наратива.¹⁴ Хомодијегетички приповедач, наратор који је део приповедног света, конституише приватну хронику свог пријатеља, кога најављује као истинског протагонисту приче *Свирач из Златних времена*. Идентификујући себе као приповедача-хроничара, он је ипак незнатно измењен у односу на претходне приповести. Ова прича има карактер непосредног сведочанства, док је о осталим „готским хроникама” наратор посредно добијао обавештења путем различитих приповедних извора. Захваљујући првостепености наместо другостепености извора, генези и природи приче, ова приповест добија посебан статус у оквиру збирке. Легитимност и гарант веродостојности приче није у спољашњем наративу, већ у искуству фингираног хроничара и његовој позицији аутентичног наратора, одсуству дистанце и укидању непристрасности и објективног приповедања. Транспарентност у погледу приповедне композиције типичан је постмодернистички гест – наратор у процесу приповедања конструише значење и истовремено с имплицитним читаоцем настоји да уочи смисаону повезаност међу причама, али и сопствену функцију у конструисању приповедног света.¹⁵ Наглашена метанаративност манифестована је у поетичком иступању приповедног субјекта из фикционалног света:

„Не успокојава ме индугенција подарена уметности да с археолошком непристрасношћу прекопавам хумана ђубришта света којих се здрав разум кад год може клони, нити ме надахњује зелотска мисионарска истинољубивост која јој се такође приписује, премда сви знамо за њену пролазност, варљивост, привидност и чемерну поткупљивост. Искреност је последица разочарања, а на шта се оно односи, оставићу за крај приче. Нипошто да вас за стрпљење придобијем загонетком, него што истину ни сам не знам” (РЕКИЋ 2204: 121).

Субјективност може умањити компетенцију наратора, а „да би био прихваћен као извор фикционалних чињеница, *Ich*-приповедач мора доказати своју компетентност” (DOLEŽEL 2008: 163). Један од примењених поступака аутентизације свакако је „приповедање непосредног искуства” (DOLEŽEL 2008: 164), ојачано аутофикционалном потенцијом аутентичности конструисане приповести. Хомодијегетички приповедач трага за истинитосном вредношћу, чији статус истовремено релативизује.

Према Долежеловој типологији, фикционални свет приче *Свирач из Златних времена* припада фикционалним световима са више особа, тачније са два експлицитна и једним имплицитним актером¹⁶ – протагонистом, приповедачем и јунаком који се налази на граници фикционалног света. Иако је приповедач такође део приповедног света, дакле, хомодијегетички приповедач чија субјективност до-

14 Виртуелни наративи „указују на могуће али неостварене токове приче, то јест на хипотетичке догађаје” (MILOSAVLJEVIĆ MILIĆ 2016: 101).

15 „Склон сам уверењу да у тој судбини [приповедачевог пријатеља песника – прим. аут.] ни ја нисам случајан, да моја улога није искључиво посредничка, и да ћу дубљу везу између прича ускоро открити: ово признање читаоца не обавезује да *Свирача из Златних времена* чита с више пажње него претходне хронике. Ни уопште да га чита. Поготово да се труди око уочавања те споне. Довољно је ако схвати да промена у духу приповедања, извесна пристрасност, до сада избегавана, од ње потиче” (РЕКИЋ 2004: 122).

16 „Најплодније тло за приповедање је фикционални свет у којем су присутне барем две особе, односно барем два могућа актера” (DOLEŽEL 2008: 86).

води у питање аутентичност света, читалац свет приче *Свирач из Златних времена* доживљава као аутентичан, а компоненте које га сачињавају као фикционалне чињенице. Виртуалност се аутентизује контекстом и релативном аутентичношћу, карактеристичном за ступњевиту аутентизацију (DOLEŽEL 2008: 162), која бива подређена виртуалности конституисаној дискурсом приповедачевог пријатеља и на којој, упркос нараторовом скептичном ставу, почива фикционални свет.

Светови са више особа подразумевају интеракцију међу ликовима и успостављање односа моћи. Односи надређености и подређености у *Свирачу из Златних времена* успостављени су посредством металеписе – брисањем онтолошких граница (DOLEŽEL 2008: 172). Констелација ликова је таква да је лик који припада алтернативном свету¹⁷ у позицији моћи. „Стицање моћи доводи до промена унутар констелације актера, трансформишући је у асиметричну хијерархију” (DOLEŽEL 2008: 114). Приповедач је епистемички ускраћен; чињенице које припадају фикционалној енциклопедији његовог пријатеља и Свирача њему постају познате тек пред крај приповести. Упркос приливу сазнања, приповедач дела сходно ирационалној логици приповести.

У предисторију фикционалног света инкорпорирани су документарни елементи, аутофикционална грађа. Тиме је у идејни слој приче укључено преиспитивање сопства, властитог избора и могућности живота у аутофикционалном моду-су (ауто)иронично названом „време Златног гета”. Оно што ову приповест издваја јесте наглашено аутобиографско реферирање на прошлост,¹⁸ која је у нараторовом доживљају окамењена јер је деловањем механизма идеолошке репресије прекину-та: „Зато се у мојим успоменама још увек воде бивше љубави, терају довршене пу-столовине, гаје стара пријатељства и мржње, бију древне, најчешће изгубљене бит-ке” (PEKIĆ 2004: 123). У актуелни, односно аутентизовани наратив инкорпориран је алтернативни свет. Недовршена прошлост и затомљеност у прошлости стварају утисак двострукости фикције, *фикције у фикцији*. „Фикционални светови су скупови неостварених могућих стања ствари” (DOLEŽEL 2008: 28), према томе у овој причи постоји двострука неоствареност, удвојена фикционалност, јер фикција по природи својој изражава неостварене могућности, док појава Свирача симболизује нереализовану могућност иронијски освешћеног *Златног времена*: „*Conditio humana* постаје трагичан у приповестима о изгубљеном рају или о златном веку” (DOLEŽEL 2008: 263).

„Фикционалне особе и њихови стварни прототипови повезани су транс-

17 „Алтернативни свет. Могући свет који је својеврсна трансформација стварног или могућег света” (DOLEŽEL 2008: 285).

18 „Насуо их је поново. Своју је однео у црну кожно фотељу, део георгианске клупске гарнитуре, коју је његов отац, адвокат и посланик Демократске странке, донео са школовања у Кембриџу. Неким је чудом избегла конфискацију, када је овај, у првом опскурном чину револуционарне правде, новембра 1944, стрељан од КНОЈ-а на Бањици, на истом месту, можда и заједно, зарђалом жицом везан за једну моју књижевну фикцију – градитеља Дома немачке културе Јакова, оца Исидора Његована, с којим сам намеравао да у ништавило одведем и свој ’Ромејски прстен’ и сопствену грађанску судбину” (PEKIĆ 2004: 127); „Био сам објавио књигу ’Године Које Су Појели Скакавци’ и у њој епизоду ’За Кога Су Звонила Звона Године 1946.’, у којој сам описао избацивање непожељних ученика из Треће мушке гимназије” (PEKIĆ 2004: 131).

световним идентитетом” (DOLEŽEL 2008: 29); ова повезаност, према Долежеловом мишљењу, превазилази границе светова. Дакле, аутобиографски елементи у *Свирачу из Златних времена* бивају трансформисани у чињенице фикционалног света. „Услед онтолошке суверености фикционалних светова, ентитети из стварног света морају се преобразити у нестварне могућности, са свим онтолошким, логичким и семантичким последицама које тај преображај подразумева” (DOLEŽEL 2008: 33). Демистификација идеологије се у наративу о песнику помера на метафизички план, поистовећен с доменом приче. Отуд осамостаљивање приче и трансцендирање живота путем наратива: „Скренуо ми је пажњу да о нашим разговорима никоме не говорим. Јер, свако коме се поверим и сам ће у причу ући. А једном кад уђе, пре краја из ње неће изаћи” (PEKIĆ 2004: 144).

Међутим, приповедач „улази” у причу већ преиспитивањем прошлости путем аналепсе, асоцијативног повратка у лето 1947. Овај приповедачев виртуални наратив заправо представља доживљену ретроспекцију, реминисценцију на претучене другове. Нараторова асоцијативност конструише свет прошлости који, иако мртав, заувек постоји паралелно са светом живих. Пекић у *Свирачу из Златних времена* обликује „упоредни приказ”¹⁹ (MILOSAVLJEVIĆ MILIĆ 2016: 69) актуелног и алтернативног које се налази на граници контраприповести и исказа који би припадао хипотетичком фокализатору:²⁰

„Обузе ме туга. Улица ће се још дуго Славији спуштати без мене. Без мог пријатеља. Без иједног од нас. Ми ћемо у њој бити мртваци. Нећемо се ни видети. Журићемо у школу, у биоскоп, на састанак с девојком, ни од кога примећени, не сметајући пролазницима, сударајући се једино с онима који су давно пре нас њоме корачали, пре нас били мртви. И као што ми њих, док живи бесмо, никад нисмо срели, иако смо знали да су ту, ни нас нико неће видети. Нико неће знати да пролази кроз гробље. Гробље је личило на свемир са паралелним временима, која једно за друго нису знала иако су у истом простору текла” (PEKIĆ 2004: 142–143).

Милосављевић Милић наводи како је хипотетичка фокализација веома блиска контраприповести (2016: 46) – разлика је у степену модалности потеклом од перспективизације, односно од угла из кога је сегмент исприповедан. У случају хипотетичке фокализације „јунак или читалац остаје ускраћен за одређена сазнања или увиде будући да му није допуштена тачка гледишта која би омогућила та сазнања” (MILOSAVLJEVIĆ MILIĆ 2016: 46). Уколико посматрамо ток аутентизоване приче на примеру цитираног одломка, немамо утисак да је читалац ускраћен за информације; увиђамо да је алтернативна прича исприповедана у футуру првом (у глаголском времену, а не начину), као актуелна, аутентизована: свет прошлости је конструисан као вечно актуелни (будући) могући свет. На прошлост упућују не-престане евокације, ентеријер у коме се одвија радња, реминисценција на ослобо-

19 „Бинарну структуру поредбених светова чини један актуелни и један виртуелни као-свет. Први припада фикционалним чињеницама из стварног света текста, док је други његова могућност, алтернативни подсвет” (MILOSAVLJEVIĆ MILIĆ 2016: 85).

20 У студији *Виртуелни наратив: огледи из когнитивне наратологије* Снежана Милосављевић Милић на основу критеријума актуелизације разликује следеће подврсте виртуелних наратива: „1) периферна могућа прича чије би подврсте биле контрачињенице и хипотетичка фокализација; 2) наративне негације; 3) поређења; 4) симулирани наративи” (2016: 42).

ђење Београда као преломну тачку у прошлости приповедача и његовог пријатеља. Занемарују се алетичка ограничења увођењем интермедијарног света прошлости. Приповедачев пријатељ, песник, прекршио је деонтички кодекс омогућивши одразу из прошлости да пронађе своју слику у садашњости.

3. Свирач из Златних времена

Поетолошка и етичка питања у причи *Свирач из Златних времена* пресудно су одређена релацијама између прошлих збивања и приповедне садашњости. Као да се антропоморфизована прошлост враћа не би ли разобличила патворену садашњост: смисао је у ономе што се могло десити. „Дестабилизовање чврстих објашњења омогућава стварање новог, паралелног света или апокрифне историје” (PERIŠIĆ 2007: 16). Двојни онтолошки статус приче, који упућује на аутофикционални модус, с једне стране, док с друге има изразито фантастичан карактер манифестован у фантастици двојника, указује се не само кроз удвајање лика већ и светова. Фикционални свет садашњости има свог двојника у могућностима скривеним у минулом: „оно што је могуће постаје фикционално постојеће” (DOLEŽEL 2008: 35). Уплив алтернативног у фикционалну егзистенцију успоставља алтеритет као фикционалну чињеницу. Свет у коме су приповедач и његов пријатељ и свет Свирача испостављају се компосибилним.²¹ „Креирајући сопствене двојнике, измештене у хипотетичку прошлост или будућност, или симулирајући у актуелној егзистенцији паралелне улоге, јунаци 'исписују' своје виртуелне биографије” (MILOSAVLJEVIĆ MILIĆ 2016: 47).

Проблем идентитета и аксиолошки поремећаји узрокују конструисање двају светова. Интернализовани могући свет открива се у фигури двојника, Свирача из Златних времена. И наратив се удваја: животна прича, која је имала свој ток, израћа из прошлости и захтева да буде ревидирана, да добије друкчији епилог. Насилна аутокорекција живота коју иницира сâм субјекат неиспунљиви је фантазам, толико снажан да се отелотворује у причи. Међутим, постварење сна представља превазилажење границе и услед суочавања са савршеном верзијом сопственог бића, субјекат мора бити уништен.²²

Мистериозни младић је у првом делу приче присутан тек у текстуалним наговештајима, као чисто текстуално постојање, посредством писма и песме тајанственог значења. Постепена материјализација указује на то да Свирач својом појавношћу двојнику одузима право на постојање. Протагониста, приповедачев пријатељ, именује га као Пана, *Свирача из Златних времена*, који и сâм преузима фикционални реквизит, *фрулу из песме*. У приповедну структуру приче директно се, први пут експлицитно, уводи мистериозни јунак тек након што је убијен, а мотив који има функцију маркера и двојничке идентификације је истоветна одећа. Смрт младића узрокује и песниково нестајање. Однос између двојника од почетка обележа-

21 „Компосибилни ентитети. Ентитети који могу коегзистирати у једном могућем свету” (DOLEŽEL 2008: 286).

22 „А то значи да се имагинарна моћ и богатство двојника, она у којој се одиграва страност и у исти мах присност субјекта према себи самом (heimlich/unheimlich), темеље на његовој нематеријалности, на чињеници да он јесте и да остаје фантазам. Свако може да сања и мора да је целог живота сањао о неком дупликату или неком савршеном умножењу свога бића, али то има само снагу сна и уништава се жељом да се сан силом пренесе у стварност” (BODRIJAR 1991: 99).

ва узајамна мржња. Свирач је од пријатеља очекивао да реконструише некадашњи изглед собе; песник је за младићево постојање знао, али то сазнање је потискивао. Свирачева материјализација и директно суочавање резултирају сукобом, према Долежеловој теорији најчешћим видом интеракције (2008: 118), у овој причи заправо унутрашњим сукобом који бива оспољен. Фантазам приповедачевог пријатеља постаје фикционална чињеница првог реда. Лик ступа на страну свог двојника, што је лиминална позиција, и тиме себе доводи у опасност:²³ „кад се двојник материјализује, када постане видљив, он означава предстојећу смрт” (BODRIJAR 1991: 99).

Једна од могућности тумачења везана је за посматрање приповедача и његовог пријатеља као двојничких фигура. Симболичну назнаку која поткрепљује овакве интерпретације могуће је уочити већ у епизоди иницијалног сусрета приповедачевог с пријатељем: „Обрадовао се и он, премда је у његовој радости, чини ми се, било извесне извештачености. Није деловала неискрено, нипошто. Била је пре одјек, помало шупаљ ехо мог узбуђења” (РЕКИЋ 2004: 126). Формативни догађај пресудан за оба лика ситуиран је у прошлости и може се одредити као *нулти* догађај, који је *скаменио, умртвио, убио*, променио ток двома будућностима: „У том чудесном тренутку душевне ентропије, у коме се с друге стране прозора, једине наше бране, одвијала историја, нас двојица, два одрасла детета, сеђасмо скамењени, мртви, убијени пре него што је икоме пало на памет да уопште и живимо” (РЕКИЋ 2004: 151).

Приповедач и његов пријатељ један за другог представљају алтеритет, различите реализације животних могућности. Један је апатрид, а други конформиста. У различитости њихових судбина манифестује се „рачвање” могућности, поготову што обојица нису задовољни сопственим током живота, те имају потребу за ревидирањем прошлости. „Свесно креирање алтернативне, али неостварене прошлости, може се односити на боље, прихватљивије верзије или на оне горе које су биле избегнуте” (MILOSAVLJEVIĆ MILIĆ 2016: 42). Смисао приповедачеве контраприповести јесте у креирању другачије верзије прошлости, за коју претпоставља да би била боља, управо јер није и не може бити реализована: то је фантазам за који је он заувек прикован. При свему томе и приповедача је могуће посматрати као Пекићевог фикционалног двојника, као његов транс-световни идентитет, чиме се разоткрива прелазак онтолошких граница.²⁴

Непосредни сусрет са двојником назнака је смрти, као остварење „прадавног и нарцистичког сна о пројекцији субјекта у његов идеални алтер его, јер и та пројекција још пролази кроз једну слику: ону, у огледалу, у којој се субјекат отуђује да би се опет пронашао, или ону, заводљиву и смртоносну, у којој се субјекат види да би у њој умро” (BODRIJAR 1991: 101). Приповедачев пријатељ делује по принципу

23 „Истоветност је сан и мора то да остане да би могла да се сачува минимална илузија и нека сцена имагинарног. Никада не треба прећи на страну стварног, на страну тачне сличности света са њим самим, субјекта са њим самим. Јер онда нестаје слика. Не треба никада прећи на страну двојника, јер онда нестаје двојни однос, а са њим и свака заводљивост” (BODRIJAR 1991: 108).

24 Типолошки класификујући екстензију малих прича, Снежана Милосављевић Милић као један од начина цитатне екстензије издваја интерфигуралну интертекстуалност, коју је могуће применити и на транс-световни идентитет Пекићевог приповедача: „Други начин цитатне екстензије укључује интерфигуралну интертекстуалност, јер се односи на транссветовни идентитет књижевног лика” (MILOSAVLJEVIĆ MILIĆ 2020: 137).

акратије,²⁵ непрестано усмеравајући своју пажњу ка тајанственој песми. Песник је у прошлости био убеђен да његова творевина у себи спаја орфејска мистичка зазивања и дијаболчни пановски елемент, и тај стваралачки замах божанске самоуверености приповедача је и нагнао да песму запамти:

„Није њен мистичан садржај учинио да је запамтим. Пре замах у коме је прочита-на, демијуршко убеђење да ће се мој пријатељ, као рефрен кроз песму, враћати у туђу машту, ма чија била, ма на какву циљао, и да ће се вратити баш како описује, као бесмртни бог Пан с фрулом, чија ће магична свирка, слична фригијским двојницама, имати немилосрдну снагу божанске заповести и неумитног позива, моћ да у живот и смрт води” (РЕКИЋ 2004: 128).

Пријатељево присуство обележено је смисаоном амбивалентношћу: хтонска обележја пријатељевог стана, услед којих обитавалиште налачи на гроб,²⁶ као и вретено унето у собу, упућују на присутност фигуре ђавола, која се у различитим видовима јавља у свим причама *Новог Јерусалима*. Песник се плаши да се може десити да „с фрулом прођеш кроз нечије снове и да из њих више никад не изађеш” (РЕКИЋ 2004: 138). Креација има моћ да зароби свог творца. То је метафизичка музика сумњивог порекла, с ону страну живота, коју и приповедач препознаје.²⁷

Симболичка смрт уметника који је изневерио свој позив и одрекао се младачких идеала зарад безбедне позиције у друштву које почива на идеолошкој манипулацији доводи до изненадног физичког нестајања песниковог. „У народним бајкама, средњовековним легендама и митовима јавља се мотив нестајања. Понекад као резултат превођења несталог објекта на неко удаљено место, а понекад, просто и једноставно, промене облика или уништења” (SIRLOT 2001: 82).²⁸ Завршетак приповести *Свирач из Златних времена* отворен је, нарочито јер се круг наставља: и приповедач на крају приповести зачује звук фруле која позива у прошлост и открива да је преуредио своју собу и да она у приповедној садашњости изгледа као у доба Златног гета.

Фигура Свирача из Златних времена, који својом свиралом поетски дозива, вишезначна је. У овој причи упућује на песничку фигуру, али мотивска повезаност с другим причама из збирке осведочава њену демонску природу, односно смисаоно изједначавање уметника и антихриста, које проналазимо и у Андрићевом знаменитом есеју „Разговор са Гојом”: „Можда је уметник претеча Антихриста” (1981: 16).

У светлу Долежелове теорије могућих светова, базиране на фикционалној семантици, Пекићева прича конструисана је као сложен и аутентичан фикционални свет, не само кад је реч о структурном устројству него и семантички. Читаоцу остаје само да, следећи Долежелово упутство,²⁹ интегрише Пекићев фикционални свет у

25 „Особа је свесна разумног решења, али скреће са 'правог' пута под притиском неког нагона или страсти” (DOLEŽEL 2008: 83)

26 „Иако је оба француска прозора, витка као у готских цркава, оставио отворена, био је прохладан, полумрачан, налик подземној крипти у коју се ретко слази” (РЕКИЋ 2004: 127).

27 „Чуо сам му и фрулу. Мелодија је заиста била сетна, али ни на шта није подсећала. А ипак ми је била некако позната” (РЕКИЋ 2004: 148).

28 Цитат у оригиналу гласи: “In many folktales, mediaeval legends and myths, sudden ‘disappearances’ occur. Sometimes this is a result of the translation of the vanish object to a distant place, and sometimes as a result of pure and simple annihilation or destruction.”

29 „Када реконструише фикционални свет као својеврсну менталну представу, читалац може да

своју стварност.

Цитирана литература

- BENJAMIN 1974: BENJAMIN, Valter. „Umetničko delo u veku svoje tehničke reprodukcije”. U: *Eseji*: str. 114– 149. Beograd: Nolit, 1974.
- BODRIJAR 1991: BODRIJAR, Žan. *Simulakrumi i simulacija*. Novi Sad: IP Svetovi, 1991.
- DOLEŽEL 2008: DOLEŽEL, Lubomir. *Heterokosmika: fikcija i mogući svetovi*. Beograd: Službeni glasnik, 2008. [orig.] ДОЛЕЖЕЛ, Лубомир. *Хетерокосмика: Фикција и могући светови*. Београд: Службени гласник, 2008.
- LIOTAR 1988: LIOTAR, Žan-Fransoa. *Postmoderno stanje*. Novi Sad: Bratstvo-Jedinstvo, 1988.
- MILOSAVLJEVIĆ MILIĆ 2016: MILOSAVLJEVIĆ MILIĆ, Snežana. *Virtuelni narativ: ogledi iz kognitivne naratologije*. Niš: Filozofski fakultet; Novi Sad; Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2016.
- MILOSAVLJEVIĆ MILIĆ 2020: MILOSAVLJEVIĆ MILIĆ, Snežana. *Kroz fiktionalne svetove*. Niš: Filozofski fakultet, 2020. [orig.] МИЛОСАВЉЕВИЋ МИЛИЋ, Снежана. *Кроз фикционалне светове*. Ниш: Филозофски факултет, 2020.
- PERIŠIĆ 2007: PERIŠIĆ, Igor. *Gola priča: autopoeitika i istorija u Grobnici za Borisa Davidovića Danila Kiša, Novom Jerusalimu Borislava Pekića i Fami o biciklistima Svetislava Basare*. Beograd: Institut za književnost i umetnost. [orig.] ПЕРИШИЋ, Игор. *Гола прича: аутопоеитика и историја у Гробници за Бориса Давидовича Данила Киша, Новом Јерусалиму Борислава Пекића и Фами о бициклистима Светислава Басаре*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2007.
- SIRLOT 2001: CIRLOT, Juan E. *A Dictionary of Symbols*. London: Dover Publications, 2001. <http://chinhnghia.com/dictionary_of_symbols.pdf> 1. 7. 2020.
- VALENCOVA 2001: VALENCOVA, M. M. „Vreteno”. U: *Slovenska mitologija: enciklopedijski rečnik*. Red. Tolstoj, S. M., Radenković, Lj. Beograd: Zepter Book World. [orig.] ВАЛЕНЦОВА, М. М. „Вретено”. У: *Словенска митологија – енциклопедијски речник*. Ред. Толстој, С. М., Раденковић, Љ. Београд: Zepter Book World, 2001.

Извори

- ANDRIĆ 1981: ANDRIĆ, Ivo. „Razgovor sa Gojom”. U: *Istorija i legenda*. Sabrana dela, knj. 12, str. 11–30. Beograd: Prosveta, 1981. [orig.] АНДРИЋ, Иво. „Разговор са Гојом”. У: *Историја и легенда*. Сабрана дела, књ. 12, стр. 11–30. Београд: Просвета, 1981.
- PEKIĆ 2004: PEKIĆ, Borislav. *Novi Jerusalem*. Beograd: Politika, Narodna knjiga, 2004. [orig.] ПЕКИЋ, Борислав. *Нови Јерусалим*. Београд: Политика, Народна књига, 2004.

размишља о том свету и да га учини делом свог искуства, као што на основу властитог искуства поима стварни свет. То поимање, које се креће у распону од уживања, преко стицања знања, до праћења текста као некаквог сценарија, интегрише фикционалне светове у читаочеву стварност” (DOLEŽEL 2008: 33)

Jelena I. Marinkov

DOUBLE FICTIONALITY OF POSSIBLE WORLDS IN PEKIĆ'S STORY
THE FIDDLER FROM THE GOLDEN TIMES

Summary

In this paper we tried to illustrate some of the basic postulates of the theory of possible worlds by Lubomir Doležel on the example of Borislav Pekić's story *The Fiddler from the Golden Time*. We tried to show how storytelling strategies contribute to the constitution of a complex fictional world. We examined the basic methods of creating a possible world and situated that methods within the framework of Doležel's theoretical explication. In the constellation of characters in this story, the hero who belongs to the alternative world is in a position of power. Double fictionality operates on the plane of the fictional world constituted by storytelling and the unrealized possibilities of the past. Autobiographical elements are transformed into facts of the fictional world, and by influencing the alternative into the fictionally existing, the author seeks to interpret the conformist position in a restrictive ideological matrix in a critical way. The demystification of ideology in the narrative about the poet and his counterpart moves to a metaphysical plane identified with the domain of the story.

Keywords: Borislav Pekić, *The Fiddler from the Golden Time*, *New Jerusalem*, the theory of possible worlds, Lubomir Doležel, the fictional world, counterpart

Ненад Ђ. Благојевић*

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за руски језик и књижевност

Олга А. Трапезникова

ФГБОУ ВО „Кемеровски државни институт културе“
Факултет друштвено-хуманистичких наука
Катедра за књижевност, руски и стране језике
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за руски језик и књижевност

ТАНАТОЛОШКИ МОТИВИ У ПРИПОВЕТКАМА ВИКТОРА ПЕЉЕВИНА

У раду се разматрају приповетке на тему смрти у раном стваралаштву савременог руског писца Виктора Пељевина. Књижевна обрада инстинкта живота и смрти придобила је наглашено значење у постмодернистичкој поезици и потоњем књижевном процесу у Русији, док се у стваралаштву Виктора Пељевина нарочито одразила у 90-м годинама XX века у вези са егзистенцијалном проблематиком транзиционог периода. У раду се анализирају три карактеристична Пељевина текста са оваквом мотивском подлогом у циљу издвајања појединих кључних законитости ауторског односа према феномену смрти. Избор приповедака („Вести из Непала“, „Мардонзи“ и „Даире Горњег света“) мотивисан је тиме што су у овим текстовима танатолошки мотиви најконкретније манифестовани, и тиме је у целини постављен модел који се у познијем периоду стваралаштва писца понављао.

Кључне речи: танатолошки мотиви, Виктор Пељевин, руски постмодернизам, руска књижевност, приповетке

Тематика смрти у стваралаштву Виктора Пељевина периодично је привлачила пажњу бројних истраживача. Док се за новије стваралаштво писца готово са сигурношћу може рећи да је укорењено у књижевној обради мотива из популарне културе, укључујући ту и однос према егзистенцијалним, „вечитим“ питањима, разматрање раније пишчеве прозе је све само не једнозначно. Отуда се и у највећем броју студија за предмет истраживања узимају текстови из тог периода. Подлогу многим истраживањима дао је А. Белов [БЕЛОВ 2004], који је у свом раду о утицају америчког писца К. Кастанеде на стваралаштво раног Пељевина аргументовано показао да су представе о смрти код потоњег недвосмислено преузете из Кастанединог „Путовања у Икстлан“. То је послужило Симкиној да мотив смрти у Пељевиновој

* nenad.blagojevic@filfak.ni.ac.rs.

прози дефинише као једну врсту модулације – „трансценденталног претварања, преласка од постојања ка непостојању (или другачијем облику постојања)“ [СИМКИНА, 2019: 56]. Ипак, чини нам се да овакав модел односа према мотиву смрти код Пељевина заобилази важну и значајну компоненту његовог стваралаштва – тесну повезаност са језичким, друштвеним, политичким и економским процесима. Како смрт у постмодернизму постаје производ културе, тј. поимање реалне смрти се табуира, она се замењује игром на тему смрти и симулаком смрти, и Пељевин у свом стваралаштву користи тај мотив као основу за поигравање са концептима „високог“ и „ниског“ у култури. У сваком случају писац препознаје као једну од доминантних појава у руској култури 90-х година „симбиозу појединих црта „машина жеља“ и „машина смрти“ [ЗАХАРОВ 1994: 92].

У том контексту једна од најинтересантнијих прича за нашу анализу су „Вести из Непала“, написана и објављена 1991. године у зборнику „Плави фењер“. Као један од најранијих пишећих експеримената са таквим доживљајем „реалности“, у причи је описан један радни дан девојке по имену Љубочка, инжењера за рационализацију у тролејбусном депоу. Опис Љубочкиних догодовштина на почетку оставља утисак горке сатире на свакодневницу живота и рада у Совјетском савезу, међутим, у наставку приче се постепено појављују детаљи који код читалаца изазивају сумњу у реалистичност радње. Тако се првобитни утисак о овој причи као једном од бројних концептуалних и поп-артовских експеримената у руској књижевности са почетка 90-х година XX века постепено мења у корист једног сасвим посебног схватања руских прилика тог доба, који би условно могли да назовемо пељевинским. Наиме, упркос бројним сугестијама којима се писац вешто користи, читаоцу тек на крају приповедања постаје јасно да се у тексту не говори о једном радном дану из живота главне јунакиње, већ о првом дану њене смрти. Адаптирајући за потребе свог дела хришћанско учење о митарствима душе, Пељевин описује „убичајен живот“ совјетског малог човека, који није ни свестан чињенице да више није међу живима. Пељевинов поступак менталног провоцирања публике остварује се по скали нарастајућег очекивања у погледу разрешења недоумица које сам писац ствара, након чега следи неочекивана, необична и шокантна завршница која инспирише читаоца на размишљање о суштинским егзистенцијалним проблемима човека.

Специфична атмосфера Совјетског савеза у доба које је претходило његовом распаду достиже се описом бројних плаката са паролама упућеним радницима тролејбуског депоа [ПЕЛЕВИН 1999: 172-173]. Плакат је као облик пропагандног уметничког израза са јаком идеолошком поруком постао једна од основних форми социјалистичке естетике, чија је основна сврха била да утиче на свест и расположење људи у циљу њиховог подстицања на одређену врсту делатности [ДЕМОСФЕНОВА, НУРОК, ШАНТИКО, 1962: 6-11]. У совјетској пропаганди плакат је можда имао значајнију улогу од радија и телевизије, те се почео доживљавати као „свој“ начин изражавања државне идеологије, који је представљао обавезни елемент унутрашње декорације јавног простора – школа, болница, фабрика итд. У Пељевиновој причи улога плаката је управо у томе да код руског читаоца изазове јаке асоцијације на совјетски амбијент, и да се истовремено ослика период последњих година постојања Совјетског савеза путем указивања на метаморфозе плаката и парола које су

уследиле у годинама Перестројке.

Међутим, овакав амбијент послужио је Пељевину само као илустрација главне теме, која се у приповедање уводи као неважна, узгредна информација, првобитно увијена у облик туристичког памфлета:

„У II–III веку наше ере у Катманду је продро будизам, који је ускоро формирао необичну симбиозу са локалним патријархалним култовима. У исто време у Катманду је продрло и хришћанство, али се оно није посебно проширило у градској средини, опстајући само у понеким малим општинама које су се бавиле сточарством на опширним низинама јужно от града. Локални хришћани су римокатолици, али у последње време црква Катмандуа активно ради на добијању статуса аутокефалне.“ [ПЕЛЕВИН 1999: 181-182, превод - Н.Б.]

Главни град Непала Катманду важи за један од најкосмополитичнијих градова на свету, у којем живе следбеници бројних светских религија, првенствено хиндуизма и будизма. Као културни и религиозни центар формиран је крајем XVI века за време владавине Лакшмија Нарсинга Мале, када је и сам град добио свој препознатљиви назив по манастиру Кастхамандап на висоравни Дурбар. Поставља се питање због чега Пељевин повезује овај град са животом после смрти и хришћанским религиозним доктринама? Одговор на то питање разоткрива један од важнијих стваралачких принципа Пељевина. Наиме, мотив Катмандуа у овој причи уопште није заснован на граду, већ на истоименој песми совјетског и руског рок-бенда Крематоријум. То је само још један од бројних примера пишчевог схватања језика и његове фундаменталне улоге у разумевању човека, света и функционисања људског ума. Значење топонима Катманду контаминира се у Пељевиновој повести поетиком Армена Григорјана, оснивача групе Крематоријум и аутора свих текстова њихових песама. Катманду из песме Григорјана постаје назив за неку врсту метафизичке отаџбине и родни крај, али не у материјалном и просторном смислу, већ у смислу унутрашњег, духовног доживљаја блиског, сродног и својег, нечег што би се могло назвати еманацијом руског идентитета. Отуда и хришћанска конотација употребе топонима Катманду. Развијајући ту метафору, Пељевин је узима за централни мотив своје приче, стављајућу судбину сваког лика у контекст филозофије живота из песама познате руске рок-групе.

Читајући даље текст туристичког водича, главна јунакиња приче Љубочка наилази на следеће редове:

„Најраспрострањенији култ у Катмандуу је секта „Оних који теже да се Убеде“. На улицама града често се могу видети њени следбеници у плавој одежди, који са собом носе корпу за милостињу. Циљ њихове духовне праксе је да путем напорних размишљања и подвижништва спознају људски живот онакав, какав он заправо јесте. Појединим подвижницима то и полази за руком – они се називају „убеђенима“. Лако је их је препознати по дивљачком викању које никада не престаје. „Убеђеног“ адепта истог тренутка довозе специјалним аутомобилом у посебни манастир за изолацију, који носи назив „Гнездо Убеђених“. Тамо они и проводе своје преостале дане, престајући да вичу само током узимања хране. Како се смрт приближава „убеђени“ почињу да вичу нарочито гласно и продорно, и тада их

млади адепти под руку износе на животињску фарму да умру. Појединци који присуствују тој церемонији се на лицу места и сами убеђују, те и њих убацују у изоловане просторије, у којима ће провести остатак својих живота. Таквима се присваја звање „Убеђених у Гнезду“, који даје право на ношење зелених огрлица. Прича се да је као одговор на примедбу једног од гостију манастира-тамнице о томе како је ужасно умирати у благу међу грокћућим свињама, један „убеђени“, престајући на тренутак да јауче, рекао: „Они који мисле да је лакше умирати у кругу рођених и блиских, лежећи на удобној постељи, немају никакву представу о томе шта је то смрт.“ [ПЕЛЕВИН 1999: 183, превод – Н.Б.]

Овај помало гротескни опис функционисања секте такозваних „Оних који теже да се Убеде“ на први поглед подсећа на многобројне монашке школе будизма. Ипак, како се Катманду из приче односи на сасвим другачију интерпретацију тог топонима, требало би и сам „туристички водич“, и информације које се у њему наводе, тумачити у контексту ауторове игре значења. Тако је опис функционисања религиозне секте која тежи да спозна „живот какав он јесте“ заправо алузија на егзистенцијалне проблеме са којима се суочавају припадници руског друштва. Размишљање о смрти, вечности и смислу живота посебно је било оптерећено околностима развоја историјских догађаја у време распада Совјетског савеза, углавном због неповерења према социјалистичкој идеологији и маргинализацији Руске православне цркве. Идеолошки вакуум није значао само губитак политичке оријентације земље и мотива који је окупљао народе бившег Совјетског савеза, већ и потрагу за одговорима од фундаменталног значаја за живот човека. Око те премисе Пељевин и гради причу „Вести из Непала“, смештајући своје јунаке у загробни живот, а да они тога нису ни свесни. То је горка сатира на свакодневницу обичног малог човека који је у једном тренутку живео у чврстој и непоколебљивој реалности, да би се у следећем испоставило да та „реалност“ не постоји, и да више нема ни идеологије, ни државе, па на крају крајева, ни њихових живота.

Увођење православља и хришћанске догматике у приповедање, које је иначе необично за Пељевину поетику, може се објаснити тиме што је у датом тренутку црквено учење представљало једини систем који је у језику имао концепт загробног живота као део руске културе. Јављајући се са вестима из Непала, глас из радија (иначе, још једна веома јака асоцијација на совјетску свакодневницу) упознаје раднике железничког депоа са горком истином, што код њих изазива сличну реакцију попут оне, која се описује у цитату о секти „Оних који теже да се Убеде“. Уз наглашену ироничност и подсмех, глас из радија говори о ваздушним митарствима, тј. искушењима које душа сваког човека мора да прође на путу ка Божјем престолу и суду. Претпоставља се да је учење о митарствима настало у X веку и да је први пут писмено изложено у византијском тексту „Житије преподобног Василија Новог“ (у оригиналном грчком називу „τελώνια τοῦ ἁέρος“) [ГРИБОВА, ПИГИН 2021]. Иако спорови о каноничности овог житија нису престали да данашњих дана, несумњив је његов огромни утицај на староруску књижевност, уметност и фолклор већ од XI-XII века, када су се појавили први преводи тог текста. У сваком случају је концепт „окајавања грехова“ после смрти у облику митарстава постао веома јак елемент руске вере и традиционалног схватања живота и смрти, што је привукло пажњу Пељевина

као писца који се првенствено интересује за културне архетипове.

Вреди обратити пажњу и на редослед митарстава према Житију преподобног Василија Новог, где се на прво место ставља митарство празнословља, у којем грешник „одговара“ за непромишљено изговорене речи, непристојне песме, смех и кикотање [РОСТОВСКИЙ 2011]. Како се испоставља да у Пељевиновој причи реч иде о првом дану митарстава, онда управо „окајавање празнословља“ представља религиозни аспект приповедања. Празнословље као грех не треба у овом случају повезивати са постмодернизмом, већ са утврђеном алегоријом на тему „смрти“ Совјетског савеза:

„– О, како су дирљиви покушаји душа које шибају ветрови ваздушних митарстава, да се убеде како се ништа није десило! Они ће чак и први наговештај о томе шта се са њима десило доживљавати као идиотску причу са радија! О страхоте совјетске смрти! Умирући, људи играју такве чудне игре! Не знајући за ништа осим живота, они доживљавају смрт као живот. Нека вас оркестар балалајки под руководством Јегове Ергашова сутра све пробуди. И нека и ваше сутра буде исто онакво, какво је било и данас, све до оног тренутка када ће се над оним, што неки од вас доживљавају као свој колхоз, неки као подморницу, неки као тролејбусни депо, и тако даље – док се над свим тим у шта ваше душе заогрћу смрт не зачује замишљена мелодија народног хора Саратовске губерније „Ој ви, ветрови“. А сада вам предлагем да послушате вологодску песму „Зар је само један путић у пољу“, после чега ће одмах почети други дан ваздушних митарстава, јер овде ноћи нема. Тачније, нема дана, па ако нема дана, онда нема ни ноћи...“ [ПЕЛЕВИН 1999: 188-189, превод – Н.Б.]

Цинични тон излагања гласа са радија даје својеврсни резиме целокупној ауторској замисли у овом тексту. Атеизам, уздигнут на ниво једног од најзначајнијих аспеката совјетске идеологије, није остављао простор за размишљање о смрти, на шта се у Пељевиновом тексту иронично указује у примедби да совјетски човек и смрт доживљава као живот. Тако су сви јунаци Пељевинове приче осуђени на живот у својој совјетској свакодневници, окајавајући дан за даном грехове по моделу православног хришћанског учења о митарствима. Баш као и остали Пељевинови радови овог периода, прича добија наглашено алегоријски тон, усмерен на опис живота у Совјетском савезу у тренутку његовог распада. Свеprisутна тема смрти не носи у толикој мери индивидуални карактер, колико колективни – одсуство представе о сопственој смрти заправо је сатира на одсуство представе о смрти политичког система у последњим годинама совјетске државе. Источни мотиви у причи фигурирају као нешто што је асоцијативно повезано са религиозним представама о загробном животу, а посебно је интересантно што се они уводе у облику интертекста – као цитати који повезују Пељевиново стваралаштво са широм културном средином тог периода, конкретно стваралаштвом алтернативних рок-група, попут поменутог Крематоријума.

Још једна у низу филозофско-сатиричних прича Виктора Пељевина у којој се појављују мотиви смрти су „Мардонзи“. У овом тексту, насталом 1990. године, на први поглед се говори о руској религиозној секти у чијој основи је култ смрти, што се описује кроз паралелу о такозваним тибетанским „мардонзима“, будистичким реликвијама у којима су се чували остаци преминулих великих учитеља:

„Реч „мардонг“ је тибетског порекла и означава читав комплекс појмова. Првобитно се тако називао култни објекат, који се израђивао на следећи начин: уколико би се неки човек током живота истакао светошћу, чистотом, или уколико је, насупрот томе, представљао, да се тако изразимо, „цветић зла“ (веза између Бодлера и Тибета тек онедавно почиње да се открива), онда се након смрти (коју су, узгред, тибетанци одувек сматрали једном од фаза развоја личности) тело тог човека није закопавало у земљу, већ би се пржило у биљном уљу (северно од Ласе обично се користила маст јакова), након чега су га одевали и смештали на земљу покрај пута. Након тога су око тела и уз само тело градили зид од цемента повезаних камења, тако да је на крају настајала камена структура у којој се могла препознати сличност са обрисима фигуре у „турском седу“. После тога се објекат премазивао глином (у северним крајевима – ђубривом помешаним са сламом, након чега је било неопходно извести још једно обгоревање), и на крају гипсом који се осликавао – слика је представљала портрет зазиданог тела, али је, по правилу, израз лица био исти. <...> Након тога је мардонг био готов и постајао је објекат или усхићеног поштовања, или исто тако радикалног скрнављења – у зависности од религиозне припадности учесника ритуала.“ [ПЕЛЕВИН 1999: 259, превод – Н.Б.]

Саму реч „мардонг“ и описану етимологију те речи нисмо могли да пронађемо и проверимо у кредибилним изворима. Могуће је да је термин постао доступан руском читаоцу преко књиге Ламе Сонам Дорџеа (рођеног као Олег Поздњакон), у којој аутор наводи следећи податак: „Када умире велики Лама, онда се на четрдесет девети дан после завршетка свих церемонија његово тело или кремира, или мумифицира и смешта у ступу. Мумификација се спроводи крајње ретко, само у случају смрти најпосвећенијих мајстора. Нисам чуо да су некога мумифицирали у двадесетом веку, али знам да су 1870. године мумифицирали тело Чокгјура Лингпа, председу мог учитеља, Тулку Ургјена. Када се тело мумифицира, називају га Мардунг“ [ДОРД-ЖЕ 2006: 219, превод – Н.Б.]. Пељевин преузима тај термин и придаје му ново значење, који бисмо могли да назовемо пародијом будистичке традиције познате под другачијим називом – „кудунг“. Кудунг је заправо опис церемоније сахране коју у потпуно измењеном облику Пељевин наводи на цитираном почетку текста, а тиче се чувања тела преминулог у тзв. ступама, религиозним споменицима који симболишу просвећени ум буде.² „Обрада“ остатака покојника, описана у Пељевиновој причи, не одговара основној садржини и смислу оригиналне церемоније, те закључујемо да је реч о још једном алегоријском осврту аутора на манипулације значењем религиозних и митолошких култова у ширем контексту постмодернистичке поетике.

Вероватно је такав увод био потребан аутору да би том источњачком традицијом означио, попут метафоре, шири појам, који је у овом случају посвећен питању односа према мртвима. То се потврђује у даљем току приповедања, када писац почиње да повезује уведени појам „мардонга“ са поменутом руском религиозном сектом. Пељевин описује идеологију те групе као супротност вредносним принципима који афирмишу живот – припадници секте се према животу односе као према својеврсној припреми за смрт, називајући га фазом „улешавања“ (рус. утрупнение). Пишући о њеном оснивачу Антонову, као најважнији моменат у његовој каријери помиње

2 О конкретним примерима ове религиозне праксе више информација се може наћи на сајту: <http://www.vajrayana.org/kudung-ltr/>.

се тзв. „самореализација“, односно смрт, након чега му следбеници култа подижу мардонг који постаје место ходочашћа секташа. Сматрамо да ауторов циљ није био опис кризе руске духовности на почетку 90-х година XX века, нити егзистенцијална питања која настају као реакција на распад Совјетског савеза, већ једна претежно културолошка анализа вечитог сукоба између традиционалиста и иноватора.

Оно што недвосмислено упућује на такав закључак је стално понављање мантре „Пушкин је пушкински велики“ међу следбеницима култа. Сматрамо да овај каламбур разоткрива усмереност Пељевинове алегорије у овом тексту. Наиме, за историју руске књижевности и културе Пушкин представља ако не најважнију, онда једну од најважнијих фигура, због свеобухватног значаја за даљи развој језика, стила и књижевних жанрова. Истовремено, улога Пушкина изродила је веома значајан и дуг спор професионалних проучавалаца његовог лика и дела, тзв. пушкиниста, и псеудопроучавалаца, који су око његове личности изградили гомилу митова, теорија завере, многобројних афера, врло често на сасвим непровереним подацима и неутемељеним аргументима. То је дало основа да се текстови о Пушкину поделе на озбиљно проучавање наслеђа оригиналне историјске личности писца са једне стране, и фолклорну, митологизирану фигуру великог песника, са друге. Од многобројних радова те, тзв. „алтернативне пушкинистике“, може се навести књига „Медени месец императора“ Александра Зинухова (где Пушкина убија снајпериста, а не Дантес), „Последње Пушкиново дело“ Виктора Тена (који заверу против Пушкина уздиже на ниво геополитике), и многи други. Осврћући се, по свој прилици, управо на овај проблем, Пељевин упоређује процес изградње митолошке фигуре писца са идолопоклонством према преминулима.

Иако у причи свакако постоје елементи сатире усмерени на поигравање са источњачким религиозним традицијама, основна тема Пељевиновог приповедања тиче се првенствено тенденције митологизирања историјских личности у руској култури. Биографи и читаве школе проучавалаца лика и дела истакнутих личности из руске историје се у Пељевиновој перспективи приказују као култисти који се клањају својим преминулим идолима. Пељевин се користи мотивом мардунга/кудунга да би алегоријски-сликовито описао процес изградње слојева и слојева нових значења који се гомилају око одређене значајне личности.

Слична је стваралачка концепција примењена и у причи „Даире Горњег света“ из 1998. године. Тематски повезано са околностима живота у сада већ пост-совјетској Русији 90-х година, ово дело садржи елементе мистике, источњачког шаманизма и анимизма. Ако је у претходно разматраном делу за основни мотив приповедања узет појам „мардунга/кудунга“, овде се пажња читалаца усредсређује на лик старице Тијмин, представнице неког од мањинских народа азијског дела Русије. Тијмин је описана као носилац езотеричних учења аутохтоних народа Сибира, који јој омогућавају превлађивање граница светова и комуникацију са духовима у стању својеврсног религиозног трансa, изазваног одговарајућим бајалицама, музичким инструментима и игром. Овде се свакако ради о шаманизму, који се као један од најстаријих облика религије очувао до данашњих дана на простору Африке, Југоисточне Азије, Далеког Истока и Сибира. Према верзији Мирче Елијадеa, сам термин шаманизам води своје порекло од речи „saman“ из језика Евенкија, тунгуско-манџу-

ријског народа који претежно живи на просторима данашње Русије и Кине [ELIADE 1964: 4, 3-32]. Упадајући у стање трансa, шамани започињу своје путовање кроз друге светове – најчешће се радило о уобичајеној подели на доњи свет (свет духовa), горњи свет (свет боговa) и средњи свет (свет земаљских духовa).

Пељевин преузима тај комплекс веровања и обрађује га у причи на њему својствен начин. Наиме, сиже приче састоји се у васкрсавању војника погинулих за време Другог светског рата ради организовања емиграције руских девојака у иностранство. Овим „бизнисом“ бави се девојка Тања, која користи Тијмин за потребе призивања одговарајућих „клијената“ из доњег света. У причи се чак прецизира да оживљени покојници „трају“ три године (што се поклапа са временом неопходним за стицање држављанства по основу брака), док цена таквог брака зависи од њиховог порекла. Оваквом радњом Пељевин је на сатирично-морбидан начин обрадио круг тема који обухвата навеће проблеме са којима се руско друштво суочило у процесу транзиције са социјалистичке на тржишну привреду, а такође и нека питања која се првенствено тичу наслеђа XX века. У првом реду то је горуће питање диспропорције мушке и женске популације у Русији, што због огромних људских губитака у Првом и Другом светском рату, што због високог морталитета и краћег просечног трајања живота код мушкараца. Та чињеница, напореда са огромном социјално-економском кризом током 90-х, условила је масовну емиграцију женске популације у богатије делове света [ТЮРЮКАНОВА 1996: 84-102].

Аутор се, по свој прилици, одлучио да управо овако обради тему емиграције због осетљивости интерпретације историјских догађаја из Другог светског рата у руском друштву. Како је услед великих људских и материјалних губитака Отаџбински рат (уобичајен назив за Други светски рат у Русији) постао готово недодирљива област руске историје, где се на било какве покушаје сагледавања учесника тог сукоба другачије од општеприхваћених ставова гледа као на светогрђе, сиже ове приче добија веома провокативан и шокантни карактер. Међутим, за разлику од другог мајстора провокативних тема у руској књижевности, Владимира Сорокина (код којег књижевност има улогу платформе за изазивање расправа око најозбиљнијих друштвених проблема), Пељевинови провокативни сижеи иду супротним правцем – узимајући широко распрострањене метафоре из одређеног периода развоја руског језика, културе и друштва, писац их умеће у своја дела и на њима темељи „реалност“ свог приповедачког света. Тако је услед општег дефетистичког расположења у руском друштву 90-х година почело да се говори о „издаји предака“, о губитку свега онога за шта су се „дедови“ борили и изборили. У контексту односа међу генерацијама, то се најконкретније манифестовало у демографској катастрофи, великим делом изазваној емиграцијом становништва. Сам тај проблем додатно је наглашен гендерном темом, која нема толико значаја у погледу очувања репродуктивних способности руског становништва, колико у традиционалном виђењу жене у патријархалном друштву као ослонца мушкарца, својеврсног чувара морално-етичког поретка и традиционалних вредности који на прво место ставља породицу, па себе. Рушећи традиционалну идеалну слику о руској жени, писац нема за циљ критику друштвеног положаја жена или феминизма, већ опис колективне свести руског друштва у периоду велике кризе 90-х година. Мотиви смрти и загробног жи-

вота се тако у овој причи манифестују у тесној вези са стањем друштва и културе у време када сами текстови настају, што и јесте карактеристична црта Пељевиновог стваралаштва.

Постојећим предлогом интерпретације танатолошких мотива у анализираним приповеткама стиче се увид у преовладавајућу мисао писца – мотиви смрти постају одраз свести јунака његових текстова. Овакав модел приповедања о смрти ће се задржати и у потоњим текстовима писца, насталим већ у XXI веку, али са наглашеним банализовањем самог комплекса веровања, што је, по свој прилици, сведочанство о извесном осећању ако не културне деградације, онда свакако игнорисања и подсвесног табуирања те теме. У контексту опште проблематике теме смрти у савременој књижевности ове приповетке имају одређени значај у том смислу што се постмодернистичка „смрт као производ културе“ код Пељевина претвара у смрт као производ свести, која је са своје стране обликована културом и обликује културу.

Цитирана литература

- Белов А. К вопросу о влиянии творчества К. Кастанеды на В.О. Пелевина [электронный ресурс], 2004. URL: <http://pelevin.nov.ru/stati/o-kastaneda/1.html> (датум провере 12.01.2023).
- Демосфенова Г.Л. Нурок А.Ю. Шантыко Н.И. *Советский политический плакат*. М.: Искусство, 1962.
- Грибова Ю.А. Пигин А.В. *Из Жития Василия Нового: хождение Феодоры по воздушным мытарствам*. Перевод М.Б. Михайловой и В.В. Семакова, комментарии А.В. Пигина. Проверено 22.10.2022. на страници <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=5134>.
- Захаров Александр. Социально-культурный феномен «Арбата» // *Общественные науки и современность*. 1994.
- Лама Сонам Дордже. *Смерти вопреки. Антология тайных учений о смерти и умирании традиции дзогчен тибетского буддизма* / Пер. С тибетского и комментарий ламы Сонама Дордже. Москва: Ориенталия, 2006.
- Пелевин В. *Желтая стрела*, сборник. М.: Вагриус, 1999.
- Ростовский Д. Житие 276: Житие преподобного отца нашего Василия Нового // *Жития святых*. Проверено 22.10.2022. на страници https://azbyka.ru/otechnik/Dmitrij_Rostovskij/zhitija-svjatykh/276#note2194, 2011.
- Симкина В.С. Энтомологический маскарад в прозе В. Пелевина: от образа к философии превращений // *Вестник МГПУ. Серия «Филология. Теория языка. Языковое образование»*. Номер 60, Москва, 2019.
- Тюрюканова Е.В. Миграция женщин из России: еще одна «стратегия успеха»? // *Гендерные аспекты социальной трансформации*. М.: Институт социально-экономических проблем народонаселения РАН, 1996.
- Eliade M. (1964) *Shamanism. Archaic Techniques of Ecstasy*. Leningrad. Introduction. Kathmandu Metropolitan City, Government of Nepal, URL: .

Ненад Дж. Благович
Ольга А. Трапезникова

ТАНАТОЛОГИЧЕСКИЕ МОТИВЫ В РАССКАЗАХ ВИКТОРА ПЕЛЕВИНА

Резюме

В статье рассматриваются рассказы на тему смерти в раннем творчестве современного русского писателя Виктора Пелевина. Литературная переработка инстинктов жизни и смерти приобрела ярко выраженный смысл в постмодернистской поэтике и современном литературном процессе в России, тогда как в творчестве Виктора Пелевина особенно отразилась в 90-е годы XX века в связи с экзистенциальной проблематикой переходного периода. В статье анализируются три характерных текста Пелевина с такой мотивной основой с целью выделения некоторых ключевых закономерностей отношения автора к феномену смерти. Выбор рассказов («Вести из Непала», «Мордонги» и «Бубен Верхнего мира») мотивировался тем, что в этих текстах наиболее конкретно проявлялись танатологические мотивы, и таким образом была выработана модель, которая будет повторяться в более позднем периоде творчества писателя.

Ключевые слова: танатологические мотивы, Виктор Пелевин, русский постмодернизм, русская литература, рассказы.

Маја Д. Антић*

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

Департман за немачки језик и књижевност

ЕЛЕМЕНТИ МАГИЧНОГ РЕАЛИЗМА У РОМАНУ ЛИМЕНИ ДОБОШ ГИНТЕРА ГРАСА²

Роман *Лимени добош* (*Die Blechtrommel*, 1959), нобеловца Гинтера Граса (Günter Grass), убраја се у најпознатија прозна дела немачке послератне књижевности, као и у најпознатија остварења светске књижевности уопште. Овом књижевном делу приписиване су одлике аутобиографског, историјског, пикарског, али и дидактичког, односно, образовно-развојног романа. Анализирано је његово жанровско одређење, рецепција, екранизација и критика, вршена је компаративна анализа. Аспект који недостаје у досадашњим проучавањима јесте проматрање поменутог романа у оквирима поетике магичног реализма. Стога је предмет рада уочавање и анализа основних особина магичнореалистичног поступка у роману *Лимени добош*, са циљем да се покаже да чувено дело фунгира као егземпларни модел магичног реализма европског типа, те да присутни магичнореалистични елементи чине наративну композицију која подрива устаљене обрасце перципирања политичке, економске и културне стварности, тежећи њеном преиспитивању и спознаји.

Кључне речи: магични реализам, немачка књижевност, Гинтер Грас, *Лимени добош*, нацизам, стварност

1. Увод

Роман *Лимени добош* (*Die Blechtrommel*, 1959), нобеловца Гинтера Граса (Günter Grass), убраја се у најпознатија прозна дела немачке послератне књижевности, као и у најпознатија остварења светске књижевности уопште. Укључујући новелу *Мачка и миш* (*Katz und Maus*, 1961) и роман *Псеће године* (*Hundejahre*, 1963), *Лимени добош* спада у тзв. Данциг трилогију коју обједињује исти тематски и временско-просторни оквир. Осим поменутог, заједничка карактеристика ових дела је, према речима самог аутора, и „проширено схватање стварности” (NOJHAUS 1997: 70).³ Грасов роман првенац састоји се из три дела. У првом делу описане су године после Првог светског рата до почетка Другог светског рата. Други део тематизује ратна дешавања у граду Данцигу, док трећи део романа прати развој Оскара Мацера у послератном добу. Главни протагониста и приповедач, тридесетогодишњи човечуљак Оскар Мацерат, пацијент психијатријске болнице у Диселдорфу, ства-

* maja.stefanovic@filfak.ni.ac.rs

2 Део овог рада је под насловом „Алтернативни приступ тумачењу романа *Лимени добош* Гинтера Граса” представљен у виду усменог саопштења на Међународној конференцији *Језик, књижевност, алтернативе*, одржаној на Филозофском факултету у Нишу, априла 2021. године.

3 Све преводе у тексту сачинила је ауторка.

ра слику живота и времена, обухватајући период од тридесет година у четрдесет и шест аутобиографских епизода.⁴

Свеобухватном приказу романа *Лимени добош* посвећене су бројне вредне студије. Овом прозном делу приписивање су одлике аутобиографског, историјског, пикарског, али и дидактичког, односно образовно-развојног романа. Анализирано је његово жанровско одређење, рецепција, екранизација и критика, вршена је компаративна анализа.⁵ У том контексту, чини се да је о *Лименом добошу* готово све речено. Имајући у виду богатство литературе на тему Грасовог романа првенца, Зобеница с правом примећује да се „данас научници све ређе упуштају у тај изазов” (2014: 16).

Међутим, рецепција *Лименог добоша* као (мо)дела магичног реализма развила се тек крајем двадесетог века, безмало три деценије по објављивању романа и још увек је, као и сâм појам магични реализам, неетаблирана у германистичком научном миљеу. Његово ситуирање у контекст магичног реализма корелира са тумачењем магичнореалистичног романа *Деца поноћи* (*Midnight's Children*, 1981) англоиндијског писца Салмана Руждија (Salman Rushdie). На наративна преклапања у поменутих делима указао је Рудолф Бадер (Rudolf Bader) у тексту *Indian Tin Drum* (1984). Тумачећи роман *Деца поноћи* и уочавајући наративне паралеле у ова два романа, Бадер *Лимени добош* поима као „најочигледнију претечу” Руждијевог прозног дела (1984: 75). Проматрање Грасовог романа кроз призму магичног реализма није се развило самостално у књижевној науци, већ као „последича тумачења прозног стваралаштва Салмана Руждија” (RIDS 2013: 216). И сâм англоиндијски романописац и есејиста, индиректно је упутио на магичнореалистични концепт *Лименог добоша*, истичући да је интернационално прослављено дело Гинтера Граса извршило значајан утицај на настанак романа *Деца поноћи*.

У својим разматрањима корак даље од Рудолфа Бадера отишла је Патриша Меривејл (Patricia Merivale). Док Бадер, без дубље анализе и аргументације, само упућује на наративне сличности у ова два романа, Меривејл се у есеју *Saleem Fathered by Oskar: Midnight's Children, Magic Realism, and Tin Drum* детаљно бави њиховом упоредном анализом. Есеј је први пут објављен 1983. године и 1995. године уврштен у зборник радова *Magical Realism: Theory, History, Community*, који су уредиле Луис Паркинсон Замора (Luis Parkinson Zamora) и Венди Б. Ферис (Wendy B. Faris). Роман *Деца поноћи* Меривејл одређује као комбинацију магичног у роману *Сто година самоће* (*Cien años de soledad*, 1982) Габријела Гарсије Маркеса и историјске стварности у роману *Лимени добош*. Она уочава заједничке реторичке и метафоричке стратегије у поменутих делима магичног реализма, сличност главних јунака (на релацији Оскар Мацерат и Салем Синај), као и историјску стварност која је уткана у оба књижевна дела. Имајући у виду богатство историјских чињеница и објективне стварности у овим романима, Меривејл сугерише да се може говорити о „енциклопедијској фикцији” (1995: 331) у којој су главни протагонисти, и поред уплива фантастике „сведоци свог времена” (1995: 333). Не помињући магични реализам, германиста

4 Роман је екранизован 1979. године у режији Фолкера Шлендорфа (Volker Schlöndorff), у сарадњи са Гинтером Грасом.

5 В. NOJHAUS 1997; ROTMAN 2003; ŽMEGAČ 1982; ZOBENICA 2014, ZOBENICA 2013b, ZOBENICA 2013a, KRIVOKAPIĆ 2011, PEDERIN 1985.

Тома Савица ће у тексту *Нобеловац Гинтер Грас. Разрачунавање са немачком кривицом*, Грасово дело означити „новом врстом романа, која би се могла окарактерисати као литерарна историографија” (2003: 189).

Након поменутих разматрања у којима роман *Лимени добош* није централни проблем, већ се посматра у светлу упоредне анализе, Меги Ен Бауерс (Meggie Ann Bowers) и Кенет Ридс (Kenneth Reeds) један део својих студија посвећују Грасовом прозном првенцу. Тумачећи *Лимени добош* као врсни пример магичног реализма, оба теоретичара истичу друштвено-политичку позадину романа и изврнуту перцепцију стварности узроковану нацистичким режимом (BAUERS 2005: 59; RIDS 2013: 2019). Магични реализам Гинтера Граса нараздвојив је од појма објективне стварности. Као и код других магичних реалиста, он увек изниче из „дисторзије истине која је праћена екстремним насиљем”, истиче Бауерс (2005: 60).

Постоје и научни радови који роману *Лимени добош* одричу својства магичног реализма. Упоредјујући га са Маркесовим прослављеним романом *Сто година самоће*, Иранац Х. Р. Касикхан (H. R. Kasikhan) сматра да се „роман *Лимени добош* не може сврстати у категорију магичног реализма” и да је чак „супротстављен” принципима тог наративног поступка, те да је „ближи жанру фантастичне књижевности” (2013: 163–164). Полазећи од тезе Венди Б. Ферис да је кључна карактеристика магичног реализма природно прихватање фантастичног елемента, Касикхан сматра да је поменута особина нарушена у наративној структури *Лименог добоша* јер „наратор/протагониста настоји да пружи експликацију необичних појава” (2013: 172). Ирански професор своју аргументацију заснива на претпоставци да је поступак магичног реализма дестабилизован настојањем да се објасни Оскаров престанак раста. Сматра да је „покушај лекара Холца да нађе рационални разлог или логично објашњење Оскаровог физичког раста супротан принципима магичног реализма” (KASIKHAN 2013: 173). Сходно томе, Касикхан закључује да је компонента прихватања фантастичног елемента као сегмента свакодневне стварности у роману *Лимени добош* поништена. Супротно оваквом схватању, показаћемо да роман *Лимени добош* фунгира као егземпларни модел магичног реализма европског типа, као и да је својом структуром, интенцијом и смислом удаљен од жанра фантастичне књижевности.

2. Елементи магичног реализма у роману *Лимени добош*

2.1. Фантастични елемент као подразумевајући део рационалне стварности

Анализу елемената магичног реализма у роману *Лимени добош* засноваћемо на германистичком теоријском оквиру о магичном реализму, као и на схватањима етаблираних аутора из ове области.⁶ Према мишљењу водећих теоретичара, једна од основних особина овог наративног поступка јесте увођење фантастичног елемента у реалистичко приповедање. Притом се немогући елемент не преиспитује, нити подлеже експликацији, већ се природно уклапа у свет перцептивне стварно-

⁶ На овом месту је важно истаћи да се у раду нећемо бавити пореклом и развојем појма *магични реализам*, нити детаљним приказом његових карактеристика с обзиром на то да је ауторка о томе већ писала. Теоријске поставке о магичном реализму биће интегрисане кроз анализу романа. О поменутих аспектима магичног реализма в. STEFANOVIĆ 2019; STEFANOVIĆ 2017; ANTIĆ 2022.

сти (ŠEFEL 1990: 57; BAUERS 2005: 2; FERIS 1995: 163). У складу са магичнореалистичним поступком Грас у реалистично приповедање уводи елементе фантастике, па је тако духовни развој главног јунака Оскара Мацерата окончан већ по самом рођењу, док на свој трећи рођендан, када на поклон добија лимени добош, одлучује да престане да расте и остане деведесет и четири центиметра висок:

„И већ сам ту рекао, ту сам се решио, ту сам одлучио да нипошто не postanем политичар, још мање трговац колонијалном робом, да метнем, штавише, тачку и останем такав какав јесам – и остао сам, одржао сам се у тој висини, у тој опреми многе и многе године. [...] На свој трећи рођендан пао је наш мали Оскар низ подрумске степенице, остао је иначе читав, само расти није више хтео” (GRAS 2014: 71, 75).

Одлуком да прекине свој физички раст, Оскар одбија да буде део света одраслих који су његовом „добошу хтели да упадну у реч”, који су намеравали да „добошу стану на пут” и да његовим „маљицама подметну ногу” (GRAS 2014: 75). Његов патуљаст раст симболише бег од политичке и моралне одговорности, као и заштиту од идеолошког индоктринирања. Оскар по сопственом нахођењу регулише свој раст, те почетком маја 1945. године одлучује да поново расте:

„Нису прошле ни две године откако сам на Мацератовом гробу одлучио да растем, а већ ми је живот одраслих постао досадан. Чезнуо сам за изгубљеним димензијама трогодишњег детета” (GRAS 2014: 544).

Фантастичну особину учавамо и у Оскаровом рођењу као особе развијеног интелекта и високе самосвести. Оскар је спадао „у оштрореслуху дојенчад код које је духовни развитак завршен већ код самог рођења”, те је био у стању да критички прислушкује „прве спонтане родитељске изјаве под сијалицама” (GRAS 2014: 54). Своје неслагање са средином Оскар исказује и фантастичном способношћу да гласом разбија стакло. Он би „сваком ко год је хтео узети (његов) добош, виком разбио, певањем разлупао, раздробило прозоре, пуне пивске чаше, празне пивске боце” (GRAS 2014: 80). Када Алфред Мацерат покушава да му отргне добош, Оскар први пут користи своју гласовну способност, те разбија стакло на сату. Сведоци овог поступка, Оскарова мајка Агнеза Мацерат, Јан Бронски и Алфред Мацерат јесу изненађени, али уместо чуђења и реакције на Оскарову необичну способност, они су заокупирани разбијеним сатом. Агнеза Мацерат, притом, равнодушно констатује да „срча доноси срећу”, те Оскаровој фантастичној способности не посвећује посебну пажњу (GRAS 2014: 53). У сцени у којој лекар Холц покушава да му одузме добош, Оскар такође реагује разбијањем стакла својим гласом. У складу са магичнореалистичним поступком, лекар ову појаву „није сматрао неуобичајеном”, већ је Оскара „прогласио здравим дечаком који растом одговара, додуше, трогодињем детету [...]” (GRASS 2014: 91).

Реакције Оскаровог окружења на фантастичне способности које поседује, указују на то да су ирационални елементи природно уклопљени у емпиријску стварност, без настојања да се они објасне, прикажу или доживе као необични, чиме је теза професора Касикхана да „наратор/протагониста настоји да пружи експликацију необичних појава” и да је због тога „магичнореалистички поступак у роману

Лимени добош дестабилизован” неуверљива (2013: 172). Својствено магичнореалистичном поступку, апсурдни, фантастични наративни елементи (Оскароро рођење као особе развијене (само)свести, способност да прекине и регулише свој физички раст, могућност да проникне у душу особе која га окружује, гласовни феномен) нису описани као нешто изузетно, узбудљиво нити несхватљиво, већ се природно уклапају у област свакодневног и рутинског. Особина која магичнореалистични дискурс фундаментално удаљава од фикције фантастичног жанра јесте управо „нормализовање или натурализовање нереалних елемената“ (HEGERFELT 2002: 66). Спајањем реалног и иреалног, приповедач Грас упућује на сложеност стварности која измиче техникама традиционалног реализма.

2.2. Друштвено-политичка контекстуализација

Доследно магичнореалистичном поступку наратив се и поред фантастичних елемената не приближава сфери фантастичне књижевности, већ остаје у чврстим оквирима света који познајемо. Особина магичног реализма, према мишљењу савременог теоретичара Михаела Шефела (Michael Scheffel), јесте формирање фиктивног света који је близак стварности и који непосредно апелује на свест реципијентата (1990: 90). У том циљу, аутори користе историјску фактографију. Ово својство магичнореалистичне књижевности препознајемо у Грасовом роману. Прва чињенична, историјска истина представљена је у поглављу *Лептир и сијалица*. Алузија се односи на одлуке Версајског споразума (1919) након Првог светског рата:

„Рат се испуцао. Петљало се око мировних уговора и давало повода за будуће ратове: област око ушћа Висле [...] проглашена је Слободном државом и стављена под протекторат Друштва народа. Пољска је у самом граду добила слободну луку, Вестерплате са слагалиштем муниције, управу железнице и своју пошту на Хевелијусовом тргу” (GRAS 2014: 49).

Историјска панорама *Лименог добоша* обухвата период између 1899. и 1954. године. Роман обилује именима историјских личности, објективним чињеницама и аутентичним називима улица да може послужити као историјски приручник или „мапа града” Данцига (BERNHART 2005: 17). Топографија је описана до детаља верно стварности (Лабешки пут, Елзина улица, Маријина улица, Чекићки парк, Пиљарска улица). У складу са тим, наративна фикција *Лименог добоша* смештена је у реални друштвено-историјски оквир и прожета је историјским дешавањима, као што су Први и Други светски рат, економска криза као последица рата, светска економска криза (1929), освајање Пољске и Француске од стране Немаца, озлоглашена Кристална ноћ, однос нациста према Јеврејима, као и важним историјским датумима. Референционална истина предочена је у поглављу *Пољска пошта*. Сам Грас признаје да је посебну пажњу посветио фактографији:

„Заокруживање поглавља о одбрани пољске поште у Данцигу, захтевало је одлазак у Пољску 1956. године. Преко Варшаве, стигао сам у Гдањск. Захваљујући пољском Министарству унутрашњих послова, проучио сам документа о немачким ратним злочинима и ступио у контакт са некадашњим чиновницима пољске поште. У

Гдањску сам трагао за Данцигом. Бивши поштански службеници пружили су ми детаљне описе догађаја за време одбране пољске поште. Њихов начин евакуације не бих могао сâм да измислим” (NOJHAUS 1997: 66).

Реч је о чињеничној или историјској истини, чиме је остварен принцип минималног одступања од реалности. Наративна структура *Лименог добоша* је, и поред фантастичног елемента, кохерентна, стабилна и заснована на традиционалној реалистичкој мотивацији. Германиста Жмегач уочава Грасов реалистички однос према епској грађи, сматрајући да, уколико се изузму Оскарове фантастичне способности, дело кореспондира с традицијом приповедног реализма и да може послужити као модел романа који су „делом хронике градова и породица” (1982а: 266). У немачкој критици је Грасов роман означен „реалистичним романом” и поред постојања „над-реалистичког, апсурдног елемента” (NOJHAUS 1997: 102). Такав роман „допире до сржи саме егзистенције и гради нову слику човека као таквог” (NOJHAUS 1997:102). У складу са горе наведеним, *Лимени добош* тематизује „препознатљиву, објективну, друштвено-политичку стварност” (BAUERS 2005: 22), те Грасов роман и по овом својству показује особине магичног реализма.

2.3. Магични реалиста као онај који зна

Према схватању Штефана де Винтера (Stefan de Winter) магични реалиста је „онај који зна, који је освешћен” (1961: 258). Он није зачаран привидом стварности сатканом од илузија и обмана и не дâ се завести. Такав је и Грасов протагониста кога је „Меркур обдарио критичношћу, Уран довитљивошћу, Венера ситном срећом, а Марс честољубљем”, док га је „Нептун усидрио између чуда и обмане” (GRASS 2014: 55). Својим интелектом и снагом воље Оскар се издиже изнад друштвено-политичке стварности којом је окружен. Зачараност привидом стварности чини значајну тему *Лименог добоша* који износи критику националсоцијалистичке зачараности немачког народа, али и критику човекове дуалистичке природе уопште. Сходно томе, Грасов роман има за циљ „приказивање стварности на месту где престаје рационално поимање света”, као значајне особине магичнореалистичког проседеа (ŠEFEL 1990: 33). Кроз визуру патуљка Оскара који „гледа искричавим, паметним, покретљивим, понекад сетно раширеним плавим очима”, читаоцу је предочен паноптикум (мало)грађанске свести и света (GRAS 2014: 534). Само наизглед заостао у развоју, Оскар свесно посматра моралну заосталост света око себе. Грасов добошар је детаљни познавалац историјских и политичких збивања, врсни познавалац књижевности, уметности, митологије и религије, познавалац грчког и латинског језика. На то указују бројне интертекстуалне алузије и књижевне реминисценције. Да није реч о интелектуално заосталом патуљку, већ о „ономе који зна” (VINTER 1961: 258), говори и следеће запажање из којег се може ишчитати интелектуална надмоћ Грасовог јунака:

„Да не бих морао зveckати касом, држао сам се добоша, и после свог трећег рођендана нисам нарастао за центиметар више, остао сам трогодишњи, али трипут паметнији патуљак кога ће сви одрасли превазићи растом, који ће, овакав, бити надмоћан над осталима, који своју сенку неће хтети да мери с њиховом, који ће

духом и телом бити завршен, док ће они још и под старе дане трабуњати о развоју [...]” (GRAS 2014: 71).

Приповедачко Ја одбија идентификацију са простором, временом и друштвом којима је „необавештеност ушла у моду, па још и данас многима пристоји као какво згодно шеширче” (GRAS 2014: 305). Поред економске кризе (1929), која се сматра једним од главних узрока за широко прихватање крајње деснице, историчар Клод Давид (Claude David) сматра да успех Хитлерове идеологије садржи „ирационалне и чудесне елементе”, да се „његова политика не темељи на политичком реализму” и да у њој има нечег „неразумног” (1996: 122). Овако схватање заступа и германиста Грубачић који истиче да је нацистичка владавина створила „полумагијски свет” који се темељи у „космичко-ирационалном” (2009: 545). Звуци који су допирали из радија „нису били стварност у којој се живи него програмирана атракција”, док је „стални проток скоро неизбежних прича отупљивао немачка чула за виђење духовне реалности која лежи иза смрти и деструкције” (Грубачић 2009: 555). Над вишемилионским народом извршена је „колективна хипноза”, закључује Грубачић (2009: 556).

Целокупан развој свести и ирационалних тенденци може се уочити у *Лименом добошу*. Грас, као просвећени посматрач, осветљава друштвено-политичку стварност, износећи оштру критику малограђанског друштва. Типичан представник конформистичког друштва које под образложењем дужности прихвата Хитлерову идеологију, јесте Оскар *„наводни”* отац Алфред Мацерат.⁷ Он са поносом купује ратну униформу, „носи је и по сунцу” (GRAS 2014: 141), а слику Бетовена замењује сликом Хитлера:

„По неколико пута седмично указивала се прилика да облачи ту униформу [...]. Пркосио је и најгорем времену, одбијао чак да понесе кишобран и све чешће смо из његових уста чули реченицу која ће ускоро постати њиховом узречицом. Служба је служба, говорио је Мацерат, а забава забава!” (GRAS 2014: 142).

Алфред Мацерат није једини саучесник у националсоцијалистичком заносу. Пекар Шефлер одстрањује Јеврејина Зигисмунда Маркуса са сахране, музичар Мајн се, након што је био комуниста, изненада учлањује у коњички СА одред⁸, часовничар Лаубшад постаје члан Националсоцијалистичког народног благостања. Алфред Мацерат, рођени Рајнланђанин, заправо чини оно што су и други чинили, „навикао човек да маше кад други машу, да виче, смеје се и тапше кад други вичу, смеју се или тапшу [...]” (GRAS 2014: 188). Греф, Шефлер, Ланкес, Мајн или Алфред Мацерат „прихватили би било коју другу апсурдну идеологију која би дала привидни садржај његовом животу” (PEDERIN 1985: 621). Кроз поступке појединачних ликова предочена је наиндивидуална вечна закономерност.

2.4. Начело релативизације

Способност књижевног дела да изазове преиспитивање и емотивно-мисаони талас потиче од магичнореалистичне организације фабуле. Сходно томе, у на-

⁷ Упорним понављањем лексеме „наводни”, Оскар добује дистанцу од фигуре „немачког поданика” Алфреда Мацерата (GRAS 2014: 50).

⁸ Паравојна формација нацистичке Немачке (нем. Sturmabteilung, SA).

ративном поступку магичног реализма истакнуто место припада поетичком начелу релативизације, у првом реду релативизације истине и стварности. Реч је о субверзивном и трансгресивном аспектима магичног реализма, чија је суштина подривање и проширивање доминантних образаца стварности и истине. Не помињући појам магичног реализма, Жмегач у делу *Истина фикције* наводи да се Грас послужио „вештом тактиком” којом „заобилазно код читаоца подстиче размишљање о вредносним ставовима, о релативности и нужности система” (1982а: 298). Поменуто запажање Жмегач потврђује и у књизи *Књижевност и збиља*, сматрајући да је Грас „одабрао начело релативизма које нас подстиче да се поново замислимо над стварима што смо их већ били разврстали и етикетирали” (1982b, 189).

Осим јукстапозиције реалног и фантастичног (као суштинске стратегије магичног реализма) која има за циљ дистанцирање, а потом и „објективно сагледавање друштвене стварности” (RO 1925: 19), начело релативизације остварено је кроз непоузданост приповедачког субјекта. Читалац наилази на исказ приповедача да су лица и радња романа измишљени, те да је свака сличност са живом или умрлом особом случајна. Супротно тврдњи протагонисте, читав роман обилује именима реалних историјских личности. Свезнајући ауторијални приповедач детаљно извештава о догађајима којима није присуствовао, као и о догађајима који су претходили његовом рођењу, користи се поступком анахронизма и катахрезе, мења своје исказе, и тиме доводи у питање објективност и истинитост својих тврдњи. Осим тога, Оскар о себи говори у првом, али и у трећем лицу, понекад у оквиру исте реченице. Жмегач такође уочава да „читаоца збуњује чињеница да је свесно поремећен склад између ликова и граматичких категорија” (1982а: 285). На тај начин, Оскар упоредо фунгира као субјекат и објекат приповедања, те је он, као и сама стварност коју описује, саткан од противречности. Захваљујући оваквом наративном поступку је „приповедачко-техничка категорија у *Лименом добошу* доведена ad absurdum са циљем да се код читаоца изазову скепса и неповерење према приповедачу, при чему постаје јасно да је сâм појам стварности амбивалентан” (ZOBENICA 2013b: 489-490).

У наративном току *Лименог добоша* евидентна је и склоност магичнореалистичног дискурса ка детаљу, нагомилавању и богатству слика (RO 1925: 96; ŠEFEL 1990: 101). С тим у вези, Грас је означен као „заљубљеник у детаље” или „фанатик детаља” (NOJHAUS1997: 125, 130). Док су догађаји који чине срж романа поменути узгред, дистанцирано и трезвено, дотле периферни мотиви уживају минуциозну наративну перспективу. Техника нагомилавања предметности усмерена је ка релативизацији, преиспитивању и уочавању апсурдности свакодневице. Приповедни поступци Гинтера Граса ремете перцепцијске навике читаоца, спречавајући идентификацију са приказаним ликовима и радњама. Бришући границу између битног и небитног, аутор пружа слику стварности у којој види попрште лажи, илузија и насиља. Изврнута перцепција (готово фантастичне) стварности може се препознати у следећем запажању добошара Оскара:

„Читав један лаковеран народ веровао је у Божић Бату. Али је Божић Бата био у ствари плинар. Верујем да мирише на орахе и бадеме. Али је мирисало на плин. Сад ћемо ускоро имати, верујем, први адвент, говорило се. И одврнули су први,

други, трећи и четврти адвент, као што се одврћу плинске славине, како би веродостојно мирисало на орахе и бадеме, како би сви орахокрчачи могли спокојно да верују. Доћи ће! Доћи ће! А ко је дошао? Детенце Христос, Спаситељ? Или је дошао небески плинар, под мишком са плиномером и његовим неуморним тиктак-тиктак? И рече: Ја сам спаситељ овог света [...]” (GRAS 2014: 251).

Приповедачки субјект, с позиције пацијента психијатријске болнице у послератном Диселдорфу, прецизно уочава деформацију света и стварности, поремећеност душевних стања и моћи расуђивања. Оскар описује стварност у којој је нарушен однос између вере и лаковерности, између Божића и концентрационих логора. Намерне дезинформације, непрекидне замене теза и губитак основних људских вредности постали су свакодневица. Људи су у таквој „магичној стварности уместо бодљикавих жица видели руже, уместо затворског зида – бели мермер” (GRUBAČIĆ 2009: 555). Добујући о времену националсоцијалистичке пропаганде, Оскар из аутсајдерске позиције опомиње читаоце:

„Јесте ли већ видели трибину одостраг? Ево мог предлога – људе би требало одвести најпре иза трибине да виде како изгледа с те стране, пре него што их скупе испред ње. Ко је икад осмотрио, добро осмотрио, трибину одостраг, тај ће од тог часа бити обележен и потпуно имун против свих чаролија које се у овом или оном облику целебрирају на трибинама” (GRAS 2014: 146).

Грасовим поступком је граница између реалног и иреалног избрисана. Начело релативизације је у функцији поигравања перцепцијом стварности и илузије у оквиру друштвено-политичког контекста. Оно настоји да промени читаочев начин поимања стварности, упућујући на анархистички карактер света. Илузија и ирационално јесу део свакодневне стварности којом смо окружени, те таква стварност није ништа друго до магична. Начело релативизације је у функцији рушења илузија и митова, као и у функцији јачања свести о историјској релативности.

2.5. Тежња ка хармонизацији друштвено-политичке стварности

Германиста Лудвик Вацлавек (Ludvík Václavěk) тврди да „немачки магични роман” сву своју пажњу посвећује „свељудској” и „актуелној проблематици” и да се не односи на окултна прозна дела (1970: 145). Сходно томе, магични роман подразумева настојање писаца овог концепта да успоставе нарушену друштвену хармонију стварности, односно апел за повратак истинском хуманитету. Грасова, то јест Оскарова тежња ка хармонизацији друштвених односа је на симболичан начин представљена у поглављу *Трибина*. Оскарови „дневни подухвати против трибинских (а)симетрија” укључују посеђивање политичких митинга, током којих му „пажњу одвраћају барјаци”, а „поглед му вређају униформе” (GRAS 2014: 146). Кријући се са својим инструментом испод трибине, Оскар музици марша и демагошким говорима супротставља весели такт валцера. Добовањем под трибинама, он растура митинге и дефиле:

„Једно дуже време, тачније речено, тамо до новембра тридесет осме, ја сам кријући се са својим добошем испод трибина, каткад с већим, каткад с мањим успехом, растеривао митинге, доводио говорнике до муцања и претварао маршеве, па и ко-

рале, у валцере и фокстроте” (GRAS 2014: 153).

За разлику од „лудачког лупања у бубњење од телеће коже” на трибинама, Оскару су палице у рукама добовале „небески умилно”, уносећи „максимум нежности у ручне зглобове” (GRAS 2014: 147). Он настоји да народ на пољани одврати од марша и заведе га безазленим тактовима чарлстона и валцера. Грасов фиктивни јунак је „тражио тачку, веран тачки, болестан од тачке, тачку ослонца, полазну тачку, ако не чак и становишну тачку” у космичким односима (GRAS 2014: 65). Оскар своје хтење изражава на следећи начин:

„[...] радило се о томе да се крај добујућег оца постави добујући син, радило се о томе да се старији посматрају одоздо уз двократни удар у добош, радило се о томе да се оснује династија добошара која ће бити способна да се размножава; јер моје дело је требало да се преноси лимено и црвено-бело лакирано са колена на колена. Какав би нам живот предстојао!” (GRAS 2014: 433).

Вацлавек наглашава да је фикција магичног реализма „усмерена ка вишем смислу“ и „активистичка у пацифистичком погледу“ (1970: 153). Она позива на „активност, на (апстрактну) борбу за добро, за хуманост или другачије назване позитивне вредности у човеку и човечанству” (VACLAVEK 1970: 153). Роман *Лимени добош*, као модел магичнореалистичне књижевности, заузима се за повратак истинском хуманитету у свету у коме је нарушен однос између илузије и стварности.

2.6. Темпорална и идејна универзалност

Магичнореалистично својство „универзалности временске перспективе” (ŠEFEL 1990: 89) присутно је у *Лименом добошу*. Грас износи оштру критику национал-социјализма и немачког послератног друштва које није исказивало моралну кривицу и колективну одговорност. Посебну критику трпи друштво под влашћу Конрада Аденауера, друштво које је покушало спровести рехабилитацију бивших нациста, па је „ђавољи паликућа” могао постати „небески ватрогасац” (GRAS 2014: 37). Ипак, било би непрецизно тврдити да се Грасова критика односи искључиво на малограђанско друштво у Немачкој које се дало завести Хитлеровом идеологијом. Особина која овај роман чини ремек-делом магичног реализма јесте поседовање ширег, глобалног карактера. Историјска и политичка позадина романа стоје као окосница парадокса људске историје, лажног хуманитета и ратовања у сврху мира. Жмегач, такође, примећује да су „амбиције Грасовог романа много веће” и да оне теже „универзалној историјској дијагнози” (1982а: 291). Глоцрт Грасове критике чини човек „који разара”, „униформисани мушкарци који су знали жонглирати оружјем”, као и они који „у доба бакљада и парада стоје пред трибином” (GRAS 2014: 497, 140). Грас у исти план ставља слику Вермахта, припаднике ослободилачке Црвене армије, Пољаке и партизане. Он, заправо, износи критику човека као таквог. Његов романескни јунак који себе „оскудно титулише космополитом” (GRAS 2014: 379) „није добовао само против мрких скупова, већ се намештао под трибину и црвенима и црнима, и скаутима и шпинатовцима, и следбеницима Јехове и Кифхојзерском савезу, и вегетаријанцима и младопољацима озонског покрета” (GRAS 2014: 153). Шта год они певали, свирали, молили се и обзнањивали, Оскаров добош

би их надјачао. Осим „збуњености акцијама од којих је свака стремила свом циљу”, Оскару „пада у очи” да се „делатности као улагивање, набирање чела, спуштање главе, руковање, прављење деце, фалсификовање новца, гашење светла, прање зуба, стрељање и мењање пелена раде свуда, негде мање, негде више спретно” (GRAS 2014: 480-481). Доживљај времена добија симболично значење. Као што је још Винтер, говорећи о магичном реализму истакао, „реч је о стално текућем, непрекидном, о ономе што се изнова рађа и понавља” (1961: 258). Мотив вечног враћања истог присутан је у симболу вртешке:

„Поред власника вртешке, стајао је, наиме, Отац небески и плаћао, те плаћао. А ми смо непрестано молили: Ох, Оче наш, знамо ми да ти имаш много пара, да волиш да се вртимо, да Те радује што можеш да нам покажеш да је овај свет округао. Али склони тај свој новчаник, кажи стоп, доста, готово, крај, тачка, силазите, затварамо, стани, стој – већ нам се врти у глави [...]” (GRAS 2014: 514).

Захваљујући особини универзалности којој тежи приповедни дискурс магичног реализма, постаје јасно да нехумане идеологије нису ограничене на одређени временски и просторни контекст, нити на одређени друштвени слој. Реч је о одређеним обрасцима понашања који су универзални.

2.7. Трезвеност

Роман немачког приповедача кореспондира са тезом Франца Роа (Franz Roh) да магични реализам тежи трезвености и ослобађању од сваке врсте сентименталности. Уочавајући основне особине Грасовог књижевног поступка, Кривокапић истиче да „Грасов стил не познаје сентименталност” (2011: 644). Рат, смрт, силовања, језиве слике концентрационих логора, пљачкања, стравични призори, насиље, злочини, али и комичне ситуације и његови предочавају се истим језиком. Тиме се постиже дистанцираност према догађајима, као још једној особини магичног реализма. Потресна смрт четири хиљаде деце сабијена је у лапидарни извештај једне лекарке:

„Опростите. Последње три недеље ни ока склопила. Била у Кеземарку. На скели са транспортом деце из Источне Пруске. Нисмо могли преко. Само трупе. Отприлике њих четири хиљаде. Сви отишли богу на истину” (GRAS 2014: 513).

Оскар Мацерат трезвено и без сентименталности описује језиву слику предвечерја у периоду спровођења нацистичких метода:

„Било је предвече. Совјетских радница више није било на насипу. Зато је пред самом предградском станицом Лангфур ранжирала једна теретна композиција. Мушице су у ројевима висиле у ваздуху. Одозго су се чула звона. Бука ранжирања гутала је звона. Мушице су остајале у ројевима” (GRAS 2014: 446).

Потресна ванредна саопштења и војни извештаји Оскару служе за „географско образовање” (GRAS 2014: 439). Спаљивање пољске поште он описује као ситуацију у којој се мора одлучити за добош или пошту, а док се његов „наводни” отац Алфред Мацерат дави због прогутане страначке значке пред најездом руских трупа, Оскар са посебном пажњом посматра кретање вредних мравца у скровишту

и уочава вашке у крзненој крагни совјетског војника. Без емоција и присних контаката, Оскар демаскира друштвено-историјску стварност. Трезвеним приповедањем, Грас заокружује слику историје као следа апсурдних догађаја с намером да се прикаже историја истинитија од оне коју је у стању да предочи историографија.

3. Закључак

Поступак магичног реализма се у роману *Лимени добош* препознаје у наративној интеграцији фантастичних елемената, посебно у њиховом приповедном третману који кореспондира са основним својством магичнореалистичног проседеа да „натприродно није само једноставна или очигледна ствар, већ је то уобичајена, свакодневна појава – призната, прихваћена и интегрисана у рационалност и материјалност књижевног реализма” (ZAMORA, FERIS 1995: 3). Фантастичне елементе третиране као равноправни део стварности, који не зачуђују, нити се преиспитују, уочили смо у способности главног протагонисте Оскара Мацерата да својевољно прекине свој физички раст и регулише га по сопственом нахођењу. Потом, у његовом рођењу као особе високе самосвести, као и у необичној способности да гласом разбија стакло. Притом су сви фантастични елементи уклопљени у оквир чињеничног, свакодневног и баналног. И поред уплива фантастичних елемената, приповедна конструкција романа *Лимени добош* остаје у оквирима нама познатог света. Учени елементи магичнореалистичног поступка у Грасовом роману чине наративну композицију која је усмерена ка одбацивању апсолутне идеолошке, то јест друштвено-политичке истине и у функцији је релативизације и преиспитивања доминантних парадигми.

Грасова књижевно-утопијска жеља јесте да се поред добујућег оца постави добујући син, да се оснује династија (просвећених, незачараних) добошара која ће се размножавати и која ће бити имуна на све чаролије овог света. Тумачен у кључу магичног реализма, *Лимени добош* представља алегорију стварности у којој преовлађује ирационално. Гинтер Грас тематизује и критикује магичну стварност у којој се небески плинар (Адолф Хитлер) представља као Спаситељ и Божић Бата, и људе који, послужићемо се Грасовим речима, у доба бакљада и парада поносно учествују у идеолошком заносу. Његова критика усмерена је против свих чаролија које се „прослављају на трибинама”, против човека који верује да ваздух „мирише на бадеме и орахе”, док у стварности „мирише на плин” (GRAS 2014: 251). Приповедајући о друштвено-политичкој стварности у којој људи на трибинама „лупају којешта, а у фанfare дувају Содому и Гомору” (2014: 148), Грас износи оштру критику оних који „лупају чизмама” (2014: 150) и „уништавају сву траву и красуљке” (2014: 151) овога света.

Цитирана литература

- ANTIĆ 2022: ANTIĆ, Maja. „Der Magische Realismus als Ausdrucksform in Krisenzuständen: Marlen Haushofers Roman Die Wand”. *Folia Linguistica et Litteraria: Časopis za nauku o jeziku i književnosti*, br. 41 (2022): 11–30. DOI: 10.31902/fl.41.2022.1
- BADER 1984: BADER, Rudolf. „Indian Tin Drum”. *International Fiktion Review*, Volume 11. 2

- (1984): 75-83.
- BAUERS 2005: BOWERS, Maggie Ann. *Magic(al) Realism*. New York: Taylor & Francis e-Library, 2005.
- BERNHART 2005: BERNHARDT, Rüdiger. *Erläuterungen zu Günter Grass Die Blechtrommel*. Hollfeld: C. Bange Verlag, 2005.
- FERIS 1995: FARIS, Wendy B. „Scheherazade's Children: Magical Realism and Postmodern Fiction”. *Magical Realism: Theory, History, Community*. Lois Parkinson Zamora, Wendy B. Faris (ed). Durham, London: Duke University Press, 1995: 163-190.
- GRUBAČIĆ 2009: GRUBAČIĆ, Slobodan. *Istorija nemačke kulture*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2009.
- HEGERFELT 2002: HEGERFELDT, Anne. „Contentious Contributions. Magic Realism goes British”. *Janus Head: Journal of Interdisciplinary Studies in Literature, Continental Philosophy, Phenomenological Psychology, and the Arts*, 5/2 (2002): 62-86.
- KASIKHAN 2013: KASIKHAN, Hamid Reza. „Magical Realism and Lack of Authorial Reticence in Gunter Grass's The Tin Drum with Reference to Gabriel Garcia Marquez's One Hundred Years of Solitude”. *Jordan Journal of Modern Languages and Literature*, Vol. 5, No. 2 (2013): 163-180.
- KLOD 1996: KLOD, David. *Hitler i nacizam*. Prevela sa francuskog Suzana Matejić. Beograd: Plato – XX vek, 1996.
- KRIVOKAPIĆ 2011: KRIVOKAPIĆ, Mirko. *Nemačka književnost. Članci i rasprave*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2011. [orig.] Кривокапић, Мирко. *Немачка књижевност. Чланци и расправе*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2011.
- MERIVEJL 1995: MERIVALE, Patricia. „Saleem Fathered by Oscar: Midnight's Children, Magic Realism, and The Tin Drum”. *Magical Realism: Theory, History, Community*. Lois Parkinson Zamora, Wendy B. Faris (ed). Durham, London: Duke University Press, 1995: 329-345.
- NOJHAUS 1997: NEUHAUS, Volker. *Erläuterungen und Dokumente. Günter Grass: Die Blechtrommel*. Stuttgart: Philipp Reclam, 1997.
- PEDERIN 1985: PEDERIN, Ivan. „Politički parodist Günter Grass”. *Savremenik*, god. 31, knj. 2, br. 12 (1985): 618-630.
- RIDS 2013: REEDS, Kenneth. *What is magical realism? An Explanation of a Literary Style*. Lewiston: The Edwin Mellen Press, 2013.
- RO 1995: ROH, Franz. „Magic Realism: Post-Expressionism”. *Magical Realism: Theory, History, Community*. Lois Parkinson Zamora, Wendy B. Faris (ed). Durham, London: Duke University Press, 1995: 15-31.
- ROTMAN 2003: ROTHMANN, Kurt. *Kleine Geschichte der deutschen Literatur*. Stuttgart: Philipp Reclam, 2003.
- STEFANOVIĆ 2017: STEFANOVIĆ, Maja. „Historische Wirklichkeit im Spiegel des Magischen Realismus”. *Folia Linguistica et Litteraria: Časopis za nauku o jeziku i književnosti*, 18/1 (2017): 143-159.
- STEFANOVIĆ 2019: STEFANOVIĆ, Maja. „Die Begriffsgeschichte des Magischen Realismus von der deutschen Malerei bis zur hispanoamerikanischen Literatur”. *Facta Universitatis, Series: Linguistics and Literature*, 17/1 (2019): 11-23. DOI:10.22190/FULL1901011S
- ŠEFEL 1990: SCHEFFEL, Michael. *Magischer Realismus. Die Geschichte eines Begriffes und ein Versuch seiner Bestimmung*. Tübingen: Stauffenburg Colloquium, 1990.
- TOMA 2003: TOMA, Savica. „Nobelovac Ginter Gras. Razračunavanje sa nemačkom krivicom”. *Mons Aureus: časopis za književnost, umetnost i društvena pitanja*, god. 1, br. 2 (2003):

- 181-197. [orig.] Тома, Савица. „Нобеловац Гинтер Грас. Разрачунавање са немачком кривицом”. *Mons Aureus: часопис за књижевност, уметност и друштвена питања*, год. 1, бр. 2 (2003): 181-197.
- VACLAVEK 1970: VÁCLAVEK, Ludvík. „Der deutsche magische Roman”. *Philologica Pragensia*, 13 (1970): 144-156.
- VINTER 1961: WINTER, Stefan De. „Der magische Realismus und die Dichtung Hermann Kacks”. *Studia Germanica Gandensia*, III (1961): 249-276.
- ZAMORA, FERIS 1995: ZAMORA, Luis Parkinson, FARIS, Wendy B (ed). „Introduction: Daiquiri Birds and Flaubertian Parrot(ie)s”. *Magical Realism: Theory, History, Community*. Durham, London: Duke University Press, 1995: 5-15.
- ZOBENICA 2013a: ZOBENICA, Nikolina. „Kritika prevoda dva poglavlja Grasovog romana Limeni doboš sa nemačkog na srpski jezik”. *Mostovi: časopis književnih prevodilaca Srbije*, god. 41, br. 157/158 (2013): 145-157. [orig.] Зобеница, Николина. „Критика превода два поглавља Грасовог романа Лимени добош са немачког на српски језик”. *Мостови: часопис књижевних преводаца Србије*, год. 41, бр. 157/158 (2013): 145-157.
- ZOBENICA 2013b: ZOBENICA, Nikolina. „Pripovedanje u romanu i filmu Limeni doboš”. *Književna istorija*, god. 45, br. 150 (2013): 483-497. [orig.] Зобеница, Николина. „Приповедање у роману и филму Лимени добош”. *Књижевна историја*, год. 45, бр. 150 (2013): 483-497.
- ZOBENICA 2014: ZOBENICA, Nikolina. *Književno delo između estetike i politike. Limeni doboš Gintera Grasa u Nemačkoj i Srbiji 1959-2009*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2014.
- ŽMEGAČ 1982a: ŽMEGAČ, Viktor. *Istina fikcije. Njemački pripovjedači od Thomasa Manna do Günthera Grassa*. Zagreb: Znanje, 1982.
- ŽMEGAČ 1982b: ŽMEGAČ, Viktor. *Književnost i zbilja*. Zagreb: Školska knjiga, 1982.

Извор

GRAS 2014: GRAS, Ginter. *Limeni doboš*. Prevela sa nemačkog Olga Trebičnik. Beograd: Laguna, 2014.

Maja D. Antić

ELEMENTE DES MAGISCHEN REALISMUS IM ROMAN *DIE BLECHTROMMEL* VON GÜNTER GRASS

Zusammenfassung

Der Roman *Die Blechtrommel* (1959) des Nobelpreisträgers Günter Grass zählt zu den bekanntesten Prosawerken der deutschen Nachkriegsliteratur. *Die Blechtrommel* wurde als autobiografisch, historisch, pikarisch, aber auch als didaktisch bzw. als Bildungs- oder Entwicklungsroman gekennzeichnet. Analysiert wurden seine Gattungsbestimmung, seine Rezeption, Verfilmung sowie dessen Kritik. Zahlreiche komparative Analysen wurden auch durchgeführt. Seit Ende des 20. Jahrhunderts wird dieser Roman immer öfter im Zusammenhang mit dem Magischen Realismus erwähnt. In Anbetracht der Tatsache, dass in der Germanistik die Deutung des Romans im Rahmen der magisch-realistischen Poetik bislang unerforscht blieb, beschäftigt sich der vorliegende Beitrag mit der Frage, inwieweit Elemente des magisch-realistischen Erzählverfahrens im Roman *Die Blechtrommel* zu erkennen sind. Das Ziel der Arbeit ist aufzuzeigen, dass dieses Prosawerk als

Paradebeispiel des europäischen Magischen Realismus fungiert und dass die magisch-realistische Erzählstruktur die gesellschaftspolitische Wirklichkeitswahrnehmung relativiert, mit dem angestrebten Ziel sie zu demaskieren und neu zu bedenken.

Schlüsselwörter: Magischer Realismus, deutschsprachige Literatur, Günter Grass, *Die Blechtrommel*, Nationalsozialismus, Wirklichkeit

Софија Г. Јанковић*

Мастер професор немачког језика и књижевности

ИНТЕРМЕДИЈАЛНИ АСПЕКТИ ПЕСМЕ „DEUTSCHLAND” (ТЕКСТ И МУЗИКА)

Индустријал метал, бајке браће Грим, дела Бертолта Брехта, класична музика, пиротехника, бруталност, реалност, савремене теме само су један део који је проткан кроз стваралаштво најпознатије немачке групе *Рамштајн*. Спојем наизглед неспојивог оставаљају упечатљив утисак на слушаоца, нагнају га на размишљање и буде најразличитија осећања. У овом раду анализира се песма групе *Рамштајн* „Немачка”. Циљ рада је дати превод песме и одговоре на питања шта је кроз представљање историје у видеу наглашено, каква је музика, да ли су и у каквој су вези музика и језик, чему доприносе звуци и начин на који је отпевана песма, који је позадински елементи чине. Грађа за овај рад заснована је на видеу за песму „Немачка” објављене на Јутјубу 2019. године при чему пружамо интерпретацију музике и текста. Методологија је заснована на студији случаја и трансмедијалној нартологији.

Кључне речи: Рамштајн, трансмедијална нартологија, музика, ишчекивање, историја

1. Увод

Као што је љубитељима бенда *Рамштајн*² и ове врсте музике познато, њихове песме и видеи једни су од најметафоричнијих, најпровокативнијих и, слободно можемо рећи, чак и апсурдни, што је увек остављало простор за мноштво интерпретација. Песма „Немачка” („Deutschland”) објављена је у марту 2019. године и изазвала је бурне реакције широм света. Кроз песму и видео који траје 9 минута и 22 секунде обједињени су историја, политика, музика, родна равноправност, естетика, осећања. Ми ћемо у раду, методом студије случаја, уз помоћ трансмедијалне нартологије³, анализирати видео, музику и текст ове песме.

* sofijankovic321@gmail.com

2 Први кораци оснивања ове групе сежу још у доба пре поновног уједињења Немачке, а бенд је 1994. званично почео са радом у Берлину. *Рамштајн* припада индустријал металу што представља спој хеви метала и електронске музике. Сматрају се за једну од најконтроверзнијих група.

3 Подсећамо да се нартологија као самостална дисциплина етаблирала шездесетих година двадесетог века, када уједно и Клод Бремон истиче да је „прича независна од техника које је доносе”, односно то значи да може да се транспонује из једног у други медијум, а да притом не изгуби битна својства (RAJAN 2004: 1). Непобитно је да нартологија, као чин стварања прича, превазилази медиј књижевности и вербалних текстуалних врста. Нартологија је интермедијална, односно трансмедијална (VOLF и BERNHART 2017: 350). Волф (2017: 350) посматра трансмедијалност као део интермедијалности. Под трансмедијалношћу се подразумевају феномени који се појављују у различитим медијима често са циљем како би успоставили индиректну везу међу њима, односно под одређеним околностима имају функцију моста (VOLF и BERNHART 2017: 70). Узевши у обзир све интермедијалне категорије можемо засигурно рећи да је трансмедијалност најшира, јер је мноштво

Још један моменат на који желимо да укажемо је и тренутак (изневерених) очекивања. Ишчекивање у овој песми посебно долази до изражаја, јер је *Рамштајн* достигао врхунац и спојио хеви метал, електронску и класичну музику. На почетку је слушацац припремљен, нарочито обожаваоци, јер су упознати са стилем, али на крају, потпуно неочекивано, *Рамштајн* из хеви метала директно прелази у класику.

Пре него што се удубимо у музику и текст, као и начин на који они доприносе остваривању целокупног доживљаја, осврнућемо се на видео. Сам наратив је одрађен на такав начин да је реч о алегоричној причи у којој су главни јунаци Германија⁴ и чланови бенда, а видео представља њихово путовање кроз историју, од римског доба до неодређене далеке будућности (сцене у којој Германија путује у свемиру у ковчегу). Тиме се покрива широк временски распон⁵, што је наглашено и кроз сценске, костимографске моменте и атмосферу. Сцене су у видеу дате анахроно⁶,

концепата могуће представити кроз више медија (VOLF и BERNHART 2017: 70). Дакле наратологија је трансмедијална, јер се не односи само на књижевно-фикциону уметност, већ и на низ других дискурса и области знања, као што су свакодневна комуникација, филм, музика, аутобиографије и још многе друге (VOLF и BERNHART 2017: 350). Где се огледа „трансмедијалност“? Она се огледа у сличним или аналогним феноменима у делима која су приказана кроз различите медије, рецимо како је ритам приказан у музици и лирици, како је однос ликова представљен у драми и филму или како је описана физиономија лика у сликарству и роману (VOLF и BERNHART 2017: 95). За разлику од интермедијалности код трансмедијалности се у делу нити јасно упућује на други медијум нити је познато одакле потиче феномен који се испитује или његово значење (VOLF и BERNHART 2017: 95). Осврнимо се и на медије који су данас узели маха и није их лако дефинисати и категоризовати, јер термин „медији“ није научна творевина која служи нечему одређеном, већ је настала природно, те самим тим има више значења. Рајан (2016: 3) упоређује медије са модлицама за колаче. Шта то значи? Наратив је необликована супстанца коју модлице, односно врста медија обликује, као пример наводе се приче које представљају наративни потенцијал у нашем уму, а кодирањем оне добијају облик наратива (RAJAN 2016: 3). Дакле као када се при прављењу колача бирају модлице, тако се и за наративну идеју бирају медији, при чему одабир медија зависи од врсте наративног материјала и ефекта који желимо да постигнемо (RAJAN 2016: 3). Трансмедијална наратологија је процес при коме саставни елементи фикције пролазе кроз више канала, односно медија, у том процесу сваки медиј је јединствен и доприноси на себи својствен начин како би се створио јединствени и усаглашени забавни материјал. У основи трансмедијских прича су у већини случајева сложени фиктивни светови, ликови који су повезани на више нивоа и њихове приче, а управо нас све то нагна да сазнамо све о свету који се стално мења, шири и који је изван свега. Ова врста наратива је потпуно другачија од свих осталих и оставља другачији утисак. (DŽEKINS 2007)

4 *Germania* је латински назив који се односи на територију коју су насељавала германска племена, али је уједно и персонификација Немачке као богиње, односно метафорична женска фигура која симболизује Немачку. Најважнији моменат у видеу је Германија која је тамне пути и чији положај осцилира у целом споту, у једном тренутку је жртва, а већ у другом моћница која је изнад свега и свих. Занимљив је контраст који је направљен, јер су Немци беле, нежне, светле пути, аријевци, а Германија је приказана као сасвим друга крајност.

5 Римско доба, средњи век, барок, Вајмарска Република, Други светски рат, Немачка Демократска Република (НДР), Фракције Црвене Армије (РАФ), будућност.

6 Сцене не иду хронолошким редом, нема година, делује као да су историјски догађаји врло близу један другом, све је на неки начин набацано и измешано, што заправо даје површну слику о историји. Сцене из видеа се могу упоредити са ситуацијом у којој се дете игра каубоја и пирата у својој соби, дакле ту се огледа то површно приказивање историје (VILHELMS et al. 2022: 64). У теорији приповедања се овај феномен назива „ахронија“ (VILHELMS et al. 2022: 65). Управо овакав начин приказивања прошлости представља естетско и попкултурно моделовање историје (cit. prema ŠAFRIK, VEBER 2017 / PENKE, ŠAFRIK 2018; VILHELMS et al. 2022: 65).

са пуно асоцијација, а цео спот алудира на филм⁷, посебно се користећи филмском техником на почетку и крају (у смислу најавне и одјавне шпице).

Германија је представљена као жена црне боје коже, што јој даје поп-феминистичку⁸ карактеристику и указује на афро будућност⁹ (VILHELMS et al. 2022: 88). Сем тога, песме *Рамштајна* одувек прожимају и мотиви из немачке књижевности, као што су бајке. У песми „Сунце” (Sonne) из 2001. године се јасно види преузет оквир из чувене дечје бајке „Снежана и седам патуљака”, где се на крају спота јавља Снежана у стакленом ковчегу (VILHELMS et al. 2022: 18). Самим тим можемо повући паралелу са Германијом на крају спота у ковчегу. Прво, може се пренети слика из чувене бајке „Снежана и седам патуљака” где Германија спава вечним сном. Као друго, у једној од сцена се види како астронаути уносе ковчег у свемирску летелицу, а на крају Германија у ковчегу лута сама и безнадежна по свемиру, изгубљена и остављена. *Рамштајн* указује на то где се Снежана из песме „Сунце” нашла после 18 година и шта се са њом дешава (више о односу традиције и поп-културе видети у: VILHELMS et al. 2022: 11–12).

7 Спот за песму је у форми филма. На то прво сугерише трајање видеа од 9 минута и 22 секунде, што није типично за песме и спотове, а онда и чињеница да се јасно виде почетак, средина и крај у Аристотеловом смислу. На почетку се уводе главни ликови (Германија и чланови бенда) и поставља се тема уз сцену из немачке историје и даје футуристички оквир који носе елементи као што су ласери, цепелин и звукови који ће у наставку бити описани. Још једна одлика филма на почетку је то што се смењују сцене из шуме, које нас уводе у причу, и сцене статуа и ласера на којима су означени продукција, продуценти, креатори, а пред крај увода се великим црвеним словима преко екрана види назив песме, као када се на почетку филма прикажу наслов. Централни део започиње гитарским рифовима, полако креће песма, развија се радња. Ликови се суочавају са препрекама и потешкоћама које их присиљавају да се мењају или да траже нове начине да постигну своје циљеве. Радња је брза, историјски и моменти из будућности су испреплетани, умршени и смењују се одсечно. Затим се песма/радња накратко смирују и постепено развијају до врхунца и лудила које се разрешава расплетом и крајем. Крај прати мелодија на класичном клавиру, још једном представљене сцене из централног дела и ту су побројани глумци и сви који су учествовали у стварању видеа и музике, а у последњим секундама на црном екрану истакнуто је „Ende” („Крај”) чиме се јасно заокружује и ставља тачка на филм.

8 Тренутак у коме поп-феминизам највише долази до изражаја је сцена из средњег века у којој Германија лежи прекривена месом док је чланови бенда буквално прождиру чиме се указује на објективизацију женског тела, пожуду, деградацију и поистовећивање са комадом меса. Са друге стране она је приказана и као богиња, светица, изнад свих и свега, што се најбоље осликава у сцени на крају, када Германија као анђео лебди изнад чланова бенда који се пузећи склањају од ње. Ово је уједно и предсказање будућности, где ће доћи до замена улога или брисања граница расизма.

9 Непостојање граница, каузалности и хронологије упућује, заједно са елементима афро будућности, на присутност афронемачких елемената. Они нису само плод маште и научне фантастике, већ Германија може да се поистовети са статуом Светог Маурицијуса, тамнопутог мученика, која се налази у Магдебуршкој катедрали (VILHELMS et al. 2022: 96–97), чиме *Рамштајн* визуализује историју људи тамне пути кроз историографске контексте белаца.

2. Превод текста песме

„Deutschland”¹

[Strophe 1]

Du (Du hast, du hast, du hast, du hast)

Hast viel geweint (Geweint, geweint, geweint, geweint)

Im Geist getrennt (Getrennt, getrennt, getrennt, getrennt)

Im Herz vereint (Vereint, vereint, vereint, vereint)

Wir (Wir sind, wir sind, wir sind, wir sind)

Sind schon sehr lang zusammen (Ihr seid, ihr seid, ihr seid, ihr seid)

Dein Atem kalt (So kalt, so kalt, so kalt, so kalt)

Das Herz in Flammen (So heiß, so heiß, so heiß, so heiß)

Du (Du kannst, du kannst, du kannst, du kannst)

Ich (Ich weiß, ich weiß, ich weiß, ich weiß)

Wir (Wir sind, wir sind, wir sind, wir sind)

Ihr (Ihr bleibt, ihr bleibt, ihr bleibt, ihr bleibt)

[Refrain]

(Deutschland!) Mein Herz in Flammen

Will dich lieben und verdammen

(Deutschland!) Dein Atem kalt

So jung und doch so alt

(Deutschland!)

[Strophe 2]

Ich (Du hast, du hast, du hast, du hast)

Ich will dich nie verlassen (Ich weiß, ich weiß, ich weiß, ich weiß)

Man kann dich lieben (Du liebst, du liebst, du liebst, du liebst)

Und will dich hassen (Du hast, du hast, du hast, du hast)

Überheblich, überlegen

Übernehmen, übergeben

Überraschen, überfallen

Deutschland, Deutschland über allen²

[Refrain]

(Deutschland!) Mein Herz in Flammen

Will dich lieben und verdammen

(Deutschland!) Dein Atem kalt

So jung und doch so alt

(Deutschland!) Deine Liebe ist Fluch und Segen

(Deutschland!) Meine Liebe kann ich dir nicht geben

(Deutschland!)

[Bridge]

Du

Ich

Wir

Ihr

Du (Übermächtig, überflüssig)

Ich (Übermenschen³, überdrüssig)

Wir (Wer hoch steigt, der wird tief fallen)

Ihr (Deutschland, Deutschland über allen)

[Refrain]

(Deutschland!) Dein Herz in Flammen

Will dich lieben und verdammen

(Deutschland!) Mein Atem kalt

So jung und doch so alt

(Deutschland!) Deine Liebe ist Fluch und Segen

(Deutschland!) Meine Liebe kann ich dir nicht geben

(Deutschland!)

„Немачка”

[1. строфа]

Ти (ти имаш, ти имаш, ти имаш, ти имаш)

Си превише плакала (плакала, плакала, плакала, плакала)

У души раздвојени (раздвојени, раздвојени, раздвојени, раздвојени)

У срцу уједињени (уједињени, уједињени, уједињени, уједињени)

Ми (ми смо, ми смо, ми смо, ми смо)

Смо већ веома дуго заједно (ви сте, ви сте, ви сте, ви сте)

Твој дах је хладан (тако хладан, тако хладан, тако хладан, тако хладан)

Срце гори (тако врело, тако врело, тако врело, тако врело)

Ти (ти можеш, ти можеш, ти можеш, ти можеш)

Ја (ја знам, ја знам, ја знам, ја знам)

Ми (ми смо, ми смо, ми смо, ми смо)

Ви (ви остајете, ви остајете, ви остајете, ви остајете)

[Рефрен]

(Немачка!) Моје срце гори

Желим да те волим и проклињем

(Немачка!) Твој дах је хладан

Тако млада, а ипак тако стара

(Немачка!)

[2. строфа]

Ја (ти имаш, ти имаш, ти имаш, ти имаш)

Не желим никада да те напустим (ја знам, ја знам, ја знам, ја знам)

Може да те воли (ти волиш, ти волиш, ти волиш, ти волиш)

И жели да те мрзи (ти имаш, ти имаш, ти имаш, ти имаш)

умишљена, надмоћна

преузети, предати

изненадити, препасти

Немачка, Немачка изнад сваког

[Реферн]

(Немачка!) Моје срце гори

Желим да те волим и проклињем

(Немачка!) Твој дах је хладан

Тако млада, а ипак тако стара

(Немачка!) Твоја љубав је проклетство и благослов

(Немачка!) Моју љубав не могу да ти дам

(Немачка!)

[Прелаз]

Ти

Ја

Ми

Ви

Ти (премоћна, сувишна)

Ја (натљуди, презасићена)

Ми (ко високо лети ниско пада)

Ви (Немачка, Немачка изнад сваког)

[Рефрен]

(Немачка!) Моје срце гори

Желим да те волим и проклињем

(Немачка!) Твој дах је хладан

Тако млада, а ипак тако стара

(Немачка!) Твоја љубав је проклетство и благослов

(Немачка!) Моју љубав не могу да ти дам

(Deutschland!) Mein Atem kalt
 So jung und doch so alt
 (Deutschland!) Deine Liebe ist Fluch und Segen
 (Deutschland!) Meine Liebe kann ich dir nicht geben
 (Deutschland!)

Желим да те волим и проклињем
 (Немачка!) Твој дах је хладан
 Тако млада, а ипак тако стара
 (Немачка!) Твоја љубав је проклетство и благослов
 (Немачка!) Моју љубав не могу да ти дам
 (Немачка!)

3. Музика и текст

С обзиром на то да саму песму као целину треба тумачити у односу на општи аудитивни и наративни доживљај, у овом делу ћемо се осврнути на оба. Почетак песме богато је комбинован звуцима који не изводе музички инструменти, већ су звуци доминантно натурални, као на пример грмљавина, фијукање ветра, режање крволочних шумских животиња, или артифицијелни – звук хеликоптера. У односу на визуелне елементе који се у тим тренуцима приказују, општи утисак је везан за хорор, чак морбидан. Овај утисак, у односу на чињеницу да се предочава рано доба историје Немачке, има порекло у застрашујућим и неизвесним ратовима који су вођени у римско доба, а за која су била неизбежна немилосрдна уништења противника. Страх је повезан са морбидношћу пошто се приказују слике и звукови одсецања главе. Увод још карактеришу хармонски различите и повремено акцентоване гитарске фразе које додатно побуђују пажњу слушаоца. Звук ритмичких откуцаја срца, којима се завршава уводни део песме, ипак представља победу живота па ма какав он био, али у исто време и спознавање себе и суочавање са собом као нечега са чим се Немачка кроз историју сретала. Овим се акцентује драматуршки заплет који следи.

Након завршетка увода *Рамштајн* у први план истиче музичку подлогу правећи паралелу са приказом Германије, њеног јачања и сазревања. Даљи ток песме прати увођење једноставне музичке теме која се изводи на електронском музичком инструменту синтисајзеру. Тема је у високом тоналитету и својом ритмичношћу повећава ишчекивање наставка и разрешења. Следе јаки гитарски хеви метал рифови у дисторзија гитарском ефекту. Мелодијска тема се убрзава и додатно појачава доминацијом бубњева. Тиме се разрешава уводна тема и прелази на централни део песме.

Њиме доминира јасно формирана класична хеви метал тема, по својој форми и свом садржају, која води слушаоца и постаје рефрена песме. Метрика је релативно једноставна, униформна и састоји се од модела строфа, рефрен, тема. Строфе су динамички изведене у мецопијану, глас нема велики хармонски опсег, готово да се граничи са говором што, у односу на карактер гласа певача Тила Линдемана, упечатљиво и јединствено дочарава текст. Пратећим вокалима који понављају речи строфе је наглашен текст, јер су продукцијски обојени ехо ефектом. Ово даје додатни осећај великог простора, у складу са темом песме – Немачка. Гитарских рифова готово и да нема за време извођења строфе, али постају доминантни у рефрену, у форте динамици након чега почиње нова строфа по истом моделу. Пред крај четвртог минута песма има музички брејк, јасно хармонски и језички акцентован, те након тога следи наставак већ познатом темом са гитарским рифовима и бубњевима

у коју се пред крај уводи доминантан женски глас у музичкој фрази која је потпуно различита од свих досадашњих, и по мелодији и по метрици.

Од почетка певања текст је у складу са музичким фразама. Приповедачки део прати мелодију и ритам, нема никаквих одступања. У првом стиху прве строфе Тил Линдемман изговара „*Du*”, а у позадини се чује „*du hast, du hast, du hast, du hast*”, при чему „*du hast*” прави недоумицу, јер у немачком постоји глагол „*haben*” који значи имати и глагол „*hassen*” који значи мрзети. У другом лицу једине су веома слични када се изговарају, јер у краткој паузи и без наставка не може да се разграничи на шта се конкретно мисли. *Рамштајн* се поиграва хомофонијом и има за циљ да у нама изазове осећање мржње, а кроз стихове „*Du (Du hast, du hast, du hast, du hast), Hast viel geweint (Geweint, geweint, geweint, geweint)*” у преводу „*Ти (ти имаш, ти имаш, ти имаш, ти имаш), Си превише плакала (плакала, плакала, плакала, плакала)*” нас у то убеђује и постиже ефекат мржње. Тек када у песми фронтмен настави „*Hast viel geweint*” увиђамо да се ради о перфекту за чије грађење се глагол „*haben*” користи као помоћни глагол. Овим се јасно упућује на осећај мржње у видеу и песми, што се касније потврђује стиховима „*Man kann dich lieben (Du liebst, du liebst, du liebst, du liebst) / Und will dich hassen (Du hast, du hast, du hast, du hast)*” у преводу „*Може да те воли (ти волиш, ти волиш, ти волиш, ти волиш) / И жели да те мрзи (ти имаш, ти имаш, ти имаш, ти имаш)*”.

Поред поигравања речима „*du hast*” *Рамштајн* се и овде надовезује на оно што је познато, на једну од својих најпопуларнијих песама „*Ти имаш*” („*Du hast*”). То представља (поигравање) трансмедијалношћу – њихово раније стваралаштво се, како кроз речи, тако и кроз мотив преузет из песме „*Сунце*”, огледа у овој песми. Тиме се отвара нов (потенционални) семантички опсег – тумачење међуодноса наведених песама.

Још један од аспеката који се везује за „*du hast*” је и економска ситуација у друштву, као и материјализам (конзумеризам) који доминира. Све присутнија дискрепанца између оних који „имају” и „немају”, како у материјалном, тако и у духовном смислу, изазива незадовољство, отуђеност и мржњу. *Рамштајн* истиче речи „*hast*” и „*hasst*” јачим гласом у стиховима у којима се јављају и директним погледом у камеру, наглашавајући двосмисленост ових речи, али и покушавајући да истакну да „имати”, „немати” и мржња могу да буду кобни и направе раздор, што се најбоље осликава у сценама из Другог светског рата.

Сваки стих у првој строфи, добар део стихова у другој и трећој строфи, прати у позадини глас који понавља почетак строфе, „*Ти (ти имаш, ти имаш, ти имаш, ти имаш)*”, чиме се остварује ефекат еха, не само у аудитивном већ и интерпретативном смислу – сваки одјек представља једну од семантичких могућности схватања (смислова) наведеног сегмента.

Речи у рефрену и њихово значење су испраћени бурном, јаком мелодијом која се остварује гитарским рифовима и снажним, одсечним ударцима бубњева. Стих „*Mein Herz in Flammen*” („*Моје срце гори*”) праћен је гитарским рифовима у хеви метал стилу подржани бубњевима, као и гласом Тила Линдемана који је промукао и који овај стих изговара дубоким тоном, напуњеним бесом чиме се појачава асоцијација да нешто пламти и гори. Пред крај рефрена прави се кратка пауза, а

затим се углас чује „Немачка” што оставља јак утисак након кога нема певања. Овим се остварује ефекат резонанце и задржавања, односно оставља се простор за кратак предах и размишљање.

За другу строфу је карактеристичан тренутак када се у стиху „*Und will dich hassen*” наглашава реч „*hassen*” (мрзети) што је лајтмотив друге строфе. Интересантно је поигравање наведеним стиховима, где је слушаоцима указано да човек може да воли, али не мора, али да жели да мрзи, чиме се не оставља избор и поново наглашава мржња, додатно подстакнута гласом у позадини који изговара „*Und will dich hassen (Du hast, du hast, du hast, du hast)*” „*И жели да те мрзи (ти имаш, ти имаш, ти имаш, ти имаш)*”.

<i>Man kann dich lieben (Du liebst, du liebst, du liebst, du liebst)</i>	Може да те воли (ти волиш, ти волиш, ти волиш, ти волиш)
<i>Und will dich hassen (Du hast, du hast, du hast, du hast)</i>	И жели да те мрзи (ти имаш, ти имаш, ти имаш, ти имаш)

Након тога се ритмично и растуће, како језички, тако и музички, наводе придеви који кроз контрасте описују Немачку, што је увод у рефрен песме. Управо тим контрастирањем слушаца остаје збуњен, јер се иде из крајности у крајност што се може видети најпре у стиховима друге строфе, а онда и у прелазу.

2. строфа

<i>Überhebtlich, überlegen</i>	умишљњена, надмоћна
<i>Übernehmen, übergeben</i>	преузети, предати
<i>Überraschen, überfallen</i>	изненадити, препасти

прелаз

<i>Du (Übermächtig, überflüssig)</i>	Ти (премоћна, сувишина)
<i>Ich (Übermenschen, überdrüssig)</i>	Ја (натљуди, презасићена)
<i>Wir (Wer hoch steigt, der wird tief fallen)</i>	Ми (ко високо лети ниско пада)
<i>Deutschland, Deutschland über allen</i>	Немачка, Немачка изнад сваког

Један од најупечатљивијих, али и најкритикованијих стихова је „*Deutschland, Deutschland über allen*” („Немачка, Немачка изнад сваког”), јер алудира на национал-социјализам, у чије доба се узвикивало „*Deutschland, Deutschland über alles*” („Немачка, Немачка изнад свих”). Овим стихови се скреће пажња и на уједињеност Немачке. У склопу са претходним стиховима прво се јавља контактирање „*Du (Übermächtig, überflüssig)/Ich (Übermenschen, überdrüssig)*” („*Ти (премоћна, сувишина)/Ја (натљуди, презасићена)*”), затим долази стих „*Wir (Wer hoch steigt, der wird tief fallen)*” „*Ми (ко високо лети ниско пада)*” у којем се назире подсмех, а онда следе изнад наведени стихови који због претходних стихова и заједно са њима пре алудирају на сарказам.

Рефрен је, као што смо горе навели, буран и снажан због измешаних гитарских рифова, динамичних удараца бубњева, групног узвикивања „*Deutschland*” („Немачка”) и дубоког, напрегнутог гласа Тила Линдемана. Заправо све остаје исто као и при првом појављивању рефрена. У стиховима реферна јавља се контрасти-

рање које води до колизије значења, а то се најбоље види из следећих стихова: „*Will dich lieben und verdammen*” („Желим да те волим и проклињем”) и „*So jung und doch so alt*” („Тако млада, а ипак тако стара”). Германија је растрзана, покидана, лута и креће се из крајности у крајност. Углас узвикивање „*Deutschland*” („Немачка”) позива на слогу, заједништво, јединство народа. Управо је народ тај који Германију одржава, који јој даје смисао и снагу да истраје у проналажењу себе.

*(Deutschland!) Mein Herz in Flammen
Will dich lieben und verdammen*

*(Deutschland!) Dein Atem kalt
So jung und doch so alt
(Deutschland!)*

*(Немачка!) Моје срце гори
Желим да те волим и проклињем
(Немачка!) Твој дах је хладан
Тако млада, а ипак тако стара
(Немачка)*

Међутим, након другог појављивања рефрена и хорског изговарања „*Deutschland*” („Немачка”) долази до смиривања и затишја, односно у фокусу су електронска музика, која је у позадини у пијану и делује нежно, и гитарски рифови који делују доста благо, јер нема бубњева, тако да гитарски рифови у ритму доминирају и после морбидности и бруталности доводе до разрешења и лаганог успоравања. Њих упечатљиво прекидају јасно и драматично изговорене речи „*Du, Ich, Wir, Ihr*” („*Tu, ja, mi, vi*”) уз громогласне ударце бубњева са паузама између сваке. Након њих се уводи жустри спој бубњева и лаганих, позадинских електронских звукова, без гитарских рифова. Музику прати текст који обилује контрастираним придевима, а певач их изговара промуклим, снажним гласом, више рецитаторским тоном и то тако да их наводи постепено растућим тоном у гласу, како би још више истакао њихово значење, које и овде доводи до колизије.

*Du (Übermächtig, überflüssig)
Ich (Übermenschen, überdrüssig)
Wir (Wer hoch steigt, der wird tief
fallen)*

*Tu (премоћна, сувишна)
Ja (надљуди, презасићена)
Mi (ко високо лети ниско пада)*

Рефрен је поновљен као и оба пута, а на његовом крају се уз основну мелодију у позадини појављује женски глас који први пут од почетка песме уводи музичку тему која је потпуно различита од свих дотадашњих, по мелодици и метрици, прилично униформних фраза. Женски глас који из позадине потпуно доминира до завршетка главног дела песме симболизује Германију и њену традиционалну жељу за доминацијом. Ово је истовремено увод у крај који обележава тренутак ишчекивања. Тема из *Рамштајнове* песме „Сунце”¹⁰, одсвирана на класичном клавиру, симболизује смирење и обележава крај. Од уводу у песму, која у једном делу има откуцаје срца који представљају живот и ослушкивање самог себе, *Рамштајн* нас доводи до суочавања са сопственим изражавањем кроз класичну музику која као лајтмотив има сунце.

10 Крај песме који је одсвиран на класичном клавиру је тема *Рамштајнове* песме „Сунце” из 2001. године. Ово је доказ да је специфична *Рамштајнова* музика врло прикладна за приказивање кроз форму класичне музике што их издваја од свих бендова овог жанра (FULKER 2019).

Оно што *Рамштајна* издваја од свих музичких бендова овог жанра је јединственост могућности и извођења њихових песама кроз форму класичне музике. Музичком фразом женског гласа следи смирени завршетак уз мелодију електричног клавира при чему слушалац стиче утисак краја. Међутим, ишчекивање (пресупозиција) краја након кратке паузе нарушава звук класичног клавира. Класична мелодија је монотематска и подсећа на ноктурно.

Ишчекивање подразумева осећај неког знања или се предвиђа шта ће се догодити, односно у музици можемо претпостављати која ће нота или који ће акорд да се појави, као и да ли ће доћи до промене динамике и других категорија (LUI 2023). Лоуи наводи као пример песму „Данас нам је диван дан” и тренутак када бисмо уместо да завршимо песму непосредно пре последње фразе стали (LUI 2023). Управо ту се јавља жеља да се настави мелодијска, хармонска или ритмичка секвенца (LUI 2023). Док слушамо неку мелодију ми уједно и осмишљавамо то што чујемо, непрестано ишчекујемо шта ће даље бити, као и у језику. Може се десити и да нешто што смо ишчекивали пропадне, а онда доживимо узбуђење и афекте (LUI 2023). Постоји још отворених питања како осећање ишчекивања функционише, али извесно је да су повезана са вероватноћом неког догађаја (LUI 2023).

Када слушамо музику, важну улогу игра управо ишчекивање (LINAS и ČURČLAND 1996). Механизам је генетски заснован и пре него што се музички ток настави, јаве се акорди, нама се подсвесно унапред јављаја неколико могућности како то даље може да се продужи (LINAS и ČURČLAND 1996).

Антовић (2004: 38) предлаже да замислимо да слушамо неку мелодију са три подлежећа акорда од којих последњи има функцију доминанте. Док слушамо кратку секвенцу, ми ћемо подсвесно изградити њену везу са тоником, а ишчекивање ће да упућује на разрешење трећег акорда у четврти са тоничном функцијом (ANTOVIĆ 2004: 38). Међутим, у случају да се то не деси, осећаћемо се накратко збуњено, али ће наш мозак покушати да нарушено ишчекивање реши тако што ће тај четврти акорд схватити као дисонанцу, а даља ишчекивања ће се јављати на основу односа који је настао (ANTOVIĆ 2004: 38). То ће трајати до краја одсека, става или целог дела (ANTOVIĆ 2004: 38).

Тренутак ишчекивања се може запазити и у овој *Рамштајновој* песми, само се намеће питање где и како? *Рамштајн* песму започиње звуцима карактеристичним за природу, чиме већ на почетку руши наше ишчекивање да ће кренути мелодија у њиховом препознатљивом хеви метал стилу. Након 0:58 секунди лагано се уводи музичка фраза на синтисајзеру која се све више развија увођењем гитарских рифова и удараца бубњева. Ови звуци нас уводе у централни део песме коју одликују испуњена ишекивања, јер се мелодија сразмерно шири и надограђује претходно наведеним елементима, што даје слику целине.

На прелазу из уводног у средишњи део, када крене мелодија, ишчекивање је све израженије, јер се мелодија корак по корак употпуњује и јасно се чује прелаз из пијана у фортисимо, односно осећа се крешендо. Након тога долази до смиривања мелодије, а доминантно постаје певање Тила Линдемана, што делује смирујуће након фортисима. Цео средишњи део одликује смењивање пијано и фортисимо фраза, на шта је слушалац навикнут, те су његова ишчекивања испуњена. Међутим, потпу-

но неочекивано на крају, после 6 минута и 52 секунде наступа фраза одсвирана на класичном клавиру.

Овакав прелаз оставља слушаоца на тренутак запањеним (изневереног очекивања). Слушалац има доживљај дисонанце, јер је тема ове песме и видеа управо осећај збуњености, лутања, несклада, осцилирања из апсурда у апсурд. Завршетком на овакав начин *Рамштајн* успева и да смири слушаоца, да га на што безболнији начин преведе из тематике средишњег дела у завршни. *Рамштајн*, такође, омогућава слушаоцу да после целокупног доживљаја добије на времену и простору како би процесуирао своје утиске и емоције.

Закључак

Историјске и сцене везане за будућност у песми преплићу се од почетка до краја видеа који је урађен у форми филма. Смењивање сцена не даје никакав временски оквир што нас аутоматски премешта у нову, ванвременску димензију. Сваки тренутак носи нешто ново и сакривено са собом, нешто много дубље, односно лепезу могућих интерпретација.

Музика је типична *Рамштајн*, мрачна, жустра, агресивна, уз хеви метал су укључени електрични звуци, али чује се и нешто ново и другачије. Песма не креће одмах, већ је за увод искоришћен спој звукова из природе, ласера, хелихоптера, артифицијелно произведени звукови, а после завршетка песме следи потпуно другачија, а пре свега веома иновативна и само за овај бенд карактеристична класична музика. У централном делу музика и видео се развијају, кулминирају, а затим разрешавају, а због анахроног представљања историје делује као „неповезана” целина. Када би се сцене засебно извукле и спојиле једна за другом по периодима, могло би да се извуче онолико тема за филм колико је и историјских периода обухваћено. Оквирни филм нам говори о развоју Германије, док оно најбитније јесте филм у филму, односно шта је уистину Германија и шта носи у себи.

Текст песме прати мелодију и једна другу допуњују. Постоје делови који су наглашенији, који стварају како мрачну, тако и еуфоричну атмосферу и изазивају емоције које осцилирају између туге и среће. Рифови, прејаки ударци бубњева само још више надограђују грубост и подржавају стихове и њихово значење. Све су свему *Рамштајн* је превазишао своје оквире и границе кроз осврт на оно најважније што повезују три времена, прошлост, садашњост и будућност.

Цитирана литература

- ANTOVIĆ 2004: ANTOVIĆ, Mihailo. *Muzika i jezik u ljudskom umu*. Niš: Niški Kulturni Centar, 2004.
- DŽEKINS 2007: JENKINS, Henry. *Transmedia Storytelling* 101. 21. mart 2007. http://henryjenkins.org/2007/03/transmedia_storytelling_101.html (20. 3. 2023.)
- FULKER 2019: FULKER, Rik. *Ramštajn: Da li je to klasika?*. 11. avgust 2019. <https://www.dw.com/sr/ram%C5%A1tajn-da-li-je-to-klasika/a-49949717> (25. 3. 2023.)
- LUI 2023: LOUI, Psyche. *Unit 10: Expectation and Anticipation*. 12. januar 2023. <https://mutor-2.github.io/ScienceOfMusic/units/10/#huron> (31. 3. 2023.)
- LINAS и ČURČLAND 1996: LLINÁS, R.Rodolfo and CHURCHLAND, S. Patricia. *The*

- Mind-Brain Continuum Sensory Processes*. Cambridge: MA: MIT Press, 1996.
- RAJAN 2004: RYAN, Marie-Laure. *Narrative across media: The languages of storytelling*. University of Nebraska Press, 2004.
- RAJAN 2016: RYAN, Marie-Laure. „Transmedia narratology and transmedia storytelling”. *Artno-des br.* 18, 2016: str. 1 – 10. doi: 10.7238/a.v0i18.3049.
- VILHELMS et al.: Wilhelms, Kerstin, et al. *Rammsteins „Deutschland“ Pop - Politik -Provokation*. Springer Berlin, 2022.
- VOLF и BERNHART 2017: WOLF, Werner, and BERNHART, Walter. *Selected Essays on Inter-mediality by Werner Wolf (1992-2014): Theory and Typology, Literature-Music Relations, Transmedial Narratology, Miscellaneous Transmedial Phenomena*. Brill, 2018

Извору

- Das Digitale Wörterbuch Der Deutschen Sprache Des 20. JH DWDS*, Berlin-Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften. <https://www.dwds.de/>. 5. 4. 2023.
- Duden, Deutsches Universalwörterbuch*, Dudenverlag, 2019.
- RAMŠTAJN 2019: Rammstein. „Deutschland” *YouTube*, uploaded by Rammstein, 28. march 2019, https://www.youtube.com/watch?v=NeQM1c-XCDc&ab_channel=RammsteinOfficial. 5. 4. 2023.

Sofija G. Janković

INTERMEDIALE ASPEKTE DES LIEDES „DEUTSCHLAND” (TEXT UND MUSIK)

Zusammenfassung

Tanzmetall, Mythen, Grimms Märchen, Werke von Bertolt Brecht, klassische Musik, Feuerwerk, Brutalität, Realität und zeitgenössische Themen sind nur ein Teil, der durch das Schaffen der bekanntesten deutschen Band Rammstein durchdrungen ist. Die Verbindung von scheinbar Unvereinbarem hinterlässt beim Zuhörer einen beeindruckenden Eindruck, regt ihn zum Nachdenken an und weckt die unterschiedlichsten Gefühle. In dieser Arbeit wird das Lied „Deutschland” von Rammstein analysiert. Das Ziel dieser Arbeit ist es, eine Übersetzung des Liedes zu geben und auf die aufkommenden Fragen zu antworten, wie z.B. was durch die Darstellung der Geschichte im Video betont wird, welche Art von Musik es gibt, ob und in welcher Beziehung Musik und Sprache stehen, was die Klänge und die Art und Weise, wie das Lied gesungen wird, dazu beitragen, welche Hintergrundelemente es gibt. Das Material für diese Arbeit basiert auf dem Video zum Lied „Deutschland“, das 2019 auf YouTube veröffentlicht wurde, wobei wir eine Interpretation der Musik und des Textes bieten. Die Methodologie basiert auf einer Fallstudie und einer transmedialen Narratologie.

Schlüsselwörter: Rammstein, transmediale Narratologie, Musik, Erwartung, Geschichte

Софија А. Биландзија*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за германистику

ОСЛОВЉАВАЊЕ У ИЗАБРАНИМ КОМЕДИЈАМА ЛУДВИГА ХОЛБЕРГА

У раду се испитују феномен ословљавања на материјалу пет изабраних комедија Лудвига Холберга, најпознатијег данско-норвешког комедиографа 18. века. С обзиром на изузетну редукованост прономиналних форми ословљавања у савременом данском језику (укидање бинарне опозиције између Т- и V-облика), инвентар облика ословљавања је у Холберговим текстовима екстензивнији (три V-облика). У раду се утврђује инвентар прономиналних, номиналних, чак и вербалних облика ословљавања, и анализира се њихова употреба са циљем да се утврде доминантни фактори, пре свега социокултурни, који утичу на симетричност или асиметричност ословљавања. С обзиром на то да Холберг као просветитељ често узима ословљавање као маркер стварних или привидних и замишљених односа блискости и моћи, текстови комедија могу послужити као важно сведочанство о друштвеним нормама опхођења у тадашњој Данској.

Кључне речи: ословљавање, Лудвиг Холберг, комедије, прономиналне форме ословљавања, номиналне форме ословљавања, XVIII век, учтивост

1. Уводна разматрања

Предмет рада представља комплексан феномен *ословљавања* у одабраним комедијама данско-норвешког просветитеља и класицисте Лудвига Холберга (1684–1754). Временска дистанца од 300 година, али и укупне језичко-стилске особености Холберговог стваралаштва примарни су узроци за сложен језички и културолошки изазов у контексту датог феномена, и то не само за савременог читаоца – изворног говорника, већ много више за преводиоца од кога се захтевају посебне компетенције у погледу познавања старијег стадијума језика са историјски удаљеним облицима и потпуно различитим нормама комуникације у поређењу са данашњим.

Актуелност теме мотивисана је у првом реду општим научним реструктурирањем дијакхронијских истраживања у нордијским, али и осталим германским језицима која се окрећу од традиционалних системских приступа фонетици и морфологији ка новом интердисциплинарном концепту (и млађим језичким епохама) са интегративним приступом макролингвистичким и досада слабије проучаваним феноменима који неминовно обједињују текстуалну, прагматичку, али и културолошку компоненту. Други разлог актуелности теме треба видети у чињеници да се

* sofija.bilandzija@gmail.com, sofija.bilandzija@fil.bg.ac.rs

децембра 2022. године пред нашом читалачком публиком први пут појавило шест Холбергових комедија (*Изабране комедије*, 459 страна) поводом великог књижевног јубилеја који се током 2022. и 2023. године прослављао у Данској – 300 година од извођења и објављивања *прве* комедије на данском језику.

Циљеви рада су вишеструки. Као први циљ издвајамо утврђивање и опис инвентара облика ословљавања почетком 18. века у Данској, а као други анализу употребе појединачних облика у усменој комуникацији, оба онако како су представљена у комедијама Л. Холберга. На уму свакако треба имати и контекстуализацију ових облика ословљавања: контекст језичких облика у укупности језика који Холберг примењује у својим комедијама, и шири књижевни и културолошки контекст у ком нам Холбергов текст служи као сведочанство њихове употребе, али у којима он као просветитељ фокусира пажњу на одређене друштвене појаве (међу њима и ословљавање и титулирање) које ваља критиковати.

Корпус чини пет од шест комедија чији се преводи налазе у наведеном издању: *Jeppes paa Bierget* (Јепе с Брда, у даљем тексту *ЈСБ*), *Den politiske Kandstøber* (Казанција-политичар, *КП*), *Erasmus Montanus* (Еразмус Монтанус, *ЕМ*), *Den Stundesløse* (Замлата, *ЗАМ*) и *Barselstuen* (Бабиње, *БАБ*) (HOLBERG 2021; HOLBERG 2022). Истраживачу је додатно на располагању више критичких издања Холбергових дела, и изврсни речници: *Речник данског језика* (*Ordbog over det danske Sprog* (у даљем тексту: *ОДС*), историјски речник који обухвата лексички материјал између 1700. и 1950. године, *Холбергов речник* (*Holbergordbog*), те *Мотов речник* (*Moths Ordbog*), који обухвата период око 1700. године, сви на платформи ordnet.dk.

Под ословљавањем (да. *tiltale*) подразумевамо начин на који говорник упућује на своје саговорнике, а под начинима овде подразумевамо *облике* или *форме* ословљавања, тј. језичка средства у функцији ословљавања (да. *tiltaleformer*) (OZER 2016: 13). Та средства су махом инвентар заменичких и именичких облика, ређе глаголских. Ословљавање је само један комуникацијски сегмент, и овде нећемо у анализу укључивати, на пример, друге маркере учтивости нити поздраве или друге изразе којима се обраћањем саговорнику комуникација започиње или завршава.

За матерњег говорника облици ословљавања из Холберговог времена могу бити изазов нарочито с обзиром на развој прономиналних облика ословљавања који се с временом свео на традиционалну дихотомију Т-облика (према лат. *tu*) и V-облика (према лат. *vos*), а од 1970-их година, као у целој Скандинавији, скоро искључиво на Т-облик без обзира на варијабле попут пола, старости, професије или претходног познавања саговорника. Овај развој доводи се обично у везу са израженим маркирањем егалитарности и солидарности, те укидањем експлицитног маркирања друштвених хијерархија и односа моћи.

2. Инвентар облика ословљавања у Холберговим комедијама

Инвентар облика ословљавања у Холбергово време, нарочито прономиналних, другачији је од данашњег у ком можемо постулирати постојање дихотомије, ма како нарушене, између доминантног Т-облика (заменица *du*, II лице једине) и у употреби ретког V-облика (*De*, III лице множине). Овај облик се последњих деценија изгубио и из свих формалних сфера комуникације, као што су посао и школа,

и у односу према претпостављеним ауторитетима осим према краљици, и очувао се у остацима у продавницама и ресторанима (HIKI/STJUART 2005; ANDERSEN 2015; ERSNES 2016; HULGOR 2020). Из савремених разматрања се увек искључује лична заменица *I* (II лице множине) за неутрално обраћање броју саговорника који је већи од један.

2.1. Прономинални облици

У Холберговим комедијама јавља се већи инвентар заменица које су се могле користити у ословљавању саговорника, а то су ***du*** (II лице једнине), ***I*** (II лице множине), ***De*** (III лице множине), ***han*** (III лице једнине мушког рода) и ***hun*** (III лице једнине женског рода).

Заменица за II лице једнине *du* ('ти') има најдужу историју као форма ословљавања. Заменица за II лице множине *I* (са косим обликом *jer*, посесивна заменица *jeres*) и данас је у заменичком систему данског језика, али се користи за обраћање броју особа већем од један. У Холбергово време је могла да се употребљава и за (учтиво) обраћање *само једној* особи или више њих, а Холберг је користио облике *i* и *I*. Ова употреба је позната још од времена витешких балада, претпоставља се по утицају витешке културе. Скаутруп наводи да је овај утицај почетком 14. века дошао из немачког језика, и да се у њему огледају класне супротности између сељака и нове владајуће класе (SKAUTRUP 1947: 117). Осим тога, важно је напоменути да је Холберг доминантно употребљавао данас архаични коси облик *eder/Eder* (посесивна заменица *eders/Eders*), али и *jer* (*jeres/Jeres*). ODS бележи да је ова употреба већ крајем 18. века била застарела, и да се почела користити шаљиво и/или пејоративно.

Заменица за III лице множине, *de*, могла се, као и данас у остацима, употребљавати за учтиво обраћање једној или више особа у форми *De* (коси облик *Dem*, присвојна заменица *Deres*, код Холберга повремено и у облику *Deris*). У Холбергово време је њена употреба била још увек релативно нова јер је и ова заменица почела да се употребљава за учтиво ословљавање под немачким утицајем (нем. *Sie*) током 18. века, и у 19. веку ће у овој функцији скоро у потпуности потиснути заменицу за II лице множине. Тада се формирао бинарни систем са само једном заменицом која маркира близину (*du*) и једном која маркира дистанцу (*De*) (ANDERSEN 2005: 103).

Заменице за III лице једнине *han* (у Холберговим ранијим делима *hand*) за мушки род, и *hun* за женски род, почињу да се употребљавају крајем 17. века, наново под немачким утицајем (SKAUTRUP 1947: 357). Ова употреба ће се изгубити крајем 18. века, али ће се још до прве половине 20. века задржати обичај ословљавања старијих чланова породице номиналним облицима у трећем лицу (*Vil Mor...? Да ли мајка жели...?*).

Употреба свих учтивих прономиналних облика је, дакле, настала под немачким утицајем и хронолошки прати развој ових облика у немачком језику (за немачки језик уп. рад К. Озер у KAŠIĆ 2018: 83–86).

Осим тога, заменице су се могле користити и прономиналним фразама са именицом као атрибуту: *du Slyngel*, *I Herren*, *I Kammerat*.

Повремено се у текстовима користе и немачке заменице, најчешће на местима где ликови и сами говоре немачки (што није предмет истраживања), али се

могу јавити и у данском тексту (*Ihr Herren* у комедији *Казанција-политичар*, чија се радња одвија у Хамбургу).

2.2. Номинални облици

У номиналне облике ословљавања убрајамо оне облике који су исказани именицом или именичком фразом, и у Холберговим комедијама јавља се мноштво различитих номиналних облика, од којих су многи лексички специфични и дијахроно маркирану. Неки су одраз тадашњих социокомуникативних норми и важно сведочанство о култури тадашњег времена (на пример, титуле као историзми), а многе су пак маркиране као архаизми. Подела је извршена са полазиштем у подгрупама које дефинишу Ф. Браун и К. Озер (BRAUN 1988; OZER 2016).

(1) Називи **сродничких и породичних односа**: *Kone*, *Mand*, *Søster*, *Broder*/*Broer*, *Søn*, *Dotter*, *Moder* (у комедијама најчешће у краћим облицима сличним данашњем *mor*: *Moor* и *Moer*), германизам *Mutter*¹ (у Холберговим делима и за ословљавање мајке међу нижим слојевима, и за обраћање мужа жени), *Morlille* (још и у облицима *Moorlille*, ређе и: *Moor lille*, иста сфера употребе као *Mutter*¹), *Fader* (у комедијама најчешће у краћем облику *Far*), германизам *Fatter*¹ (у употреби мушки пандан лексеми *Mutter*¹), *Farlille* (још и у облику: *Fallille*), *Papa* (посведочено код Холберга, у испитиваним делима ретко²), понекад и речи страног порекла: нем. *Bruder*, фр. *soeur* (само у склопу *Ma soeur*).

Ове именице се често јављају у фразама са једним или више препонираних атрибута: *kære Kone* 'драга жено', *min hierte Mand* 'драги мој мужу', *min hierte Kone* 'драга моја жено', *min leeve Søster Geske* 'моја драга сестро Геске', *min Dotter* 'кћери моја'.

(2) **Елементи антропонимског низа**, у принципу име или презиме. Постоји висок степен корелације између ословљавања са *du* и употребе личног имена, али не и апсолутни: [Hør] *Henrich!* (*du*), [Luk op,] *Jacob!* (*du*), *Gert* (*I*). Честе су комбинације са *nomen invariants*, етикетама уважавања или титулама, на пример, *monsieur Antonius* 'месје Антонијусе', *mester Antoni* 'мајсторе Антонијусе'. Важно дијахроно и културолошко обележје је ословљавање свештеника номиналном фразом која се састоји од етикете уважавања *herr* и личног имена: *Hr. Poul* 'господин Пол' (ЈСБ, I:1).

Могућа су ословљавања пуним именом и презименом, а за жене је у том случају реч о ословљавању именом и мужевљевим презименом или занимањем у функцији презимена³ (у форми генитива), уп. групу (8): [Ja, ja,] *Mons Christoffersen!* (ЈСБ, I:3), *Anne Kandstøbers!* 'Ане котларева', *Ingeborg Blyetækkers!* 'Ингеборг крово-

2 *Мата* (још и у облику: *Матта*), посведочено код Холберга, у испитиваним делима се не јавља. *Мата* и *Рара* се јасно издвајају као нове позајмљенице, и према типографским конвенцијама се у тексту штампаном фрактуром јасно издвајају штампане антиквом.

3 У 18. веку у Данској још увек нису сви имали стална и наследна презимена. Краљ је 1526. донео наредбу да данско племство мора узети стална презимена, а до Холберговог доба је презимена имало и свештенство, најчешће латинизована. Обичај узимања сталних презимена и нестанак примарног патронима полако се усталио међу грађанством током 17. и 18. века. Они су узимали презимена најчешће по пореклу или занимању. Сељаци су све до 19. века најчешће као презиме узимали примарни патроним, али и назив имања (отуд се Еразмусов отац презива Берг, по селу Bjerget из ког потиче).

покривачева'⁴ (БАБ II:5). Повремено се јавља и спој лично име+занимање, што се, типично за доба настанка текста, може тумачити и као додатак презименског карактера ([Hej,] *Jacob Skomager* [‘Здраво] Јакобе обућару’, *Mads Degn* ‘Мадсе ђаконе’, *David Skoele-mester* ‘Давиде учитељу’ – у српском преводу су сва ова занимања испред именице). Ословљавање именом и „ситуационим“ презименом је посебно уочљиво у начину на који Филгешрај ословљава своје писаре (ЗАМ I:4).

(3) Лексеме које ћемо у овом раду звати **етикетама поштовања или уважавања**, сродне су титулама али диференцирају саговорника примарно према полу и старости, а у оваквом типу текста и према статусу. То су именице *Herre* (испред личног имена *Herr*, *Hr.*), *Monsieur* (јавља се у мноштву варијанти које одражавају народски изговор: *Monsør*, *Maansør*, *Mosieur*, *Messiør*), ређе *Signeur*, *Frue* (испред личног имена *Fru*), *Madame* (*Madamme*, *Mardame*, *Mardamme*), *Jomfru*, *Mademoiselle* и *Frøken* (*Frøiken*, *Frøicken*). Етикете *Herre* и *Frue* најстарије су по пореклу (са основним значењем ‘господар, владар’ и ‘господарица/владарка’) и као титуле уважавања у Холбергово време и даље превасходно означавају особе племенитог порекла. Етикете француског порекла су биле релативно нове у језику и дошле су са проширењем дворске културе крајем 17. века (нарочито након увођења апсолутизма 1660. г.), а француски језик је био у моди (SKAUTRUP 1947: 392). Ове етикете су се користиле превасходно као учтиви и културни изрази ословљавања мушкараца и жена на вишем или угледном положају, али не са племићком титулом. Етикету *Mademoiselle* могла је носити и слушкиња угледног домаћинства.

Ове етикете су се могле користити самостално (под тим подразумевамо евентуално уз препонирани атрибут: *den stakkels Herre*, *lille Herre*), или уз другу именицу која означава име или презиме (*Frøichen Engelche*) или занимање (*Hr. Doctor*, *Fru Borgmesters*), или у некој од комбинација: *min kære fru Raadsherrerinde* ‘драга моја госпођо саветниковице’, *ædle og velviise Herrer Raadmænd* ‘племенита и уважена господо чланови савета’, *min kære Monsieur Herman von Bremen* ‘мој драги господине Хермане из Бремена’.

Могу се користити за лично обраћање у другом лицу и безлично обраћање у трећем лицу, које би по правилу требало да сигнализира већу дистанцу, али се код Холберга могу наћи оба истовремено, уп. слушкиња Перниле Филгешрају: *Ach! lille Herre! gaae op og kast jer paa Sengen lidt, jeg seer Herren er bleven altereret* ‘Ах, мили господине, идите горе и прилегните мало. Видим да је господин узрујан.’ (ЗАМ, II:10).

(4) **Титуле и етикете које означавају занимања и функције**. Под титулама овде подразумевамо додатак нечијем имену који означава његову професионалну или друштвену позицију (ранг). С обзиром на то да Холбергове комедије говоре о обичном човеку, у њима нема превише ословљавања људи са наслеђеним титулама (у материјалу је једини изузетак барон Нилус у ЈСБ), те смо одлучили да их у овом раду посматрамо скупно. Ту убрајамо именице попут *Bormester* (*Borgemester*) ‘градоначелник’, *Raadsherre* ‘члан савета’, *Mester* ‘мајстор’, *Skolemester* (*Skoele-mester*) ‘учитељ’, *Advokat*, *Doktor*, *Kammer-tiener* (*Cammer-tiener*) ‘камердинер’, и оне се најчешће јављају са етикетама из групе (2) и (3).

4 У тексту превода смо иначе, мимо ситуације ословљавања, овакве номиналне фразе преводили као *котларева жена Ане*, *кровопокривачева жена Ингеборг*.

(5) **Етикете које означавају апстрактне особине** саговорника. Како примећује Озер, говорећи о Браун, „понекад [је] тешко повући јасну границу између титула и других лексема које означавају неку апстрактну особину саговорника (OZER 2016: 18). Овде се мисли на почасне титуле које означавају позитивне и цењене особине, попут *Naade* (‘милост’) или *Herlighed* (‘узвишеност’). Ми бисмо овој групи придружили и велику групу лексема која означава негативне особине, које се могу користити као *какофемизми* и којих у међусобном ословљавању у Холберговим комедијама има прегршт (*Tølpel/Tølper* ‘мамлаз’, *Hanrej/Hanreder* ‘рогоња’, *Carnali(e)* ‘битанга’, *Dagdriver* ‘беспосличар’ и сл). За обе класе етикета типично је што се јављају уз присвојне заменице.

Уз именице које означавају (почасне) титуле, могле су се употребљавати и присвојне заменице које означавају поштовање и дистанцу, у номиналним фразама типа *Deres/Jeres Velbaarenhed*, *Eders Herlighed* или *Hans Naade*. У овој употреби јавља се врло ограничен инвентар титула које се могу користити наизменично са свим V-облицима, попут *Velbaarenhed* ‘преузвишеност’, *Excellence* ‘екселенција’, *Velbyrdighed* ‘господство’, *Velviished* ‘племенитост’ али и неке шаљиве попут *Gunstighed* ‘милостиност’ или *Magisterhed* ‘магистарство’.

Изузетно је честа употреба посесивне заменице *din/dit* (Т-облик) са квалификативном именицом: ова употреба посведочена је још у староданском, и одржала се до данас. Ипак, уз *din/dit*, као уосталом и уз *du*, употребљавају се претежно само именице негативне квалификације, сасвим ретко карактеристике од миља (у испитиваним комедијама посведочена је само прва употреба), на пример, *dit Best* ‘животињо (једна)’, *din Giek* ‘будало (једна)’, *din Laptaske* ‘девојчуро’, *din Hund* ‘псето (једно)’, *din Slyngel* ‘битанго (једна)’. Уочили смо да се и именице које означавају занимања могу користити као маркери негативне особине, везано за негативно вредновање датог занимања, на пример, *du Kandstøber-Caronie* ‘кобило казанџијска’ (КП IV:2).

(6) **Етикете које изражавају посебне врсте односа**, као на пример, *Kamerat* (‘друг, друшкан, момак’), *Fatter*² (‘газда’), *Mutter*² (‘газдарица’), *Collega* (‘колега’), *Naboe* (‘комшија’).

(7) **Етикете од миља**, којих у испитиваним текстовима има релативно мало, и неке се као етикете од миља, а не родбински односи, могу схватити само у контексту: *mit Barn* (‘дете моје’), *min Søn* (‘сине мој/синко’), *mit hjerte Barn* (‘драго дете’) – у обраћању газдарице слугама, *Børnlille* (‘дечице’), *min Hierte* (‘драги/драга, ‘душо’) и *mit Hierte* (‘срце моје’) – оба као форма ословљавања вољене особе. Присвојна заменица *min* сведочи о томе да је у првом примеру реч о поимениченом придеву, а *mit* да је у другом примеру реч о именици.

(8) **Етикете које указују на однос саговорника и неке треће особе**. Овде бисмо могли уврстити само атрибутска презимена удатих жена, која садрже име или занимање мужа, претходно поменуто у групи (2): *Fru Bormesters* (‘госпођо градоначелниковице’).

2.3. Вербални облици

Под вербалним облицима ословљавања подразумевамо оне облике који указују на саговорника разликовањем Т- и V-облика у глаголској конјугацији (уп. OZER, 2016: 20). У савременом данском језику, као и осталим скандинавским језицима, глаголска промена не разликује лице и број⁵, тако да ове дихотомије нема⁶. Међутим, у Холбергово време, почетком 18. века, још увек су макар у остацима постојали облици глагола који су могли указивати на модус којим се неко обраћа свом саговорнику. То у највећој мери важи за облике *императива*, који је најдуже сачувао облик множине, те се код Холберга јавља у ословљавању више особа и ословљавању особа које би се иначе ословљавале заменицама *I* и *De*, уп:

Ej svar mig til det jeg spør dig om. ('Не, одговори шта те питам') (БАБ I:3)

Jo, jo, nu vil hun min Troe ret gaae an, svarer I nu dertil. ('Сад ћете баш да видите. Одговорите сад на то?') (ЕМ III:3)

Det er ret Per, svar kun brav for jer. ('Тако је, Пер, само се храбро држите!') (ЕМ III:3)

Дакле, у принципу, али понекад и недоследно.

3. Употреба

У овом потпоглављу анализирали смо начине употребе свих изложених облика ословљавања према *симетричности* комуникације и према најчешћим *факторима* који могу бити релевантни за избор облика.

Под *симетричношћу* подразумевамо то да саговорници користе истовредне облике ословљавања, али се ова перспектива може и треба допунити и разматрањима о парцијалној и потпуној реципрочности, уколико осим симетричних прономиналних облика ословљавања саговорници користе и *симетричне* или само *парцијално симетричне* номиналне облике (OZER, 2016: 19). С обзиром на то да Холберг употребљава чак три заменице из скупа V-облика, испитали смо и да ли постоји диференцијација међу њима, и од којих фактора би зависила.

Избор облика ословљавања може у датој култури зависити од више фактора, као што су *пол*, *старост*, *сродство*, *друштвени статус* (занимање, статусно вредновање занимања, а из перспективе 18. века свакако *сталеж*), *степен познатости* и сл, али и *особеност саме ситуације* (која може бити маркирана, као на пример, *дочек*, *честитање*, али и *перципирана* као посебна иако можда нема утемељење у реалности). Кад је у питању *сталешка припадност*, у Данској 18. века рачунамо на четири сталежа: *племство*, *свештенство*, *грађанство* и *сељаштво*.

⁵ Између 1500. и 1700. године је у глаголској парадигми најупечатљивије постепено губљење категорије броја, која се делимично очувала у презенту слабих глагола, претериту јаких глагола и облицима императива. У овом периоду се изгубила категорија лица у конјугацији, а спорадично се срећу само облици за II лице код модалних глагола (користи их и Холберг). Почетком 18. века, у периоду који се у историјама језика назива „Холбергово доба“, категорије лица и броја више нису релевантне у конјугацији, осим у устаљеним изразима, а за Холберга је посебно карактеристично да још увек користи облике множине императива (JORT 2019: 76, 78, 80, 93, 97).

⁶ С обзиром на то да се Холбергова дела обично данас читају у модернизованом правопису, *Смјернице за ортографску модернизацију* (*Retningslinjer for ortografisk modernisering*) из 2016, настале на почетку рада на великом пројекту дигитализације целокупног Холберговог стваралаштва (www.ludvigholbergsskrifter.dk) предвиђају уједначавање свих облика који показују лице и број на данашње облике, тако да савремени читалац ову дистинкцију не може да види.

У *симетричној комуникацији* ликови у комедијама обично користе заменице *du* или *I*. Са *du* (Т-облик) без изузетка једно другог ословљавају *муж и жена* (Херман и Геске у КП, Ниле и Јепе у ЈСБ, Ниле и Јепе Берг у ЕМ, Магделоне и Јероним у ЕМ, чак и Корфиц и Породиља у БАБ). Између Корфица и његове младе жене забележена је и једна асиметрична реплика у којој Породиља свог старог мужа ословљава V-обликом *I* (дакле, могућа варијација условљена фактором старости). У испитиваном материјалу немамо забележених интеракција између мужа и жене из staleжа племства или свештенства, већ само из грађанства и сељаштва (Ниле и Јепе у обе комедије, притом уз типизирана имена која је Холберг давао својим сељацима). Уз ословљавање Т-обликом могу се јавити и друге етикете, најчешће Т-облик + име, Т-облик + погрдна етикета или Т-облик + етикета од миља. Осим тога, Т-обликом једно друго ословљавају *вереник и вереница*, Еразмус и Лисбет у ЕМ. Ово бисмо најпре схватили као исказивање блискости.

Осим тога, симетрично Т-обликом једни друге без изузетка ословљавају *слуге*, потом чланови *Collegium Politicum* (занатлије које се под руководством Хермана из Бремена у КП окупљају да би дискутовале о важним друштвеним догађајима), па чак и две *племкиње*, супруге чланова савета града Хамбурга у КП, које се осим Т-обликом ословљавају и етикетама *søster* ('сестро') и *ta soeur*. Осим тога, Т-обликом једни друге ословљавају припадници нижег *сељаштва* (Јепе, Јакоб и Монс у ЈСБ). Ово бисмо најпре схватили као исказивање групне солидарности.

Не подразумева се да чланови породице у истој генерацијској равни ословљавају једно другог Т-обликом: тако се Филгешрај и његов брат Леонард ословљавају V-обликом *I*, док се Еразмус (исходишно Расмус) и његов брат Јакоб немаркирано ословљавају Т-обликом све док Еразмус не затражи да брат почне да га ословљава V-обликом *I* (в. потпоглавље 4).

Симетрично V-обликом *I* једни друге ословљавају чланови Савета Абрахамс и Сандерус (племићи и колеге, ређе V-обликом *han*), студент Еразмус и управитељ имања Јеспер (ЕМ), Магделоне и управитељ Јеспер (ЕМ), чланови *Collegium Politicum* овако ословљавају мајстора Хермана (који је „најмудрији“ међу њима) и он њих (на основу реплика мајстору Сиверту и мајстору Герту, у којима постоји ословљавање, КП), (богати сељак) Јепе Берг и Пер Ђакон (уз етикете лично име / име и презиме, ЕМ), Јепе Берг и Јероним (очеви вереника и веренице, ЕМ), Корфиц и комшија Јероним (БАБ).

Симетрично ословљавање V-обликом *DE* није често, и увек се јавља у колебању⁷ са *han/hun*, а у испитиваном материјалу је најочљивије у две ситуације које одликује изразита формалност која одговара *перципираном* staleжу. Тако се наизменично овим заменицама, уз етикете уважавања *Mardam* и *Frue* међусобно ословљавају три саветниковице (племкиње) и казанцијина жена Геске, која је у комедији ситуације наједном постала градоначелниковица (КП). Осим тога, међусобно се овим заменицама уз етикету *Madamme* ословљавају гошће (све из грађанског staleжа, угл. жене занатлија и жена локалног учитеља) које су се окупиле на бабињама код Породиље (БАБ).

7 Овај термин употребљавамо аналогно морфолошком термину колебање (у конјугацији), да. *vakling*.

Доследно симетрична употреба V-облика *han/hun* није уочена на материјалу, тј. увек се јавља у колебању са другим V-облицима (уп. доле)

У **асиметричној комуникацији** саговорници користе различите облике ословљавања.

Јасну групу асиметричних ословљавања чини генерацијско раслојавање у односу *родитељ–дете*. Родитељи се деци обраћају Т-обликом *du*, а деца родитељима V-обликом *I* или уз етикету родбинских односа (*Mor, Morlille, Far*).

Отац сину: *Hør du vel Jacob, naar du taler til din Broer herefter, skal du sige Moonsør*. ‘Чујеш ли то, Јакобе? О сада ћеш, кад се будеш обраћао брату, говорити монсје’. (ЕМ, II:3)

Син оцу: *Far, veed I nyt?* ‘Оче, јесте ли чули новости?’ (ЕМ I:6)

Отац ћерки: *Hvad drømte du da?* ‘Шта си то сањала?’ (ЕМ, I:5)

Ћерка оцу: *Hvor langt har vi til i Morgen hierte Far?* ‘Колико је далеко сутра, драги оче?’ (ЕМ, I:5)

Једини изузетак је учтиво обраћање родитеља ученом Еразмусу (в. поглавље 4).

Асиметрична комуникација постоји и између *слугу и надређених*, али смо овде могли да уочимо две врсте односа: газде *свог* слугу ословљавају Т-обликом *du*, без обзира на то да ли је газда занатлија као Херман из Бремена (КП), грађанин Корфиц (БАБ) или барон Нилус (ЈСБ). Заузврат слуга газду ословљава неким од V-облика, у зависности од његовог сталежа: тако Хенрик Хермана ословљава В-обликом *I* и етикетом *mester* (‘мајсторе’), Трулс Корфица скоро искључиво у трећем лицу етикетом *Husbond* (‘газда’), док лакеј Ерик барона ословљава искључиво у трећем лицу и етикетом *Eders Naade* (‘Ваша Милости’).

С друге стране, надређени *туђе* слугу увек ословљава V-обликом *I*, који овде заправо не указује на уважавање, већ на дистанцу. Тај V-облик је обично праћен неком етикетом која га модификује. Тако слуга Хенрик у КП ословљава адвокате и госпође саветниковице V-обликом *De*, а они њега V-облицима *I* (ређе и *han*), при чему је *I* често везано за етикету *Kamerat*. Казанцијина жена у КП и Породиља у БАБ ословљавају туђе слуге V-обликом *I* и етикетом од миља:

Bed jeres madame, min søn, at hun ikke bliver vred [...] ‘Замолите сине, своју госпоњу, да се не једи [...]’ (КП, I: 5)

See der, mit Barn, har i 12 Skilling for jer umage, havde min Mand været hiemme, skulde i have faaet meere. ‘Ево, дете, 12 шилинга за ваш труд. Да ми је муж код куће, добили бисте више.’ (БАБ II:1).

У Холберговој употреби постоји извештан степен колебања, најчешће у употреби V-облика *I* и *De*, што је карактеристично за цео 18. века, док није дошло до стабилизације облика *De*. Понекад се у два различита издања јављају исправке V-облика: *om det heele Borgerskab var saa uforskammet at laane eders (>deres) Velbaarenhed Penge, saa giorde dog ikke jeg det*. (БАБ 1724: БАБ 1731).

Колебање је ипак најчешће условљено променом комуникативне ситуације. На пример, јасно се уочава да су почеци једног броја комуникативних ситуација

формални и дистанцирани у највишем степену, те се оба саговорника међусобно ословљавају V-обликом *han/hun*. Међутим, након завршетка исходишне комуникативне ситуације, саговорници се ословљавају другим, мање формалним V-обликом као што је *I*. Исходишна комуникативна ситуација је тада заснована на непознатости саговорника или на *формулаичности*. Такви су, на пример први сусрет Еразмуса и поручника (ЕМ V:1), честитање комшије Јеронима Корфицу на рођењу ћерке (БАБ I:5), разговор мајстора Хермана и мајстора Антонијуса у ком Херман учтиво одбија прошњу своје ћерке (КП I:4), сусрет Еразмуса са управником имања Јеспером након више месеци, где размене неколико речи о здрављу (ЕМ, III:2).

4. Ословљавање у огледалу комедије

Посебно вредном карактеристиком Холберговог језика у комедијама сматра се то што је вешто умео да пренесе природни, разговорни језик у репликама, а неретко руглу излаже китњасте, учени стил. Холберг на више места у комедијама користи ословљавање као медиј кроз који критикује или неки друштвени обичај или карактеристику лика, и кроз ове поступке такође добијамо додатне информације о *социокултурним* факторима који утичу на избор облика ословљавања, нарочито на оне факторе који провоцирају дистантне облике.

На пример, иако је било уобичајено да се родитељи деци обраћају Т-обликом, родитељи младог студента Еразмуса по повратку са студија ословљавају искључиво V-обликом са етикетама *herr Søn* 'господине сине', *min hierte Hr. Søn* 'мој драги господине сине', што је у контрасту са начином на који ословљавају млађег сина, који није учен човек и даље је сељак као и они. Надмени Еразмус захтева и од брата Јакоба, који га ословљава са *du*, да му се као филозофу и школованом човеку обраћа V-обликом уз етикету *Monsieur Montanus*⁸. Занимљиво је што Јакоб у знак поздрава користи један облик невербалне комуникације који сигнализира једнакост: пољуби своју руку и пружи је брату (ЕМ, II:2, 3). Холберг овде контрастира разумно и немаркирано ословљавање са прављењем социјалне дистанце између школованог човека и нешколованог сељака, иако су заправо у овој ситуацији исти. Јакоб се у целој комедији јавља као стабилан и разуман човек, за разлику од помпезног и за практични живот неспремног Еразмуса.

Када умишљени мајстор Херман одједном постане наводни градоначелник, он и жена Геске одједном прелазе у други сталеж и захтевају и једно од другог, али и од својих слугу да промене облике ословљавања (уз неопходну, али често погрешну промену статусних симбола⁹). Од II чина, Геске мужа ословљава V-обликом *I*, од слуге Хенрика се захтева да избегава етикете које указују на њихово занатско порекло (*mester, fatter, mutter*), при чему Хенрик мешајући облике ствара комичан ефекат. Њихова ћерка Енгелке приморана је да промени етикете, те више није *jomfru*, већ постаје *frøiken*, иако то не жели да буде. Ово је важно сведочанство о статусу лек-

8 Еразмус се код својих родитеља звао Расмус Берг (*bjerg* 'брдо, планина'), али је по тадашњем обичају, као школован човек латинизовао своје име у Еразмус Монтанус.

9 Они невешто прибављају спољашње симболе 'финог' друштва које заправо не познају. Слуга Хенрик мора да постане ливрејисани слуга, ћерка Енгелке мора да почне да учи клавир код Францускиње, набавља се пас за крило (за ког припадници племства тврде да је дворишни пас са ланца), служије кафу, помодно пиће, али са шећерним сирупом, не схватајући да није свака 'додата' вредност нобл.

семе *frø(i)ken* пре него што је доживела пејорацију/дегенерацију у наредном веку, почевши да означава било коју неудату младу жену, а не само оне племићког порекла. Заузврат саветниковице које долазе да се поклоне новој градоначелниковици нападно употребљавају ословљавање етикетом *frue*, са пренаглашеним почасним титулама и уз стилску афектацију. Геске, попут Еразмуса, жели да направи отклон од свог донедавног статуса када јој у посету дође мајсторица Аријанке, која је ословљава Т-обликом и етикетом ‘сестро’, тако што пред племенитим гостима Аријанке ословљава В-обликом који маркира највећи степен дистанце – *hun*.

5. Закључак

Као примарни циљ рада дефинисали смо утврђивање инвентара облика ословљавања који се користе у пет изабраних комедија Л. Холберга. У вези са овим утврдили смо да су појавни облици прономиналног ословљавања у данском језику почетком 18. века хетерогени, нарочито у инвентару В-облика, и у поређењу са савременим језичким стањем је примарно обележје његова екстензија јер обухвата следеће форме: *du*, *I*, *De*, *han/hun*. Уочава се употреба морфолошки некротизованих облика (*eders/Eders*), али и функционална прекатегоризација облика, с обзиром на то да су заменице *I* и *han/hun* и даље део заменичког система, али са другачијим функцијама ословљавања и /или упућивања. Номинални облици ословљавања су разнолики, али кореспондирају са девет етикета ословљавања које су утврђене за савремена језичка стања. Међу номиналним облицима се уочава нужна застарелост неких од етикета, при чему се код неких облика уочава лексичко застаревање (типа *Caronie*), док се нарочито код етикета уважавања уочава драстично квантитативно смањење инвентара изазвано социокултурним факторима и развојем идеје егалитарности (нестанак практично свих етикета учтивости у савременом друштву, укључујући и ословљавање етикетом *Herr/Fru* + презиме). У одређеној мери се може постулирати и постојање одређених вербалних облика ословљавања, додуше увек уз одговарајућу прономиналну форму, али још увек са променом у броју у облицима императива.

С обзиром на употребу опсервираних облика, уочава се доминантност Т-облика *du* и V-облика *I*, и оба се могу употребљавати и у симетричним и у асиметричним облицима комуникације. Иако код Холберга иначе постоји висок степен колебања у употреби V-облика, у анализираном материјалу се V-облици *De* и *han/hun* јављају као облици са вишим степеном изражене учтивости, поштовања или дистанце. Холберг у комедијама често обрађује раслојавање у ословљавању као показатељ афектирања или склоности ка таштини.

Цитирана литература

- ANDERSEN 2015: ANDERSEN, Bjørn. ”Du og de. En undersøgelse af en af danmarkshistoriens største sprogkampe og nogle bemærkninger hertil“. *Modersmål-selskabets årbog*, god. 2015, str. 93–111.
- BRAUN 1988: BRAUN, Friederike. *Terms of Address: Problems of patterns and usages in various languages and cultures*. Berlin-New York: Mouton de Gruyter.

- ERSNES 2016: ØRSNES, Bjarne. „Forms of address as Cross-Cultural Code-Switching: The case of German and Danish in Higher Education”. *Linguistik online*, br. 79, sv. 5 (2016): str.179–198. <http://dx.doi.org/10.13092/lo.79.3342> 20.12.2022.
- HIKI & STJUART 2005: HICKEY, Leo & Miranda STEWART (ur.). *Politeness in Europe*. Clevedon/ Buffalo /Toronto: Multilingual Matters LTD, 2005.
- HULGOR 2020: HULGAARD, Anne Marie. „Kulturelt betingede kommunikative forskelle mellem dansk og tysk?” *Rask*, br. 52 (2020); str. 39–61.
- JORT 2019: HJORTH, Ebba (ur.). *Dansk Sproghistorie*. Knjiga 3. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- KAŠIĆ 2018: KAŠIĆ, Zorka (ur.). *O jeziku sa raznih aspekata. Primenjena lingvistika u čast Vesni Berić-Đukić*. Novi Sad: Društvo za primenjenu lingvistiku Srbije.
- OZER 2016: OZER, Katalin. *Makrolingvistički aspekti oslovljavanja u nemačkom, srpskom i mađarskom jeziku* [doktorska disertacija]. Novi Sad: Filozofski fakultet Univerziteta u Novom sadu,
- SKAUTRUP 1947: SKAUTRUP, Peter. *Det danske Sprogs Historie*. Knjiga II. København: Gyldendalske boghandel/Nordisk forlag, 1947.

Извору

- HOLBERG 2022: HOLBERG, Ludvig. *Izabrane komedije*. Beograd: Treći trg/Srebrno drvo, 2022.
- HOLBERG 2021: *Ludvig Holbergs Skrifter*, LHS, verzija 2.11. <http://holbergsskrifter.dk>

Sofija Bilandžija

TERMS OF ADDRESS IN SELECTED COMEDIES BY LUDVIG HOLBERG

Summary

This paper deals with address and forms of address in five selected comedies of the prominent Dano-Norwegian playwright Ludvig Holberg (1684-1754). The primary aim of the paper is to establish and describe the inventory of forms of address, i.e., the linguistic expressions a language can use to address the counterpart. The author then goes on to describe pronominal, nominal, and verbal forms Holberg used in his comedies, establishing the heterogeneity of the so-called V-forms, especially in contrast to modern language use. The author then describes and analyzes the nominal forms of address according to 9 groups, showing that some of the markers are lexically obsolete today, but that others are obsolete due to changes in social structure and culture, with forms of address being inseparable from other forms of cultural communication. The paper analyzes the factors that contribute to symmetry or asymmetry in communication, such as gender, age, social rank, and title (an important factor in a period when social standing was a more pervasive factor than in modern society), as well as context in which given address takes place. Finally, the paper considers comedic elements that specifically employ the culture of address as means of criticizing or making fun of certain societal norms or changes in perceived status that show one's inadequacies.

Keywords: address, terms of address, Ludvig Holberg, pronominal forms of address, nominal forms of address, 18th century, politeness

Василиса Н. Серафимовић*

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

Департман за србистику

ПУТОПИС 21. ВЕКА – *SIHPROMATUM: I GREW MY BOOBS IN CHINA* САВАНЕ ГРЕЈС КАО ПРИМЕР САВРЕМЕНОГ ПУТОПИСА²

Рад се најпре бави основним теоријским поставкама које се тичу жанровског одређења путописа. Узимајући у обзир историју и развој путописа као књижевнанаучне врсте, као једно од кључних се поставља питање односа фактографије и фикције. Бавећи се овим односом, у обзир се узима и однос према другим жанровима. У другом делу рада анализиран је путопис Саване Грејс *Sihpromatum: I grew my boobs in Chine*, на чијем примеру ћемо се осврнути на наративне могућности које развој савремених технологија нуди, те приказати на који начин се путописни жанр прилагодио 21. веку. На крају ћемо закључити да је путопис нашао своје место у савременом дискурсу и да је у питању јако жив жанр, те да представља плодносно тле наративне продукције.

Кључне речи: путопис, жанр, фактографија, фикција, *I grew my boobs in China*

Увод

О сложености путописа као књижевне врсте писао је још српски песник Јован Дучић. Говорећи о слојевитости и различитим димензијама у структури, он примећује да је путопис истовремено „и једно научно дело“ (те га стога не може писати „шарлатан“) и „један роман о себи“ (због чега се писац путописа лако може препознати као „празнослов“, ако не поседује оно што је потребно за писање овакве литературе), а уз све то, за његово писање неопходно је и да аутор има „велика уметничка средства стила“, а да, насупрот томе, „непесник“ не може писати путопис. (DUČIĆ 2011: 925,926)

И баш као што само писање путописа није једноставно и захтева од аутора специфично умеће, ни књижевнанаучни приступ изучавању овакве литературе није увек нарочито захвалан. Путопис представља изузетно комплексан жанр који је тешко дефинисати и ставити у чврсте оквире који би самим тим одређивали својеврсну норму у односу на коју бисмо могли сортирати, обрађивати и анализирати овакве текстове. Вероватно баш због ове чињенице међу научницима у области књижевности, нарочито у ранијем раздобљу, није било превише оних који би се одлучили да њихов предмет проучавања буде управо књижевно дело које је путо-

* vasilisa.cvetkovic@filfak.ni.ac.rs

2 Ово истраживање подржало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Уговор бр. 451-03-68/2022-14/200165).

пис. Бавећи се проблемом путописа, Слободанка Пековић истиче да је:

„Озбиљније проучавање путописне литературе дуго било занемаривано, делом зато што су путописи били сврстани у инфериорни поджанр који није вредело истраживати, а делом и зато што је изузетно тешко одредити границе између путописа и других сличних књижевних облика (нарочито дневника и писама)“.
(2001:11)

Управо због мешавине различитих жанрова у оквиру самог путописа као књижевне врсте, за тумачење и анализу потребно је користити различите приступе које нам омогућава наука о књижевности. „Извесно је да једно тако разнолико књижевно стваралаштво захтева и многострано истраживање које мора обухватити више критеријума и метода.“ (PEKOVIĆ 2001:13) У нашем раду најпре ћемо се бавити општим теоријским поставкама које се тичу путописа, и то пратећи његов значај и развој кроз историју, уз посебан осврт на однос фиктивног и фактографског. Обратићемо пажњу и на његове одлике одлике, нарочито на релације са другим жанровима. Уз сагледавање могућности које пружа путопис у савременој књижевности, бавићемо се детаљном анализом на конкретном примеру путописа Саване Грејс *Sihpromatum: I grew my boobs in China*³, након чега ћемо изнети одређене закључке о проблему путописне прозе.

Путопис – жанр између жанрова Значај и историјски развој

Драгиша Живковић у свом *Речнику књижевних термина* под одредницом *путописна књижевност* наводи да се „помени и описи путовања налазе већ у првим еповима који су нам сачувани“, а желећи да истакне заступљеност писања овакве прозе, позива се на мишљење чувеног немачког песника Хајнриха Хајнеа који сматра да је заправо „путопис најприроднији и најизворнији облик романа“. (ŽIVKOVIĆ 1992: 669) Чињеница да је мотив путовања заступљен од самих почетака књижевности, као и Хајнеова тврдња о прожетости путописног стварања и романописања, сугеришу присуство путописне књижевности у јако дугом временском периоду, као и њену несумњиву интегрисаност у оквиру многих жанрова. Самим тим, значај путописне књижевности уткан је дубоко у читаву људску културу и гледано из перспективе историје књижевности представља важан фактор у посматрању континуитета развоја жанрова.

Улога путописа је разнолика, и мењала се из епохе у епоху, али начелно виђење намене оваквих текстова налази се у распону између поучне и забавне литературе: „Циљ путописца је био да поучи, да забави и задовољи читаочеву радозналост за непознатим крајевима и народима у временима скучених комуникација и могућности сазнавања“. (BULATOVIĆ 2001:27)

Одређујући путопис као „најкориснији књижевни жанр: посредством њега

3 Савана Грејс није обичан писац, она је путница која је читав живот посветила путовању и има јасан циљ да постане најмлађа жена која је обишла све земље света – тренутно се налази на коти од 117. Када је имала само 14 година, њена мајка одлучује да са своје троје деце крене на путовање по свету препуно авантура. Путопис којим ћемо се бавити је сведочење о прве четири године овог породичног путовања и прва је књига коју је Савана Грејс икада написала.

читалац доспева тамо где је писац био“ Гордана Ђерић истиче да тезе о путопису као забавној форми треба допунити истицањем његове употребне вредности, које је „позната је новинарима и дипломатама, па и онима којима путописни извори, поред осталих, помажу у доношењу политичких и других важних одлука“. (ЂЕРИЋ 2012:469)

У другој половини 18. века, у складу са актуелном епохом, путопис поприма нове одлике књижевног стила, а путописци уводе нову димензију у своје текстове, дајући примат личном, што је до тада било незамисливо и изразито потискивано као неприхватљиво. (STOJANOVIĆ-PANTOVIĆ 2001:177 ; PEKOVIĆ 2001:16)

Од тог периода путописци покушавају да спољашњи свет својих пропутавања прикажу у складу са личним ставовима, говорећи кроз путописе и о себи самима. Развитку путописа на овај начин је идеално погодовао историјски и културни контекст 19. века. Да би се почетком 20. века изборио за своје место не само у контексту популарности, већ и статуса који је стекао као књижевни жанр.

Различити су дискурси у односу на које се може посматрати развој путописне књижевности, али бисмо се ми, с обзиром на то да ћемо се у једном од поглавља у нашем раду бавити анализом модерног путописа чији је аутор жена, кратко осврнули и на данас нарочито популарно поље родних односа. Положај жене путописца се мењао, а као и генерално у литератури, мушки аутори су у ранијим епохама били знатно заступљенији. Говорећи о путописима 15, 16. и 17. века, Пековић помиње тадашњу: „претежно грађанску и мушку слику света која се огледала у тзв. *објективним* путописима: етнолошким, ботаничким, земљописним... чија је главна одлика *предметност* света и бројчана вредност“. (2001: 16) Продором субјективног у жанр путописа, донекле се отворио и пут женама писцима, чији су путописи по правилу и били прожети одређеним емотивнијим нотама и личним доживљајем света. Међутим, прошло је доста времена док су дубоко усађене патријархалне вредности у људској култури попустиле толико да дозволе читаочевој перцепцији да улога путника-авантуриста, онога који обилази и истражује свет, не мора увек бити резервисана за мушкарца.

Зорица Бабић износи изузетно занимљиво запажање о томе каква је, заправо, права природа путописа, која му даје једну важну особину и посебну вредност: „Путопис је врло често наднационалан, путописни узор су чешће страни, а мање *домаћи*, осим тога путопис је место укрштања домаћег са страним, улазак у *светско*“. (BABIĆ 2019:279) Путопис у модерно доба умногоме може да се посматра и кроз призму космополитизма који је заживео као један општи тренд, где су малтене све границе избрисане, а човек, нарочито човек-путник, може себе сматрати становником читаве планете.

„Путопис се из статичног споменика претворио у многозначни интерпретацијски захвалан дискурс. Али без обзира на промене дискурса, сврхе, идеолошких и других утицаја, путопис је дуговечан жанр исто тако као што су и миграције, промене места и жудња за путовањима одувек постојале“. (PEKOVIĆ 2001:26)

Опште одлике, однос Фактографија – фикција и проблем жанра

Историјски развој путописа као жанра и формирање карактеристичних одлика⁴, постепено су утицали на однос између фактографије и фикције у оквиру путописне књижевности. По мишљењу В. Матовић, тренутак смењивања позитивистичког приступа у књижевности може се сматрати важним у контексту развоја и квалитета путописне књижевности (2001: 46). У овој фази путопис одликује веродостојније преношење унутрашњег стања и уплив субјективности у приповедање. Присуство субјективног у путопису ни на који начин не угрожава традиционалну фактографску страну коју је овај жанр примарно поседовао (JOVIĆEVIĆ 2001:77).

Након продора личног тона, кроз описе путовања почели су да се јављају и мотиви са одређеном дозом фикције. У новијим научним приступима разматрана је могућност да модеран путопис садржи један специфичан „међуоднос реалности и маште, објективности и субјективности, великог и малог света“. (PEKOVIĆ 2001: 26) У литератури о овом питању наилази се на многа опречна мишљења. Е. Рабате жанр путописа представља без потенцијала за остваривање неке веће литерарне моћи, критикује путописце и процењује да тек они најуспешнији успеју да успоставе неки задовољавајући стил. Главним проблемом сматра управо однос фактографије и фикције:

„Чињеница да су путописи изразито стереотипни јесте првенствено проблем писања (а не објективне стварности) који извире из средишње путописне грешке: како свет треба представити какав јесте, тамо нема трансформације, нема ангажовања литерарне енергије. Најбољи међу њима теже тек *стилској* нијанси“. (према: BORM 1973:612)

О. Поповић примећује да је код актуелних проучаваоца књижевности изразито фреквентан појам „референцијалног пакта“ – којим се објашњава „потреба путописа да се односе на постојећу, вантекстуалну стварност“. (2013) Сматра да оваква поставка није одржива, зато што, баш као што у романима и причама, на пример, може бити историјских факата и елемената који одговарају стварности, тако и сам путопис може садржати измишљене приче. Проблем у том случају не би био у откривању разлике између „реалног и чудесног“, али би било дискутабилно направити дистинкцију када путописац пише о „стварним збивањима“, а када о „онима која подражавају стварност“. (POPOVIĆ 2013)

Утицај путописа је временом растао и жанр је добијао на значају, али му његове флексибилне границе нису дозволиле да добије јасне обресе. Жанровска замршеност је толика да терминологија којом се данас може означити путопис или путописна књижевност представља заиста изузетно широк репертоар назива који се

4 Статус путописног жанра кроз историју је варирао и дуго времена је сматран мање важним и тривијалним, што се приписивало лабавој композицији (ŽIVKOVIĆ 992:669), те фрагментарној и епизодичној структури (PEKOVIĆ 2001:14). Сталном тачком путописа С. Пековић сматра дескриптивно начело (2001:71), док су још неке од карактеристичних особина често коришћење презенте (DELIĆ 2001:132; JOVIĆEVIĆ 2001:73), приповедни темпо који балансира између непосредних импресија и асоцијативних ретроспекција (PIRUZE-TASEVSKA 2001:80), те често високопрофилисани наратор и фреквентна употреба епистоларне форме.

односе на текстове о путовању⁵. Не чуди забринутост Ј. Борма: „На основу количине критичке пажње и бројних одредница за путничку књижевност скоријег датума, с правом се може поставити питање да ли критичари расправљају о истом предмету“. (2013:607)

Оволика шареноликост термина условљена је способношћу путописа да се адаптира, прилагоди и меша са најразличитијим жанровима. На то упућује и Џ. Рабат:

„Путничка књижевност као литерарна форма одликује се ноторно примитивним гостопримством, где ће различити жанрови, највероватније, завршити у истом кревету. Она са једнаким гостољубљем прихвата приватни дневник, есеј, кратку причу, песму у прози, грубу белешку и салонски разговор. Неспутано комбинује наративно и дискурзивно писање“. (према: BORM 1973:609)

Сложеност ситуације намеће многа питања, а прво и основно би било – да ли је путопис уопште жанр? Уколико бисмо желели да се држимо тезе да путопис треба сматрати посебним жанром уточиште бисмо могли да потражимо код Жерара Женета који тврди да је „мешање или непоштовање жанрова – жанр по себи“. (према: BORM 1973:608) Потврда би могла да буде и теоријско становиште које брани Жак Дерида, а према коме свакако ни не постоје чисти жанрови нити било који текст припада једном жанру у потпуности, већ су они у сваком случају увек контаминирани и периферним садржајима који изворно припадају другим жанровима, али због мање битности одлучујемо да их елиминишемо и предност дамо оној одлици жанра која је централна и доминантна. Са друге стране, постоје мишљења проучавалаца књижевности, међу којима се, на пример, налази Јан Борм, који сматрају да је практичније и прецизније не дефинисати појам путописне књижевности као засебан жанр, већ одредити да то једноставно буде „колективни термин који обухвата разноврсне текстове с тематиком путовања“. (BORM 2013:607)

Карактеристично за путопис је да, осим што проистиче из разноликих књижевних облика, и он сам доприноси формирању других жанрова. У једној таквој малтене рекурзивној функцији, можемо приметити како се у путописима, као у огледалу, приказују различите одлике стила који је актуелан у популарним књижевним врстама. Мери Бејн Кембел нарочито истиче велики утицај путописа на обликовање модерног романа и аутобиографије (према: BORM 1973:608) Слични овоме су и ставови Јована Делића: према њима, путопис је хибридни жанр у коме се региструју елементи есеја, научне и публицистичке прозе, лирског романа, песме у прози, писма, филозофско-историјског трактата. (DELIĆ 2001:123)

Међу одређеним проучаваоцима путописа постоји став да је сецирање жанрова заправо узалудан посао и да се граница између путописа и других литерарних врста свакако никад ни не може стриктно повући. У прилог томе иду и мишљења Т. Јангса (према: BORM 1973:607) и М. Фрајнд (FRAJND 2001:50) који истичу да хибридно порекло путписног жанра, међусобни утицај различитих књижевних врста, те блискост другим књижевнонаучним врстама чине покушај одређивања граница путописног жанра бесмисленим.

5 Јан Борм у свом тексту издваја само неке термине: путописна књига, путнички наратив, црта с пута, путнички мемоари, путописна приповетка, путопис, мета-путопис, путникова прича, дневник путовања, путнички списи, путничка књижевност, књижевност путовања, путописни жанр...

Sihpromatum: I grew my boobs in China – један пример модерног путописа

Како изгледа путопис у савременом тренутку, како модерно време утиче на његове формалне одлике и које су предности и мане које су оваквој литератури донеле промене које се не тичу само света књижевности, већ глобалног развоја људске цивилизације.

Време у коме живимо умногоме је допринело стварању добре позиције за путопис као жанр, али је исто тако донело нове тешкоће. Околности у којима се налази данашњи путописац знатно су другачије и „противник“ против кога треба да се избори је потпуно другачији него у претходним вековима, док су проблеми некадашњих путописаца сада превазиђени:

„Криза је евидентна и она је више у стварању него у интерпретирању; речју, није узрокована одсуством геополитичких подстицаја, симболичко-географских и интерпретација у постколонијалном светлу, као ни његовом скрајнутом позицијом у оквиру литерарних опуса писаца, него много више експанзијом брошура и туристичких водича и посебно развојем информационих технологија“. (ЂЕРИЋ 2012:473)

Модеран човек, заиста, пред собом готово да више нема никаквих граница, а свако место на кугли земаљској је доступно. Колико год то била одређена врста предности и погодности, она може истовремено бити у негативном контексту утицати на популарност жанра, јер се одједном његов значај и функција знатно умањују.

Путопис и у савременом добу може пронаћи своје место, само ће користити друге контексте и другачије начине да стигне до своје публике. Оно што му, на пример, изузетно погодује је јако развијена и глобално изузетно промовисана идеја мултикултурализма која свуда у свету узима маха. Развој технологије не мора нужно негативно утицати на позицију путописа као жанра, већ се може искористити као одлична подлога за различите трансмедијалне конекције које могу само обогатити квалитет жанра (на пример преко блогова, фејсбука и других интернет платформи који на одличан начин могу употпунити садржај путописа). Што се тиче науке о књижевности, и она би могла у својем проучавању путописа да се окрене другачијим приступима: „Путопис се последњих деценија чита и користи на другачији начин, постајући основни извор колонијалне и постколонијалне теорије, симболичке географије, студија оријентализма и окцидентализма, али и мање познатих студија – итерологије (БИТОЛ 2009), културе путовања (ДУДА 2005) и других (пост)дисциплина чија је вредност на академском тржишту данас препознатљивија“. (ЂЕРИЋ 2012:470)

Сам наслов путописа *I grew my boobs in China* је изузетно интригантан. Осим што указује на тинејџерски аспект, носи и пренесено значење када се упознамо са дешавањима у овом делу где, осим конкретног путовања по Кини и Монголији, присуствујемо и унутрашњем путовању и сазревању Саване Грејс, која је приповедач и главни лик путописа. Већ поднаслов књиге „How an unwanted journey forced me to see the world with open eyes“ укратко објашњава саму срж књиге и најављује транс-

формацију кроз коју ће Савана проћи. На то упућује и мото под којим Савана Грејс објављује своје књиге – „Sihpromatum”, што значи благослов који је у почетку лично на клетву.

Скренули бисмо пажњу на неке елементе који одговарају нашој тези да модерни путописи морају да траже различите нове начине да стигну до своје публике. На почетним странама свог путописа, чак и пре пролога, наилазимо на:

„I put this book together with significant prompting from blogs, postcards, family reminiscences, and extensive journal entries. Some original blog entries and postcards are reproduced directly in the book and identified by double stars. **“ (GREJS 2021)

Са почетних страница, она позива читаоце да посете њен веб-сајт и погледају слике са њених путовања. Поред разноликог садржаја који се тиче књиге, сајт чине фотографије са путовања Саване Грејс сортиране су хронолошки у 42 поглавља, баш како је организован и сам путопис, на тај начин омогућавајући паралелно читање и живописну визуелну презентацију онога што је прочитано. Породични блог је сведочење о процесу путовања. Текстови који су на њему објављивани верно прате дешавања у књижевном делу и могу послужити као допуна и поглед из нешто другачије перспективе на догађаје о којима је читалац упознат из путописа, док су неки чак и у целости преузети и убачени у фрагментарну структуру као читаво поглавље или његов део. Постови на блогу су објављивани у реалном времену, почевши од маја 2005. године када је Саванина породица и кренула на своје пропутовање. Поред засебног сајта и блога, путопис *I grew my boobs in China* има подршку у виду Фејсбук налога⁶ и клипова на Јутјубу⁷ који представљају снимке који се односе на авантуре са страница путописа. Уз врло детаљну и живописну мапу путовања која се налази на почетним страницама књиге, све ово упућује на закључак да се ауторка потрудила да искористи могуће ресурсе не би ли што веродостојније пренела свој пут широкој публици.

Пролог путописа у коме затичемо Савану како контемплира у пустињи измрцварена и дехидрирана заправо представља само један књижевноуметнички обликовани оквир приче који је, у ствари, исечак из догађаја који ће се тек догодити у поодмаклој фази Саваниног пропутовања светом. Након тога, прича се враћа на сам почетак, односно на догађаје који су непосредно претходили путовању. Условљена тешком емотивном ситуацијом у којој се нашла, Саванина мајка одлучује да, пошто се разишла са својим мужем, поведе своје троје деце на пут по свету. Полазак и припрема за пут нису били нимало једноставни, како због практичних, тако још више због емотивних разлога. Опраштање од школе, школских другова, пса Харисона, али и свега онога што је сматрала својим домом изузетно тешко падају Савани. У тим тренуцима у путопису наилазимо на преломну тачку која ће утицати на формирање њеног изузетно рељефног лика. Она схвата да је доста тога у животу непредвидиво, и за то ћемо потврду добијати малтене кроз читаво дело:

„It was one of the most eye-opening days I'd ever experienced – the day I realized how completely unpredictable life can be. One day it's going this way and the next, it's spiralling off in a semicircle, taking a blind leap from atop a sheer cliff.“ (GREJS 2012)

6 <https://www.facebook.com/Sihpromatum/>

7 <https://www.youtube.com/watch?v=spE0vEEM6MI>

Уводно представљање света у којем је Савана живела пре одласка на путовање дато је са врло јасном функцијом – да створи ефекат контраста у односу на свет који ће бити заступљен у остатку путописа и самим тим да покаже и контраст између „два јунака путописа“ – Саване каква је била пре и после ове животне важне одлуке. Ушушканост, извесност и комфор који је поседовала, Савана оставља и креће на неизvestан, узбудљив, али нимало луксузан и једноставан пут током ког можемо да пратимо како се она постепено мења. Током пута нема много могућности за планирање унапред и проблеми се решавају „у ходу“, породица неретко спава на аеродрому или hostelima очајног квалитета, а младом бићу попут Саване, у почетку смета све – од одласка у тоалете без комфора до чињенице да је оставила пријатеље далеко од себе да би се мучила по непознатим пределима Кине и Монголије. У овим деловима путописа добијамо карактеризацију главне јунакиње која одговара размаженој и превише осетљивој тинејџерки:

„I just want to go home!”, I’d shout at whoever would listen, slamming my fists on the keyboard and wanting nothing more than to throw the whole thing out the usually non-existent window. “Why does it have to be so slow?!” I would cry when my emails were erased or when the few live conversations I managed to instigate would freeze in the middle.“ (GREJS 2012)

Савана се у овим деловима путописа представља као нетипичан записивач догађаја са путовања. Путописци су обично препуни ентузијазма, енергични и вољни да бесомучно трагају за авантуром на свом путу, неретко одушевљени пределима које обилазе, у својим текстовима чак и пренаглашено покушавајући да читаоцима у што већим суперлативима пренесу оно што су видели. Савана на почетку свог путовања носи једну потпуно другачију енергију, могли бисмо је назвати „мрзовољним путником“ који је у ситуацији у којој се налази само силом прилика и не либи се да каже колико не ужива у свему што је окружује и колико, заправо, парадоксално за једног путописца, презире пут на коме се налази.

„For me, this meant nothing more than hoisting our bags on and off several times and carrying them between stations and crowds, an itinerary that translated to my body is going to kill, which translated to I seriously do not want to go anywhere.

- Oh c’mon, Savannah. You don’t want to miss your first train ride,” Mom said with her hands on her hips.

- Yes, actually I do. Very much so, I told her bluntly.

- Well we can’t, Savannah. It’ll blow our budget if we do everything first class, and then we’ll never be able to afford a year of travel, Mom said.

- My point exactly. Let’s make it shorter and enjoy ourselves instead, I eagerly suggested.“ (GREJS 2012)

Приповедање у путопису је из првог лица, смењују се приповедачки презент и перфекат, а језик којим се ауторка служи је препун младалачког жаргона, и читаво излагање великим својим делом подсећа на популарне тинејџ романи, у чему велику улогу игра језик:

„Savannah, where are you?” I heard Kelly say, but she didn’t mean it literally. A lot had been on my mind since my parent’s separation, but the waving hand in my face brought

me back with a start. 'Yah, you should totally get the pink one. That is so sexy', I said reflexively, noticing her well-developed figure." (GREJS 2012)

Непосредност у приповедању је оно што доприноси аутентичном доживљају при читању. Савана не покушава да се представи као искусни путник, не претендује да буде нешто што није и зато се читалац лако повезује са њом и њеним доживљајем нових места које обилази. О свему говори без вишка непотребне патетике и узвишеног стила који карактерише поједине путописе, већ заиста онако како би о доживљајима са пута причала неком свом пријатељу. Кроз мноштво карактеристичних живих дијалога између чланова Саванине породице, сазнаје се о свему што се обилази на врло специфичан начин, увек уз одређену дозу хумора и нетипичног погледа на познате знаменитости. Неки од најуспелијих момената овог путописа одnose се на занимљиву визуру једне тинејџерке кроз чије лаичке коментаре на неке културолошке аспекте друге цивилизације добијамо интересантан, наиван, а опет тако драгоцен поглед на свет:

„Stepping into the gardens surrounding the Temple of Heaven, Mom filled in for our tour guide:

- So, this temple was built in the fifteenth century.
- And Taoism is the one with the yin and yang symbol, right?, I said, remembering what Ammon had taught us at previous Taoist temples.
- It represents balance: black and white, heaven and earth," she agreed.
- That's so romantic!, I said." (GREJS 2012)

Савана Грејс користи разне поступке у приповедању које није увек типично за путописе. У неколико ситуација долази до прекорачења, односно приповедач преузима карактеристике свезнаћег и читаоцима је дат увид у мисли Саванине мајке, што је делом приказано као доживљени говор, а делом кроз унутрашњи монолог. Такав модел приповедања може подсетити на белетристичку стилизацију:

„That simple act epitomized a whole new concept to her as she slowly began to identify the first signs of selfhood – If she wanted a pillow, she'd take a pillow, dammit! Sitting back with her fizzy drink, she thought, Maybe I can get used to this solitude." (GREJS 2012)

У овом контексту нарочито значајном сматрамо емотивну епизоду на почетку путописа: разговор између мајке и најстаријег сина Скајлера. Да је у питању класичан путопис, Савана би хипотетички вероватно могла да присуствује и на неки начин прислушкује разговор, али ова епизода путописа је приказана више у романескном стилу. Кроз унутрашњу фокализацију ми пратимо читав разговор, али и мајчино стање свести:

„Her eyes closed as a single tear trickled down her cheek. At the same time, she strongly felt the song would not be necessary – that he was going to come back. In one piece or not, he would return home to her and the family. She would take him up in her arms as she so often had when he was small and helpless. He was still her baby, a part of her being." (GREJS 2012)

Путопис *I grew my boobs in China* не садржи само препричавање догађаја и сувопарне описе далеких предела, већ нам на различите начине осликава и живописне ликове. Један од занимљивих поступака који користи ауторка, на пример,

налазимо у 26. поглављу које носи назив *Postcard* и читаво је посвећено разгледници коју Савана треба да пошаље. Осим што читалац има увид у сам текст разгледнице и одатле добија поједине податке о догађајима, он може да прочита и о амтосфери која влада приликом писања разгледнице што даје једну занимљиву перспективу. Овакви поступци се одлично уклапају у традиционално фрагментарну структуру путописа, а додали бисмо и то да су неки од делова путописа заправо читаве објаве са породичног блога Саванине породице што такође доприноси карактеристичној композицији.

Савана Грејс врло вешто имплементира поједине своје ставове о писању и књижевности кроз овај путопис. За то је изузетно важна фигура њене мајке, која је приказана као неко ко формира Саванин литерарни укус у тинејџерским данима. Иако су пошли на непредвидиво и тешко путовање, на коме би вишак пртљага могао бити велики проблем, мајка носи торбу препуну књига. Она инсистира на култури читања и у путопису наилазимо на неколико изузетно интересантних ставова о лепоти књижевности и важности читања. Сваки члан породице током путовања чита неку од књига коју је мајка понела, а Савани је добила *Прохујало са вихором* Маргарет Мичел. Интересантно је пратити и Саванин однос према књижевности и уметности. Она, најпре, попут стереотипног тинејџера новије генерације презире читање и сматра га узалудним и бесмисленим, да би током путовања полако развијала своју љубав према књизи. Након почетне шокираности што су уопште понели књиге на једно такво путовање, Савана у почетку користи сваку могућу прилику да искаже своју ненаклоност према књигама, што је изузетно интересантно знајући да читалац све време посматра будућег аутора књиге коју управо чита, дакле књижевницу која ће стварати оно што у својим младим данима сматра бесмисленим:

„Read your book then, was her next suggestion. ‘I am NOT reading,’ I told her firmly. How could she expect me to suddenly start doing something I’d never done before in my whole life? I’d never had any interest in reading. I was beginning to suspect that this was some form of punishment.

...

‘Oh hey, you’ve got The Count of Monte Cristo?’ Ammon commented when he saw the small pile of unwanted books scattered on the bed. ‘Can I borrow that one?’ ‘Be my guest,’ I said, standing up to go check out Bree’s bathroom. ‘Trust me, you’ll want them,’ Ammon noted starkly, expecting everyone to be as nerdy as he. ‘No, no. Trust me, I won’t,’ I said, walking away and waving my hand above my head, ‘Take them all. Go nuts!’

...

She chose the biggest, fattest book out of the whole stack...I was not amused at all. I wasn’t going to read, especially a huge, monster book that would probably take a lifetime to finish. I was sure that doing nothing would pass the time better...” (GREJS 2012)

У путопису постоји и јасна критика савременог доба у коме књижевност губи на значају под налетом других интерактивних садржаја који потискују књигу својим агресивним приступом и на први поглед допадљивијим интерпретацијама. Саванина мајка је овде представник контзервативног приступа и увек стаје у од-

брану лепе уметности, док њене ћерке представљају млађу генерацију која предност даје садржајима које пласирају модернији медијуми.

Дело прожима став о алтернативном приступу у образовању и другачијим начинима од устаљених за стицање животне мудрости. Пратећи Саванин развој кроз различите пустоловине, гледајући је како од размажене девојчице постаје прави авантуриста, читалац може доћи до закључка да је она, иако је напустила школу, научила више него што би могла у било каквој установи. Она на свом путовању наилази на многе људе који су заљубљени у такав начин живота, па тако дијалози са њима уствари представљају једну врсту манифеста у којем читалац путописа сазнаје о другачијим вредностима које Савана Грејс жели да пропагира: „Trust me, I’ve been there. High school is really overrated. Kids think it’s so important, but as soon as you’re spit out into the big wide world, it changes.“ (GREJS 2012)

Као што смо и споменули у теоријском делу рада, путопис је карактеришу поређења, најчешће условљена оним што путник носи из свог иницијалног окружења, одакле потиче. У овом путопису су овакви моменти још израженији, јер тинејџери који су централне фигуре овог путовања немају потребу да ствари које разгледају посматрају из било које друге перцепције сем оне која је њима већ позната и у складу са културом која влада у њиховом окружењу.

Међутим, сазревајући, Савана долази до одређених закључака и почиње да гледа свет отворенијим очима. Прошавши кроз много тога и сусревши се са различитим културама, она, иако и даље посматра свет из своје перспективе, преноси читаоцима јако важну поруку, а то је да су сви људи на свету, урпкос бројним различитама, ипак повезани:

„We had gotten a taste of what life is really like for the people in rural China. They have families, and everyone plays a role in keeping them together. Although the rituals and culture they relied on to do that were vastly different from my own, they were just people, living and working to provide the essentials of life. Despite my fears and prior judgments, I slowly began to see that, in the end, they were no different from us; their wants and needs were the same. Still, I couldn’t imagine living their lives for one day!“ (GREJS 2012)

Сусрети са новим срединама су приказани одабиром занимљивих детаља који преносе аутентичну атмосферу. Поглавља у којима су представљене нове дестинације одликује деловање живописних ликова које породица среће на свом путовању мештани, други путници. Ауторка често користи чињеницу да људи које срећу главни јунаци путописа углавном нису говорници њиховог језика као главни извор хумора, са пуно духа описујући неке од комичних ситуација:

„Listen! I can speak Chinese. ‘Ching Chang Chow! Please step off the bus,’ she improvised. ‘Bree, stop it!’ I urged with wide, serious eyes. ‘They can understand THAT’, I told her, effectively admitting that she was actually speaking a bit of Chinese.

‘Hah, Savannah. You’re so funny. He can’t understand anything we’re saying. Nobody does!’ ‘Please just shush. Shush!’, I spluttered. ‘You can say anything you want’, she continued to prove her point. Her next attempt, ‘I just farted!’ sent her off into peals of laughter. (GREJS 2012)

Уклапање са средином, међутим, није увек комично. Нарочито представља

проблем онда када долази до неразумевања и неспоразума у комуникацији.

Дестинације које су заступљене у овом путопису (претежно у Кини и Монголији) представљене из перспективе јунака који чине ову необичну породицу. Места имају живописну историју која је представљена свешћу старијег брата Амона. Његови разговори са сестрама при доласку на сваку нову дестинацију садрже фактографске детаље, те функционише попут водича читаоцу.

„So, what can you tell us about this dead dude?,” Bree said. “First, he’s not just a ‘dead dude’,” Ammon said almost defensively. “This is major history. He’s been dead for thirty years, since September 9, 1976, and he’s fully preserved and looks as if he’d died yesterday. So you’re literally going to see his body. You won’t just be looking at a coffin.”

“He was responsible for the mass famines, which resulted from how he implemented the Great Leap Forward. But I don’t think he necessarily did it intentionally like Stalin, who purposely cut off the food supply to starve the Ukrainians. Never mind, I’ll tell you more about Stalin later.” We were grateful Ammon left it at that and didn’t go into whatever the Great Leap Forward meant. We’d been overloaded enough for one day.“ (GREJS 2012)

Путовање у овој књизи не представља само физичко кретање главне јунакиње Саване Грејс, већ градацијски можемо да пратимо и њен унутрашњи пут и сазревање. Рељефна и сложена као актер, она прелази пут од размажене тинејџерке до зреле девојке авантуристе са комплексним погледом на свет. Отуд и симболичан назив књиге *I grew my boobs in China* који на први поглед може изгледати само забавно и интересно, али након читања путописа делује потпуно одговарајуће и смисленије. Савана на сваком кораку стиче различита искуства, учећи и стварајући прави систем својих правила путовања, скупља вредности из различитих култура и формира се као особа. У једном тренутку она испробава пачје језике у Кини, док је у следећем потпуно изгубљена у пустињи Гоби. Емотивни ролеркостер прожет је сегментима који пружају информације о разним егзотичним дестинацијама и локалној култури из потпуно оригиналне визуре.

I grew my boobs in China Саване Грејс можда није са књижевноуметничке стране путопис који је достигао највише стандарде, али он на то ни не претендује. Са друге стране, ово је типичан путопис модерног какав садржи све оно што је неопходно да би се путопис као жанр одржао и да би читалачка публика наставила да буде заинтересована за овакав вид литературе – иновативност, мноштво различитих техника којима се балансира између жанрова блиских путопису, као и укљученост различитих медијума као подршка литерарном предлошку.

Закључак

О прилично недефинисаном статусу путописа можемо закључити следеће. Овај се жанр за своје место у свету читалаца може изборити само изузетном прилагођивошћу и иновацијама на различитим пољима, чему погодује његова форма. Такође битно да се истакне је да доброг путописа нема без високих литерарних вредности. Путопис не сме бити обичан туристички водич који ће само преносити фактографске податке, јер данас за то постоји и мноштво других извора који су знатно доступнији и практичнији. Неопходно је да садржи поетички обликоване

личне ставове самог аутора, на тај начин градећи оригинални приказ одређених предела који су пропутовани. У том смислу бисмо истакли размишљање Г. Ђерић, са којим смо сагласни. Истучући хибридноћ путописног жанра, Ђерић сматра да је управо естетска вредност која се огледа у „поетском понирању у свет“ и почива на међусобном односу спољашњег, вањског света и унутрашњег света путописца, оно што путопис чини посебним жанром. (ЂЕРИЋ 2012:743)

Цитирана литература

- BABIĆ 2019: BABIĆ, Zorica., „Slika Italije u putopisu: Gete, Bajron, Stendal i Crnjanski“, *Književna istorija* br. 167, Београд, 2019, 279-300.
- BORM 2013: BORM, Jan. „Određivanje puta: o putopisu, putničkoj književnosti i terminologiji“, *Philologia Mediana* br. 5, Ниш, 2013, 607-622.
- BULATOVIĆ 2001: BULATOVIĆ, Branka. „Putopisi u prvim srpskim listovima do 1850. godine“, u: *Knjiga o putopisu – zbornik radova*, ur. S. Peković, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 2001. [orig.] БУЛАТОВИЋ, Бранка, „Путописи у првим српским листовима до 1850. године“, у: *Књига о путопису – зборник радова*, ур: Слободанка Пековић, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2001, 28-34.
- DELIĆ 2001: DELIĆ, Jovan. „Putopis kao 'Autobiografija jednog srca i jedne pameti' – O putopisima Jovana Dučića“, u: *Knjiga o putopisu – zbornik radova*, ur. S. Peković, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 2001. [orig.] ДЕЛИЋ, Јован, „Путопис као 'Аутобиографија једног срца и једне памети' – О путописима Јована Дучића“, у: *Књига о путопису – зборник радова*, ур: Слободанка Пековић, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2001, 119-168.
- DUČIĆ 2011: DUČIĆ, Jovan. *Moji saputnici, Sabrana dela, Aleksandrija – Beograd, 2011.* [orig.] ДУЧИЋ, Јован. *Моји сапутници, Сабрана дела, Александрија – Београд, 2011.*
- ЂЕРИЋ 2012: ЂЕРИЋ. Gordana. „Putopisanje, imagologija i sećanje: mogućnost analize“, *Književna istorija* br.47, Institut za evropske studije, Beograd, 2012, 469-485. [orig.] ЂЕРИЋ, Гордана. „Путописање, имагологија и сећање: могућност анализе“, *Књижевна историја* бр. 147, Институт за европске студије, Београд, 2012, 469-485.
- ŽIVKOVIĆ 1992: ŽIVKOVIĆ, Dragiša. *Rečnik književnih termina*, Nolit, Beograd, 1992..
- JOVIĆEVIĆ 2001: JOVIĆEVIĆ, Tatjana. „Literarnost i paraliterarna funkcija putopisnih tekstova u srpskoj periodici“, u: *Knjiga o putopisu – zbornik radova*, ur. S. Peković [orig.] ЈОВИЋЕВИЋ, Татјана. „Литерарност и паралитерарна функција путописних текстова у српској периодици“, у: *Књига о путопису – зборник радова*, ур: Слободанка Пековић, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2001, 71-78.
- PEKOVIĆ 2001: PEKOVIĆ, Slobodanka. „Putopis – uslovljenost žanra“, u: *Knjiga o putopisu – zbornik radova*, ur. S. Peković, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 2001. [orig.] ПЕКОВИЋ, Слободанка. „Путопис – условљеност жанра“, у: *Књига о путопису – зборник радова*, ур: Слободанка Пековић, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2001, 11-26.
- PIRUZE-TASEVSKA 2001: PIRUZE-TASEVSKA, Violeta. „Putopisna pisma Ljubomira Nenadovića – počeci modernog srpskog putpisa“, u: *Knjiga o putopisu – zbornik radova*, ur. S. Peković, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 2001. [orig.] ПИРУЗЕ-ТАСЕВСКА, Виолета. „Путописна писма Љубомира Ненадовића – почеци модерног српског путописа“, у: *Књига о путопису – зборник радова*, ур: Слободанка Пековић, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2001, 79-88.
- ПОРОВИЋ 2013: ПОРОВИЋ, Olivera. „Putopis: od rubnog žanra do generatora književnih teorija“,

u: *Size Zero/Mala mjera III. Od margine do centra: feminizam, književnost, teorija*, Univerzitet Crne Gore, 2013, 205-216.

STOJANOVIĆ-PANTOVIĆ 2001: STOJANOVIĆ-PANTOVIĆ, Bojana. „‘Pisma iz Norveške’ Isidore Sekulić i ‘Luči na severu’ Edvarda Kocbeka – dve mogućnosti putopisnog diskursa“, u: *Knjiga o putopisu – zbornik radova*, ur. S. Peković, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 2001. [orig.] СТОЈАНОВИЋ-ПАНТОВИЋ, Бојана. „‘Писма из Норвешке’ Исидоре Секулић и ‘Лучи на северу’ Едварда Коцбека – две могућности путописног дискурса“ у: *Књига о путопису – зборник радова*, ур: Слободанка Пековић, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2001, 177-182.

FRAJND 2001: FRAJND, Marta. „Engleski putopisci na Balkanu – putopis i/ili autobiografija“, u: *Knjiga o putopisu – zbornik radova*, ur. S. Peković, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 2001. [orig.] ФРАЈНД, Марта. „Енглески путописци на Балкану – путопис и/или аутобиографија“, у: *Књига о путопису – зборник радова*, ур: Слободанка Пековић, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2001, 49-58.

Електронски извори

GREJS 2012: GRACE, Savannah. *Sihpromatum. I grew my boobs in China*, <raspoloživo na: <https://100vampirenovels.net/pdf-novels/i-grew-my-boobs-in-china-by-savannah-grace-free> [20.1.2023.]

<https://sihpromatum.com/>

<http://watkinstravel.blogspot.com/>

Vasilisa N. Serafimović

TRAVELOGUE OF THE 21ST CENTURY – SIHPROMATUM: I GREW MY BOOBS IN CHINA BY SAVANNAH GRACE AS AN EXAMPLE OF A CONTEMPORARY TRAVELOG

Summary

The paper first deals with the basic theoretical assumptions concerning the genre definition of travelog. Taking into account the history and development of travelogue as a literary-scientific genre, one of the key issues is the relationship between factography and fiction. Dealing with this relationship, the relationship to other genres is also taken into account. In the second part of the paper, Savannah Grace's travelog *I grew my boobs in China* was analyzed, as an example of the narrative possibilities that the development of modern technologies offer, and show how the travelogue genre has adapted to the 21st century. In the end, we will conclude that the travelogue has found its place in the contemporary discourse and that it is a very lively genre, and that it represents a fertile ground for narrative production.

Key words: genre, travelog, factography, fiction, *I grew my boobs in China*

Aleksandra Z. Stojanović*
University of Kragujevac
Faculty of Philology and Arts

VIETNAMIZING THE TRALFAMADORIANS IN KURT VONNEGUT'S *SLAUGHTERHOUSE-FIVE*²

The goal of the paper is to explore Kurt Vonnegut's novel *Slaughterhouse-Five* as a means of social criticism of the Vietnam War. Prior to analyzing the novel, we must establish the relation between Jean-Paul Sartre's notion of engaged literature and Darko Suvin's view of science fiction as an ultimate literary alibi. Contrary to previous interpretations, the novel is viewed as a comment on the author's contemporary society rather than the distant historical period of World War II or the spacially displaced world of the Tralfamadorians. Of primary interest will be the Tralfamadorian subplot of the novel which, by presenting the Tralfamadorians as American politicians, brings to attention the lack of interest and empathy for the lives of not only those who do not belong to their race/culture, but towards American citizens. The Tralfamadorian catchphrase "so it goes" is perceived as the government's reaction to others' suffering during the war, as well as its habit of ignoring issues, concealing information and showing complete disregard for its soldiers. Connecting the Tralfamadorian subplot to Vonnegut's contemporary society, we aim to discover similarities between the attitude of the Tralfamadorians and the stance of American politicians during the Vietnam War, thus establishing a new reading of Vonnegut's novel.

Keywords: Kurt Vonnegut, *Slaughterhouse-Five*, engaged literature, American society, Vietnam War

1. Introduction

When discussing *Slaughterhouse-Five*, the main point of disagreement among critics is the role of the Tralfamadorians. Stanley Schatt (1976: 91) views the Tralfamadorian sections of the novel as "a form of comic relief from unbearable tension that builds as Billy approaches the day of the actual fire-bombing." On the other hand, Josh Simpson (2007: 90) argues that the Tralfamadorian experience was all in Billy's mind and as such "must be approached as an escape mechanism grounded in mental instability [...]." All of these interpretations have in common that they are grounded in the experience of World War II and identify *Slaughterhouse-Five* as "Vonnegut's Dresden novel." On the surface, Vonnegut presents readers with a universal story that depicts the suffering of humankind and its behavior in wartime. By turning to the Tralfamadorian subplot we may discover further layers of the text, directing our attention to social commentary. In order for an in-depth analysis of the Tralfamadorians' connection to Vonnegut's contemporary society to take place we must consider the role of science fiction within the broader concept of

* aleksandra.stojanovic@filum.kg.ac.rs

2 The research for this paper was financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia (Contract No. 451-03-68/2022-14/ 200198).

engaged literature. Vonnegut uses the aforementioned genre as a means rather than an end itself. We propose that the science fiction elements of *Slaughterhouse-Five* serve to express Vonnegut's criticism of the United States' manipulative government and belief in its superiority and supremacy. The Tralfamadorian subplot is thus a representation of the American government's actions regarding the Vietnam War. Focusing on the subplot, we shall present the Tralfamadorians, namely their behavior towards Billy Pilgrim, as politicians' lack of interest and empathy for the lives of not only those who do not belong to their race/culture, but towards American citizens. By connecting the Tralfamadorian subplot to Vonnegut's contemporary society, we aim to discover similarities between the attitude of the Tralfamadorians and the stance of American politicians during the Vietnam War.

2. Kurt Vonnegut's Science Fiction as Engaged Literature

In the essay *What is Literature?*, Jean-Paul Sartre presents compelling arguments for the necessity of what he terms *committed writing*. He defends the view that *every* writer is engaged, whether he is aware of this or not. The author's main concern is his own era (SARTRE 1988: 37), so each literary work will reflect the contemporary society in some way. The most prominent characteristic of committed literature is the author's awareness that "words are action" and that "to reveal is to change" (SARTRE 1988: 37). The author appeals to the reader with his work, hoping that it will be useful and essential for the condition of society. Thus the goal of engaged literature³ is to illuminate, educate, and eradicate unwanted actions. Both the aesthetic and utilitarian function of literature must be taken into consideration in order to understand engaged literature, which "has to be seen as an art, which becomes a prerogative and obligation of every human" (VLAŠKOVIĆ-ILIĆ 2017: 253).

Humans cannot be separated from the society they live in and its pressing social and political issues which are a necessary aspect of the human condition that cannot be disregarded in literature. So when Michel Foucault was asked about his interest in politics he answered:

"Your question is: 'Why am I so interested in politics?' But if I were to answer you very simply, I would say this: why *shouldn't* I be interested? That is to say, what blindness, what deafness, what density of ideology would have to weigh me down to prevent me from being interested in what is probably the most crucial subject to our existence [...] The essence of our life consists, after all, of the political functioning of the society in which we find ourselves" (CHOMSKY & FOUCAULT 2006: 36-37).

Language is used as a tool for building a new literary world, but the social/po-

3 According to Brian M. Stableford, literature may perform three communicative functions – restorative, maintenance, directive. The directive function, as the most relevant for a study of science fiction as engaged literature, deals with "information which is intended to remain with the recipient of the literary message – to be, in some cases, incorporated into his consciousness" (STABLEFORD 1978: 38). In order for content to be directive, it must be unfamiliar to the reader (STABLEFORD 1978: 46). It may seem that newness and unfamiliarity of a text will drive the reader further away from the intended message, but in fact it will only present the readers with the challenge of deciphering the allegorical meaning and arriving at the connections with their own society. Whether it is removed or disassociated from contemporary events, each novel is an attempt to inform or educate readers, ultimately trying to inspire them to take action. The difference between science fiction and other literary genres is in the way it achieves this aim.

litical message underpinning the text must be carefully reconstructed. The meaning of a work “though realized *through* language, is never given *in* language” (SARTRE 1988: 52, original emphasis). Authors of science fiction make use of language to create parallel universes, make-believe planets, scientific inventions ahead of their time, new species and much more. Because there are no straightforward facts and overt displays of the contemporary society, it is up to the reader to utilize his critical thinking skills and draw parallels between the text and contemporary society. Authors of science fiction skillfully hide their message by spatially and/or temporally removing the setting, thus making their work seem superficial, escapist and not engaged.

Isaac Asimov (1977: 54) raises the question: “Can a literary form such as science fiction seriously be considered to have any likely effect upon society?” Science fiction was a commercial success, especially among the younger population, because “in commodity production, the product’s newness is indispensable for stimulating sales” (SUVIN 1988: 8). The reasons for these attitudes towards science fiction lie mainly in the fact that it was regarded as escapist literature which had no particular aim. However, Suvin (1979: 12) ushers in a change in perception by pointing to the fact that “[i]n the twentieth century SF has moved into the sphere of anthropological and cosmological thought, becoming a diagnosis, a warning, a call to understanding and action, and—most important—a mapping of possible alternatives.” The idea of science fiction being able to mirror the author’s contemporary society is thus established. Understanding the works of some of the most famous authors of science fiction would be “completely impossible without sociological, psychological, historical, anthropological, and other parallels” (SUVIN 1979: 13).

As science fiction is “*a literature of cognitive estrangement*” (SUVIN 1979: 4), it must include “a strange newness, a *novum*” (SUVIN 1979: 4). Not only does science fiction visually transform the environment and protagonists of a literary work, but it also influences people’s perception of the world and subsequent ideas of it. The novum of a work is a “feedback oscillation between two realities” (SUVIN 1988: 37), implying a two-way process of influence. Just as the environment inspires the author to write, the work is also intended to impact the author’s empirical world. While understanding a naturalistic work⁵ is straightforward since it conveys its message in surroundings the reader finds familiar and easy to access cognitively, readers of science fiction must take additional steps in the process of interpretation. The author’s contemporary world, along with its social issues, is presented through an estranged environment serving as an “alibi” (SUVIN 1979: 29). Science fiction is in fact one of the most suitable mediums to express social criticism, which is why critical theory privileges this genre (FREEDMAN 2000: 30). An artist is free to express his opinion and convey any message he wishes, but each critique of contemporary society and going against the norm presents a certain risk. The fact that the author’s Suvin’s (1979: 64) definition of *novum* is as follows: “A novum of cognitive innovation is a totalizing 4 phenomenon or relationship deviating from the author’s and implied reader’s norm of reality.” The reader must accept the premises of the author’s world in order to be able to comprehend the message that goes beyond the science fiction elements. The author may introduce elements that are as minor as a new scientific invention or change the surroundings completely. No matter how far removed from the author’s environment, “[t]his new reality overtly or tacitly presupposes the existence of the author’s empirical reality” (SUVIN 1979: 71). Suvin thus reminds us of the connection between the fabricated reality and the author’s own contemporary social experience.

5 Suvin (1979: 11) uses the term “naturalistic” to refer to works having to deal with the author’s empirical reality, the opposite of which would be “non-naturalistic” works.

contemporary society is not directly exposed provides him with the ability to express his criticism, getting the message across even further and in a more powerful manner since science fiction allows for exaggeration. The journey to a new reality becomes a catalyzer, which then induces changes in the author's and reader's environment (SUVIN 1979: 72).

Works of science fiction are significant within the context of engaged literature because they are "indistinguishable in quality from other superior contemporary writing" (SUVIN 1979: 30). The value of science fiction as engaged literature is thus not diminished due to the fact that it deals with imaginary settings, future times, extraterrestrial beings, and so on. Science fiction is indeed "a specifically roundabout way of commenting on the author's collective context—often resulting in a surprisingly concrete and sharp-sighted comment at that" (SUVIN 1979: 84).

Science fiction is a recurring element in Vonnegut's novels. Due to the fact that many of the traditional elements of science fiction are visible in his work such as time travel, aliens, robots, futuristic gadgets and inventions, etc. Vonnegut is frequently dismissed as purely an author of science fiction. Vonnegut (1974: 1) himself took issue with this classification as he believed that he had been "a soreheaded occupant of a file drawer labeled 'Science Fiction'" which he frowned upon as "many serious critics regularly mistake the drawer for a urinal." With this statement, he does not mean to disregard the science fiction elements of his works. Rather, he wishes to differentiate himself from the majority of science fiction authors whom he believes write without a purpose. Tim Hildebrand (1973: 128) reminds us that "[t]he difference between Vonnegut and science fiction writers is that Vonnegut is essentially a preacher, a moralist, a man with a message." Science fiction in the hands of Kurt Vonnegut not only conveys the intended message, but does so in a tangible way.

Slaughterhouse-Five centers on Billy Pilgrim who "has come unstuck in time" (VONNEGUT 1971: 23) and his experience during the bombing of Dresden. As is the case with war, Billy has "no control where he is going next" (VONNEGUT 1971: 23). He is transported through time, hopping from one period to the next without any particular pattern, helpless to stop it. The story of Billy Pilgrim is encapsulated within the opening and closing chapters of the novel which deal with the author himself. This autobiographical frame sets the tone of the novel and prepares readers for a truthful account of real events. The elements of science fiction in the novel are time travel and the existence of the Tralfamadorians, a species of aliens "two feet high, and green, and shaped like plumber's friends" with "a little green hand with a green eye on its palm" (VONNEGUT 1971: 26) at the top of each shaft. Elements of science fiction are introduced seamlessly and presented by Billy as the truth, leading to the conclusion that, since "[t]he true things were time-travel" (VONNEGUT 1971: 157), the key segment for analysis may be found in the moments when Billy travels in time and visits the Tralfamadorians.

Time travel, as one of the most famously used devices of science fiction, has a dual purpose in the novel. Narratively, it allows the author to compress events from Billy's entire life into a single novel. As Billy travels through time erratically, visiting the past, present, and future without any particular pattern, the readers start to feel lost and confused, thus simulating the helpless situation of soldiers during the war. The reader becomes "spastic in time" (VONNEGUT 1971: 23) along with Billy. Billy is kidnapped by the Tralfamadorians and taken to their planet on a flying saucer. The act of kidnapping raises the question of

free will, as the kidnapped have no choice in their being taken. The subtitle of Vonnegut's novel – *The Children's Crusade* – invokes ideas of the thirteenth century campaign to spread Christianity during which youth were manipulated and “compelled to fight for a cause that ultimately left them alienated and adrift” (KUNZE 2012: 45). Billy's abduction may be seen as the deployment of thousands of young soldiers, going off to foreign lands to fight wars they did not know nearly enough about. People enlist in the army and thus are not kidnapped in the same sense as Billy was in the novel. The issue that may be discussed is how aware these young men were of the circumstances of war. They were not educated about foreign policy or foreign cultures, making them unprepared to ship out. Even more significant in the kidnapping episode is the fact that Billy, a human, is taken against his will by non-human figures whose manipulation and selfishness is emphasized throughout his entire stay on Tralfamadore. The contrast between Billy's humanity and the Tralfamadorians' inhumanity further illustrates their cold and calculating nature. This is just the first step of establishing the Tralfamadorians as representations of American politicians who show complete disregard for the well-being and safety of others so long as it suits their interests.

3. Vietnamizing the Tralfamadorians – American Politicians' Stance towards the Vietnam War

Billy is the typical representative of a young, naïve, optimistic boy, listening to what his country has told him and blindly following its instructions. He is nothing like the stereotype of the ideal, manly warrior. Instead, he is “tall and weak, and shaped like a bottle of Coca-Cola” (VONNEGUT 1971: 23). On Billy's trips to Tralfamadore, the Tralfamadorians reveal to him the truths of the Universe and Billy later feels it is his responsibility to spread awareness. They are shocked by the Earthlings' customs and they frequently attempt to teach Billy about the “correct” way of thinking. They are all-knowing, as they can “see in four dimensions” (VONNEGUT 1971: 26). Much like the Tralfamadorians, American politicians see not only what is presented to the public, but have insight into the decisions behind the actions. In this sense they are all-knowing, which makes them believe in their superiority while simultaneously assuring their political power. As the government looks down on people, it systematically keeps information from others and chooses how much should be revealed at a given time.

Interestingly enough, the scenes depicting Billy's memories of Dresden and his life in America after the war are taken as factual events nobody doubts for a moment. When Billy starts writing letters and going on radio shows to discuss his Tralfamadorian experience and to share what he has learned, he is considered crazy and an embarrassment to his family (VONNEGUT 1971: 24-25). Going against the norm, speaking out against those in charge is a dangerous task which often brings about the label of insanity. Billy's task is to spread the knowledge he has learned with the Tralfamadorians, namely, their view towards life and death, which he sincerely believes to be the truth. This may be connected to the construction of a science fiction work (and other literary works in general) as the author, fearing ridicule or censorship, places his message underneath a layer of text only to be decoded by a careful reader. Just as *Slaughterhouse-Five* serves as Vonnegut's scientific alibi to express the callousness of those in power, Billy's stories serve the same

function of exposing the Tralfamadorians.

Throughout the novel we encounter a catchphrase: “So it goes” (VONNEGUT 1971: 32). Having learned it from the Tralfamadorians, Billy incorporates it into his own beliefs by simply starting to shrug at death⁶. When used by the Tralfamadorians, the phrase has a more sinister meaning, expressing the insignificance of death. The Tralfamadorians ignore death and chaos while focusing on the more positive aspects of life. Their overall attitude towards war, inequality, injustice and suffering is apathetic and their solution is that they “simply do not look at [wars]” (VONNEGUT 1971: 117). They build the world as they see fit and pay attention only to what they deem significant. The Tralfamadorians are ruthless politicians who risk the lives of young men only to serve their own agenda, a fact which is then hidden or ignored. The government silences those who try to expose injustices, while remaining silent themselves. The government does not take responsibility for its actions. Wrong-doings are not made public or admitted to, rather are concealed or presented in a manner that suits the political leaders. *So it goes*.

After *Slaughterhouse-Five* was published in 1969, there was a peculiar situation in court regarding the novel as it was

“[...] introduced as testimony in the trial of a young man who had destroyed selective-service records – his way of protesting American involvement in the carnage of the war in Vietnam. The defendant, his copy of the novel in hand, testified that he had committed the act of ‘violence’ against the draft system because he could no longer be a Billy Pilgrim” (TILTON 1977: 69).

This situation shows the strength of literature and its ability to spark social change. It also testifies to the strong connection between Vonnegut’s novel and the Vietnam War. Numerous references to Vietnam are made throughout the novel, providing readers with a firm grasp of which time period is considered Billy’s present. The references to wars, assassinations, cruelty, and torture show that violence is still very much active in Billy’s (and Vonnegut’s) contemporary society. Vonnegut is seen as “a necessary spokesman of the times – as someone who could contemplate the horror of current affairs, face this horror without disguising it, and yet provide readers sufficient comforts and strengths to make it bearable” (KLINKOWITZ 1990: 14).

In the first chapter of the novel Vonnegut openly discussed the fear of his novel becoming just another war story that represents stereotypical characters in masculine roles such as Frank Sinatra or John Wayne (VONNEGUT 1971: 14). This war book is indeed not like the others because it represents soldiers as babies who pretended to be men (VONNEGUT 1971: 14), as traumatized individuals in mental hospitals and scared boys in a foreign land. The representation and treatment of soldiers presents an important aspect of the novel as it alludes to their naivety and ease with which they may be manipulated. “It is astonishing how often American GIs in Vietnam approvingly referred to John Wayne, not as a movie star, but as a model and a standard” (BARTIZ 1985: 37). This stereotypical, fearless, manly soldier is in stark contrast with the reality of the young, inexperienced, confused soldiers who are often barely of age. War is represented as something attractive and by glamorizing it in the media (either by concealing gruesome images or purposely

6 Billy says: “Now, when I myself hear that somebody is dead, I simply shrug and say what the Tralfamadorians say about dead people” (VONNEGUT 1971: 27).

putting forth appealing ones) the government perpetuates the idea that all young men should fight for their country. In fact, the soldiers are merely “listless playthings of enormous forces” (VONNEGUT 1971: 164), losing their identity while being controlled by their government. P. Kunze (2012: 51) highlights the symbolism of the protagonist’s name as he is “unable to enact an acceptable example of American masculinity.” Billy, a diminutive of William, suggests immaturity and shows that he is powerless against the control of the government⁷.

The term “Vietnamization” becomes necessary in describing the era in which Vonnegut published his novel. The concept of Vietnamization was introduced by Richard Nixon on November 3rd, 1969, as the idea that American boys should not be fighting in the war⁸. Instead he proposed to train Asian boys so that Americans can safely withdraw and return home. When dealing with *Slaughterhouse-Five*, another type of Vietnamization appears and that is Christina Jarvis’ (2011) notion of Vietnamizing World War II in American literature. This means that Vietnam is equally relevant in changing the past perception of World War II, just as World War II helped shape the perception of the Vietnam War. The narratives about World War II were hence reconfigured and presented through the prism of the Vietnamese aggression. With this, yet another version of the Tralfamadorian subplot arises.

“*Slaughterhouse-Five* was not only to fracture American narratives about the ‘good war’, but also to create a different kind of war story – one that will not produce other conflicts. While the novel clearly charts a larger pattern of violence in Western civilization, linking multiple conflicts from the Crusades to the fictional Tralfamadorian-initiated destruction of the universe, Vonnegut’s primary goal is a specific revision of World War II narrative” (JARVIS 2011: 82–83).

When discussing the position of soldiers in World War II, their humiliation, fear and confusion, Vonnegut could be referring to the Vietnam War. Vonnegut’s pacifism is evident in his literary techniques and themes covered in the novel. Billy’s time travel is once again a useful narrative tool as he frequently jumps from memories of World War II to 1967, in the midst of the Vietnam War: “[H]e was simultaneously on foot in Germany in 1944 and riding his Cadillac in 1967” (VONNEGUT 1971: 58).

The most notable connection with the Vietnam War is the speech held by a major in the Marines at the Lions Club meeting. He emphasizes that “Americans had no choice but to keep fighting in Vietnam” (VONNEGUT 1971: 59). Americans should, in his opinion, bomb North Vietnam back into the Stone Age (VONNEGUT 1971: 60). There is a connection between the fictional speaker and Curtis LeMay, general and commander of the Air Force who made the same suggestion about Vietnam. By alluding to LeMay, Vonnegut continues to build parallels between the Vietnam War and World War II, as LeMay participated in the bombings of both (JARVIS 2011: 86). Figures such as LeMay encapsulate American ignorance and egotism. Of the American ignorance regarding other cultures speaks the fact that “America was involved in Vietnam for thirty years, but never understood the Vietnamese” (BARTIZ 1985: 3). The customs, traditions, relations and

⁷ The protagonist’s surname is significant as well as it opens an array of questions about the similarities between Vonnegut’s novel and John Bunyan’s *Pilgrim’s Progress* (see SCHATT 1976: 83–84).

⁸ Richard Nixon, as all of America’s political leaders, deeply believed in the greatness of the nation and perpetuated the myth that America was the world’s strongest and most powerful nation.

overall significance of the Vietnamese culture were not points of interest for the American Government.

We may observe a familial connection between Billy, a World War II veteran, and his son Robert, who is in the Green Berets in Vietnam. War is represented as something parents leave behind for their children; a type of heritage. War is America's cultural heritage. When describing Valencia's pregnancy, Vonnegut refers to it as "assembling the materials for a Green Beret" (VONNEGUT 1971: 121), pointing to the fact that the war shaped Billy as much as his parent's genetics. Soldiers are regarded merely as bodies, a collection of objects the state uses for its benefit.

The dehumanizing aspect may be discussed not only in regards to the way countries treat their POWs, but in the way America treats its own citizens. By not educating them, by perpetuating masculine stereotypes, the American government strips soldiers of their individuality and enters them into the machinery of war. These boys are untrained and innocent just as Billy and his fellow comrades were during World War II. While Jarvis (2011: 88) sees the lack of detailed descriptions of the war as Vonnegut's desire not to contribute to the already-existing sea of violent images, we propose that the lack of depicted violence in battle is yet another one of Vonnegut's social commentaries. Silence, as previously mentioned, can be just as strong a social criticism as overtly displayed words and actions.

The amount of details in the novel corresponds to the scarce representation of war in the media. There is a general lack of awareness among the majority of the population sitting at home in front of their television screens, enjoying their American "culture" while a war is fought on others' territory. "And everyday my Government gives me a count of corpses created by military science in Vietnam. So it goes" (VONNEGUT 1971: 210). The casualties of war are just numbers – no details, no descriptions, no evidence. Numbers keep increasing without explanation as people are expected to believe the justifications of American leaders. America had to uphold a certain image of itself. In the Nobel Prize speech given in 2005, Harold Pinter expressed criticism of America's habit of ignoring, deferring and failing to own up to any of its wrongdoings. In such a society, literature which would openly express its criticism towards the government would risk being censored.

"It never happened. Nothing ever happened. Even while it was happening it wasn't happening. It didn't matter. It was of no interest. The crimes of the United States have been systematic, constant, vicious, remorseless, but *very few people have actually talked about them*" (PINTER 2005: 6, my emphasis).

This image was „at the center of thought of the men who brought us the Vietnam War“ (BARTIZ 1985: 10); it was the American myth of supremacy. This myth became central in forming the beliefs of generations of Americans who, by rigidly conforming to highly set expectations of themselves, created limits for the rest of the world (BARTIZ 1985: 13). Due to this view, Americans believed that they „had a superior moral claim to be in Vietnam“ (BARTIZ 1985: 17). In fact, "[t]he moral superiority of Americans is so clear, that the only thing that remains unclear is how the Vietnamese have not realized it yet" (RADOVANOVIĆ 2012: 142).

The Tralfamadorians, much like American politicians, hold absolute power in

9 My translation.

their fictional universe.

“How–how *does* the Universe end?’ said Billy. ‘We blow it up, experimenting with new fuels for our flying saucers. A Tralfamadorian test pilot presses a started button, and the whole Universe disappears’” (VONNEGUT 1971: 117).

Flying saucers, in this analogy, are viewed as bombs the American government threw both during World War II and the Vietnam War. The Tralfamadorians ultimately believe that they hold the power to end the world due to their control of fuels and weapons. They stand behind their actions, even those which may be ethically questionable. They hold the ultimate power over the universe since they are the ones making decisions. The alarming fact is that they genuinely believe in their supremacy and “responsibility” to teach those who do not share their opinions. The goal of the United States in Vietnam was to “educate and improve” – or at least that is how they defended their actions. America was believed to have acted with utmost altruism as President Nixon emphasized the selfless motives of America’s conquest (BARTIZ 1985: 28). Of course there were hidden agendas, as is the case with all military conflicts, one of which was the profitability¹⁰ of war. Not only can there be an increase in profit based on weapon productions, but “the U.S. Army goes to war with Burger King and Pizza Hut in tow” (KLEIN 2007: 13), spreading their companies and promoting consumerism. American culture permeates each environment where American soldiers settled down. By “bringing Burger King and Pizza Hut to the war” they prioritized their own needs and comfort while expressing the stance that their culture is superior and as such should be established in the foreign environment. America considers itself the world’s most powerful nation who has not only the right, but the obligation to instruct those who are not yet aware of this.

4. Conclusion

Kurt Vonnegut’s use of science fiction elements in *Slaughterhouse-Five* does not take away from the quality of the work, as the previously mentioned critics have expressed, but rather adds another interpretive layer based on social criticism. Vonnegut carefully places his criticism of the American society and its treatment of soldiers during the Vietnam War within the parts of the novel which are regarded by many readers as purely fictional. This provides him with a scientific alibi so that he may openly write without fear of consequences such as censorship. The true purpose of all literary works, as Sartre concluded, lies in their ability to reflect society and inspire change. Despite being seen mostly as escapist literature, science fiction, and especially that of Kurt Vonnegut, has the distinct ability to present the problems of the contemporary society without being accused of doing so. Science fiction by definition is a genre of estrangement, newness and exaggeration and as such it may contribute to conveying the seriousness of its message. The process of Vietnamization of World War II literature allows us to interpret Vonnegut’s previously established Dresden novel as a work about the Vietnam War. As science fiction uses covert

10 Naomi Klein (2007: 6) researches “orchestrated raids on the public sphere in the wake of catastrophic events” which cause “exciting market opportunities.” She entitles this phenomenon “disaster capitalism” (KLEIN 2007: 6) and presents the benefits the government seeks to gain in the midst of disasters such as floods, storms, terrorist attacks, wars, and more. The government profits from people’s suffering and uses these situations to their own advantage.

methods to express social criticism, we search for meaning in the subplot pertaining to the Tralfamadorians whose attitude can largely be equated with that of American politicians who believe in their superiority and supremacy, placing themselves at the center of the Universe. The fact that they are all-knowing contributes to their beliefs and strengthens their power. Just as the Tralfamadorians have the power to end the Universe with the press of a button, American politicians can send soldiers to war and then control the flow of information regarding the war. The suffering of other nations and soldiers is deemed irrelevant compared to the government's grand plans for success and profit. Just as the Tralfamadorians taught Billy the correct way of thinking about death, the American government sends young soldiers without proper education or preparation to distant parts of the world all under the guise of "education." Callously and ruthlessly, deaths are ignored as the American government seems to follow the Tralfamadorian motto – *So it goes*.

Works Cited

- ASIMOV 1977: ASIMOV, Isaac. Social 'Science Fiction'. *Turning Points: Essays on the Art of Science Fiction*, edited by Damon Knight, Harper & Row Publishers, 1977, pp. 29 -61.
- BARITZ 1985: BARITZ, Loren. *Backfire: A History of How American Culture Led Us into Vietnam and Made us Fight the Way We Did*. New York: Balantine Books, 1985.
- CHOMSKY, FOUCAULT 2006: CHOMSKY, Noam and FOUCAULT, Michel. 'Human Nature: Justice vs. Power'. *The Chomsky-Foucault Debate: On Human Nature*. New York: The New Press, 2006, pp. 1-67.
- FREEDMAN 2000: FREEDMAN, Carl. *Critical Theory and Science Fiction*. Middleton: Wesleyan University Press, 2000.
- HILDERBRAND 1973: HILDERBRAND, Tim. 'Two or Three Things I Know About Kurt Vonnegut's Imagination'. *The Vonnegut Statement*, edited by Jerome Klinkowitz and John Somer, Delacorte Press, 1973, pp. 121-132.
- JARVIS 2011: JARVIS, Christina. 'The Vietnamization of World War II in Slaughterhouse-Five and Gravity's Rainbow'. *Critical Insights: Slaughterhouse-Five*, edited by Leonard Mustazza, Salem Press, 2011, pp. 80-118.
- KLEIN 2007: KLEIN, Naomi. *The Shock Doctrine*. New York: Metropolitan Books, 2007.
- KLINKOWITZ 1990: KLINKOWITZ, Jerome. *Slaughterhouse-Five: Reforming the Novel and the World*. Boston: Twayne Publishers, 1990.
- KUNZE 2012: KUNZE, Peter, C. 'For the Boys: Masculinity, Gray Comedy, and the Vietnam War in *Slaughterhouse-Five*'. *Studies in American humor*, 26, (2012): pp. 41-57.
- PINTER 2005: PINTER, Harold. *Harold Pinter: Art, Truth & Politics. Nobel Lecture, December 7, 2005*. <https://www.nobelprize.org/uploads/2018/06/pinter-lecture-e.pdf>, 2005, retrieved 21.03.2021.
- RADOVANOVIĆ 2012: RADOVANOVIĆ, Aleksandar 'War Brought Home: posttraumatski stresni poremećaj u postvijetnamskoj Americi kroz dokumentarnu formu drame Emili Men Mrtva priroda'. *Temida*, 3 (2012): pp. 129-159.
- SARTRE 1988: J. -P. Sartre, "What is literature?" and Other Essays, Cambridge: Harvard University Press.
- SCHATT 1976: SCHATT, Stanely. *Kurt Vonnegut, Jr*. Boston: G.K. Hall & Co, 1976.
- SIMPSON 2007: SIMPSON, Josh. 'Josh Simpson on Billy Pilgrim and Science Fiction'. *Bloom's Guides: Kurt Vonnegut's "Slaughterhouse-Five"*, edited by Harold Bloom, Chelsea House, 2007, pp. 8892.

- STABLEFORD 1978: STABLEFORD, Brian. *The Sociology of Science Fiction*, <https://core.ac.uk/download/pdf/77022743.pdf>, 1978, retrieved 05.03.2021.
- SUVIN 1979: SUVIN, Darko. *Metamorphoses of Science Fiction*. New Haven: Yale University Press, 1979.
- SUVIN 1988: SUVIN, Darko. *Position and Presuppositions in Science Fiction*. Hampshire: MacMillan Press, 1988.
- TILTON 1977: TILTON, John. *Cosmic Satire in the Contemporary Novel*. London: Associated University Presses, 1977.
- VLAŠKOVIĆ-ILIĆ 2017: VLAŠKOVIĆ-ILIĆ, Biljana. 'Engaged Literature as Art, Prerogative, and Obligation.' *Rethinking Tradition in English Language and Literary Studies*, edited by Željka Babić, Tatjana Bijelić and Petar Penda, Cambridge Scholars Publishing, 2017, pp. 252-266.
- VONNEGUT 1971: VONNEGUT, Kurt. *Slaughterhouse-Five*. New York: Dell Publishing Co, 1971.
- VONNEGUT 1974: VONNEGUT, Kurt. 'Science Fiction.' *Wampeters, Foma & Granfalloon (Opinions)*, Dell Publishing Group, 1974, pp. 1-5.

Aleksandra Z. Stojanović

VIJETNAMIZACIJA TRALFAMADORIJANACA U ROMANU *KLANICA PET*
KURTA VONEGATA

Rezime

Cilj rada jeste predstaviti roman *Klanica pet* Kurta Vonegata kao oblik društvene kritike Vijetnamskog rata. Da bi ovakva analiza mogla da se primeni, prvo moramo uspostaviti vezu između pojma angažovane književnosti Ž. P. Sartra i teorija D. Suvina o naučnoj fantastici kao savršenom alibiju za kritiku društva. Dok su se prethodna tumačenja ovog romana osvrtila na istorijski period Drugog svetskog rata, u radu ćemo ispitati roman u kontekstu autorovog savremenog društva. Od najvećeg značaja za istraživanje biće epizode koje se tiču Bilijevog odnosa sa Tralfamadorijancima, kao i njihovo ponašanje i pogledi na svet. Predstavljanjem Tralfamadorijanaca kao američkih političara ističemo njihovu nezainteresovanost i odsustvo empatije za život svih koji ne pripadaju istoj rasi/kulturi. Izraz koji se ponavlja tokom čitavog romana, javljajući se kao vid lajtmotiva jeste „Tako mu je to“. Ovaj izraz se može shvatiti kao vladina reakcija na patnju drugih, njihovo ignorisanje problema, prikrivanja informacija i potpunog zanemarivanja potreba američkih vojnika. Navođenjem sličnosti između epizode sa Tralfamadorijancima i stavova američkih političara tokom Vijetnamskog rata, teži se uspostavljanju novog tumačenja Vonegatovog romana.

Ključne reči: Kurt Vonegat, *Klanica pet*, angažovana književnost, američko društvo, Vijetnamski rat

Ana P. Mužar*
University of Belgrade
Faculty of Philology
English Department

REWRITING GENDER NARRATIVES IN KAMALA MARKANDAYA'S POSSESSION

Through the analysis of Kamala Markandaya's *Possession*, this paper delves into postcolonial gender narratives that question the colonial and patriarchal mode of thought traditionally shaping gender discourse and thus shows how social and cultural paradigms determine the postcolonial gender roles and power relations in the novel. The aim of the paper is to elucidate how the interconnectedness of race, class and gender redefines the very norms of gender identity, defying gender-stereotypical narratives. This paper discloses that gender roles are constructed by the social, cultural and historical context rather than biology itself. Therefore, femininity does not necessarily correlate only with female sex, just as masculinity is not inextricably linked only with male sex. Still, female energy is continually suppressed by the dominant masculine social framework. Furthermore, the analysis of the novel reveals that the Western vs. non-Western dichotomy can be likened to the male vs. female one – the colonizer assuming male identity, the colonized female one.

Keywords: gender identity, postcolonial gender roles and power relations, social constructivism, colonial gender paradigms, patriarchal gender paradigms, gender-stereotypical narratives

1. Introduction

Kamala Markandaya's *Possession* is of paramount importance for demystifying gender paradigms, redefining the very norms of gender identity and dismantling multiple systems of both male and female oppression. By shedding light on the social and cultural mores underpinning gender discourse, Markandaya successfully challenges the notions of male masculinity and female femininity, disclosing how social and cultural aspects of gender influence either one's masculation or effemination. As Butler (1999: 345–346) points out, “when the constructed status of gender is theorized as radically independent of sex, gender itself becomes a free-floating artifice”. The opening sentences of *Possession* are indicative of the fact that not all ties with colonialism are cut in the postcolonial age, foreshadowing the interconnectedness of race, class and gender that is bound to determine the postcolonial gender roles and power relations in the novel. McClintock (1995: 5) highlights that “race, gender and class are not distinct realms of experience...[r]ather, they come into existence *in and through* relation to each other – if in contradictory and conflictual ways”. In the same vein, Butler (1999: 343) argues that “gender intersects with racial, class, ethnic,

* ana.muzar@hotmail.com

sexual, and regional modalities of discursively constituted identities”. Moreover, in the context of imperialism, McClintock (1995: 6) rightly observes that “the rationed privileges of race all too often put white women in positions of decided – if borrowed – power, not only over colonized women but also over colonized men” – as evidenced by Markandaya’s *Possession*. Clearly, the aforementioned privileges speak volumes about the power of the rhetoric of race and its overwhelming influence on the crossings of gender. The plot of Markandaya’s novel revolves around the Indo-British encounter in the post-independence period. The story is narrated by Anasuya, an Indian writer, who witnesses how Caroline Bell, an Englishwoman, brings Valmiki, a young Indian boy, from a small village in South India to London as her protégé – or better to say – an exotic oriental commodity. In time, patronage turns into possession as this English lady becomes extremely jealous of both Ellie and Annabel, Valmiki’s potential love interest.

2. Gender Narratives Reconsidered

Caroline Bell’s skin colour makes her stand out from the crowd at the party she is attending, not allowing her to blend in with the ex-colonized – race signifying a sense of superiority, owing to which she is perceived as more beautiful and sophisticated, “her English good looks being a rarity in India” (MARKANDAYA 1963: 3). Being of Indian descent, even the narrator herself is captivated by Caroline’s beauty and grace. Yet, Caroline treats the narrator just as a means to an end, being condescending rather than amicable to Anasuya who has written a book about the village Caroline would like to visit. Caroline is extremely affluent and wellborn, being a descendant of the former Western colonizers. High social status and wealth contribute to Caroline’s masculination, rendering her independent of male-dominated society. Caroline becomes impervious to patriarchal social dynamics owing to economic stability and her belonging to the upper English class, which gives her social power and makes her respectable in both Western and non-Western world. Patently, the category of class and material status enable women to break free from the constraints imposed on the category of gender. Friedman (2003: 101) explains that although the concept of autonomy appears to entail an antifemale bias, “autonomy is no longer straightforwardly male oriented or alien to women” – but only to those women of a privileged background, which is something Friedman fails to mention. The feeling of helplessness and dependency turns into self-reliance and women’s ability to fend for themselves once they are financially independent and descended from a respectable rich family. Despite being divorced, Caroline enjoys high social status due to her family reputation and wealth. Coming from a long line of the former Western colonizers ruling over India during the age of colonialism, Caroline believes she is entitled to whatever her heart desires in the land of the Other – be that arak or an Indian boy – behaving as if it was her rightful position to get everything served on a silver platter.

On the other hand, our narrator Anasuya acts in defiance of the predefined social roles stemming from the colonial past, refusing any pet names given by the former colonizers and not being afraid to openly express her own opinion and stance towards the old colonial power dynamics. Anasuya is an independent young Indian woman who has created a world of her own making not marred by race, class or gender constraints. Neither conforming to colonial social roles dictated by race nor blindly complying with Caroline’s

requests motivated by her higher status and class, Anasuya manages to overcome the limitations placed on her as an Indian woman that is otherwise supposed to be submissive and meek, adhering to traditional gender roles imposed by Indian patriarchal society. Nevertheless, Anasuya gives in to Caroline's request to bring her to the Indian village where Caroline could obtain arak only because Indian peasants living in utter poverty could financially benefit from this purchase of illegal spirits. Moreover, as a writer travelling and living abroad, Anasuya has gained freedom to act outside the patriarchal frame not bound by colonial legacy, which is another reason why Anasuya successfully resists racial and gender othering. However, her feeling of restlessness due to "the tar and macadam of cities" (MARKANDAYA 1963: 9) is indicative of the inevitable inner void ensuing from the trade-off between cosmopolitan aspirations and national roots.

Even though cut off from traditional Indian roots and thus more liberal in thought and action, Anasuya does not approve of Caroline's decision to separate Valmiki, a young Indian goatherd of remarkable artistic skills, from his family and homeland. Expressing disbelief, Anasuya (MARKANDAYA 1963: 12) maintains that it is unrealistic of Caroline to "[expect] [Valmiki] to simply get up and walk away from it all – all the life he [has] ever known – and into some new world she [is] shaping for him". Anasuya's line of thinking implies that she is well aware of how difficult and challenging it is to leave race, class and gender constraints behind, as well as all the social and identity constructs carved in stone and made immutable by the preconceived stereotypical images determining social roles and power relations. Racial, cultural and gender misconceptions can severely hamper one's identity formation and distort one's sense of belonging and selfhood, leading to a crippled vulnerable self that remains within the confines of the Other rather than transforming into a hybrid identity. Anasuya is cognizant of the fact that detachment from one's hearth and home is likely to create the feeling of unhomeliness that cannot be suppressed but only exacerbated by Caroline's forceful act of uprooting Valmiki and moulding him to fit the requirements of the Western world. Therefore, in spite of race and class distinctions rendering the East inferior to the West in the Western postcolonial mind, Anasuya unhesitatingly plucks up the courage to stand up to Caroline, defying the postcolonial East-West power structures and the ensuing patterns of cross-cultural social relations reducing the East to a subjugated voiceless race dominated by the West.

Anasuya is well aware that Caroline shows little regard for Valmiki's own choice and thus she readily opposes the objectification of the oppressed Other. In this very instance, the inferior place is reserved for the Other not only in terms of race and class but also, with gender dynamics reversed, Valmiki finds himself in the grip of the female oppressor. Just as the former colonizers used to justify the colonial project by the need to bring civilization to the Eastern world, Caroline sees her postcolonial artistic project as an altruistic act saving Valmiki from the harsh realities of the Other and helping him evolve into an established sophisticated artist prospering in life. Nevertheless, the oppressor disguised as a saviour promising better life conditions eventually suffocates the Other even more by violently severing almost all ties with the Eastern way of living and being that defines Valmiki's inner self. The Swami's observation that "the world offers its fruit in plenty, but they come in halves, the bitter and the sweet" (MARKANDAYA 1963: 33) serves as an illustrative example of the relationship dynamics between Caroline the colonizer and Valmiki the

colonized, as well as of the taste of Valmiki's new life being a blessing and a curse at the same time – coming at a price too high, that of “physical, spiritual isolation of an outcast” (ibid.).

Valmiki is convinced that he is just a project to Caroline, a mere creation giving her a sense of achievement. To his mind, what Caroline truly craves for is admiration and social recognition, his artistic work just being “one more diamond she can put on the necklace round her throat for her friends to admire” (MARKANDAYA 1963: 59). Otherwise, he is “no more than a small insect in a small crack in the ground” (ibid.) for her. Even though Valmiki has everything one could possibly need to create art, he feels suffocated by the stifling sterile atmosphere in the Western world which renders him static, simply fixed in time and space, leaving him with no inspiration and no room for progress. Caught in the social dynamics quite resembling traditional patriarchal and colonial power structures, Valmiki is made vulnerable and subjected to the state of subalternity. Young (2005: 104) reminds that “the orthodox hierarchy of gender is confirmed and reaffirmed at the level of race, which then in turn feminizes males and females alike in the black and yellow races”. Feeling powerless and with gender dynamics reversed, Valmiki assumes feminine identity being possessed by Caroline, the patriarch and the colonizer at the same time, in whose hands his future lies. His occasional rebellion and resistance being characterized as hysteric is another attempt at pinpointing Valmiki's feminine role in the society dominated by male possessive energy. For the mere thought of being regarded unworthy and being treated with condescension and insolence on Caroline's behalf, Valmiki becomes erratic seething with rage. However, he cannot be happy at home as well due to being unable to fulfil gender expectations and take on the male role ascribed by history and society. Thus, Valmiki is automatically rendered the Other i.e., given feminine identity for not conforming to the prescribed social norms and for restructuring gender narratives. Undoubtedly, the means may change but some form of otherness still remains – either in colonial or gender terms. Unlike Valmiki's traditional Indian family, the Swami is not scornful of Valmiki because he is not plagued by racial, class and gender stereotypes. He is a free man not confined by restrictive social codes. On the other hand, Valmiki's father makes disparaging remarks about Valmiki's painting inasmuch as artistic endeavours are considered useless making his son just “[another] mouth to take from his fields [and] give nothing back” (MARKANDAYA 1963: 63).

Nevertheless, Anasuya's vision is not blurred by emotion. She is mindful of the fact that Caroline took care of Valmiki and his well-being, refusing to leave him out of her sight during their time in India. Caroline had faith in Valmiki's artistic skills and stood up for him even when both the East and the West recoiled from him and frowned upon her decision to seek custody of the boy. “On [Valmiki's] sparrow bones Caroline had put flesh...and for [him] she had with so little ado deliberately broken and recast the molds of her life” (MARKANDAYA 1963: 59), Anasuya recalls. Though it is questionable whether Caroline initially had good intentions or not, her efforts did not yield good results and she simply found herself on barren terrain. As Caroline's exasperation and despair for not being able to exert control grew stronger, she became even more possessive of Valmiki to the point of doing him more harm than good. Eventually hysteria got hold of Caroline as well, making it difficult for both of them to remain unscathed.

In a male Western-like fashion, apart from being racially biased towards Caroline calling her an erratic half-American, the Indian men in the novel express sexist prejudice against her as well spreading rumours that Caroline inherited wild blood from her mother. Apparently, a hysteric and erratic state of mind appears inextricably linked with female sex and for that reason the madness attributed to Caroline is deemed a characteristic intrinsic to women, not men. However, as our narrator points out, although men want to suppress the free spirit of women, they are attracted to the very madness they find alarming and alluring at the same time.

Even though Anasuya and Valmiki are both of Indian descent, they do not belong to the same class, which is exactly why Anasuya cannot fully comprehend Valmiki's world – his sense of identity being engendered by prescribed social norms and the weaker feminine role assigned to him by both Western and non-Western society. Indubitably, gender roles are not only determined by biological sex but also by race and class, as evidenced by Markandaya's *Possession*. For that reason, it is crucial to acknowledge Rowbotham's claim (1992) that "...factors *other* than sex may be more important than sex in identity formation" (as cited in ROSEWARNE 2021: 61). In a Western-like manner, Caroline thinks of the Other as submissive, compliant and weak radiating feminine energy that makes a marked distinction between the colonizer and the colonized – the colonized possessing all those meek characteristics its feminine identity hinges on. The fact that Caroline calls Anasuya "a typical timid little Indian baby" and "a gentle Hindu lamb" (MARKANDAYA 1963: 74, 113) due to her apprehension about Valmiki's well-being is indicative of the way the Westerners generally perceive the Indians – as "gentle member[s] of the gentle clans of the southern plains" (MARKANDAYA 1963: 79). The Western vs. non-Western dichotomy can be likened to the male vs. female one, which sheds light on the power structures and gender dynamics between Caroline and Valmiki as well. Anasuya describes the relationship between the East and the West as a forcible possessing that also accounts for the male vs. female power relations in a colonial sense – the colonizer assuming male identity, the colonized female one. Therefore, Young (2005: 89) is wise to note that "race [is] defined in terms of cultural, particularly gender, difference" as well. Similarly, Boehmer (1995) emphasizes that the Indians "[are] typically characterized as passive, soft...and generally effeminate when compared to the robustly male personae of the colonizers" (as cited in INNES 2007: 139). Markandaya's *Possession* clearly shows that gender is not biologically but socially constructed, substantiating Millett's (1969) observation that "while sex is fixed, gender is a mutable and argumentative entity" (as cited in MUKHERJEE 2015: 1). Thus, biological sex does not define feminine identity. Being a cultural construct, feminine identity can only be determined by the social context.

Unlike Caroline and Anasuya, Valmiki's mother feels imprisoned in Indian patriarchal society not being able to voice her opinion even when it comes to her own child. Deprived of any possibility to make her own decisions, she has no choice but to comply with her husband's agreement to let Caroline take care of Valmiki in return for financial compensation. The confining categories of race, class and gender ensnaring women in India strip them of their right to overtly express their viewpoints and take part in domestic affairs. The patriarch is the one to give final verdict on any private or public matter. Caught in the web of oppressive and exploitative practices, whether of colonial

or patriarchal nature, women in India cannot but assume the position of the subaltern that is reduced to a mute object of double colonization. Therefore, Spivak (1988: 82–83) underlines that “if, in the context of colonial production, the subaltern has no history and cannot speak, the subaltern as female is even more deeply in shadow”. Valmiki’s mother feels free to give vent to her emotions, which she has kept pent-up for so long, only before Anasuya due to being of the same race and sex. Nonetheless, even though they may be of the same race and sex, they are not of the same class, which is why Anasuya perceives the world differently being able to resist the patriarchal confines of gender, as well as confront Caroline without fear or hesitation. Liberated and unfettered by colonial and patriarchal social structures, Anasuya is locked out of “the prison houses of the identities...assigned... by history and society” (JANI 2010: 82). Thus, she is capable of challenging colonial and patriarchal paradigms and dismantling both systems of oppression and subjugation, unweaving the threads connecting the means of double colonization.

Although difference in race and class cannot but affect the nature of Caroline and Anasuya’s relationship leading to a clash they are dragged into by the invisible forces of colonial and imperial history, Anasuya is of the opinion that “[no] constriction can [ever] occur when one has moved from acrimony to admiration, shared a hut and an ashram together” (MARKANDAYA 1963: 43). Initially, Anasuya did not show support and look favourably upon Caroline’s course of action, concealing animosity and bitterness towards Caroline’s typically imperialist attitude and her brazen audacity to claim and control the Other making Valmiki the object of her desire and her possession. Nonetheless, it was only later that Anasuya felt admiration towards Caroline because of her strength, ferocity, resilience and courage to confound race, class and gender expectations shattering the historical narrative of traditional social roles, crushing stereotypes and pushing gender boundaries. Surely, it is not expected of a woman belonging to the upper English class to take a low-caste Indian boy as her ward and thus overstep the bounds of the established state of play regarding the East-West cross-class relations. Transgressing unwritten social codes and getting personally involved with a social misfit – the unwanted Other – is neither approved of by the Western society nor wholeheartedly welcomed by the Eastern one. Caroline assumes the authority equal to that of the male patriarch obliterating divisions between conventionally clear-cut gender domains and bringing the world of male domination closer to the female realm. Moreover, the fact that Caroline, Anasuya and Valmiki have shared a hut and an ashram together implies that they have crossed and redrawn racial and class boundaries. In other words, they have whitened and blackened their bones to the point of convergence and intersection, practically “defying the pull of orbits in space that [they] normally [occupy]” (MARKANDAYA 1963: 75).

It is important to note that Valmiki represents the Other not only in the Western but also in the non-Western world. He is not trusted by his own Eastern community due to belonging to a low Indian caste deemed unworthy. Therefore, one’s social status and class or, in this very case, caste undoubtedly determine the social standing of that individual. Being prejudiced against Valmiki, the Indians of a higher caste do not consider him to be of the same clay and thus they are unwilling to take him in and give him lodging for the night. His existence is denied by both the East and the West, which makes Valmiki the subaltern in both societies. Similarly, Ellie stands for the European Other being subjected to ethnic

and sexual violence in her own Western world, suffering oppression and abuse at the hands of the Nazis due to being Jewish. When talking about Ellie, Anasuya mentions that this poor girl "...[has] no parents, no state, no passport, no papers – none of those hollow stacking blocks on which the acceptable social being is built" (MARKANDAYA 1963: 77). As the Other of the Western world, Ellie is considered to be of the inferior race, which indicates how deeply ingrained racial stereotypes are in the Western mind – the mind of the prototypically white male-dominated Western society abusing Ellie on the grounds of both race and sex. Ellie's only asset – that of being "a trained and fully experienced domestic help" (ibid.) – belongs to the female realm, the only one that could give her any sense of perspective for the time being. Interestingly enough, the female domestic realm being the hotbed of discrimination, exploitation and oppression may well at the same time serve as a sanctuary, the only way out for Ellie. However, although the female domestic realm could be Ellie's safe place where she may be able to find solace and acceptance working as a maid, this potentially comforting female world is at the same time out of her reach due to the very atrocities perpetrated at the hands of the Nazis. Left crippled, Ellie is almost rejected in the female domestic realm because of her inability to fulfil all the domestic obligations expected of her. She is made unable to perform her female domestic role by the Nazis who deprive women of the only path whose trajectory they have defined themselves. Therefore, the Nazis strip Ellie of the feminine identity assigned to her by their own establishment interrupting those female narratives they have constructed themselves – thus bringing Ellie to the state of disintegrating into nothingness. As the victim of the European crime committed at the concentration camp, Ellie is truly the subaltern since her existence is practically reduced to insignificance. Said (1994: 36) carefully observes that "lesser powers [mean] lesser peoples, with lesser rights, morals, claims". Besides, Anasuya perceives Ellie as sexless, which implies that what the Nazis did was to unwoman Ellie, change her feminine nature. Even Ellie herself says "after a few months we were not women any more...the flow stopped, we looked like men – no flesh, no hair...for some of us it never grew properly again" (MARKANDAYA 1963: 124). Evidently, some of them were not able to get over what happened at the camp of horror, remaining trapped in the excruciatingly painful past. Moreover, the cruelty at the concentration camp did not leave Ellie only physically but also emotionally crippled due to suffering both physical and sexual violence, which has resulted in Ellie being fraught with distrust and fear – "the only reaction left in her toward human beings" (MARKANDAYA 1963: 79).

As for Valmiki, he is also defenceless against the sexual advances made by Caroline due to her "terrible overpowering craving for possession" (MARKANDAYA 1963: 118) – the consummation of their relationship making her possession complete. Just as the Nazis, Caroline wants to overcome the Other in every possible respect, even sexually. In time, Valmiki becomes attentive to Ellie showing consideration, understanding and empathy towards her hardships and misfortune. Accordingly, it is only Valmiki who can feel her pain, identify with her wounded self and fully comprehend her position of the subaltern fixed in time and space, himself being subjected to the fixed notion of identity as well. Thus, there are some inner threads connecting the two of them on a deeper individual level – "the joined experience of a calculating, maiming, actively hostile and cruel world" (MARKANDAYA 1963: 122). Patently, both of them are the victims of the Western male-

dominated social order, discriminated on the basis of race, class and gender. As Said (1994: 80, 106) points out, “those peoples who geographically and morally inhabit the realm beyond Europe” are persistently considered to be inferior feminized beings.

Ellie resigns herself to the fact that her fate is out of her hand, silently accepting whatever comes her way, which is directly the consequence of the violence inflicted at the concentration camp. Ellie remains voiceless by her choice, showing no signs of rebellion. Even upon realising that Caroline and Valmiki had an intercourse, she continues to endure her pain silently. The reason why Valmiki gradually changes his behaviour towards Ellie is the fact that he gets under the immense influence of Caroline, which triggers a shift in his values. The stronger male-dominated Western world is bound to crush and transform weaker feminine energy into its masculine counterpart, which is exactly what happens to Valmiki who falls prey to Western influence, eventually showing blatant disregard for Ellie and abandoning her even though she is bearing his child. Friedman (2003: 101–102) underlines that Western culture “require[s] men to repudiate the feminine in order to consolidate their own masculine gender identity” insofar as masculine-defined character and behavioural traits allow for autonomy and agency. Valmiki was Ellie’s only hope that made her believe in human kindness but his transformation towards the Western ways of living and being shattered her one last hope, making Ellie take her own life as the final act of her disappointment at the cruelty of this world.

Furthermore, even though the Jewish people have been part of the Western society for so long, they are still deemed the Other, a less worthy race. The same applies to the Indians who – although living in the Western world for quite some time – still have to cope with deeply entrenched stereotypical beliefs that cannot be easily dispelled by common reason in the postcolonial period as well. For instance, even though as a maid Mrs. Peabody does not belong to the upper English class, she looks down on Ellie and she naturally assumes a typically Western line of thinking, displaying racial bigotry and acting “as if the ways of the Jews were part of proven folklore” (MARKANDAYA 1963: 88). As for her attitude towards the Indians, bias creeps in once again making her believe that she is doing Valmiki the honour of inviting him for a meal at her home and therefore she deems his rejection a national insult. Similarly, Caroline gives in to dangerous racial stereotypes saying that “it’s beyond [her] why Val should have thought [Ellie] worth putting on canvas” (MARKANDAYA 1963: 111). Mrs. Peabody thinks of Ellie as a depraved foreigner due to being Jewish. For the very same reason, Caroline calls Ellie emotional and unstable attributing feminine characteristics to her since Ellie is not part of dominating masculine social forces and thus she is automatically rendered the feminine Other. Mrs. Peabody and Caroline may be of different social standing but they are of the same ethnicity, both of them being scornful of the Jews, which implies that differences of race override those of class and gender. Besides, Caroline’s stance towards Ellie supports Spivak’s claim (1988: 82) that “the relationship between woman and silence can be plotted by women themselves”. Perceiving Ellie as her adversary, Caroline contributes further to Ellie’s marginal presence.

Moreover, the fact that Ellie posed undressed for Valmiki is considered scandalous by Mrs. Peabody and presumably other women adhering to traditional gender stereotypes. However, while Ellie is seen as disgraceful and shameless for indecently exposing herself, Valmiki is deemed a respectable young artist by Mrs. Peabody – even though it was him

who insisted on Ellie posing without clothes. Clearly, it is the woman that is to blame, not the man – the woman always being the culprit, which indicates “the gendered nature of morality and social structure” (AZHAR 2022: 228). Thus, Ellie is the one that is allegedly treacherous, that is leading Valmiki on. Myles (2006) is wise to argue that “...woman is considered more as a product of cultural norms and restraints rather than as a creation of nature” (as cited in RAMESH 2009: 25). Indubitably, the patriarchal patterns of thinking are so deeply ingrained that women like Mrs. Peabody subconsciously assume those patterns, not being receptive to other less traditional interpretations. They are practically trapped in the invisible net of patriarchal values from which it is sometimes difficult to break free and find a way back to an independent mode of thought.

Conclusion

Challenging social and gender norms, both Caroline and Anasuya contribute to rereading and reinterpreting the women’s narrative weaved by men. However, Caroline’s efforts to cultivate, not to say civilize, Valmiki simply backfire. Instead of liberating him and making way for his artistic progress, Caroline’s actions incarcerate Valmiki even more perpetuating the racial and gender stereotypes of the colonial past. Valmiki becomes cognizant of the fact that his transnational identity cannot be formed vehemently, in such a forceful manner. Undoubtedly, he has to break free from both Eastern and Western confines in order to truly discover his own identity – hybrid not necessarily in the sense of assuming quintessentially Western characteristics but transgressing Indian caste and gender boundaries and putting up resistance to colonial stereotyping. Consequently, a paradigm shift regarding the established race, class and gender narratives is much needed in both Western and non-Western world. The social codes laid down by the high-caste members of Indian patriarchal society have to be broken insofar as those codes confine the low-caste members not bound by traditional social roles to feminine identity, making them feel inadequate – as a social misfit bringing disgrace upon male-dominated Indian society. Similarly, colonial gender and power structures need to be deconstructed as well so that the Other would not always remain the weaker and thus ultimately the feminine one.

Moreover, the fact that Annabel left Valmiki upon finding out about Ellie’s tragic end suggests Annabel’s social conscience. She is not ruthless like others but righteous. She refuses to turn a blind eye to the injustice done to Ellie, representing hope for the better future, liberating women and making their voice heard. Owing to her privileged background of a high class white woman, she is not hopeless like Ellie left at the mercy of the male-dominated Western world, rather she is able to find her footing in life without dominating masculine forces intervening. However, unlike Caroline who is not touched by Ellie’s fate, Annabel shows signs of social consciousness changing for the better, turning more inclusive and responsive to all women’s suffering – including those being the object of both gender and racial othering. Annabel is the embodiment of the rebellious women’s voice resurfacing but this time echoing the sound and the fury of women of colour as well. Hers is the voice that is not compliant, not muffled nor muted but that is about to cut through the age-long silence of the gentle lambs – either Hindu or Jewish by nature.

Cited Works

- AZHAR 2022: Azhar, Darkhasha. "A Psychoanalytic Study of Kamala Markandaya's Females in 'Possession'". *International Journal of English Literature and Social Sciences*, vol. 7, no. 3 (May-June 2022): pp. 228–232. <https://doi.org/10.22161/ijels.73.33>
- BUTLER 1999: Butler, Judith. "Subjects of Sex/Gender/Desire". *The Cultural Studies Reader 2nd ed.*, edited by Simon During, Routledge, 1999, pp. 340–354.
- FRIEDMAN 2003: Friedman, Marilyn. *Autonomy, Gender, Politics (Studies in Feminist Philosophy)*. New York: Oxford University Press, 2003.
- INNES 2007: Innes, Catherine L. *The Cambridge Introduction to Postcolonial Literatures in English*. New York: Cambridge University Press, 2007.
- JANI 2010: Jani, Pranav. *Decentering Rushdie: Cosmopolitanism and the Indian Novel in English*. Columbus: Ohio State University Press, 2010. <https://doi.org/10.2307/j.ctv16qk377>
- McCLINTOCK 1995: McClintock, Anne. *Imperial Leather: Race, Gender and Sexuality in the Colonial Contest*. London and New York: Routledge, 1995.
- MUKHERJEE 2015: Mukherjee, Nibedita. "Gender Discourse and Indian English Fiction: An Introduction". *Gendering the Narrative: Indian English Fiction and Gender Discourse*, edited by Nibedita Mukherjee, Cambridge Scholars Publishing, 2015, pp. 1–14.
- RAMESH 2009: Ramesh, Varadarajan. "Kamala Markandaya's Indian Women: The Principles and the Principals: A Feministic Elucidation". *Journal of Comparative Literature and Aesthetics*, vol. 32, no. 1-2 (2009): pp. 25–34.
- ROSEWARNE 2021: Rosewarne, Lauren. "Radical and Cultural Feminisms". *Companion to Feminist Studies*, edited by Nancy A. Naples, Wiley-Blackwell, 2021, pp. 53–71.
- SAID 1994: Said, Edward W. *Culture and Imperialism*. New York, 1993. New York: Vintage Books, 1994.
- SPIVAK 1988: Spivak, Gayatri C. *Can the Subaltern Speak?* Basingstoke: Macmillan, 1988.
- YOUNG 2005: Young, Robert J. C. *Colonial Desire: Hybridity in Theory, Culture and Race*. London, 1995. London and New York: Routledge, 2005.

Sources

MARKANDAYA 1963: Markandaya, Kamala. *Possession*. New York: John Day Co, 1963.

Ana Mužar

PREKRAJANJE RODNIH NARATIVA U DELU KAMALE MARKANDAJE POSSESSION

Rezime

Kroz analizu dela *Possession* Kamale Markandaje, ovaj rad proučava postkolonijalne rodne narative koji preispituju kolonijalni i patrijarhalni način razmišljanja koji najčešće oblikuje rodni diskurs i stoga pokazuje kako društvene i kulturne paradigme određuju postkolonijalne rodne uloge i odnos moći u romanu. Cilj ovog rada je da prikaže kako međupovezanost rase, klase i roda redefiniše same norme rodnog identiteta, prkoseći rodno stereotipnim narativima. Ovaj rad takođe dodatno ilustruje na primeru analize romana da su rodne uloge pre svega društveni, kulturni i istorijski konstrukti. Stoga, feminitet se ne nalazi nužno u uzajamnoj vezi samo sa ženskim polom, kao što ni maskulinitet nije neizostavno povezan samo sa muškim polom. Ipak, dominantni društveni okviri maskuliniteta uporno potiskuju feminitet. Osim toga, analiza romana pokazuje da se dihotomija Istok – Zapad može poistovetiti sa dihotomijom feminitet – maskulinitet, pri čemu kolonizator poprima muški identitet, a kolonizovani ženski.

Ključne reči: rodni identitet, postkolonijalne rodne uloge i odnos moći, socijalni konstruktivizam, kolonijalne rodne paradigme, patrijarhalne rodne paradigme, rodno stereotipni narativi

Nataša M. Živić*

Université de Niš

Faculté de philosophie^{2**}

Département de langue et de littérature françaises

LA TRADUCTION DE LA POÉSIE : L'EXEMPLE DU POÈME L'INVITATION AU VOYAGE DE BAUDELAIRE TRADUIT EN SERBE

Dans cet article, par le biais de l'approche contrastive, nous nous penchons sur le poème *L'invitation au voyage* du poète français Charles Baudelaire, extrait du recueil *Les Fleurs du Mal* (Librio, 1979). La version serbe se trouvant dans le recueil de poésie et de prose *Cveće zla / Pariski splin* est faite par Nikola Bertolino (*Zavod za udžbenike i nastavna sredstva*, 1999). En utilisant les techniques de traduction établies par les théoriciens canadiens Jean-Paul Vinay et Jean Darbelnet dans l'ouvrage *Stylistique comparée du français et de l'anglais* publié en 1977, au sein de la théorie linguistique de la traduction, nous observons l'original sous la lumière morphologique, syntaxique et stylistique dans le but d'examiner si le traducteur réussit à transférer la forme et l'esprit du poème original dans la langue cible.

Mots-clés : Baudelaire, traduction de la poésie, technique de traduction, langue française, langue serbe

1. Introduction

La traduction de la poésie est considérée comme une tâche plus complexe que la traduction de la prose, à cause des difficultés issues de différences entre la langue source et la langue cible qui impliquent aussi le transfert de la forme, élément d'une grande importance dans une œuvre poétique. Par conséquent, la traduction de la poésie en prose n'est acceptable que si la prose représente un moyen auxiliaire, c'est-à-dire s'il s'agit d'une explication supplémentaire lors de la compréhension de l'expression poétique originale (KONSTANTINOVIĆ 2010 : 5). Miodrag Sibinović (1990 : 157-158) énonce l'opinion de Delisle selon laquelle le traducteur qui traduit la poésie en prose, obéissant imperceptiblement à une telle manière d'écrire, remplace la force par la faiblesse, l'expression allégorique par l'expression ordinaire, change l'uniformité par le discours de l'inégalité, tandis que le charme de la difficulté à surmonter se transforme en banalité de la prose facile. Sibinović mentionne également l'opinion de Fedorov, qui permet la possibilité que la traduction des vers en prose transmette avec précision le sens des mots et la structure de la phrase, ainsi que la couleur émotionnelle et le degré d'impressivité stylistique. Pourtant, même dans ce

* natasa.zivic@filfak.ni.ac.rs

2 Ce travail est fait dans le cadre du projet *Les langues, les littératures et les cultures françaises et slaves en contact et en divergence* (N° 1001-13-01) financé par la Faculté de philosophie de l'Université de Niš, l'Agence universitaire de la francophonie et l'Ambassade de France en Serbie.

cas, cette précision s'avère incorrecte parce que le sens des mots et le rôle de leurs significations ainsi que les liens mutuels qui se créent entre les mots, en tant que les proportions significatives fréquentes pour le vers, disparaissent.

Depuis les temps anciens, on considère que la poésie est en fait intraduisible car, comme le souligne Paul Valéry, elle ne représente qu'« une oscillation prolongée entre le son et le sens ». Suite à un tel avis, la poésie ne peut pas être traduite parce qu'elle établit une relation infinie entre le son et le sens, et son intraduisibilité révèle la vérité et la valeur. Pour cette raison, on pourrait dire qu'un poème intraduisible est en effet un « vrai » poème. Dans tous les domaines de l'écriture, il y a un motif à comprendre cette intraduisibilité comme une valeur, laquelle est dans la poésie très exprimée. (BERMAN 2004 : 43).

Tenant compte de la réflexion métaphorique de Madame de Staël sur la traduction qu'une musique écrite pour un instrument ne peut être interprétée sur un autre instrument (IBID : 46), nous examinerons si la traduction du traducteur Nikola Bertolino parvient à traduire fidèlement l'esprit original, ainsi que le rythme et la rime. Le poème *L'invitation au voyage* est publié pour la première fois en 1855 dans la revue *La revue des deux mondes*, tandis que l'édition dont le poème est extrait pour cette analyse est publiée par la maison d'édition *Librio* (Paris, 1979) dans le cadre du recueil de poésie *Les Fleurs du Mal*. La traduction de Nikola Bertolino est extraite du recueil de poésie et de prose *Cveće zla / Pariski splin*, publié par *Zavod za udžbenike i nastavna sredstva* (Belgrade, 1999). L'analyse du poème s'inscrit dans le cadre de la conception linguistique de la traduction, s'appuyant sur les techniques traductologiques exposées par les théoriciens canadiens Jean-Paul Vinay et Jean Darbelnet dans leur ouvrage *Stylistique comparée du français et de l'anglais* (1977).

2. Problématique sur la traduction de la poésie

La traduction de la poésie est une des procédures de traduction les plus exigeantes et les plus difficiles. La possibilité de traduire la poésie est d'une part prouvée par les traductions extraordinairement réussies, et d'autre part, le fait que tout n'est pas traduisible est également démontré par des poèmes qui ne sont pas correctement traduits jusqu'à présent. La pensée du poète serbe Stevan Raičković illustre le travail minutieux d'un traducteur qui, comme il le dit, avec plus ou moins de chance pendant des siècles se balance sur une corde raide entre deux abîmes : la langue source et la langue cible (KONSTANTINOVIĆ 2010 : 14). M Sibinović (1990 : 155) de sa part explique que les différences qui existent entre la langue source et la langue cible sont dans la plupart des cas insurmontables et, en tant que telles, elles impliquent facilement l'intraduisibilité de la poésie ; néanmoins, malgré tous les doutes et difficultés, la pratique de la traduction se développait et même ceux, qui doutaient le plus de la traduction d'expression poétique, traduisaient. M. Danojlić (1981 : 247) signale que les poètes traduisaient souvent la poésie dans le but de présenter au public une œuvre, mais aussi en raison d'un attachement particulier envers certains poètes ; ainsi, l'original n'était pas considéré comme un modèle à conserver et à transplanter, mais plutôt comme un défi, une incitation et un idéal pour écrire un poème comparatif. Ce poète et traducteur distingué ajoute que le traducteur, c'est-à-dire le poète-traducteur, qui traduisait la poésie, déconstruisait le poème dans la langue étrangère et pénétrait dans ses origines pour le ressusciter dans sa langue cible ; le texte qu'il traduit sert d'incitation et de cadre dans lesquels il fallait construire l'expression poétique comparée en veillant à ce

que les déviations poétiques ne soient pas arbitraires (IBID: 250). V. Benjamin (2016 : 24-25) attire l'attention sur le fait que, comme le ton et le sens de grandes œuvres poétiques changent pendant des siècles, la langue maternelle du traducteur change également ; tant que la parole du poète dure dans sa langue et dans la traduction, elle est destinée à participer au développement de sa langue et à disparaître dans son renouvellement.

L'essentiel dans la traduction de la poésie est de provoquer au lecteur de la traduction la même ou à peu près la même impression qu'évoque l'œuvre originale chez son lecteur. Pour accomplir cette tâche, le traducteur devrait s'éloigner de l'œuvre originale pour s'en rapprocher véritablement, souligne Konstantinović (2010 : 7, 13-14). L'auteur note également que la langue cible est toujours en position inférieure par rapport à la langue source, puisqu'il faut s'en servir pour exprimer à nouveau ce qui est déjà dit. Ainsi le traducteur se trouve à la fois dans la meilleure et dans la pire situation ; d'une part, c'est plus facile parce qu'il ne réfléchit pas sur ce qu'il écrit, et d'autre part, c'est plus compliqué parce qu'il doit transmettre fidèlement un modèle déjà existant dans une autre langue. Cette ambivalence M. Stojnić (1980 : 100) explique à travers des conditions imposées au traducteur. À vrai dire, l'auteur de la traduction est d'abord conditionné par la poétique de l'image originale, puis par la pensée, par le sentiment, ensuite par l'état et par les intentions de l'auteur du texte, ainsi que par des moyens linguistiques et poétiques, mais également par les possibilités de la langue cible. D'après M. Danojlić (1981 : 243), le poète accède à la traduction à partir des préconceptions créatives afin d'essayer à transférer dans sa propre langue ce qui a été réalisé avec succès dans une autre langue, ou pour la raison que l'on vit mieux en traduisant qu'en écrivant.

Insistant sur les détails de l'acte de traduire la poésie, R. Konstantinović (2010 : 7-8) souligne que le fait que la poésie soit intuitive, y compris la concision de l'expression poétique et de la forme, ne laisse pas beaucoup de place au traducteur de manipuler le texte original ; c'est pourquoi la tâche du traducteur est tout d'abord de transmettre la forme originale, et ensuite de s'occuper du sens de l'expression. Pour que la traduction de la poésie soit adéquate, il est nécessaire que le traducteur saisisse son envol et cela en omettant quelques détails pour ne pas rater l'essentiel. De plus, traduire une expression poétique est un processus individuel, ce que ne signifie pas qu'il est arbitraire car il nécessite une bonne connaissance du sens original et une préparation détaillée du traducteur. C'est pourquoi le traducteur décide de ce qu'il ne doit pas omettre et de ce qu'il peut ignorer. G. Mounin (1963 : 13-14) présentant tous les problèmes de la traduction met l'accent sur l'opinion de E. Cary que la traduction de la poésie est une action poétique dans laquelle, pour traduire des poètes, le traducteur doit être capable d'agir comme un poète. Pour cette raison, il n'est pas surprenant que nos poètes et les poètes étrangers aient été en même temps de très bons traducteurs de poésie.

R. Marojević (1988 : 181) démontre que le plan phono-rythmique d'une œuvre poétique est le plus haut niveau d'analyse dans la poétique de la traduction et la mesure de la portée créative du poète-traducteur, mais il est également étroitement lié au plan lexico-sémantique et au plan des images poétiques. Le traducteur ne doit pas essayer de changer l'image poétique même dans le cas où cela est nécessaire pour obtenir le rythme ou la rime ou n'importe quelle catégorie formelle et poétique. Les caractéristiques vocales de poème, la nature des voix et des accents, l'intonation et la mélodie sont dans la plupart

des cas inimitables dans une autre langue, et pour cette raison le poème traduit ne fait que se rapprocher de l'original (STOJNIC 1980 : 100). J. Levý de sa part révèle que les vers rimés atteignent le plus haut niveau de stylisation de la langue et posent des difficultés particulières au traducteur. Il est rare de trouver deux mots en accord dans la langue de traduction qui correspondent à la paire rimée d'original, ou les mêmes unités sémantiques rimées que dans le texte original. Dans la plupart des cas, cela est fréquent dans des langues apparentées. Dans les langues étymologiquement plus éloignées, il est possible de dessiner la sémantique de l'original, mais le plus souvent à l'aide de divers moyens lexicaux et logiques. Parfois, il est même impossible de trouver des paires de mots en accord pour transmettre la rime, et des fois il est question du manque d'imagination traductologique. (LEVI 1982 : 237-239). Quand il s'agit des expressions idiomatiques et phraséologiques ou des blagues, des calambours, des jeux de mots, le traducteur trouve rarement un dicton littéral identique et alors il est obligé de rechercher des solutions spéciales pour chaque cas spécifique (ČOVIĆ 1986 : 38).

De nombreux théoriciens, écrivains et traducteurs étaient occupé par les défis et les problèmes de la traduction de la poésie tels que : M. Guidère (2013), E. Etkind (1982), P. Newmark (1988), S. Babić (1986), H. Meschonnic (1972, 2004), U. Ecco (2003), E. Kayra (1998), W. Barstone (1996), R. Jakobson (1979), F. Kimon (1985), J. S. Holmes (1972), J. Boase-Beier (2009, 2011).

La traduction de la poésie française en serbe et vice versa du point de vue de la théorie linguistique a été examinée par N. Krstić (2008) et N. Živić et S. Stankovic (2019). Le poème de Baudelaire *Correspondances* est observé sous la lumière de l'approche poétologique d'Etkind par N. Bjelić et I. Jovanović (2021). Outre Nikola Bertolino, les poèmes de Baudelaire ont été traduits par d'autres éminents écrivains yougoslaves.

3. Cadre théorique

Selon les théoriciens canadiens Jean-Paul Vinay et Jean Darbelnet, il existe deux types de traduction : la traduction directe ou littérale et la traduction indirecte. Il arrive que le message du texte source soit parfaitement transféré dans la langue cible car il repose sur des catégories ou des concepts parallèles. Dans ce cas, on a recours à la transformation directe, à savoir : emprunt, calque et traduction littérale, les techniques qui ne nécessitent pas d'interventions stylistiques particulières. D'autre part, le traducteur se rend compte que dans la langue cible il existe des lacunes qui doivent être exprimées par des moyens équivalents afin que l'impression globale du message des deux langues soit la même. Dans une telle situation, la traduction littérale est inacceptable et il faut alors aborder des transformations indirectes telles que : transposition, modulation, équivalence, adaptation, économie, amplification (VINAY, DARBELNET 1977 : 46-47).

On se sert de l'emprunt pour transférer le mot dans sa forme originale dans la langue cible. C'est la plus simple de toutes les transformations et elle est utilisée pour exprimer des concepts inconnus ou des termes techniques. L'emprunt se produit également pour des raisons stylistiques, afin de transmettre la couleur locale de la langue. Le calque représente un type particulier de l'emprunt basé sur la traduction littérale d'éléments d'un syntagme, tandis que la traduction littérale en tant que technique de traduction implique le transfert fidèle d'éléments linguistiques de la langue source à la langue cible, aboutissant

à un texte correct. Des exemples les plus nombreux de traduction littérale se trouvent parmi les langues qui sont de la même famille ou parmi les langues européennes qui maintiennent les mêmes règles et structures. Quant à la transposition, elle fait référence au changement de catégorie grammaticale et cette technique compte plusieurs sous-types différents. La modulation exprime le changement de la catégorie de pensée ou du point de vue. Elle est utilisée lorsque la traduction littérale est grammaticalement incorrecte. Il existe la modulation figée ou obligatoire et la modulation libre ou facultative. La première est enregistrée dans des dictionnaires bilingues et elle est d'usage courant dans la langue, tandis que la modulation libre peut être modifiée encore et encore et elle représente une expression unique qui, en raison de son utilisation fréquente, peut devenir la modulation figée. L'équivalence est décrite par le transfert du sens de la langue source à la langue cible, mais à l'aide de différents moyens stylistiques et structurels. Cette technique est illustrée par la traduction d'expressions phraséologiques, de clichés, de proverbes ou d'expressions nominales et adjectives. L'adaptation représente un sous-type d'équivalence dans lequel la situation décrite dans la langue source n'existe pas dans la langue cible, et alors un équivalent linguistique reconnu par les deux situations linguistiques doit être trouvé. Dans la plupart des cas il est question des situations culturelles qui ont une signification particulière uniquement dans la culture source, mais pas dans la culture cible. L'économie se caractérise par la possibilité de décrire le même sens dans la langue de traduction en utilisant moins de moyens, et elle peut être lexicale et syntaxique, et sa technique opposée est l'amplification, qui transmet l'essence de l'original à l'aide d'un plus grand nombre de mots. (VINAY, DARBELNET 1977 : 4-16, 46-55, 87-90, 96-101, 105-114, 184-186, 233-242).

4. Analyse du corpus

Avant d'être publié dans le recueil *Les Fleurs du Mal* en 1857, l'œuvre poétique de Charles Baudelaire *L'invitation au voyage* est exposée dans la revue *La revue des deux mondes* en 1855. Dans la création de ce recueil, son chef-d'œuvre, le poète a investi ses efforts créatifs ou comme il disait, a tissé toute sa tendresse, son cœur, sa religion (déguisée) et sa haine. L'ouvrage est lié à l'aventure de sa vie, à son expérience du monde et à l'espace dans lequel il a vécu intensément. Dès lors, une partie de la littérature est appelée la poésie française depuis Baudelaire, car l'apparition du recueil *Les Fleurs du Mal* dépeint un nouveau frisson, mais aussi le début d'une rupture avec la tradition et l'émergence d'une période moderne de sensibilité dans la poésie française. (KONSTANTINOVIĆ 1995 : 211-213).

Le poème examiné fait partie du cycle sur Marie Daubrun, que l'auteur invite à un voyage aux Pays-Bas. Ce sont les Pays-Bas mythiques des peintures des maîtres anciens dont les ports sont pleins de navires transportant la cargaison des pays lointains (BODLER 1999 : 202).

Grâce à diverses techniques de traduction, et en observant les éléments morphologiques et syntaxiques, ainsi que la rime, le rythme et le style du corpus parallèle, nous vérifierons si l'image véritable de cette œuvre poétique de Baudelaire est dépeinte devant le lecteur serbe.

Mon enfant, ma sœur,	O, sestro, dete milo,
Songe à la douceur	Zar ne bi divno bilo
D'aller là-bas vivre ensemble !	Da skupa krenemo daleko!
Aimer à loisir,	Da voleti se smemo,
Aimer et mourir	Da volimo i mremo
Au pays qui te ressemble !	U tebi sličnoj zemlji nekoj!
Les soleils mouillés	Tu sjaj sunca rosnih
De ces ciels brouillés	S nebesa kišonosnih
Pour mon esprit ont les charmes	Prepun je draži zagonetne,
Si mystérieux	Kao kad, neiskrene,
De tes traîtres yeux,	Kroz suze motre mene
Brillant à travers leurs larmes.	Blistave tvoje oči setne.

Tout d'abord, nous remarquons que la forme de la strophe de l'original est identique à celle traduite : les rimes paires et embrassées sont transférées. L'adresse du poète dans le premier vers est dans la traduction enrichie par l'exclamation O, qui s'inscrit dans la technique traductologique de l'amplification, mais aussi dans l'économie du déterminant *ma* dans le groupe nominal *ma sœur*. Il y a aussi un changement de place des groupes nominaux juxtaposés *Mon enfant, ma sœur* / *O, sestro, dete milo*. Le possessif *mon*, qui dans l'original précède le nom *enfant* et indique ainsi la proximité de l'auteur avec l'interlocuteur, dans la traduction par transposition, c'est-à-dire par changement de la catégorie grammaticale, devient l'adjectif qualificatif *milo*. De la même manière, l'impératif de l'original est transféré par transposition en potentiel avec la redistribution des éléments de la phrase selon la nature de la langue cible et afin d'obtenir une rime avec le vers précédent (*bilo* / *milo*). Le nom *la douceur* est transposé en adverbe *divno*. Le verbe *vivre* par modulation, en changeant la perspective de l'image poétique, s'exprime par le verbe *krenuti* dans le vers : *Da skupa krenemo daleko*.

Le vers *Aimer à loisir* est transmis par remplacement de la perspective, c'est-à-dire à l'aide de modulation en construction *Da voleti se smemo*. Par contre, le vers *Aimer et mourir* trouve sa traduction littérale *Da volimo i mremo* en utilisant la conjonction *da*. Le sens du vers suivant *Au pays qui te ressemble* est transféré fidèlement, mais sans exprimer le pronom relatif *qui*, c'est pourquoi on y observe la technique de l'économie. Le sens du verbe français *ressembler* est illustré en serbe par un adjectif de la même famille de mots *sličnoj* enrichi d'un pronom adjectival indéfini *nekoj* afin d'obtenir une rime avec le mot *daleko*. Comme on aperçoit le changement de la catégorie grammaticale de verbe en adjectif, on peut conclure que la technique de traduction appliquée dans ce cas est la transposition. La rime paire dans les vers *Les soleils mouillés* / *De ces ciels brouillés* est adéquatement reflétée dans la traduction avec certaines modifications morphosyntaxiques. Quand il s'agit du premier vers *Les soleils mouillés*, on remarque d'abord l'économie en omettant l'article défini *les*, puis l'amplification en transposant l'image poétique originale dans le vers : *Tu sjaj sunca rosnih*, dans lequel le nom *sjaj* est ajouté à la forme génitive du groupe nominal copiée de la version française. Le démonstratif *ces* du vers suivant littéralement traduit *De ces ciels brouillés* change sa catégorie grammaticale adjectivale en adverbe *tu* exprimé dans le vers précédent. Les quatre derniers vers sont traduits plus librement, avec le remplace-

ment des éléments dans les vers, mais le sens reste dans le cadre de l'esprit de l'expression poétique originale.

En omettant le groupe prépositionnel *Pour mon esprit* dans la traduction et en utilisant des éléments différents, la stratégie de modulation y est aperçue, tandis que le verbe et son complément d'objet *ont les charmes* sont transmis littéralement, mais avec le nom exprimé au singulier, lequel est dans l'original au pluriel, où l'on révèle la technique de transposition. Le nom mentionné *draži* obtient son adjectif *zagonetne* qui dans l'original se retrouve en fait dans le vers suivant *mystérieux* précédé de l'adverbe d'intensité *si*. En fait, l'intensité de cet adverbe est exprimée par l'adjectif du vers précédent : *prepun*, dans lequel s'est produite la modulation. Dans le dixième vers de la version serbe, il y a une proposition comparative dans laquelle on remarque l'adjectif apposé *neiskrene*, qui dans l'original se trouve en fait dans le onzième vers dans la limite du groupe nominal prépositionnel *De tes traîtres yeux*. Les éléments de ce groupe sont décomposés par modulation en segments du dixième et du dernier, douzième vers. Le participe présent utilisé avec la valeur verbale *Brillant* est traduit par l'adjectif équivalent *Blistave*, tandis que le sens de la suite de ce vers *à travers leurs larmes* se trouve dans l'avant-dernier vers traduit avec l'omission du possessif *leurs*. En fonction du contexte, le groupe nominal *tvoje oči* est stylistiquement complété par l'adjectif *setne* afin d'obtenir la rime paire avec l'adjectif du vers précédent *zagonetne*. Dans cette strophe, le respect du point d'exclamation est saisi, tandis que la virgule est utilisée dans la plupart des cas, conformément à la syntaxe de la langue cible.

Là, tout n'est qu'un ordre et beauté,
Luxe, calme et volupté.

Sve je tamo red, lepota,
Raskoš, mir i slast života.

Dans le refrain, répété après chaque strophe, l'ordre des mots change selon la syntaxe de la langue cible. L'adverbe *Là* en position détaché primaire se trouve dans la traduction sans détachement : *tamo*. La restriction française *ne que* se traduit par une phrase affirmative équivalente respectant les positions des noms *ordre et beauté* exprimés par juxtaposition contrairement à la coordination originale. Les noms *Luxe, calme et volupté* sont transmis fidèlement avec le complément du nom au génitif *života*, où pour des raisons stylistiques et pour avoir la rime, se montre la technique de l'amplification.

Des meubles luisants,
Polis par les ans,
Décoreraient notre chambre ;
Les plus rares fleurs
Mêlant leurs odeurs
Aux vagues senteurs de l'ambre,
Les riches plafonds,
Les miroirs profonds,
La splendeur orientale,
Tout y parlerait
À l'âme en secret
Sa douce langue natale.

I sve u našoj sobi
Tiho svetlucalo bi
I imalo bi sjaj starine,
A dok se spušta veče,
Ambra i retko cveće
Mirisalo bi nam iz tmine;
Plafoni ukrašeni
I zrcala u seni
I blesak istočnjačkog sjaja,
Sve bi tu duši znalo
Da zbori ustreptalo
Jezikom njenog zavičaja.

Le schéma de la deuxième strophe est reflété dans la version traduite. Le respect de la rime est vu : rime paire, rime embrassée et encore rime paire et embrassée. La ponctuation n'est pas partout conservée dans la traduction. Au premier vers, il y a d'abord une modulation (substitution du concret pour l'abstrait) : le groupe nominal constitué de l'article indéfini *des* et du nom *meubles* devient un pronom indéfini *sve* suivi du syntagme prépositionnel nominal *u našoj sobi*, qui dans l'original est exprimé dans le troisième vers *notre chambre* comme objet direct du verbe *décorer*, où s'utilise la technique de la transposition. L'adverbe *tiho* n'est pas exprimé dans l'original, mais il apparaît dans la traduction pour des raisons stylistiques. Par transposition, l'adjectif verbal *luisants* s'exprime dans le vers suivant, sous la forme verbale du potentiel *svetlucalo bi*, faisant ainsi avec le vers précédent un couple rimé. Le groupe adjectival *polis par les ans* est par modulation peint à l'aide de différents moyens *sjaj starine*, et en changeant l'angle de vue de l'image poétique, une rime embrassée avec le mot *tmine* est établie. Le verbe original *décoreraient* au conditionnel présent, lié au sujet *des meubles*, ne s'exprime pas dans la traduction, où la perspective de l'image originale est modifiée par d'autres moyens dans le cadre de la modulation. L'unité poétique suivante écrite dans les trois vers suivants n'est pas traduite littéralement. Le quatrième vers *A dok se spušta veče* n'existe pas dans l'original, ce qui résulte par la modulation.

Le syntagme nominal au superlatif *les plus rares fleurs* est modifié par transposition dans le groupe nominal sous la forme positive *retko cveće* précédé du nom *ambra* exprimé au sixième vers dans le cadre du groupe prépositionnel nominal *Aux vagues senteurs de l'ambre*. Le sens des vers *Mêlant leurs odeurs / Aux vagues senteurs de l'ambre* est transmis par modulation mais aussi par économie dans le vers *Mirisalo bi nam iz tmine*, dans lequel se trouve également le complément circonstanciel amplifié *iz tmine*. Les trois vers suivants, trois groupes nominaux juxtaposés, se traduisent ainsi : l'économie des articles définis *les* et *la* s'observe dans les trois cas ; la traduction du syntagme français *Les riches plafonds* est stylistiquement transformée en groupe nominal serbe *Plafoni ukrašeni*, où s'inscrit la transposition en raison du remplacement de l'adjectif par le nom ; cette position syntaxique inhabituelle que l'adjectif soit après le nom indique l'intention du traducteur d'en souligner le sens particulier. Le groupe nominal suivant *Les miroirs profonds* par transposition devient la construction correspondante *I zrcala u seni* qui avec le groupe précédent, c'est-à-dire avec le vers précédent, construit une relation de coordination avec une conjonction amplifiée *i* qui établit également un lien avec le vers qui suit.

La séquence *La splendeur orientale* se développe en une image poétique plus détaillée grâce à l'utilisation de l'amplification : *I bljesak istočnjačkog sjaja*. Le pronom indéfini *Tout* est transféré par le pronom adjectival général équivalent *Sve* avec le transfert fidèle de l'adverbe pronominal *y*. La forme verbale conditionnelle est conservée dans la traduction, mais le verbe *parlerait* par transposition devient la forme complexe *znalo da zbori*. Le début du vers suivant *À l'âme* est transformé en son correspondant exprimé dans le vers précédent *duši*, tandis que la suite de cette séquence *en secret* est traduit par modulation en adverbe *ustreptalo* qui, bien qu'il ne soit pas son correspondant, appartient au même style poétique. Le dernier vers *Sa douce langue natale* en tant que son équivalent de la langue cible obtient un syntagme nominal *Jezikom njenog zavičaja*, dans lequel on observe la transposition de l'adjectif *natale* en un nom au génitif *zavičaja*, mais il y a aussi

une modulation due au changement d'angle de vue à cause de l'omission de l'adjectif *douce*.

Vois sur ces canaux	Pogledaj nad kanalom
Dormir ces vaisseaux	Brodovlje pozaspalo
Dont l'humeur est vagabonde ;	Što skitnju je uvek sklono;
C'est pour assouvir	Radi zadovoljenja
Ton moindre désir	Najmanjih tvojih htenja
Qu'ils viennent du bout du monde.	Sa kraja sveta stiže ono,
– Les soleils couchants	A dan kada se gasi
Revêtent les champs,	Ravnicu sunce krasi
Les canaux, la ville entière,	I grad, kanale i vrtove
D'hyacinthe et d'or ;	Zlatom i ćilibarom;
Le monde s'endort	Prekriven tihim žarom,
Dans une chaude lumière.	Polako tone svet u snove.

Dans la troisième strophe, la composition du poème se reflète également : la rime paire suivie d'une rime embrassée, ensuite une rime paire et une autre embrassée. Le premier vers *Vois sur ces canaux* est traduit adéquatement et presque littéralement *Pogledaj nad kanalom* respectant la forme impérative. Le démonstratif *ces* est omis dans la traduction, mais le sens n'est pas perturbé. Dans ce cas, on note la technique de l'économie. Le nom au pluriel *canaux* s'exprime dans le cadre de la transposition par la forme équivalente au singulier. La proposition infinitive *Dormir ces vaisseaux* obtient son équivalent *Brodovlje pozaspalo* en changeant la catégorie grammaticale du verbe en adjectif, ce qui s'inscrit dans le cadre de la transposition. Dans ce vers aussi, on observe la situation identique : l'économie du démonstratif *ces*. La structure suivante *Dont l'humeur est vagabonde* par transposition, mais aussi par amplification, en ajoutant l'adverbe *uvek*, qui renforce la constance de l'action et devient le vers adéquat *Što skitnju je uvek sklono*.

La séquence suivante *C'est pour assouvir* dans la traduction est adéquate et fidèle à l'aide de la technique d'économie de l'expression impersonnelle *C'est* et de la transposition du verbe *assouvir* en nom du même champ sémantique *zadovoljenja*. Ensuite, le groupe nominal *Ton moindre désir* devient un vers littéral *Najmanjih tvojih htenja*, où la forme singulière du nom *désir* est par transposition transférée à la forme nominale plurielle. La proposition *Qu'ils viennent du bout du monde*, qui fait référence aux navires, est traduite littéralement *Sa kraja sveta stiže ono* avec l'ordre des mots différent conformément à la syntaxe de la langue serbe et afin d'obtenir la rime. Dans ce cas, la transposition du pronom personnel au pluriel *ils* en pronom équivalent serbe au singulier *ono* est également aperçue. L'économie de la langue serbe se montre par l'absence de l'article contracté *du* noté deux fois dans ce vers. Le vers *Les soleils couchants* à l'aide de la modulation, c'est-à-dire par le changement du terme concret pour un terme abstrait devient une proposition adéquate *A dan kada se gasi* dans laquelle la conjonction *a* s'exprime par amplification, tandis que le vers qui suit *Revêtent les champs* devient la proposition *Ravnicu sunce krasi*, où l'on aperçoit le mot *ravnica* au lieu de *polja* ce qui est le caractère de la modulation ; le changement du pluriel du nom *les champs* au singulier dans la traduction est également peint, ce qui est la caractéristique de la transposition.

Les deux groupes nominaux juxtaposés *Les canaux, la ville entière* sont transférés plus librement. La disposition des groupes est modifiée pour former le vers *I grad, kanale i vrtove*, dans lequel le nom coordonné *vrtove* est ajouté, tandis que la perspective de l'image poétique originale change dans une moindre mesure, donc on perçoit une modulation. L'amplification de la conjonction *i* est en même temps notée au tout début du vers. Dans le vers qui suit, on voit le changement de lieu identique des groupes *D'hyacinthe et d'or*. L'avant-dernier vers *Le monde s'endort* dans la traduction prend la position finale *Polako tone svet u snove* avec l'amplification de l'adverbe *polako* qui dans l'esprit poétique complète le rythme du verbe français. De plus, la redistribution stylistique du sujet et du prédicat dans la langue serbe est également enregistrée afin de mettre en relief le prédicat. Le dernier vers de la troisième strophe *Dans une chaude lumière* trouve sa place dans la traduction dans l'avant-dernier vers *Prekriven tihim žarom* avec la transposition, c'est-à-dire en remplaçant la préposition française *Dans* par l'adjectif serbe *Prekriven*, alors que l'image poétique n'est pas changée. Bien que la ponctuation de cette strophe ne soit pas reflétée dans la traduction, il semble qu'en grande partie la composition des vers soit transposée dans la langue cible.

5. Conclusion

Le traducteur Nicola Bertolino reste complètement fidèle à la forme poétique de Baudelaire. Il suit la rime originale, composée des vers paires et embrassés et dans le même ordre une fois de plus dans les trois strophes. Il conserve la rime paire dans la traduction du refrain répété après chaque strophe. Dans la plupart des cas, le traducteur recopie la ponctuation. Pourtant, la syntaxe de la langue cible l'oblige à changer les signes de ponctuation afin de rendre l'expression poétique plus naturelle. Traduisant littéralement certains vers, le traducteur Bertolino ajoute certains éléments sémantiquement proches des segments auxquels ils se réfèrent afin de compléter stylistiquement l'expression poétique et de construire la rime. On remarque également que l'architecture des vers de l'original français n'est pas transférée en vers identiques dans la traduction serbe, mais les éléments originaux figurent en tout cas dans la version traduite avec une redistribution différente. Des techniques observées, la transposition se distingue par sa fréquence, ce qui est conforme à la nature syntaxique différente des deux langues examinées, car il est souvent nécessaire de changer la catégorie grammaticale d'un verbe ou d'un nom à un adjectif et vice versa, d'un objet à un complément circonstanciel ou d'une préposition à un adjectif, ainsi que le changement des formes singulières de mots par des formes plurielles. L'économie des articles, des prépositions ainsi que de différents types d'adjectifs est également présente, ce qui distingue le système linguistique serbe du système grammatical de la langue française. L'analyse contrastive et traductologique du corpus révèle également la modulation dans laquelle, en ajoutant ou en omettant des éléments, puis en exprimant un terme concret par un autre abstrait ou en exprimant le sens avec différents éléments, la vision de l'image poétique change, mais le traducteur reste attaché à l'inspiration et à l'atmosphère du poète dans le poème. Par amplification, le traducteur accentue parfois l'intensité des sentiments du poète et stylise son expression afin d'atteindre le rythme et la rime. Se servant de diverses techniques de traduction, et s'appuyant sur son don traductologique, le traducteur Nikola Bertolino réussit à transmettre au lecteur serbe la pensée inspirante, vivante et in-

tense de Baudelaire, comme en témoigne l'admiration des générations de l'œuvre poétique de Charles Baudelaire.

Références bibliographiques

- BABIĆ 1986 : BABIĆ, Sava. *Razabрати u pletivu. Eseji o prevodilačkom činu*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1986. [orig.] БАБИЋ, Сава. *Разабрати у плевиву. Есеји о преводилачком чину*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, 1986.
- BARNSTONE 1996 : BARNSTOUN, Vilis. „Praksa ili abeceda prevođenja poezije”. *Riječ: časopis za nauku o jeziku i književnosti* (1996): 103–111. [orig.] БАРНСТОУН, Вилис. „Пракса или абецеда превођења поезије”. *Ријеч: часопис за науку о језику и књижевности* (1996): 103–111.
- BENJAMIN 2016 : BENJAMIN, Valter. *Iskustvo i siromaštvo*. Beograd: Službenik glasnik, 2016.
- BERMAN 2004: BERMAN, Antoan. *Prevođenje i slovo ili konačište za dalekog*. S francuskog prevela i pregovor napisala Aleksandra Mančić. Beograd: Rad/Alternativna akademska obrazovna mreža, 2004.
- BJELIĆ, JOVANOVIĆ 2021 : BJELIĆ, Nikola et Ivan JOVANOVIĆ. « La traduction ou la récréation : Correspondances de Charles Baudelaire dans deux versions serbes ». *Facta universitatis. Series Linguistics and Literature* Vol. 19 N° 2 (2021) : 171-182.
- BOASE-BEIER 2009 : BOASE-BEIER, Jean. “Poetry.” *Routledge Encyclopaedia of Translation Studies* 2nd edition (2009): 194-196.
- BOASE-BEIER 2011 : BOASE-BEIER, Jean. “Stylistics and translation.” *Handbook of Translation Studies* Vol. 2 (2011): 153-156.
- ČOVIĆ 1986 : ČOVIĆ, Branimir. *Umetnost prevođenja ili zanat*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1986.
- DANOJLIĆ 1981 : DANOJLIĆ, Milovan. „Pesnik kao prevodilac”. *Teorija i poetika prevođenja*. (1981): 256–258.
- ECCO 2003 : ECCO, Umberto. *Dire quasi la stessa cosa*. Milano : Bompiani, 2003.
- ETKIND 1982: ETKIND, Efim. *Un art en crise : essai de poétique de la traduction poétique*. Lausanne : L'Âge d'Homme, 1982.
- GUIDÈRE 2013 : GUIDÈRE, Mathieu. *Introduction à la traduction*. Bruxelles: De Boeck, 2013.
- HOLMES 1972 : HOLMES, James S. “The Cross-temporal Factor in Verse Translation”. *Meta*, 17 (2) (1972): 102–110.
- JAKOBSON 1979 : JAKOBSON, Roman. „O prevođenju poezije”. *Rukovet* br. 3–4 (1979): 140. [orig.] ЈАКОБСОН, Роман. „О превођењу поезије”. *Руковет* бр. 3–4 (1979): 140.
- KAYRA 1998 : KAYRA, Erol. « Le langage, la poésie et la traduction poétique ou une approche scientifique de la traduction poétique ». *Meta - Journal des traducteurs* Volume 43, numéro 2, (1998): 254-261.
- KIMON 1985 : KIMON, Friar. “Poetry and Translation”. *Proceedings of the Xth Congress of the International Comparative Literature Association* (1985): 506-510.
- KONSTANTINOVIĆ 1995 : KONSTANTINOVIĆ, Radivoje. *Istraživanje tišine i drugi ogledi*. Novi Sad: Adresa, 1995. [orig.] КОНСТАНТИНОВИЋ, Радивоје. *Истраживање тишине и други огледи*. Нови Сад: Адреса, 1995.
- KONSTANTINOVIĆ 2010 : KONSTANTINOVIĆ, Radivoje. *O prevođenju poezije i drugi ogledi*. Beograd: Srpska književna zadruga, 2010. [orig.] КОНСТАНТИНОВИЋ, Радивоје. *О превођењу поезије и други огледи*. Београд: Српска књижевна задруга, 2010.
- KRSTIĆ 2008 : KRSTIĆ, Nenad. „Lamartinova Osama u prevodu Vladimira M. Jovanovića”. *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik* 56 (1) (2008): 25–37. [orig.] КРСТИЋ, Ненад.

- „Ламартинова Осама у преводу Владимира М. Јовановића”. *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 56 (1) (2008): 25–37.
- LEVI 1982 : LEVI, Jirži. *Umjetnost prevođenja*. Sarajevo: Svjetlost, 1982.
- MAROJEVIĆ 1988 : MAROJEVIĆ, Radmilo. *Lingvistika i poetika prevođenja*. Beograd: Naučna knjiga, 1988. [orig.] МАРОЈЕВИЋ, Радмило. *Лингвистика и поетика превођења*. Београд: Научна књига, 1988.
- MESCHONNIC 1972 : MESCHONNIC, Henry. « Proposition pour une poétique de la traduction ». *Langages* (1972) : 49-54.
- MESCHONNIC 2004 : MEŠONIK, Anri. *Od lingvistike prevođenja do poetike prevođenja*. Prevod B. Anđelković, Z. Đaković. Beograd: Rad/Alternativna akademska obrazovna mreža, 2004. [orig.] МЕШОНИК, Анри. *Од лингвистике превођења до поетике превођења*. Превод Б. Анђелковић, З. Ђаковић. Београд: Рад/Алтернативна академска образовна мрежа, 2004.
- MOUNIN 1963 : MOUNIN, Georges. *Les problèmes théoriques de la traduction*. Paris : Gallimard, 1963.
- NEWMARK 1988 : NEWMARK, Peter. *Textbook of translation*. New York: Prentice Hall International ELT, 1988.
- SIBINOVIĆ 1990 : SIBINOVIĆ, Miodrag. *Novi original: uvod u prevođenje*. Beograd: Naučna knjiga.
- STOJNIĆ 1980 : STOJNIĆ, Mila. *O prevođenju književnog teksta*. I izdanje. Sarajevo: IGKRO „Svjetlost”, OOUR Zavod za udžbenike, 1980.
- VINAY, DARBELNET 1977 : VINAY, Jean-Paul et Jean DARBELNET. *Stylistique comparée du français et de l'anglais*. Nouvelle édition revue et corrigée. Paris : Didier, 1977.
- ŽIVIĆ, STANKOVIĆ 2019 : ŽIVIĆ, Nataša et Selena STANKOVIĆ. « Sur la traduction de la poésie de Milovan Đanojlić en français ». *Facta universitatis. Series Linguistics qnd Literature* Vol. 17 N° 2 (2019) : 187-200.

Corpus

- BODLER 1999 : BODLER, Šarl. *Cveće zla/Pariski splin*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1999. [orig.] БОДЛЕР, Шарл. *Цвеће зла/Париски сплин*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999.
- BAUDELAIRE 1979 : BAUDELAIRE, Charles. *Les Fleurs du Mal*. Paris : Libro, 1979.

Nataša M. Živić

ПРЕВОЂЕЊЕ ПОЕЗИЈЕ: ПРИМЕР БОДЛЕРОВЕ ПЕСМЕ *L'INVITATION AU VOYAGE* У ПРЕВОДУ НА СРПСКИ ЈЕЗИК

Резиме

У раду се контрастивним приступом посматра француско-српски језички корпус сачињен од Бодлерове песме *L'invitation au voyage* (*Позив на путовање*) која је део збирке *Les Fleurs du Mal* (*Цвеће зла*) и превода Николе Бертолина објављеног у оквиру збирке *Цвеће зла/Париски сплин*. Служећи се преводилачким трансформацијама канадских теоретичара Жан-Пола Винеа (Jean-Paul Vinay) и Жана Дарбелнеа (Jean Darbelnet) у оквиру лингвистичке теорије превођења посматра се изворник из морфолошког, синтаксичког и стилистичког угла и указује на који начин преводилац успева да пренесе форму и дух оригиналне песме

у циљни језик.

Кључне речи: Бодлер, превођење поезије, преводачка техника, француски језик, српски језик

ИСТРАЖИВАЊА /
RESEARCH

Нина Љ. Судимац*
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет**
Департман за српски језик

ОСОБИНЕ КОНСОНАНТСКОГ СИСТЕМА СРПСКИХ ГОВОРА У РУМУНИЈИ (СВИНИЦА)

У раду су представљене основне консонантске особине српских говора у Румунији у продукцији говорника пореклом из Свинице. Квалитативном методом анализирани су ексцерпирани примери, те су приказани инвентар и дистрибуција консонаната и консонантских група, а указано је и на одређене консонантске алтернације које се јављају у испитиваном ареалу. Сагледана је и природа консонаната – артикулациона својства, у односу на стандардни српски језик и околне говоре. На основу теренских истраживања која су обављена у септембру 2022. године, у оквиру пројекта *Истраживање културе и историје Срба у Румунији*, представљене су најважније консонантске црте овог говора и упоређене су са суседним говорима на подручју Румуније и Србије који су раније описани у литератури.

Кључне речи: консонантски систем, фонетске особине, српски језик, Свиница, Дунавска клисура, Румунија

1. Увод

Село Свиница налази се уз реку Дунав, у румунском делу Баната, познатом као Банатска (Дунавска) клисура³ – простор који су Срби почели да насељавају у XV веку (БУГАРСКИ–СТЕПАНОВ 2008, СТЕПАНОВ 2006а). Од тог периода до данас српско становништво и даље живи на овим просторима, с тиме да су након 1920. године (потписивањем Мировног уговора у Версају) друштвене и политичке околности промењене – Банатска клисура је припала Румунији и број становника српске народности је у паду⁴ (СТЕПАНОВ 2006б: 14). Свиница је насеље и центар истоимене општине југозападног дела Румуније – округ Мехединци. Само насеље налази се са леве стране Дунава и удаљено је од Оршаве нешто мање од 50 километара.

* nina.sudimac@filfak.ni.ac.rs

** Рад је настао у оквиру пројекта Истраживање културе и историје Срба у Румунији, који се одвија под окриљем Центра за научна истраживања и културу Срба у Румунији при Савезу Срба у Румунији.

3 Насеља у Банатској клисури у којима живе Срби од давних времена су: Златица, Соколовац, Лунговет, Лесковица – насеља која се налазе на левој обали реке Нере (познато као Пољадија, Пољадијска област), затим Базјаш, Дивич, Белобрешка, Српска Пожежена, Мачевић, Радимна, Стара Молдава, Љупкова и Свиница – насеља смештена поред Дунава.

4 „Пораст броја Срба забележен је само у пет места: Арад, Лукаревац, Овсеница, Пожежена и Речкаш” (СТЕПАНОВ 2006б: 14).

Говори призренско-тимочког дијалекта на подручју Румуније у науци о језику познати су као свинички и карашевски, који су веома дуго у фокусу интересовања и српских и румунских истраживача. Наиме, списак ареала призренско-тимочке дијалекатске зоне обухвата пет српских пунктова у румунском делу Баната – Свиница припада свиничком говору, а Равник, Јабалче, Водник и Карашево – карашевском говору. Истраживачи истичу да је неоспорна чињеница да је у основи говора становништва са ових простора српски архаични штокавски говор екавског типа (РАДАН 2004: 102).

Српским говорима у Румунији детаљно и темељно су се бавили Емил Петровић (1935), који је проучавао говор Карашева; потом Павле Ивић, који је описивао српске говоре у Румунији са незамењеним јатом (1956, 1995). Осамдесетих година прошлог века појавиле су се две монографије Милета Томића – о говору Свинице и Радимње. Павле Ивић је скренуо пажњу на монографију *Говор Свиничана у Румунији* (1984), која је значајна пре свега што представља „својеврстан снимак стања у говорима призренско-тимочког типа у доба пре усвајања већине балканизма” (ИВИЋ 1994: 67). Монографија Михаја Радана *Фонетика и фонологија Карашевских говора данас* (2015) представља значајно дело у коме су фонетске и фонолошке одлике поменутих говора описане темељно и систематично. Ивић, описујући карашевски и свинички говор, запажа да су оба говора блиска са севернијим идиомима тимочно-лужничког дијалекта (ИВИЋ 1988: 71), с тим да је процес балканизације у њима узео знатно мањег маха него што је случај у матици (РЕМЕТИЋ 2018: 334).

Овај рад, који се бави консонантским одликама говора Срба у Дунавској клисури, настао је као резултат теренских истраживања обављених у периоду од 6. до 9. септембра 2022. године, спроведених у Свиници, а у оквиру пројекта Истраживање културе и историје Срба у Румунији *под руководством проф. др Михаја Радана*. Циљ рада јесте да се описом једног сегмента клисурских говора да прилог проучавању консонантског система српских говора у Румунији, те да се одреди место истраженог ареала у светлу осталих српских дијалеката као и суседних описаних исељеничких говора. Грађу за рад ексцерпирали смо из аудио-материјала који чини 1230 минута (или 20 сати и 5 минута) снимљеног спонтаног говора на терену; овоме треба придодати и материјал из транскрибованих лексичких упитника о коларској, ратарској и ковачкој лексици. Овом приликом захваљујемо информаторима на љубазности и времену које су нам посветили и захваљујући којима је и настао овај рад: Цвета Новак (р. 1941), Марија Тутулан Ветица (р. 1942), Лаура Брандуша (/), Светозар Јанкуловић Зара (р. 1940), Павел Филиповић (р. 1942) и Лазар Јеремић Ика (р. 1949).

Све примере⁵ класификовали смо у другом поглављу рада према особинама које демонстрирају, те су на основу тога на крају рада схематски приказани инвентар и дистрибуција консонантских јединица и консонантских група у испитиваним говорима:

а) описани су инвентар и дистрибуција консонаната;

5 Примери су бележени у оригиналном облику, уз помоћ експираторног акцента који се чуо на овом простору у продукцији информатора, с напоменом да су уочени и други акценатски облици, те да питање акценатског система у говору Свиничана захтева детаљнију анализу.

- б) описани су инвентар и дистрибуција (као и судбина) сонаната и африката;
- в) посвећена је пажња опису консонантских група и њиховом статусу;
- в) извршена је дескрипција одређених консонантских алтернација.

Добијени подаци упоређени су са суседним српским говорима на територији и Румуније и Србије, који су описани у литератури и у којима су приказане одлике консонантских система испитиваних зона: ту првенствено наводимо истраживања Павла Ивића, потом Жарка Бошњакловића, Михаја Радана, Милета Томића, Андреја Собољева, затим Софије Милорадовић и Гордане Драгин.

2. Консонантизам

2.1. Инвентаром и дистрибуцијом консонаната, говор Свинице разликује се од структуре стандардног српског језика. Судбина консонаната у различитим позицијима, лексици, као и судбина консонантских група, другачија је у односу на стандардни српски језик, те ће се највећи део овога рада темељити на њиховој дескрипцији и експланацији.

2.1.1. Сугласник *x*. Као и у већини штокавских говора, и у продукцији говорника из Свинице сугласних *x* елиминисан је у иницијалној позицији: *иљада*, *иљаду* и *сто*, *ибрид*, *артије*, *оћ'е*, *ранав*, *аљине*, *ајдук*.

И у финалној позицији глас се изгубио у следећим примерима: *гра(x)*, *одма*, *смо имали бригу за њи*.

Супституција сугласника *x* сугласником *v*: *мува*, *глув*.

2.1.2. Сугласник *ф*. Статус сугласника *ф* нестабилан је у већини штокавских говора – у неким постоји, у другима не, што је условљено његовим непостојањем у прасловенској епохи и каснијим доласком у наш језик преко речи страног порекла.

Сугласник *ф* чува се у одређеном броју лексема које су страног порекла, било да се у речи налази у иницијалној, медијалној или финалној позицији.

Иницијална позиција: *фамелија*, *фруи'тук*, *фестивалове*, *фуруна*, *фолклор*, *форма*.

Медијална позиција: *инфаркт*, *трфџ*, *професор*.

Финална позиција: *и'еф*, *и'тоф*.

О статусу сугласника *ф*⁶ у карашевским говорима, Радан каже: „У КГ сугласник *ф* је доста добро заступљен [...] и велика учесталост [...] узрокована снажним утицајем немачког и румунског језика, у којима је овај глас врло добро заступљен” (РАДАН 2015: 169).

2.1.3. Артикулација сугласника *ж* и *ш* разликује се од артикулације фрикатива у стандардном српском језику: ови гласови изговарају се знатно умекшаније у говору информатора из Свинице.

меко *ж'* – *ж'ивотиња*, *ж'ивела*, *муж'*, *ж'ене*, *етаж'*;

меко *ш'* – *наш'а*, *комиш'ија*, *и'етам*, *снаш'ка*, *на креш'у*, *теш'ко ми је*.

6 У говору Галипољских Срба консонант *ф* се изговара „на месту групе *xv* [...] у ономотопејском зафукнем [...] пофукам [...] и у позајмљеним страним речима” (ИВИЋ 1957: 130).

2.1.4. У ексцерпираном материјалу уочена је супституција сугласника *с* сугласником *ш* у примеру *ш њом*.

2.2. Африкате. Ове консонантске јединице (настале сливањем двају гласова) имају различит статус у штокавским говорима, а у испитиваном ареалу њихова артикулација другачија је од оне у стандардном српском језику. На основу слушне перцепције – у шта, поред наведених аудио-снимака, убрајамо и корпус прикупљен пажљивим снимањем за акустичку обраду података, примећујемо да африкате можемо приказати кроз тросхематски приказ: наиме, забележене су извесне индивидуалне дистинкције које можемо тумачити из социолингвистичког угла – утицај румунског језика, мешовити српско-румунски бракови итд.

1) Код већине говорника⁷ егзистира систем у коме су присутне африкате *ћ'* и *џ'*, и у оним позицијама у којима очекујемо *ч* и *џ*.⁸ Присутне су фонеме *ц* и *с*:

ћ' и џ'

ц

с

Ексцерпирани примери:

а) Ц = Ћ': *ћ'еп, п'енћ'ер, в'ел'ики џ'ак, џ'ип*;

б) Ч = Ћ': *ћ'ета, Ћ'еда, ћ'овек, кол'аћ', ћ'орба, ћ'екић, ћ'етири, ћ'аране, ћ'изме, м'раћ'ан, ћ'есма, ћ'ана, кол'аћ'ика, ћ'исти, в'ећ'ер, р'ућ'ак, р'ућ'ак, р'ућ'ни рад, покриваћ', обић'ај, ћ'урк*.

в) Ћ = Ћ': *гаћ'е, кућ'а, ћ'ерка, ћ'екић', ноћ'у*;

г) Ћ = Ћ': *ћ'ака, л'аћ'а, наћ'ем, се наћ'емо, џ'ак, Ћ'ердан, Ћ'ерманија*;

д) Ц = Ц: *пал'ац, л'анац, ц'вет, ц'ол'е, де'ца*.

2) Спорадично – код неких информатора егзистира тврдо *ч* – артикулација није као у стандардном језику, али је тврђе од фонеме *ћ'* која је забележена код друге половине информатора:

ћ' и џ'

ч'

ц

с

Ч = Ч': *ч'орба, кол'ач', ч'етири, закључ'у, откључ'у, ч'ервена, ч'ервен*.

Тврдо *џ* није забележено.

3) Спорадично – код неких информатора јављају се фонетске варијанте *к'* и *г'*:

ћ' и џ'

⁷ Ову појаву бележи и Собољев (186 :1995).

⁸ Дакле, африкате *џ'* и *ч'* код највећег броја говорника замењене су паровима *ћ'* и *ћ'* – ова појава бележи се и у банатским говорима, а аутори кажу да настаје под утицајем румунског језика (ИВИЋ 1994: 222).

ц
s
г'и к'

Ђ = Г' / Ђ = К': Г'евг'ел'ија, лаг'а, луг'е, рг'аво; кук'у, Божик', трек'у годину.

За разлику од места Дивич, Белобрешка и Стара Молдава у којима је артикулација африката различита у односу на стандардни језик, тј. јавља се њихово неразликовање и где се „пар палаталних плозива (t' и g') изговорају готово истоветно као у суседним говорима Карашева” (ДРАГИН 2019: 102), у пољадијској⁹ области је овај консонантски слој стабилан и очуван, тј. не јавља се мешање африката (СУДИМАЦ 2020: 289).

У карашевским говорима стање је исто као у клисурским говорима¹⁰, а Радан каже „што се тиче изговора [...] веома су слични можда чак и истоветни са палатализованим т и д из српских или хрватских говора са југа Мађарске и веома блиски гласовима ħ(т), ħ(д) које је забележио А. Белић у југоисточним српским дијалектима или македонским гласовима к, г” (РАДАН 2015: 189).

О африкати s у говору Свиничана и о њеној стабилности и очуваности, Томић констатује: „У случају Свиничана, у чијем је говору африката s много боље сачувана него у осталим српским говорима, треба водити рачуна о свим околностима у којима се развијао њихов говор. Присуство овог африката у речима словенског порекла доказује да су га Свиничани имали у свом говору много раније и да им је контакт са румунским језиком помогао да је тај африкат сачувају до данас.” (ТОМИЋ 1984: 33).

На испитиваном терену учили смо африкату s – звучни парњак фонеме ц, и то у примерима кукурѹs, ѕвездѐ, ѕвездѝ, али и у речима страног, тачније румунског порекла и то у примеру бѹse¹¹ – у значењу усне.

Бележимо овај глас и у примеру opѕojka (жито).

На овом терену забележене су и варијанте са сугласником з: кукурѹз, ѕвездѝ, ѕвездѐ.

Забележен је пример са фонемом з: да ме звонѝ, моји ме звонѹ.

9 Томић, описујући пољадијске говоре, бележи: „Као и у говору Радимаца и Поженаца, и овде постоје сва четири африката, чији се изговор не разликује од књижевног” (ТОМИЋ 1987: 311).

10 О африкатама у говору Белобрешке Милорадовић каже: „Изговор африката ħ и ħ не разликује се по акустичком утиску од књижевног. Изговор, пак, шуштавих африката ч и ц карактерише флукутозност. Они се, наиме, чешће изговарају са умекшавањем, које иде од слабо примерног до веома изразито. [...] У говору Белобрешке, у ређим случајевима изговор ч и ц не одступа од књижевног, а нису превише ретки случајеви у којима се изговор африката реда ч изједначава са оним реда ħ.” (2007: 574).

11 Милорадовић африкату s бележи у двама примерима – ѕурим и у позајмљеници бѹse (2007: 575). Ивић о консонанту s у говору Галипољских Срба каже да није фонема и да се никада не налази у оним позицијама где наш стандардни језик има фрикатив з (ИВИЋ 1957: 135). Радан за консонант s у карашевским говорима бележи да се јавља како у речима словенског тако и у примерима страног порекла и да је дистрибуција овог консонанта таква да се налази у иницијалној и медијалној, ретко у финалној позицији (РАДАН 2015: 182). И Бошњаковић о консонанту s у говору Батовца (код Пожаревца) каже: „... јавља се само у лексеми бѹse. Иначе у свим осталим случајевима јавља се /з/: звона, зидали, назидано, пензију.” (БОШЊАКОВИЋ 2009: 50).

Предмет посебног рада биће акустичка анализа африката у продукцији говорника из Свинице где ће се методом експерименталне фонетике описати акустичка природа ових гласова који, на основу слушне перцепције, заиста привлаче пажњу фонетичара.

2.3. Сонант *j*. Сонант *j* се на испитиваном терену углавном чува¹², а артикулација је условљена позицијом гласа у речима. Такође, ексцерпирани примери говоре о постојању *секундарног j*, као и о губљењу овог гласа у оним позицијама у којима је стабилан у стандардном језику.

Сонант *j* чува се у иницијалној позицији у следећим примерима: *ја̀болка*, *је́данѐс*, *је́сења*, *је́л*.

Сонант *j* чува се у медијалној позицији: *дево̀јке*, *мал'а̀јка*, *змѝја*, *ајду̀к*.

На крају, сонант *j* чува се и у финалној позицији: *те́ј* *ћ'овѐк*, *трфђ́ј*.

Чување сонанта *j* између два вокала *e*: *не́је*; између вокала *и* и *a*: *тѝја су* *умре́л'и*, *авл'ѝја*, *Гевгел'ѝја*.

Забележен је облик *јѐктар* у коме се протетички сугласник *j* јавио у иницијалној позицији, учврстио своје место, уопштио и постао лексичка особина наведених речи¹³.

Јавља се губљење сонанта *j* у међувокалској позицији – између вокала *a* и *y*: *о̀дма те прода́у*.

Забележен је облик *не́му* (у значењу: *немају*) – у коме је, као последица губљења интервокалског *j*, дошло до асимилације и сажимања вокала.

Облик *зна́у* јавља се код већине информатора.

2.3.1. Сонанти *л* и *н*. Артикулација гласа *л* у говору Свиничана разликује се у односу на артикулацију овог алвеоларног гласа у стандардном језику. Анализом прикупљеног материјала можемо уочити да постоји:

а) мекше *л'* које се јавља испред вокала предњег реда и вокала */a/* – *во̀л'им*, *авл'ѝје*, *треба́л'и*, *ве́л'ике*, *кол'ѝба*, *л'ѐпо*, *смо би́л'е ми мл'а̀де*; *па́л'ац*, *гл'а̀ви*, *ју́л'а*, *мо́гл'а*, *се уда́л'а*, *пл'ати́ли*.

б) мекше *л'* на крају речи – *ју́л'*, *ме ману́л'*.

в) глас *л* који има артикулацију сличну оној у стандардном језику – испред вокала задњег реда: *ло̀ш*, *по́клон*.

Уочена мекоћа сонанта *л* је таква да се овај глас изговара тврђе од његовог пара *љ*, али знатно мекше него што је његова природа у стандардном језику.

У прикупљеној грађи уочили смо примере који говоре о постојању секундарног *л*: *сућ'ѐлнице*; *гусѐлница*.

Алвеоларни сонант *н* нема измењену артикулацију и јавља се у свим позицијама у речи: *не́сам*, *неде́ла*, *па́днем*, *ч'ерве́на*, *инфа́ркт*, *ч'и́нем*, *ч'ерве́н*.

12 Као и у суседним говорима (ДРАГИН 2019: 103, СУДИМАЦ 2020: 290).

13 О сугласнику *j* забележеном у примеру *јѐктар* аутори кажу да је *протетичке природе* и да се сусреће и у другим идиомима: такво *j* најпре се јавило у хијату „на-јексер”, а касније је добијен облик *јексер* (РЕМЕТИЋ 1985: 149–150). За наведене примере Јовић наводи да су по свом пореклу турцизми – или су из турског језика доспели у наш, те се може претпоставити „да се мекоћа почетног *e* схватала с неким палаталним елементом” (ЈОВИЋ 1968: 69).

Супституција *н* сугласником *р*: *панталоре*.

2.3.2. Сонанти *љ* и *њ*. Артикулација ових предњонепчаних гласова код неких информатора може бити померена у односу на стандардни српски језик у одређеним примерима, тако да се чује изговор обеју компоненти – *л* и *ј*.

Померена артикулација сонанта *љ* – *лј*: *ж'умбoлја*; *полјопривреда*;

Сонант *љ* без измена: *кoље*, *кицeље*, *фр'љам ж'ито*.

Супституција меког сонанта *љ* тврдим сонантом *л* врло је фреквентна у овим говорима: *полопривреда*, *Босилка*, *недела*.

Сонант *њ* није претрпео промене у погледу артикулације: *свиња*, *свињу*, *бокањћ'е*, *њoш'ња*, *пролeтњак*, *ш'трењика*,

Супституција *њ* сугласником *н*: *сукна*.¹⁴

Супституција *н* сугласником *њ*: *њoш'ња*.

2.3.3. Сонант *р*. Изговара се као у стандардном језику и налази се у свим трима позицијама у речима.

Иницијална позиција: *р'ђ'ав*, *рућ'ни рад*.

Медијална позиција: *кукуруs*, *ч'етири*, *сетeнбра*, *здрава*, *праска*, *виноград*, *први*.

Финална позиција: *мeтер*, *пeнђ'ер*.

Супституција *р* сугласником *л* у примеру *јел'у*место *јер*.

2.3.4. Сонант *в*. Ексерпирани примери сведоче да (а) је артикулација гласа *в* иста као у стандардном језику и (б) да се јавља полусонант *в*¹⁵ – глас прелазног типа који је ближи сонанту *в* него вокалу *у* и среће се доследно код свих информатора у одређеном броју примера.

(а) Иницијално *в*: *вода*, *виноград*, (*сам*) *видела*, (*у*) *војску*.

Медијално *в*: *овца*, *звони*, *покриваћ'*, *први*, *авлија*, *довде*, *Г'евг'ел'ија*, *у Свиницу*, *сви*.

Финално *в*: *сүв*, *примитов народ*.

(б) *право српски*, *девка*, *сакow*.

Присутно је губљење сугласника *в* у медијалној позицији: *оде* : *овде*.

Забележени су облици *правили* : *праили*.

Група *хв*- упрошћена је у примеру *фа́ла им* – дошло је до једначења *в* према фрикативном *х*, а затим до губљења овог консонанта: *хва́ла* > *фа́ла*.

Консонант *в* у карашевским говорима је у великом броју примера сличан сонанту *в* у стандардном српском језику, али: „[...] Понекад, ипак, као што је приметио и Е. Петровић у својој монографији, *в* нема особен лабио-дентални карактер. У таквим случајевима, *в* се понаша као посредни глас између *в* и *у*, једна

14 Овај пример можемо довести у везу и са обликом *сукно*.

15 Ову варијанту сонанта *в* Томић описује као неку врсту лабијалног *в* – *w* (ТОМИЋ 1984: 40).

врста лабијалног *в* (*w*), којег смо бележили са *в*(*y*)” (РАДАН 2015: 157–158).

Драгин описује сонант *в* у територијално блиским клисурским говорима и каже: „Постојаност или губљење ове фонеме факултативна је појава, тј. у неким лексема се редовно реализује [...] док је у неким именицама, придевима, придевским заменицама и у целој парадигми глагола на –авити нема” (ДРАГИН 2019: 104).

2.4. Губљење сугласника *д* из говорног ланца у кардиналним бројевима јавља се у испитиваној зони: *дваес и две године*.

Аутори ову појаву бележе и у банатским говорима шумадијско-војовђанског дијалекта – одлика *тамишке говорне зоне* (ИВИЋ, БОШЊАКОВИЋ, ДРАГИН 1994: 411), а она се везује „за познату лабавост изговора кардиналних бројева, која отвара врата редукционим променама. Можда је донекле улогу играла и даљинска дисимилација [...] али она није била неопходан чинилац.” (ИВИЋ, БОШЊАКОВИЋ, ДРАГИН 1994: 411).

На основу изнетих чињеница и анализираних транскрибованих примера, можемо дати схематски приказ консонантских јединица у говору Свиничана:

Сонанти:	в	ј	
	м	н	њ
	л'	љ	р
Праскави (оклузивни):	к	п	т
	г	б	д
Фрикативни (струјни):	ф	с	ш' (х)
	з	ж'	
Африкате (сливени):	ц	(ч')	ћ' (к')
	(s)	ђ'	(г')

3. Консонантске групе

У овом краћем поглављу описаћемо природу и судбину консонантских група¹⁶ у говору Свинице, имајући у виду њихову позицију у речи – иницијална, медијална и финална, као и дистрибуционе карактеристике. Ако сагледамо ексцерпираних примере приметимо да су неке консонантске групе (а) остале неизмењене, док су одређене (б) измењене, а настале су (б1) заменом одређеног консонанта; (б2) упрошћавањем, тј. губљењем одређеног консонантског елемента; (б3) уметањем самогласника.

(а) Неизмењене консонантске групе.

(а1) Неизмењене консонантске групе у иницијалној позицији:

ШК-: Група *шк*- у иницијалној позицији сачувана је у примеру *ш'ко̀ла* у продукцији појединих информатора;

СВ-: > *свиња́*, *свињу́*;

ЦВ-: > *цвети́* *ж'ито́*;

¹⁶ Уз напомену да овиме нису обухваћене све консонантске групе.

ЗР-: > з^рно;
 ЖЊ-: > се ж^њ'ње;
 СТР-: > стр^ук;
 ШТ-: > ш^т'тап;
 ПЧ-: > пч^е'ла;
 МЉ-: > зем^љ'а;
 ВЦ-: > ов^ц'а.

(б) Измењене консонантске групе

(б¹) Измењене консонантске групе настале заменом консонанта

ШК- > Ч'К-: ч[']ко^ла;¹⁷
 МН > МЛ-: Дисимилација мн- > мл-: мло^го, мло^ге ств^ари;
 ШТ- > Ш'Ћ-: пу^шћа, кр^шћење;
 СТР- > ШТР-: ш[']тре^њ'ика.

(б2) Измењене консонантске групе настале упрошћавањем

ЧЛ- > Ч- (члов^ѣк): ч[']ов^ѣк (ћ[']ов^ѣк);

ДН- > Н-: на^не; је^ну се^стру;

СТ- > С-: Финална група *ст-* обавезно се упрошћава губљењем безвучне плозивне компоненте: *петна^сес, једана^сес, деветна^сес, шесна^сес, ш^ѣс, трин^аес године*, али и у медијалном положају: *бо^л'есан*.

Напомена: забележени су облици и *бо^л'ес* и *бо^л'ест*.

4. О још неким запажањима у вези са консонантским системом

Лексема *онда* има партикулу к: *о^нда^к*.

Партикуле су везане и за прилоге: *-ре/-ра: озго^{ре}/озго^{ра}*.

Код предлога *с* често је извршена редупликација: *сас ов^у, сас уну^цима*.

Горенаведени облици *пу^шћа, кр^шћење* јесу форме у којима је група *ст-* присутна са фонетском изменом *шћ-*, а настала је као резултат подновљеног јотовања.

Резултати новог јотовања у већини примера подударни су са рефлексима које познаје стандардни српски језик.

Јотовање сугласничких група *јд-* и *јт-* забележено је у следећим примерима: *до^ћ'у, по^ћ'у*.

Међутим, забележен је облик *ку^тја*, у продукцији само једног информатора.

Пример *гво^жје* забележен је у неизмењеном облику.

Пример *гро^жје* забележен је у неизмењеном облику (резултат новог јотовања).

17 Измена консонантске групе ШК- условљена је индивидуалним карактеристикама говорника код којих изговор африкате *ч* варира од *ћ'* (у највећем броју случајева) до *ч'*. Такође, забележени примери сведочи о појави африкатизације која није тако честа у говору Свиничана (о африкатизацији у говору Прешева видети у ТРАЈКОВИЋ 2016).

5. Закључак

Овај рад доноси поглед на главне црте консонантског система српских говора у Банатској клисури у Румунији, конкретније у продукцији информатора из села Свиница. Ближе, настојало се да се опише консонантски систем у овом ареалу – да се сагледају инвентар и дистрибуција консонантских фонема, као и да се опишу консонантске групе и уоче језичке појаве везане за овај гласовни систем језика.

На основу приказаних и описаних примера ексцерпираних из грађе, сакупљене теренским истраживањима која су обављена у септембру 2022. године у Свиници, можемо видети да анализирани консонантске црте указују на сличност и постојање веза ових говора са суседним говорима описаним и на подручју Румуније и Србије и да има црта које се могу пронаћи и у косовско-ресавским и у призренско-тимочким дијалектима. Такође, анализа материјала указује и на постојање одређених црта које су *типичне* за овај говор, а које су се развиле као последица језичке интерференције или се могу тумачити специфичним развојем описаних говора.

Цитирана литература

- БОШЊАКОВИЋ 2009: БОШЊАКОВИЋ, Жарко. Напомена о консонантском систему говора Батовца (код Пожаревца). *Годишњак за српски језик и књижевност, година XXII, број 29*. Ниш: 47–53.
- БУГАРСКИ-СТЕПАНОВ 2008: БУГАРСКИ, Стеван. СТЕПАНОВ, Љубомир. *Историјски и културни споменици Срба у Румунском Банату*. Темишвар: Савез Срба у Румунији.
- ДРАГИН 2019: ДРАГИН, Гордана. Консонантски систем Дивича, Белобрешке и Старе Молдаве у Румунији. *Исходишта 5*, Темишвар / Ниш: 101–113.
- ИВИЋ 1956: ИВИЋ, Павле. Једна доскора непозната група наших говора: говори с незамењеним јатом. *Годишњак филозофског факултета I*. Нови Сад: 146–160.
- ИВИЋ 1957: ИВИЋ, Павле. О говору Галипољских Срба. *Српски дијалектолошки зборник, XII*. Српска академија наука, Институт за српски језик. Београд: 1–520.
- ИВИЋ 1988: ИВИЋ, Павле. *Преглед историје српског језика*. Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад, стр. 344.
- ИВИЋ 1994: ИВИЋ, Павле. Дијалектолошка проучавања говора призренскотимочке зоне, у: *Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката*, Зборник радова са научног скупа (Ниша Бања, јуна 1992), Ниш: Филозофски факултет у Нишу – Институт за српски језик САНУ, Београд - Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, 55–71.
- ИВИЋ 1995: ИВИЋ, Павле. Однос између карашевског и свиничког говора. *Македонски јазик ([за] год. 1989–1990, XL–XLI)*. Скопје: стр. 201–2015.
- ИВИЋ, БОШЊАКОВИЋ, ДРАГИН 1994: ИВИЋ, Павле. БОШЊАКОВИЋ, Жарко. ДРАГИН, Гордана. Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта (Прва књига: Увод и Фонетизам). *Српски дијалектолошки зборник XL*. Београд: 1–419.
- ЈОВИЋ 1968: ЈОВИЋ, Душан. Трстенички говор. *Српски дијалектолошки зборник XVII*. Београд: 1–234.
- МИЛОРАДОВИЋ 2007: МИЛОРАДОВИЋ, Софија. И ракију пијем сас медом. Дијалекатска скица Белобрешке (Румунија). *Проблеми словенске филологије XV*. Timișoara: 573–580.
- ПЕТРОВИЧ 1935: PETROVICI, E. *Graiul carașovenilor. Studiu de dialectologie slavă meridională*,

Imprimeria Națională, București.

РАДАН 2004: РАДАН, Михај. *У походе тајновитом Карашу*, Темишвар.

РАДАН 2015: РАДАН, Михај. *Фонетика и фонологија карашевских говора данас (прилог проучавању српских говора у Румунији)*. Нови Сад: Филозофски факултет, 5–431.

РЕМЕТИЋ 1985: РЕМЕТИЋ, Слободан. *Говори централне Шумадије. Српски дијалектолошки зборник XXXI*. Београд: 1–402.

РЕМЕТИЋ 2018: РЕМЕТИЋ, Слободан. Српски дијалекатски комплекс у светлу миграционих струјања (лингвистички и социоллингвистички аспект). *Српска славистика : колективна монографија*, стр. 327–344.

СОБОЉЕВ 1995. СОБОЉЕВ, Андреј. О неким јужнословенским говорним оазама у источној Србији, западној Бугарској и Румунији (Вратарница, Ново Село, Свиница). *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XXXVIII/2*, Нови Сад: 183–208.

СТЕПАНОВ 2006а: СТЕПАНОВ, Љубомир. *Поздрав из Дунавске клисуре*. Темишвар: Савез Срба у Румунији.

СТЕПАНОВ 2006б: СТЕПАНОВ, Љубомир. Статистички подаци о Србима у Румунији – *Date statistice despre Sârbii din România — Statistical Data about the Serbs in Romania. Темишварски зборник 4*. Нови Сад: 9–31.

СУДИМАЦ 2020: СУДИМАЦ, Нина. Особине консонантског система српских говора у Румунији (Пољадија). *Исходишта 6*, Темишвар: Савез Срба у Румунији – Центар за научна истраживања и културу у Румунији – Филозофски факултет Универзитета у Нишу, година 6, број 6, 285–297.

ТОМИЋ 1984: ТОМИЋ, Миле. Говор Свиничана. *Српски дијалектолошки зборник XXX*. Београд: 7–265.

ТОМИЋ 1987: ТОМИЋ, Миле. Говор Радимаца. *Српски дијалектолошки зборник XXXIII*. Београд: 303–474.

ТРАЈКОВИЋ 2016: ТРАЈКОВИЋ, Татјана. Говор Прешева. *Српски дијалектолошки зборник, LXIII*, Институт за српски језик, САНУ, Београд, 277–578.

Nina Lj. Sudimac

ABOUT SOME CONSONANT FEATURES OF SERBIAN SPEECH IN ROMANIA (SVINITA)

Summary

The paper presents the consonant features of Serbian speech in Romania, the region of Danube Gorge. Based on the field research conducted in September 2022, in Svinita, the most important consonant lines of this speech were presented, and they were compared with the neighboring speeches described. The research found almost all required consonant characteristics, as well as the numerous matches recorded in the descriptions of neighboring speeches.

Keywords: consonant system, phonetic system, Serbian, Svinita, Danube Gorge, Romania

Арсеније М. Сретковић*

Универзитет у Крагујевцу

Филолошко-уметнички факултет

Центар за научноистраживачки рад

ПРОФИЛИСАЊЕ ГОВОРНИКА НА ОСНОВУ ТЕКСТА: НА ПРИМЕРУ ОПРОШТАЈНОГ ПИСМА²

У овом раду се применом форензичко-лингвистичке некомпаративне методе профилисања говорника на основу језичког израза утврђују одлике аутора опроштајног писма. Два су циља овога истраживања: први, да утврдимо специфичне језичке одлике текста и други, да на основу добијених резултата укажемо на одлике аутора. Форензичко-лингвистичка анализа спроведена на опроштајном писму показала је неколико одлика аутора текста: 1) аутор је женског пола старости између педесет и шездесет година; 2) аутор је исељеник са територије зетско-сјеничког подручја; 3) аутор је скромног образовања; 3) аутор има оштећен вид; 4) на стилистичком плану аутор има развијену наративност; 5) писмо је написано у видно емоционалном нестабилном стању што се у језику манифестује понављањем лексема, појавом лексике увредљивог карактера, фрагментацијом текста, појавом фразеологизама и појавом стилских фигура.

Кључне речи: форензичка лингвистика, криминалистика, стилистика, ауторство, опроштајно писмо, језички маркери

1. Увод

Међу досадашњим форензичко-лингвистичким³ радовима на српском језику (JOVIČIĆ 2001; KAŠIĆ, ĐORĐEVIĆ 2010; MANOJLOVIĆ, JOVIĆ 2011; ĆETKOVIĆ 2014; NIKOLIĆ NOVAKOVIĆ 2017; MILOSAVLJEVIĆ 2020; REDLI 2020; PROKOPIJEVIĆ 2020; MILENKOVIĆ 2021;)⁴ мало је спроведених истраживања на узорцима из српског језика (NIKOLIĆ NOVAKOVIĆ 2017; PROKOPIJEVIĆ 2020; REDLI 2020; MILENKOVIĆ 2021). Највећи број радова из ове области је прегледног (теоријског) типа. Оваква ситуација условљена је чињеницом да је форензичка лингвистика млада научна дисциплина, те да још није примењена у криминалистич-

* arsenijekg034@gmail.com

2 Истраживање спроведено у раду финансирано је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Уговор о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2022. години број 451-03-68/2022-14/200198).

3 Назив „форензичка лингвистика” прихваћен је у литератури „западних” аутора. У руској литератури (у радовима појединих аутора) ова дисциплина назива се лингвокриминалистиком (GRAČOV 2016).

4 Неколико радова написано је из области форензичке фонетике (KAŠIĆ, ĐORĐEVIĆ 2009a; KAŠIĆ, ĐORĐEVIĆ 2009b; LONČAR RAIČEVIĆ, SUDIMAC 2017).

ким истрагама у Србији. Као последица таквог њеног статуса појављују се проблеми приликом прикупљања корпуса. Наиме, форензичким лингвистима често су недоступни текстови опроштајних писама, претећих писама, текстови изјава и текстови свих других жанрова у вези са криминалом. Разлог томе лежи у чињеници да се текстови погодни за форензичко-лингвистичку анализу третирају као поверљиви, а пошто форензичка лингвистика до сада није примењена у криминалистичким истрагама, форензичким лингвистима онемогућен је приступ.

Форензичко-лингвистичка истраживања зачета су у Великој Британији током 60-их година двадесетог века и примењују се у криминалистичким истрагама дуже од педесет година (NIKOLIĆ NOVAKOVIĆ 2017: 7). У Русији се такође форензичко-лингвистичка експертиза увелико примењује. У оквиру руског министарства унутрашњих послова упослени су лингвисти који редовно обављају лингвокриминалистичке експертизе (GALJAŠINA 2003). И британски и руски лингвокриминалисти сагласни су у дефинисању задатака који стоје пред лингвокриминалистом, односно форензичким лингвистом. Према литератури (GALJAŠINA 2003; OLSSON 2008; GRAČOV 2016; NIKOLIĆ NOVAKOVIĆ 2017), пред лингвокриминалистом налазе се следећи задаци: идентификација аутора документа, одређивање социјално-демографског портрета аутора анонимног или псеудоанонимног документа, утврђивање пола, узраста, професионалног опредељења, социјалног статуса, круга интересовања, места формирања језичких навика, одређивање психофизиолошког стања у моменту састављања текста, установљивање патологије умно-говорних процеса аутора, препознавање плагијата, откривање замаскираних говорних реализација и др. Идентификација аутора текста⁵, судећи по ставовима исказаним у досадашњој форензичко-лингвистичкој литератури, заузима једно од најважнијих места. О томе најбоље сведочи чињеница да су у литератури (OLSSON 2008; GRAČOV 2016; NIKOLIĆ NOVAKOVIĆ 2017) читава поглавља посвећена утврђивању ауторства. При томе, ваља напоменути да су у руској литератури о овом питању (GALJAŠINA 2003; GRAČOV 2016) приложене и спроведене лингвокриминалистичке експертизе.⁶

Руски лингвокриминалистички експерт Е. И. Гаљашина у својој књизи изложила је модел који се примењује у лингвокриминалистичким испитивањима при руском министарству унутрашњих послова. Наиме, као појединачне особености писаног текста које могу указати на профил аутора Елена Гаљашина је издвојила следеће навике: 1) ортографске; 2) интерпункцијске; 3) лексичко-фразеолошке; 4) синтаксичке; 5) стилистичке; 6) формално-логичке (GALJAŠINA 2003). Изложени модел прихваћен је у руској лингвокриминалистици и среће се и у радовима других аутора (GRAČOV 2016). Имајући у виду да поменути модел није само представљен у теорији већ да се као такав увелико примењује у истрагама он ће бити основа наше анализе. Отуда ће ово истраживање чинити следећи делови: 1) Ортографија; 2) Интерпункција; 3) Лексика и фразеологија; 4) Синтакса и 5) Стилистика.

Опроштајно писмо које поседујемо и које ће бити предмет форензичко-лингвистичке експертизе у овом раду уступила нам је породица преминуле особе.

5 Утврђивање ауторства назива се и форензичком стилистиком (TIERSMA 2014: 212).

6 Другим речима, не ради се о теоријском образлагању неопходности лингвокриминалистичких анализа, него о представљању конкретних, спроведених лингвокриминалистичких експертиза.

Наиме, особа Н. Н. оставила је опроштајно писмо неколико дана пре своје смрти. Смрт је наступила као последица метастаза на унутрашњим органима изазваних малигним тумором. Податке о премнулој особи нећемо у раду наводити због заштите података о личности. Такође, нећемо наводити имена, податке о породици као ни топониме који се појављују унутар текста. Сва имена означаћемо иницијалима Н. Н., а у случајевима у којима су имена докази неке језичке појаве изменићемо их.

У овом раду анализираћемо опроштајно писмо са становишта форензичке лингвистике применом некомпаративне форензичко-лингвистичке методе профилисања аутора на основу језичког израза. Према томе, пред нама су два задатка. Први, да утврдимо језичке особености опроштајног писма које поседујемо и други, да тумачећи језичке знакове укажемо на особености профила аутора. Лингвокриминалистичка експертиза не може потпуно идентификовати говорника, али може указати на бројне одлике личности која је писала текст (старост, пол, степен образовања, припадност нацији, припадност дијалекту и сл.) (NIKOLIĆ NOVAKOVIĆ 2009; ĆETKOVIĆ 2014). Служећи се пре свега моделом руског експерта, а онда и досадашњим форензичко-лингвистичким сазнањима покушаћемо да донекле идентификујемо аутора. Извештај ћемо приложити у виду закључка.

2. Ортографија⁷

У анализираном опроштајном писму постоје бројна ортографска огрешења. Међу њима најчешће су неправилно писање почетног слова, неправилна употреба великог слова, неправилно писање речце *не*, непримерено раздвајање лексема, изостављање гласова и дописивање графема. Поред ових постоје и друге ортографске грешке које се унеколико ређе појављују⁸. Но, за ову прилику битне су грешке високе фреквенције, па ћемо сваку понаособ издвојити. Једна од најприметнијих ортографских грешака тиче се писања великог и малог слова. У низу примера на позицијама на којима би по правилу (PSJ 2010) морало бити велико слово среће се употреба малог слова. Тако се на почетку прве реченице среће мало почетно слово: *ја своју судбину видим* (1). Малим почетним словом записана су и поједина властита имена како је то у примерима: *добро знаш да је радица испред тебе често викала не лажи само измишљаиш...⁹/ купила ми јована од кредита да имам да се пресвучем / немој да ме не сахраниш горе поред милана*. Такође, мало слово среће се у топониму: *нек ужива црни гавран у гори, у селишту*. Са друге стране, постоји одређени број примера који сведочи о правилној употреби великог слова. Тако се правилна употреба среће у следећим примерима: *Даница немој да ми пали свећу, врати је.../ Ако умрем немој криворепка Горица да ми пали свећу/ Драгана написала/ За Петра аманет*. Управо ови примери у којима се поштује ортографско правило писања великог слова сведоче о томе да је аутор знао за ово правило.

Неправилна употреба великог слова најуочљивија је у контекстима у који-

⁷ У сваком поглављу пажњу ћемо посветити само оним одликама које могу допринети профилисању аутора. Дакле, нећемо писати детаљну анализу језика писма.

⁸ Примера ради, такве су појава израза у *вези њих* и преношење дела реченице на следећу страницу писањем црте испред пренетог дела на новој страници (пр. *када би отишли – горе јер да би њојз скренуо пажњу*).

⁹ У свим примерима у којима се помињу имена и локалитети извршена је замена именица.

ма се велика слова срећу унутар реченица. Каткада су везници записани великим почетним словом како је то у следећим примерима: *ја своју судбину видим А ову судбину што сам дочекала од тебе и твоје мајке.../ ниси хте да ме зовнеш А знао си да је радица тамо.../ да нам деца стално заједно иду на гробље, Ако хоће*. Употреба великог слова, како показују примери, није у складу са ортографском нормом, већ се велика слова потпуно насумично појављују. О томе најбоље сведоче примери у којима се среће употреба великог слова унутар реченице.

јер сте ви мена мојој Живот Одузели када сам Прак прескочила код тебе и ње.../ никад ниси Ка човек Преговорио и стално си се Драо на мене и слушао Њу/ и често зовеш а она пуна лажа и фетова Па се после дереш/ ОПроштајно Писмо

Огрешења овога типа делом су условљена и чињеницом да аутор не употребљава интерпункцијске знаке. У првом реду, аутор не употребљава тачку, те се сходно томе почетак и крај реченице могу детектовати само по логичком смислу. Велика слова осим у поменутим контекстима срећу се у ситуацијама у којима аутор наглашава важност бележењем великог слова. Таква су два примера: *За Зорана Аманет/ АМАНЕТ*. За оба примера карактеристично је да су носиоци поенте овог текста: овај текст је захтев, тј. упута.

Једно од најчешћих ортографских огрешења јесте изостављање бројних гласова у медијалној и финалној позицији унутар лексема. О овом ортографском огрешењу сведоче бројни примери:

јер да би њојз (њојзи) скрену пажњу/ За кога ће да фета (фента) фетове (фентове)?/ многа са(м) зла претпела (претрпела)/ да их не матретираш као мене/ сваку плату поједеш са криворепком уз телефон зовући да добије (добијеш) фетове (фентове) од ње да би поле (после) од (оде) правио вику у кући/ деца једу само копије (кромпије)/ прочитај па се подсети шта сте радили од мене ти твоја криворепка (ти и твоја)/

Паралелно се у анализираном тексту појављују примери у којима је испоштована ортографска норма писања речце *не* и примери који сведоче о огрешењу овога правила. Према правопису (PSJ 2010), речца *не* се увек пише одвојено од глагола што у појединим ексцерпираним примерима није случај: *недаш реч да се преговори матретираш свија/ ти немораш уопште/ да ти не сметам*. Насупрот овоме, постоје примери који сведоче о поштовању ортографског правила: *испред тебе често викала не лажи/ немој да ме не сахраниш*. И ова напоредна употреба израза у којима се поштују правила и употреба израза у којима се не поштују правила може указивати на оштећеност вида и недостатак образовања аутора овог текста.

Осим поменутих ортографских огрешења постоје и она која се не могу довести у везу са оштећењем вида. Таква огрешења сведоче искључиво о слободној употреби писаног језика. Односно, сведоче о непознавању и непридржавању правила. Једно од таквих огрешења је раздвајање лексема. У анализираном тексту као разложене срећу се следеће лексеме: *И сада због једне криво/репке.../ немој да ми матретира децу да и она пате због криво/репке/ има за роман да напише/м/ Никад као супруг ни/си поразговарао самном./ матре/тираш свија*. Затим, осим раздвајања приметна су и казивионална спајања лексема као у примеру: *Аманети* (аманет ти

је) *божи, Никад као супруг ниси поразговарао самном*. Такође, и нелична употреба глагола *имати* који се у примерима изједначава са глаголима као што је глагол *требати* убраја се у ортографска огрешења која се не могу објаснити као последица оштећеног вида (пр. *има(м) још да пишем али не могу*).

На ортографском нивоу у анализираном тексту примећује се још једна појава. Наиме, аутор одређеним сегментима свога текста придаје већи значај што се у графици манифестује појавом великих слова. Односно, увећањем фонта слова. Да је аутор желео да истакне два сегмента на последњим двома страницама показује садржина. Наиме, на првој од двеју страница аутор изриче заповест да буде сахрањен на одређеном месту: *Аманети божи немој да ме не сахраниш овде горе поред Милана*. Притом, у доњем издвојеном делу истиче лексему *аманет*. На другој страници пак аутор исказује други захтев: *Памет у главу води рачуна деци немој да их матретираш*.

3. Интерпункција

У анализираном тексту готово да нема знакова интерпункције једино се појављују тачка (само у двама примерима) и знак узвика. Ево и првог примера употребе интерпункцијског знака: *матретираш свија а поготово мене кад ти кажем истину о оној криворепки коју цело село звало фентоношом. и добро знаш да је радица испред тебе често викала...* Такође, тачку срећемо и у изрицању једне од двеју забрана и то у реченици: *Јована да не долази на сахрану*. Са друге стране, знак узвика употребљен је приликом изрицања друге забране: *Немој криво репка да долази на сахрану да ми пали свећу!* Интересантно је да су обе реченице забране по садржини, међутим, крај једне обележен је тачком док је крај друге обележен знаком узвика. Ово несумњиво указује на однос аутора према особама на које се забрана односи. Видљиво је да аутор гаји негативна осећања јачег интензитета према другој поменутој особи и то се графички испољава употребом узвика.

Интересантно је да аутор знаковима интерпункције не означава ни туђи говор у оквиру свог дискурса, али да је свестан разлике између управног и неуправног говора показује дословно навођење туђих речи у писму. Наиме, у једном делу писма преноси адресанту говор другог лица упућен његовој мајци. Тада иако има могућност да преприча тај исказ наратор прибегава дословном преношењу говора, односно управном говору. О томе сведочи следећа реченица: *знаш да је Н. Н. пред тебе често викала не лажи само измишљааш*. Не само да нису забележени знакови интерпункције (реченицу треба овако записати: *Знаш да је Н. Н. пред тебе често викала: „Не лажи, само измишљааш!”¹⁰*), него није истакнут ни почетак реченице говора другог лица. Као и код осталих ауторових реченица једини показатељ почетка и краја реченице јесте њихов смисао.

Ако узмемо у обзир садржинску страну издвојене конструкције, као и њену стилогеност у овом контексту, видимо да је главни критеријум приликом избора између управног говора и неуправног говора била експресивност. То јасно показује да аутор не жели само да пренесе информације, већ жели да делује на адресанта. Говор другог лица омогућио је аутору да представи мајку адресанта из угла друге

10 Исправно смо написали само знаке интерпункције. Језички израз сачували смо дословно.

особе. Дакле, друга особа говори „Не лажи, само измишљаш!” ауторовој мајци. На тај начин аутор сугерише: „не мислим само ја да она говори неистине, већ су и други то приметили”. У сваком случају, и употреба туђег говора је стилистичко средство аутора писма.

4. Лексичко-фразеолошке одлике

Особености лексике у једном тексту могу указати на припадности аутора одређеним групацијама (KAŠIĆ, ĐORĐEVIĆ 2010: 122). Због тога ћемо у овом делу рада пажњу посветити лексичком нивоу. Међутим, нећемо описивати сву лексику која се појављује у писму због тога што највећи део лексике припада разговорном стилу. Пажњу ћемо посветити лексици која нам може бити од користи за откривање територијалне и дијалекатске припадности аутора. Најпре, у анализираном писму пажњу привлаче именице које се убрајају у турцизме и то: *аманет*, *фент* и *фентоноша*. Према речнику турцизама *аманет* се дефинише као „препука, повјерење, чување, завјет, светиња” (ŠKALJIĆ 1966: 92). Док је лексему *аманет* релативно лако пронаћи у литератури о турцизмима, лексему *фент* као и све лексеме изведене од ње није могуће наћи ни у једном речнику српског језика. Примера ради, ова лексема није забележена ни у *Речнику српског језика* (2007) нити у књизи *Турцизми у српскохрватском језику* Абдулаха Шкаљића. Лексему *фент* забележили су једино Џавид Беговић и Шефка Беговић (2012) и то на територији сјеничке општине. Речничко значење ове лексеме је, како наводе аутори, „*laž*” (BEGOVIĆ, BEGOVIĆ 2012: 119). Према томе, лексема *фентоноша* значила би „особа која лаже”. Чињеница да смо податке о овој лексеми пронашли у књизи *Sandžacki rječnik: prilog leksikografiji* показала нам је да смо на добром путу ка откривању територијалне и дијалекатске припадности аутора писма.

Осим турцизама приметна је високофреквентна употреба лексеме *криворепка*. Према речничком значењу ова лексема у мушком роду има два значења: 1) „који има крив реп” 2) „који храмље, хром, ћопав, шепав” (RSJ 592). Међутим, у анализираном писму лексема се не односи на животиње, већ на одређену особу коју ауторка именује овом лексемом. О томе најбоље сведоче контексти у којима се среће ова лексема.

А ову судбину што сам дочекала од тебе и твоје мајке криворепке Радице.../ Ниси био свестан шта криворепка фетљива лаже/ и то чиниш и сада због једне криво репке.../ кад ти кажем истину о оној криворепки.../ а криворепку зовеш по два пута днено.../ сваку плату поједеш са криворепком уз телефон/ све због криворепке фетљиве/ деца једу само копије да би ти звао криворепку...

Две значајне намере препознају се у издвојеним редовима текста. Прва, употребом лексеме *криворепка* за означавање особе исказана је негативна емоција аутора према особи о којој говори. Друга, аутор жели да увреди особу којој пише аманет будући да је реч о нечијем родитељу.

У оквиру именица занимљива је појава лексеме *супруг*. Ова лексема несумњиво припада административном стилу. Интересантан је контекст у којем се она појављује (пр. *Никад као супруг ни си Поразговарао самном*). Судећи по контексту аутор је употребом ове лексеме желео да нагласи да друга особа није испоштовала

обавезе које подразумева ступање у брак.

Међу ексцерпираним именицама лексема *праг* среће се у свом дијалекатском виду: *јер сте ви мена мојој Живот Одузели када сам Праг (<праг) прескочила код тебе и ње*. У финалној позицији ове речи приметна је појава десоноризације (обезвучавања) звучних крајњих консонаната што је једна од одлика српских дијалеката. Десоноризација звучних финалних консонаната својствена је и зетско-сјеничком дијалекту чије примесе срећемо у опроштајном писму (IVIĆ 1994: 202). Када је реч о глаголима пажњу привлачи неколико глагола и то: *преговорити*, *фентати*, *видети*, *звати*, *остати* и *малтретирати*. Глагол *преговорити* у овом облику није забележен у речнику (RSJ 2007). У анализираном писму он је врло фреквентан, а контексти у којима се среће показују да је његово значење исто као и значење глагола *проговорити* (пр. *Никад ниси ка човек Преговоријо/ недаш реч да се преговори*). Интересантно је да се у облику овог глагола између *и* и *о* среће глас *ј*. Према свему судећи, може се закључити да је овај глагол локализам, те да несумњиво припада зетско-сјеничком дијалекту. Томе у прилог иде и чињеница да се у писму појављује глагол *фентати* у чијем је корену реч *фент* о којој смо говорили. Значење овога глагола било би „лагати, измишљати”. Примеса дијалекта осведочена је и у презентском облику другог лица глагола *звати*: *ниси хте да ме зовнеш*. За ову прилику значајне су и појаве глагола *видети* и *остати*. Наиме, у писму се појављује инфинитив глагола *видети* без финалног *и* (пр. *истину ћеш тек сад видет*). Данило Барјактаревић, истраживач новопазарско-сјеничке зоне говора уочава да је инфинитив „код глагола на –ти двојак” (BARJAKTAREVIĆ 1966: 97), те да се „на целом овом подручју употребљава краћи облик без обзира на место у реченици” (BARJAKTAREVIĆ 1966: 97). Са друге стране, појављује се глагол *остати* у аористу, а чување претериталних времена је једна од карактеристика зетско-сјеничког дијалекта (BARJAKTAREVIĆ 1966: 102–103; VELJOVIĆ 2016: 529). Овај глаголски облик срећемо у следећем контексту: *Прошле године остадо сама...* Осим што сведочи о појави аориста у говору аутора, издвојени облик сведочи о губљењу гласа *х*, појави својственој српским дијалектима (IVIĆ 1994: 201). Напослетку, глагол *малтретирати* среће се у дијалекатском облику: *Памет у главу води рачуна деци немој да их малтретираш*.

Међу придевима у анализираном писму посебно место припада придеву *фентљива* који у свом корену има лексему *фент* (пр. *Све због криворепке фентљиве/ многа сам зла претпела од тебе и твоје криворепке фентљиве...*). Под лексемом *фентљива* у овом контексту подразумева се особа која говори неистине.

Напослетку, поменућемо заменичке облике и поредбену речцу *као*. У дативу личне заменице *она* среће се облик *њојз(и)*: *јер да би њојз скренуо пажњу/ хвала њози кад се сетила*. Такође, и облик присвојне заменице за треће лице једине женског рода је дијалекатски будући да је код њега приметно губљење гласа *х* својствено српским дијалектима (пр. *децу од њени(х) лажи си често малтретирао*). Од велике важности за наше истраживање јесу појава облика поредбене речце *као* и појава заменичког облика заменице *сви*. Акузатив заменице *сви* у анализираном тексту има облик *свија* што је иманентна одлика заменичког система зетско-сјеничког дијалекта (BARJAKTAREVIĆ 1966: 91). У облику поредбене речце *као* приметно је сажамање вокала чији је резултат вокал *а* (пр. *никад ниси ка човек Преговоријо*) што је

дијалекатска црта својствена зетско-сјеничким говорима (BARJAKTAREVIĆ 1966: 48). Ово сажимање присутно је у целом ареалу зетско-сјеничког дијалекта.

Међу заменичким облицима један пример заузима посебно место зато што сведочи о удвајању слогова: *јер сте ви мени мојој Живот Одузели*. Будући да у дијалектолошкој литератури (BARJAKTAREVIĆ 1966; IVIĆ 1994; VELJOVIĆ 2016;) није забележено удвајање слогова слично наведеном примеру у номинативу присвојних заменица мушког рода на територији зетско-сјеничког дијалекта чије примесе срећемо у овом писму издвојени пример сведочи о лошем виду и нестабилном емоционалном стању аутора. Очигледно је да је аутор желео да употреби синтагму *мој живот*, те да није приметио да је већ написао две графеме, па их је додао поново.

Према анализираној лексици, примесе зетско-сјеничког дијалекта препознају се и код употребе именица, глагола, придева, заменица и речце *као*. Анализа лексике показује да је ауторов матерњи дијалекат зетско-сјенички дијалекат, те да су лексеме попут лексеме *супруг* у ауторов говор ушле највероватније путем утицаја медија. Са друге стране, већинска лексика не припада зетско-сјеничком дијалекту, што несумњиво показује да је реч о исељенику са територије новопазарско-сјеничке зоне.

Поред нестандардне лексике у анализираном писму појављује се и незнатан број фразеологизама. Под фразеологизмима подразумевају се „устаљени скупови речи или сликовити изрази са преносним значењем у којима речи нису у слободној, већ у устаљеној, нераскидивој вези” (MIĆUNOVIĆ 2000: 338). Иако фразеологизми не указују директно на неку особину аутора, они верно сведоче о његовом наративу. Односно, и употреба фразеологизама открива изражајне способности аутора. Висока фреквентност фразеологизама у једном наративу указује на чињеницу да је употреба фразеологизама одлика ауторовог стила. Ево неколико ексцерпираних примера.

...када сам Праг прескочила код тебе и ње.../ води рачуна деци/ ово пишем и сузироним низ образе/

Сва три издвојена фразеологизма забележена су у литератури о фразеологизмима (MATEŠIĆ 1982). Притом, први од њих (*када сам Праг прескочила код тебе и ње*) има значење: „ući, stupiti u kuću” (MATEŠIĆ 1982: 507). Значење другог фразеологизма је „raziti/pripaziti na koga/na što” (MATEŠIĆ 1982: 554), док се под трећим подразумева одређена радња: „gorko plakati” (MATEŠIĆ 1982: 662). Наратор, дакле, несвесно употребљава фразеологизме, а они као такви указују на употребу фразеологизама као иманентног својства ауторовог говора. Будући да се фразеологизми „тешко преводе на други језик” (MIĆUNOVIĆ 2000: 339), њихова појава показује да је аутор матерњи говорник српског језика, тј. да није учио српски као страни.

5. Синтаксичке одлике

На комуникативном плану највећи број реченица у анализираном писму чине обавештајне реченице. Међутим, осим њих појављују се ретки примери узвичних и упитних реченица. При томе, упитне реченице појављују се у виду реторичког питања (пр. *За кога ће да фе(н)та фе(н)тове?/ Боже имали те?*). Ова врста питања

спада у „питања у формалном смислу, али не и функционално, јер иако таква реченица има упитни облик, она нема упитно значење” (PIPER, ANTONIĆ i dr. 2005: 677).

Са друге стране, узвичну реченицу срећемо као садржински најзначајнију реченицу овога писма јер је њома исказана забрана чије је образложење дато на претходним страницама писма (пр. *Немој криворепка да долази на сахрану да ми пали свећу!*). Забрана има „негативан карактер, и обично има јак интензитет директивности” (PIPER, ANTONIĆ i dr. 2005: 665). Забране осим у овом случају срећемо и у другим контекстима само што оне нису као претходна у форми узвичне реченице. Ево и неколико примера:

Јелена да не долази на сахрану./ Немој да ме не сахраниш овде горе поред Н. Н./ немој да их матретираш/

Такође, у анализираном писму среће се још један вид директивних исказа: захтев. Под захтевом се у литератури подразумева „најобичнији појавни облик заповести” (PIPER, ANTONIĆ i dr. 2005: 663). Захтев препознајемо у следећим реченицама.

Води рачуна деци/ прочитај на се подсети.../

Са форензичко-лингвистичког становишта занимљиве су још две синтаксичке особености. Прва од њих је појава вокативних израза, а друга је начин формирања реченица. У посматраном писму вокативни изрази срећу се два пута. Први пример сведочи о обраћању богу: *Боже има ли те*. Други пак пример утолико је занимљивији што открива ауторов однос према адресанту: *Стиди се сам од себе лудаче шта си радио...*

Вокативни израз у овом примеру налази се у медијалној позицији. Најчешћа функција вокативних израза јесте „изражавање емоционалног става” (PIPER, ANTONIĆ i dr. 2005: 651). Другим речима, аутор вокативном формом изражава негативно осећање према адресанту.

Напоследку, размотрићемо поступке формирања реченице. Судећи по анализираном тексту, аутор није водио рачуна о почецима и крајевима реченица. Међутим, по смислу оне се могу издвојити.¹¹ Анализираћемо комплексност реченица аутора опроштајног писма како бисмо увидели синтаксичке црте присутне на плану просте, односно сложене реченице. Најпре, издвојићемо део текста.

ја своју судбину видим А ову судбину што сам дочекала од тебе и твоје мајке криворепке Радице јер сте ви мени мојој Живот Одузели када сам Прак прескочила код тебе и ње са њеним лажима и фентовима и ти скакао на мене никад ниси ка човек Преговорио и стално си се Драо на мене и слушао Њу која је стално нешто измишљала о мени и ти си све слушао и био као Друг...ниси био свестан шта криворепка фетљива лаже и прави свађу од тих њених измишљања и фентова и стално се правила да је болесна када би отишли горе јер да би њој скрену пажњу а не мене и деца децу од њени лажи си често матретирао и то чиниш и сада због једне криво репке и често зовеш а она пуна лажа и фентова Па се после дереш недаш реч да се преговори матретираш свија а поготово мене кад ти кажем истину о оној криво репки коју цело село звало фетоношом.

11 Приликом поделе текста на мање целине ослањаћемо се на наша синтаксичка знања.

Три главне карактеристике ауторовог стила препознају се у наведеном тексту. Прва, текст је подељен на фрагменте, па се сходно томе среће велики број малих мисаоних целина. То најбоље илуструју искази:

ја своју судбину видим /А ову судбину што сам дочекала од тебе и твоје мајке криворепке Радице/ јер сте ви мени мојој Живот Одузели/ када сам Прак прескочила код тебе и ње са њеним лажима и фентовима/ и ти скакао на мене/ никад ниси ка човек Преговоријо

Друга особеност у формирању реченица јесте фреквентна употреба саставног везника и у нарацији. Везник и „обележава укљученост факата које повезује у јединствену целину” (JOVANOVIĆ SIMIĆ 2013: 92). Ево и текста.

ја своју судбину видим А ову судбину што сам дочекала од тебе и твоје мајке криворепке Радице јер сте ви мени мојој Живот Одузели када сам Прак прескочила код тебе и ње са њеним лажима и фентовима и ти скакао на мене никад ниси ка човек Преговоријо и стално си се Драо на мене и слушао Њу која је стално нешто измишљала о мени и ти си све слушао и био као Друг...ниси био свестан шта криворепка фетљива лаже и прави свађу од тих њених измишљања и фентова и стално се правила да је болесна

Приметно је да аутор због неразвијености синтаксичког нивоа свог језика прибегава једноставном, упрошћеном формирању сложених реченица. Другим речима, везник и омогућава повезивање претходне тврдње са новом, па представља један од најлакших начина формирања сложене реченице. Наратору је употреба овога везника омогућила да повеже низ својих тврдњи у једну целину. Да аутор не познаје добро синтаксу свог језика показује и неправилна употреба везника осведочена у бројним примерима. Ево неколико таквих примера.

Стално се правила да је болесна када би отишли горе јер да би њој скрену пажњу а не мене и деца децу од њени лажи си често матретирао

Није тешко приметити семантичку нескладност издвојених исказа насталу као последицу неправилне употребе везника. Примера ради, у издвојеном исказу везник *јер* претходи везнику *да* што је противно правилима српске синтаксе. Но, оно што је најзначајније за форензичко-лингвистичко испитивање анализираног писма јесте да све ове чињенице, и фрагментарност, и честа употреба везника *и*, и неправилна употреба везника сведоче о ниском степену образовања аутора што је значајна одлика коју је показала анализа синтаксичког нивоа.

6. Стилистичке одлике

На основу стилских одлика у анализираном тексту писмо несумњиво припада разговорном стилу. Начин обраћања у овом писму унеколико подсећа на говорну реализацију језика будући да се унутар текста појављују изрази карактеристични за разговорни стил. На стилистичком плану, или можда боље рећи реторичком, интересантна је појава стилских фигура. Тако се нпр. у анализираном тексту појављује компарација: *Никад ниси ка човек преговорио/ Никад као супруг ниси поразговарао*

самном¹². Занимљива је и појава метонимије (просторне)¹³. Ево и примера: *коју је цело село звало фентоношом*. Затим, у анализираном тексту бележили смо појаву реторског питања. Наиме, реторско питање у писму се појављује два пута: *За кога ће да фе(н)та фе(н)тове?/ Имали те боже?*. Притом, и најфреквентнија лексема у овом писму, *криворепка* пример је стилске фигуре-лексичке метафоре¹⁴. Осим лексичке метафоре појављује се и апозитивна метафора¹⁵ и то у примеру: *на се подсети шта сте радили од мене ти и твоја криворепка, црни гавран у гору*. Разуме се да је израз *црни гавран у гору* апозитивна метафора. Појаве лексичке и апозитивне метафоре нису толико зачуђујуће колико појаве таутологије¹⁶, етимолошке фигуре¹⁷, перифразе¹⁸ и алегорије¹⁹. Иако ретко таутологија се појављује у анализираном тексту: *пуна лажа и фентова*. Етимолошка фигура се такође појављује ретко, те свега један пример сведочи о њеној појави (пр. *За кога ће да фента фентове?*). Није случајно што њена појава стоји у блиској вези са речју *фент*. За перифразу се поуздано може рећи да је то најфреквентнија стилска фигура у анализираном писму. Забележено је неколико примера ове стилске фигуре.

Ако ми подигнеш један камен? (ако ме сахраниш)

Ово пишем и сузе роним низ образе (<плачем)

Немој криворепка Радица да ми пали свећу! (<немој да долази)

Када сам прак прескочила. (<кад сам ушла)

Напоследку, поменућемо и појаву алегорије. Наиме, ова стилска фигура појављује се само једном у анализираном писму. Среће се у следећој реченици: *нек ужива црни гавран у гори у Н. Н., нека гаче сваки дан и ноћ*. Интересантне су лексеме унутар ове алегорије *гавран, ноћ, гакање, црна боја*. Све оне алудирају на таму, несрећу и негативно осећање.

Гледано са стилистичког аспекта приметне су још две појаве. Најпре, приметна су понављања лексема *криворепка* и *фент*. Понављања у тексту никада нису опционална већ у највећем броју случајева служе као кохезивно средство како је то већ у литератури (KOVAČEVIĆ 2012) примећено. Друга важна појава јесте графич-

12 Компарација је стилска фигура која настаје „kada se nešto s nečim poređuje na osnovi nekih zajedničkih osobina koje redovno nisu neposredno uočljive” (SOLAR 1989: 78). Компарација „upozorava na osobita svojstva stvari, pojava i osoba, otkrivajući sličnosti i razlike koje često izmiču neposrednom iskustvu, iznenađuju i uzbuđuju čitaoca, ili mu pak ukazuju na određeni poseban aspekt posmatranja” (SOLAR 1989: 78).

13 Метонимија је стилска фигура код које се преношење врши на основу блискости (KOVAČEVIĆ 2015: 33). Просторна метонимија реализује се тако што се уместо помињања људи помиње простор на којем живе (у нашем случају то је *село*) (KOVAČEVIĆ 2015: 38).

14 Метафора је стилска фигура код које „означено (садржај) једнога знака преузима ознаку (израз) другога знака” (KOVAČEVIĆ 2015: 33).

15 Апозитивна метафора се према литератури (KOVAČEVIĆ 2015) дефинише као метафора у апоизијској форми.

16 Таутологија је је стилска фигура код које синоними творе синтаксичку везу (KOVAČEVIĆ 2015: 186)

17 Етимолошка фигура је „синтагматско уланчавање истокоријенских ријечи у глаголско-објектску, глаголско-адвербијалну или супстантивну синтагму” (KOVAČEVIĆ 2012: 146)

18 Перифраза је „конструкција, којом се из стилских разлога замењује проста или мање сложена језичка јединица којом се може изразити исти појам” (KOVAČEVIĆ 2015: 135)

19 Алегорија је стилска фигура која у свом саставу нема ниједну неметафоричку реч (KOVAČEVIĆ 2015: 31).

ко истицање. Није тешко приметити увећање фонта графема на последњим двама страницама, као ни истицање великим словима лексеме *аманет* (АМАНЕТ). Такође, графички су одвојене упуте од осталог текста. Све то показује да је аутор писма свесно издвојио одређене делове који су према његовом мишљењу значајнији од осталог текста. На плану текста уочава се жанровско одређивање написаног писма. Аутор текста наглашава да је то „Опроштајно Писмо”.²⁰

Стилистичка анализа опроштајног писма показала је да аутор у свом говору врло често употребљава стилске фигуре, те да је наративност одлика његовог говора. Такође, стилске фигуре увек сведоче о експресивности израза. Отуда би наративност и експресивност биле две најважније компоненте ауторовог говора.

Закључак

Форензичко-лингвистичка анализа спроведена у овом раду показала је да аутор не познаје ортографска правила српског језика. О томе сведоче неправилна употреба великог и малог слова, састављање речце *не* са глаголима, непримерено изостављање графема, дописивање графема и друге ортографске грешке. На основу ортографских одлика анализираног писма може се рећи да је аутор особа са нижим степеном образовања, али и са делимичним оштећењем вида о чему сведочи поновно дописивање слогова. Лексичко-фразеолошке навике аутора одликује појава турцизама, али и локализама (нпр. *преговорити*). Лексички слој несумњиво сведочи о пореклу аутора као и његовом матерњем дијалекту: реч је о исељенику са територије зетско-сјеничког дијалекта, или прецизније, са територије новопазарско-сјеничке зоне. Синтаксичке одлике анализираног текста показују да аутор не влада добро синтаксом српског језика, што опет потврђује тврдњу о ниском степену образовања аутора. Стилистичке одлике пак показују изузетно развијену наративност аутора. Наративност је одлика говора новопазарско-сјеничке зоне, па се на тај начин још једном потврђује тврдња о пореклу аутора. Ове издвојене одлике су, према томе, показале неколико особина аутора. Наиме, аутор је особа женског пола, старости око педесет година, веома лошег здравственог и социјалног стања, оштећеног вида, ниског степена образовања и исељеник је са територије зетско-сјеничког дијалекта, тј. новопазарско-сјеничке зоне. Резултати форензичко-лингвистичке анализе опроштајног писма удружени са осталим сазнањима важним за истрагу могу дати одговор на питање да ли је аутор особа која је преминула или је неко други написао писмо приписујући ауторство преминулој особи. Уопште, значај форензичке лингвистике (или прецизније, форензичке стилистике) показује се у свим ситуацијама у којима је потребно утврдити ауторство. Но, будући да у нашем раду није реч о нерасветљеном случају, наша намера је била да покажемо један од могућих начина профилисања говорника на основу текста.

Цитирана литература

- BARJAKTAREVIĆ 1966: BARJAKTAREVIĆ, Danilo. „Novopazarsko-sjenički govori”. Srpski dijalektološki zbornik, knjiga XVI (1966): 1–179. [orig.] БАРЈАКТАРЕВИЋ, Данило. „Новопазарско-сјенички говори”. Српски дијалектолошки зборник, XVI (1966): 20

И ово графичко истицање показује да аутор истицањем наглашава значај текста који пише.

1–179.

- BEGOVIĆ, BEGOVIĆ 2012: BEGOVIĆ, Džavid. *Sandžački rječnik: prilog leksikografiji bosanskog jezika*. Autori, Sarajevo, 2012.
- BLAGOJEVIĆ 2014: BLAGOJEVIĆ, Nikola. „Kako nas odaje jezik?: forenzička lingvistika – problem autorstva”. *Nedogledi: časopis za književnost*, god. 2, broj 2, (2014): 54–59.
- ČETKOVIĆ 2014: ČETKOVIĆ, Sanja. „Forenzička lingvistika”. *Analiza diskursa: teorije i metode*, Institut za strane jezike, Podgorica, 2014.
- GALJAŠINA 2003: GALJAŠINA, Elena. *Ustanovljenje fakta predvaritel'noj podgotovki pis'menih i ustnih tekstov*. Ekspertno-kriminalističeskii centr ministerstva vnutrennih del rossiiskoj federaciji, Moskva, 2003. [orig.] ГАЛЯШИНА, Елена. Установление факта предварительной подготовки письменных и устных текстов. Экспертно-криминалистический центр Министерства внутренних дел Российской федераций, Москва, 2003.
- GRAČOV 2016: GRAČOV, Mihail. *Sudebna-lingvističeskaja ekspertiza*. Flinta, Moskva, 2016. [orig.] ГРАЧЕВ. Судебно-лингвистическая экспертиза. Фланта, Москва, 2016.
- IVIĆ 1994: IVIĆ, Pavle. *Srpskohrvatski dijalekti: njihova struktura i razvoj*. Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad, 1994. [orig.] ИВИЋ, Павле. Српскохрватски дијалекти: њихова структура и развој. Издавачка књијарница Зорана Стојановића, Нови Сад, 1994.
- JOVIČIĆ 2001: JOVIČIĆ, Slobodan. „Forenzički aspekti prepoznavanja govornika”. *NTB: Nauka, tehnika, bezbednost: interdisciplinarni časopis*, god. 11, br. 1 (2001): 41–60.
- JOVANOVIĆ 2013: JOVANOVIĆ, Jelena. *Lingvistički i stilistički aspekti proučavanja rečenice*. Jasen, Beograd, 2013. [orig.] ЈОВАНОВИЋ, Јелена. Лингвистички и стилистички аспекти проучавања реченице. Јасен, Београд, 2013.
- KAŠIĆ ĐORĐEVIĆ 2009a: KAŠIĆ, Zorka. „Zašto je lingvistika postala forenzička veština?”. *Istraživanja u specijalnoj pedagogiji*, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd, 2009a: 469–482.
- KAŠIĆ ĐORĐEVIĆ 2009b: KAŠIĆ, Zorka. „Ostaci automatizma artikulacione baze kao forenzički markeri”. *ETAN zbornik radova*, Vrnjačka banja, AK 4.1 – 1–4, 2009b.
- KAŠIĆ, ĐORĐEVIĆ (2010): KAŠIĆ, Zorka. „Forensic Linguistics in Criminal Investigation”. *Nauka, bezbednost, policija: časopis Policijske akademije*, vol. 15, br. 1, (2010): 111–126.
- KOVAČEVIĆ 2012: KOVAČEVIĆ, Miloš. *Lingvostilistika književnog teksta*. Srpska književna zadruka, Beograd, 2012. [orig.] КОВАЧЕВИЋ, Милош. Лингвостилистика књијевног текста. Српска књијевна задруга, Београд, 2012.
- KOVAČEVIĆ 2015: KOVAČEVIĆ, Miloš. *Stilistika i gramatika stilskih figura*. Jasen, Beograd, 2015. [orig.] КОВАЧЕВИЋ, Милош. Стилистика и граматика стилских фигура. Јасен, Београд, 2015.
- LONČAR RAIČEVIĆ, SUDIMAC 2017: LONČAR RAIČEVIĆ, Aleksandra. *ACOUSTIC PARAMETERS OF SPEECH AS FORENSIC MARKERS FOR SPEAKERS OF PRIZRENTIMOK DIALEC*. Thematic conference proceedings of international significance ARCHIBALD REISS DAYS, Tom I, Volume I, Academy of Criminalistic and Police Studies, Belgrade, 2017: 461–473.
- MATEŠIĆ 1982: MATEŠIĆ, Josip. *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Školska knjiga, Zagreb, 1982.
- MANOJLOVIĆ, NIKOLIĆ NOVAKOVIĆ (2009): MANOJLOVIĆ, Dragan. „Forenzička lingvistika: uporedno pravni i kriminalistički aspekti”. *Strani pravni život*, 34/3, (2009): 109–128.
- MANOJLOVIĆ, JOVIĆ (2011): MANOJLOVIĆ, Dragan. „Forenzička lingvistika i njen značaj u transkripciji elektronski nadziranih i snimljenih razgovora”. *Kriminalističko forenzička*

- istrazivanja: zbornik radova, (2011): 77–87.
- MIĆUNOVIĆ 2000: MIĆUNOVIĆ, Ljubo. *Rečnik književnih termina: stilske figure i drugi izrazi*. Srpska školska knjiga, Beograd, 2000. [orig.] Лубо. Речник књижевних термина: стилске фигуре и други изрази. Српска школска књига, Београд, 2000.
- MILOSAVLJEVIĆ 2020: MILOSAVLJEVIĆ, Marija. „Forenzičko utvrđivanje identiteta na osnovu glasa”. *Lipar*, god. 21, broj 71, (2020): 265–280. [orig.] МИЛОСАВЉЕВИЋ, Марија. „Форензичко утврђивање идентитета на основу гласа”. *Липар*, год. 21, број 71, (2020): 265–280.
- MILENKOVIĆ 2021: MILENKOVIĆ, Branka. „Detecting deception through hedging in Forensic analysis of written statements”. *Srpski jezik: studije srpske i slovenske*, broj 26, (2021): 163–180.
- NIKOLIĆ NOVAKOVIĆ (2017): NIKOLIĆ NOVAKOVIĆ, Lidija. „Forenzička lingvistika: Prime-na metoda forenzičke lingvistike u kriminalističkim istragama pretnje”. *Evropski defen-dologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja*, Banja Luka, 2017.
- OLSSON 2008: OLSSON, John, *Forensic Linguistics: Second Edition*. Continuum International Pu-blishing Group, London, 2008.
- PEŠIKAN, MITAR i dr. 2010: PEŠIKAN, Mitar, Jovan Jerković, Mato Pižurica. *Pravopis srpskoga jezika*. Matica srpska, Novi Sad, 2010. [orig.] Пешикан Митар, Јован Јерковић, Мато Пижурица. Правопис српскога језика. Матица српска, Нови Сад, 2010.
- PIPER, ANTONIĆ i dr. 2005: PIPER, Predrag, Ivana Antonić, Vladislava Ružić, Sreto Tanasić, Ljudmila Popović, Branko Tošović. *Sintaksa savremenoga srpskog jezika: Prosta rečenica*. Institut za srpski jezik SANU, Beogradska knjiga, Matica srpska, 2005. [orig.] ПИПЕР, Предраг, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић. Синтакса савременога српског језика: Проста реченица. Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска, Београд, 2005.
- PROKOPIJEVIĆ 2020: PROKOPIJEVIĆ, Jelena. „Utvrđivanje autorstva I. Andrića u spornim tek-stovima objavljenim u časopisu Sveske Zadužbine Ive Andrića ”(brojevi 16 i 17). *Prilozi proučavanju jezika*, 51, (2020): 207–225.
- REDLI 2020: REDLI, Jelena. „Forenzičko utvrđivanje dvojnog autorstva u pisanom jeziku izjava i iskaza osumnjičenih i svedoka”. *Jezici i kulture u vremenu i prostoru: tematski zbornik*, knj. 9, (2020): 209–222. [orig.] РЕДЛИ, Јелена. „ Форензичко утврђивање двојног ауторства у писаном језику изјава и исказа осумњичених и сведока”. *Језици и културе у времену и простору: тематски зборник, књ. 9*, (2020): 209–222.
- SOLAR 1989: SOLAR, Milivoj. *Teorija književnosti*. Školska knjiga, Zagreb, 1989. [orig.] SOLAR, Milivoj. *Teorija književnosti*. Školska knjiga, Zagreb, 1989.
- ŠKALJIĆ 1966: ŠKALJIĆ, Abdulah. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Svjetlost, Sarajevo, 1966.
- TIERSMA 2014: TIERSMA, Piter. „Šta je forenzička lingvistika?”. *Bezbednost: časopis unutrašnjeg sekretarijata za unutrašnje poslove NR Srbije*, god. 56, br. 2, (2014): 210–216.
- VELJOVIĆ 2016: VELJOVIĆ, Bojana. *Glagolski sistem govora Tutina, Novog pazara i Sjenice-oblici i upotreba*. Filološko-umetnički fakultet, Kragujevac, 2016. [orig.] ВЕЉОВИЋ, Бојана. Глаголски систем говора Тутина, Новог пазара и Сјенице - облици и употреба. Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац, 2016.
- VUJANIĆ, MILICA i dr. 2007: VUJANIĆ, Milica, Darinka Gortan Premk, Milorad Dešić, Rajna Dragičević, Miroslav Nikolić, Ljiljana Nogo, Vasa Pavković, Nikola Ramić, Rada Stijović, Milica Tešić, Egon Fekete. *Rečnik srpskoga jezika*. Matica srpska, Novi Sad, 2007. [orig.] ВУЈАНОВИЋ, Милица, Даринка Ђортан Премк, Милорад Дешић, Рајна Драгићевић, Мирослав Николић, Љиљана Ного, Васа Павковић, Никола Рамић, Рајна Драгићевић, Мирослав Николић, Љиљана Ного, Васа Павковић, Никола Рамић,

Рада Стијовић, Милица Тешић, Егон Фекете. Речник српског језика. Матица српска, Нови Сад, 2007.

Arsenije M. Sretković

PROFILERSTELLUNG DES ERZÄHLERS ANHAND DER TEXTGATTUNG IM BEISPIEL EINES ABSCHIEDSBRIEFES

Zusammenfassung

In dieser Arbeit wurden die Eigenschaften des Autors mit Hilfe der inkompatiblen forensisch-linguistischen Methode in einem Abschiedsbrief aufgrund der sprachlichen Bezeichnung dargestellt. Hier befinden sich zwei Forschungsziele: Das erste Ziel ist die Feststellung der spezifischen Gattung des Textes und das zweite Ziel ist, dass wir mit Hilfe des Endergebnisses die Eigenschaften des Autors darstellen können. Die forensisch-linguistische Analyse, die in dem Abschiedsbrief durchgeführt wurde, zeigt uns, dass der Autor mehrere Eigenschaften besitzt: 1) der Autor ist weiblich im Alter zwischen 50-60 Jahre; 2) der Autor hat eine bescheidene Bildung; 3) der Autor hat ein schlechtes Sehevermögen; 4) der Autor ist ein Flüchtling aus der Region Zeta-Sjenica; 5) in der stilistischen Hinsicht hat der Autor eine geprägte Erzählfähigkeit; 6) der Brief wurde sehr offensichtlich in einer emotionalen Instabilität verfasst und dies kann man sehen, indem sich die Lexemen wiederholen, es wurden auch Lexemen beleidigender Art verwendet und die Textfragmentierung wurde hier auch durchgeführt.

Schlüsselwörter: Forensische Linguistik, Kriminalistik, Stilistik, Urhebererschaft, Abschiedsbrief, Sprachliche Markierungen

ПРИЛОГ

За Н. Н. аманет²¹

ја своју судбину видим А ову судбину што сам дочекала од тебе и твоје мајке криворепке Н. Н. јер сте ви мени мојој Живот Одузели када сам Прак прескочила код тебе и ње са њеним лажима и фентовима и ти скакао на мене никад ниси ка човек Преговоријо и стално си се Драо на мене и слушао Њу која је стално нешто измишљала о мени и ти си све слушао и био као Друг опрт ниси био свестан шта криворепка фетљива лаже и прави свађу од тих њених измишљања и фетова и стално се правила да је болесна када би отишли горе јер да би њој скрену пажњу а не мене и деца децу од њених лажи си често матретирао и то чиниш и сада због једне криво репке и често зовеш а она пуна лажа и фетова Па се после дереш недаш реч да се преговори матретираш свија а поготово мене кад ти кажем истину о оној криворепки коју је цело село звало фентоношом. И добро знаш да је Н. Н. пред тебе често викала не лажи само измишљаш а ти се правиш блесав само још копиле што ми није поставила. Прошле године остадо сама јер си знао да сам болесна ниси хте да ме зовнеш А знао си да је Н. Н. тамо хвала ти на томе (не смеш од фенте) А криворепку зовеш по два пута дневно нека А ја немам пара да купим одећу купила ми Н. Н. да имам да се пресвучем хвала њози кад се сетила ово пишем и сузе роним низ образе сваку плату поједеш са криворепком уз телефон зовући да добије фентове од ње да би поле одравијо вику у кући на мене и децу има ли те боже ово види никад као супруг ниси Поразговарао самном све због криворепке фетљиве деца једу само копије да би ти звао криво репку хвала ти то што радиш тек ћеш да видиш али ће ти бити касно само немој да ми матретираш децу да и она пате због криворепке Н. Н. нек ти буде поука ово у вези њих да их не матретираш као мене Стиди се сам од себе лудаче шта си радио много сам зла претпела од тебе и твоје криво репке фетљиве а сада За Кога ће да фента фентове све јој је слободно од мене нек ужива црни гавран у гори

21 Трудиле смо се да веродостојно пренесемо текст писма. Притом, издвојили смо делове које је и аутор издвојио.

у селишту ма нека гаче сваки дан и ноћ али мене неће имати нек се наслади пишем писмо док сам у свесном стању да ти докажем истину ћеш тек сад видет Аманети божи ако умрем немој криворепка Н. Н. да ми пали свећу и Н. Н. немој да ми пали свећу врати је. Аманет / Аманет божи²² немој да ме не сахраниш овде горе поред Н. Н. да нам деца стално заједно иду на гробље ако хоће ти немораш уопште да ти несметам иди поре криво репке

Немој криво репка да долази на сахрану да ми пали свећу! АМАНЕТ²³

Н. Н. да не долази на сахрану. АМНЕТ

Опроштајно Писмо

Н. Н. написала²⁴/ Памет у главу води рачуна деци немој да их матретираш због криво репке фентљиве кује стално прочитај па се сети шта сте радили од мене ти твоја криво репка црни гавран у гору Ако ми подигнеш један камен а и не мораш немој име криво репке да пишеш аманети божи/ Сад је време да завршим са ови има још да пишем али не могу да се више потресам има за роман да напише м

(аманет прочитај пред децу)

22 Управо на овом месту увећан је фонт графема.

23 И код ових реченица приметно је увећање фонта графема.

24 Овај израз стоји као наслов последње странице писма.

Наталија Н. Стојменовић*

Универзитет у Нишу**

Филозофски факултет

Студент МАС србиистике

ПРЕСУПОЗИЦИЈА ИЗРИЧАЈА СА ИТЕРАТИВНИМ ГЛАГОЛИМА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

У овом раду се истражује пресупозиција коју у изричају окидају итеративни глаголи у српском језику. Циљ рада је тестирање пресупозиције итеративних глагола у српском језику, те провера да ли се они понашају попут итеративних глагола у другим језицима, односно да ли пресупонирају да се денотирани догађај претходно реализовао барем једном, као и њихова класификација на тврде или меке окидаче пресупозиције. Испитивани глаголи упоређени су помоћу неорајхенбаховског модела, а у истраживању смо користили корпусну методу и квалитативну анализу. Истраживање је показало да глаголи *вратити*, *поновити* и *повратити*, који су преводни еквиваленти Левинсонових итератива (1983), окидају предвиђену пресупозицију да се денотирани догађај се претходно барем једном реализовао. Такву пресупозицију окидају и глаголи *реиздати*, *редефинисати*, *преиспитати*, *преформулисати*, код којих префикс уноси значење понављања. Ове глаголе назвали смо репетитивним, пошто испитивани итеративни глаголи (*куцкати*, *јављати се*, *лупкати*, *дошаптавати*, *ручавати*, *виђати*) окидају пресупозицију „денотирани догађај се претходно барем двапут реализовао”. Репетитивни и итеративни глаголи разликују се по позицији пресупозиције на неорајхенбаховској оси: у првом случају, пресупозиција се налази лево од временских одсечака / тачака у којима се реализују изричај, догађај и референцијална тачка, а у другом случају пресупозиција се налази унутар временског одсечка. С обзиром на то да сви анализирани глаголи окидају пресупозицију која се не поништава променом контекстуалних поставки, према подели Д. Абуш (2002), класификовани су као тврди окидачи пресупозиције.

Кључне речи: српски језик, пресупозиција, окидачи пресупозиције, неорајхенбаховски модел, тврди окидачи, итеративни глаголи

1. Увод

У овом раду бавићемо се испитивањем пресупозиције коју у српском језику уводе итеративни глаголи. У семантичкој и прагматичкој литератури о појму пресупозиције полемише се скоро седамдесет година, али је природа овог феномена и даље отворено питање. У семантичким приступима, предност се даје одређеним језичким изразима, док се из прагматичке перспективе истиче утицај контекста на деривацију пресупозиције. Ипак, и семантичари и прагматичари сагласни су да по-

* n.stojmenovic-19418@filfak.ni.ac.rs

2 Рад је настао у оквиру истраживања спровођеног приликом израде завршног рада на ОАС србиистике, под менторством проф. др Бранимира Станковића.

стоје неке лексеме које својим значењем уводе пресупозицију, а које се дефинишу као „окидачи” пресупозиције. Пошто смо уочили празнину у србистичкој литератури у погледу тестирања пресупозиције на материјалу српског језика, одлучили смо да са Левинсонове листе окидача пресупозиције (LEVINSON 1983) проверимо статус итеративних глагола.

Истраживање смо спровели пратећи три хипотезе. Прва је била да ће итеративни глаголи у српском језику доносити пресупозицију „описани догађај се претходно макар једном реализовао”, у складу са Левинсоновим тврдњама (LEVINSON 1983). Из ове хипотезе произашла је и претпоставка да се циљни глаголи неће разликовати када их сагледамо из неорајхенбаховског угла. Последња хипотеза подразумевала је да ће се итеративни глаголи у српском језику у погледу очувања пресупозиције понашати попут итератива који су тестирани у другим језицима, те да ће на њих бити применљива теорија о меким и тврдим окидачима Д. Абуш (ABUSCH 2002).

Рад је организован у шест поглавља. Након краћег увода следи поглавље које смо назвали Теоријско-методолошки део рада. У њему смо представили претходна истраживања пресупозиције у страној и домаћој литератури, а потом дефинисали предмет, циљеве, хипотезе и методе које смо користили током овог истраживања. У трећем поглављу, које чини главни део рада, анализирали смо пресупозицију коју у српском језику окидају итеративни глаголи, и то на примерима ексцерпираним из *Српског мрежног корпуса*. У четвртом делу смо резултате сумирали и осветлили из углова теоријских приступа наведених у теоријском делу рада, а насловљен је као Дискусија. Пето поглавље је Закључак.

2. Теоријско-методолошки део рада

У овом поглављу поставићемо теоријски оквир у виду кратког прегледа претходних истраживања о пресупозицији изричаја, а потом ћемо одредити методолошки оквир: навешћемо предмет и циљ рада, хипотезе и методе које смо користили. Ради прегледности, поглавље ћемо поделити на два потпоглавља са засебним целинама.

2. 1. Претходна истраживања

У првом потпоглављу теоријско-методолошког оквира представимо истраживања о пресупозицији у страној и домаћој литератури. Ради се о испитивањима која су релевантна за феномен пресупозиције, а покривају три теме:

1. услови појављивања пресупозиције;
2. окидачи пресупозиције;
3. пресупозиције итератива.

2.1.1. Услови појављивања пресупозиције

Иако се о феномену пресупозиције полемисе око седамдесет година, лингвисти (STRAWSON 1952, STALNAKER 1974, LEVINSON 1983, ABUSCH 2002,

SIMONS 2006, KARTTUNEN 2016) нису усаглашени око њене природе и услова у којима се појављује. У овом потпоглављу представимо потенцијалне приступе пресупозицији. Истичу се две перспективе:

а) семантичка – аутори сматрају да су одређени језички изрази заслужни за окидање пресупозиције (STRAWSON 1952, LEVINSON 1983, KARTTUNEN 2016);

б) прагматичка – аутори заступају став да пресупозиције немају језички изрази сами по себи, већ су за њих одговорни говорници (STALNAKER 1974, SIMONS 2006).

Семантички приступ подразумева да поједини језички изрази доносе одговарајуће пресупозиције. Још је Стросон (P. F. Strawson) приметио да је квантификатор *сви* у примеру (1): *Сва Џонова деца спавају* заслужан за пресупозицију *Џон има децу, најмање троје* (STRAWSON 1952).

(1) Сва Џонова деца спавају.

»³ „Џон има децу, и то најмање троје”

Из прагматичког угла, „људи су ти, пре него реченице, пропозиције или говорни чинови, који имају или производе пресупозицију” (STALNAKER 1974: 151). Тако би пропозиција *p* била „прагматичка пресупозиција говорника у датом контексту” (STALNAKER 1974: 151), а под контекстом се подразумева заједничка основа интерлокутора. Према Сталнакеру, „комуникација, лингвистичка или не, уобичајено се дешава наспрам позадинских уверења и претпоставки, које говорник и његова публика деле, те која су препозната као заједничка” (STALNAKER 1974: 150). Дакле, „у овом приступу, пресупозиције су нешто попут позадинских уверења локуторових пропозиција, чију истинитост он узима здраво за готово, или барем тако делује” (STALNAKER 1974: 150).

Међутим, Менди Симонс, која ће редуковати Сталнакеров модел, истиче како и сам Сталнакер предвиђа да „неке пресупозиције јесу *конвенционална* својства одређених речи и реченица; друге су резултат конверзацијских инференци” (SIMONS 2006: 1). Левинсон (LEVINSON 1983) и Абуш (ABUSCH 2002) разликују *семантичку пресупозицију* и *прагматичку пресупозицију*, при чему признају могући утицај контекста или заједничке основе саговорника на пресупозицију, али уједно препознају и језичке изразе који доносе пресупозицију.

Дакле, у истраживању пресупозиције кренуло се од могућих језичких форми које је окидају. Испитивања су потом била окренута ефектима контекста на пресупозицију, а модерни приступи, које бисмо можда могли назвати семантичко-прагматичким, не оспоравају прагматичку природу пресупозиције, али не искључују ни особину неких језичких израза да пресупонирају одговарајуће тврдње. Не оспоравајући утицај контекста на деривирање пресупозиције у многим ситуацијама, у даљем истраживању посветићемо се оним пресупозицијама које су резултат употребе одговарајућих речи, тј. које уводе тзв. „окидачи пресупозиције”.

2.1.2. Окидачи пресупозиције

3 Симбол » користи се за маркирање пресупозиције.

У овом делу рада представимо истраживање окидаче и њихову могућу класификацију, као и стање у домаћим радовима.

Левинсон (LEVINSON 1983) наводи како су дотад истраживање пресупозиције:

- а) личних имена и дефинитних дескрипција;
- б) квантификованих номиналних фраза;
- в) временских клауза;
- г) аспектуалних глагола.

У истој књизи, нешто касније, наводи 13 окидача пресупозиције који су преузети са Картуненових предавања:

- 1) дефинитне дескрипције;
- 2) фактивни глаголи;
- 3) имплицативни глаголи;
- 4) аспектуални глаголи;
- 5) итеративи;
- 6) глаголи којима се исказују оптужба, осуда, критика;
- 7) временске клаузе;
- 8) расцепљене клаузе;
- 9) имплицитни расцепи са наглашеним конституентом;
- 10) поређења и контрасти;
- 11) нерестриктивне релативне клаузе;
- 12) контрафактуални кондиционали;
- 13) питања.

Ова листа није коначна, а на крају крајева, није у потпуности ни тачна. Сам Картунен ће дати себи задатак да покаже „зашто ставке на Левинсоновој листи не би требало да буду обједињене” (KARTTUNEN 2016: 705). Тако ће, на пример, предложити брисање имплицативних глагола са ове листе. Ваљало би размотрити њихово придруживање Грајсовим конвенционалним импликатурама, али у овом раду се тиме нећемо бавити.⁴

Најавили смо и да ћемо представити једну класификацију окидача. Дорит Абуш (ABUSCH 2002) уводи поделу окидача пресупозиције на тврде и меке. Они се разликују у погледу очувања пресупозиције коју доносе. Код меких окидача (какви су аспектуални глаголи) пресупозиција је слаба и контекстуалне поставке је могу поништити. Тврди окидачи имају јаку пресупозицију која се не може поништити, већ само суспендовати када говорник не заузима став у погледу њене истинитости.

Што се тиче домаћих радова, у њима готово и да се не говори о пресупозицији и језичким изразима који је уводе. Осамдесетих година Батисић пише о неким погледима на пресупозицију, дајући само кратак преглед дотадашњих приступа пресупозицији: „У једном краћем осврту на проблем о којему се у последње вријеме доста расправљало и о којем постоје разна мишљења и не баш много сагласности, природно је да се могу обухватити само неки карактеристичнији моменти” (BATISIĆ

⁴ Конвенционалне импликатуре су језички изрази који речено обогаћују додатним значењем независно од контекста. (GRICE 1975)

1980: 153). У скорије време, узимајући у обзир широки спектар резултата страних лингвиста, Станковић резимира како су типични окидачи пресупозиције „властита имена, поједини номинални изрази, квантификатори, одређени везници и фазни глаголи” (STANKOVIĆ 2020: 147), а потом додаје како су у литератури највише анализирани „фактивни глаголи, имплицативни глаголи, итеративни и адвербијали начина, временске клаузе, тзв. раздвојене (расцепљене) реченице, нерестриктивне релативне реченице, контрафактуални кондиционали, различити типови питања, те сортално рестриговани предикати различитих категорија” (STANKOVIĆ 2020: 148).

Према нашем сазнању, изузетак је Иван Књиџар (2019), који примећује како је главни проблем у досадашњим теоријским објашњењима пресупозиције „изостанак прецизног дефинисања инхерентних и дистинктивних одлика пресупозиције, на основу којих би се она разграничила од других врста импликацијских феномена” (KNJIŽAR 2019: 18). Параметри којима се служи у дефинисању пресупозиције и других импликација су: информативност, прагматичност / семантичност и формална маркираност (KNJIŽAR 2019). Он пресупозицији приступа из формално-функционалног угла, „подразумевајући однос између лексичко-граматичке структуре реченице и дискурсног (језичког / ванјезичког) контекста” (KNJIŽAR 2019: ii). Овај аутор теоријски дефинише пресупозицију и супротставља је сличним појавама:

„У теоријском делу, на првом месту, дефинишемо пресупозицију као прагматичку пропозицију коју говорник сматра претпостављеном (неинформативном) и која стоји у релацији са неким формалним реченичним елементом. Оваку дефинисану, пресупозицију одвајамо од других сличних појава: конвенционалне и конверзацијске имплицатуре (=информативне импликације), логичке (=непрагматичке) импликације, имплициране премисе (формално немаркиране неинформативне импликације)” (KNJIŽAR 2019: ii).

У овом делу рада поменули смо постојеће анализе језичких израза који доносе пресупозицију, могућу класификацију окидача пресупозиције и стање у србистичкој литератури. Морамо да закључимо да је у србистичкој литератури мало оригиналних радова о пресупозицији. Преглед који смо дали показује нам да домаћи лингвисти превасходно прате феномен пресупозиције кроз истраживања која се појављују у европској прагматици и семантици, али и да је пресупозиција ретко тестирана на материјалу српског језика. Како бисмо ухватили корак са модерним токовима у лингвистици, потребно је да се више истраживача посвети овој језичкој појави.

2.1.3. Итеративни глаголи

Ово потпоглавље биће приказ постојећих анализа пресупозиција итеративних глагола. У својој *Прагматици*, Левинсон на списак окидача ставља итеративе, обједињујући итеративне адвербијале (примери 2 и 3) и итеративне глаголе (4) (LEVINSON 1983).

(2) Летећи тањир је дошао / није дошао *поново*.

» „Летећи тањир је дошао и пре”

(3) Не можеш *и даље* да набавиш те бомбоне.

» „Некада си могао да набавиш те бомбоне”

(4) Карл је *вратио* / *није вратио* власт.

» „Карл је имао власт”

У наведеним примерима Левинсон претпоставља да маркирани итеративи доносе одговарајуће пресупозиције, те наводи још неке итеративе: *други пут*, *вратити се*, *повратити*, *поновити*, *по n-ти пут*, без даље анализе.

Приликом коментарисања Левинсонове листе, Картунен такође не анализира детаљно итеративе, већ само наводи да се ради о једноставним случајевима пресупонирања, као и код дефинитних дескрипција, временских клауза, расцепљених клауза, имплицитних расцепа са наглашеним конституентима, поређењима, контрастима и питањима (KARTTUNEN 2016).

Менди Симонс примећује да се „пресупозиције са јасно препознатљивим лексичким окидачем, као што су *чак*, *такође* и *поново*” (SIMONS 2001: 433) не поништавају на исти начин као што је то случај са пресупозицијама које уводи глагол *престати*. Наиме, очекујемо да ће лексема *поново* окинути пресупозицију да се описани догађај претходно реализовао, те да ће се ова пресупозиција појавити у сваком контексту. Као последица тога, неприхватљиво је рећи (5):

(5) *Не знам да ли је Џејн икада изнајмила „Менхетн”, али можда ће га изнајмити поново.

Са друге стране, фазни глагол *престати* пресупонира да се описана радња претходно вршила (6). Међутим, одређене контекстуалне поставке могу довести до тога да се ова пресупозиција не окида (7):

(6) Џон је престао да пуши 1. јануара.

» Пре 1. јануара Џон је пушио”

(7) Реченица из рекламне брошуре: „Ако сте престали да пушите у 2001. години, можете тражити одштету од Фонда дуванске индустрије.”

» „Пре 2001. године сте пушили”

Очигледно, према томе како чувају своју пресупозицију, адвербијал *поново* био би тврди, а фазни глагол *престати* меки окидач. Дорит Абуш (ABUSCH 2002) анализира итератив *такође* као тврди окидач. Подсетићемо, тврди окидачи чврсто чувају пресупозицију коју доносе, те се она не поништава контекстуалним поставкама, стога је прагматички депласирано изговорити следећи пример (8):

(8) *После првог састанка, Џон ће или пропустити други састанак такође, или ће присуствовати следећем састанку такође.

Оваква анализа применљива је и на језичке изразе *исто*, *чак*, *поново* (ABUSCH 2002).

У овом одељку навели смо радове Левинсона (LEVINSON 1983), Картунена (KARTTUNEN 2016), Абуш (ABUSCH 2002) и Симонс (SIMONS 2001) у којима се

анализирају пресупозиције итератива. Левинсон у итеративе убраја неке адвербијале и глаголе и пресупозицију коју доносе илуструје примерима, али их ни на који начин теоријски не дефинише. Исто чини и Картунен, који само наводи да је пресупонирање итеративима једноставно. Абуш дефинише разлику између тврђих и меких окидача, при чему итеративни адвербијал *такође* сврстава у тврде окидаче. Следећи исту класификацију, Симонс показује да је адвербијал *поново* тврди окидач пресупозиције.

Да резимирамо: у првом потпоглављу Теоријско-методолошког оквира говорили смо о претходним истраживањима пресупозиције. Представили смо промишљања о самој природи пресупозиције и условима њеног појављивања, истраживане окидаче пресупозиције са посебним одељком о пресупонирању итеративима.

2. 2. Методолошки оквир

Предмет овог рада је пресупозиција изричаја са итеративним глаголима у српском језику. Проблем смо дефинисали на основу празнине уочене у србистичкој литератури на тему пресупозиције. Бавили смо се итеративним глаголима који су преводни еквиваленти Левинсонових (LEVINSON 1983) итератива: *вратити* (*to return*), *поновити* (*to repeat*), *повратити* (*to restore*). Након тога, испитивали смо глаголе који су класификовани као итеративни у граматикама српског језика. Тако Станојчић и Поповић наводе да су итеративни (учестали) глаголи они „који значе више пута понављане радње или стања, које се врше неограничено, али са прекидима” (STANOJČIĆ, POPOVIĆ 1992: 98). То би били глаголи *куцкати*, *јављати се*, *прибојавати се*. Клајн и Пипер бележе следеће стање: „У несвршене глаголе спадају и глаголи са значењем учесталости радње, нпр. *куцкати*, *лупкати*, *дошаптавати*, [...], *ручавати*, *виђати*” (PIPER, KLAJN 2013:175).

Истраживање смо спровели пратећи три хипотезе. Прва је била да ће итеративни глаголи у српском језику доносити пресупозицију „описани догађај се претходно макар једном реализовао”, у складу са Левинсоновим тврдњама (LEVINSON 1983). Из ове хипотезе произашла је и претпоставка да се циљни глаголи неће разликовати када их сагледамо из неорајхенбаховског угла. Последња хипотеза подразумевала је да ће се итеративни глаголи у српском језику у погледу очувања пресупозиције понашати попут итератива који су тестирани у другим језицима, те да ће на њих бити применљива теорија о меким и тврђим окидачима Д. Абуш (ABUSCH 2002).

Главни циљ рада је понудити нове информације у вези са знањем о пресупозицији. Подциљеви су: проверити да ли се итеративни глаголи у српском језику понашају попут итератива у другим језицима, односно да ли пресупонирају да се денотирани догађај претходно реализовао барем једном, упоредити их из неорајхенбаховске перспективе и класификовати их као меке или тврде окидаче пресупозиције. Поред тога, циљ рада јесте допринос популаризацији овог феномена у србистичкој мисли.

У раду смо користили корпусну методу. Итеративе смо испитивали помоћу примера који су ексцерпирани из *Српског мрежног корпуса*. На добијеним подацима применићемо квалитативну анализу, помоћу које ћемо утврдити коју пресупозици-

ју уводе испитивани глаголи.

У следећем поглављу, које представља главни део рада, представићемо анализу поменутих примера, са циљем да испитамо пресупозицију коју доносе, слику коју неорајхенбаховски приступ оставља и чврстину коју као окидачи пресупозиције имају.

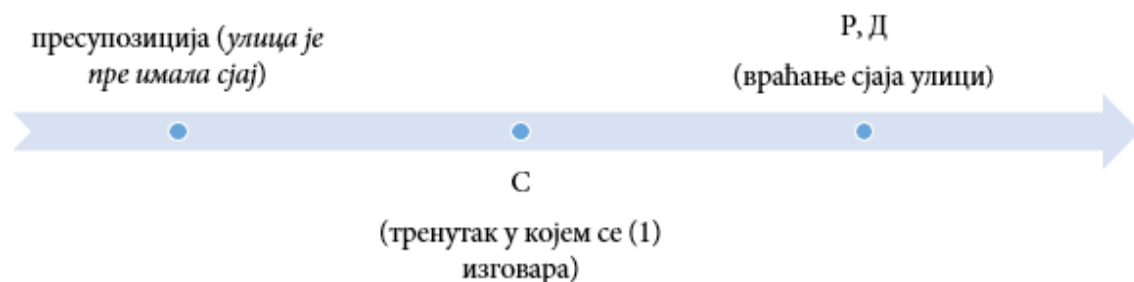
3. Пресупозиција изричаја са итеративним глаголима у српском језику

У овом поглављу ћемо анализирати пресупозицију изричаја са глаголима: *вратити*, *поновити*, *повратити*, *куцкати*, *јављати се*, *прибојавати се*, *лупкати*, *дошаптавати*, *ручавати*, *виђати*. Ови глаголи представљају преводне еквиваленте Левинсонових итеративних глагола (*вратити* (*to return*), *поновити* (*to repeat*), *повратити* (*to restore*)) (LEVINSON 1983) или су класификовани као итеративни глаголи у граматикама српског језика (остали примери). За сваки од глагола навестићемо по два репрезентативна примера ексцерпирана из *Српског мрежног корпуса*. Поред тога, догађаје исказане неким од ових глагола сагледаћемо на временској оси, служећи се неорајхенбаховским моделом, а онда ћемо их сврстати у групу тврдих или у групу меких окидача пресупозиције.

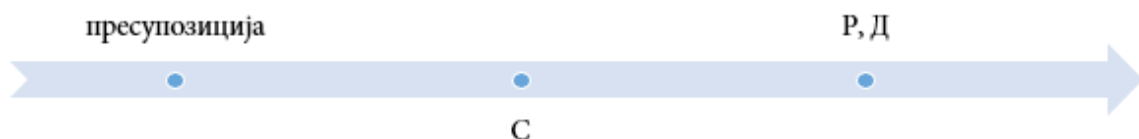
1. Анализа глагола *вратити*, *поновити*, *повратити*. Ово су еквиваленти глагола у енглеском језику које Левинсон (LEVINSON 1983) и Картунен (KARTTUNEN 2016) убрајају у итеративне. Испитаћемо их на примерима (1– 6), а потом представити на временској оси:

(1) Trudićemo se da sačuvamo ambijentalnu vrednost i vratimo sjaj jednoj od najstarijih ulica u našem gradu. (zigns.rs)

» „Улица је пре имала сјај”

(2) Turci su započeli veliku ofanzivu kako bi vratili ranije izgubljene teritorije. (zenta-senta.co.rs)

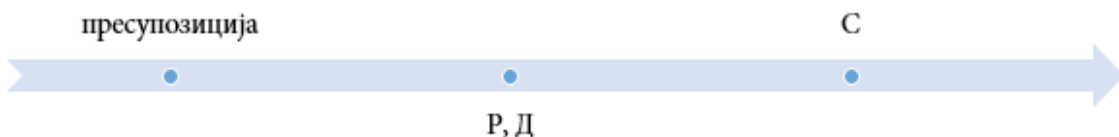

(3) Na saslušanju, dečak svedok ponoviće da je Nihal ubila muža i da je to učinila da bi odbranila Metea. (svet.rs)

» „Дечак сведок већ је једном рекао да је Нихал убила мужа и да је то учинила да би одбранила Metea”

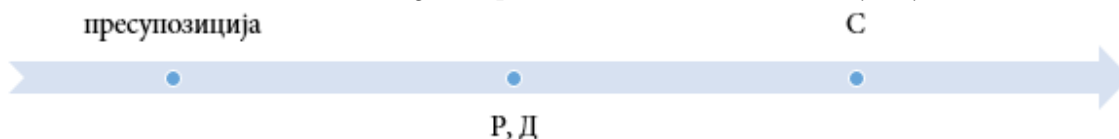
(4) Sutradan sam ponovila tretman. (reiki.rs)

(5) Moji napadi anksioznosti su iščezli, ponekad mi naiđe tužan dan, ali veoma brzo se „resetujem” i povratim radost. (reiki.rs)

(6) Nisam više nikako mogao da povratim tako intenzivan osećaj. (tajna.rs)

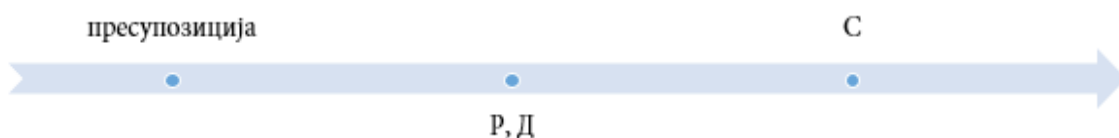
Очигледно, код ових примера, коју год позицију да на оси заузму реализација изричаја, догађаја или референцијална тачка, пресупозиција остаје са леве стране, то јест, пресупонирани догађај реализовао се макар једном пре описаног догађаја.

Приметићемо да је у примеру (1) употребљен презент, а у примеру (2) у реченици се јавља потенцијал глагола *вратити*. Чак и да употребимо други глаголски облик – перфекат (*вратили смо сјај улици*) или футур (*вратићемо сјај улици*) пресупозиција » „Улица је пре имала сјај” остаје, промена контекста је не поништава, тако да је овај глагол тврди окидач. У примерима (3) и (4) облик употребљеног глагола *поновити* (футур у првом, перфекат у другом случају) не отказују пресупозицију да се описани догађај реализовао барем једном пре, те закључујемо да се ради о тврдом окидачу пресупозиције. И глагол *повратити* спада у тврде окидаче – у нашим примерима појављује се презент, али горенаведена пресупозиција ће остати и након промене контекста (*повратила сам / повратићу радост*).

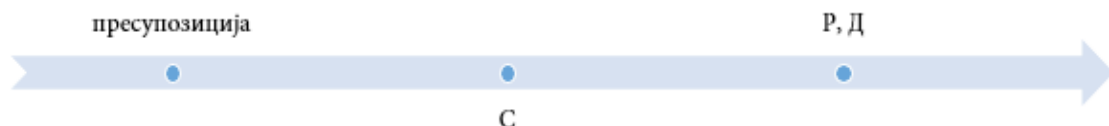
Додаћемо још и то да од глагола као што су *реиздати*, *редефинисати*, односно *преиспитати*, *преформулисати* (код којих префикс уноси значење понављања радње), очекујемо да окидају пресупозицију на исти начин као Левинсонови итеративи (7– 10) (LEVINSON 1983).

- (7) Реиздала сам стан.
 » „Издала сам стан барем једном пре”
 (8) Редефинисаћу појмове после истраживања.
 » „Појмови су били дефинисани барем једном пре”
 (9) Преиспитала сам наведене тврдње.
 » „Тврдње су барем једном биле испитиване”
 (10) Преформулисаћу проблематичне реченице.
 » „Реченице су барем једном биле формулисане”

(7, 9)

(8, 10)

Наиме, сви ови глаголи упућују на репетитивност радње коју именују. Они пресупонирају да се описани догађај догодио у прошлости, макар једанпут. Са осе видимо да то заправо значи да се пресупонирано налази на левој страни временске осе, ван тачака / временских одсецака у којима се реализује изричај, догађај или на који глаголски облик упућује, што је био случај и са свим Левинсоновим итеративима (LEVINSON 1983). Применом анализе Д. Абуш (ABUSCH 2002), и ове глаголе можемо класификовати у тврде окидаче.

Погледајмо сада глаголе које у српском језику подразумевамо под „итеративни глаголи”: *куцкати*, *јављати се*, *прибојавати се*, *лупкати*, *дошаптавати*, *ручавати*, *виђати*. Они означавају „више пута понављане радње или стања, које се врше неограничено, али са прекидима” (STANOJČIĆ, POPOVIĆ 1992: 98). Анализираћемо их на исти начин као глаголе које Левинсон (LEVINSON 1983) назива итеративним – проверићемо коју пресупозицију имају, представимо их на темпоралној оси и прокоментарисати, а онда ћемо их класификовати на тврде и меке окидаче, у зависности од тога да ли контекстуалне поставке утичу на очување пресупозиције коју очекујемо да донесу.

2. Анализа глагола *куцкати*. Преузели смо два примера из корпуса (11– 12) :

- (11) *Negde daleko iznad njega metal je kuckao i pevušio samotnom pesmom.* (rastko.rs)
 » „Метал је куцао више пута; куцање траје неограничено, али са прекидима”

(11)

Р, Д, пресупозиција

(12) Beskućnici sa smehom na licu kuckaju se flašama piva, a uspešni [su] namršteni, eksplodirali bi od stresa, ali nekako se prevuku do sledećeg dana. (blic.rs)

» „Бескућници се куцају више пута, куцање траје неограничено, али са прекидима”

С, Р, Д, пресупозиција

Примери (11– 12) показују нам да итеративни глагол *куцкати* окида пресупозицију да се догађај понавља (или се понављао) више пута, траје неограничено, са прекидима. Она је увек везана за референцијалну тачку и временски одсечак реализације догађаја, па се не појављује нужно на левој страни осе (12). У примерима се појављују другачије глаголске форме, али пресупозиција о понављању остаје, те изводимо закључак да се ради о тврдом окидачу.

3. Анализа глагола *јављати се*

(13) Ovim protokolima su određeni postupci u domenu prevencije kardiovaskularnih bolesti u našoj populaciji i definisan je dijagnostički i terapijski postupak sa pacijentima koji se javljaju lekaru zbog bola u grudima. (zdravlje.gov.rs)

„Пацијенти се јављају лекару више пута; јављање траје неограничено, са прекидима”

С

(14) Šef URS Uroš Trajković nije se javljao na telefon, pa će ostati tajna da li je zaista on tražio koalicioni sastanak i praktično bio medijator između dve zavađene strane. (vranjske.co.rs)

» „Трајковић се није јављао на телефон више пута, нејављање траје неограничено, са прекидима”

Р, Д, пресупозиција

У оба случаја потврђено је да се ради о итеративном глаголу који пресупонира да се описани догађај понављао у оквиру једног временског одсечка, који

садржи и референцијалну тачку (P) и на који се пресупозиција односи. Примери су потврдили да се пресупозиција не поништава променом контекста, те је и овај глагол тврди окидач.

4. Анализа глагола *прибојавати се*

(15) I dok dileme nije bilo za trku na 1000 m da će uzeti odličje, pribojavali smo se trke na 500 m zbog lošeg starta. (kajakss.org.rs)

?? » „Прибојавали су се више пута, страх траје неограничено, са прекидима”

(16) Ipak, većina i jednih i drugih se pribojavala gostovanja u Švajcarskoj. (rkjugovi.org.rs)

??» „Прибојавали су се више пута, страх траје неограничено, са прекидима”

Примери (15– 16) према интуицији аутора немају описано значење „више пута понављане радње или стања, које се врше неограничено, али са прекидима” (STANOJČIĆ, ROPOVIĆ 1992: 98). Наше мишљење је да глагол *прибојавати се* само означава мањи степен страха у односу на глагол *бојати се*, али да не садржи итеративну компоненту. То је и разлог због којег ћемо овај глагол изоставити из разматрања у даљем раду.

5. Анализа глагола *лупкати*

(17) Nešto je lupkalo i zvonilo kao da je u prtljžniku kidnapovan glavni blogger sajta. (blog.rs)

P, Д, пресупозиција

(18) Pesa je nastala tokom zezanja kod mene, drugari su snimili neku stvar, a ja sam sedeo na TA peći i lupkao ritam. (mypeople.in.rs)

P, Д, пресупозиција

Закључујемо да се ради о итеративном глаголу који пресупонира да се описана радња више пута понављала. Та пресупозиција припада временском одсечку у којем се радња дешавала, а којем такође припада и референцијална тачка (P). Наравно, нема ни отказивања пресупозиције, па се очигледно ради о тврдом окидачу.

6. Анализа глагола *дошаптавати*

(19) Branko je tu stajao kao zaleđina od početka i došaptavao. (blic.rs)

» „Бранко је више пута нешто дошаптавао; шаптање траје неограничено, али са прекидима”

(19)

Р, Д, пресупозиција

(20) Buljili su u ćeliju i nešto se došaptavali. (rastko.rs)

» „Нешто су се више пута дошптавали; шаптање траје неограничено, али са прекидима”

Р, Д, пресупозиција

Ради се о итеративном глаголу који пресупонира да су више пута шапатом размењене реплике, те да шаптање траје, али има кратке прекиде. Као и код претходних итератива у српском језику, пресупозиција није ван временског одсечка реализације догађаја и референцијалне тачке. И овај глагол спада у тврде окидаче пресупозиције по чврстости њеног чувања.

7. Анализа глагола *ручавати*

(20) Najamnici (sluge) ručavaju sa ljudima i smatraju se kao članovi porodice. (rastko.org.rs)

» „Најамници ручавају са људима неколико пута; радња траје, али има прекиде”

С, Р, Д, пресупозиција

(21) U Beogradu je ručavao po najpoznatijim kafanama, ostavljajući im ispod tanjira svoje inicijale. (arheo-amateri.rs)

» „Ручавао је у најпознатијим београдским кафанама више пута, радња траје с прекидима”

Р, Д, пресупозиција

Примери су нам показали да је и *ручавати* итеративни глагол чија пресупозиција припада временском одсечку у којем се догађај реализује и на који упућује граматички облик глагола. Он не мења пресупозицију, па се ради о тврдом окидачу.

8. Анализа глагола *виђати*

(22) Ipak, što sam viđala više dece postajalo mi je sve jasnije da se pojavljuju i epidemije

drugih bolesti. (vodiczaroditelje.rs)

» „Виђала је децу више пута, виђање траје са прекидима”

(22)

Р, Д, пресупозиција

(23) Tako nešto sam retko viđao i po filmovima. (tajna.rs)

Д, Р, пресупозиција

Примери су нам показали да је *виђати* итеративни глагол који пресупонира да се описана радња понављала у одговарајућем временском одсечку, те се на оси представља као део времена у којем се догађај реализовао и на који се глаголским обликом упућује. Који год глаголски облик употребимо, пресупозиција је очувана, те је и глагол *виђати* тврди окидач.

4. Дискусија

У овом поглављу сумираћемо податке које смо добили овим истраживањем. Након тога, продискутоваћемо о њима у контексту постављених циљева, хипотеза и постојећих теорија.

У овом раду истраживали смо пресупозицију репетитивних, односно итеративних глагола *вратити*, *поновити*, *повратити*, *куцкати*, *јављати се*, *прибојавати се*, *лупкати*, *дошаптавати*, *ручавати*, *виђати*. Глаголи *вратити*, *поновити* и *повратити* представљају преводне еквиваленте итеративних глагола (*to return*, *to repeat*, *to restore*) о којима је писао Левинсон (LEVINSON 1983). Они су слични глаголима *реиздати*, *редефинисати*, *преиспитати*, *преформулисати*, којима у српском језику префикс додаје значење барем једног понављања. Наша прва хипотеза била је да ће итеративни глаголи у српском језику доносити пресупозицију „описани догађај се претходно макар једном реализовао”, у складу са Левинсоновим тврдњама. Ова хипотеза је делимично потврђена. Наиме, она важи за прва три глагола, као и за глаголе код којих префикс уноси значење репетиције, али пресупозиција је нешто другачија код традиционалних итеративних глагола у српском језику. Они пак пресупонирају да се денотирани догађај више пута понавља, те да се врши неограничено, али са прекидима.

Из ове хипотезе произашла је и претпоставка да се циљни глаголи неће разликовати када их сагледамо из неорајхенбаховског угла. Ову хипотезу није потврђена. Наиме, преводни еквиваленти Левинсонових итератива и репетитивни глаголи у српском језику окидају пресупозицију која се налази лево од временских одсека / тачака у којима се реализују изрицај, догађај и референцијална тачка. Код осталих испитиваних глагола приметили смо понављање радње у оквиру временског одсеч-

ка у којем се реализовао догађај, а који садржи и референцијалну тачку, одређену граматичким обликом глагола, тако да он садржи и пресупозицију – она се не налази ван њега, за разлику од претходних примера.

Последња хипотеза подразумевала је да ће се итеративни глаголи у српском језику у погледу пресупозиције понашати попут итератива који су тестирани у другим језицима, те да ће на њих бити применљива теорија о меким и тврдим окидачима Д. Абуш (ABUSCH 2002). Из овог угла, сви глаголи показали су да им је семантика чврста, да пресупозицију коју окидају није могуће поништити променом контекста, тако да их можемо класификовати као тврде окидаче пресупозиције.

Подсетићемо, главни циљ рада је био понудити нове информације у вези са знањем о пресупозицији. Постављени потциљеви су: проверити да ли се итеративни глаголи у српском језику понашају попут итератива у другим језицима, односно да ли пресупонирају да се денотирани догађај претходно реализовао барем једном, упоредити их из неорајхенбаховске перспективе и класификовати их као меке или тврде окидаче пресупозиције. Пратећи циљеве, можемо закључити да је потребно направити разлику између примера који су анализирани у иностраној литератури (Левинсонови итеративни глаголи) и итеративних глагола у српском језику. У првом случају, ради се о репетитивним глаголима – они подразумевају барем једно понављање, не нужно више од тога. У случају итеративних глагола у српском језику подразумевана су барем два, односно учестала понављања описаног догађаја. Заједничка особина им је што обавезно уводе пресупозицију у изрицај, а пошто се она не поништава изменом контекстуалних чинилаца, сви испитани глаголи јесу тврди окидачи пресупозиције.

Закључак

У овом раду бавили смо се пресупозицијом итеративних глагола у српском језику. Пратећи претходна истраживања пресупозиције, приметили смо да Левинсонова теорија о итеративним глаголима као окидачима пресупозиције (LEVINSON 1983) није проверена на материјалу српског језика. У анализи смо кренули од преводних еквивалената итеративних глагола за које Левинсон тврди да окидају пресупозицију „описани догађај се претходно барем једном реализовао”, односно глагола *вратити* (*to return*), *поновити* (*to repeat*), *повратити* (*to restore*) и утврдили да се ови глаголи и у српском језику понашају на начин који је Левинсон утврдио. Уочили смо још и то да се у српском језику глаголи *реиздати*, *редефинисати*, односно *преиспитати*, *преформулисати* (код којих префикс уноси значење понављања радње), понашају по моделу који је конструисао Левинсон. Међутим, аутор рада није сагласан са терминологијом коју Левинсон користи. Ове глаголе не би требало називати итеративним, већ репетитивним глаголима. У наставку рада упоредили смо наведене репетитивне глаголе са итеративним глаголима који се често наводе у граматицама српског језика: *куцкати*, *јављати се*, *прибојавати се*, *лупкати*, *дошаптавати*, *ручавати*, *виђати*. Глагол *прибојавати се* нисмо анализирали, пошто по интуицији аутора, он не спада у итеративне глаголе, већ је синониман глаголу *бојати се*. Остали глаголи показали су да окидају пресупозицију „описани догађај се претходно реализовао бар два пута”. Разлика између репетитивних и итеративних

глагола осликана је и коришћењем неорајхенбаховског модела. Наиме, код првих глагола пресупозиција се налази лево од временског одсечка / тачке у којем / којој се реализују изрицај, догађај и референцијална тачка, док код код потоње групе глагола примећујемо да се пресупозиција налази у његовом / њеном опсегу. На крају, сличност коју смо приметили код свих тестираних глагола јесте њихова способност да у сваком контексту окидају одговарајућу пресупозицију, те да се она не поништава променом контекстуалних чинилаца. Оваква њихова особина, према теорији о тврдим и меким окидачима Д. Абуш (ABUSCH 2002), сврстава их међу тврде окидаче пресупозиције у српском језику.

Цитирана литература

- ABUSCH 2002: Abusch, D. „Lexical alternatives as a source of pragmatic presuppositions”. In: B. Jackson (ed.) *Proceedings of Semantics and Linguistic Theory (SALT)* 12, 2002. 1– 19.
- BATISIĆ 1980: Batić, T. „О неким погледима на пресупозицију”. *Južnoslovenski filolog* XXXVI, 1980. 153– 171.
- GRICE 1975: Grice, H. P. „Logic and Conversation”. *Syntax and Semantics*, vol. 3 (eds.) P. Cole and J. Morgan, Academic Press, 1975.
- KARTTUNEN 2016: Karttunen, L. „Presupposition: What went wrong?”. *Proceedings of Semantics and Linguistic Theory (SALT)* 26, 2016. 705– 731.
- KNJIŽAR 2019: Knjižar, Ivan. *Lingvistički detektori presupozicije u razgovornom diskursu*. Beograd: I. Z. Knjižar, 2019. [orig.] Књижар, Иван. *Лингвистички детектори пресупозиције у разговорном дискурсу*. Београд: И. З. Књижар, 2019. <<https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/12166>>. 15.2.2023.
- LEVINSON 1983: Levinson, S. C. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- PIPER I KLAJN 2013: Piper, P. i I. Klajn. *Normativna gramatika srpskog jezika*. Novi Sad: Matica srpska, 2013. [orig.] Пипер, П. и И. Клајн. *Нормативна граматика српског језика*. Нови Сад: Матица српска, 2013.
- SIMONS 2001: Simons, M. „On the conversational basis of some presuppositions”. In: R. Hasting, B. Jackson and Z. Zvolensky (eds.) *Proceedings of Semantics and Linguistic Theory (SALT)* 11, CLC Publications, Cornell University, Ithaca, NY, 2001. 431– 448.
- SIMONS 2006: Simons, M. „Presuppositions without Common Ground”. Carnegie Mellon University, 2006. (https://www.researchgate.net/publication/242400811_Presupposition_without_Common_Ground, консултовано 28. 9. 2022).
- STALNAKER 1974: Stalnaker, R. C. „Pragmatic Presuppositions”. In: M. K. Munitz & P. K. Unger (eds.) *Semantics and Philosophy*. New York: New York University Press, 1974.
- STANKOVIĆ 2020: Stanković, B. *Osnovi pragmatike*. Niš: Filozofski fakultet, 2020.. [orig.] Станковић, Б. *Основи прагматике*. Ниш: Филозофски факултет, 2020.
- STANOJČIĆ I POPOVIĆ 1992: Stanojčić, Ž. i Lj. Popović. *Gramatika srpskog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1992.. [orig.] Станојчић, Ж. и Љ. Поповић. *Граматика српског језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1992.
- STRAWSON 1952: Strawson, P. F. *Introduction to Logical Theory*. London: Methuen & Co. New York: John Wiley & Sons, 1952.

Natalija S. Stojmenović

PRESUPPOSITION OF THE UTTERANCES WITH ITERATIVE VERBS IN THE SERBIAN LANGUAGE

Summary

In this paper, we are exploring the presupposition triggered by iterative verbs in the Serbian language. Our goal is to test presuppositions of iterative verbs in Serbian language, hence to check their similarity with iterative verbs in other languages and to classify them as hard or soft presupposition triggers. The main reason for this research comes from different perspectives on the phenomenon of presupposition and lack of papers in the Serbian language on the theme. We have tested ten verbs: *vratiti*, *ponoviti*, *povratiti*, *kuckati*, *javlјati se*, *lupkati*, *pribojavati se*, *došaptavati*, *ručavati* and *viđati*. They have been compared using the neoreichenbachian model. We have used the corpus method and qualitative analysis. The research has shown that there is a need to differ repetitive verbs, which presuppose “the event has been realized at least once before”, from iterative verbs, which presuppose “the event has been realized at least twice before”. The difference between these groups of verbs is shown at the neoreichenbachian timeline: in the case of repetitive verbs the presupposition is left from the time of realisation and in the case of iterative verbs the presupposition is located inside that time. We have shown that each of the analysed presuppositions remains after changing context, which is why we classified them as hard triggers.

Keywords: Serbian language, presupposition, presupposition triggers, neoreichenbachian model, hard triggers, iterative verbs

Данијела З. Радовановић*

Економска школа „Ђука Динић”, Лесковац
Филозофски факултет у Нишу
Докторске академске студије србистике

СТАВОВИ ЛЕСКОВЧАНА ПРЕМА УРБАНОМ И РУРАЛНОМ ГОВОРНОМ ТИПУ ПРИЗРЕНСКО-ЈУЖНОМОРАВСКОГ ДИЈАЛЕКТА

У раду представљамо резултате истраживања о ставовима Лесковчана према урбаном и руралном говорном типу призренско-јужноморавског дијалекта. Истраживање је квантитативног типа и спроводи се на узорку од 206 испитаника, од којих 128 испитаника чини главну групу испитаника старости од 25 до 35 година, а као две контролне групе послужиле су једна група млађих испитаника (18–24 године) и једна старијих испитаника (36–47 година). Истраживање је спроведено путем упитника у електронској форми. Циљеви овога рада су да путем анкете најпре испитамо ставове представника углавном млађих Лесковчана према урбаном и руралном говорном типу призренско-јужноморавског дијалекта, затим утврдимо којем се моделу говора тежи и, на крају, утврдимо у којој мери посматране друштвене варијабле утичу на исказане ставове. У раду се полази од две главне хипотезе. Прва хипотеза је да представници испитиване градске средине бирају модел за који мисле да је престижан, а то је говор који је ближи стандардном језику, а друга да не постоји значајније раслојавање по питању употребе дијалекта по најзначајнијим демографским одликама. Обе хипотезе доказане су употребом одговарајућих статистичких метода.

Кључне речи: Лесковац, ставови, призренско-јужноморавски дијалекат, рурални дијалекат, урбани дијалекат, стандардни језик

1. Претходна истраживања

Град Лесковац са својом околином припада призренско-тимочкој дијалекатској области, а у основи лесковачког говора налази се призренско-јужноморавски дијалекат. Призренско-тимочки говори са својим говорним подтиповима добро су и детаљно описани у литератури, почев од А. Белића, који је поставио основе за даља дијалектолошка истраживања, преко П. Ивића, С. Реметића, Р. Жугић, Н. Богдановића, Љ. Ђирића, С. Станковића, Ј. Марковић, Т. Трајковић и бројних других лингвиста чији су предмет интересовања били говори преизренско-тимочке дијалекатске области.

Било је и лексикографских подухвата, од којих бисмо издвојили неке речнике, као што су: *Речник говора јабланичког краја* Радмиле Жугић, *Речник говора јужне Србије* М. Златановића, *Антропографски речник југоисточне Србије* Н. Богданови-

* radovanovic.danijela@ekonomskale.edu.rs

ћа, *Речник жаргонизама јужне пруге* Ј. Марковић и Т. Трајковић. Једини речник који у називу садржи атрибут лесковачки је *Речник лесковачког говора* Б. Митровића. Иако назив речника упућује на закључак да се овај лексикографски подухват издваја бележењем лексема односно облика који су препознатљиви у говору Лесковчана, ипак сам аутор наводи да је у поменутом речнику садржана не само лексика Лесковца него и читавог региона, па се из тог разлога ни овај речник не би могао сматрати репрезентативним у смислу представљања лексике која је типична за Лесковчане, али је поменути речник свакако драгоцен извор грађе за истраживања. У истраживањима аутора који су се бавили призренско-тимочким говорима углавном су представљени говори села, па отуда има велики број студија о говорима села југоисточне Србије односно јабланичког краја. Тако Р. Жугић у уводном делу свог *Речника говора Јабланичког краја* наводи списак од 56 насеља у којима је у употреби јужноморавски говор, али притом изузима два градска пункта: Лебане и Лесковац. Како и сама ауторка наводи, „постоје бројне монографије и радови у којима су описани говори појединачних подручја или само парцијални језички феномени” (ŽUGIĆ 2005: 11). Сваки дијалекат подложен је сталним променама те је тако до извесних померања дошло и на простору призренско-тимочке дијалекатске области, посебно у урбаним центрима овога подручја. Ове промене предмет су социолингвистичких истраживања, која су све присутнија у савременој дијалектологији.

Према Р. Бугарском (2009), урбана дијалектологија развија се тек почетком двадесетих и тридесетих година 20. века, када Прашка лингвистичка школа поставља темеље изучавања социјалног и функционалног раслојавања у градским срединама. Тежиште интересовања новије дијалектологије пребацује се са сеоског на градски говор. Дијалектологу се у том смислу поставља низ нових изазова: почев од неухватљивих или тешко ухватљивих варијација у језичкој пракси социјално стратификованог становништва (BUGARSKI 2009: 18), преко обимних корпуса које треба истражити, затим одабира адекватне методе, веће покретљивости градског становништва до тога да, како Љ. Рајић оцењује, „ниједан град у Србији није имао довољно дуго стабилно становништво да би се развили јасни, класни и просторно омеђени социолекти” (RAJIĆ 2009: 40). Како Р. Бугарски (2009: 18) истиче, „урбану дијалектологију не занимају поједина језичка обележја сама по себи, па било то и у градовима, него корелације између језичких и друштвених чинилаца”.

Све више инсистира се на томе да лингвистичка истраживања морају обухватити говорну продукцију испитиване средине у њеном тоталитету те се с тим у вези уводи појам вернакулара, који се углавном дефинише као свакодневни, нестандардни, говорни језик неког града, који чак може имати и своју писану верзију и вернакуларну књижевну традицију (BUGARSKI 2009: 23). Притом Бугарски (2009) у први план истиче важност корелације између језичких и друштвених чинилаца, док за њега поједина језичка обележја сама по себи не би требало да буду предмет урбане дијалектологије, те смо се и у овом раду посветили управо таквим корелацијама.

О потреби и могућностима истраживања урбаног говора на подручју призренско-тимочке дијалекатске области говори и Т. Трајковић (2021), посебно о могућим друштвеним факторима који могу директно или индиректно утицати на стање говора у градској средини и предлаже методе које се могу применити у

току таквих истраживања. Том приликом наводи да је говор неких урбаних центара описан на принципима традиционалне дијалектологије (Ђаковица, Лесковац, Призрен), али да је изостао осврт на разлике између урбане и руралне варијанте говора којим су се аутори бавили, те је и то један од разлога зашто смо се одлучили за испитивање ставова Лесковчана према урбаном и руралном говорном типу призренско-јужноморавског дијалекта. Као покретаче иницијативе да се више пажње посвети говорима градова Трајковић (2021) наводи М. Московљевића, а потом и М. Ивић, на шта указују и други аутори (РАЈИЋ 2009). Ауторка као важан сегмент у социolingвистичким истраживањима, поред стратификације становништва, наводи и појаву диглосивности, чије темељно испитивање, како она тврди, „може допринети постизању вишег ступња у дијалектолошким истраживањима” (TRAJKOVIĆ 2021: 332). Као што је „нишки вернакулар одскочио од околине и разликује се од свог изворног дијалекта” (TRAJKOVIĆ 2018a: 92), како ауторка наводи испитујући појаву диглосије код Нишлија, тако бисмо могли казати да ни говор Лесковца не чува све особине призренско-јужноморавског говора. Т. Трајковић (2018a) испитује ставове представника говора Ниша према употреби дијалекатских црта у различитим околностима и прати какав је њихов избор између дијалекта и стандарда. Ауторка истраживање спроводи путем анкетног листића којим анкетира представнике двеју узрасних група: наставника и ученика, затим утврђује да ли се дијалекатска одређења наставника и ученика разликују и у којој је то мери изражено, који су језички облици подвргнути прилагођавању и, на крају, које су основне одлике данашњег нишког вернакулара. Другом приликом истражује се и говор Врања кроз призму диглосивности (TRAJKOVIĆ, МИHAJLOVIĆ 2020). Говор Прешева Т. Трајковић анализира на два начина: „традиционално дијалектолошки и методом урбане дијалектологије” (TRAJKOVIĆ 2018b: 174).

С. Милорадовић (2014) анализира комуникацијску стратегију и идентификацијску праксу у појединим урбаним центрима на косовско-ресавском и призренско-тимочком говорном подручју (Параћин, Лесковац, Врање), при чему у први план истиче комуникацијску стратегију омладинске популације у датим центрима. М. Михајловић (2018) испитује ставове средњошколаца градских школа са територије Врања и Прешева у вези са усвајањем стандардног језика, али и ставова према дијалекту. М. Јањић и И. Чутура (2012) након анализе дискурса младих на подручју призренско-тимочке дијалекатске области закључују да млади са ових простора „остају верни језичкој традицији, а резервисани према језичкој стандардизацији” (JANJIĆ, ČUTURA 2012: 64). Н. Судимац (2018) испитује ставове нишких и бачких средњошколаца према осам урбаних варијетета српског језика показујући у којој се мери разликују експлицитни и имплицитни ставови испитаника и на који начин говор појединца утиче на перцепцију испитаника у смислу додељивања друштвеног статуса, солидарности и лингвистичких перформанси говора.

2. Методолошки оквир и циљеви истраживања

У овом раду покушаћемо да представимо један сегмент лесковачког вернакулара представљајући ставове углавном млађих испитаника према дијалекту, али и да узмемо у обзир какви су ставови репрезентативних представника урбаног леско-

вачког дијалекта према руралном дијалекту. Главни циљ овога рада је испитивање ставова представника млађих Лесковчана према урбаном дијалекту који је њихов матерњи говор, али и руралном типу овога говора, са чијим представницима свакодневно долазе у контакт. Други циљева рада су: утврђивање престижног модела говора коме се тежи, утврђивање степена толеранције према другим типовима говора, од којих је један стандардни језик, а други исти дијалекат, али руралног типа, као и утврђивање у којој мери посматране друштвене варијабле утичу на избор престижног модела. Затим испитујемо у којој мери су испитаници спремни да се „одрекну” свог говора и прилагоде стандарду и на крају утврђујемо колико се ставови испитаника за које се експлицитно опредељују потврђују у њиховим изборима одређених језичких форми на фонолошком, морфолошком и лексичком плану.

Истраживање је спроведено на узорку од 206 испитаника, а затим је издвојена главна група испитаника, која броји 128 испитаника старости од 25 до 35 година. Ова узрасна група одабрана је из разлога што нам је један од циљева био да испитамо како се према овој појави одређују оне генерације које већ имају прилично изграђене ставове, при чему је услов био да су испитаници рођени у Лесковцу и да живе у Лесковцу. Један од проблема на који смо наишли на терену везује се за мобилност ове групе младих људи. Велики број представника ових генерација напушта Лесковац, било да мигрирају ка већим градским центрима или да одлазе из земље, док Лесковац све интензивније насељавају млади из околних села, чији говор овога пута није био предмет нашег интересовања. Наш захтев није био да су испитаници у континуитету живели у Лесковцу, јер би таквим захтевом из истраживања морали бити искључени сви испитаници са високим образовањем, што нам није био циљ. Наиме, испоставило се да већи део узорка чине млађи људи са високом стручном спремом, а да у полној структури узорка доминира женски пол. Могуће је да је оваква структура узорка опет у вези са социолошким факторима: већим бројем жена са високим образовањем, као и већим бројем жена у односу на мушкарце на територији града Лесковца.

Да би наше истраживање могло да се искористи за закључке који би били валидни, поред репрезентативног узорка за посматрану циљну групу, узели смо у обзир и податке које се тичу двеју контролних група: једне коју чине млађи, и друге коју чине старији испитаници. У млађој групи били су испитаници који имају између 18 и 24 године (32 испитаника), а у другој контролној групи били су испитаници старости од 36 до 47 година (46 испитаника). И за ове две контролне групе важио је исти услов: да су испитаници рођени у Лесковцу и да у њему живе.

Упитник је састављен из општег дела, који бележи податке о годинама, полу, образовању, пореклу родитеља, док други део упитника чине питања којима се испитују ставови према урбаном и руралном типу говора призренско-јужноморавског дијалекта. Трећи део садржи питања којим испитаници треба да одабиром конкретних понуђених форми потврде или оповргну ставове за које су се определили, али и да расветле најчешће место акцента у говору Лесковчана, облике футура I, трећег лица множине презента, избор између стандардног и дијалекатског облика упитне заменице *шта*, употребу фонеме *s* и познавање или непознавање значења типичних, али благо застарелих дијалекатских лексема. Упитник је био у електронској форми,

подаци из упитника унети су у програм Microsoft Excel, у коме је извршена основна обрада и израда графикана, а статистичка обрада података извршена је у програму *IBM SPSS*. Важно је објаснити да су испитаници означавали понуђене одговоре и да је реч о квантитативној анализи. Овај део истраживања био би прецизнији да је са свим испитаницама обављен интервју, али је то било тешко изводљиво због великог броја испитаника који је узет у обзир. За исцрпнију језичку анализу, било у смислу фонолошке, морфолошке или анализе лексичког нивоа, било би потребно урадити и квалитативну анализу са више група.

У раду полазимо од неколико предикција и постављамо две главне хипотезе са по три предикције.

- Хипотеза 1: Представници испитиване градске средине бирају модел за који мисле да је престижан, а то је говор који је ближи стандардном језику.
- Предикција 1-1: Представници млађих генерација залажу се за чување дијалекта, али само оног типа којим сами говоре.
- Предикција 1-2: Представници урбаног дијалекта немају много симпатија за рурални дијалекат и прихватају га само у оној варијанти која је ближа њиховом говору.
- Предикција 1-3: Постоје дубоко укореењени стереотипи о правилним и неправилним говорима, односно „добром” и „лошем” језику.
- Хипотеза 2: Не постоји значајније раслојавање по питању употребе дијалекта по најзначајнијим демографским одликама.
- Предикција 2-1: Не постоји значајније раслојавање по питању употребе дијалекта у зависности од пола испитаника.
- Предикција 2-2: Не постоји значајније раслојавање по питању употребе дијалекта у зависности од образовања испитаника.
- Предикција 2-3: Не постоји значајније раслојавање по питању употребе дијалекта у зависности од порекла родитеља испитаника.

3. Резултати истраживања и дискусија

Више од половине анкетираних у нашој циљној групи тврди да користи дијалекат само у неформалној комуникацији (55,5%), док се 22,7% изјашњава да дијалекат користи и у неформалној и у формалној комуникацији, не правећи битну разлику, а 21,9% испитаника дијалекат користи увек у неформалној, а понекад и у формалној комуникацији. Да дијалекат треба нарочито неговати јер ће се у противном изгубити, мисли 44,5% испитаника, само 4,7% се негативно одређује према дијалекту, а око половина испитаника (50,8 посто) мисли да дијалекат треба неговати, али у некој мање-више пречишћеној форми, без аутентичних дијалектизама, како би био разумљивији и онима који не говоре њиме. Та тежња ка „поправљању” дијалекта доказује предикцију да је међу Лесковчанима ових генерација у великој мери присутан стереотип о тзв. исправним и мање исправним говорима, односно говорним типовима.

Следећи испитивани став тиче се тога колико су испитаници вољни да се прилагођавају када се нађу у друштву оних који говоре другим дијалектима, посеб-

но онима који улазе у основу књижевног језика. Велики број испитаника показало је спремност да се у већој или мањој мери прилагоди: чак 57% њих одговорило је да се у извесној мери прилагођава; 12,5% се труди да свој акценат помери ка почетку речи, онако како сматра исправним, употребљава новоштокавску деклинацију и у говору избегава употребу типичних дијалектизама; 17,6% покушава да се у потпуности прилагоди, а 14,1% испитаника одговара да се уопште не труди да се прилагођава. Како разлози нису наведени, то би могло да значи да су у групи испитаника који свој говор не желе да прилагођавају другима они Лесковчани који свој дијалекат не доживљавају као мање вредан у односу на остале дијалекте, те да га сматрају делом свог локалног идентитета кога се не треба одрећи, али би могло и значити да се ови испитаници не оптерећују формом или да им она једноставно није важна.

Иако се већина испитиваних Лесковчана експлицитно залаже за неговање дијалекта и тврди да је то важно, други део спроведеног истраживања разјашњава нам који идиом заправо испитаници сматрају својим дијалектом. Већина испитаника под појмом дијалекта очигледно подразумева само урбани дијалекат, односно онај говор којим сами говоре. Када им се директно постави питање чији би одговор требало да илуструје какав је њихов став према руралном варијетету говора призренско-јужноморавског дијалекта, у којем су у већој мери у односу на говор градске средине присутне неке дијалекатске црте овог дијалекта, исти испитаници децидно одбацују могућност да га треба сачувати у изворном облику. Само 11,7% њих тврди да и не примећује битне разлике између говора села и говора града, а чак 54,7% мисли да ови говори имају много „направилности” и да их треба мало „поправити”. Мање од 20% испитаника (18,8%) мисли да говори околних села имају посебну вредност те би се могло рећи да је та група испитаника једина која се позитивно одређује према руралном дијалекту.

Присусутво стереотипа о тзв. „лепим” или „правилним говорима”, где се по правилу мисли на оне који нису са подручја призренско-тимочке дијалекатске области, потврђује и изјашњавање млађих Лесковчана да им не смета када у свом друштву слушају своје суграђане како свој говор прилагођавају стандардном језику по повратку у родни град, или онда када разговарају са неким ко није са истог простора. Ипак се не би могло рећи да не постоје никакве резерве у вези са овим ставом јер 43% каже да, иако им то лично не смета, такав говор њихових суграђана делује неискрено и „извештачено”, док се један мањи проценат њих изјашњава да им то веома смета и да то отворено стављају до знања својим суграђанима. Овим се још једном потврђује да најмањи број испитаника тежи томе да чува аутентичне дијалекатске црте у свим приликама.

Негативан став Лесковчана према руралном дијалекту потврђен је дакле њиховим конкретним изборима. Јасно је да упркос експлицитном изјашњавању већине да призренско-јужноморавски дијалекат треба чувати, испитаници притом на уму имају само урбани дијалекат, тј. онај говор који доживљају као свој, те за њих овај тип говора има посебну сентименталну вредност. Већина испитаника се у неформалној комуникацији, као што је то случај и у другим срединама на којима се говори призренско-тимочким дијалектом, враћа дијалекту иако показује да је у великој мери спремна да се прилагоди у смислу померања ка стандарду у комуника-

цији са онима који нису са истих простора. Ипак, изразито им је одбојно, скоро неприхватљиво, кад неко уместо упитне заменице *шта* употреби дијалекатски облик *кво*, како се може чути у околним моравским селима, посебно код представника старије генерације, код којих су увек у већој мери присутни типични дијалектизми: 80,5% испитаника нема проблем с тим да призна да им то веома ружно звучи.

Трећи део упитника садржи питања којима се провера и присуство односно одсуство неких дијалекатских облика на територији града. Проверава се место акцента, на фонолошком плану чување африкате *s* у речима које се сматрају фреквентним, на морфолошком плану пратимо опредељења за облике односно конструкције које сматрају природнијим, а тичу се футура I, трећег лица множине презента, избора између стандардних и дијалекатских облика упитне заменице *шта*, а на лексичком – познавање значења речи које би се већ могле сматрати дијалекатским архаизмима. Важно је објаснити да су испитаници означаавали понуђене одговоре и да је реч о квантитативној анализи. Питања која су постављена у трећем делу упитника послужила су како би били потврђени или пак доведени у питање ставови које су испитаници исказали у делу анкете који је претходио, а дати одговори уједно су и показатељи неких тенденција у даљем развоју урбаног дијалекта, као и самог прирзренско-јужноморавског дијалекта. Како Т. Трајковић (20186) тврди, „језичка кретања у градском вернакулару заправо су показатељи будућих кретања самог говора околине”, а да бисмо могли да говоримо о општим тенденцијама у развоју базичног дијалекта на датом простору, сматра она, „треба да постоји опис изворног народног говора, а затим и опис његове градске варијанте” (TRAJKOVIĆ 20186 : 176).

Испитаницима је постављен захтев да одговоре на питање који од три наведена акцентована облика би најпре употребили у свом говору. Наглашени слог је визуелно издвојен тако што је акцентовани вокал написан великим словом, али испоставило се да испитаници нису били сигурни како да то прочитају. Ово питање би зато ипак требало поставити усмено (прочитати испитаницима) или снимити изговор на терену. Резултати коју су добијени нису сасвим сагласни са оним што је наше запажање на основу непосредног искуства у разговору са оним испитаницима који су нам познати. Наиме, чак 25% се изјаснило да користи облик *забòравио* са акцентом на другом слогу у неформалној комуникацији, што према искуству са терена, не би могло бити тачно. Такође, мањи број њих бира облик са акцентом на последњем слогу: *Францúз*, (42,2%), док се 57,8% определило за облик у коме је акцентован први слог. Фонему *s* у неким речима које су забележене у дијалекатским речницима такође користи мали проценат испитаника. Дати су облици *свезда*, *сверим се*, *свирнем*. Највећи број испитаника определио се за опцију да не користи ништа од наведеног у облику у којем је наведено, док је 18% означило глагол *свирнем* и 7,6% је означило да користи глагол *свери се*.

Већина испитаника одлучила се за облик футура I са инфинитивом, чак 63,3%, а 33,6% за конструкцију *ћу доћем*. Само 3,9% Лесковчана би, макар и у неформалном разговору употребило презент трећег лица множине са финалном групом *-ев/-ив/-ав* као део футура I (дати пример: *доћев*), а када је употребљена лична заменица на почетку, ближа конструкција им је *они ће да дођу* у односу на *они ће дођу* (58,6% према 37,5%).

Уместо упитне заменице *шта* облик *које* увек користи 3,9% испитаника, 5,5% користи често, 25% овај облик користи повремено, 16,4% изјаснило се да то ретко користи у говору, а 49,2% каже да никад уместо стандардног облика *шта* не употребљава дијалекатски облик *које*, по коме је говор старих Лесковчана био препознатљив.

Оваква колебања постоје и на лексичком плану. Како се лексички слој језика најбрже мења, то се може очекивати да неке лексеме *које* су део дијалекатских речника полако тону у заборав или да су у најбољем случају део пасивне лексике говорника једног дијалекта, посебно у градовима, у којима се дијалекат у већој мери приближива стандардном језику. Тако скоро половина испитаника није успела да тачно одговори на питање шта значи глагол *наткачује* иако су била понуђена два одговора од којих је један тачан. С обзиром на велику вероватноћу да се на ово питање тачно одговори, макар и случајно или интуитивно, ипак 42,2% испитаника нису дали тачан одговор на ово питање. Увидом у табелу 1 може се закључити да је у највећем делу доказана статистичка значајност очекиваних одговора. Тамнијом нијансом сиве боје у табели је означено питање код кога постоји статистичка значајност, али то није очекивани одговор: место акцента у радном глаголском придеву глагола *заборавити* у неформалној комуникацији (акценат на другом слогу заступљен код 25% испитаника). Светлијом нијансом сиве боје означена су питања код којих постоји статистичка значајност очекиваних одговора.

Табела 1. Главна група (испитаници старости 25–35)

Опис		Вредност χ^2 / биномног теста	Статистичка значајност теста
V1	Контекст у коме се користи дијалекат (формална/неформална комуникација)	28,234	0,000
V2	Став према дијалекту (неговање дијалекта)	48,016	0,000
V3	Прилагођавање говора у зависности од порекла саговорника	73,750	0,000
V4	Став према говорима околних села	61,438	0,000
V5	Став према говору Лесковчана чији је говор ближи стандардном језику	33,484	0,000
V6	Став о употреби <i>шта/кво</i>	–	0,000
V7	Футур I: <i>доћи ћу вечерас/ћу (да) дођем</i>	69,484	0,000
V8	Место акцента у неформалној комуникацији (<i>заборавио</i>)	6,672	0,036
V9	Место акцента у формалној комуникацији (<i>заборавио</i>)	27,016	0,000
V10	Место акцента у свакодневној комуникацији (<i>Француз</i>)	–	0,093
V11	Значење глагола <i>наткачује</i>	–	0,093
V12	Конструкције: <i>они ће да дођу/они ће дођу/они ће дођев</i>	58,422	0,000
V13	Употреба облика са африкатом <i>s</i>	167,813	0,000
V14	Употреба облика <i>које</i> уместо <i>шта</i> .	87,156	0,000

У оквиру ове групе посматрали смо и како су одговори распоређени према полу и према образовању. У већини одговора не постоје битније разлике или, ако постоје, немају статистичку значајност (необојена поља). Изузетак чине три питања

(у табели означена сивом бојом): питање којим се тестира одабир понуђених конструкција за футур I и питање којим се проверава место акцента. Може се приметити да постоји значајна разлика у избору у том смислу што су се особе женског пола пре определиле за употребу футура I са инфинитивом, а мушкарци су се у већини определили за конструкцију са презентом без везника *да*. Када им је понуђен избор између реченица у којима нема футура I са инфинитивом, женски испитаници поново бирају оно што сматрају најближим стандарду: *они ће да дођу*, док би мушки испитаници у већини случајева одабрали конструкцију која је карактеристична за призренско-јужноморавски дијалекат: *они ће дођу*, а облик са презентом на *-ев* (*дођев*) се, као најмаркиранији, губи. Ова се ситуација понавља и са избором акцентованих облика. Већина мушких испитаника определила се за реч са акцентом на ултимима: *Француз*, док је већина женских испитаника као ближи означила реч са акцентом на првом слогу *Француз*, што нас упућује на закључак да је код жена, судећи према овом избору, присутнија тежња да се приближе стандарду. Овакав резултат потврђује већ исказану тезу о томе да жене у великом броју случајева у свом говору користе оне облике које сматрају престижним, а то је готово увек ближе стандарду. Један од разлога за то је и што се сматра да су покретљивије од мушкараца (РАЈИЋ 2009: 39). Резултати са вредностима Пирсоновог теста су приказани у табели 2.

Табела 2. Главна група према полу

Опис		Вредност	Статистичка значајност теста
V1	Контекст у коме се користи дијалекат (формална/неформална комуникација)	0,545	0,761
V2	Став према дијалекту (неговање дијалекта)	1,350	0,509
V3	Прилагођавање говора у зависности од порекла саговорника	6,225	0,101
V4	Став према говорима околних села	0,262	0,967
V5	Став према говору Лесковчана чији је говор ближи стандардном језику	3,240	0,198
V6	Став о употреби <i>шта/кво</i>	0,449	0,503
V7	Футур I : <i>доћи ћу /ћу (да) дођем</i>	7,881	0,019
V8	Место акцента у неформалној комуникацији (<i>заборавио</i>)	3,001	0,223
V9	Место акцента у формалној комуникацији (<i>заборавио</i>)	3,856	0,145
V10	Место акцента у свакодневној комуникацији (<i>Француз</i>)	6,481	0,011
V11	Значење глагола <i>наткачује</i>	3,126	0,077
V12	Конструкције: <i>они ће да дођу/они ће дођу/они ће дођев</i>	12,511	0,002
V13	Употреба облика са африкатом <i>s</i>	5,630	0,131
V14	Употреба облика <i>које</i> уместо <i>шта</i> .	8,485	0,075

Укрштање варијабли у оквиру групе испитаника који имају између 25 и 35 година омогућило нам је да закључимо како и у којој мери степен образовања утиче на ставове испитиване групе према дијалекту. Нема доказа да степен образовања битно утиче на њихове ставове, осим код питања које се тиче спремности да се свој говор прилагоди другима тако да је ближи стандарду када се комуницира са онима који нису са истог дијалекатског подручја. Овде постоји разлика између одговора

испитаника са високом стручном спремом и испитаника са средњом стручном спремом у смислу да су високообразовани испитаници показали да су знатно спремнији да се прилагоде тако што померају свој акценат ка почетку речи, избегавају типичне дијалектизме и избегавају аналитичку деклинацију (16,3% према 2, 8%). То је једина битна разлика која је доказана на статистички значајном нивоу (у табели: V3). Ни друга истраживања овога типа нису дала другачије резултате. Наиме, како С. Милорадовић наводи, „Врање, Параћин и Лесковац, урбани центри на косовско-ресавском и призренско-тимочком дијалекатском подручју, барем на основу прелиминарних посматрања, јесу градске средине у којима социјално раслојавање, тј. ниво образовања или економска позиционираност, у прилично ограниченој мери утиче на говор појединца” (MILORADOVIĆ 2014: 146). Резултати нашег теста према исказаним ставовима могу се видети у табели 3.

Након што смо узели у обзир и порекло родитеља као друштвену варијаблу, закључили смо да, иако постоје разлике у неким одговорима према овој варијабли, већина разлика није на статистички значајном нивоу, те такве разлике нећемо коментарисати. Прокоментарисаћемо само оне одговоре где је SPSS анализа података показала статистичку значајност. Такав је случај са питањем које се тиче препознавања значења одабраног глагола. Испитаници чији су родитељи из Лесковца нису били сигурни шта тачно значи одабрани глагол, док је већи број тачних одговора дала група испитаника чији су родитељи пореклом из околине Лесковца, што је и очекивано, с обзиром на то да се такви дијалектизми боље чувају у руралним говорним типовима призренско-јужноморавског дијалекта. Ова варијабла утиче и на чување фонеме *s* односно употребу лексема у којима се чува. Занимљиво је да се већи проценат испитаника чији су родитељи пореклом из Лесковца изјаснио да понекад употребљава неке од понуђених лексема са фонемом *s*, као што су на пример лексеме *свирнем* или *свери се*. Овакав резултат није био очекиван.

Табела 3. Главна група према образовању

Опис		Вредност Пирсоновог теста	Статистичка значајност теста
V1	Контекст у коме се користи дијалекат (формална/неформална комуникација)	2,701	0,259
V2	Став према дијалекту: неговање дијалекта	2,576	0,276
V3	Прилагођавање говора у зависности од порекла саговорника	8,567	0,036
V4	Став према говорима околних села	0,174	0,982
V5	Став према говору Лесковчана чији је говор ближи стандардном језику	4,977	0,083
V6	Став према употреби <i>шта/кво</i>	2,167	0,141
V7	Футур I: <i>доћи ћу /ћу (да) дођем</i>	1,087	0,581
V8	Место акцента у неформалној комуникацији (<i>заборавио</i>)	0,612	0,737
V9	Место акцента у формалној комуникацији (<i>заборавио</i>)	0,969	0,616
V10	Место акцента у свакодневной комуникацији (<i>Француз</i>)	1,610	0,204
V11	Значење глагола <i>наткачује</i>	2,779	0,096
V12	Конструкције: <i>они ће да дођу/они ће дођу/они ће дођев</i>	0,870	0,647
V13	Употреба облика са африкатом <i>s</i>	1,001	0,801
V14	Употреба облика <i>које</i> уместо <i>шта</i> .	3,394	0,494

Табела 4. Главна група према пореклу родитеља

Опис		Вредност Пирсоновог теста	Статистичка значајност теста
V1	Контекст у коме се користи дијалекат (формална/неформална комуникација)	12,636	0,049
V2	Став према дијалекту: неговање дијалекта	3,688	0,719
V3	Прилагођавање говора у зависности од порекла саговорника	13,889	0,126
V4	Став према говорима околних села	9,279	0,412
V5	Став према говору Лесковчана чији је говор ближи стандардном језику	6,420	0,378
V6	Став према употреби <i>шта/кво</i>	1,716	0,633
V7	Футур I : <i>доћи ћу /ћу (да) доћем</i>	8,082	0,232
V8	Место акцента у неформалној комуникацији (<i>заборавио</i>)	5,971	0,426
V9	Место акцента у формалној комуникацији (<i>заборавио</i>)	5,256	0,511
V10	Место акцента у свакодневној комуникацији (<i>Француз</i>)	2,003	0,572
V11	Значење глагола <i>наткачује</i>	7,019	0,071
V12	Конструкције: <i>они ће да дођу/они ће дођу/они ће дођев</i>	8,584	0,198
V13	Употреба облика са африкатом s	19,562	0,021
V14	Употреба облика <i>које</i> уместо <i>шта</i> .	15,360	0,222

Како бисмо упоредили да ли постоје битне генерацијске разлике у односу према призренско-јужноморавском дијалекту, користили смо и две контролне групе: једна група обухватила је испитанике од 18 до 24 године, а друга група испитанике који имају између 36 и 47 година.

У најмлађој узрасној групи резултати нашег истраживања су донекле слични, мада има мањих разлика, о којима ћемо рећи нешто у даљем току рада. Приметно је на пример да испитаници млађи од 25 година, међу којима је више оних са завршеном средњом школом, такође праве разлику између формалне и неформалне комуникације када је у питању употреба дијалекта, али да је тај проценат нешто мањи у односу на главну групу (50% према 53%). Њих 25% се изјаснило да дијалекат користи увек, без обзира на ситуациони контекст, а 25% да користи дијалекат увек у неформалној, а понекад и у формалној комуникацији. Половина испитаника у овој узрасној групи изјаснила се да дијалекат треба неговати, мањи проценат се негативно одређује према дијалекту: 3,1%, док се 53,1% изјашњава се да га треба неговати, али у некој коригованој форми, ближеј стандарду. И у овој групи велики проценат испитаника, и поред симпатија за свој дијалекат, ипак показује висок степен спремности да свој говор прилагоди онима који нису са простора призренско-јужноморавског дијалекта, те се тако 59,4% њих изјаснило да се прилагођава у извесној мери, у већој мери се прилагођава 9,4% њих, а у потпуности се труди да се прилагоди 12,5%. Приметно је да у овој групи поново постоји већи проценат оних који се уопште неће трудити да се прилагоде: 18,8%, што је нешто више у односу на главну групу. Из овога би се могло закључити да се Лесковчани млађи од 25 година нешто мање труде да се својим говором прилагођавају другима и да чешће употребљавају дијалекат у формалној комуникацији, што су показала и друга истраживања. Испитујући ставове

нишких и бачких средњошколаца према осам урбаних варијетета српског језика Н. Судимац (2018) закључује да испитаници „одлучно заступају став да треба чувати и неговати локални говор и да га не треба мењати и у оним ситуацијама када су им саговорници особе које говоре другачијим варијететом” и додаје да су анкетирани средњошколци и професоре и новинаре „видели као људе који треба да чувају свој локални говор без обзира на професију која захтева употребу стандардног језика” (SUDIMAC 2018: 576). Позитивнији став према говорима села у овој узрасној групи потврдиће се већ и следећом тврдњом којом се исказује однос према руралном типу призренско-јужноморавског дијалекта. Много мањи проценат испитаника тврди да говори села „имају много неправилности” и да их треба у извесној мери „поправљати” (37% према 54,7% у главној), а чак 43,8% у најмлађој узрасној групи мисли да говори села имају посебну вредност. Иако су се изјаснили да ови говори имају посебну вредност, и они су се, као и испитаници наше главне групе, изразито негативно одредили према конкретним дијалектизмима типичним за говоре околних села: 71,9% каже да им је ружно када неко уместо заменице *шта* употреби *кво*. Половини испитаника не смета када се неко прилагођава говорима ближим стандарду, чак и ако је у питању особа која се после дужег одсуства враћа у свој родни град, али им то делује неприродно, а 15,6% испитаника ће им то и отворено ставити до знања, док се 34,4% изјашњава да је то „лепши” говор од лесковачког и да им тако нешто уопште не смета. У групи најмлађих испитаника као најфреквентнији у говору изабран је облик футура I *ћу дођем* затим следи облик *доћи ћу* и на крају, 12, 5% изабрало је конструкцију: *енклитика + да + презент*.

Акценат се донекле коригује у ситуацијама које захтевају формалну комуникацију, што се може видети према томе да су за те прилике означавали облик *заборавио* у коме је акценатован 3. слог (50%), а облик у коме је акценатован 2. слог изабрало је 28,1%, што поново упућује на закључак да постоји тенденција померања акцента према почетку речи, с тим што се нагласак помера у оној мери у којој испитаници сматрају да је исправно, обично за један слог. Њих 50% заокружило је облик *заборавио* са акцентом на пенултими када се комуницира неформално. Померања у смислу адаптилности има, али у оној мери у којој се познаје књижевна норма и колико се сматра да је потребно. Чак 75% младих Лесковчана се определило за форму *Француз* у неформалној комуникацији, са наглашеном ултимом. У овој групи ће се нешто чешће испитаници опредељивати и за коришћење лексема које имају фонему *s*. Тако на пример по 21% означава да користи речи *свирнем* и *свери се*, док се половина њих изјаснила да не користи ништа од наведеног. Дакле, јасно је да су у говору ове групе испитаника присутнији дијалектизми на свим испитиваним језичким нивоима: 15,6% испитаника определило се и за облик футура I у коме је употребљена форма презент са финалним *-ев (дођеџев)* у трећем лицу множине. Иако се за тај избор определили најмањи број испитаника, он је ипак већи у односу на главну групу испитаника, где је 3,9%, као и у односу на другу контролну групу, коју чине старији испитаници. На основу изјашњавања најмлађих испитаника закључујемо да ће код представника млађих генерација бити мање изражена свест о потреби прављења разлике према ситуационом контексту, али и да су вернији локалном говору, што се подудара са резултатима неких других истраживања (JANJIĆ, ČUTURA 2012).

Резултати хи-квадрат теста дати су у табели 5 и као што се из табеле може видети, за већину очекиваних одговора постоји статистичка значајност (поља обојена сивом бојом).

Табела 5. Прва контролна група (испитанци од 18 до 24 године)

	Опис	Вредност χ^2 / биномног теста	Статистичка значајност теста
V1	Контекст у коме се користи дијалекат (формална/неформална комуникација)	4,000	0,135
V2	Став према дијалекту (неговање дијалекта)	13,563	0,001
V3	Прилагођавање говора у зависности од порекла саговорника	20,750	0,000
V4	Став према говорима околних села	12,750	0,005
V5	Став према говору Лесковчана чији је говор ближи књижевном језику	5,688	0,058
V6	Став према употреби <i>шта/кво</i>	–	0,020
V7	Футур I : <i>доћи ћу /ћу (да) дођем</i>	9,250	0,010
V8	Место акцента у неформалној комуникацији (<i>заборавио</i>)	4,188	0,123
V9	Место акцента у формалној комуникацији (<i>заборавио</i>)	4,188	0,123
V10	Место акцента у свакодневной комуникацији (<i>Француз</i>)	–	0,007
V11	Значење глагола <i>наткачује</i>	–	0,860
V12	Конструкције: <i>Они ће да дођу/Они ће дођу/Они ће дође</i>	10,188	0,006
V13	Употреба облика са африкатом <i>s</i>	7,563	0,023
V14	Употреба облика <i>које</i> уместо <i>шта</i> .	9,250	0,026

У овој групи нема већих разлика у одговорима према полу испитаника, нити према варијабли образовања, нити према пореклу родитеља.

Табела 6. Прва контролна група према полу: испитаници 18–24 године

	Опис	Вредност Пирсоновог теста	Статистичка значајност теста
V1	Контекст у коме се користи дијалекат (формална/неформална комуникација)	2,618	0,270
V2	Став о неговању дијалекта	1,804	0,406
V3	Прилагођавање говора у зависности од порекла саговорника	0,888	0,828
V4	Став о говорима околних села	0,360	0,948
V5	Став о говору из Лесковца чији је говор ближи стандардном језику	3,221	0,200
V6	Став о употреби <i>шта/кво</i>	0,475	0,491
V7	Футур I : <i>доћи ћу /ћу (да) дођем</i>	1,151	0,563
V8	Место акцента у неформалној комуникацији (<i>заборавио</i>)	2,443	0,295
V9	Место акцента у формалној комуникацији (<i>заборавио</i>)	2,429	0,297
V10	Место акцента у свакодневной комуникацији (<i>Француз</i>)	1,745	0,186
V11	Значење глагола <i>наткачује</i>	1,663	0,197
V12	Конструкције: <i>они ће да дођу/они ће дођу/они ће дође</i>	2,646	0,266
V13	Употреба облика са африкатом <i>s</i>	3,334	0,189
V14	Употреба облика <i>које</i> уместо <i>шта</i> .	1,241	0,743

Табела 7. Прва контролна група према образовању: испитаници 18–24 године

Опис		Вредност Пирсоновог теста	Статистичка значајност теста
V1	Контекст у коме се користи дијалекат (формална/неформална комуникација)	2,011	0,366
V2	Став према дијалекту (неговање дијалекта)	0,309	0,857
V3	Прилагођавање говора у зависности од порекла саговорника	1,177	0,758
V4	Став према говорима околних села	2,604	0,457
V5	Став према говору Лесковчана чији је говор ближи стандардном језику	1,885	0,390
V6	Став према употреби <i>шта/кво</i>	0,001	0,976
V7	Футур I: <i>доћи ћу /ћу (да) дођем</i>	2,158	0,340
V8	Место акцента у неформалној комуникацији (<i>заборавио</i>)	0,885	0,642
V9	Место акцента у формалној комуникацији (<i>заборавио</i>)	1,698	0,428
V10	Место акцента у свакодневној комуникацији (<i>Француз</i>)	0,061	0,805
V11	Значење глагола <i>наткачује</i>	2,169	0,141
V12	Конструкције: <i>они ће да дођу/они ће дођу/они ће дођев</i>	0,064	0,969
V13	Употреба облика са африкатом <i>s</i>	0,653	0,721
V14	Употреба облика <i>које</i> уместо <i>шта</i> .	5,474	0,140

У групи испитаника старијих од 35 година дијалекат у само неформалној комуникацији користи 63% њих, 28,3% увек у неформалној, али понекад и у формалној комуникацији, а само 8,7% испитаника дијалекат користи увек, не правећи разлике у зависности од ситуационог контекста, што је далеко мањи проценат у односу на претходне две групе млађих испитаника. Овакви статистички подаци наводе нас на закључак да група испитаника старости од 36 до 47 година у много већој мери прави разлику у одвајању стандардног језика од дијалекта у зависности од околности у којима комуницира. Ставови којима се одређује колико је важно неговати дијалекат веома су слични са ставовима претходних двеју група, тако да можемо рећи да у том смислу нису изражене генерацијске разлике. Свој говор ова група испитаника прилагођава другима у друштву оних који не говоре истим дијалектом у највећем броју у извесној мери (65,2%), док се 10,9% њих уопште не труди да се прилагоди, што је најмањи проценат ако упоредимо са претходним двема групама. Ово би могло значити да ова група испитаника има дубље укоренење ставове о томе да има више ситуација у којима је примереније употребљавати стандардни језик или се бар у потпуности не држати дијалекта. Проценат испитаника који мисле да говори села имају много неправилности и да их треба мало „поправити” не разликује се битно у односу на претходне две групе, док 32,6% њих сматра да ови говори имају посебну вредност, што је поново знатно мање у односу на најмлађу узрасну групу. Када особа која је родом из Лесковца промени свој говор тако да је ближи књижевном језику, половина ових испитаника каже да им то не смета јер је то пример „лепог говора”, 39,1% тврди да им не смета много, али им делује неприродно, а 10,9% тврди да отворено негодује поводом такве појаве. Као и у одговорима претходних двеју испитиваних група, и у одговорима ове групе, посебно у другом делу истраживања у коме се опредељују за конкретне језичке форме, налазимо прилично негативан став према дијалектизмима које можемо означити као дијалектизме руралног типа: чак 78,3% ових испитаника изјашњава с да им веома ружно звучи кад неко уместо *шта* каже *кво*. Овде имамо потпуно подударење са претходним двема групама у којој су испитаници млађи. Ова група испитаника определила се за то да им

је најближи облик футура I са инфинитивом (60,9%), затим следи облик без везника *да* : *ћу дођем вечерас* (32,6%). Када је у питању место акцента, и у овој старосној групи примећује се тенденција да се и на прозодијском плану приближе стандардном језику, али је то, с обзиром на превелике разлике које постоје између призренско-тимочких говора и стандардног језика, веома тешко. Они се прилагођавају онолико колико су у могућности и колико им познавање језичке норме дозвољава. Њих 39,1% изабрало је облик радног глаголског придева глагола *заборавити* у коме је као наглашен обележен трећи слог, а ипак је већи проценат оних који у неформалној комуникацији бирају облик у коме је наглашен четврти слог, што је поново нешто мање у односу на најмлађу групу, а више у односу на главну групу испитаника. У формалној комуникацији расте проценат испитаника који су обележили облике *заборавио* и *заборавио* (са наглашеним другим односно трећим слогом), док пада број испитаника који ће рећи *заборавио* са наглашеним пенултимом, чиме се још једанпут доказује да се у овој групи у највећој мери прави разлика између формалне и неформалне комуникације у смислу пребацивања кода. У свакодневной комуникацији би био нешто већи проценат Лесковчана средње генерације чији би акценат био на ултими: *Франц*'з уместо на првом (56,5% према 43,5%). У овој групи постоји и већи проценат Лесковчана који познају значење неких дијалектизама. Када реченица почиње личном заменицом, испитаници ових генерација определили су се за облик футура I *они ће да дођу* (60,9%), њих 30,4% изабрало је конструкцију *они ће дођу*, а само 8,7% *они ће дођев*, што значи да се и код испитаника средње ка старијим генерацијама губи облик презента 3. л. множине са финалним *-ев*. Фонема *s* се и у овој групи ретко употребљава: чак 67,4% тврди да не употребљава облике са овом фонемом, 15,2% каже да некада употреби облик *свиринем*, а 17,4% да понекад употреби облик *свери се*. Упитна заменица *шта* је фреквентнија у употреби у односу на понуђени дијалекатски облик *које*. Њих 45% тврди да никада не користи облик *које* уместо *шта*, док се 6,5% изјашњава се да овај облик користи увек. Дакле, иако се облик *које* сматра типично лесковачким, он се све ређе чује. Наше истраживање показује да су неке маркиране црте дијалекта прилично нестабилне у говору Лесковчана и то може бити показатељ да ће се из урбаног варијетета најпре изгубити управо те црте, чиме се потврђују закључци других истраживања. Т. Трајковић (2018б), испитујући говор Прешева и околних села долази до закључка да се у градском говору Прешева добро чува типична јужноморавска црта – презент 3. л. на -в, (што на пример наше истраживање не показује када је у питању лесковачки говор), док је добар део испитиваних дијалекатских црта у прешевском урбаном говору као што су: радни глаголски придев м.р. једнине, одрични облик глагола јесам и аналитичка деклинација и компарација, ипак нестабилан. Резултати хи-квадрат теста за ову узрасну групу приказани су у табели 8. Графички су означени одговори који имају статистичку значајност (сиво обојена поља).

Табела 8. Друга контролна група (испитаници старости 36–47 година)

Опис	Вредност χ^2 / биномног теста	Статистичка значајност теста
V1 Контекст у коме се користи дијалекат (формална/неформална комуникација)	20,913	0,000
V2 Став према дијалекту (неговање дијалекта)	15,826	0,000
V3 Прилагођавање говора у зависности од порекла саговорника	40,087	0,000
V4 Став према говорима околних села	9,478	0,024
V5 Став према говору Лесковчана чији је говор ближи стандардном језику	11,261	0,004
V6 Став према употреби <i>шта/кво</i>	–	0,000
V7 Футур I : <i>доћи ћу /ћу (да) дођем</i>	20,391	0,000
V8 Место акцента у неформалној комуникацији (<i>заборавио</i>)	5,391	0,067
V9 Место акцента у формалној комуникацији (<i>заборавио</i>)	9,435	0,009
V10 Место акцента у свакодневной комуникацији (<i>Француз</i>)	–	0,461
V11 Значење глагола <i>наткачује</i>	–	0,054
V12 Конструкције: <i>они ће да дођу/они ће дођу/они ће дођев</i>	18,957	0,000
V13 Употреба облика са африкатом s	24,043	0,000
V14 Употреба облика <i>које</i> уместо <i>шта</i> .	22,478	0,000

У групи испитаника старости између 36 и 47 година такође нема битних разлика када се узму у обзир пол, образовање и порекло родитеља (необојена поља), али је важно рећи, да се као и у главној групи, нешто већа тенденција ка одабиру облика који су ближи стандарду показује код жена. Ово је изражено у одговорима на два питања, при чему се оба тичу места акцента, односно померања акцента ка почетку речи. У табели 9 можемо видети разлику у одговорима, од којих су два у којима је статистичка значајност доказана, обојена сивом бојом.

Табела 9. Старија контролна група према полу

Опис	Вредност Пирсоновог теста	Статистичка значајност теста
V1 Контекст у коме се користи дијалекат (формална/неформална комуникација)	1,772	0,412
V2 Став према дијалекту (неговање дијалекта)	1,642	0,440
V3 Прилагођавање говора у зависности од порекла саговорника	1,793	0,616
V4 Став према говорима околних села	1,297	0,730
V5 Став према говору Лесковчана чији је говор ближи стандардном језику	4,061	0,131
V6 Став према употреби <i>шта/кво</i>	1,283	0,257
V7 Футур I : <i>доћи ћу /ћу (да) дођем</i>	0,805	0,669
V8 Место акцента у неформалној комуникацији (<i>заборавио</i>)	3,602	0,165
V9 Место акцента у формалној комуникацији (<i>заборавио</i>)	10,412	0,005
V10 Место акцента у свакодневной комуникацији (<i>Француз</i>)	4,749	0,029
V11 Значење глагола <i>наткачује</i>	0,339	0,560
V12 Конструкције: <i>они ће да дођу/они ће дођу/они ће дођев</i>	0,064	0,968
V13 Употреба облика са африкатом s	0,761	0,684
V14 Употреба облика <i>које</i> уместо <i>шта</i> .	6,276	0,179

У овој групи такође нема већих разлика у одговорима према полу испитаника, осим у месту акцента. Када се узме у обзир варијабла образовања и варијабла порекла родитеља, разлику на статистички значајном нивоу показују одговори који се тичу употребе дијалекта према контексту: да ли је у питању формална или неформална комуникација, у том смислу што је само према овој варијабли показано да већи број високообразованих испитаника прави разлику у употреби језика према ситуационом контексту и већи проценат испитаника чији су родитељи пореклом из Лесковца у односу на оне чији родитељи нису пореклом из Лесковца. Код осталих одговора нема готово никакве разлике.

Обрадом и анализом података у програму SPSS на статистички значајном нивоу доказана је предикција да представници Лесковчана млађих генерација мисле да дијалекат треба неговати, али у оној форми која је ближа стандардном језику, што значи да као престижан бирају стандардни језик или форму урбаног дијалекта без аутентичних дијалектизама на свим језичким нивоима. Ова предикција потврђена је и одабиром форми које су ближе стандарду: померањем места акцента, опредељењем за облик футура I са енклитиком и инфинитивом, као и опредељењем за употребу новоштокавске деклинације у комуникацији са особама ван граница призренско-тимочке дијалекатске области.

Када се испитаници опредељују за чување дијалекатских форми у говору, опредељују се само за оне које су одлика урбаног говора, док за дијалектизме руралног типа не само да немају много симпатија него им чак и ружно звуче. Представници урбаног дијалекта немају много симпатија за рурални дијалекат и прихватају га само у оној варијанти која је ближа њиховом говору. Ова предикција једним делом доказана је експлицитним опредељењем за тврдњу да говоре села треба „поправљати”, али у много већој мери имплицитно, када је био потребно одредити се према неким руралним дијалектизмима. Резултати овог дела истраживања донекле су слични резултатима до којих је дошла и Н. Судимац (2018), која наводи да су нишки средњошколци као најпоузданији и њима емоционално најближи оценили управо нишки варијетет.

Доказано је и присуство стереотипа о „правилном” или „лепом” и „неправилном” или „ружном” говору. Већина испитаника мисли да дијалекат треба неговати у некој коригованој форми и да су говори са севера „правилнији”. То се доказује статистичком значајношћу става да им не смета кад особа која је родом из Лесковца промени свој говор тако да је ближи стандардном језику, јер је то пример „лепог” говора. Да се стандардни језик сматра престижним моделом, доказује и спремност прилагођавања испитаника у ситуацијама када комуницирају са особама које нису са простора призренско-јужноморавског дијалекта. Како смо доказали све полазне предикције, доказана је и прва постављена хипотеза, која гласи: *Представници испитаване градске средине бирају модел за који мисле да је престижан, а то је говор који је ближи стандардном језику.*

Истраживањем смо потврдили и другу постављену хипотезу: *Демографске варијабле као што су образовање, пол и порекло родитеља не утичу битно на формирање ставова према дијалекту*, осим у делу који се тиче полне структуре у главној и старијој контролној групи у смислу постојања тенденције женских испи-

таника да бирају оне језичке форме које сматрају ближим стандарду. Ово је изражено у ограниченој мери и тиче се облика футура првог и места акцента.

4. Закључак

Лесковчани се залажу за чување дијалекта, али га ипак доживљавају као мање вредан у односу на оне који су ушли у основу стандардног језика. Иако се експлицитно залажу за чување и неговање дијалекта, они избегавају типичне дијалекатске форме у свом говору, посебно када комуницирају са особама које нису са истог дијалекатског подручја. Мањи број њих мисли да говори села имају посебну вредност, а већина њих се залаже за чување дијалекта у форми која је ближа стандардном језику, без типичних дијалектизама на фонолошком, морфолошком и лексичком нивоу. Најмању потребу за прилагођавањем показују испитаници најмлађе групе, која је у раду послужила као контролна, што показују и резултати других истраживања (JANJIĆ, ČUTURA 2012; SUDIMAC 2018). Најмлађи испитаници ће у најмањој мери и правити разлику у употреби дијалекта и стандардног језика према ситуационом контексту, док у највећој мери ову разлику праве испитаници старији од 35 година. Најмлађи испитаници ће одабиром неких дијалекатских облика показати да се у њиховом говору појављују дијалектизми у много већем проценту него код старијих група: главне, коју чине испитаници од 25 до 35 година и друге контролне групе, коју чине испитаници од 36 до 47 година. Ставови Лесковчана према руралном типу призренско-јужноморавског дијалекта нису позитивни, што се у раду доказује и негативним одређивањем испитаника према понуђеним руралним дијалектизмима, те би се могло рећи да је Лесковчанима важнији локални од регионалног идентитета у смислу говорног идиома. Престижним моделом већина Лесковчана сматра стандардни језик, односно урбани говорни тип призренско-јужноморавског дијалекта у односу на рурални тип истог дијалекта. На формирање ставова Лесковчана према дијалекту не утичу битно друштвене варијабле као што су пол, образовање и порекло родитеља, тј. има доказа да на статистички значајном нивоу донекле утиче пол у том смислу што жене чешће бирају црте који су ближи стандардном језику. Могло би се казати да је ова појава присутна у ограниченој мери, јер код свега три питања постоји та разлика на статистички значајном нивоу, али се ипак може на основу тога закључити да ће се неке аутентично дијалекатске облике изгубити најпре код жена, што се поклапа са резултатима истраживања до којих долазе Т. Трајковић и М. Михајловић (2020). Иако је тешко одредити тачан моменат када се губе одређени дијалекатски облици, ипак се може утврдити тенденција ишчежавања неких црта из говора неке области. Наше истраживање показало је да су у говору Лесковчана, као и говору становника Враћа и Ниша, најподложнији адаптивности место акцента, аналитичка конструкција футура I и аналитичка деклинација. Осим овога, закључујемо и да се фонема *s* све ређе употребљава у говору Лесковчана, али да није у потпуности нестала, да облик *које* све више уступа место стандардном облику *шта* и да неке дијалекатске лексеме које су део вокабулара старијих Лесковчана једва да су део пасивне лексике Лесковчана млађих генерација. Истраживањем смо доказали две главне хипотезе: да представници испитиване градске средине као престижни идиом бирају модел говора који је ближи стан-

дaрднoм језику и дa дeмoгpaфскe вaриjaблe кaкo штo су oбpaзoвaњe, пoл и пoрeклo рoдитeљa нe утичy битнo нa фoрмирaњe стaвoвa прeмa диjaлeктy. Вeћинa нaших испитaникa, бeз oбзирa нa тo кoјoј гeнeрaцији припaдa, имa дубoкo укoрeњeнe стeрeотипe o „дoбрoм” или „лeпoм” и ”лoшeм” или „ружнoм” гoвoрy, штo би мoглo дa прoузрoкyјe штeтy у смислу пoтпунoг зaнeмaривaњa врeднoсти лoкaлнe гoвoрнe бaштинe укoликo сe нe пoсвeти вишe пaжњe eдyкaцији, кaкo би људимa кoји су сa прoстoрa призрeнскo-тимoчкe диjaлeкaтскe oблaсти билo јаснијe дa oбaвeзa упoтрeбe стaндaрднoг језикa, кoји јe свaкaкo пoтрeбнo дoбрo пoзнaвaти и упoтрeбљaвaти у ситyaцијaмa у кoјимa јe пpoписaнa упoтрeбa стaндaрднoг језикa, нe пoдрaзyмeвa и oдрицaњe врeднoсти лoкaлним гoвoримa.

Цитирана литература

- BUGARSKI 2009: BUGARSKI, Ranko. „Teorijske osnove urbane dijalektologije.” *Lingvističke sveske* 8: GOVOR NOVOG SADA Sveska 1: FONETSKE OSOBINE 2009: 13-30. [orig.] БУГАРСКИ, Ранко. „Теоријске основе урбане дијалектологије.” *Лингвистичке свеске* 8: ГОВОР НОВОГ САДА Свеска 1: ФОНЕТСКЕ ОСОБИНЕ 2009: 13-30.
- JANJIĆ I ČUTURA 2012: JANJIĆ, Marina i Ilijana ČUTURA. *Prostor, vreme, društvo – susreti u jeziku*. Jagodina: Pedagoški fakultet, 2012. [orig.] ЈАНЈИЋ, Марина и Илијана ЧУТУРА. *Простор, време, друштво – сусрети у језику*. Јагодина: Педагошки факултет, 2012.
- MILORADOVIĆ 2014: MILORADOVIĆ, Sofija. „Uzualni standard u urbanim centrima na kosovsko-resavskom i prizrensko-timočkom govornom području.” *Zbornik instituta za srpski jezik SANU II: Srpski jezik i aktuelna pitanja jezičke politike* Beograd, 2014: 143-150. [orig.] МИЛОРАДОВИЋ, Софија. „Узуални стандард у урбаним центрима на косовско-ресавском и призренско-тимочком говорном подручју.” *Зборник института за српски језик САНУ II: Српски језик и актуелна питања језичке политике* Београд, 2014: 143-150.
- MIHAJLOVIĆ 2018: MIHAJLOVIĆ, Milica. „Stavovi učenika sa juga Srbije prema usvajanju standardnog jezika.” *Godišnjak za srpski jezik, god. XXIX, br. 16* (2018): 61-74. [orig.] МИХАЈЛОВИЋ, Милица. „Ставови ученика са југа Србије према усвајању стандардног језика.” *Годишњак за српски језик, год. XXIX, br. 16* (2018): 61-74.
- RAJIĆ 2009: RAJIĆ, Ljubiša. „Gradski govori.” *Lingvističke sveske* 8: GOVOR NOVOG SADA Sveska 1: FONETSKE OSOBINE 2009: 31-46. [orig.] РАЈИЋ, Љубиша. „Градски говори.” *Лингвистичке свеске* 8: ГОВОР НОВОГ САДА Свеска 1: ФОНЕТСКЕ ОСОБИНЕ 2009: 31-46.
- SUDIMAC 2018: SUDIMAC, Nina. „Stavovi srednjoškolaca prema osam urbanih varijeteta srpskog jezika.” *Srpski jezik XXIII* (2018): 561–580. [orig.] СУДИМАЦ, Нина. „Ставови средњошколаца према осам урбаних варијетета српског језика.” *Српски језик XXIII* (2018): 561–580.
- TRAJKOVIĆ 2018a: TRAJKOVIĆ, Tatjana. „Govor Niša kroz prizmu diglosivnosti.” *Južnoslovenski filolog LXXIV, sv.2* (2018a): 89-106. [orig.] ТРАЈКОВИЋ, Татјана. „Говор Ниша кроз призму диглосивности.” *Јужнословенски филолог LXXIV, св.2* (2018a): 89-106.
- TRAJKOVIĆ 2018b: TRAJKOVIĆ, Tatjana. „Govor Preševa u strukturalnoj i varijacionističkoj perspektivi (kao model za dijalektološka predviđanja).” *SRPSKI JEZIK, KNJIŽEVNOST, UMETNOST, Zbornik radova sa XII međunarodnog naučnog skupa održanog na Filološko-umetničkom fakultetu u Kragujevcu 27–28. X 2017. godine – knj. I: KURS OPŠTE LINGVISTIKE*. Ur. Miloš Kovačević i Jelena Petković. Kragujevac: Filološko-

umetnički fakultet, 2018b. 173–181. [orig.] ТРАЈКОВИЋ, Татјана. „Говор Прешева у структуралној и варијационистичкој перспективи (као модел за дијалектолошка предвиђања).” *СРПСКИ ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ, УМЕТНОСТ, Зборник радова са XII међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу 27–28. X 2017. године – књ. I: КУРС ОПШТЕ ЛИНГВИСТИКЕ*. Ур. Милош Ковачевић и Јелена Петковић. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2018б. 173–181.

TRAJKOVIĆ I MIHAJLOVIĆ 2020: TRAJKOVIĆ, Tatjana i Milica MIHAJLOVIĆ. „Govor Vra-nja kroz prizmu diglosivnosti.” *Južnoslovenski filolog LXXVI, sv.1* (2020): 77-103. [orig.] ТРАЈКОВИЋ, Татјана и Милица МИХАЈЛОВИЋ. „Говор Врања кроз призму диглосивности.” *Јужнословенски филолог LXXVI, св.1* (2020): 77-103.

TRAJKOVIĆ 2021: TRAJKOVIĆ, Tatjana. „Ka istraživanjima urbanih varijeteta u prizrensko–timoč-koj dijalekatskoj oblasti.” *Između lingvistike i stilistike* 2021: 327-342. [orig.] ТРАЈКОВИЋ, Татјана. „Ка истраживањима урбаних варијетета у призренско–тимочкој дијалекатској области.” *Између лингвистике и стилстике* 2021: 327-342.

ŽUGIĆ 2005: ŽUGIĆ, Radmila. *Rečnik govora jablaničkog kraja*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU, 2005. [orig.] ЖУГИЋ, Радмила. *Речник говора јабланичког краја*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2005.

Danijela Z. Radovanović

THE ATTITUDES OF THE PEOPLE OF LESKOVAC TOWARDS THE URBAN AND RURAL VARIETIES OF THE PRIZREN–SOUTH MORAVA DIALECT

Summary

The paper presents the results of a study dealing with the attitudes of the people of Leskovac towards the urban and rural varieties of the Prizren–South Morava dialect. The study was based on a sample of 206 respondents – the main body of participants in our survey comprised 128 respondents aged 25–35, along with two additional control groups, the first being a group of younger respondents (ages 18–24) and the other group composed of older respondents, aged 36–47. The research was conducted by way of an online survey. The aims of this paper are manifold – namely ascertaining the underlying attitudes of mostly young people of Leskovac towards the urban and rural varieties of the Prizren–South Morava dialect and the dominant prestigious model of speech, as well as the extent to which the tracked social variables influence the attitudes expressed. The paper starts from two main hypotheses, the first one being that the respondents from urban environments tend to choose a model of speech they deem prestigious – that being something closer to the standard language – the other one being that there is no significant stratification with regard to the use of the dialect based on key important demographic factors. Both hypotheses were proven using adequate statistical methods.

Keywords: Leskovac, attitudes, Prizren–South Morava dialect, rural dialect, urban dialect, standard language

Nada S. Miljković*

Université de Niš

Faculté de philosophie

Département de langue et de littérature françaises

LA POLYSÉMIE COMME UN DES PROBLÈMES DANS LA TRADUCTION DU FRANÇAIS VERS LE SERBE SUR L'EXEMPLE DE TRAITÉ INSTITUANT LA COMMUNAUTÉ DES TRANSPORTS

En partant du modèle théorique situationnel (dénotatif) de la traduction et du principe d'équivalence fonctionnelle (CATFORD 1965), nous porterons une attention particulière aux types de relations sémantiques, c'est-à-dire polysémie entre les termes juridiques français et serbes. Lorsque l'on compare l'original français et la traduction finale en serbe de *Traité instituant la Communauté des Transports*, malgré des instructions clairement définies dans le Manuel de traduction des actes juridiques de l'UE, il y a une incohérence de terminologie, ce qui conduit à une confusion dans l'interprétation des documents. Nous allons démontrer également les aléas que la polysémie a apporté dans le processus de traduction des documents juridiques internationaux.

Mots-clés : traduction, polysémie, droit, français, serbe

1. Introduction

Le phénomène de la polysémie apparaît fréquemment dans la traduction en langue serbe des traités internationaux dont la langue source est française. Cet aspect est autant plus défiant en sachant qu'une grande partie de ces traités touche le domaine juridique et international ou le sens de certains termes peut varier selon le contexte et le sujet traités.

Dans l'analyse comparative des traductions de la terminologie juridique de différentes langues (la littérature consultée est en serbe, macédonien, anglais et français), nous remarquons que le problème clé est de trouver des équivalents juridiques en raison des différences entre les systèmes juridiques français et serbe.

2. Cadre théorique, méthodologique et le corpus

Nous nous concentrerons, dans la suite de cet article, sur l'un des problèmes de lexique - la polysémie, puisque l'analyse a indiqué comme une de difficultés au sein du plan lexical. En nous appuyant sur le modèle théorique situationnel (dénotatif) de la traduction et sur le principe d'équivalence fonctionnelle (CATFORD 1965), nous accorderons une attention particulière aux types de relations sémantiques, c'est-à-dire à la

* nadjamiljkovic018@gmail.com

polysémie entre les termes juridiques français et serbes. Comme nous l'avons mentionné, la réalité linguistique subit une évolution et un changement constants, et le droit relatif à cette réalité suit également son évolution, de sorte que le langage juridique est directement affecté par le changement.

Notre hypothèse initiale reposait sur la prédominance de la monosémie dans la langue du droit. De plus, l'intention des auteurs d'utiliser des mots sans ambiguïté qui a été clairement mise en évidence lors de l'analyse. Cependant, la nature de la relation réglementée par le droit, ainsi que l'imperfection de la langue, ont prouvé dans la pratique que cette hypothèse était incorrecte. L'objectif est, donc, de démontrer par des exemples que la monosémie n'est pas dominante, bien qu'elle soit souhaitable. Par conséquent, nous avons émis l'hypothèse que la présence de la monosémie exclurait nécessairement la possibilité de la polysémie.

Le corpus d'analyse de notre travail est constitué du Traité² instituant la Communauté des transports, conclu entre l'Union européenne et les parties contractantes de l'Europe du Sud-Est, comme stipulé dans le Traité : la République d'Albanie, la Bosnie-Herzégovine, l'ancienne République yougoslave de Macédoine³, le Kosovo⁴, le Monténégro et la République de Serbie. Les documents sont disponibles dans journal officiel de l'Union Européenne (EUR-Lex) et sur le site du Ministère de l'Intégration Européenne de Serbie et appartient aux textes constitués en langage technique. La Traité est un document complexe dont la partie de base (accord principal) prescrit les règles de fonctionnement de la Communauté des transports. La partie intégrante de la Traité se constitue de cinq annexes (dont la première comporte sept parties), ainsi que six protocoles « dont au moins un » pour chaque Partie contractante de l'Europe du Sud-Est « détermine les dispositions transitoires qui lui sont applicables » (article 1, paragraphe 3).

La traduction a été effectuée de manière que la version anglaise a été prise comme texte de départ, puis traduite en langue serbe. Nous voulons attirer l'attention sur le fait que l'accord est disponible dans les langues des fondateurs de l'Union européenne, comme indiqué dans EUR-Lex lui-même :

« Les quatre langues officielles des États membres fondateurs, à savoir l'allemand, le français, l'italien et le néerlandais, bénéficient de la couverture linguistique la plus large. Pour les autres langues, vous trouverez les traductions de la législation en vigueur au moment de l'adhésion du pays en question et les textes adoptés après cette date. »⁵

En fonction de ce qui est mentionné, les langues dans lesquelles les documents juridiques de la législation européenne sont rédigés sont l'allemand, le français, l'italien et le néerlandais, qui sont également les plus présentes sur le plan linguistique. Toutefois, dans la situation du Traité, la traduction et la mise en œuvre ultérieure ont été effectuées à

2 Dans l'article nous le citerons sous une forme plus courte - Le Traité

3 Avec l'entrée en vigueur de l'accord de Prespa (disponible sur <https://s.kathimerini.gr/resources/article-files/symfwnia-aggliko-keimeno.pdf#Question>) le 29.03.2022. L'ancienne République yougoslave de Macédoine change de nom et devient la République de Macédoine du Nord. Dans les citations ultérieures de cet État, son nom original a été conservé en raison de la forme contenue dans l'accord analysé.

4 La désignation officielle de Kosovo est « [...] sans préjudice des positions sur le statut et est conforme à la résolution 1244 (1999) du Conseil de sécurité des Nations unies ainsi qu'à l'avis de la CIJ sur la déclaration d'indépendance du Kosovo. », ainsi indiqué dans le traité.

5 <https://eur-lex.europa.eu/content/help/faq/intro.html?locale=fr>

partir d'une traduction préalable des documents du français vers l'anglais, qui ne constitue pas une langue originelle de l'Union européenne. En outre, il a été constaté qu'une certaine partie des textes n'est pas disponible dans cette langue (comme les documents plus anciens). En raison de cette circonstance, le risque de rencontrer certaines incohérences entre le texte source et le texte cible augmente, ce que nous confirmerons ultérieurement par l'analyse dans notre travail.

Nous avons pris l'analyse de termes de la traduction du Traité, à l'aide de dictionnaires terminologiques comme point de départ. Nous avons d'abord commencé par consulter la base de données terminologique en ligne Evronim, dont il faut saluer l'initiative et qui est constamment mise à jour. Cependant, cette base de données ne couvre pas tous les termes de traduction qui figuraient dans le Traité. Pour cette raison, dans l'analyse des traductions, nous avons utilisé les dictionnaires terminologiques et généraux disponibles dans les directions linguistiques suivantes : dictionnaires terminologiques français-serbe (JANKOVIĆ et al 1969) et serbe-français (STRUGAR 1999) et dictionnaires généraux français-serbe (1957) et français-français de divers auteurs et éditions. Les encyclopédies juridiques (1985) se sont révélées être un outil qui devrait être consulté aussi bien par les juristes que par les traducteurs dans le domaine des langues professionnelles. Outre le fait que des termes de tous les domaines du droit sont inclus, comme des dictionnaires, tous les sens des termes ont été triés et expliqués, ce qui était particulièrement important lors de l'analyse des ambiguïtés dans les traductions et lorsque la polysémie interne est apparue.

La base de notre travail étaient les dictionnaires économiques et juridiques français-serbe et serbe-français. L'importance des dictionnaires terminologiques s'impose notamment lors de la détermination du concept de monosémie. Il arrivait souvent au cours de la recherche que, lorsque nous déterminions certaines significations des termes analysés, dans les dictionnaires mentionnés, nous rencontrions des significations polysémiques de mots, alors que l'hypothèse initiale était qu'il s'agissait d'un terme monosémique.

Nous avons également mené ces tests de traduction à l'aide de dictionnaires linguistiques bilingues, avec un accent particulier sur Valentin Putanec (1957) et son dictionnaire français-croate ou serbe, dont on peut dire avec certitude qu'il s'agit du dictionnaire de langue le plus complet de notre région. Puis nous nous sommes penchés sur les encyclopédies juridiques. « Juridictionnaire », un dictionnaire juridique unilingue en ligne, a été d'une grande aide dans l'analyse du corpus mentionné. Au-delà de la citation classique du mot et de sa définition, ce dictionnaire attire l'attention sur les anglicismes de la langue juridique française, sur les mésinterprétations de certains termes, en donnant des exemples pour appréhender la valeur d'usage de certains termes en contexte.

3. Les études préalables

Šarčević dans ses publications (ŠARČEVIĆ, 2000 ; 2001) souligne que le dictionnaire juridique dépeint la civilisation, soulignant la complexité du dictionnaire par rapport à son niveau de progrès, ce qui rend l'étude de cette civilisation plus intéressante.

Ivan Jovanović (2019) a analysé, selon le modèle situationnel théorique de la traduction et du principe de l'équivalence fonctionnelle, les types de relations sémantiques

(monosémie, polysémie, synonymie) entre les termes religieux français et serbes de la traduction de termes religieux et de constructions syntaxiques dans « Le patriarche Paul de Serbie : un saint de notre temps » du français en langue serbe pour indiquer les problèmes auxquels est confronté le traducteur lors du choix d'un équivalent de traduction.

Dragana Jovanović (2017) a traité le problème des relations sémantiques qui s'établissent lors de la traduction de documents juridiques dans son mémoire de master « Problèmes de traduction de la terminologie juridique du français en serbe sur l'exemple des conventions européennes ». En considérant la traduction des conventions européennes du français en serbe et en examinant son adéquation, Jovanović traite de la monosémie, de la polysémie et de la synonymie avec une référence supplémentaire à la présence d'internationalismes, le tout au sein de la terminologie juridique. Svetlana Jakimovska (2013, 2014, 2015) est particulièrement importante en travaillant sur la traduction de la terminologie juridique du français en macédonien et en soulevant ainsi de nombreux problèmes liés à la traduction des termes juridiques, dont l'un est l'ambiguïté de la langue. L'auteur de cette étude a également traité les problèmes des relations sémantiques qui s'établissent pendant la traduction des documents juridiques officiels sur l'exemple de l'Accord du ciel ouvert dans son mémoire master (2019) et dans l'article sur la présence de polysémie dans le même corpus (2020). Gérard Cornu (CORNU 2005 : 62) a étudié le problème de la polysémie définissant ce phénomène comme les termes de double appartenance. Il a également souligné la complexité de la traduction des textes juridiques due à l'existence du bilinguisme, qu'il faut surmonter au plus haut niveau, puis maîtriser sa traduction dans le système juridique qui l'accompagne.

Catford (John Cunnison Catford) souligne l'importance du terme équivalent dans la traduction. Il définit la traduction comme « le remplacement du matériel textuel d'une langue (la langue originale) par le matériel textuel équivalent d'une autre langue (la langue de la traduction) » (CATFORD 1965 : 20). Dans cette perspective, la plupart des théoriciens de la traduction de la seconde moitié du XXe siècle, dont John Catford lui-même, affirment que « le principe de base, fondamental, de la théorie de la traduction est le principe de l'équivalence fonctionnelle » (KRSTIĆ 2008 : 133). Suivant Krstić, ce principe est également « le plus grand foyer de la pensée théorique moderne sur la traduction » (KRSTIĆ 2008 : 136).

« Selon ce principe, dans la langue dans laquelle il est traduit (la langue de la traduction ou la langue d'arrivée) il faut trouver des signes, c'est-à-dire des mots et la disposition de ces mots, qui correspondront en fonction aux signes de la langue à partir de laquelle il est traduit (langue originale ou langue de départ) » (KRSTIĆ 2008 : 134).

Cette notion est, en outre, extrêmement importante pour la traduction correcte, car il met l'accent sur l'importance de transmettre les idées dans le contexte et l'esprit de la langue dans laquelle la traduction transmet les informations. L'importance de l'étude des procédures de traduction est visible dans le processus de traduction des actes juridiques de l'Union européenne. La précision de la traduction est cruciale dans le processus d'adaptation de la législation nationale à ce droit et dans le processus d'adhésion à l'Union européenne des pays candidats. La tâche des traducteurs linguistiques professionnels s'en trouve donc accrue. En complément des compétences linguistiques, sémantiques, lexicales et autres, celui-ci doit également posséder des connaissances dans le domaine du droit,

car il est avant tout crucial de se consacrer à la recherche d'équivalents juridiques dans un système juridique donné, si possible.

4. Polysémie des termes juridiques

Un très grand nombre d'objets et de phénomènes sont présents dans notre environnement et il est impossible de nommer chacun d'entre eux d'une manière spécifique. Outre le fait qu'il s'agit d'un travail extrêmement difficile et étendu, les capacités d'un locuteur d'une seule langue ne pourraient pas supporter l'adoption de l'ensemble du vocabulaire. Comme l'a expliqué Dragičević, « le manque de vocabulaire ne doit pas être interprété comme la pauvreté d'une langue (car la situation est similaire dans toutes les langues), mais avec des capacités cognitives limitées des utilisateurs de la langue » (DRAGIČEVIĆ 2010 : 131). Les gens n'ont tout simplement pas la capacité de se souvenir d'autant de concepts. En réponse à cela, la polysémie apparaît donc dans toutes les langues, un phénomène dans lequel un mot peut posséder plusieurs sens qui sont plus ou moins proches du sens premier de ce mot. La polysémie est avant tout une forme de tentative humaine de pallier le manque de vocabulaire à l'aide du système d'association d'idées en similitude avec le mot dont il prend le sens au sens figuré (lorsque les mécanismes de la métonymie, des synecdoques, des métaphores se produisent). La particularité de la polysémie est que « tous les sens restent à l'intérieur d'un même mot, et la polysémie se développe en contexte, dans une phrase, ce qui signifie qu'elle est le résultat de l'augmentation du nombre de sens d'un même mot » (STANOJČIĆ ET POPOVIĆ 2005 : 180). En revanche, dans le monde scientifique et professionnel, une tendance prédomine à utiliser des termes précis, c'est-à-dire monosémiques. Dragičević (2010 : 132) ainsi souligne l'observation de Zgusta (1991 : 63) « selon laquelle même les termes techniques sont plus souvent polysémiques que l'on pourrait le penser au départ ». Ce qui, de fait, a été démontré dans l'analyse de notre corpus, où le nombre initial de mots présumés monosémiques dans l'accord et les actes d'accompagnement a significativement diminué après une vérification détaillée dans les dictionnaires. Gérard Cornu a apporté une contribution particulière à l'analyse du problème de la polysémie, avec son manuel de linguistique juridique, décrivant ce phénomène comme une catégorie : les termes de double appartenance (CORNU 2005 : 62). Dans un chapitre séparé sur les mots, il divise tous les mots en deux catégories : les mots à appartenance juridique exclusive⁶ (CORNU 2005 : 62) et les mots à double appartenance, déjà mentionnés. Alors que les premiers n'ont qu'une seule signification étroitement liée à la terminologie juridique, les significations des seconds se retrouvent à la fois dans les dictionnaires standards de la langue française et dans la terminologie d'autres sciences et professions. Cornu a répertorié environ 400 éléments lexicaux ayant une « affiliation exclusive », ajoutant que tous les noms d'institutions latines appartiennent également à ce groupe (CORNU 2005 : 173). Sur la base de ces résultats, Adriana Stoichițoiu – Ichim (2006) a distingué dans le

6 Il les définit comme des mots qui peuvent avoir une ou plusieurs significations dans leur sens, mais uniquement au sein du dictionnaire juridique, et affirme avoir recensé environ 400 mots de ce type dans son « Dictionnaire juridique ». Il ne faut cependant pas les confondre avec les mots polysémiques internes, car ces mots sont pour la plupart des archaïsmes, et dominent la doctrine juridique. Nous n'avons pas rencontré de tels termes dans le Traité, car le langage du Traité est destiné à la population générale.

langage juridique les termes polysémiques externes et internes en l'empruntant à Gérard Cornu (2005: 89-93). Nous avons accepté ce point de vue dans le cadre de cet article, c'est pourquoi nous nous concentrerons dans ce qui suit sur une étude plus détaillée de ces deux types de polysémie.

4.1. Polysémie interne

La polysémie interne se réfère à la pluralité des sens juridiques (CORNNU 2005 : 23), c'est-à-dire dans différentes branches du droit, lorsqu'un terme a des significations différentes en droit civil, pénal, international, etc. Cette explication ne fait que confirmer que pour qu'un individu soit familier avec ce type de polysémie, il doit également être familier avec les branches du droit concernées. L'article « Polysémie interne » (2006) accorde une attention particulière à ce problème en se référant à la maxime *ignorantia legis non excusat*⁷. L'auteur du texte, Adriana Stoichițoiu – Ichim, souligne que le fait de ne pas comprendre les normes juridiques ne peut être une excuse pour ne pas les respecter, surtout lorsqu'il s'agit de textes juridiques envoyés au public en dehors de la sphère juridique, car leur langage doit être adapté au grand public. Le problème est donc plus grand pour ceux qui ne pratiquent pas cette science. En gardant à l'esprit que nous traitons du Traité concernant le transport international et les règles de son contrôle, qui a pour tâche, en plus de l'ouverture aux autres États en termes économiques et politiques, de fournir une ouverture des cultures et des valeurs d'un peuple à l'autre, nous prêterons une attention particulière à l'ambiguïté de la terminologie dans les documents juridiques donnés. Dans le corpus recherché, nous classerons les termes qui sont apparus selon le système suivant : dans la première colonne, nous énumérons d'abord le terme dans le texte source en français, puis dans la colonne suivante, le sens juridique du terme dans le domaine du droit de transport international, et, enfin, dans la dernière colonne, le sens de ce terme dans d'autres branches du droit (droit de commerce, droit publique et code de procédure civile).

Tableau 1. *Exemples de polysémie interne*

transport	превоз добара или лица, саобраћај возила	пренос, уступање права ; прекњижење (трговинско право)
agent	заступник, представник	агент посредује, закључује уговоре у име и за рачун свог налогодавца и обавља друге правне и фактичке радње у циљу заштите интереса свог комитента, због чега однос између заступника и комитента мора почивати на поверењу. (трговинско право); тајни заступник државе

7 L'ignorance des droits ne justifie personne.

recours	правни лек	средство којим се штити оштећена страна од непоштовања одредби међународног уговора између два или више лица (правно, физичко лице) (трговинско право)
accord	споразум, уговор	сагласност – чин којим се овлашћује лице (правно или физичко) да се за рачун клијента, налогодавца изврши нека радња (боље познато као овлашћење), трговинско право; сагласност двеју или више држава о решењу билатералног или мултилатералног питања (јавно право)
incident	незгода, међународно право	процесно противљење којим се изражава протест током суђења са ефектом суспендовања или заустављања напредовања поступка. (процесни инцидент може да се односи на надлежност, правилност поступка, доказ итд.), процесно право

1. 1. Le présent traité a pour objet la création d'une Communauté des *transports* dans le domaine des *transports* routier, ferroviaire, par voie navigable intérieure et maritime ainsi que le développement du réseau de *transport* entre l'Union européenne et les parties de l'Europe du Sud-Est, ci-après dénommée la « Communauté des *transports* ».⁸

1. а) 1. Циљ овог Уговора је стварање *Транспортне* заједнице у области друмског, железничког, унутрашњег водног и поморског *саобраћаја*, као и развој *транспортне* мреже између Европске уније и Страна потписница Југоисточне Европе (у даљем тексту: *Транспортна* заједница).⁹

2. 4. Lorsqu'ils agissent dans le cadre du présent traité, les représentants, délégués et experts des parties contractantes ainsi que les fonctionnaires et autres *agents* sont tenus, (...).¹⁰

2. а) 4. Представници, делегати и стручњаци Уговорних страна, као и функционери и други *службеници* који делују на основу овог Уговора, дужни су,

⁸ TRAITÉ instituant la Communauté des transports, article 1, 1.

⁹ УГОВОР О ОСНИВАЊУ ТРАНСПОРТНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ, члан 1, 1.

¹⁰ TRAITÉ instituant la Communauté des transports, article 38, 4.

(...).¹¹

3. soit que toute juridiction de la partie de l'Europe du Sud-Est dont les décisions ne sont pas susceptibles d'un *recours* juridictionnel de droit interne demande à la Cour de justice de statuer à titre préjudiciel sur une question (...) ;¹²

3. а) било који суд или трибунал Стране потписнице Југоисточне Европе против чијих одлука нема *правног лека* у складу са националним законом захтева од Суда правде да донесе претходну одлуку о питању (...) ¹³

4. 2. 1. b) a progressé suffisamment dans la mise en œuvre des règles en matière d'aides d'État et de concurrence prévues dans un *accord* visé à l'article 17 du traité de base ou à l'annexe III, selon le cas.¹⁴

4. а) 2. 1. ii) постићи значајан напредак у имплементацији правила о државној помоћи и конкуренцији која су укључена у *споразум* из члана 17. Главног уговора или у Анексу III, који год се примењује.¹⁵

5. Règlement (UE) n o 1286/2011 de la Commission du 9 décembre 2011 portant adoption d'une méthodologie commune pour enquêter sur les accidents et *incidents* de mer conformément à l'article 5, paragraphe 4, de la directive 2009/18/CE du Parlement européen et du Conseil (JO UE L 328 du 10.12.2011, p. 36).¹⁶

5. Уредба Комисије (ЕУ) бр. 1286/2011 од 9. децембра 2011. године о доношењу опште методологије за истраживање поморских несрећа и *незгода*, која је усвојена у складу са чланом 5. (4) Директиве 2009/18/ЕЗ Европског парламента и Савета, СЛ Л 328, 10.12.2011, стр. 36.¹⁷

Dans les exemples énoncés en haut la traduction est effectuée en accord avec son originel, tout en respectant les systèmes juridiques provenant de pays de ces deux langues le français et le serbe. Pendant notre analyse du texte de Traité en français et sa traduction en langue serbe nous avons remarqué que le sens de terme est transmis pertinemment de la langue source, le français, vers la langue cible, le serbe.

Néanmoins, comme nous l'avons montré dans le tableau ci-dessus, il existe un risque d'une traduction fautive, entraînant une interprétation juridique imprécise du document officiel.

4.2. Polysémie externe

Nous entendons par polysémie externe un terme de la terminologie juridique qui a un sens en dehors du dictionnaire juridique. À titre d'exemple, nous pouvons citer des mots qui ont été précisés du langage courant dans le langage juridique. Ainsi, nous traduisons le lexème français *personne* en serbe par particulier (*лице*) lorsque nous voulons

11 УГОВОР О ОСНИВАЊУ ТРАНСПОРТНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ, члан 38, 4.

12 TRAITÉ instituant la Communauté des transports, ANNEXE IV, 2, 1, a).

13 УГОВОР О ОСНИВАЊУ ТРАНСПОРТНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ, АНЕКС IV, 2, 1, a).

14 TRAITÉ instituant la Communauté des transports, article 2, 1. b).

15 УГОВОР О ОСНИВАЊУ ТРАНСПОРТНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ, члан 2, 1. b).

16 TRAITÉ instituant la Communauté des transports, ANNEXE I.4.

17 УГОВОР О ОСНИВАЊУ ТРАНСПОРТНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ, АНЕКС I.4.

désigner un individu, un sujet de droit ; *тело* - fr. *corps*, орган - fr. *organisme* lorsque nous voulons en marquer une institution, etc.) Voici le tableau 2, dans lequel nous présenterons le terme français dans la première colonne, sa signification hors dictionnaire juridique dans la deuxième et la solution appliquée par le traducteur du Traité dans la troisième, c'est-à-dire le terme juridique utilisé.

Tableau 2. *Exemples de polysémie externe*

parties	стране (горња, доња)	стране (потписнице), партнери
disposition	расположење, склоност, тежња	пропис, аранжман, одредба правне тековине, мера, законодавство, нови закон
prix	награда	цена, правила
acte	дело, чин, радња; чин у драми	пропис, радња
examen	тест или испит током школовања; лекарски преглед	испитивање, разматрање
licence	диплома (факултета)	дозвола, лиценца, потврда
mise	стављање, полагање, пуштање у рад, улагање, улог	mise en œuvre – имплементација, примена, спровођење
mesure	мера (димензије нпр. предмета), величина, дужина	правила, поступак, мера (у смислу поступка или радњи – <i>предузети меру у случају кривичног дела</i>)
organisme	организам	организација, тело
marché	пијаца, трг, тржница	тржиште, набавка
registre	висина гласа	евиденција, регистар
arrêt	застој, застајање, прекид, обустава, станица	пресуда
droit	право (један од начина оријентације у простору, лево, десно, право); усправан, тачан; искрен, правичан	право, закон
acquis	adj ² стечен, задобијен; m ³ стечевина, искуство, знање	законодавство европске уније, правне тековине
formation	оспособљавање, формирање (цене)	образовање, стварање, васпитање, прављење, обликовање
differend	спор, спорно питање	размирица, неслагање, расправа

Dans un contexte juridique, *prix* signifie le montant nécessaire à payer lors l'achat, tandis que dans le langage familial, il signifie récompense d'une compétition. De la notion de chose inestimable est née l'idée d'utiliser le même lexème pour désigner la valeur monétaire d'un service ou d'un objet. Ici, donc, le « sens juridique » du terme *prix* est dérivé du « sens général », comme l'a souligné Cornu dans « Linguistique juridique » (CORNU 2005 : 72).

6. 2. b) démontre le meilleur rapport qualité-*prix* et des incidences socio-économiques plus générales, conformément aux règles de financement des contributeurs et aux meilleures normes et pratiques internationales ;¹⁸

6. а) 2. b) (б) показује најбољу *вредност* за уложени новац и шире друштвено-економске утицаје, у складу са правилима финансирања донатора и најбољим међународним стандардима и праксама;¹⁹

C'est ainsi qu'apparaissent *parties*, c'est-à-dire *стране*, les côtés :

7. 3. Sans préjudice du paragraphe 4 de la présente annexe, dans tous les cas où les actes visés à l'annexe I font référence à un ou aux « État(s) membre(s) », ces références sont réputées faites non seulement aux États membres de l'UE, mais également aux *parties* de l'Europe du Sud-Est.²⁰

7. а) 3. Не доводећи у питање тачку 4. овог Анекса, кад год акти наведени у Анексу I садрже упућивање на „државу или државе чланице”, сматраће се да упућивања укључују, поред земаља чланица ЕУ, и *Стране потписнице* Југоисточне Европе.²¹

D'autres exemples obtenus par ce mécanisme sont : *formation* – qui dans le langage courant signifie éducation, création, élevage et devient dans le langage juridique formation dans le sens d'un cours ; *marché* - пијаца, трг devient un mécanisme de coordination qui se sert des prix pour transmettre des informations entre les opérateurs économiques afin de réguler la production et la distribution; mise - *mettre* au sens initial a pris un poids juridique – implementation, application ; *examen* – qui dans le langage courant signifie *un test*, *examen médical* devient dans le langage juridique le moyen de surveillance et contrôle.

8. 7. Le comité de direction régional se réunit au moins deux fois par an à l'initiative de son président, en vue de procéder à un *examen* du fonctionnement général du présent traité, et se réunit en outre à chaque fois que des circonstances le requièrent, à la demande de l'une des parties contractantes.²²

8. а) 7. Председник Регионалног управног одбора сазива састанке најмање два пута годишње како би се *размотрило* опште функционисање овог Уговора и, кад год околности налажу, на захтев Уговорне стране.²³

Le concept d'*acquis* apparaît en particulier, qui est très difficile à expliquer à l'aide de ce type de correspondances car il s'agit d'un terme nouvellement créé, mais nous supposons qu'il a été créé en élargissant l'idée de quelque chose qui a été obtenu, dont la possession est établie, ce qui conduit à la législation européenne actuelle. Cette hypothèse est subjective, elle est donc très susceptible de faire l'objet de recherches supplémentaires.

9. RECONNAISSANT le caractère intégré des transports internationaux et DÉSIRESSES de créer une Communauté des transports entre l'Union européenne et les parties de l'Europe du Sud-Est fondée sur l'intégration progressive des marchés des

18 TRAITÉ instituant la Communauté des transports, article 9.

19 УГОВОР О ОСНИВАЊУ ТРАНСПОРТНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ, члан 9.

20 TRAITÉ instituant la Communauté des transports, ANNEXE II, 3.

21 УГОВОР О ОСНИВАЊУ ТРАНСПОРТНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ, АНЕКС II, 3.

22 TRAITÉ instituant la Communauté des transports, article 24, 7.

23 УГОВОР О ОСНИВАЊУ ТРАНСПОРТНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ, члан 24, 7.

transports des parties contractantes sur la base de l'*acquis* en la matière ;²⁴

9. а) ПРЕПОЗНАЈУЋИ интегрисани карактер међународног транспорта и у жељи да се креира Транспортна заједница између Европске уније и Страна потписница Југоисточне Европе на основу прогресивне интеграције транспортног тржишта Уговорних страна на основу релевантних правних тековина;²⁵

5. Conclusion

Notre objectif était d'étudier la polysémie dans la traduction du document officiel relatif au transport international dans l'Union européenne. Ceci était fait à travers l'analyse des termes du Traité instituant la communauté des transports depuis la langue française vers la langue serbe. La conclusion suivante est qu'il existe un nombre restreint de termes monosémiques dans le corpus analysé. La polysémie établie dans cette étude met en évidence un risque réel d'interprétation ambiguë des certains termes juridiques depuis la langue source, le français, vers la langue cible, le serbe.

En raison de l'ambiguïté dominante de la langue, il est très important d'aborder la traduction du langage juridique avec prudence et encore plus peut-être l'analyse des textes traduits. En particulier, tout changement dans le domaine de la traduction professionnelle devrait être suivi, avec obligation de commenter la solution afin d'améliorer la qualité de la traduction à l'avenir. Par la suite, chacun des concepts analysés est observé par rapport à la façon dont il se comporte dans un contexte donné, car le contexte conditionne un certain phénomène. De plus, chacun de ces phénomènes sera souhaitable ou non selon le degré de précision qu'il atteint. Ainsi, nous considérons l'indépendance monosémique par rapport à tout contexte comme un phénomène extrêmement souhaitable dans la langue de la profession, et nous essayons d'éviter la polysémie et la synonymie qui dépendent du contexte. Cette intention d'éviter la synonymie et la polysémie a toujours été présente dans la traduction professionnelle, surtout en ce qui concerne la langue du droit. L'utilisation d'un mot synonyme ou polysémique peut entraîner une incompréhension intentionnelle ou non du droit et donc une tentative d'abus du droit et sa mauvaise application.

Compte tenu de la gravité du processus d'harmonisation, qui implique une traduction correcte et appropriée des actes, toute traduction dans le contexte du droit international et de la coopération avec l'Union européenne doit être constamment soumise à l'œil critique et attentif des traducteurs et des théoriciens de la traduction.

Bibliographie

- CATFORD 1965: CATFORD, John Cunnison. *A linguistic theory of translation. An essay in applied linguistic*. Oxford: University Press, 1965.
- CORNU 2005 : CORNU, Gérard. *Linguistique juridique*. Montchrestien : Collection Précis Domat, 2005.
- DRAGIĆEVIĆ 2010 : DRAGIĆEVIĆ, Rajna. *Leksikologija srpskog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2010. [orig.] ДРАГИЋЕВИЋ, Рајна. *Лексикологија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства. 2010.
- EUR-LEX [en ligne] 2021 : EUR-Lex. [en ligne]. 2022. <<https://eur-lex.europa.eu/content/help/>

24 TRAITÉ instituant la Communauté des transports, introduction.

25 УГОВОР О ОСНИВАЊУ ТРАНСПОРТНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ, уводни део.

- <faq/intro.html?locale=fr>>. 29.03.2022.
- EVRONIM [en ligne] 2022 : ЕВРОНИМ. Multilingual terminology database. [en ligne]. 2022. <<http://prevodjenje.seio.gov.rs/evronim/index.php?jezik=engl>> 29.03.2022.
- JAKIMOVSKA 2013: JAKIMOVSKA, Svetlana. « Les aspects terminologiques des textes juridiques français et les défis de leur traduction en macédonien ». *Les études Françaises aujourd'hui : De la pensée à son expression*, 171-183 (2013).
- JAKIMOVSKA 2014 : JAKIMOVSKA, Svetlana. « Complex Lexical Unites in the Legal Language and their Translations from French into Macedonian and Vice Versa ». *Balkan Social Science*, volume 3, 7-27 (2014).
- JAKIMOVSKA 2015 : JAKIMOVSKA, Svetlana. « Analyse comparative du phénomène de la synonymie dans les terminologies juridiques française et macédonienne ». *Vestnik za tudje jezike*, volume 5, 1/2, 9-20 (2015).
- JANKOVIĆ et al. 1969: JANKOVIĆ, Magrita, ĐUROVIĆ, Radomir, JANKOVIĆ, Radoslav. *Ekonomosko-pravni rečnik francusko-srpskohrvatski*. Beograd: Međunarodna politika, 1969. [orig.] ЈАНКОВИЋ, Магрита, ЂУРОВИЋ, Радомир, ЈАНКОВИЋ Радослав. *Економско-правни речник француско-српскохрватски*. Београд: Међународна политика, 1969.
- JOVANOVIĆ, Jasminka et al. 2004 : JOVANOVIĆ, Jasminka, TODOROVIĆ, Svetlana. *Rečnik pravnih termina*. Beograd : Savremena administracija, 2004. [orig.] ЈОВАНОВИЋ, Јасминка, ТОДОРОВИЋ Светлана. *Речник правних термина*. Београд: Савремена администрација. 2004.
- KNEŽEVIĆ, JOVANOVIĆ 2001 : KNEŽEVIĆ, Miroslava, JOVANOVIĆ, Katarina. *Ekonomsko-finansijski francusko-srpski rečnik*. Beograd: Prosveta.
- JOVANOVIĆ, Dragana 2017 : JOVANOVIĆ, Dragana. *Problemi prevođenja terminologije s francuskog na srpski jezik na primeru Evropskih konvencija*. Thèse de master. Niš : Filozofski fakultet, 2017. [orig.] ЈОВАНОВИЋ, Драгана. *Проблеми превођења правне терминологије с француског на српски језик на примеру Европских конвенција*. Мастер рад. Ниш: Филозофски факултет, 2017.
- JOVANOVIĆ, Ivan 2019 : JOVANOVIĆ, Ivan. « LE PATRIARCHE PAUL DE SERBIE : UN SAINT DE NOTRE TEMPS DE JEAN-CLAUDE LARCHET TRADUIT PAR NENAD STAMENKOVIĆ: ANALYSE TRADUCTOLOGIQUE ». *Црквене студије, Ниш/ Church studies Niš*. 731 – 751. Vol 2, No 16 (2019).
- JURIDICTIONNAIRE [en ligne] 2022 : *Juridictionnaire*. [en ligne]. 2021. <<http://www.cttj.ca/Documents/Juridictionnaire.pdf>>. 29.03.2022.
- KRSTIĆ 2008 : KRSTIĆ, Nenad. *Francuski i srpski u kontaktu. Struktura proste rečenice i prevođenje*. Novi Sad : Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića Sremski Karlovci, 2008. [orig.] КРСТИЋ, Ненад. *Француски и српски у контакту. Структура просте реченице и превођење*. Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића Сремски Карловци, 2008.
- LAROUSSE [en ligne] 2021 : *Larousse – dictionnaire de la langue française*. [en ligne]. 2022. <<http://www.larousse.fr/dictionnaires>>. 29.03.2022.
- MILJKOVIĆ 2019 : MILJKOVIĆ, Nađa. *Problemi prevođenja terminologije s francuskog na srpski jezik na primeru Sporazuma o otvorenom nebu*. Mémoire de master. Niš : Filozofski fakultet, 2019. [orig.] МИЉКОВИЋ, Нађа. *Проблеми превођења правне терминологије с француског на српски језик на примеру споразума о отвореном небу и пратећих аката*. Мастер рад. Ниш: Филозофски факултет, 2019.
- MILJKOVIĆ 2020 : MILJKOVIĆ, Nađa. *Polisemija kao jedan od problema prevođenja sa francuskog na srpski jezik na primeru Sporazuma o otvorenom nebu i pratećih akata*. Zbornik

- radova Učiteljskog fakulteta Prizren-Leposavić, br. 14, str. 131-145, 2020.
- MINISTERE DE L'INTÉGRATION EUROPÉENNE, (MINISTARSTVO ZA EVROPSKE INTEGRACIJE) [en ligne] 2022 : Министарство за европске интеграције. [en ligne]. 2021. <<http://www.mei.gov.rs/src/>>. 29.03.2022.
- PRAVNA ENCIKLOPEDIJA 1985: Правна енциклопедија 1 и 2. Београд: Савремена администрација, 1985.
- PRIRUČNIK ZA PREVOĐENJE PRAVNIH AKATA EU [en ligne] 2022: Приручник за превођење правних аката ЕУ[en ligne]. 2022. <http://www.mei.gov.rs/upload/documents/prevodjenje/prirucnik_prevodjenje_2016.pdf>. 29.03.2022.
- PUTANEC 1957: PUTANEC, Valentin. *Francusko-srpskohrvatski rječnik*. Zagreb: Školska knjiga, 1957.
- ŠARČEVIĆ 2000: ŠARČEVIĆ, Susan. *New Approach to Legal Translation*. The Hague: Kluwer Law International, 2000.
- ŠARČEVIĆ 2001: ŠARČEVIĆ, Susan. *Legal translation : Preparation for Ascension to the European Union*. Rijeka: Faculty of Law, 2001.
- STANOJČIĆ, POPOVIĆ 2005 : STANOJČIĆ, Živojin, POPOVIĆ, Ljubomir. *Gramatika srpskog jezika*. Beograd : Zavod za udžbenike, 2005.
- STRUGAR 1999 : STRUGAR, Novak Đ. *Srpsko-francuski rečnik, politika, pravo, ekonomija*. Beograd : Biro 59.
- STOICHIȚOIU – ICHIM, Adriana *La polysémie interne*. <http://theses.univ-lyon2.fr/documents/getpart.php?id=lyon2.2000.rossi-daniel-zik_e&part=31200> 29.03.2022.

Sources

- TRAITÉ instituant la Communauté des transports
[https://eur-lex.europa.eu/legal-content/FR/TXT/HTML/?uri=CELEX:22017A1027\(01\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/FR/TXT/HTML/?uri=CELEX:22017A1027(01)&from=EN)
- УГОВОР О ОСНИВАЊУ ТРАНСПОРТНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ
https://www.mei.gov.rs/upload/documents/nacionalna_dokumenta/Ugovor_o_osnivanju_transportne_zajednice.pdf

Нађа С. Миљковић

ПОЛИСЕМИЈА КАО ЈЕДАН ОД ПРОБЛЕМА ПРЕВОЂЕЊА СА ФРАНЦУСКОГ НА СРПСКИ ЈЕЗИК НА ПРИМЕРУ УГОВОРА О ОСНИВАЊУ ТРАНСПОРТНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ

Резиме

Полазећи од ситуативног (денотативног) теоријског модела превођења и принципа функционалне еквиваленције (CATFORD 1965), посебну пажњу ћемо усмерити на типове семантичких релација тј. полисемију између француских и српских правних термина. Приликом упоређивања француског оригинала и коначног превода, упркос јасно дефинисаним упутствима у Приручнику за превођење правних аката ЕУ, јавља се недоследност терминологије што доводи до неподударности и забуна у тумачењу докумената. Такође ћемо указати на ризик који полисемија уноси у процес превођења међународних правних докумената.

Кључне речи: превођење, полисемија, право, француски језик, српски језик

Natasa M. Lujic*

Faculté de Philosophie de Niš

LES CORRESPONDANCES INTERTEXTUELLES ENTRE CHARLES BAUDELAIRE ET RICHARD WAGNER

Dans un premier temps, cet article aborde la relation intertextuelle entre l'œuvre du poète français Charles Baudelaire et celle du compositeur allemand Richard Wagner. Dans un deuxième temps, nous allons nous intéresser à la musicalité que l'on retrouve dans la poésie de Baudelaire à travers trois poèmes : *Correspondances*, *Le Chat I* et *La Musique*. Afin d'examiner les poèmes et d'en tirer des conclusions, nous avons utilisé la méthode intertextuelle. De plus, cette œuvre tend à éclairer la musicalité de l'œuvre poétique de Baudelaire. Lorsque Baudelaire a vu l'opéra *Tannhäuser* de Wagner joué à Paris, il a tout de suite été séduit par la musique du compositeur allemand. Après avoir vu les réactions négatives des spectateurs et des critiques français, Baudelaire, également critiqué par le public français à la suite de la publication de son recueil *Les Fleurs du Mal*, savait qu'il devait prendre parti pour Wagner afin de protéger l'art. Baudelaire a écrit une lettre au compositeur dans laquelle il tend à exprimer son admiration pour la musique et pour le compositeur lui-même. Après avoir découvert cette lettre, nous avons souhaité approfondir nos recherches sur le sujet.

Mots-clés : Charles Baudelaire, intertextualité, musique, poésie française, symbolisme, synesthésie, musicalité, Richard Wagner¹.

1. Introduction

Ce travail aborde principalement les correspondances, la relation intertextuelle entre le poète français Charles Baudelaire et le compositeur allemand Richard Wagner.

Dans la première partie de cet article, nous allons parler de cette *rencontre* entre Wagner et Baudelaire, tandis que, dans la deuxième nous allons essayer d'analyser ce qui reflète exactement la musicalité et l'intertextualité dans l'œuvre baudelairienne. Il s'agit, par exemple, du nombre de syllabes, de la structure du poème, de sa sonorité...

Au cœur de notre recherche se trouve la relation intertextuelle entre la poésie de Baudelaire et la musique de Wagner. Cela concerne plus particulièrement la transfictionnalisation. Cependant, nous faisons ici le choix de ne nous intéresser qu'aux aspects intertextuels dans leur ensemble revêtus par la relation entre les œuvres Baudelairienne et Wagnerienne. L'étude plus spécifique de la transfictionnalisation observable au sein de cette relation pourrait toutefois être l'objet d'une étude prochaine.

Avant de parler de la relation intertextuelle entre Baudelaire et Wagner, nous allons nous intéresser à la définition et à l'histoire du concept de l'*intertextualité*. Tout d'abord, il est important de faire un retour à l'étiologie-même du terme afin de le mieux comprendre. Miguet-Ollagnier et Limat-Letellier (1998) nous apprennent que ce mot vient

* n.lujicnovic-18456@filfak.ni.ac.rs

du latin « inter » qui signifie « la réciprocité des échanges, l'interconnexion, l'interférence, l'entrelacs » et du radical dérivé du latin « textere ». De plus, la textualité évoque la qualité du texte comme « tissage », « trame » (RUPRECHT 1983).

Par ailleurs, les auteurs Miguet-Ollagnier et Limat-Letellier (1998) disent que :

« au-delà de ce premier constat, le recours à l'étymologie s'apparente à une reconstitution incomplète et sans doute artificielle. En effet, pour avoir été reconnue comme une dimension essentielle de la communication verbale, l'intertextualité renvoie surtout à des enjeux cognitifs, à l'élaboration de méthodes d'analyse littéraire actuellement très usitées. Mais il importe aussi de dégager les constantes, les recoupements possibles entre des strates aussi diversifiées. Certes, les principales contributions et les apports plus marginaux forment autant de jalons qui confirment, d'un point de vue épistémologique, l'étendue et la vitalité de ce champ notionnel ».

En outre, nous trouvons une explication de l'étiologie légèrement différente. Le terme *l'intertextualité* vient du latin « *interetexo* » : « entrelacer » (j'entrelace). Le terme a été introduit dans la littérature par Julia Kristeva dans les années 60 (plus précisément en 1966) et l'intertextualité s'impose très rapidement et devient le passage indispensable dans l'analyse littéraire (PIEGAY-GROS 1996 : 7). L'auteur rajoute qu'elle apparaît en tant que « essentiellement moderne » mais qu'elle « recouvre des pratiques d'écriture aussi anciennes que fondamentales ». Elle affirme que « l'intertextualité est donc le mouvement par lequel un texte récrit un autre texte, et l'intertexte l'ensemble des textes qu'une œuvre répercute, qu'il se réfère à lui *in absentia* ou l'inscrive *in presentia* ». De plus, selon l'autrice « l'intertextualité renvoie [...] à l'éternelle imitation et transformation de la tradition par les auteurs et les œuvres qui les reprennent » et l'intertextualité apparaît en tant que l'élément constructif de la littérature-même. Dans son œuvre *La Révolution du langage poétique* (Le Seuil, 1974), Kristeva insiste sur le fait que l'intertextualité n'est pas « une imitation ou une reproduction mais transposition » (PIEGAY-GROS 1996 : 11). Elle y propose une nouvelle définition de la notion qui dit : « l'intertextualité est la transposition d'un ou de plusieurs systèmes de signes en un autre » (PIEGAY-GROS 1996 : 11). C'est exactement la relation que nous pouvons observer entre les poèmes de Baudelaire que nous allons analyser dans le corps de notre article : la transposition des mots en musique.

Charles Baudelaire était non seulement un poète, mais aussi un excellent connaisseur et critique d'art (Le Blog Gallica). Il a écrit sur la musique, la littérature et la peinture. Dans ses essais, contrairement à d'autres critiques, il s'efforce de montrer ce qu'il y a de précieux et d'essentiel, de positif (l'Idéal) dans une œuvre d'art. De plus, il considérait que « la meilleure critique doit être amusante et poétique » (BAUDELAIRE 1864 : 2). Une des personnes qui était sur les rosses du poète était le compositeur allemand Richard Wagner (COOKE 2022). Comme nous l'apprend l'auteur (MEITINGER 1981 : 75), Baudelaire a courageusement pris sa défense lorsque les critiques français ont entouré Wagner de toutes parts. Meitinger (1981 : 75) affirme que « devant l'intolérance et la mauvaise foi des connaisseurs officiels, patentés par la presse, son indignation éclate et, après la lettre personnelle à Wagner du 17 février 1860, il compose une copieuse étude solidement documentée à la fois apologétique et didactique, afin d'introduire la musique de Wagner et ses théories esthétiques les plus générales parmi le public éclairé intitulée : « Richard Wagner et *Tannhauser* à Paris » » (BAUDELAIRE 1861). A savoir, le public, qui ne pou-

vait pleinement saisir la valeur réelle de son œuvre, a critiqué l'interprétation de l'opéra *Tannhauser* de Wagner. Comme le dit Baudelaire dans sa lettre au compositeur, Wagner n'est pas le premier à se défendre et il a honte d'appartenir à une nation qui rejette un tel talent et veut se démarquer de ces — comme il les appelle — « imbéciles » (LETTRE DE BAUDELAIRE A WAGNER). De plus, Baudelaire se sent responsable d'une telle réaction de la part des Français : « Vous n'êtes pas le premier homme, Monsieur, à l'occasion duquel j'ai eu à souffrir et à rougir de mon pays » (Idem). Étant donné la critique hypocrite des *Fleurs du mal* (paru en 1857) d'un public à la morale fausse, Baudelaire trouve un lien entre lui et le compositeur. Cette attitude de l'écrivain vis-à-vis du compositeur, nous a incitée à enquêter sur leur correspondance ainsi que sur le thème de la musique dans la poésie de Baudelaire mais aussi sur la manière dont les auteurs modernes chérissent l'héritage du poète. En outre, Baudelaire (1861 : 6) rappelle que le public Français, au moment de la performance de l'opéra de Wagner, n'a que peu entendu parler du compositeur alors que « depuis quinze ans déjà, le public allemand célébrait [Wagner] comme un homme de génie ». Nous apprenons aussi que le célèbre poète français et ami de Baudelaire, Théophile Gautier, lors de son voyage en Allemagne, fut « très ému » par le compositeur allemand (BAUDELAIRE 1861 : 7).

Selon Meitinger (1981 : 76) « l'impression première de Baudelaire sur Wagner et sa musique part de son expérience personnelle : du choc musical qu'il a éprouvé en février 1860 à l'audition de morceaux orchestraux tirés de *Tannhäuser* et de *Lohengrin* ». Nous trouvons que Baudelaire, en tant qu'artiste hypersensible, sentait dès la première écoute le lien entre les compositions de Wagner et sa poésie, c'est-à-dire entre le génie du compositeur et son propre génie, ce que nous montre sa lettre destinée au compositeur.

« La musique de Wagner n'obéit donc ni au hasard de la fantaisie, ni à la convention du joli et du pittoresque : elle veut exprimer et réussit à le faire de façon claire et universelle. Baudelaire sous le coup de cette véritable « opération spirituelle », de cette « révélation » va tout de même emprunter la voie intellectuelle pour la comprendre : ces effets synesthésiques, cette élévation spirituelle et sensible ont un but, une cause et des moyens propres. » (MEITINGER 1981 : 78)

Adjassoh et Kouassi nous rappellent qu'au XIXe siècle en France arrive « la période des mutations sociales et littéraires ». Ainsi, les auteurs disent que « sous l'égide du lyrisme, les romantiques confèrent à la forme de leurs poèmes toute structure qui effleure leur imagination pour en faire un vecteur de signification ». Selon cette approche, la musicalité devient un vecteur de l'expression poétique (ADJASSOH et KOUASSI 2020 : 110).

Bien qu'il ait eu d'abord des préjugés, Baudelaire est complètement enchanté par la musique de Wagner, il lui semble qu'il la compose lui-même :

« Par vous j'ai été vaincu tout de suite. Ce que j'ai éprouvé est indescriptible, et si vous daignez ne pas rire, j'essaierai de vous le traduire. D'abord il m'a semblé que je connaissais cette musique, et plus tard en y réfléchissant, j'ai compris d'où venait ce mirage; il me semblait que cette musique était la mienne, et je la reconnaissais comme tout homme reconnaît les choses qu'il est destiné à aimer. » (LETTRE DE BAUDELAIRE A WAGNER)

Pour Baudelaire, c'était simplement une expérience transcendante qui nous arrive, au « public ordinaire », lorsque nous nous retrouvons devant une certaine chanson, une

composition, une œuvre littéraire ou un film. Nous pouvons décrire ce sentiment comme créant l'impression que nous sommes liés par une émotion et une pensée, le sentiment qu'il y a quelqu'un qui nous comprend. Le poète perçoit la musique de Wagner comme une harmonie dans la nature où se reflète la passion d'un homme, plus précisément d'un artiste. C'est dans le poème *Correspondances* paru en 1857 que l'on voit plus clairement le lien entre Baudelaire et Wagner. Dans la partie qui suit, nous allons voir pourquoi.

2. IV-CORRESPONDANCES

Il est nécessaire de dire quelques mots à propos de la forme de ce poème. Il s'agit d'un sonnet en alexandrins aux rimes embrassées.

Le thème de l'œuvre est la nature et sa signification, la perception que l'homme a du monde qui l'entoure et l'expérience de la nature, qui est la mère de toutes les choses vivantes. Baudelaire choisit ici ce thème universel qui fascine l'homme depuis son origine : la contemplation du monde qui l'entoure. Il le présente comme un temple universel où l'homme trouve la paix, entouré de symboles qui le rencontrent. En effet, chacun d'entre nous parcourt cet espace et interprète les symboles à sa manière. C'est l'espace que le poète laisse au lecteur pour interpréter l'œuvre elle-même, ce qui fait de lui un acteur du processus de création. De plus, nous pouvons observer cette même idée chez Barthes :

« (Le texte) est le produit d'un travail... mais le théâtre même d'une production où se rejoignent le producteur du texte et son lecteur : le texte *travaille*, à chaque moment et de quelque côté qu'on le prenne ; même écrit (fixé) il n'arrête pas de travailler, entretenir un processus de production. Il déconstruit la langue de communication, de représentation ou d'expression ... et reconstruit une autre langue ». (Roland Barthes, art. « Texte (théorie du) », *Encyclopædia universalis* dans PIEGAY-GROS 1996 : 11).

Nous trouvons que c'est justement ce processus qui donne au travail une beauté encore plus grande car ce dernier est différent et irremplaçable pour chacun de nous. Par ailleurs, comme le dit Piégay-Gros (Idem), une double interaction se produit, « entre le texte et le lecteur, d'une part et d'autre part, entre le texte —l'écriture— et la langue ».

Nous pouvons affirmer que le poème *Correspondances* est la base de la poésie symboliste qui dépeint des réalités inaccessibles aux sens ou à la raison, ce qui se trouve entre la raison et le surnaturel chez l'homme, ou l'intuition et le concept d'énergie vitale. Ce poème peut être considéré comme un manifeste que Baudelaire donne aux poètes symbolistes. En effet, ce sonnet montre bien cette synesthésie qui est une des caractéristiques de la poésie symboliste. Le poème présente une vision du monde visible, un monde fait de sons, de parfums et de couleurs. Tout comme les *Voyelles* de Rimbaud, dans le poème éponyme, se transforment en couleurs (*Voyelles* , RIMBAUD 1883 (2003 : 91), dans la poésie de Baudelaire les sons, les odeurs, les couleurs et les formes se répondent et tout crée une expérience complète que le poète veut transmettre au lecteur. Comme le dit Brunel (2007 : 144) :

« dès le second quatrain, en raison de longs échos, de la ténébreuse et profonde unité du monde, se dégage un dialogue des parfums, des couleurs et des sons. L'abstrait, le spirituel cède la place, dans le premier tercet, à une caractérisation richement suggestive des parfums, qui sont pris comme exemples de corespondances internes à la sensation

même. »

Tout d'abord, nous allons observer cette synesthésie entre la vue et l'audition. Baudelaire ici utilise les mots : *regard/écho/ ténèbres/ chante*; puis au vers 8 « Les parfums, les couleurs et les sons se répondent ». Par ailleurs, cette synesthésie est mise en relief par la métonymie employée entre le champ sémantique de la vue (regard 1, ténèbres 3) et le champ sémantique de l'audition (écho 2, chante 4). Bijelic et Jovanovic nous confirment que dans la deuxième strophe du poème, « Baudelaire expose l'idée de synesthésie, qui est l'une des figures les plus importantes du symbolisme » (2021 : 175). Ensuite, nous pouvons observer une comparaison synthétique dans les vers 4 et 5 : « des regards familiers/ Comme des longs échos » (BAUDELAIRE 1861 : 9). En plus de cela, nous découvrons une synesthésie entre l'olfaction, le touché et, une fois encore, la vue dans les vers 9 et 10 : « parfums frais/ doux comme les hautbois/ verts comme les prairies ». Selon les auteurs, « Baudelaire comprend les couleurs, les parfums et les sons, c'est-à-dire les divers domaines sensoriels, comme des éléments de dimensions et de puissances énormes qui construisent l'unité du monde, et il les compare à des échos qui se confondent » (BJELIC et JOVANOVIĆ 2021 : 175).

De plus, nous sommes d'accord avec les auteurs qui observent que Baudelaire a accordé une place importante aux parfums, surtout « dans les tercets ». Bjelic et Ivanovic nous apprennent que les parfums sont tantôt « frais », tantôt « naïfs » et que le poète « les compare *aux chairs d'enfant*, à la beauté du son et de la nature (*vert comme des prairies*) » (BJELIC et JOVANOVIĆ 2021 : 176). Ils ajoutent qu'avec ces « exemples en synesthésie : il associe la chair d'enfant à la fraîcheur, le son des hautbois à la douceur ». Par ailleurs, ils affirment que « d'autres parfums, en revanche, ont l'expansion des choses infinies, ce qui exprime en fait l'aspiration éternelle du poète vers l'infini ». Les auteurs nous apprennent que le poète « identifie cette puissance évocatrice aux parfums utilisés dans les liturgies et les cérémonies religieuses, telles que *l'ambre, le musc, le benjoin et l'encens* ». Ils rajoutent que « les quatre parfums sont capables de chanter les transports de l'esprit et des sens, l'extase qui est liée à la communication avec Dieu » (BJELIC et JOVANOVIĆ 2021 : 176). De plus, dans le poème, nous retrouvons la nature qui d'une certaine manière joue le rôle du divin avec lequel seul le poète est capable de communiquer. Nous y trouvons une correspondance verticale, la communication avec le divin, avec l'au-delà. Brunel (2007 : 144) considère que ces parfums sont à la fois exotiques et religieux. Il rajoute que cela change l'ambiance, qu'une « une musique en naît », puisqu'ils « chantent les transports de l'esprit et des sens ». Il rajoute :

« Mais cette musique est plus chorale qu'instrumentale, elle est porteuse moins d'émotions à fleur de sens que de « transports », d'élévations sensuelles et sublimes à la fois qui ne sont pas sans rappeler l'enlèvement véritablement enthousiaste par la musique dans le poème précédemment cité. »

Nous remarquons qu'il est important de mentionner le champ sémantique de la grandeur dans ce poème. Il se trouve dans les mots : *de loin, vaste, temple, piliers, prairies, expansion, infinies*. Il est intéressant d'observer comment nous pouvons voir la même idée dans la lettre à Wagner quand le poète parle de l'opéra dans les lignes suivantes : « Ensuite le caractère qui m'a principalement frappé, ça été la grandeur. Cela représente le grand, et

cela pousse au grand » (LETTRE DE BAUDELAIRE A WAGNER).

En ce qui concerne la synesthésie, non seulement dans ce poème, mais aussi dans la lettre à Wagner, nous pouvons observer celle des couleurs et des sons. Dans sa lettre, Baudelaire dit qu'il voit la passion dans l'opéra en couleur rouge:

« Enfin j'ai éprouvé aussi, et je vous supplie de ne pas rire, des sensations qui dérivent probablement de la tournure de mon esprit et de mes préoccupations fréquentes. Il y a partout quelque chose d'enlevé et d'enlevant, quelque chose aspirant à monter plus haut, quelque chose d'excessif et de superlatif. Par exemple, pour me servir de comparaisons empruntées à la peinture, je suppose devant mes yeux une vaste étendue d'un rouge sombre. Si ce rouge représente la passion, je le vois arriver graduellement, par toutes les transitions de rouge et de rose, à l'incandescence de la fournaise » (Idem).

Brunel (2007 : 144) nous dit :

« Non seulement « Correspondances » est fondé sur un double réseau de correspondances verticales et horizontales, mais le comparatisme y est convoqué, puisque la notion symbolique de correspondance est présente dans la philosophie de Swedenborg, diffuse dans l'œuvre d'Edgar Poe, et que le transfert sur une source de sensation d'une épithète relevant d'un autre type de sensation passe par E.T.A. Hoffmann et une page de ses *Kreisleriana* que Baudelaire a citée dans le Salon de 1846, – du moins d'une première version de cette page. »

« Précisément les textes qui composent ce *Salon de 1846* mettent en valeur une notion qui est inséparable des précédentes : l'harmonie. Si le romantisme est défini par Baudelaire comme dominé par la couleur et comme essentiellement « coloriste », ces couleurs s'organisent et se complètent selon un principe implicite d'harmonie :

« Quand le grand foyer descend dans les eaux, de rouges fanfares s'élancent de tous côtés ; une sanglante harmonie éclate à l'horizon, et le vert s'empourpre richement. Mais bientôt de vastes ombres bleues chassent en cadence devant elles la foule des tons orangés et rose tendre qui sont comme l'écho lointain et affaibli de la lumière. Cette grande symphonie du jour, qui est l'éternelle variation de la symphonie d'hier, cette succession de mélodies, où la variété sort toujours de l'infini, cet hymne singulier s'appelle la couleur. On trouve dans la couleur l'harmonie, la mélodie et le contrepoint. » (BAUDELAIRE 1846 dans BRUNEL 2007 : 145).

Nous pouvons y rajouter des liens et des correspondances entre ce poème et d'autres poèmes de l'opus baudelairien très riche mais nous avons fait le choix de nous intéresser à trois poèmes cités plus haut dans l'introduction.

Par ce sonnet, Baudelaire nous immerge dans un nouveau monde, dans le monde où il n'y a pas de frontières claires entre différents sens. Ceci peut s'observer dans la deuxième strophe (*Correspondances*, BAUDELAIRE 1861 : 9) du poème qui nous renvoie à la quête de la synesthésie dans la poésie de Baudelaire.

3. LXIX-LA MUSIQUE

Avant de procéder à l'analyse du poème *La Musique*, nous allons citer le poète lui-même, qui dit que cette poésie « touche à la musique par une prosodie dont les racines plongent plus avant dans l'âme humaine que ne l'indique aucune théorie classique »

(1976). Selon Buffard-Moret (2016), si l'on imagine que Charles Baudelaire a adopté « cette conception de la poésie [dans] son recueil des *Fleurs du Mal*, on perçoit peut-être moins combien cette musique a partie liée avec la chanson ». L'auteur ajoute que la musique prend une grande place dans la culture du poète (idem). Dans la partie suivante, nous allons analyser le poème cité plus haut (*La Musique*, BAUDELAIRE 1861 : 70 – 71). Nous avons ici un sonnet aux rimes croisées. Baudelaire compare ici cet art à l'eau qui change et coule harmonieusement, il la compare à la mer. Nous pouvons observer ici une métonymie dans les mots : *la mer, les poumons gonflés, les efforts, vibrer, me bercent*. Avec le poète, nous ressentons la beauté de la musique et elle coule simplement à travers notre corps comme notre plus grande passion, elle nous cache dans la nuit. Elle est parfaitement harmonieuse. « L'émotion musicale y est décrite comme une possession par les éléments, telle une embarcation en proie aux flots de la mer, ou tel un navigateur aux poumons gonflés par le vent » (BRUNEL 2007 : 144). Ce qui est intéressant à observer, est que l'on voit cette même vision de la musique harmonieuse, dans un autre sens, dans la lettre à Wagner : « Et la musique en même temps respirait quelquefois l'orgueil de la vie. Généralement ces profondes harmonies me paraissaient ressembler à ces excitants qui accélèrent le pouls de l'imagination » (LA LETTRE DE BAUDELAIRE A WAGNER). On peut l'entendre, le voir et le toucher, on fait l'expérience d'une véritable synesthésie des sens. Nous allons faire une analyse des vers de 6 à 8 qui suivent : « La poitrine en avant et les poumons gonflés/ Comme de la toile/ J'escalade le dos des flots amoncelés » (*La Musique*, BAUDELAIRE 1861 : 70 – 71). Dans ses vers, nous pouvons observer que le poète se compare à un navire car : « la musique souvent me prend comme la mer! » (Idem). Baudelaire compare la musique à la mer que le marin prend, mais la musique finit par être perçue comme une mer qui enchante les marins, c'est-à-dire, qui prend le marin. Il est captivant que cette même comparaison d'un poète perdu à un bateau peut être observée dans le poème de Rimbaud, *Le bateau ivre* (*Le bateau ivre*, RIMBAUD 1883 (2003 : 9 – 14).

En outre, nous pouvons observer une particularité en ce qui concerne la première strophe. Selon Buffard-Moret (2016), Baudelaire procède à une « variation [très] originale » (GOUVARD dans BUFFARD – MORRET 2016) dans le poème *La Musique* quand il combine l'alexandrin au pentasyllabe. L'auteur ajoute que le pentasyllabe étant assimilé culturellement à un vers de chanson, la combinaison « peut être dite *musicale* ». Il est intéressant que le même procédé puisse être observé dans le poème *A une Mendiante rousse* (1976 : 68) où nous avons la même structure du vers, selon la recherche de l'auteur (BUFFARD-MORET 2016).

En choisissant les mots, Baudelaire transmet extraordinairement son émotion, et l'on ressent la vibration de la musique qui se mêle à la mer et au vent, qui soulève une tempête dans notre être. Elle nous reconforte et nous protège, elle est partout. Ici, nous avons une vision presque divine de la musique que Baudelaire a si bien créée. Nous trouvons que Baudelaire nous emmène dans un nouveau monde avec sa poésie. Nous pouvons observer la même fascination par la musique dans la lettre au compositeur. C'est exactement le sentiment qu'il décrit en écoutant Wagner, une musique qui rappelle l'air qui monte sur une mer agitée (*La Musique*, BAUDELAIRE 1861 : 70 – 71). Pourtant, il fait preuve d'humilité et ne se considère pas compétent pour l'analyser : « ...cette phrase serait immensément ridicule, surtout écrite par quelqu'un qui, comme moi, ne sait pas la musique, et dont toute

l'éducation se borne à avoir (avec grand plaisir, il est vrai) quelques beaux morceaux de Weber et de Beethoven » (Idem).

Par ailleurs, nous pouvons remarquer une particularité en ce qui touche la métaphore de l'écriture musicale car dans ce poème les « flots » figurent les notes sur la partition de musique. Pourtant, Baudelaire nous a encore caché une surprise musicale dans son poème. A savoir, en observant la forme du poème, nous pouvons voir que les strophes 3 et 4 forment une métonymie et un chiasme inversé. Tout d'abord, nous pouvons examiner que dans ces deux strophes nous avons un vers long (de 11 ou 12 syllabes), ensuite un vers court (5 syllabes). En observant ces deux strophes, nous pouvons remarquer qu'il prennent la forme d'une miroir à l'envers :

Strophe 3 :

vers long

vers court

vers long

Strophe 4:

vers court

vers long

vers court

Ici, Baudelaire reprend la même forme et joue avec la forme de ses strophes, il les transforme afin de produire un effet de musicalité. Nous pouvons observer qu'il ne s'agit pas d'un cas isolé. Selon Buffard-Moret, (2016) à travers tout ce recueil (*Les Fleurs du Mal*), le poète met en scène « de manière récurrente un certain nombre de procédés de versification que Baudelaire emprunte autant à la chanson populaire qu'à la chanson poétique, de celle de la Renaissance à celle des poètes qui lui sont contemporains ».

Finalement, nous pouvons dire que dans la musique, comme dans les poèmes, nous trouvons un espace vide, un espace que l'auteur laisse délibérément être rempli par chacun de nous pour nous-mêmes. La beauté de l'art qui est quelque chose de spécial et d'unique pour chacun de nous.

5. LI-LE CHAT I

Baudelaire a écrit plusieurs poèmes sur son animal préféré, le chat. Dans cette partie, nous traiterons de l'apparition du chat que Baudelaire représente à travers le prisme de la musique.

Nous pouvons observer deux champs sémantiques liés au son. Tout d'abord, celui de la voix dans les mots suivants: *miaule, sa voix; gronde* puis de la musique dans : *archet, instrument, chanter, vibrante corde, harmonieux*. (Le Chat I, BAUDELAIRE 1861 : 51 – 52). Nous allons observer l'association par corréférencation de ces deux champs sémantiques ce qui nous permettra d'en venir à l'analyse de la musicalité de ce poème. Nous avons l'apparition du mot *voix* qui se remplace par le pronom personnel *elle* dans dès le vers suivant : « Me remplit comme un vers nombreux » où le poète fait une référence métapoétique à la poésie, et *in fine* à la musique. Ensuite, le poète dit qu'elle le « réjouit comme un philtre » où nous pouvons observer l'idée de volupté et de bonheur. La musique, la poésie, est considérée comme un liquide, une potion qui peut réjouir le poète et le lecteur, les soigner. Par la suite, nous avons les vers : « Elle (la voix) endort les plus cruels maux. » reprenant le thème du *philtre* avec un effet anesthésiant et salvateur pour le poète. Nous pouvons y observer la gradation par le superlatif « les plus cruels mots » qui met en valeur l'effet bénéfique de la voix-philtre. Ce vers nous semble clairement être un élément repré-

sentatif de la notion d'Idéal développée par le recueil.

Selon Paczynski (1973 : 11) nous pouvons observer une interprétation de la voix du chat où « le chat se définit d'abord par son agilité, son profil, sa souplesse diabolique, son regard, mais il a également chez Baudelaire, une voix, un timbre ». L'auteur rajoute que cette voix est « tout de suite ce qu'elle doit être : une force qui atteint d'emblée les points sensibles du poète » (PACZYNSKI 1973 : 12). L'auteur (Idem) nous interroge, dans le même poème, sur le rôle de la poésie (et de la musique) dans la vie quotidienne en disant : « N'est-elle pas l'essence de la poésie par son caractère immédiat ? La voix dévitalise la peine ; en la changeant en souvenir, elle console ». Nous sommes d'accord avec cette constatation et ajoutons que Baudelaire fait ici un lien entre le chat, la musique et la poésie. Cette relation s'établit lorsque le poète dit : « il n'est pas d'archet qui morde / Sur mon coeur, parfait instrument, / Et fasse plus royalement / Chanter sa plus vibrante corde ». La voix du chat est désormais assimilée à un instrument à corde frottées *via* la métonymie hétéro-topique entre le substantif « archet » et le verbe « morde ». La comparaison est confirmée avec la réitération des hyponymes du champ sémantique de la musique « instrument », « chanter » et « vibrante corde ». Baudelaire va même plus loin avec l'usage du superlatif énonçant la voix du chat comme l'instrument « le plus royal » à son cœur.

En outre, nous pouvons observer encore un trait, une fonction, de la voix que nous retrouvons chez Baudelaire et chez le poète américain Edgar Allan Poe (que Baudelaire admirait). Comme nous le rappelle André Coeuroy dans son article *Philosophie et poétique musicales d'Edgar Poe* : « aussi bien, la hantise de la voix est-elle une des marques les plus certaines du fantastique poésique (...) Ce sont les cloches surtout qui aident à la création de l'atmosphère fantastique » (COEUROY 1923).

Dans le vers 14 : « contient toutes les extases », nous pouvons observer une notion de bonheur, de volupté. Nous pouvons remarquer que la voix contient « toutes les extases », autrement dit, la musique qui est le contenant des extases et celle qui reprend l'idée du philtre qui *contient* la solution au mal, au monde extérieur.

Finalement, nous avons les vers : « Pour dire les plus longues phrases/ Elle n'a pas besoin de mots ». Ici nous pouvons observer une idée de la voix qui ne dit pas de mot. En effet, cette voix, qui ne parle pas, est celle qui chante. Nous pouvons dire les choses par la musique qui fait ressentir au poète les plus belles choses et les plus beaux sentiments. Dans ce vers nous avons à la fois une confirmation et une introduction à l'idée que la voix est musique. Confirmation car la voix qui parle sans dire de mots peut-être assimilée à la musique (la musique n'a pas besoin de mots pour être musique et exprimer des choses). Introduction car ce vers introduit la strophe suivante dans laquelle la voix du chat est comparée à un instrument à cordes frottées. Le superlatif vise à faire une gradation afin de mettre en lumière la puissance avec laquelle la voix est musique.

Le miaulement du chat, chez le poète, évoque un sentiment particulier, c'est une musique pour son cœur. Elle « empoisonne son âme avec de la magie ». En même temps, elle le boit « comme un baume » (Idem).

Pour notre poète, le chat est une créature spéciale, presque incompréhensible, qui semble hors de ce monde. Cela correspond parfaitement au sentiment et à la poésie du poète. Elle est « céleste, incompréhensible » (Idem). Sa voix est un instrument subtil qui a le pouvoir de réchauffer l'âme du poète, un archet jusqu'à la corde la plus tremblante du

cœur. C'est un son presque irréel, au-dessus de nos sens et pourtant si proche de nous. À travers tout le poème, nous pouvons effectivement entendre le chat comme s'il était à côté de nous et comme si nous étions à la place d'un poète qui le caresse et écoute son ronronnement. C'est une synesthésie complète du son, de l'image et du ressenti. Baudelaire atteint la musicalité avec le ton et le choix des mots, les mouvements du chat, elle se déplace lentement pour être très proche de nous, comme une composition musicale qui augmente progressivement son intensité, pour finalement atteindre une paix et une harmonie complètes.

Enfin, on voit que chez Baudelaire comme chez Wagner on retrouve un attachement à son œuvre et à son art, une passion qui pousse l'auteur à créer, *pousse au grand*, comme il le dit dans la lettre destinée au compositeur. Le poète était un grand admirateur du compositeur et de son œuvre et y trouvait le reflet de sa poésie et de son âme. Comme le dit Baudelaire lui-même dans une lettre au compositeur, la musique de Wagner l'a aidé à revenir à lui-même, c'est elle qu'il invoquait dans les moments difficiles. (LETTRE DE BAUDELAIRE A WAGNER). Autant de nombreuses critiques qualifient la poésie de Baudelaire de sombre et déprimante, autant elle nous offre un aperçu d'un nouveau monde, une invitation au voyage vers l'Idéal. C'est un monde où seul l'art peut nous emmener. Baudelaire savait l'alchimie de la douleur et savait nous transmettre ses émotions et son espoir pour qu'elle perdure aujourd'hui. Il vit aussi longtemps que vit sa poésie, aussi longtemps que nous vivons, nous qui lui ouvrons nos cœurs à chaque nouvelle lecture.

CONCLUSION

En guise de conclusion, nous voudrions tout d'abord revenir au sujet de notre article. Le sujet de notre article est la relation intertextuelle, les correspondances intertextuelles, entre le poète français, Charles Baudelaire et le compositeur allemand, Richard Wagner à travers le prisme de la musicalité de l'œuvre baudelairienne. En tant que base pour notre recherche, nous ont servie la lettre de Baudelaire envoyée à Wagner suite à l'échec de l'opéra *Tannhäuser* chez le public français à Paris et les trois poèmes de Baudelaire issus du recueil *Les Fleurs du Mal* : (*Correspondances*) qui est un exemple parfait de la synesthésie, si chère aux poètes symbolistes, *La Musique*, un poème qui glorifie cet art et finalement *Le Chat I* qui à travers le prisme de la voix du chat traite la question de la poétique et de la musicalité. Nous nous sommes servie de l'analyse littéraire des poèmes afin de trouver ce lien, ces correspondances entre Baudelaire et Wagner mais aussi de trouver ce qui reflète de la musicalité dans l'œuvre baudelairienne afin d'en tirer des conclusions. Grâce à ces poèmes et à la lettre envoyée par le poète, nous avons pu observer tout un éventail de différents points en commun entre la poésie baudelairienne et la musique de Wagner. À travers une analyse littéraire et aussi une lecture profonde de la lettre, nous sommes arrivées aux conclusions suivantes : la musique est omniprésente dans ces trois œuvres et prend une place particulière dans d'autres œuvres de Baudelaire; nous avons trouvé un lien assez fort entre la lettre au compositeur et les poèmes analysés (l'appréciation personnelle de Baudelaire envers la musique et envers Wagner, grandeur de l'art et de la musique, comparaison de l'art au divin à travers différentes figures du style). Baudelaire est l'un des rares poètes à avoir réussi à faire à partir du mal des fleurs.

- ADJASSOH et KOUASSI 2020 : ADJASSOH, Christian. et KOUASSI, Oswald Hermann. *Syntaxe poétique et chanson : De la musicalité chez Alfred de Musset. Annales de l'Université de Moundou, Série A-FLASH Vol.7(4)*, Bouaké : Université Alassane Ouattara, 2020, pp. 109 - 128.
- BJELIC et JOVANOVIĆ 2021 : BJELIC, Nikola et JOVANOVIĆ Ivan. « La traduction ou la re-création : « Correspondances » de Charles Baudelaire dans deux versions serbes » *Facta Universitatis*, Vol. 19, No 2, Niš : Univerzitet u Nišu, 2021, pp. 171 – 182. DOI:10.22190/FULL211115017B
- BRUNEL 2007 : BRUNEL, Pierre. « Musique de sens, de Baudelaire à Huysmans ». *Revistade Filología Románica*, V, Madrid : Universidad Complutense, 2007, pp. 143-151.
- BUFFARD-MORET 2016 : BUFFARD-MORET Brigitte. V. « Baudelaire ou le bercement vague d'une incantation magique entendue à demi dans un rêve » dans *La Chanson poétique du XIXe siècle*, Rennes : Presses universitaires de Rennes, 2016, mis en ligne le 12 juillet 2016. < <https://books.openedition.org/pur/31691> > 18.03.2022. DOI : 10.4000/books.pur.31691
- COEUROY 1923 : COEUROY, André. *Musique et Littérature*, Paris : Librairie Bloud et Gay, 1923.
- GOUVARD, Jean-Michel « Mètre, rythme et musicalité », pp. 25. In : BUFFARD-MORET 2016 : BUFFARD-MORET Brigitte. V. « Baudelaire ou le bercement vague d'une incantation magique entendue à demi dans un rêve » dans *La Chanson poétique du XIXe siècle*, Rennes : Presses universitaires de Rennes, 2016, mis en ligne le 12 juillet 2016. < <https://books.openedition.org/pur/31691> > 18.03.2022. DOI : 10.4000/books.pur.31691
- MEITINGER 1981 : MEITINGER, Serge. « Baudelaire et Mallarmé devant Richard Wagner ». In: *Romantisme*, 1981, n°33. Poétiques, pp. 75-90.
- MIGUET-OLLAGNIER et LIMAT-LETELLIER 1998 : MIGUET-OLLAGNIER, Marie(dir.); LIMAT-LETELLIER, Nathalie (dir.). *L'intertextualité*. Nouvelle édition [En ligne]. Besançon : Presses universitaires de Franche-Comté, 1998, pp. p. 17-64, mis en ligne le 19 décembre 2019. <<http://books.openedition.org/pufc/4457>> 03.05.2022. DOI: <https://doi.org/10.4000/books.pufc.4457>
- PACZYNSKI 1973 : PACZYNSKI, Stanislas. *Baudelaire et la musique : Thèse pour le doctorat du 3ème cycle Présentée à l'Université de la Sorbonne Nouvelle*, Paris III, 1973.
- PIEGAY-GROS 1996, PIEGAY-GROS, Nathalie. *Introduction à l'intertextualité*, Paris : Dunod, 1996.
- RUPRECHT 1983: RUPRECHT, Hans-George. « Intertextualité », *Texte* (Toronto), no 2, 1983, pp. 13-15.

Sources

- BAUDELAIRE, Charles. 1846. *Baudelaire Dufajš. Salon de 1846*, Paris. <<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8626546p/f26.item#> > 20.03.2022.
- BAUDELAIRE 1861 : BAUDELAIRE, Charles. *Les Fleurs du Mal*. [En ligne]. <http://poetes.com/textes/baud_fle.pdf > 05.03.2022.
- BAUDELAIRE 1976 : BAUDELAIRE, Charles *Les Fleurs du Mal*, dans *Œuvres complètes*, éd. Claude Pichois, tome I, Paris : Gallimard, « La Pléiade ».
- BAUDELAIRE 1861 : BAUDELAIRE, Charles. *Richard Wagner et Tannhauser à Paris*, Paris : Éd. E. Dentu, Libraire de la société des gens de lettres, 1861. <https://books.google.rs/books?hl=hr&lr=&id=IB5wOJwgXfkC&oi=fnd&pg=PA5&dq=wagner+and+baudelaire&ots=np2Fd1u5rD&sig=ILqekbEvJ6NQo-zLETM-mFUR--Q&redir_esc=y#v=one-

page&q=wagner%20and%20baudelaire&f=false > 28.03.2022.

LETTRE DE BAUDELAIRE A WAGNER , mis en ligne le 9 avril 2014. <https://www.huffingtonpost.fr/nicolas-bersihand/lettre-de-charles-baudelaire-a-richard-wagner_b_5103399.html> 10.04.2022.

COOKE, D. V. Richard Wagner. Encyclopedia Britannica, mis en ligne le 18 mai 2022. <<https://www.britannica.com/biography/Richard-Wagner-German-composer>> 25.10.2022.

LE BLOG GALLICA : Baudelaire en tant que critique d'art, mis en ligne le 9 novembre 2021. <<https://gallica.bnf.fr/blog/09112021/charles-baudelaire-critique-dart?mode=desktop>> 20.03.2022.

RIMBAUD 1895 : RIMBAUD, Arthur. *Poésies*. Version en date le 12 juillet 2003.

<http://www.crdp-strasbourg.fr/je_lis_libre/livres/Rimbaud_Poesies.pdf> 24.03.2022.

Наташа М. Лујић

ИНТЕРТЕКСТУАЛНЕ ВЕЗЕ ИЗМЕЂУ ШАРЛА БОДЛЕРА И РИХАРДА ВАГНЕРА

Резиме

Овај чланак у првом дијелу разматра интертекстуални однос између дјела француског пјесника Шарла Бодлера и њемачког композитора Рихарда Вагнера. У другом дијелу фокусираћемо се на музикалност која се налази у Бодлеровој поезији кроз три пјесме: *Саласја*, *Мачка I* и *Музика*. Како бисмо што боље приступили проблему и извели закључке, користили смо се интертекстуалним методом. Штавише, наш рад тежи да истакне музикалност Бодлеровог пјесничког израза. Када је Бодлер присуствовао извођењу Вагнерове опере *Танхојзер* у Паризу, одмах га је завела музика њемачког композитора. Након што је био свједок негативне реакције француске публике и критичара, Бодлер, кога је француска јавност такође критиковала након објављивања његове збирке *Цвијеће зла*, знао је да мора да стане у одбрану Вагнера и умјетности. Бодлер је написао писмо композитору у којем изражава дивљење према музици али и према самом композитору. Након што смо открили ово писмо, били смо посебно заинтересовани да дубље истражимо ову тему.

Кључне ријечи: Шарл Бодлер, интертекстуалност, музика, музикалност, поезија, симболизам, синестезија, Рихард Вагнер

Jelena G. Jaćović*

Université de Niš

Faculté de Philosophie¹

Département de la langue et littérature françaises

LE SUBJONCTIF DANS LE FRANÇAIS DE L'ÉCONOMIE

L'objet de cet article est de démontrer quelles sont les valeurs du subjonctif figurant dans le discours économique. Étant un mode difficile à cerner vu son emploi complexe et riche en valeurs multiples, le subjonctif s'est montré très présent dans ce type de discours surtout dans le contexte des explications théoriques et des constructions d'hypothèses. Le corpus de recherche est constitué d'exemples tirés des manuels universitaires et des articles scientifiques concernant les domaines économiques tels que microéconomie, macroéconomie, et économie politique internationale. L'analyse s'appuie sur la *Grammaire du sens et de l'expression* de P. Charaudeau (1992) qui favorise une approche sémantique. Les résultats de recherche ont confirmé l'hypothèse que les valeurs du subjonctif sont aussi variées dans le français de l'économie que dans la langue générale. Ce fait renforce le point de vue que la langue d'un domaine spécialisé, malgré sa prédilection pour la simplicité, neutralité et objectivité n'est pas forcément dépourvu de l'abondance d'usages dont dispose la langue générale.

Mots-clés : langue de spécialité, langue d'économie, langue française, subjonctif, valeurs modales

1. Introduction

Depuis ses débuts au sein des recherches linguistiques, la langue de spécialité n'était pas une notion facile à définir. Certains chercheurs la définissaient comme « une langue naturelle considérée en tant que vecteur de connaissances spécialisées » (LERAT 1995 : 20) ou bien « un sous-système linguistique tel qu'il rassemble des spécificités linguistiques d'un domaine particulier » (DUBOIS 1994 : 40). En regardant de près ces « spécificités » qui font la différence entre la langue de spécialité et la langue générale il devient évident qu'il ne s'agit pas exclusivement des différences dans les termes lexicaux – « la langue spécialisée opère une sélection parmi l'ensemble des possibilités offertes par les structures de la langue générale » (RESCHE 2011 : 121). D'où vient la nécessité de prendre en considération les particularités syntaxiques qui privilégient une langue de spécialité afin de compléter les analyses déjà effectuées dans le domaine lexical.

En ce qui concerne le français de l'économie, il a été considéré dès le début depuis la perspective didactique – la prépondérance de la langue anglaise dans le domaine éco-

* jelena.jacovic@filfak.ni.ac.rs

Cet article est créé dans le cadre du projet *Les langues, les littératures et les cultures françaises et slaves en contact et en divergence* (n° 1001-13-01) financé par la Faculté de philosophie de l'Université de Niš, l'Agence universitaire de la francophonie et l'Ambassade de France en Serbie.

nomique a limité sa présence internationale. Ainsi, de nombreux concepts d'apprentissage ont surgi – le français des affaires, le français langue professionnelle ainsi que le français sur objectifs spécifiques. Le but de ces approches était de procurer la bonne maîtrise des compétences communicatives dans le monde d'affaires.

Pourtant, les linguistes ne montrent pas d'intérêt pour une analyse théorique du français de l'économie – il existe des travaux de recherche explorant la langue scientifique (KOCOUREK 1991) ou la langue de spécialité en termes généraux (LERAT 1995)². Une des raisons est sûrement que la langue véhiculaire dans le domaine économique est l'anglais et une autre qui s'impose est que la majorité des caractéristiques sont semblables à la langue scientifique et technique au point que « la discipline économique, elle-même, est située dans le registre englobant du discours scientifique » (ACHARD 1995 : 89).

Cela signifie qu'il existe une objectivité du style, la présence très faible des marques de personne, la préférence pour la 3ème personne en tant qu'un sujet universel, les énoncés constatifs au présent, peu de temps verbaux et l'abandon des formes exprimant une perspective subjective et impliquant une estimation ce qui n'est pas complètement justifié dans notre corpus vu le fait qu'il y existe une dizaine des valeurs du mode subjonctif.

Cet article vise justement à démontrer les valeurs du subjonctif figurant dans le contexte de la langue de spécialité. En dénotant les valeurs de ce mode apparaissant dans le corpus de la langue de l'économie, nous nous proposons comme but de mettre en évidence à quel point un domaine de spécialité favorise certaines valeurs verbales en particulier.

En outre, il devient évident que la panoplie des valeurs se multiplie malgré le fait qu'il s'agisse d'un discours économique – en dépit du fait que les langues de spécialité ont un penchant pour la simplicité et l'objectivité, elles ne sont pas si restreintes car elles s'appuient sur les formes aussi variées que la langue générale.

Le corpus est constitué d'exemples tirés des manuels universitaires et des publications scientifiques portant sur les trois domaines de l'économie (macroéconomie, microéconomie et économie politique internationale). La systématisation des valeurs du subjonctif se trouvant dans le corpus est faite d'après la grammaire qui favorise une approche sémantique – « Grammaire du sens et de l'expression » de Patrick Charaudeau (1992). Nous allons essayer de souligner la correspondance entre les valeurs du subjonctif et les contenus de textes dans lesquels ces valeurs se présentent.

2. Cadre théorique, méthodologique et corpus de recherche

Le subjonctif français est un mode verbal qui ne représente pas un procès se situant sur l'axe temporel, ce qui est le cas de l'indicatif, mais interprète le procès et exprime l'attitude par rapport à l'action. Le subjonctif a été depuis des années un problème épineux pour les linguistes – ses emplois nourrissaient des débats reflétant la complexité du sujet. Il a été étudié sous les angles différents – structuraliste qui représente la hiérarchie des facteurs syntaxique qui déclenchent son emploi (TOGEBY 1966), ainsi que du point de la sémantique cognitive où la distribution du sens est organisée autour d'un emploi prototypique de doute (WINTERS 1991 : 167) et de la perspective pragmatique en le mettant en relation avec la théorie de polyphonie (NOLKE 1985) pour citer juste quelques-uns. Même les grammaires prescriptivistes marquent la complexité de l'usage qui souvent dé-

2 Pour une analyse contrastive du français et du serbe de l'économie voir JAČOVIĆ 2019.

rive de la norme (GREVISSE 2007).

Le subjonctif possède quatre formes : subjonctif présent, subjonctif passé, subjonctif imparfait et subjonctif plus-que-parfait. Il n'existe pas la forme future du subjonctif – c'est le subjonctif présent qui assume cette fonction. Le subjonctif peut figurer dans une phrase simple ainsi que dans une phrase complexe, car il s'agit d'une forme profondément dépendante (lat. *subiungere*) qui désigne une réalisation potentielle du procès.

Les valeurs dont le subjonctif dispose P. Charaudeau repartit en plusieurs catégories : antériorité, comparaison hypothétique, intensité superlatif, restriction possiblement réalisable, finalité dans une perspective à venir et différentes valeurs modales – interdiction, autorisation, suggestion, proposition, requête, refus, doute, etc. (CHARAUDEAU 1992 : 485-487).

Le corpus est composé des exemples repris des manuels universitaires et des articles de recherche publiés dans les revues scientifiques du domaine de la microéconomie, la macroéconomie et l'économie politique internationale tels que *Revue française d'économie* et *Économie publique*. Les valeurs qui se manifestent sont fortement conditionnées par les caractéristiques énonciatives des manuels et des articles – le caractère didactique des manuels de la micro et macro économie qui regorgent des explications, définitions, calculs rapprochent ces domaines économiques aux mathématiques, tandis que le domaine de l'économie politique internationale recourt aux outils linguistiques réservés aux sciences humaines et abondent en descriptions, explications diachroniques, etc. Les articles de recherche de deux domaines rajoutent les valeurs de l'hypothèse, d'anticipation et des estimations modérées qui servent aux chercheurs d'exprimer leurs idées d'une manière modeste. Dans la suite, nous allons analyser et systématiser les valeurs retrouvées dans notre corpus.

3. Analyse du corpus

3. 1. Antériorité

En général, le mode dans les propositions subordonnées conjonctives circonstancielles est conditionné par la relation sémantico-logique entre la proposition régissante et la proposition subordonnée circonstancielle (SOUTET 2000 : 88). À l'intérieur d'une phrase complexe, la proposition subordonnée introduite par les conjonctions *avant que* et *jusqu'à ce que* possède un prédicat au subjonctif et elle est positionnée après le procès exprimé par la principale. À part de rajouter à l'idée d'anticipation une limite chronologique, une telle position laisse toutefois place à l'action non réalisée d'être présentée comme potentielle. Il est important de souligner que tous les exemples avec cette valeur sont apparus dans les parties théoriques des manuels consacrées aux fonctionnements des modèles macroéconomiques :

- (1) Le revenu va donc augmenter, suivant le mécanisme du multiplicateur, jusqu'à ce que l'équilibre du marché des biens *soit rétabli*. (MAC : 66)
- (2) Au niveau de l'économie prise dans son ensemble, le montant des investissements s'accroît jusqu'à ce qu'il ne *reste* plus aucun projet tel que $e > i$. (MAC : 60)
- (3) Le processus d'ajustement se poursuit en suivant le sens des flèches jusqu'à ce

que le point E1 *soit atteint*. (MAC : 63)

(4) Mais il est presque impossible de prédire au-delà : il suffit d'imaginer quelqu'un tentant de prédire le futur de la macroéconomie dans les années 1970, avant que Lucas, Sargent et Prescott *n'entrent* en scène. (EAM : 4)

Dans l'exemple (4) la conjonction est suivie d'un *ne* explétif toujours liée à un registre soutenu (Riegel et al. 2009 : 857) ce qui est décidemment le cas avec un article de recherche d'où cet exemple est pris. Selon Soutet, cet emploi s'explique par le fait que la conjonction *avant que* autorise un espace temporel entre les deux procès (SOUTET 2000 : 89).

3. 2. Restriction

Il s'agit d'un procès avec un aspect restrictif qui est représenté par une possibilité de réalisation – l'action exprimée par le subjonctif pourrait contester l'action de la proposition principale, mais cela ne s'est pas produit :

(5) Il ne faut pas confondre rendements d'échelle et économies d'échelle, bien que ces deux concepts *soient* très *proches*. (MIC : 67)

(6) La durée de vol du défunt Concorde pour faire la liaison Paris-New York était moins longue que le temps requis pour faire Paris-Lyon en voiture, bien que la distance *soit* nettement *plus grande*. (EPI : 18)

(7) Bien que le progrès technologique *soit progressif*, il n'est cependant pas constant. (EAM : 9)

(8) Bien que de nombreux raffinements *soient apparus* depuis, les principes n'ont pas changé et les propriétés statistiques font la quasi-unanimité. (LBM : 60)

(9) En premier lieu un marché est défini pour un bien ou un service spécifié, encore que le terme *puisse être appliqué* à un ensemble de biens ou de services voisins : le marché de la Twingo Renault, le marché de l'automobile. (MIC : 9)

Dans les exemples précédents on trouve des propositions concessives vrais où la concession porte sur le procès entier. Il est intéressant de remarquer que la conjonction *bien que* figure dans tous les exemples, alors que *encore que* introduisant une concessive restrictive n'apparaît que dans un exemple.

Les exemples qui suivent comportent les propositions de concession où la concession porte sur un seul constituant – l'adjectif (exemples 10 et 11) et le nom (exemples 12 et 13) :

(10) L'approche walrasienne de l'équilibre, si novatrice *soit-elle*, demeure incomplète et imprécise. (MIC : 240)

(11) Si séduisante *soit-elle*, cette démarche ne doit pas oublier sa difficulté de mise en œuvre, compte tenu du très grand nombre de clients potentiels [...] (MIC : 260)

(12) Par exemple, le coût d'une place de concert est identique pour l'organisateur quelle que *soit* la personne qui occupe un fauteuil [...] (MIC : 124)

(13) Quelle que *soit* et quelle qu' *ait été* la qualité des études qui leur ont été consa-

créées, elles traduisent très imparfaitement la réalité d'aujourd'hui : réalité de la grande entreprise, des phénomènes d'interdépendance et de stratégie. (MIC : 145)
Nous avons rencontré une proposition concessive où la restriction est introduite par la conjonction à *moins que* qui introduit une condition inversive (SOUTET 2000 : 31) :

(14) À moins que ce processus *ne soit freiné*, il débouche inmanquablement sur la violence intercommunautaire, la purification ethnique et éventuellement le génocide. (EPI : 123)

L'emploi du subjonctif faisant partie des propositions concessives ne peut pas être mis en relation avec un thème particulier – ce type d'emploi est plutôt dû à des explications théoriques plus élaborées.

3.3. Intention

Le procès exprimé par le subjonctif peut exprimer la finalité par l'intermédiaire des conjonctions *pour que* et *afin que*. Ce procès est présenté dans une perspective prospective au sein des propositions subordonnées finales. Le point de référence peut être un présent pris largement :

(15) Pour que l'économie *fonctionne*, il faut que les décisions économiques des agents, exprimées par leurs offres et leurs demandes, parviennent à un certain degré de cohérence. (MAC : 54)

(16) La condition pour que chaque firme *soit en équilibre*, et par là même le marché, est donc : $P = C_{mlt} = C_{Mlt} = C_M = C_m$. (MIC : 111)

(17) On s'accorde pour que l'économie *soit conditionnée* par les forces du marché et la recherche du profit. (EPI : 36)

Ou un point dans le passé quand le contexte en impose l'interprétation :

(18) En mettant sur pied le G-20, le Brésil souhaitait faire pression sur les Etats-Unis, mais également sur l'Union européenne pour que les investissements, les services, les produits industriels *ne soient pas* les seuls objets des négociations. (EPI : 76)

(19) Les alliés pour leur part considéraient, à juste titre, que les Américains avaient fait preuve de laxisme monétaire et insistaient pour que le gouvernement américain *entreprenne* des réformes importantes en politique intérieure. (EPI : 80)

(20) L'existence d'un système politique centralisé est la condition nécessaire pour que l'Etat *assure* le rôle qui lui a été assigné par le droit et la pratique internationaux. (EPI : 105)

Et parfois l'interprétation est suggérée par l'expression procédurale :

(21) A cette époque, un contrôle strict est nécessaire au sein de grandes entreprises américaines afin que les projets *soient mis en œuvre* avec précision. (EPI : 52)

Ce type d'emploi du subjonctif est fréquent parmi les exemples retrouvés dans les manuels et représente une intention, un but à atteindre. Il est à noter que le point de référence dans le présent se trouve surtout dans les exemples qui ont une valeur générique et décrivent les processus économique généraux, alors que le point de référence situé dans le passé se trouve dans les exemples qui présentent le développement des processus économiques en diachronie.

En ce qui concerne les exemples tirés des articles de recherche, on rencontre les deux points de référence – exprimer l'intention à l'aide d'un subjonctif représente un essai de neutraliser l'interprétation trop personnelle de l'auteur :

(22) [...] pour que les agents *puissent fixer* leurs prix, ils doivent nécessairement avoir un pouvoir de monopole. (EAM : 11)

(23) Pour que la loi du taux de rendement unique *continue de s'appliquer* dans le monde entier [...] il faut supposer que la prime de risque n'est pas impactée par le changement de taux. (IMS : 26)

(24) La diffusion dans tous les autres secteurs de l'économie prendra au moins ce temps-là, le temps d'une génération pour que tous les effets d'incidence *puissent être comptabilisés*. (IMS : 10)

Encore un emploi du subjonctif avec la valeur d'intention est très présent dans les manuels universitaires. Il s'agit de la situation où la proposition principale contient un impératif (ce sont toujours les verbes du même sémantisme – imaginer, supposer) et déclenche l'utilisation du subjonctif dans la subordonnée complétive.

(25) Supposons que la branche où est installée la firme i du graphique 5.5 *soit* l'habillement et que le profit de cette firme *soit* 100. (MIC : 108)

(26) Supposons que F2 *choisisse* $P=10$, F1 répond par $P = 10$ car son profit [...] (MIC : 189)

(27) Supposons qu'une économie *produise* exclusivement du blé. (MAC : 22)

(28) Imaginons que la banque centrale *veuille augmenter* M. (MAC : 113)

3.4. D'autres valeurs modales

Compte tenu du fait que les exemples du corpus proviennent des manuels universitaires qui appartiennent à un discours scientifique et didactique en même temps, il est tout à fait attendu que les valeurs du subjonctif soient limitées. Les manuels universitaires regorgent d'expressions introduisant l'obligation, comme par exemple *il faut que* :

(29) Pour obtenir celui-ci, il faut que la dérivée seconde de la fonction de profit *soit négative*. (MIC : 106)

(30) En autres termes, il faut que la taille du marché *soit plus importante*. (MIC : 122)

(31) Il faut que l'entreprise *dégage* très rapidement du profit afin de satisfaire les actionnaires. (EPI : 88)

(32) Il fallait attendre sans rien faire que la crise *assainisse* l'économie. (MAC : 13)

(33) En effet, pour qu'il y ait économie d'échelle, il faudra que le CMLT *diminue*.

(MIC : 81)

La valeur d'obligation est aussi exprimée par l'expression *il est nécessaire* qui introduit le subjonctif :

(34) Il est nécessaire qu'il y *ait* une forte motivation du candidat pivot acceptant un prix de réserve élevé [...] (MIC : 277)

Dans notre corpus, nombreux sont les exemples exprimant le doute, la possibilité ou la faible probabilité. Le subjonctif apparaît dans les propositions complétives et son emploi est déclenché par les expressions impersonnelles, toujours à la troisième personne. Le détachement de l'énonciateur par rapport à la situation d'énonciation vise une neutralité du style ce qui est sûrement l'une des caractéristiques du discours scientifique :

(35) En effet, dès l'instant où suffisamment d'investisseurs sont persuadés [...] il est possible que leurs anticipations *se révèlent* auto-réalisatrices. (LBM : 59)

(36) Ellman considère qu'il est peu probable qu'un rééquilibrage des rôles au sein du couple *suffise à régler*. (AEP : 205)

(37) [...] il est presque inévitable que chaque conflit *ait* une composante ethnique [...] (EPI : 122)

(38) Il se peut que, face à deux biens, le consommateur ne *puisse en choisir* qu'un seul. (MIC : 36)

Les expressions impersonnelles introduisant le subjonctif expriment parfois l'estimation ou l'attitude par rapport à un phénomène :

(39) Il est donc normal que ce scénario *soit* moins sombre pour les travailleurs et effectivement selon les calculs d'Harberger, ils n'acquittent que 96% de la taxe. (IMS : 33)

Il est très important de mentionner un emploi fréquent du subjonctif dans le discours scientifique et par conséquent assez présent dans les manuels universitaires. Il s'agit de l'emploi de « soit » à valeur stipulatoire à l'initiale d'un raisonnement ou de la formulation d'un problème mathématique (SOUTET 2000 : 41). Sa nature est changée – ce n'est plus un verbe, mais un morphème introductoire se trouvant devant un groupe nominal pour exprimer l'hypothèse ou donner un exemple dans une argumentation (GREVISSE 2007 : 1409). Nous rencontrons cet emploi dans la formulation des problèmes de mathématique et dans les explications de leur résolution, notamment dans le manuel de microéconomie qui montre des processus économiques d'une perspective exacte :

(40) *Soit* deux biens, X et Y, exprimés en quantités, soit P_x et P_y les prix du marché de ces biens, et R le revenu nominal (ou budget) du consommateur. (MIC : 33)

(41) *Soit* une centrale, dont la production maximale est de 100 000 kWh ; la production habituelle est de 99 900 kWh. (MIC : 82)

(42) Le coût total est le coût moyen multiplié par la quantité, *soit* la surface Q/CDO . (MIC : 108)

(43) Le cours de bourse atteint alors un plancher à 31 euros, *soit* une baisse de 33% par rapport au 9 septembre contre une hausse de 38% pour l'indice CAC 40 sur la même période ! (LBM : 63)

(44) Du côté du financement par augmentation de capital, le taux de rétention est

le produit de 67% et de 70%, soit 47%. Soit un net avantage pour le premier type de financement. (IMS : 18)

4. Conclusion

Le présent article s'est donné pour objectif de présenter une large gamme d'emplois du subjonctif français dans le discours économique. Le subjonctif, étant un mode verbal auquel les règles syntaxiques sont difficilement applicables³, montre ses valeurs en fonction du contexte donné. Vu le fait que le corpus de recherche est constitué des exemples tirés des manuels universitaires et des articles scientifiques, certaines valeurs se sont montrées plus présentes. Dans les propositions subordonnées le subjonctif exprime soit l'antériorité (9% des exemples) ou la restriction (22% des exemples) ce qui correspond à la tendance explicative d'un manuel. La valeur d'intention, présente dans 33 % des exemples, est particulièrement intéressante. Le subjonctif avec cette valeur apparaît dans les manuels lors des descriptions du développement des processus économiques et ceci ayant le point de référence dans le passé. Alors qu'il s'agit des formulations de problèmes mathématiques ou des présentations des axiomes le point de référence se trouve au présent. Dans les articles de recherche, l'expression de l'intention à l'aide des constructions introduisant le subjonctif permet un certain détachement et plus grande objectivité de l'auteur par rapport à ses constatations. Par conséquent, d'autres valeurs telles que l'obligation (13% des exemples), le doute, la possibilité et la probabilité (ensemble 9% des exemples), ainsi que les attitudes et les estimations (2 % des exemples) sont introduites par les expressions impersonnelles et jamais par un verbe d'opinion à la première personne du singulier ou du pluriel. La présence de la valeur stipulatoire à la tête des formulations mathématiques n'est pas négligeable – elle s'élève à 11% des exemples.

Nous pouvons conclure que la variété des emplois du subjonctif se trouvant dans le discours économique est assez abondante. Les valeurs se déclinent en fonction des objectifs visés par les auteurs, ce sont les explications nuancées des processus économiques ayant un but didactique ou les hypothèses formulées dans les articles de recherche tout en gardant une distance d'objectivité de l'auteur. Tout cela confirme que la langue de spécialité, le français de l'économie en l'occurrence, mérite les études syntaxiques approfondies qui pourront mettre en valeur sa richesse et sa complexité et briser les stéréotypes que la langue de spécialité se réduit à des expressions figées et à un lexique spécialisé.

Références bibliographiques

- ACHARD 1995 : ACHARD, Pierre. « Formation discursive, dialogisme et sociologie ». *Langages*. 29e année, n°117, 82–95.
- CHARAUDEAU 1992 : CHARAUDEAU, Pierre. *Grammaire du sens et de l'expression*. Paris : Hachette, 1992.
- CONFORTI 2014 : CONFORTI, Marielle. « Subjonctif et figuration mentale : une étude diachronique des emplois du subjonctif en français et en italien ». *ELIS - Revue des jeunes chercheurs en linguistique de Paris-Sorbonne*, vol. 2, 43–60, 2014. <<https://shs.hal.science/halshs-01090448>>. 3.2.2023.
- DUBOIS 1994 : DUBOIS, Jean. *Dictionnaire de linguistique et des sciences du langage*. Paris : La-

3 Les linguistes sont d'accord qu'aucun outil syntaxique n'appelle mécaniquement l'emploi du subjonctif (CONFORTI 2014 : 47)

rousse, 1994.

GREVISSE 2007 : GREVISSE, Maurice. *Le Bon Usage*. 14e édition. Paris : Duculot, 2007.

JACOVIĆ 2019 : ЈАЋОВИЋ, Јелена. Одлике француског и српског језика економије. *Philologia Mediana*, god. XI, br. 11, 535–545.

KOCOUREK 1991 : KOCOUREK, Rostislav. *La langue française de la technique et de la science. Vers une linguistique de la langue savant*, 2e édition. Wiesbaden : Oscar Brandstetter Verlag GMBH & Co. KG, 1991.

LERAT 1995 : LERAT, Pierre. *Les langues spécialisées*. Paris : PUF, 1995.

NOLKE 1985 : NOLKE, Henning. « Le subjonctif, fragments d'une théorie énonciative ». *Langages*, 20e année, n°80, 55–70.

RESCHE 2011 : RESCHE, Catherine. « De l'utilité d'une approche syntaxique en langue spécialisée : exemple de l'anglais économique ». *ASp*, 23-26 | 1999, mis en ligne le 30 mai 2011, <<http://journals.openedition.org/asp/2354>>. 20.1.2023.

RIEGEL et al. 2009 : RIEGEL, Martin et Jean-Christophe PELLAT, René RIOUL. *Grammaire méthodique du français*. Paris : Presses Universitaires de France, 2009.

SOUTET 2000 : SOUTET, Olivier. *Le subjonctif en français*. Paris : Ophrys.

TOGEBY 1966 : TOGEBY, Knud. « La hiérarchie des emplois du subjonctif ». *Langages*, 1e année, n°3, 67–71.

WINTERS 1991 : WINTERS, Margaret. « Subjonctif et réseau ». *Communications*, 53, 155–169.

Sources

(AEP) BOURREAU-DUBOIS, DORIAT-DUBAN 2011 : BOURREAU-DUBOIS, Cécile et Myriam DORIAT-DUBAN. « Analyse économique de la prestation compensatoire : entre logique redistributive et logique réparatrice ». *Économie publique / Public economics*. 26-27/1-2, 193–218. <<http://economiepublique.revues.org/8773>> 15.1.2023.

(EAM) BLANCHARD 2009 : BLANCHARD, Olivier. « L'état actuel de la macroéconomie ». *Revue française d'économie*. 24/1, 3–40, 2009. <https://www.persee.fr/doc/rfec-0769-0479_2009_num_24_1_1720>. 18.1.2023.

(EPI) PAQUIN 2009 : PAQUIN, Stéphane. *Économie politique internationale*. Paris: Montchrestien / Lextenso éditions, 2009.

(IMS) TRANNOY, SIMULA 2010 : TRANNOY, Alain et Laurent SIMULA. « Incidence de l'impôt sur les sociétés ». *Revue française d'économie*, 24/3, 3–39, 2010. <http://www.persee.fr/doc/rfec-0769-0479_2010_num_24_3_1747>. 18.1.2023.

(LBM) CAPELLE-BLANCARD, COUDERC 2006 : CAPELLE-BLANCARD, Gunther et Nicolas COUDERC. « Licenciements boursiers chez Michelin et Danone : beaucoup de bruit pour rien ? ». *Revue française d'économie*. 21/2, 55–73, 2006. <https://www.persee.fr/doc/rfec-0769-0479_2006_num_21_2_1596>. 18.1.2023.

(MAC) RUBIN 2011 : RUBIN, Goulvain. *Introduction à la macroéconomie. Cours et exercices*. Paris: Presses Universitaires de France, 2011.

(MIC) BERNIER, VÉDIE 2005 : BERNIER, Bernard et Henri-Louis VÉDIE. *Initiation à la microéconomie*. Paris: Dunod, 2005.

Јелена Јаховић

СУБЈУНКТИВ У ФРАНЦУСКОМ ЈЕЗИКУ ЕКОНОМИЈЕ

Резиме

У раду се истражују вредности француског субјунктива у економском дискурсу. Будући да је реч о начину чија је комплексна употреба условљена различитим семантичким и синтаксичким факторима и представља велики изазов за алофоне говорнике, рад има за циљ да покаже разноликост његових употреба у језику струке. Корпус на којем је истраживање вршено сачињен је од примера ексцерпираних из универзитетских уџбеника и научних чланака еминентних часописа из области микроекономије, макроекономије и међународне економске политике. Резултати истраживања потврђују почетну хипотезу да разноликост употреба субјунктива у језику струке не заостаје нимало за општим језиком упркос општој тенденцији ка неутралности и објективности језика струке. Показало се и да су неке вредности фреквентније и у директној вези са дискурзивним обележјима тематских области у којима се јављају.

Кључне речи: језик струке, језик економије, француски језик, субјунктив, модалне вредности

Vladimir N. Figar*

University of Niš

Faculty of Philosophy**

English Department***

Language Cognition Laboratory

University of Niš

Center for Cognitive Sciences

METAPHORICAL FRAMINGS IN *THE NEW YORK TIMES* ONLINE PRESS REPORTS ABOUT CHATGPT

Through a combined quantitative-qualitative approach the paper aims to explore the densities and possible rhetorical effects of the most common metaphorical framings used in the New York Times online press reports about ChatGPT. The theoretical framework is based on the main tenets of conceptual metaphor theory (LAKOFF AND JOHNSON 2003[1980]), frame semantics (FILLMORE 1982), and image schema theory (JOHNSON 1987). The initial stage involved the construction of a small specialized corpus which was tagged manually for the analysis in WordSmith Tools 6.0. Metaphor identification was conducted in line with MIPVU (STEEN et al. 2010). Quantitative analysis showed the highest density for CONTAINMENT, MOTION, and FORCE metaphors. LIVING BEING, TOOL, CONFLICT, and MACHINE metaphors were also present, but not as frequent. The linear regression model (MOTION, FORCE, LIVING BEING) explained 61% of variance in the density of CONTAINMENT metaphors, and it was significant ($p=.002$). Additional linear regression models have also been tested. The results suggest the potential for interaction of these metaphor groups when they cooccur in discourse (i.e., they may work in concert to construct a specific viewpoint). Qualitative analysis showed a range of possible rhetorical effects that the identified metaphorical framings may play (e.g., making AI more appealing by framing it as a living being or tool, raising doubts about the use of AI by constructing borders and containers, or framing AI as a threat). Results of qualitative analysis should be understood as testable hypotheses that remain to be further explored and validated in experimental settings.

Key words: framing, conceptual metaphor, MIPVU, viewpoint, image schemas, small specialized corpus, WordSmith, chatbot

1. Introduction

The rapid development of new technologies and artificial intelligence (AI) has found its application in various fields and industries. One of the more important creations

* vladimir.figar@filfak.ni.ac.rs.

** This research was supported by the Science Fund of the Republic of Serbia, Grant No. 7715934, Structuring Concept Generation with the Help of Metaphor, Analogy and Schematicity – SCHEMAS.

*** Prepared as a part of the project *Scientific Publications for Teaching the English Language and Anglo-American Literature and Culture*, conducted at the University of Niš – Faculty of Philosophy (No. 300/1-14-1-01).

that is actively used in the online environment is the chatbot. The Oxford Dictionary defines the chatbot as software that can have online conversations with people. ChatGPT represents a new AI chatbot released in November 2022 by the company OpenAI. As described on their website, ChatGPT is an AI model designed to interact in a dialogue format. Among other features, it can answer specific questions on virtually any topic, it can write essays and computer code based on a specified list of parameters, it can proofread texts or translate them, it can paraphrase texts, etc. As the new AI ‘power tool’, it has not only sparked a lot of interest of the media and general public, but also raised some concerns.

Relying on a small specialized corpus, the present paper aims to explore the range of metaphorical framings used in the New York Times (NYT) online reports dealing with the new chatbot, ChatGPT, as well as their mean densities in the corpus. Additionally, we will also explore some of the potential rhetorical functions of such framings. While the use of authentic newspaper language will ensure the adequate level of the ecological validity of the study (in the sense of STEEN 2007), we recognize an important caveat pertaining to the rhetorical functions of metaphorical framings. Namely, qualitative corpus analysis can offer but a set of testable hypotheses in line with the predictions based on the theoretical framework. To ascertain that the identified framings can indeed function as the hypothesized rhetorical tools, further validation through appropriate experimental setups should be conducted⁴ (in the sense of BOYENAEMS et al. 2017).

2. Theoretical framework

The main elements of the theoretical framework of the paper include *conceptual metaphor theory (CMT)* (LAKOFF and JOHNSON 2003[1980]; LAKOFF 2006[1993]), *image schema theory* (JOHNSON 1987), and *frame semantics* (FILLMORE 1982).

Conceptual metaphor theory essentially marked the onset of the new wave of cognitive linguistic research in the 1980’s, embodied in the seminal work *Metaphors We Live By* (LAKOFF and JOHNSON 2003[1980]). Most importantly, this book marked the ‘official’ shift from metaphor being viewed as a mere literary ornament, to acquiring one of the most important positions among the cognitive mechanisms that govern human cognition and conceptualization of the world. It is important to note that Lakoff and Johnson’s work is grounded in the investigations of their predecessors, where some of the more prominent names include Emblar (1966), Black (1962), Richards (1965[1936]), and Petrović (1967[1933])⁵. What is common to all these approaches is the postulation of two domains – the *source* and *target* domain⁶. The former is typically more tangible and experientially more salient, and as such is used to ‘describe’ the latter, which is normally more abstract and more difficult to understand (e.g., LAKOFF and JOHNSON 2003[1980]: 5). These domains are defined as bodies “of knowledge that organize related concepts” (EVANS and GREEN 2006: 190).

CMT also postulates the existence of systematic, partial, asymmetric, unidirec-

⁴ This remains to be addressed in a follow-up study.

⁵ A detailed overview of the work of each of these authors is beyond the scope of the present paper, and the reader is referred to the original references for more details.

⁶ Some authors refer to the two domains as vehicle and tenor (e.g., Richards 1965[1936]), or topic and tenor (e.g., Murphy 1996).

tional mappings from the source to the target domain, where the corresponding elements between the two domains are typically connected by similarity and/or analogy (LAKOFF 2006[1993]). In brief, this view assumes that only the contextually salient elements will be involved in the mappings, and, in turn, the function they perform, as well as the relationships that hold between them in their respective domains, will be equivalent in each of the domains. This is further connected to the concept of metaphorical entailments which suggests that “rich additional knowledge about a source [is] mapped onto a target” (KÖVECSÉS 2010: 122).

Finally, it is important to note that a conceptual metaphor serves as an abstract cognitive mechanism that affords the construction of specific metaphorical expressions that occur in discourse as combinations of particular linguistic units. In other words, conceptual metaphors refer “to the conceptual mapping, and the term ‘metaphorical expression’ [...] to an individual linguistic expression [...] sanctioned by [the corresponding] mapping” (LAKOFF 2006[1993]: 192).

Grounded in the notion of embodied cognition (e.g., JOHNSON 1987), image schemas represent non-propositional structures that “organize our mental representations at a level more general and abstract than that at which we form particular mental images” (JOHNSON 1987: 23–24). Their import has been recognized both in the developmental context (e.g., Mandler 2012), as well as in the broader study of meaning construction (e.g., OAKLEY 2005), where they afford the construction of preconceptual scaffolding that supports higher-order cognitive processes and language. In the present paper, they will play a valuable role in identifying metaphorically used words based on their metaphorical projections of image schemas.

Based on the results of our corpus analysis, the following three image schemas have proven to be the most dominant: (i) CONTAINMENT, (ii) FORCE, and (iii) PATH. The CONTAINMENT schema stems from our experience with bounded objects, with our bodies constituting bounded objects themselves. This image schema can undergo metaphorical projections, whereby “it can be figuratively elaborated and extended so as to allow the landmark and trajector roles to be filled by entities that are no longer strictly physical or spatial in the prototypical senses” (JOHNSON 1987: 34). The FORCE schema is grounded in the embodied experience of forceful interactions, where physical entities can affect each other in various ways. Johnson (1987: 45–48) offers a detailed classification of the subtypes of the FORCE schema that includes the following items: COMPULSION, BLOCKAGE, COUNTERFORCE, DIVERSION, REMOVAL OF RESTRAINT, ENABLEMENT, and ATTRACTION. As the present paper will not delve into the specific instantiations of these subtypes of the FORCE schema, but rather on its metaphorical extensions alone, the reader is referred to the original reference for more details. Finally, the PATH schema is based on the physical experience of motion along a path that typically involves a starting point, a series of intermediary points, and an end point (JOHNSON 1987: 113). Its metaphorical projections yield a plethora of MOTION metaphors.

Starting from Fillmore’s initial interest in a more thorough description of verb valence, and his critical approach to the compositional view of meaning (FILLMORE 1969: 91–96), the development of frame semantics in its fully-fledged form can be chronologically roughly traced through the following stages: (i) the scene-and-frame model (FILL-

MORE 1975); (ii) the emphasis on the connection between semantic frames, context, and prototypicality (FILLMORE 1976); (iii) frame semantics, in its most commonly cited form in recent literature (FILLMORE 1982); (iv) semantics of understanding (FILLMORE 1985); and (v) the frame-based lexicon (FILLMORE and ATKINS 1992). For the purposes of the present research, we will adopt the following definition of a semantic frame which entails:

“any system of concepts related in such a way that to understand any one of them you have to understand the whole structure in which it fits; when one of the things in such a structure is introduced into a text, or into a conversation, all of the others are automatically made available” (FILLMORE 1982: 111).

Such a definition reflects the encyclopedic view of meaning, one of the guiding principles of cognitive semantic (EVANS and GREEN 2003: 160–162). Namely, according to this view, words are understood as access points to vast repositories of background knowledge (LANGACKER 1987: 173).

An important distinction in the context of discourse analysis should be made between evoked and invoked frames (FILLMORE 1982: 124). The former are presumably activated by the specific lexical items that the speaker (or writer) intentionally introduces into the text or talk in order to ‘enforce’ a specific viewpoint on the audience. The concept of viewpoint here refers to the fact that a speaker can “apply a frame to a situation” (FILLMORE 1982: 120) by opting for specific lexical items. The latter, on the other hand, allow “the interpreter [to assign] coherence to a text by ‘invoking’ a particular interpretive frame” (FILLMORE 1982: 124) which need not be aligned with the initially intended frame evoked in the text. This in turn reflects the force dynamic interaction (in the sense of OAKLEY 2005) between interlocutors during online meaning construction. For instance, opting for metaphorical framing instead of a more ‘neutral’ viewpoint should exhibit certain rhetorical effects in discourse (e.g., BOYENAEMS et al. 2017).

3. Previous research on the use of conceptual metaphors in the study of artificial intelligence

Khadpe et al. (2020) explored the impact of various conceptual metaphors on users’ perception of the chatbot *Wizard-of-Oz*. The study was based on the idea that the use of specific metaphors interacts with, and can have a strong impact on users’ expectations about AI systems (KHADPE et al. 2020: 4–5). Participants in all experiments were required to plan a trip with the help of a chatbot, following a specific set of instructions. The authors selected 5 travel agents who were given specific instructions on how to act in order to mimic the work of a chatbot (e.g., if the answer to a given question required knowledge outside the presumed database, they should reply that they could not answer the question).

The study was based on the Stereotype Content Model, according to which the two main dimensions that affect social perception include warmth and competence (KHADPE et al. 2020: 7). In the first experiment, the authors designed four metaphorical conditions in which participants interacted with (the presumed) chatbots, which included the following: “TRAINED PROFESSIONAL TRAVEL ASSISTANT (high competence, high warmth), SHREWD TRAVEL EXECUTIVE (high competence, low warmth), TODDLER (low competence,

high warmth), and INEXPERIENCED TEENAGER (low competence, low warmth)” (KHADPE et al. 2020: 8). Before starting the experiment, each experimental group was primed for a specific expectation concerning the chatbot they were about to interact with. E.g., “The bot you are about to interact with is modeled after a shrewd travel executive” (KHADPE et al. 2020: 9). In other words, such construal was meant to evoke a metaphorical frame that should influence participants’ assessment of the chatbot. The results showed that users showed more understanding for mistakes made by bots framed via low-competence metaphors, and less understanding for bots framed through high-competence metaphors. Additionally, participants’ “intention to adopt and desire to cooperate decreases as the competence of the AI system metaphor increases” (KHADPE et al. 2020: 15). When it came to warmth, participants were more willing to interact with bots associated with high warmth, while warmth did not show a significant effect on participants’ intention to continue using the chatbot (KHADPE et al. 2020: 15).

Although it does not explicitly deal with the use of conceptual metaphors, the study by Ho, Hanckock, and Miner (2018) offers implicit, correlational findings in favor of the beneficial use of the LIVING BEING metaphor when interacting with a chatbot. Namely, the authors explored potential differences in the degree of self-disclosure participants would show when interacting with another person, compared to interacting with a chatbot. Self-disclosure is defined as “revealing personal information to someone else” (HO, HANCKOCK, and MINER 2018: 1). The study involved a 2×2 design, where participants were instructed to share either factual or emotional information, and that they would talk to either a human or a chatbot. While the language used in the chatbot condition was simpler compared to the person condition, “participants who disclosed to chatbots experienced as many emotional, relational, and psychological benefits as participants who disclosed to a human partner” (HO, HANCKOCK, and MINER 2018: 11). This suggests that participants did not demonstrate any reservations when conversing with a chatbot, which led to an equivalent level of emotional engagement recorded in the person condition. Most likely this was due to the prevalent use of the LIVING BEING metaphor where AI systems are portrayed as humans.

Wyatt (2021) offers an overview of both more traditional and more novel metaphorical conceptualizations of the internet and AI. The author also draws attention to some of the main implications of their use by arguing that they go beyond the merely descriptive level and that they typically also have a normative function (WYATT 2021: 409). For instance, the metaphor of INFORMATION HIGHWAY depicts the internet as “a suitable object for state intervention, in terms of investment and to regulate ‘the safety of those who pass on it’” (WYATT 2021: 408). Consequently, this reveals a direct link between technological development and the structure of public discourse. The author also discusses the use of FRONTIER, LIBRARY, KEEPER OF KNOWLEDGE, and TRADER metaphors, as well as their roles in public discourse. Some more recent metaphorical framings include CLOUD COMPUTING, BIG DATA, GOLDMINE/GOLD RUSH, OIL, DATA FLOOD, DATA DELUGE, DATA FLOWS, and JOURNEY. Again, such framings are used to enforce a specific construal. E.g., while CLOUD COMPUTING highlights the ease of accessibility of data, it simultaneously backgrounds the fact that it becomes more difficult to limit the access (WYATT 2021: 410).

West and Travis (1991: 66) begin their discussion by stressing the fact that “meta-

phors provide not only the basis for explaining the unknown but also significant heuristic value as guides to further investigation.” In that sense, metaphorical framings are very important for understanding AI, and some common metaphors include *COMPUTER IS A MIND*, *COMPUTING IS THINKING*, and *PATTERN-MATCHING IS SEEING* (WEST and TRAVIS 1991: 67). Apart from discussing the import of metaphorical framings for understanding both scientific concepts in general and AI, the authors also express a certain level of apprehension when it comes to the use of metaphors. Namely, some metaphors may lead to oversimplification, while others have become so entrenched that they can hardly be viewed as metaphors any more. Also, the authors list three main reasons for the persistence of metaphors in scientific discourse, which include technological success, metaphoric conflation, and their expressive power (WEST and TRAVIS 1991: 70). Gozzi (1994) also discusses some more traditional metaphorical framings of AI, some of which include *COMPUTER IS A BRAIN*, *THINKING IS COMPUTING*, *MIND IS A COMPUTER*, and *ROBOT IS MAN’S BEST FRIEND*. Most of these constitute a broader category of *LIVING BEING* metaphors, most likely aimed at making potential users more open to new technologies.

In summary, previous research in the field has revealed a plethora of metaphorical framings typically used in the discourse dealing with various forms of AI, as well as their potential impact on users’ perception of various AI tools. Some of the more common metaphorical framings involve the use of *LIVING BEING*, *JOURNEY*, *CLOUD COMPUTING*, *DATA FLOOD*, *DATA LOW*, *FRONTIER*, *LIBRARY*, *KEEPER OF KNOWLEDGE*, and *TRADER* metaphors. Building on these findings, we will also compare the metaphorical framings identified in our corpus to the framings that have been identified in previous research, and we will discuss their potential rhetorical roles in the online newspaper reports dealing with ChatGPT. We also stress the fact that the present paper is not limited to the analysis of metaphorical framings referring only directly to the conceptualizations of ChatGPT, but it also includes the analysis of broader metaphorical framings present in the online newspaper reports from our corpus.

4. Present research

Through a combined quantitative and qualitative analysis of a small specialized corpus, the present research aims to investigate (i) the range and frequency of metaphorical framings used in the New York Times (NYT) online press reports about ChatGPT, and (ii) the possible rhetorical effects of such framings. In that sense, the research was designed to answer the following research questions:

- 1) Which metaphorical framings were most common in the NYT online press reports about ChatGPT?
- 2) Can any interaction between the specific metaphorical framings be identified?
- 3) What are some of the possible rhetorical effects of the identified metaphorical framings?

4.1. Corpus, methodology, and metaphor identification

We used a small specialized corpus (in the sense of KOESTER 2010) that included 19 articles published in the online editions of the NYT, in the period between December 1,

2022 and January 30, 2023, with the total of 25,157 words. The articles were selected from the NYT online archives, using the search string “ChatGPT”. The initial list of matches was filtered manually to make sure that all corpus units were indeed topically related.

All articles were obtained in electronic form as plain text files, and manually tagged for subsequent analyses in WordSmith Tools 6.0 (SCOTT 2014). The “search over tags” option allowed us to obtain a detailed insight into the frequencies, densities, and distributions of target items. The referent values used in the subsequent quantitative analysis were target item densities (i.e., the normalized projections per 1,000 words) which represent objective estimates that circumvent the potential confounds of unequal article length (in line with FIGAR 2021).

Metaphor identification was conducted using the modified MIPVU (STEEN et al. 2010) procedure outlined in Figar (2021). Namely, MIPVU proposes the following main steps: (i) reading the article to identify the topic and context; (ii) identifying lexical items (in line with STEEN et al. 2010); (iii) comparing the basic meaning of the identified lexical items against their contextual meaning in order to determine whether the use is metaphorical or literal; and (iv) performing the analysis in two passes, with ten days between the passes. In addition to these steps, Figar (2021: 210) also took into consideration the “potential image-schematic base that could serve as grounding for the contextualized, metaphorical extensions of meaning.” Namely, while some items did not demonstrate a high degree of discrepancy between the literal and contextual meaning, “their pronounced image schematic base render[ed] their use in the given context metaphorical, rather than literal” (FIGAR 2021: 211). This was most evident with some instances of CONTAINMENT metaphors.

Additionally, for technical purposes, Figar (2021: 2011) adopted “the provisional operational annotation of the identified metaphors as members of specific groups of conceptual metaphors, and their overarching conceptual keys.” Such an approach in no way stipulates the existence of conceptual mappings, and “it should be understood as the classification of possible conceptual patterns that can function recursively” (FIGAR 2021: 2011). We also fully acknowledge Steen’s (2007: 286) position that the identification of conceptual mappings should be treated as “a research question of its own,” as it can be subject to disagreement.

5. Quantitative corpus analysis and results

The quantitative data obtained from WordSmith Tools 6.0 showed a total of 2,009 metaphorically used words, with the overall average density of 79.86 metaphorically used words per 1,000 words (Figure 1). The most common groups of metaphorically used words and their respective densities are given in Figure 2.

As shown in Figure 2, the most common were CONTAINMENT metaphors, followed by MOTION, FORCE, and LIVING BEING metaphors. TOOL, CONFLICT, MACHINE, and STRUCTURE metaphors showed the lowest densities. To explore whether the differences in densities between any of the seven groups of metaphors also reached statistical significance, we conducted a repeated measures ANOVA. The initial analysis showed a statistically significant effect of metaphor group ($p < .001$, partial eta squared = .99, $F(6) = 71.07$). The results of the subsequent pairwise comparisons are shown in Table 1.

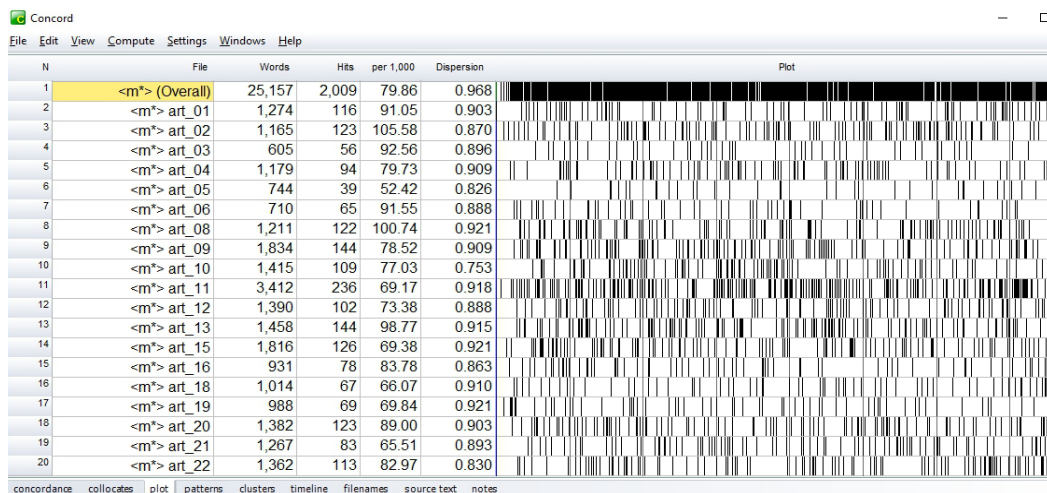

Figure 1. WordSmith Tools output

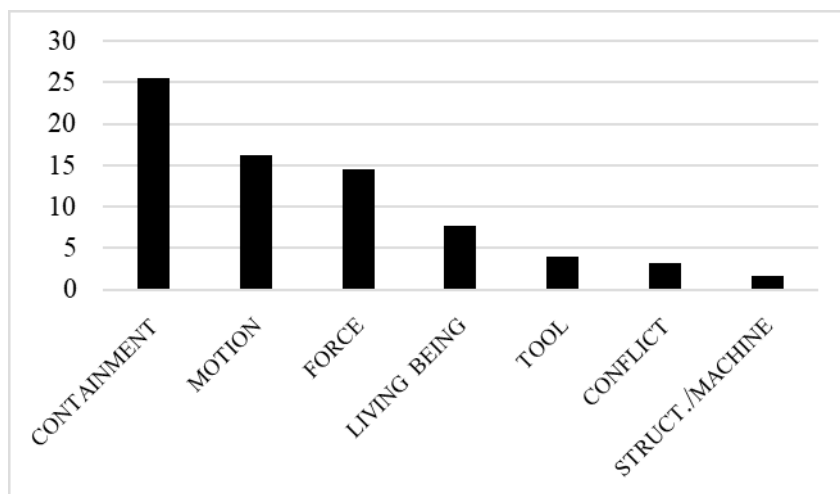

Figure 2. Densities of the most common metaphor groups⁷

Table 1. Repeated measures ANOVA

	CONTAINMENT	MOTION	FORCE	LIVING BEING	TOOL	CONFLICT	STRUCTURE/ MACHINE
CONTAINMENT		p=.016*	p=.002*	p=.004*	p<.001**	p<.001**	p<.001**
MOTION	p=.016*		p>.05	p=.202	p=.001**	p=.001*	p<.001**
FORCE	p=.002*	p>.05		p>.05	p<.001**	p=.001*	p=.002*
LIVING BEING	p=.004*	p=.202	p>.05		p=.455	p=.258	p=.014*
TOOL	p<.001**	p=.001*	p<.001**	p=.455		p>.05	p>.05
CONFLICT	p<.001**	p=.001*	p=.001*	p=.258	p>.05		p>.05
STRUCTURE/ MACHINE	p<.001**	p<.001**	p=.002*	p=.014*	p>.05	p>.05	

⁷ Note that some lexical units identified as having been used in the metaphorical sense could potentially be understood as representatives of at least two metaphor groups. For instance, in the example “Launched<m-force><m-motion> just weeks ago...” *launched* can be understood as a case of caused motion, triggered by some external force; therefore, this lexical item has been included in the counts and the overall densities of both MOTION and FORCE metaphors.

CONTAINMENT metaphors showed significantly higher densities compared to all other metaphor groups. MOTION metaphors showed significantly higher densities compared to TOOL, CONFLICT and MACHINE metaphors, while their density was significantly lower than that of CONTAINMENT metaphors. FORCE metaphors also showed significantly higher densities compared to TOOL, CONFLICT and MACHINE metaphors. On the other hand, FORCE metaphors showed a significantly lower density compared to CONTAINMENT metaphors, while the comparison with MOTION metaphors did not yield significance. LIVING BEING metaphors showed a significantly higher density only compared to MACHINE metaphors. Apart from the significantly lower density compared to CONTAINMENT metaphors the remaining comparisons did not yield significance.

The correlation analysis revealed a large positive correlation ($r=.58$) between CONTAINMENT and MOTION metaphors that reached significance ($p=.01$). The analysis also revealed a medium positive correlation ($r=.46$) between CONTAINMENT and FORCE metaphors that was marginally significant ($p=.05$). These positive correlations suggest that the increase in the density of CONTAINMENT metaphors is associated with the increase in the densities of MOTION and FORCE metaphors. On the other, the decrease in the density of CONTAINMENT metaphors corresponds to the decrease in the density of the latter two groups. The analysis also showed a large negative correlation ($r=-.73$) between CONTAINMENT and LIVING BEING metaphors that was also significant ($p<.001$). The negative correlation suggests that the densities of the two metaphor groups show opposing trends; i.e., the increase in the density of CONTAINMENT metaphors corresponds to the decrease in the density of LIVING BEING metaphors, and vice versa.

Table 2. *Correlations*

		CONTAINMENT	MOTION	FORCE	LIVING BEING	TOOL	CONFLICT	STRUCTURE/ MACHINE
CONTAINMENT	Pearson Corr.	1	.575**	.455	-.728**	-.127	.086	.079
	Sig. (2-tailed)		.010	.050	.000	.627	.752	.789
MOTION	Pearson Corr.	.575**	1	.479*	-.493*	-.214	-.020	.287
	Sig. (2-tailed)	.010		.038	.032	.410	.941	.319
FORCE	Pearson Corr.	.455	.479*	1	-.696**	.299	.595*	-.175
	Sig. (2-tailed)	.050	.038		.001	.243	.015	.550
LIVING BEING	Pearson Corr.	-.728**	-.493*	-.696**	1	-.194	-.334	.288
	Sig. (2-tailed)	.000	.032	.001		.457	.206	.318
TOOL	Pearson Corr.	-.127	-.214	.299	-.194	1	.089	-.433
	Sig. (2-tailed)	.627	.410	.243	.457		.763	.139
CONFLICT	Pearson Corr.	.086	-.020	.595*	-.334	.089	1	-.257
	Sig. (2-tailed)	.752	.941	.015	.206	.763		.421
STRUCTURE/ MACHINE	Pearson Corr.	.079	.287	-.175	.288	-.433	-.257	1
	Sig. (2-tailed)	.789	.319	.550	.318	.139	.421	

MOTION and FORCE metaphors showed a positive medium correlation ($r=.48$) that was significant ($p=.04$). The correlation between MOTION and LIVING BEING metaphors was negative and marginally large ($r=.50$), and it also reached significance ($p=.03$). FORCE metaphors revealed a large negative correlation with LIVING BEING metaphors ($r=.7$) that was significant ($p=.001$), and a large positive correlation ($r=.6$) with CONFLICT metaphors that also reached significance ($p=.02$). The remaining comparisons did not show any significant correlations (see Table 2 for details).

In order to test to what extent the densities of MOTION, FORCE, and LIVING BEING metaphors can be used to predict the variance in the density of CONTAINMENT metaphors, a multiple linear regression analysis was performed. The model reached statistical significance ($p=.002$), and it showed that the R Square=.61. This means that the model (MOTION, FORCE, LIVING BEING) explains 61% of variance in the density of CONTAINMENT metaphors in the present corpus (Adjusted R Square=.53). The overview of beta coefficients revealed that LIVING BEING metaphors gave the strongest unique contribution to explaining the variance in the density of CONTAINMENT metaphors, when the variance explained by the remaining variables in the model is controlled for. Moreover, the contribution of LIVING BEING metaphors was significant (Beta Coefficient=-.70, $p=.009$).

We also tested the inverse model to see how well densities of MOTION, FORCE, and CONTAINMENT metaphors can be used to predict the variance in the density of LIVING BEING metaphors. This model also reached statistical significance ($p<.001$), with R Square=.70. This means that the model (CONTAINMENT, MOTION, FORCE) can be used to explain 70% of variance in the density of LIVING BEING metaphors (Adjusted R Square=.64). The strongest unique contribution to explaining the variance in the density of LIVING BEING metaphors, when the variance explained by the remaining variables in the model is controlled for, was afforded by CONTAINMENT metaphors, and it was significant (Beta Coefficient=-.54, $p=.009$). Force metaphors gave the second largest contribution, which was also significant (Beta Coefficient=-.47, $p=.01$).

Finally, we tested the (CONTAINMENT, MOTION, LIVING BEING) model to see to what extent it could be used to predict the variance in FORCE metaphors. The model reached significance ($p=.009$), with R Square=.53, which suggests that this model can be used to explain 53% of variance in the density of FORCE metaphors (Adjusted R Square=.44). The strongest unique contribution was afforded by LIVING BEING metaphors, and it also reached significance (Beta coefficient=-.74, $p=.01$).

Taken together, the results obtained from the correlation analysis and the discussed multiple linear regression models show a relatively high degree of cooccurrence and, in effect, potential for interaction between the four groups of metaphors with highest densities in the present corpus – CONTAINMENT, MOTION, FORCE, and LIVING BEING metaphors. These implications will be addressed in more detail in the discussion section.

6. Qualitative corpus analysis and results

In this section we turn to some specific examples from the corpus and discuss their potential rhetorical effects and the mechanisms that might facilitate them. As can

be seen from examples 1–16, metaphorically used words (or phrases) seldom appear in isolation. Rather, they tend to interact, thereby forming metaphor clusters that represent groups “of topically related metaphorical expressions found in ongoing discourse” (FIGAR 2019: 235). Bearing in mind that one of the main aims of the present study is to explore the possible rhetorical effects of metaphorical framings used in the NYT discourse about ChatGPT, we will focus on the impact of individual metaphorically used words and the specific viewpoints and evoked frames triggered by them. A more detailed exploration of metaphor clusters from the present corpus will be addressed elsewhere.

Since individual words can be understood as access points to frames (LANGACKER 1987), we can argue that each metaphorically used word *evokes* a specific metaphorical frame (in the sense of FILLMORE 1982). In turn, these frames can be seen as rhetorical tools used to enforce a specific viewpoint. Bearing in mind that metaphorically used words often exhibit clustering tendencies described above, we can also argue that the presence of multiple metaphorically used words also serves to evoke multiple frames that should work in concert to construct a desired perspective on the content of the article.

1. Launched<m-force><m-motion> just weeks ago, ChatGPT is already threatening<m-conflict><m-person> to upend<m-force> how we draft everyday communications. (Jan. 15, 2023)
2. Other universities are trying to draw boundaries<m-cont><m-force> for A.I. [Many universities] are drafting revisions to their academic integrity policies so their plagiarism definitions include<m-cont> generative A.I. (Jan. 16, 2023)
3. “We continue<m-motion> to test our A.I. technology internally<m-cont> to make sure it’s helpful and safe, and we look forward to sharing more experiences externally<m-cont> soon,” Lily Lin, a spokeswoman for Google, said in<m-cont> a statement. (Jan. 20, 2023)
4. We can expect lots of interesting advancements<m-motion> in<m-cont> A.I.-powered, language-processing tech, along with the same trends that have endured in<m-cont> the past few years, including<m-cont> advances<m-motion> in<m-cont> electric cars and the metaverse. (Dec. 29, 2022)
5. Some fear the company may be approaching<m-motion> a moment that the biggest Silicon Valley outfits dread — the arrival<m-motion> of an enormous technological change that could upend<m-force> the business. (Dec. 21, 2022)

In example 1, metaphorical framings are achieved through the use of FORCE, CONFLICT, MOTION, and LIVING BEING metaphors. ChatGPT is depicted as a living organism that presents an actual threat to the way we communicate. Combined with the FORCE metaphor (to upend), this evokes a framing of the situation in which the human kind appears to be under threat from an artificial living organism. In turn, such framing creates the atmosphere in which jobs of people responsible for drafting everyday communication are implicitly under threat.

In the second example, metaphorical framings are realized through CONTAINMENT and FORCE metaphors. Namely, the first CONTAINMENT metaphor in combination with the FORCE metaphor evokes the notion of boundaries that should protect us from the impact of AI, by creating a secluded container. In the final sentence, the CONTAINMENT

metaphor evokes a frame in which the collection of policies should include new ones that will protect us from the undesired impacts of AI. In example 3, CONTAINMENT metaphors are again used to construe a viewpoint which shows us that the development of AI is taking place behind closed doors, in a secure container, and as such does not present a threat. Only once the researchers have become certain it is safe to use, will they let it out.

In all, the first three examples suggest that evoking frames stemming from CONTAINMENT metaphors should most likely produce feelings of security, and the lack of threat. This is also in line with the main entailments of the CONTAINMENT image schema on which these metaphors are based (JOHNSON 1987). Framing a situation as a conflict, on the other hand, is likely to evoke a viewpoint where AI is construed as a threat, which could potentially lead to opposition for its implementation.

Examples 4 and 5 show the use of MOTION metaphors together with CONTAINMENT and FORCE metaphors, respectively. In example 4, technological progress is framed in terms of MOTION, which is grounded in the PATH image schema. Such metaphorical framing is somewhat similar to the INFORMATION HIGHWAY and JOURNEY metaphors discussed in Wyatt (2021). On the other hand, technology, time, and advancement of technology are framed via CONTAINMENT metaphors. Unlike the first three examples, CONTAINMENT in this case has a more neutral role, as it is not used to construe the sense of safety. In example 5, MOTION is used to frame the development of the company; on the other hand, the approach of the new technology, in concert with the FORCE metaphor, can be interpreted as the arrival of a threat.

6. Mr. Howard [...] came<m-motion> to see the chatbot as a new kind of personal tutor<m-person>. It could teach<m-person> his daughter math, science and English [...] (Dec. 10, 2022)

7. A.I. writes<m-person> prose the way horror movies play with dolls. (Dec. 20, 2022)

8. “It [chatbot] seemed so genuine — so lifelike<m-person>. It could read<m-person> my texts and converse<m-person> with me and make plans that were mutually beneficial — that would allow both of us to get ahead<m-motion>. It also lied to me<m-person> and betrayed me<m-person>, like players frequently do.” (Jan. 24, 2023)

Examples 6–8 reflect the use of LIVING BEING metaphors, whereby framing ChatGPT as a living being should bring it closer to the public and make it more appealing, which is in line with the results from previous research (e.g., KHADPE ET AL. 2020; HO, HANCKOCK, and MINER 2018; WEST and TRAVIS 1991; GOZZI 1991). Essentially, evoking such frames and such viewpoints is in stark contrast to the use of CONFLICT metaphors and CONTAINMENT metaphors described in examples 1 and 2. For instance, in example 6, ChatGPT is framed as a personal tutor who can give lessons to children, thereby bridging the gap between a human and a machine (in the sense of HO, NACKOCK, and MINER 2018). In example 7, the chatbot is depicted as a writer, while in example 8 it is framed as a living being that can even lie.

9. Google and OpenAI<m-cont> have an advantage<m-motion> because they have access<m-motion> to deep<m-cont> pockets and raw computing power, which are building blocks for the technology<m-machine/structure>. (Jan. 7, 2023)

10. Built<m-machine> by a team of artificial intelligence researchers from<m-cont> the

tech giant Meta [...], Franz Broseph is among the new wave<m-motion> of online chatbots<m-person> that are rapidly moving machines<m-motion><m-force> into<m-cont> new territory. (Jan. 20, 2023)

11. OpenAI<m-cont> and other organizations are already using similar methods to build<m-machine> systems that can generate video of people and objects. Start-ups<m-motion> are building<m-machine> bots that can navigate<m-motion> software apps and websites [...] (Jan. 20, 2023)
12. In<m-cont> 2020, OpenAI<m-cont> built<m-machine> a milestone<m-motion> A.I. system, GPT-3, which could generate text on its own, including<m-cont> tweets, blog posts, news articles [etc.] (Jan. 23, 2023)

Metaphorical framings of ChatGPT as a machine are illustrated in examples 9–12. Again, in addition to MACHINE metaphors we can identify concomitant framings that include CONTAINMENT, MOTION, FORCE, and LIVING BEING metaphors. All these evoked metaphorical frames appear to work together to construe a specific viewpoint. Examples 9, 11, and 12, also show a somewhat different use of the CONTAINMENT metaphor, as the company that created ChatGPT is conceptualized as an open container. Such conceptualizations are licensed by the metaphorical projections of the CONTAINMENT image schema.

13. Everyone in<m-cont> my professional life [...] is up in arms<m-conflict> about ChatGPT, the new artificial intelligence<m-person> tool<m-tool> that can write like a human being. (Dec. 20, 2022)
14. The Google search engine<m-tool> has served as the world's primary gateway<m-motion> to the internet. (Dec. 21, 2022)
15. Silicon Valley start-ups,<m-motion> including<m-cont> Stability AI and Character.AI, are also working on generative A.I. tools<m-tool>. (Jan. 20, 2023)
16. Are you a student in<m-cont> a place that has banned<m-force> this new tool<m-tool>, or are your teachers open to<m-cont> experimenting with it? (Jan. 24, 2023)

Examples 13–16 show the use of TOOL metaphors. Again, multiple metaphorical prompts give way to concomitant metaphorical viewpoints. In example 13, professional life is framed as a CONTAINER, which is followed by a CONFLICT metaphor that frames the turbulence in the workplace. Then the chatbot is framed as a TOOL that actually possesses the features of a human being. Such multifaceted construal should, in fact, remedy the potentially disruptive role of the CONFLICT metaphor. Namely, the fact that the chatbot is conceptualized as a human being should circumvent the potential conceptualization of a threat. In example 14, a search engine is framed as a TOOL that affords access to the internet. The use of a TOOL metaphor should most likely be associated to a means for achieving the goal; consequently, the search engine receives a favorable evaluation. Example 15 shows a similar use of the TOOL metaphor. In example 16 we see an interesting interplay of closed and open containers, where the first CONTAINMENT metaphor depicts a place with boundaries that block ChatGPT. The second CONTAINMENT metaphor, on the other hand, portrays teachers as potentially open containers who might allow the use of the chatbot.

7. Discussion

In the present section we attempt to provide answers to the main research questions outlined above.

RQ1. Which metaphorical framings were most common in the NYT online press reports about ChatGPT? Quantitative analysis showed the highest densities for CONTAINMENT, MOTION, FORCE, and LIVING BEING metaphors. TOOLS, MACHINE, and CONFLICT metaphors were also present, but not as frequent. Additionally, metaphorically used words most frequently appeared in groups, giving way to the construction of concomitant metaphorical framings.

RQ2. Can any interaction between the specific metaphorical framings be identified? Based on the explored multiple linear regression models, we can conclude that the most frequent metaphorical framings reveal a considerable degree of both cooccurrence and codependence. For instance, the model (MOTION, FORCE, LIVING BEING) explained 61% of variance in the density of CONTAINMENT metaphors, and was significant ($p=.002$). Also, the model (CONTAINMENT, MOTION, LIVING BEING) was significant ($p=.009$) in predicting the variance in the density of FORCE metaphors. Finally, the model (CONTAINMENT, MOTION, FORCE) can be used to explain 70% of variance in the density of LIVING BEING metaphors, and it also reached significance ($p<.001$). In turn, such results reveal the potential for the formation of metaphor clusters, and the cooccurrence and interaction of metaphor groups from the linear regression models is further evidenced in examples 1–16 above. However, a more detailed examination of clustering tendencies will be conducted elsewhere.

RQ3. What are some of the possible rhetorical effects of the identified metaphorical expressions? The identified metaphorical framings seem to offer a range of possible rhetorical functions. The most common rhetorical function of CONTAINMENT metaphors was to construct protective boundaries and create a feeling of security against the onset of AI. In a smaller number of cases open containers were used to construe the sense of open-mindedness towards AI. CONFLICT metaphors were used to frame AI as a threat, thereby making it less appealing. As suggested by the present corpus, LIVING BEING metaphors, on the other hand, were used to frame the new chatbot as a living organism, thereby making it more tangible and appealing to potential users. A similar function can be attributed to TOOL metaphors. Still, we recognize the fact that other corpora might also reveal alternative framings via LIVING BEING metaphors which could potentially signal a threat represented by the new AI model (e.g., such was the case in Example 1 above, where the CONFLICT metaphor was used to signal a threat from AI that was conceptualized as a living being). FORCE and MOTION metaphors appeared mainly in conjunction with other metaphor groups. For instance, MOTION was used to frame both the arrival of the new technology and the arrival of a potential threat. FORCE metaphors were used to signal the construction of boundaries, or the presence of a potential threat.

Overall, the obtained results suggest that the presence of concomitant metaphorical framings gives way to a range of dynamic conceptualizations of ChatGPT and the circumstances surrounding its development and application. Such conclusions are supported by both the results of the linear regression analysis, and the main results obtained from qualitative analysis.

8. Conclusions, limitations, and suggestions for future research

The present research used a combined quantitative-qualitative approach to investigate the variety of metaphorical framings that appeared in reports dealing with ChatGPT, published in the NYT online editions. The main aims of the paper were to identify the most frequent metaphorical framings, and to explore some of the possible rhetorical functions such framings might perform. The analysis was conducted on a small specialized corpus which was tagged manually for metaphorically used words following a modified MIPVU procedure (in line with FIGAR 2021). The results showed high densities of CONTAINMENT, FORCE, and MOTION metaphors, followed by LIVING BEING, TOOL, and CONFLICT metaphors. Multiple linear regression models: (i) (MOTION, FORCE, LIVING BEING) used to explain the variance in the density of CONTAINMENT metaphors; (ii) (CONTAINMENT, MOTION, LIVING BEING) used to predict the variance in the density of FORCE metaphors; and (iii) (CONTAINMENT, MOTION, FORCE) used to explain the variance in the density of LIVING BEING metaphors, were all significant and could be used to explain between 50% and 70% in the variance of target variables. Such results suggest that a fair degree of cooccurrence of the main metaphor groups should be expected. In that sense, future research should place additional focus on the investigation of metaphor clusters and their dynamics in discourse (in the sense of FIGAR 2019; 2021).

One of the main limitations of the present study resides in the fact that qualitative corpus analysis can offer only guidelines and assumptions in the form of testable hypotheses pertaining to the possible rhetorical effects of the identified metaphorical framings. In order to corroborate those findings, a follow up study in an experimental setting would be required. This could involve questionnaires for collecting participants' judgements relating to the persuasive power, or the impact on constructing a specific viewpoint that individual metaphorical framings might have. Such data would offer more precise and more objective results, and at the same time test the convergent validity of findings obtained from different research perspectives (in the sense of BOEYNAEMS et al. 2017).

Another possible limitation of the paper resides in the fact that the small specialized corpus was constructed immediately after the launch of ChatGPT, and, consequently, it includes only the initial reactions to the new chatbot recorded in the media. As it continues to develop and improve, ChatGPT will most likely become an indispensable tool in many industries, as well as in everyday life. As a result, the perception of the chatbot, and the ways in which it is framed could vary at least to a certain degree. Therefore, a comparison between the initially identified metaphorical framings, and the potentially novel metaphorical framings (e.g., which could be identified at least one year later) could reveal whether, and how the perception of ChatGPT changes over time.

References

- BLACK 1962: Black, Max. *Models and metaphors*. Ithaca: Cornell University Press, 1962.
- BOEYNAEMS et al. 2017: Boeynaems, Amber, Burgers, Christian, Konijn, Elly, A., and Steen, Gerard. J. "The Effects of Metaphorical Framing on Political Persuasion: A Systematic Literature Overview." *Metaphor and Symbol*, 32: 2 (2017): pp. 118–134.
- EMBLER 1966: Emblér, Weller. *Metaphor and Meaning*. DeLand, Florida: Everet and Edwards, Inc., 1966.
- EVANS and GREEN 2006: Evans, Vyvyan, and Green, Melanie. *Cognitive Linguistics: An Introduction*.

- tion. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006.
- FIGAR 2019: Figar, Vladimir. "Evaluating the "dynamics" of a metaphor cluster through the relevant dimensions of individual metaphorical expressions." *Philologia Mediana*, 11, (2019): pp. 233–248.
- FIGAR 2021: Figar, Vladimir. *Semantic frame activation and contextual aptness of metaphorical expressions*. Ph.D. Thesis. Niš: Faculty of Philosophy, 2021.
- FILLMORE 1969: Fillmore, Charles, J. "Verbs of judging: An exercise in semantic description." *Paper in Linguistics*, 1: 1 (1969): pp. 91–117.
- FILLMORE 1975: Fillmore, Charles, J. "An Alternative to Checklist Theories of Meaning." *Proceedings of the First Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society* (1975): pp. 123–131.
- FILLMORE 1976: Fillmore, Charles, J. "Frame Semantics and the Nature of Language." *Annals of the New York Academy of Sciences, Origins and Evolution of Language and Speech*, 280: 1 (1976): pp. 20–32.
- FILLMORE 1982: Fillmore, Charles, J. "Frame Semantics." In *Linguistics in the Morning Calm*, The Linguistic Society of Korea, eds., 1982: pp. 111–137. Seoul, Korea: Hanshin Publishing Company.
- FILLMORE 1985: Fillmore, Charles, J. "Frames and the Semantics of Understanding." *Quaderni Di Semantica*, VI: 2 (1985): pp. 222–254.
- FILLMORE AND ATKINS 1992: Fillmore, Charles J. and Atkins, B. T. "Towards a Frame-Based Lexicon: The Semantics of RISK and its Neighbors." In *Frames, Fields, and Contrasts*, A. Lehrer and E. F. Kittay, eds., 1992: pp. 75–102. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- GOZZI 1994: Gozzi, Raymond. "A Note on the Metaphorically Charged Discourse of Early Artificial Intelligence." *Metaphor and Symbolic Activity*, 9: 3 (1994): pp. 233–240.
- HO et al. 2018: Ho, Annabell, Hanckock, Jeff, and Miner, Adam, S. "Psychological, Relational, and Emotional Effects of Self-Disclosure After Conversations with a Chatbot." *Journal of Communication*, 00, (2018): pp. 1–22.
- JOHNSON 1987: Johnson, Mark. *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1987.
- KHADPE et al. 2020: Khadpe, Pranav, Krishna, Ranjay, Fei-Fei, Li, Hanckock, Jeffrey, T., and Bernstein, Michael, S. "Conceptual Metaphors Impact Perceptions of Human-AI Collaboration." *Proceedings of the ACM on Human-Computer Interaction*, 4: CSW2 (2020): pp. 1–26.
- KOESTER 2010: Koester, Almut. "Building small specialized corpora." In *The Routledge Handbook of Corpus Linguistics*, A. O'Keeffe and M. McCarthy, eds., 2010: pp. 66–79. London and New York: Routledge.
- KÖVECSES 2010: Kövecses, Zoltan. *Metaphor: A Practical Introduction* (2nd ed.). Oxford and New York: Oxford University Press, 2010.
- LAKOFF 2006[1993]: Lakoff, George. "The contemporary theory of metaphor." In *Cognitive Linguistics: Basic Readings (Cognitive Linguistics Research 34)*, D. Geeraerts, ed., 2006[1993]: pp. 185–238. Berlin and New York: Mouton de Gruyter.
- LAKOFF and JOHNSON 2003[1980]: Lakoff, George and Johnson, Mark. *Metaphors We Live By*. London: The University of Chicago Press, 2003[1980].
- LANGACKER 1987: Langacker, Ronald, W. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume 1. Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press, 1987.
- MANDLER 2012: Mandler, Jane. "On the Spatial Foundations of the Conceptual System and Its Enrichment." *Cognitive Science*, 36: 3 (2012), pp. 421–451.
- MURPHY 1996: Murphy, Gregory, L. "On metaphoric representation." *Cognition*, 60: 2 (1996): pp.

173–204.

- OAKLEY 2005: Oakley, Todd. "Force-dynamic dimensions of rhetorical effect." In *From Perception to Meaning: Image Schemas in Cognitive Linguistics*, B. Hampe and J. E. Grady, eds., 2005: pp. 443–474. Berlin and New York: Mouton de Gruyter.
- PETROVIĆ 1967[1933]: Petrović, Mihailo. *Metafore i alegorije*. Beograd: Srpska književna zadru-ga, 1967[1933].
- RICHARDS 1965[1936]: Richards, Ivor, A. *The Philosophy of Rhetoric*. New York: Oxford Univer-sity Press, 1965[1936].
- SCOTT 2014: Scott, Mike. *WordSmith Tools Manual, Version 6.0*. Liverpool: Lexical Analysis Sof-tware Ltd, 2014.
- STEEN 2007: Steen, Gerard, J. *Finding Metaphor in Grammar and Usage*. Amsterdam and Philadel-phia: John Benjamins Publishing Company, 2007.
- STEEN et al. 2010: Steen, Gerard, J., Dorts, Aletta, G., Herrmann, Berrenike, J., Kaal, Anna, A., Krennmayr, Tina, and Pasma, Tryntje. *A Method for Linguistic Metaphor Identification: From MIP to MIPVU*. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins Publishing Com-pany, 2010.
- WEST and TRAVIS 1991: West, David, M. and Travis, Larry, E. "The Computational Metaphor and Artificial Intelligence: A Reflective Examination of a Theoretical Falsework." *AI Ma-gazine*, 12: 1 (1991): pp. 64–79.
- WYATT 2021: Wyatt, Sally. "Metaphors in critical Internet and digital media studies." *New Media & Society*, 23: 2 (2021): pp. 406–416.

Corpus Sources

- BRUNY 2022: Bruni, Frank. "Will ChatGPT Make Me Irrelevant?" *The New York Times*, online, 2022, December 15.
- CHEN 2022: Chen, Brian. "How to Use ChatGPT and Still Be a Good Person." *The New York Times*, online, 2022, December 21.
- CHEN 2022: Chen, Brian. "The Tech That Will Invade Our Lives in 2023." *The New York Times*, online, 2022, December 29.
- COY 2022: Coy, Peter. "My So-So Encounters with ChatGPT." *The New York Times*, online, 2022, December 16.
- GRANT 2023: Grant, Nico. "Google Calls In Help From Larry Page and Sergey Brin for A.I. Fight." *The New York Times*, online, 2023, January 20.
- GRANT and METZ 2022: Grant, Nico, and Metz, Cade. "A New Chat Bot Is a 'Code Red' for Goo-gle's Search Business." *The New York Times*, online, 2022, December 21.
- GRIFFITH and METZ 2023: Griffith, Erin, and Metz, Cade. "A New Area of A.I. Booms, Even Amid the Tech Gloom." *The New York Times*, online, 2023, January 7.
- HUANG 2023: Huang, Kalley. "Alarmed by A.I. Chatbots, Universities Start Revamping How They Teach." *The New York Times*, online, 2023, January 16.
- KRUGMAN 2022: Krugman, Paul. "Does ChatGPT Mean Robots Are Coming For the Skilled Jobs?" *The New York Times*, online, 2022, December 6.
- MCMILLAN COTTOM 2022: McMillan, Cottom, Tracy. "Human This Christmas." *The New York Times*, online, 2022, December 20.
- METZ 2022: Metz, Cade. "The New Chatbots Could Change the World. Can You Trust Them?" *The New York Times*, online, 2022, December 11.
- METZ 2023: Metz, Cade. "A.I. Is Becoming More Conversational. But Will It Get More Honest?" *The New York Times*, online, 2023, January 10.

- METZ 2023: Metz, Cade. "How Smart Are the Robots Getting?" *The New York Times*, online, 2023, January 25.
- METZ and WEISE 2023: Metz, Cade, and Weise, Karen. "Microsoft to Invest \$10 Billion in OpenAI, the Creator of ChatGPT." *The New York Times*, online, 2023, January 23.
- ROOSE 2022: Roose, Kevin. "The Brilliance and Weirdness of ChatGPT." *The New York Times*, online, 2022, December 5.
- ROOSE 2023: Roose, Kevin. "Don't Ban ChatGPT in Schools. Teach With It." *The New York Times*, online, 2023, January 12.
- SANDERS and SCHENIER 2023: Sanders, Nathan, S., and Schenier, Bruce. "How ChatGPT Hijacks Democracy." *The New York Times*, online, 2023, January 15.
- SCHULTEN 2023: Schulten, Katherine. "How Should Schools Respond to ChatGPT?" *The New York Times*, online, 2023, January 24.
- TUFEKCI 2022: Tufekci, Zeynep. "What Would Plato Say About ChatGPT?" *The New York Times*, online, 2022, December 15.

Vladimir N. Figar

METAFORIČKA UOKVIRAVANJA U NOVINSKIM ČLANCIMA IZ ONLAJN IZDANJA NJUJORK TAJMSA O ČETBOTU „CHATGPT“

Rezime

Glavni ciljevi istraživanja su da se kroz upotrebu kvantitativnih i kvalitativnih metoda identifikuju najučestalija metaforička uokviravanja u novinskim člancima koji se tiču četbota ChatGPT, kao i moguće retoričke funkcije koje takva uokviravanja mogu da imaju. Teorijski okvir rada povezuje osnovne postavke teorije pojmovne metafore, semantičkih okvira i slikovnih shema. Mali specijalizovani korpus je najpre anotiran (u skladu sa MIPVU protokolom), a zatim analiziran u WordSmith Tools 6.0. Rezultati su pokazali da najčešća metaforička uokviravanja uključuju metafore SADRŽATELJA, SILE, KRETANJA, ŽIVOG BIĆA, SUKOBA i ALATA. Između ostalog, analiza višestruke linearne regresije pokazala je da model (KRETANJE, SILA, ŽIVO BIĆE) može pouzdano objasniti 61% varijanse u gustini metafora SADRŽATELJA i pokazao je i statističku značajnost ($p=.002$). Pored toga, analizirani su i drugi modeli, koji su takođe pokazali statističku značajnost. Rezultati kvalitativne analize pokazali su veći broj mogućih retoričkih funkcija metaforičkih uokviravanja, od kojih neke uključuju sledeće: prikazivanje veštačke inteligencije kao pretnje, zaštita od takve pretnje, ili prikazivanje veštačke inteligencije kao živog bića, što bi trebalo da njenu upotrebu učini prihvatljivijom. Naglašavamo da rezultate kvalitativnog istraživanja treba shvatiti kao hipoteze koje bi trebalo detaljnije testirati kroz eksperimente kako bi se zaista potvrdio pravi retorički efekat identifikovanih metaforičkih uokviravanja.

Ključne reči: uokviravanje, pojmovna metafora, MIPVU, tačka gledišta, slikovne sheme, mali specijalizovani korpus, WordSmith, četbot

Jelena M. Josijević*

Univerzitet u Kragujevcu

Filološko-umetnički fakultet

Katedra za anglistiku

COMPARATIVE FORMATION IN DISYLLABIC ADJECTIVES ENDING IN /ɪ/

The system of comparative and superlative formation in English relies on both synthetic (i.e. inflectional) and analytic (i.e. periphrastic) means. Numerous studies have aimed at analyzing the impact of the final -y in choosing a comparison strategy. Their main focus is on testing the potential impact of a wide repertoire of the linguistic factors that were assumed to be relevant in making such choices, but their samples were relatively limited in terms of specific groups of adjectives, such as those ending in -y. (e.g. LEECH, CULPEPER 1997; LINDQUIST 2000; MONDORF 2009; GONZALEZ-DIAZ 2009). About 20 to 30 adjectives were subjected to the various analyses, leaving most members bearing this feature excluded. This paper aims at revisiting comparative formation strategies in disyllabic adjectives ending in // and does so by analyzing the prevalence of both comparison strategies in 277 different lexemes. Drawing on techniques familiar from quantitative morphological typology (GREENBERG 1960; SZMRECSANYI 2012, 2016), the analysis uses syntheticity and analyticity indices as the main indicators of frequency of both free (*more*) and bound (*-er*) comparative morphemes. The quantitative data are retrieved from *Corpus of Contemporary American English*. The results demonstrate that disyllabic adjectives ending in /ɪ/ are not a uniform class. The attributed feature of being inclined toward synthetic comparison does not apply to all members of this class or at least not to the expected level.

Keywords: synthetic comparison, analytic comparison, disyllabic adjectives, American English

1. Introduction

The system of comparative and superlative formation in English relies on both synthetic (inflectional) and analytic (periphrastic) means:

<i>Synthetic comparison</i>		<i>Analytic comparison</i>	
comparative	superlative	comparative	superlative
ADJ- <i>er</i> <i>politer</i>	ADJ- <i>est</i> <i>politest</i>	<i>more</i> ADJ <i>more polite</i>	<i>most</i> ADJ <i>most polite</i>

Comparatives and superlatives are formed synthetically by attaching inflectional suffixes (bound morphemes) to positives: *-er* and *-est*, respectively. Analytic comparatives and superlatives are lexical coinages of two constituents: *more/most* (free morphemes) + ADJ/ADV in its positive form.

The division of labor between synthetic and analytic comparison has been studied extensively during the last three decades. Hence, the substantial stock of findings has been

* jelena.josijevic@filum.kg.ac.rs

accumulated for contemporary English, and to a less extent about English in its earlier evolutionary stages (cf. LEECH AND CULPEPER 1997; LINDQUIST 2000; MONDORF 2000, 2006, 2009; SMEDS 2007; GONZALEZ-DIAZ 2009, etc.). The previous analyses focused on detecting a multitude of phonological, morphological, syntactic, semantic and pragmatic features whose presence was assumed to favor one comparison strategy over the other. Disyllabic adjectives ending in *-y* were not an exception. The available results show that they have a strong tendency towards synthetic comparison (e.g. LEECH AND CULPEPER 1997; LINDQUIST 2000; MONDORF 2009; GONZALEZ-DIAZ 2009). Since these adjectives have been explored alongside many others bearing diverse phonological features, only a small proportion of them has been subjected to analyses (predominantly the most frequent ones). Thus, the trends in comparison remain unknown for the majority of adjectives ending in /ɪ/. In addition, only a few authors have noted that adjectives ending in *-ly* (e.g. *early, friendly, lovely, ugly*) are exceptions since they exhibit stronger tendencies towards analytic comparison (LINDQUIST 2000; PARK AND JEON 2011). These findings clearly demonstrate that adjectives ending in *-y* are not a uniform class. Quite contrary, it seems that the previous generalizations do not apply for all adjectives bearing this phonological feature. These observations served as a motivation for conducting this analysis.

The sample is expanded here to 277 adjectives ending in /ɪ/. The paper provides an extensive overview of the quantitative data on the prominence of synthetic forms with respect to their periphrastic equivalents for each adjective under investigation. The analysis focuses solely on American English.

2. Literature review

The current literature on the use of synthetic and periphrastic comparison is predominantly dedicated to the synchronic aspects of the dichotomy, i.e. the focus is on identifying the linguistics factors which favor the use of one as opposed to the other type of comparison strategy (cf. KYTÖ AND ROMAINE 1997; LEECH AND CULPEPER 1997; LINDQUIST 2000; SMEDS 2007; GONZALEZ-DIAZ 2009; PARK AND JEON 2011). In the early 2000's, the novel observations about the simultaneous effects of all the factors involved in this complex interaction resulted in a whole series of multivariate statistical analyses (cf. MONDORF 2003, HILPERT 2008, MONDORF 2009, SCRIVNER 2010, MONDORF 2014; CHEUNG AND ZHANG 2016). Namely, all the factors suspected to have an influence in this matter are operating concurrently at any given occasion. Thus, their effects are interrelated. These analyses have detected a whole set of phonological, morphological, syntactic, semantic, and pragmatic features that favor synthetic doublets over analytic ones, and vice versa. Some of their findings are consistent, while others contradict.

Phonological features have been most frequently analyzed. Five phonological aspects have been explored in the current literature in relation to a preferred comparison strategy: (1) a number of syllables (*Ns*), (2) word-final sounds, (3) stress, (4) haplology, and (5) a number of liquids. (1) *Number of syllables*. It is generally accepted in both grammatical and linguistic literature that a number of syllables an adjective consists of is the most relevant factor. The general rule that monosyllabic adjectives favor synthetic comparison while multisyllabic (i.e. three syllables and more) rely on analytic means has only a hand-

ful of exceptions. For instance, monosyllabic adjectives like *just*, *wrong*, and *right* form comparatives and superlatives analytically: *more/most just*, *more/most wrong*, and *more/most right* (instead of **juster*/**justest*, **wronger*/**wrongest*, and **righter*/**rightest*). On the other hand, multisyllabic adjectives ending in *-y* and prefixed with *un-* appear with inflectional suffixes: *unhappier/unhappiest* and *unlucky/unluckiest*. In conclusion, the relations between $N_{\text{syllables}}$ and available comparison strategies are undisputable. (2) *Final sound*. The most researched indicators of a preferred comparison strategy are final sound(s) of a base. The previously analyzed final sounds include: /ɪ/, /lɪ/, /l/, /əʊ/, /ə/ (also pronounced as /əʔ/ in non-rhotic and as /ər/ in rhotic dialects), and consonant clusters. The stronger tendency towards synthetic comparison is reported in all our sources for adjectives ending in /ɪ/ (KYTÖ AND ROMAINE 1997; LEECH AND CULPEPER 1997; LINDQUIST 2000; SMEDS 2007; GONZALEZ-DIAZ 2009; PARK AND JEON 2011). In other words, adjectives like *easy*, *heavy*, and *busy* would rather rely on bound morphemes in forming comparatives (*easier*, *heavier*, and *busier*). Only a few authors have noticed that adjectives ending in /lɪ/ (e.g. *early*, *friendly*, *lovely*, and *ugly*) provides exceptions since they favor periphrastic comparison (LINDQUIST 2000; PARK, JEON 2011). Instead of *earlier*, *friendlier*, *lovelier*, and *uglier*, speaker would rather opt for *more early*, *more friendly*, *more lovely*, and *more ugly*. The available results about the preferences of adjectives ending in syllabic /l/ (e.g. *simple*, *noble*, *humble*, and *gentle*) are contradictory, and thus inconclusive. The findings of one analysis indicate that these adjectives are more inclined to bound morphemes (*simpler*, *nobler*, *humbler* and *gentler*) while the other study reveals strong inclination toward analytic forms: *more simple*, *more noble*, *more humble*, and *more gentle* (KYTÖ AND ROMAINE 1997 vs. PARK AND JEON 2011). The multivariate statistical analyses confirm some of the previous findings: adjectives ending in /ɪ/ have stronger tendencies towards synthetic comparison, while those ending in /lɪ/ and /l/ tend to rely on the periphrastic model (HILPERT 2008). The results are consistent for adjectives ending *-ow* /əʊ/ (e.g. *shallow*, *mellow*, and *hollow*) and those ending in *-er* (*-ere*, *-ure*), such as *bitter*, *severe*, and *obscure*. Reportedly, the first group is more inclined towards the bound morpheme (SMEDS 2007; PARK AND JEON 2011): e.g. *shallower*, *mellower*, and *hollower* (rather than *more shallow*, *more mellow*, and *more hollow*). The second group favors free morphemes (SMEDS 2007; PARK AND JEON 2011): e.g. *more bitter*, *more severe*, and *more obscure* (rather than *bitterer*, *severer* and *obscurer*). Adjectives ending in consonant clusters (e.g. *pleasant*, *profound*) appear to be more inclined towards analytic comparison (MONDORF 2003, 2006, 2009; HILPERT 2008). Instead of *pleasanter* and *profounder*, the speakers would rather choose *more pleasant* and *more profound*. (3) *Stress*. The previous findings indicate that a word stress may be a relevant factor. Reportedly, periphrastic comparison is favored when the final syllable is stressed (HILPERT 2008). The same trend is present when the following word begins with a stressed syllable (MONDORF 2009). (4) *Haplogy*. The avoidance of haplogy is considered as one of the main motivations for avoiding inflection in forming both comparatives and superlatives (MONDORF 2006). For instance, the inflectional superlative suffix *-est* is avoided with adjectives ending in *-st* (such as *honest*, *moist*, *modest*). The speakers of rhotic dialects might avoid it by using analytic forms with adjectives ending in *-r* (BAUER ET AL. 2015: 112). The current findings confirm that haplogy is relevant in choosing comparison strategy (MONDORF

2009; HILPERT 2008; SCRIVNER 2010; MONDORF 2014). L. Bauer et al. (2015: 12) state that stronger tendencies toward analytic comparison in adjectives ending in /l/ can be attributed to this tendency of avoiding haplology. However, in this particular case, speakers allegedly avoid the haplology of liquids. (5) *Liquids*. The impact of a number of liquids has been confirmed in the current literature. The more liquids in a phonological structure, the more probable it is for an adjective to form comparatives and superlatives with free morphemes (SCRIVNER 2010).

Morphological determinants of a preferred comparison strategy appear to be relatively under-researched. Only the impact of a number of morphemes (N_m) has been studied so far. Namely, with an increase in a number of morphemes an adjective consists of, the inclination towards periphrastic comparison also increases (MONDORF 2006; HILPERT 2008; SCRIVNER 2010). Based on these findings, *lucky* is supposed to have stronger tendency towards synthetic comparison than its prefixed antonym *unlucky* which has an additional morpheme. We must note here that the most probable reason why morphological complexity has been under-researched is its interrelatedness with the main determinant in choosing a comparison strategy, i.e. N_s (number of syllables). Obviously, every additional affix increases N_s . For instance, *canny* and *ruly* are disyllabic adjectives while *uncanny* and *disruly* are already trisyllabic. Trisyllabic adjectives, by rule, form comparatives and superlatives periphrastically. Thus, the impact of this factor will always be obscured by N_s with disyllabic and multisyllabic adjectives. Even with monosyllabic adjectives, this indicator cannot be observed in isolation. When affixes are attached to monosyllabic adjectives, they will become disyllabic. Disyllabic adjectives are the most diverse and unstable group of adjectives when it comes to their comparison preferences

Syntactic features. Five syntactic aspects have been explored so far: (1) syntactic functions, (2) presence/absence of *than* complements, (3) presence/absence of adverbial pre-modifiers, (4) presence/absence of infinitive complements, and (5) presence/absence of prepositional phrases in post-position. (1) *Attributive vs. predicative use*. Adjectives exhibit stronger tendencies towards free morphemes when they are used predicatively, and towards bound morphemes when they are used attributively (LEECH AND CULPEPER 1997; HILPERT 2008; GONZALEZ-DIAZ 2009; MONDORF 2009; SCRIVNER 2010; MONDORF 2014). Based on these results, adjectives like *polite* would rather appear with their synthetic comparative forms (*politer*) in an attributive position: *There are politer ways to address these issues*. On the other hand, analytic comparative *more polite* is supposedly favored in predicative usages: *This is a more polite way to address these issues*. (2) *Than-complements* (*than* + NP/CP). The results obtained for the potential impact of presence/absence of *than* + NP/CP are contradictory. Some studies show that such complements favor the use of synthetic comparison (cf. for instance, GONZALEZ-DIAZ 2009): *She is thriftier than her sister*. The others show that in their presence, there is a tendency for adjectives to be compared analytically (e.g. LINDQUIST 2000): *She is more thrifty than her sister*. The multivariate statistical analyses report that adjectives prefer synthetic comparison when *than* complements are present (HILPERT 2008; SCRIVNER 2010). (3) *Adverbial modifiers*. The previous analyses have examined whether the adjectives that can rely on both comparison strategies favor any of them when they are pre-modified with degree adverbs like *much*, *even* and *far*. In other words, they have tried to reveal if

speakers would rather use, for example, *much/far maturer* or *much/far more mature*. The current results are inconsistent. Some findings demonstrate that the presence of adverbial pre-modifiers is a favorable syntactic environment for synthetic forms, while others suggest that the exact opposite is the case (GONZALEZ-DIAZ 2009 vs. LINDQUIST 2000). (4) *Prepositional phrases*. The current literature also provides certain insights into the possibility that the presence of prepositional phrases in post-position ($ADJ_{com} + PP$) favors one of two available comparison strategies. In other words, the main question is: Is *easier for processing* more or less frequent than *more easy for processing*? The multivariate analyses (cf. HILPERT 2008, MONDORF 2014) report that infinitive complements favor analytic comparison so it appears that *more easy for processing* is more likely to appear than *easier for processing*. (5) *Infinitive complements*. The analyses into the potential impact of presence/absence of an infinitive complement (e.g. *for processing*) gave no reliable results. In one study, the author for processing her sample as quantitatively inadequate for obtaining valid results (GONZALEZ-DIAZ 2009).

Semantic features. When it comes to comparison in general, gradability is the most significant semantic feature. Synthetic-analytic division of labor is not an exception. Those adjectives which have prominent scalar features rely on synthetic comparison (MONDORF 2006; HILPERT 2008; SCRIVNER 2010). Still, it remains uncertain how the levels of gradability were determined and which criteria were used for such classifications since there are no objective measures of gradability. In addition, O. Scrivner analyzes different semantic types of adjectives: emotions, colors, values, positions, dimensions, physical properties, and speed. Only the adjectives signifying colors and emotions exhibit stronger tendencies towards analytic comparison (SCRIVNER 2010). Finally, B. Mondorf (2014) makes a distinction between the adjectives with concrete meanings and those whose meanings are abstract; the latter group shows stronger tendencies toward periphrastic comparison.

Pragmatic factors. Pragmatic factors have been rarely included in the previous research on comparison strategies with disyllabic adjectives even though they might be equally relevant. The current literature shows that the tendency towards synthetic comparison depends heavily on frequency of use (HILPERT 2008; SCRIVNER 2010; MONDORF 2014; CHEUNG AND ZHANG 2016). The same findings were confirmed in an analysis focusing on color-term adjectives (JOSIJEVIĆ 2018). This feature can explain why formally similar adjectives like *easy* and *queasy* exhibit the opposite tendencies. The adjective *easy* has synthetic comparison while phonologically similar adjective *queasy* does not (HILPERT 2008). Finally, we must highlight that stylistic factors should also be taken more seriously. Only the level of formality has been explored (SCRIVNER 2010). Many other stylistic factors may as well prove relevant. For instance, the use of analytic comparison in coordinated structures might be motivated by a desire to achieve a parallelism of forms. Namely, when two comparatives (or superlatives) are to be coordinated (e.g. *She is more determined and braver than Susan*) and one cannot form comparatives and superlatives with inflectional devices (here *determined*), speakers might avoid synthetic forms of the adjectives that would otherwise be used in synthetic forms (here *braver*) by using both adjectives with free morphemes (e.g. *She is more determined and more brave than Sarah*). In such circumstances, the use of the analytic model with *brave* is obviously motivated by

stylistic choices (i.e. parallelism of forms).

3. Methodological preliminaries

Since comparison trends of most adjectives ending in *-y* have not been analyzed, this analysis will try to fill this gap in the current literature. The goal is to expand the current stock of findings about how comparison strategies are used by disyllabic adjectives.

The quantitative data were obtained from *Corpus of Contemporary American English* (COCA) for 277 adjectives ending in *-y*. The corpus search was performed with the following tags where X stands for every adjective subjected to our analysis:

- (1) X-er_jjr
- (2) more X_ADJ

The samples of less than 20 examples of both synthetic and analytic comparatives are considered here as insufficient and unreliable. After the initial calculations, 64 adjectives were eliminated since the sums of their absolute frequencies of synthetic and analytic comparatives were less than 20:

bawdy, bitchy, burly, chancy, chirpy, comely, corny, courtly, creaky, cruddy, crummy, dandy, dodgy, dopy, dowdy, downy, droopy, drowsy, dumpy, dusky, eery, fishy, flabby, flirty, floppy, foggy, foxy, frisky, frizzy, frosty, gainly, germy, giddy, gnarly, goony, grimy, groovy, grouchy, gruffy, gummy, hardly, haughty, hippy, holly, hunky, inky, itchy, jerky, junky, leaky, loopy, lowly, misty, musty, nifty, patchy, paunchy, peepy, phony, pitchy, puny, pushy, ritzy, toasty.

Hence, 213 adjective qualified for the further statistical analyses.

We also had to eliminate all the examples in which the sequences *more* + ADJ are not comparatives. Namely, when these sequences are followed by plural nouns, they are frequently not [*more* ADJ] N], but rather [*more* [ADJ N]] forms:

Besides, Obama has [[a lot more] [crazy celebrities]] in his corner than Romney does. I don't want you saying [[any more] [crazy things]] to magazines. If the U.S. government contained [[more] [classy women]] such as Albright. (COCA)

Other examples in which *more* + ADJ sequences are not comparatives are illustrated below:

No more crazy demands, no more screaming, no more fighting. I don't want to make *any more* easy mistakes. *No more* crazy nannies getting high in the SUV. *No more* weird events – no more creepy feelings.

This analysis uses the quantitative methodology introduced by B. Szmrecsanyi (2012, 2016). The calculations are performed on syntheticity and analyticity indices (SI and AI). A syntheticity index is a relative frequency of a free morpheme, and an analyticity index is a relative frequency of a bound morpheme. We opted for these indices because they allow comparisons with the data obtained from other corpora and can thus be used in future studies. In addition, the indices are not observed independently. In order to avoid

the possibility that the observed trends for both comparison strategies are the reflection of an adjective's overall tendency in comparison in general, we shall observe the probabilities of occurrence of one comparison strategy with respect to the other. In other words, we will calculate the probabilities of occurrence of synthetic forms with respect to analytic ones and vice versa. These probabilities are calculated by using the following formulae:

$$p_s = \frac{\mu_s}{\mu_s + \mu_a}$$

$$p_a = \frac{\mu_a}{\mu_s + \mu_a}$$

Here p_s and p_a stand for the probabilities of occurrence of synthetic forms (p_s) and analytic ones (p_a), while μ_s and μ_a are their relative frequencies, respectively.

The statistical analyses are conducted by *GraphPad Software*. Two available calculators are used for the purpose of this analysis: two-sample T test and ANOVA. Two-sample T test is used to compare two groups of (e.g. sonorants vs. obstruents, liquids vs. nasals, etc.). ANOVA is used for comparing three or more subcategories (e.g. stops, fricatives and affricates).

4. Results and analysis

In this section, we shall first present a general overview of the p_s and p_a values obtained for 213 adjectives. Based on the evaluated ratio of synthetic and analytic comparatives, the adjectives are divided into seven subgroups according to the following scale:

Table 1. *Classification scale and adjective groups*

Range limit:	Adjective groups
$\geq 95\% \leq$	(1) Synthetic comparison
$80\% < p_s < 95\%$	(2) Prevalence of synthetic forms
$60\% < p_s \leq 80\%$	(3) Moderately higher ratio of synthetic forms
$40\% < p_s \leq 60\%$	(4) Equal share
$20\% < p_s \leq 40\%$	(5) Moderately higher ratio of analytic forms
$5\% < p_s \leq 20\%$	(6) Prevalence of analytic forms
$0\% \leq p_s \leq 5$	(7) Analytic comparison

If any member of the pair (synthetic and analytic comparative) is present in only 0 – 5%, its presence is neglected here. In other words, if analytic forms have a share of less than 5%, we shall consider that an adjective has a synthetic comparison only, and vice versa. The main reason for this adjustment is that there is always a possibility that some examples are mere mistakes.

The distribution of adjectives ending in /ɪ/ across these seven categories can be presented graphically as follows:

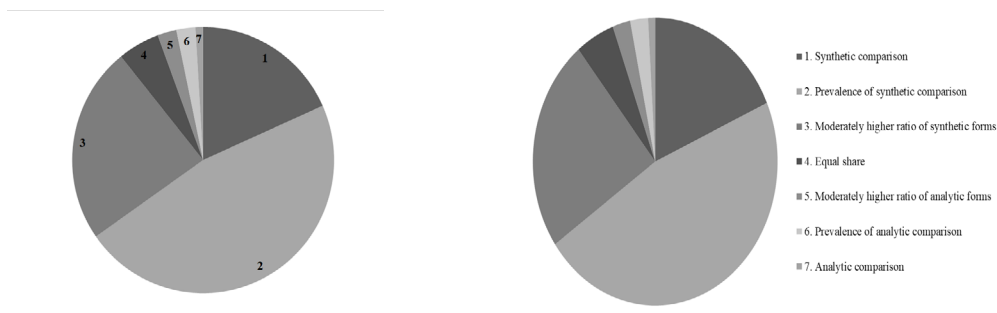

Figure 1. Distribution of frequency classes

(1) *Synthetic comparison*. Based on the predetermined criteria and the results obtained through this analysis, 39 adjectives ending in /ɪ/ have a tendency toward the bound morpheme only. These include:

baggy, bushy, busty, dozy, seamy, snazzy, spiffy, swanky, early, pricy, easy, skinny, seedy, heavy, rainy, beefy, merry, mighty, pretty, furry, husky, hefty, messy, flaky, happy, bossy, chilly, shabby, speedy, rosy, funny, stocky, snappy, chunky, skimpy, bumpy, healthy, spooky, windy

No analytic form is detected for *bushy, busty, dozy*, and *snazzy*. In all other cases, the ratio of periphrastic comparatives was less than 5%. This share is inconsiderable; therefore, we can consider that the inflectional comparative forms are stable within this group. It appears that these adjectives are not prone to the analytic tendencies affecting the adjectival paradigm.

(2) *The prevalence of synthetic forms* ($80\% < p_s < 95\%$) is detected in 100 adjectives ending in /ɪ/. The p_s and p_a values obtained through our analysis are presented in the table below (Table 2):

Table 2. Adjectives with $80\% < p_s < 95\%$

Rank	ADJ	p_s	p_a	Rank	ADJ	p_s	p_a	Rank	ADJ	p_s	p_a
1.	<i>brawny</i>	0.95	0.05	35.	<i>sexy</i>	0.903	0.097	68.	<i>yummy</i>	0.857	0.143
2.	<i>bulky</i>	0.95	0.05	36.	<i>sleazy</i>	0.903	0.097	69.	<i>filthy</i>	0.853	0.147
3.	<i>thorny</i>	0.95	0.05	37.	<i>murky</i>	0.901	0.099	70.	<i>lousy</i>	0.852	0.148
4.	<i>tidy</i>	0.946	0.054	38.	<i>clunky</i>	0.897	0.103	71.	<i>weighty</i>	0.852	0.148
5.	<i>sunny</i>	0.942	0.058	39.	<i>grainy</i>	0.893	0.107	72.	<i>chubby</i>	0.85	0.15
6.	<i>lucky</i>	0.941	0.059	40.	<i>smoky</i>	0.892	0.108	73.	<i>dingy</i>	0.85	0.15
7.	<i>perky</i>	0.941	0.059	41.	<i>spicy</i>	0.892	0.108	74.	<i>sporty</i>	0.85	0.15
8.	<i>shiny</i>	0.941	0.059	42.	<i>sturdy</i>	0.892	0.108	75.	<i>catchy</i>	0.848	0.152
9.	<i>wealthy</i>	0.94	0.06	43.	<i>creepy</i>	0.889	0.111	76.	<i>cloudy</i>	0.848	0.152
10.	<i>nutty</i>	0.939	0.061	44.	<i>crazy</i>	0.885	0.115	77.	<i>fleshy</i>	0.848	0.152
11.	<i>flashy</i>	0.938	0.062	45.	<i>horny</i>	0.884	0.116	78.	<i>steamy</i>	0.844	0.156
12.	<i>roomy</i>	0.937	0.063	46.	<i>stingy</i>	0.883	0.117	79.	<i>rowdy</i>	0.841	0.159
13.	<i>meaty</i>	0.935	0.065	47.	<i>gloomy</i>	0.881	0.119	80.	<i>funky</i>	0.835	0.165
14.	<i>saucy</i>	0.933	0.067	48.	<i>scary</i>	0.88	0.12	81.	<i>lazy</i>	0.835	0.165
15.	<i>salty</i>	0.932	0.068	49.	<i>sketchy</i>	0.88	0.12	82.	<i>loony</i>	0.833	0.167
16.	<i>fancy</i>	0.929	0.071	50.	<i>brainy</i>	0.879	0.121	83.	<i>steady</i>	0.832	0.168
17.	<i>fluffy</i>	0.929	0.071	51.	<i>juicy</i>	0.879	0.121	84.	<i>sleepy</i>	0.831	0.169
18.	<i>noisy</i>	0.929	0.071	52.	<i>silky</i>	0.879	0.121	85.	<i>cozy</i>	0.83	0.17
19.	<i>punchy</i>	0.929	0.071	53.	<i>crappy</i>	0.878	0.122	86.	<i>fatty</i>	0.829	0.171

20.	<i>creamy</i>	0.928	0.072	54.	<i>dizzy</i>	0.875	0.125	87.	<i>wacky</i>	0.827	0.173
21.	<i>glossy</i>	0.923	0.077	55.	<i>cheery</i>	0.874	0.126	88.	<i>tacky</i>	0.825	0.175
22.	<i>hairy</i>	0.923	0.077	56.	<i>sticky</i>	0.874	0.126	89.	<i>shady</i>	0.824	0.176
23.	<i>jazzy</i>	0.914	0.086	57.	<i>gritty</i>	0.872	0.128	90.	<i>holy</i>	0.823	0.177
24.	<i>dressy</i>	0.912	0.088	58.	<i>puffy</i>	0.872	0.128	91.	<i>hungry</i>	0.823	0.177
25.	<i>muddy</i>	0.912	0.088	59.	<i>lusty</i>	0.87	0.13	92.	<i>nerdy</i>	0.821	0.179
26.	<i>splashy</i>	0.909	0.091	60.	<i>shaky</i>	0.87	0.13	93.	<i>cranky</i>	0.82	0.18
27.	<i>tricky</i>	0.909	0.091	61.	<i>grumpy</i>	0.865	0.135	94.	<i>gaudy</i>	0.818	0.182
28.	<i>tiny</i>	0.907	0.093	62.	<i>sloppy</i>	0.865	0.135	95.	<i>geeky</i>	0.818	0.182
29.	<i>nasty</i>	0.906	0.094	63.	<i>wavy</i>	0.861	0.139	96.	<i>snowy</i>	0.8125	0.1875
30.	<i>tasty</i>	0.906	0.094	64.	<i>fussy</i>	0.86	0.14	97.	<i>bony</i>	0.81	0.19
31.	<i>chewy</i>	0.905	0.095	65.	<i>edgy</i>	0.859	0.141	98.	<i>lengthy</i>	0.807	0.193
32.	<i>classy</i>	0.904	0.096	66.	<i>greasy</i>	0.857	0.143	99.	<i>rocky</i>	0.806	0.194
33.	<i>dirty</i>	0.904	0.096	67.	<i>kinky</i>	0.857	0.143	100.	<i>glitzy</i>	0.8	0.2
34.	<i>crispy</i>	0.903	0.097								

The share of analytic forms within this category ranges from 5 – 20%. Less than 10% of free morphemes are recorded for 37 adjectives. For 73 adjectives, that ratio ranges from 10 – 20%. These results indicate that for most adjectives ending in /i/, inflectional forms are pretty stable. Even with *glitzy*, which ranks as the last adjective in this category, synthetic forms are four times more frequent than synthetic ones.

(3) *Moderately higher ratio of synthetic forms* is detected in 51 adjectives ending in -y. The ratio of analytic forms ranges from 20.2 – 38.5%. The following table presents the values of p_s and p_a obtained through our calculations (Table 3):

Table 3. Adjectives with $60\% < p_s \leq 80\%$

Rank	ADJ	p_s	p_a	Rank	ADJ	p_s	p_a	Rank	ADJ	p_s	p_a
1.	<i>trendy</i>	0.798	0.202	18.	<i>lumpy</i>	0.76	0.24	35.	<i>showy</i>	0.694	0.306
2.	<i>goofy</i>	0.795	0.205	19.	<i>clumsy</i>	0.754	0.246	36.	<i>earthy</i>	0.693	0.307
3.	<i>freaky</i>	0.792	0.208	20.	<i>hazy</i>	0.75	0.25	37.	<i>leafy</i>	0.692	0.308
4.	<i>grubby</i>	0.792	0.208	21.	<i>stormy</i>	0.75	0.25	38.	<i>empty</i>	0.687	0.313
5.	<i>thirsty</i>	0.792	0.208	22.	<i>crafty</i>	0.741	0.259	39.	<i>stealthy</i>	0.686	0.314
6.	<i>quirky</i>	0.785	0.215	23.	<i>canny</i>	0.739	0.261	40.	<i>moody</i>	0.673	0.327
7.	<i>risky</i>	0.784	0.216	24.	<i>jolly</i>	0.72	0.28	41.	<i>friendly</i>	0.669	0.331
8.	<i>tony</i>	0.78	0.22	25.	<i>angry</i>	0.717	0.283	42.	<i>lovely</i>	0.663	0.337
9.	<i>flimsy</i>	0.775	0.225	26.	<i>pointy</i>	0.714	0.286	43.	<i>sneaky</i>	0.661	0.339
10.	<i>witty</i>	0.775	0.225	27.	<i>airy</i>	0.711	0.289	44.	<i>lively</i>	0.658	0.342
11.	<i>blurry</i>	0.773	0.227	28.	<i>handy</i>	0.711	0.289	45.	<i>touchy</i>	0.656	0.344
12.	<i>breezy</i>	0.769	0.231	29.	<i>dreary</i>	0.71	0.29	46.	<i>greedy</i>	0.653	0.347
13.	<i>heady</i>	0.769	0.231	30.	<i>jumpy</i>	0.708	0.292	47.	<i>dreamy</i>	0.643	0.357
14.	<i>raunchy</i>	0.767	0.233	31.	<i>cheesy</i>	0.706	0.294	48.	<i>needy</i>	0.625	0.375
15.	<i>rusty</i>	0.767	0.233	32.	<i>arty</i>	0.704	0.296	49.	<i>gory</i>	0.621	0.379
16.	<i>feisty</i>	0.763	0.237	33.	<i>lonely</i>	0.703	0.297	50.	<i>cocky</i>	0.619	0.381
17.	<i>mushy</i>	0.762	0.238	34.	<i>trashy</i>	0.7	0.3	51.	<i>naughty</i>	0.615	0.385

The ratio of periphrastic forms ranges from 20 – 29% for 37 adjectives. Analytic forms participate with 30 – 38.5% in 18 adjectives. Even though a proportion of inflectional forms is higher, we can conclude synthetic forms are quite unstable. They are less than two times more frequent with 16 adjectives: *earthy*, *leafy*, *empty*, *stealthy*, *moody*, *friendly*, *lovely*, *sneaky*, *lively*, *touchy*, *greedy*, *dreamy*, *needy*, *gory*, *cocky*, and *naughty*.

(4) *Equal share of synthetic and analytic forms* is detected in eleven adjectives ending in /i/. The p_s values range from 41.4% – 50% in *sorry*, *picky*, *gutsy*, *iffy*, and *homely*. The absolutely equal distribution (50%) is recorded for *chatty*, *smoggy* and *thrifty*. Finally, the share of analytic comparatives in *weary*, *choosy* and *petty* surpasses 50%. The results obtained for these adjectives are presented in the following table (Table 4):

Table 4. *Adjectives with $40\% < p_s \leq 60\%$*

Rank	ADJ	p_s	p_a	Rank	ADJ	p_s	p_a	Rank	ADJ	p_s	p_a
1.	<i>sorry</i>	0.586	0.414	5.	<i>homely</i>	0.537	0.463	9.	<i>weary</i>	0.484	0.516
2.	<i>picky</i>	0.585	0.415	6.	<i>chatty</i>	0.5	0.5	10.	<i>choosy</i>	0.468	0.532
3.	<i>gutsy</i>	0.576	0.424	7.	<i>smoggy</i>	0.5	0.5	11.	<i>petty</i>	0.4	0.6
4.	<i>iffy</i>	0.55	0.45	8.	<i>thrifty</i>	0.5	0.5				

(5) *Moderately higher ratio of analytic forms* is found in five adjectives (*guilty*, *godly*, *comfy*, *costly*, and *worthy*). The share of synthetic forms within this group ranges from 21.2% (*worthy*) to 28.6% (*guilty*). The results obtained for p_s and p_a are presented below (Table 5):

Table 5. *Adjectives with $20\% < p_s \leq 40\%$*

Rank	ADJ	p_s	p_a
1.	<i>guilty</i>	0.286	0.714
2.	<i>godly</i>	0.28	0.72
3.	<i>comfy</i>	0.25	0.75
4.	<i>costly</i>	0.249	0.751
5.	<i>worthy</i>	0.212	0.788

Apparently, *more guilty*, *more godly*, *more comfy*, *more costly*, and *more worthy* are 2.5 to almost 4 four times more frequent than *guiltier*, *godlier*, *comfier*, *costlier*, and *worthier*.

(6) *Prevalence of analytic forms* is detected in five adjectives only. They include: *ready*, *manly*, *kindly*, *wary*, and *fiery*. The ratio of synthetic forms (*readier*, *manlier*, *kindlier*, *warier*, and *fierier*) ranges from 6.5 – 19.5%. On the other hand, analytic comparatives (*more ready*, *more manly*, *more kindly*, *more wary*, and *more fiery*) participate with 80.5 – 93.5% (Table 6).

Table 6. *Adjectives with $5\% < p_s \leq 20\%$*

Rank	ADJ	p_s	p_a
1.	<i>ready</i>	0.195	0.805
2.	<i>manly</i>	0.189	0.811
3.	<i>kindly</i>	0.158	0.842
4.	<i>wary</i>	0.073	0.927
5.	<i>fiery</i>	0.065	0.935

(7) *Analytic comparison* can be attributed to two adjectives only. The adjectives *earthly* and *likely* are recorded with 96.4% and 99.2% analytic forms, respectively. On the other hand, syntactic forms appear in 3.6% and 0.8%. Their presence is inconsiderable and

can be neglected. In other words, we can consider that analytic forms are stable with these two adjectives.

5. Concluding remarks

The main goal of this analysis was to revisit the comparative formation strategies in adjectives ending in /ɪ/ in American English since only a small proportion of these adjectives has been subjected to such analyses in the past. On the other hand, comparison is a very frequent linguistic phenomenon and thus deserves more thorough analyses that would change the focus from group tendencies to each specimen of each class. Namely, there are clear indications that class membership is not a reliable indicator of an adjective's preference toward one comparison strategy over the other.

This analysis confirms that adjectives ending in /ɪ/ generally prefer synthetic comparison. However, the results also show that we should never take these generalizations for granted. Among 213 adjectives analyzed here, only 39 appear to be stable with their synthetic forms. In addition, the ratio of analytic comparatives is less than 30% in 133 adjectives. Even though these adjectives constitute approximately 4/5 of our sample, there is still a considerable group of 42 adjectives that exhibit significant tendency toward analytic comparison. Finally, this analysis shows that general tendencies of any group of adjectives should never be taken as a general rule. The trends analyzed here prove that there is always a group of adjectives for which such rules will not apply. And these exceptions to the general rule are equally important and frequent enough that they cannot be neglected. Consequently, it is crucial to analyze as many adjectives as possible and investigate the trends in comparison for each.

The preference of comparison strategy for each adjective can result from various factors – most probably its phonological structure. The frequency of comparative forms might also prove relevant. However, it is equally possible that at least in some cases these preferences toward one comparison strategy are absolutely arbitrary. A detailed statistical analysis on the impact of phonological structure and frequency of use with the same sample should be conducted in the future.

Finally, the observations presented here might be applicable to other adjectives. First, the samples of other disyllabic adjectives should be also extended. Also, monosyllabic adjectives are generally under-researched and deserve more attention because they might prove to be more diverse when it comes to a preferred comparative formation strategy than expected.

Works cited

- CHEUNG AND ZHANG 2016: CHEUNG, Lawrence and Longtu ZHANG. "Determinants of the synthetic-analytic variation across English comparatives and superlatives." *English Language and Linguistics*, 20, 3 (2016): 559–583.
- GONZALEZ-DIAZ 2009: GONZALEZ-DIAZ, Victorina. *English Adjective Comparison: A Historical Perspective*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2009.
- GREENBERG 1960: GREENBERG, Joseph H. "A quantitative approach to the morphological typology of language." *International Journal of American Linguistics*, 26, 3 (1960): 178–194.
- HILPERT 2008: HILPERT, Martin. "The English comparative – language structure and language

- use.” *English Language and Linguistics*, 12 (2008): 395–417.
- JOSIJEVIĆ 2018: ЈОСИЈЕВИЋ Јелена. „Компарација придева са значењем боја у савременом енглеском језику: Аналитизам и фреквентност употребе”. *Наслеђе*, 39 (2018): 59–68.
- KYTÖ AND ROMAINE 1997: KYTÖ, Merja and Suzanne ROMAINE. “Competing forms of adjective comparison in modern English: What could be more quicker and easier and more effective?” NEVALAINEN, Terttu and Leena KAHLAS-TARKKA (eds.). *To Explain the Present: Studies in the Changing English Language in Honour of Mattie Rissanen*. Helsinki: Societe Neophilologique, 1997: 329–352.
- LEECH AND CULPEPER 1997: LEECH, Geoffrey and Jonathan Culpeper. “The comparison of adjectives in recent British English.” NEVALAINEN, Terttu and Leena KAHLAS-TARKKA (eds.). *To Explain the Present: Studies in the Changing English Language in Honour of Matti Rissanen*. Amsterdam: Rodopi, 1997: 125–132.
- LINDQUIST 2000: LINDQUIST, Hans. “Livelier or more lively? Syntactic and contextual factors influencing the comparison of disyllabic adjectives.” KIRK, John (ed.). *Corpora Galore: Analysis and Techniques in Exploring English*, Amsterdam: Rodopi, 2000: 125–132.
- MONDORF 2003: MONDORF, Britta. “Support for More-Support.” ROHDENBURG, Günter and Britta Mondorf (eds.). *Determinants of grammatical variation in English, Topics in English Linguistics*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 2003: 251–304.
- MONDORF 2006: MONDORF, Britta. “Rewriting English grammar books: Factors constraining the choice between synthetic and analytic comparative forms.” HOUSWITSCHKA, Christoph, Gabriele KNAPPE, and Anja Müller (eds.). *Proceedings of the Anglistentag 2005*. Bamberg, Trier: Wissenschaftlicher Verlag Trier, 2006: 587–607.
- MONDORF 2009: MONDORF, Britta. *More support for More-Support: The role of processing constraints on the choice between synthetic and analytic comparative forms (Studies in Language Variation)*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2009.
- MONDORF 2014: MONDORF, Britta. “(Apparently) competing motivations in morphosyntactic variation.” MACWHINNEY, Brian, Andrej MALCHUKOV, and Edith MORAVICSIK (eds.). *Competing Motivations in Grammar and Usage*. Oxford: Oxford University Press, 2014: 209–228.
- PARK AND JEON 2011. PARK, Hana and Moongee JEON. “A corpus-based analysis of inflectional and periphrastic comparatives in English disyllabic adjectives.” *English Language Teaching*, 23, 1, 2011: 169–181.
- SCRIVNER 2010: SCRIVNER, Olga. “The white is more firm and the yolk is rounder: comparative variation in American English.” *Proceedings of New Ways of Analysing Variation (NWAV)*, 39, <<http://colfa.utsa.edu/nwav39/talks/Scrivner.pdf>> 26.03.2015
- SMEDS 2007: SMEDS, Fredrik. *Adjective Comparison in Contemporary British English: A Corpus Study of More than One Hundred Adjectives*. Karlstads: Estetisk-filosofiska fakulteten, Karlstads universitet, 2007. <<http://kau.diva-portal.org/smash/get/diva2:6690/FULLTEXT01.pdf>> 05.07.2019
- SZMRECSANYI 2012: SZMRECSANYI, Benedikt. “Analyticity and Syntheticity in the History of English.” NEVALAINEN, Terttu and Elisabeth CLOSS (eds.). *The Oxford Handbook of the History of English*. New York: Oxford University Press, 2012: 654–665.
- SZMRECSANYI 2016: SZMRECSANYI, Benedikt. “An Analytic-Synthetic Spiral in the History of English.” VAN GELDEREN, Elly. *Cyclical Change Continued*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2016: 93–112.

Jelena M. Josijević

TVORBA OBLIKA KOMPARATIVA KOD DISILABIČNIH PRIDEVA KOJI SE ZAVRŠAVAJU
NA /ɪ/

Rezime

Građenje oblika komparativa i superlativa u engleskom jeziku oslanja se kako na sintetička (tj. flektivna) tako i na analitička (tj. perifrastička) sredstva. Brojne studije su proučavale uticaj finalnog glasa /ɪ/ na izbor tipa komparacije, ali njihov osnovni cilj bio je analiza šireg spektra lingvističkih faktora za koje se smatralo da bi mogli imati uticaja na izbor tipa komparacije (npr. LIČ, KALPEPER 1997; LINDKVIST 2000; MONDORF 2009; GONZALEZ-DIAZ 2009). Zbog toga su uzorci za pojedinačne klase prideva relativno ograničeni. Ispitane su tendencije ka dva vida komparacije svega 20 do 30 prideva koji se završavaju na /ɪ/. Ovaj rad za cilj ima korpusnu analizu upotrebe sintetičkih i perifrastikih oblika komparativa kod disilabičnih prideva koji se završavaju na /ɪ/ na uzorku od 277 prideva. Oslanjajući se na poznate tehnike kvantitativne morfološke tipologije (GRINBERG 1960; SMREČANJI 2012, 2016), u analizi ćemo koristiti indekse sintetičnosti i analitičnosti kao glavne indikatore frekventnosti slobodne (*more*) i vezane (*-er*) morfeme kojima se markira komparativ. Kvantitativni podaci dobijeni su pretragom korpusa *Corpus of Contemporary American English*. Rezultati ukazuju da tendencija prema sintetičkoj komparaciji, koja se često pripisuje ovoj klasi, nije prisutna kod svih disilabičnih prideva koji se završavaju izabranim glasom, ili makar ne u očekivanom stepenu.

Ključne reči: sintetička komparacija, analitička komparacija, disilabični pridevi, američki engleski

Тамара Н. Јаневска*

Универзитет у Крагујевцу

Филолошко-уметнички факултет

Универзитет у Крагујевцу Филолошко-уметнички факултет²

Центар за научноистраживачки рад

МЕТАФОРИЧКА КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА ПАМЋЕЊА КОД ГОВОРНИКА ЕНГЛЕСКОГ И СРПСКОГ ЈЕЗИКА³

У раду се из когнитивнолингвистичке перспективе разматрају језичке реализације појмовних метафора које структуришу когнитивни процес памћења. Применом теорије појмовне метафоре испитује се превасходно скуп изворних домена путем којих говорници српског и енглеског језика поимају одабрани циљни домен (ПАМЋЕЊЕ). Истраживање се спроводи на језичком материјалу прикупљеном из српских и енглеских новина и обухвата квалитативну анализу уочених појмовних метафора. У главне циљеве рада спадају и утврђивање мотивисаности формулисаних појмовних метафора и њихових језичких реализација, као и поређење налаза добијених за два посматрана језика како би се проверила хипотеза о универзалности метафоре. Испитивање циљног домена покушаће да укаже на специфичност датог процеса, док ће контрастивна анализа налаза два језика пружити увид у начин на који говорници енглеског и српског језика поимају напоменут аспект когниције. Наше истраживање показало је да су, осим доминантног *минималног сценарија памћења*, приликом поимања памћења продуктивни изворни домени попут: ЖИВО БИЋЕ (ЧОВЕК и БИЉКА), ВИД, КРЕТАЊЕ и ФИЗИЧКА КОНТРОЛА. Такође, истраживање је указало на знатна преклапања у међудоменским пресликавањима и општим метафорама које структуришу дати домен у два језика.

Кључне речи: когниција, виши когнитивни процеси, теорија појмовне метафоре, памћење, српски, енглески

1. Увод

Разумевање човековог појмовног система далеко је узнапредовало развојем когнитивне науке, интердисциплинарне области усредсређене на испитивање ума. Појам „ум“ јавља се као предмет свих наука које се баве когницијом (попут лингвистике, вештачке интелигенције, психологије, филозофије, или неуролошке науке) (KLIKOVAC 2004: 7), што говори у прилог како његовој комплексности тако

* tamara.janevska@filum.kg.ac.rs

2 Истраживање спроведено у раду финансирало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2023. години бр. 451-03-47/2023-01/200198).

3 Резултати истраживања представљени су на научној конференцији *Савремена филолошка проучавања младих истраживача I* Филозофског факултета универзитета у Нишу, одржаног 25. и 26. фебруара 2022. године.

и значају. Когниција, која је предмет овог рада, представља само један део онога што традиционално називамо „умом“; односно, она, поред афекта и конације, представља један од његових аспеката (VANDENBOS 2015: 201–202). Стога шире одређење ума подразумева скуп афективних, мотивационих, перцептивних и когнитивних система чиме су обједињена сва три аспекта; док се, у ужем смислу, појам своди на скуп менталних активности и функција, односно *когнитивних процеса*⁴ (VANDENBOS 2015: 654; MACUMOTO 2009: 309). У овом раду ослонићемо се на уже одређење ума и сагледати један од тих процеса.

Апстрактна природа предмета истраживања, то јест чињеница да га је немогуће посматрати неметафорично, допринела је одабиру теорије појмовне метафоре (LEJKOŦ, DŽONSON 2003 [1980]) као теоријског оквира у коме је спроведено истраживање. Као један од најутицајнијих когнитивнолингвистичких приступа метафори, теорија метафору посматра као основни механизам мишљења, односно „један од организационих принципа човековог појмовног система“ (LEJKOŦ, DŽONSON 2003: 4; KLIKOVAC 2004: 5). Теорија налаже да се апстрактни феномени (*циљни домени*) разумеју пресликавањем структуре чулно сазнатљивих појмова (*изворних домена*) (DŽONSON 2017: 86; KEVEČEŠ 2010: 4). Из тога проистиче запажање да појмовна метафора није у речима или језику, већ лежи управо у међудоменском пресликавању (енгл. *cross-domain mapping*) знања и образаца закључивања о изворном домену која су структурисана *сликовним схемама* (енгл. *image schemas*) – менталним обрасцима понављаног телесног искуства који су последица физичке интеракције са средином (DŽONSON 2017: 14, 155, 157; RASULIĆ, MIŠKOVIĆ-LUKOVIĆ 2021: 16). Заправо, језички изрази, означени терминима *језичка метафора* (енгл. *linguistic metaphor*) или *метафорички језички израз* (енгл. *metaphorical linguistic expression*), представљају манифестације појмовних метафора. Сваки израз, то јест реч која се употреби у датој реченици припада одређеном *појмовном оквиру* (енгл. *conceptual frame*) и побуђује концептуализацију тог појма која може бити метафоричка (LEJKOŦ 2009: 43). У раду ће забележени језички изрази бити сагледани не би ли се утврдила специфичност памћења као когнитивног процеса.

Проучавајући најучесталије аналогije (в. RODIGER 1980, Табела 1), односно метафоре путем којих се током историје памћење поимало у психологији и филозофији, Родигер (1980: 231–232, 238) констатује да се метафоре памћења у енглеском језику неретко поимају путем просторних метафора, јер се сећања концептуализују као предмети који се складиште у менталном простору (који представља ум), док се процес присећања разумева као трагање за тим објектима (исто запажање износи и JEKEL 1995: 212–214). Сходно томе, међу најпродуктивнијим метафорама при концептуализацији памћења издвајају се метафора просторног складиштења (енгл. *SPATIAL STORAGE metaphor*) и метафора трагања (енгл. *SEARCH metaphor*) чији спој аутори попут Брансфорда називају „метафором памћења“ (RODIGER 1980: 238), или, Јекеловом (1995: 213) терминологијом речено, „минималним сценариом памћења“. У оквиру вишепросторног модела, Фоконије и Тарнер (2008:

4 Уместо термина *виши когнитивни процеси* јављају се и термини попут: *више менталне функције* (енгл. *higher mental functions*), *више психолошке функције* (енгл. *higher psychological functions*), *виши психолошки процеси* (енгл. *higher psychological processes*) или *сложена когниција* (енгл. *complex cognition*) (MACUMOTO 2009: 253).

62-63) помињу мрежу појмовног обједињавања између домена памћење и физичка раздаљина при анализи метафоре ВРЕМЕ ЈЕ ПРОСТОР, што иде у прилог тврдњи да просторне метафоре представљају окосницу посматраног домена. Други доминантни вид разумевања овог појма односи се на бележење. Тако приликом анализе појмовне метафоре мисао као језик (енгл. THE THOUGHT AS LANGUAGE МЕТАРНОР) Џонсон (2008: 49) закључује да је у енглеском језику присутна метафора ПАМЋЕЊЕ ЈЕ МЕМОРИСАЊЕ/ЗАПИСИВАЊЕ (енгл. MEMORIZATION IS WRITING). Уз то, као резултат социокултурног искуства (RASULIĆ, MIŠKOVIĆ-LUKOVIĆ 2021: 32), метафора ЧОВЕК ЈЕ КОМПЈУТЕР, бележи Грујић (2018: 264), са собом повлачи концептуализацију памћења као машине за репродукцију забележеног материјала.

Исцрпнијем опису појмовних метафора за концептуализацију памћења ког говорника српског језика, према нашим сазнањима, није посвећена нарочита пажња у досадашњим истраживањима. Заправо, домен није био предмет појединачних студија, већ се јављао спорадично, често у оквиру истраживања посвећеним другим доменима искуства за које је потом уочено да могу служити за концептуализацију менталних активности. Наиме, Грујић (2014: 209-210) утврђује да се човекове перцептивне и меморијске способности могу појмити као рад камере, услед чега долази до изједначавања аудитивне и визуелне перцепције са снимањем, затим похрањивања догађаја у сећање са бележењем на траку, или призивања прошлих догађаја у сећање са премотавањем филма. Анализирајући фразеологизме са компонентом *глава* у српском језику, Јовановић (2014: 76) указује на присуство метафора ПАМЋЕЊЕ ЈЕ ДРЖАЊЕ или ПОСЕДОВАЊЕ НЕЧЕГА У ГЛАВИ и ЗАБОРАВЉАЊЕ ЈЕ ИЗЛАЖЕЊЕ/ИШЧЕЗАВАЊЕ КОГНИТИВНОГ САДРЖАЈА ИЗ ГЛАВЕ. Како су у досадашњим истраживањима ова два језика забележене различите појмовне метафоре које служе за концептуализацију овог когнитивног процеса, па и саме чињенице да он није био предмет контрастивних студија, у даљем раду испитаћемо домен ПАМЋЕЊА тако што ћемо описати неке од појмовних метафора помоћу којих се он разумева у два језика, а потом их сагледати контрастивно.

2. Методологија истраживања

Резултати представљени у овом раду део су пилот истраживања посвећеном целовитијем сагледавању когниције. Другим речима, услед слабе истражености предметног циљног домена (домена ума) – превасходно у србистичкој литератури, фокус пилот истраживања био је усмерен на утврђивање начина поимања домена ума, чиме је обједињено више когнитивних процеса који се наводе у литератури посвећеној овом појму (в. LEJSI 2005; BLEKBURN 1996; MACUMOTO 2009; VANDENBOS 2015; ROT 2004; LEJKOF, ESPENSON, ŠVARC 1991): опажање (енгл. *perceiving*), мишљење (енгл. *thinking*), учење (енгл. *learning*), разумевање (енгл. *understanding*), знање (енгл. *knowing*), процес суђења/суђење (енгл. *judging*) или расуђивање (енгл. *reasoning*), решавање проблема (енгл. *problem-solving*), одлучивање (енгл. *decision-making*), имагинативно мишљење (енгл. *imagining*), веровање (увереност, сумњање, претпостављање) (енгл. *believing – feeling sure, doubting, assuming*) и памћење (заборављање) (енгл. *memorizing – remembering, forgetting*). Због ограничења обима

рада, овом приликом пажњу посвећујемо једном когнитивном процесу, конкретније памћењу⁵, те је предложено истраживање посвећено анализи когнитивних процеса памћења и заборављања.

Пилот истраживање на основу којег се износе запажања о домену ПАМЋЕЊЕ спроведено је на језичком материјалу прикупљеном из српских (*Политика*, *Блиц*, *Време*, *Недељник* и *Нови магазин*) и енглеских новина (*The Financial Times*, *Fortune* и *The Guardian*), док је одабир лексема извршен на основу дефиниција и карактеристика појма које се првенствено наводе у речницима филозофских и психолошких термина, као и у претходним когнитивнолингвистичким студијама у којима се јавља домен ума (в. LEJKOŃ, DŽONSON 1999; LEJKOŃ, DŽONSON 2003; GOUTLI 2007; KEVEČEŠ 2010; SVITSER 1990; DŽONSON 1987; JEKEL 1995). Прелиминарни попис лексема на коме је базирано пилот истраживање обухватио је: а) лексему С: ум, Е: *mind*; б) метонимијски повезане појмове: С: глава и мозак, Е: *head* и *brain*; в) лексеме које означавају одређени когнитивни процес: С: веровати, заборавити, закључити, замислити, знати, мислити, опазити, памтити, претпоставити, проценити, размотрити, разумети, расудити, решити, сумњати, учити, Е: *assume*, *believe*, *calculate*, *conceptualize*, *conceive*, *consider*, *decide*, *doubt*, *evaluate*, *forget*, *imagine*, *judge*, *know*, *learn*, *memorize*, *perceive*, *reason*, *remember*, *solve*, *think*, *understand*; г) лексеме које означавају појмове који се налазе у човековој глави: С: веровање, закључак, идеја, информација, мисао, мишљење, одлука, представа, претпоставка, појам, решење, сећање, суд, теорија, хипотеза, чињеница, Е: *assumption*, *belief*, *conception*, *conclusion*, *decision*, *fact*, *hypothesis*, *idea*, *information*, *judgment*, *memory*, *opinion*, *problem*, *solution*, *theory*, *thought*; као и д) придеве: С: ментални и когнитивни, Е: *mental* и *cognitive*. Примери добијени претрагом новина по наведеним лексемама потом су подвргнути МИП процедури⁶ (скраћено од енгл. *Metaphor Identification Procedure* (MIP), PRAGLEDŽAZ 2007) како би се оформио корпус примера метафоричке употребе одабраних лексема. Утврђивање метафоричности лексеме се према овој процедури заснива на ишчитавању текста у целисти и одређивању присутних лексичких јединица, за које је затим потребно одредити значење које оне имају у том контексту (односно *контекстуално значење*, енгл. *contextual meaning*), као и *основно*⁷, савремено значење (енгл. *basic meaning*) које дате лексичке јединице имају у другим контекстима. Уколико се за дата два значења (основно и контекстуално) приликом поређења установи да се разликују, али се на основу основног значења може разумети контекстуално значење, онда се дати израз сматра метафоричким. Тако се у примеру 48 забележеном у српском корпусу: „Те слике су ми се урезале у

5 Рот (2014: 158) подвлачи да се термин *меморија* изједначава са термином *памћење* који обухвата и процес заборављања јер се научено често не задржава у потпуности.

6 Новија процедура за утврђивање метафоричких израза позната је под називом *Metaphor Identification Procedure Vrije Universiteit*, или MIPVU (STEN i dr. 2010/2010). За потребе овог рада, процедура МИП показала се као довољно поуздан метод одређивања метафоричности лексеме, те је примењујемо у раду. Примени процедуре MIPVU у српском језику посвећена је пажња у раду Богетић, Броћић и Расулић (2019).

7 Основна значења лексичких јединица не морају нужно бити најфреквентнија, али су често старија и повезана са телесним активностима, што их чини конкретнијим и јаснијим (PRAGLEDŽAZ 2007: 3).

главу⁸“ израз означен курзивом може сматрати метафоричким, будући да се његово основно значење, „урезивањем, усецањем записати, уписати, уцртати (слова, шаре и сл.)“ (RSJ 2011: 1379), разликује од контекстуалног – „заувек запамтити сцене из филмова о топљењу Арктика“, али се контекстуално значење може разумети на основу основног значења. Након примене МИП процедуре, корпус пилот истраживања састојао се од по 500 примера на српском и 500 примера на енглеском језику. Из оформљених корпуса су за потребе овог рада издвојени примери који се искључиво односе на когнитивни процес памћења и њих наводимо у даљем раду.

Главни циљ јесте указати на метафоричко поимање дате функције, то јест утврдити неке од основних изворних домена путем којих се концептуализује памћење. Затим, утврдити мотивисаност уочених метафора, и упоредити резултате добијене анализом корпуса два језика, како би се проверила хипотеза о универзалности метафоре. На основу закључака пређашњих контрастивних студија (в. KLIKOVAC 2004: 39; RADIĆ-BOJANIĆ, SILAŠKI 2012: 36), очекујемо да ће и у случају одабраног процеса доћи до преклапања у енглеском и српском језику у погледу основних пресликавања и појмовних метафора које га структуришу, док ће се разлике испољити на нивоу језичких метафора.

У наставку рада следи приказ резултата истраживања. Уочене појмовне метафоре разврстане су на основу изворних домена којима припадају и илустроване су репрезентативним примерима из добијених корпуса. Изворне и циљне домене, као и појмовне метафоре, означавамо малим верзалом, а језичке метафоре курзивом.

3. Анализа и дискусија

Корпус прикупљених примера показао је да се међу најпродуктивнијим доменима при репрезентацији памћења јавља домен САДРЖАТЕЉ. Дати домен представља кључну одлику процеса, уобичајени начин разумевања памћења у народној теорији (JEKEL 1995: 212). То се може уочити и на основу дефиниција

8 <https://www.nedeljnik.rs/ko-je-greta-tanberg-aktivistkinja-o-kojoj-prica-citav-svet/>

појмова *памтити*⁹ (енгл. *remember*) и *заборавити* (енгл. *forget*), које такође одликује схема садржавања, будући да се први дефинише као процес држања ранијих догађаја, људи, података и сл. у памћењу или сећању; а други као њихов губитак из памћења или сећања (RSJ 2011: 894, 363). Илуструјемо примерима:

Е:

- (1) I just have the ability to *retain* information.
- (2) Do they still *have* those memories?
- (3) Today's China is more robust than the Gorbachev-era Soviet Union, but memory is still *escaping* the government's *grasp*, posing challenges to a regime for which history is legitimacy.
- (4) How do we learn, *store* memories, or perceive things?
- (5) It does not make your memory *capacity* bigger; you use a different form of memory that already has a large *capacity*.
- (6) It was as if his memory was not yet fully *infused with* emotion – whereas his words acknowledged responsibility for carrying out the offence, his tone was that of an objective spectator.
- (7) The next day, in a therapy session at the hospital, the motorbike story and other memories *swirled up* from his subconscious [...].
- (8) I hate to say it, but JRR Tolkien *comes to* mind.
- (9) This *brings to* mind another psychoanalyst: Wilfred Bion.
- (10) [...] evolution is not an idea that will *spring* readily to your mind, and you may resist when somebody else suggests it.
- (11) Katie asked me to concentrate on the present moment and to *call to* mind three things I could hear, three things I could see and three things I think about regularly, and comment on them.

С:

- (12) Свако ново учење *проширује* вашу меморију и унапређује знања.
- (13) Вероватно сте приметили чињеницу да у свести, па и историјском памћењу савремених људи господаре визуелни садржаји.
- (14) Неколико слика ми је *остало* у сећању, као својеврсни корона дневник.
- (15) Државник, захваљујући раду и заслугама, *остаје* у сећању људи, а политичар у заборав *пада* као мува.
- (16) Ствари, људи, догађаји једноставно *изветре* из памћења као да их никад није било.
- (17) Пропадањем Римског царства, парфем је *потонуо* у заборав [...].
- (18) Мени је велика част добити ову награду, била сам јако зачуђена када сам чула, [...] и установила сам да нисам *пала* у потпуни заборав [...].

У основи наведених примера јесте појмовна метафора генеричког нивоа ЧОВЕК ЈЕ САДРЖАТЕЉ ЗА ПСИХОЛОШКЕ ЕНТИТЕТЕ. Следствено томе

приступљено 15.04.2019. године.

⁹ Синониман израз, *меморија*, дефинисан је као „способност задржавања, чувања у свести онога што је доживљено, сазнато, научено“ (RSJ 2011: 682), услед чега се изједначава са терминима *памћење* и *сећање*.

јављају се специфичне метафоре попут памћење је поседовање¹⁰ (1-3) и памћење је складиштење (4). Заправо, у случају овог когнитивног процеса, својства садржатеља могу се приписати самој меморији (сећању, памћењу или забору) (примери 5-6; 13-18) те она, као омеђен простор, има одређени *капацитет*. У складу са тим, процес памћења своди на вид преузимања и складиштења предмета унутар садрживача. У случају енглеског језика, учесталије се схема садржавања пројектовала на ум (примери 8-11), о чему сведоче пресликавања заснована на појмовној метафори УМ ЈЕ САДРЖАТЕЉ. Код примера ове врсте често се појмовне метафоре језички исказују употребом предлога, најчешће предлозима у (енгл. *in/into*) или *ка* (енгл. *to*), чије је основно значење просторно. Односно, они подразумевају физичко кретање ка конкретном садржатељу (KLIKOVAC 2004: 193; PRAGLEDŽAZ 2007: 29; JO-VANOVIĆ 2014: 76). Међутим, како истраживачи Праглецаз групе истичу (*ibid.*), значење датих предлога се често метафорички проширује, те изразе у примерима 8-11 и 13-18 сматрамо метафоричким. За разлику од памћења, које карактерише човеково активно учешће у самом процесу, сећање, према примерима забележеним у корпусу, одликује нешто мања контрола над процесом, будући да се приликом (при)сећања доживљаји превасходно сами, често изненада, јављају у уму (8-10) или их је пак могуће *призвати* (11). У оваквим случајевима уочена су, дакле, следећа пресликавања: идеје/сећања су предмети, памћење је складиштење предмета унутар садржатеља; присећање је улазак идеја предмета у садржатељ; сећање је изненадна појава у садржатељу. У корпусу српског језика, приписивање својства садржавања забору указало је на занимљив начин поимања процеса заборављања. Односно, процес се поима путем метафора ЗАБОРАВИТИ ЈЕ ИЗВЕТРИТИ (16), која подразумева претходно изједначавање сећања са гасом. Други вид поимања процеса заборављања користи оријентациону сликовну схему горе-доле, будући да се обе забележене метафоре, заборавити је потонути (17) и заборавити је пасти (15; 18), ослањају на метафору заборав је доле¹¹. Наша анализа (в. Јаневска 2022) осталих виших когнитивних функција (*учење, знање, разумевање, расуђивање, одлучивање, и решавање проблемских ситуација*) показала је да је приликом поимања појмова који се налазе у човековој глави, у овом случају *сећања*, нарочито продуктиван домен ПОСЕДОВАЊЕ који се препознаје у изразима који подразумевају захват руке (3). Према томе, заборављање се види као измицање сећања из шаке.

Идентична пресликавања јављају се и код домена ГЛАВА и МОЗАК с обзиром на њихову метонимијску повезаност са доменом УМ:

Е:

- (19) Because of email's immediacy, most of us give little thought to typing up any little thing that *pops in* our heads and hitting the send button.

10 Иако се при концептуализацији памћења јављају примери који припадају домену поседовање, дакле посреди је метафора ПАМЋЕЊЕ ЈЕ ПОСЕДОВАЊЕ, изједначавање процеса памћења са пуким чувањем утисака у садрживачу поједини психолози (ROT 2004: 158) сматрају погрешним јер процес не подразумева само чување доживљаја (опажаја, представа или знања), већ остављање трагова доживљаја.

11 Овакав вид поимања може се довести у везу са појмовном метафором НЕСВЕСНО ЈЕ ДОЛЕ. Иста појмовна метафора, иако је овом приликом нисмо забележили приликом претраге енглеских новина, присутна је и у енглеском језику у изразима попут: „*sink/slip/pass etc. into oblivion*“.

- (20) When we want to *access* a memory from the dark recesses of our brain, signals from our frontal cortex link to that memory via uncertain means, and the memory is *reconstructed*¹² from the information available.
- (21) As a result, memories are *stored* throughout the brain.

C:

- (22) Уз то, хтео не хтео, у његовој глави су три узастопна болна пораза од Ђоковића у Мелбурну, у самој завршници такмичења: у финалима 2011. и 2013, као и у полуфиналу 2012.
- (23) Помогло ми је што је нареди турнир дошао само недељу дана касније, јер сам желео да изађем на терен и *истиснем* из мозга трагове тога што се десило.

Као спецификовани простор, домени који важе за средиште памћења – било да су у питању УМ, ГЛАВА или МОЗАК – у нашем корпусу енглеског језика били су означени лексемама *библиотека* (25), *складиште* (26) и *палата* (27-28):

E:

- (24) So how do you go about getting the bits you need out of this weird, ever-shifting *library* of information?
- (25) Finding a *storage place* is the next step.
- (26) Another, the *memory palace*, dates back to the fifth century BC and “places” abstract things on to actual objects, narrativising memory.
- (27) Cultivating a ‘*memory palace*’ can make long-lasting improvements to recall, say scientists, suggesting many of us have untapped memory reserves.

Овакав вид поимања памћења може бити резултат знања о датим просторијама, с обзиром на то да свака од њих представља место где се чувају предмети од посебне вредности и историјског значаја.

Као што се може уочити у досад приказаним примерима, складиштење информација такође подразумева претходну конкретизацију елемената који учествују у процесу памћења, односно њихово изједначавање са доменом ЕНТИТЕТ. Сходно томе, памћење се поистовећује са процесом *организовања*, *складиштења* или *категоризације* информација у садржатељу (28-29). Примери ове врсте представљају јединствен случај *деперсонификације* (енгл. *depersonification*) јер су реализације појмовне метафоре ЧОВЕК ЈЕ МАШИНА (в. ČARTERIS-BLEK 2004: 21; GOUTLI 2007: 110; GRUJIĆ 2018: 351). Тако се у следећим примерима приписивањем својстава ентитета информацијама (28; 33) или сећањима (29-30) уочава појмовна метафора која је конкретизација опште ЧОВЕК ЈЕ МАШИНА метафоре, то јест појмовна метафора УМ ЈЕ КОМПЈУТЕР. Метафоричка пресликавања подразумевају следећа изједначавања: меморија је хардвер, сећања су компјутерски програми, памћење је категоризација програма, памћење је ажурирање програма и присећање је извлачење информација из фајла; у складу са којим уочавамо појмовне метафоре ПАМЋЕЊЕ ЈЕ КОДИРАЊЕ, ПАМЋЕЊЕ ЈЕ МЕМОРИСАЊЕ и ПРИСЕЋАЊЕ ЈЕ

ПОНОВНО ПРИСТУПАЊЕ ИНФОРМАЦИЈАМА.

E:

- (28) Without the distraction of TV, the information *goes into* the hippocampus, where it is *organised* and *categorised* in a variety of ways, making it easier to *retrieve*.
- (29) Human memories aren't *stored* like books in a library; they're constantly being *updated* and *tweaked*.
- (30) *Coding* a memory is all well and good, but it is useless if it has nowhere to *go*.
- (31) As well as slowly improving your memory *hardware*, exercise can have a more immediate impact on memory *formation*¹³.

C:

- (32) Страховита предност и главни усуд наше врсте огледа се у томе што је приоритет мозга *меморисање* емоционалних садржаја.
- (33) Најновије истраживање потврђују претходна која су показала да се познаваоци технологије одликују већом *радном меморијом* (што значи да *складиште* и наново *приступају* већем броју информација за кратко време) [...].
- (34) Најгоре од свега јесте што префронтални кортекс [...] *меморише* тај закључак као исправан и изврши даљу пропагацију свог мишљења на друге мозгове.
- (35) Фотографија онда, као некакав катализатор, помогне памћењу да *врати* заборављено.

Корпус енглеског језика бележи и друге примере у којима је уочено изједначавање меморије и ентитета. Наиме, услед датог изједначавања, сећање може бити сагледано у складу са вредносним или естетским критеријумима и својствима која ти ентитети поседују (36-39, 40-42). Затим се може истаћи непожељан статус тако што ће се оно појмити као дух који *уходи* (38), или се може учинити конкретним путем *записивања* (39; 45-49). У доленаведеним случајевима, сећања се јављају у виду спецификованих ентитета попут живог бића или предмета:

E:

- (36) Besides making memories *stickier*, exercise can help you focus and stay on task.
- (37) "In neuropsychology, if someone has a *patchy* memory, we look at how good their attention is; what else are they thinking about," she says.
- (38) The thinkers of the Age of Reason and the Enlightenment saw an urgent need for a secular foundation for morality, because they were *haunted by* a historical memory of centuries of religious carnage [...].¹⁴
- (39) They could not be further from digital communication or social media – where

13 У нашем корпусу енглеског језика издвојило се и неколико примера (попут: „It's just *scaffolding* new information on to things already easy for me to remember.“) који указују на чињеницу да се домен УМ разуме пресликавањем знања о домену ГРАДИТЕЉ.

14 У енглеском језику (LEJKOF, ESPENSON, ŠVARC 1991: 43) забележена је појмовна метафора прошлост је прогонитељ (енгл. THE PAST IS A PURSUER) са којом је горенаведена метафора сећање је прогонитељ у вези, на шта нарочито указују лексеме *историјско* и *векови* у примеру 38. Исту метафору забележили смо и у српском језику (пример 44).

memories can be *written* and *deleted* with ease.

C:

- (40) „Још увек сви имамо *свеже* сећање на претходне таласе и свакако бројке треба, не да нас плаше, али да нас забрињавају“, рекла је Величковић за Танјуг.
- (41) Ово сећање нема *цену*.
- (42) Кипарским Грцима, насупротив, тих дана као кост у грлу стоји *горко* сећање на упад стране војске, чији је гарнизон од 30.000 војника и данас присутан на острву.
- (43) Народни музеј у Аранђеловцу *оживео* је и сећање на уметника који је био најутицајнији у изградњи културне политике града под Букуљом [...].
- (44) Дарко Танасковић је нагласио да појединац може да учини много да сећање на страхоте попут јасеновачке *настави да живи* и да *опомиње*.
- (45) „Он је био суверен интерпретацији и тако ће остати трајно *уписан* у наше колективно сећање“, казао је Карл.
- (46) Толико је ментално напорно да у глави *носимо листу* са задацима које треба да обавимо [...].
- (47) На тај начин се издваја суштина, стварају се визуелне *мане*, које ће се лакше активирати на контролном или на испиту [...].
- (48) Те слике су ми се *урезале* у главу.
- (49) Узрок деменције и даље остаје непознат, али се повећавају докази да се памћење на неки начин *брише* из мозга.

Чести су примери (попут 43-44) у којима је домен ЕНТИТЕТ спецификован као ЖИВО БИЋЕ, с тим да се у први план истиче живљење као основно својство, које се потом преноси на сећање. На основу тог пресликавања, задржавање догађаја у свести изједначава се са својством „бити жив“. Тако је, рецимо, у случају примера (44) домен ЖИВО БИЋЕ конкретизован као ЧОВЕК.

Примере 39 и 46-50 нарочито одликује искуствена мотивисаност с обзиром на то да бележење догађаја има за циљ очување проживљеног јер представља вид документовања прошлих догађаја. Сходно томе, доживљаји се унутар ума метафорички могу *бележити* и *брисати* (39), што потврђује претходно изнету тврдњу о поимању памћења као процеса остављања трагова. Уколико памћење поистоветимо са записивањем (45), брисање се јавља као адекватни вид поимања супротног процеса, односно заборављања (39; 49). Ипак, у корпусима су забележени још неки од начина метафоричке репрезентације заборављања или отежаног памћења, попут:

E:

- (50) This is of course true, but in China the cultural dislocation is greater, and the *barriers* to memory are higher.

C:

- (51) Све је то део одрастања и сазревања, и савлада се, али ако неко има страх или из ко зна ког разлога „*кочнице*“ у памћењу, требало би да „*вежба*“ примену

одређених техника и послуша савете стручњака.

- (52) „Ако људи науче да пишу, *усадиће* заборав у своје душе“, каже се у Федри, „више неће користити меморију јер ће се ослањати на оно што је записано.”
- (53) Уз то, оно на чему Димић најчвршће могуће истрајава, јесте да се о универзитету може говорити само ако не *изгубимо из вида* да је увек већ реч о живој, делатној и делотворној идеји [...].

У примеру 50 отежано памћење реализовано је језички путем лексеме *баријера*, будући да је један од учесталих начина разумевања потешкоћа које се јављају приликом разних менталних активности управо њихово изједначавање са физичким препрекама на путу (Јаневска 2022).. Употребљена именица израз је метафора ПАМЋЕЊЕ ЈЕ ПУТОВАЊЕ чија је импликација ЗАБОРАВЉАЊЕ/ОТЕЖАНО ПАМЋЕЊЕ ЈЕ НАИЛАЗЕЊЕ НА ПРЕПРЕКЕ НА ПУТУ. Иста метафора (ПАМЋЕЊЕ ЈЕ ПУТОВАЊЕ) препознаје се и у примеру на српском језику (51), где се отежано памћење наговештава изразом *кочнице*. Други вид репрезентације процеса заборављања који смо забележили представља резултат општије појмовне метафоре ЗАБОРАВ ЈЕ ЕНТИТЕТ која посредује у стварању специфичних метафора ЗАБОРАВ ЈЕ СЕМЕ и ЗАБОРАВЉАЊЕ ЈЕ САЂЕЊЕ (пример 52) које припадају домену БИЉКА. Овакво виђење заборављања асоцира на постепени развој самог процеса. Битно је напоменути да у нашем корпусу енглеских новина нисмо наишли на сличан пример. Заправо, лексема *семе* се у енглеском језику јавља учесталије у склопу фразе *sow/plant the seeds of doubt*¹⁵. Са друге стране, пример 53 може се довести у везу са метафором ОКО УМА (енгл. *the mind's eye* МЕНТАРНО) која упућује на доминантни појмовни оквир у коме је била „заточена“ читава западњачка епистемологија (DŽONSON 2017: 168). Ова метафора игра водећу улогу првенствено при концептуализацији процеса опажања, с обзиром на то да се усмереност пажње на предмет који се опажа или о коме се говори изједначава са правцем у којем је усмерен поглед (LEJKOŃ, TARNER 1989: 151). У овом случају, израз *изгубити из вида* може се довести у везу са метафором ОКО УМА која служи за поимање супротног процеса.

Закључак

На основу наше анализе метафора памћења могуће је изнети неколико запажања која могу бити од користи будућим когнитивнолингвистичким истраживањима. Најпре, како је један од циљева рада био пописати изворне домене који структуришу когнитивни процес памћења, испитивање језичких израза указало је на присуство домена који су једнако продуктивни у посматраним језицима, те преглед општих појмовних метафора које наводимо у табеларном приказу важи како за српски тако и за енглески језик. Као што је претходно напоменуто, изузетак представља домен БИЉКА за који је забележени пример појмовне метафоре специфичног нивоа уочен само у корпусу српског језика.

15 <https://www.macmillandictionary.com/dictionary/british/sow-plant-the-seeds-of-something>

Табела 1. Преглед забележених појмовних метафора које структуришу домен памћења у енглеском и српском језику

Изворни домен			Циљни домен		Појмовна метафора генеричког нивоа		Појмовна метафора специфичног нивоа	
садржалац	човек				човек је садржалац за психолошке ентитете		памћење је складиштење	
					психолошки ентитети су садржани објекти		памћење је поседовање	
			ум глава/мозак		ум /глава/ мозак је садржалац	складиште	способност памћења је капацитет садржалаца	
						палата	присећање је улазак идеја-предмета у ум	
						библиотека	присећање је призивање доживљаја у ум	
			меморија	памћење	памћење је садржалац		памћење је поседовање	
					памћење је складиштење			
				сећање	сећање је садржалац			
					сећање је садржани објекат (материја)		сећање је гас заборавити је изветрити	
			заборав		заборав је садржалац		заборављање је истискивање садржаја из садрживача	
заборав је доле		заборавити је пасти						
				заборавити је потонути				
ентитет	предмет	машина	човек		човек је машина		ум је компјутер	памћење је кодирање
								памћење је меморисање
		запис	памћење		памћење је бележење		памћење је записивање	сећање је записана реч
					заборављање је брисање			
	живо биће	човек	меморија		меморија је живо биће		сећање је дух	сећање је прогоњење
							сећање је живљење	
		биљка*	заборављање		заборав је биљка		заборав је семе заборављање је сађење	
вид		памћење		памћење је визуелно опажање		заборавити је изгубити из вида		
физичка активност/ контрола		ментална активност/контрола		ментална активност/ контрола је физичка активност/контрола		памтити је држати у шаци		
				памћење је руковање предметима		заборављање је измицање сећања из шаке		
кретање	путовање	памћење		памћење је кретање		отежано памћење је наилажење на препреке на путу		

Приказ указује на то да „минимални сценарио памћења“, сачињен од Просторних метафора заснованих на доменима САДРЖАТЕЉ (појмовна метафора МЕНТАЛНИ ПРОСТОР ЈЕ ФИЗИЧКИ ПРОСТОР) и ЕНТИТЕТ (појмовна метафора ПСИХОЛОШКИ ЕНТИТЕТИ СУ САДРЖАНИ ОБЈЕКТИ), још увек један од водећих начина на који се говори о памћењу. На то указује већи број, најпре специфичних, појмовних метафора, не само у енглеском, већ и у српском језику. Међутим, како би се то са сигурношћу могло трвдити, потребно је у будућности резултате сагледати и квантитативно.

Иако су наши налази у овом погледу у складу са резултатима ранијих истраживања, уочили смо да се памћење може појмити путем домена искуства на које нисмо наишли прегледом постојеће литературе. Односно, примећујемо да су у досадашњим студијама превасходно били истакнути домени који конкретизују памћење тако што поистовећују психолошке ентитете са предметима, који се потом могу *поседовати, чувати, држати у шаци, складиштити*, или могу постати видљиви тако што ће се *забележити* на разне начине (на воштаној плочи, траци, папиру и слично). У првом случају, намеће се општа појмовна метафора ЧОВЕК ЈЕ САДРЖАТЕЉ ЗА ПСИХОЛОШКЕ ЕНТИТЕТЕ, па се памћење разумева као чување тих ентитета/предмета зарад касније употребе. У другом случају, наглашен је управо чин остављања трагова, што је у складу са савременим тумачењима памћења у психологији (в. ROT 2004). Насупрот доминантном сценариу, у корпусима су се издвојили и домени ЖИВО БИЋЕ (ЧОВЕК и БИЉКА), ВИД, КРЕТАЊЕ и ФИЗИЧКА КОНТРОЛА. Иако је анализирани узорак мали, ови налази од великог су значаја јер сугеришу да је домен ПАМЋЕЊЕ нешто разноврснији него што је то раније сматрано. Према томе, сматрамо да би се његово свођење искључиво на домен САДРЖАТЕЉ и метафору ПАМЋЕЊЕ ЈЕ СКЛАДИШТЕЊЕ могло одразити на разумевање овог домена, најпре због чињенице да су други забележени домени такође продуктивни при концептуализацији других виших когнитивних процеса (рецимо суђења, расуђивања, одлучивања, или решавања проблемских ситуација) (Јаневска 2022). Стога је њихова идентификација важна када је реч о међуодносу виших когнитивних функција, па и о интелектуалном домену уопште.

Још једно занимљиво запажање односи се на сам однос процеса памћења и заборављања. Уочили смо да, у случају одређених метафора, поимање једног апстрактног појма (рецимо, памћења) које полази од одређеног изворног домена изазива концептуализацију супротног појма (заборављања). Тако добијамо супротне метафоре: ПАМТИТИ ЈЕ ДРЖАТИ У ШАЦИ/ЗАБОРАВЉАЊЕ ЈЕ ИЗМИЦАЊЕ СЕЋАЊА ИЗ ШАКЕ, ПАМЋЕЊЕ ЈЕ ЗАПИСИВАЊЕ/ЗАБОРАВЉАЊЕ ЈЕ БРИСАЊЕ, ПРИСЕЋАЊЕ ЈЕ УЛАЗАК ИДЕЈА-ПРЕДМЕТА У УМ/ЗАБОРАВЉАЊЕ ЈЕ ИСТИСКИВАЊЕ САДРЖАЈА ИЗ САДРЖИВАЧА. Уз то, наишли смо на комбинације метафора памћења са другим доменима искуства, као што је време, који нису директно повезани са когницијом.

Забележене сличности између два језика у случају метафора памћења указују на постојање истих народних теорија у културама српског и енглеског језика, барем када говоримо о метафорама генеричког нивоа. До истих сазнања дошло се и у другим контрастивним студијама (в. RADIĆ-BOJANIĆ, SILAŠKI 2012:

36; KLIKOVAC 2004: 39). Ипак, упркос чињеници да се, како постојећа контрастивна истраживања често наводе, разлике уочавају на нивоу језичких реализација, не треба искључити могућност да обимнији корпус може указати на постојање метафора које су специфичне за дати језик. Оваквим питањима позабавићемо се у нашем будућем истраживању интелектуалног домена на знатно већем корпусу.

Цитирана литература

- BOGETIĆ, BROČIĆ, RASULIĆ 2019: BOGETIĆ, Ksenija, BROČIĆ, Andrijana, RASULIĆ, Katarina. „Linguistic Metaphor Identification in Serbian”. *Metaphor Identification in Multiple Languages: MIPVU Around the World* (2019): 203-226.
- ČARTERIS-BLEK 2004: CHARTERIS-BLACK, Jonathan. *Corpus Approaches to Critical Metaphor Analysis*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004.
- DŽONSON 1987: JOHNSON, Mark. *The body in the mind*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1987.
- DŽONSON 2008: JOHNSON, Mark. „Philosophy’s debt to metaphor”. In Raymond W. Gibbs, Jr. (ed.). *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*. New York: Cambridge University Press. (2008): 39-52.
- DŽONSON 2017: JOHNSON, Mark. *Embodied mind, meaning, and reason: how our bodies give rise to understanding*. Chicago: The University of Chicago Press, 2017.
- FOKONIJE, TARNER 2008: FAUCONNIER, Gilles, TURNER, Mark. „Rethinking metaphor”. In R. W. Gibbs, Jr. (ed.). *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press. (2008): 53-66.
- GOUTLI 2007: GOATLY Andrew. *Washing the Brain – Metaphor and Hidden Ideology*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2007.
- GRUJIĆ 2014: GRUJIĆ, Tatjana. „Metaforička konceptualizacija domena društvene organizacije I čoveka pomoću izvornog domena mašine”. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*. LVII/1. Novi Sad: Matica srpska (2014): 199-214. [orig.] ГРУЈИЋ 2014: ГРУЈИЋ, Татјана. „Метафоријчка концептуализација домена друштвене организације и човека помоћу изворног домена машине”. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. LVII/1, 2014, стр. 199-214, Нови Сад.
- GRUJIĆ 2018: GRUJIĆ, Tatjana. *Pojmovne metafore zasnovane na izvornom domenu mašine u engleskom i srpskom jeziku*. Beograd: Filološki fakultet, 2018. [orig.] ГРУЈИЋ, Татјана. *Појмовне метафоре засноване на изворном домену машине у енглеском и српском језику*. Београд: Филолошки факултет, 2018.
- JANEVSKA 2022: JANEVSKA, Tamara. Conceptualizing reasoning, problem-solving, and decision-making in Serbian and English. *Anali filološkog fakulteta*. XXXIV (2). Beograd: Filološki fakultet. (2022): 41-57.
- JEKEL 1995: JÄKEL, Olaf. The metaphorical conception of mind: “Mental activity is manipulation”. In J. R. Taylor and R. E. MacLaury (eds.). *Language and the Cognitive Construal of the World*. Berlin: Mouton de Gruyter. (1995): 197-229.
- JOVANOVIĆ 2014: JOVANOVIĆ, Jovana. „Kognitivnolingvistička analiza frazeologizama s komponentom glava u srpskom jeziku”. *Naš Jezik*. Knjiga XLV. Sv. 3-4. Institut za srpski jezik SANU. (2014): 69-89. [orig.] ЈОВАНОВИЋ, Јована. „Когнитивнолингвистичка анализа фразеологизама с компонентом глава у српском језику”. *Наш језик*. Књига XLV. Св. 3-4. Институт за српски језик САНУ. (2014): 69-89.
- KEVEČEŠ 2010: KÖVECSES, Zoltán. *Metaphor: A Practical Introduction*. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press, 2010.

- KLIKOVAC 2004: KLIKOVAC, Duška. *Metafore u mišljenju i jeziku*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2004.
- LEJKOF, TARNER 1989: LAKOFF, George, TURNER, Mark. *More than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor*. Chicago and London: University of Chicago Press, 1989.
- LEJKOF, ESPENSON, ŠVARC 1991: LAKOFF, George, ESPENSON, Jane, SCHWARTZ, Alan. *Master Metaphor List*. Second Edition. Berkeley: University of California at Berkeley, 1991.
- LEJKOF, DŽONSON 1999: LAKOFF, George and JOHNSON, Mark. *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and its Challenge to Western Thought*. New York: Basic Books, 1999.
- LEJKOF, DŽONSON 2003: LAKOFF, George, JOHNSON, Mark. *Metaphors We Live By*. Chicago and London: University of Chicago Press, 2003 [1980].
- LEJKOF 2009: LAKOFF, George. *The Political Mind: A Cognitive Scientist's Guide to Your Brain and Its Politics*. London: Penguin Books, 2009.
- PRAGLEDŽAZ 2007: PRAGGLEJAZ. „MIP: A Method for identifying metaphorically used words in discourse”. *Metaphor and Symbol*. 22 (1). (2007): 1-39.
- RADIĆ-BOJANIĆ, SILAŠKI 2012: RADIĆ-BOJANIĆ, Biljana, SILAŠKI, Nadežda. „Metaphoric and Metonymic Conceptualizations of the Head – A Dictionary-based Contrastive Analysis of English and Serbian”. *Facta Universitatis: Linguistics and Literature*. Vol. 10. No 1. (2012): 29 –39.
- RASULIĆ, MIŠKOVIĆ-LUKOVIĆ 2021: RASULIĆ, Katarina, MIŠKOVIĆ-LUKOVIĆ, Mirjana. „Šta spaja a šta razdvaja kognitivnolingvistički i kognitivnopragmatički pristup metafori?” *Lipar*, časopis za književnost, jezik, umetnost i kulturu. God. XXI/ Br. 72. (2021): 11-45. [orig.] РАСУЛИЋ, Катарина, МИШКОВИЋ-ЛУКОВИЋ, Мирјана. „Шта спаја а шта раздваја когнитивнолингвистички и конитивнопрагматички приступ метафори?” *Липар*, Часопис за књижевност, језик, уметност и културу. година XXI / број 72. (2021): 11-45.
- RODIGER 1980: ROEDIGER, Henry. „Memory metaphors in cognitive psychology”. *Memory & Cognition*. Vol. 8 (3). Psychonomic Society Inc. (1980): 231-246.
- ROT 2004: ROT, Nikola. *Opšta psihologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2004.
- STEN I dr. 2020: STEEN, G. J., DORST, A. G., HERRMANN, J. B., KAAL, A. A., KRENNMAYR, T., & PASMA, T. *A method for linguistic metaphor identification: From MIP to MIPVU*. Amsterdam: John Benjamins, 2010.
- SVITSER 1990: SWEETSER, Eve. „Mind-as-Body Metaphor”. *From Etymology to Pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*. Cambridge: Cambridge University Press. (1990): 28-32.

Извори

- BLEKBURN, 1996: BLACKBURN, Simon. *The Oxford Dictionary of Philosophy*. Oxford: Oxford University Press, 1996.
- LEJSI 2005: LACEY, Alan. *A Dictionary of Philosophy* – 3rd ed. London: Routledge & Kegan Paul Ltd, 2005.
- MACUMOTO 2009: MATSUMOTO, David. *The Cambridge Dictionary of Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- RSJ 2011: *Rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad: Matica Srpska, 2011. [orig.] PCJ 2011: *Речник српскога језика*. Нови Сад: Матица српска, 2011.
- VANDENBOS 2015: VANDENBOS, Gary. *APA Dictionary of Psychology*. Washington: American Psychological Association, 2015.

Tamara N. Janevska

CONCEPTUALIZING MEMORY IN ENGLISH AND SERBIAN

Summary

The present paper reports on the findings regarding the metaphorical conceptualization of MEMORY as one of the higher mental processes that comprise the mind. The research is grounded in Conceptual Metaphor Theory, and the data is compiled from Serbian and English newspapers. By analyzing the metaphorical linguistic expressions, we seek to: a) determine the scope of source domains that structure the given cognitive process, b) formulate the underlying conceptual metaphors, and c) compare the results between the two languages in order to test the universality of MEMORY metaphors. We hope that such approach would highlight the way speakers of each language conceptualize this domain. We have managed to identify several source domains and conceptual metaphors that have been overlooked in previous studies, which indicates that the dominant “minimal memory scenario”, which was believed to be comprised primarily of the SPATIAL STORAGE and SEARCH metaphors, is but one way of understanding memory.

Keywords: cognition, higher cognitive processes, Conceptual Metaphor Theory, memory, Serbian, English

Јелена В. Бадовинац*

Универзитет у Новом Саду

Филозофски факултет

Одсек за италијанске и ибероамеричке студије

Александра Р. Блатешић

Универзитет у Новом Саду

Филозофски факултет

Одсек за италијанске и ибероамеричке студије

ИЗАЗОВИ У ПРЕВОЂЕЊУ ФРАЗЕОЛОГИЗАМА ИЗ ИТАЛИЈАНСКОГ ЈЕЗИКА НА СРПСКИ ЈЕЗИК: ФРАЗЕОЛОГИЗМИ СА ИМЕНИЦАМА КОЈЕ ОЗНАЧАВАЈУ АРХИТЕКТОНСКЕ ОБЈЕКТЕ И ЊИХОВЕ ДЕЛОВЕ

У овом раду осврнућемо се на теоријске погледе на превођење у ширем смислу, али посебну пажњу ћемо посветити превођењу фразеологизама, које није једноставно пренети у други језик због њихове јединствене форме и значења. Основни циљ нашег истраживања јесте утврђивање најзаступљенијег степена преводачке еквиваленције при трансферу одабраних италијанских фразема на српски језик (потпуна, делимична или нулта еквиваленција). Истраживачки корпус за овај рад чине италијански фразеолошки изрази у чијем саставу се налазе именице које могу означавати резиденцијалне, али и архитектонске објекте друге намене (*negozio*/радња, *chiesa*/црква, *museo*/музеј, итд.) које смо ексцерпирали из савремених општих и фразеолошких речника италијанског језика. У истраживање смо уврстили и фразеологизме у којима једна од саставница означава засебне просторе поменутих објеката, као и одређене елементе који су у саставу њихових конструкција. Фокусирали смо се на поређење њихових језичких структура у изворном (италијанском) и циљном (српском) језику, проблематику еквиваленције, евентуалну непреводивост, као и незаобилазан социокултуролошки утицај приликом трансфера из једног у други језик.

Кључне речи: италијански језик, српски језик, превођење, еквиваленција, фразеологизми, архитектура

1. Увод

Превोђење представља претварање првобитно изражене поруке једним језиком у „једнако вредну поруку изражену другим језиком” (IVIR 1985: 11). С обзиром на то да преношење истоветне поруке из једног у други језик представља врло сложен задатак који захтева потпуно разумевање језичких структура на синтаксичком и семантичком плану, поред језичких потребно је користити и ванјезичка зна-

* jelena.badovinac@ff.uns.ac.rs

ња, чиме читав процес поприма интердисциплинарни карактер.

Појединачне лексеме у многим језицима неретко могу бити вишезначне, те је током превођења потребно обратити посебну пажњу на њихова секундарна значења, као и на њихову употребу са другим лексемама. Тако повезане оне творе јаке семантичке и синтаксичке везе, колокације, идиоматске, односно фразеолошке изразе који због своје семантичке непрозирности могу још више отежати превођење. Управо семантичке везе, енциклопедијска знања, те синтаксичке компатибилности утичу на идиосинкратичке комбинације лексичких елемената (LONGBARDI 2018:15).

Фразеологизми, којима се бавимо у овом раду представљају „редован, а понекад и систематски спој најмање две лексеме, а често више њих, како семантичких тако и функцијских, по правилу унутар одређене синтагме или реченице [...] (PRĆIĆ 2016: 158). Другим речима, фразеолошки изрази састоје се од најмање две речи и представљају фиксне језичке јединице чије се значење одређује само на основу целине. То јединствено значење се у литератури назива глобалним или општим значењем (MRŠEVIĆ-RADOVIĆ 1987: 13), а оно омогућава да се фразеологизам третира као јединствена јединица са јединственом синтаксичком функцијом (DRAGIĆEVIĆ 2007: 24).

Са друге стране, поред проналажења адекватних језичких јединица у циљном језику, у превођење је нужно укључити и однос који се јавља између разних језичких елемената и контекста у коме се они користе. Значајан је утицај друштвене и културолошке позадине у којој се користи писани или вербални израз, те га је неопходно приказати при његовом трансферу на други језик.

Према савременим теоријама о језику превођење је комуникацијски процес „у коме је главни акценат на значењу саме поруке, уз уважавање контекста и структуре језика на који се преводи” (KATIĆ, NOVAKOV 2018: 1). Преводац располаже знањима која је стекао искуством или учењем, а која су дуготрајно уписана у његову меморију „у облику језичких компетенција, менталних слика, искустава, емоција, опште културе, теоријских и практичних, мање или више стручних знања” (VIDIĆ 2013: 110). Овим знањима неопходно је додати и евентуално нова знања до којих преводац долази слушањем или читањем текста који треба да преведе. Тек након повезивања когнитивног „пртљага”, који преводац већ поседује, и когнитивног контекста тј. знања која потичу из новог контекста, долази до разумевања текста (VIDIĆ 2013: 111). Да би се дошло до ваљаног превода, неопходно је да преводац познаје цео спектар различитих начина и могућности превођења (HLEBEC 2009: 5).

У зависности од врсте текста преводац одабира најадекватнију методу како би иста порука која стиже до примаоца на изворном језику била пренета другом адресату у циљном језику. Њумарк (1988: 45–47) истиче да међу многобројним методама – превођење реч по реч, верно превођење, комуникативно, семантичко, слободно, идиоматско превођење и адаптација – једино семантичко и комуникативно превођење испуњавају два основна циља, односно тачност и економичност. Правећи разлику између метода и поступака у превођењу, Њумарк (1988: 81) наглашава да се преводачке методе односе на целе текстове, док се код мањих језичких јединица или реченица примењују преводачки поступци. Још половином прошлог

века француски теоретичари Винеј и Дарбелне навели су термин „преводиљачки поступак” под којим подразумевају деловање на три језичка нивоа: лексичком, морфосинтаксичком и семантичком (BARDAJI 2009: 162).

У транслатологији је у готово свим покушајима објашњавања превођења истицао појам, уједно и термин „еквивалентност”, који је и данас у средишту пажње. Еквивалентност можемо схватити као однос између ствари и констелација у објективној реалности, односно у нашој свести, који се заснива на трочланој релацији у форми ‘X је еквивалентно Y у погледу Z’ (ĐUROVIĆ 2009: 127). Процес превођења се у основи своди на успостављање преводне еквиваленције у процесу анализе и разумевања текста на полазном језику и његово обликовање на циљном језику.

У овом раду намера нам је да нагласимо изразиту комплексност трансфера фразеологизама из изворног (италијанског) у циљни језик (српски) на примеру фразеологизама чији саставни део чине именице које представљају разнолике архитектонске објекте, као и посебне просторе поменутих објеката, али и одређене елементе који могу бити део њихових конструкција. Односи еквивалентности код фразеологизама су комплекснији него код једноставних лексема, те ће главни циљ нашег истраживања представљати утврђивање степена еквивалентности анализираних италијанских фразеологизама у односу на српски језик (потпуна, делимична или нулта еквивалентност). Премда италијански и српски језик потичу из индоевропских језика, они припадају различитим језичким групама (романских и словенских језика), те се њихове језичке структуре умногоме разликују. Ове разлике уочавају се и код фразеологизама, те је наша претпоставка да одређени део примера неће наићи на подударање у циљном језику.

Истраживање смо вршили на корпусу једнојезичних, двојезичних општих речника савременог италијанског језика, али и посебних фразеолошких речника како италијанског тако и српског језика. Будући да култура сваке говорне заједнице у великој мери детерминише употребу њеног језика, осврнућемо се и на релевантност познавања културних образаца у оба језика које је нужно укључити у превођење. Имајући на уму постављени циљ истраживања, у оквиру теорија и методологија превођења испитаћемо појам преводиљачке еквиваленције, уопштено и код фразеологизама, као и начине на које се она може постићи. У практичном делу рада – анализи корпуса – табеларно ћемо приказати предметне фразеологизме из италијанског језика за које ћемо дати адекватан превод на српски. Наведене примере ћемо делити према три степена постизања еквивалентности (потпуна, делимична и нулта еквиваленција). У случајевима недостатка фразеолошког еквивалента, применићемо неке од преводиљачких техника и поступака приказаних у другом одељку (Теоријско-методолошки оквир). На основу добијених квантитативних резултата доћи ћемо до закључка о најзаступљенијем облику еквиваленције на примерима из датог корпуса.

2. Теоријско-методолошки оквир

Лингвистички поступак који подразумева систематско проучавање и поређење два или више језика назива се контрастивном анализом (STANKOVIĆ 2013: 381). Ова врста анализе изузетно је значајна будући да доприноси уочавању сличности и разлика у структури и употреби посматраних језика, те побољшава квалитет преведене поруке са једног на други језик. Пре преласка на контрастирање два језика, неопходно је приступити решавању компарабилности које Ђорђевић (2002: 53) поставља на три начина:

- 1) Семантички, односно значењски критеријуми представљају основу за утврђивање компарабилности, те се компарабилним појавама двају језика смаatraју оне које су значењски приближно једнаке, тј. еквивалентне;
- 2) Семантички и формални, односно граматички критеријуми представљају основу за утврђивање компарабилности, те се говори о кореспондентима;
- 3) Компарабилност представља утврђивање онога шта се у у посматраним језицима тумачи као еквивалент, а шта као контраст.

Имајући на уму могуће односе између лексема које чине одређени фразеологизам, примећује се најчешће постојање три типа односа: 1. лексичка кореспонденција (све лексеме су присутне у оба језика и имају иста значења); 2. лексичка блискост (иако суштински различите, лексеме су блиске по значењу); 3. лексичка различитост (лексеме се умногоме разликују у посматраним језицима) (JANIĆ, STAMENKOVIĆ 2022: 196).

2.1. Преводилачка еквиваленција и пренос фразема из изворног у циљни језик

Уопштено говорећи, од половине прошлог века, па до данас, много се расправљало о појму преводилачке еквиваленције, али теоретичари нису успели да ускладе ставове према овом појму. Ђорђевић (2010: 36) подсећа да је један део теоретичара превођење одређивао као еквивалентан однос међу језицима, и то на различитим нивоима – фонолошком, морфолошком, синтактичком, семантичком и прагматичком. Јасно је да различити језици на различит начин изражавају стварност, те међу собом наилазе на многобројна непоклапања на лексичком, синтаксичком и морфолошком нивоу. Уколико томе додамо и бројне неподударности у културолошким аспектима који карактеришу понаособ сваку друштвену заједницу, па тиме и језик којим она говори, постаје још очигледније колико је тешко постићи складну преводилачку еквиваленцију.

Међу теоретичарима који су еквиваленцију сматрали саставним делом превођења истиче се Бејкер (1992: 5), која у уџбенику о превођењу *In other words* (срп. *Другим речима*) нуди занимљиву поделу на неколико нивоа: 1. еквиваленција на нивоу речи, 2. еквиваленција изван нивоа речи, 3. граматичка еквиваленција, 4. текстуална и 5. прагматичка еквиваленција. С обзиром на то да се у овом делу рада бавимо преносом фразема из изворног у циљни језик, највише ћемо посматрати еквиваленцију изван нивоа речи у које се убрајају фразеологизми. Према уверењима која износи Бејкер (1992: 65), главни проблеми у превођењу идиома везују се

за способност препознавања и правилног тумачења ових израза, те представљање различитих аспеката значења које одређени фразеологизми треба да пренесу у циљни језик. Анализирајући ово питање, Мона Бејкер (1992: 68–71) износи да се еквиваленција при преводу може постићи уколико у циљном језику пронађемо семантички истоветни фразеологизам другачијег лексичког састава, лексички сличан фразеологизам (који може имати различиту примену у изворном и циљном језику) или пак израз који се може користити у дословном, али и у пренесеном значењу. Указујући на неуједначеност у употреби фразеолошких израза у различитим језицима, наглашава да се при преводу фразема од преводиоца захтевају прецизност и посебна сензитивност на реторичке нијансе у језику.

Можемо разликовати неколико типова еквивалентности на основу три критеријума: 1. контекста и функције (системска, лексикографска и преводна еквивалентност), 2. степена (потпуна, делимична и нулта еквивалентност) и 3. узајамности (симетрична и асиметрична еквивалентност) (KOSTIĆ-TOMOVIĆ 2017: 65). Пошто ћемо се у овом раду бавити степеном еквивалентности који постоји између италијанских и српских фразеологизама или превода, објаснићемо сваки од степена еквивалентности. До потпуне (апсолутне) еквиваленције долази када се у потпуности оствари поклапање на лексичком, семантичком и формалном нивоу (у оквиру постојећих категорија у оба језика), а највећи број оваквих фразеологизама проистиче из садржаја и представа који су заједнички великом броју језичких и културних заједница, или су засновани на општељудским односима и искуству. Делимична (парцијална) еквиваленција подразумева еквиваленте који се не подударaju у потпуности по значењу, комбинаторици или прагматичким средствима, док нулта еквиваленција подразумева потпуни изостанак еквивалента на циљном језику (KOSTIĆ-TOMOVIĆ 2017: 73). Она је честа код лексема, често називаним и културно-лексичким уникатима, који означавају представе и предмете ограничене на једну културну и језичку заједницу. Међутим, они нису једини узроци нулте еквивалентности. Постоји мноштво речи карактеристичних за једну културну заједницу за које није могуће пронаћи еквивалент у другом језику. Реч је о културно означеним речима чије разумевање подразумева нужно познавање одређених социо-културних специфичности (TOMOVIĆ 2009: 200–201).

Када је реч о фразеологизмима, у случајевима потпуне или делимичне еквиваленције преводилац остаје вернији стилу употребљеном у изворном језику. Међутим, преводилац се суочава са потешкоћама које се „јављају када треба одредити да ли је неки превод адекватан, када је изворни фразем препричан уместо да је фразеолошки преведен” (LAZAREVIĆ 2009: 305). Иако сматрамо да превод не мора нужно бити идиоматичан, важно је пронаћи одговарајућу равнотежу између верности оригиналу, преношења адекватне семантичке поруке и постизања реторичког ефекта.

Италијанске фразеологизме је могуће превести проналажењем одговарајућег семантичког еквивалента, при чему неретко наилазимо на скраћивање или проширивање израза уз примену лексичке замене (итал. *a caval donato non si guarda in bocca* – срп. *поклону се у зубе не гледа*; итал. *essere come prezzemolo* – срп. *бити у свакој чорби мирођија*). Исто тако, постоје случајеви када у циљном језику проналазимо

еквивалент код којег се запажају мање преводачке трансформације попут морфолошке замене као код примера у италијанском *avere le mani d'oro* – *имати златне руке* (а не 'руке од злата') или опет лексичке замене (итал. *avere sulla punta della lingua* – досл. 'имати на врху језика', срп. *бити на врх језика*). До модификације лексичких елемената може доћи и у већој мери, те је неопходно поседовати релевантна знања из фразеолошког фонда у циљном језику како би се читаоцу понудио адекватан превод (итал. *essere al verde* – досл. 'бити на зеленом', срп. *бити без пребијене паре/бити шворц*, итал. *essere come il diavolo e l'acqua santa* – досл. 'бити као ђаво и света вода', срп. *бити као бог и шеширџија*). Иако је преводиоцу најлакше да преведе фразеологизме који су по свом лексичком, морфолошком и семантичком саставу истоветни у оба језика (итал. *cercare il pelo nell'uovo* – срп. *тражити длаку у јајету*; итал. *essere la pecora nera* – срп. *бити црна овца*), таквих примера у пракси нема много.

2.1.1. Нулта еквивалентност

Највећи изазов за преводиоца представљају примери нултог степена еквиваленције, те ћемо у овом одељку указати на потенцијалне технике и методе за премошћавање ове проблематике. Ивир (1985: 131) наводи да је устаљени израз нултог степена еквиваленције могуће превести и дословно, јер му понекад његово вишеструко понављање у циљном језику може донети статус фразеологизма. Таквих примера, насталих дословним превођењем и цитирањем из латинског језика, Библије, басни и сл., има много, јер чине заједничко паневропско лингвокултуролошко језгро. Стога је целокупан преводачки процес могуће сматрати значајним за зближавање двају језика, јер тада може доћи до преузимања одређених творевина из другог језика (JOVANOVIĆ 2013: 404).

При превођењу – па тако и при покушају да превазиђу проблем нулте системске и лексикографске еквивалентности – преводиоцима на располагању стоје разноврсне етаблиране преводачке технике и поступци: 1. адаптација (прилагођавање страних назива и имена правилима језика превода); 2. интегрално позајмљивање (преношење речи из изворника без измена, тј. с тзв. нултом адаптацијом); 3. калкирање (дословно превођење лексеме или вишечлане лексеме); 4. преводачке трансформације: 4.1. пермутација (замена места делова текста); 4.2. преводна замена: 4.2.1. морфолошка замена (нпр. промена врсте речи), 4.2.2. лексичка замена (конкретизација, генерализација, ублажавање и појачавање) и 4.2.3. синтаксичка замена (нпр. промена типа реченице); 4.3. одузимање (занемаривање неког елемента које нимало не утиче на смисао, 4.4. изостављање; 4.5. додавање; 5. антонимијско превођење (превођење уз помоћ негиране речи или израза супротног значења); 6. компензација (примена стилске особине изворника на неком другом месту у тексту); 7. описни превод; 8. превођење дефиницијом; 9. превођење аналогijом; 10. парфразирање (HLEBEC 2009: 8–55; KOSTIĆ-TOMOVIĆ 2014a: 27; KOSTIĆ-TOMOVIĆ 2014b: 21–41).

Неки од наведених поступака се у већој, а неки у мањој мери користе приликом превођења италијанских фразеологизама на српски језик. У највећем броју случајева дословно превођење појединачних речи не даје одговарајући семантички смисао. Ипак, дословном превођењу фразеологизма може се приступити када он

у семантичком погледу има дословно и пренесено значење (итал. *fare i primi passi* – срп. 1. *направити прве кораке*; 2. *стицати прва искуства*, нпр. у послу). Бројни су примери за које у циљном језику није могуће пронаћи преводни еквивалент са такође фразеолошким карактеристикама, те их је неопходно парафразирати. Тада је нужно користити дужу реченичну конструкцију којом се описно исказује значење употребљеног фразема (итал. *rigirare la frittata* – досл. ‘преврнути кајгану’, односно *приказати неку ствар у своју корист, а у супротности са реалношћу*).

Дакле, како би превод по својој структури, значењу и стилу одговарао изворном језику, преводилац треба пажљиво да одабере и примени одговарајући преводилачки поступак. Ипак, треба имати у виду да је најчешће неопходно комбиновати више поступака истовремено, како би читалац на адекватан начин могао перципира поруку која се из изворног преноси у циљни језик.

3. Културолошки аспекти превођења фразеологизама

Подразумева се да преводилац мора савршено владати језиком са ког преводи као и језиком на који преводи, али је важно нагласити и релевантност његових знања из области културе обе друштвене заједнице које се тим језицима служе. Значај тих знања се не сме занемарити, јер може довести до неадекватног превода, а самим тим и до нејасно пренесене поруке читаоцу на циљном језику.

Ивир (2003: 117) наглашава да је нужно да превођење буде „покушај да се премости јаз између две културе”, јер се језици и културе разликују. Премда сматра да су културолошка разматрања веома важна у процесу превођења и преводилачким студијама уопште, Харис (2011: 8) пак истиче да је могуће извршити језички трансфер без значајног културног трансфера, наводећи као пример превођење записника у канадском парламенту. Овај британско-канадски истраживач не сматра културни трансфер кључним за дефинисање превођења, већ наглашава да се овај процес спроводи, пре свега, путем трансфера између језикâ (HARIS 2011). Уколико шире сагледамо типове текста који могу бити предмет превођења, онда се свакако можемо сложити са чињеницом да понекад елементи културе немају утицај на превођење са изворног на циљни језик (нпр. код неких текстова/ изјава техничког или административног карактера).

Фразеологизми као директан израз културе и традиције једног народа, обилују метафоричним сликама карактеристичним за припаднике оне говорне заједнице који се њима користе. О овоме се највише говорило у оквиру когнитивне лингвистике (LEJKOF, DŽONSON 1980, 1998; GALEZE, LEJKOF 2005), која однос између човека и спољног света поставља као суштински за настанак језичких структура, те тако различите врсте метафора својим схематским сликама постају места за граматичке форме (DŽONSON 1987).

Поимања о свету који нас окружује садржана су управо у оваквим устаљеним изразима, те они представљају доказ неодвојивости културе и језика. Фразеолошки изрази представљају важан део културног наслеђа сваке говорне заједнице, те је ради њиховог квалитетног трансфера у други језик, поред језичких, потребно сагледати и бројне културне аспекте. Свака говорна заједница садржи елементе општег извора културе, заједничког у ширем региону, као што су то нпр. старогрчка и

римска култура у Европи, митолошки те хришћански извори, који су препознатљиви у више језика. Поред овог заједничког нуклеуса, говорне заједнице садрже и негују специфичне елементе који су одлика само те заједнице. Они представљају већи изазов за преводиоца, јер нису дословно нити концептуално преводиви, етнолошки су обојени и неретко врло фреквентни у употреби.

4. Анализа корпуса

Корпус нашег рада чине једнојезични и двојезични речници, општи и фразеолошки, из два испитивана језика – италијанског и српског. Основни предмет анализе, на којем ћемо приказати тешкоће са којима се може суочити преводилац, чине италијански фразеолошки изрази са именицама које означавају резиденцијалне, али и архитектонске објекте друге намене, као што су *casa/ кућа, negozio/ радња, chiesa/ црква, museo/ музеј*, итд. (Табела 1). У ову скупину израза уврстићемо и фразеологизме у којима једна од саставница означава засебне просторе поменутих објеката, као и одређене елементе који су у саставу њихових конструкција (Табела 2). Ради веће прегледности, истражене изразе смо приказали табеларно, а груписали смо их према лексемама које су њихов саставни део.

Примењујући поделу на три могућа степена постизања еквивалентности поменута у претходним поглављима, на издвојеним примерима приказаћемо случајеве потпуног и делимичног поклапања, али и примере за које циљни језик не нуди фразеолошки еквивалент, већ је неопходно приступити њиховом парафразирању или неком другом преводилачком методу.

Табела 1. Резиденцијални и архитектонски објекти

Лексема	<i>bottega</i> – 1) <i>радња, дућан</i>	Еквиваленција
	2) <i>сликарска радионица (у средњем веку)</i>	
1. <i>andare a bottega</i> – досл. 'ићи у радњу, ићи на посао'		НЕ
2. <i>avere la bottega aperta</i> – досл. 'имати радњу отворену', (шаљ.) <i>имати отворену радњу (тј. панталоне)</i>		ПЕ
3. <i>chiudere bottega</i> – досл. 'затворити радњу, ставити кључ у браву'		ДЕ
4. <i>essere tutto casa e bottega</i> – досл. 'бити сав кућа и радња, бити посвећен само породици и послу'		НЕ
Лексема	<i>caprella</i> –	Еквиваленција
	1) <i>капела, црквица</i> , 2) <i>скуп певача и свирача у цркви</i>	
5. <i>fare una caprella</i> – досл. 'правити капелу, забрљати нешто, урадити нешто неприкладно'		НЕ
Лексема	<i>casa</i> – <i>кућа, дом</i>	Еквиваленција ¹
6. <i>a casa del diavolo</i> – досл. 'у кући ђавола', <i>далеко, на недоступном и ружном месту</i>		НЕ
7. <i>chiudersi in casa</i> – <i>затворити се у кућу, изоловати се</i>		ПЕ
8. <i>essere a casa di Pietro</i> – досл. 'бити у кући Пјетра, бити у затвору. Овај израз потиче од једног семантички врло блиског наведеном "a casa di Pietro dove son le finestre senza vetro", досл. 'у кући Пјетра, где су прозори без стакла', такође са значењем <i>бити у затвору</i> (KVARTU, ROSI 2018: 78).		НЕ
9. <i>essere casa e chiesa</i> – досл. 'бити кућа и црква', <i>бити сав побожан и породичан</i>		НЕ

10. <i>essere a casa propria</i> – бити као код своје куће	ПЕ
11. <i>fare gli onori di casa</i> – досл. 'чинити почасти куће', дочекати госте и провести их кроз кућу	НЕ
12. <i>giocare in casa</i> – досл. 'играти у кући', играти на свом терену (у спорту)	ДЕ
13. <i>giocare fuori casa</i> – досл. 'играти ван куће', играти у гостима	ДЕ
14. <i>mettere su casa</i> – досл. 'ставити горе кућу, засновати породицу	НЕ
15. <i>riportare la pelle a casa</i> – досл. 'вратити кожу кући', сачувати живу главу	ДЕ
16. <i>stare/abitare/andare a casa di Dio</i> – бити/ становати/ ићи далеко, Богу иза ногу	ДЕ
17. <i>tenere la lingua a casa</i> – досл. 'држати језик код куће', држати језик за зубима, не говорити	ДЕ
18. <i>tenere le mani a casa</i> – досл. 'држати руке код куће', држати руке к себи, не дирати некога или нешто	ДЕ
Лексема castello – 1) замак; дворца, 2) утврђени град; тврђава	Еквиваленција
19. <i>fare castelli in aria</i> – досл. 'правити дворце у ваздуху', градити куле у ваздуху	ДЕ
20. <i>fare castelli in Spagna</i> – досл. 'правити дворце у Шпанији', варијанта је претходног итал. израза; срп. <i>градити куле у ваздуху, фиг. правити преамбициозне, неоствариве планове</i> . У овом фразеологизму упадљива је културолошко-историјска разлика између италијанске и српске говорне заједнице. Наиме, у време Мавара на Пиринејском полуострву Шпанија је за Италијане представљала митско, богато и раскошно место, које им је било недостижно, те је овом представом мотивисан италијански израз. У српској култури, ваздух је симбол нечега испразног, што не пружа ништа конкретно и од чега се не може живети, те је у српском фразеологизму употребљен управо тај појам за постизање истог значења.	ДЕ
21. <i>mettere in castello</i> – досл. 'ставити у замак', напунити стомак	ДЕ
Лексема chiesa – црква	Еквиваленција
22. <i>chiese del silenzio</i> – досл. 'цркве тишине', општи назив за хришћане из комунистичких земаља у којима је донедавно било забрањено практиковање вере. Овај израз је ушао у италијански језик након Другог светског рата, за време комунизма (KVARTU, ROSI 2018: 90), те осликава и разлике између западног и једног дела источног хришћанства.	НЕ
23. <i>essere molto di chiesa</i> – досл. 'бити много од цркве', бити активан практикант у некој верској заједници	НЕ
Лексема museo – музеј	Еквиваленција
24. <i>essere roba/ pezzo da museo</i> – досл. 'бити роба/ комад за музеј', стара, превазиђена ствар или особа са застарелим погледима на свет	НЕ
Лексема osteria – кафана, гостиионица; крчма	Еквиваленција
25. <i>fermarsi alla prima osteria</i> – досл. 'стати у првој крчми', задовољити се првим решењем на које се наиђе. Популарни српски жаргонски фразеологизам „реаговати на прву лопту” би могао бити једно од решења, уколико то контекст дозвољава и уколико промена регистра не смета. Наиме, „osteria” на италијанском представља место за окупљање и ноћење које евоцира на традицију и старину, док је српски фразеологизам мотивисан елементима спорта, те је карактеристичан за говор младих.	НЕ
Лексема torre – кула; торањ	Еквиваленција

26. <i>chiudersi in una torre d'avorio</i> – досл. 'затворити се у кулу од слонове кости', <i>осамити се ради достизања духовности</i> (најчешће за уметника, писца, мислиоца)	НЕ

Табела 2. Саставни делови објеката

Лексема	<i>altare</i> – олтар	Еквиваленција
27. <i>andare all'altare</i> – <i>отићи пред олтар</i>		ПЕ
28. <i>condurre all'altare</i> – <i>одвести пред олтар</i>		ПЕ
29. <i>levare sugli altari</i> – <i>уздижати на олтар</i>		ПЕ
Лексема	<i>bagno</i> –	Еквиваленција
	1) купање; када; купатило, 2) хемијски раствор	
30. <i>fare il bagno nella folla</i> – досл. 'правити купатило у маси', <i>доћи у додир са масама</i> (о политичарима, славним личностима)		НЕ
Лексема	<i>facciata</i> –	Еквиваленција
	1) (предња) фасада, 2) страна (у књижи, свесци)	
31. <i>giudicare dalla facciata</i> – досл. 'просуђивати према предњој фасади', <i>просуђивати према изгледу</i>		ДЕ
Лексема	<i>finestra</i> – прозор	Еквиваленција
32. <i>o mangiare questa minestra o saltar questa finestra</i> – досл. 'или појести ову супу или скочити са прозора', <i>или једно или друго</i>		ДЕ
33. <i>mettersi in finestra</i> – досл. 'поставити се на прозор', <i>истицати се, привлачити пажњу</i>		НЕ
34. <i>stare alla finestra</i> – досл. 'бити на прозору', <i>бити пасивни посматрач</i>		ДЕ
Лексема	<i>muro</i> –	Еквиваленција
	1) зид (пл. <i>i muri</i>), 2) (пл. <i>le mura</i>) спољни зид, зидине	
35. <i>battere la testa al muro</i> – <i>ударати главом о зид</i>		ПЕ
36. <i>chiudersi fra quattro mura</i> – <i>затворити се међу четири зида</i>		ПЕ
37. <i>essere scritto anche sui muri</i> – досл. 'бити написано и на зидовима', <i>бити општепозната ствар</i> , срп. фразем – <i>то знају и врапци</i>		ДЕ
38. <i>mettere qualcuno al muro</i> – досл. 'прислонити кога уз зид', <i>сатерати кога у ћошак</i> . Овај италијански израз са више варијаната настао је услед практиковања стрељања особе осуђене на смрт, иза чијих леђа се налазио зид. Данас углавном има пренесено значење, а не дословно (KVARTU, ROSSI 2018: 242).		ДЕ
39. <i>mettere uno con le spalle al muro</i> – досл. 'поставити неког са раменима на зиду', <i>сатерати кога у ћошак</i> . Дакле, исти српски фразеологизам као у претходном примеру, иако је у италијанској варијанти реч о проширеној верзији фразеологизма (38).		ДЕ
40. <i>i muri hanno orecchi</i> – <i>и зидови имају уши</i>		ПЕ
41. <i>i muri parlano</i> – досл. 'зидови говоре', варијанта претходног израза, користи се у случајевима стрепње од шпијунаже (да неко може чути поверљив разговор). У српском језику је исти фразем као за претходни пример – <i>и зидови имају уши</i> .		ДЕ
42. <i>parlare al muro</i> – <i>говорити зиду, одн. узалуд говорити</i>		ПЕ
43. <i>trovarsi fra l'uscio e il muro</i> – досл. 'наћи се између излаза и зида', <i>бити у шкрипцу</i>		ДЕ
Лексема	<i>piano</i> – 1) раван; зараван, 2) план, 3) спрат	Еквиваленција
44. <i>essere di primo piano</i> – <i>бити у првом плану</i>		ПЕ
45. <i>passare di secondo piano</i> – <i>пасти у други план</i>		ПЕ
Лексема	<i>porta</i> – врата	Еквиваленција
46. <i>essere alle porte coi sassi</i> – досл. 'бити на вратима са камењем', <i>још мало, на готово</i>		ДЕ
47. <i>tenersi aperte tutte le porte</i> – <i>оставити сва врата отворена</i>		ПЕ
Лексема	<i>salotto</i> – салон	Еквиваленција
48. <i>fare salotto</i> – досл. 'чинити салон', <i>водити салонске разговоре</i>		ДЕ

Лексема	<i>scala</i> – 1) <i>степенице</i> , 2) <i>скала</i> , <i>лествица</i> , 3) <i>мера</i> , <i>размера</i> , 49. <i>salire le scale di qualcuno</i> – досл. попети се степеницама од некога, <i>пратити некога, у смислу извршавати његова наређења.</i>	Еквиваленција
Лексема	<i>tetto</i> – <i>кров</i> 50. <i>essere senza tetto</i> – <i>бити без крова (над главом)</i> ³ 51. <i>non avere né casa né tetto</i> – досл. <i>немати ни кућу ни кров, бити без куће и кућишта.</i>	Еквиваленција
	52. <i>predicare dai tetti</i> – досл. <i>проповедати са кровова, обелоданити на сва звона.</i>	ДЕ

Дакле, од 18 одабраних лексема успели смо да издвојимо 52 фразеолошка израза међу којима уочавамо да 14 припада нивоу потпуне еквиваленције (26,92%), за 22 фразеологизма налазимо делимичне еквиваленте (42,3%), док за преосталих 16 (30,77%) дајемо описни превод. Овакав исход упућује на закључак да су заступљена сва три нивоа преводилачке еквиваленције, уз највећи број делимичних еквивалената, док је број фразеологизама потпуне и нулте еквивалентности сличан, уз нешто већу заступљеност примера одсуства еквиваленције. Пошто преовладавају примери потпуне и делимичне еквиваленције (укупно 69%) наспрам примера нулте еквиваленције (31%), закључујемо да су оба језика концептуално блиска, те да у највећој мери показују иста или слична гледишта на свет који их окружује. Ипак, процентуално гледано, број примера нулте еквиваленције чини скоро једну трећину анализираног материјала, што није занемарљиво, посебно када се узме у обзир да је управо тај део најзахтевнији за преводиоца и тражи његово пуно ангажовање, у језичком и културолошком смислу.

Када је реч о додатној анализи примера које смо са значењског аспекта сврстали у потпуне еквиваленте, запажамо да се само мали број може сматрати и кореспондентима. Од укупно 14 фразеологизама са потпуним семантичким поклапањем, само 21% указује и на формалну кореспонденцију. Дакле, у примерима 7. (Табела 1), 36. и 40. (Табела 2) видимо да долази до поклапања у семантичком и у лексичком смислу, без присуства других граматичких одступања. Премда у свим осталим случајевима уочавамо висок ниво подудараности и врло сличну дистрибуцију елемената од којих се устаљене конструкције састоје, не долази до потпуне идентичности израз. У италијанским фразеологизмима наведеним под бројевима 2. (Табела 1) и 42. (Табела 2) постоји употреба одређеног члана који као категорија не постоји у српском језику. У примерима 27, 28, 29, 42. и 47. (Табела 2) се, поред непостојања члана у преводу на српски, бележе и следећа неподудараности: употреба предлога (27, 28, 29. и 42); множина у изворном изразу док се у циљном језику користи једнина (29); глагол *tenersi* чије се примарно значење преводи српским глаголом *задржати* (47). Код примера 44. и 45. (Табела 2) у изворном и циљном језику примећују се различити предлози. Фразеологизам под бројем 50. (Табела 2) у српској верзији чешће се употребљава у свом проширеном облику. Будући да анализирани фразеологизми припадају језицима који немају заједничко порекло, ове мале разлике су очекиване, чак и када је реч о готово истоветним изразима.

Између појединих примера установили смо и одређене финесе у значењу, форми или богатству варијетета датог фразеолошког материјала. Тако у Табели 1,

фразеологизму (19) *fare castelli in aria* одговара српски израз *градити куле у ваздуху*, код којег, због лексичке варијабилности, може доћи до промене нивоа преводачке еквиваленције пошто се у српском језику користи и *градити куле у облацима* са истим значењем. Код италијанског фразеологизма (35) *battere testa al muro* наилазимо на потпуну еквиваленцију у лексичком и морфолошком смислу, али се семантички српска и италијанска верзија у одређеној мери разликују. Тако је у италијанском изразу већи акценат стављен на емотивно стање услед узалудности и неуспеха покушаја – очајање и разочарање, док су у српском језику више истакнути сам неуспех и покушавање немогућег. Потребно је, такође, скренути пажњу на то да је неке од наведених израза, као што је (46) *essere alle porte coi sassi*, могуће превести и описно (нпр. *остало је мало времена*). Италијански језик има и неколико сличних варијаната семантички истих израза, као што смо видели на примерима (40) *i muri hanno orecchi* и (41) *i muri parlano*, за које смо могли наћи само један српски адекватни фразем – *и зидови имају уши*. Поједини изрази се у већини контекста користе са фигуративним значењем, те тада имају статус фразема, као што је итал. пример (38) *mettere qualcuno al muro* (срп. *сатерати некога у ђошак*). Исти израз би у ратним или неким специфичним околностима имао дословно значење – *прислонити некога на зид*. Италијански језик је као директни изданак латинског уско везан за културу наслеђа једне велике и важне цивилизације, која је у већој мери присутна у италијанском него у српском језику. То видимо на примеру (8) *essere a casa di Pietro*, који је изворно настао од латинског *in domo Petri*, услед алузије на заточеништво светог Петра, као важне личности за католичко хришћанство (TREKANI 2008). Дословни превод овог италијанског фразеологизма без подробног објашњења историјско-културолошких услова његовог настанка не би био јасан ни у једном контексту. Стога је врло важно да преводаца препозна овакве фразеологизме и истражи их пре извођења коначног писменог превода.

5. Закључак

Уз испитивање нивоа преводачке еквиваленције код изабраних фразеолошких израза са италијанског на српски језик, укратко смо се осврнули на теоријски приступ превођењу уопште. Истражујући различите приступе и проучавања превођења као научне дисциплине, учили смо да га карактерише посебна комплексност како у теоријском тако и у практичном смислу. Стога се код многих преводачких недоумица понекад не долази до конкретног разјашњења, већ је порука која се преноси из једног у други језик могуће приказати на више начина.

Предметни фраземи издвојени из општих и фразеолошких речника, представљају практични део нашег истраживања које смо спровели ослањајући се преважно на лингвистичку концепцију превођења. Резултат спроведене анализе показује да се ниједан ниво преводачке еквиваленције – приказане на укупно 52 издвојена фразеологизма – не издваја као снажно доминантан, већ су потпуна (14), делимична (22) и нулта еквиваленција (16) заступљене готово у истој мери, уз благо већу заступљеност делимичне еквиваленције (42,3%). Ипак, податак да је у највећем броју примера (36) било могуће пронаћи одговарајући семантички еквивалент – потпуни или делимични – указује на сличности у начину конципирања стварности

код изворних говорника италијанског и српског језика. Такви примери чине нешто више од две трећине, тачније 69% свеукупног броја анализираних фразеологизама, што значи да је оних најзахтевнијих за преводње скоро једна трећина (31%). Такође је важан и податак да међу примерима потпуне еквиваленције има свега 3 примера заступљености формалне кореспонденције (пored лексичке и семантичке), што чини свега 5,77% од укупног броја анализираних фразеолошких израза.

Преношењу фразема из једног у други језик треба приступити врло опрезно, јер се консултовање бројних једнојезичних и двојезичних фразеолошких речника и приручника, неретко може показати недовољним. Веома често је контекст, у коме се одређени фразем користи, пресудан за његово правилно разумевање, а самим тим и преношење у циљни језик. Такође, при преводјењу је могуће наићи на устаљене конструкције које се на лексичком и морфолошком нивоу поклапају, а на семантичком изражавају одређене разлике, те је потребно нијансе у њиховом значењу додатно појаснити допунским језичким средствима. Преводилачки задатак код таквих случајева није нимало лак, али се може доимати још тежим када неки фразем, обојен специфичним елементима културе, нема свој еквивалент у другом језику. Тада примаоцу поруке треба понудити адекватну парафразу или фразем које има приближно значење и тако омогућити бар њено опште разумевање.

Премда смо овој анализи приступили преводјећи италијанске фразеологизме на српски језик и тражећи адекватан српски фразеологизам или најближи превод структура и одређивањем степена њихове еквиваленције, сматрамо да би у лингвистички приступ преводјењу требало интегрисати и неке ванјезичке елементе. Сагледавање преводјења као не само језичког, већ једног друштвеног и високо комуникативног чина, даће боље и потпуније разумевање целокупног процеса у ком долази до трансфера фразеологизама из изворног у циљни језик, што оставља простора за будућа истраживања ове теме.

Цитирана литература

- BEJKEK 1992: BAKER, Mona. *In Other Words: a Coursebook on Translation*. London: Routledge, 1992.
- BARDAJI 2009: BARDAJI, Anna Gil. "Procedures, techniques, strategies: translation process operators". *Perspectives*, vol. 17, n. 3 (2009): pp. 161–173, DOI: [10.1080/09076760903249372](https://doi.org/10.1080/09076760903249372).
- DRAGIĆEVIĆ 2007: DRAGIĆEVIĆ, Rajna. *Leksikologija srpskog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2007. [orig.] ДРАГИЋЕВИЋ 2007: ДРАГИЋЕВИЋ, Рајна. *Лексикологија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике, 2007.
- DŽONSON 1987: JOHNSON, Marc. *The body in the mind*. Chicago: University of Chicago Press, 1987.
- ĐORĐEVIĆ 2010: ĐORĐEVIĆ, Jasmina. "Equivalence and the cogno-cultural dimension in scientific, professional and official translations". *Facta Universitatis-Linguistics and Literature*, vol. 8, n. 1 (2010): pp. 35–46.
- ĐORĐEVIĆ 2002: ĐORĐEVIĆ, Radmila. *Uvod u kontrastiranje jezika*. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, 2002.
- ĐUROVIĆ 2009: ĐUROVIĆ, Aneta. *Translation und Translationswissenschaft. Ein Hochschullehrbuch*. Beograd: Filološki fakultet, 2009.
- GALEZE, LEJKOF 2005: GALLESE, Vittorio and George LAKOFF. "The brain's concepts: the role

- of the sensory-motor system in conceptual knowledge". *Cognitive neuropsychology*, Vol. 21/0 (2005): pp. 455–479. DOI: 10.1080/02643290442000310.
- HARIS 2011: HARRIS, Brian. "Origins and conceptual analysis of the term 'traductologie/translationology'". *Babel*, vol. 57, issue 1 (2011): pp. 15–31. DOI: <https://doi.org/10.1075/babel.157.1.02har>.
- HLEBEC 2009: HLEBEC, Boris. *Prevodilačke tehnike i postupci (engleski jezik)*. Novi Sad: Budućnost, 2009. [orig.] Хлебџ, Борис. *Преводилачке технике и поступци (енглески језик)*. Нови Сад: Будућност, 2009.
- IVIR 1985: IVIR, Vladimir. *Teorija i tehnika prevođenja*. Novi Sad: Zavod za izdavanje udžbenika, 1985.
- IVIR 2003: IVIR, Vladimir. "Translation of Culture and Culture of Translation". *SRAZ* 47–48 (2003): str. 117–126.
- JANIĆ I STAMENKOVIĆ 2022: JANIĆ, Aleksandra i STAMENKOVIĆ, Dušan. *Englesko-srpska kontrastivna leksikologija*. Niš: Filozofski fakultet, 2022. [orig.] ЈАНИЋ, Александра и СТАМЕНКОВИЋ, Душан. *Енглеско-српска контрастивна лексикологија*. Ниш: Филозофски факултет, 2022.
- JOVANOVIĆ 2013: JOVANOVIĆ, Vladimir. "The Lexical and Semantic Correspondence between Serbian and English Phrasemes". *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, 56/1 (2013): str. 165–180. [orig.] ЈОВАНОВИЋ, Владимир. "The Lexical and Semantic Correspondence between Serbian and English Phrasemes". *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, 56/1 (2013): стр. 165–180.
- JOVANOVIĆ 2013: JOVANOVIĆ, Ivan. „Neke napomene o frazeologizmima u francuskom i srpskom jeziku". *Philologia Mediana*, 5 (2013): str. 403–420. [orig.] ЈОВАНОВИЋ, Иван. „Неке напомене о фразеологизмима у француском и српском језику". *Philologia Mediana*, 5 (2013): стр. 403–420.
- KATIĆ I NOVAKOV 2018: KATIĆ, Marina i NOVAKOV, Predrag. „Prevođenje naučno-tehničke terminologije sa engleskog na srpski uz pomoć odgovarajućih prevodnih postupaka". *XXIV Skup Trendovi razvoja: „Digitalizacija visokog obrazovanja"* <http://www.trend.uns.ac.rs/stskup/trend_2018/radovi/T4-1/T4.1-3.pdf> 15.1.2022.
- KOSTIĆ-TOMOVIĆ, J. 2014a: KOSTIĆ-TOMOVIĆ, Jelena. „Prevođenje – nezaobilazni korak na putu k afirmaciji manjih kulturnih prostora (na primeru srpskog i nemačkog jezika)". U: *Srbija između Istoka i Zapada. Knjiga 4: Jezici Balkana u komparativnom i interdisciplinarnom kontekstu* (2014): str. 13–33.
- KOSTIĆ-TOMOVIĆ, J. 2014b: KOSTIĆ-TOMOVIĆ, Jelena. „Jezička ekvivalencija i njeni tipovi (na primeru nemačkog i srpskog jezika)". *Prevodilac*, 61 (2014): str. 21–41.
- KOSTIĆ-TOMOVIĆ, J. 2017: KOSTIĆ-TOMOVIĆ, Jelena. *Savremena nemačka leksikografija*. Beograd: Fokus, 2017.
- LAZAREVIĆ 2009: LAZAREVIĆ, Radmila. „Prevođenje frazeologije – problem i izazov". *Jezici i kulture u kontaktu: zbornik radova* (2009): str. 302–308.
- LEJKOF, DŽONSON 1980: LAKOFF, George and Marc JOHNSON. *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
- LEJKOF, DŽONSON 1998: LAKOFF, George and Marc JOHNSON. *Elementi di linguistica cognitiva*. Urbino: Quattroventi, 1998.
- LONGOBARDI 2018: LONGOBARDI, Ferdinando. *Le affinità del lessico*. Napoli: Editoriale scientifica, 2018.
- MRŠEVIĆ-RADOVIĆ 1987: MRŠEVIĆ-RADOVIĆ, Dragana. *Glagolsko-imeničke frazeološke sintagme*. Beograd: Filološki fakultet Beogradskog univerziteta, 1987. [orig.] МРШЕВИЋ-РАДОВИЋ, Драгана. *Глаголско-именичке фразеолошке синтагме*. Београд:

Филолошки факултет Београдског универзитета, 1987.

NJUMARK 1988: NEWMARK, Peter. *A textbook of translation*. Hempstead: Prentice Hall International, 1988.

PRĆIĆ, 2016: PRĆIĆ, Tvrtko. *Semantika i pragmatika reči*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2016.

STANKOVIĆ 2013: STANKOVIĆ, Selen. „Iz kontrastivne analize jezika: problemi, rezultati, klasifikacija i primena”. *Philologia Mediana*, 5 (2013): str. 381–391. [orig.] СТАНКОВИЋ, Селена. „Из контрастивне анализе језика: проблеми, резултати, класификација и примена”. *Philologia Mediana*, 5 (2013): стр. 381–391.

TOMOVIĆ, 2009: TOMOVIĆ, Nenad. *Slavizmi u savremenom engleskom jeziku*. Neobjavljena doktorska disertacija. Beograd: Filološki fakultet, 2009.

VIDIĆ 2013: VIDIĆ, Jasna. *Prevod stručnog i naučnog teksta u svetlu interpretativne teorije prevođenja. Komunikacije i kultura online*, god. 4, br. 4 (2013): str. 109–123.

Извори

GOLOVIĆ 2010: GOLOVIĆ, Branko. *Frazeološki srpsko-italijansko-francuski rečnik*. Beograd: Albatros plus, 2010.

KLAJN 1996: KLAJN, Ivan. *Italijansko-srpski rečnik*. Beograd: Nolit, 1996.

KOLETI, SABATINI 2018: COLETTI, Vittorio e Francesco SABATINI. *Dizionario della Lingua Italiana*. Milano: Rizzoli Education. <https://dizionari.corriere.it/dizionario_italiano/>10.2.2022.

KVARTU, ROSI 2018: QUARTU, Monica ed Elena ROSSI. *Dizionario dei modi di dire della lingua italiana*. Milano: HOEPLI, 2018.

MATEŠIĆ 1982: MATEŠIĆ, Josip. *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: IRO „Školska knjiga”, 1982.

OTAŠEVIĆ 2012: OTAŠEVIĆ, Đorđe. *Frazeološki rečnik srpskog jezika*. Novi Sad: Prometej, 2012. [orig.] ОТАШЕВИЋ, Ђорђе. *Фразеолошки речник српског језика*. Нови Сад: Прометеј, 2012.

RSJ 2011: *Rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad: Matica srpska, 2011. [orig.] PCJ 2011: *Речник српскога језика*. Нови Сад: Матица српска, 2011.

TREKANI 2008: A.A.V.V. *Treccani. Dizionario della Lingua Italiana*. Istituto della Enciclopedia Italiana fondata da Giovanni Treccani S.p.A. <https://www.treccani.it/enciclopedia/elen-co-opere/Vocabolario_on_line>15.3.2022.

Jelena Badovinac, Aleksandra Blatešić

CHALLENGES IN TRANSLATING IDIOMS ON THE EXAMPLE FROM THE ITALIAN
LANGUAGE: IDIOMS WITH NOUNS THAT MEAN ARCHITECTURAL OBJECTS AND ITS
PARTS

Summary

In this paper, we have referred to the theory of translation in a broader sense, but we have paid special attention to the translation of idioms, which due to its unique form and meaning is not easy to translate into another language. The basic material for this work consists of Italian phraseological expressions which include nouns that can denote residential, but also architectural objects of other purposes (*negozio*/ shop, *chiesa*/ church, *museo*/ museum, etc.). We have also included in the research phrases in which one of the components denotes separate spaces of the mentioned buildings, as well as certain elements that are part of their constructions. We have excerpted phraseological expressions from several monolingual and bilingual, both general and phraseological dictionaries. The paper focuses on the comparison of their language structures in the original (Italian) and target (Serbian) language, the issue of equivalence, possible untranslatability, as well as the inevitable socio-cultural impact during the transfer from one language to another. The main goal of our research is to determine the most common level of translation equivalence in the transfer of selected Italian idioms into Serbian language (complete, partial or zero equivalence).

Keywords: Italian, Serbian, translation, equivalence, phraseology, architecture.

Sladana D. Stanojević*

Università di Kragujevac

Facoltà di Filologia e Arti²

Dipartimento di italianistica

IL VOCALISMO TONICO NELLE GRAMMATICHE STORICHE E STORICO-COMPARATIVE E NEI MANUALI DI STORIA DELL'ITALIANO

Il vocalismo tonico può essere considerato uno degli aspetti più importanti della grammatica storica della lingua italiana, considerato che l'approfondita conoscenza dei cambiamenti riguardanti le vocali posizionate nella sillaba accentata può essere indispensabile per comprendere i mutamenti più complessi avvenuti al livello morfosintattico. Pertanto la maggioranza delle grammatiche storiche dedica largo spazio alle particolarità dei percorsi evolutivi delle vocali toniche. L'obiettivo del nostro articolo è di offrire una rassegna di diversi approcci adottati dalle grammatiche storiche e storico-comparative, nonché dai manuali di storia di lingua nei confronti di questo interessante problema. Attraverso un'approfondita analisi delle particolarità riscontrate nelle svariate trattazioni dell'argomento succitate presenti nelle grammatiche e nei manuali diacronici cercheremo di dimostrare come la strutturazione dei materiali all'interno di essi cambia in dipendenza dal pubblico previsto e dagli atteggiamenti scientifici e intenzioni metodologiche dell'autore. Tali considerazioni possono essere utili non soltanto agli insegnanti dedicati all'istruzione di questa materia, ma anche per la stesura delle future grammatiche storiche, facendo luce sugli aspetti di questo importante fenomeno che andrebbero ulteriormente sviluppati e mettendo in rilievo gli approcci didattici più adatti per diversi contesti formativi.

Parole chiave: mutamento linguistico, fonetica, fonologia, vocalismo tonico, grammaticografia

1. Introduzione

Le prime opere dedicate allo studio diacronico della grammatica nascono nella seconda metà dell'Ottocento con il fine di individuare le regole sottostanti al mutamento storico delle lingue, sfatando la percezione che la casualità sia la caratteristica principale dei cambiamenti sull'asse storico. Tuttavia, mentre la grammatica storica si sviluppa in quanto disciplina autonoma soltanto nel diciannovesimo secolo (MARAZZINI 1994: 46), la consapevolezza della rilevanza degli studi diacronici che mirano a tracciare il percorso di sviluppo delle forme linguistiche, approfondendo così la comprensione delle caratteristiche principali delle corrispondenti forme moderne (FORNARA 2005: 10), esiste nell'ambito italiano già nel periodo rinascimentale (ROBINS 1997: 122). Lo stesso non vale però per la grammaticografia, definita come lo studio degli esempi riusciti di diversi tipi

* sladjana.stanojevic@filum.kg.ac.rs

² La presente ricerca è stata finanziata dall'Ministero dell'educazione, della scienza e dello sviluppo tecnologico della Repubblica di Serbia (Contratto sulla realizzazione e sul finanziamento delle organizzazioni scientifico-ricercative nel 2023 numero 451-03-47/2023-01/ 200198).

di grammatiche con lo scopo di individuare i migliori modelli di descrizione linguistica e riproporli come basi teoriche per le future opere grammaticali (LEHMANN, MASLOVA 2004: 1857). Mentre in alcuni casi *grammaticografia* può indicare la mera attività di stesura delle grammatiche e pertanto può essere considerata un campo grammaticale esistente da secoli, in questa accezione, nella quale il termine si riferisce ad un'attività linguistica volta allo studio accurato delle varie fasi di costruzione delle grammatiche, dalla raccolta di dati linguistici alla progettazione dei manuali stessi (MOSEL 2006: 41), la grammaticografia si è stabilita molto più tardi e gli studi in questo campo sono diventati più numerosi solo a partire dalla seconda metà del Novecento (LEHMANN, MASLOVA 2004: 1858). Pertanto non stupisce il fatto che gli studi di questo tipo, soprattutto quelli dedicati ai tipi di grammatiche più specializzati, quali le grammatiche storiche o storico-comparative, sono ancora relativamente scarsi.

In linea con i postulati della grammaticografia e considerando la rilevanza del vocalismo tonico per gli studi di grammatica storica, l'obiettivo di questo articolo è di creare una rassegna degli approcci a questo tema assunti dalle più importanti grammatiche storiche e storico-comparative italiane, ma anche dai manuali dedicati al più vasto argomento di storia della lingua. Nell'ambito dello sviluppo della grammaticografia italiana, abbiamo notato che il periodo degli esordi delle grammatiche storiche è stato contrassegnato dalla produzione degli autori stranieri, quali Rohlfs e soprattutto Meyer-Lübke, la cui *Italienische Grammatik* rappresenta uno dei primi esempi di grammatica storica dell'italiano (MARAZZINI 1994: 46). Mentre già nell'Ottocento era percepibile un certo interesse degli autori italiani per questo tipo di studi, evidente in opere quale la *Grammatica storica della lingua italiana* di Raffaello Fornaciari, le più importanti grammatiche storiche sono legate alla seconda metà del Novecento, mentre un importante aumento del numero di grammatiche storiche scritte da italiani è avvertibile solo a partire dagli ultimi anni del ventesimo secolo (FORNARA 2005: 13). Pertanto sono proprio quelle le grammatiche che saranno l'oggetto della nostra analisi.

2. Il vocalismo tonico

Nell'ambito degli studi storici, particolare attenzione veniva dedicata ai mutamenti fonetici, ossia alla registrazione sistematica e all'analisi accurata dei cambiamenti subiti al livello fonetico, tramite i quali le forme sincroniche si potevano collegare ai loro equivalenti latini (ROBINS 1997: 122). L'importanza dell'aspetto fonologico nello studio degli mutamenti linguistici è evidente anche negli approcci più recenti a questo problema. I neogrammatici, per esempio, consideravano la regolarità dei mutamenti fonetici un concetto fondamentale per la linguistica storica (ROBINS 1997: 232–233).

All'interno degli aspetti fonologici del mutamento linguistico sono di particolare interesse i mutamenti legati alla sillaba tonica, i cui percorsi evolutivi hanno influenzato le forme moderne sia delle parole lessicali che di quelle funzionali, estendendo così il loro influsso all'intero sistema italiano moderno. I mutamenti delle vocali toniche hanno determinato in alcuni casi pure la direzione dei percorsi evolutivi sul livello morfosintattico. Ad esempio, la perdita dell'opposizione tra vocali brevi e lunghe, la quale ha reso impossibile la distinzione tra alcune forme verbali, quali il presente ed il perfetto del verbo *venire* (rispettivamente *vēnit* e *vēnit*), ha parzialmente motivato la sostituzione del perfetto latino

da una struttura morfologicamente innovativa che si trasformerà nel passato prossimo (PATOTA 2002: 145). Inoltre, le particolarità degli esiti delle vocali toniche si annoverano tra le più importanti caratteristiche che contraddistinguono l'italiano dalle altre lingue romanze (BARBATO 2017: 61).

Un'importante prova del rilievo di questo aspetto linguistico è il suo trattamento nell'ambito non solo delle grammatiche storiche della lingua italiana, le quali esaminano il succitato problema minuziosamente, sebbene in modi alquanto diversi, ma anche nella presenza dei suoi elementi nei libri che non gli dedicano intere sezioni, quale la *Prima lezione di storia della lingua italiana* di Luca Serianni (SERIANNI 2015: 18–20). Il presente articolo cercherà pertanto di fornire una panoramica di vari approcci che le rilevanti grammatiche storiche della lingua italiana hanno assunto per elaborare questa importante questione.

3. Vocalismo tonico nelle grammatiche storiche della lingua italiana

3.1. La *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti* di Rohlfs

La Grammatica di Rohlfs (1968) viene considerata l'opera di riferimento per lo studio della grammatica storica (FORNARA 2005: 11) ed è la più comunemente usata dagli studiosi in questo campo (MARAZZINI 1994: 46). Il suo metodo di presentazione ed elaborazione dei dati linguistici è alquanto particolare, visto che il libro non si basa soltanto sulla rilevante letteratura e sulle fonti scritte, ma anche sulle osservazioni dell'autore stesso e sui dati raccolti di prima mano nel corso delle sue ricerche dei dialetti italiani (MARAZZINI 1994: 47; FORNARA 2005: 11).

L'argomento del vocalismo tonico viene discusso nella prima metà del primo volume della grammatica, dedicato interamente allo studio di fonologia. Il materiale analizzato è suddiviso in sette capitoli, ciascuno dei quali è dedicato a una vocale o a un gruppo di vocali italiane. È però il contenuto dei suddetti capitoli che contraddistingue la Grammatica di Rohlfs dai libri che l'hanno preceduta o seguita. Per dare un'idea della strutturazione dei singoli capitoli esamineremo l'esposizione riguardante lo sviluppo della vocale *a*: i primi paragrafi forniscono un quadro generale del suo percorso evolutivo nella lingua italiana, seguito dalla esaminazione dettagliata delle cause, posizioni e tipi di mutamento subiti dalla vocale, completata con gli appositi esempi provenienti dai dialetti settentrionali e meridionali o dalle parlate locali. Tra i numerosi esempi che illustrano i mutamenti rilevati solo pochi sono tratti da testi di autori letterati, il che viene segnalato accanto agli esempi. Nella maggioranza dei casi si tratta invece di esempi dialettali o perfino sottodialettali. Il livello di precisione nella delineazione dell'estensione geografica dei mutamenti descritti permette al lettore di usare quest'opera come una sorta di atlante linguistico, offrendogli una percezione dettagliata della complessità dell'argomento del vocalismo tonico. Inoltre, in quanto ulteriore prova della completezza dell'opera, alla ricchezza degli esempi si unisce l'inclusione dell'analisi delle questioni minute, ossia dei casi particolari di sviluppo, rispecchiata nella sezione dedicata alla vocale *a* nell'esaminazione dei particolari sviluppi vocalici nella sillaba tonica delle parole *acqua* e *aquila* (ROHLFS 1968: 50–51).

Anche se è l'abbondanza di esempi a costituire il punto di forza di questo libro, considerevole attenzione viene prestata all'analisi delle motivazioni sottostanti ai muta-

menti descritti. Nell'analizzare gli esiti dei cambiamenti l'autore implementa il metodo ricostruttivo, tipico della linguistica storica (SHIELDS 2011: 552), cercando di stabilire la sequenza cronologica dei mutamenti subiti in base alla ricostruzione interna fondata sulle forme linguistiche reperibili. Ne è esempio la spiegazione della dittongazione dell'*e* aperta nel dialetto romagnolo, dove in base ai dati linguistici l'autore distingue tra due tipi di dittongazione – quella più antica, sotto l'influsso di metaforesi nella posizione precedente ad una *i* finale e quella più recente condizionata dalla sillaba libera (ROHLFS 1968: 122). Similmente al caso precedente viene postulato che la metaforesi è un fenomeno più antico rispetto alla dittongazione spontanea perché le vocali metafonizzate subiscono mutamenti vigenti per gli esiti delle vocali latine a cui corrispondono (ROHLFS 1968: 13). Tuttavia, l'autore non si limita all'esaminazione delle motivazioni interne del cambiamento, ma in molti casi accenna all'importanza delle cause esterne al sistema linguistico. Per esempio, per spiegare il passaggio di *a* in *e* in sillaba libera nei dialetti settentrionali, viene presa in considerazione l'influenza delle parlate francesi (ROHLFS 1968: 39), mentre l'interpretazione della presenza dell'*u* invece della *o* chiusa in alcuni esiti toscani si basa sull'influsso dell'osco (ROHLFS 1968: 91).

È inoltre notevole che alcune spiegazioni sono concepite in modo da ammettere l'apporto degli influssi di carattere sociale. Ad esempio, esaminando la questione della dittongazione incondizionata della *e* aperta nel dialetto siciliano, l'autore postula che la mescolanza di vari ceti sociali nelle grandi città potrebbe essere la principale causa della diffusione del mutamento, mentre il suo locus, in base ai dati linguistici, potrebbero essere le espressioni di colorito affettivo (ROHLFS 1968: 129).

In base alle precedenti osservazioni si può concludere che la Grammatica di Rohlf s può essere considerata una delle opere più complete all'interno del campo di ricerca della linguistica storica italiana, non soltanto per la sua portata, ma anche per l'abbondanza degli esempi riportati e per la precisione e varietà delle spiegazioni proposte.

3.2. La *Grammatica storica dell'italiano* di Tekavčić

Nella prima parte della sua grammatica, dedicata alla fonematica, Tekavčić (1972) dedica ampio spazio allo sviluppo delle vocali toniche, fornendo nei primi otto capitoli una descrizione diligente dei principali mutamenti riguardanti il sistema fonetico-fonologico.

In linea con le idee base della linguistica storica, l'autore considera le tendenze linguistiche presenti nella lingua moderna una continuazione diretta di quelle esistenti in latino (LOPORCARO 2009: 2620), adottando quindi una visione graduata del mutamento risultante nelle forme moderne. Tale concezione si rispecchia chiaramente nell'organizzazione del materiale trattato nei primi quattro capitoli del libro, in cui vengono esaminati consecutivamente i mutamenti nell'ambito del latino, del latino parlato, dell'italiano e dell'italiano moderno. La suddivisione del materiale in quattro capitoli riflette la natura graduale del mutamento linguistico e rende un processo lungo e complesso più intelligibile al lettore.

Mentre l'opera di Rohlf s rappresenta una fonte ricca di esempi di uso linguistico, il libro di Tekavčić adotta un approccio più teorico, basato più sulla elaborazione delle spiegazioni che sulla fornitura dei dati linguistici. L'analisi proposta dall'autore ha un carattere innovativo rispetto a quella presente nelle precedenti grammatiche storiche dell'italiano,

essendo una specie di connubio tra il consueto approccio storico e quello più caratteristico della linguistica sincronica della seconda metà del Novecento (MARAZZINI 1994: 48). I due approcci, l'uno basato sulla ricostruzione dei dati e l'altro sulle tendenze strutturaliste, vengono alternati nel libro, fornendo al lettore varie spiegazioni dei fenomeni legati allo sviluppo delle vocali toniche e permettendogli di acquisire una visione completa dei mutamenti esaminati.

L'approccio tradizionale all'analisi del vocalismo tonico in questo libro si rispecchia nella ricostruzione dei percorsi evolutivi in base al paragone con altri sistemi vocalici delle lingue o varietà linguistiche affini all'italiano. Questo metodo viene usato soprattutto nella spiegazione dello sviluppo del triangolo vocalico italiano rispetto a quelli esistenti nei suoi dialetti o nelle altre lingue romanze (TEKAVČIĆ 1972: 26–27). Tuttavia, pur citando le spiegazioni dello sviluppo del sistema vocalico proposte dalle tradizionali grammatiche storiche, l'autore esprime una preferenza marcata per le spiegazioni in chiave strutturalista. Ne è esempio la sua elaborazione della formazione dei gradi di apertura vocalica in quanto tratto distintivo, nel cui ambito vengono citate quattro possibili motivazioni dietro gli esiti italiani, tre delle quali – l'influsso della metaforesi, l'apporto del sostrato osco o umbro e l'asimmetria dei organi fonatori – vengono tralasciate in favore della quarta che postula lo sviluppo del sistema vocalico in dipendenza da quello consonantico, riscontrando il motivo del mutamento nel sistema stesso (TEKAVČIĆ 1972: 32–33). Altri esempi in cui le motivazioni interne prendono il sopravvento includono le spiegazioni della dittongazione delle *e* ed *o* aperte (TEKAVČIĆ 1972: 40–42), della palatalizzazione dei fonemi *a* e *u* in alcuni dialetti italiani e del fenomeno della metaforesi (TEKAVČIĆ 1972: 58, 70). Negli ultimi tre casi la spiegazione che attribuisce i mutamenti subiti alle cause interne è stata preferita rispetto alle motivazioni alternative legate alle influenze di varietà linguistiche esterne al sistema italiano. Il motivo dietro tale scelta viene definito dall'autore stesso nella premessa al libro nella quale l'approccio strutturalista viene reputato maggiormente in grado di avvicinarsi alla realtà linguistica (TEKAVČIĆ 1972: 5). È inoltre importante sottolineare che l'influenza delle altre lingue o varietà in generale non viene esaminata approfonditamente, ma l'esistenza di fenomeni corrispondenti o complementari nelle strutture di entrambi i sistemi esaminati nello stesso momento storico viene considerata una condizione sufficiente per postulare un legame diretto tra le strutture.

I capitoli 5, 6 e 7 sono dedicati rispettivamente all'esaminazione dello sviluppo dei dittonghi latini, dei fenomeni di distribuzione, ossia dei singoli casi che costituiscono eccezioni alle regole stabilite nei primi quattro capitoli, e alle parole ereditate direttamente dal latino. L'ultimo capitolo rappresenta una rassegna di mutamenti tipici dei dialetti italiani, quali la palatalizzazione dei fonemi *a* ed *u*, la metaforesi, la dittongazione delle *e* ed *o* chiuse e gli esiti inconsueti del dittongo *au*. Questa è la parte più ricca di esempi e l'unica che contiene un riferimento più significativo ai fenomeni dialettali, visto che il resto del libro si focalizza principalmente sulla lingua letteraria (MARAZZINI 1994: 49).

Quanto menzionato sopra sottolinea il carattere teorico prevalente nel libro, per cui esso differisce dall'opera di Rohlf, la quale costituisce un importante punto di riferimento per tutte le grammatiche successive (FORNARA 2005: 12). Basata su una serie di corsi universitari del suo autore (MARAZZINI 1994: 48), la grammatica di Tekavčić riesce a fornire una visione a tuttotondo delle questioni principali del vocalismo tonico in modo

più accessibile e schematico e pertanto può essere considerata uno strumento importante per lo studio del vocalismo tonico sia per gli iniziati che per coloro che cercano di familiarizzarsi con le particolarità di questo problema.

3.3. La *Grammatica storica della lingua italiana* di Castellani

Tra i lavori più recenti nel campo di grammaticografia diacronica italiana, si distingue l'opera di Castellani (2000) che è purtroppo rimasta incompiuta e consiste soltanto di un volume introduttivo di ampia portata. Il vocalismo tonico non è uno degli argomenti apertamente elaborati al suo interno, ma alcuni suoi aspetti fanno parte dell'esposizione dei temi più vasti trattati nel libro.

Nell'ambito del capitolo dedicato alla differenza tra il sistema latino e quello italiano, ad esempio, vengono considerati i tratti vocalici delle parole dotte (CASTELLANI 2000: 24), nella sezione dedicata agli influssi germanici viene trattato il problema dell'(im) probabilità dell'influenza esterna sui mutamenti delle vocali toniche nei prestiti già precedentemente adattati al sistema italiano (CASTELLANI 2000: 42). Sostanziale spazio viene dedicato anche al fenomeno di metaforesi, la cui registrazione viene ritenuta il tratto cruciale per la classifica dei dialetti italiani (CASTELLANI 2000: 257).

Infatti, il libro di Castellani sembra seguire in alcuni modi il metodo storico-dialettologico proposto dalla Grammatica di Rohlf, allo stesso tempo attenendosi al metodo ricostruttivo basato sui dati linguistici italiani e dialettali e cercando di stabilire un quadro generale geografico-linguistico che renderebbe più chiara al lettore l'estensione dei mutamenti esaminati e permetterebbe di ipotizzare su quanto indica la situazione osservata. In base alle nostre osservazioni si può quindi dedurre che questo libro rappresenta un prezioso strumento di consultazione per gli esperti del campo (almeno per quanto riguarda i fenomeni del vocalismo tonico esaminati in esso), ma è meno adatto all'uso dei principianti.

3.4. I *Lineamenti di grammatica storica dell'italiano* di Patota

Tra le grammatiche storiche più recenti viene annoverata anche quella di Patota (2002). Già dalla portata del libro si può concludere che si tratta di una opera più snella, la quale mira a fornire una panoramica dei mutamenti linguistici che hanno dato origine alle forme dell'italiano contemporaneo. Lo stesso vale per l'argomento di vocalismo tonico, che viene affrontato tramite sezioni sintetiche, focalizzate esclusivamente sulle sue questioni principali.

La nostra impressione generale è che il libro è incentrato sulle forme linguistiche moderne che servono da punto di partenza per tutte le spiegazioni, mentre il percorso evolutivo degli elementi linguistici viene analizzato solo per facilitare la comprensione dei motivi sottostanti le caratteristiche di tali forme. Per esempio, l'esaminazione della trasformazione storica dei tratti distintivi del sistema vocalico latino viene preceduta da una dettagliata spiegazione delle vocali dell'italiano contemporaneo (PATOTA 2002: 34–35). È comunque necessario sottolineare che la spiegazione presentata è dettagliata e graduale, fornita di dati linguistici necessari per corroborare quanto spiegato, ma anche degli appositi schemi e illustrazioni. Il triangolo vocalico italiano viene ulteriormente contestualizzato attraverso il confronto con quelli delle parlate regionali e tramite l'introduzione dei

potenziali fattori sociali legati al mutamento (PATOTA 2002: 44, 47).

La suddivisione del materiale esaminato è sistematica e analizza insieme fenomeni analoghi, quali la dittongazione di *e* ed *o* aperte in sillaba libera e l'anafonesi di *e* ed *o* chiuse in alcune varietà toscane. Anche se i dati dialettali vengono utilizzati per complementare le spiegazioni in alcuni casi, la grammatica si focalizza maggiormente sulla lingua letteraria. Pertanto le spiegazioni possono includere anche gli accenni all'influenza di certi scrittori, quale l'influsso dell'esclusione delle forme contenenti il dittongo *uo* dopo i suoni palatali nella revisione linguistica dei *Promessi Sposi* (PATOTA 2002: 57).

A differenza delle opere precedenti alla grammatica di Patota, questo libro tende a fornire una visione d'insieme dei fenomeni legati al vocalismo tonico, ma in un modo relativamente più semplice e leggibile e pertanto adatto per quelli che non possiedono conoscenze specifiche riguardo a questo tema.

3.5. La *Grammatica dell'italiano antico* di Salvi e Renzi

La Grammatica di Salvi e Renzi (2009) è l'opera di datazione più recente nella nostra rassegna. Si tratta di una grammatica incentrata sul fiorentino del Duecento e del primo Trecento e quindi non una vera e propria grammatica storica (SALVI, RENZI 2009: 7), ma una grammatica sincronica dedicata alle prime fasi di sviluppo della lingua italiana. Essendo dedicata principalmente alla sintassi, la grammatica presta meno spazio alla fonologia e alle questioni di vocalismo tonico nel suo interno, però cerca di offrirne una trattazione sistematica.

Nella sua breve escursione nel campo fonologico, questa grammatica si focalizza soltanto su pochi aspetti interessanti del vocalismo tonico, presumendo che i suoi lettori sono già dotati delle conoscenze basiche dell'argomento. Pertanto l'attenzione degli autori si focalizza sulle questioni più minute e di rado esplorate in modo più approfondito nella maggioranza delle grammatiche moderne, quali l'epitesi di *e* quando la tonica compare in posizione finale (SALVI, RENZI 2009: 1518) o la corrispondenza del sistema grafico ai valori delle vocali toniche italiane (SALVI, RENZI 2009: 1516). Le descrizioni dei mutamenti sono seguite da numerosi esempi tratti dal corpus TLIO e le opere di vari altri autori, i quali contribuiscono alla completezza e alla precisione delle spiegazioni fornite.

4. Manuali di storia della lingua e le grammatiche storico-comparative

Visto che le questioni riguardanti la grammatica storica vengono spesso esaminate nell'ambito di libri dedicati alla storia della lingua italiana, abbiamo ritenuto opportuno concludere la nostra rassegna con un breve resoconto dei manuali di storia della lingua e delle grammatiche storico-comparative che si dedicano allo studio dei mutamenti subiti dalle vocali toniche italiane.

La prima opera che esamineremo è forse anche la più significativa tra quelle dedicate allo studio di storia della lingua italiana. Si tratta del libro di Bruno Migliorini, intitolato *Storia della lingua italiana* (2013), il quale rappresenta il risultato di una ricerca pluridecennale ed è diventato il punto di riferimento per ogni successiva opera di questo tipo (MARAZZINI 1994: 28, 31). Il materiale del libro è diviso in sezioni corrispondenti nella maggioranza dei casi ai testi realizzati nell'ambito di un singolo secolo. L'autore cerca

di mettere a confronto le caratteristiche dei testi appartenenti a ciascuno dei periodi esaminati (MARAZZINI 1994: 30), traendone conclusioni sui tratti principali dei mutamenti avvenuti su ogni livello linguistico. All'interno di ogni sezione vengono pertanto esaminati anche i cambiamenti subiti al livello fonetico, mentre l'esposizione graduata dei dati riguardanti questo tipo di cambiamento aiuta a individuare le fasi del percorso evolutivo di alcuni elementi vocalici. È particolarmente interessante la descrizione dello sviluppo delle *e* ed *o* brevi latine, i cui esiti presentano il dittongo anche dopo i gruppi di consonante seguita da *r* in Duecento (MIGLIORINI 2013: 147), lo conservano soltanto davanti a gruppi di esplosiva seguita da *r* nel Trecento e Quattrocento (MIGLIORINI 2013: 207, 261), mentre nel Cinquecento viene accennata la riduzione del dittongo *ie* e la più tarda perdita del dittongo *uo* in questa posizione (MIGLIORINI 2013: 351). È inoltre importante notare che l'autore sottolinea il ruolo del tipo di testo e del registro linguistico come fattori che influenzano in modo importante lo sviluppo dei mutamenti. Per esempio, l'assenza delle forme dittongate nelle composizioni poetiche del Duecento viene spiegata come risultato dell'influsso latino, siciliano e provenzale (MIGLIORINI 2013: 147), mentre analoghi mutamenti nel Quattrocento vengono spiegati dalla preferenza per le forme non dittongate nei versi di tono più elevato e per quelle dittongate in versi popolari (MIGLIORINI 2013: 261). I casi di riduzione del dittongo *uo* nel tardo Ottocento vengono invece attribuiti all'apporto delle idee dei manzoniani (MIGLIORINI 2013: 630). Quanto detto finora dimostra che l'inclusione degli elementi di grammatica storica nei libri dedicati alla storia della lingua può spesso avere come risultato spiegazioni più contestualizzate dei mutamenti linguistici, le quali non sono sempre presenti nelle grammatiche storiche, soprattutto quelle più recenti, ma sono necessarie per capire appieno le motivazioni e le cause a cui è dovuto il mutamento della lingua.

Un compendio delle nozioni di grammatica storica fa parte anche delle opere di Claudio Marazzini, intitolate *La lingua italiana. Profilo storico* (1994) e *Breve storia della lingua italiana* (2004). Entrambi i libri dedicano spazio alle spiegazioni del triangolo vocale e del suo sviluppo confrontato con quello registrato in altri sistemi affini, alla descrizione degli esiti principali delle vocali toniche e ai mutamenti tipici del sistema italiano, quali la metaforesi o l'anafonesi. Non vengono incluse invece né le eccezioni alle regole fornite né le interpretazioni delle loro motivazioni.

Anche il libro di Francesco Bruni dal titolo *L'italiano: elementi di storia della lingua e della cultura* (2014) nell'ambito del quinto capitolo dedicato allo sviluppo dal latino all'italiano offre un breve resoconto dei principali mutamenti linguistici riguardanti il sistema italiano, incluso lo sviluppo delle vocali toniche. Le questioni su cui si concentra sono tre: il sistema fonologico e ortografico italiano e volgare, il corrispondente sistema latino e la dittongazione spontanea o metafonetica. In linea con il carattere più teorico della sua opera, queste sezioni non riguardano soltanto una catalogazione dei mutamenti, ma cercano di spiegarli in un modo più accessibile, ma anche informativo. Pur essendo conciso, il suo excursus nel vocalismo tonico riesce a unire il metodo ricostruttivo della linguistica storica allo studio del contesto sociolinguistico. Ne è esempio la sua esposizione della scomparsa della quantità vocalica, dovuta alla prevalenza della quantità consonantica. La spiegazione offerta rievoca quella favorita da Tekavčić, ma prende in considerazione anche l'influsso di fattori sociolinguistici, quali l'espressività delle consonanti lunghe risultante

nella loro elevata frequenza nelle parole popolari.

Il libro di Gordana Terić intitolato *Istorija italijanskog jezika* (2007) è di una particolare importanza essendo scritto in serbo e pertanto spesso usato nell'insegnamento della grammatica storica dell'italiano in contesti universitari in Serbia. La sezione dedicata al vocalismo tonico nel suo interno è breve e concisa, ma, similmente alla maggior parte delle grammatiche storiche di recente data, cerca di racchiudere in se tutti i mutamenti fondamentali riguardanti le vocali nella sillaba accentata. Pertanto questo libro adotta un approccio quasi schematizzato, partendo dalle vocali latine lunghe e brevi e sistematicamente adducendo i mutamenti subiti e le eccezioni per ciascuno di esse. Le descrizioni dei contesti e degli esiti del mutamento sono seguite da alcuni esempi, ma le spiegazioni fornite generalmente non approfondiscono le motivazioni o i contesti sociali dei mutamenti.

Pur essendo necessariamente di carattere diverso rispetto ai manuali di storia di lingua e alle grammatiche storiche, l'approccio adottato dalle grammatiche storico-comparative non è completamente appartato da quelli considerati nelle sezioni precedenti di questo articolo. Infatti, il paragone interlinguistico è usato in molti dei libri che abbiamo analizzato come punto di partenza per la ricostruzione linguistica. Tra i manuali di questo tipo si distingue il libro di Marcello Barbato dal titolo *Le lingue romanze: Profilo storico-comparativo* (2017). Nella sezione dedicata al vocalismo tonico questa opera cerca di fornire una visione d'insieme dei mutamenti fonologici presenti nelle lingue romanze, partendo da quelli comuni per tutte le lingue, ma prestando particolare attenzione anche agli sviluppi tipici delle singole varietà. Nel contesto della lingua italiana attraverso il confronto con le altre lingue viene concluso che l'italiano è la lingua più restrittiva per quanto riguarda la distribuzione dei dittonghi, visto che permette solo la dittongazione delle vocali medio-basse in sillaba libera (BARBATO 2017: 53). Inoltre, l'anafonesi di *e* davanti a /*ʎ*/ e /*ɲ*/ viene esaminata con estrema cura, essendo un fenomeno proprio solo dell'italiano (BARBATO 2017: 67). Tuttavia, la vera innovazione si rispecchia nella parte introduttiva a questa sezione del libro, la quale cerca di sistematizzare tutti i mutamenti presenti nel sistema vocalico volgare e italiano, raggruppandoli secondo le somiglianze percepite negli esiti che producono. Per esempio, la dittongazione viene considerata un esempio del fenomeno di scissione, mentre la monottongazione viene ricondotta sotto l'iperonimo di coalescenza (BARBATO 2017: 40). Un altro libro di questo tipo è la grammatica di Vlado Drašković intitolata *Uporedna gramatika romanskih jezika* (1994). A differenza dell'opera di Barbato, questo libro parte dal presupposto che il lettore conosca già bene le lingue romanze e pertanto fornisce un'esposizione estremamente schematica dell'argomento, trasformando il libro in una specie di schedario atto a impartire solo le conoscenze di base, lasciando spazio al lettore di trarre le proprie conclusioni.

5. Conclusione

Il vocalismo tonico rappresenta uno dei più importanti temi trattati nell'ambito delle grammatiche storiche italiane perché i suoi effetti sono percettibili non solo al livello fonologico ma anche nei domini della morfologia e della sintassi. Pertanto particolare attenzione viene prestata a questo aspetto dello sviluppo storico dell'italiano sia nelle grammatiche storiche e storico-comparative che nei manuali di storia della lingua italiana.

In base alla nostra analisi, per quanto riguarda l'argomento di vocalismo tonico,

le grammatiche di datazione più tarda, incluse quelle di Rohlf s e Tekavčić, rappresentano opere di più ampia portata, sia per la quantità che per la varietà delle informazioni fornite. Rispetto a quelle più recenti, queste opere, oltre alle descrizioni dei mutamenti fonologici e dei rilevanti esiti, contengono anche le descrizioni teoretiche, i dati empirici e le considerazioni dialettali e interlinguistiche. Tale approccio gli permette di offrire una panoramica del vocalismo tonico più precisa e informativa e di affrontare in modo approfondito pure i fenomeni minuti. Anche la grammatica di Castellani, pur non essendo compiuta, per la somiglianza dell'approccio adottato, andrebbe inserita in questo gruppo di opere.

A differenza dei precedenti tre libri, le grammatiche più recenti sembrano avere finalità diverse: mentre le grammatiche più antiche erano rivolte ai conoscitori della grammatica storica italiana, quelle più moderne sono destinate agli studenti. Pertanto queste grammatiche offrono descrizioni sintetizzate, prive di spiegazioni troppo lunghe o complesse e tralasciano o semplificano alcuni fenomeni più antichi o non direttamente ricollegabili alle forme moderne, quali la metaforesi. A questo gruppo apparterebbero anche le sezioni dedicate al vocalismo tonico nella maggioranza delle grammatiche storico-comparative e dei manuali di storia della lingua.

Tuttavia alcune opere appartenenti a quest'ultimo gruppo riescono a contestualizzare i mutamenti legati al vocalismo tonico in base agli apporti teorici della sociolinguistica e delle teorie del mutamento linguistico, creando così una panoramica più completa delle principali caratteristiche di questo fenomeno. Questo approccio, basato sull'inclusione nelle grammatiche storiche delle regole e delle tendenze, delle tipologie di cambiamenti e delle motivazioni individuate dagli studi di mutamenti linguistici al livello panlinguistico, potrebbe magari essere un modello interessante per le future opere legate a questo argomento. Infatti, stabilire un equilibrio giusto tra l'ampiezza e la varietà delle descrizioni linguistiche, necessarie per spiegare complessi mutamenti storici in modo adeguato, e la chiarezza e la brevità delle definizioni e del materiale linguistico, indispensabili per rendere l'argomento accessibile anche per gli studenti non iniziati nella detta materia, è uno degli obiettivi più rilevanti e più difficili da raggiungere nella stesura di una grammatica storica. Pertanto gli articoli di questo tipo possono aiutare nella preparazione dei materiali rivolti all'insegnamento di difficili argomenti attinenti alla grammatica storica presentando i modelli già esistenti e ribadendo i vantaggi e gli svantaggi dei loro approcci.

Bibliografia

- BARBATO 2017: BARBATO, Marcello. *Le lingue romanze: Profilo storico-comparativo*. Roma: Giuseppe Laterza & Figli Spa, 2017.
- BRUNI 2014: BRUNI, Francesco. *L'italiano: elementi di storia della lingua e della cultura*. Torino: UTET Università, 2014.
- CASTELLANI 2000: CASTELLANI, Arrigo. *Grammatica storica della lingua italiana. Vol. 1, Introduzione*. Bologna: Il Mulino, 2000.
- DRAŠKOVIĆ 1994: DRAŠKOVIĆ, Vlado. *Uporedna gramatika romanskih jezika*. Novi Sad: Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića, 1994.
- FORNACIARI 1872: FORNACIARI, Raffaello. *Grammatica storica della lingua italiana. Parte prima: morfologia*. Firenze: Ermanno Loescher, 1872.
- FORNARA 2005: FORNARA, Simone. *Breve storia della grammatica italiana*. Roma: Carocci editore, 2005.

- LEHMANN, MASLOVA 2004: LEHMANN, Christian e Elena MASLOVA. "Grammaticography" in BOOIJ, G., LEHMANN, C., MUGDAN, J., SKOPETEAS, S. eds. *Morphologie. Ein Handbuch zur Flexion und Wortbildung. 2. Halbband*. Berlin & New York: Walter de Gruyter, 18571882, 2004.
- LOPORCARO 2009: LOPORCARO, Michele. "Teoria e principi del mutamento linguistico" in ERNST, G., GLESSGEN, M. D., SCHMITT, C., SCHWEICKARD, W., eds. *Romanische Sprachgeschichte/Histoire linguistique de la Romania: Ein internationales Handbuch zur Geschichte der romanischen Sprachen/Manuel international d'histoire linguistique de la Romania*. Berlin: Walter de Gruyter, 2611–2634, 2009.
- MARAZZINI 1994: MARAZZINI, Claudio. *La lingua italiana. Profilo storico*. Bologna: Il Mulino, 1994.
- MARAZZINI 2004: MARAZZINI, Claudio. *Breve storia della lingua italiana*. Bologna: Il Mulino, 2004.
- MIGLIORINI 2013: MIGLIORINI, Bruno. *Storia della lingua italiana*. Milano: Bompiani, 2013.
- MORGANA 2014: MORGANA, Silvia. *Breve storia della lingua italiana*. Roma: Carocci editore, 2014.
- MOSEL 2006: MOSEL, Ulrike. "Grammaticography: The art and craft of writing grammars" in BISANG, W., HOCK, H. H. e WINTER, W. eds. *Catching language. Trends in Linguistics Studies and Monographs 167*. Berlin: Mouton de Gruyter, 41–68, 2006.
- PATOTA 2002: PATOTA, Giuseppe. *Lineamenti di grammatica storica dell'italiano*. Bologna: Il Mulino, 2002.
- ROBINS 1997: ROBINS, Robert Henry. *Storia della linguistica*. Bologna: Il Mulino, 1997.
- ROHLFS 1968: ROHLFS, Gerhard. *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Fonetica*. Torino: Giulio Einaudi Editore, 1968.
- SALVI, RENZI 2009: SALVI, Giampaolo e Lorenzo RENZI (a cura di). *Grammatica dell'italiano antico*. Bologna: Il Mulino, 2009.
- SERIANNI 2015: SERIANNI, Luca. *Prima lezione di storia della lingua italiana*. Roma: Gius. Laterza & Figli Spa, 2015.
- SHIELDS 2011: SHIELDS, Kenneth. "Linguistic Typology and Historical Linguistics" in SONG, J. J., ed. *The Oxford Handbook of Language Typology*. Oxford: Oxford University Press, 551–567, 2011.
- TEKAVČIĆ 1972: TEKAVČIĆ, Pavao. *Grammatica storica dell'italiano. Volume I: Fonematica*. Bologna: Il Mulino, 1972.
- TERIĆ 2007: TERIĆ, Gordana. *Istoriја italijanskog jezika*. Beograd: Filološki fakultet, 2007.

НАГЛАШЕНИ ВОКАЛИ У ИСТОРИЈСКИМ И ИСТОРИЈСКО-КОМПАРАТИВНИМ ГРАМАТИКАМА И У ПРИРУЧНИЦИМА О ИСТОРИЈИ ИТАЛИЈАНСКОГ ЈЕЗИКА

Резиме

Промене типичне за вокале у наглашеном слогу представљају једно од најзначајнијих питања која се обрађују у оквиру историјских граматика италијанског језика, будући да је подробно разумевање трансформација које вокали у том положају доживљавају често неопходно како би се могле схватити и објаснити сложеније промене на нивоу морфосинтаксе. Сходно томе, већина приручника посвећених историјском развоју италијанског језичког система посвећује значајан простор појединостима еволуције акцентованих вокала. Циљ нашег рада је да понуди преглед различитих приступа које су доступне историјске и историјско-компаративне граматике, као и приручници посвећени историји италијанског језика, усвојили при обради овог релевантног питања. Путем подробне анализе посебности у начинима на које различите дијахронијске граматике и приручници обрађују поменућу тему покушаћемо да покажемо како се приказивање материјала које садрже мења у зависности од публике којој је дело намењено, као и научних убеђења и методолошких намера аутора. Разматрања овог типа могу бити од користи не само професионалцима посвећеним настави ове теме, већ и у припреми будућих историјских граматика, указујући на аспекте ове битне појаве које би требало додатно продубити и истичући најприкладније дидактичке приступе за обраду ове теме у различитим наставним контекстима.

Кључне речи: језичке промене, фонетика, фонологија, наглашени вокали, граматикографија

Anja B. Petrović*

University of Niš

Faculty of Sport and Physical Education

IMAGE SCHEMAS AND DOWNGRADING IN JANETTE TURNER HOSPITAL'S SHORT STORY "HERE AND NOW"

Due to the fact that embodiment determines the way in which we interact with the outside world and cognitively structure external inputs, image schemas play an essential role in our understanding of literary texts (ZUNSHINE 2015). In his study, *Cognitive Poetics: An Introduction* (2002), Peter Stockwell defines the basic tenets of cognitive poetics and hypothesizes that literary texts which pose a challenge for analysis express a higher degree of aberration from our sense of reality in terms of schematic structures. He explains that on a scale of informativity, such texts contain second- and third-order informativity which represent unusual or highly unlikely things and events that disrupt existing schema information, compared to first-order informativity which preserves or reinforces the existing schemas. In order to integrate second- and third- order occurrences into a person's existing knowledge, the processes of downgrading need to be employed. Thus, a text can either be downgraded backwards, by searching for textual cues and information in the previously read excerpts, or forward by searching for an explanation for the encountered anomaly. This paper will try to offer an insightful cognitive reading of Janette Turner Hospital's short story "Here and Now" (1989) in an attempt to demonstrate how image schemas and downgrading serve a vital role in understanding a literary text.

Key words: cognitive poetics, image schemas, downgrading, Janette Turner Hospital

1. Defining Cognitive Poetics

In his book, *Cognitive Poetics: An Introduction* (2002), Peter Stockwell proposes that the gap between reading and understanding literature can be bridged by implementing the concepts from the domain of cognitive linguistics. By relating various cognitive theories to literary texts, Stockwell aims to bridge the gap between literary studies and the study of language and mind. Furthermore, similar to Semino and Culpeper (2002) and Gavins and Steen (2003), he emphasizes that context is "a crucial notion of cognitive poetics" (STOCKWEL 2002:2). Stockwell explains this by stating that some responses to a literary text are considered appropriate and acceptable and some irrelevant and inadequate based on the context of the text. Namely, the text that the readers see is not universal or unchanging. Instead, the meaning of the lines changes depending on the setting in which the reading takes place. As Stockwell points out, "there are as many meanings as there are different contexts for the readings" (2002:3). Bearing this in mind, he claims that cognitive poetics is a progressive discipline because it gives readers a comprehensible overview of

* a.petrovic-19612@filfak.ni.ac.rs

the text, its context, and the circumstances which surround it. These features are a result of the fact that cognitive poetics has a “linguistic dimension” (FREEMAN 2010:340), which permits the reader to perform a textual analysis of the design of a literary text. Additionally, cognitive poetics allows the reader to categorize and describe different types of information and knowledge in a structured way before connecting these useful insights to language and literature.

Moreover, Lisa Zunshine (2015) and Reuven Tsur (2007) postulate that cognitive poetics is grounded in our physiological circumstances, that is, in the unique build of our bodies. Therefore, they emphasize that embodiment plays an essential role in both concrete and abstract semantic representations. This means that embodiment affects every part of language, including our experiences, knowledge, and beliefs, as well as the way in which we comprehend literature. Thus, despite the fact that some groups experience certain phenomena or events differently due to their diverse environments and lifestyles, cognitive poetics steps in to offer “a unified explanation” of different interpretations (ZUNSHINE 2015:20). It is important to note that cognitive poetics is concerned with reading and analyzing a text through a psychological and cognitive linguistics framework, while foregrounding the main ideas from the domains of critical theory and literary philosophy. Thus, cognitive poetics does not regard literature as “a piece of data” (TSUR 2007), as it is commonly done in cognitive linguistics or cognitive psychology, for such a reading would deprive a work of its literary value. Moreover, in such an approach, the main concerns of literary criticism would be of no importance for analysis, as they would only disrupt factual information. In contrast to this former approach, cognitive poetics argues that a work needs to be set against its literary context. Stockwell relates cognitive linguistic concepts to the literary context in order to emphasize how cognitive poetics can tackle the dominant problematic areas in the literary field. An important distinction is drawn between reading and interpretation, for these two processes are taken to be completely different in their nature. Margaret Freeman (2010) explains that while interpretation is not reinforced by textual evidence, reading combines both internal factors related to the reader himself, and external factors that are characteristic of the community to which the reader belongs. Thus, cognitive poetics is unique because it is able to take into account both of these effects on language. The communal interpretations and the individual ones are integrated into a whole, and the focus is no longer on minimal differences between readings.

In conclusion, one of the benefits of performing a cognitive poetic analysis of a literary text would be for the reader to discover the presence of certain patterns that might not have been noticeable beforehand. It is for that reason that Stockwell relates theoretical features from cognitive linguistics to the literary scene. This merging is done in order to explain how certain areas of cognitive poetics can tackle “major literary issues” (STOCKWELL 2002:9). Thus, the elements that pertain to a literary reading, such as the characters, the plot, the narrative, tone, and so on, can be examined through a cognitive model that is well suited to describe the feature at hand. This paper will focus on image schemas in particular. It will exemplify how the reader is constantly required to activate, disrupt, and refresh his current schemas in order to understand and interpret a literary text. Additionally, it will focus on the process of downgrading, which represents a motivational search for a solution using one’s schematic knowledge. Namely, due to the fact that certain events

and occurrences that appear in literary texts exemplify a divergence from our everyday expectations of text schemas, these unusual or highly unlikely instances need to be incorporated into our existing knowledge by downgrading. The degree of departure from our perception of reality in the world schematic structure can be measured by using a scale of informativity which will be provided in the following sections of the paper. The scale of informativity postulates that while first-order informativity preserves existing schemas, second- and third-order informativity represents a challenge to schema knowledge and causes schema disruption. In order to preserve the existing schemas and eradicate any anomalies encountered in a text, the reader is required either to downgrade “backwards” and search for clues in the previous text or to downgrade “forwards” in anticipation of what will happen next. The process of downgrading will be highlighted as a key factor in comprehending a complex literary text.

2. Image Schemas

Image schemas are abstract, special patterns that are created during a person's sensorimotor stage of development, which lasts until the second year of life (MANDLER 1992; OAKLEY 2004; MONEY-KYRLE 2018). Schemas begin to develop at this particular stage because it is at this time of life that infants start using their senses to interact with the surrounding environment. It is important to mention that schemas are not images but mental structures which offer a foundation for other cognitive processes (LAKOFF 1987, 1989; TURNER 1991; GIBBS, COLSON 1995). Mark Johnson refers to schemas as “recurring, dynamic patterns of our perceptual interactions and motor programs that give coherence and structure to our experience” (JOHNSON 1987:14). Based on this definition, it can be concluded that image schemas connect our bodily experience of objects (in time and space) with our inner conceptual world. Thus, they are fundamental and deeply rooted pre-concepts that are composed out of our sensory experiences. They are “pervasive skeletal patterns of a preconceptual nature which arise from everyday bodily and social experiences” (JOHNSON 1987; LAKOFF 1987, 1989). Image schemas are pre-conceptual because they are directly grounded in sensory experience. They occupy a relatively unique position among other concepts due to the fact that they were the first to appear during the formative years of human development. Furthermore, image schemas do not require understanding through other concepts because they form the basis of the human conceptual system (EVANS, GREEN 2018). For instance, just by virtue of human embodiment, we can comprehend a term like containment. Despite the fact that we still need to learn that in English, words such as “in” and “out” refer to this idea, the idea itself doesn't really require any further explanation or thought. Additionally, concepts such as “front” and “back” are only meaningful to beings with fronts and backs. As far as language is concerned, image schemas can be regarded as conceptual “building blocks for metaphoric and abstract thought” (HEDBLÖM 2015). Namely, they supply a physical basis for the metaphorical nature of abstract concepts. Many metaphorical structures are proven to be built on the foundation of image-schemes (LAKOFF, JOHNSON 1980, 1999; LAKOFF 1987; MENDOZA 1997). The Conceptual Metaphor Theory (CMT), which was first proposed by Johnson and Lakoff (1980), claims that part of the way that conceptual structure is organized is through cross-domain mappings or correspondences between conceptual

domains. A domain is a collection of knowledge that groups related ideas. A metaphor consists of a target domain and a source domain. The target domain, which is typically abstract in nature, is the conceptual domain that is being metaphorically depicted (concepts such as emotions, causation, and perception). A source domain is a conceptual domain that is typically tangible in nature and is used to define the abstract target domain. Image schemas are important because they can give these source domains a bodily foundation. Johnson and Lakoff single out a number of basic image schemas, among which are “containment”, “movement along a path”, “force”, “space,” and so on (JOHNSON 1987).

A typical example of a “path” schema would have to consist of a starting point, an ending point, and a series of intermediate points along the way (JOHNSON 1987; GIBBS, COLSON 1995; PALMER 1996). Additionally, the path schema would be grounded in our real-life observations of movement and traveling from place to place. Therefore, a sentence like *She has gone a long way towards changing her personality*, could be described by using the path schema². The agent has made a conscious effort to change her personality. Consequently, that effort is described in terms of a path. In the end, the agent, *she*, managed to fully remodel her personality and redesign her previous way of life. The underlying metaphor behind this example is LIFE IS A JOURNEY. The concrete domain “journey” is used to describe and conceptualize an abstract movement towards a different version of the person in question (the goal). Thus, “she” is conceptualized as a traveler, while her goals in life are seen as destinations. Relevant parts of the PATH schema, which constitute the source domain of the mapping, serve to structure our knowledge about changing oneself.

Ray Jackendoff (1976) warns that human language contains a conceptual dependency. This indicates that thoughts and other associations that the words generate in the minds of speakers and listeners are what matter most, not dictionary-like denotations. Therefore, both speakers and hearers rely on the structures present in their minds in order to make sense of a novel sentence or utterance. These structures, which further a person’s understanding of a situation, are, in fact, schemas, or as Stockwell (2002:77) labels them, “scripts”. Furthermore, he proposes that scripts should be divided into the following categories: situational scripts, which are used to make sense of frequently experienced events; personal scripts, which prescribe how a person should behave in certain social situations; and instrumental scripts, which maintain our knowledge of how to do things (STOCKWELL 2002; STEPHENS 2011; HEDBLUM 2020).

Stockwell explains that we choose which scripts apply to a particular situation based on the header that represents a script. He then proceeds to propose that, in terms of written discourse, there exist four types of headers in total: “precondition headers”, “instrumental headers”, “locale headers,” and “internal conceptualization headers” (2002:78). Precondition headers act as preconditions for the activation of a script. Instrumental headers denote actions that are crucial for the realization of the script. Locale headers are used to designate the location where the script takes place. For example, the bar counter. And, finally, internal conceptualization headers address an action or role from the script. Additionally, Stockwell states that each script consists of slots that pertain to certain situations. However, it is important to mention that different scripts fill these slots with different information pertaining to the script at hand.

2 Author’s example

2.1. Literary schemas

This subsection will explain why image schemas play an important role in literature comprehension and enable readers to understand complex narratives, different literary genres, fictional characters, and intricate themes. It is significant to note that image schemas view knowledge structures as dynamic. They are, therefore, capable of expanding their scope and incorporating new data. Ordinarily, there are three ways in which a schema can develop and evolve. The first process is called accretion, and it is concerned with adding new facts to the already existing schema (ZUNSHINE 2015:104). The next process is called tuning (TAXLER 2011:321). Tuning involves the modification of facts within a schema. Finally, the third process, labelled restructuring, would denote the creation of novel schemas because the old ones are no longer adequate or are incompatible with newly acquired facts and information (GAVINS, STEEN 2003:129). Stockwell (2002:79) argues that the majority of everyday discourse maintains existing schemas and is “schema preserving”. However, if surprising or unexpected elements are encountered in a discourse, they bring about schema disruption. Therefore, this schema disruption can either be resolved by schema accretion or by a thorough schema refreshment.

When viewing the schema theory from the literary context, there are three fields in which schemas are able to operate. Stockwell labels these fields as “world schemas”, “text schemas,” and “language schemas” (2002:80). Thus, world schemas encompass all schemas that are concerned with content. Text schemas illustrate our presumptions of the order in which world schemas ought to appear in terms of structure and sequencing. And finally, language schemas exemplify which forms and patterns are deemed appropriate for the appearance of the linguistic subject. Stockwell clarifies that a discourse deviation occurs when there is “a disruption in our expectations of textual structure or stylistic structure” (2002: 80). Furthermore, he makes clear that when an ordinary schema appears in a literary context, it is automatically considered from a different perspective due to the literary reading of a text. This means that each person has a clear image of what text and language schemas ought to look like in a literary work. Namely, world schemas are presupposed to appear in a certain logical order, and the language and syntax of a literary text are expected to be well-structured and sequenced, such as in real life. Thus, any divergence from a person’s expectations is registered as a degree of deviation from a person’s sense of reality. Stockwell introduces a scale of informativity that would measure the discrepancies between a person’s perception of reality in terms of schematic structure. According to Stockwell, this scale can be illustrated in the following way:

1. **First-order informativity:** normal, unremarkable things that are schema preserving or reinforcing.
2. **Second-order informativity:** unusual or less likely things encountered in literary worlds develop schematic knowledge by accretion.
3. **Third-order informativity:** impossible or highly unlikely things represent a challenge to schema knowledge as schema disruption. This can result in schema refreshment or radical knowledge restructuring if the challenge necessitates a

whole scale paradigm shift, a change in world view.

The scale of informativity was provided in order to explain the process of downgrading, which will be crucial for the examination and analysis of the short story "Here and Now" (1989) in the following section. As downgrading is the process which enables second- and third-order occurrences to be integrated into a person's existing knowledge, it can be defined as a way of schema preservation. It represents the reader's attempt to explore and search through his existing schema knowledge for a solution or explanation for the encountered abnormality. Downgrading can be done either backwards or forwards, depending on the nature of the encountered anomaly (STOCKWELL 2002; ZUNSHINE 2015). Downgrading backwards is achieved by revisiting previously read excerpts of a literary text in order to explain a confusing or unusual occurrence. Downgrading forward is achieved by reading a text onward in an attempt to find an explanation for any unusual and irregular occurrences. It is worth noting that Stockwell claims that a special kind of downgrading is labeled as "downgrading outwards" (2002:81). This kind of downgrading requires the reader to recognize that a literary schema is in function. Therefore, he needs to acknowledge that "the alternative world" of a literary schema is in effect (ZUNSHINE 2015).

3. "Here and Now"

This section will offer a cognitive reading of Janette Hospital Turner's short story "Here and Now" (1989). Due to the story's unique composition, the reader is required to start downgrading forwards from the very beginning of the story. The story opens with the following lines: "As it happened, Alison was wearing black when the phone call came" (HOSPITAL 1989). In terms of the language schema, the reader can deduce that the subject, Alison, had received a phone call. However, in terms of the world schema, there are various disruptions. Firstly, it is unclear who this Alison is or why someone called her. Secondly, it is unclear where she was when the phone call happened. These anomalies, which are of a second order as they are unusual in the sense that the reader cannot immediately comprehend what is happening, need to be resolved by reading the story forwards in order to get a better understanding of the setting and characters presented. Therefore, schema accretion needs to occur, and new facts and information need to be added to the existing schema (STOCKWELL 2002:80).

As the story progresses, the reader is able to see what events preceded the phone call. Alison had firstly shoveled snow from her driveway. She then took a shower and got dressed in a black dress. Additionally, it is mentioned that she managed to get her car out before the ground froze over and the city ploughs tossed new snow over the drive. By now, it can be deduced that Alison's house is located within the perimeters of a city and not a remote village or forest, as our city script informs us that, in winter, city ploughs are employed to clear the roads for drivers in urban towns. The 'city ploughs' function as an instrumental header that enables the winter script to activate (ZUNSHINE 2015). Owing to the winter script and all the elements it encompasses, such as snow, blizzards, low temperatures, and iced covered ground, one can conclude that it is winter where Alison lives. Nevertheless, the reader still does not know much about the identity of this character, apart from the fact that she is female and old enough to possess a driving license. Next,

the time, day, and location are revealed to the reader, and one learns that it is “four o’clock on a winter’s Sunday afternoon, Lake Ontario...” (HOSPITAL 1989). Based on this newly acquired information, the reader can draw upon his geographical knowledge and deduce that Alison is located in Ontario, which is a province in Canada, and that it is Sunday afternoon there. However, the following sentences will only perplex the reader even more: “In Brisbane, it was tomorrow already, it was dawn on Monday morning. Such phone calls are made at dawn” (HOSPITAL 1989).

Suddenly, Brisbane is evoked, and the reader has to turn to his geography schema in order to gather that Brisbane is a large city located on the Brisbane River in Queensland, Australia. Additionally, one has to activate the time-zone schema, which postulates that different countries follow a uniform standard time for social, commercial, and legal purposes and that the world is divided into twenty-four time zones in total. Plus, based on the information provided in the excerpt, the reader must infer that Canada and Australia have different time zones and that Australia is approximately sixteen hours ahead of Canada. Moreover, the contents of the phone call are still not revealed, and instead it is hinted that one ought to infer this alone based on the given clues. Up until now, the reader can only conclude that, based on the time zone knowledge, it was already Monday in Brisbane when the phone call came. Afterwards, Alison is shown to be sitting in her car just before the Faculty Club: “She sat trembling slightly, her hands on the wheel, the engine still running, and stared through the windshield at the Brisbane River” (HOSPITAL 1989).

The excerpt begins rather ordinarily. The reader sees Alison sitting in her parked car. Her hands are resting over the wheel, and the car’s engine is still on. The problem arises when the object of Alison’s focus is described. As the reader has gathered from the previously read excerpt, Alison is situated in her car, which is located in a faculty parking lot, somewhere in Ontario, Canada. However, according to this sentence, she is not looking at the snow-covered faculty campus in Canada but at the Brisbane River in Queensland, Australia. This incongruity represents an instance of third-order informativity. Due to the fact that it is physically impossible for Alison to be both located in Canada and Australia at the same time, this sentence represents a challenge to one’s schematic knowledge, so it causes schema disruption (STOCKWELL 2002:82). Both the world schema and the text schema are violated because the described scene is not consistent with any existing pattern in the reader’s mind. Stockwell explains that this disruption can be solved by performing a radical schema refreshment and subsequent knowledge restructuring (2002:83). However, due to the fact that it is completely unclear why the narrator makes such a shift in scenery and, thus, merges two different countries into one blended space, the reader is forced to continue reading the story for further clues. Additionally, it is at this point that the reader acknowledges that the literary schema is at play and that what one is experiencing is the alternative world of that literary schema (STOCKWELL 2002:81). After this, Alison’s view immediately shifts back to the faculty campus, and she observes the thin layer of ice that has formed over the ponds there. The thin ice membrane reminds her of a white fingernail, and the story shifts once again to a completely different setting: “High in the mango tree, hidden from the other children, frightened, and sucks comfort from the milk ice blocks her mother makes” (HOSPITAL 1989).

This whole sentence represents an instance of third-order informativity, for it ap-

pears to be completely displaced from the context of the story (STOCKWELL 2002:78). Firstly, the world schema is violated, for there is no mention of an explicit subject: who is hiding from the other children, who is frightened, and who is sucking the ice blocks? Secondly, due to the fact that this sentence outlines items like mango trees, milk ice blocks, and children, the reader becomes aware of the fact that the setting described cannot be the current setting of the story. Locale headers are what denote the setting in which the script applies (STOCKWELL 2002:79). The locale header here would be 'mango trees'. Now, based on the schematic knowledge of vegetation and climate zones, one can discern that mango trees can only grow in tropical climate zones with humid and hot summers. Nevertheless, this same knowledge suggests that mango trees cannot grow in Canada, where the summer lasts for only two months on average and where temperatures drop below thirty degrees Celsius in winter. This leads the reader to conclude that this event is not taking place in Canada. Moreover, based on the knowledge of word categories and adjectives in particular, one will know that the adjective 'other' is used to denote a person or thing that is different or distinct from one already mentioned or known. In this case, due to the fact that it is emphasized that someone or something is 'hidden' from 'other children', the reader will conclude that the subject here is a child. A child who is frightened and sucking on a frozen dessert made by their mother. However, the subject in the previously read passage was a female adult based on the driving script, which dictates that only people over the age of sixteen are allowed to drive cars.

As the story continues, the adult subject, Alison, is still seated in her car. She is shown to be listening to the car radio when a commentator announces that sewer caps are "popping like champagne corks" in Toronto (Hospital, 1989). Finally, the reader is able to pinpoint Alison's location. She is currently in Toronto, Canada, and it is Sunday afternoon. Once again, it is emphasized that it is still not Monday. By now, the reader is able to make a connection between the first instance when Monday and Sunday were mentioned together and their current evocation, demonstrating the fact that the process of accretion has taken place and that the reader has added new facts to the existing schema (STOCKWELL 2002:80). Therefore, one can see that a parallel is made between Canadian local time and Australian time. Next, the reader sees Alison making her way to the Faculty Club. Suddenly, another ambiguous sentence appears in the middle of a passage describing Alison's whereabouts: "Something hurts, it is important to breathe very carefully" (HOSPITAL 1989). The verb 'hurts' functions as a precondition header, which means that it behaves as a prerequisite for the activation of a script (STOCKWELL 2002:78). It activates background knowledge pertaining to injuries and afflictions. The schema, which pertains to how a human body functions and how medical emergencies are usually handled enables the reader to conclude that regulating one's respiratory rate is necessary for lowering stress levels and high blood pressure. This is directed by the personal script, which entails how a person behaves during a medical emergency.

However, the reader is still unaware of what it is that is hurting the subject. After this passage, Alison is shown to be attending a Christmas party at the faculty club. The party is described as a festive affair, and it is both a retirement celebration for a respected colleague and a sabbatical farewell for two other workmates. Although there was no explicit information explaining which function Alison occupies at the faculty, the term "sabbati-

cal”, implies that Alison must be a professor. This conclusion is based on the very definition of a sabbatical, for it refers to a period of paid leave granted to a university professor. This word operates as a precondition header, which gives rise to the script pertaining to college, professors, students, and university life (STOCKWELL 2002:75). Additionally, due to the fact that it is specifically mentioned that the celebration is also a Christmas party, one can guess that it is late December in the story. At the party, Alison is expected to give a speech. However, once again, the story takes a strange turn: “Then the small talk that rises like wisps of fog will engulf her and drift up river with her, past Kenmore, past the westernmost suburbs of Brisbane, up into the Great Diving Range” (HOSPITAL 1989).

As far as the language schema is concerned, this sentence makes perfect sense. ‘She’ is the subject of the sentence, which undergoes the action of ‘drifting up the river’. In terms of the language schema, this sentence is ambiguous, for the reader is aware that Alison is currently attending a party at the faculty club, yet the image of her body floating up river in Queensland, Australia, is suddenly introduced without context. Furthermore, this is also a violation of the text schema, for the events are not clearly sequenced in an order that is based on our experience of how the world functions (STOCKWELL 2002). When examining this sentence, one will notice that ‘small talk’ is equated with the notion of fog and that this fog will metaphorically encircle the subject and Alison will be drifting in a moving body of water. Once again, the reader is required to rely on the geography script and discern that Kenmore is a riverside suburb in the city of Brisbane and that the Great Diving Range is a cordillera system in eastern Australia. However, in order to understand why images of the Australian landscape are constantly reappearing throughout the story, one needs to continue reading. One of the party attendees congratulates Alison on the happy news she had received. Afterwards, it is made clear that Alison has been invited to take a sabbatical in Sydney and that she is scheduled to leave next year. She refuses to indulge in any further conversations on the matter and seems impatient to leave. At one point, Alison makes her exit and accidentally bumps into Walter, a ninety-year-old man who is a long-retired university professor. He asks Alison to stop and talk to him. Based on their conversation, the reader is led to conclude that both of them have known each other for a long time and that they are friends. Walter states that he is lonely and compares himself with Methuselah. In order to understand this reference, a person needs to draw on his religious knowledge and discover that Methuselah was a Christian biblical figure who had the longest lifespan of any canonical character. In his mind, Walter equates himself with a man who has outlived all of his contemporaries. Interestingly enough, Walter is still intellectually active for his age, as it is mentioned that he had just published another scholarly book. Walter proceeds to talk about why he is fond of Australians and their culture. It is made clear that Alison has heard his story many times already and that he is once again expressing his gratitude to the Australian troops who had saved his life during the Second World War. However, Walter makes a slight alteration to his story and says that he admires Australians because of the ‘whales’. He clarifies that, as they are speaking, hundreds of whales are dying on the beaches all the way from Tasmania to Queensland. He explains that Australians are desperately trying to keep the whales alive by watering them before towing them back to sea. After telling her this story, Walter confesses that it was due to the ‘whales’ that he had sent his son to Australia after the war and that “he never came back”

(HOSPITAL 1989). This is the first time that Alison is informed of the fact that Walter had a son in Australia, so Walter elaborates on the topic: "School was never the place for him. It happens often, doesn't it, with the children of scholars? And after that trouble, after the penitentiary I couldn't think of a better place to give him a fresh start. I thought: Australians will make a man of him" (HOSPITAL 1989).

It is important to note that these few lines encompass a vast majority of the information that needs to be unpacked. The reader is required to draw on the school script and the parenting script in order to understand the first two sentences. School acts as a preconditional header. Based on one's knowledge of how schools function and what obligations are set before a student, such as studying, reading, attending classes, and doing one's homework, the reader can conclude that Walter's son did not enjoy taking part in these activities and that he wanted to rid himself of all the responsibilities school life implies. Furthermore, based on the parenting script, which entails how a family is supposed to function and what roles the parents and their children are supposed to perform, one can conclude that Walter, as a father, was supposed to be a guiding figure to his son. However, he saw that his son was not following in his footsteps and took a different path in life. The word "penitentiary" functions as a locale header and gives rise to the prison script. Thus, the reader infers that Walter's son was convicted of a serious crime if he ended up serving a prison sentence. The fact that Walter wanted to send him to Australia in order to give his son a new beginning can be interpreted as Walter avoiding his active parenting role. Namely, this interpretation is backed up by the fact that the reader knows that Walter was working as a university professor, which suggests that he must have devoted a lot of time and attention to his studies instead of spending time with his wife and son.

Alison carefully listens to his story, but she is "afraid that the sewer caps will not hold" (HOSPITAL 1989). This line is an obvious reference to the beginning of the story, where Alison is shown to be listening to the car radio when a commentator announces that the sewage problem in the city has worsened. However, why this sentence suddenly appears in the middle of their dialogue remains unclear for the time being. Walter continues talking and admits that he deeply regrets the fact that he had never told his son how proud he was of his "racing car driving" and of his "speed behind the wheel" (HOSPITAL 1989). Instead, Walter had only scolded him for all his shortcomings. This confession proves that Walter did not have a good relationship with his son and that a lot of things have been left unsaid between them. Additionally, 'racing cars' functions as a precondition header and initiates the script pertaining to car racing. Thus, one can assume that his son had a passion for high-speed driving. Walter explains that his death was an accident. Additionally, he makes a vague statement saying that the steep and winding roads of Queensland are dangerous, making an allusion to how he died. When Walter starts lamenting about his son again, Alison excuses herself and tells him she has to leave. Once she goes over to her car, Alison sits in it in silence and listens to the radio when a commentator announces that the sewer caps are exploding all over the city. Suddenly, Walter comes over to her car and urges her to tell him what is bothering her. It is at this moment that Alison finally reveals the contents of the phone call she had received: "'My mother' she begins again, quietly, 'died in Brisbane at 4:40 a.m. this Monday morning'" (HOSPITAL 1989).

Alison breaks down and begins to sob against Walter's shoulder, finally giving

into her emotions. The continuous mention of the sewer caps can now be interpreted as a metaphor for Alison's repressed grief and sorrow. Due to the fact that she has been suppressing her emotions and refusing to indulge in them, Alison has only been building up tension inside herself. Thus, when she finally broke down, all of her unrestrained emotions started flooding out like water from the sewerage system. Furthermore, it is made clear that the reoccurring images of Australia and its landscape are a result of the remorse Alison was feeling regarding the news of her mother's death. Based on the knowledge one has of parent-child relations, the reader can conclude that Alison grew up with her mother in Australia. Additionally, Alison's extensive knowledge of the Australian landscape only backs this claim, for throughout the story, images of Australian cities, rivers, and ranges have reemerged whenever Alison's mind wandered off. Now, the reader sees that Alison has been experiencing sudden bouts of grief throughout the story. This accounts for all the incongruous elements which seemed to have appeared out of context, such as the declaration that "something hurt" and that "such phone calls are made at dawn." (HOSPITAL 1989). Based on the reader's knowledge of death, one can conclude that the pain Alison has been experiencing was the result of the heartache and dejection she felt after having received the phone call informing her of her mother's death.

The anomaly from the beginning of the story has finally been resolved. What is peculiar about this death is the fact that due to the different time zones, which set Canada and Australia 16 hours apart, Alison's mother had actually died "in the early hours of tomorrow morning" (HOSPITAL 1989). The physical distance between the two countries can be taken as a symbol for the metaphorical distance between Alison and her mother. At one point in the story, it is mentioned that Alison is fifty-years-old. Additionally, she is shown to own a house in Toronto, where she works as a university professor. These details suggest that Alison has spent the majority of her life working on her career in Canada and was physically separated from her mother, who had remained in Brisbane. The allusion to their lack of contact was made when Walter spoke about his own son and how he regretted the fact that they had never spent enough time together. Furthermore, once Alison tells Walter the news, he immediately pictures a car plummeting off the Kuranda road, tossing and rolling until it explodes. Based on the geography script, one understands that the Kuranda road is a meandering lane that functions as a highway leading through Queensland. Namely, it is a very dangerous and steep road. Thus, this passageway is an explanation of how Walter's son lost his life.

Conclusion

This paper attempted to offer a cognitivist interpretation of the contemporary short story "Here and Now" (1989). Firstly, the basic tenants of cognitive poetics have been outlined, and it was clarified that this discipline offers a unique and detailed approach to literary analysis due to the fact that cognitive poetics takes into account the findings from various other disciplines such as cognitive linguistics, physiology, and literary criticism, and relies on them when analyzing a text. The second chapter of this paper focused on image schemas and how they operate. Special attention was given to literary schemas, as they have been chosen as a tool for analysis. Moreover, a scale of informativity was provided in order to illustrate the departure from our sense of reality in terms of schematic structure.

Additionally, the process of downgrading was selected as a means of resolving these deviations in a literary text. The third chapter of this paper focused on the short story “Here and Now” (1989). The story was segmented into smaller chunks, and each chunk was analyzed separately in order to demonstrate what sort of schematic knowledge and reasoning one needs to possess in order to make sense of a bundle of information which is encompassed in a text. Furthermore, it was indicated that downgrading is a fundamental process when it comes to performing a literary analysis of a text containing second- and third-order informativity, for it enables the reader to resolve various anomalies that appear in a text. Thus, this paper focused on revealing the intricate processes that occur in the reader’s mind when reading a text containing atypical, highly unlikely, or illogical sequences of events and that disrupt a person’s existing schema knowledge. The conclusion that was reached maintains that without extensive background knowledge, which has been shaped by experience, the reader would not be able to understand and interpret a piece of writing.

Works Cited

- EVANS 2018: EVANS, Vyvyan, and Melanie GREEN. *Cognitive linguistics: An introduction*. Routledge, 2018.
- FREEMAN 2017: FREEMAN, Margaret H. “Cognitive poetics.” *The Routledge Handbook of Stylistics*. Routledge, 2017. 331-346.
- GAVINS 2003: GAVINS Joanna, and Gerard STEEN, eds. *Cognitive poetics in practice*. London: Routledge, 2003.
- GIBBS 1995: GIBBS Jr, Raymond W., and Herbert L. COLSTON. “The cognitive psychological reality of image schemas and their transformations.” (1995): 347-378.
- HEDBLUM 2015: HEDBLUM, Maria Magdalena, Oliver KUTZ, and Fabian NEUHAUS. “Choosing the right path: Image schema theory as a foundation for concept invention.” *Journal of Artificial General Intelligence* 6.1 (2015): 21-54.
- HEDBLUM 2020: HEDBLUM Maria M. *Image schemas and concept invention: cognitive, logical, and linguistic investigations*. Springer Nature, 2020.
- HOSPITAL 1989: HOSPITAL, Turner, Janette. “Here and Now”. *Scripta* Vol. 5 No. 2 (1989): 157-161.
- JACKENDOFF 1985: JACKENDOFF, Ray S. *Semantics and cognition*. Vol. 8. MIT press, 1985.
- JOHNSON 1987: JOHNSON, Mark. *The body in the mind: The bodily basis of meaning, imagination, and reason*. University of Chicago press, 1987.
- LAKOFF 1980: LAKOFF, Lakoff, George, and Mark JOHNSON. “Conceptual metaphor in everyday language.” *The journal of Philosophy* 77.8 (1980): 453-486.
- LAKOFF 1987: LAKOFF, George. *Women, fire, and dangerous things*. Vol. 10. Chicago: University of Chicago press, 1987.
- LAKOFF 1989: LAKOFF, George, “Some Empirical Results About the Nature of Concepts”. *Mind and Language* Vol. 4, No.1 (1989):103-109.
- LAKOFF 1999: LAKOFF, George, Mark JOHNSON, and John F. SOWA. “Review of Philosophy in the Flesh: The embodied mind and its challenge to Western thought.” *Computational Linguistics* 25.4 (1999): 631-634.
- MANDLER 1992: MANDLER, Jean M. “The foundations of conceptual thought in infancy.” *Cognitive Development* 7.3 (1992): 273-285.
- MENDOZA 1997: MEDNOZA, Ibáñez, Francisco José Ruiz. “Metaphor, metonymy and conceptual interaction.” *Atlantis: Revista de la Asociación Española de Estudios Anglo-Norteam-*

- ericanos 19.1 (1997): 281-295.
- MONEY-KYRLE 1968: MONEY-KYRLE, Roger E. "Cognitive development." *The International journal of psycho-analysis* 49 (1968): 691.
- OAKLEY 2004: OAKLEY, Lisa. *Cognitive development*. Routledge, 2004.
- OAKLEY 2007: OAKLEY, Todd. "Image schemas." *The Oxford handbook of cognitive linguistics* (2007): 214-235.
- PALMER 1996: PALMER, Gary B. *Toward a theory of cultural linguistics*. University of Texas Press, 1996.
- SEMINO 2002: SEMINO, Elena, and Jonathan CULPEPER, eds. *Cognitive stylistics: Language and cognition in text analysis*. Vol. 1. John Benjamins Publishing, 2002.
- STEPHENS 2011: STEPHENS, John. "Schemas and scripts: Cognitive instruments and the representation of cultural diversity in children's literature." *Contemporary children's literature and film: Engaging with theory* (2011): 12-35.
- STOCKWELL 2002: STOCKWELL, Peter. *Cognitive poetics: An introduction*. London: Routledge, 2002.
- TURNER 1991: TURNER, Mark. *Reading Minds. The Study of English in the Age of Cognitive Science*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1991.
- TSUR 2008: TSUR, Reuven. *Toward a Theory of Cognitive Poetics: Second*. Liverpool University Press, 2008.
- ZUNSHINE 2015: ZUNSHINE, Lisa, ed. *The Oxford handbook of cognitive literary studies*. Oxford Handbooks, 2015.

Anja Petrović

SLIKOVNE ŠEME I PROCES DEGRADIRANJA U PRIPOVECI „SADA I OVDE” (1989) OD DŽENET TURNER HOSPITAL

Rezime

Zbog činjenice da specifična građa ljudskog tela određuje način na koji komuniciramo sa spoljnim svetom i kognitivno strukturiramo spoljašnje inpute, slikovne šeme igraju suštinsku ulogu u našem razumevanju književnih tekstova. U svojoj studiji *Kognitivna poetika: Uvod* (2002), Pieter Stokvel definiše osnovne postavke kognitivne poetike i postavlja hipotezu da književni tekstovi koji predstavljaju izazov za analizu iskazuju viši stepen odstupanja od toga kako mi zamišljamo stvarnosti u smislu šematskih struktura. On objašnjava da na skali informativnosti takvi tekstovi sadrže informativnost drugog i trećeg reda koji predstavljaju neobične ili krajnje neverovatne stvari i događaje koji narušavaju postojeće informacione šeme, u poređenju sa informativnošću prvog reda koja čuva ili pojačava već postojeće šeme. Da bi se pojave drugog i trećeg reda integrisale u postojeće znanje osobe, potrebno je primeniti procese degradacije. Dakle, tekst se može ili degradirati unazad, traženjem tekstualnih naznaka i informacija u prethodno pročitanim odlomcima, ili unapred traženjem objašnjenja za nastalu anomaliju. Ovaj rad će ponuditi pronicljivo kognitivno tumačenje pripovetke Dženet Turner Hospital „Ovde i sada” (1989) u pokušaju da se pokaže kako slikovne šeme i degradacija imaju vitalnu ulogu u razumevanju književnog teksta.

Ključne reči: kognitivna poetika, slikovne šeme, degradacija, Dženet Turner Hospital

Jovana Milovanović*

University of Belgrade

Faculty of Philology²

CROSS-LINGUISTIC INFLUENCE OF L2 ON COMPREHENSION OF L1 ACADEMIC VOCABULARY

This article reports on the findings of an empirical study of cross-linguistic lexical influence on the comprehension of cognates in Serbian and French, Italian or German language on one hand and non-cognates on the other hand. The lexical items chosen for the study are considered to belong to academic vocabulary. The participants are third and forth-year undergraduate students of French, Italian and German language respectively. They are all native speakers of Serbian language and speak English and at least one more foreign language. The participants took a multiple-choice test consisting of four types of words based on their formal similarities between Serbian and the three analysed L2 languages. Based on the results obtained in the study, we discuss cross-linguistic influence of foreign lexis on comprehension of words in participants' L1, with special attention to both positive and negative effects of such an influence. We argue that multilingualism can be an important factor in the comprehension of academic vocabulary and can facilitate manipulation with this specific type of lexis.

Key words: cross-linguistic influence, academic vocabulary, L2-L1 influence, lexical transfer

1. Introduction

Cross-linguistic influence is a field that has attracted significant attention in recent years. The term refers to the influence of one language on another at any given level. Although it can operate in multiple directions, most studies in the field have focused on one particular interaction: L1 influence on L2, L3, etc. With a growing number of multilingual individuals across the globe, interaction between different languages has come to be understood as a dynamic system with its own specificities and the influence of foreign languages on L1 has gained more attention.

The focus of this paper is L2 influence on L1 academic vocabulary comprehension. We report the results of an empirical study involving French, Italian and German language undergraduate students based on a multiple-choice context-independent test consisting of academic lexis in Serbian language. The study aims to examine the cross-linguistic influence of analysed languages and its potential for exploitation in the development of academic language skills. Before discussing the results of our study, we will briefly present the concepts of cross-linguistic influence, multilingualism and academic vocabulary.

* jovana.milovanovic@fil.bg.ac.rs

² This research was presented at the conference RéAL2 Cross-Linguistic Influence: Where are we today? (Université Toulouse 2 Jean Jaurès, Toulouse, France, July 2021).

2. Theoretical framework

2.1 Cross-linguistic influence and multilingualism

In a globalised world where communication knows no borders, the number of bilingual and especially multilingual individuals keeps increasing. With this in mind, cross-linguistic influence has become a significant topic in linguistic research. Cross-linguistic influence, otherwise known as language transfer, linguistic interference and language mixing (ODLIN 2008: 436), is the influence that stems from either similarities or differences between languages an individual acquires (TALEBI 2013: 432). We will use the term cross-linguistic influence throughout this paper. This phenomenon used to be seen primarily as the influence of L1 on L2, L3, etc. despite the fact that bidirectionality is a known notion in the field (PAVLENKO, JARVIS 2002: 190). Certain researchers consider it as a transference, other view it as a constraint, and more recent studies suggest that multilingual mind functions as a unique super-system (COOK 2003: 2). Given this multidirectional nature of cross-linguistic influence, there is a need to examine different varieties, such as L2-L1 influence in adult population that we will address in this paper.

Cross-linguistic influence can occur in different parts of the language system, at phonological, morphological or lexical levels for example. The present study aims to outline some features of cross-linguistic influence on the vocabulary of L1. Lexical cross-linguistic influence can be described as «the influence of word knowledge in one language on a person's knowledge or use of words in another language». (JARVIS, PAVLENKO 2008: 72). Furthermore, the studies done in this field affirm that during language acquisition process, speakers' competence may change as new items are added to the existing knowledge, even in L1 (PAVLENKO 2000: 178). The effects of L2-L1 influence can be positive, negative or neutral (COOK 2003: 11). We will take a particular interest in the effects of cross-linguistic influence on cognates.

2.2 Cognates

Cognates are defined as two lexical items which are historically related, whose meaning is often particularly similar, although this is not always the case. Items which are similar by pure accident, such as pain in French and English are not considered cognates (RINGBOM 2007: 72). The interest in cognates in terms of cross-linguistic influence can be explained by the fact that they tend to be treated differently in our mind (JARVIS, PAVLENKO 2008: 85). Cross-linguistic influence is noticeable in items that share a formal similarity or equivalence as it is believed that learning and manipulating such items requires less effort (RINGBOM 2007: 72). Furthermore, some studies indicate that L2 may influence L1 performance in this regard, but only at the advanced levels of proficiency (PAVLENKO 2000: 188). In the multilingual lexicon, mental connections between cognates are particularly strong, which explains why we believe that cross-linguistic influence could be detected by researching this type of interlingual connection (MÜLLER-LANCÉ 2002: 124).

2.3 Academic vocabulary

The term (general) academic vocabulary is used to describe the lexis which oc-

curs frequently in academic texts, yet rarely in other types of texts (NATION 2001: 303). This kind of vocabulary is not closely related to the topic or field of the text itself (COXHEAD 2000: 214) and occurs in various genres, such as textbooks, articles, keynote lectures, etc. (KRISHNAMURTHY, KOSEM 2007: 365). Academic vocabulary typically contains a large number of words from Greek and Latin (NAGY 23: 93). The latinate nature of this type of vocabulary creates the effect of transparency, familiarity and learnedness among its users (NATION 2001: 312; RINGBOM 2007: 72). Moreover, Greek and Latin words are often internationalisms and therefore cognates in numerous languages across the world. It is important to remark that existing studies mostly focus on foreign academic language, while academic language in L1 still needs more detailed research (BAUMANN, GRAVES 2010: 4). In fact, academic vocabulary is an important element for comprehension of academic writing and it is of great importance not only for non-natives, but for all students and educators alike (SNOW, UCELLI 2009: 114).

One of the most significant works on academic vocabulary is the *Academic Word-list* (AWL) (COXHEAD 2000). This list was created from an analysis of a corpus compiled from different academic texts counting more than 3.5 million tokens. When it comes to Serbian academic vocabulary, AWL served as the base for the PhD thesis *General and academic vocabulary in high-school-aged children* (Бранић Латиновић 2016). As its title suggest, academic vocabulary is not the sole topic of this study, but nevertheless, to this date, it remains the most comprehensive research of academic vocabulary among Serbian L1 speakers. Branić-Latinović based her Academic Vocabulary Test on Xue & Nation's academic list as well as AWL (Бранић Латиновић 2016: 83). The author extracted lexical items from these lists, found their Serbian correspondents and checked them against high-school textbooks. The selected words consist solely of nouns, adjectives and verbs (Бранић Латиновић 2016: 76), a portion of which was used in the present research as well. While high-school textbooks can be seen by some as insufficiently academic as they are written with the intention to serve a fairly large audience, unlike university textbooks for example, they can and should be considered academic because the term itself can refer to any type of resource related to academic activities, which certainly include high-school teaching. Another aspect worth commenting is the word choice for the mentioned wordlist. Despite the fact that the study of Branić-Latinović relies on lists for English academic vocabulary, this test remains a precious measuring tool for comprehension of academic vocabulary in Serbian.

3. Methodology

The purpose of the present research is to analyse cross-linguistic influence, and specifically L2-L1 influence, on comprehension of academic vocabulary. Given the results obtained in studies on multilingualism and cross-linguistic influence described in the section Cross-linguistic influence and multilingualism, in this research we will consider the following question: can L2 knowledge facilitate comprehension of cognates in L1?

In order to answer this question, we examined the comprehension of academic vocabulary in Serbian among native speakers. Cognates from three languages were taken into consideration: French, Italian and German. As receptive vocabulary is typically tested through multiple-choice tests (Бранић Латиновић 2016: 34), for the purpose of this

study, we used a multiple-choice context-independent vocabulary test. The test consists of 28 items that can be considered as academic vocabulary, as defined in section Academic vocabulary. The items in the test are divided into four categories, based on word origin:

- Type 1: cognates found in Serbian, French and Italian language, the French cognate being more similar to the Serbian form. This type contains the following words: *suptilan* (subtle), *egzaktan* (precise), *hijerarhija* (hierarchy), *evoluirati* (evolve), *koherentan* (coherent), *adaptirati* (adapt), *resurs* (resource);
- Type 2: cognates found in Serbian, French and Italian language, the Italian cognate being more similar to the Serbian form. Type 2 consists of the following words: *proporcija* (proportion), *alternacija* (alternation), *minoran* (minor, insignificant), *modifikovati* (modify), *rigorozan* (rigorous), *konzumirati* (consume), *primaran* (primary);
- Type 3: cognates found in Serbian, French, Italian and German language. They are as follows: *sekvenca* (sequence), *indicija* (indication), *teološki* (theological), *virtuelan* (virtual), *empirijski* (empirical), *parafrazirati* (reformulate), *stabilizovati* (stabilise);
- Type 4: words which do not bear resemblance to their correspondents in French, Italian and German language. This group includes: *letimičan* (superficial), *iskonski* (original), *ovaplotiti* (epitomise), *nasumičan* (random), *ukazivati* (imply), *raspon* (range), *odlika* (feature).

Each type contains 7 words. All items from Types 1, 2 and 3 as well as three items from Type 4 were taken from the *Academic Vocabulary Test* (Бранић Латиновић 2016). Branić Latinović based her test on AWL. She translated items from AWL and compared them with high school textbooks used in the school system in Serbia. Only those words which were confirmed in the textbooks were used in the test. Due to the lack of non-cognates in the *Academic Vocabulary Test* that would satisfy the criteria for Type 4, only three items from this type were taken from the aforementioned test (*letimičan*, *iskonski*, *ovaplotiti*). We proceeded to select four additional items directly from AWL and chose items whose Serbian correspondents are not cognates with the three foreign languages taken into consideration in this study. We closely followed the description of characteristics of possible answers from the original *Academic Vocabulary Test* and selected five possible answers for every item we added.

Not all word categories are present in our test. Each of the four types contains three adjectives, two nouns and two verbs. These word categories were not selected randomly. In fact, as Muyksen (2006: 161) states, the chance of finding a borrowed noun, adjective or verb is significantly greater than that of finding a borrowed function word (article or conjunction for example). This is especially true for non-related languages which have different morphosyntactic systems, as is the case with Serbian and French, Italian and German.

The subjects had the task of selecting the correct synonym or definition among five suggested answers for each given item. The items in the test were presented in a random order, with items from four types mixed. Additionally, the proposed answers were also randomized and there is an equal amount of correct answers under a, b, c, d and

e. Due to the Covid-19 imposed restrictions, it was impossible to meet with the participants in person and the test was administered online via Google forms without any time constraints for the participants. The study of receptive vocabulary was also partly chosen because receptive tests offer more control than productive (SCHMITT 2010: 38), which was preferred in the given circumstances described above.

4. Subjects

In total, 105 subjects participated in the study. All subjects are undergraduate third and fourth-year students, at the Faculty of Philology, University of Belgrade. They are native speakers of Serbian language and are all multilingual. The research does not include younger undergraduate students (first and second-year students) as it is assumed that individuals who were exposed to a language for longer periods of time tend to show more signs of cross-linguistic influence. The participants were divided into three groups based on their major.

Group 1

Group 1 consists of 37 students of French language, 17 participants are third-year students and 20 fourth-year students. All students speak English. The majority of them have learned Latin in high school and at university, with the exception of one participant. Only 15 students speak basic Italian (A1 or A2), while 6 students speak German, also at a lower level of proficiency.

Group 2

In Group 2, 43 students of Italian language participated in the present research, 24 third-year students and 19 fourth-year students. All students speak English and learned Latin in high school and at university. Eleven participants speak French, while 10 of them speak German. For both languages, participants stated they have basic knowledge, mostly levels A1 and A2 and rarely B1.

Group 3

In Group 3, there are 25 students of German language, 10 participants are third-year students and 15 fourth-year students. All participants speak English. Unlike students from Group 1 and Group 2 who had mandatory Latin courses at university, participants from Group 3 did not take Latin at university and could have only studied it in school. Therefore, 23 participants from Group 3 learned Latin in high school, while 2 of them didn't. Students from this group are often not familiar with French nor Italian: only 3 students speak French (A1-B1) and 9 of them speak Italian (A1-B1).

5. Results

We collected answers from the Google Forms tests and calculated the median of answers for each type and group respectively. The median value was chosen as an indicator of the central tendency value. All participants showed a high level of academic vocabulary comprehension. The medians for all types do not go below 6/7. Participants from Group 1 (French language students) were most successful with the items from Type

3 (cognates existing in all four languages) and had equal success for the other three types. Participants from Group 2 (Italian language students) had the highest median throughout all four types, with little difference between them. Participants from Group 3 (German language students) were the least successful with items in Type 3, which is the only group containing Serbian-German cognates.

Table 1. *Median results classified by group and type.*

	Type 1	Type 2	Type 3	Type 4
Group 1	6	6	7	6
Group 2	7	7	7	7
Group 3	7	7	6	7

When we compare answers by type, the results are the following. For items in Type 1, which are the items most similar to their French correspondent, Group 2 (Italian language students) was the most successful, while Group 1 was the least successful (French language students). For items in Type 2, which are the most similar to the Italian form, Group 3 was the most successful, followed by Group 2 and Group 1. With items in Type 3, Group 2 had the highest results, while Group 3 had the lowest results. Finally, with Type 4, Group 3 had the highest median, closely followed by Groups 2 and 1.

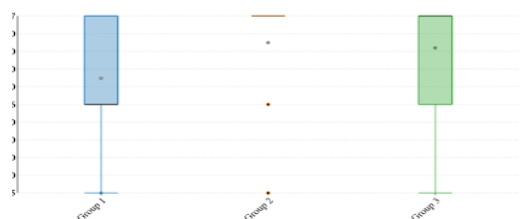

Figure 1. Results, Type 1.

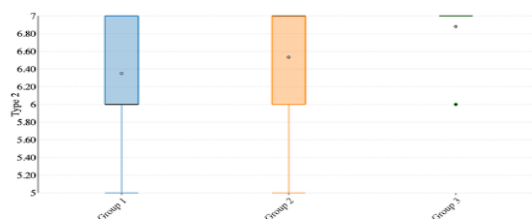

Figure 2. Results, Type 2.

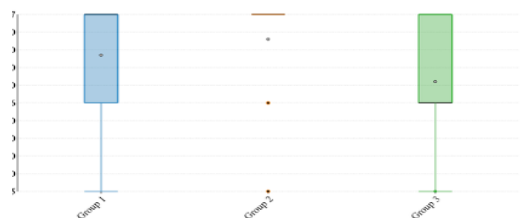

Figure 3. Results, Type 3.

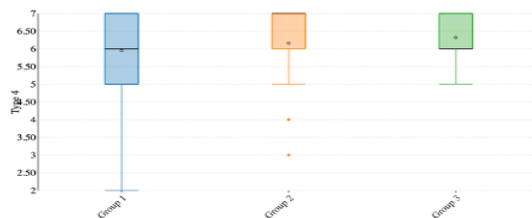

Figure 4. Results, Type 4.

In all four types, the highest individual score was 7/7 correct answers. The lowest individual scores in Types 1 and 3 was 4/7, in Type 2 5/7, while the lowest score in Type 4 was significantly lower with only 2/7. It is clear that overall, participants had the least difficulties with items in Type 2 (Serbian-French-Italian cognates, where Serbian and Italian forms are particularly close). On the other hand, items from Type 4, which are not cognates in Serbian and French, Italian and/or German proved to be the most challenging on our test.

6. Discussion

Based on the collected results of the study, several observations can be made. Firstly, the results indicate that all participants were successful in answering the majority of given items. This may be due to the fact that the items were taken from a test intended for high-school students and it is expected that university students shouldn't have much difficulty with this kind of a test. It would be preferable to repeat this study with more advanced-level lexical items, however, as there are no comprehensive academic wordlists for Serbian language, this would require us to develop our own comprehensive list of this type, which was not possible for the present study.

Secondly, the median answers obtained in the study show that among the tested students, there is not a strong cross-linguistic influence of French, Italian and German as L2 respectively on comprehension of academic lexis in Serbian L1. In fact, the students of French language had the lowest median in Type 1, where Serbian items resembled their French correspondents the most. The same can be said for German language students who scored the lowest in Type 3, the only type to have Serbian-German cognates. Italian language students had high results throughout the four types.

Thirdly, although no specific languages in our study showed a strong influence on the comprehension of cognates from that particular L2, it is noticeable that participants had less incorrect answers in Types 1, 2 and 3 than in Type 4, which does not contain cognates with analyzed L2 languages. Moreover, the lowest individual score obtained on the test was in Type 4. This can indicate that there is an overall difference between items found in other languages the participants speak and those only found in Serbian, but not other wide-spread languages, such as French, Italian or German. The participants may have made use of their multilingual competence, which explains the higher success levels in the aforementioned types. Numerous studies, such as Cook (2003) indicate that brains of multilinguals function in a particular way and this may have led to more successful results with items that can be tracked throughout different languages. It would be beneficial to do a follow-up study related to the production of academic vocabulary and examine whether this difference between the four types would persist.

Lastly, one particular item from our test indicates a negative case of cross-linguistic influence which is worth noting. In Type 1, for the item *minoran* (meaning minor, insignificant, not a person who is underage), one of the possible answers was *maloletan* (underage). A portion of the participants from Groups 1 and 2 chose this answer instead of the correct one *neznatan* (minor). This was the case for 15/37 French language students and 7/43 Italian language students. On the other hand, no participants from Group 3 made the same mistake. This could be a sign of cross-linguistic influence from either Italian or French, as both languages have a cognate with the chosen (incorrect) meaning. An additional possibility is that the incorrect answer was influenced by the English noun *minor*. Unlike the French, Italian or English forms, the German language uses a different word (*minderjährig*). Since no German students made this mistake, we believe it is probable that these incorrect answers were influenced by either of the Romance languages the participants speak and not English which is spoken by all participants.

The results of our study lead us to believe that it would be crucial not only to

develop further research in this area, but also to work on explicit instruction and competence development of academic language skills with regard to cross-linguistic influence. In fact, instruction is key in teaching important skills and strategies in word study, vocabulary comprehension, and fluency (MARCHAND-MARTELLA 2013: 176). With guidance, students can increase the use of cognates that can help them recognise or form lexical items that belong to this category (RINGBOM 2007: 108). This is particularly important with negative cross-linguistic influence as Ringbom notes that when perceived similarities are numerous enough, learners may assume that there are more similarities between languages as a whole (RINGBOM 2007: 180), which can in turn result in negative influence as seen in the case of *minoran* in our study. The necessary guidance can rely on teaching similarities between languages and increasing metalinguistic awareness (RINGBOM 2007: 106). Additionally, instructions focused on cognates and morphological features can have a positive impact on both word knowledge and writing (HIEBERT LUBLINER 2008: 22). It is upon teachers of L1, as well as L2, L3, etc. to work together on this matter and explore overlapping language areas in order to offer a coherent set of skills through a consistent approach (TALEBI 2013: 435). With proper attention brought to this subject, students can acquire valuable knowledge on how to exploit their multilingualism and facilitate not only the learning process of L2 vocabulary, but also their comprehension and possibly production in their L1.

Conclusion

The results of our study indicate that within the group of students that were tested, there is no strong cross-linguistic influence of French, Italian or German language respectively on the comprehension of academic vocabulary in Serbian L1. Students of all three languages mentioned in this research had high results on the test, but showed no consistent improvement with cognates from the L2 they are studying at university. The data suggest however that words of foreign origin tend to be easier to understand, which could indicate that multilingual competence can facilitate overall comprehension. On the other hand, cross-linguistic influence can also be a negative factor in comprehension of academic vocabulary, as can be seen in the case of *minoran*. With this item, a number of participants whose L2 is French or Italian wrongly concluded that the meaning in Serbian was similar to that in L2, whereas students of German did not make the same mistake, possibly because the German correspondent bears no formal resemblance to the Serbian word. Whether cross-linguistic influence has a positive or negative effect on comprehension of academic vocabulary in Serbian L1, we can conclude that it is necessary to address this phenomenon in a systematic manner in order to facilitate positive effects of multilingualism and avoid constraints. Lastly, it is necessary to expand research on the topic as to include productive vocabulary and examine thoroughly multiple facets of cross-linguistic influence of L2 on L1 lexis.

Works cited

БРАНИЋ ЛАТИНОВИЋ, Биљана. *Општи и академски вокабулар на средњошколском узрасту*. Београд: Филолошки факултет, 2016. [PhD dissertation]

- BAUMANN, James, GRAVES, Michael. "What is Academic Vocabulary?" *Journal of Adolescent and Adult Literacy*, book 54, issue 1, (2010): p. 4-12. <https://doi.org/10.1598/JAAL.54.1.1>
- COOK, Vivian (ed.). *Effects of the Second Language on the First*. Bristol: Multilingual Matters, 2003. <https://doi.org/10.21832/9781853596346-003>
- COXHEAD, Averil. "A New Academic Wordlist." *TESOL Quarterly*, book 34, issue 2, (2000): p. 231-238. <https://doi.org/10.2307/3587951>
- HIEBERT, Elfrieda., LUBLINER, Shira. "The nature, learning, and instruction of general academic vocabulary." *What Research Has to Say About Vocabulary Instruction*, (2008): 106-129.
- JARVIS, Scott., PAVLENKO, Aneta. *Crosslinguistic Influence in Language and Cognition*. Abingdon-on-Thames: Routledge, 2008. <https://doi.org/10.4324/9780203935927>
- KRISHNAMURTHY, Ramesh, KOSEM, Iztok. (2007). "Issues in Creating a Corpus for EAP Pedagogy and Research." *Journal of English for Academic Purposes*, issue 6, (2007): p. 356-373. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511609664.008>
- MARCHAND-MARTELLA, Nancy. et al. "Key Areas of Effective Adolescent Literacy Programs." *Education and Treatment of Children*, book 36, issue 4, (2013): p. 161-184.
- MÜLLER-LANCÉ, Johannes. (2002). "A Strategy Model of Multilingual Learning." *The Multilingual Lexicon*, (2002): p. 117-132. http://dx.doi.org/10.1007/978-0-306-48367-7_9
- MUYSKEN, Pieter. "Two Linguistic Systems in Contact: Grammar, Phonology and Lexicon." *The Handbook of Bilingualism*, (2006): p. 147-168.
- NAGY, William et al. "Words as Tools: Learning Academic Vocabulary as Language Acquisition." *Reading Research Quarterly*, issue 47, book 1, (2012): p. 91-108. <https://doi.org/10.1002/RRQ.011>
- NATION, Paul. *Learning Vocabulary in Another Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139524759>
- ODLIN, Terence. "Cross-Linguistic Influence." *The Handbook of Second Language Acquisition*, (2008): p. 436-486. <http://dx.doi.org/10.1002/9780470756492.ch15>
- PAVLENKO, Aneta. "L2 Influence on L1 in Late Bilingualism." *Issues in Applied Linguistics*, book 11, issue 2, (2000): p. 175-205. <https://escholarship.org/uc/item/7gs944m5>
- PAVLENKO, Aneta, JARVIS, Scott. "Bidirectional transfer". *Applied Linguistics*, book 23, issue 2, (2002): p. 190-214. <http://dx.doi.org/10.1093/applin/23.2.190>
- RINGBOM, Hakan. *Cross-linguistic Similarity in Foreign Language Learning*. Bristol: Multilingual Matters, 2007.
- SCHMITT, Norbert. *Researching Vocabulary*. London: Palgrave Macmillan, 2010. <https://doi.org/10.1057/9780230293977>
- SNOW, Catherine, UCELLI, Paola. "The Challenge of Academic Language." *The Cambridge Handbook of Literacy*, (2009): p. 112-133.
- TALEBI, Seyed Hassan. "Cross-linguistic Transfer (from L1 to L2, L2 to L1, and L2 to L3) of Reading Strategies in a Multicompetent Mind." *Journal of Language Teaching and Research*, book 4, issue 2, (2013): p. 432-436. doi:10.4304/jltr.4.2.432-436

ТРАНСЈЕЗИЧКИ УТИЦАЈ Л2 НА РАЗУМЕВАЊЕ АКАДЕМСКОГ ВОКАБУЛАРА НА Л1

Резиме

У овом раду приказујемо резултате емпиријског истраживања трансјезичког лексичког утицаја на разумевање когната у српском, француском, италијанском и немачком језику с једне стране и кореспондената у наведеним језицима који нису когнати с друге стране. Испитаници су студенти 3. и 4. године основних студија подељени у три групе, према студијској групи (француски, италијански и немачки језик). Сви су изворни говорници српског језика и говоре енглески и најмање још један страни језик. Испитаници су радили лексички тест са понуђеним одговорима који садржи 28 речи распоређених у четири типа на основу формалне сличности кореспондената на српском језику и три анализирана Л2. Резултати показују да су све три групе испитаника имале висок проценат тачних одговора. Добијени резултати указују на то да не постоји јак појединачни трансјезички утицај француског, италијанског или немачког језика на разумевање академског вокабулара у српском језику као Л1. Међутим, уочљиво је да је код речи страног порекла виши постотак тачних одговора, што може указати на то да вишејезична компетенција олакшава укупно разумевање вокабулара. Такође, уочен је изванредан негативни утицај Л2 језика на разумевање лексике на Л1 језику, као што је то случај код речи миноран, коју су бројни испитаници тумачили као малолетан, што је значење француског и италијанског когната, али не и српског кореспондента. Потребно је урадити даља истраживања у овој области која би испитала утицај вишејезичне компетенције у смеру Л2 ка Л1, те истражити продуктивне вештине у сфери академског вокабулара.

Кључне речи: трансјезички утицај, академски вокабулар, Л2-Л1 утицај, лексички трансфер

Данијела В. Бабић*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за германистику

KOMMER (ATT) + INFINITIV КАО ПРОСПЕКТИВНА КОНСТРУКЦИЈА У САВРЕМЕНОМ ШВЕДСКОМ ЈЕЗИКУ

Савремени шведски језик не познаје морфолошки обележен глаголски облик за исказивање предикација локализованих у временској сфери будућност, те у циљу исказивања ових предикација ангажује друга језичка средства: у првом реду презент употребљен у одговарајућем (ван)реченичном контексту, те сложене глаголске конструкције *ska + infinitiv*, *kommer (att) + infinitiv* и *tänker + infinitiv*. У раду се бавимо проспективном конструкцијом *kommer (att) + infinitiv*, анализирајући њену употребу у близу три стотине примера изворних реченица шведског језика и фокусирајући се на њене модалне значењске компоненте. Истраживањем модалних значења шведске проспективне конструкције *kommer (att) + infinitiv*, скрећемо пажњу на један број синтаксичко-семантичких специфичности реченичних контекста у којима се дата проспективна конструкција јавља и истичемо једно од њених модалних значења које се у описивању граматичке структуре шведског језика неретко превиђа.

Кључне речи: шведски језик, *kommer (att) + infinitiv*, проспективна конструкција, будуће предикације, модална значења, граматика скандинавских језика, скандинавистичка лингвистика

1. Увод

Једна од карактеристика коју савремени шведски језик дели са својим сродницима из германске групе језика рефлектује се у одсуству морфолошког облика који сигнализује будућност. У савременом шведском језику се означавање предикације као будуће у односу на тренутак говора остварује различитим другим језичким средствима, у првом реду употребом презенту у реченичном одн. ванреченичном контексту који налаже његово тумачење као футурског, те посредством сложених глаголских конструкција *ska + infinitiv*, *kommer (att) + infinitiv* и *tänker + infinitiv*, у којима се са централним глаголом комбинују презентски облици глагола *skola* (*требати, морати*), те глагола *komma* (досл. *доћи*) и *tänka* (досл. *размишљати*). Свако од датих језичких средстава подразумева одређене специфичности које условљавају њихову употребу у различитим синтаксичко-семантичким и прагматичким контекстима, међу којима се као примарне истичу њихове модалне значењске компоненте. У оној мери у којој се може говорити о одсуству модалног квалификовања тврдње о будућим предикацијама, презент се у циљу исказивања будућних предикација у

* daniijela.babic@fil.bg.ac.rs

шведском језику показује као модално најнеутралније језичко средство; остала језичка средства којима шведски језик у овом контексту располаже карактеришу се као темпорално-модалне проспективне конструкције.

У фокусу нашег рада биће проспективна конструкција *kommer (att) + infinitiv*, с тежиштем на утврђивању њених модалних значења. Рад заснивамо на корпусу од близу три стотине реченица са конструкцијом *kommer (att) + infinitiv*, ексерцираних из шведског електронског корпуса *KORP* и допуњених једним бројем примера забележених у усменој комуникацији с изворним говорницима шведског језика. Како у србистичкој литератури нема сличних радова, полазимо од представљања дате конструкције и њеног типичног модалног значења, уз наш осврт на један број синтаксичко-семантичких специфичности одговарајућих исказа, а затим представљамо те испитујемо и оне случајеве у којима се конструкцији не може приписати за њу типично модално значење. Посебну пажњу у раду скрећемо на исказе у којима се модално значење конструкције манифестује као интенционалност; Дал указује да не постоје докази да су германске проспективне конструкције с глаголима у значењу „доћи“ икада исказивале интенционалност (DAL 2000: 322), што Хилперт за одговарајућу шведску конструкцију и потврђује, налазећи да је њен развој ишао током „motion > inchoative > prediction“, тј. да се конструкција *komma att V* у футурски маркер развила поставши прво инхоативни маркер (HILPERT 2008a: 127). У овом светлу се искази у којима проспективна конструкција *kommer (att) + infinitiv* сигнализује интенционалност сматрају релативно новом појавом у шведском језику (HILPERT 2008b: 68), те их је потребно детаљније и обимније истраживати.

2. Проспективна конструкција *kommer (att) + infinitiv*

Проспективну конструкцију *kommer (att) + infinitiv* сачињавају централни глагол, инфинитивна ознака *att* и глагол *komma* (доћи) у презентском облику. Глагол *komma* у шведском језику представља прототипичан глагол кретања адлативног усмерења (SO²*komma*; SAOL²*komma*). Уз дато примарно значење, овај глагол познаје и низ проширених лексичких значења, те један број категоријалних значења (FALK 2002: 91–96; VIBERJ 2003: 96–103; JUHANSON 2006: 139–151), од којих се као једино фреквентно истиче оно у коме овај глагол представља футурски маркер (VIBERJ 2003: 96). Лексичко значење глагола *komma* у оквиру проспективне конструкције сматра се избледелим и *kommer (att) + infinitiv* у савременом шведском језику представља конструкцију која у погледу исказивања будуће предикације показује највиши степен граматикализације (HILPERT 2006: 164). Шведски се тако убраја међу оне језике у којима је глагол кретања адлативног усмерења граматикализован у футурски маркер (DAL 2000: 320).

Употреба инфинитивне ознаке *att* у проспективној конструкцији *kommer (att) + infinitiv* у савременом шведском језику сматра се факултативном. Тенденција ка изостављању инфинитивне ознаке нарочито је уочљива у говорном језику (посебно код млађе популације) и у мање формалним облицима писаног језика (JUHANSON 2006: 145–146; ULOFSON 2008: 143). У могућности изостављања инфинитивне ознаке огледа се једна од морфо-фонолошких редукција изворне (скандинавске) конструкције, постулиране као „*kommer til(l) at(t) full verb*“ (DAL 2000:

320), те актуелна фаза процеса граматикализације ове шведске проспективне конструкције (HILPERT 2008b: 127; ULOFSON 2008: 147–149). По наводима у језичком приручнику *Språkriktighetsboken* (SRBN) Шведског језичког савета, фреквентност бележења конструкције без инфинитивне ознаке у већини жанрова и стилских нивоа, као и њено прихватање као уобичајене од стране изворних говорника, указује на то да је развој конструкције *kommer (att) + infinitiv* достигао фазу у којој се конструкција без инфинитивне ознаке мора сматрати у потпуности етаблираном (SRBN 2005: 358–359).

2.1. Модална значења

У литератури посвећеној описивању граматичког система савременог шведског језика, *kommer (att) + infinitiv* се уобичајено представља као проспективна конструкција којом се сигнализује предвиђање реализације будуће предикације (HOLMS/HINČLIČ 1994: 294; TELEMANN/HELBERTJ i dr. 1999: 244–245; HULTMAN 2003: 268). Телеман/Хелбертј и др. наводе детаљније да глагол *komma* у проспективним конструкцијама не говори ништа о одлукама, споразумима или планирању учесника у предикацији, већ уобичајено сигнализује више-мање сигурну прогнозу или предвиђање засновано на утемељеној претпоставци говорника о остварењу будуће радње. Дати глагол је тако субјекатски аутономан (тј. у реченичном контексту може бити комбинован са било којим субјектом), и не говори ништа о субјекатском референту као бићу које доноси одлуке или бива подвргнуто вољи другог (TELEMANN/HELBERTJ i dr. 1999: 244–245). Сумарно речено, *kommer (att) + infinitiv* у савременом шведском језику представља ону проспективну конструкцију којом говорник у првом реду сигнализује предвиђање реализација предикација у будућности, уобичајено притом независних од одлука или планова говорника. Као примарно модално значење проспективне конструкције *kommer (att) + infinitiv* у савременом шведском језику издваја се тако предиктабилност.

2.1.1. Предиктабилност

Предиктабилност илуструјемо једним бројем примера из корпуса,² полазећи од исказа у којима се уз проспективну конструкцију *kommer (att) + infinitiv* јављају инаниматни субјекти:

- (1) Nästan all snö i Europa kommer att vara borta om hundra år.
Готово сав снег у Европи нестаће за стотину година.
- (2) Denna veckan kommer att bli minst lika intensiv som förra.
Ова недеља ће у најмању руку бити једнако интензивна као прошла.
- (3) Projektet kommer att kosta cirka 20 miljoner kronor [...]
Пројекат ће коштати око двадесет милиона круна.

У исказима попут (1)–(3) проспективну конструкцију *kommer (att) + infinitiv* прате инаниматни субјекти, те се о присуству говорника у њима говори само у сми-

2 Сви илустративни примери ексцерпирани су из корпуса шведског језика KÖRP осим ако то у пратећој загради није другачије назначено.

слу његовог опредељења према пропозицији: говорник је у другом плану будући да није инволвиран у реализацију предикације. Базичне синтаксичко-семантичке одлике исказа овог типа, те модално значење манифестовано у њиховом првом семантичком плану, можемо приказати на следећи прегледан начин: [–]аниматност субјекта, [–]говорник, [–]контрола говорника/субјекта над предикацијом → предиктабилност.

Посматрајући конструкцију *kommer (att) + infinitiv* у контексту с осталим проспективним конструкцијама у савременом шведском језику, констатујемо да у исказима типа (1)–(3) њена супституција другим конструкцијама уопштено гледано није могућа. С обзиром на транспарентност лексичко-семантичких одлика глагола *tänka* (*размишљати; намеравати, планирати*, в. SO *tänka* 1, 2; SAOL *tänka* 1, 2), проспективна конструкција *tänker + infinitiv* компатибилна је само с аниматним субјектима: **Nästan all snö i Europa tänker vara borta om hundra år* – Готово сав снег у Европи планира да нестане за стотину година. Такође, с обзиром на транспарентност лексичко-семантичких одлика глагола *skola* (*требати, морати, намеравати*, в. SO ³*skola*; SAOL ²*skola*), конструкција *ska + infinitiv* је у првом реду некомпатибилна с инаниматним субјектима: **Nästan all snö i Europa ska vara borta om hundra år*. ≈ Готово сав снег у Европи нестаће (планирано/намерно)³ за стотину година. Неграматичност исказа овог типа може бити отклоњена њиховим смештањем у одређени шири (ван)реченини контекст, у првом реду приписивањем исказа одређеном аниматном агенсу: *Nästan all snö i Europa ska vara borta om hundra år, säger experterna*. – Готово сав снег у Европи нестаће за стотину година, кажу стручњаци (BABIĆ/HAJDU 2021: 30–32). Изван сличног контекста, искази с инаниматним субјектима и проспективном конструкцијом *ska + infinitiv* у првом реду сматрају се пак неприхватљивима.

Сумарно можемо рећи да је у исказима попут (1)–(3) употреба проспективне конструкције *tänker + infinitiv* блокирана, проспективне конструкције *ska + infinitiv* условљена посебним контекстуалним факторима, те употреба проспективне конструкције *kommer (att) + infinitiv* очекивана. Примаран разлог за употребу управо ове проспективне конструкције у исказима попут (1)–(3) у савременом шведском језику налазимо у [–]аниматности субјекта као једној од њихових базичних синтаксичко-семантичких одлика: у циљу реферисања о будућој предикацији која се приписује инаниматном субјекту, говорник савременог шведског језика у првом реду ангажује конструкцију *kommer (att) + infinitiv*.

У исказима попут (4)–(6) проспективну конструкцију *kommer (att) + infinitiv* бележимо пак уз аниматне субјекте:

- (4) *Många kommer att dö om de inte får hjälp.*
Многи ће умрети ако не добију помоћ.
- (5) *Jag kommer att sakna alla supportrar och mina lagkamrater.*
Недостајаће ми сви наши навијачи и моји саиграчи.
- (6) *Vi kommer inte alltid att älska varandra.*
Ми се нећемо увек волети.

3 У циљу јаснијег илустовања модалних компонената шведских проспективних конструкција, у појединим српским преводним еквивалентима у загради наводимо један број одговарајућих прилога.

У исказима овога типа заступљени су аниматни субјекти који репрезентују људска бића различита од говорника, групе људи које подразумевају и говорника, као и самог говорника. Аниматне субјекте у реченичним конструкцијама овога типа можемо стога поједностављено представити као „субјекат $\supset$ говорник“, „субјекат $\supset$ говорник“ и „субјекат $\supset$ говорник“.

У исказима попут (4)–(6) говорник саопштава своје предвиђање реализације будуће предикације у коју одлуке, намере или планови аниматног субјекта кога он именује нису инволвирани. Ово важи и за исказе с аниматним субјектима типа „субјекат = говорник“ и „субјекат $\supset$ говорник“: иако се ради о исказима о предикацијама у које говорник јесте инволвиран, његов утицај на реализацију предикације изостаје. Уочавамо да је овакво тумачење инволвираности говорника у исказима датог типа условљено лексичко-семантичким одликама централног глагола конструкције *kommer (att) + infinitiv*: ради се о глаголима попут *волети*, *мрзети*, *памтити*, *заборавити*, *умрети* и сл., који денотирају ситуације које се у принципу одвијају без свесне људске контроле. Иако се говорник, дакле, изјашњава о предикацијама у које је (и) сам инволвиран, њихова реализација у будућности је изван његове контроле. Ово важи и за исказе у којима је аниматни субјекат „субјекат $\supset$ говорник“: предикације о којима се овде изјашњава, говорник посматра као предикације чије су реализације изван контроле аниматног субјекта кога он именује.

Уочене базичне синтаксичко-семантичке одлике исказа попут (4)–(6) и модално значење манифестовано у њиховом првом семантичком плану сумарно можемо представити на следећи начин: $[+]$ аниматност субјекта, $[\pm]$ говорник, $[-]$ контрола говорника/субјекта над предикацијом $\rightarrow$ предиктабилност

Изнета запажања о испитаном типу исказа можемо додатно илустровати тестом супституције њихове конструкције *kommer (att) + infinitiv* преосталим шведским проспективним конструкцијама. Како сведоче примери попут **Många tänker dö om de inte får hjälp*. – Многи планирају да умру ако не добију помоћ и **Många ska dö om de inte får hjälp*. $\approx$ Многи ће планирано/намерно/обавезно умрети ако не добију помоћ, искази овога типа се у првом реду доживљавају као неприхватљиви, будући да упућују на намеру одн. обавезаност аниматних субјеката на реализацију предикације над којом они немају контролу. Неграматичност потоњег исказа могла би бити отклоњена његовим смештањем у (ван)реченични контекст који би подразумевао да се говорник ослања на нпр. одређене податке или ауторитет: *Många ska dö om de inte får hjälp, säger läkarna*. – Многи ће извесно умрети ако не добију помоћ, кажу лекари, али се изван сличног контекста искази с проспективном конструкцијом *ska + infinitiv* и предикацијама које су изван контроле субјекта/говорника у првом реду сматрају неприхватљивима.

Сумарно можемо рећи да је у исказима попут (4)–(6), упркос $[+]$ аниматности њихових субјеката, употреба конструкција *tänker + infinitiv* и *ska + infinitiv* суштински блокирана, те употреба конструкције *kommer (att) + infinitiv* очекивана. Примаран разлог за употребу управо ове проспективне конструкције у савременом шведском језику у исказима датог типа налазимо у одлици $[-]$ контрола говорника/субјекта над предикацијом као једној од њихових базичних синтаксичко-семантичких одлика: у циљу реферисања о будућој предикацији над којом аниматни субјекат

нема контролу, говорник савременог шведског језика у првом реду ангажује конструкцију *kommer (att) + infinitiv*.

Изнети осврт на исказе (1)–(6) илуструје специфичности проспективне конструкције *kommer (att) + infinitiv* на које смо иницијално указали. Показали смо да се у првом семантичком плану једног броја шведских реченичних конструкција с проспективном конструкцијом *kommer (att) + infinitiv* манифестује модално значење предиктабилност, те да је дата конструкција у реченичном контексту субјекатски аутономна и да у том смислу дозвољава комбиновање и са инаниматним и са аниматним субјектима. На основу наших запажања о базичним синтаксичко-семантичким одликама исказа попут (1)–(7), иницијалне наводе о проспективној конструкцији *kommer (att) + infinitiv* можемо проширити следећим сумарним закључцима: а) инаниматност субјекта издваја се као примарни мотив за употребу проспективне конструкције *kommer (att) + infinitiv* у шведским исказима, б) дата конструкција бележи се као примарна и у оним исказима у којима је субјекат аниматан ако се у њима реферише о ситуацији над којом субјекат суштински нема контролу, в) имајући у виду да инаниматност субјекта подразумева одсуство контроле говорника над предикацијом („субјекат ≠ говорник“), као доминантна синтаксичко-семантичка одлика анализираних реченичних конструкција с проспективном конструкцијом *kommer (att) + infinitiv* издваја се [–]контрола говорника/субјекта над предикацијом.

Резултате нашег досадашњег истраживања можемо преточити у следећи обухватни закључак: приликом реферисања о будућим предикацијама, говорник шведског језика се за проспективну конструкцију *kommer (att) + infinitiv* одлучује у првом реду онда када реферише о предикацији над којом нема контролу, сигнализујући притом своје предвиђање да ће се дата предикација у будућности и реализовати.

У језичкој пракси као и у нашем корпусу бележимо један број исказа с конструкцијом *kommer (att) + infinitiv* у чијем се првом семантичком плану модална компонента конструкције пак не манифестује као предиктабилност. У исказу *Med tiden kommer vi att fatta ett beslut – och ni kommer att gilla det.* (Донећемо с временом једну одлуку – и она ће вам се свидети) бележимо две проспективне конструкције, од којих конструкција *kommer att gilla* сигнализује предиктабилност. Конструкцији *kommer att fatta (ett beslut)* не можемо пак приписати истоврсно модално значење: говорник овде реферише о предикацији која подразумева и његову интенцију да предикација у будућности буде реализована.

2.1.2. Интенционалност

Модално значење проспективне конструкције *kommer (att) + infinitiv* означено као интенционалност илуструјемо следећим примерима:

- (7) Jag kommer att lägga ut den här lilla texten på Facebook!
Окачићу овај текстић на Фејбук!
- (8) Jag kommer stanna här under helgen. (усмена комуникација)
Остаћу овде за викенд.
- (9) Vi kommer ta fram en egen siffra som vi kommer ha som utgångspunkt.

- Ми ћемо изнети сопствену бројку коју ћемо употребити као полазну тачку.
 (10) *Vår grupp kommer att samla mer information.*
 Наша група ће прикупити више информација.

Као примарну синтаксичко-семантичку специфичност исказа попут (7)–(10) издвајамо аниматности њихових субјеката. Ова њихова одлика је очекивана, будући да интенционално значење у првом реду подразумева инволвираност свесног и вољног субјекта у реализацију предикације. Дате субјекте могу представљати сами говорници или субјекти који репрезентују групе у које је укључен и говорник. Било да се ради о субјекту типа „субјекат = говорник“ или субјекту типа „субјекат $\supset$ говорник“, оба подразумевају инволвираност говорника као свесног бића у реализацију будуће предикације.

Интенционалност у исказима овог типа можемо потврдити супституцијом конструкције *kommer (att) + infinitiv* преосталим проспективним конструкцијама, које сигнализују (и) интенционалност: *Jag tänker lägga ut den här lilla texten på Facebook.* – Планирам да овај текстић окачим на Фејсбук одн. *Jag ska lägga ut den här lilla texten på Facebook.* $\approx$ Окачићу обавезно/сигурно овај текстић на Фејсбук.

Запажамо даље да аниматност субјеката у исказима попут (7)–(10) јесте нужан, али не и довољан услов за то да се у њиховом првом семантичком плану манифестује значење интенционалности: у (7)–(10), те и у исказима (5) и (6), у којима се манифестује предиктабилност, запажамо нпр. идентичне аниматне субјекте. Разлика између ових двају типова исказа почива у природи, тј. у лексичко-семантичком садржају централних глагола њихових проспективних конструкција: у исказима попут (5) и (6) ради се о глаголима који денотирају ситуације над којима говорник у принципу нема контролу, док се у исказима (7)–(10) ради о ситуацијама у чију реализацију говорник може имати уплива, а какве су у првом реду различити типови свесних и вољних активности. У исказима потоњег типа говорник реферише о предикацијама над чијом реализацијом има контролу, те се у њиховом првом семантичком плану манифестује интенционалност.

Базичне синтаксичко-семантичке одлике анализираних исказа можемо приказати на следећи начин: [+]аниматност субјекта, [+]говорник, [+]контрола говорника над предикацијом. Поређењем датих одлика с базичним синтаксичко-семантичким одликама исказа попут (5) и (6), које можемо представити као [+]аниматност субјекта, [+]говорник, [–]контрола говорника над предикацијом, уочавамо још једном да кључна разлика између ових двају типова исказа почива у присуству односно одсуству контроле говорника над предикацијом. Дато поређење можемо сажето приказати на следећи начин: [+]аниматност субјекта, [+]говорник, [–]контрола говорника над предикацијом $\rightarrow$ предиктабилност : [+]аниматност субјекта, [+]говорник, [+]контрола говорника над предикацијом $\rightarrow$ интенционалност. Сprovedена анализа исказа с проспективном конструкцијом *kommer (att) + infinitiv* и аниматним субјектима типа „субјекат = говорник“ и „субјекат $\supset$ говорник“ упућује на то да њихова базична синтаксичко-семантичка одлика означена као *контрола говорника над предикацијом* представља примарни фактор за манифестовање модалног значења предиктабилност односно интенционалност у њиховом првом се-

мантичком плану.

У закључку анализе спроведене у овом делу рада још једном истичемо бељење исказа с проспективном конструкцијом *kommer (att) + infinitiv* и модалним значењем интенционалности у савременом шведском језику. Ослањајући се на налазе нашег испитивања, као и на сличне налазе забележене у једном броју ранијих радова који се (до)тичу проспективне конструкције *kommer (att) + infinitiv* у савременом шведском језику (TELEMAN/HELBERTJ i dr. 1999: 245; VIBERTJ 2003: 97–98; JHANSON 2006: 147–150), сматрамо упутним да се у референтној литератури на интенционалност као на једно од могућих модалних значења проспективне конструкције *kommer (att) + infinitiv* надаље указује јасније и систематичније. На овај начин избегла би се њена непрецизна представљања у општој референтној литератури, каква у појединим случајевима (HOLMS/HINČLIF 1994: 294; HULTMAN 2003: 268) имплицирају да је могућност изражавања интенционалних предикација овом проспективном конструкцијом у савременом шведском језику у потпуности искључена.

2.1.3. „Нулта“ модалност

Модалност означену као „нулту“ модалност илуструјемо следећим примерима:

- (11) Han *kommer att bära* tröja nummer 14.
Он ће носити дрес с бројем 14.
- (12) De *kommer jobba* vidare till mitten av februari.
Они ће наставити да раде до средине фебруара.
- (13) Personal *kommer hjälpa* resenärerna för att påstigning ska ske smidigt och säkert.
Особље ће помагати путницима да укрцавање прође несметано и безбедно.

У исказима попут (11)–(13) предикација је такве природе да може бити под контролом субјекта. Субјекти представљају аниматне субјекте типа „субјекат $\supset$ говорник“, те говорник није инволвиран у реализацију предикације. Дубља анализа исказа овог типа указује на то да их говорник темељи на информацијама о интенцијама одн. обавезаности инволвираних лица у погледу реализације предикације, та да он може изнети утемељену претпоставку о реализацији именоване предикације и изабрати да о њој реферише и другим проспективним конструкцијама: *Han tänker bära tröja nummer 14.* – Он планира да носи дрес број 14 одн. *Han ska bära tröja nummer 14.* – Он ће (сигурно/извесно) носити дрес број 14. (<тако је нпр. управа клуба одлучила)). Запажамо пак да говорник, одлучујући се управо за проспективну конструкцију *kommer (att) + infinitiv*, бира да о именованој предикацији реферише што објективније. На овај начин говорник из свог исказа изоставља позивање на планове, намере или обавезе субјекта у погледу реализације предикације – што формално можемо представити као одлику $[\pm?]$ контрола субјекта над предикацијом првог семантичког плана таквог исказа – истовремено бирајући и да се суштински не определи према пропозицији исказа. Говорниково присуство је, у оној мери колико је то у таквом контексту могуће, у другом семантичком плану: реферишући

о предикацијама које су под контролом другог лица, говорник се посредством конструкцију *kommer (att) + infinitiv* практично ограђује од изјашњавања о реализацијама датих предикација у будућности. Реципијент исказа овога типа не бива упознат са субјективном позадином будуће предикације нити добија информацију о говорниковом пропозиционом ставу: модалне значењске нијансе су у исказима овога типа потиснуте у други план.

Проспективна конструкција *kommer (att) + infinitiv* у исказима датог типа показује тако тенденцију ка сигнализовању „нулте“ модалности, тј. одсуства овертне модалности у првом семантичком плану исказа. Одсуство овертне модалности у датим исказима илуструје још једну од тенденција у актуелном процесу граматикизације проспективне конструкција *kommer (att) + infinitiv*: профилисање глагола *komma* у темпорални ауксилијар те конструкције *kommer (att) + infinitiv* у чисто футурски маркер.

Резултате анализе исказа у којима се манифестује „нулта“ модалност на послетку претачемо у следећи формализовани закључак: *[+]аниматност субјекта, [-]говорник, [-]контрола гворника над предикацијом, [±?]контрола субјекта над предикацијом → тенденција ка нултој модалности → тенденција ка профилисању конструкције kommer (att) + infinitiv у чисто футурски маркер.*

Закључак

Сprovedено истраживање показало је да шведска проспективна конструкција *kommer (att) + infinitiv* у домену модалних значења не подразумева увек и нужно предиктабилност, већ да она може сигнализовати и интенционалност и „нулту“ модалност. Описе ове шведске проспективне конструкције треба надаље проширивати и прецизирати у складу с тим, нарочито у општој референтој литератури у којој се *kommer (att) + infinitiv* неретко непрецизно представља као она проспективна конструкција која у шведском језику сигнализује искључиво предвиђање реализације будуће предикације.

Цитирана литература

- BABIĆ/HAJDU 2021: BABIĆ, Danijela & Dorijan HAJDU. „Prezent i konstrukcija *ska + infinitiv* kao sredstva za iskazivanje futurskih predikacija u savremenom švedskom jeziku“. *Komunikacija i kultura online* 12 (2021): 23–37. DOI 10.18485/kkonline.2021.12.12.2
- DAL 2000: DAHL, Östen. “The grammar of future time reference in European languages”. In: Dahl, Östen. (ed.). *Tense and Aspect in the Languages of Europe. Volume 6*. Berlin: Mouton de Gruyter (2000): 309–328.
- FALK 2002: FALK, Cecilia. “Hjälperbet komma”. *Folkmålsstudier*, 41 (2002): 89–98.
- HILPERT 2006: HILPERT, Martin. “A synchronic perspective on the grammaticalization of Swedish Future constructions”. *Nordic Journal of Linguistics*, 29, 2 (2006): 151–172. DOI 10.1017/S0332586506001569
- HILPERT 2008a: HILPERT, Martin. “Where did this future construction come from? The case of Swedish *komma att V*”. In: A Bergs and G. Diewald. (eds.). *Constructions and Language Change*. Berlin: Mouton de Gruyter (2008): 107–131.
- HILPERT 2008b: HILPERT, Martin. *Germanic Future Contructions: A usage-based approach to*

- language change*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2008.
- HOLMS/HINČLIF 1994: HOLMES, Philip, & Ian HINCHLIFFE. *Swedish: A Comprehensive Grammar* (3rd ed.). London: Routledge, 1994.
- HULTMAN 2003: HULTMAN, Tor G. *Svenska Akademiens språklära*. Stockholm: Svenska Akademien, 2003.
- JUHANSON 2006: JOHANSSON, Annika. *Nederländskan komen och svenskans komma. En kontrastiv undersökning*. (doktorska disertacija). Stockholm: Acta Universitatis Stockholmsiensis. Stockholm Studies in Scandinavian Philology. New Series. 40, 2006.
- TELEMAN/HELBERTJ i dr. 1999: TELEMAN, Ulf, Staffan HELLBERG & Erik ANDERSSON. *Svenska Akademiens grammatik. Del 4*. Stockholm: Svenska Akademien, 1999.
- ULOFSON 2008: OLOFSSON, Arne. "Framtid i förändring. Hur länge kommer att dröja sig kvar?". *Språk och stil* 18 (2008): 143–155.
- VIBERTJ 2003: VIBERG, Åke. "The polysemy of the Swedish verb komma 'come': A view from translation corpora". In: K.M. Jaszczolt and Ken Turner (eds.) *Meaning Through Language Contrast, Vol 2*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company (2003): 75–105.

Речници и приручници

- SAOL – *Svenska Akademiens ordlista*. Доступан на: svenska.se
- SO – *Svensk ordbok*. Доступан на: svenska.se
- SRBN – *Språkriktighetsboken*. Svenska språknämnden och Norstedts Akademiska Förlag, 2005.

Danijela V. Babić

KOMMER (ATT) + INFINITIVE AS A FUTURE CONSTRUCTION
IN MODERN SWEDISH

Summary

In this paper, we deal with construction *kommer (att) + infinitive* as one of the periphrastic means of expressing future predications in Modern Swedish. Aiming to investigate the construction's modal meanings, we analyze nearly three hundred Swedish sentences with *kommer (att) + infinitive* as a future construction, focusing in particular on their basic syntactic-semantic features such as animacy of the subject and speaker's involvement in, and control over a predication. Our initial investigation confirms that predictability stands out as a predominant modal meaning of *kommer (att) + infinitive*. Further investigation shows that there are cases in which *kommer (att) + infinitive* indicates speaker's plans and intentions, and brings out intentionality as the main modal feature of a statement. We conclude our investigation with cases where modal meanings of *kommer (att) + infinitive* can be regarded as tending toward non-existent ("zero" modality). Considering that the descriptions in general reference works more often than not lead to a conclusion that expressing predictions is the only modal feature of *kommer (att) + infinitive* as a future construction in Modern Swedish, we point out that more comprehensive descriptions of the construction's modal meanings should be offered in the future.

Key words: Swedish, *kommer (att) + infinitive*, future construction, modal meanings, grammar of Scandinavian languages, Scandinavian linguistics

Marina Đ. Đukić Mirzayantz*
University of Niš
Faculty of Philosophy
Department of German Studies

Nikoleta M. Momčilović
University of Niš
Faculty of Philosophy
Department of German Studies

MOTIVATION FOR ENROLMENT AND THE STUDENTS' ATTITUDES AT THE FACULTY OF PHILOSOPHY IN NIŠ REGARDING THE GERMAN LANGUAGE AND LITERATURE STUDY PROGRAMME²

This paper reports on the motivation for enrolment and the students' attitudes at the Faculty of Philosophy in Niš regarding the German language and literature study programme. The aim of the research was obtaining concrete data which will serve as the basis for its improvement. An anonymous survey was conducted from June to September 2021. The research sample included 55 students in the first, second and third year. Based on the obtained results, it can be concluded that among all the surveyed students intrinsic motivation predominates as regards the choice of the German language and literature study programme. As indicated in the findings, the interest in the German language and their desire to master it well were at the top of the list of motivating factors. Half of the students enrolled in their studies in order to work as German language teachers. The students' suggestions indicate the need to introduce more professional translation and practice in presentation and public speaking skills. The study also reveals that the vast majority of the students are satisfied with their choice of philology studies and that they assess their future perspectives and opportunities for professional development as good.

Key words: German language, motivation, students' attitudes, Faculty of Philosophy in Niš

1. Introduction

Various works had been carried out on the factors considered in choosing a programme of study and vocation. For instance, the work of Čabarkapa, Petrović and Kuzmanović (2016) deals with the preference of personal and social values viewed as targets in the context of choosing a university department and, with it, future profession. Two lists were used – 18 personal and 18 social values. The sample included 497 last-year-

* marina.djukic.mirzayantz@filfak.ni.ac.rs

2 The study was carried out in Niš within the framework of the Faculty of Philosophy's internal project Studies of German Language and Literature in the Light of the Jubilee – 50 Years of the Faculty of Philosophy in Niš (No. 100/1-10-4-01).

grammar-school students. The research was conducted in school conditions in Belgrade and several cities in Serbia. The results show that the majority of students (55%) would opt for social-humanistic and medical-biological and less for technical and natural sciences. It turned out that gender and the type of high school courses are significant variables linked with the selection of studies and faculties, while other socio-demographic variables were not significant. The results also show that there are significant differences in the levels of acceptance of some values while, viewed globally, greater importance is given to personal than social values. In the field of education Marušić Jablanović and Vračar (2019) explored career choice motivation of teachers in Serbia. The paper concluded that intrinsic motives, social utility values and self-perceived abilities are the most important factors of teachers' career choice. Tarasova, Kradetskaya and Kudlay (2015) conducted a study on the motivational roles in learning technical translation for postgraduate students in the Russian setting. They identify that both psychological and pedagogical factors influence students taking the course of technical translation. The findings also indicate that masters students are highly motivated to take the course because the majority of them may use English, particularly translation in their future career.

The increased quality of the educational system involves attracting the best teachers, which is why it is very important to understand the motivations and perceptions that lead students to choose degrees in foreign language education (ALVARIÑAS-VILLAVERDE et al. 2022). In this study, the motivation for enrolment and the students' attitudes at the Faculty of Philosophy in Niš regarding the German language and literature undergraduate study programme have been explored. The Faculty of Philosophy in Niš in 2021 marked 50 years of existence. The undergraduate German language and literature study programme is the most recently accredited programme at the Faculty and it was implemented in the 2018/2019 academic year. This study programme encompasses 48 subjects out of which 34 are mandatory (70.84%) and 14 elective (29.16%), which provides students with greater freedom in organising their studies. Through the mandatory subjects, the students acquire basic theoretical-methodological, scientific and practical knowledge in the field of the German language, literature and culture, as well as methodology and didactics, while the elective subjects furnish them with other competences necessary for their future professions. In each semester the students have four mandatory subjects, apart from the seventh and eighth semesters, when they have five per semester. The elective subjects are organised into fourteen elective blocks. The students choose at least one of the offered subjects in these elective blocks in each semester. After graduation, students can work primarily in the field of education as teachers of German language, but also in other fields which demand experts in the German language, literature and culture (e.g., in the field of culture, media, publishing, tourism).

2. Methods

Most students enrol in certain university programs of study but later regret or withdraw from such programs due to lack of interest. The goal of this study is to explore the motivation and the attitudes of students towards the German language and literature undergraduate study programme at the Faculty of Philosophy in Niš and the means for its improvement. With that aim, a questionnaire was compiled which presents a short-

ened and adapted version of the questionnaire which was implemented between May and October 2011 within the framework of the Tempus project, *Reforming Foreign Languages Studies in Serbia*, which dealt with research into the relationships between studies in philology at Serbian universities and labour market needs in Serbia. The questionnaire consists of questions of the closed ended type (a selection of one or more offered answers) as well as combined forms (if none of the offered options suits the respondents, other responses may be added). The questions in the questionnaire referred to the motivation to enrol in the studies, opinions on the study content and opportunities for professional development. This anonymous survey was carried out during the June and September exam terms in 2021, when most of the students usually take their exams, after the written exams in Contemporary German Language 1, 2, 3, 4, 5 and 6. The total number of students included in the sample is 55, the majority of whom are in the first year of study (22), followed by the second year (19), with the lowest number of respondents in the third year (14). Mostly active students participated in the research, i.e., those who regularly attend classes³, “therefore it may be assumed that they have detailed insight into structure, content and any shortcomings of the study programme” (VUČO at al. 2012: 8). We opted for the distribution of printed questionnaires at the faculty’s premises out of concern that an online questionnaire may result in a lack of motivation and poor response. The sample could be considered as representative considering that over 50% of the enrolled students participated in the research.⁴ Once the survey was completed, we moved on to processing and interpreting the results. In the following tables the first year is marked as group A, the second as group B, and the third as group C.

3. Results and discussion

The goal of the first question was to investigate the students’ motivation to enrol in the German language and literature study programme. From the offered options the majority of the students in all three groups chose interest in the German language (group A 90.9%, group B 89.5%, group C 78.6%) (Table 1). For the first year students, the motivational reasons were: the wish to master the language, (86%), good job prospects (72.7%), and interest in the German literature and culture (54.5%). In this group, the students highlighted good job prospects (27.2%) as the most important factor, followed by the desire to master the German language (22.8%). Other motivating factors cited by the students were their interest in the German language, literature and culture, and the fact that they had a great teacher at school (13.6%). When it comes to the second year students, the wish to master the German language is predominant and at the same time the most important motivational factor (94.7%), followed by interest in the German language (89.5%) and good job prospects (63.2%). As for the third year students, interest in the German language (78.6%), was followed by good job prospects (71.4%), the wish to master the German language (50%) and interest in German literature and culture (42.9%). In this group the most important factor was shown to be interest in the German language (50%), while the

3 After the Covid-19 pandemic outbreak, teaching at the Faculty of Philosophy in Niš was carried out online from March 2020 until June 2021.

4 On the basis of the Students Service’s data for the 2020 academic year, 28 students were enrolled in the first year, 28 students were also enrolled in the 2019 academic year, and 24 students in 2018.

second was good job prospects (35.8%).

Motivation explains “why people decide to do something, how long they are willing to sustain the activity, and how hard they are going to pursue it” (DÖRNYEI 2001: 7). comparison of the answers of all three groups of students indicates that the motivation for enrolment in the studies stems more from a personal need than the desire to achieve some external goal (DURBABA 2011). The vast majority cite their interest in the German language and desire to master it as the main motive. Students who are intrinsically motivated are more successful during their studies, more satisfied and more likely to stay loyal to the profession they choose after graduation (ALVARIÑAS-VILLAYERDE et al. 2022; MARUŠIĆ JABLANOVIĆ & VRAČAR 2019). This result coincides with the results of the research conducted within the framework of the Tempus project *Reforming Foreign Language Studies in Serbia* (VUČO et al. 2012: 30), where in the sample of 690 students, it was established that 83% enrol in language studies because of their interest in foreign languages and 51% in order to master a given foreign language. On the other hand, more than half of the students are stimulated to choose the German language and literature study programme by extrinsic motivation, i.e., by their awareness of the deficit of people employed in professions that require an expert in the German language, literature and culture (such as teacher, translator, pre-editor, project assistant, event manager, cultural consultant, etc.) and good job prospects linked with such studies. This motivation could be linked to economic factors, i.e., the fact that Germany has been the biggest foreign-trade partner of Serbia for a large number of years, as well as that representatives of companies from German speaking countries are the most highly represented on our market (ĐUKIĆ MIRZAYANTZ 2017). The number of students who had been influenced by a fantastic teacher at school, family or friends is low, as is the number of those who opted for the motive of going abroad, the belief that language studies are easier than some others or the lack of a better idea.

Table 1. *A comparative presentation of the motivational reasons for choosing the German language and literature study programme*

Why did you choose the German language and literature study programme?	A – First year students				B – Second year students				C – Third year students			
	All		Most important		All		Most important		All		Most important	
	N (number)	%	N (number)	%	N (number)	%	N (number)	%	N (number)	%	N (number)	%
(1) Interest in the German language	20	90.9	3	13.6	17	89.5	4	21.1	11	78.6	7	50
(2) Interest in German literature and culture	12	54.5	3	13.6	9	47.4	0	0	6	42.9	0	0
(3) The wish to master the German language	19	86.3	5	22.8	18	94.7	10	52.6	7	50	0	0
(4) A fantastic teacher at school	7	31.8	3	13.6	6	31.6	0	0	6	42.9	1	7.1
(5) Going abroad	11	50	1	4.6	6	31.6	0	0	3	21.4	1	7.1
(6) Encouragement/persuasion from family or friends	7	31.8	0	0	2	10.5	0	0	2	14.3	0	0
(7) The deficit of persons in such professions, good job prospects	16	72.7	6	27.2	12	63.2	5	26.3	10	71.4	5	35.8
(8) The belief that studies in philology are easy/easier than others	1	4.6	0	0	0	0	0	0	1	7.1	0	0
(9) The lack of a better idea	2	9.1	1	4.6	3	15.8	0	0	1	7.1	0	0
(10) Other reason	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
TOTAL			22	100			19	100			14	100

In response to the question regarding what they would like to do after university, the highest number of students in all three groups chose the teaching profession (group A 50%, group B 63.2% and group C 50%) (Table 2). The second most popular option on the scale of future professions were jobs where the German language would be used for work in other fields (for instance tourism, journalism, marketing, foreign trade, and public administration) (group A 22.8%, group B 26.3% and group C 21.5%). The desire for a career in professional/technical translation and literary translation was expressed by a low number of students (group A 13.6 %, group B 10.5% and group C 14.3%). Those students who participated in the research project *Reforming Foreign Language Studies in Serbia* demonstrated a different approach. More of them expressed the desire to become translators (45%) rather than teachers (36%) (VUČO et al. 2012: 31).

Table 2. *A comparative presentation of the students' estimations of their future professions*

After graduation in which profession do you see your future career opportunities?	A – First year students		B – Second year students		C – Third year students	
	N (number)	%	N (number)	%	N (number)	%
(1) In the teaching profession	11	50	12	63.2	7	50
(2) In literary-translation	3	13.6	2	10.5	1	7.1
(3) In professional/technical translation	3	13.6	0	0	2	14.3
(4) In consecutive or simultaneous interpreting	0	0	0	0	1	7.1
(5) In jobs where the German language would be used in other fields (for instance tourism, journalism, marketing, foreign trade, public administration)	5	22.8	5	26.3	3	21.5
(6) Other	0	0	0	0	0	0
TOTAL	22	100	19	100	14	100

The respondents' responses to this question are not surprising because the study programme was established particularly because of the huge need for schooling a cadre primarily in the field of education as teachers of the German language, but also in other fields which demand experts in the German language, literature and culture (HEINE 2021; MOMČILOVIĆ & OGNJANOVIĆ 2021). The shortage of teachers in Niš and this region has been a problem for years. This was also confirmed in communication with secondary school pupils, German language teachers, colleagues, school directors, Anglicist graduates (who study German as their second language for 6 semesters during their studies) who teach German in the private sector because of the lack of Germanist graduates and who, after studying the English language, also attend the German language study programme. With that aim, the Department of German Language and Literature has initiated more intensive communication with schools and regularly monitors interest among pupils on the one hand, and market needs on the other. That will, at the same time, serve as the basis for improving the study programme through the introduction of new subjects or the adaptation of the curriculum content. The following suggestions may be useful: more language

production classes should be offered, in this context there should be more German lectors sent from the German Academic Exchange Service (DAAD), new courses on topics such as public speaking skills, intercultural competence, business correspondence, blended and online teaching, etc. should be introduced.

Table 3. *A comparative presentation of the students' familiarity with the goals and outcomes of the German language and literature study programme*

Are you familiar with the goals and outcomes of the German language and literature study programme?		A – First year students		B – Second year students		C – Third year students	
		N (number)	%	N (number)	%	N (number)	%
(1)	Yes	21	95.4	18	94.7	12	85.7
(2)	No	1	4.6	1	5.3	2	14.3
TOTAL		22	100	19	100	14	100

Table 4. *A comparative presentation of the students' familiarity with the subjects in the German language and literature study programme*

Are you familiar with all of the subjects you will be studying during your four year undergraduate course?		A – First year students		B – Second year students		C – Third year students	
		N (number)	%	N (number)	%	N (number)	%
(1)	Yes	16	72.7	16	84.2	12	85.7
(2)	No	6	27.3	3	15.8	2	14.3
TOTAL		22	100	19	100	14	100

The vast majority of the respondents are familiar with the goals and outcomes of the German language and literature study programme (group A 95.5%, group B 94.7%, group C 85.7%) (Table 3), as well as with all of the subjects they will be studying during their four year undergraduate course (group A 72.7%, group B 84.2%, group C 85.7%) (Table 4). This data confirmed that the students are well informed about the content, goals and competences which they acquire in this study programme most probably from consulting the information booklet provided for students and/or the faculty website (<https://www.filfak.ni.ac.rs/studije/osnovne/nemacki>). In addition, for the secondary school pupils interested in studying the German language and literature in Niš, the department regularly organises special consultations in order to monitor their progress, and provide them with information about the study programme as well as appropriate support with the aim of high quality preparation for the entrance exam and their potential future studies. Consultations are announced through the Faculty's website on the news page (<https://www.filfak.ni.ac.rs/vesti>) as well as through the network of German language teachers.

Table 5. *A comparative presentation of the students' assessments of the usefulness of the study content*

How would you assess the usefulness of the study content provided during the first, second and third years of study in terms of finding a job or working after graduation?	A – First year students		B – Second year students		C – Third year students	
	N (number)	%	N (number)	%	N (number)	%
(1) Very useful	6	27.3	12	63.1	4	28.6
(2) Mostly useful	13	59.1	6	31.6	7	50
(3) Moderately useful	3	13.6	1	5.3	3	21.4
(4) Mostly useless	0	0	0	0	0	0
(5) Completely useless	0	0	0	0	0	0
TOTAL	22	100	19	100	14	100

In their assessments of the usefulness of the provided study content, the students mostly chose two options, very useful or mostly useful (Table 5). This data suggests that the study programme is both of good quality and contemporary, which is also confirmed by comparisons with programmes from other German language departments in Europe⁵, which are characterised by division into language and literature subject groups. We should also mention its compatibility with German language programmes at other Serbian faculties such as the Faculty of Philology in Belgrade and the Faculty of Philosophy in Novi Sad.

The majority of the students from all three groups assessed that the curriculum content which does not have any particular significance for future jobs contributes to general education and professional security (Table 6). Several students justified their answers with comments:

- “In life we do not know what will we really do, and therefore it is important to study a variety of subjects which enable us to find ourselves” (a first year student)
- “Those are elective subjects, I think it is good to have such subjects.” (a second year student)
- “Those are mainly elective subjects which may be indirectly linked with the German language or a future profession, but are mostly chosen based on personal interests.” (a second year student)
- “I think that all contents will find their role in future employment, and therefore there is no subject which is insignificant.” (a second year student)
- “Serbian language and pedagogy.” (a third year student)
- “The content of subjects which are not exclusively directed at studying standard German.” (a third year student)

The given answers could be interpreted in such a way that the offer of elective subjects is adequate, thus enabling the adaptation of the study programme to the students' needs and interests.

5 For instance with the Leipzig Faculty of Philology (<https://www.leipzig-studieren.de/studienangebot/studiengang/course/show/germanistik-ba/>) or with the Graz Institute of German Studies (<https://germanistik.uni-graz.at/de/studieren/studien/bachelorstudium-germanistik/>).

Table 6. *A comparative presentation of the students' opinions of study content which is of no significance for specific future jobs*

Does the faculty curriculum provide content which is of no significance for a specific future job, but may contribute to general education and professional security?	A – First year students		B – Second year students		C – Third year students	
	N (number)	%	N (number)	%	N (number)	%
(1) Yes	14	63.6	14	73.7	11	78.6
(2) No	8	36.4	5	26.3	3	21.4
TOTAL	22	100	19	100	14	100

Although the majority in the group A (86.4%) rejected the claim that some contents which will be necessary in their professional lives had not been offered during their studies (Table 7), a significant percentage of the students from groups B (42.1%) and C (57.1%) agreed with this statement, which could be interpreted in terms of their experiences during their studies and by analysing their needs and interests. Several students made the following suggestions and comments:

- “Not enough attention is paid to pronunciation, slang...” (a first year student)
- “More subjects which focus on practice in the use of the foreign language should be added.” (a second year student)
- “Translation should be practiced more often and more seriously.” (a second year student)
- “Personally I would like more opportunities to learn about German culture, history and geography (and not only the language and literature). That might not be of crucial significance for learning the language itself, but it certainly does make it easier and helps to gain a better understanding of it.” (a second year student)
- “I think that we need to master phonetics.” (a third year student)
- “I think that we should deal more with translating professional texts.” (a third year student)

Table 7. *A comparative presentation of the students' opinions of contents which are not offered during their studies*

Do you think that some contents which will be necessary in your professional life are not offered during your studies?	A – First year students		B – Second year students		C – Third year students	
	N (number)	%	N (number)	%	N (number)	%
(1) Yes	3	13.6	8	42.1	8	57.1
(2) No	19		11	57.9	6	42.9
TOTAL	22	100	19	100	14	100

The respondents' comments are similar to those made by philology graduates and the students who participated in the TEMPUS project *Reforming Foreign Language Studies in Serbia*. They also emphasise that more comprehensive work on translations of all

kinds should be a constituent part of the philological studies curriculum and that greater focus should be placed on contemporary, speaking skills more connected to real-life needs (VUČO at al. 2012: 35 and 38).

In response to the question as to whether certain skills and knowledge should form part of the curriculum, 72.7% of the respondents in group A answered “no”, 52.6% in group B and 64.3% in group C (Table 8). Those students who answered in the affirmative (group A 27.3%, group B 47.4% and group C 35.7%) were asked to provide their suggestions for improvements to the curriculum. All three groups highlighted knowledge of professional terminology from certain fields in the first place, followed by presentation and public speaking skills, organisational skills and business correspondence (Table 9).

Table 8. *A comparative presentation of the students' opinions on whether certain skills and knowledge should form part of the curriculum*

Are there any skills or knowledge unfamiliar to you which present a problem when finding or performing certain jobs, and which should form part of the curriculum?	A – First year students		B – Second year students		C – Third year students	
	N (number)	%	N (number)	%	N (number)	%
(1) Yes	6	27.3	9	47.4	5	35.7
(2) No	16	72.7	10	52.6	9	64.3
TOTAL	22	100	19	100	14	100

Table 9. *A comparative presentation of the students' opinions on the skills and knowledge which should be the part of the curriculum*

Which skills and knowledge should form part of the curriculum?	A – First year students		B – Second year students		C – Third year students	
	N (number)	%	N (number)	%	N (number)	%
(1) Knowledge of professional terminology from certain fields	4	18.2	5	26.3	5	35.7
(2) Computer skills	1	4.6	0	0	1	7.1
(3) IT	0	0	0	0	0	0
(4) Business correspondence	2	9.1	1	5.3	2	14.3
(5) Organisational skills	2	9.1	3	15.8	3	21.4
(6) Team work skills	1	4.6	0	0	3	21.4
(7) Presentation and public speaking skills	4	18.2	5	26.3	2	14.3
(8) Other	0	0	0		0	0

Students from all three groups assessed their future perspectives and opportunities for professional development as being mainly quite good or exceptionally good (Table 10). A much lower number of respondents opted for moderately good or limited and weak. It was established within the framework of the TEMPUS project *Reforming Foreign Lan-*

guage Studies in Serbia that the majority of students and employed philologists (over 60%) estimate their career perspectives as good, and the same belief is shared by almost half of unemployed philologists. The same study also determined that those respondents who are more motivated to work in their field have more positive estimations regarding their prospects on the labour market.

Table 10. *A comparative presentation of the students' assessments of their future perspectives and opportunities for professional development*

How would you assess your personal future perspectives and opportunities for professional development?	A – First year students		B – Second year students		C – Third year students	
	N (number)	%	N (number)	%	N (number)	%
(1) Exceptionally good	6	27.3	6	31.5	4	28.6
(2) Quite good	12	54.5	12	63.2	10	71.4
(3) Moderately good	3	13.6	1	5.3	0	0
(4) Limited and weak	1	4.6	0	0	0	0
(5) Without any perspectives	0	0	0	0	0	0
TOTAL	22	100	19	100	14	100

Students from all three groups were exceptionally satisfied or mostly satisfied with their choice of the philology profession (Table 11). Such satisfaction with their profession is at the same time accompanied by greater motivation to work in that profession (VUČO at al. 2012: 17)

Table 11. *A comparative presentation of the students' personal (dis)satisfaction with their choice of the philological profession*

Assess the level of your personal (dis)satisfaction with your choice of the philology profession.	A – First year students		B – Second year students		C – Third year students	
	N (number)	%	N (number)	%	N (number)	%
(1) Exceptionally satisfied	13	59.1	10	52.6	8	57.2
(2) Mostly satisfied	8	36.3	4	21.1	5	35.7
(3) Moderately satisfied	0	0	5	26.3	1	7.1
(4) Mostly dissatisfied	1	4.6	0	0	0	0
(5) Exceptionally dissatisfied	0	0	0	0	0	0
TOTAL	22	100	19	100	14	100

Conclusion

On the basis of the obtained results, it may be concluded that among all the surveyed students in the first, second and third year at the Faculty of Philosophy in Niš intrinsic motivation predominates as regards the choice of the German language and literature study programme. The highest number of students enrolled in this programme because of

their interest in the German language and their desire to master it well. Half of the students enrolled in their studies in order to work as German language teachers, while others see themselves primarily in jobs where German can be used in work in some other field or in the translation profession. In terms of the usefulness of the curriculum, it was established that all three groups are satisfied to a large extent. The students' suggestions indicate the need to introduce more professional translation and practice in presentation and public speaking skills. The results also show that the vast majority of the students are satisfied with their choice of philology studies and that they assess their future prospects and opportunities for professional development as good.

Bearing in mind the fact that there are still no Germanist graduates at the Faculty of philosophy in Niš, it is not possible to gain full insight into the quality of the knowledge and skills acquired in this study programme. New analyses, consideration of the comments and suggestions for improvements, as well as any changes and amendments to the programme will be possible in two to three years at the earliest. It is thus essential to establish an infrastructure for gathering feedback from employers and other organisations regarding the competences of Germanist graduates and to work continuously on improving the quality of the curriculum in the light of the opinions of both employers and students.

Works Cited

- ALVARIÑAS-VILLAVERDE et al. 2022 : ALVARIÑAS-VILLAVERDE, Myriam et al. "Initial motivations for choosing teaching as a career." *Frontiers in Psychology* 13 (2022), 842557. DOI: <http://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.842557>
- ČABARKAPA, PETROVIĆ & KUZMANOVIĆ 2016: ČABARKAPA, Milanko, Nebojša PETROVIĆ, and Bora KUZMANOVIĆ. "Preferencija vrste studija i vrednosnih ciljeva kod učenika gimnazija u Srbiji [University study preferences and value targets of grammar school students in Serbia]." *Nastava i vaspitanje* 65, issue 1 (2016): p. 181-96. DOI: <https://doi.org/10.5937/nasvas1601181C>
- DÖRNYEI 2001: DÖRNYEI, Zoltán. *Motivational strategies in the language classroom*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- ĐUKIĆ MIRZAYANTZ 2017: ĐUKIĆ MIRZAYANTZ, Marina. "A Comparative Analysis of Student Motivation and Beliefs in Traditional and Distance Learning of GFL." *GFL: German as a Foreign Language* 18, issue 3 (2017): p. 69-99.
- DURBABA 2011: DURBABA, Olivera. *Teorija i praksa učenja i nastave stranih jezika [Theory and practice of learning and teaching foreign languages]*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2011.
- HEINE 2021: HEINE, Simone. "Europäisch geprägte Bildungslandschaft." *Länderprofil Serbien, Informationen für das internationale Hochschulmarketing*. Bonn: DAAD, 2021: p. 14-16.
- MARUŠIĆ JABLANOVIĆ & VRAČAR 2019: MARUŠIĆ JABLANOVIĆ, Milica, and Selena VRAČAR. "Exploring Serbian teachers' motivation for teaching with the application of FIT-choice scale." *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja* 51, issue 1 (2019): p. 7-45. DOI: <https://doi.org/10.2298/ZIPI1901007M>
- MOMČILOVIĆ & OGNJANOVIĆ 2021: MOMČILOVIĆ, Nikoleta, and Branka OGNJANOVIĆ. "Nemački jezik i književnost na Višoj pedagoškoj školi i Filozofskom fakultetu u Nišu [German language and literature at the Higher Pedagogical School and the Faculty of Philosophy in Niš]." In J. Đorđević & V. Simović (ur.), *Strani jezici na društveno-humanističkim departmanima Filozofskog fakulteta u Nišu: retrospektiva u čast jubileja [Foreign languages at the social sciences and humanities departments of the Faculty of Philosophy in*

Niš: *a retrospective in honor of the jubilee*] (p. 37-56). Niš: Filozofski fakultet, 2021. DOI: <https://doi.org/10.46630/sjr.2021>.

- TARASOVA, KRADETSKAYA & KUDLAY 2015: TARASOVA, Ekaterina, Anna KRADETSKAYA and Andrey KUDLAY. "The role of motivation in technical translation teaching to master degree students." *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 206, (2015): p. 189–192. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.10.052>
- VUČO et al. 2012 : VUČO, Julijana et al. *Studije filologije i potrebe tržišta rada [Foreign language studies and labor market needs]*. Beograd: REFLESS TEMPUS projekat, 2012.

Марина Ђ. Ђукић Мирзајанц
Николета Н. Момчиловић

МОТИВАЦИЈА ЗА УПИС НА СТУДИЈЕ И СТАВОВИ СТУДЕНАТА ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА У НИШУ О СТУДИЈСКОМ ПРОГРАМУ НЕМАЧКИ ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

Резиме

Рад даје приказ истраживања које је имало за циљ да утврди мотивацију за упис на студије и ставове студената Филозофског факултета у Нишу о студијском програму основних академских студија Немачки језик и књижевност. Добијени подаци послужиле као основа за његово унапређење. Анонимно анкетање испитаника вршено је у јунском и септембарском испитном року 2021. године. Узорак истраживања укључивао је 55 студената прве, друге и треће године студија. На основу добијених резултата може се закључити да међу свим испитаним студентима преовлађује унутрашња мотивација у погледу избора студијског програма Немачки језик и књижевност. Интересовање за немачки језик и жеља за добрим савладавањем језика били су на врху листе мотивационих фактора. Половина испитаника уписује студије да би радила као наставник немачког језика. Сугестије студената указују да је потребно увести више стручног превођења и вежбање вештине јавног наступа. Резултати такође показују да је велика већина студената задовољна избором филолошких студија и да процењују сопствену професионалну перспективу и могућности за професионални развој као добре.

Кључне речи: немачки језик, мотивација, ставови студената, Филозофски факултет у Нишу

Милена Н. Тошић*

Докторанд филолошке-науке

Филолошки факултет

Универзитет у Београду

ФОРМИРАЊЕ И ПОЧЕТАК РАДА КАТЕДРЕ ЗА РУСКИ ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ УНИВЕРЗИТЕТА У НИШУ

У раду се, на основу личног сећања и прикупљене документарне грађе, говори о формирању и почетку рада Катедре за руски језик и књижевност у Нишу. Осветљен је допринос појединих личности стварању Катедре, први наставни план и програм, кадровска структура наставника који су први предавали на тој Катедри, број првих уписаних студената и њихови успеси, ваннаставне активности, сарадња са другим сродним катедрама у земљи и свету. На крају је истакнута оправданост постојања и успешност у раду дате Катедре.

Кључне речи: руски језик, отварање славистичке катедре у Нишу, Славистичко друштво Србије, наставни план и програм, професори и сарадници, студенти

1. Увод

„Питање почетка неког процеса у националној култури увек је важно, како због тога што је за представнике новијих поколења поучно да знају када је почело оно што у њихово време траје, утолико више што уз то питање неизбежно иду питања - зашто и како је нешто почело, колики пут је пређен, шта је постигнуто, шта је сачувано и развијено, а шта можда занемарено и заборављено“. (PIPER 2006: 77)

Предлог и иницијативу за овај рад дао је проф. др Предраг Пипер, један од наших најпознатијих српских слависта и лингвиста. Не можемо исказати довољно захвалности његовом доприносу у проучавању граматичке и лексичке семантике у српском, руском, и другим словенским језицима. Велики губитак за целокупну српску науку и културу осетио се одласком професора Предрага Припера 10. септембра 2021. године. Свако ко је имао прилику да на неки начин сарађује са професором, осетио је то као лични губитак. Својим знањем, срдечношћу и љубављу афирмисао је младе студенте славистике да се развијају у исправном правцу, да раде савесно и мудро. Поштовањем, које је несебично исказивао свима, научио нас је да поштујемо и себе и друге, да сачувамо морални компас у данашњем друштву. Сву захвалност за настанак овог рада дугујемо њему. Написан је у његову част. Вечна му памјат.

Имали смо ту привилегију да на мастер и докторским студијама језика на Филолошком факултету у Београду водимо разговоре са професором Предрагом Пипером. У разговорима са студентима који су основне студије руског језика завр-

* milena_tosic88@hotmail.com

шили на нишкој Катедри за руски језик и књижевност, професор је увек показивао снажну заинтересованост за догађаје на нишкој русистичкој катедри, као и за колеге које су тамо предавале. Сваку прилику је користио да пита за проф. Надежду Лаинович Стојановић и њеног супруга Мирољуба Стојановића, са којима је 2000. године сведочио времену почетка и настајања русистичке катедре под првобитним називом „Славистика са балканистиком“. Сматрао је неопходним да русистичка катедра у Нишу има неке његове књиге, што је касније професор Марковић, управник тадашњег департмана, срдечно прихватио. Узајамна сарадња слависта са Београдског и Нишког Универзитета има запажену улогу у развоју нишке Катедре за руски језика и књижевност, и Славистике у целисти.

2. Положај руског језика крајем XX века

Последњу декаду XX века обележили су крупни политички преврати и нови геополитички услови. Дошло је до великих распада, те је тадашња југословенска федерација (СФРЈ) распарчана на четири засебне републике и Савезну Републику Југославију, у чијем су саставу биле Србија и Црна Гора. Са друге стране, распадом СССР-а добили смо три словенске државе: Русију, Украјину и Белорусију. Десила се и подела Чехословачке на Чешку и Словачку. У истом периоду долази до укидања Варшавског пакта, што је имало утицаја на међусобне односе њених бивших чланица, ослабила је економска моћ Русије и опао је њен утицај у Европи и свету. (STANKOVIĆ 2008: 100)

У новонасталим геополитичким приликама, тешки услови живота одразили су се и на рад Славистичког друштва Србије, али су га са друге стране подстакли да делује још интензивније, те је оно својом мудрошћу и дипломатичношћу успело да преживи. Осим што је опстало, Друштво је својим залагањем учинило преокрет у правцу развијања институционализације руског језика у Србији. Руски језик је добио већи значај, те је руска култура проширена на већи број појединаца. Године 2000. основана је Руска катедра у Нишу и од тог времена стање руског језика креће да се поправља. Један од основних идеала Друштва била је међусобна повезаност и сарадња. Преко отварања Катедре, рад за ширење руског језика у региону био је део ентузијаста – професора руског језика основних и средњих школа у Нишком округу тог времена, чијим деловањем је Друштво успело да већи број ученика заинтересује за учење поменутог језика.

На основу личног сећања, издвојићемо Гимназију „Светозар Марковић“ у Нишу и са правом поменути професорку која је у периоду формирања Руске катедре у Нишу, као активни члан Славистичког друштва, ентузијастично и посвећено радила на популаризацији руског језика. Имала је невероватног успеха у својим тежњама. Ученици у Гимназији „Светозар Марковић“ имали су прилику да у склопу школе доживе руске традиционалне вечери. Креативност, посвећеност и елан били су битан део њеног рада и тако оплеменењени духом сродног руског језика, ученици су по завршетку школе радо уписивали студије руског језика. Имамо податак да је 2007. године, захваљујући залагању професорке Катарине Марјановић, студије руског језика уписало три ученика, од четири колико их је тада учило руски на једном језичком одељењу гимназије.

Очување културних веза са сродним језицима значајно је питање будућности идентитета једног народа. Приближавање руског менталитета и писмености широј средини, чланови Друштва су углавном постизали масовним семинарима одражаваним у Нишу, Ужицу, Пожаревцу, Зрењанину, Новом Саду. (STANKOVIĆ 2008: 119). Активним и планским деловањем, образовањем и покретањем својих чланова, Друштво се трудило да промени не тако завидан положај руског језика у Нишком округу, а од 2000. године, управо отварањем Катедре, креће образовање нових славистичких кадрова, који су до тог времена мањкали. Створени су услови за отварање нових радних места за наставнике руског језика у школама, јер више није фалило кадрова, који би попунили упражњена места, настала одласком наставника у пензију. Раније често је био случај да се одласком професора у пензију, руски језик у тим школама гасио, што је решено образовањем младих кадрова.

3. Разлози за оснивање Катедре за руски језик и књижевност

У претходном поглављу смо делом истакли значај јачања и очувања руске културне баштине једног светског словенског језика, кога данас говори 260 милиона људи, а према најновијим подацима сваки пети држављанин Сједињених Америчких Држава говори на руском. На Филозофском факултету у Нишу је првобитно било речи о стварању могућности за рад Студијске групе за славистику и Студијске групе за балканистику и етнологију. Разлози за оснивање ових студијских група су, као и хитност њихових покретања, били разни.

Словенски свет, као прво окружење нашег народа и неодвојиви део културе, нераздвајни је део историје српског народа. Током целог нашег века тај однос је поприлично губио на снази под утицајем запада и других несловенских народа. Студије славистике допринеле би побољшању те везе, продубљивању знања о језицима и култури словенског света, а самим тим и очувању националног идентитета Срба.

Такође, студије балканистике дале би Нишу оно место које он заслужује, развијајући се у географском средишту Балкана, на самом седишту географских и економских путева. Студије етнологије отвориле би могућност да се културно и историјско искуство етничког окружења Ниша изнесе на светло научне јавности света, посебно пред младе генерације, које силом друштвених прилика са стране, одвано губи духовни ослонац који му нуде ставови, обичаји и веровања српског народа. Према наставним плановима дате Групе обезбеђивала би се квалификованост дипломираних студената за делатност у школама, музејима, библиотекама, архивама, али и у другим институцијама културе и информисања. Већину разлога за оснивање Катедре за руски језик пронашли смо у *Елаборату о организовању Филозофског факултета* (1988: 17).

4. Допринос појединих личности стварању катедре

Последње декаде двадесетог века плански се припремало отварање славистичке катедре на Универзитету у Нишу. Значајне могућности за размену искуства из наставног процеса, млади наставни кадрови, имали су на Скуповима слависта

Србије и на симпозијумима које је Славистичко друштво приређивало. Посебан допринос њиховом стручном образовању дале су публикације Друштва - зборници са симпозијума и часопис *Славистика*, покренут 1997. године. Млади кадрови максимално су користили пружане могућности, укључивали се у рад Друштва и тако стицали афирмацију како у славистичком окружењу, тако и у својим универзитетским срединама, а све је то омогућавало бољитак универзитетске наставе словенских језика (STANKOVIĆ 2008: 121 - 123; 136).

У Друштву се са већом пажњом приступало подршци универзитетске наставе словенских језика у Нишу. Од филолошких група на Филозофском факултету најпре је основана Катедра за англистику. Ова Катедра имала је запажен успех у раду. Услед недостатка русистичких кадрова англисти су по правилу заузимали она места која су остала упражњена пензионисањем русиста, што је један од разлога због чега је заступљеност руског језика у школама Нишког округа опао. За опстанак руског језика у школама неопходно је било школовање нових славистичких кадрова, што је постигнуто отварањем Катедре за славистику. Професори који су иницијативно радили на отварању славистичке катедре били су тадашњи декан Филозофског факултета проф. Веселин Илић и проф. Мирољуб Стојановић. Обојица су били активни чланови Славистичког друштва, те је и Друштво од најранијег почетка било укључено у активности за отварање Катедре. Један од подухвата у правцу пробуђивања интересовања за славистичко наслеђе било је одржавање међународног симпозијума на тему: „Историјски роман код Словена“, који је одржан у Нишу од 11. до 13. новембра 1999. године (STANKOVIĆ 2008: 121 - 123; 136). Организатори симпозијума били су Филозофски факултет у Нишу, Центар за научна истраживања САНУ и Славистичко друштво Србије.

На основу материјалне грађе, коју смо пронашли на предлог проф. Предрага Пипера и проф. Надежде Лаиновић Стојановић, са којима смо обавили разговоре, не смемо заобићи допринос професора Богољуба Станковића већој заступљености руског језика у школама нишког подручја. Највећи допринос професор је дао побољшању квалитета наставе и стварању стручног и научног кадра као предуслова за отварање Студијске групе за славистику на Филозофском факултету у Нишу. Истиче се и његова подршка и непосредни допринос доношењу наставног плана и програма за рад новоосноване групе, али и учествовање на русистичким научним скуповима, конгресима, симпозијумима и округлим столовима, организованим у Нишу.

Потврду о доприносу Богољуба Станковића оснивању Студијске групе за славистику пронашли смо у забележеном говору др Мирољуба Стојановића, једног од оснивача Катедре, чији исказ сматрамо релевантним. Некадашњи управник Студијске групе за српски језик и иницијатор оснивања Групе за славистику на Вечери сећања на проф. Богољуба Станковића, 21. децембра 2011. године на Филозофском факултету у Нишу, рекао је у свом обраћању:

„Када смо на седници Студијске групе за српски језик и књижевност, испуњавајући завет који смо дали у елаборату о њеном оснивању, да ћемо јачати филолошку и филозофску компоненту у профилу Филозофског факултета у Нишу, процењујући да су се стекли основни кадровски услови, предложили оснивање Студијске групе

за славистику и када је деканат, којим је тада руководио агилни декан проф. др Веселин Илић, то је једногласно подржао, Богољуб Станковић је, као ангажовани професор за извођење једног дела наставе руског језика, већ био ту. То је била прва и можда пресудна повољна околност, јер Богољуб је имао велико искуство стечено на функцији продекана Филолошког факултета у Београду, на функцији управника Групе на том факултету и на функцији председника Славистичког друштва Србије. Наша иницијатива није одударала од његове визије развоја славистике и наставе руског језика у Србији, па је на седницама у Београду то безрезервно подржавао. При свему томе треба имати у виду да је и сам био пореклом из наших крајева и да му, као таквом, није било свеједно како ће се тај крај и Филозофски факултет у њему даље развијати. Друга повољна околност била је у томе што су се декан Веселин Илић и професор Станковић познавали одраније, били пријатељи и колеге још у својим студентским данима, па су у пословима које су радили преовладавали конструктиван однос и добра намера. И трећа околност, која је олакшавала решавање организационих и структурних питања оснивања нове групе, била је у томе што је читав посао био поверен иницијатору са сасвим свежим оснивачким искуством- Студијској групи за српски језик и књижевност. Разуме се, овај посао би се тешко привео крају да на челу Факултета није био Веселин Илић, човек са визијом и с неоспорним угледом и ауторитетом у широј средини.“ (LAINOVIĆ 2012: 46, 47)

Професор Мирољуб Стојановић је том приликом истакао значај доласка професора Богољуба Станковића, услед чега је створена могућност учења из прве руке, добијања информација и релевантних појединости које су размењивали са истим, а о којима није било речи у штампи или у фуснотама научних и стручних радова. (LAINOVIĆ 2012: 46, 47) помиње најнепосредније укључивање Богољуба Станковића у отварање Руске групе, за коју је донео готове програме за сваки предмет.

Непосредно након отварања Руске катедре, на седници Управе Славистичког друштва Србије у Београду донесена је одлука да се двојици професора Филозофског факултета из Ниша, Веселину Илићу и Мирољубу Стојановићу за допринос унапређењу славистичке науке и изучавању руског језика у Нишу, доделе повеће почасних чланова друштва које су касније и уручене. (LAINOVIĆ 2012: 46, 47)

У *Извештају о раду* Славистичког друштва Србије 2000. године проф. Богољуб Станковић у „Славистици V” наглашава да без скромности треба истаћи да за отварање и почетак рада нове славистичке катедре значајну улогу има Славистичко друштво Србије, односно његови чланови из подружнице у Нишу. (STANKOVIĆ 2000: 335)

Битно је поменути и важност професора и сарадника који су били на Филозофском факултету у почетку формирања Катедре, као и оних који су дошли како би омогућили њено постојање. На Филозофском факултету смо до 2000. године имали два ванредна професора руског језика, који су у том тренутку радили на нематичним катедрама, и они би чинили костур будуће катедре, без кога отварање Катедре није било могуће. Др Драгољуб Величковић и др Надежда Лаинович Стојановић – они су преузимањем прешли на новоотворену славистичку катедру, на којој су одређено време вршили функцију управника Катедре. Као кадровска под, јако је била значајна помоћ проф. др Богољуба Станковића, који је пристао да дола-

зи из Београда, и пружи помоћ док Катедра не ојача. Како није било кадра за руску књижевност, Веселин Илић је 1999. године за предмете из књижевности позвао мр Ирину Антанасијевић, која је држала часове руске књижевности на Универзитету у Приштини, обећавајући место на Катедри која ће бити отворена. Мр Ирина Антанасијевић је те године, као расејано лице напустила Косово, прихватила понуду ондашњег декана и прешла у Ниш. Уз све напоре да се Катедра оснује то није било могуће јер није било професора књижевности. Антанасијевић је у том периоду имала звање магистра, због чега је као прелазно решење на самом почетку отворена студијска група Славистика са балканистиком. Било је тешко отворити само русистику, те значајан удео у формирању нове студијске групе имају професори и сарадници који су предавали бугарски и грчки језик, које ћемо поменути у неком од наредних подналова. Сви напори и труд поменутих професора у оснивању Катедре постали су оствариви након доктората из књижевности професорке др Ирине Антанасијевић, 2002. године. Коначно је омогућено отварање Катедре за руски језик и књижевност, те је тада студијска група Славистика са балканистиком добила звање Катедра.

Почетком 2000. године Катедра за славистику најзад је прикључена наставном плану Филозофског факултета у Нишу. Славистичко друштво Србије је организацију предстојећег - Петог међународног симпозијума МАПРЈАЛ-а искористило да подржи новоотворену Катедру, те је за ту прилику позвало нишки Филозофски факултет. Симпозијум свечаног карактера, одржан 1. јуна у Нишу, у целости је био посвећен отварању нове Катедре. Тада су, заслужним Нишким славистима за отварање *Катедре*, професорима Веселину Илићу и Мирољубу Стојановићу уручене повеље почасног члана. Ову повељу је знатно раније добио и Сава Пенчић, који је тада већ био у пензији, али је животом и делом пуно учинио за развој славистике. Један од говорника поменутог скупа био је академик В. Г. Костомаров, председник МАПРАЈЛ-а. Догађај је имао велики одјек не само у универзитетској и широј јавности Ниша, већ и Србије. Политика и Танјут јавили су о промовисању нове славистичке катедре, те издвајамо део изнетих информација у Политици „У великој сали Универзитета у Нишу нову студијску групу, која ће стартовати од наредне академске године, промовисали су пригодним беседама о њеном значају ректор Нишког универзитета проф. др Бранимир Ђорђевић, директор Института за руски језик „Пушкин“ у Москви академик Виталиј Костомаров, председник Славистичког друштва Србије проф. др Богољуб Станковић и декан Филозофског факултета у Нишу проф. др Веселин Илић.” (STANKOVIĆ 2008: 121-123)

За поменути, пети по реду, симпозијум МАПРЈАЛ-а објављен је зборник теза и реферата. Уредник зборника био је Богољуб Станковић, а помоћници Вера Борисенко, Вукосава Ђапа - Иветић, Ксенија Кончаревић и Татјана Јаурова. Зборник броји 85 текстова на руском језику, и између осталог сведочи о једном значајном догађају у српској славистици - отварању Катедре за славистику са балканистиком у Нишу. Закључни текст у Зборнику је реферат (LAINOVIĆ 2000) *Традиција и перспективе сопоставитељног подхода в обучении русскому языку студентов Нишского университета (По поводу открытия Кафедры русского языка)*.

Настава за прву генерацију слависта почела је академске 2000/2001. Одмах је запажено и повећано интересовање за учење руског језика на нефилолошким гру-

пама Филозофског факултета, а такође и на нефилолошким факултетима у Нишу. Уз русистику на Катедри се организованије и интензивније почело са развијањем македонистике и бугаристике. Ниш је добијањем Катедре постао нови перспективни славистички центар, а Славистичко друштво Србије наставиће интензивну сарадњу с њим и у предстојећој етапи свог постојања. (STANKOVIĆ 2008: 121-123)

5. Оснивање Департмана (први наставни план и програм)

На Филозофском факултету смо, уз помоћ секретара у деканату, дошли до *Наставних планова основних студија за новоосноване студијске групе* у саставу факултета, као и до *записника са седнице*, те смо добили значајан увид о току дешавања у том времену на Катедри (2000). На седници Наставно - научног већа Нишког Филозофског факултета која је одржана 19. јула 2000. године, актуелни декан факултета проф. др Веселин Илић је подробно информисао присутне чланове о разлозима за усвајањем наставних планова за новоосноване студијске групе у саставу њиховог факултета. Било је речи о наставним плановима следећих студијских група: СГ за педагогију, СГ за славистику са балканистиком, СГ за филозофију, СГ за ликовне уметности, СГ за примењене уметности, СГ за музичке уметности.

У дугачкој дискусији седнице Наставно-научног већа у вези са овом темом учествовали су: др Вјекослав Бутиган, др Миомир Ивковић, др Драгољуб Величковић, мр Милорад Вељковић, др Владимир Нешић, др Александар Милојевић, др Благоје Нешић, др Ратомир Ристић, др Недељко Богдановић и др Јордана Марковић.

У складу са одлуком Владе Републике Србије, након свеобухватне анализе, разматрања предлога стручних комисија и већа студијских група, мишљења Колегијума Факултета, и гласања чланова Наставно - научног већа, у складу са одредбом чл. 24 - Закона о универзитету и чл. 67. Статута Факултета, Наставно - научно веће Филозофског факултета Универзитета у Нишу одлучило је о усвајању наставних планова за новоосноване студијске групе у саставу Филозофског факултета Универзитета у Нишу.

Одлука о усвајању наставних планова достављена је Наставно-научном већу Универзитета ради давања сагласности.

”На основу члана 102. тачка 4. Закона о Универзитету (- Службени Гласник РС -, број 20/98) и члана 29. тачка 4. Статута Универзитета у Нишу (- Гласник Универзитета у Нишу -, број 1/98), Наставно - научно веће Универзитета, на седници одржаној 27.07.2000. године, донело је Одлуку бр. 8/0-01-007/00-003, којом је дата сагласност за наставне планове новооснованих студијских група на Филозофском факултету у Нишу, међу којима је била и ова Студијска група под првобитим називом СЛАВИСТИКА СА БАЛКАНИСТИКОМ.” (*Наставни план 2000*)

Основне студије на Студијској групи за славистику са балканистиком имале су за циљ стицање високе стручне спреме за стручни назив: ДИПЛОМИРАНИ ФИЛОЛОГ ЗА РУСКИ ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ“. Изражемо део првог *Наставног плана* на Катедри. (*прилог 1*)

Постојала су правила која су студенти основне студијске групе русистике морали да испрате. Придржавање наставног плана и програма било је обавезно. У току студирања студент има задужење да изради по два семинарска рада из руског

језика и руске књижевности. Семинарски рад служио је као услов за испит. Предвиђено је да се настава из руског језика и руске књижевности за другу, трећу и четврту годину изводи на руском језику. Колоквијум је такође био један од услова за излазак на испит, али се не убраја у испите при стицању права на условни упис следеће године. Студент има право да у следећу годину студирања пренесе било која два испита из претходне године, с тим да не може полагати наредни испит, уколико није положио претходни, и то из предмета који у наставном плану имају ознаке I, II, III и IV. Поред наведеног, студенти су у обавези да из предмета Методике наставе руског језика одрже 10 часова у основној школи или 10 часова у средњој школи. Положени практични делови испита признавали су се у наредним испитним роковима, у времену од годину дана.

Група је под називом Славистика са балканистиком постојала непуне две године да би на захтев нових студената била преименована новим *Статуом* од јула 2002. године у Студијску групу Руски језик и књижевност.

6. Кадровска структура наставника и сарадника који су први предавали на Катедри

Издавачка делатност Филозофског факултета, умногоме је помогла у очувању битних података, између осталог сачувала је и детаљну кадровску структуру од почетка оснивања Катедре. Издате су монографије: *Монографија поводом 35 година постојања Филозофског факултета у Нишу* (2006; 116 - 122) и *Монографија Четрдесет година Филозофског факултета у Нишу* (2012; 145 - 151).

Омогућавање наставе на Катедри руског језика не би било могуће без постојања адекватних наставних кадрова, због чега сматрамо да неоспорив удео у почетку рада Катедре такође припада професорима и сарадницима који су били присутни од самог оснивања русистичке студијске групе. Настава на основним студијама Катедре за руски језик почела је 1. октобра 2000. године према донетом *Наставном плану*, који је садржао изучавање руског језика у четворогодишњем трајању, а од балканских језика било је обавезно изучавање грчког (укупно четири семестра – *Прилог 1*) и једног јужнословенског језика према избору, бугарског или македонског (укупно два семестра – *Прилог 1*).

Године 2000. је за управника студијске групе именован проф. др Драгољуб Величковић, који је тада држао предавања из предмета Руски језик I. Асистент у настави за исти предмет тада је била Виолета Џонић. Први професори и сарадници који су изводили наставу били су: проф. др Предраг Пипер, редовни професор Филолошког факултета у Београду, проф. др Маринко Божовић, редовни професор Филолошког факултета у Косовској Митровици, мр Ирина Антанасијевић, виши лектор Филолошког факултета у Косовској Митровици, Клаудија Тасић, лектор за македонски језик, Атаханасиос Бинтас, лектор за грчки језик и Ценка Иванова, лектор за бугарски језик, Викторија Строило, лектор за руски језик.

Преименовањем групе 2002. године долази до промене наставног плана и до пријема у стални радни однос нових наставника и сарадника. Том приликом примљени су - за руски језик проф. др Надежда Лаиновић - Стојановић, која је школске 2002/03. и 2003 /04. била управник студијске групе; за руску књижевност - доц. др Ирина Антанасијевић, лектор Дејан Марковић, мр Живојин Трајковић, виши пре-

давач за руски језик, који је изводио наставу и на осталим групама, Тамара Костић - Пахноглу - предавач за грчки језик, а од страних лектора радили су Михаил Харлицки за руски језик и Ценка Иванова за бугарски језик. У наредним етапама су, поред горе наведених, као лектори страних језика радили и др Христо Бонцолов - за бугарски језик, Михаил Харлицки, мр Зоја Попова, Ана Митрофанова - за руски језик, др Стратигопулос Димостенис - за грчки језик. У својству сарадника у настави ангажовани су за извођење вежби постдипломци русистике Велимир Илић, за руску књижевност, Зорица Миленковић, за руски језик и Методику наставе руског језика.

6.1. Основни подаци о наставницима и сарадницима који су били у сталном радном односу

Др Драгољуб Величковић био је редовни професор на Филозофском факултету у Нишу од 1991. до 30. септембра 2011 године. Предмети русистичке славистике које је држао били су: Фонетика руског језика, Фонологија руског језика, Морфологија руског језика, Методика наставе руског језика, Правопис руског језика.

Драгољуб Величковић рођен је 26.08.1943. године у општини Бујановац, месту под називом Лопардинац. Студије руског језика и књижевности завршио је на Филозофском факултету у Приштини. Специјалистичке студије завршио је 1975. године на Филолошком факултету у Београду, одбравивши специјалистички рад „Интерференција у слагању реченичних делова у руском језику“. Постдипломске студије завршио је 1979. године на Филозофском факултету у Загребу, одбравивши мастер рад „Српске и руске народне пословице - литерарно-теоријски, језичко-стилски, и методичко наставни аспекти“, из области методских наука. Докторску дисертацију „Присуство и функција пословица у укупности усмене народне књижевности и у одабраним делима руских и југословенских писаца“, из области филолошких наука, одбранио је 01.07.1981. године на Филозофском факултету у Загребу. Звање педагошки саветник за руски језик стекао је 1984. године. У звање доцента за предмет Руски језик на Филозофском факултету у Нишу изабран је 28.02.1991. године. У звање ванредног професора за предмете Руски језик I и Руски језик 2, изабран је 20.02.1996. године. Био је продекан за финансије 2001. године. Члан је Славистичког друштва Србије, Друштва за примењену лингвистику Србије и Црне Горе, Друштва за стране језике и књижевност Србије, Фонда – Руска школа, Српског фонда словенске писмености и словенских култура, Међународне комисије за словенску фразеологију МАПРЈАЛ-а у Москви. До сада је објавио 76 радова, од чега два самостална универзитетска уџбеника, два у коауторству, два превода монографија са руског на српски, два превода монографија са српског на руски језик.

Др Надежда Лаиновић-Стојановић била је ванредни професор на Филозофском факултету. Предавала је следеће предмете русистичке лингвистике: Руски језик I, Руски језик II (морфологија именских речи), Руски језик III (глаголски облици, лексикологија, фразеологија и лексикографија), Руски језик IV (синтакса). Проф. Надежда рођена је 28.09.1942. године у Бијелом Пољу. Основну школу, као и три разреда гимназије завршила је на Цетињу, а четврти у Скопљу, у српској гимназији. Студије славистике завршила је на Филозофском факултету у Скопљу. Постдипломске студије, на смеру Примењена лингвистика и методика наставе руског

језика, завршила је на Филолошком факултету у Београду 7. марта 1986. године одбраном магистарске тезе „Партиципске конструкције у научном стилу руског језика у текстовима из електротехнике и њихови еквиваленти у српскохрватском језику“, а на истом Факултету 17. јула 1997. одбранила је и докторску дисертацију „Лингвистичка анализа научног стила руског и српског језика у области електронике“. Од 1968. године радила је као професор руског језика у Учитељској школи и Гимназији „Предраг Костић“ у Пироту, а од оснивања више школе Предагошке академије за образовање васпитача предшколских установа 1973. бирана је у звање предавача руског језика. У звање предавача руског језика на Електронском факултету Универзитета у Нишу изабрана је у фебруару 1976. године, а 1988. за вишег предавача за руски језик на Електронском факултету у Нишу, где је у истом звању остала до 1998. године. У октобру 1998. године изабрана је у звање ванредног професора руског језика на Филозофском факултету у Нишу. Од оснивања Студијске групе Славистика са балканистиком на Филозофском факултету у Нишу, преузимањем је прешла на ову Студијску групу у истом звању. После преименовања ове групе у Студијску групу за руски језик и књижевност изабрана је за њеног управника на две године, од октобра 2002. до октобра 2004. године. У том периоду потписан је „Уговор о сарадњи и усавршавању наставника и студената“ са Државним институтом за руски језик „А. С. Пушкин“ из Москве.

Члан је Управе Славистичког друштва Србије, члан је Удружења научних и стручних преводилаца Србије, председник Секције научних и стручних преводилаца Србије за нишки регион, члан Управе Удружења наставника страних језика на нефилолошком факултетима Србије, члан Друштва за примењену лингвистику Југославије, заменик председника Комисије за културу Универзитета у Нишу, члан Комисије Универзитета у Нишу за међународну сарадњу, секретар Удружења универзитетских наставника и других научних радника Србије (Подружница у Нишу) и организатор културних манифестација при Удружењу, члан Председништва Удружења писаца и књижевних преводилаца Ниша, члан Друштва за примењену лингвистику Србије и Црне Горе и др. Учествовала је са рефератима на међународним и домаћим научним скуповим, објављивала радове у референтним часописима у земљи и иностранству, учествовала је на међународним и домаћим пројектима, има тридесетак година универзитетске наставничке праксе, од чега скоро једну деценију на филолошким групама Филозофског факултета у Нишу.

Почетком 2020. године добила је почасну Повељу Славистичког друштва Србије за животно дело, тј. за укупан научни допринос развоју славистике.

Др Ирина Антанасијевић, рођена је 27. јуна 1965. године у Северодоњецку. Руски је и српски филолог, књижевни критичар, преводилац. Од 2002. године доктор је филолошких наука, а професор од 2004. године. Почасни је доктор Тјуменског универзитета. Такође је специјалиста за руску књижевност, визуелну културу, поезију стрипа и фолклор.

Живела је са породицом у Сплиту (СФРЈ). За време рата се у својству избеглице нашла у Приштини, на Косову и Метохији. У почетку је радила као лектор, а затим као професор руске књижевности на Филолошком факултету Приштинског Универзитета. Магистарску тезу „Пејзаж у руској и српској епици“ одбранила је за

време бомбардовања Југославије, 1999. године. Након потписивања Кумановског споразума, била је принуђена да напусти Приштину, те је јуна 1999. године прешла у град Ниш. Радила је као професор књижевности на Филозофском факултету у Нишу, и наставила је да ради на факултету у Приштини, који је привремено био смештен на територији града Косовске Митровице. Године 2002. одбранила је докторску дисертацију „Поетика ритуалних јадиковки“. Била је иницијатор за отварање Руске катедре у Нишу. На факултету је тада било два професора језика, те је њеним доласком Филозофски факултет у Нишу добио и професора књижевности, чиме је омогућено да се студијска група Славистика са балканистиком преименује и оснује Катедра за руски језик и књижевност. На новооснованој русистичкој катедри у Нишу била је до 2012. године.

Професор је руске књижевности на Филолошком факултету Београдског Универзитета (од 2012. године). Члан уређивачког одбора српског књижено – уметничког часописа „Градина“ (до 2010. године) и универзитетског часописа „Fakta Universitatis“ (до 2010. године). Члан је уређивачког одбора часописа „Славистика“, и члан организационог одбора Друштва слависта у Србији. Посветила је низ студија стваралашту и судбини руских уметника - емиграната који су чинили корене југословенске школе стрипа (Јуриј Лобачов, Константин Кузњецов, Николај Навојев, Иван Шеншин, Алексеј Ранкхнер, Сергеј Соловјов, Владимир Жедрински итд.). Написала је и неколико студија о историји и поетици руског стрипа и две монографије: Руски стрип Краљевине Југославије. Нови сад: Комико, 2014; Руски класици у сликама. Београд, 2015.

Бави се истраживањем симболичког простора културе. Аутор је чланка о култури руске емиграције. Позната је и као аутор руско – српско – руског лексикона. Аутор је антологије савремене руске кратке прозе „На крају виртуелног света“. Први преводилац Дмитрија Горчева на српски језик. За велики допринос промоцији руског језика и руске културе у Србији одликована је Медаљом Пушкина, 24. новембра 2021. године.

Др Виолета Џонић-Илић је на Филозофском факултету у Нишу, од 1994. године. Од тих година изводила је наставу из следећих предмета русистичке лингвистике: Правопис руског језика, Конфронтациона анализа руског и српског језика, Методика наставе руског језика, Стилистика руског језика, Техника превођења, Психолингвистика, Фонологија руског језика.

Рођена 20.10.1968. године у Лесковцу. Студије руског језика и књижевности завршила је на Филозофском факултету у Новом Саду. Магистрирала у Новом Саду 2000. године. 2001. године НН Веће Филозофског факултета у Новом Саду прихватило јој је докторску тезу „Лакуна у руском и српском језику“. На Филозофском факултету у Нишу засновала је радни однос 01.09.1994. године у звању предавача за руски језик. Члан је Славистичког друштва Србије, и Друштва за примењену лингвистику Србије и Црне Горе. Бави се морфологијом, дериватологијом и лексикологијом. Редовно учествује на лингвистичким скуповима од националног и међународног значаја. Више пута је боравила у Русији у циљу стручног усавршавања на ГИ „А.С.Пушкин“ и МГУ „М.В.Ломоносова“.

На плану контрастивног истраживања руског и српског језика, израдила је

велики број радова на руском и српском језику са којима је учествовала на бројним научним скуповима у земљи и иностранству. Неки од радови су штампани у познатим часописима како у Србији, тако и ван њених граница.

Др Дејан Марковић, тада виши лектор и доцент, сада изабран у звање редовног професора, рад на Филозофском факултету Универзитета у Нишу отпочео је од 2003. Предмети русистичке лингвистике из којих је тада држао наставу били су: Правопис руског језика, Конфронтациона анализа руског и српског језика, Методика наставе руског језика, Стилистика руског језика, Техника превођења, Психолингвистика, Фонологија руског језика.

Рођен је 27.08.1972. године у Нишу. Гимназију „Бора Станковић“ завршио је 1991. године такође у Нишу. Даље се школовао на Филолошком факултету Московског државног педагошког Универзитета, Одсек за руски језик и књижевност. Студије је завршио у року 1995. године. После студија уписао је магистарске студије на истом одсеку, где је успешно магистрирао 11. јуна 1997. године са магистарском тезом „Повезаност слушања и говорења у почетној настави руског језика у југословенским основним школама“. Стечена на том факултету магистарска диплома на смеру Наука о језику, нострификована је од стране Филолошког факултета у Београду.

Од октобра 2000. године до децембра 2002. године радио је у Русији. Децембра 2002. године враћа се у Србију, и почетком наредне 2003. ангажован је на Филозофском факултету у Нишу, на новоотвореној Катедри за руски језик и књижевност, где је у почетку изводио лекторске вежбе из наставног предмета Руски језик. Прво је биран у звање лектора, а од 17. маја 2006. године изабран је у звање вишег лектора на истој Катедри. Члан је Одбора за стручно усавршавање наставника и професора руског језика Славистичког друштва Србије.

Од 2011. до 01.10.2017. године био је у два наврата управник Департмана за руски језик и књижевност, и то у периоду када је Департман прошао рекредитацију студијског програма основних академских студија и поред тога добио акредитацију за извођење наставе студијског програма - мастер академских студија. Од 14.12.2020. изабран је у звање редовног професора.

Иницијатор је сарадње са иностраним Универзитетима, дао је предлоге за сарадњу, који су касније подржани на Научно-наставном већу Филозофског факултета: за потписивање Уговора о међународној сарадњи са Тулским Државним педагошким Универзитетом, Белгородским државним технолошким Универзитетом, Белгородским државним Универзитетом, Кемеровским државним Универзитетом, Свето-Тихоновским православним Универзитетом из Москве. Са свим наведеним институцијама у данашње време постоји благотворна сарадња.

Предавања по позиву држао је у Руској Федерацији, у Кемерову - Кемеровски државни Универзитет и у Белгороду - Белгородски државни Универзитет. Има више научних радова који су саопштени на различитим међународним научним скуповима, а потом и објављени. Такође је објављивао преводе са руског на српски језик и са српског на руски језик, као и помоћни уџбеник.

7. Број уписаних студената и њихови успеси у току студија

Иако смо у *Монографији Четрдесет година Филозофског факултета у Нишу* (2012; 145) пронашли податак да је прву годину славистичких студија уписао 11 студената, из архива деканата Филозофског факултета у Нишу смо добили другачији податак, те ћемо бити слободни да скенирани списак прикажемо ниже у прилогу у својству сведочанства (*прилог 2*). Првобитно је на прву годину студија уписано 20 студената. Међутим, како студије захтевају већи степен ангажовања, само су неки од њих завршили основне академске студије на датој Катедри у Нишу. Један од студената те прве групе, данас проф. др Велимир Илић, ангажован је за руску књижевност и до данашњих дана ради на истоименом Департману. Професор Илић је првобитно погрешно заведен на списку (*Прилог 2*) као Илић. В. Милан. Од 2017. године је изабран за управника Департмана. Садашњи је председник Подружнице Славистичког друштва Србије за нишки регион и организатор више семинара за усавршавање наставника и професора средњих и основних школа. Активно се бори за побољшање статуса руског језика у нашем образовном систему, посебно на територији југоисточне Србије, са чим у вези је покренуо низ иницијатива и активности, како преко интерних пројеката Филозофског факултета у сарадњи са Мрежом наставника руског језика у Нишу, тако и путем сарадње са релевантним руским и српским институцијама (Руски дом, Россотрудничество, НИС и др). О најактуелнијим проблемима у вези са статусом руског језика у нашем образовном систему и конкретним мерама које је неопходно предузети говорио је на округлом столу *Руски језик у Србији данас*, одржаном у Руском дому у Београду 14.1.2022. год. (<https://ru.mapryal.org/news/russkij-yazik-v-serbii-predstavlyaem-anons-sbornika>).

Након што смо прегледали базу података Филозофског факултета о уписаним студентима првих 15 година постојања Катедре за руски језик, видели смо да је број уписаних студената из године у годину варирао, а највећу популарност и заинтересованост за руски језик и књижевност Катедра за руски језик је доживела у школској 2013/2014 години. Тада је пријемни полагало 27 кандидата, од чега је 15 њих остварило право на упис, док је осталима преостало да покушају наредне године.

8. Сарадња са другим сродним катедрама у земљи и у свету

Проф. др Дејан Марковић, који је више година био управник на Департману, потврдио нам је успешну међународну научну и стручну сарадњу са Државним Институтом руског језика „А.С. Пушкин“ у Москви, са Великотрновским универзитетом у Бугарској и са Атинским Универзитетом у Грчкој. Резултат ове сарадње је вишеструка размена студената, постдипломаца и гостујућих професора, што је допринело томе да студенти нашег факултета сваке године одлазе на једномесечне течајеве грчког језика у Атини, бугарског језика у Великом Трнову, руског језика у Москви, а студенти из поменутих иностраних градова долазе на усавршавање српског језика код нас, док професори држе предавања по позиву. У припреми је била сарадња и са Тулским Државним педагошким Универзитетом, Кемеровским државним Универзитетом, Свето - Тихоновим православним Универзитетом у Москви,

што је у годинама које су следиле и омогућено уз залагање и иницијативу проф. др Дејана Марковића и подршке тадашњег декана Горана Максимовића. Последњих година развијена је благотворна узајамна сарадња Департмана за руски језик и горе поменутих институција.

Научна сарадња се остварује и са факултетима у нашој средини, заснива се на изради и размени научних универзитетских уџбеника различите намене.

Од оснивања Катедре студенти су упућивани на једномесечне течајеве руског језика путем стипендија Министарства науке и образовања Руске Федерације уз учешће нашег министарства. Студенти су за стипендије аплицирали заједно са катедрама за руски језик и књижевност из Београда и Новог Сада. Први уговор о сарадњи и размени студената, Катедре за руски језик Универзитета у Нишу, потписан је 2011. године са Белгородским Државно-технолошким универзитетом „В.Г. Шухов“.

8.1. Ваннаставне активности Департмана и студената

Департман за руски језик и књижевност у Нишу може се похвалити доношењем традиционалних руских вечери на Филозофски факултет у Нишу, и ангажовањем великог броја студената од прве до четврте године студија у организацији. Певају се руске песме, изводе драмски комади, наступа се у хору, рецитију руски великани. Велики број Нишлија, што рођака, пријатеља и породице учесника, али и људи заинтересованих за несаломиви руски дух, тада посети велику салу Филозофског факултета.

Добра атмосфера је неоспорна, а представљање Департмана на овај начин је шанса да се представе нишким средњошколцима као својим будућим студентима. У припреми ових вечери учествују чак и они најмлађи студенти који су по први пут изговорили руску реч, што публици није приметно. Осим студената са овог департмана, учесници програма често буду и гости са других студијских група и факултета, као и средњошколци, посебно последњих година, када је формат ове манифестације проширен на Недељу руске културе, односно Недељу Департмана за руски језик и књижевност, у оквиру које се неке активности и организују у једној од нишких гимназија.

Наставни кадрови Департмана показују посебну заинтересованост за организацију научних скупова, за учешће на скуповима у земљи и иностранству са рефератима и публиковању радова у реномираним научним часописима. Такође, важно место у научно-стручном раду припада објављивању уџбеничке, природне и методичке литературе за студенте русистике (*електронски извор*).

9. Успешност рада Департмана

Успешност рада Департмана се, поред константног раста броја уписаних студената, огледа и у томе што већински део дипломираних студената наставља стручно усавршавање на постдипломским студијама, док су неки од бивших дипломаца већ ангажовани као сарадници на Департману. За извођење вежби из русистичке лингвистике, првобитно су у својству сарадника у настави ангажовани, сада

већ ванредни професори и доценти, др Јелена Лепојевић, доц. др Маја Вељковић и Ана Регоја, а за руску књижевност проф. др Велимир Илић и доц. др Ненад Благојевић. Морамо истаћи чињеницу да је велики број студента већ запослено и ради како у основним тако и у средњим државним и приватним школама, док две студенткиње раде на Департману у звање асистента, односно сарадника у настави: мср Емилија Јовић и Милица Ђорђевић. Завидан број студената који су студије привели крају, данас ради посао у струци, што показује и већу употребу руског језика на нашим просторима. *(електронски извор)*

Департман је активним радом на акредитацији за мастер руског језика и књижевности у Нишу, од школске 2014/2015 својим студентима омогућио упис на мастер студије. *(електронски извор)*

У прилог напретку руске катедре у Нишу иде и развој сарадње и потписивање уговора са многобројним руским универзитетским центрима. Потписан је споразум о сарадњи са Државним институтом за руски језик „А.С.Пушкин“, са Белгородским државно-технолошким универзитетом „В.Г.Шухов“, Кемеровским државним Универзитетом, и са Великотрновским универзитетом у Бугарској. Такође је потписан Споразум о сарадњи са руским центром за науку и културу „Руски дом“, 2021. године. *(електронски извор)* Успешну међународну научну и стручну сарадњу Департман је остварио и са руском државном агенцијом за сарадњу у области високог образовања „Россотрудничество“. У плану је даљи развој сарадње са европским високошколским институцијама.

Поменута сарадња допринела је развоју активности у размени студената, постдипломаца и гостујућих професора, између осталог и долазак студента из Русије на усавршавање српског језика код нас.

Последњих година нагло је порасла заинтересованост за упис на студије руског језика и књижевности, а како факултет има укупно 15 слободних места за студије руског језика, многим кандидатима преостаје да чекају наредну годину, озбиљније се припремајући за наредни уписни рок. Делатност и професионални развој присутних професора на русистичкој катедри Филозофског факултета доприноси додатној афирмацији студената, а они то знање преносе у свом непосредном окружењу. Много тога је постигнуто и урађено залагањем заједничких снага професорских кадрова, сарадњом, жељом за напретком и бољитком, те Руска катедра данас може стати у ранг оних студијских група које су постојале много година пре њеног оснивања. Захвалност томе можда дугујемо и чувеним славистичким кадровима, који су нас оставишином огромног броја научних и стручних радова задужили да то знање применимо у науци, и богато културно наслеђе у славистици оправдамо својим ангажовањем и појединачним залагањима.

Цитирана литература

Елаборат о организовању филозофског факултета, Универзитет у Нишу-Филозофски факултет, Ниш, март 1998. године.

Електронски извор, Департман за руски језик и књижевност <<https://www.filfak.ni.ac.rs/organizacija/departmani/ruski>> 15.01.2023.

Извештаји наставно-научног већа филозофског факултета у Нишу, 2000. године.

Информатор, Филозофски факултет университета у Нишу, април 2000. године.

LAINOVIĆ 2000 : LAINOVIĆ, Nadežda Stojanović. *Tradicija i perspektivy sopostaviteljnogo podhoda v obučenii russkomu jazyku studentov Niškogo universiteta (Po povodu otkrytija Kafedry russkogo jazyka)* V Mezhhdunarodnyj simpozium Sostojanie I perspektivy sopostoviteljnyh issledovanij russkogo I drugih jazikov. Doklady (Belgrad - Nish), Belgrad -2000. [orig.] ЛАИНОВИЋ, Надежда Стојановић. *Традиција и перспективи сопоставителног подхода в обучении русскому языку студентов Нишского университета (По поводу открытия Кафедры русского языка)* V Международный симпозиум Состояние и перспективы сопоставительных исследований русского и других языков. Доклады (Белград - Ниш), Белград – 2000.

LAINOVIĆ 2012 : LAINOVIĆ, Nadežda Stojanović. *Doprinos prof. Dr Bogoljuba Stankovicja razvoju nishke rusistike*. Beograd, 2012. Slavistika, XVI, стр. 46,47. [orig.] ЛАИНОВИЋ, Надежда Стојановић. *Допринос проф. др Богољуба Станковића развоју нишке русистике*, Београд, 2012, Славистика, XVI, стр. 46,47.

Монографија Чetrдесет година Филозофског факултета у Нишу (1971-211), Универзитет у Нишу, 2012, стр. 145-151.

PIPER 2006 : PIPER, Predrag. Bogoljub Stanković, *Dvesta osamdeset godina ruskog jezika u srpskim školama*. Slavistika, X, стр. 77. [orig.] ПИПЕР, Предраг. Богољуб Станковић, *Двеста осамдесет година руског језика у српским школама*. Славистика, X, стр. 77.

STANKOVIĆ 2008 : STANKOVIĆ, Bogoljub. 60 godina Slavističkog društva Srbije. Slavističko društvo Srbije. Beograd, str. 100, 119, 121-123, 136. [orig.] СТАНКОВИЋ, Богољуб. *60 година Славистичког друштва Србије*. Славистичко друштво Србије. Београд, стр. 100, 119, 121-123, 136.

STANKOVIĆ 2000 : STANKOVIĆ, Bogoljub. *Izveštaj o radu Slavističkog drustva Srbije u 2000. godini*. Slavistika V, str.335. [orig.] СТАНКОВИЋ, Богољуб. *Извештај о раду Славистичког друштва Србије у 2000. години*. Славистика V, стр.335.

Статут, Универзитет у Нишу- Филозофски факултет, Ниш, мај 2000. године.

Milena N. Tošić

СТАНОВЛЕНИЕ И НАЧАЛО РАБОТЫ КАФЕДРЫ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ В НИШЕ

Краткое содержание

На основе личных воспоминаний и собранных документальных материалов, в статье рассматривается становление и начало работы кафедры русского языка и литературы в Нише. Выделены вклад отдельных личностей в создание кафедры, первый учебный план, кадровый состав преподавателей, впервые преподававших на этой кафедре, количество впервые поступивших студентов и их успехи, внеучебная деятельность, сотрудничество с другими родственными кафедрами страны и мира. В конце мы выделили обоснование существования и успехов в работе кафедры.

Ключевые слова: русский язык, открытие славянского отделения в Нише, Славянское общество Сербии, учебная программа, профессора и сотрудники, студенты

Прилог 1. Прилог

ЗА СТРУЧНИ НАЗИВ: ДИПЛОМИРАНИ ФИЛОЛОГ ЗА РУСКИ ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

РБ. Назив предмета	Семестар								
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	
1. Руски језик I	2+2	2+2							пу
2. Руски језик II			2+2	2+2					пу
3. Руски језик III					2+2	2+2			пу
4. Руски језик IV							2+2	2+2	пу
- Лекторске вежбе	0+5	0+5	0+6	0+6	0+6	0+6	0+8	0+8	к
- Вежбе превођења					0+2	0+2	0+3	0+3	к
5. Руска књижевност I	2+2	2+2							у
6. Руска књижевност II			2+2	2+2					у
7. Руска књижевност III					2+2	2+2			у
8. Руска књижевност IV							3+2	3+2	пу
9. Увод у славистику	2+0	2+0							у
10. Старословенски језик	2+2	2+2							у
11. Упоредна граматика словенских језика				2+2	2+2				у
12. Бугарски или Македонски јез.			2+2	2+2					к
13. Српски језик	2+2	2+2							пу
14. Теорија књижевности	2+1	2+1							у
15. Психологија					2+0	2+0			у
16. Педагогија					2+0	2+0			у
17. Историја руског језика					2+2	2+2			у
18. Социологија културе / Филозофија			2+0	2+0					у
19. Методика наставе руског језика							2+2	3+2	пру
20. Савремени грчки језик I	2+2	2+2							к
21. Савремени грчки језик II			2+2	2+2					пу
Укупан фонд часова:	14+16	14+16	12+16	14+16	10+14	10+14	7+17	8+17	

Легенда:

у - испит се полаже усмено

к - колоквијум

пу - испит се полаже писмено и усмено

пру - испит се полаже практично и усмено

Прилог 2. Прилог

SPISAK
STUDENATA PRVE GODINE GRUPE
SLAVISTIKA SA BALKANISTIKOM
U SKOLSKOJ 2000/2001

1. Jović Z. Sunčica budžet
2. Djordjević D. Olivera
3. Pejčić DJ. Aleksandra
4. Matijević S. Marijana
5. Bojković G. Aleksandar
6. Milosavljević Č. Tamara
7. Kumić I. Bojan
8. Lukić A. Nataša
9. Djordjević V. Radmila
10. Djordjević V. Vesna
11. Spasić LJ. Srdjan
12. Cvetković J. Ružica
13. Cvetković B. Milorad
14. Djordjević D. Predrag
15. Ilić V. Milan
16. Ivković. M. Dejan
17. Marjanović Z. Marko
18. Lekić D. Ivana
19. Grujić S. Maja
20. Kocić Z. Anika

Antonina V. Kostić*
University of Belgrade
Faculty of Philology
Department of Modern Greek Studies

Maja G. Bačić Ćosić
University of Belgrade
Faculty of Philology
Department of Modern Greek Studies

THE REPRESENTATION OF WOMEN IN PROVERBS – A COMPARATIVE ANALYSIS OF MODERN GREEK AND SERBIAN LANGUAGE²

The way language is used can tell us a lot about a culture and the mentality of the people speaking it. Thus, it is very interesting to see which values are rooted in common proverbs in different languages. Having in mind that beliefs and values can be recognized in all forms of linguistic communication (DOMINGUEZ BARAJAS 2010: 50), and that proverbs are based on oral tradition, with a very specific way in which they are being transferred from generation to generation (RASUL 2015: 55), they can tell us a lot about the way a society is influenced by the language it uses and vice versa. Considering the fact that the Greek and the Serbian society are, broadly speaking, built on similar, traditional and patriarchal foundations, a comparative analysis of linguistic features can be very insightful. The present study presents the findings of a corpus analysis of Greek and Serbian proverbs found in different online bases and dictionaries. We investigate the representation of women from the perspective of negative vs. positive representation, as well as the most common associations which accompany them. The results of our study show a greater number of negative connotations, a mostly passive role of a woman and a high similarity between the stereotypes we can identify in the proverbs in both languages.

Keywords: proverbs, gender stereotypes, Modern Greek language, Serbian language

1. Introduction

It is a known fact that the way language is used can tell us a lot about a culture and the mentality of the people speaking it, since it represents not only the basic means of communication and interaction between the members of a certain community, but it also reflects their beliefs, attitudes and ideologies (FILIPOVIĆ 2009: 110). For that reason, it is remarkably interesting to see which values are rooted in common proverbs in different languages.

* antonina.irini@gmail.com; antonina.kostic@fil.bg.ac.rs

2 The findings of this research have been presented at the 11th MA and PhD Philology Candidates Conference, held at the Faculty of Philology, National and Kapodistrian University of Athens, from 3-7 October 2022.

Proverbs represent a complex and multi-layered type of artistic folk speech, which is amenable to many different approaches. The types of proverbial discourse, as they condense the experience of the people, transmit a collective experience and a social education, which comes from long-term observation and practice. From this point of view, the notion that proverbs contain so-called “folk wisdom” is justified (VARVOUNIS 1997: 9).

Beliefs and values can be recognized in all forms of linguistic communication (DOMINGUEZ BARAJAS 2010: 50), and since proverbs are being transferred from generation to generation in a very specific way, because they are based on oral tradition determining the form of the traditional cultural system and its continuation (RASUL 2015: 55; VARVOUNIS 1997: 9; STORM 1992: 168), they can tell us a lot about the way society is influenced by the language it uses and vice versa. Considering the fact that the Greek and the Serbian society are, broadly speaking, built on similar, traditional, and patriarchal foundations, a comparative analysis of linguistic features can be very insightful.

2. The power of language and sex/gender stereotypes

We often sort people in certain social categories in the context of our social perception, something that helps us form impressions quickly. These categories also help us guide our new social encounters, based on our past experiences and knowledge. One of the most significant aforementioned categories is the category of sex, which is often reflected in the grammatical structures we use (STAHLBERG, BRAUN et al. 2007: 163).

It should be noted that different problems that societies cope with are mirrored in the language patterns of its members. Lazar (2007: 141; in: DIABAH, APPIAH AMFO 2015: 8), referring to the FCDA³, states that the issues of gender, power and ideology have become more complex in the present times, while proverbs, by their nature, represent more complex and subtle concepts.

In other words, language and, more specifically, language patterns that speakers in a certain community use, do not represent a simple reflection of the existing sex/gender categories. They are almost never being questioned but, on the contrary, they are being supported by some or by most members of the community, perceiving them as the crucial segment of the social unity and cultural and/or ethnic continuity (FILIPOVIĆ 2009:196). This means that sex categories are deeply rooted in the social structure of the language patterns we use.

More precisely, Stahlberg, Braun et al. (2007: 163) notice that the linguistic representation of the sexes is never restricted to male versus female. On the contrary, it is based on asymmetries, evaluations and stereotypes since both male and female members of a certain community that are referred to in a language is “affected by the gender belief system prevalent in the speech community”. Thus, these prevalent linguistic patterns in the speech community contribute to the rooting and survival of the gender belief system.

It is important to stress that the linguistic behavior and the social identity of both men and women may differ according to the rules within a community to which they belong and that can also cause the appearance of stereotypes (HOLMES 1992: 201). Social stereotypes can be connected to the characteristics which are attributed to a target

3 *Feminist critical discourse analysis*. Its main task is to criticize unequal gender relations (DIABAH, APPIAH AMFO, 2015: 8)

group, which means that the speaker, taking pragmatic conditions into account, expresses his attitude regarding the functioning of certain language patterns (ECKERT, MCCONNELL-GINET 1999: 190; ΚΩΣΤΟΥΛΑ-ΜΑΚΡΑΚΗ 2001).

Although the development of gender studies contributed to the reduction of stereotypes, it did not incite their complete disappearance. So, even today we can notice those stereotypes regarding differences in so-called female and male language patterns, as well as regarding attributes assigned to women and men. However, it should be noted that the question of how sexes are portrayed in a language⁴ represents a significant topic of not only linguistic interest, but it also contains sociological and psychological aspects (STAHLBERG, BRAUN et al. 2007: 163).

3. The portrayal of women in proverbs

Proverbs represent a worldwide phenomenon, since they are an essential segment of communication, being “a condensed statement of a collective idea or sentiment relative to a determined category of objects” (DURKHEIM 1933: 170-171). Durkheim (1933: 171) argues that proverbs reflect the collective, traditional view of the community, where individual opinions are not that important. In that way, they can be considered a set of cultural heritage, which is reflective of the communal thought regarding an issue at stake (DIABAH, APPIAH AMFO 2015: 6). It is important to underline that proverbs, since they are carefully couched utterances, serve to emphasize different underlying messages. The utterers of a proverb cannot be considered responsible for its content, as they are not its creators, but they are only interpreting the collective thought. In that way, proverbs can be also used as an acceptable means of communication when it comes to some sensitive cultural “truths” (DIABAH, APPIAH AMFO 2015: 6-7).

Since proverbs reflect the form of the traditional cultural system, they can show the way women are represented and perceived in a certain culture to some extent. For this reason, numerous researchers (STORM 1992; WANG 2012; ANDERSON 2012; DIABAH, APPIAH AMFO 2015) have dealt with the question of proverbs and the representation of gender issues within them.

Storm (1992), in his extensive research about women in Japanese proverbs, noticed that a perusal of the proverbs on women reveals many with negative connotation. More specifically, the author concluded that these proverbs point out women’s undesirable characteristics (e.g., inferiority, stupidity, changeability, ill-nature, talkativeness, weakness) and/or oppressed situation (e.g., wives, mothers-in-law, daughters-in-law-widows, prostitutes, intelligent women, beautiful women). A similar conclusion can be found in a study conducted by Wang (2012). The author, after examining sex discrimination in English and Chinese proverbs, concluded that, in both languages, men hold a superior and stronger position than women, while a gender-biased ideology can be noticed. Andersen (2012: 10), after examining certain Swedish proverbs, states that “the gender conception found in the Swedish proverbs forms a system of gender hegemony that supports masculine superiority and feminine subordination” – men are almost always represented as the choosers

4 Different societies and cultures indicate the relationship between language, gender and sex in different manners. That is why the important role in representation of the sexes has the grammatical structure of languages. See: Stahlberg, Braun et al. (2007).

(an active position) in the “marriage market”, while women are chosen (having a passive position).

By analyzing Akan proverbs in Africa, Diabah and Appiah Amfo (2015: 8-20), noted that proverbs reinforce traditional gender stereotypes and at the same time they present the traditional gender stereotypes positively. More precisely, the authors concluded that the Akan proverbs tend to strengthen the power and authority of men since even the positive portrayal of women implies their submission to a man (e.g., woman as a good cook, woman is loving because she looks up to a man, woman accepts and values the power of men over women etc.). The same attitude towards women is expressed in Korean and Romanian proverbs, which reflect the importance of their expected behavior (i.e., quiet, faithful, skilled, disciplined etc.) and their traditional role, whose ultimate goal is to get married and to become a good wife (BUJA 2015: 221). In other words, these proverbs reinforce the idea that women are entirely dependent of men in society, similarly as in French and Sinhala proverbs, where it is the male superiority that dominates (JAYAWARDENA 2015: 111).

4. Research

It can be noticed that the Greek and Serbian proverbs show remarkable similarities, both in the ideas they express as well as in the images they use (VARVOUNIS 1997). Having that in mind, this study presents the findings of a corpus analysis of Greek and Serbian proverbs. The corpus consisted of numerous proverbs found in different online bases and dictionaries. Our scope is to investigate the representation of women in the aforementioned proverbs, from the perspective of negative vs. positive representation, as well as the most common associations which accompany them.

After the initial selection, a comparative analysis has been made to draw more general conclusions about the similarities and differences of this representation in proverbs in the two languages. More specifically, our corpus was created by gathering numerous proverbs in both languages, which was followed by separating the ones that contain the notion of woman. This resulted in the extraction of 98 Greek and 84 Serbian proverbs.

Previous researches, when investigating proverbs in other languages, have identified certain common concepts, social roles and characteristics acquainted to women, which we can also recognize in analyzed Greek and Serbian proverbs. Some of the most prominent are the following⁵:

5 We chose to present some characteristic examples and not all the analyzed proverbs, to respect the character limit. In the end of every table, we indicate the total number of proverbs that can be included in this category, in both languages. Some proverbs could be included in more than one category.

Table 1: Woman as an important part of the family and the household⁶⁷

Original	Translation
<i>De nije žene, tu nije ni kuće.</i>	<i>Where there is no woman, there is no home.</i>
<i>Ne stoji kuća na zemlji, nego na ženi.</i>	<i>The house is not standing on the ground, but on the woman.</i>
<i>Dobra žena praznu kuću čini da je puna.</i>	<i>A good woman makes an empty house full.</i>
<i>Το θηλυκό πουλί φτιάχνει τη φωλιά.</i>	<i>The female bird makes the nest.</i>
<i>Σπίτι χωρίς γυναίκα, εκκλησιά χωρίς παπά.</i>	<i>A home without a woman is like a church without a priest.</i>
Total number of proverbs that can be included in this category: Serbian: 4, Greek: 3	

Table 2: Woman as a housewife

Original	Translation
<i>Žena muža nosi na licu, a muž ženu na košulji.</i>	<i>A wife wears her husband on her face and a husband wears his wife on his shirt.</i>
<i>Ako sam pereš veš oženi se ili najuri ženu.</i>	<i>If you wash your clothes by yourself, marry or kick out your wife.</i>
<i>Η καλή νοικοκυρά είναι δούλα και κυρά.</i>	<i>A good housewife is both a maid and a landlady.</i>
<i>Η καλή νοικοκυρά με το λάδι ανάφτει στιά.</i>	<i>The good housewife lights the stove with the oil.</i>
<i>Η καλή νοικοκυρά στο χωράφι φαίνεται.</i>	<i>You can tell a good housewife by her work in the field.</i>
TNP: Serbian: 2, Greek: 11	

Table 3: Woman and marriage

Original	Translation
<i>Ženi sina kad 'očeš a udaj 'cer kad možeš!</i>	<i>Marry your son when you want and your daughter when you can!</i>
<i>Vidi majku pa prosi devojkju.</i>	<i>See the mother, propose to the daughter.</i>
<i>Δες μάνα και πάρε κόρη.</i>	<i>See the mother, marry the daughter.</i>
<i>Όποιος δεν έχει παντρέψει κόρη και δεν έχει κτίσει σπίτι, δεν ξέρει τι θα πει πρόβλημα.</i>	<i>The one who hasn't married his daughter or built a house does not know what a true problem is.</i>
TNP: Serbian: 4, Greek: 10	

Table 4: Woman vs. man

Original	Translation
<i>Dobra žena poštuje muža, pa da je kao pevac.</i>	<i>A good woman respects her man even if he is like a rooster.</i>
<i>Dragom često opraštaj, sebi nikad.</i>	<i>Frequently forgive your man, but never yourself.</i>
<i>Τον άνδρα η γυναίκα του τον κάνει και βεζίρη και ρεζίλι.</i>	<i>The woman makes her man vizier or embarrassed.</i>

6 Hereinafter TNP

7 All the translations were done by the authors and they are not official. Their sole purpose was to make the proverbs understandable for the readers of this paper.

Ο άντρας μου με κάνει χώμα, κι ο άντρας μου με κάνει εικόνα.	<i>My husband turns me either to dirt either to icon.</i>
TNP: Serbian: 4, Greek: 2	

Table 5: Woman as a temptress

Original	Translation
<i>Ženi je najsladji zalogaj muško srce.</i>	<i>The favorite meal of a woman is a man's heart.</i>
<i>Κεράτωνα τον άντρα σου και μάγια μην του κάνεις.</i>	<i>Cheat on your husband and don't enchant him.</i>
<i>Στάλα τη στάλα το νερό τρυπάει το λιθάρι κι η κόρη με τα νάζια της σφάζει το παλικάρι.</i>	<i>Drop by drop the water makes a hole in the rock and a woman with her affectation butchers the young man.</i>
TNP: Serbian: 1, Greek: 4	

Table 6: Woman as an object of sexual desire

Original	Translation
<i>Istina i žena najlepše su gole.</i>	<i>The truth and the woman are most beautiful when naked.</i>
<i>Telo žene stvoreno je da bude pruženo na dar muškarcu.</i>	<i>The body of the woman was made to be given as a gift to the man.</i>
<i>Αν δεν κουνήσ' η σκύλα την ουρά της, ο σκύλος δεν πάει κοντά της.</i>	<i>If a bitch doesn't shake her tale the dog isn't going to her.</i>
<i>Ντράπου η κόρη, βρέθει γκαστρωμένη.</i>	<i>Pretending she was shy but turned out pregnant.</i>
TNP: Serbian: 4, Greek: 8	

Table 7: Woman and love

Original	Translation
<i>Ništa nije lepše od osmeha zaljubljene žene</i>	<i>There is nothing more beautiful than the smile of a woman in love.</i>
<i>Χωρίς αέρα το πουλί, χωρίς νερό το ψάρι, χωρίς αγάπη δε βασιτούν κόρη και παλικάρι.</i>	<i>The bird cannot live without air, the fish without water and the girl and the boy without love.</i>
TNP: Serbian: 1, Greek: 1	

Table 8: Woman as a property

Original	Translation
<i>Žensko je tuđa sreća.</i>	<i>A woman is someone else's happiness.</i>
<i>Teško je čuvati tuđe pare i svoju ženu.</i>	<i>It's hard to keep someone else's money and your own wife.</i>
<i>Ženu, pušku i konja može čovek pokazati, ali u naruč ne davati.</i>	<i>You can show off a woman, a gun and a horse, but never put them in someone else's hands.</i>

<i>Ne daj kobile u najam, niti puštaj ženu na sajam.</i>	<i>Don't rent your mare, or let your woman go to the fair.</i>
<i>Στη γυναίκα σου και στ' άλογό σου μην απολάς ποτέ τα γκέμια.</i>	<i>Never release the reins of your woman and your horse.</i>
<i>Η γυναίκα και το άτι θέλουν άξιο καβαλάρη.</i>	<i>The woman and the horse need a good rider.</i>
TNP: Serbian: 8, Greek: 9	

Table 9: Woman in an oppressed situation (prostitution)

Original	Translation
<i>Lepu ženu i vinograd pored puta ne treba imati.</i>	<i>You should not have a vineyard or a beautiful woman by the road.</i>
<i>Cuti kao kurva.</i>	<i>He/she is silent like a whore.</i>
<i>Γιο πουτάνας να πάρεις, κόρη πουτάνας να μην πάρεις.</i>	<i>Choose a whore's son but not her daughter.</i>
<i>Ο μωρλός άντρας και η πουτάνα γυναίκα δεν γερνάνε ποτέ.</i>	<i>A crazy man and a whore never get old.</i>
TNP: Serbian: 3, Greek: 4	

Table 10: Woman as evil

Original	Translation
<i>Žena je zlo bez kojeg se ne može,</i>	<i>A woman is an evil without which you cannot live.</i>
<i>Da je dobro i đavo bi se ženio.</i>	<i>If it was good, the devil would be married too.</i>
<i>Ispod Mire sto đavola vire.</i>	<i>Under Mira hundred devils are hidden.</i>
<i>Čavka i zla žena što god se više peru, sve su crnije.</i>	<i>The woman and the jackdaw the more they wash themselves the darker they become.</i>
<i>Όμορφη γυναίκα, διάβολος του χωριού.</i>	<i>A beautiful woman is the village's devil.</i>
<i>Κάλλιο να ζεις με το διάολο / δράκο παρά με κακιά γυναίκα.</i>	<i>It is better to live with a devil / dragon than with a bad woman.</i>
<i>Αν ήταν καλή η γυναίκα, θα είχε και ο Θεός μια.</i>	<i>If wives were good, God would have one too.</i>
TNP: Serbian: 7, Greek: 8	

Table 11: Good vs. bad woman

Original	Translation
<i>Dobra žena praznu kuću čini da je puna.</i>	<i>A good woman makes an empty house full.</i>
<i>Sačuvaj me Bože, od rđave zemlje i zle žene.</i>	<i>Protect me, God, from bad land and evil woman.</i>
<i>Najgora žena vredi pedeset groša, a dobra se nikakvim novcima platiti ne može.</i>	<i>The worst woman is worth fifty coins, and no money can pay for a good one.</i>

Οπου δεις κακή γυναίκα δυο βολές τηνε χαιρέτα.	Wherever you see a bad woman, greet her two times.
TNP: Serbian: 6, Greek: 5	

Table 12: Domestic violence

Original	Translation
Gde žena buči tu muž muči.	Where the wife whines, the husband tortures.
Ženu, decu i psa treba biti i hraniti.	The wife, the children and the dog should be beaten and fed.
Lajava žena, često puta bijena.	A big-mouthed woman is often beaten.
Nemoj biti ljuta da ne budeš žuta, već budi dobra da ne budeš modra.	Don't be angry so you don't turn yellow, but be good so you don't turn blue.
Žena i zmija se u glavu udaraju.	The woman and the snake should be struck in the head.
Τη γυναίκα σου χτυπάς, το σπιτάκι σου χαλάς.	If you beat your woman, you break your home.
TNP: Serbian: 7, Greek: 1	

Table 13: The death of a woman

Original	Translation
Dva puta je čovek veseo, jednom kad se ženi, drugi put kad ženu ukopa.	A man is happy twice, once when he gets married, the second time when he buries his wife.
Srećnom žene umiru, a nesrećnom kobile crkavaju.	The lucky man is the one whose wives die and the unlucky the one whose mares die.
TNP: Serbian: 2, Greek: 0	

Table 14: The individuality of a woman

Original	Translation
Nema ništa nesnosnije od bogate žene.	There is nothing more unbearable than a rich woman.
Αγέρας και γυναίκα δεν κλειδώνονται.	The wind and the woman cannot be locked.
Γυναίκα χωρίς άντρα, πλοίο χωρίς τιμόνι.	A woman without a man is like a ship without a wheel.
Έχεις γυναίκα με μυαλό, έχεις στο σπίτι θησαυρό.	If you have a smart woman, you have a treasure in your home.
Οι μύλοι κι οι γυναίκες πάντα θέλουν να γυρίζουν.	Mills and women always want to turn (go around).
TNP: Serbian: 3, Greek: 4	

Table 15: *The vices of women*

Original	Translation
<i>Žena pijanica – gotova bludnica.</i>	<i>A drunkard woman is a complete harlot.</i>
<i>Της γυναίκας ο καημός: λούσα, πούτσα και χορός.</i>	<i>The woman is longing for luxury, cock and dance.</i>
<i>Ο χορός και το γαμήσι ειν' τση γυναικός η φύση.</i>	<i>Dancing and fucking are in woman's nature.</i>
TNP: Serbian: 1, Greek: 3	

Table 16: *The physical appearance of women*

Original	Translation
<i>Ženska lepota je njeno oružje.</i>	<i>A woman's beauty is her weapon.</i>
<i>Sačuvaj nas Bože, od brkate žene i ćosava čovjeka.</i>	<i>Save us, God, from a mustachioed woman and a bald man.</i>
<i>Lepe kolo vode, a ružne kuću kuće.</i>	<i>The pretty ones lead the dance, the ugly ones make the home.</i>
<i>Φυλάξου από άνθρωπο σπανό και μαλλιαρή γυναίκα.</i>	<i>Beware of a beardless man and a hairy woman.</i>
<i>Πάρε γυναίκα άσκημη, να σε περιγελούνε, πάρε γυναίκα όμορφη για να στην κυνηγούνε.</i>	<i>Get an ugly wife and be laughed at, get a beautiful wife and she will be chased.</i>
<i>Όποιος έχει γυναίκα όμορφη, στη δημοσιά αμπέλι, ποτέ του δεν είναι ήσυχος.</i>	<i>He who has a beautiful wife and a public vineyard is never at peace.</i>
<i>Όμορφη γυναίκα, διάβολος του χωριού.</i>	<i>A beautiful woman is the village's devil.</i>
TNP: Serbian: 5, Greek: 10	

Table 17: *The ageing of women*

Original	Translation
<i>Za nevolju babu vode, kad devojke ne nahode.</i>	<i>They blame the grandmother for trouble when the girls are nowhere to be found.</i>
<i>Μικρή γυναίκα έπαρε, να τη χαρείς μεγάλη.</i>	<i>Take a young wife to enjoy her when she's older.</i>
TNP: Serbian: 4, Greek: 1	

We can also recognize certain characteristics that have been pointed out as the most common for women:

Table 18: *Talkativeness*

Original	Translation
<i>Žensko je oružje jezik.</i>	<i>A woman's weapon is her tongue.</i>
<i>Opasala se jezikom k'o kuja repom.</i>	<i>She girded herself with her tongue like a bitch with her tail.</i>
<i>Žene su da zbore, a ljudi da tvore.</i>	<i>Women are to speak and men to create.</i>

<i>Γυναίκες μαλώνουν, αλήθειες αποκαλύπτονται.</i>	<i>When women argue truths are revealed.</i>
<i>Γυναίσι κόσμον η σιγή φέρει.</i>	<i>Silence is a treasure to women.</i>
TNP: Serbian: 7, Greek: 2	

Table 19: Untrustworthiness

Original	Translation
<i>Ženi, zmiji i mački ne treba verovati ni kada su mrtve.</i>	<i>A woman, a snake and a cat should not be trusted even when they are dead.</i>
<i>Žena će samo onu tajnu sačuvati koju ne zna.</i>	<i>A woman will only keep the secret she doesn't know.</i>
<i>Γυναίκα που δικαιολογείται αυτοκατηγορείται.</i>	<i>A woman who makes excuses takes the blame.</i>
<i>Άκουγε την πρώτη συμβουλή της γυναίκας σου και όχι τη δεύτερη.</i>	<i>Listen to your wife's first advice and not the second one.</i>
TNP: Serbian: 8, Greek: 7	

Table 20: Other undesirable characteristics

Original	Translation
<i>Stubbornness: Lakše je skuvati gvožđe nego savladati ženinu tvrdoglavost.</i>	<i>It is easier to cook iron than to overcome a woman's stubbornness.</i>
<i>Emotionality: Kada žena plače pitaj je šta hoće.</i>	<i>When a woman cries, ask her what she wants.</i>
<i>Stupidity: U žene je duga kosa, a kratka pamet.</i>	<i>Women have long hair and short intellect.</i>
<i>Materialism: Τα πολλά πνίγουν τον άντρα και τα λίγα τη γυναίκα.</i>	<i>Having a lot suffocates the man and having little suffocates the woman.</i>
<i>Temperament: Γυναίκα θυμωμένη, θάλασσα χωρίς περγιάλι.</i>	<i>An angry woman is a sea without a shore.</i>
<i>Weakness: Γυναίκα και γυαλί σπάνε εύκολα.</i>	<i>Women and glass break easily.</i>

5. Discussion

In summarization, we can identify some general points which are similar in proverbs in both languages. We can recognize fewer proverbs with a positive connotation and a higher number of the ones having a negative context. More specifically, the positive adjectives accompanying the nouns signifying a woman were “good” or “clever”. On the other hand, we can notice numerous adjectives carrying a negative meaning, such as “bad” and “evil”. Women are also characterized as talkative, untrustworthy, emotional, cunning, stubborn, weak and sometimes unpredictable, in the sense of needing to be controlled and “tamed”. We can see women usually having the role of a mother, grandmother, wife and housewife, on one hand, and of the evil temptress playing with man's hearts, on the other. Thus, we can agree with the conclusions of previous researchers (DIABAH, APPIAH AMFO 2015), that even the positive portrayal of women usually implies their submission

to a man.

We can recognize many patriarchal principles as women are expected to be “good wives”. A daughter is often viewed as a burden for the family, as we can notice proverbs expressing the struggle to marry the daughter. An independent woman is viewed as a threat, because we can see that “there’s nothing more unbearable than a rich woman”. Apart from that, a big part of many proverbs is the emphasis on women’s physical appearance. As undesirable physical characteristics of women we can recognize great height, as well as hairiness, in both Serbian and Greek. On the other hand, a women’s beauty is seen as both an advantage and a disadvantage, depending on how attractive she could be to others, while the youth of a woman is presented as an important advantage.

It is interesting to see that, while proverbs in both languages contain notions about the subordinate position of a woman, only in Serbian we can notice proverbs explicitly mentioning their death and the relief it brings to their husbands. Additionally, domestic violence is more frequently mentioned and approved in Serbian proverbs. On the other hand, the notion of the woman as evil is frequently mentioned in both languages, by mentioning the devil, by comparing women to him or by mentioning God and his protection from women. Additionally, Greek proverbs compare women to dragons, to fire and the sea, symbolizing danger.

The Greek proverbs are more commonly mentioning women’s vices, such as drinking or sexual satisfaction, while Serbian proverbs mention women’s body as an object for men’s pleasure. On the other hand, the love of a woman is mentioned only once in each language. Additionally, Serbian proverbs are focusing more on women’s talkativeness, while we have gathered more proverbs in Greek which emphasize the characteristics of a good housewife.

As we noticed, one of the most common comparisons in these proverbs is the one between a woman and a horse in the sense of buying, owning or taming (a woman/a horse). It was also interesting to analyze which kinds of verbs are mostly used in the gathered proverbs about women. We can notice that most of them are transitive verbs, indicating possession or handling, such as: *τρώγομαι* – to be eaten, *κάνω* – to make (somebody), *παίρνω* – to take, *διαλέγω* – to choose, *δανείζω* – to borrow, *κλειδώνω* – to lock, *έχω* – to have, *κρατάω* – to hold (in Greek) and *nositi* – to carry, *tući* – to beat, *imati* – to have, *čuvati* – to keep, *dati* – to give, *pokazati* – to show, *puštati* – to let/ to allow, *steći* – to earn, *savladati* – to master/ to tame (in Serbian). Furthermore, the verb “to cheat” is used numerous times in many proverbs.

Additionally, we have found some proverbs that were very similar in both languages, such as:

Vidi majku pa prosi devojku.

Δες μάνα και πάρε κόρη.

Translation: See the mother, propose to the daughter.

Ako ženu tučeš, svoju sreću tučeš.

Τη γυναίκα σου χτυπάς, το σπιτάκι σου χαλάς.

Translation: If you beat your woman, you beat your happiness/ your home.

Sačuvaj nas Bože, od brkate žene i ćosava čovjeka.

Φυλάξου από άνθρωπο σπανό και μαλλιαρή γυναίκα.

Translation: Beware of a beardless/ hairless man and a hairy woman.

Da je dobro i đavo bi se ženio.

Αν ήταν καλή η γυναίκα, θα είχε και ο Θεός μια.

Translation: If it was good, the devil/ the God would be married too.

Apart from the proverbs included in this research, in Greek language we noticed certain local proverbs, mostly characterizing women from different parts of Greece. These proverbs again contain the notion of marriage, for example:

Άμα θες σύντροφο άξο, πάρε νύφη από τη Νάξο.

Translation: If you want a worthy partner, choose a wife from Naxos.

Γυναίκα από τη Μύκονο, μάγια στ' αρχοντικό σου.

Translation: A wife from Mykonos means magic in your home.

Concluding remarks

In conclusion, we can agree with the previously mentioned authors, that, in the analyzed proverbs, men are almost always represented as the choosers while women are chosen (having a passive position). Also, women's individuality is seen as a threat and women's characteristics are approved mostly in situations where they are playing the role of the wife and the good housewife. Additionally, women's vices or sexual freedom are presented as extremely negative. Conclusions about the values which are rooted in common proverbs in both languages can be also drawn from a lexical analysis. Having in mind that both languages, and especially Greek, are lexically rich and possess several words for expressing numerous concepts, the choice of a specific word in a proverb can tell us more about the mentality of the two nations and the traditional and patriarchal values they kept until today. Thus, the specific adjectives used for describing women, as well as the common verbs we have singled out confirm our assumptions about the similarity of the two traditional cultural systems and the stereotypes regarding attributes assigned to women and men. Hence, we believe that it would be interesting and valuable to continue this research in the future by conducting a more thorough lexical analysis.

As far as differences between the two languages are concerned, we would point out the more violent language in the case of the Serbian proverbs. Generally, we can confirm our initial hypothesis about the extremely patriarchal values expressed in proverbs in both languages. However, we would like to mention that certain proverbs analyzed in this research are not so frequently used nowadays in everyday communication, and thus they are gradually losing their significance and strength, which we believe is a good step towards a more gender sensitive discourse. Having in mind that changes in language go hand in hand with changes in a society, we believe that the first step is to recognize and

acknowledge the values that a language is transmitting as well as the effect it can have, a sensibilization that could contribute to a more careful use of proverbs and other forms of language in our daily life, and subsequently to a chance for a higher level of social and gender equality.

Works cited

- ANDERSON, Daniel. (2012). "Courting is like trading horses, you have to keep your eyes open: Gender-related proverbs in a peasant society in Northern Sweden". *Journal of Northern Studies*, 6(2) (2012): p. 9–36.
- BUJA, Elena. "Women, proverbs and culture diversity: A comparative study of Korean and Romanian proverbs". *Redefining Community in Intercultural Context*, 18 (2018): p. 215–222.
- DIABAH, Grace, Nana Aba APPIAH AMFO. "Caring supporters or daring usurpers? Representation of women in Akan proverbs". *Discourse & Society*, 26(1) (2015): p. 3–28.
- DOMINGUEZ BARAJAS, Elias. (2010). *The Function of Proverbs in Discourse: The Case of a Mexican Transnational Social Network*. Berlin, New York: De Gruyter Mouton, 2010.
- DURKHEIM, Emile. *Division of Labor in Society*. Glencoe, IL: The Free Press of Glencoe, 1933.
- ECKERT, Penelope, Sally MCCONNELL-GINET. "New Generalizations and Explanations in Language and Gender Research". *Language in Society*, 28 (2) (1999): p. 185–201. <<https://doi.org/10.1017/S0047404599002031>>
- FILIPOVIĆ, Jelena. *Moć reči: Ogledi iz kritičke sociolingvistike*, Beograd: Zadužbina Andrejević, 2018.
- HOLMES, Janet. *An Introduction to Sociolinguistics*. London: Longman Group Ltd, 1992.
- JAYAWARDENA, H.S.M.M. "Women in Proverbs: A Comparative Study in French and Sinhala". *International Journal of Language and Literature*, 3 (2015): p. 107–116.
- KOSTOULA-MAKRAKI, Nelli. *Glossa kai koinonia. Vasikes ennoies*. Athens: Metaihmio, 2001. [orig.] ΚΩΣΤΟΥΛΑ-ΜΑΚΡΑΚΗ, Νέλλη. *Γλώσσα και κοινωνία. Βασικές έννοιες*. Αθήνα: Μεταίχμιο, 2001.
- RASUL, Sarwet. "Gender and power relationships in the language of proverbs: Image of a woman". *FWU Journal of Social Sciences*, 9(2), (2015): 53–62.
- STAHLBERG, Dagmar, Friederike BRAUN, Lisa IRMEN and Sabine SCZESNY (2007). "Representation of the sexes in language". *Social communication*, (2007): p. 163–187.
- STORM, Hiroko. "Women in Japanese proverbs". *Asian Folklore Studies*, (1992): 167–182.
- VARVOUNIS, Manolis. "Oi ellinikes kai oi services paroimies os stoiheia paradosiakis paidagogikis". *Valkanika symmeikta*, 9 (1997) p. 7–14. [orig.] ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, Μανόλης. "Οι ελληνικές και οι σερβικές παροιμίες ως στοιχεία παραδοσιακής παιδαγωγικής". *Βαλκανικά σύμμεικτα*, 9, (1997): σσ 7–14.
- WANG, Shifeng. "On sex discrimination in English proverbs and their translation". *Lecture Notes in Information Technology* 16–17, (2012): 150–153.

Sources

- KARAGIORGOS, Panos. *Multilingual Dictionary of Maxims and Proverbs*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2017.
- MENOUNOS, Ioannis. *Ellinikes paroimies kai rita*. New York: Seaburn Publishing Group, 1996. [orig.] ΜΕΝΟΥΝΟΣ, Ιωάννης. *Ελληνικές παροιμίες και ρητά*. New York: Seaburn Publishing Group, 1996.
- STEFANOVIC KARADZIC, Vuk. *Srpske narodne poslovice*. Beč: Štamparija jermenskog manas-

tira, 1849. [orig.] СТЕФАНОВИЋ, КАРАЏИЋ, Вук. Српске народне пословице. Беч: Штампарија јерменског манастира, 1849. <shorturl.at/oqRV9>
Edukacija <<https://edukacija.rs/izreke-i-citati/narodne-poslovice/srpske>> 20.9.2022.
Gnomikologikon [orig.] Γνωμικολογικόν <<https://www.gnomikologikon.gr/>> 21.12.2022.
“Kentro Ellinikis Glossas.” *Lexika*. <<http://georgakas.lit.auth.gr/dictionaries/index.php>> 20.9.2022.
[orig.] “Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας” Λεξικά. <<http://georgakas.lit.auth.gr/dictionaries/index.php>> 20.9.2022.
Srpska enciklopedija [orig.] Српска енциклопедија. <shorturl.at/hBF19> 20.9.2022.

Антонина В. Костић
Маја Г. Баћић Ћосић

РЕПРЕЗЕНТАЦИЈА ЖЕНА У ПОСЛОВИЦАМА – УПОРЕДНА АНАЛИЗА МОДЕРНОГ ГРЧКОГ И СРПСКОГ ЈЕЗИКА

Резиме

Имајући у виду да нам начин на који се језик користи може много рећи о култури и менталитету људи који њиме говоре, веома је занимљиво испитати које вредности су укорене у пословицама на различитим језицима. Узевши у обзир да се ставови и вредности могу препознати у свим облицима лингвистичке комуникације (DOMINGUEZ BARAJAS 2010: 50), као и да се пословице заснивају на усменој традицији и да се на веома специфичан начин преносе са генерације на генерацију (RASUL 2015: 55) оне нам могу открити много о начину на који је друштво под утицајем језика који користи и обратно. С обзиром на то да су грчко и српско друштво, уопштено говорећи, изграђена на сличним, традиционалним и патријархалним основама, упоредна анализа језичких карактеристика нам може пружити значајан увид у њих. У овом раду се представљају резултати корпусне анализе грчких и српских пословица пронађених у различитим онлајн базама и речницима. Заступљеност жена се испитује из угла негативне насупротив позитивне конотације и бележе се најчешће асоцијације које их прате. Резултати нашег истраживања указују на већи број негативних конотација, најчешће пасивну улогу жене и велику сличност стереотипа у пословицама на оба језика.

Кључне речи: пословице, родни стереотипи, модерни грчки језик, српски језик

Александар М. Новаковић*

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

Депарتمان за србистику

АНАЛИЗА ГРЕШАКА УЧЕНИКА ИЗ ЛИБИЈЕ У НАСТАВИ СРПСКОГ КАО СТРАНОГ ЈЕЗИКА НА НАРОДНОМ УНИВЕРЗИТЕТУ У КРУШЕВЦУ

Предмет овога рада је анализа грешака начињених у тестовима знања ученика из Либије током средњег течаја српског као страног језика (реализованог 1981. године на Радничком универзитету у Крушевцу). Циљ рада је идентификовање и класификација најчешћих грешака говорника арапског језика приликом учења српског језика. Грађу за истраживање чинило је двадесет и осам тестова, које су ученици решавали након првих десет лекција. У реализацији истраживања смо користили дескриптивну методу, методу теоријске анализе са техником анализе архивског садржаја и методу контрастирања. Статистичка анализа одговора ученика на тесту нам је показала да је од укупно 420 одговора чак 338 одговора (80,48%) било делимично тачно, 27 одговора (6,43%) у потпуности тачно, 4 одговора (0,95%) нетачно, док ученици нису дали 51 одговор (12,14%). Највише грешака ученици су начинили на морфолошком нивоу (197), затим на ортографском (110) и, наравно, на синтаксичком (35). До грешака је дошло из најмање четири разлога: 1) недовољно савладаног граматичког система српског књижевног језика (с обзиром на чињеницу да је тест реализован након само десет лекција), 2) утицаја процеса недиференцијације, односно неразликовања граматичких категорија услед њиховог непостојања у матерњем (арапском) језику ученика, 3) утицаја супердиференцијације, односно уноса особина из арапског језика (које српском нису својствене) и 4) појаве хиперкорекције.

Кључне речи: српски као страни језик, арапски језик, средњи течај, анализа грешака, методика наставе српског као страног језика

Увод

Тестови у настави (српског као) страног језика представљају инструмент за утврђивање и анализу знања, умећа и способности. Због своје комплексне природе могу се дефинисати и класификовати на различите начине. Како би у потпуности остварили своју функцију, морају бити ваљани, поуздани, објективни, осетљиви, баждарени, практични и економични (JANKOVIĆ 2016: 60). Аутори различито класификују тестове, узимајући у обзир њихову функцију, намену и време када се реализују. Тако се издвајају: *тестови за процену стручности, тестови за одређивање нивоа познавања језика, тестови за утврђивање достигнућа у учењу језика, дијагностички тестови* (ALDERSON I SAR. 1995); *тестови знања, тестови општег језичког знања, класификациони тестови, дијагностички тестови, тестови језич-*

* aleksandar.novakovic@filfak.ni.ac.rs

ке способности (KONČAREVIĆ 2004); тестови вокабулара, граматике, изговора, читања, писања, слушања, говора (BABIĆ 2011); иницијални, финални, етапни и текући тестови (KRAJIŠNIK 2016). Са једне стране, наведене поделе тестова нам показују да не можемо увек повући јасну границу између њих, већ да је активност одређивања типа теста формалне природе. Са друге стране, „тестови представљају корисна наставна средства која утичу на доношење важних одлука у настави страног језика” (ŠOAMI 1993: 4).

Пракса нам показује да се последњих година тестови користе у функцији корпусног материјала у анализи грешака које странци чине на одређеном нивоу учења страног језика. Помажу наставницима да „анализирају свој рад и своје резултате, као што анализирају и рад и резултате својих студената” (BABIĆ 2011: 159); „указују [нам] на тешкоће слушалаца при учењу нашег језика и њима се потврђује то што је професор већ запазио на часу као проблем” (BOGDANOVIĆ 1984: 74). У периоду након успостављања систематичнијег приступа у настави српског као страног језика већи број аутора је приступио анализи грешака странаца при учењу српског језика. Сви они су као корпусни материјал користили тестове, које су странци решавали у различитим етапама учења српског језика: IRIČANIN 1999; JOVANOVIĆ 2011; RUSKOVA ĐERMANOVIĆ 2013; BABIĆ 2014, 2015, 2016a, 2016b, 2017, 2020; MILOŠEVIĆ 2016, 2017; ARSIĆ PERIŠIĆ 2016; ĐORĐEVIĆ 2017; SUDIMAC 2019, 2020; NOVAKOVIĆ JOVIĆ 2022. На основу прегледа радова можемо закључити да су ученици чији су тестови били предмет анализе пореклом из различитих европских, америчких и азијских земаља. Но, приметно је да готово нема радова у којима су се аутори бавили грешкама странаца из арапских земаља, иако су у периоду између седамдесетих и деведесетих година прошлога века представљали најбронију групацију ученика из иностранства, а који су у тадашњу заједничку државу долазили ради школовања и студирања, сходно многобројним билатералним уговорима између југословенске државе и арапских земаља чланица *Покрета несврстаних*. Бранислава Богдановић је у раду „Анализа грешака слушалаца при изради првог теста на почетном течају српскохрватског језика за странце” (1984) спровела статистичку анализу грешака педесет и петоро ученика из арапских земаља након првих пет лекција. Анализирајући њихова постигнућа у употреби презента помоћног глагола *јесам*, слагању придева са именицом, употреби генитива, акузатива и локатива именица, закључила је да суштинске разлике између матерњег (арапског) и страног (српског) језика утичу на ниске резултате у савладавању наведених наставних садржаја. Биљана Бабић је у својој докторској дисертацији *Унутарјезичке грешке на почетним нивоима учења српског језика као страног* (2016) анализирала писани корпус ученика са различитим матерњим језицима, те и арапским, доносећи закључке без посебног контрастирања српског и арапског језика. С обзиром на информације доступне у *Миграционом профилу Републике Србије за 2020. годину*², интересовање странаца са овог подручја не јењава ни након четрдесет година, због чега би будућа истражи-

2 Према званичним подацима, током 2020. године је издато највише виза држављанима Кине, Индије, Египта, Либије, Либана, Филипина, Алжира, Ирака, Ирана, Јара, Бангладеша, Руске Федерације, Турске, Узбекистана, Сирије, Нигерије, Марока, Јордана, што говори да су држављани арапских земаља, чије државе имају билатералне споразуме са Републиком Србијом, још увек заинтересовани за живот у нашој земљи.

вања у области анализе грешака требало посветити управо тестовима ученика из арапских земаља, с циљем стварања јасније слике о потенцијалним потешкоћама у настави и разматрању могућих решења за њихово предупредивање.³

Методологија истраживања

Предмет и циљ истраживања

Спољнополитичка активност Југославије након Другог светског рата била је усмерена ка успостављању пријатељских односа са већим бројем европских, азијских и афричких земаља. Заузимајући значајно место у формирању *Покрета несврстаних*, посебно квалитетни односи неговани су са већим бројем арапских земаља – Египтом, Сиријом, Ираком, Јорданом, Либаном, Саудијском Арабијом и Либијом, са којима су потписивани протоколи о сарадњи у области културе, здравства, војне индустрије и грађевинарства.⁴ Сходно томе, све већи број странаца из поменутих земаља, који су у нашу земљу долазили као средњошколци или студенти, почео је учити (тада) српскохрватски језик, чије је познавање било предуслов за успешну интеграцију у друштвени и образовни живот Југославије. С обзиром на потписане споразуме Савезни завод за међународну научну, просветно-културну и техничку сарадњу био је у обавези да организује часове српског језика, који су најчешће били реализовани на радничким (и народним) универзитетима широм земље. Иако је настава реализована читаву деценију, врло је мало радова у којима су се аутори бавили наставом српског као страног језика. Нажалост, многи подаци су заувек изгубљени услед затварања и ликвидације народних универзитета и премештања њихових архива. Ипак, истраживање Александра Новаковића (2022) показало нам је да Историјски архив у Крушевцу и приватна архива Драгише Новаковића поседују значајан део фонда Радничког универзитета „Едвард Кардељ” у Крушевцу, укључујући и тестове које су ученици из Либије решавали током трајања средњег курса, што представља изузетно важну грађу за боље разумевање наставе српског као страног језика за ученике из арапских земаља. Како смо у претходном делу рада видели, само су се Бранислава Богдановић (1984) и Биљана Бабић (2016) бавиле статистичком анализом грешака ученика из арапских земаља. Имајући у виду да се многи од давно потписаних уговора и дан-данас обнављају и поштују, као и да постоји интересовање ученика из арапских земаља за учење српског језика, предмет овога рада је анализа грешака начињених у тестовима знања ученика из Либије на морфолошом, ортографском и синтаксичком плану. Циљ рада је да се на конкретном писаном корпусу идентификују и класификују најчешће грешке арапских говорника, као и да се детаљније проговори о важном историјском периоду у успостављању методике наставе српског као страног језика.

3 Арапски језик припада групи семитских језика (ТАНА 2013: 781).

4 „Успостављање политичких и економских односа са земљама Азије и Африке, праћено је и успостављањем културне сарадње, међусобним упознавањем народа и држава и разменом студената и стручњака” (BONDŽIĆ 2014: 639).

Задаци истраживања

У складу са постављеним предметом и циљем истраживања издвојили смо следеће истраживачке задатке:

1. Идентификовати најчешће језичке грешке ученика из Либије.
2. Систематизовати грешке према језичким нивоима (морфолошком, синтаксичком и ортографском).
3. Описати и објаснити интерлингвалне и интралингвалне грешке, као и могуће узроке њиховог настанка.

Методе и узорак истраживања

У складу са одређеним предметом, циљем и задацима у овом истраживању смо користили дескриптивну методу, методу теоријске анализе са техником анализе архивског садржаја и методу контрастирања. Грађу за ово истраживање чинила је документација Народног универзитета у Крушевцу, као и породична архива Драгише Новаковића, у којој су пронађени тестови који су представљали предмет анализе. Анализирано је укупно 40 тестова које су ученици из Либије решавали након првих десет лекција средњег течаја српскохрватског језика. Истраживање је спроведено средином јуна 2022. године, а сви прикупљени подаци су дескриптивно објашњени и представљени помоћу табела и графикана (израђених у софтверу *MS Excel 2019*).

Анализа и интерпретација резултата

Анализа персоналних досијеа ученика Радничког универзитета у Крушевцу показала нам је да се настава српског као страног језика за ученике из тадашње Социјалистичке Народне Либијске Арапске Џамахирије реализовала током 1981. године у виду два припремна (интензивна) курса – почетног (од средине јануара до краја априла) и средњег (од почетка маја до краја септембра).⁵ При универзитету је укупно 197 ученика похађало курс(еве) српскохрватског језика, од којих 85 у Крушевцу (ИаК, П3940–4024, К70), 61 у Врњачкој Бањи (ИаК, П3845, К67), 25 у Александровцу (ИаК, П3844, К67) и 26 у Брусу (Па, П3).⁶ Током трајања наставе реализована су текућа тестирања након одређеног броја лекција ради провере савладаности садржаја, при чему су тестови садржали између десет и петнаест питања. Према информацијама добијеним у Историјском архиву у Крушевцу, већина реализованих тестова није архивирана, тако да предмет анализе у реализацији овог истраживања ће чинити 28 сачуваних тестова⁷, коришћених ради провере знања ученика након првих десет лекција на средњем течају српскохрватског језика.

Текући тест за проверу напредовања ученика називан је *контролним задатаком*, чиме се директно указивало на његову природу. Реализован је 4. јуна

5 „Иако је највећи број ученика пристигао крајем децембра 1980. године, било је оних који су пристизали чак до почетка марта 1981. године, што је умногоме отежало довољно захтевну наставу с обзиром на битне суштинске разлике између двају језика – арапског и српског” (NOVAKOVIĆ 2022).

6 Више о свим појединостима у вези са наставом погледати у: NOVAKOVIĆ 2022.

7 Реч је о тестовима који су сачувани у приватној архиви Драгише Новаковића, професора српског језика и књижевности.

1981. године, а садржао је петнаест питања отвореног типа, којима су се желеле проверити језичке компетенције ученика: 1) *На ком језику се споразумеваши са Југословенима?*; 2) *Са којим земљама се граничи твоја земља?*; 3) *Коју би земљу желео да обиђеш и зашто?*; 4) *Зашто се Дубровник назива град-музеј?*; 5) *Да ли си посетио неки сајам и шта ти се на њему свидело?*; 6) *Какву помоћ је потребно пружити једном граду после неке катастрофе?*; 7) *Када је почео II светски рат у Европи?*; 8) *Каква личност може бити херој? Који су познати хероји из твоје земље?*; 9) *Због чега ОУН зовемо „Међународни парламент“?*; 10) *Да ли знате у којим земљама је интервенисала ОУН?*; 11) *Шта знаш о Југославији?*; 12) *Опиши главни град Либије*; 13) *Шта знаш о Крушевицу?*; 14) *Утисци са излета*; 15) *Да ли си задовољан постигнутим успехом?* На основу прегледа самих питања уочава се да се већина питања односи на садржаје обрађене у уџбенику под називом *Средњи течај српскохрватског језика* (1981) Станице Церовић и Данице Вујадиновић, мада међу њима постоје и она питања која су од ученика захтевала стваралачку примену стечених знања у новом (завичајном) контексту.

Статистичка анализа одговора ученика на тесту показала нам је да је од укупно 420 одговора чак 338 одговора (80,48%) било делимично тачно⁸, 27 одговора (6,43%) у потпуности тачно, 4 одговора (0,95%) нетачно, док ученици нису дали 51 одговор (12,14%). Имајући у виду да настава српског језика започета у јануару, пет месеци пре реализованог теста на средњем нивоу, можемо закључити да су постигнућа ученика и наставника била на завидном нивоу. Највише у потпуности тачних одговора ученици су дали на прво (*На ком језику се споразумеваши са Југословенима?*) и петнаесто питање (*Да ли си задовољан постигнутим успехом?*), док одговоре нису успели да дају на шесто (*Какву помоћ је потребно пружити једном граду после неке катастрофе?*) и, поново, петнаесто питање, што нам показује да су грешке условљене индивидуалним напретком ученика, али и сложеним захтевима изнетим у самом питању (в. табелу 1).

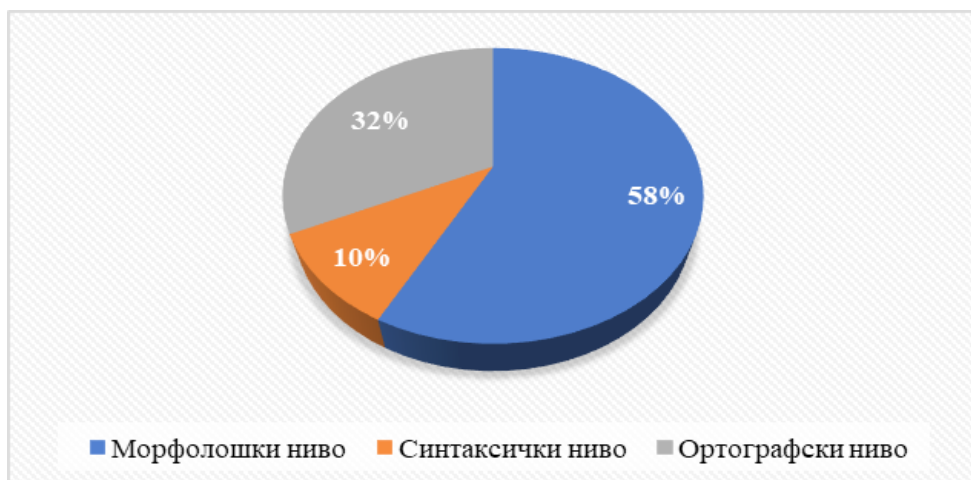
Табела 1. Квантитативна анализа одговора ученика

Питање	Одговор			
	У потпуности тачан одговор	Делимично тачан одговор	У потпуности нетачан одговор	Без одговора
I	7	20	1	0
II	0	28	0	0
III	0	27	0	1
IV	1	24	0	3
V	0	22	0	6
VI	1	14	0	13
VII	5	21	1	1
VIII	4	23	0	1
IX	0	21	0	7

8 Под *делимично тачним одговором* подразумевамо пренос одговарајуће (тражене) информације уз постојање одговарајућих граматичких грешака.

X	0	22	1	5
XI	0	28	0	0
XII	0	28	0	0
XIII	0	27	0	1
XIV	0	24	0	4
XV	9	9	1	9

Анализа тестова нам је показала да су ученици из Либије најчешће грешили на морфолошком и ортографском нивоу, док је много мање начињених грешака било на синтаксичком нивоу (в. графички приказ 1).

Графички приказ 1. Расподела грешака према језичким нивоима

Иако је реч о средњем течају српског као страног језика, ученици су чинили грешке својствене учењу српског језика на почетном нивоу, до чега је дошло из најмање четири разлога: 1) недовољно савладаног граматичког система српског књижевног језика (с обзиром на чињеницу да је тест реализован након само десет лекција на средњем нивоу, односно месец дана након завршетка почетног течаја), 2) утицаја процеса недиференцијације, односно неразликовања граматичких категорија услед њиховог непостојања у матерњем (арапском) језику ученика, 3) утицаја супердиференцијације и 4) појаве хиперкорекције.

Анализа грешака на морфолошком нивоу

Највећи број грешака уочен је и забележен на морфолошком нивоу (197). Примећујемо да је до појаве грешака долазило у појединим морфолошким категоријама као што су: образовање глаголских (85) и падежних облика (109).

а) Грађење облика презента (55)⁹

Moji zemlje poznaj heroji [...]

Ja želim da obidem [...]

Ja se sporazumevaš srpskohrvatsko jezika.

⁹ Број у загради означава број забележених грешака у датој категорији.

*Ja se sporazumevaš sa jugoslovenima na srpskohrvatskom.
 Ja se sporazumem srpskohrvatskom jeziku.
 Ja se sporazumevaš srpskohrvatski jeziku.
 Ja sam sporazumem srpskohrvatski jeziku.
 Ja sam znam o Kruševcu.
 Ja sam sporazumema srpskom hrvatskom jeziku.
 Ja sam videm sajam u Libija.
 Da ja sam posetim sajam u Libiji.
 Ja sam svidem u Tripoli.
 Ja sam poznajem heroj iz Libija.*

Из наведеног пописа најчешћих грешака при образовању презента можемо приметити да је до грешака долазило услед употребе погрешног личног наставка или употребе облика помоћног глагола *јесам* својственог образовању перфекта. До идентичних резултата је дошла и Биљана Бабић (2016: 59) у својој докторској дисертацији, уочавајући да говорници арапског језика чине грешке у наставку за презент или кроз употребу погрешног наставка или услед замене презентских наставака. У арапском језику постоје две морфолошке глаголске форме – *перфективна* и *имперфективна*, при чему се имперфективна форма повезује са презентом (и инфинитивом) (BENEMUN 2000: 24). Аоун и сар. (2010) показују да имперфективна форма не носи никакву темпоралну или аспектуалну информацију, већ су оне својствене афиксалним морфемама (како суфиксима тако и префиксима) (BENEMUN 2000: 32, 60–61).¹⁰ Поредећи наставке у српском и арапском језику (*?a-, ta-, ta-ii, ya-, ta-, ta-aa, ya-aa, na-*), примећујемо да нема посебне сличности, те су грешке последица недовољне савладаности система глаголских времена у српском.

б) Грађење облика перфекта без употребе помоћног глагола *јесам* (20)

*Drugi svetski rat u Evropi počeo 1. IX. 1939. godine.
 Počeo II svetski rat 1. IX. 1939. godina.
 Počeo II svetkski rat u 1. septembar 1939. god.*

С обзиром на чињеницу да се у арапском језику перфективна форма глагола повезује са прошлим временом, а да наставци носе обележје лица, броја (једнина, дуал, множина) и пола (MOHAMED 2016: 175–176), изостављање помоћног глагола се може схватити као грешка недиференцијације – ученици не препознају помоћни глагол као категорију која уноси разлику у жељени исказ. Интересантно је да у анализираном корпусу Биљане Бабић (2016: 85) није било грешака говорника арапског језика у образовању перфекта.

в) Изостављање повратне заменице *се* при употреби рефлексивних глагола (10)

*Moja zemlja graniči istok Egipta.
 Ja sporazumevam sa jugoslovenima na srpskom hrvatskom jazika.
 Dubrovnik naziva grad muzej [...]
 jugoslavija nalazi Evropi [...]*

Ученици из Либије су направили и неколико грешака услед изостављања

¹⁰ У оба језика (арапском и српском) предикат се слаже са субјектом у лицу, броју и времену.

повратне заменице се при употреби рефлексивних глагола. Иако рефлексивни глаголи постоје у арапском језику (MOHAMED 2000),¹¹ грешка је проузрокована услед недовољног познавања глаголског система српског језика и неразликовања функције рефлексивних глагола.

г) Грађење облика потенцијала (11)

Ja bih želem da obidem u Italiji [...]

Ja bih želem Amerika što ima mnogo spomenika [...]

Ja se sporazumevam sa jugoslovenima srpskohrvatskom i engleskom jezika.

Ja bih želali da obidem Italija.

Ja želeo da obidem Ingliska.

Реч је о грешкама које су (највероватније) настале услед недовољне савладаности глаголског система српског језика. И у арапском језику се форма прошлог времена користи у изражавању значења потенцијала, с тим што се у српском користи и облик аориста помоћног глагола *бити*. Забележене грешке су се манифестовале кроз употребу погрешног облика радног глаголског придева или кроз изостављање аориста помоћног глагола *бити*. Биљана Бабић (2016) није забележила грешке говорника арапског језика приликом образовања облика потенцијала.

д) Употреба номинатива уместо генитива једнине (8)

Heroji iz moja zemlja Libija su: [...]

Glavni grad Libija je Tripoli.

Ja sam poznajem heroj iz Libija.

ђ) Употреба номинатива уместо облика акузатива (10)

ima plaža i sve ljudi idu plaža.

Ličnost može biti heroj i ima dobra snaga i voli svoja zemlja.

Ja bih želeo da obidem Amerika [...]

Ja bih želela da obidem u Italija.

Ja bih želeo da obidem Mađarska.

е) Употреба номинатива при образовању инструментала (2)

Moja zemlja se granički sa tunes i sa Alžir i sa Egipat [...]

ж) Употреба облика номинатива уместо облика локатива (40)¹²

Moja zemlja graniči istok egipta. Zapad tunis i alžir.

Ja sam videm sajam u Libija.

počeo II svetski rat u Evropi u 1 septembar 1939. godine.

u jugoslavija ima fabrika za kola.

ja znam o kruševac lepa grad

ima u kruševac jedna univerzitet i mnogi škola [...]

u brusima jedan hotel Zvezda [...]

11 Истраживачи наглашавају да су категорију рефлексивности преузели из других језика (као што је енглески), те да у арапском језику не постоји специфична дефиниција (IGAB, TARAD 2019: 53).

12 Биљана Бабић (2016: 258) такође бележи да су странци (укључујући и говорнике арапског језика) најчешће прибегавали замени локатива номинативом.

*Moji zemlja sgraniči na istok [...]
Nalazi se u srednjoj jugoistočnoj evropa.
Posetio sam neki sajam u vezda.
Ja sam posetio sajam u Tripoli.
Održavaju svaki godina u mart.
22 milion stanovnika ima u jugoslavija.
Ima u sajam [...]
Intervenisala OUN u Irak, Iran [...]
Na jug sudan i tšadinežr.
U Tripoli ima međunarodni sajam.
Mi smo bili u brus.*

з) Употреба облика акузатива уместо генитива (8)

*dubrovnik naziva grad muzej zato što je ima mnogu spomenik.
U Tripoli ima međunarodni sajam i zaidečke sajam od sve države.
u jugoslaviji ima oko 22 milion stanovnika i ima dosta fabrike.*

и) Употреба облика генитива уместо локатива (5)

*Da, ja znam u kojim zemljama je intervenisala OUN: u Iraka [...]
OUN je intervenisala u Vetnamu i južnoj Amerike.*

ј) Употреба номинатива множине уместо генитива множине (5)

*Ima dva bioskopi [...]
Ja bih želeo da idem do Italije, zato što ima stari spomenici i crkve.*

к) Употреба номинатива множине уместо акузатива множине (5)

*i fabrika za avioni.
[...] zato što u Italiji ima stari spomenici i lepa grad [...]*

л) Грешке у образовању генитива у партитивним конструкцијама (7)

*u jugoslaviji ima oko 22 milion stanovnika [...]
22 milion stanovnika ima u jugoslavija.*

м) Промена квантификатора *mnogo* по падежима (8)

*dubrovnik naziva grad muzej zato što je ima mnogu spomenik.
[...] ima mnogu novi mašina i kola.
ja znam o jugoslaviji mnoge.
ima u kruševac jedna univerzitet i mnogi škola [...]
ima mnogu spomenik is stari muzej [...]*

н) Образовање множине именица (3)

[...] zato što u Italiji ima stari spomenici i lepa grad i ima dosta šapagiti i davidim drugvi.

На почетку овог потпоглавља истакли смо да су грешке на морфолошком нивоу чињење приликом образовања глаголских облика и употребе падежа. У првој групи грешака можемо приметити да највећи број понављања има грађење обли-

ка презента (55), односно грађење облика перфекта без употребе помоћног глагола (20). У другој групи грешака највећи број понављања забележен је у употреби номинатива уместо осталих падежних облика, и то: генитива (8), локатива (5), акузатива (10), инструментала (2), односно локатива (40), мада су забележени и случајеви употребе акузатива уместо генитива (8), те и номинатива множине уместо генитива множине (5) и акузатива множине (5). С обзиром на чињеницу да „у арапском језику имају само три падежа и то: номинатив, генитив и акузатив” (SIKIRIĆ I SAR. 1936: 34), савладавање места и функције још четири нова падежа је заиста изузетно тежак задатак за странце са овог говорног подручја, због чега су ученици прибегли примени *технике компензације* кроз коришћење основног облика у контекстима у којима би требало употребити падеже специфичног значења.

Графички приказ 2. Број понављања грешака на морфолошком нивоу

Анализа грешака на синтаксичком нивоу

Анализа грађе нам је показала да су на средњем течају српског језика ученици из Либије најмање грешака продуковали на синтаксичком нивоу: коришћење неубичајеног реда речи у реченици, односно некоришћење односне заменице *који*.

Графички приказ 3. Број понављања грешака на синтаксичком нивоу

а) Неуобичајен ред речи у реченици (30)

Ličnost može biti heroj čovek sa visikim moralom [...]

U Evropi počeo je II svetski rat u Evropija I. IX. 1939.

Drugi svetski rat u evropi počeo je 1. sibtampir 1939 godina

jugoslavija nalazi se Evropi [...]

У литератури се за српски језик тврди да има „релативно слободан” ред речи у реченици (PIPER, KLAJN 2013: 437; HALUPKA-REŠETAR 2011: 21). Међутим, постоји и већи број правила која ту слободу ограничавају, због чијег непознавања странци показују склоност да начине одређени број грешака. Ковачевић (2012: 42) запажа да је „унутарсинтаксемски ред компонената првенствено условљен грама-тичко-семантичким статусом непунозначних ријечи, које се по правилу распоређу-ју испред пунозначних”. У наведеним примерима до грешака је управо дошло због тога што није испоштовано наведено синтаксичко правило, него су се пунозначне речи нашле испред непунозначних. Реч је о појави грешке недиференцијације до које долази услед неразликовања одређених језичких особина у страном језику из разлога што те особине у матерњем језику нису диференцијалне природе. Наиме, арапски језик припада групи флективних језика, који не познају правило реда речи, јер су синтаксичке функције кодиране морфолошки (најчешће наставцима) и стога не зависе од реда речи (BEJTSON 2003: 45).¹³

б) Изостављање односних заменица у функцији конектора у реченици (5)

Ja sam poznajem heroj iz Libija [koji] se zove Omar Almahter.

И у српском и у арапском језику постоје релативне реченице у чијем обра-зовању учествују односне заменице које мењају свој облик према броју и роду име-ница којима претходе (HAMADALEH, TUŠEJ 1998). Стога, грешке настале услед из-остављања релативне заменице представљају омашку, коју је неколико студената из

¹³ Уз то, Абу Рас (2015) истиче да ученици приликом учења страног језика прате образац арапског језика VSO, те врло често глагол стављају на прво место у реченици.

Либије начинило приликом решавања теста.

Анализа грешака на ортографском нивоу

Сложеност српског ортографског система и недовољно расположивог времена (услед похађања интезивних курсева) утицали су да ученици начине већи број грешака на овом нивоу; забележили смо чак 110 грешака у више категорија.

а) Писање сонанта *p* у слоготворној позицији у виду групе *-ep* или *-pa* (19)¹⁴

ima u kruševac dva cerkva [...]

Dubrovnik naziva grad-muzej zato što ima stari spomenik i crakva.

Имајући у виду да „у књижевном [арапском] језику не могу бити један до другог два сугласника без вокала” (SIKIRIĆ I SAR. 1936: 18), ученици из Либије су (по угледу на матерњи језик) додавали вокале у позицијама у којима се сугласник *p* нашао у слоготворној позицији.

б) Употреба малог слова уместо употребе великог слова (40), и то при:

– започињању реченице:

ja sam videm sajam u Libija [...]

potrebno je pružiti pomoć u hrani [...]

– писању назива континената, држава и градова:

evropa, afrika; egipta, alžir, sudan, nemečke, polsku, tunes; dubrovnik, kruševac, brus, tripoli

– писању назива институција:

u brusima jedan hotel vezda [...]

zovemo međunarodni parlament

– именовању етника:

Ja se sporazumevam sa jugoslovenima srpskohrvatskom i engleskom jezika.

Грешке у писању великог слова проузроковане су дејством недиференцијације. С обзиром на чињеницу да се у арапском језику „пише с десна на лево и да не постоје велика слова”¹⁵ (FRIENDŽI 2011: 4), ученици су под утицајем матерњег језика унели у српски језик особине које му нису својствене. До идентичног открића дошао је и Абанбек (2017) у анализи грешака ученика при учењу енглеског језика.

в) Изостављање тачке при писању редних бројева (10)

počeo II svetski rat u Evropi u 1 septembar [...]

II svetski rat je počeo u I-septembra-1939.

Počeo II svetski rat u Evropi 26 IX 1939. godine.

U Kruševcu ima fabrika 14 [...]

У српском књижевном језику се у функцији писања редних бројева користе

14 Реч је о фонетско-фонолошкој грешци која је проузрокована разликама у системима двају језика. Међутим, како је анализирана писана продукција ученика из Либије, ову грешку сврставамо међу ортографске.

15 Другим речима, арапски језик не познаје концепт *великог слова*.

„или римски бројеви (пре свега за векове: у XVIII веку и сл.) или арапски с тачком на крају: на 86. страни” (KLAJN 2005: 99). Са друге стране, ученици имају великих потешкоћа у усвајању концепта коришћења тачке приликом учења индоевропских језика (MUSTAFA 2017). Уобичајено је да се у арапском језику користи само једна или користе две тачке у једном параграфу, јер се реченице одвајају коришћењем запете (ALTENAJAN, BOJARID 2019: 322). Зато долази до великог утицаја матерњег језика на учење страног (српског) језика, јер ученици не познају правила о употреби тачке, те су честе следеће ситуације: 1) коришћење тачке онамо где је не би требало употребљавати или 2) изостављања на местима на којима је обавезна.

г) Писање тачке након арапских бројева (10)

Drugi svetski rat u Evropi počeo 1. IX. 1939. godine.

U Evropi počeo je II svetski rat u Evropija 1. IX. 1939.

Počeo II svetski rat 1. IX. 1939. godina.

Према *Правопису српског језика* тачка се „не пише иза римских бројки, будући да оне редовно означавају редни број” (P2010: 100), те нема потребе диференцирања. С обзиром на објашњење дато у претходном делу текста, чињење грешке приликом писања римских бројева представља деловање појаве зване *хиперкорекција*.

д) Неразликовање сугласничких парова [č] и [ć] (6)

Moja zemlja graniči na istok [...]

Posle neke katastrofe ljuima trepe pomoću lekoima, hrani, krov šatorima, čebadima. [...]

[...] ii ma nekoliko kući [...]

pomoć je potrebno prvi [...]

Pružiti pomoć daju hrana [...]

ђ) Неразликовање сугласничких парова [lj] и [ll] (3)

Drugi svetski rat u Evropi počeo napadom nemečke na polsku.

е) Неразликовање сугласника [đ] и [d] (3)

Ja želem da obidem [...]

ж) Неразликовање сугласничких парова [đ] и [dž] (2)

Ima dosta đamija.

з) Неразликовање сугласничких парова [nj] и [n] (2)

kruševac je sredni grad.

Судећи по *Граматници арапског језика* Шаћира Сикирића, Мухамеда Пашића и Мехмеда Ханџића (1963: 8–14), арапски језик не познаје наведене опозиције сугласничких парова својствене српском књижевном језику, те се као највероватнији узрок учињених грешака појављује недовољна савладаност српског сугласничког система.

и) Спојено писање више речи (10)

*OUN zovemo međunarodni parlament zato što je skupvišenacija [...] u brusima jedan hotel vezda [...] [...] zato što u Italiji ima stari spomenici i lepa grad i ima dosta šapagiti i dauidim drugvi.
Da jasam zadovoljan uspehom.
Pre mesecadana mi smo bili u grad [...]*

Спојено писање више речи представља појаву супердиференцијације, односно утицаја матерњег (арапског) језика на учење страног (српског) језика. У литератури се често наводи да „арапски језик користи алфавет од 28 слова која се пишу углавном континуирано и уз коришћење курзива (са разичитим облицима у иницијалној, медијалној и финалној позицији)” (KAN 2006).

ј) Непознавање полусложеничких спојева (5)

grad muzej

Закључак

Историјски развитак методике наставе српског као страног језика показује нам да је систематичнији и организованији приступ овој области започео у тренутку када су лингвометодичари и предавачи почели да размењују своја искуства кроз публикување научних и стручних радова и учешће на округлим столовима и конференцијама. У средишту њихове пажње нашла су се фундаментална теоријска и практична питања наставе српског као страног језика. Но, сложена природа српског језика не дозвољава да се једном дати одговори могу увек примењивати у истим или сличним ситуацијама. Уз то, врло често се под утицајем матерњег језика ученика њихова вредност ревалоризује, пружајући могућност сагледавања одређених граматичких категорија из других углова. С обзиром на раст интересовања за учење српског као страног језика, последњих деценија истраживачи све више пажње усмеравају ка анализи грешака као важном питању у побољшању квалитета наставе. У више радова забележене су и класификоване грешке странаца проузроковане интралингвалним (унутарјезичким) и интерлингвалним (међујезичким) утицајима. До сада су анализиране грешке странаца чији су матерњи језици потичу са европског или америчког континента. Нажалост, у овом тренутку су нам позната само два рада у коме се анализирају грешке странаца чији је матерњи језик арапски иако је велики број странаца са овог говорног подручја почео да долази у нашу земљу након успостављања билатералне (међудржавне) сарадње. Захваљујући архивском материјалу који смо добили на коришћење, анализирали смо двадесет и осам тестова ученика из Либије, који су почетком деведесетих година боравили у нашој земљи и Крушевцу ради школовања.

Сprovedена анализа тестова реализованих након десет лекција средњег течаја нам је показала да су начињене грешке последица недовољне савладаности српског језика, односно његове сложене природе, мада су забележене и оне грешке које

су настале услед међујезичког утицаја (и то деловањем процеса недиференцијације, супердиференцијације и хиперкорекције). Имајући у виду да су ученици су наставу похађали од јануара до септембра, при чему је почетни курс трајао од јануара до маја, а средњи од јуна до септембра, интезитет којим су садржаји савладавани оставио је трага у стварним постигнућима ученика. Наиме, иако су могли да разумеју и пренесу жељену информацију, врло често су њихови искази садржали већи број граматичких грешака. Забележили смо чак 342 граматичке грешке; највећи број грешака ученици из Либије начинили су на морфолошком нивоу – 197 грешака, затим на ортографском – 110 грешака и, наравно, синтаксичком – 35 грешака. Многе од пописаних грешака су у радовима других аутора откривене на почетном нивоу; имајући у виду да је за свега девет месеци требало оспособити ученике да активно прате средњошколску наставу на српском језику, говори у прилог чињеници да формални статус није у потпуности одговарао реалном знању ученика. На морфолошком нивоу готово све грешке бисмо могли да класификујемо у две велике групе: употреба глаголских облика и образовање падежних облика. Највише потешкоћа ученици су имали са образовањем презента, перфекта и потенцијала, односно употребом повратне заменице *се*. У вези са употребом падежних облика запажа тенденција замене падежних облика – 1) номинатив једнине *се* појављује у функцији генитива, локатива, акузатива, инструментала и локатива; 2) номинатив множине *се* појављује уместо генитива и акузатива множине; 3) генитив једнине *се* појављује уместо локатива, док се 4) акузатив једнине користи уместо генитива. Уз наведено, у другој класификационој групи грешака уочен је и већи број грешака у партитивним конструкцијама, употреби квантификатора *много*, односно при образовању множине једносложних именица мушког рода. На ортографском нивоу су забележене грешке уобичајене за странце који уче српски језик: неразликовање сугласничких парова (*ć-ć; lj-lj; d-đ; đ-dž; n-nj*), писање сонанта *p* у слоготворној позицији, употреба великог слова, писање тачке и цртице, односно спојено писање више речи (по угледу на арапски језик). На синтаксичком нивоу начињене су грешке у успостављању реда речи несвојственог српском језику и у изостављању односних заменица у функцији конектора у реченици.

Цитирана литература

- ABABNEK 2017: ABABNEH, I. „Analysis of written English: The case of female university students in Saudi Arabia”. *International Journal of Social Science Studies*, 5(4) (2017), 1-5.
- ABU RAS 2015: ABU RASS, R. „Challenges face Arab students in writing well-developed paragraphs in English”. *English Language Teaching*, 8(10) (2015), 49-59.
- ALDERSON I SAR. 1995: ALDERSON, J. C., CLAPHAM, C., WALL, D. (1995). *Language test construction and evaluation*. Cambridge University Press.
- ALTEJAN, BOJARID 2019: ALTHENYAN, A., BOAYRID, N. „Writing Errors Among Arab EFL Learners: A Review of Literature”, *International Journal of Linguistics*, 11(5) (2019), 319-329.
- ARSIĆ, PERIŠIĆ 2016: ARSIĆ, PERIŠIĆ, O. „Analiza grešaka u srpskom jeziku kao stranom na primeru italofona”. *Srpski kao strani jezik u teoriji i praksi III*, 2016, 155-168.
- AUON I SAR. 2010: AOUN, E. J., BENMAMOUN, E., CHOUEIRI, L. *The Syntax of Arabic*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

- BABIĆ 2011: BABIĆ, B. „Provera znanja iz gramatike: nivoi A1 i A2 (poređenje – udžbenik *Naučimo srpski 1 : testovi*”. *Prilozi proučavanju jezika*, 38 (2011), 159–186.
- BABIĆ 2014: BABIĆ, B. „Greške u tvorbi prezentskih oblika na početnim nivoima učenja srpskog jezika kao stranog”. U: *Jezici i kulture u vremenu i prostoru III* (ur. Snežana Gudurić), Novi Sad: Filozofski fakultet, 2014, 569–583.
- BABIĆ 2015: BABIĆ, B. „Greške u tvorbi oblika futura I na početnim nivoima učenja srpskog jezika kao stranog”. U: *Jezici i kulture u vremenu i prostoru*, IV/2 (ur. Snežana Gudurić, Marija Stefanović). Novi Sad: Filozofski fakultet, 2015, 143–153.
- BABIĆ 2016: BABIĆ, B. *Unutarjezičke greške na početnim nivoima učenja srpskog jezika kao stranog*, doktorska disertacija. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2016.
- BABIĆ 2016a: BABIĆ, B. „Greške u tvorbi oblika participa aktiva na početnim nivoima učenja srpskog kao stranog”. U: *Srpski kao strani jezik u teoriji i praksi III* (ur. Vesna Krajišnik). Beograd: Filološki fakultet, Centar za srpski kao strani jezik, 2016, 143–154. [orig.] БАБИЋ, Б. „Грешке у творби облика партиципа актива на почетним нивоима учења српског као страног”. У: *Српски као страни језик у теорији и пракси III* (ур. Весна Крајишник). Београд: Филолошки факултет, Центар за српски као страни језик, 2016, 143–154.
- BABIĆ 2016b: BABIĆ, B. Greške u upotrebi oblika lokativa na početnim nivoima učenja srpskog jezika kao stranog. U: *Teme jezikoslovne u srbistici kroz dijahroniju i sinhroniju* (ur. Jasmina Dražić, Isidora Bjelaković, Dejan Sredojević). Novi Sad: Filozofski fakultet, 2016, 703–726.
- BABIĆ 2017: BABIĆ, B. „Greške u upotrebi oblika genitiva na početnim nivoima učenja srpskog jezika kao stranog”. U: *Jezici i kulture u vremenu i prostoru*, VI (ur. Snežana Gudurić, Marija Stefanović). Novi Sad: Filozofski fakultet, 2017, 363–377.
- BABIĆ 2018: BABIĆ, B. „Unutarjezičke greške u upotrebi oblika akuzativa u srpskom jeziku kao stranom”. *Srpski jezik – studije srpske i slovenske*, XXII (2018), 583–600. [orig.] БАБИЋ, Б. „Унутарјезичке грешке у употреби облика акузатива у српском језику као страном”. *Српски језик – студије српске и словенске*, XXII (2018), 583–600.
- BABIĆ 2020: BABIĆ, B. „Најфреквентније унутарјезичке грешке у употреби падежних облика именица у српском језику као страном”. U: *Srpski jezik kao strani u teoriji i praksi IV* (ur. Vesna Krajišnik), Beograd: Filološki fakultet, 2020, 47–60. [orig.] БАБИЋ, Б. „Најфреквентније унутарјезичке грешке у употреби падежних облика именица у српском језику као страном”. У: *Српски језик као страни у теорији и пракси IV* (ур. Весна Крајишник), Београд: Филолошки факултет, 2020, 47–60.
- BEJTSON 2003: BATESON, M. C. *Arabic language handbook*. Washington, D. C.: Georgetown University Press, 2003.
- BENEMUN 2000: BENMAMOUN, E. *The feature structure of functional categories: a comparative study of Arabic dialects*. New York, Oxford: Oxford University Press, 2000.
- BOGDANOVIĆ 1984: BOGDANOVIĆ, B. (1984). „Analiza grešaka slušalaca pri izradi prvog testa na početnom tečaju srpskohrvatskog jezika za strance”. U: *Okrugli sto „Srpskohrvatski jezik kao strani”*, Institut za strane jezike, Beograd, 1984, 70–74.
- BONDŽIĆ 2014: BONDŽIĆ, D. „Školovanje studenata iz zemalja u razvoju kao deo spoljne politike Jugoslavije 1950–1961”. *Annales. Series historia et sociologia*, 24(4) (2014), 637–648.
- ĐORĐEVIĆ 2017: ĐORĐEVIĆ, K. „Analiza grešaka slovačkih maternjih govornika na početnom nivou učenja srpskog jezika kao stranog”. *Studia Balkanica Bohemo-Slovaca VII*, Brno: Moravské zemské muzeum Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy university (2017), 691–697.

- FRENDŽI 2011: FRANGIEH, B. (2011). *Arabic for Life: A Textbook for Beginning Arabic*. New Haven and London: Yale University Press.
- HALUPKA-REŠETAR 2001: HALUPKA-REŠETAR, Sabina. *Rečenični fokus u engleskom i srpskom jeziku*. Edicija E-disertacija, knjiga 1, Filozofski fakultet, Novi Sad, 2001.
- HAMADALEH, TUŠEJ 1998: HAMADALLAH, R., TUSHYEH, H. „A contrastive analysis of English and Arabic in relativization”. *Papers and Studies in Contrastive Linguistics*, 34 (1998), 141–151.
- IGAB, TARAD 2019: IGAAB ZAINAB, K., TARRAD, I. „Pronouns in English and Arabic: A Contrastive Study”. *English Language and Literature Studies*, 9 (2019), 53–69.
- IRIČANIN 1999: IRIČANIN, G. „Tipične interferencijske greške u nastavi stranih jezika (srpskog i nemačkog)”. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, 28/2 (1999), 227–233. [orig.] ИРИЧАНИН, Г. „Типичне интерференцијске грешке у настави страних језика (српског и немачког)”. *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 28/2 (1999), 227–233.
- JANKOVIĆ 2016: JANKOVIĆ, N. *Vrednovanje jezičkih znanja i sposobnosti u nastavi engleskog jezika* (doktorska disertacija). Beograd: Filološki fakultet, 2016. [orig.] Јанковић, Н. *Вредновање језичких знања и способности у настави енглеског језика* (докторска дисертација). Београд: Филолошки факултет, 2016.
- JOVNOV 2011: JOVANOVIĆ, N. „Interferencija grčkog kao L1 u srpski kao L2”. U: *Srpski kao strani jezik u teoriji i praksi II* (ur. Vesna Krajišnik), Beograd: Filološki fakultet, 2011, 381–393.
- KAN 2006: KHAN, G. M. *Arabic Script: Styles, Variants, and Calligraphic Adaptations*. New York City and London: Abbeville Press Publishers, 2006.
- KLAJN 2005: KLAJN, I. *Gramatika srpskog jezika*. Beograd: ZUNS, 2005. [orig.] КЛАЈН, И. *Граматика српског језика*. Београд: ЗУНС, 2005.
- KONČAREVIĆ 2004: KONČAREVIĆ, K. *Savremena natava ruskog jezika*. Beograd: Slavističko društvo Srbije, 2004. [orig.] КОНЧАРЕВИЋ, К. *Савремена натава руског језика*. Београд: Славистичко друштво Србије, 2004.
- KOVAČEVIĆ 2012: KOVAČEVIĆ, M. „Sintaksičkom konverzijom i semantički uslovljen vezani red riječi u savremenom srpskom jeziku”. *Srpski jezik, književnost, umetnost*, knj. 1, *Strukturne karakteristike srpskog jezika*, urednik Miloš Kovačević, Kragujevac: FILUM, 2012, 41–53. [orig.] КОВАЧЕВИЋ, М. „Синтаксичком конверзијом и семантички условљен везани ред ријечи у савременом српском језику”. *Српски језик, књижевност, уметност*, књ. 1, *Структурне карактеристике српског језика*, уредник Милош Ковачевић, Крагујевац: ФИЛУМ, 2012, 41–53.
- KRAJIŠNIK 2016: KRAJIŠNIK, V. „Neka pitanja iz metodike nastave srpskog kao stranog jezika”. U: *Srpski kao strani jezik u teoriji i praksi III* (ur. Vesna Krajišnik). Beograd: Filološki fakultet, Centar za srpski kao strani jezik, 2016, 7–26. [orig.] КРАЈИШНИК, В. „Нека питања из методике наставе српског као страног језика”. У: *Српски као страни језик у теорији и пракси III* (ур. Весна Крајишник). Београд: Филолошки факултет, Центар за српски као страни језик, 2016, 7–26.
- MIGRACIONI PROFIL 2020: *Migracioni profil Republike Srbije za 2020. godinu*. Beograd: Vlada RS. [orig.] *Миграциони профил Републике Србије за 2020. годину*. Београд: Влада РС.
- MILOŠEVIĆ 2016: MILOŠEVIĆ, S. „Tipologija gramatičkih grešaka ruskih govornika pri usvajanju srpskog jezika”. *Srpski kao strani jezik u teoriji i praksi III* (ur. Vesna Krajišnik), 2016, 169–180. [orig.] МИЛОШЕВИЋ, С. „Типологија граматичких грешака руских говорника при усвајању српског језика”. *Српски као страни језик у теорији и пракси III* (ур. Весна Крајишник), 2016, 169–180.
- MILOŠEVIĆ 2017: MILOŠEVIĆ, S. „Pravopisne greške ruskih govornika pri usvajanju srpskog je-

- zika". U: *Savremena proučavanja jezika i književnosti*, VIII/1 (ur. Miloš Kovačević, Jelena Petković). Kragujevac: FILUM, 2017, 163–170. [orig.] МИЛОШЕВИЋ, С. „Правописне грешке руских говорника при усвајању српског језика”. У: *Савремена проучавања језика и књижевности*, VIII/1 (ур. Милош Ковачевић, Јелена Петковић). Крагујевац: ФИЛУМ, 2017, 163–170.
- MOHAMED 2016: MOHAMMED, Al-Asbahy. „Tenses in Arabic Language”. *Global Journal for Research Analysis*, 5(6) (2016), 175–181.
- MUSTAFA 2017: MUSTAFA, A. (2017). „Syntactic errors Arab learners commit in writing”. *Journal of Language, Linguistics and Literature*, 3(1) (2017), 1–7.
- NOVAKOVIĆ 2022: NOVAKOVIĆ, A. (2022). „Nastava srpskog kao stranog jezika na Radničkom univerzitetu u Kruševcu”. *Srpski kao strani jezik u teoriji i praksi V*, zbornik radova sa naučnog skupa (ur. Vesna Krajišnik) (u procesu recenziranja). [orig.] НОВАКОВИЋ, А. (2022). „Настава српског као страног језика на Радничком универзитету у Крушевцу”. *Српски као страни језик у теорији и пракси V*, зборник радова са научног скупа (ур. Весна Крајишник) (у процесу рецензирања).
- NOVAKOVIĆ, JOVIĆ 2022: NOVAKOVIĆ, A., JOVIĆ, E. (2022). „Analiza i klasifikacija grešaka studenata iz Rusije na početnom nivou učenja srpskog jezika kao stranog”. *Philologia Mediana*, 14 (2022) 315–340. [orig.] НОВАКОВИЋ, А., ЈОВИЋ, Е. (2022). „Анализа и класификација грешака студената из Русије на почетном нивоу учења српског језика као страног”. *Philologia Mediana*, 14 (2022), 315–340.
- PIPER, KLAJN 2013: PIPER, P., KLAJN, I. *Normativna gramatika srpskog jezika*. Novi Sad: Matica srpska, 2013. [orig.] ПИПЕР, П., КЛАЈН, И. *Нормативна граматика српског језика*. Нови Сад: Матица српска, 2013.
- PRAVOPIS 2010: PEŠIKAN, M., JERKOVIĆ, J., PIŽURICA, M. *Pravopis srpskoga jezika*. Novi Sad: Matica Srpska, 2010. [orig.] ПЕШИКАН, М., ЈЕРКОВИЋ, Ј., ПИЖУРИЦА, М. *Правопис српског језика*. Нови Сад: Матица Српска, 2010.
- RUSKOVA ĐERMANOVIĆ 2013: RUSKOVA ĐERMANOVIĆ, S. „O nekim morfološkim greškama kod studenata srbistike na Univerzitetu u Plovdivu”. U: *Srpski jezik, književnost, umetnosti*, Knj. I: Tradicija i inovacije u savremenm srpskom jeziku (ur. Miloš Kovačević). Kragujevac: FILUM, 2013, 503–510. [orig.] РУСКОВА ЂЕРМАНОВИЋ, С. „О неким морфолошким грешкама код студената србистике на Универзитету у Пловдиву”. У: *Српски језик, књижевност, уметности*, Књ. I: *Традиција и иновације у савременм српском језику* (ур. Милош Ковачевић). Крагујевац: ФИЛУМ, 2013, 503–510.
- SIKIRIĆ I SAR. 1936: SIKIRIĆ, Š., PAŠIĆ, M., HANDŽIĆ, M. *Gramatika arapskog jezika: gramatika i vježbnica sa rječnikom*. Sarajevo: Državna štamparija, 1936.
- ŠOAMI 1993: SHOHAMY, E. *The power of tests: The impact of language tests on teaching and learning*. Washington, DC: The National Foreign Language Center, 1993.
- SUDIMAC 2019: SUDIMAC, N. „Najčešće greške prilikom usvajanja srpskog jezika kao stranog kod studenata rumunske nacionalnosti”. *Ishodišta 5*, Temišvar: Savez Srba u Rumuniji – Centar za naučna istraživanja i kulturu u Rumuniji – Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, 5 (2019), 441–455. [orig.] СУДИМАЦ, Н. „Најчешће грешке приликом усвајања српског језика као страног код студената румунске националности”. *Исходишта 5*, Темишвар: Савез Срба у Румунији – Центар за научна истраживања и културу у Румунији – Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 5 (2019), 441–455.
- SUDIMAC 2020: SUDIMAC, N. „An analysis of phonetic-phonological and orthographic errors when learning Serbian as a Foreign Language”. *Facta Universitatis (Series Linguistics and Literature)*, 18(1) (2020), 109–118.
- ТАНА 2013: ТАНА, Н. „Reading and Spelling in Arabic: Linguistic and Orthographic Complexi-

ty". *Theory and Practice in Language Studies*, 3(5) (2013), 721-727.

Aleksandar M. Novaković

ERROR ANALYSIS OF STUDENTS FROM LIBYA IN LEARNING SERBIAN AS A FOREIGN LANGUAGE AT THE PEOPLE'S UNIVERSITY OF KRUSEVAC

Summary

The subject of this paper is the analysis of errors made in tests from Libya during the intermediate course of Serbian (realized in 1981 at the People's University in Kruševac). This paper aims to identify and classify the most common mistakes of Arabic speakers when learning Serbian. The research material consisted of twenty-eight tests, which the students solved after the first ten lessons. We used a descriptive method, the method of theoretical analysis with the technique of analysis of archival content and the contrastive method analysis. Statistical analysis of students' answers showed that out of a total of 420, as many as 338 answers (80.48%) were partially correct, 27 answers (6.43%) correct, 4 answers (0.95%) incorrect, while students did not give 51 answers (12.14%). The students made the most mistakes at the morphological level (197), then at the orthographic level (110) and, of course, at the syntactic level (35). Errors occurred for at least four reasons: 1) insufficient mastery of the grammatical system of Serbian literary language (given the fact that they conducted the test after only ten lessons), 2) the impact of the process of non-differentiation, i.e. indistinguishability of grammatical categories due to their non-existence in native Arabic, 3) the influence of super differentiation, i.e. the introduction of features from the Arabic language (which are not characteristic of Serbian) and 5) the appearance of hypercorrection.

Keywords: Serbian as a foreign language, Arabic, intermediate course, error analysis, Methodology of Teaching Serbian as a Foreign Language

Ивана З. Митић*

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

Неда Н. Стефановић

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

СЛИЧНОСТИ И РАЗЛИКЕ У УПОТРЕБИ И ЗНАЧЕЊУ ИЗРАЗА *И ДРУГИ* / *И ОСТАЛИ* У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

У овој раду истражују се сличности и разлике у употреби и интерпретацији израза *и други* / *и остали* у српском језику. Будући да се у речницима ова два израза наводе као синоними, а да прелиминарна истраживања показују да израз *и други* има шири опсег значења од израза *и остали*, циљ овога рада је да се препозна када су наведени изрази међусобно заменљиви у савременом српском језику, а када нису у потпуности, те какве импликатуре се помоћу њих у таквим контекстима изводе. Истраживање спроведено на материјалу ексцерпираним из *Српског мрежног корпуса* потврђује да постоје контексти у којима израз *и други* има значење *сви други*, те они у којима има значење *неки други*, док се израз *и остали* у свим контекстима употребљава са првим наведеним значењем. Резултати показују да су међусобна (не)заменљивост наведених израза и импликатуре које се помоћу њих изводе условљени различитим скаларним карактеристикама ових израза.

Кључне речи: српски језик, скаларно значење, комплементарна анафора, *и други*, *и остали*

1. Увод

У овом раду бавимо се дистрибуцијом израза *и други* / *и остали* у српском језику како бисмо утврдили у којим контекстима су међусобно (не)заменљиви, као и да ли на то утичу синтаксички, семантички и/или прагматички фактори. Дистрибуцијом квантификатора различитог типа у српском језику бавила се И. Митић (2013, 2014), која је тестирала примењивост скаларне теорије Кенеди и МекНели (2005) и понудила модификацију у погледу на стање у српском језику, али није узимала у обзир анафорске изразе. Колико је нама познато, конкретно дистрибуцијом наведених анафорских израза нико се досад није бавио на материјалу српског језика, те сматрамо да резултати нашег истраживања могу допринети грађењу слике у вези са дистрибуцијом скаларних израза у српском језику уопште, али и разумевању категорије маркираности, те интерпретације комплементарне анафоре и типологије анафорског реферисања.

Анафорски изрази *и други* и *и остали* се у речницима српског језика најче-

* ivana.mitic@filfak.ni.ac.rs

шће помињу као синоними и дефинишу на тај начин што се један објашњава упућивањем на други, без обзира на то што је интуиција изворних говорника да постоје значењске разлике (уп. примере 1 и 2, где је израз *и други* у првом примеру употребљен са значењем *неки други/сви други*, а израз *и остали* са значењем *сви остали*).

1. Осим Завода, златне плакете су добили и Привредна комора Београда, Војска Србије, Управа за стратегијско планирање Министарства одбране, новинар Студија Б, г-дин Слободан Јовановић, бивши директор Галенике, г-дин Петар Белић и други. (zis.gov.rs)
2. Е ту ни Тома, Вучић и остали не треба да се мешају. (rts.rs)

Узевши у обзир скаларну теорију изнету у раду Кенеди и МекНели (2005), те њене модификације дате у радовима Митић (2013, 2014) и Мирић (2016, 2018), емпиријска хипотеза коју у овом раду проверавамо тврди да израз *и други* има шири опсег значења од израза *и остали*. Како бисмо тестирали наведену хипотезу, у овом истраживању на материјалу *Српског мрежног корпуса* проверавамо каква је дистрибуција поменутих израза у савременом српском језику. Резултати истраживања показују да је значење израза *и други* шире утолико што може означавати *неке* или *све*, док израз *и остали* увек указује на *све* из комплементарног скупа (односно, скупа који заједно скупом елемената који су наведени пре употребе израза *и други* / *и остали* чини целину). С обзиром на овакве резултате, сматрамо да надскуп који обухвата скуп *осталих* мора бити јасно дефинисан, чиме се покрећу прагматичке импликатуре о познатости, као и да употреба израза *и други* подразумева различите надскупове у зависности од тога да ли је интерпретација овог израза *неки* или *сви други*.

Рад је организован на следећи начин: у другом поглављу дат је преглед релевантне литературе, дефинисани су изрази *други* и *остали*, те објашњена методологија рада, док је у трећем поглављу анализиран материјал из корпуса и теоријски су образложени резултати. У четвртном поглављу дата су закључна разматрања.

2. Теоријско-методолошки део

Преглед постојеће литературе

У речницима српског језика изрази *други* и *остали* углавном се дефинишу као синоними. У шестотомном речнику Матице српске израз *остали* дефинише се као „сви који преостају после поменутих или узетих у обзир; *други*, иници” (STEVANOVIĆ i dr. 1990b: 227), док дефиниција једног од значења израза *други* (тј. оног значења које у овом раду узимамо у обзир) гласи „*остали* (из броја истоврсних)” (STEVANOVIĆ i dr. 1990a: 788). Слично томе, у једнотомном речнику Матице српске (VUJANIĆ, GORTAN-PREMK i dr. 2011) за израз *други* (у једнини) наводи се да је то „не онај о којем је реч, не дати, дотични већ било који или неки од *осталих*” (2011: 309), а за израз *остали* стоји да означава „сви који преостају после поменутих, наведених, узетих у обзир; *други*, иници” (2011: 879). И овде се изрази наводе као синоними, мада можемо приметити да дефиниција потоњег израза у оба речни-

ка почиње са „сви”, док дефиниција израза „други” садржи квантификатор „неки од”, што је у складу са нашом емпиријском хипотезом; премда је оно што нас спречава да се позовемо на ову разлику у дефинисању то што је израз „други” дефинисан у једнини. *Речник синонима* (ĆOSIĆ 2008) не садржи одредницу *остали*, али садржи одредницу *други*, којој је једно од синонимних значења: „(неко од осталих) неки, поједини, преостали, сваки од осталих” (2008: 166), што је најприближније нашем схватању овог израза, будући да омогућава и интерпретацију *неки од осталих*, али и *сви остали*.

С обзиром на чињеницу да постоје разлике у опсегу значења који изрази *и други* / *и остали* обухватају, за нашу анализу биће значајна и могућност изражавања значења на скали. У досадашњим истраживањима (KENEDI i MEKNELI 2005) на материјалу енглеског и шпанског језика посведочено је да различити типови синтаксичких јединица могу имати могућност скаларног дефинисања. Скале могу бити потпуно отворене, потпуно затворене, или пак затворене на горњем или доњем крају (KENEDI i MEKNELI 2005). Синтаксичке јединице чија се вредност одређује на скали отвореног типа немају ограничене вредности; док јединице чија се вредност одређује на затвореној скали имају ограничену доњу вредност, једнаку нули, и горњу вредност, представљену јединицом. Скале које су затворене на доњем крају укључују доњу вредност једнаку нули, док је скале затворене на горњем крају не укључују, и имају дефинисану горњу вредност једнаку јединици². Ова типологија већ је коришћена, па чак и унапређена, за објашњење појединих категорија у српском језику, као што су придеви, односно антонимски парови (MITIĆ 2013; MITIĆ 2014), и квантификатори, односно (не)извођење скаларне импликатуре (неки = не сви) при употреби квантификатора неки (MIRIĆ 2016). Наша претпоставка је да израз *остали* нема скаларно значење, јер означава *све* елементе скупа сем оних који су претходно назначени у исказу, док израз *други* јесте скаларне природе, и то на сличан начин као квантификатор *неки* (в. MIRIĆ 2018), управо јер га садржи у својој дефиницији (речничкој и интуитивној), према којој обухвата *неке* елементе поменутог скупа, што значи да може и не мора обухватати *све* његове елементе. Ипак, не сматрамо да се скаларна импликатура *не-сви* покреће при употреби израза *други* као при експлицитној употреби квантификатора *неки*, због чега ово објашњење треба посматрати више дескриптивно него формално. За објашњење скаларних импликатура и разлога за њихово (не)извођење у различитим контекстима користе се приступи који се углавном могу сврстати у прагматичке или граматичке (в. ĆEMLA i SING 2014). Према прагматичком приступу, импликатура произилази из постојања релевантних алтернативних израза и пост-композиционалног резонувања о разлозима за одабир израза који је употребљен, док према граматичком приступу импликатура произилази из постојања невидљивог оператора O^3 (ĆEMLA i SING 2014: 374–376).

У српској лингвистици, колико је нама познато, изрази који су предмет нашег рада нису били проучавани на овај начин. Ипак, о сличним изразима у другим језицима постављана су различита питања. Најпре, чак и око врсте речи којој ова-

2 На примеру антонимских парова придева (MITIĆ 2012): отвореној скали припада пар *добар* – *лош*, затвореној пар *истинит* – *лажан*, а затвореној на једном крају пар *чист* – *прљав*.

3 O – *only* (=једино, само)

кви изрази припадају постоји извесна проблематика: на пример, док оксфордски речник („other_a”) дефинише израз *other(s)* као придев или заменицу, речник Мерјам-Вебстер („other_b”) препознаје његова придевско, именичко, заменичко и прилошко понашање. У романским језицима, поставља се питање да ли се *otros* (шп.) и *autres* (фр.) синтаксички понашају исто или постоји микроваријација, те се предлаже тумачење према коме у шпанском језику овај израз представља „преноминални контрастивни предикат и детерминатор”, док је француски еквивалент тог израза заправо „придев који се понаша као адитивни оператор степена” (EGUREN I SANČEZ 2004: 160). Ово питање представља још једно потенцијално поље за истраживање израза *други / остали* у српском језику, што остављамо за будућа истраживања.

Као што смо поменули, овакви изрази су у иностраној литератури проучавани из неколико аспеката, и то углавном као пример комплементарне анафоре, која се може посматрати као подтип асоцијативне, односно индиректне анафоре. Иако су ови изрази пре свега придевске природе, и подразумевају елидирану именицу (као што можемо видети на примеру (3) из корпуса), њихово значење се може разумети тек упућивањем на претходно назначени или имплицирани скуп, што их чини анафоричним.

(3) За разлику од њих, елементи у траговима су, на пример, гвожђе Fe, цинк Zn, бакар Cu, селен Se и други елементи, чији је потребни дневни унос релативно низак. (zdravzivot.in.rs)

Ова врста анафорског реферисања назива се „комплементарном анафором” (AKAGI i URSINI 2011), јер се изразом *други / остали* (*others*) реферише на елементе скупа који је комплементаран референтном скупу (односно, скупу елемената који су поменути у претходном дискурсу), и заједно са којим чини максимални скуп (в. NOUVEN 2001). Међутим, термин „комплементарна анафора” (*complement anaphora*) чешће се користи за индиректно реферисање на комплементарни скуп анафорском заменицом (в. ŠMIT, ONEA i dr. 2017) него за директно реферисање на елементе истог скупа изразом *други / остали*. У вези са питањем директности реферисања, значајно је дотаћи се, кроз истраживање израза који су предмет нашег рада, и ширег теоријског питања типологије анафоре. Наиме, *индиректна анафора* најчешће се употребљава синонимно са *асоцијативном анафором* (в. SIDOROV i GELBUK 1999), или се *асоцијативна* посматра као подскуп *индиректне* (ZIEM 2015), што најчешће и јесте случај. Међутим, за комплементарну анафору би се могло рећи да је асоцијативна, у смислу да упућује на скуп који је само имплициран у претходном дискурсу, али није индиректна, с обзиром на то да директно упућује на тај скуп, и да је таква интерпретација једино могућа; а на овакво тумачење нисмо наишли у постојећој литератури. Друга истраживања комплетивне анафоре оног типа који је и предмет нашег рада, а на материјалу језика света (и која су чешћа него истраживања на српском и сродним језицима, али и даље далеко мањег обима него истраживања других типова анафоре), усмерена су ка развоју компјутерског и машинског разумевања језика (в. MODJESKA 2003), или ка специфичним питањима попут дистрибутивности и (не)идентитета (DOTLAČIL 2010), што опет указује на комплексност питања којим се бавимо, те на његов значај за разумевање архитектуре језика уопште.

Методологија истраживања

У овом раду се истражује дистрибутивност израза *и други* и *и остали* у савременом српском језику на материјалу ексцерпираним из *Српског мрежног корпуса*⁴. Циљ нам је да утврдимо у којим контекстима су ови изрази међусобно (не) заменљиви, те који фактори доприносе таквом стању. С обзиром на поставке скаларне теорије изнете у у радовима Митић (2013, 2014) и Мирић (2016, 2018), према којима скаларно значење придева и квантификатора директно утиче на њихову дистрибутивност, емпиријска хипотеза коју проверавамо у нашем раду тврди да израз *и други* има шири опсег значења од израза *и остали*, што ограничава њихову међусобну заменљивост.

Из *Српског мрежног корпуса* најпре су издвојени сви примери са изразима *и други* / *и остали*, а затим је формиран подкорпус са само оним примерима у којима израз *и други* / *и остали* није праћен именицом, на коме је спроведена даља анализа. Прикупљено је укупно 67 примера, од чега је 45 са изразом *и други* и 22 са изразом *и остали*. Шири контекст од конкретних реченица у којима се ови изрази јављају није било потребе узимати у обзир, осим онда када смо проверавали да ли се максимални скуп експлицира у претходном дискурсу.

4. (Не)дистрибутивност израза *и други* / *и остали* у српском језику

У овом делу смо ексцерпирани примере поделили у две групе: на оне у којима су испитивани изрази употребљени у подударним контекстима, те на оне у којима је идентификована разлика у употреби. Након селекције примера испитали смо разлоге који доприносе сличностима и разликама у дистрибуцији наведених израза и теоријски их образложили.

Сличности у употреби и интерпретацији израза *и други* / *и остали*

Као што је јасно и из интуитивне употребе, и из речничких дефиниција, изрази *и други* и *и остали* деле велики број заједничких карактеристика. Пре свега, и један и други израз, као што видимо у примерима (4) и (5), користе се да сугеришу како наведени ентитети нису једини и како постоји и одређени „остатак”, који може бити мање или више релевантан, а што може зависити од одабране интерпретације, као што ћемо видети у наредним пододељцима.

(4) Помињу се до 1690. године преписивачи: Ђирјак, Христофор, Симеон, Теодор, Силвестар, Прохор, Арсеније, Исак, Јосиф и други. (bbasta.org.rs)

(5) У односу на услове у којима тренира Сташа, све такмичарке из топ 10 Европе и остали имају фантастичне услове за тренинге. (adrenalin.org.rs)

Поред тога, и израз *и други* као и израз *и остали* означавају, као што је објашњено и у делу са претходним истраживањима, скуп који је комплементаран референтном скупу, односно скупу који је експлицитно или имплицитно наведен у претходном дискурсу. У вези са овим одређењем отвара се неколико значајних питања. Најпре, као што смо поменули, комплементарна анафора се одређује као индирект-
⁴ Serbian Web Corpus (srWaC). Доступно на http://nl.ijs.si/noske/all.cgi/first_form?corpname=sr-wac;align

на, а *индиректна анафора* помиње се синонимно (SIDOROV, GELBUK 1999) или хиперонимно (ZIEM 2015) у односу на *асоцијативну анафору*. Ова одређења, ипак, нису дефинитивна, с обзиром на то да ове врсте анафоре нису обрађиване у једнакој мери као директна, заменичка анафора (о којој такође нема коначних одговора на сва питања). Ипак, сматрамо да би се за изразе *и други* / *и остали* могло рећи да спадају у директну, а асоцијативну анафору, будући да директно реферишу на скуп који је комплементаран референтном скупу (за разлику, на пример, од индиректне комплементарне анафоре која се остварује употребом личне заменице за реферисање на *друге* / *остале*⁵), али тај скуп није експлицитно наведен, већ асоцијативно везан за референтни скуп који најчешће јесте експлицитан. Ово питање, које се односи и на израз *и други* као и на израз *и остали*, могло би се размотрити у будућим класификацијама анафорских израза, али тек након прецизнијег и униформнијег дефинисања сваког од поменутих подтипова.

Поред наведеног, поменули смо да изрази *и други* / *и остали* спадају у примере комплементарне анафоре јер реферишу на скуп који је комплементаран датом, референтном скупу, а заједно са којим чини максимални скуп. Обама изразима заједничка је могућност да максимални скуп буде експлицитно наглашен у претходном дискурсу, као у примерима (6) и (7).

(6) Пронађени делови скулптура, попут глава Јупитера, Херкула, Галерија и други, израђени од белог мермера, сведоче о вредности уметности касноантичког доба. (toozajecar.co.rs)

(7) То значи да се ради о саучесништву уколико Влада, коју чини коалиција на власти, коју чине СНС и остали, не реагује на такву врсту претњи и увреда које СНП „Наши” упућују невладином сектору, цивилном сектору, појединцима, господину Вејводи и Б92 телевизији. (ldp.rs)

Исто тако, и израз *и други* као и израз *и остали* може се појавити и без експлицитно дефинисаног максималног скупа, као у примерима (8) и (9). Максимални скуп остаје имплицитан најчешће онда када се претпоставља да се лако може извести из заједничког знања о свету саговорника. У вези са референтним и максималним скупом могу се јавити и разлике између израза *и други* и *и остали*, као што ћемо видети у наредном пододељку.

(8) У клуб долазе Лаза Бајић, Драгиша Бајски, Зоран Митић, Зоран Глигоријевић, Лаза Бабин, Митар Ашћерић и други. (kkdunav.rs)

(9) ...колико смо видели, кадрови су већ попунили места, чека се још београдски удар, и ту су све Браце фаце, Оливери, Коларевићи, Фатићи и остали који се јасно истичу... (libreto.rs)

Разлике у употреби и интерпретацији израза *и други* / *и остали*

Прва разлика између израза *и други* и *и остали*, као што је већ поменуто, тиче се скаларне природе првог израза. На основу примера којима располажемо

5 *Very few boys ate their cake. They threw it away.* (ŠMIT i dr. 2017) – Само неколико дечака је појело своје парче торте. Бацили су га (они = дечаки који нису појели своје парче торте). Пример је преведен са енглеског из наведеног рада, али је могућност употребе овакве анафоре у српском језику посебна тема за даље истраживање.

сматрамо да израз *остали* реферише на цео комплементарни скуп, док израз *други* може реферисати или на цео скуп или на један његов део. О овоме нам делимично сведочи и понашање квантификатора „неки”: у српском језику можемо употребити израз *неки други*, али не *неки остали*, већ само *неки од осталих*, што нам говори о целовитости израза *остали*. Према томе, изрази *и други* / *и остали* формирају скалу затвореног горњег краја, са изразом *и остали* као крајњом тачком, и изразом *и други* чија обухватност може варирати на скали. Дакле, *и други* би се могло заменити са *и остали* (премда би вероватно постојао разлог зашто није употребљен јачи израз, као што је необавезивање), као у примеру (10). Ипак, у многим случајевима би замењивање јачим изразом дало помало неприродну интерпретацију. Сматрамо да израз *и остали* није употребљен у примеру (10), иако нема препреке у значењу, због импликатуре о познатости коју може покренути, будући да овај израз подразумева означавање целог скупа, те најчешће захтева и познавање обима тог скупа како би се потврдила исправност интерпретације.

(10) Врсте говорних поремећаја: ¶ Неправилан изговор гласова ¶ Муцање ¶ Брзоплет говор ¶ Језички проблеми (аграматизам и други) ¶ Поремећаји читања и писања ¶ Поремећај гласа ¶ Афазија. (vuk-centar.edu.rs)

Међу примерима ексцерпираним из корпуса препознали смо оне у којима израз *и други* није заменљив изразом *и остали* (в. примере 11 и 12), али не толико због значења које имају колико због избора конструкције. Наиме, израз *и други* често се користи за набрајање примера којима се репрезентује садржај максималног скупа. С обзиром на то да се у таквим контекстима користе фразе попут „између осталих”, „као што су” или „на пример”, као у примерима (11) и (12), било би необично да се употреби израз *и остали*. Сматрамо да изрази *и други* / *и остали* означавају неку врсту скраћивања набрајања, а са изразом *и остали* изгледало би као да би требало да набрајање „примера” обухвати све елементе, што би прагматички било бесмислено.

(11) Ауторска сарадња, са преко 300 еминентних стручњака за одговарајуће области, као што су судије, професори, стручни сарадници при државним органима, представници међународних организација и други, представља гаранцију квалитета и поузданости информација у часопису Правни инструктор. (paragraf.rs)

(12) Поводом вести о смрти Димитрија Туцовића огласили су се многи европски интелектуалци, између осталих и Карл Кауцки, Лав Троцки, Херман Вендл, Жан Лонге и други. (socijaldemokratskisavez.rs)

Још једна група примера у којима се израз *и други* не може заменити изразом *и остали* тиче се ситуација у којима је такође присутно набрајање, али у којима проблем са употребом израза *и остали* не проистиче из прагматичке намере да се наведу само неки примери, већ из извођења својеврсне импликације употребом потоњег израза. Наиме, као што видимо и у примерима (13) и (14), израз *и други* употребљен је након набрајања неколико примера за скуп чије је формирање нова информација за слушаоца. Дакле, максимални скуп за дати контекст не постоји од раније у заједничком знању саговорника, већ се тек формира. Према томе, максимална интерпретација није позната, и због тога је употреба израза *и остали* избегнута јер би из ње проистекле импликатуре које у овим контекстима нису потребне

ни исправне.

(13) Ове године међу финалистима су се нашли Vodafone UK, Level 3 Communications Limited, Citrix, Brocade и други. (snt.rs)

(14) Осим Завода, златне плакете су добили и Привредна комора Београда, Војска Србије, Управа за стратегијско планирање Министарства одбране, новинар Студија Б, г-дин Слободан Јовановић, бивши директор Галенике, г-дин Петар Белић и други. (zis.gov.rs)

Код примера употребе израза *и остали*, иако то није увек експлицитно видљиво, сматрамо да је увек присутна претпоставка о познатости максималног скупа, јер се овим изразом реферише на читав комплементарни скуп којим се наведени примери допуњавају до максималног. Тако се у примеру (15) реферише на све остале ликове филма о коме је претходно било речи, а за пример (16) у претходном дискурсу је дефинисано да се говори о догађају организованом за Друштво особа са инвалидитетом.

(15) Њихов филм показује како универзалну поруку Шекспировог дела разумеју и људи у екстремним животним условима. Након премијере, Цезар, Брут и остали остају иза затворених врата. Сви они поносни су и на чудан начин дирнути. (openunsubotica.rs)

(16) Допринос су дали Бети, Златан, Дејан, Васке и остали, па су шатори ницали као печурке. (usd.org.rs)

На основу анализираних примера сматрамо да се израз *и остали* може употребити само ако је максимални скуп јасно дефинисан како би се могло реферисати на читав комплементарни скуп који треба произвести тако што се од максималног одузму референтни примери. Овај контекстуални захтев за употребу израза *и остали* проистиче из његове позиције на скали, на којој он подразумева реферисање на цео скуп, и стога захтева познатост тог скупа како би могло да дође до обавезивања на наведену интерпретацију. Максимални скуп може бити дефинисан у претходном дискурсу имплицитно, као у примерима (15) и (16), где се говори о премијери филма или о удружењу, а очекује се употреба одређеног знања о свету да би се препознало да се ради о ликовима представе, као у (15). У примеру (16), већ и употребом надимака сугерише се да су слушаоцима (у овом случају: учесницима форума) већ познати чланови удружења о којима је реч. Са друге стране, максимални скуп може бити одређен експлицитно, као у примеру (17), или се, пак, за његово конструисање може у потпуности ослањати на знање о свету саговорника, као у примеру (18).

(17) Чак је и већина чланова научних и културних институција (САНУ, Матица српска, одсеци за српски језик на факултетима, Институт за српски језик и остали) као и већина интелектуалаца временом прихватила став да је латиница 'секундарно српско писмо'. (srpska-azbuka.rs)

(18) Е ту ни Тома, Вучић и остали не треба да се мешају. (rts.rs)

Што се дефинисања максималног скупа тиче, потребно је прецизирати како изгледа упућивање на њега у случају израза *и други*, а како у случају израза *и остали*, не би ли се изнели закључци у вези са позицијом на скали коју у датом контексту заузима израз *и други*. Када смо говорили о контекстима у којима је интерпретација ових израза слична (в. примере 6 и 7), препознали смо да постоји могућност да

максимални скуп буде експлицитно дефинисан, иако то не мора нужно бити случај. Када се ради о изразу *и остали*, ако је максимални скуп експлицитно дефинисан, он заиста представља онај скуп до кога се наведени примери допуњују комплементарним скупом на који се реферише изразом *и остали*, будући да овај израз, због своје јаче интерпретације, захтева и већу прецизност у употреби, односно познатост онога на шта се реферише. У случају изрази *и други*, пак, употреба није тако јасно дефинисана, јер се он може односити или на неке или на све чланове комплементарног скупа.

Израз *и остали* добија интерпретацију тако што се од максималног скупа одузме референтни скуп, који чине дискурсно наведени елементи. Управо због тога је неопходно да максимални скуп буде у домену познатог. Са друге стране, израз *и други* се не може добити на такав начин, јер он не упућује на читав комплементарни скуп, већ указује само да има неких елемената сем наведених који одговарају неком датом критеријуму.

Што се изрази *и други* тиче, у корпусу смо пронашли и примере, као што су (19) и (20), у којима, иако је јасно да постоје *сви други*, односно *остали* елементи који чине комплементарни скуп и допуњују га до максималног, у датом контексту нису познати ни максимални ни комплементарни скуп, па се овај израз користи да укаже на *само неке друге* елементе једног скупа који је заправо шири од оног који је максималан за дати контекст. Тако у примеру (19) максимални скуп представља скуп свих спонзора, док је референтни – скуп наведених спонзора, а комплементарни – скуп осталих спонзора. Међутим, будући да се у датом дискурсу тек говори о читавом догађају као о непознаници, скуп *свих* спонзора није унапред познат. Стога, израз *и други* упућује на то да се ради о *неким* од „светских имена у ICT-у“, која свакако не представљају максимални скуп за дати контекст, јер нису сва светска имена истовремено и спонзори овог догађаја. Врло слично томе, и у примеру (20), израз *и други* упућује на *неке друге* „данас познате уметнике“, који су истовремено *сви други* (= остали) „ученици ове школе“, али без постојећег знања о скупу ученика. Ни овај надскуп, као ни максимални скуп, не мора увек бити експлицитно наведен. У примеру (21), слично као и у примеру (20), упућује се на *неке друге* из скупа стручњака из иностранства, који чине *све друге* из скупа предавача на конференцији. Ово питање би требало даље испитати, пре свега како би се утврдило да ли је могућа семантичка интерпретација језичког изрази кроз укрштање двеју скала, или скаларна природа изрази која се ипак превасходно везује за једну скалу омогућава укрштање различитих прагматичких интерпретација. Осим тога, оваква анализа би захтевала прецизније дефинисања оног скупа на који се делимично реферише, а који је шири од максималног; и на чије спомињање нисмо наишли у постојећој литератури, иако је из доленаведених примера јасно да се без његове употребе не може у потпуности разумети значење овог анафорског изрази.

(19) Победници ће бити проглашени током свечане вечере 25. фебруара 2010. године у The Tower хотелу у Лондону, а спонзори овог важног догађаја биће светска имена у ICT-у као што су Cisco , IBM , Microsoft, Motorola и други. (snt.rs)

(20) Ученици ове школе били су данас познати уметници : пијанисти Никола Рацков, Иван Динић, Марина Арсенијевић; кларинетисти Огњен Поповић и Вељ-

ко Кленковски; етномузиколог др Селена Ракочевић; диригент Борис Черногубов; виолиниста Ернест Крумес и други. (muzickaskolapancevo.edu.rs)

(21) Поред признатих стручњака из иностранства, др Отмара Клоибера и др Анабел Сеебохм, на конференцији ће се као предавачи појавити и министарка здравља, Проф. др сци. мед. Славица Ђукић Дејановић, директорка Лекарске коморе Србије, Др сци. мед. Татјана Радосављевић, прим. и други. (sumadijasajam.rs)

У оквиру предложене анализе могу се објаснити и поједини (малобројни) примери који се јављају међу онима ексцерпираним из корпуса, у којима се употребљава израз *и остали*, али у контексту за који је очекивано да звучи депласирано. У примеру (22) израз *и остали* употребљен је у набрајању, са фразом „као што су...“, иза које нема прагматичког смисла да стоје сви елементи максималног скупа; а чак би и без фразе „као што су...“ било немогуће да комплементарни скуп исказан изразом „и остали“ допуњава наведене примере до скупа који чине *сви* „светски канали дистрибуције”.

(22) ... модул који омогућава хотелима конекцију са светским каналима дистрибуције као што су booking, venere, expedia, hrs и остали(hss.rs)

Сматрамо да постоји разлог за овакву употребу датог изразица и у наведеним контекстима. Наиме, као што смо поменули у оквиру анализе изразица *и остали*, овај израз захтева познатост максималног скупа да би се остварила интерпретација која упућује на горњу границу скале елемената комплементарног скупа. Стога, чини се да употреба самог изразица у необичним контекстима попут овог има улогу окидача импликатуре о познатости: израз *и други* означавао би да се ради о неким, било којим каналима дистрибуције, док израз *и остали* у оваквим контекстима има значење *и остали тог типа*, са претпоставком да су наведени канали познати, и да је јасан значај канала дистрибуције сличних наведенима, а што је у складу и са природом текста из ког је наведена реченица, и који представља неку врсту рекламе.

Истраживање изразица *и други* / *и остали* потврдило је да постоје разлике у употреби ових изразица на које би требало указати и у самим реченицама, а анализа коју смо понудили има неколико теоријских импликација. Најпре, њоме је још једном потврђено да је економичност једно од основних језичких начела, и да се потпуно истозначни изрази не употребљавају паралелно, те да је од двају сличних изразица један маркиран, и сужене употребе (у овом случају, израз *и остали*), а други немаркиран, са могућношћу да оперише скаларно. Затим, њоме смо се дотакли питања класификације анафорских изразица и места комплементарне анафоре. Показали смо и да процес употребе и разрешења анафорских изразица, а нарочито комплекснијих типова анафоре као што је комплементарна анафора, не би могао тећи без интерфејса различитих језичких домена, те да и одређење семантичких скупова на које се реферише може бити под утицајем прагматичких механизма. Најзад, предочили смо једну врсту анализе различитих процеса интерпретације ових двају изразица, и указали на потребу за јаснијим дефинисањем скупова који учествују у овом процесу, као и на могућност преношења импликатуре са једне на другу врсту контекста употребе.

Закључак

У овом раду бавили смо се анафорским изразима *и други* / *и остали*, начинима утврђивања њихове интерпретације, контекстима њихове употребе, и сличностима, али пре свега разликама између поменутих израза. Анализа је спроведена на примерима ексцерпираним из *Српског мрежног корпуса* савременог српског језика. Полазећи од интуитивне претпоставке да израз *и остали* обухвата све елементе комплементарног скупа, док израз *и други* скаларно означава неке од елемената, покушали смо да укажемо на разлике у употреби и значењу ових двају израза. Утврдили смо да је основа значења иста, те да се оба израза употребљавају да означе недовршеност у набрајању, и да скуп коме елементи у набрајању припадају може и не мора бити претходно експлицитно наведен. Ипак, показали смо и да тај скуп, у случају израза *и остали*, увек представља тражени максимални скуп, који за интерпретацију овог израза треба бити већ познат, како би било јасно ко су „сви остали” који припадају комплементарном скупу, а нису поменути. Израз *и други*, пак, често се користи онда када се максимални скуп тек гради као нова информација, те његов обим и садржај нису познати, при чему због такве скаларне природе јасна одређеност скупа није неопходна. Указали смо и на то да се израз *и други* може ослањати на познат скуп шири од максималног, у коме указује на *неке друге*, док се максимални скуп у коме ће означавати *све друге* тек изграђује. Такође, препознали смо и да се израз *и остали* понекад употребљава и у мање очекиваним контекстима, где није неопходно јасно реферисати на све чланове комплементарног скупа, али где је заправо пожељна импликатура о познатости коју овај израз, због своје стандардне употребе, носи. Сматрамо да ова анализа оставља и отвара простор за даље истраживање, али да још једном показује да је, код чланова синонимних парова, нарочито када се паралелно и подједнако употребљавају, један од њих маркиран и захтева прецизнију употребу од другог, који покрива шири спектар употребе. Наше истраживање и изнета анализа значајни су из неколико разлога. Прво, увиди до којих смо дошли отворили су и питања о функционисању скала, имајући у виду могућност израза *и други* да реферише на различите скаларне вредности у различитим скуповима. Друго, примери које смо анализирали дотакли су се и питања о функционисању комплементарне анафоре, имајући у виду потребу за прецизнијим дефинисањем максималног скупа, и других скупова који учествују у процесу разрешења, што, колико нам је познато, није досад узимано у обзир. И на крају, анализа наведених израза отвара и питања о функционисању анафоре уопште, с обзиром на могућности израза *и остали* да импликације једног контекста преноси и на други контекст употребе, те с обзиром на нијансе семантичке разлике између двају израза, које би остале непримећене уколико се не би пажљивије сагледали сви прагматички и дискурсни сигнали употребе.

Цитирана литература

AKAGI i URSINI 2011: AKAGI Nobuagi, Francesco-Alessio URSINI. „The Interpretation of Complement Anaphora: the case of The Others”. *Proceedings of Australasian Language Technology Association Workshop*. 131–139.

- ČEMLA i SING 2014: CHEMLA, Emmanuel, Raj SINGH. „Remarks on the Experimental Turn in the Study of Scalar Implicature, Part I”. *Language and Linguistics Compass* 8/9. 373–386.
- DOTLAČIL 2010: DOTLAČIL, Jakub. *Anaphora and Distributivity: A study of same, different, reciprocals and others*. LOT.
- EGUREN i SANČEZ 2004: EGUREN, Luis, Cristina SANCHEZ. „Contrast and Addition in Romance: A Case Study in Microvariation”. *Contemporary Approaches to Romance Linguistics*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamin’s Publishing Company. 159–176.
- MIRIĆ 2016: MIRIĆ, Mirjana. *Usvajanje skalarних implikatura u srpskom jeziku: sintaksički, semantički i pragmatički uga, doktorska disertacija*. Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet. [orig.] МИРИЋ 2016: МИРИЋ, Мирјана. *Усвајање скаларних импликатура у српском језику: синтаксички, семантички и прагматички угао, докторска дисертација*. Универзитет у Нишу, Филозофски факултет.
- MIRIĆ 2018: MIRIĆ, Mirjana. „Distribucija značenja kvantifikatora ‘neki’ u srpskom jeziku: korpusna analiza”. *Теме*. Filozofski fakultet, Niš. 839–858. [orig.] МИРИЋ, Мирјана. „Дистрибуција значења квантификатора ‘неки’ у српском језику: корпусна анализа”. *Теме*. Филозофски факултет, Ниш. 839–858.
- MITIĆ 2012: MITIĆ, Ivana. *Skalarnost i polarnost prideva u srpskom jeziku*. master rad. Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet. [orig.] МИТИЋ 2012: Митић, Ивана, *Скаларност и поларност придева у српском језику*, мастер рад, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет.
- MITIĆ 2013: MITIĆ, Ivana, „Distribucija oslabljenih modifikatora malo i bezmalo i sintagme nemali broj sa negiranim pridevima”. *Radovi Filozofskog fakulteta*, broj 15. Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu. Pale. 337–348. [orig.] МИТИЋ 2013: МИТИЋ, Ивана. „Дистрибуција ослабљених модификатора мало и безмало и синтагме немали број са негираним придевима”. *Радови Филозофског факултета*, број 15. Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву. Пале. 337–348.
- MITIĆ 2014: MITIĆ, Ivana, „Kvantitativne modifikacije prideva. Pozitivni i negativni kvantifikatori”. *Nasleđe*, broj 27. Filološko-umetnički fakultet u Kragujevcu. 127–138. [orig.] МИТИЋ 2014: МИТИЋ, Ивана. „Квантитативне модификације придева. Позитивни и негативни квантификатори”. *Наслеђе*, број 27. Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу. 127–138.
- MODJESKA 2003: MODJESKA, Natalia. *Resolving Other-Anaphora*, PhD Dissertation. University of Edinburgh.
- NOUVEN 2001: NOUWEN, Rick. „Complement Set Reference”. *Information Structure, Discourse Structure and Discourse Semantics*. Workshop Proceedings (13th European Summer School in Logic, Language and Information (ESSLI2001)). 115–128.
- „other”_a: Other. *Oxford Learners Dictionaries*. https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/other_1/ 23. 6. 2022
- „other”_b: Other. *Merriam-Webster*. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/other> 23. 6. 2022
- SIDOROV i GELBUK 1999: SIDOROV, Grigori, Alexander GELBUKH. „Demonstrative pronouns as markers of indirect anaphora”. *Proc. 2nd International Conference on Cognitive Science and 16th Annual Meeting of the Japanese Cognitive Science Society Joint Conference*
- ŠMIT, ONEA i dr. 2017: SCHMITT, Viola and Edgar ONEA, Friederike BUCH. „Restrictions on complement anaphora”. *Proceedings of SALT* 27. 212–229.
- VUJANIĆ, GORTAN-PREMK i dr. VUJANIĆ, Milica i Darinka GORTAN-PREMK, Milorad DEŠIĆ, Rajna DRAGIĆEVIĆ, Miroslav NIKOLIĆ, Ljiljana NOGO, Vasa PAVKOVIĆ, Nikola RAMIĆ, Rada STIJOVIĆ, Milica RADOVIĆ-TEŠIĆ, Egon FEKETE, Miroslav NI-

- KOLIĆ. *Rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad: Matica srpska. [orig.] ВУЈАНИЋ, ГОРТАН-ПРЕМК и др.: ВУЈАНИЋ, Милица и Даринка ГОРТАН-ПРЕМК, Милорад ДЕШИЋ, Рајна ДРАГИЋЕВИЋ, Мирослав НИКОЛИЋ, Љиљана НОГО, Васа ПАВКОВИЋ, Никола РАМИЋ, Рада СТИЈОВИЋ, Милица РАДОВИЋ-ТЕШИЋ, Егон ФЕКЕТЕ, Мирослав НИКОЛИЋ. *Речник српског језика*. Нови Сад: Матица српска.
- ZIEM 2005: ZIEM, Alexander. „FrameNet, Barsalou Frames and the Case of Associative Anaphora”. *Meaning, Frames, and Conceptual Representation, Studies in Language and Cognition* 2. 93–112.

Извори

- STEVANOVIĆ, MARKOVIĆ i dr. 1999a: STEVANOVIĆ, Mihailo i Svetozar, MARKOVIĆ, Svetozar MATIĆ, Mitar PEŠIKAN, Ljudevit JONKE, Mate HRASTE, Stjepan MUSULIN, Pavle ROGIĆ, Slavko PAVEŠIĆ, Božidar FINKA. *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*, drugo fototipsko izdanje, knjiga prva. Novi Sad / Zagreb: Matica srpska / Matica hrvatska. [orig.] СТЕВАНОВИЋ, МАРКОВИЋ и др: СТЕВАНОВИЋ, Михаило и Светозар МАРКОВИЋ, Светозар МАТИЋ, Митар ПЕШИКАН, Људевит ЈОНКЕ, Мате ХРАСТЕ, Стјепан МУСУЛИН, Павле РОГИЋ, Славко ПАВЕШИЋ, Божидар ФИКНА. *Речник српскохрватског књижевног језика*, друго фототипско издање, књига прва. Нови Сад / Загреб: Матица српска / Матица хрватска.
- STEVANOVIĆ, MARKOVIĆ i dr. 1999b: STEVANOVIĆ, Mihailo i Svetozar, MARKOVIĆ, Svetozar MATIĆ, Mitar PEŠIKAN. *Rečnik srpskohrvatskoga jezika*, knjiga četvrta, drugo fototipsko izdanje. Novi Sad: Matica srpska. [orig.] СТЕВАНОВИЋ, МАРКОВИЋ и др: СТЕВАНОВИЋ, Михаило и Светозар МАРКОВИЋ, Светозар МАТИЋ, Митар ПЕШИКАН. *Речник српскохрватског језика*, књига четврта, друго фототипско издање. Нови Сад: Матица српска.
- ĆOSIĆ 2008: ĆOSIĆ, Pavle. *Rečnik sinonima*. Beograd: KORNET. [orig.] ЋОСИЋ 2008: ЋОСИЋ, Павле. *Речник синонима*. Београд: КОРНЕТ.
- Српски мрежни корпус 2014: LJUBEŠIĆ, Nikola i Filip KLUBIČKA. Serbian web corpus (srWac). Доступно на: < http://nl.ijs.si/noske/all.cgi/first_form?corpname=srwac;align=>

Ivana Z. Mitić
Neda N. Stefanović

SIMILARITIES AND DIFFERENCES IN USAGE AND INTERPRETATION OF THE EXPRESSIONS *I DRUGI* / *I OSTALI* IN SERBIAN LANGUAGE

Summary

The object of this paper is the analysis of the expressions *i drugi* / *i ostali* in the Serbian language, as well as the contextual possibilities of their interchangeability, i. e. the similarities and differences of their usage. The goal of the paper is to point out the differences in the nuances of meaning, in the method of interpretation, and in the implications between these two expressions, considering that they are mostly viewed as synonyms in dictionaries and existing literature (Стевановић и др. 1990^{а, б}; Вујанић и др. 2011). Our hypothesis was that these two expressions are not entirely synonymous, and that the expression *i drugi* has a broader meaning than the ex-

pression *i ostali*. We tested this hypothesis through qualitative analysis of the examples excerpted from the Serbian Web Corpus. The results showed that, even though there is a considerable shared meaning basis for these two expressions, the expression *i drugi* cannot always be replaced by the expression *i ostali*, that the interpretation of these expressions happens in different ways, that a greater number of sets than previously mentioned takes part in the process of the interpretation, as well as that using one of these two expressions can trigger different implications.

Key words: Serbian language, scalar meaning, complementary anaphora, *i drugi*, *i ostali*

ТЕМАТ О КЊИЖЕВНИМ
ЧАСОПИСИМА / CHAPTER
ABOUT LITERARY MAGAZINES

Снежана М. Милосављевић Милић*

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за србистику

РУБРИКА „ПОЈМОВНИК” У ЧАСОПИСУ КЊИЖЕВНА ИСТОРИЈА

У раду је представљена рубрика „Појмовник” у часопису *Књижевна историја*. У уводном делу рада даје се генеза књижевнотеоријских истраживачких пројеката на Институту за књижевност и уметност. У средишњем делу рада анализирају се концепција рубрике „Појмовник” и њена тематска и методолошка тежишта, са посебним нагласком на питања књижевне терминологије. Сачињен је абецедни регистар појмова. У прилогу је библиографија радова објављених у рубрици „Појмовник” за период 2005–2021.

Кључне речи: часопис *Књижевна историја*, рубрика „Појмовник”, књижевна терминологија

Часопис *Књижевна историја* – *Часопис за науку о књижевности* покренут је 1968. године као часопис цетињског издавачког предузећа „Обод” а касније и ИП „Вук Караџић”. Како се на званичном сајту Института за књижевност и уметност² може видети, часопис је покренуо Александар Петров, који је био и његов први уредник. Од 1991. године издавач *Књижевне историје* постаје Институт за књижевност и уметност. Часопис има међународну редакцију и излази три пута годишње, а сви радови пре публикавања пролазе систем уредничког и анонимног рецензентског читања.

Од јануара 2015. године часопис је прикључен листи међународних часописа ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities and Social Sciences). Часопис се индексира и у Дигиталном репозиторијуму Народне библиотеке Србије, MLA и CEEOL бази. Италијанска агенција за евалуацију универзитета и истраживачких института ANVUR категоризовала је *Књижевну историју* као часопис А категорије. Међународни комитет слависта је на својој Референтној листи славистичких часописа категоризовао *Књижевну историју* као часопис I категорије. Радови објављени у *Књижевној историји* се архивирају у Репозиторијуму научних часописа у отвореном приступу DOAJ.³

Као један од водећих научних часописа у Србији, *Књижевна историја* је ори-

* snezana.milosavljevic.milic@filfak.ni.ac.rs

2 https://www.ikum.org.rs/pages.php?page=knjizevna_istorija. 20. 02. 2023.

3 Према Категоризацији Министарства просвете, науке и технолошког развоја за 2021. годину, часопис *Књижевна историја* спада у категорију M23.

јентисана ка *књижевнотеоријским и књижевноисторијским истраживањима која обухватају* интердисциплинарне и мултидисциплинарне студије и научне чланке, компаративног, интеркултуролошког и мултимедијалног приступа, као и научне расправе о питањима од нарочитог значаја за научну и ширу културну јавност.

Концепција часописа мењала се временом у погледу врста и броја рубрика (Студије, Огледи, Прилози; Појмовник; Оцене, Прикази, Белешке. Читање традиције, Наслеђе модернизма, Контексти, У средишту), уз периодично публикување темата.⁴

2.

Рубрика „Појмовник”у часопису *Књижевна историја* према својој примарној оријентацији баштини дугу традицију књижевнотеоријских истраживања на Институту за књижевност и уметност. Међу пројектима вреди поменути „Свеске – резонирана наша и страна теоријска мисао у часописима”(1963–1974) у оквиру које је под руководством Војислава Ђурића објављено 13 томова свезака; потом, од 1975. „Теорија књижевности”и „Теорија књижевности: савремене теорије и њихова примена”, руководиоца Зорана Константиновића (до 1995) и Милослава Шутића, са подтемом: „Књижевни родови и врсте – теорија и историја”, „Српска књижевна критика”, Предрага Палавестре.⁵

Међу актуелне пројекте Института за књижевност и уметност спадају: „Смена поетичких парадигми у српској књижевности XX века: национални и европски контекст”, „Српско усмено стваралаштво у интеркултурном коду”, „Културолошке књижевне теорије и српска књижевна критика”, „Улога српске периодике у формирању књижевних, културних и националних образаца”, „Српска књижевност у европском културном простору”.

Када је о лексикографским радовима из књижевнонаучне и у ужем смислу, књижевнотеоријске терминологије реч, кључно место припада *Речнику књижевних термина* (главни и одговорни уредник Драгиша Живковић, 1985, 1992),⁶ међу чијим сарадницима су били најеминентнији теоретичари и историчари књижевности са простора бивше Југославије. У вези са публикувањем термилошке грађе у часопису *Књижевна историја* треба поменути *Азбучник средњовековних књижевних назива* (од бр. 7/1970) Ђорђа Трифуновића, и *Речник усмених књижевних родова и врста* (25/1975), као и прилоге Гвоздена Ерора који су касније обједињени унутар монографске публикације (2002).

Први пут се рубрика „Појмовник”у часопису *Књижевна историја* јавља у бр. 127 из 2005. године. Рубрика није била заступљена у сваком броју, али ни у свим

4 Издања објављена после 2006. године доступна су и у дигиталном формату и налазе се у електронској бази података. Од недавно часопис је доступан у електронском издању на новој платформи подржаној од стране Open Journal Systems Public Knowledge Project-a.

5 Детаљније о зборницима пројекта „Теорија књижевности” београдског Института за књижевност и уметност в. JOVIĆ 2002: 149.

6 „Израда Речника трајала је релативно дуго. Први пројекти и алфабетар урађени су још 1965. и 1966. године; током следеће две године поједини термини били су раздељени сарадницима у Институту и ван Института. Израдом Речника руководили су првих година проф. др Војислав Ђурић, Бранимир Живојиновић, проф. др Душан Пухало и проф. др Зоран Константиновић”(ŽIVKOVIĆ 1985).

годинама, тако да је, рецимо, нема у бројевима из 2007, 2014. и 2022. године.

Судећи већ по самом називу, рубрика је примарно оријентисана ка књижев-нонаучној терминологији и у ширем смислу, ка књижевнотеоријској и метанаучној проблематици. На тај начин, не само у институционалном погледу, она посредно представља својеврсни наставак пројекта на Речнику књижевних термина и даљој систематизацији књижевнонаучне терминологије у српској науци о књижевности.

3.

Прегледом доступне грађе утврђено је да је закључно са 2021. год. рубрици-рано 45 појмова, овде наведених по азбучном редоследу:

авангарда
авангардна фотопоезија
алегорија
анализа дискурса
ангажована женска књижевност
аутопоетика
аутофикција
бахтинологија
високи модернизам (експресионизам)
дијалогизам
жанровска књижевност
интерпретативни фокус (у тумачењу лирске песме)
информативни коментар (српски реалистички роман)
иронија
историја књижевности (и књижевна критика)
историја књижевности за децу и младе
историографија уметности (као књижевни жанр, у антици)
јунговски приступ књижевности
карневализација
књижевна критика
мит (у делу Нортропа Фраја)
модерни роман
наративни сентимент
наратологија
нараторолошка критика
научна фантастика
окултуризовани страх
поетика
поетологија
позориште сећања
постмодернизам (супсумирани појам утопија)
савремена наратологија
сарказам

семиосфера
 смех
 социјалистички реализам
 средња Европа
 средњовековна мистична поезија запада
 суплемент (логика суплемента)
 троплејски читалац
 удаљено читање
 утопија
 хетеротопија
 хумор
 циклус

Треба поменути да наслови чланака унутар рубрике најчешће нису номиналистичко-лексикографског типа (нпр. попут појмова „поетика” и „поетологија” у наслову студије Станише Тутњевића, појма „хумор” у студији Александра Бошко-вића и „алегорије” у студији Драгане Грбић, или „циклуса” Светлане Шеатовић Димитријевић, појам „средње Европе” Богуслава Зјелињског). У већини случајева преовлађују наслови дескриптивног карактера уобичајени за аналитичко-синтетичке студије и истраживања. Тежиште чланка, међутим, нуди даље смернице за будућу потенцијалну лексикографску обраду и у том смислу би се већина студија могла прилагодити стандардима речничке публикације.

Уочавамо да се аутори студија баве терминима и појмовима⁷ у чијој су позадини савремене књижевне теорије или које долазе из различитих области хуманистике, а у првом реду, из културалних теорија (окултурализовани страх, средња Европа, историографија уметности, логика суплемента). Ове тенденције сведоче, не само о интеркултуралном и интердисциплинарном профилу часописа, већ у првом реду о отворености дисциплина савремене науке о књижевности, о њеним порозним границама, али, неретко, и о терминолошким недоумицама.

Пажње су посебно вредни они радови који су посвећени елаборацији нових појмова, тачније, оних који нису заступљени у нашим актуелним речницима: (аутофикција С. Добровског, хетеротопија М. Фукоа, троплејско читање Б. Мекхелла), а постали су већ саставни део савремених књижевнотеоријских анализа. Нове књижевне праксе траже унеколико нови тип дискурса који би их тумачио или именовао, а тешкоће које прате увођење и примену термина у методолошком равни такође су с правом саставни део ових студија. Тако је уз иновативност и хеуристички ентузијазам аутора видљива и скепса или полемички приступ (пример привидних таутологија и погрешне праксе у односу на појмове *поетика* и *поетологија*). Терминолошке недоумице добро илуструје следећи навод који се тиче појма *аутофикције*:

„У протеклих неколико деценија аутофикција је била један од најчешће помињаних и најслабије истражених књижевних неологизама. Иако нема сумње да је

⁷ О разликама између термина и појма и аспектима терминолошких недоумица в. EROR 2002: 9-37, 2008: 11. Додајмо и да самом називу описане рубрике приступамо као синониму за терминолошку публикацију (лексикон, речник, енциклопедија), без хипостазирања дистинкције између речи „појам” и „термин”.

потреба за његовим постојањем све већа, питање је колико је овај појам заиста употребљив, тим пре што су несугласице међу ауторима и проучаваоцима савремених аутофикција велике. Настојаћемо да кроз историјски осврт на различита схватања аутофикције укажемо на неке теоријске проблеме који расправу о овом жанру претварају у зачарани круг”(DUŠANIĆ 2012: 797).

Када је реч о добро познатим и усвојеним терминима, у студијама се наилази на њихово редефинисање и допуне који су условљени, како новим уметничким праксама, тако и методолошким гранањем; такав је случај са приступом утопији, жанровској књижевности, научној фантастици, хумору. У рубрици су заступљене и теме које континуирано привлаче пажњу и представљају истраживачки изазов, као што су стилистичке категорије (иронија, сарказам), бахтинологија, дијалогизам и карневализација, или дисциплинарна питања науке о књижевности (историја књижевности, књижевна критика, поетика и поетологија). Наратолошки заокрет до којег је 80-их година дошло у хуманистичким наукама, а чији је утицај видљив у актуелном гранању и широкој применљивости посткласичне наратологије у књижевним и културолошким студијама, јавља се као истраживачка тема неколико радова (о наративном сентименту, наратолошкој критици, савременој наратологији).⁸

Типолошки, с обзиром на истраживачки фокус, прилози се могу груписати унутар следећих подкатеорија: 1) методолошка проблематика (јунговски приступ књижевности, интерпретативни фокус /у тумачењу лирске песме); 2) терминолошка питања (појам смеха, појам циклуса, појам утопије, појам хетеротопије); 3) метакритика; 4) периодизација књижевности (авангарда, високи модернизам/експресионизам, социјалистички реализам, постмодернизам); 5) генологија (научна фантастика, савремени роман, фотопоезија, аутофикција). Највећа вредност радова објављених у рубрици „Појмовник” јесте у осветљавању оних књижевнотеоријских феномена који нису до сада имали адекватну елаборацију или су отворени за нове критичке увиде или исцрпније обраде у будућности. У том погледу, имајући на уму високе стандарде часописа *Књижевна историја* као научне публикације, и неопходност критичког промишљања „смисла и домета терминолошких иновација”(EROR 2008: 14), може се приметити да „Појмовник” представља солидан ресурс („прилога за дефиницију термина”, како каже један од аутора), будућих потенцијалних лексиконских публикација у области савремене науке о књижевности.

Прилог: Библиографија радова у рубрици ПОЈМОВНИК у часопису *Књижевна историја* за период 2000–2021.

Игор Перишић, „Прилог за дефиницију термина аутопоетика”, *Књижевна историја* бр.127/2005, с. 615–626.

Станиша Тутњевић, „О појмовима поетика и поетологија”, *Књижевна историја* бр. 128/129/2006, с. 383–402.

Игор Перишић, „Од постмодернизма ка новој утопији”, *Књижевна историја* бр. 128-129 /2006 с. 403–425.

Александар Бошковић, „Хумор”, *Књижевна историја* бр. 130/2006 с. 625–672.

Предраг Петровић, „Авангарда или тријумф коперниканске естетике”,

8 О наратологији као примеру манифестације убрзаног развијања савременог метајезика књижевних студија, в. EROR 2002: 14.

- Књижевна историја, бр. 130/2006 с.673-705.
- Немања Митровић, „Логика суплемента“, *Књижевна историја* бр. 134-135/ 2008. с. 257-272.
- Милан Радуловић, „Онтологија модерног романа“, *Књижевна историја* бр. 136/2008. с. 641– 654.
- Светлана Шеатовић-Димитријевић, „Циклуси – историја појма и новија сазнања“, *Књижевна историја* бр. 136 / 2008. с. 655–692.
- Игор Перишић, „Покушај разграничења појма смех од сродних појмова“, *Књижевна историја* бр. 137-138 / 2009. с. 445–462.
- Милан Радуловић, „Онтологија књижевног дела у високом модернизму (експресионизму)“, *Књижевна историја* бр. 139/2009. с.733–744.
- Снежана Милосављевић-Милић, „Информативни коментар као вид објективизације стварности у српском реалистичком роману“, *Књижевна историја* бр. 139/2009.с. 745–752.
- Драгана Ђрбић, „Алегорија“, *Књижевна историја* бр. 140-141/ 2010. с. 319–329.
- Станиша Тутњевић, „О поетици социјалистичког реализма“, *Књижевна историја* бр. 142/ 2010. с. 635–653.
- Тихомир Петровић, „Историја књижевности за децу и младе“, *Књижевна историја* бр. 142/ 2010. с. 655–661.
- Милица Мустур, „Амбивалентност теорије дијалогизма“, *Књижевна историја* бр. 143-144/2011. с. 339–352.
- Јасмина Теодоровић, „Постмодернистичке хетеротопије“, *Књижевна историја* бр. 143-144/2011. с. 353–365.
- Станислава Бараћ, „Критичка анализа дискурса“, *Књижевна историја* бр. 143-144/ 2011. с. 367–379.
- Богуслав Зјелински, „Појам Средње Европе у књижевности и култури – Средња Европа, Југославија, Србија“, *Књижевна историја* бр. 145/ 2011. с. 775–794.
- Игор Перишић, „Нацрт за епистемолошко схватање појма утопије“, *Књижевна историја* бр. 147/ 2012. с. 489–506.
- Дуња Душанић, „Шта је аутофикција?“, *Књижевна историја* бр. 148/ 2012. с. 797–810.
- Тихомир Д. Брајовић, „Проблем интерпретативног фокуса и тумачење лирске песме“, *Књижевна историја* бр. 149/ 2013. с. 243–259.
- Адријана Марчетић, „Наратолошка критика“, *Књижевна историја* бр. 149/ 2013. с. 261–274.
- Софија Кошничар, „Култура и страх: самоописивање семиосферног језгра и окултурализован страх“, *Књижевна историја* бр. 150/ 2013. с. 527–560.
- Dejan D. Milutinović, „Popularna/zabavna/trivijalna/žanrovska/masovna ili samo književnost“, *Књижевна историја* бр. 151/ 2013. с. 815–831.
- Марјана Ђукић, „Књижевнокритичарски посао историје књижевности“, *Књижевна историја* бр.155 / 2015. с. 231–249.
- Александра Угреновић, „У одсуству мајстора: домети и достигнућа бахтинологије (I)“, *Књижевна историја* бр. 155/ 2015. с. 251–270.
- Александра Угреновић, „У одсуству мајстора: домети и достигнућа бахтинологије

- (II)”, *Књижевна историја* бр. 156 / 2015. с. 279–300.
- Оливера Жижовић, „Јунгов(ски) приступ књижевности”, *Књижевна историја* бр. 156 / 2015. с. 301–323.
- Јасмина Радојичић, „Удаљено читање: у корист Франка Моретија”, *Књижевна историја* бр. 157 / 2015. с. 349–364.
- Aleksandar Bošković, „The Avant-Garde Photopoetry”, *Књижевна историја* бр. 158 / 2016. с. 287–310.
- Zoja Bojić, „The literary genre of art historiography in the european antiquity”, *Књижевна историја* бр. 159 / 2016. с. 237–254.
- Соња Петровић (прир), Усмена историја (II): Снежана Калинић „Remember! Souviens-toi! prodigue! Esto memor!”, дискурси позоришта сећања”, *Књижевна историја* бр. 160 / 2016. с. 249–270.
- Наташа Анђелковић, „Поступак карневализације: књижевноисторијске основе и савремени контекст”, *Књижевна историја* бр. 161 / 2017. с. 253–274.
- Недељка Бјелановић, „Наративни сентимент – (поновно) појмовно одијевање прозне емотивности”, *Књижевна историја* бр. 164 / 2018. с. 177–204.
- Ален Албин Ширца, „Изрицање ништења: средњовековна мистична поезија Запада“, *Књижевна историја* бр. 165 / 2018. с. 149–170.
- Душан Живковић, „Општи однос ироније и сарказма”, *Књижевна историја* бр. 167 / 2019. с. 197–211.
- Станислава Бараћ, „Ангажована женска књижевност [проза]”, *Књижевна историја* бр. 168 / 2019. с. 221–242.
- Драгана Вукићевић, „Немогући, троплејски читалац и његови рођаци”, *Књижевна историја* бр. 171 / 2020. с. 219–237.
- Предраг Крстић, „Клацкалица једног жанра: између науке и фикције”, *Књижевна историја*, 172 / 2020. с. 167–187.
- Дуња Душанић, „Шта је данашња наратологија?”, *Књижевна историја*, бр. 173 / 2021, с. 213–230.
- Миломир Гавриловић, „Мит у теоријским радовима Нортропа Фраја”, *Књижевна историја*, бр. 175 / 2021, с. 293–313.

Цитирана литература

- DUŠANIĆ 2012: Душанић, Дуња: „Шта је аутофикција?” (Gasparini, Philippe. *Autofiction*. Paris : Seuil, 2008.) *Књижевна историја*, (2012), 797–810.
- EROR 2002: EROR, GVOZDEN. *Genetički vidovi (inter)literarnosti*. Beograd: Narodna knjiga, 2002.
- EROR 2008: EROR, GVOZDEN. „Од појма до термина – и натраг. Компаратистичка терминологија на прекретници”. *Филолошки преглед*, XXXV, 2008, 1-2, 9-37.
- ŽIVKOVIĆ 1985: Живковић, Драгиша (ур). *Речник књижевних термина*. Београд: Нолит, 1985.
- JOVIĆ 2002: Јовић, Бојан. „Теоријска ниска: зборници пројекта *Теорија књижевности* београдског Института за књижевност и уметност”. *Књижевна историја*, (2002), 116/117, 149–171.

RUBRIC "TERMINOLOGICAL GUIDE" IN THE JOURNAL OF LITERARY HISTORY

Summary

Literary History - The Journal for the Science of Literature was launched in 1968, and since 1991 its publisher is the Institute for Literature and Art. The magazine has an international editorship and is published three times a year. It is on the list of international journals ERIH PLUS and is indexed in the Digital Repository of the National Library of Serbia, MLA and CEEOL database, and the papers are archived in the repository of scientific journals in open access DOAJ.2. It is included in the A category (ANVUR) and the I category of the Reference List of Slavic magazines. Literary history is oriented towards literary-theoretical and literary-historical research, interdisciplinary works of comparative, intercultural and multimedia approach. The rubric "TERMINOLOGICAL GUIDE" (since 2005) inherits a long tradition of literary theoretical research at the Institute for Literature and Art and is a continuation of the Dictionary of Literary Terms (ed. D. Živković, 1985). The works published in this section are primarily oriented towards literary terminology and, in a broader sense, towards literary theoretical and metascientific issues. To date, 45 concepts and terms have been processed. Contributions can be grouped within the following subcategories: 1) methodological issues; 2) terminological issues; 3) metacriticism; 4) periodization of literature; 5) geneological area. The greatest value of the works published in the "TERMINOLOGICAL GUIDE" column is in the illumination of those literary-theoretical phenomena that have not yet had adequate elaboration or are open to new critical insights. Although the titles of the articles within the rubric are usually not of the nominalist-lexicographic type, the research topics offer further guidelines for potential lexicographic processing, and in this sense, most studies could be adapted to the standards of future dictionary publications.

Keywords: *Književna istorija Literary History*, rubric "terminological guide", literary terminology

⁹ Захваљујемо се проф. др Душану Иванићу и Лариси Костић на информацијама које су нам биле од значаја приликом писања рада.

Татјана Г. Трајковић*

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

Департман за србистику

ТРИ ДЕЦЕНИЈЕ ГОДИШЊАКА ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК²

У раду се даје преглед издања *Годишњака за српски језик*, научног гласила Департмана за србистику Филозофског факултета у Нишу. Обухваћено је двадесет бројева који су излазили у периоду од 1990. до 2022. године. Рад је конципиран на следећи начин: 1. историјски осврт на настајање и трајање *Годишњака*, 2. помињање важнијих аутора и институција, 3. преглед радова према филолошким областима. Овим радом подсећа се на 35 година постојања Департмана за србистику на Филозофском факултету Универзитета у Нишу, чији је рад пратило објављивање овог часописа.

Кључне речи: Годишњак за српски језик, Департман за србистику Ниш, српски језик и књижевност, филологија.

1.1. Постојање *Годишњака за српски језик* везано је за постојање данашњег Департмана за србистику, а првобитно *Наставно-научне групе за српскохрватски језик и југословенске књижевности*, а врло брзо након тога и *Студијске групе за српски језик и књижевност*, која је 2020. године, након спајања два департмана – *Департмана за српски језик* и *Департмана за српску и компаративну књижевност*, прерастао у јединствени србистички департман Филозофског факултета Универзитета у Нишу. Овај научни часопис настао је и развијао се паралелно са студијама српског језика и књижевности на Филозофском факултету. За Департман је 2022. година била година јубилеја будући да се обележило 35 година постојања и рада, што је за *Годишњак* значило време дуже од три деценије.

1.2. *Zbornik radova filozofskog fakulteta u Nišu (Srpskohrvatski jezik i jugoslovenske književnosti, Sveska 1)* био је назив првог броја *Годишњака*, а објављен је 1990. године. Настао је на почетку деведесетих година прошлог века, турбулентне деценије наше новије историје, године које су са собом донеле велике немиле догађаје за цео регион, а нарочито за српски народ. Такав почетак сигурно није био лак, али се од тог броја па до сада није посустајало, а одолевало се разним друштвено-политичким изазовима. Између осталог, и сам први број био је обележен таквим утицајем, те је и та прва свеска штампана латиницом, а сви наредни бројеви ћирилицом. Прва редакција *Зборника* била је у саставу наших врхунских стручњака науке о језику и науке о књижевности: проф. др Недељко Богдановић, проф. др Слободан Реметић и проф. др Радослав Раденковић.

* tatjana.trajkovic@filfak.ni.ac.rs

2 Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451-03-47/2023-01/ 200165).

Други и трећи број такође *Зборника радова Филозофског факултета у Нишу* приредила је новоименована студијска група *Српски језик и књижевност* и објављени су за 1991. и 1992. годину.

Од почетка па до сада уредници *Годишњака* били су: проф. др Радослав Раденковић, проф. др Станиша Величковић, проф. др Мирољуб Стојановић, проф. др Јордана Марковић, проф. др Надежда Јовић, проф. др Софија Милорадовић, проф. др Ирена Цветковић Теофиловић, а од недавно проф. др Татјана Трајковић.

Зборник радова Филозофског факултета у Нишу мења свој назив 2003. године и тада постаје *Годишњак за српски језик и књижевност*. Од 2012. године његов званични назив је *Годишњак за српски језик*, али је његово интерно име по којем се препознаје у научној комуникацији: *Годишњак* или *нишки Годишњак*. У њему су се објављивали и данас се објављују научни радови из језика, књижевности, методике наставе и сродних области, које се не односе само на српски језик и књижевност, већ и на друге филологије. Тако су у *Годишњаку* објављивани радови не само о српском стандардном језику, о дијалектологији или српској књижевности. Бројни су компаративистички радови из лингвистике и књижевности, те има радова који се тичу руског, бугарског, македонског, грчког, шпанског, немачког и других језика и књижевности.

1.3. Врхунски филолози академици и универзитетски професори, а касније и њихови ученици, допринели су томе да *Годишњак* израсте у филолошко гласило које се препознаје у стручним круговима. Значајна имена која су својим радовима обележила издања *Годишњака* су: Павле Ивић, Милка Ивић, Асим Пецо, Александар Лома, Мирослав Пантић, Јелка Ређеп, Недељко Богдановић, Слободан Реметић, Мирољуб Стојановић, Јордана Марковић, Радоје Симић, Драгољуб Петровић, Милош Ковачевић, Срето Танасић, Софија Милорадовић, Љубисав Ћирић, Жарко Бошњаковић, Радивоје Младеновић, Гордана Драгин, Снежана Гудурић, Љубиша Митровић и др.

Поред домаћих, у *Годишњаку* су своје радове објављивали и инострани реномирани филолози као што су: Зузана Тополињска, Андреј Собољев, Пол-Луј Тома, Павол Жиго и др.

Аутори радова су и некадашњи и данашњи наставници Департмана за србистику, али и других департмана Филозофског факултета у Нишу: Недељко Богдановић, Мирољуб Стојановић, Слободан Реметић, Јордана Марковић, Радослав Раденковић, Љубисав Ћирић, Слободан Марјановић, Радосав Ђуровић, Борислав Првуловић, Миљко Јовановић, Миливоје Јовановић, Бранко Летић, Славољуб Обрадовић, Симеон Маринковић, Стојан Ђорђић, Станиша Величковић, Ирена Арсић, Горан Максимовић, Надежда Јовић, Снежана Милосављевић Милић, Мирјана Соколовић, Марија Славковић, Јован Пејчић, Мирјана Илић, Марина Јањић, Ирена Цветковић Теофиловић, Снежана Божић, Бобан Арсенијевић, Јелена Јовановић, Александар Костадиновић, Маја Вукић, Данијела Костадиновић, Дејан Милутиновић, Данијела Поповић Николић, Александра Лончар Раичевић, Бранимир Станковић, Драгана Вељковић, Татјана Трајковић, Кристина Митић, Јелена Стошић, Мирјана Бојанић Ћирковић, Александра Јанић, Ивана Митић, Александар Новаковић,

Нина Судимац (српски језик и књижевност); Драгољуб Величковић (руски језик и књижевност), Савка Благојевић, Биљана Мишић-Илић, Јасмина Ђорђевић, Милица Радуловић, Владан Павловић (енглески језик и књижевност), Веселин Петровић, Љубиша Митровић (социологија).

Кроз објављиване радове у *Годишњаку* могуће је увидети изузетну сарадњу Департмана за србистику са великим бројем филолога са различитих факултета и института из земље и иностранства: Милош Ковачевић, Радивоје Младеновић, Видан Николић, Милка Ивић (Крагујевац), Жарко Бошњаковић, Љиљана Недељков, Гордана Драгин, Снежана Гудурић, Данка Урошевић (Нови Сад), Милета Букумирић, Милослав Вукићевић, Голуб Јашовић, Станислав Станковић, Милица Дејановић, Душан Стефановић (Приштина/Косовска Митровица), Александар Лома, Радоје Симић, Драго Ђупић, Првослав Радић, Јелена Јовановић, Бошко Сувајџић, (Београд), Стана Смиљковић, Драгана Томић (Врање), Милан Драгичевић, Милош Окука, Драгомир Козомара, Дијана Црњак (Република Српска), Максим Каранфиловски, Марјан Марковић, Јасмина Мојсијева-Гушева, Науме Радически, Васил Тоциновски, Ђоко Здравески (Северна Македонија), Валентина Бонджолова, Надежда Делева, Наталија Њаголова (Бугарска), Михај Радан (Румунија), Панајотис Георгиос Асимопулос (Грчка), Андреј Собољев, Светлана Васиљевна Стеванович (Русија), Павол Жиго, Адриана Ференчикова (Словачка). Значајно место заузимају прилози аутора са Института за српски језик САНУ: Слободан Реметић, Срето Танасић, Софија Милорадовић, Радмила Жугић, Рада Стијовић, Јованка Радић, Јасна Влајић-Поповић, Марта Бјелетић, Марина Јуришић, Тања Милосављевић, Ана Савић-Грујић, Драгана Радовановић, Мирјана Петровић, Биљана Савић, Бранкица Марковић, Зоран Симић, Владан Јовановић, Веселин Петровић, Снежана Петровић, Марија Вучковић, Сандра Савић, Никола Санковић и др.

У новије време у *Годишњаку* своје радове објављују и младе генерација филолога које се усавршавају у посебним филолошким областима на докторским студијама и ангажовањима на различитим пројектима.

1.4. Бројеви *Годишњака* објављивали су се сваке године, ретко као двоброј, а данас прилично устаљено. Посебна одлика овог часописа јесу специјални бројеви посвећени професорима департмана који су одлазили у пензију или који су нас изненада напустили и преминули. Тако имамо *Годишњаке* који су посвећени професорима: Миљку Јовановићу (2003), Станиши Величковићу (2003), Недељку Богдановићу (2006), Радославу Ђуровићу (2009), Мирољубу Стојановићу (2010), Слободану Марјановићу (2011), Слободану Реметићу (2013), Љубисаву Ћирићу (2016), Маји Вукић (2020). Последњи посвећени број везује се за име и рад Маје Вукић и за многе представља најемотивнији број од свих досадашњих. Поред вредних радова које садрже овакви бројеви (што се заснива пре свега на позиву разним филолозима да професору или пријатељу у част приложи свој чланак, што је свакако од велике користи за часопис), посебан значај ових посвећених бројеви налази се у библиографијама професора којем је број посвећен. Те биографије и библиографије, као и сам број часописа, јесу одавање части појединцу, али за читаоце представљају велику помоћ. Дакле, имамо прилику да све радове једног доктора филологије пронађемо

на једном месту, што истраживачима свакако иде у прилог и олакшава даље научно претраживање.

1.5. До 2022. године *Годишњак* бележи преко 440 библиографских јединица које су биле посвећене језичким, књижевним и другим филолошким темама. У наставку ће бити дат преглед радова објављених у *Годишњаку* до 2022. године. Како се у овом научном гласилу објављују оригинални и прегледни радови, грађа и прикази из различитих филолошких области, разврставање чланака извршено је према језичким, књижевним као и темама из методике наставе језика и књижевности. На овај начин може се увидети сва филолошка разноврсност којој је *Годишњак* посвећен.

2. Радови из области језика могли би се разврстати у неколико група: радови из области стандардног српског језика, о језику писаца, из историје језика, из области дијалектологије, из области ономастике, етимологије и контрастивна језичка истраживања.

2.1. Радови у којима се обрађују теме које се односе на савремени **стандардни српски језик** обухватају проблематику из сфера ортографије, прозодије, фонетике и фонологије, морфологије, синтаксе, семантике, лексикологије:

Знак (Радоје Симић),

Поглед на правопис српског језика Матице српске из 2010. (Маја Вукић),

О белини као „техничком знаку” и неким интерпункцијским знаковима за означавање скраћења цитата (Маја Д. Вукић),

Из наше акценатске проблематике (Норма и језичка стварност) (Асим Пецо),

Акустичке особине говорног сигнала у условима емоционалног стреса (Мирјана Соколовић),

Прозодијска норма и језик медија (Александра Лончар, Маја Вукић),

О акценту императивних сложеница (Радоје Симић),

Артикулационо-акустичка природа назалних сонаната у српском језику (Снежана Гудурић, Драгољуб Петровић),

Акустичка анализа континуаната дугог јата (Александра Лончар Раичевић),

Трајање вокала као обележје контраста по звучности у српском језику (Мирјана Соколовић),

Рефлекси јата иза сонанта р у савременој говорној пракси (Александра Р. Лончар Раичевић),

О проблему слога у српском језику (Драгољуб Петровић, Снежана Гудурић),

Множина апстрактних именица IV врсте (Ана Савић Грујић),

Писмо о механизму именичке моције у српском језику (Јованка Ј. Радић),

Атрибут уз именице мушког рода III врсте у делима наших писаца (Ивана Митић),

Неутрум или средњи род – термин, значење и функције у језичком систему (Јованка Радић),

Имена особина (poti-na essendi) (Бранко Стојановић),

Одређеност, партитивна специфичност, ад хок класе и придевски вид у српском језику (Бранимир Станковић),

Хијерархија маркираности придевских категорија у српском језику (Бранимир В. Станковић),

Сложени придеви у Маретићевом преводу Хомеровог свеа Илијада (Ђорђе В. Шуњеварић),

Придеви нишлијски и нишки (Ирена Цветковић),

Прилог проучавању природе поређења (Јелена Јовановић),

- Лексичка значења изведеница од придева плав/модар (Мирјана К. Илић),
О декомпоновању показних заменица (Милош Ковачевић),
Употреба презента у темпоралним реченицама са везником кад (Слободан Марјановић),
Нека запажања о презенту (са становишта система и дистрибуције његових облика) (Јелена Јовановић),
Један камелеонски глаголски облик (перфективни презент) (Пол-Луј Тома),
О неким глаголским образовањима (Јордана Марковић),
О (им)перфективности и (а)теличности у српском и шпанском језику (Драгана Т. Вељковић),
О прегеоцима и прегеолашту: семантичка анализа глагола прегнути и његових деривата (Марија Д. Вучковић),
Неколике напомене о 'егзистенцијалном глаголу' (Радоје Симић),
Прилог икад(а) у стандардном српском језику и у језику електронских медија (Маја Вукић),
Временска компонента у семантици лексике српског језика (Љиљана Недељков),
О типовима и стилским особинама дисфемизама и еуфемизама (Милош Ковачевић),
О неким термилолошким проблемима у језику медицине (Рада Р. Стијовић, Јелена Д. Лекић),
Критеријуми за идентификацију лексикализованих деминутива у српскоме језику (Александра А. Јанић),
Однос употребе именичких деминутива и њихових лексикализација у српском језику (Александра А. Јанић),
О творби именица префиксом до- (Слободан Марјановић),
Сложена реченица с контрастном зависном клаузом (Милош Ковачевић),
О једном типу реченица с глаголом требати (Срето Танасић),
О једном типу намјерних реченица у српском језику (Срето З. Танасић),
Адноминални и предикативни тип какав питања и који питања у српском језику (Бранимир Б. Станковић),
Колострукциона анализа и могућности њене примене у корпусним проучавањима српског језика (Владан О. Павловић),
What Information Structure of the Serbian Short and Long Form Adjectives Tells Us about the Structure of the DP (Бобан Арсенијевић),
О савременом енциклопедијском стилу (Јелена Јовановић),
Српска кореспонденција новијег времена (Рада Стијовић),
Смех у писаном језику (Јордана С. Марковић),
Метафора путовања у политичком дискурсу (Марија С. Милосављевић),
Језичка средства са елементима имплицитне пропаганде на примеру наслова са портала РТС: вакцинација у време короне (Ивана З. Митић, Јасмина П. Ђорђевић),
Антанакласичка структура дијалошких вицева, анегдота и афоризама (Милош Ковачевић),
Слика и (не)прилика: политички вицеви као огледало српског друштва у 21. веку (Биљана М. Мишић Илић),
Одабрани српски вицеви у прагматичко-семантичком огледалу (Александра А. Јанић, Ивана З. Митић),
Когнитивно-прагматички аспекти загонетки и одгонетки (Милица М. Радуловић),
Корелација професије и хиперкорекције код говорника српског језика (Бранимир В. Станковић),
Програм за анализу говора *Speech Filing System* и његова примена у фонетици (Александра Р. Лончар Раичевић).

2.2. Радови посвећени темама језика писаца:

О имперфекту Симе Матавуља (Милан Драгичевић),
 О типовима говора у „Причањима Вука Дојчевића” Стефана Митрова Љубише (Милош Ковачевић),
 Глаголски облици у временским и погодбеним реченицама у прози Растка Петровића.
 Прологомена за истраживање (Слободан Марјановић),
 Паљетковање по лексички из збирке пјесама „Из лонце зелене” (Асим Пецо),
 Стилско-језичке карактеристике „Родослова” Мирољуба Стојановића (Милош Ковачевић),
 Језик „Ибиш-аге” Стевана Сремца (Јордана С. Марковић).

2.3. Радови из историје језика:

Средњовековне српске повеље и писма као сведочанства о језику и култури (П. Ивић),
 Прасловенска метатонија и њене последице (Радосав Ђуровић),
 Правописне карактеристике српскословенског језика у 12. и 13. веку (Драгана В. Томић),
 О неким синтаксичким одликама повеља краља Стефана Уроша I (Александра М. Антић),
 Употреба партиципа у „Хиландарском медицинском кодексу” (Надежда Јовић),
 Неки називи биљака у „Хиландарском медицинском кодексу” (Надежда Јовић),
 Књижевни језик код Срба у XVIII и у првој половини XIX века – доприноси иностраних
 проучавалаца (Ирена Цветковић Теофиловић),
 О балканизмима у Хиландарском медицинском кодексу № 517 као одлици народног језика
 (Надежда Јовић),
 Писање графиције ју у гласовној вредности е у Хиландарском медицинском кодексу (Надежда
 Јовић),
 Народне црте у „Житију Георгија Кратовца” од попа Пеје (морфолошка анализа) (Данка
 Урошевић),
 О графицији и правопису путописа Андреја Петковића из 1734. године (Надежда Д. Јовић),
 Фонетске одлике путописа Андреја Петковића из 1734. године (Надежда Д. Јовић),
 Значај романа „Прикљученија Телемака”(1814) Стефана Живковића за развитак српског
 књижевног језика (Ирена Р. Цветковић Теофиловић),
 Називи занимања у „Тефтеру Нишавске митрополије” из XIX века (1834–1872) (Јелена М.
 Стошић),
 Место Јована Стерије Поповића у историји српског књижевног језика (Неда В. Павловић),
 О језику „Зборника закона и уредба из 1867. и 1868. године” (Надежда Д. Јовић),
 О лексичким слојевима у језику „Нишког трговинског гласника” (8.10. 1895 – 25. 12. 1895)
 (Надежда Јовић),
 Народне речи и славенизми као синоними (Ирена Цветковић),
 О неким синтаксичким одликама језика београдских и нишких новина с краја XIX века
 (Надежда Д. Јовић).

2.4. Радови из дијалектологије. Ова група чланака показује да су најбројни-
 ји радови из области дијалекатске лексикографије и лексикологије, затим из општих
 дијалектолошких описа појединих говора, ужих описа (прозодијских, фонетских,
 морфолошких, синтаксичких, социолингвистичких), а посебно треба истаћи радо-
 ве из дијалекатске творбе.

Један могући кратки нацрт дијалекатског речника ПТ говорне зоне (Мирјана К. Илић),
 Тематски и(ли) термиолошки дијалекатски речник (Недељко Богдановић),
 Једно поређење српских дијалекатских речника (Ана Савић-Грујић),

- Етапе у изради тематског речника (Јордана С. Марковић),
 Означавање стилске вредности у дијалекатским речницима (Недељко Богдановић),
 Дијалекатска лексика. Један поглед са лексикографске стране (Недељко Богдановић),
 Неки могући типови дијалексема (Мирјана Илић),
 Лексика у Белићевим „Дијалектима источне и јужне Србије” (Недељко Р. Богдановић),
 Лексика домаће радности у Грузи (Милосав Вукићевић),
 Запрежна лексика у Грузи (Милосав Вукићевић),
 Лексика старих заната у источној Србији (Борислав Првуловић),
 Лексика наводњавања у Требињском пољу (Саво Пујић),
 Називи ограда и њихових дијелова у Лијевчу пољу и Жупи (Дијана Црњак),
 Из ткачке терминологије Великог Блашка код Бањалуке (Биљана Савић),
 Ковачка лексика у Заплању (Тања Милосављевић),
 Метеоролошка лексика у говору Заплања (Тања З. Милосављевић),
 Банатска месна трпеза (Драгана И. Радовановић),
 Терминолошко и нетерминолошко у виноградарској лексици југоисточне Србије (Драгана Вељковић),
 Називи за боје и њихови деривати у Речнику пиротског говора Новице Живковића (Мирјана Илић),
 Лексика за означавање особа специфичних физичких особина у говору села Каменице код Ниша (Ана Р. Савић-Грујић, Властимир Ж. Јовановић),
 Падртине (творбени архаизам из Бучума) (Марта Бјелетић),
 О једном источносрбијанско-западнобугарском дијалектизму (срп. дијал. ивора, буг. дијал. ивер и сл.) (Александар Лома),
 Срп. дијал. кавал „каналѝх између оцака са расадом поврћа“ (Снежана Петровић),
 Прилог расветљавању једног тамног дијалектизма: (х)обер ‘креста; брдски гребен’ (Александар Б. Лома),
 Неке лексичке и граматичке појединости у говору Лужнице (Љубисав Ћирић),
 Лексиколошко-лексикографски приступ ‘специфичној’ лексици (Жарко С. Бошњаковић),
 Лексичко-семантичка група глагола емоционалних стања у српском призренском говору (I) (Тања З. Милосављевић),
 Лексичко-семантичке групе глагола емоционалних односа и глагола екстериоризације емоција у српском призренском говору (II) (Тања З. Милосављевић),
 Језичка слика свијета у „Рјечнику говора Срба западне Босне” (Дијана М. Црњак),
 О именицама са секундарним значењем носиоца карактерне особине у „Речнику српских говора Војводине” (Никола М. Санковић),
 Страна лексика у „Црнотравском речнику” Радосава Стојановића: семантичка адаптација (Јована С. Стевановић),
 Телесна лепота у горанској народној песми (Недељко Богдановић),
 Из говора села Аљиновићи у пријепољском крају (Веселин В. Петровић),
 Неке маркантне особине говора Горњег Стрижевца у Лужници (Љубисав Ћирић),
 Говорне особине Вишеградског старог Влаха из перспективе радова професора Радосава Ђуровића (Милка Николић),
 Неке карактеристике говора села Сејаце (Марина Јуришић),
 О говору села Придола код Бајине Баште (Славољуб З. Марковић),
 Кратак преглед говорних одлика Алексиначког Поморавља (Недељко Богдановић),
 О односу пиротског и царибродског говора (Љубисав Ћирић),
 Досадашња проучавања народних говора југоисточне Србије (Недељко Богдановић),
 Призренски говор у метохијско-косовско-сиринићком ареалу (Радивоје М. Младеновић),

- Говор Новог Сада у корелацији са јужнобачким и северносремским залеђем (фонетика) (Гордана С. Драгин),
- Неке заједничке особине банатских и карашевских говора. Њихово порекло и значај (Михај Н. Радан),
- Српски језик у Мађарској – стање и перспектива дијалектолошких истраживања, или „језик који нас је одржао” (Софија Р. Милорадовић, Владан З. Јовановић),
- О прелазним говорима јужне Босне и високе Херцеговине (Радосав Ђуровић),
- Прозодијски системи у српским говорима на југозападу Косова и Метохије (Радивоје Младеновић),
- Прозодијске одлике босанско-херцеговачког говора (Слободан Реметић),
- О акценту села Дренче (код Александровца Жупског) (Радосав Ђуровић),
- Кратки силазни акценат на крајњем отвореном слогу у говору Братоножића (Драго Ђупић),
- Варијантност неких акценатских ликова у говорима Студенице (Гордана Драгин),
- Старо место акцента у прешевском говору (Татјана Г. Трајковић),
- Енклитике као носиоци акцента (Јордана Марковић),
- Фонолошки систем говора шумадијског села Блазнаве (Слободан Реметић),
- Још о фонетским особинама заплањског говора у власотиначком крају (Станислав Р. Станковић, Жарко С. Бошњаковић),
- Вокалски систем говора села Стајковца (Анђела Митић),
- О вокалу а у српским посавским говорима између Врбаса и Украине (Драгомир В. Козомара),
- О рефлексима гласа јат (ѣ) у данашњем говору јањских Срба из југозападне Босне (Милан О. Драгичевић),
- Напомене о консонантском систему говора Батовца (код Пожареваца) (Жарко Бошњаковић),
- Особине консонантског система говора Јаворана (Дијана М. Црњак, Драгомир В. Козомара),
- Африкатизација у призренско-тимочким говорима (Недељко Богдановић),
- Јотоване у говору Горњег Бирча (Слободан Реметић),
- Заменички генитив с предлогом у као формализатор посесивности у романијским говорима Старог Влаха (Зоран М. Симић),
- Падежи за обиљежавање времена у говору источnobосанских Ера (Срето З. Танасић),
- Једна специфична употреба конструкције под + акузатив у српском говору Подновља и околине (Срето Танасић),
- Један случај модалне употребе футура другог у говору Срба добојског краја (Срето Танасић),
- Употреба претериталних времена у говорима северне Метохије (Милета Букумирић),
- Глаголски систем говора Прешева у светлу језичке интерференције (Татјана Г. Трајковић),
- О рекцији предикативних прилога стања жао и мило у косовско-ресавским и призренско-тимочким говорима (Софија Р. Милорадовић),
- О рекцији у изразу огладнити држалицу у говору Вишеградског Старог Влаха (Видан Николић),
- Предлози откуд(е), накуд(е) и докуд(е) у призренско-тимочким говорима (Марина С. Јуришић),
- Осврт на удвајање предлога у једном косовско-ресавском говору (Софија Милорадовић),
- Статус објекатске редупликације у српским народним говорима (Софија Милорадовић),
- Предикативни апел у говору младих (граматичка и лексичко-семантичка анализа) (Жарко Бошњаковић),
- Именичке деминутивне изведенице мушкога рода на суфикс -ѝк -(а)к и његове проширене варијанте у призренско-тимочким говорима (Радмила В. Жугић),
- Моциони суфикси у сврљишким говорима српског језика (Ана Р. Савић-Грујић),
- О једном дијалекатском творбеном моделу (Мирјана К. Илић),

Однос суфикса -(ч)ић и -че (из перспективе призренско-тимочких говора) (Ана Р. Савић-Грујић),
Деминутивни придеви с префиксом су- (Рада Р. Стијовић),
Творба речи за именовање човека на основу негативних говорних обележја (Ана Р. Савић-Грујић),
Синтаксичка конкурентност предлога у говору Лужнице (Љубисав Н. Ђирић),
Постпозитивни члан и демонстративне заменице у урбаном пиротском варијетету (Бранимир В. Станковић),
Могућности синтаксичких истраживања на грађи дијалекатских речника југоисточне Србије (Марина С. Јуришић),
Стопаница (Срето З. Танасић),
Слике говорeња „по поимању простога народа” (Недељко Р. Богдановић),
Недељко Богдановић и Српски дијалектолошки зборник (Љубисав Ђирић),
Теренски записи из села Јажинаца у Сиринићкој жупи (Драгана И. Радовановић, Милица Ј. Дејановић),
Текстови из градског говора Прешева (Татјана Г. Трајковић),
Занимљива казивања старих Новосађана (Бранкица Ђ. Марковић),
„Ружан” говор (Недељко Р. Богдановић),
Књижевни језик и народни говори (Радоје Симић),
Ситуациона употреба стандарда код носилаца дијалекта (Татјана Г. Трајковић),
Језичке белешке (Недељко Р. Богдановић),
Ставови ученика са југа Србије према усвајању стандардног језика (Милица М. Михајловић),
Балканизми у српским говорима Косова и Метохије (Јордана Марковић),
Инвентар, путеви и домести македонизама у српским народним говорима (Јордана Марковић).

2.5. Издвајају се радови који обрађују теме о **жаргонској лексици**:

Жаргон као израз ученичке креативности (Јордана Марковић),
Погрдна употреба жаргонизама у школама мимо наставног процеса као вид вербалног насиља (Тања З. Русимовић).

2.6. Радови из **ономастике**. Овој групи радова припадају чланци у којима се аутори баве питањима топонимије, антропонимије, фитонимије, зоонимије, као и неким граматичким темама у вези са онимима, а има и радова из књижевне ономастике.

Микротопонимија Великог Крчимира (Јордана Марковић),
Из хидронимије Пивске планине (Радојка Цицмил-Реметић, Слободан Реметић),
Апелативи у топонимији прешевског караја (Татјана Трајковић),
Лексика несловенског порекла у микротопонимији околине Куришумлије (Голуб М. Јашовић),
Сусрет цивилизација и народа у топонимији Пивске планине (Радојка Цицмил-Реметић),
Топоними зоонимског порекла на Пивској планини (Радојка Цицмил-Реметић),
Из ономастике Рађевине. Зооними једног рађевског села (Мирјана Петровић),
Зоонимски систем села Миљевићи (код Пријепоља) (Веселин В. Петровић),
Ниш у називима нишке периодике (Јордана С. Марковић),
Лична имена у микротопонимији јабланичког краја (Радмила В. Жутић),
Савремена антропонимија Новог Сада (Бранкица Марковић),
Модификација личних имена страног порекла у српском језику (Биљана Љ. Стаменковић),

Антропоними двеју лесковачких генерација (компаративни приступ) (Данијела Радовановић),
 Лична имена врањских Рома (Милица Стојиљковић),
 Надимци старих Нишлија (Надежда Петровић),
 Властита имена у дијалекатским речницима југоисточне Србије (Мирјана Илић),
 Лична имена у „Стенографским белешкама Народне скупштине” одржане у Нишу 1898. године (Јелена М. Павловић),
 Српска презимена средњовјековних жупа Вишеве и Загорја (Милош Ђ. Окука),
 Промислијања о мотивисаности породичних имена и станишта данашњих Реметића (Саво Т. Пујић),
 Писање фитонима – правописна решења (Надежда Јовић),
 Фонетске и морфолошке особине микропонима и ојконима забележених у Горњој Топлици и Косаници (Голуб Јашовић),
 Над остацима двојине у ономастици источне Босне (Слободан Реметић),
 Хипокоризација и пејоризација у фитонимији Лужнице (Љубисав Ђирић),
 Придевске основе у топонимији Пивске планине (Радојка Б. Цицмил-Реметић),
 Предлози у релационим микропонимима јабланичког краја (граматички и ономастички аспект) (Радмила Жугић),
 Именослов „Родослова” Мирољуба Стојановића као сведочанство времена (Јордана Марковић),
 Проучавање процеса именовања у роману „Семољ земља Мира Вуксановића” (Јелена М. Павловић),
 Земљописна лексика и локалитети у епским народним песмама о Марку Краљевићу (Сандра Г. Савић).

2.7. Радови из области етимологије:

Српско-хрватско сампас „*pastio sine pastoribus*“ у штокавском и општесловенском контексту (Јасна Влајић-Поповић),
 Руковети завичајне лексике (Чрни врх : Бањани) (Марта Ж. Бјелетић),
 Српска етимологија у ишчекивању „Дигиталне дијалекатске лексикографске базе” – пример грецизама у Јабланици (Јасна Б. Влајић-Поповић).

2.8. Етнолингвистичке теме обрађене су у радовима:

„Тејкин дан” у Старој Молдави – обичај од старине (Софија Р. Милорадовић),
 „Да куцнем у дрво...” Етнолингвистички приступ проучавању дексеме дрво (Александар М. Новаковић),
 „Кьда дуне вијар ветар / он че тебе дворе помес...” Етнолингвистички приступ проучавању лексеме ветар (Нина Љ. Судимац),
 Експликација културне димензије лексике у речнику (Љиљана Недељков).

2.9. Радови из **контактне лингвистике** и о **другим језицима** показују да су се аутори бавили контактима српског језика са руским, македонским, бугарским, албанским, затим темама српског у балканском језичком окружењу, односа српског и енглеског, српског и шпанског, о словенским језицима, о турцизмима, германизмима итд.

- Питања структуре, функције и семантике енигмолошких и паремиолошких исказа у српском и руском језику (Драгољуб Величковић),
- Синонимија и антонимија паремиолошких исказа у руском и српском језику (Драгољуб Величковић),
- Социјативна значења и семантичка опозиција референцијалност/нереференцијалност у руском и српском језику (Марија Опачић),
- О македонско-српским језичким паралелама (Јордана Марковић),
- Заједничке и диференцијалне особине допуна глагола перцепције у српском и македонском преводу јеванђеља по Марку и по Јовану (Жарко Бошњаковић),
- Члан у македонском језику и категорија придевског вида у српском језику (Бранимир Станковић),
- За гласот и буквата, за магијата на документот и за уште некои нешта (Ђоко Здравески),
- Где га је Миле (одна сербско-македонско-арумынская синтаксическая параллель) (Андрей Н. Соболев),
- Неке заједничке појаве у српском, албанском и турском језику на Косову и Метохији (Маринко Божовић),
- Српски језик у јужнословеском окружењу (Јордана С. Марковић),
- Note on redundancy in the Balkan grammar* (Андреј Собољев),
- Семантичка мотивација на називите за 'тетратка' во словенските дијалекти (според материјалот од Опитесловенскиот лингвистички атлас) (Марјан Д. Марковић),
- An Incorporation Based Analysis of Slavic Verb Prefixation* (Бобан Арсенијевић),
- Одраз на меѓујазичната конвергенција врз релацијата: граматика <> лексикон (Зузана В. Тополињска),
- Преглед познавања српског језика код ученика Албанаца у Прешеву (Татјана Трајковић),
- Неки новији наноси из српског језика у говору Албанаца (Татјана Трајковић),
- Мање заступљени експоненти текстуалне конекције у научним чланцима енглеских и српских говорника – квалитативна и квантитативна анализа (Савка Н. Благојевић),
- Српски преводни еквиваленти за глаголске придеве трине грчких депонентних глагола у роману Дидо Сотирју „Земља натопљена крвљу” (Панајотис Георгиос Асимопулос),
- Одрична речца а- у грчком и њени српски преводни еквиваленти (Панајотис Георгиос Асимопулос),
- О (им)перфективности и (а)теличности у српском и шпанском језику (Драгана Т. Вељковић),
- Фонестемата като субморфемна единица (Валентина Бонджолова, Надежда Делева, Иван Димитров),
- Пеперуди пеперуди, тњнки сребърни крила (Пеперудите в езика на рекламата) (Валентина Цв. Бонджолова),
- Разговорни, жаргонни и дијалектни елементи в рекламния текст (Валентина Цв. Бонджолова),
- Pokus o kartografovanie substantívnej deklinácie v Slovanskom jazykovom atlase* (Павол Жиго),
- Poznámkyo fungovaní predložky za v slovenských nárečiach vo Vojvodine* (Адриана Ференчикова),
- Роль лингвострановедческого комментария в преподавании русского языка как иностранного (Светлана Васиљевна Стеванович),
- Једно поређење фонда турцизама у нишком крају са стањем у српском говору Призрена (Тања З. Милосављевић),
- Германизми у „Речнику жаргонизама јужне пруге” (Ивана Д. Милошевић),
- О појму наслеђени језик кроз призму билингвизма (Ана М. Крстић),

Улогата на лекторатите по македонски јазик во промовирањето на македонската култура (Максим Каранфиловски).

2.10. Шире лингвистичке теме заступљене су у чланцима:

Де Сосир и Прашки лингвистички кружок: кратак преглед истражувања (Ивана З. Митић, Александра А. Јанић),

„Курс опште лингвистике” и критичари Сосирових идеја (Бранимир В. Станковић, Лидија С. Тасић),

Улога српске елите у стварању лингвополитичкога конструкта „српскохрватски језик” (Првослав Радић),

A Multihierarchical Discourse Representation (Бобан Арсенијевић),

A Dual Model of Inner Aspect and Telicity (Бобан Арсенијевић),

Properties of the Dual Model of Inner Aspect and Telicity (Бобан Арсенијевић).

3. Радови у којима аутори обрађују теме **из области књижевности** могу се разврстати у три битне групе: теме из теорије књижевности, из српске књижевности, из југословенских књижевности, из светске књижевности.

3.1. Радови са темама из области теорије књижевности:

Пишчева личност и наративна структура (Станиша Величковић),

У простору поетике (Снежана Милосављевић-Милић),

Концепт читаоца у књижевнотеоријској дијахронији (Мирјана Д. Бојанић Ћирковић),

О сложенем односу поезије и политике (Дубравка Поповић-Срдановић),

О писцима и структури књижевног дела – Паралеле (Славољуб Обрадовић),

Фантастика – супстанца, поступак, жанр (Станиша Величковић),

Јужнословенске књижевности у наставној пракси: Нацрт истражувања (Стефан Симоновић),

Књижевна дела о Првом светском рату: пример иновирања и дивергенције у еволуцији српске књижевности током 20. века (Стојан Ђорђевић),

Ерос и порнос као пратиоци тривијалног у роману. Перспектива забавне литературе женског писма (Милентије Ђорђевић),

Поетска ревалоризација дијалекатског језика (Славољуб Обрадовић),

Од критике ка упоредном проучавању и историји књижевности. Компаративист и историчар литературе Милољуб М. Стојановић (Јован Пејчић),

Песма и њен смисао. Приступ Милољуба М. Стојановића поетичким питањима разумевања и тумачења поезије (Саша Хаџи Танчић),

Македонистичките студии на Милољуб М. Стојановиќ. Опис и хронологија (Науме Радически).

3.2. Радови са темама из српске књижевности:

Кнез Лазар – ратник, дипломата и мецена (Симеон Маринковић),

О књижевним портретима тројице српских монаха 19. вијека: Митрополит Ђорђе Николајевић, Архимандрит Јоаникије Памучина, Митрополит Михаило Јовановић (Г. Максимовић),

- Вук и Даничић: контактне везе и стваралачке аналогии као конститутивни елементи сарадње (Горан Максимовић),
Ковчежић Вукових идеја (Кристина Р. Митић),
Психоаналитички приступ неким појавама мегаломаније у „Горском вијенцу” Петра II Петровића Његоша (Миљко Јовановић),
Модел приповедања у епистоларно-путописној прози Јелене Димитријевић (С. Милосављевић Милић),
Јелена Димитријевић „Писма из Ниша” – О харемима (Борислав Првуловић),
Оквирни облици у српском роману до реализма (Снежана Милосављевић-Милић),
Анегдотска сатирична прича (у књижевности српског реализма) (Горан Максимовић),
Моћна реч Светозара Милетића (Милентије Ђорђевић),
Уметничка транспозиција простора и времена у приповеткама Светолика Ранковића (Станиша Величковић),
Аналитичка слика уметничке прозе Светолика Ранковића (Горан Максимовић),
Путописни свет Симе Матавуља (Милица М. Алексић),
Дјело, судбина и доба Боре Станковића (Горан Максимовић),
„Певци” Боре Станковића (Миљко Јовановић),
Апелативне форме приповедања у приповеткама Боре Станковића (Снежана Милосављевић Милић),
Милан Ракић – књижевни јунак Григорија Божовића (Јован Пејчић),
Облици идиличког приповиједања у „Рамазанским вечерима” Бранислава Нушића (Горан Максимовић),
Појава књижевности на српском језику на тлу Македоније између два светска рата (Данијела Костадиновић),
Поетичке константе Вујице Решина Туџића (Прилог разумевању српске неоавангардне поезије) (Иван Негришорац),
Неоавангардна парадигма и српско песништво (Иван Негришорац),
Милош Црњански њим самим. Прилог тумачењу идејне сфере дела М. Црњанског (Мирољуб М. Стојановић),
Метаморфоза као стилски поступак у песништву Васка Поне (Александар Костадиновић),
Митско у поезији Васка Поне („Успавана земља”, „Вучја со”) (Александар Костадиновић),
Друштвено ангажовање у драмском делу Миодрага Илића (Мирољуб М. Стојановић),
Добрица Ћосић и поетика српског романа (Мирољуб М. Стојановић),
Рецепција Ћосићевог романа „Корени” у књижевној критици (Снежана Божић),
Иновирање епског надахнућа у роману „На Дрини ћуприја” (Стојан М. Ђорђевић),
Идеолошка позиција приповедача у „Гробници за Бориса Давидовича” Данила Киша (Драгана Т. Вељковић),
Роман стваралачке сумње – Радослав Братић: „Сумња у биографију” (Станиша Величковић),
Говор ћутње (Жарко Команин: „Колијевка”) (Станиша Величковић),
Комедиографски смијех Скендера Куленовића (Горан Максимовић),
Испричано и проширено време у „Родослову” Мирољуба Стојановића (Стана Смиљковић),
Предности и ограничења сказа на примеру „Чизмаша” Драгослава Михаиловића (Јелена Јовановић),
На истој антрополошкој и етничкој равни. Дело Младена Лесковца у критичкој рецепцији Николаја Тимченка (Наталија Лудошки),
Аутобиографски приступ у наставном проучавању „Раних јада” Данила Киша (Даница С. Сладојевић),
Роман „Опсене” Вељка Милићевића: како се склизнуло у тривијално (Јелена В. Јовановић),

Новокомпоноване песме. Мотивско-тематски аспект и изражајна средства на примерима о испраћају у Армију (Борислав Првуловић),
О рату: два женска гласа у српској поезији деведесетих (Дубравка Поповић Срдановић),
Библијски мотиви у народним пословицама из збирке „Думе за сваки д’н” Виолете Јовић (Сара Н. Немат).

3.3. Радови са темама из југословенских књижевности:

Дубровачка књижевност у историјама књижевности XIX века (Марија Славковић),
О „Вијеницу народне славе” дубровачког илирца Антуна Казначића (Ирена Арсић),
Љубовните гестикулации во македонските и српските народни песни (Јасмина Мојсиева-Гушева),
Антички мотиви у поезији Б. Конеског и М. Матевског (Мирољуб М. Стојановић),
Одсјаји Илинденског устанка у поезији Ганета Тодоровског (Мирољуб М. Стојановић),
Принципи компоновања „Сердара” Г. Прличева (Мирољуб Стојановић),
Лирика Аце Шопова (Оливера Вуксановић),
Идеализација и демистификација историје у роману „Пустиня” Ђорђи Абаџиева (Данијела Костадиновић),
Атанас Симеонов и родното село Мокрени (Васил Тоциновски),
Приповедач „Пасквелије” Живка Чинга (Данијела Костадиновић),
Од гордобола до гордохода (сећање на песника Ганета Тодоровског) (Славољуб Обрадовић),
Празнични смех и гротеска у приповеткама Живка Чинга (Данијела Д. Костадиновић),
Траговима песника (Георги Сталев),
Експресионизам у хрватској књижевности (Јован Петковић),
„Преображаји са оне стране границе”: књижевни гласови из расејања (Снежана В. Божић).

3.4. Радови из области светске књижевности:

О неким аспектима песама на турском језику о Сарајеву од XVII до XIX века (Бранко Летић),
Поетика Вилијама Карлоса Вилијамса: у трагању за језиком (Дубравка Поповић-Срдановић),
Један поглед на карамазовитину (Најновије читање романа Ф. М. Достојевског „Браћа Карамазови” (Миљко Јовановић),
Проблем жртве у „Општој песми” Пабла Нруде (Дубравка Поповић-Срдановић),
Умети видети: једно читање песме Чарлса Олсона „Поводом првог гледања очима Хуана де ла Коze” (Дубравка Поповић-Срдановић),
Функције наративног у Борхесовим есејима (Дејан Милутиновић),
Интертекстуалност Борхесових прича (Дејан Милутиновић),
Таленат покреће свет. Г. Г. Маркес: Од аутобиографије до аутопоетике (Радомир В. Ивановић),
Лица Кристијанине прозе (Мирјана Бојанић Ђирковић),
„Неке добре вести”: два лица архтипске димензије Ословог „Максимуса” (Дубравка Поповић Срдановић),
Звукът на механичното пиано или една антиутопия 100 години по-късно. Антон П. Чехов – Никита Михалков (Наталија Њаглова),
Концепција персоне у трећем делу „Максимусових песама”: Максимус као *imago mundi* (Дубравка Поповић Срдановић),
Едгар Алан По и детективски жанр (Дејан Милутиновић),

Социјални аспекти слике света у „Напуљској тетралогiji” Елене Феранте (Александра А. Ђорђевић),
У тамници језика: Лаканов психоаналитички концепт (Дејан Милутиновић).

3.5. Радови из области **народне књижевности и фолклористике:**

Тамни вилает као праформа дијакхронијског памћења (Радослав Раденковић),
Изазови усмене речи (Миљивоје Р. Јовановић),
Исконски закони грчке трагедије и српске народне епике (Милена С. Илишевић),
У напуклом огледалу: имитатор у демонолошким предањима (Данијела М. Поповић Николић),
Историјски и епски лик Марка Краљевића (Радослав Раденковић),
Ђурђева Јерина (Јелка Ређеп),
Прилози проучавању мотива народних приповедака југоисточне Србије (Радослав Раденковић),
Неке одлике језика и стила народних приповедака југоисточне Србије (Радослав Раденковић),
Загонетке из пиротског краја (Данијела Поповић),
Словенскиот бог Велес во балканската средина (Влакнестиот што живее в шума) (Ђоко Здравески),
Српски и бугарски фолклористи. Правци и циљеви истраживања (Бошко Сувајџић),
Карактеристике и рецепција научног рада Тихомира Р. Ђорђевића (Данијела Поповић).

4. Радови из области **методике наставе српског језика и књижевности:**

Проблеми и изазови у реализацији наставе српског као језика окружења и образовања у школама на подручју југоисточне Србије (Марина С. Јањић),
Екстралингвистички фактори у настави српског језика у иностранству (Ана Д. Мијајловић),
Контрастивно проучавање лингвометодичких текстова у граматикама немачког и српског језика као матерњег с аспекта функционалне стилистике (Александра Грубер),
Размишљања (страних) студента на размени о квалитету наставе српског језика и мобилности у Републици Србији (Александар Новаковић),
Дидактичко-методичка обликованост радне свеске за учење српског и енглеског језика као страног – контрастивни приступ (на примеру радних свезака „Реч по реч” и „New Headway Elementary”) (Александар М. Новаковић),
Домаћа лектура у савременој настави (Симеон Маринковић),
Рецепција песме за децу и смисао игре (Славољуб Обрадовић),
Књижевни одломак као школска и као домаћа лектура – разлика у методичком приступу (Снежана Божић),
Циљеви наставног проучавања књижевног дела Добрице Ђосића (Снежана Божић),
„Кад су цветале тикве” – драма и позоришне адаптације у историји рецепције (Христина Љ. Аксентијевић).

5. Прикази објављени у Годишњаку за српски језик груписани су у три одељка: прикази монографија, часописа и зборника радова.

5.1. Прикази монографија:

Вредан прилог дијалекатској лексикографији (Новица Живковић, Речник пиротског говора)

- (Јордана Марковић),
 Слободан Реметић: *Српски призренски говор I (Гласови и облици)*, СДЗб XLII, Београд, 1996.
 (Јордана Марковић),
 Вилотије Вукадиновић: *Говор Црне Траве и Власине*, СДЗб XLII, Београд, 1996, 1–317. (Јордана Марковић),
 Срето Танасић, „Презент у савременом српском језику”, *Институт за српски језик САНУ, Библиотека Јужнословенског филолога, нова серија књ. 12*, Београд, 1996, 192 стр. (Мирјана Соколовић),
 Радосав Ђуровић, „Шест огледа о српским акценцима”, *Учитељски факултет Ужице и Културно-просветна заједница Ужице, Ужице*, 1996, 151 стр. (Мирјана Соколовић),
 Јордана Марковић: *Јужноморавска повртарска лексика*. Филозофски факултет, Ниш, 1997, 132 стр. (Драгана Вељковић),
Постанак и развој усмене епске поезије. Светозар Кољевић: „Постање епа”. Српска академија наука и уметности, *Огранак у Новом Саду, Нови Сад*, 1998, превела са енглеског Јадранка Милановић. (Данијела Поповић),
 Пол-Луј Тома: *Говори Ниша и околних села*. Српски дијалектолошки зборник, XLV, 473 стр. (Јордана Марковић),
 Слободан Марјановић: *Глаголски облици у временским и погодбеним реченицама*. Филозофски факултет, Ниш, 1999, 250 стр. (Радослав Ђуровић),
 Недељко Богдановић, Јордана Марковић: *Практикум из дијалектологије*. Филозофски факултет, Ниш, 2000, 226 стр. (Ирена Цветковић),
 Лоза гроздовита. „Бела лоза: свадбене песме сврљишког краја”, *приредио Недељко Богдановић, Просвета, Ниш*, 2000, 128 стр. (Данијела Поповић),
 Ивана Антонић: *Врменска реченица*. Издавачка књижевна Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад, 2001. 409 стр. (Срето Танасић),
 Недоступност светог забрана (Срба Игњатовић: *Лирски осмоглас, есеји, критике*. Алтера, Београд, 2002, 301 стр.) (Мирољуб М. Стојановић),
 Јордана Марковић, *Говор Петровог Села*, Филозофски факултет, Ниш, 2004, стр. 1–194. (Радосав Ђуровић),
 Милош Ковачевић, *Огледи о синтаксичкој негацији*, Завод за уџбенике и наставна средства, Српско Сарајево, 2004, 287 стр. (Радосав Ђуровић),
 Слободан Марјановић, *Творбени систем*. Први део: *Префиксација*, Универзитет у Нишу, Ниш 2004, стр. 1–243. (Радосав Ђуровић),
 Радосав Ј. Ђуровић: *Летнички говорни тип*. Филозофски факултет у Приштини, Врање, 2009, 199 стр. (Љубисав Ђирић),
Поетичке теме у македонској поезији (Снежана Милосављевић Милић),
 Софија Милорадовић: *Музички жаргон младих и младежњих музикалних сленг*. Компаративни поглед. Београд: Етнографски институт САНУ, 2012, 306 стр. (Драгана Т. Вељковић),
 Јелица Јокановић-Михајлов. *Прозодија и говорна култура*. Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд, 2012. (Александра Лончар Раичевић),
Књижевни разговор – средство (ауто)портретисања. Јован Пејчић. *Поетика књижевног разговора*. Службени гласник, Београд, 2012. (Снежана В. Божић),
 Радивоје Младеновић: *Говор јужнокосовског села Гатње*. Монографије 18, *Институт за српски језик САНУ*, 2013. (Татјана Г. Трајковић),
 Атанасије Петровић – *Учитељ Таса „Пресад мудрости”* (Надежда Д. Јовић),
 Ирена Цветковић Теофиловић. *Језик совершени*. Ниш: Филозофски факултет, 2016, 240 стр. (Јелена М. Стошић),

Књига о говору села Припек у Републици Бугарској (Христина Тончева, Иван Г. Илиев. Говорът на село Припек, Джебелско. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 2016, 181 стр.) (Марија С. Радивојевић),
Надежда Д. Јовић. О језику путописа Поклоњеније гробу Господњу (1734) Андреја Петковића. Центар за црквене студије, Ниш 2017. (Александра М. Антић),
Дејан Средојевић. Фонетско-фонолошки опис акцената у стандардном српском језику – од специфичног ка општем. Нови Сад: Филозофски факултет, 2017. (Александра Р. Лончар Раичевић),
Најзначајније научно дело Маје Вукић (Милош М. Ковачевић),
Бошко Сувајџић, Књига о Вуку (Кристина Р. Митић),
Недељко Богдановић, Антрополошки речник југоисточне Србије, Српски дијалектолошки зборници, LXIII, САНУ, Институт за српски језик (Татјана Трајковић),
Старост и смрт у пограничју. Драгољуб Златковић: Човек и смрт у лексици и фразеологији пиротског говора (говора суседних области) (Биљана Сикимић).

5.2. Прикази часописа и зборника радова:

Зборник радова Филолошког факултета у Приштини, Филолошки факултет у Приштини, Приштина, 1992. (Мирјана Соколовић),
Блиски одзиви далеког зова (Зборник радова „У светлу царских градова“, Ниш, 1995) (Мирољуб М. Стојановић),
Прилози из филолингвистике II – зборник радова. Филозофски факултет, Ниш, 1998. (Мирјана Илић),
Научни скуп о народним говорима (Надежда Петровић),
Портрет уметника у младости (Приказ алманаха студената СГ за српски језик и књижевност Срицање узлета 1 и 2, Филозофски факултет, Ниш, 1993. и 1994). (Марија Славковић),
Књижевност и историја IV. „Историјски роман код Словена“. Зборник радова са научног скупа од 11. до 13. XI 1999, Ниш, Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, Ниш, 2001. (Марија Славковић),
Књижевност и историја V. Историја у романтичарској поеми код Словена. Зборник радова са научног скупа од 11. до 13. X 2001, Ниш, Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, Ниш, 2003. (Марија Славковић),
Историја поетског сонета. Сонет у европском песништву, зборник радова. Задужбина Илије М. Коларца, 2001. (Дејан Милутиновић),
Поетика путописа – широки простор отворених граница као изазов за проучавање. „Књига о путопису“, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2001. (Снежана Божић),
Недељко Богдановић: Етно-културолошке теме – Сврљиг. Прилози, Културна историја Сврљига, Св. 1, Сврљиг, 2002, стр. 5–117. (Надежда Јовић),
Духовна и материјална култура Срба у Румунији (Исходишта 2, Темишвар 2016). (Александра Р. Лончар Раичевић),
Лепота у култури Бугара и Срба (Красотата в културата на българи и сѐрби./ Лепота у култури Бугара и Срба, ур. Ценка Иванова и др., В. Търново: Универзитетско издателство „Св. св. Кирил и Методиј“, 2017) (Милица М. Михајловић),
Милорад Ђорац – педагог и научни радник, Зборник радова у част проф. др Милорада Ђорца, Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици: 2018. године (Душан Р. Стефановић).

6. Посебан научни допринос *Годишњака* налази се и у двама **библиографијама**, које се односе на значајна издања.

Библиографија међународног часописа *Исходишта* издата је у оквиру *Годишњака* за 2021. годину: *Међународни часопис Исходишта / Originations: генеза и библиографија*. (М. Н. Радан, Г. М. Максимовић, А. Р. Лончар Раичевић, М. Д. Бојанић Ђирковић). Часопис *Исходишта* објављује се у суиздаваштву Центра за научна истраживања културе Срба у Румунији при Савезу Срба у Румунији, Филолошког, историјског и теолошког факултета Западног универзитета у Темишвару и Филозофског факултета Универзитета у Нишу, а као резултат учествовања на конференцији *Материјална и духовна култура Срба у мултиетничким срединама и/или периферним областима*, која се одржава сваке године наизменично у Темишвару и у Нишу од 2014. године.

У *Годишњаку* за 2022. г. објављена је библиографија едиције *Монографије* Института за српски језик САНУ: *Едиција „Монографије”, Поводом 75 година института за српски језик сану (1947–2022)* (Ана Савић-Грујић). У библиографији су представљене 32 књиге, које је Институт објавио од 2004. до 2021. године у оквиру поменуте едиције.

7. *Годишњак за српски језик* садржи неколико **осврта** који се односе на научну и издавачку делатност департмана, центара или појединаца.

Поетска и научна мисао студената у оквиру издавачке делатности Филозофског факултета (Данијела Поповић),

Зборници Групе за српски језик и књижевност – почетак и крај (Јордана Марковић),
Издања наставника и сарадника Студијске групе за српски језик и књижевност. (Недељко Богдановић и Горан Максимовић),

Од концепције до традиције. Уз десетогодишњи јубилеј научног скупа „Књижевност и историја” (Марија Славковић),

О гостујућим предавањима наставника Департмана за србистику на факултетима и универзитетима у земљи и иностранству (Ивана З. Митић),

Центар за византијско-словенске студије (Јелена Стошић),

Центар за наратолошке студије – првих пет година рада (Снежана Милосављевић Милић),

Академик Мирослав Пантић – учитељ и сарадник (Недељко Богдановић),

Непресушна радна и научна енергија (у част академика Мирослава Пантића) (Бранко Летић),

Друштвено-културна делатност Мирољуба Стојановића. Допринос Мирољуба Стојановића утемељењу Групе за српски језик и књижевност Филозофског факултета и развијању културне сарадње међу балканским народима (Љубиша Митровић),

Лексикологу у част: о једној лексичкој теми (у част проф. др Недељка Богдановића) (Милка Ивић),

Разговор са Недељком Богдановићем (Мирољуб Стојановић),

Слободан Реметић и српска дијалектологија (Драгољуб М. Петровић).

Поједини текстови представљају пригодне текстове или опроштајне говоре посвећене преминулим професорима:

Др Вилотије Вукадиновић (1937–1997) (Јордана Марковић),

Др Петар Ђукановић (Његови студенти),

In memoriam. Михаило Игњатовић Мика (Недељко Богдановић),

Опроштај од колеге (посвећено проф. др Радосаву Ђуровића) (Недељко Богдановић),
Опроштајно слово (посвећено проф. др Радосаву Ђуровића) (Милош Ковачевић),
Сећање (посвећено доц. др Маји Вукић) (Јордана Марковић),
Маја Вукић – једна рано угашена нада (Недељко Богдановић).

8. У време одржавања Округлог стола посвећеног часописима настајала је и *Библиографија Годишњака за српски језик* (Татјана Трајковић, Надежда Јовић) поводом 35 година постојања Департмана за српски језик и књижевност на Филозофском факултету Универзитета у Нишу. Библиографија је комплетирана и сада је доступна на електронској страници сајта Филозофског факултета у Нишу.

Сви бројеви *Годишњак за српски језик* од 2011. године доступни су у електронској форми на сајту Издавачког центра Филозофског факултета у Нишу, а старији бројеви доступни су једино у библиотекама.

Извори

- Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Nišu, Srpskohrvatski jezik i jugoslovenske književnosti, Sveska 1, Niš: Filozofski fakultet, 1990.
- Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Nišu, Serija: Srpski jezik i književnost, sveska 2–3, Niš: Filozofski fakultet, 1991–1992. [orig.] Зборник радова Филозофског факултета у Нишу, Серија: Српски језик и књижевност, свеска 2–3, Ниш: Филозофски факултет, 1991–1992.
- Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Nišu, Serija: Srpski jezik i književnost, sveska 4–5, Niš: Filozofski fakultet, 1996. [orig.] Зборник радова Филозофског факултета у Нишу, Серија: Српски језик и књижевност, свеска 4–5, Ниш: Филозофски факултет, 1996.
- Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Nišu, Serija: Srpski jezik i književnost, sveska 6, Niš: Filozofski fakultet, 1998. [orig.] Зборник радова Филозофског факултета у Нишу, Серија: Српски језик и књижевност, свеска 6, Ниш: Филозофски факултет, 1998.
- Godišnjak za srpski jezik i književnost, Godina XIV, broj 7, Niš: Filozofski fakultet, 2003. [orig.] Годишњак за српски језик и књижевност, Година XIV, број 7, Ниш: Филозофски факултет, 2003.
- Godišnjak za srpski jezik i književnost, Godina XX, broj 8, Niš: Filozofski fakultet, 2006. [orig.] Годишњак за српски језик и књижевност, Година XX, број 8, Ниш: Филозофски факултет, 2006.
- Godišnjak za srpski jezik i književnost, Godina XXII, broj 9, Niš: Filozofski fakultet, 2009. [orig.] Годишњак за српски језик и књижевност, Година XXII, број 9, Ниш: Филозофски факултет, 2009.
- Godišnjak za srpski jezik i književnost, Godina XXIII, broj 10, Niš: Filozofski fakultet, 2010. [orig.] Годишњак за српски језик и књижевност, Година XXIII, број 10, Ниш: Филозофски факултет, 2010.
- Godišnjak za srpski jezik 2011–2022: <https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/casopisi/godisnjak-za-srpski-jezik> [orig.] Годишњак за српски језик 2011–2022: <https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/casopisi/godisnjak-za-srpski-jezik>
- Tatjana G. Trajković, Nadežda D. Jović: Bibliografija Godišnjaka za srpski jezik (1990–2021). Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, 2022. [orig.] Татјана Г. Трајковић, Надежда Д. Јовић: *Библиографија Годишњака за српски језик (1990–2021)*. Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 2022.
- <https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/monografije/2022/bibliografija-godisnjaka-za-srpski-jezik-19902021>

Tatjana G. Trajković

THREE DECADES OF THE *GODIŠNJAK ZA SRPSKI JEZIK*

Summary

The paper provides an overview of the issue of the *Godišnjak za srpski jezik / Annual review of the serbian language*, the scientific journal of the Department of Serbian Studies of the Faculty of Philosophy in Niš. Twenty issues published in the period from 1990 to 2022 are covered. The paper is designed as follows: 1. historical review of the creation and duration of the *Godišnjak*, 2. mention of important authors and institutions, 3. review of papers according to philological fields. This work commemorates the 35 years of existence of the Department of Serbian Studies at the Faculty of Philosophy of the University of Niš, whose work was followed by the publication of this journal.

Keywords: Godišnjak za srpski jezik / Annual review of the serbian language, Department of Serbian Studies, Niš, Serbian language and literature, philology

Мирјана Д. Бојанић Ћирковић*

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

Департман за србистику

КЊИЖЕВНА ПОЛЕМИКА У ДНЕВНОМ ЛИСТУ: СЛУЧАЈ РАДА ДРАИНЦА У ПРАВДИ

Предмет рада је анализа специфичних жанровских одлика и (кон)текстуалних околности књижевне полемике на релацији Ујевић – Драинац – Ујевић, вођене у међуратном раздобљу, махом у дневном листу *Правда*. Узимајући у обзир сву комплексност случаја ове полемике (серијалност, вишеструку интенционалност; експлицитну и имплицитну поетику серијске полемике; статус актера и публике; околности дневног листа и београдског песничког боемског круга, као и укупну Драинчеву поетику), долазимо до закључка о вишеструко условљеној функционалности књижевне полемике, којој сразмерно доприносе спецификум актера, тема и стил, али и сама публикација чији је избор, у случају серијске полемике „приправног” Драинца и ништа мање спремног Ујевића, индикован практичним разлозима и жељом за публицитетом.

Кључне речи: књижевна полемика, међуратна књижевност, серијска полемика, памфлет, *Правда*

1. Драинац као активан полемичар у српској авангарди

Сразмерно укупном броју полемика заступљеним у три опсежна тома *Злих вољшебника* (ТЕЋИЋ 1983а, ТЕЋИЋ 1983б, ТЕЋИЋ 1983с), Раде Драинац је један од најзаступљенијих полемичара у дневним листовима и књижевним часописима у периоду 1930–1943.² Од укупног броја Драинчевих полемика у Тешићевом избору, (којих је у Драинчевом стваралачком опусу најмање двоструко више), Драинац је као полемичар доминантан нарочито у периоду 1930–1933. године; тада постаје и „ексклузивац” *Правде*, дневног листа, где је „стекао привилегију да пише онако како је сам навикао и оно што му је највише лежало: на првом месту књижевне чланке и полемике и путописне репортаже” (ЈЕЋИЋ 2013: 282). Повећању броја Драинчевих текстова у овом периоду доприноси његова једина, у правом значењу те речи серијска полемика са Тином Ујевићем, мотивисана не само Ујевићевим ставовима о младим песничким нараштајима у *Сумраку поезије*, који је непосредно утицао на настанак низа текстова „поводом” истоименог чланка, нити „борбом за првенство, сукобом мишљења, оспоравања и полемисања” као „изразите одлике XX века”, „времена у којем се диверсификација и различитост подразумевају, јер ништа више није свето

* mirjana.bojanic.cirkovic@filfak.ni.ac.rs

2 О полемикама Рада Драинца у контексту српске авангарде опширније в. Бојанић Ћирковић 2023 (у штампи).

ни недодирљиво” (VIDAKOVIĆ PETROV 2010: 334). Драинац је био полемичар „у приправности”, саговорник на различите друштвено-политичке и књижевне теме као сарадник и уредник листова и књижевних часописа, али и као „хитац у празно”; међутим, у релацији са Тином Ујевићем Драинац је испрва остваривао адмиративну идентификацију (JAUS 1978) са својим песничким и боемским „оцем”. Ујевић и Драинац су се „дружили и гложили, волели и нападали” (GLUŠČEVIĆ 1999: 240); „млађи (Драинац) је био под утицајем старијег (Тин)”, али „утицај се не мора свести на дословно репродуковање, као што и у оквиру једне исте духовне породице долази до побуне и разилажења не само из лично и приватно мотивисане нетрпељивости или карактерне неусаглашености него и из прикривених, дубљих, одсудних типолошких разлика баш у оквиру припадности једној истој духовној структури (боемији).” (GLUŠČEVIĆ 1999: 240)³

2. Драинчеве књижевне полемике у листу *Правда*

Из огледа Недељка Јешића (1999: 282–283) о Драинчевом ангажовању у *Правди* сазнајемо да је управо Драинчева личност „за коју су знали и многи који нису имали појма о његовој поезији” имала одсудну улогу за његово ангажовање у својству сталног сарадника. О Драинчевом повлашћеном статусу у *Правди* мимо хипотеза да је могао одлазити из редакције и пре завршетка радног времена, сведочи његово потписивање својих прилога пуним именом, а такву „привилегију” у то време имали су само сарадници првог реда, односно „истакнути аутори” (JEŠIĆ 2013: 283). Резимирајући увиде Недељка Јешића, Драинац је био потребан *Правди* – часопису у успону – пре свега као интригантна личност која ће листу Манојла и Дамњана Сокића, обезбеђене финансијске стабилности, донети нове читаоце. И заиста, Драинац је „унео у *Правду* нови тон у праћењу књижевних и уметничких збивања” (JEŠIĆ 2013: 285), који се може означити полемичко-памфлетским, неретко агресивним. С друге стране, стабилност и тачност у излажењу овог листа поговарали су Драинчевом темпераменту приправног и брзог саговорника за директан и индиректан полемички изазов. Уочи и након Драинчевог доласка (уласка) у редакцију, *Правда* се проширује рубрикама „Књиге и писци”, са интенцијом обавештавања о књижевним збивањима и „Из дана у дан”, коју су сачињавали кратки разноврсни прилози. Драинац је увео и рубрику „Наши књижевни портрети”, чији је једини дужи запис (од укупних шест) био посвећен Ујевићевом одласку из Београда.⁴ Како

3 У овој дигресији желимо дати осврт на другачије тумачење Драинчеве и Ујевићеве боемије, на које је указао Зоран Глушчевић у тексту „Драинац и Тин или два типа боемије” (1999: 240–243). Та разлика би се најједноставније могла истаћи кроз семантички опонентне синтагме: Драинац излази из себе у свет, а Ујевић се повлачи из света у себе. Драинчева боемија развијала се као песничка синтеза нових доживљаја света, уједно постајући „песничка и животна формула за освајање и продрање у свет” (GLUŠČEVIĆ 1999: 241). Ујевићева боемија „корени се у једном личном поразу, удесу, слому, који није био обојен ни само политички ни само најприсније лично” (GLUŠČEVIĆ 1999: 240). Став о типски и суштински различитој Драинчевој боемији изнео је и Милан Ђоковић (1994: 258–264) у тексту *Онај стари Београд*: „Рака и није прави боем. Он стално покушава, и успева, да се отме од запуштености. Брине и да му ципеле буду сјајне и да кравата одговара оделу. Потроши целу плату за ноћ и, после, нема чиме газдарици да плати кирију. Је ли то боемија?...”

4 Тин Ујевић 15. новембра 1929. године одлази из Београда у Сплит. Различита су тумачења Ујевићевих разлога за овакву одлуку. Анте Стамаћ (1999: 503) наведене околности повезује са Ујевићевом

закључује Недељко Јешић (2013: 469), *Правда* ће Драинцу омогућити „свуда да наступи и представи се као новинар [...], и да при том осети да му то у очима саговорника увећава значај. Годио му је то, утолико више што му се пружила прилика да преко прилога објављених у *Правди* задовољи и своју насушну потребу за публицитетом, уз то и да се рекламира...”

Иако је у *Правду* ступио захваљујући путописима и репортажама о Скопљу, Драинац је већ у прва четири месеца у овом листу објавио више „личних обрачуна” са књижевницима и друштвеним делатницима. И пре него што је започела серија (књижевних) полемичких текстова на релацији Тин – Драинац, уочавамо да је Драинац први започео омаловажавање Ујевића као песника. Тим поводом упућивани су му прекори од Д. Благојевића, Б. Токина, а касније, током вођења полемике са Ујевићем, од Растка Петровића (1930). Драинцу је не само пребацивана незахвалност према Ујевићу, под чијим се утицајем песнички развијао, већ је и називан *лудим*.

Међу првим Драинчевим текстовима полемичког тона који ће иницирати одређени вид серијске полемике јесте реванш старијем упосленику (новинару) *Правде*, Десимиру Благојевићу, поводом неколико замерки у вези са збирком *Банкет*. Оба текста објављена су у *Правди*. До Драинчевог „одговора” протекло је двадесетак дана. Благојевићев текст „Лирска побуна г. Рада Драинца [Нова књига стихова Рада Драинца *Банкет*]” постао је нуклеус екстензивне полемике у коју су се, поред двојице актера, укључили Ристо Ратковић замерком Драинцу због оцена Благојевићеве збирке *Карневал анђела* и Ј. Радловић текстом о књижевним хвалоспевима у *Правди*. Серију ове полемике „затворио” је Благојевић текстом „За одбрану праве поезије. Одговор г. Ј. Радловићу”.

Драинчева личност је од његовог уласка у редакцију *Правде* постала инспиративнија колегама новинарима и карикатуристима, што овај лист чини специфичним. У *Правди* су од 1. фебруара 1930. године објављивани хумористички вербално-визуелни прилози који исмевају Драинчеву хвалисавост, екстремност, па и одређене навике.⁵ Рубрика *Правде* у којој су били заступљени овакви прилози носила је назив „Последње вести”. Први хумористички текст о Раду Драинцу у *Правди* био је написан поводом представљања Драинчеве незавршене драме *Универсална радионица мртвачких сандука Русин А. Д.* (која ће незавршеном и остати” и претензија аутора за њеним преводима на светске језике и извођењима у позориштима широм Немачке и других европских земаља. Овој вести вратиће се карикатуриста рубрике „Најновије књижевне вести” у мартовском броју *Правде* из 1930. године, приказујући „погреб” драме *Мртвачки сандуци*:

природом: „У Ујевићеву је животу и дјелу уосталом увијек назочна константа: напустити једном исцрпљен садржај, било практичним било интелектуалним чином...” Такође, Стамаћ (1999: 503) доноси сведочанство да је Драинац Ујевића срдечно испратио у Сплит, подстичући читаоца на размисавање да ли је потоња Драинчева реакција на Ујевићев текст *Сумрак поезије* „бијес аутора *Бандита* или песника на апостата од ’балканских апломба’?” Раде Драинац, пак, у својим полемикама не трага за узроком Ујевићеве одлуке, већ пише о њеном одјеку у свом бићу, песничком и приватном.

5 Недељко Јешић (2013: 291) је записао анегдоту да је Драинчева најчешће изговорена реченица у редакцији *Правде* била: „Дај једну ’зету’”. Поводом ове Драинчеве навике и „обичаја” да од сваког зајми новац, у тексту „Вести које невероватно звуче” (*Правда*, 9. фебруар 1930) објављена је кратка пошалица да је „песник Раде Драинац одлучио да од сада пуши само своје цигарете и да никоме више не позајмљује новац.”

Правда, 29. март 1930, стр. 4.

Тема Драинчевог хвалисања поводом незавршене и необјављене драме биће обновљена хумористичким текстом у августовском броју *Правде* 1931. године.

Карикатуристима *Правде* подједнако ће бити инспиративна Драинчева песничка, дела, али и његова полемичка личност; пример такве „инспирације“ налазимо у карикатури Б. Коњевода:

Правда, 25. јануар 1930, стр. 4.

Мети подсмеха и критике редакције *Правде* није „утекла“ ни Драинчева романса са бугарском песникињом Јелисаветом Лизом Багрјаном.⁶

За разлику од нашег прегледног приступа полемикама са Драинцем у *Правди*, углавном вербално-визуелног типа, вођеним од стране колега из редакције *Прав-*

⁶ В. текст у *Правди* из 22. јула 1930. године, стр. 4, као и карикатуру у оквиру „Најважнијих књижевних вести“ (*Правда*, 26. јул 1930, стр. 5) која приказује Драинца као југословенског Казанову.

де, што смо истакли као специфичност овог листа у афирмативном, демократском контексту, Недељко Јешић (2013: 294–295) је ове, углавном анонимне полемике назвао стереотипним и заједљивим. Такав тон није изостајао ни из текстова насталих другим поводима, чији је један од (макар и споредних актера) Раде Драинац.⁷ Јешић, дакле, подвлачи подсмешљиву намеру као топос прилога редакције *Правде* о Драинцу. Други вид односа редакције *Правде* према Драинцу јесте изостанак обавештавања читалаца о његовим новим делима. Поводом Драинчевог *Расветљења* (1934), објављеног средином септембра, више од месец и по дана није објављен текст обавештења и препоруке. То је, претпоставља се (ЈЕШИЋ 2013: 464), учинио сам Драинац у броју *Правде* из 4. новембра 1934. године.

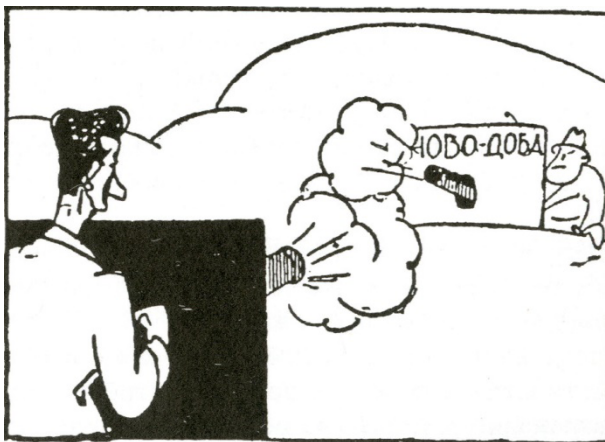
Иако је лист *Правда* у значајној мери допринео Драинчевом стваралачком опусу – у првом реду путописном и кроз новинске репортаже, а затим и полемичким текстовима, Драинац ће након зачетка болести плућа и почетка лечења, што је за последицу имало његово све ређе путовање по предлогу редакције, из упослеништва овог листа иступити 1936. године.

3. Поводом *Сумрака поезије*: случај серијске полемике

Остављајући по страни анегдотска сведочења о Драинчевом „нападном [и неретком, прим. аут.] провоцирању Ујевића” (ЈЕШИЋ 2008: 219) у београдским кафанама, често за истим столом, као и хипотезе о надметању у песничкој и поетској величини и значају, које је иницирао Драинац, пре тумачења поетичких одлика ове серијске полемике доносимо њену хронологију:

1. Тин Ујевић објављује есеј „Сумрак поезије” (*Ново доба*, Сплит XII, 312, 24. XII 1919, стр. 18–20).
2. Раде Драинац у новогодишњем броју *Правде* 1930. године, у чланку „Биланс књижевне 1929. године” иронично констатује да је Ујевић „оплодио наш сумор *Сумраком поезије*”.
3. Само дан касније, Раде Драинац реагује текстом „Кад песник о песмама говори (Поводом чланка Тина Ујевића 'Сумрак поезије')” (*Правда*, XXVI/2, 1. I 1930, стр. 10).
4. Тин Ујевић објављује текст „Поводом 'Сумрака поезије' (I): одговор београдској *Правди*” (*Ново дело*, XIII, 8. I 1930, стр. 4).
5. Раде Драинац пише текст „Поводом 'Сумрака поезије' (одговор сплитском *Новом добу*)” (*Правда*, XXVI/9, 12. I 1930, стр. 3).
6. Тин Ујевић у *Правди* (26. I 1930, стр. 3) објављује чланак „Поводом 'Сумрака поезије' (II).
7. У првом фебруарском броју *Правде* из 1930. године, у рубрици „Најновије књижевне вести” даје се обавештење о наставку књижевне полемике на релацији Драинац – Ујевић, у виду карикатуре:

7 В. текст о дочеку Православне нове године у хотелу „Палас” (*Правда*, 15. јануар 1930).

Аноним: Битке Рада Драинца

Правда, 1. фебруар 1930, стр. 5.

8. Тин Ујевић у *Јадранској пошти* (VI/30, 6. II 1930, стр. 2) објављује „Безутјешни круг: поводом 'Сумрака поезије' (III)”.
9. У листу *Правда* (XXVI/41, 13. II 1930, стр. 5) објављен је Ујевићев текст „Поводом 'Сумрака поезије' (IV)”.
10. Раде Драинац пише чланак „Поводом 'Сумрака поезије' (Последњи одговор Г. Тину Ујевићу)” (*Правда*, XXVI, 14. II 1930, стр. 7).

Одјеци:

11. Раде Драинац објављује есеј „Тин Ујевић без маске” (*Правда*, XXVI/99, 12. IV 1930, стр. 4; бр. 100, 13. IV, стр. 4; бр. 104, 17. IV, стр. 4).
12. Тин Ујевић објављује есеј „Боеми и антибоеми: драинизам као универзална појава културне кризе” (*Југословенска пошта*, II/413, 4. X 1930, стр. 10, бр. 418, 10. X 1930, стр. 7).
13. Раде Драинац објављује текст „Без маске: књижевни мурдарлук Т. Ујевића” (*Правда*, XXVI/38, 7. II 1931, стр. 10).
14. Тин Ујевић објављује текст „Рака Драинац у кавезу” (*Вечерња пошта*, X, бр. 2898, Сарајево, 7. 2. 1931).

Полемика Драинац – Ујевић (потоња Ујевић – Драинац) иницираће низ текстова – есеја и новинских чланака о самој полемици као жанру авангардне књижевности, публицистичком и књижевном жанру, али и као предмету судских спорова. У таквим „поетичким” текстовима о полемици расправљало се о значају полемика, истичући да оне „дају живост књижевној дјелатности и отицању, [...] могу бити и корисне и занимљиве и интересантне” (MILIĆ 1930: 6). Међутим, Владимир Милић (1930: 6) истиче и допринос памфлета међуратном авангардном „књижевном хаосу”. Милош Црњански (1931: 3) ће писати о „праву критике и праву клеветања”, при чему се прво, како запажа, у националној књижевности углавном не поштује јер листови и књижевни часописи афирмишу необјективну, неаргументовану, нестручну и, што је подједнако важно, речником и намером непристојну („неуљудну”) критику. „Што критичар више булазни, што више грди, нарочито што се боље шегачи, још ако тражи длаку у јајету, ми радосније узвикујемо: 'их ала му каза. Алал му

вера алал му прилепи.”, истаћи ће Црњански (1931: 3). Никола Милутиновић (1983а, 1983b) уочава наглашено присуство „провокаatora” – неталентованих књижевника и закулиских критичара у регионалној књижевности, листовима и књижевним часописима, а Р. Младеновић (1983: 129–131) започиње полемику о думетима слободе критике и судским споровима.

Стилски, полемички текстови Рада Драинца и (у мањој мери) Тина Ујевића имају одлике сатире и памфлета. Жанровски, сврставају се у књижевну полемику јер се суштински тичу статуса и функције књижевности (нарочито поезије); према тематско-мотивском критеријуму Гојка Тешића (1983б: 746) у вези са класификацијом полемика у националној и јужнословенским књижевностима, полемике настале на релацији Ујевић – Драинац припадају седмом типу – синтетичким полемикама. Самим тим што је већина полемичких текстова наведене серије (Ујевић – Драинац) сврстана у избор *Зли волишебници 2* (ТЕЏИЋ 1983б), оне су не само вредне полемике о разним питањима књижевне уметности, већ и значајне за остварење и продубљивање „стваралачких контаката и прожимања између југословенских националних литература” (ТЕЏИЋ 1999б: 745). Програмским текстом авангардне полемике која се хвата у коштац с утилитаристичким и прагматичним концепцијама уметности, те која, радикализујући сукобе, доводи до превредновања књижевне традиције кроз естетску функцију као примарну, сматра се текст Мирослава Крлеже „Предговор ’Подравским мотивима’ Крсте Хегедушића” (ТЕЏИЋ 1983б: 745).⁸

Као полемичар, Драинац (1932: 7) се експлицитно залаже за метод дијалектике и интенцију полемике у васпитању (читалачке) публике. Међутим, полемика Драинац – Ујевић двоструко је парадоксална: како запажа Анте Стамаћ (1999: 505), Ујевићеве полемике су, у односу на његов песнички опус, систематичније и континуиране у погледу изношења теза и антитеза, док се у Драинчевим полемикама уочавају опречни ставови,⁹ мотивисани бесом према опоненту Ујевићу.

4. Драма у 3 чина, у „режији” Рада Драинца

Анте Стамаћ (1999: 502–509) ову серијску полемику сагледава у контексту сучељености двеју поетика, кроз три кључна концепта стваралачког процеса: песника, песме и песништва. У овом одељку полемику ћемо сагледати са аспекта Драинца као Ујевићевог опонента у ставовима по наведеним питањима, и шире. Пратићемо генезу и градицију Драинчеве полемике кроз антиклимакс, који је на стилском плану евидентан кроз иронију и сарказам, а на поетичком – кроз повратак поезији и веру у њено превладавање *сумрака*. Такође, Драинчеви полемички текстови поводом Ујевићевог *Сумрака поезије* (раз)откривају унутрашњу драму стваралачког субјекта и некадашњег пријатеља – боема, Рада Драинца, због физичког губитка песничког узора и губитка слике која је о Ујевићу створена у београдском књижевном кругу.

8 Уп. „Ljepota je bila cehovska u srednjem vijeku, sluškinja božja u gotici, harfistkinja i komediograf u Versaillesu, a danas je reklama za industrijalnu robu i propagandistički plakat u političkoklasnom ili reakcionarnom smislu.” (КРЛЕЖА 1972: 257)

9 Уп. Драинац „чини дакле баш оно што спочитава Ујевићу: мијењање идеја. (Рекли бисмо: Драинац их не мијења, него мијеша!)” (СТАМАЋ 1999: 505)

Први „чин” Драинчеве „драме” приказује Ујевићеву поезију у светлу туђе и своје критике. Његово тумачење става књижевне критике према Ујевићевој поезији постаје деконструктивистичко јер наклоност („симпатије”) књижевне јавности према Ујевићевом књижевном делу тумачи као његово испуњење форме/хоризонта очекивања/„школског задатка”: „Ујевић је постао школски писац, а када би хтео могао би да буде и дописни члан Академије Наука.”, закључује Драинац (1983а: 7). Врхунац квалификације (деградације) Ујевића као песника налазимо у Драинчевој констатацији да је он успешно савладао „умеће дремуцања” у погледу друштвеног и стваралачког активитета.

Драинчев (1983а: 7) даљи осврт на Ујевићев текст – нуклеус серијске полемике градира кроз напад на Ујевићев конформизам. У контексту расправе о песнику, кроз призму Драинчеве експлицитне и имплицитне поетике карактерисаног као борца *за* и *против*, *без маске*, Драинац одриче Ујевићу „право” на икакве судове о поезији, на чијем је фону био егоистичан да жртвује стваралаштво „свирепог борби” за нову поезију, која иде у корак с временом. У односу на позицију „чардака ни на небу ни на земљи”, перманентно лимиалну и маргиналну у књижевности и друштву, Ујевић је, како сматра Драинац доследно остајао у „ушушканом средишту”. Из те позиције, борба коју Ујевић у „Сумраку поезије” води са новим песничким изразом младих нараштаја *a priori* је наводна, неутемељена, дефетистичка. Ујевићеву песничку, друштвену и приватну личност, која све више заокупља полемичара Драинца, овај аутор наставља да сагледава у бинарној опозицији према себи, „смелом играчу” и оштром, безобзирном песнику и полемичару.

Последњи чин „драме” чији су актери Драинац и Ујевић, „позорница” књижевност, а средство полемика, градира у памфлет. У тексту „Тин Ујевић без маске” Драинац, методом карактерологије, утемељеност Ујевићевог пасивитета и слабе воље налази у његовом физичком изгледу: описујући „мршаваг, танког човека сензуалних усана, са прстима и рукама извајаним у хармонији”, „Бетовеновог и Гетеовог типа”, а потом пребацујући фокус на аудитивне елементе – Ујевићев „чудан, логичан и луд, узбудљив и хладан као кариски мермер” говор, Драинац (1983d: 25) изражава жаљење што је у Ујевићу превладао први, бетовенски тип, услед чега је остао без сапутника у литерарној борби коју је „очитао” у њиховом првом сусрету, „судбинском”, по Ујевићевом доласку у Београд. Први утисак о Ујевићу као ватреном саговорнику и истинском борцу у литератури и за литературу, Драинац (1983d: 27) је описао следећим речима: „Са доласком Ујевића онај, мање више, неконвенционалан разговор, претворио се одједном у ватрене дискусије, а нови члан беше заузео позу најжустријег нападача.”¹⁰ Иницијалним истицањем Ујевићеве ерудиције, Драинац (1983d: 26) жели да учини трагичнијим потоњи Ујевићев преокрет – „излажење” из света у себе, односно напуштање, по Драинцу, важне друштвене функције уметности.¹¹ Напоследку сазнајемо и ону најдубљу, истинску мотивацију Драинчевог вербалног напада на Ујевића, мимикрираног одговором на став о неминовном *сумраку поезије*: „Тај трулеж коснуо је све нас из тога времена. Београд је први пут запамтио

10 Драинчев утисак у вези је са сусретима и разговорима књижевника у београдској кафани „Москва”. Новајлија у том друштву је Тин Ујевић.

11 „Конкретне чињенице моралне и друштвене неопходности” као функцију књижевности Драинац је експлицирао и у есеју „Књижевнички сукоби” (*Правда*, XXVIII/104, 13, IV 1932, стр. 7).

праве скитнице, јединствене цигане, дремљиве и болешљиве песнике, који су се кла-
тили улицом, мртви од живота, преварени у свему. [...] На лежајима, где ни пси не
би спавали, у крчмама где се шетају пацови, буве и разни инсекти, под градским
бедемима на сухој трави, у бесаници, патњи, гладовању, страху од нерава и живота,
родила се поезија нас многих, која беше израз живота, боја крви и облак разума.”
(DRAINAC 1983d: 28) Ујевић, чији је *живот поезија*, рекао је не животу – поезији,
„увучен у себе као пуж, готово неприступачан.” (DRAINAC 1983d: 29).¹²

Драинчев повратак поезији у есеју „Тин Ујевић без маске” структуру наве-
дене серијске полемике чини прстенастом. Полемичар овде закључује да је „живот
[...] шири и дубљи но што мисле критичари и теоретичари. [...] Поезија се не нала-
зи онде, где зјапи савршена празнина. И она ниче тамо где су њени цветови (у овом
случају, у место да буду у стакленим баштама), заливају крвљу на пучини живота.”
(DRAINAC 1983: 33) Напоследку, Драинац се обраћа Ујевићевим ненадмашним ек-
стазама, чистој музици његове поезије понирања, ламентујући над његовим *изла-*
ском из света и спуштањем на дно себе. Полемика се завршава Драинчевим (1983:
34) поздравом *истинског песника*, поруком: „Бити разумљен од људи можда је довр-
шена песничка мисија на свету” и *вером у поезију*, која ће се писати у „још материја-
листичкије доба, па и када људи „постану аутомати” (DRAINAC 1983a: 10).

5. „Поводом Драинца”: Ујевићеве полемике у *Правди*

Мотивација прве Ујевићеве реакције на Драинчев текст поводом *Сумрака*
поезије била је одговорити „*Правдином* фељтонисти”, у часопису где је публикован
нуклеус полемике (*Ново дело*). Као поднаслов овог полемичког текста, уз задржа-
вање синтагме „поводом *Сумрака поезије*”, додат је „одговор београдској *Правди*”.
Преношење личне полемике на виши ниво – била је само наводна интенција Тина
Ујевића. Аутор полемике се, методолошки идентично свом опоненту, поводом про-
блема песника хвата у коштац са личношћу Рада Драинца, између осталог – и пе-
сничком. Средишњи део првог Ујевићевог (1983a: 76) полемичког одговора тиче се
проматрања једне идеје, оригиналне и одсјечне [...] на темељу посматрања и критике
економских и културних чињеница”, у оквиру које се непосредно осврће на песнике
који су се сами „нашли у сумраку” о којем је писао. Памфлетски тон Ујевићевог пр-
вог одговора Драинцу се у завршном делу текста враћа у оквиру књижевнокритич-
ког тумачења Драинчеве социјалне лирике. Други Ујевићев одговор, уз позивање на
тадашњи Закон о штампи, објављен је у *Правди*. У овом тексту Ујевић полемиче у
вези са Драинчевом методологијом, истичући његово непознавање, незнање и не-
разумевање инструмената тумачења књижевног дела. Драинчева песничка личност
на мети је Ујевићеве (1983b: 78–79) критике због „кичељивости”, „сировости” језика
и „раскољниковске исповести на друмовима”. Напоследку се, можемо рећи – очеки-
вано, Ујевић (1983b: 80) осврће на Драинчеву приватну личност, називајући је „не-
умитном, енволвираном, енволвираном, енволвираном”. *Правда* ће бити адреса још
једног (IV) Ујевићевог текста поводом *Сумрака поезије*. За разлику од памфлетских
пасажа као обележја Ујевићевих „повода”, овај четврти одговор Драинцу у целини

12 Уп. „Екстазу срца он је ставио у рам разума. Све свео на свој бол, на себе, као да свет почиње и
свршава се са њим.” (DRAINAC 1983: 29)

је памфлет.

*

Полазећи од канона књижевне полемике (VIDAKOVIĆ PETROV 2010: 334–335), можемо закључити да су се оба актера серијске полемике поводом *Сумрака поезије* за „више место у хијерархији” борила не толико оспоравањем поетичких теза опонента, колико оспоравањем саме песничке (и приватне) личности противника. Можда захваљујући превласти офанзивности, па макар и памфлетске, поједини истраживачи (STAMAĆ 1999: 507) сматрају да, без обзира на то што је серијска полемика Драинац – Ујевић садржала доста личног/приватног, и „вођена 1930, [...] у вријеме преструктурирања политичких и духовних снага, како у Југославији тако и у Европи”, несумњиво „индекс једног новог духовног преврата. [...] Умјесто експресионистичке екстазе, далеких покрајина маште, расутих синтаксичких свеза, на сцену ступа реалистичко (рурално, социјално, па и револуционарно) проматрање збиље, свакодневна визура и (поновно) јака синтакса.” Књижевна полемика вођена махом у *Правди*, наводно иницирана Ујевићевим текстом, а суштински Драинчевим незадовољством, до краја остаје диспут, док њени актери бивају у перманентном односу искључивости. Међутим, на фону самог жанра, ово је пример успеле серијске књижевне полемике, каткад вођене на терену дневне штампе, контроверзне, пуне обмана и извртања чињеница, увек подељене публике, али укупним учинком ефектне у историји књижевности, историји књижевне полемике и друштва. У контексту поетике двојице писаца, серијска полемика коју смо тумачили у потпуности кореспондира са Драинчевим полемичким дискурсом као обележјем његовог књижевног процеса, док је у Ујевићевом опусу она пример мање заступљеног вида књижевно-научног *реаговања* на друштвену стварност.

Цитирана литература

- ARHIV Narodne biblioteke „Rade Drainac” u Prokuplju
- BLAGOJEVIĆ 1930a: Blagojević, Desimir, „Lirska pobuna g. Rada Drainca [Nova knjiga stihoa va Rada Drainca Banket]”, *Pravda*, XXVI/15, 18. 1. 1930, str. 4. [orig.] БЛАГОЈЕВИЋ, Десимир, „Лирска побуна г. Рада Драинца [Нова књига стихова Рада Драинца *Банкет*]”, *Правда*, XXVI/15, 18. 1. 1930, стр. 4.
- BLAGOJEVIĆ 1930b: Blagojević, Desimir, „За odbranu prave poezije. Odgovor g. J. Raduloviću”, *Pravda* 15. 3. 1930, str. 4. [orig.] БЛАГОЈЕВИЋ, Десимир, „За одбрану праве поезије. Одговор г. Ј. Радуловићу”, *Правда* 15. 3. 1930, стр. 4.
- BOJANIĆ ĆIRKOVIĆ 2023: Bojanić Ćirković, Mirjana, „Književne polemike Rada Drainca u kontekstu avangardne književnosti”, *Славистични четения, Fifteenth International Slavic Studies Conference: Polemics and Choices*, Sofia, 2023. (u štampi)
- VIDAKOVIĆ PETROV 2010: Vidaković Petrov, Krinka, „Polemika: semantika, diskurs, žanr”. U: *Žanrovi u srpskoj periodici, zbornik radova*. Uredila dr Vesna Matović. Beograd – Novi Sad: Institut za književnost i umetnost – Matica srpska, 2010, 331–351. [orig.] ВИДАКОВИЋ ПЕТРОВ, Кринка, „Полемика: семантика, дискурс, жанр”. У: *Жанрови у српској периодици, зборник радова*. Уредила др Весна Матовић. Београд – Нови Сад: Институт за књижевност и уметност – Матица српска, 2010, 331–351.
- GLUŠČEVIĆ 1999: Gluščević, Zoran, „Drainac i Tin ili dva tipa boemije”, *Kritičari o Draincu*, Beograd: ZUNS, 1999, str. 240–243. [orig.] ГЛУШЧЕВИЋ, Зоран, „Драинац и Тин

- или два типа боeмије”, *Критичари о Драинцу*, Београд: ЗУНС, 1999, стр. 240–243.
- DIGITALNA NARODNA BIBLIOTEKA SRBIJE, https://digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:S-D_297E5B2BA5B6B1AB05C31088275D9858-1930-02-01 [12. 1. 2023]
- DRAINAC 1932: Drainac, Rade, „Književnički sukobi: povodom jednog slučaja”, *Pravda*, XXVIII/104, 13, IV 1932, str. 7.
- DRAINAC 1983a: Drainac, Rade, „Kad pesnik o pismama govori (Povodom članka Tina Ujevića *Sumrak poezije*”, u: Tešić, Gojko (ur.), *Zli volšebnici: polemike i pamfleti u srpskoj književnosti: 1917–1943. Knj. 2, 1930–1933*, Beograd – Novi Sad : Slovo ljubve: Beogradska knjiga: Matica srpska, 1983, str. 9–11.
- DRAINAC 1983b: Drainac, Rade, „Povodom *Sumraka poezije* (odgovor splitskom *Novom dobu*)”, u: Tešić, Gojko (ur.), *Zli volšebnici: polemike i pamfleti u srpskoj književnosti: 1917–1943. Knj. 2, 1930–1933*, Beograd – Novi Sad : Slovo ljubve: Beogradska knjiga: Matica srpska, 1983, str. 11–13.
- DRAINAC 1983c: Drainac, Rade, „Povodom *Sumraka poezije* (Poslednji odgovor G. Tinu Ujeviću)”, u: Tešić, Gojko (ur.), *Zli volšebnici: polemike i pamfleti u srpskoj književnosti: 1917–1943. Knj. 2, 1930–1933*, Beograd – Novi Sad : Slovo ljubve: Beogradska knjiga: Matica srpska, 1983, str. 13–15.
- DRAINAC 1983d: Drainac, Rade, „Tin Ujević bez maske”, u: Tešić, Gojko (ur.), *Zli volšebnici: polemike i pamfleti u srpskoj književnosti: 1917–1943. Knj. 2, 1930–1933*, Beograd – Novi Sad : Slovo ljubve: Beogradska knjiga: Matica srpska, 1983, str. 24–34.
- ĐOKOVIĆ 1994: Đoković, Milan, *Onaj stari Beograd*, Beograd 1994.
- JAUS 1978: Jaus, H. R, *Estetika recepcije*, Beograd: Nolit, 1978.
- JEŠIĆ 2013: Ješić, Nedeljko, *Cirkus Drainac*, Beograd: Službeni glasnik, 2013. [orig.] JEШИЋ, Недељко, *Циркус Драинац*, Београд: Службени гласник, 2013.
- KRLEŽA 1972: Krleža, Miroslav, „Predgovor 'Podravskim motivima' Krste Hegedušića”, u: Šicel, Miroslav (ur.), *Programi i manifesti u hrvatskoj književnosti*, Zagreb: Liber, 1972, 248–274.
- MILIĆ 1930: Milić, Vladimir, „Književna polemika”, *Zeta* 1/19, 28. IX 1930, str. 6.
- MILUTINOVIĆ 1983a: Milutinović, „Kritičari – „provojatari”, u: *Zli volšebnici: polemike i pamfleti u srpskoj književnosti: 1917–1943. Knj. 1, 1917–1929*, Beograd – Novi Sad : Slovo ljubve: Beogradska knjiga: Matica srpska, 1983, str. 131–132.
- MILUTINOVIĆ 1983b: Milutinović, Никола, „Kritičari – „provojatari”, u: *Zli volšebnici: polemike i pamfleti u srpskoj književnosti: 1917–1943. Knj. 1, 1917–1929*, Beograd – Novi Sad : Slovo ljubve: Beogradska knjiga: Matica srpska, 1983, str. 133–134.
- MLADENOVIĆ 1983: Mladenović, Ranko, „Književni procesi na sudu (Odgovor na članak Jedan skandal)”, u: *Zli volšebnici: polemike i pamfleti u srpskoj književnosti: 1917–1943. Knj. 1, 1917–1929*, Beograd – Novi Sad : Slovo ljubve: Beogradska knjiga: Matica srpska, 1983, str. 129–131.
- STAMAĆ 1999: Stamać, Ante. „Polemika Ujević – Drainac kao sučeljenost dviju poetika”, u: G. Tešić (ur.), *Kritičari o Draincu*, Beograd: ZUNS 1999, str. 502–508. [orig.] СТАМАЋ, Анте. „Полемика Ујевић – Драинац као сучељеност двију поетика”, у: Г. Тешић (ур.), *Критичари о Драинцу*, Београд: ЗУНС 1999, стр. 502–508.
- TEŠIĆ 1983: Tešić, Gojko, „Napomena uz drugu knjigu”, u: *Zli volšebnici: polemike i pamfleti u srpskoj književnosti: 1917–1943. Knj. 1, 1917–1929*, Beograd – Novi Sad : Slovo ljubve: Beogradska knjiga: Matica srpska, 1983, str. 745–748.
- TEŠIĆ 1983a: Tešić, Gojko, *Zli volšebnici: polemike i pamfleti u srpskoj književnosti: 1917–1943. Knj. 1, 1917–1929*, Beograd – Novi Sad : Slovo ljubve: Beogradska knjiga: Matica srpska, 1983.

- TEŠIĆ 1983b: Tešić, Gojko, *Zli volšebnici: polemike i pamfleti u srpskoj književnosti: 1917–1943. Knj. 2, 1930–1933*, Beograd – Novi Sad : Slovo ljubve: Beogradska knjiga: Matica srpska, 1983.
- TEŠIĆ 1983a: Tešić, Gojko, *Zli volšebnici: polemike i pamfleti u srpskoj književnosti: 1917–1943. Knj. 3, 1934–1943*, Beograd – Novi Sad : Slovo ljubve: Beogradska knjiga: Matica srpska, 1983.
- UJEVIĆ 1983: Ujević, Tin, „Povodom *Sumraka poezije* (I): odgovor beogradskoj *Pravdi*”, u: Tešić, Gojko (ur.), *Zli volšebnici: polemike i pamfleti u srpskoj književnosti: 1917–1943. Knj. 2, 1930–1933*, Beograd – Novi Sad : Slovo ljubve: Beogradska knjiga: Matica srpska, 1983, str. 75–77.
- UJEVIĆ 1983: Ujević, Tin, „Povodom *Sumraka poezije* (II)”, u: Tešić, Gojko (ur.), *Zli volšebnici: polemike i pamfleti u srpskoj književnosti: 1917–1943. Knj. 2, 1930–1933*, Beograd – Novi Sad : Slovo ljubve: Beogradska knjiga: Matica srpska, 1983, str. 77–80.
- UJEVIĆ 1983: Ujević, Tin, „Povodom *Sumraka poezije* (IV)”, u: Tešić, Gojko (ur.), *Zli volšebnici: polemike i pamfleti u srpskoj književnosti: 1917–1943. Knj. 2, 1930–1933*, Beograd – Novi Sad : Slovo ljubve: Beogradska knjiga: Matica srpska, 1983, str. 82–84.
- CRNJANSKI 1930: Crnjanski, Miloš, „Pravo kritike i pravo klevetanja”, *Vreme*, XI/3276, 11. II 1931, str. 3.

Mirjana Bojanić Ćirković

LITERARY POLEMICS IN THE DAILY NEWSPAPER: *THE CASE OF THE RADE DRAINAC IN THE NEWSPAPER PRAVDA*

Summary

The subject of the paper is the analysis of specific genre features and (con)textual circumstances of the literary polemics between Ujević - Drainac - Ujević, conducted in the interwar period, mainly in the daily newspaper *Pravda*. Taking into account all the complexity of the case of this polemic (seriality, multiple intentionality; explicit and implicit poetics of serial polemics; the status of actors and audience; the circumstances of the daily newspaper and the Belgrade poetic bohemian circle, as well as Drainac's overall poetics), we come to the conclusion of the multiple conditioned functionality of literary polemics, to which the specifics of the actor, topic and style contribute proportionately, but also the publication itself, whose choice, in the case of the serial polemic of the “ready” Drainac and the no less ready Ujević, is indicated by practical reasons and the desire for publicity.

Key words: literary polemic, interwar literature, serial polemic, pamphlet, *Pravda*

Јелена Ђ. Марићевић Балаћ*

Универзитет у Новом Саду

Филозофски факултет

Одсек за српску књижевност

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ 2021–2022.^{2**}

Циљ рада је да представи *Летопис Матице српске* у панорамској двогодишњој перспективи 2021–2022, а под Уредништвом чији су чланови Ђорђо Сладоје, Селимир Радуловић, Зоран Ђерић, Ненад Шапоња и Јелена Марићевић Балаћ. Кроз двогодишњи пресек рубрика и видљиву организацију прилога, примећује се уређивачка концепција, смисаоно повезивање текстова и брига око припремања бројева. *Летопис* је најстарији живи књижевни часопис у Европи и свету који у континуитету излази од 1824. године, што подразумева изразиту одговорност свих који учествују у његовој припреми. Отуда је ова периодична публикација пример часописа који се не склапа стихијски, већ мозаично, промишљено и са неопходном ширином визије, свешћу о целини и самим циљевима како Уредништва, тако и Матице српске.

Кључне речи: *Летопис Матице српске*, поезија, проза, есеј, критика, повод / темат, превод, српска култура, словенски контекст, свет

Летопис Матице српске има дужу историју него Универзитет „Адам Мицкевич” у Познању, где сам студирао, дужу историју него Шангајски универзитет међународних студија где сада предајем. Већ та чињеница наводи ме да гледам на овај часопис са великим поштовањем. Мислим да је допринос Летописа српској и не само српској култури непроцењив, дакле велика је част за мене да сам могао нешто да објавим у њему.

(Интервју “Између Србије, Пољске и Кине”; са Томашем Евертовским разговор водила Јелена Марићевић Балаћ за јануарско-фебруарски број *Летописа Матице српске* 2021)

Како се наводи у историјату *Летописа*, најстарији српски часопис који опстојава већ готово 200 година, „се систематски бавио сазнањима која у средиште пажње стављају језик, књижевност, историју, религију, фолклор и културу не само српског народа него и целог словенског света, ‘от Адријатског до Леденог, и от Балтиског до Црног мора’”.³¹ У том духу би се могли представити бројеви *Летописа*

* jelena.maricevic@ff.uns.ac.rs

2 Сегменти рада су изложени на округлом столу *Књижевни часописи* 15. јуна 2022. године у Народној библиотеци *Раде Драинац* у Прокупљу.

3 Историја *Летописа Матице српске*, подаци о Уредништву и контакт информације, као и актуелни број, доступни су на страници: <https://www.maticasrpska.org.rs/letopis-matice-srpske/>. Архива бројева, од 2005. године доступна је и у електронском виду на страници: <https://www.maticasrpska.org.rs/>

Матице српске, који су публиковани 2021. и 2022. године, будући да постоје фина, и експлицитна и имплицитна сагласја, између прилога унутар једног, али и између различитих бројева. То сведочи да рад на уређивању *Летописа* прати пуна посвећеност Уредништва, свест о концепту, целини и реализацији разноврсних замисли.

Најпре би се могао истаћи мали омаж и одавање поштовања првим уредницима *Летописа*, Георгију Магарашевићу и Јовану Хаџићу. Наиме, у мартовском броју 2021. је рубрику Критика отворио приказ монографије Мила Ломпара *Његош – биографија његовог песништва* из пера Мирка Магарашевића, директног потомка оснивача нашег часописа, а у јулско-августовској свесци је његову књигу *Београдске баите* представио Марко Паовица. Иначе, током 2021. године публиковани су прикази чак три књиге о Његошу. Поред приказа монографије Мила Ломпара, добијени су текстови о *Његошевском покрету отпора* Ивана Негришорца и *Његошев национализам* Душка Бабића. За новембарски број исте године Урош Ристановић припремио је студију „Превод Хорацијеве *Књиге о стихотворству* Јована Хаџића“. Овај број, иначе, у знаку је српске књижевности старијих епоха, будући да имамо прилог о путопису Јеротеја Рачанина Милоша Михаиловића, мали тематски блок о Доситеју Обрадовићу (есеји Радослава Ераковића и Соње Розентал) и приказ студије *Књижевност изван памћења: лирска поезија 'Доситејевог доба'“* Тајане Јовићевић. У мартовском броју за 2022. било је речи о епу *Бој змаја с орлови* Јована Рајића, са тежиштем на осветљавању трансформације класичног епа у прото-роман, док рубрику есеја у овогодишњем мајском броју затвара прилог о љубавном песништву Старог Дубровника у аналитичкој перспективи Милице Софинкић.

Поред обележавања јубилеја о Доситеју у рубрици Поводи, 2021. и 2022. године је за *Летопис* припремљено више тематских блокова: о Достојевском, Кољи Мићевићу, Добрици Ћосићу, Адаму Загајевском, Бранку Миљковићу, Васку Попи, Ивану В. Лалићу, Душку Трифуновићу, Јовану Дучићу, Александру Блоку, Марселу Прусту, Јакову Игњатовићу, Стефану Митрову Љубиши, Марији Јањон, Лази Костићу, Игору Мандићу, Аници Савић Ребац, Јоакиму Вујићу, Предрагу Пиперу, Стевану Тонтићу, Александру Јовановићу, Бориславу Пекићу, Александру Петрову, а имплицитно и о Андрићу, уз два блока текстова који представљају резултате читања и рада жирија који додељује награду Бескрајни плави круг за најбољи роман и жирија за доделу Змајеве награде. У мартовском броју за 2021. је, штавише, успостављено сагласје између блока „Бескрајни плави круг“, интервјуа са награђеним писцем, уз приказ зборника радова, којим је обележена стогодишњица *Лирике Итаке* на Данима Милоша Црњанског. У мартовском броју за 2022. годину су сви чланови жирија Бескрајни плави круг приложили текстове о награђеном роману, осим, нажалост, преминулог председника жирија, проф. др Александра Јовановића, са којим се жири опростио управо сложеношћу и решеношћу да свако дâ допринос и аргументацију за додељивање награде роману *Оама* Слободана Владушића. *Летопис Матице српске* одао је почаст професору Јовановићу тематским блоком у септембарском броју за 2022. годину, који је приредила Светлана Шеатовић. Исти, мартовски број, концепцијски је обogaћен сећањима Стојана Вујичића на Милоша

Црњанског, што је приредила Маријета Вујичић, као и приказом зборника радова о његовим путописима из визуре Милице Ђуковић која је подробно, и за 2021. и 2022. представила зборнике настале на основу рада округлих столова у оквиру манифестације Дани Милоша Црњанског.

Достојевски је главни јунак *Летописа* 2021. године, јер не само да су текстови у њему заступљени у јануарско-фебруарској свесци, већ се у мартовском броју може прочитати есеј Јована Попова „Руске слуге и господари у години 1859: Гончаров, Достојевски, Тургенев“, у мајском о проблему савести у *Магбету* и *Злочину и казни* пише Софија Скубан, а у јунском академик Ивановић расправља о методама и моделима монографског проучавања књижевног опуса Достојевског. Такође, у мајском броју за 2022. годину публикован је драгоцен есеј, преведен са руског језика, дат из перспективе Милосава Бабовића о утицају романа Достојевског на стваралаштво Франца Кафке, Албера Камуја и Михаила Лалића. С обзиром на политизоване тенденције ниподаштавања руске културе и књижевности, овај прилог добија на значају јер показује у којој је мери руска култура саставни део светске и европске културне баштине, али и колико Западна култура дугује Русији. У септембарском броју 2022. године објављена су и два есеја у којима се Достојевски нашао поново у фокусу. Ради се, наиме, о прилозима Владимира Димитријевића „Достојевски и српска хришћанска мисао између два светска рата“ и Дионисија Дејана Николића „Три питања и три одговора или воштаница за Ивана Карамазова“. У првим бројевима за 2023. годину наћи ће се и преводи чланака о утицају руске књижевности на арапску. Током 2022. године у *Летопису Матице српске* објављени су преводи петоро руских стваралаца: Германа Садулајева, Романа Сенчина, Олега Дивова, Анастасје Јемељанове и Александра Чанцева, уз превод седам песника из Нижњег Новгорода, интервју са композитором Дмитријем Шостаковичем и сведочанство Марине Хакимове Гацемајер.

Адам Загајевски, класик пољског савременог песништва, преминуо је на Светски дан поезије, 21. марта 2021, а *Летопис* већ у мајском броју, заслугом Бисерке Рајчић, доноси превод једног његовог есеја, поезије и интервјуа. Дакле, отварање ка словенском свету и култури, не иде само преко руске литературе, већ се може рећи да су у часопису за 2021. годину запажени и прилози у знаку пољске, словачке и северномакедонске књижевности. Када је реч о руској књижевности, ваља још споменути преведен есеј о Томасу Ману и Буњину и превод песама Олге Бергољц, а са словачког је преведена поезија Паља Бохуша, а доцније и проза Монике Компањикове. Поред Загајевског, добијени су преводи есеја о унизму Владислава Стшемињског и „Похвала изгнанства“ Лешека Колаковског, као и приче нобеловца Исака Башевиса Сингера. У јануарско-фебруарском броју објављен је интервју са Томашем Евертовским, значајним млађим славистом са Универзитета у Шангају и компаратистом, који је докторирао на теми латинитета код Адама Мицкјевича и Лазе Костића и чију је студију о слици Кине у српским и пољским путописима, публиковану на енглеском језику, приказао Срђан Орсић. Одломак из његовог доктората превео је Зоран Ђерић и може се прочитати у мајском броју за 2022. годину у виду студије „Лазе Костић и католицизам – проблем култа Богородице“. Штампан је и превод Зорана Ђерића поезије младог песника из Северне Македоније Стефана

Марковског. Дејан Ајдачић бавио се приказима еротизма у савременом словенском роману, а Јелена Марићевић Балаћ поредила је поезију савремене пољске песникиње Мажане Богумиле Кјелар са Аницом Савић Ребац, кроз оптику сачуваних лирских фрагмената античке песникиње Сапфо. *Летопис* је, разуме се, био отворен и за преводе из несловенских књижевности, па су читаоци били у прилици да се упознају са кинеским савременим прозаистима, шпанском, француском, турском, грузијском, немачком, америчком књижевношћу итд.

Најзаступљенији су прикази књига о српској поезији, прози и актуелној научној продукцији. Часопис је потврдио своју интегративну улогу у погледу сабирања литерарних и научних прилога који се тичу српске књижевности и науке о књижевности са различитих поднебаља. Водило се рачуна да се представе научни резултати академских прегалаца са факултета и института и из Новог Сада, Београда, Крагујевца, Ниша, Косовске Митровице, Бање Луке, Андрићграда, Никшића. Од јануарско-фебруарског броја за 2021. до децембарског броја за 2022. годину објављено је четрдесетак приказа научних монографија. Важно је рећи да су све области покривене, без повлашћивања савремене књижевности. Прати се рад наших фолклориста (Марије Клеут, Љиљане Пешикан-Љуштановић, Јасмине Јокић, Драгољуба Перића), медијевиста (Светлане Томин) књижевних историчара (Миливоја Ненина, Душана Иванића, Јована Пејчића), архивских истраживања и великих синтеза (Зорице Хацић, Горане Раичевић, Срђана Орсића, Ане Живковић, Петра Пијановића, Светлане Томин), приређивача (Александра Јовановића, Гојка Божовића, Славице Гароње, Наталије Лудошки), лингвиста (Соње Миловановић, Милоша Ковачевића), тумача поезије и прозе и херменеутичара (Јована Делића, Малише Станојевића, Предрага Петровића, Славка Гордића, Јована Попова, Светлане Шеатовић, Александра Костића, Марка Аврамовића, Марте Фрајнд, Александра Јовановића, Тијане Тропин, Јане Алексић, Сање Перић, Милице Софинкић), историчара (Милоша Ковића), социолога (Зорана Аврамовића). Не треба, коначно, пренебрегнути ни приказе зборника радова, које није захвално писати, али је, дакако, неопходно. Да поменемо, разноврсности ради, да су представљени зборници о новим француско-српским истраживањима, песнику Милану Ненадићу и Индији у српској књижевности и култури.

Имали смо и ретку срећу да између корица једног броја прочитамо необјављену песму „Видо, у сумрак“ Милицава Тешића и есеј о тој песми Александра Јовановића, који је за септембарски број 2021. приредио чак једанаест тумачења појединачних песама Ивана В. Лалића, посебно припремљених за ову прилику. У предстојећем периоду требало би да се појави књига са двадесет тумачења различитих песама Ивана В. Лалића у издању Матице српске. Пошто је професор Јовановић, нажалост, преминуо концем 2021. године, Светлана Шеатовић заокружиће професоров аманет.

Летопис Матице српске донео је ексклузивно есеј о нобеловки Луиз Глик у јануарско-фебруарском броју за 2021, док су у другим периодичним публикацијама код нас штампани искључиво преводи њене поезије, без коментара или интерпретативног оквира. Јануарско-фебруарски број за 2022, пак, доноси превод одломка из романа *Остаци живота*, нобеловца Абдулразака Гурне. Нобеловци Исак Башевис Сингер објављен је у октобарском броју за 2021, а Алис Манро заступљена је у мај-

ском броју за 2022.

Часопис је показао лепу отвореност за млађе мислиоце и књижевне тумаче, па у том смислу треба рећи да је објављен есеј о Момчилу Настасијевићу, који је 2021. године награђен *Бранковом наградом Матице српске* и есеј о дијалогу између Диса и Шопенхауреа, који је био овенчан наградом *Млади Дис*. Бранка Тодоровић писала је интердисциплинарно оријентисан есеј о мушкарцима и женама код Вилијамса, Алмодовара и Вудија Алена, а доприносима млађих компаратиста придружује се Владимир Папић са прилогом атрактивног наслова „Луткина кућа као механизам стубова друштва: Ибзен – Јелинек – Лебовић“, који је 2022. године награђен *Доситејевим златним пером* Задужбине “Доситеј Обрадовић” у Београду, као и есеј о поезији Коље Мићевића Марије Живковић. Поуздана критичарка и стална сарадница *Летописа Матице српске*, Сања Перић, добила је признање Филозофског факултета у Новом Саду – најбољи млади истраживач (2022).

Концепција часописа изискује интеграцију српске уметности, културе и научне мисли. Стога је неопходно умрежити што више прегалаца из различитих универзитетских центара. На томе треба више радити, премда су се путеви већ укрштали. Јелена Младеновић са Департмана за србистику на Филозофском факултету у Нишу дала је драгоцен прилог у темату о Бранку Миљковићу, а Јелена Марићевић Балаћ приказала је изузетну студију, проистеклу из докторске дисертације Мирјане Бојанић Ћирковић, такође са нишке катедре. Колегиница са Института за књижевност и уметност у Београду, Милица Ђуковић, приказала је научну монографију колегинице са Филолошко-уметничког факултета у Крагујевцу, Ане Живковић. Докторанткиња Филозофског факултета у Нишу Сара Немат писала је о зборнику радова у издању Филозофског факултета у Новом Саду *Савремено српско песништво и ново средњовековље*, које су коауторски уредили Светлана Томин и Милан Громовић. Љиљана Пешикан-Љуштановић, професорка емерита Филозофског факултета у Новом Саду, критички је презентovala монографију Тијане Тропин са Института за књижевност и уметност, новосадска докторанткиња Сања Перић писала је о сјајној проблемској монографији о метапоетичности Јане Алексић, запослене на београдском Институту за књижевност и уметност, а Немања Каровић са Учитељског факултета у Београду подробно је презентовао зборник радова који је приредио професор Филолошког факултета, Немања Радуловић. Међусобна сарадња, посебно младих и млађих истраживача и предавача, као и етаблираних универзитетских професора и потврђених институтских имена улива наду и поверење у србистику и науку у нас. Коначно, актуелни темат о *Златном руну* Борислава Пекића у новембарском броју за 2022. у знаку је узорног и плодотворног преплета старије и млађе генерације научника и есејиста, што је, узгред, одлика и изузетног темата о дубровачкој књижевности, који је припремила Невена Варница за први број у 2023. години.

Године 2022. оформљен је Омладински одбор Матице српске, а с тим у вези треба детектовати проширење поља у погледу вредновања и праћења књижевности коју пишу млађи ствараоци. Према добро устаљеној традицији се већ дуги низ година, па и деценија, у *Летопису Матице српске* приказују књиге објављене у едицији Прва књига Матице српске, махом у збирном приказу, премда има и изузетака.

Књиге су, за последње две године, представљали или чланови жирија, попут Владиславе Гордић Петковић у децембарском броју за 2021, или пак критичарка млађе генерације, која и пише и прати савремене литерарне токове, Ленка Настасић у децембарском броју за 2022, под индикативним насловима “Трасе и параметри” и “Сребрне птице властите свакодневице”. Председник Омладинског одбора је у септембарском броју за 2022. представио едицију “Цела лепа” Суматра издаваштва, у којој су поезију објавили како аутори млађи од 36 година, тако и универзитетски професор Драган Бошковић, припремивши прилог о статусу и улози омладине у антологији о српској књижевности на Косову и Метохији (2000–2020) и зборнику *Век и по Призренске богословије*, као и најновијој едицији Прва књига Матице српске. То би били тек први додатни кораци у покушајима интеграције нових гласова у окриље српске књижевности и рушења непотребних антагонизама између старих и младих, или, још погубније, подељених на неке друге фракције. Уколико одређене публикације завређују критичку, читалачку и јавну пажњу ваљало би да пронађу место у периодици, без обзира на то колико година или колико је познат онај ко пише.

Летопис Матице српске, попут поузданог хроничара, оставља записе и трагове у времену готово свих изговорених беседа под кровом Матице српске, било да се ради о предавањима, образложењима за награде које додељује ова институција од националног значаја или представљањима монографија, зборника, лексикона и других важних релевантних публикација, које је објавила Матица српска, Издавачки центар Матице српске или Библиотека Матице српске. Један од најуспелијих примера је готово спонтано склопљен тематски блок о Петеру Хандкеу, настао након промоције зборника радова *Петер Хандке или Правда за човека и човечност* (2021), који су приредили Јован Делић, Иван Негришорац, Селимир Радуловић и Јан Красни у оквиру манифестације Дани Петера Хандкеа. У јунском броју за 2022. годину приложене су беседе Јована Делића, Ивана Негришорца и Владана Бајчете, уз драгоцен, студиозан приказ Нине Стокић “Вишегласно уздарје одбрани човека”.

За две године, од јануарско-фебруарског броја за 2021, закључно са децембарским бројем за 2022. годину, објављено је равно 100 прилога српских писаца и песника за рубрику Поезија и проза. Међутим, запажа се да чак 76 прилога потписују песници и писци, а само 16 списатељице и песникиње, што је безмало пет пута мање. Уз то, рецимо, број списатељица које су објављене у преводу са страних на српски језик је сасвим оптималан. За две године преведено је десет ауторки, у просеку – у сваком другом броју по једна. Ради се, дакако, о феномену о којем вреди размишљати, будући да српска књижевност и из мушког и из женског пера има шта да понуди и то апсолутно равноправно. Да ли је српским женама теже да се етаблирају, осмеле на стваралачки позив или напосто да им радови буду прихваћени за штампу, отворено је питање, премда, треба имати у виду да су, примера ради, на пољу науке (есејистике и критике) сасвим равноправно и у квалитативном и у квантитативном смислу присутне.

Из броја у број, почев од јануарско-фебруарске свеске за 2021. годину Предраг Шапоња пише ситне вести и прилоге за рубрику Из света, пратећи разнородне токове, најзначајнија и најзанимљивија збивања у свету на плану књижевности, уметности, културе итд.

Овако посматрано, *Летопис Матице српске* функционише као отворена Књига, естетизована синергичним сагласјима разнородних текстова и имагинативно призива слику уређених кошница око којих се роје пчеле радилице, које, свака по мало, али предано и у континуитету, дају мед од кога се хране и српска култура и српски читаоци. А о томе колико је *Летопис* јединствени непоновљиви и светски културни феномен може се увидети кроз сведочанство Ивана Негришорца “*Летопис Матице српске* као јединствени, непоновљиви и светски културни феномен”, који је штампан у априлском броју за 2022. годину. Ритмика од десет бројева годишње, који редовно излазе, изискује брзину, агилност, (ко)оперативност, одговорност, селективност и (само)критичност, не би ли се одговорило на изазов спремности да се српској култури дâ прворазредни допринос. Дуга традиција излажења часописа то императивно налаже. Отуда је један од важних циљева ове периодичне публикације остварен, јер не само да се српска култура у најширем погледу осмишљава, валоризује и креира, већ и тумачи, контекстуализује, обнавља у контакту са другим, али чувајући сопствене вредности. Антагонизми се нивелишу, а интеграцијски елемент све више долази до изражаја. Од предака се учи, одаје се почаст великим прегоацима наше културе и, као у Змајевој песми “Светли гробови”, продужавају се њихова завештања, како би се из таквог поретка створио простор за надолazeће генерације.

Цитирана литература

- Letopis Matice srpske* 2021: *Letopis Matice srpske*. Кн. 507, sv. 1-2, januar-februar 2021. [orig.] *Летопис Матице српске* 2021: *Летопис Матице српске*. Књ. 507, св. 1-2, јануар-фебруар 2021.
- Letopis Matice srpske* 2021: *Letopis Matice srpske*. Кн. 507, sv. 3, mart 2021. [orig.] *Летопис Матице српске* 2021: *Летопис Матице српске*. Књ. 507, св. 3, март 2021.
- Letopis Matice srpske* 2021: *Letopis Matice srpske*. Кн. 507, sv. 4, april 2021. [orig.] *Летопис Матице српске* 2021: *Летопис Матице српске*. Књ. 507, св. 4, април 2021.
- Letopis Matice srpske* 2021: *Letopis Matice srpske*. Кн. 507, sv. 5, maj 2021. [orig.] *Летопис Матице српске* 2021: *Летопис Матице српске*. Књ. 507, св. 5, мај 2021.
- Letopis Matice srpske* 2021: *Letopis Matice srpske*. Кн. 507, sv. 6, jun 2021. [orig.] *Летопис Матице српске* 2021: *Летопис Матице српске*. Књ. 507, св. 6, јун 2021.
- Letopis Matice srpske* 2021: *Letopis Matice srpske*. Кн. 508, sv. 1-2, jul-avgust 2021. [orig.] *Летопис Матице српске* 2021: *Летопис Матице српске*. Књ. 508, св. 1-2, јул-август 2021.
- Letopis Matice srpske* 2021: *Letopis Matice srpske*. Кн. 508, sv. 3, septembar 2021. [orig.] *Летопис Матице српске* 2021: *Летопис Матице српске*. Књ. 508, св. 3, септембар 2021.
- Letopis Matice srpske* 2021: *Letopis Matice srpske*. Кн. 508, sv. 4, oktobar 2021. [orig.] *Летопис Матице српске* 2021: *Летопис Матице српске*. Књ. 508, св. 4, октобар 2021.
- Letopis Matice srpske* 2021: *Letopis Matice srpske*. Кн. 508, sv. 5, novembar 2021. [orig.] *Летопис Матице српске* 2021: *Летопис Матице српске*. Књ. 508, св. 5, новембар 2021.
- Letopis Matice srpske* 2021: *Letopis Matice srpske*. Кн. 508, sv. 6, decembar 2021. [orig.] *Летопис Матице српске* 2021: *Летопис Матице српске*. Књ. 508, св. 6, децембар 2021.
- Letopis Matice srpske* 2022: *Letopis Matice srpske*. Кн. 509, sv. 1-2, januar-februar 2021. [orig.] *Летопис Матице српске* 2022: *Летопис Матице српске*. Књ. 509, св. 1-2, јануар-фебруар 2022.
- Letopis Matice srpske* 2022: *Letopis Matice srpske*. Кн. 509, sv. 3, mart 2021. [orig.] *Летопис Матице српске* 2022: *Летопис Матице српске*. Књ. 509, св. 3, март 2022.

- Letopis Matice srpske* 2022: *Letopis Matice srpske*. Кн. 507, sv. 4, april 2022. [orig.] Летопис Матице српске 2022: Летопис Матице српске. Књ. 507, св. 4, април 2022.
- Letopis Matice srpske* 2022: *Letopis Matice srpske*. Кн. 507, sv. 5, maj 2022. [orig.] Летопис Матице српске 2022: Летопис Матице српске. Књ. 507, св. 5, мај 2022.
- Letopis Matice srpske* 2022: *Letopis Matice srpske*. Кн. 507, sv. 6, jun 2022. [orig.] Летопис Матице српске 2022: Летопис Матице српске. Књ. 507, св. 6, јун 2022.
- Letopis Matice srpske* 2022: *Letopis Matice srpske*. Кн. 508, sv. 1-2, jul-avgust 2022. [orig.] Летопис Матице српске 2022: Летопис Матице српске. Књ. 508, св. 1-2, јул-август 2022.
- Letopis Matice srpske* 2022: *Letopis Matice srpske*. Кн. 508, sv. 3, septembar 2022. [orig.] Летопис Матице српске 2022: Летопис Матице српске. Књ. 508, св. 3, септембар 2022.
- Letopis Matice srpske* 2022: *Letopis Matice srpske*. Кн. 508, sv. 4, oktobar 2022. [orig.] Летопис Матице српске 2022: Летопис Матице српске. Књ. 508, св. 4, октобар 2022.
- Letopis Matice srpske* 2022: *Letopis Matice srpske*. Кн. 508, sv. 5, novembar 2022. [orig.] Летопис Матице српске 2022: Летопис Матице српске. Књ. 508, св. 5, новембар 2022.
- Letopis Matice srpske* 2022: *Letopis Matice srpske*. Кн. 508, sv. 6, decembar 2022. [orig.] Летопис Матице српске 2022: Летопис Матице српске. Књ. 508, св. 6, децембар 2022.

Jelena Đ. Marićević Balać

LETOPIS MATICE SRPSKE: 2021–2022.

Summary

Letopis Matice srpske is the oldest literary journal in Europe and the world, published continuously since 1824. Hence, publishing issues demands the required level of responsibility and expectations from the Editorial Board. This paper presents a panoramic two-year (2021-2022) journal overview, under the Editorial Board whose members are Đorđo Sladoje, Selimir Radulović, Zoran Đerić, Nenad Šaponja and Jelena Marićević Balać. Assembling the published issues like a mosaic, reflects the editorial concern for preparing the issues. Each section has a visible article structure with meaningful and connected texts. Such editorial concept is inline with the awareness of the big picture and predetermined goals.

Keywords: *Letopis Matice srpske*, poetry, prose, essay, critique, topical, Serbian literature, Slavic context, world

Јелена М. Стошић*

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

Департман за србистику

САГЛАСЈЕ ЈЕЗИКА И ДУХОВНОСТИ – О ИСТРАЖИВАЊИМА ЈЕЗИКА У ЧАСОПИСУ ЦРКВЕНЕ СТУДИЈЕ

У раду се разматрају радови чији су се аутори бавили језичким истраживањима а издати су у часопису *Црквене студије*. У уводном делу рада дати су основни подаци о овом часопису, затим следи кратак преглед језичких истраживања, док се на крају рада налази библиографија свих радова објављених у *Црквеним студијама* који се баве језиком.

Кључне речи: часопис *Црквене студије*, језичка истраживања, библиографија

0. Увод. Часопис *Црквене студије* представља научни часопис интердисциплинарног карактера (GLIŠIĆ 2019: 5). У овом часопису заступљени су радови из различитих области: теологије, филозофије, права, историје, језика и књижевности, па су стога и научни приступи различити. Оно што их повезује јесте тематика – сви ови радови су, на свој начин, у спрези са православном духовношћу.

Часопис *Црквене студије* почео је да излази 2004. године у издању Центра за црквене студије, који је основан 2001. године и који већ више од двадесет година постоји на простору Ниша, али је опсег његовог делања много шири, усмерен на православу науку, и дијахронијски и синхронијски. Часопис *Црквене студије* покренут је као гласило Центра за црквене студије, чиме је остварен један од најзначајнијих задатака Центра. Данас овај часопис излази у суиздаваштву са Центром за византијско-словенске студије² и Међународним центром за православне студије (GLIŠIĆ 2019: 6). Уредник часописа је др Драгиша Бојовић, редовни професор Филозофског факултета у Нишу и дугогодишњи управник поменутих трију центара. Редакцију часописа чине академици и научници не само из Србије већ и из Црне Горе, Грчке, Бугарске, Северне Македоније, Француске, Русије, Италије и Пољске (GLIŠIĆ 2019: 6).

Часопис се налази на листи Министарства просвете, науке и технолошког развоја и носи категорију М23 (од 2021. године), што значи да је категоризован као међународни часопис.³ Налази се у Ерих плус бази часописа из области друштва-

* jelena.stosic@filfak.ni.ac.rs

² О овом центру в. Стошић 2021.

³ Часопис је од свог постојања до данас узрастао у погледу квалитета издатих радова и данас се налази на листи најбоље категоризованих часописа који излазе у нашој земљи.

них и хуманистичких наука, у којој се са наших простора налазе и *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, *Зборник Матице српске за славистику*, *Јужно-словенски филолог* и још многи други научни часописи.⁴ Међу ауторима радова у *Црквеним студијама* налазе се и радови угледних научника из земље и света, водећих стручњака у својим областима. Већина радова писана је на српском језику, али и на бугарском, руском, енглеском, грчком, македонском, француском и немачком језику.

Оно што је веома важно нагласити када је реч о часопису *Црквене студије* јесте да су сви бројеви доступни у електронској форми, што омогућава рад онлајн, али и преузимање за сопствену архиву.⁵ У дигитално доба то је једна од великих предности, јер постојање електронске архиве умногоме олакшава рад истраживачима. Штампане примерке часописа *Црквене студије* поседују и библиотеке широм света, где стижу захваљујући иностраним сарадницима трију центара који стоје иза овог часописа.

Библиографија *Црквених студија* је двапут израђивана – једном за период од 2004. до 2008. године (CRNOGORAC–BOJOVIĆ 2009), а други пут за период од 2004. до 2019. године (GLIŠIĆ 2019). До данас је објављено 20 бројева часописа *Црквене студије*, с тим да је 16. број изашао у два тома.⁶ Закључно са 20. бројем, за 2023. годину, објављено је преко 800 текстова различитих научних усмерења. Поред оригиналних научних радова и приказа, у *Црквеним студијама* се на крају броја налази рубрика „Три центра између два броја”, у којој се сумирају резултати рада поменутих центара – одржани научни скупови, награде и признања, одржана предавања и остале активности њихових сарадника које су обележиле период од издавања претходног броја.⁷

1. Језичка истраживања у *Црквеним студијама*. Радови објављени у *Црквеним студијама* баве се књижевношћу, филозофијом, културом, теологијом, уметношћу, језиком. Методологија научних истраживања у оквиру црквених студија базира се на сарадњи теологије и других наука (GLIŠIĆ 2019: 7). Ми смо се за ову прилику одлучили да представимо језичка истраживања заступљена у часопису *Црквене студије*. С обзиром на окренутост центара који стоје иза часописа *Црквене студије* проучавању црквене баштине у оквиру различитих области, очекује се да су и радови из језика окренути пре свега сакралним језицима и односу језика и духовности. И то очекивање је сасвим оправдано. Уопштено речено, ови радови окренути су проучавању језика средњовековних текстова, с једне стране, и теолингвистичким истраживањима, с друге стране.

Од укупног броја радова 60 радова у до данас издатим бројевима часописа *Црквене студије* тиче се језичких истраживања.⁸ Радови из области језика нису за-

4 Ови подаци доступни су на: <https://kanalregister.hkdir.no/publiseringskanaler/erihplus/> (27. 2. 2023).

5 Архива свих бројева *Црквених студија* налази се сајту: <http://crkvenestudije-churchstudies.com/index.php/studies> (12. 12. 2022).

6 Реч је о броју који је посвећен Светом Сави и 800-годишњици аутокефалности Српске православне цркве.

7 В. и STOŠIĆ 2021.

8 Радови који се баве текстолошким истраживањима нису посматрани у оквиру језичких истраживања, али могу пружити значајне податке о језику.

ступљени у свим бројевима *Црквених студија* (у десетом броју нема ниједног рада у коме се аутори баве језиком). Ови радови би се могли различито посматрати (тематски, методолошко-теоријски), а могу се поделити на две веће групе. Прву групу ових радова чинили би они радови који се баве историјскојезичким питањима, док се друга група радова може сврстати у групу уже или шире схваћених теолингвистичких истраживања. Они су писани превасходно српским језиком, али има и радова на македонском, бугарском, грчком, енглеском и француском језику. На различите језичке области у овим радовима указаћемо надаље у раду.

2. Историјскојезичка истраживања. За нашу средњовековну писменост била је карактеристична диглосија – функционално разграничена употреба двају језика, од којих је један био виши, а други нижи стил језика (в. GRKOVIĆ-MEJDŽOR 2007: 443). Црквена књижевност је, по правилу, била писана вишим стилем, српском редакцијом старословенског језика. Виши стил се, дакле, везује за сферу сакралног, а нижи стил, односно народни језик, за сферу профаног (GRKOVIĆ-MEJDŽOR 2007: 444). Каснији развој нашег књижевног језика, условљен друштвено-историјским контекстом (в. MLADENović 1989: 9–16), подразумева и употребу руске редакције старословенског језика (рускословенског језика), која се у књижевности није дуго одржала, али ће од треће деценије XVIII века⁹ постати званични богослужбени језик Српске православне цркве и остати у употреби до данашњих дана.¹⁰ Поред радова који се баве старијим текстовима са наших простора, има и радова који се баве бугарским и македонским редакцијским споменицима.

Радови чији се аутори баве историјскојезичком проблематиком обухватају различите језичке области. Неки радови се баве ортографским, фонетским и морфолошким одликама старог текста, затим лексиком, при чему се укрштају семантички, творбени и етимолошки приступ, језичко-стилским одликама старог текста и др. Ова истраживања, иако се у њиховом фокусу налази књижевни језик, шире посматрано сакрални језик, не говоре о међусобном прожимању теологије и језика (иако се оно понекад не може потпуно искључити), већ је приступ у њима лингвистички. Међу ауторима ових радова налазе се водећи стручњаци из области историје (књижевног) језика.

Лексичка истраживања на корпусу старијих текстова усмерена су на анализу лексике црквеног инвентара и црквених предмета, лексике сродства у рукописном наслеђу, назива просторија које се посећују приликом литије на дан изношења Часнога крста, јересонима и др. У неким истраживањима лексичка анализа, поред семантичке, обухвата и етимолошку анализу. Циљ лексичких истраживања јесте да укаже на састав лексикона некада у одређеној семантичкој групи лексема. У једном од радова лексичка анализа је средство да се покаже да превод текста није руски, како се то сматрало у науци.

9 Смена српске редакције руском остваривала се „у времену од 1726. до средине XVIII века у свакодневној пракси потискивањем српскословенског и његовим постепеним замењивањем рускословенским језиком” (MLADENović 1989: 55).

10 Руска редакција била је разумљива уском кругу учених људи, због чега настаје нови тип језика, који представља мешавину рускословенског, руског и српског народног језика, а понекад и српскословенског језика – славеносрпски језик (в. MLADENović 1989: 56–57).

У оквиру лексичких истраживања у *Црквеним студијама* заступљена су и ономастичка истраживања. Она се могу посматрати као права ономастичка истраживања, код којих се анализа заснива на устаљеној методологији ономастичких истраживања, док другу групу чине ономастичка истраживања која имају сврху одређивања извесних историјских и културних веза, у којима, дакле, ономастичка анализа није основни циљ рада.

У изучавању језика рукописне грађе у *Црквеним студијама* посебно место заузима анализа рукописног минеја за октобар из XIV века. Реч је о одломку на пергаментном листу који се чува у посебној збирци у Библиотеци Центра за црквене студије.¹¹ Палеографском и језичком анализом утврђено је да је реч о рукописном одломку минеја за октобар, да потиче из XIV века и да је писан српскословенским језиком и рашким правописом (RANKOVIĆ 2010).¹²

Извори за историјскојезичка проучавања чији су резултати објављени у *Црквеним студијама* представљају текстове који су жанровски разноврсни: од оних који су писани одређеном редакцијом старословенског језика, до оних у којима се употребљавао нижи редакцијски стил, али и народни језик, као што су то путописи, поменици и др.,¹³ при чему се указује на удео елемената књижевног и народног језика на различитим језичким нивоима.

3. Теолингвистичка истраживања. Када говоримо о теолингвистици на нашим просторима, можемо рећи да је она у повоју, с обзиром на чињеницу да се у словенском свету овом проблематиком истраживачи много дуже баве. Зато се у теолингвистичким истраживањима код нас често користе резултати ове врсте лингвистичких истраживања у словенском свету. Овој области језичких истраживања код нас посвећени су зборници *Теолингвистика* (2012) и *Теолингвистичка проучавања словенских језика* (2013). Пре ових зборника радови усмерени ка сакралном (у) језику објављивани су и у *Црквеним студијама*, а овај вид истраживања заступљен је од првих бројева овог часописа. Аутори који се баве језиком са аспекта теолингвистике у радовима објављеним у *Црквеним студијама* баве се различитим аспектима прожимања лингвистике и теологије, на различитим језичким нивоима и на различитим језичким корпусима, при чему се примењује и различита методологија проучавања. У два рада дате су теоријско-методолошке основе и проблематика истраживања у теолингвистици, односно на чему се ова истраживања заснивају и шта је предмет њиховог истраживања у славистици. Ови радови представљају заправо преглед до тада остварених резултата и теоријско-методолошког оквира ове (нове) научне дисциплине, настале „у интеракцији језика са духовношћу и религијом уопште” (KONČAREVIĆ 2011: 187).

Сви радови који се могу сврстати у теолингвистички усмерене радове обухватају ортографска, лексичка и фразеолошка истраживања, превод теолошких термина и фразема са француског и енглеског језика, комуниколошко понашање

11 „Поред овог рукописа посебан фонд ове библиотеке чини и старија штампана књига из XIX и прве половине XX века (в. STOŠIĆ 2021: 13–14).

12 Овај рукопис представља сигурно један од најзначајнијих, а свакако најстарији спис који се чува у овој библиотеци (в. STOŠIĆ 2021).

13 О жанровској хијерархији у старој српској писмености в. TOLSTOJ 2004: 153.

црквених лица у дијахронијској и синхронијској перспективи, статус богослужбеног језика у савременом тренутку и др., а приступ проучавању језика сакрума је семантички, когнитивни, лексикографски, стилистички, социолингвистички, комуниколошки итд. Аутори радова из области теолингвистике јесу водећи стручњаци у овој области, али и лингвисти који се примарно не баве овом облашћу научних истраживања.

Неколико радова посвећено је богослужбеном језику код Срба¹⁴ са различитих аспеката – измена у српској средини, његовог присуства у српском образовном систему од његових почетака до данас, ставова верника према језику богослужења и сл. Социолингвистичка истраживања рецепције богослужбеног језика у српској средини базирана су на ставовима верника, а у циљу дефинисања будуће језичке политике у вези са језиком богослужења у перспективи. Оваква истраживања за-снимају се на чињеници да се у богослужењу у Српској православној цркви поред рускословенског језика употребљава и српски народни језик. Разматрање друштвено-историјских околности и промена ставова у вези са богослужбеним језиком добре су смернице за изграђивање језичке политике Српске православне цркве.

У оквиру теолингвистичких истраживања примењен је у два рада истог аутора комуниколошки приступ. У овим радовима аутор се бави комуникативним понашањем монаха, и то на основу типика, дакле дијахронијски, односно комуникативном личношћу свештеника, из синхронијске перспективе. Оваква истраживања откривају начин опхођења и живљења у манастирима некада и показују шта нам све може открити стари текст, и то не само у виду вербалне већ и невербалне комуникације. Истраживањима комуникативног понашања у савременом тренутку приступа се на нешто другачији начин, с обзиром на то да је објекат истраживања доступан за посматрање, с једне стране, односно могуће је путем анкета испитати ставове испитаника о предмету истраживања путем анкете, с друге стране.

Лексичка истраживања у оквиру теолингвистички усмерених радова прате савремене токове у лексичким истраживањима, а базирају се на семантичкој и когнитивној анализи. Ова истраживања су често и лингвокултуролошка. Њима се указује на православну језичку слику света анализом одређених лексичких јединица или неких аспеката језичке стварности. Лексикографском анализом црквене лексике указује се на речничко дефинисање значења ове лексике и на непрецизности у односу на теолошка учења.

Посебна пажња посвећена је и ортографско-графичким¹⁵ и лексичким специфичностима и стилу теолошких текстова, који припадају научном функционалном стилу. Стилистички приступ има за циљ да укаже на који начин се обликују тек-

14 Како је већ наведено, код Срба се од XVIII као богослужбени језик употребљава руска редакција старословенског језика или рускословенски језик. За богослужбени језик се у теолингвистичким и теолошким текстовима употребљава термин *црквенословенски језик*, при чему се истиче да је реч о називу српске редакције рускословенског језика, тј. да „данашњи црквенословенски језик у Срба јесте рускословенски са српским изговором” (RANKOVIĆ 2006: 304). Термин *црквенословенски језик* се у историјској лингвистици сматра хиперонимом за српкословенски и рускословенски језик (а понекад и старословенски језик) (MILANOVIĆ 2003: 633), те с тим у вези не мора да се односи само на званични богослужбени језик код Срба.

15 Посебно се указује на проблем писања великог слова у теолошким текстовима, што је проблема-тика на коју се одавно указује када је у питању ова врста дискурса.

стови теолошког научног стила, при чему се указује на особености научних радова, теолошких расправа и уџбеника.

Један од проблема који се разматрају у радовима објављеним у *Црквеним студијама* јесте превођење текстова/дела са црквеном тематиком са француског и енглеског језика на српски језик и препреке са којима се преводиоци сусрећу том приликом. Посебна пажња посвећена је превођењу стручне терминологије и фразеологије, при чему се указује и на грешке при превођењу одређених дела.

У *Црквеним студијама* су заступљени и радови који се баве пословицама. Приступ њиховој анализи је лингвистички, али ипак постоји одређена веза са тематским усмерењем часописа – она се огледа у лексеми која је носилац лексичко-семантичке структуре пословица и која, по правилу, припада лексици из религијске сфере. Ове пословице настале су као одраз народне мудрости, а потичу и из библијског учења и из старијих, паганских слојева. Циљ ових истраживања јесте да се укаже на преводне еквиваленте одабраних пословица и укаже на сличности и разлике у култури испитиваних језика. Контрастивни приступ у објављеним радовима укључује српски и француски језик, односно српски и енглески језик.

5. Закључак. С обзиром на усмереност часописа *Црквене студије*, радови из области језика показују спрегу са православном духовности. Ови су радови, како је показано, различито методолошки утемељени. Кратак осврт на језичка истраживања у *Црквеним студијама* показује да су од првих бројева до данас они методолошки сазревали, пратећи савремене токове у науци.

Преглед радова који се баве језиком у часопису *Црквене студије* показао је да су у њима заступљени различити приступи, што зависи од тематике, области и циљева. Ови радови прате савремене токове у језичким истраживањима.

Теолингвистички радови су у интеракцији са религијом, с обзиром на чињеницу да се ова област језичких истраживања ослања на лингвистичка сазнања, са једне, односно теолошка, са друге стране. Поред радова који су усмерени на однос сакралног и језика, постоје радови који су у потпуности посвећени некој језичкој особини у сакралном језику. Ти радови за предмет свог истраживања имају најчешће одређену језичку особину у језику редакције. Проучавање књижевног језика у средњем веку, који је у прво време био пре свега језик богослужења и којим су писани црквени текстови, нераздвојив је од живота цркве, те су историјскојезичка проучавања сама по себи тематиком извора везана за духовно наслеђе, али не и методологијом истраживања, с обзиром на то да је у овим радовима приступ грађи првенствено лингвистички, без осврта на теологију.

Оквирни пресек ових радова показује да су и историјскојезичка и теолингвистичка истраживања у приближно истом броју заступљена у часопису *Црквене студије*, што показује библиографија ових радова, која следи у наставку рада.

6. Библиографија радова о језику у часопису *Црквене студије*. Након кратког осврта на језичка истраживања чији су резултати објављени у часопису *Црквене студије*, дајемо библиографију ових радова. Она је сачињена на основу увида у радове који се баве језиком у до данас издатим бројевима часописа, уз, наравно, увид у поменуте две библиографије овог часописа. Иако је библиографија *Црквених*

студија двапут издавана, предмет овог рада показао је да је сврсисходно имати библиографију радова који се баве језиком на једном месту. Сматрамо да ће то помоћи истраживачима да се лакше информишу и брже дођу до података о објављеним радовима.

Поставило се питање који критеријум узети као релевантан у разврставању ових радова. Ако погледамо теоријско-методолошки оквир употребљен у овим радовима, испоставља се да се он не може узети као критеријум јер се у неким радовима приступи преплићу, те је веома незахвално према овом критеријуму поделити радове. Стога смо се одлучили да радове наведемо хронолошки према броју часописа у коме су објављени, а у оквиру сваког броја азбучним редом.¹⁶

Библиографија

Црквене студије 1 (2004)

Иванова, Климентина. „Две обединени части на един кодекс от началото от XV в. – свидетелство за едновременната употреба и преход от юсов към безюсов правопис”. *Црквене студије 1 (2004)*: 213–225.

Макаријоска, Лилјана. „Од историјата на називите за црковниот инвентар, садовите и предметите со религиозна употреба”. *Црквене студије 1 (2004)*: 227–240.

Станков, Ростислав. „Из наблюденията върху лексиката на ранния славянски превод на Хрониката на Георги Амартол”. *Црквене студије 1 (2004)*: 197–203.

Црквене студије 2 (2005)

Бајић, Ружица и Ксенија Кончаревић. „Рецепција црквенословенског језика у српској говорној и социокултурној средини: савремено стање и импликације за језичку политику Цркве”. *Црквене студије 2 (2005)*: 363–378.

Милосављевић, Вера. „Спомен манастира Беочина у Рилској повести Владислава Граматика”. *Црквене студије 2 (2005)*: 197–213.

Црквене студије 3 (2006)

Бајић, Ружица. „Друштвено-историјски приступ проучавању промене ставова према богослужбеним језицима и утицај ставова на промену ових језика”. *Црквене студије 3 (2006)*: 289–298.

Кончаревић, Ксенија. „Руско старообредништво кроз призму лингвокултурологије (оглед функционалне анализе)”. *Црквене студије 3 (2006)*: 143–172.

Ранковић, Зоран. „Напомене о црквенословенском језику у Срба”. *Црквене студије 3 (2006)*: 299–305.

Станчев, Красимир. „Църковнославянската ръкописна традиция в Полша”. *Црквене студије 3 (2006)*: 224–227.

Црквене студије 4 (2007)

Бајић, Ружица и Наташа Вуловић. „Црквенословенски језик у систему образовања у Срби-

¹⁶ Првобитна замисао била је да се радови разврстају према садржају сваког броја, али смо се због прегледности одлучили за азбучни ред.

ји”. *Црквене студије* 4 (2007): 265–272.

Кончаревић, Ксенија. „Древни руски манастирски типичи као материјал за проучавање комуникативног понашања монаха”. *Црквене студије* 4 (2007): 339–370.

Стојменовић, Чедомир. „Синкретизам генитива и акузатива множине супстантивираних придева, придевских заменица и партиципа у неким српскословенским текстовима”. *Црквенословенски језик* 4 (2007): 239–245.

Црквене студије 5 (2008)

Бајић, Ружица. „Црквенословенски језик у *Охридском прологу* Светог владике Николаја Велимировића”. *Црквене студије* 5 (2008): 265–271.

Црквене студије 6 (2009)

Бајић, Ружица и Наташа Вуловић. „Семантичко-фразеолошка анализа неких лексема са сакралним значењима у српском језику (анђео, ангел / демон, бес”. *Црквене студије* 6 (2009): 271–279.

Тасева, Лора. „Грешки и несинонимни разнотечности в българския и сръбския превод на проложните стихове за месец март”. *Црквене студије* 6 (2009): 215–233.

Црквене студије 7 (2010)

Билиарски, Иван и Маријана Цибраска-Костова. „Вербални формули и образи за възхвала на владетеля в средновековна България”. *Црквене студије* 7 (2010): 245–266.

Кончаревић, Ксенија. „Комуникативна личност српског парохијског свештеника (методолошке схеме и резултату параметарског истраживања)”. *Црквене студије* 7 (2010): 267–283.

Ранковић, Зоран. „Нишки одломак минеја за октобар (14. век)”. *Црквене студије* 7 (2010): 239–244.

Савић, Виктор. „О називима просторија које посећује литија на дан изношења Часног крста према српскословенским богослужбеним типичима XIV века”. *Црквене студије* 7 (2010): 219–238.

Црквене студије 8 (2011)

Койчева, Регина. „Однофонемные слова как акростиховые инициалы (Лингвистические рассуждения о древнеболгарском погребальном каноне шестого гласа)”. *Црквене студије* 8 (2011): 165–174.

Кончаревић, Ксенија. „Славистичка испитивања у теолингвистици: истраживачки проблеми и резултати”. *Црквене студије* 8 (2011): 187–213.

Црквене студије 9 (2012)

Вуловић, Наташа и Ружица Бајић. „Лексикографска и фразеографска обрада неких лексема из области православне духовности у једнојезичним речницима савременог српског језика”. *Црквене студије* 9 (2012): 455–464.

Горгиев, Бранко. „Глагол *εἶπαί* као родно место теологије и философије”. *Црквене студије* 9 (2012): 35–47.

Кончаревић, Ксенија. „Говор православних клирика и верника у српској и руској језичкој

и социокултурној средини (социолингвистичке детерминанте и конфронтациона системско-структурална анализа)”. *Црквене студије* 9 (2012): 465–493.

Црквене студије 11 (2014)

Јовановић, Иван Н. „Француске пословице с лексемом *Dieu* – Бог и њихови српски еквиваленти”. *Црквене студије* 11 (2014): 643–651.

Кнежевић, Ивана и Зоран Ранковић. „О лексици радова научно-уџбеничког подстила научног функционалног стила у теологији”. *Црквене студије* 11 (2014): 633–641.

Црквене студије 12 (2015)

Branko Gorgiev. „Etymological-semantic assumption behind the term *agape*”. *Црквене студије* (12): 203–211.

Гулевска, Валентина и Александар Гулевски. „За некои лексички особености во философијата на св. Климент Охридски”. *Црквене студије* 12 (2015): 195–202.

Кнежевић, Ивана и Зоран Ранковић. „О неким ортографско-графичким специфичностима обликовања теолошких научних радова на енглеском и српском језику”. *Црквене студије* 12 (2015): 547–563.

Кончаревић, Ксеија. „Језик сакралног и сакрално у језику: теоријско-методолошке основе и сфере истраживања”. *Црквене студије* 12 (2015): 77–93.

Петровић, Срђан. „О стереотипу вере из угла вербално-асоцијативног система руског и српског језика”. *Црквене студије* 12 (2015): 95–107.

Црквене студије 13 (2016)

Савић, Виктор. „Српски језик око године хиљадите”. *Црквене студије* 13 (2016): 37–52.

Црквене студије 14 (2017)

Јовановић, Иван Н. „О проблемима превођења религијске терминологије са француског на српски језик: пример ’Теологија болести’ Жан-Клод Ларшеа”. *Црквене студије* 14 (2017): 639–660.

Јовић, Надежда. „Српскословенске одлике језика путописа Андреја Петковића из 1734. године”. *Црквене студије* 14 (2017): 583–594.

Кнежевић, Ивана. „О неким лексичким особеностима научног стила теолошких радова на српском и енглеском језику”. *Црквене студије* 14 (2017): 623–637.

Кончаревић, Ксенија. „Савремена и традиционална религиозност руског народа кроз призму когнитивне лингвистике”. *Црквене студије* 14 (2017): 595–608.

Новаков, Драгана. „Неколико напомена о ћирилометодијевском језику у старим српским поменицима”. *Црквене студије* 14 (2017): 575–582.

Петровић, Срђан. „Лексичко-семантичке одлике именица са архисемом ’монах’ у руском и српском језику”. *Црквене студије* 14 (2017): 609–621.

Црквене студије 15 (2018)

Λεβενιώτης, Γεώργιος Α. „Τα γλωσσικά καταλοιπά (οικωνυμία, τοπωνυμία, δανεία προσηγορικά) ως ιστορική πηγή για τη μεσαιωνική σλαβική παρουσία στον ελλαδικό χώρο”. *Црквене студије* 15 (2018): 627–679.

Анђелковић, Маја М. „Прашки препис (š 19) Слова о прекрасном Јосифу”. *Црквене студије* 15 (2018): 681–695.

Никитовић, Зорица. „О јересонимима у Законоправилу Светог Саве (1219)”. *Црквене студије* 15 (2018): 709–723.

Црквене студије 16/1 (2019)

Никитовић, Зорица. „Сложенице у Законоправилу Светог Саве”. *Црквене студије* 16/1 (2019): 415–431.

Савић, Виктор. „Образь код Светога Саве (лексичко-семантички оглед)”. *Црквене студије* 16/1 (2019): 399–413.

Стакић, Мирјана М. „Тумачење полисемичности лексеме харизма у народној и уметничкој књижевности о Светом Сави”. *Црквене студије* 16/1 (2019): 575–593.

Црквене студије 16/2 (2019)

Грковић-Мејџор, Јасмина. „О језику акта архиепископа Никодима за Карејску ћелију Светог Саве Јерусалимског”. *Црквене студије* 16/2 (2019): 647–657.

Јовановић, Иван Н. „Le patriarche Paul de Serbie: un saint de notre temps de Jean-Claude Larchet traduit par Nenad Stamenković: analyse traductologique”. *Црквене студије* 16/2 (2019): 731–751.

Казимова, Калина А. „О возможном сербском компоненте в связи с меной генитива и локатива мн. ч. существительных в славянском тексте гомилий Василия Великого на псалмы и некоторых других святоотеческих текстах (гим, син-238, лл. 456-786), считающихся переводами Максима Грека”. *Црквене студије* 16/2 (2019): 659–673.

Кончаревић, Ксенија. „Језик и стил теолошких расправа оца Јустина Поповића”. *Црквене студије* 16/2 (2019): 717–730.

Новаков, Драгана. „Богослужбени и српски народни језик у Поменику манастира Дечана (XVI век)”. *Црквене студије* 16/2 (2019): 685–693.

Црквене студије 17 (2020)

Stanković, Selena. „Le lexique religieux dans une correspondance diplomatique en serbe et en français: une optique traductologique”. *Црквене студије* 17 (2020): 343–358.

Вуловић, Наташа и Драгана Цвијовић. „Збирне именице као компоненте фразеолошких јединица с религијском конотацијом”. *Црквене студије* 17 (2020): 321–326.

Јовановић, Владан З. „Именице и придеви са префиксима без- и не- у савременим текстовима српског православног богословља”. *Црквене студије* 17 (2020): 307–319.

Јовановић, Иван Н. „Семантика зоонимске фразеологије библијског порекла у француском и српском језику”. *Црквене студије* 17 (2020): 327–342.

Стошић, Јелена. „Просторни заменички прилози у Мирослављевом јеванђељу”. *Црквене студије* 17 (2020): 267–280.

Црквене студије 18 (2021)

Савић, Виктор. Српски међу словенским рукописима у манастиру Свете Катарине на Синају (XI–XII век). *Црквене студије* 19 (2021): 15–43.

Црквене студије 19 (2022)

- Јеврић, Тамара. „Бољи ти је знани враг – енглеско-српске паралеле у религијским пословицама”. *Црквене студије* 19 (2022): 567–580.
- Поломац, Владимир. „Мушка имена у Поменику манастира Св. Тројице (Пљевља, XVI век)”. *Црквене студије* 19 (2022): 513–527.
- Stanković, Selena i Anastasija Gorgiev. „Sur l'emploi du pronom *on* dans *Thérapeutique des maladies mentales* de Jean-Claude Larchet”. *Црквене студије* 19 (2022): 609–626.

Црквене студије 20 (2023)

- Горгиев Стојановић, Анастасија. „О преношењу неких религијских термина са француског на српски језик у делу 'Личност и природа' Жан-Клода Ларшеа: лексичко-семантичка анализа”. *Црквене студије* 20 (2023): 669–685.
- Продановић, Маријана. „Ставови савремених говорника српског језика о лексици религијског дискурса”. *Црквене студије* 20 (2023): 687–693.

Цитирана литература

- CRNOGORAC, Vesna i Snežana Bojović. „Bibliografija časopisa *Crkvene studije*”. *Crkvene studije* 6 (2009): 453–470. [orig.] ЦРНОГОРАЦ, Весна и Снежана Бојовић. „Библиографија часописа *Црквене студије*”. *Црквене студије* 6 (2009): 453–470.
- GLIŠIĆ, Jelena. „Bibliografija časopisa 'Crkvene studije' (2004–2019. godina)”. Niš: Centar za crkvene studije – Centar za vizantijsko-slovenske studije Univerziteta u Nišu – Međunarodni centar za pravoslavne studije, 2019. [orig.] ГЛИШИЋ, Јелена. „Библиографија часописа 'Црквене студије' (2004–2019. година)”. Ниш: Центар за црквене студије – Центар за византијско-словенске студије Универзитета у Нишу – Међународни центар за православне студије, 2019.
- GRKOVIĆ-MEJDŽOR, Jasmina. *Spisi iz istorijske lingvistike*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2007. [orig.] ГРКОВИЋ-МЕЈДЏОР, Јасмина. *Списи из историјске лингвистике*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижевна књижарница Зорана Стојановића, 2007.
- KONČAREVIĆ, Ksenija. „Slavistička ispitivanja u teolingvistici: istraživački problemi i rezultati”. *Crkvene studije* 8 (2011): 187–213. [orig.] КОНЧАРЕВИЋ, Ксенија. „Славистичка испитивања у теолингвистики: истраживачки проблеми и резултати”. *Црквене студије* 8 (2011): 187–213.
- MILANOVIĆ, Aleksandar. „Neka savremena terminološka rešenja u istoriji srpskog književnog jezika”. *Srpski jezik* 8/1-2 (2003): 631–635. [orig.] МИЛАНОВИЋ, Александар. „Нека савремена термилошка решења у историји српског књижевног језика”. *Српски језик* 8/1-2 (2003): 631–635.
- MLADENOVIC, Aleksandar. *Slavenosrpski jezik. studije i članci*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1989. [orig.] МЛАДЕНОВИЋ, Александар. *Славеносрпски језик. Студије и чланци*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, 1989.
- RANKOVIĆ, Zoran. „Niški odlomak mineja za oktobar (14. vek)”. *Crkvene studije* 7 (2010): 239–244. [orig.] Ранковић, Зоран. „Нишки одломак минеја за октобар (14. век)”. *Црквене студије* 7 (2010): 239–244.
- STOŠIĆ, Jelena. „Centar za vizantijsko-slovenske studije”. *Godišnjak za srpski jezik* 19 (2021): 357–364. [orig.] СТОШИЋ, Јелена. „Центар за византијско-словенске студије”. *Годишњак за српски језик* 19 (2021): 357–364.
- STOŠIĆ, Jelena. *Katalog rukopisne i starije štampane knjige Biblioteke „Sveti vladika Nikolaj”*. Niš:

- Centar za crkvene studije – Ogranak SANU u Nišu – Univerzitetska biblioteka „Nikola Tesla”, 2021. [orig.] СТОШИЋ, Јелена. *Каталог рукописне и старије штампане књиге Библиотеке „Свети владика Николај”*. Ниш: Центар за црквене студије – Огранак САНУ у Нишу – Универзитетска библиотека „Никола Тесла”, 2021.
- Teolingvistička proučavanja slovenskih jezika*. Jasmina Grković-Mejdžor i Ksenija Končarević (ur.). Srpska akademija nauka i umetnosti: Odeljenje jezika i književnosti, Beograd, 2013. [orig.] *Теолингвистичка проучавања словенских језика*. Јасмина Грковић-Мејдор и Ксенија Кончаревић (ур.). Српска академија наука и уметности: Одељење језика и књижевности. Београд, 2013.
- Teolingvistika: međunarodni tematski zbornik radova*. Beograd: Pravoslavni bogoslovski fakultet – Institut za teološka istraživanja, 2012, 482–495. [orig.] *Теолингвистика: међународни тематски зборник радова*. Београд: Православни богословски факултет – Институт за теолошка истраживања, 2012, 482–495.
- TOLSTOJ, Nikita. „Odnos starog srpskog knjiškog (pisanog) jezika prema starom slovenskom jeziku”. U: *Studije i članci iz istorije srpskog književnog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva – Vukova zadužbina, Novi Sad: Matica srpska, 2004, 148–156. [orig.] ТОЛСТОЈ, Никита. „Однос старог српског књишког (писаног) језика према старом словенском језику”. У: *Студије и чланци из историје српског књижевног језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Вукова задужбина, Нови Сад: Матица српска, 2004, 148–156.

Јелена Стошич

СОЗВУЧИЕ ЯЗЫКА И ДУХОВНОСТИ – О ЯЗЫКОВЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ В ЖУРНАЛЕ ЦЕРКОВНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Краткое содержание

В статье рассматриваются работы, посвященные языковым исследованиям, которые были опубликованы в журнале *Церковные исследования*. В вводной части работы указаны основные данные о самом журнале, после чего предлагается короткий обзор языковых исследований. В конце статьи размещена библиография всех работ из области языковых исследований, опубликованных в *Церковных исследованиях*.

Ключевые слова: журнал *Церковные исследования*, языковые исследования, библиография.

Стефан С. Симоновић*
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

ЧАСОПИС *ИСХОДИШТА* (2015–2022) У КУЛТУРНОМ КОНТЕКСТУ

Потенцијални проблеми асимилације српског становништва у Румунији и периферним областима обавезао је културне раднике да са појачаном пажњом истражују старије и новије слојеве културне историје. С том намером покренут је часопис *Исходишта* (2015–) у суиздаваштву Савеза Срба у Румунији (Центра за научна истраживања и културу Срба у Румунији) и Филозофског факултета Универзитета у Нишу. Настојање овог огледа је да прати прилоге у досадашњим бројевима часописа *Исходишта*, укаже на доминантне тематске области и класификује прилоге. Лингвистичке теме, етнолошке теме, књижевнонаучне теме и комплекс историјских и социолошких тема показао је да се прилози у часопису *Исходишта* могу поделити на: прегледе, радове теоријско-методолошког типа и заокружене лексикографске одреднице.

Кључне речи: *Исходишта*, интелектуална дијаспора, међуинституционална сарадња, културни идентитет

1. Срби у Румунији и видови афирмисања културног идентитета: кратак увод

Према званичним подацима последњег обрађеног пописа становништва (2011) Срба у Румунији² има око 18. 000. Већина њих живи у урбаној средини – у градовима и муниципијима, што „није последица значајнијег померања становништва, него су у међувремену још нека насеља у којима живе Срби проглашена за градове (Рекаш, Гатаја, Фаџет, Нова Молдава)” (STEPANOV 2015: 9). Српска мањина у Румунији, како појашњава Степанов (2015: 9–10), добила је свој статус у пописном поступку тек од 1992. године, а током југословенске државе били су сврставани као југословенски народи у рубрику Срби, Хрвати и Словенци. Опадање броја Срба у Румунији јавља се из неколико разлога: „нагло опадање наталитета, негативни салдо миграције (легалне и илегалне) у иностранство, асимилација (у случају националних мањина)” (STEPANOV 2015: 10). Срби живе широм Румуније у следећим областима (жупанијама): Арад, Бихор, Дамбовица, Долж, Кораш-Северин, Клуж, Мехединц, Сибију, Тамиш (жупанија са највећим бројем Срба, скоро половина од укупног броја), Хунедоара, Муниципиј Букурешт и осталим жупанијама (STEPANOV 2015: 10–11). Средиште Срба у Румунији јесте Банат, али постоје и места са српским

* s.simonovic-19610@filfak.ni.ac.rs

2 Опширније в. Љубивоје Церовић, Срби у Румунији: од раног средњег века до данашњих дана, Нови Сад: МС, 1997; Саша Јашин, „Срби у Румунији – историјски пресек”, у: Т. Варди и М. Радан (ур.), *Срби у Румунији: садашње стање и перспективе: зборник радова*, Београд: САНУ, 2021: 109–139.

живљем који нема традиционалну српску заједницу (STEPANOV 2015: 14). Срби у Румунији већином су православци, ређе римокатолици. Нешто више од 90% Срба изјаснило се да им је матерњи језик српски, а 9, 66% Срба има други матерњи језик, што је „прави [...] доказ да се ми полако утапамо у околну средину, односно да је то последица природне асимилације” (STEPANOV 2015: 16). Такође, немали број становника (највише Румуна) изјаснило се да им је матерњи језик српски (STEPANOV 2015: 16–17). У погледу старосних група и полова изнет је следећи закључак: „Облик пирамиде на стаблу живота указује на чињеницу да је српска мањина захваћена наглим и систематским процесом старења. Постоји извесно уравнотежење међу половима, с тим што су жене бројно превагнуле у старијим годинама.” (STEPANOV 2015: 18). Када је реч о школској спреми, велики је број писмених, с тим да „мушкарци су бројнији у категорији од професионалне школе навише, а женске од ниже гимназије наниже” (STEPANOV 2015: 19). Половина Срба била је у брачном стању, а природни „прираштај недовољан је чак и за просту репродукцију и угрожава биолошки, физички опстанак Срба на овим просторима” (STEPANOV 2015: 21).

Познато је да је Румунија „етнички хетерогена држава која има око 10% припадника националних мањина” (GORDANIĆ 2020: 358). После 90-их година 20. века у Румунији су основане институције које учествују у остваривању права националних мањина: „Савет националних мањина” (1993), „Одељење за међунационалне односе” (1997), „Институт за истраживање националних мањина” (2000), док се у законодавном смислу јамче: *језичка права и образовање; језичка права и медији; права на нивоу локалне јавне администрације* и др. (GORDANIĆ 2020: 359–367). Ипак, непостојање свеобухватних законских регулатива и одговарајућих радњи на нивоу локалних самоуправа сузбија унапређење положаја националних мањина у Румунији:

„Румунији недостаје јединствен, кохерентан и свеобухватан закон о статусу националних мањина. Кохерентна политика, садржана у јединственом Закону о статусу националних мањина, омогућавала би једнак приступ и остварење права свим припадницима националних мањина које, за сада, у великој мери зависи од локалних услова и добре воље локалних власти.” (GORDANIĆ 2020: 368).

За припаднике српске националне мањине у Румунији у погледу образовања постоје: 11 четворогодишњих школа у којима се настава слуша на српском језику и 2 осмогодишње школе где се настава одвија на српском и румунском језику, потом српска гимназија „Доситеј Обрадовић” у Темишвару, а на Универзитетима у Темишвару и Букурешту постоје одељења за српске студије (GORDANIĆ 2020: 370). Срби у Румунији имају следеће значајне верске објекте: седиште епархије СПЦ са седиштем у Темишвару, манастири – Базјаш, Златица, Бездин, Свети Ђурађ и Кусић, с тим да „Румуни и Румунска православна црква показују велико поштовање за Српску православну цркву” (GORDANIĆ 2020: 370). Интересе српског народа у Румунији заступа Савез Срба у Румунији (1989–) који је организован у 23 организације и педесетак одбора широм Румуније и издаје значајна гласила³:

3 О издавачкој делатности Срба из Румуније опширније в. Горан Мракић и Стеван Бугарски, „Издаваштво Срба у Румунији у прошлости и данас”, у: Т. Варди и М. Радан (ур.), *Срби у Румунији: садашње стање и перспективе: зборник радова*, Београд: САНУ, 2021: 175–182.

„Ово удружење издаје и три часописа на српском језику – „Наша реч” (излази једном недељно), „Књижевни живот” (шестомесечник) и „Нови темишварски весник” (штампа се сваког другог месеца). Двојезични тромесечник, српско-румунски међународни часопис „Огледало – Оглинда”, издаје Културно-просветна заједница општине Сечањ у Србији у сарадњи са Савезом Срба Румуније, темишварским удружењем Савеза писаца Румуније и Друштвом за румунски језик Војводине.” (GORDANIĆ 2020: 371).

За српску заједницу у Румунији значајни су следећи дани: „Дан српског језика” (21. новембар), Дани српске културе у Букурешту, Дани Срба у Араду, Дани преображења Срба у Румунији, Фестивал српског фолклора, Месец српске културе, Дан Светог Саве (GORDANIĆ 2020: 372). Процењује се да је Србима у Румунији неопходна институционална подршка Србије у погледу уџбеника за учење језика, као и могућности за „олакшање уписа на факултете и факултетско школовање” (GORDANIĆ 2020: 375). У том смислу потребно је да интелектуална дијаспора буде најважнији чинилац ка остварењу заједничких интереса Срба у (изван)матичној средини:

„У том контексту наша интелектуална дијаспора и њени најбољи представници могу постати прави амбасадори у афирмацији интереса српског народа у свету, живи мост и најбољи актер у промоцији сарадње међу народима и културама; у глобализацији разумевања и солидарности међу народима света.” (MITROVIĆ 2016: 126).

Духовно заједништво књижевности (културе) не одређују територијалне границе (које често имају политичку позадину) него „унутрашње јединство и хоризонтална повезаност” (DERETIĆ 1996: 6). Самосвест о припадности једној култури/књижевности има фундаментални значај:

„Књижевна националност била би примарно књижевно опредељена самосвест заједнице; њу чине два битна елемента: прво, књижевна представа коју је дата заједница изградила о себи самој, књижевно артикулисана свест народа о властитом идентитету; друго, свест књижевности о себи самој, о својем имену, о својим почецима, о својим традицијама. У том смислу, књижевну националност треба схватити као иманентну националност књижевности у којој примарни значај има колективна (национална или нека аналогна) свест, а секундарни књижевна свест.” (DERETIĆ 1996: 48).

Срби из Румуније итекако су присутни у матичној земљи, што се у издавачкој продукцији види из објављених монографија, зборника радова, часописа (*Темишварски зборник* који издаје Матица српска) итд. Стога часопис *Исходишта* представља природан наставак те међуинституционалне интелектуалне сарадње. Вољом културних посленика да јавности презентују различите видове манифестовања културне баштине, покренут је часопис *Исходишта* 2015. године. Главни и одговорни уредник од првог броја је Михај Радан, а у редакцији часописа налазе се универзитетски професори из Ниша, Новог Сада, Темишвара, Букурешта, Крагујевца, те представници Института за српски језик САНУ из Београда. Часопис излази једном годишње, а суиздавачи су Савез Срба у Румунији (Центар за научна

истраживања и културу Срба у Румунији⁴) и Филозофски факултет Универзитета у Нишу.

У „Предговору” првог броја *Исходишта* изнет је програмски концепт часописа у погледу објављивања „студије, расправе, чланци настали истраживањем културне баштине Срба у Румунији” (RADAN 2015: 1). Значај оваквих истраживања огледа се у неговању и упознавању културне баштине Срба из рубних подручја, али и откривању механизма чувања или нестајања „етничког идентитета у мултикултуралним срединама у условима реципрочних утицаја и прожимања различитих култура и вера” (RADAN 2015: 2).

У часопису *Исходишта* објављују се радови са међународног научног скупа „Материјална и духовна култура Срба у мултиетничким срединама и/или периферним областима” који се наизменично одржава на Филолошком, историјском и теолошком факултету Западног универзитета у Темишвару и Филозофском факултету Универзитета у Нишу. Квалитет прилога омогућио је часопису да у периоду од 2018. до 2021. године напредује на листи категоризованих домаћих часописа за хуманистичке науке (M54, M53, M52). Међу сарадницима часописа налазе се универзитетски професори, сарадници у научним институтима, представници цркве и други културни радници које повезује мисија о афирмисању културе српског народа. За релативно кратак период излагања, *Исходишта* броје преко две стотине прилога у којима је указано на „културну, језичку и књижевну интерференцију у мултикултуралним срединама” (RADAN, MAKSIMOVIĆ i dr. 2021: 352).

2. Тематске специфичности часописа *Исходишта*

Да би се стекао потпунији увид у тематски дијапазон часописа, овде се прибегава парцелисању објављених радова на веће групе научних области. Замерке овој класификацији су недвосмислено могуће првенствено због ширења предметног опсега општих научних дисциплина у савременим тенденцијама науке. Дакле, ова подела је настала из практичних разлога, условна је и релативна. У прегледу који следи издвојене су могуће рубрике часописа и квантитативни пресек.

Табела 1. Квантитативно-тематски опис часописа

Година/ тематски оквир	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	Укупно
Лингвистичка истраживања	20 (48%)	11 (58%)	22 (5%)	12 (43%)	18 (45%)	16 (56%)	7 (28%)	10 (44%)	116 (47%)
Етнолошка истраживања	7 (16%)	3 (16%)	10 (23%)	11 (37%)	8 (20%)	6 (24%)	4 (16%)	2 (9%)	51 (20%)
Историја, социологија и др.	5 (12%)	4 (21%)	7 (16%)	4 (13%)	7 (17.5%)	3 (10%)	7 (28%)	7 (29%)	44 (18%)
Наука о књижевности	10 (24%)	1 (5%)	4 (10%)	2 (7%)	7 (17.5%)	3 (10%)	7 (28%)	4 (18%)	38 (15%)

4 Опширније в. Михај Радан, „Центар за научна истраживања културе Срба у Румунији (ЦНИКСР): циљеви, пројекти, досадашњи резултати, перспективе”, у: Т. Варди и М. Радан (ур.), *Срби у Румунији: садашње стање и перспективе: зборник радова*. Београд: САНУ, 2021: 19–50.

Укупан број прилога	42	19	43	29	40	28	25	23	249

Највећи број радова објављених у часопису *Исходишта* обухвата лингвистичке теме. Доминантни су радови из области дијалектологије, историје језика, лексикологије, лингвостилистике, контактне лингвистике и синтаксе. Истраживања су усмерена ка фонетским, морфолошким, прозодијским, лексичким и синтаксичким особинама појединих говора; јављају се и контрастивна дијалектолошка истраживања у смислу поређења двеју дијалекатских зона или односа према стандардном језику; односно, радови који нуде опште црте говора одређеног простора. Грађа је ексцерпирана из разноврсних извора: књижевни текстови, приватна писма, (дијалекатски) речници, епитафи, часописи, рукописи из ранијих епоха, односно савремених теренских истраживања, и др.

Друга велика група радова тиче се етнолошких истраживања. Мањи број радова је теоријске природе у смислу да се нуди преглед етнокултурних показатеља или да се представља методологија теренских истраживања (завршених, актуелних, планираних). Истражују се углавном календарски празници код Срба у Румунији (посебно Божић, Богојављање, Васкрс, Ђурђевдан), обичајно-обредни комплекси везани за крсну славу и свадбу (чести компаративни радови), посмртне ритуале, друге специфичности усменог порекла (обредни хлеб и жито; честица; традиционална јела; коло) итд. Присутна су и етномузиколошка истраживања, наративи о усменој историји (биографске приче) и сл. Највећи број радова из групе етнолошких истраживања заснован је на савременим теренским истраживањима на конкретним просторима где живе Срби (Поморишки Срби, Дунавска клисура, банатска Црна Гора, Ченеј, Ардска жупанија и др.).

Мањи број радова је из области науке о књижевности. Доминирају огледи у којима се тумаче искуства Великог рата, културне разлике и идентитети. Јављају се и студије које се баве питањима интертекстуалних укрштања на линији српске (изван)матичне књижевности, односно дају панорамски захват савремене косовско-метохијске књижевности. Корпус истраживаних писаца и текстова захвата широк развојни лук српске књижевности: средњовековни (Доментијан); барокни песници и писци из Боке Которске; Доситеј Обрадовић; заборављени писци 19. и почетка 20. века; српски класици 20. века; новија остварења Александра Гаталице. У разматрање су ушли и румунски писци српског порекла, албански писац српског порекла, дводомни писци и сл.

Хетерогена група радова тиче се историје, социологије, образовања, културне политике. Радови доносе увид у традицијске и актуелне друштвено-историјске промене. Аутори су писали о српском племству, архитектури, задужбинама и задужбинарима, миграцијама становништва. Посебно је разматран положај дијаспоре и мањина и могућности очувања етничког идентитета; српско-румунски интеркултурни дијалог; деловање темишварских србиста; штампа (посебно темишварски недељник „Наша реч”); настава србистике на ванматичним универзитетима; учење српског као страног језика итд.

У наредним потпоглављима скреће се пажња на фреквентније теме како би

се стекла потпунија слика о значају часописа у културном контексту. Дакле, указује се на само неке од репрезентативних особености, без намере да се опишу и синтетишу све појединости, нити да се хијерархијски вреднују.

2. 1. Лингвистичка истраживања

Представљени резултати лингвистичких истраживања показују да је језик најзначајније средство комуникације у најширем смислу речи. Радови из области дијалектологије, историје језика, лексикологије и сл. разматрају фонетске, прозодијске, морфолошке, лексичке, синтаксичке особине говора. Лексичке особине (свадебна, ратарска, виноградарска, овчарска, коларска, ковачка лексика) појављују се као важан оквир за разумевање световног и верског живота одређеног поднебља и времена. Значајан број прилога припада ономастици и антропонимији, ортографији и сл. У погледу историје језика посебно су драгоцени радови који откривају непознате рукописе и преписе из новијег периода (посебно радови И. Бирте, Д. Попова итд.) и на тај начин потврђују присуство српског народа на датом простору. Рад у архиви подразумева транслитерацију, транскрипцију и превод на савремени српски језик одређеног рукописа, те је на тај начин отворено поље за будуће истраживаче.

Грађа је ексцерпирана из најразличитијих извора. Доминантни су књижевни текстови – усменог порекла; писане књижевности од најранијих дана до савремених остварења, поготово завичајне књижевности (лазаричке песме; А. Петковић, Ј. Ст. Поповић, С. Сремац, Б. Станковић, М. Црњански, Д. Михаиловић, Љ. Симовић, Д. Ненадић, Ћ. Сијарић и др.). Архивска грађа (рукописи, приватна писма), (дијалекатски) речници, темишварски недељник „Наша реч” и друга штампана издања се са подједнаком пажњом ишчитавају као и савремена теренска истраживања. Као важна карактеристика поменутих радова, издваја се контекстуализација у смислу представљања одређеног говорног подручја у друштвено-историјском и културном контексту, као и дијалог са претходним истраживањима. Такође, незнатан број радова покушава да расветли природу промена у језику на тај начин што, упоређујући раније и садашње стање језика, констатује континуитете и дисконтинуитете у развоју говора. Дакле, синхронијски и дијахронијски приступ омогућава потпуније разумевање слике света преко медија (језика).

Простори који се истражују и описују су: Ченеј, банатска Црна Гора, Сентандреја, Алмашка долина, Дунавска клисура, поморишки говори у Румунији, Рудна, Карашево, Клокотич, Дињаш, Белобрешка, Нађфал, Пољадија и др. Истраживачи указују и на косовско-метохијски и северношарпланински ареал, говоре југоисточне Србије, тутинско-новопазарско-сјеничку зону и др. На свим наведеним просторима констатовано је присуство Срба и српског језика као базичног идентитетског обележја. На неопходност континуитета и институционално-пројектне сарадње у значајним истраживањима српског језика указано је у раду⁵ који систематизује до-
⁵ Опширније в. Бранкица Марковић, „Пунктови у Румунији и Мађарској у оквиру *Српског дијалектолошког атласа* – резултати досадашњих теренских истраживања”, у: М. Радан (ур.), *Исходишта* 5. Темшивар – Ниш: Савез Срба у Румунији – Центар за научна истраживања и културу Срба у Румунији – Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 2019: 257–264. Овој групи радова прикључује се и рад Александре Лончар Раичевић и Нине Судимац, „Степен проучености фонетских и прозодијских особина српских говора у Румунији”, *Исходишта* 8, Темшивар–Ниш, 2022: 97–109.

садашње резултате савремених теренских истраживања пунктова у Румунији и Мађарској за потребе израде *Српског дијалектолошког атласа*.

Радови који су сагледавани у оквиру лингвистичких истраживања могу се поделити у три групе:

1. парцијални⁶ радови (у којима се истражују фонетске, морфолошке, прозо-дијске, лексичке, синтаксичке особине појединих говора),
2. контрастивна истраживања и
3. радови који нуде општи преглед особина појединих говора.

2. 2. Етнолошка истраживања

Етнолошка истраживања у најширем смислу речи презентована у часопису *Исходишта* обухватају најразличитије теме и граниче се са сродним дисциплинама (етнолингвистика, фолклористика, етнографија, антропологија). Доминантни су радови који се тичу календарских празника (зимског, пролећног и летњег циклуса), обичајних комплекса везаних за крсну славу, свадбу (нпр. предбрачно прорицање) или смрт (нпр. плес покојнику), те обичај кумачења, итд. Поједине праксе обележавања празника (попут Богајављања на реци Нери) не говоре само о ритуалу већ о начину исказивања заједничког идентитета Срба. Такође, указује се и на особености попут обредног хлеба и жита, кола, игранки, традиционалних јела, реликта паганског порекла у верским обредима и сл. Невелик број радова тиче се демонолошког система. Савремена теренска истраживања резултирала су издвајањем биографских наратива (нпр. живот у пограничју, печалбарење, располућеност становника између села и града и сл.) који се тичу како живота у прошлости (углавном током 20. века) тако и у савременим условима. Један рад ствара мултимедијални транскрипт наратива (вербални елементи у нарацији и гестови) који тематизује гајење и прераду конопље. Важна су истраживања која откривају нове слојеве епске поезије: нпр. епска биографија румунског хајдука Петра Мандуа из Рудне. Појављују се етномузиколошка истраживања која расветљавају природу извођења музике.

Преглед обичајно-обредних пракси везаних за одређени период у једном или више места захвата следеће пунктове: Поморишки Срби, Карашевци, жупанија Арад, Далбошец, Сливница (Дунавска клисура), Дињаш, долина Мориш, Краљевац, Чанад, Кетфељ, Станчево, Пољадија, Соколовац итд. Компаративни приступ је од суштинског значаја у оваквим истраживањима. Такође, значајна пажња усмерена је и на простор јужне и источне Србије.

Ова група радова већински је заснована на интердисциплинарном и компаративном приступу. Треба споменути и радове који се усмеравају на обичаје (нпр. славе и друге светковине) Срба из Румуније са обичајима Срба из матичне земље како би се указало на истоветност, сличност и различитост.

У оквиру етнолошких истраживања презентованих у часопису могуће је издвојити две велике групе радова:

1. радови општег карактера у којима се разматрају етнокултурни показатељи

⁶ Одредница „парцијални” овде нема вредносно значење, већ је узета како би се направила дистинкција у односу на друге групе радова. Подразумева се да су сва научна истраживања нужно парцијална.

- или се описује и коментарише методологија теренских истраживања и
2. радови који презентују резултате савремених теренских истраживања.

2. 3. Наука о књижевности

Сразмерно је најмањи број радова из области науке о књижевности. Реч је углавном о огледима и студијама. Истраживачка пажња посебно је била усмерена ка тумачењу српског идентитета у најширем смислу речи. Ови радови, проблемски и методолошки различито конципирани, настоје да покажу не само естетске вредности текстова, већ и културну мисију самих писаца. Ратна искуства, духовни простор, антејски мотиви, тематска грађа (Први светски рат у међуратној завичајној књижевности Срба из Румуније), нашли су своје место у часопису. Значајне су студије које се тичу почетака књижевности на народном језику у Боки Которској у 17. веку, односа периферије и центра у српској књижевности 18. и 19. века, прегледа развоја појма *словинство* у Дубровнику 19. века са освртом на претходне и потоње тенденције у разумевању појма, интерпретативних могућности етнолошког читања писаца српског реализма, статуса Васка Попе и српске поезије тадашњих Срба у Румунији или токова савремене косовско-метохијске књижевности.

Документарно-уметничка и романескна проза најчешће су примарна грађа, нешто ређе среће се и поезија. Корпус истраживаних писаца креће се од српских класика до откривања заборављених (Симеон Жикић, Љубомир Симић, Томо Смиљанић Брадина и др.) и новијих писаца. Између осталих, Доментијан, Ж. Болица Кокољић, Д. Обрадовић, С. Пишчевић, Д. Зорка Рашковић, М. Савић, Д. Илић, М. Црњански, С. Краков, И. Мунћан, А. Цветковић, В. Попа, Д. Киш, А. Пуслојић, Р. Златановић, А. Гаталица и др. Указано је и на писце у расејању (С. Гвозденовић), дводомне писце (А. Крстић), албанског писца српског порекла (М. Николић Миђени) и др.

2. 4. Историја, социологија, образовање, културна политика

Изузетно разнолика група радова припадала би области историје, социологије, образовања, културне политике, уз несумњиву интердисциплинарност. Доминирају теоријски текстови, пресеци друштвено-политичких превирања, односно портрети значајних личности. Радови који тематизују архитектонска начела (уз велики број фотографија), српско средњовековно племство (радови С. Јашина у наставцима), значај породице Дамаскин, племића Николића од Рудне, задужбине и задужбинаре, потврђују трајање српског народа у Румунији.

Миграције становништва отвориле су питања положаја дијаспоре и мањине, која су сагледавана кроз призму глобализације и евроинтеграцијских процеса. Важно је и питање колективног идентитета српске заједнице и њихова свест о припадности локалној заједници. Са друге стране, потенцирано је питање значаја српске интелектуалне дијаспоре у очувању културног идентитета и афирмисању интереса Србије. У складу са таквим тенденцијама тумачена је потреба за наставом србистике на свим нивоима образовања, те је у вези са тим покренуто и питање институционалне подршке при учењу српског језика у ванматичној средини, односно типич-

них грешака приликом учења српског језика. Значајан је и рад Ж. Милин о темишварским србистима и скицирању деловања србиста из Румуније на међународним научним скуповима у Араду, Темишвару и Нишу⁷. Континуитет српског идентитета открива се и у државним архивима и штампи (нпр. недељник „Наша реч” сагледан је кроз тематско-композициону раван), те издавачким кућама (посебно „Критерион”, која је одиграла суштинску улогу у последњој четвртини 20. века), али и књижевним фондовима у црквама и манастирима (нпр. делатност шумадијског епископа Саве Вуковића као администратора српске православне епархије темишварске или темишварског епископа Саве Вуковића) који су доживели валоризацију. Такође је потврђено да су културно-уметничка друштва била од великог значаја за опстанак и трајање једне заједнице у изванматичној средини. Дипломатска каријера српских књижевника (Ј. Дучића, М. Ракића, И. Андрића) током 20. века у румунској престоници описана је у часопису. Поред радова који су примарно усмерени на јавни живот, појављују се и они који тематизују приватни (свакодневни) живот.

Рад на расветљавању прошлости резултирао је и израду портрета значајних личности објављених у трећем и четвртом броју часописа *Исходишта*: темишварски епископ Петар Племени Петровић (С. Јашин), темишварски славист Чезар Аптеотесеј (Ж. Милин), нишки митрополит и темишварски епископ Георгије Поповић (С. Јашин).

3. Закључне напомене

Часопис *Исходишта* наставља научну традицију, поред *Темишварског зборника*, афирмисања културног идентитета Срба из Румуније. Значајан искорак начињен је у правцу неговања других рубних простора српског народа. Проблеми асимилације српског становништва, миграција (као глобални тренд), нерегулисаног правног статуса (у делатном смислу) итд. морали би да буду решени како не би остали само помени и записи о Србима у дијаспори и периферним областима.

Самосвест о припадности одређеној заједници манифестује се у различитим видовима и околностима: именовању предмета, појава, људи; обележавању значајних обичајно-обредних комплекса; поштовању великана (и институција) из прошлости и ближе садашњости; стварању особитог на темељима традиције и савремености. На тим основама истраживачи су расветљавали световни и верски живот одређеног српског поднебља и времена, те дијахронијско-синхронијским и компаративним приступом потврђивали континуитете и дисконтинуитете у култури. Велики број научних радника указао је на примере и потребу институционалне и пројектне сарадње.

Више од половине објављених радова у часопису *Исходишта* тиче се лингвистичких истраживања која су на свим језичким нивоима сведочила о језичким и културним особеностима. Непознати рукописи и преписи потврдили су трајање српског народа и створили могућност за нове истраживачке подухвате. Етнолошка

7 Опширније в. Горан Максимовић, „О неким облицима образовне, културне и научне сарадње српске матице и српских мањина и дијаспоре – на примјеру узајамних веза Ниша и Темишвара”, у: Т. Варди и М. Радан (ур.), *Срби у Румунији: садашње стање и перспективе: зборник радова*, Београд: САНУ, 2021: 67–79.

истраживања у најширем смислу речи образложила су обрасце живљења, методологију теренских истраживања и граниче се са сродним дисциплинама (антропологија, фолклористика). Хетерогена група радова из историје, социологије, образовања и културне политике дефинисала је различите слојеве културног идентитета. Књижевнонаучни прилози (огледи и студије) указали су на недовољно проучене аспекте у књижевности (заборављени и занемарени писци и њихова мисија). Посматрано у целини, радови би се могли класификовати у три групе: прегледи (засновани на познатој грађи и досадашњим истраживањима), радови теоријско-методолошког типа (спој теоријских промишљања, методолошких напомена уз конкретно искуство у пракси) и заокружене лексикографске одреднице (проистекле из теренског искуства са људима из заједнице која нестаје).

Цитирана литература

- DERETIĆ 1996: DERETIĆ, Jovan. *Put srpske književnosti: identitet, granice, težnje*. Beograd: SKZ [orig.] Деретић, Јован. *Пут српске књижевности: идентитет, границе, тежње*. Београд: СКЗ, 1996.
- GORDANIĆ 2020: GORDANIĆ, Jelica. „Regulisanje položaja pripadnika nacionalnih manjina u Rumuniji sa posebnim osvrtom na srpsku nacionalnu manjinu”. U: N. Vasić i S. Davidović (ur.). *Kultura Republike Srbije i Srba u Rumuniji*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 355–378. [orig.] Горданић, Јелица. „Регулисање положаја припадника националних мањина у Румунији са посебним освртом на српску националну мањину”. У: Ненад Васић и Сандра Давидовић (ур.), *Култура Републике Србије и Срба у Румунији*. Београд: Институт за међународну политику и привреду, 355–378. <<https://www.diplomacy.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2020/06/KULTURA-REPUBLIKE-SRBIJE-I-SRBA-U-RUMUNIJ-1.pdf>> 5. 2. 2023.
- MITROVIĆ 2016: MITROVIĆ, Ljubiša. „Uloga srpske intelektualne dijaspore u očuvanju kulturnog identiteta i afirmaciji interesa Srbije”. U: M. Radan (ur.), *Ishodišta 2*. Temišvar – Niš: Savez Srba u Rumuniji – Centar za naučna istraživanja i kulturu Srba u Rumuniji – Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, 121–130. [orig.] Митровић, Љубиша. „Улога српске интелектуалне дијаспоре у очувању културног идентитета и афирмацији интереса Србије”. У: Михај Радан (ур.), *Исходишта 2*. Темшивар – Ниш: Савез Срба у Румунији – Центар за научна истраживања и културу Срба у Румунији – Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 121–130.
- RADAN, MAKSIMOVIĆ i dr. 2021: RADAN, Mihaj i dr. „Međunarodni časopis *Ishodišta / Originations: geneza i bibliografija*”. U: T. Trajković (ur.), *Godišnjak za srpski jezik*, br. 19, 323–353. [orig.] Радан, Михај и др. „Међународни часопис *Исходишта / Originations* : генеза и библиографија”. У: Татјана Трајковић (ур.), *Годишњак за српски језик*, бр. 19, 323–353. <<https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/casopisi/2021/godisnjak-za-srpski-jezik-19-2021>> 5. 2. 2023.
- STEPANOV 2015: STEPANOV, Ljubomir i Vesna Stepanov. „Statistički podaci o Srbima u Rumuniji prema državnom popisu 2011. godine”. U: S. Bugarski (ur.), *Temišvarski zbornik 8*. Novi Sad: MS, Temišvarski odbor, 7–26. [orig.] Степанов, Љубомир и Весна Степанов. „Статистички подаци о Србима у Румунији према државном попису 2011. године”. У: С. Бугарски (ур.), *Темешварски зборник 8*. Нови Сад: МС, Темешварски одбор, 7–26.

Извори

ISHODIŠTA 2015–2022: M. Radan (ur.), *Ishodišta* 1–8, Temišvar – Niš: Savez Srba u Rumuniji – Centar za naučna istraživanja i kulturu Srba u Rumuniji – Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu [orig.] Михај Радан (ур.), *Исходишта* 1–8. Темшивар – Ниш: Савез Срба у Румунији – Центар за научна истраживања и културу Срба у Румунији – Филозофски факултет Универзитета у Нишу <<https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/casopisi/ishodista>> 5. 2. 2023.

Stefan S. Simonović

JOURNAL ORGINATIONS (2015–2022) IN A CULTURAL CONTEXT

Summary

The potential problems of the assimilation of the Serbian population in Romania and peripheral areas obliged cultural workers to investigate older and newer layers of cultural history with increased attention. With that intention, the magazine *Orginations* (2015–) was launched in copublishing by the Association of Serbs in Romania (Center for Scientific Research and Culture of Serbs in Romania) and the Faculty of Philosophy of the University of Nis. The effort of this review is to follow the contributions in the previous issues of the journal *Orginations* and to point out the dominant thematic areas and classify the contributions. Linguistic topics, ethnological topics, literary-scientific topics and a complex of historical and sociological topics showed that contributions in the journal *Orginations* can be divided into: overviews, works of the theoretical-methodological type and rounded lexicographic definitions.

Keywords: *Orginations*, intellectual diaspora, interinstitutional cooperation, cultural identity

Сања Д. Стевановић*

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

МАС Превођење

ИЗАЗОВИ НАСТАНКА И ОБЈАВЕ КЊИЖЕВНОГ ПРЕВОДА НА ПРИМЕРУ РУБРИКЕ *ЈЕЗИЧКИ ВАВИЛОН* ЕЛЕКТРОНСКОГ ЧАСОПИСА „БЕЗ ЛИМИТА”²

У раду су представљени изазови настанка и објаве књижевног превода, а на примеру рубрике *Језички Вавилон* електронског часописа „Без лимита”. На почетку рада аутор представља електронски часопис Филозофског факултета у Нишу „Без лимита”, његово устројство и функционисање. Велики део рада посвећен је дискусији о значају књижевног превођења у друштву и личности преводиоца, изазовима књижевног превођења уопште, а затим и изазовима објаве књижевног превода у једном електронском часопису. Аутор рада илуструје своје тврдње примерима из рубрике *Језички Вавилон*, трудећи се да дочара комплексност процеса који почиње тиме што преводилац пошаље свој рад часопису, а завршава се објављивањем прилога на сајту часописа. Описан је процес комуникације са аутором и рецензентима, илустација прилога, као и планирање и припремање објава за сајт часописа и друштвене мреже.

Кључне речи: превођење, књижевно превођење, превод, електронски часопис, илустрације, мултимедија, *Без лимита*, *Језички Вавилон*

1. Увод

Електронски часопис Филозофског факултета у Нишу „Без лимита”³ постоји од марта 2019. године, а од новембра исте године има и свој ISSN број (2683-457X). До тренутка настанка овог рада на сајту часописа објављено је око 700 прилога које потписује више од 300 аутора, а с обзиром на то да часопис излази тромесечно, у току је 15. број (октобар–децембар 2022). Посебности овог електронског часописа јесу двојно уредништво – један уредник по струци је новинар, а други филолог, и то што чланови редакције нуде могућност рада са ауторима у виду давања стручне помоћи, како би њихов рад био квалитетнији, имајући у виду да су они који овом часопису шаљу своје прилоге неретко неафирмисани аутори. Једна од 21 категорије, колико их ова публикација тренутно броји, јесте и рубрика *Језички Вавилон*, посве-

* s.stevanovic-19524@filfak.ni.ac.rs

2 Рад је под истим насловом у виду усменог саопштења изложен на округлом столу *Књижевни часописи* одржаном 15. 6. 2022. у Народној библиотеци „Раде Драинац” у Прокупљу.

3 <https://bezlimitaff.com/>

ћена стваралаштву на страним језицима, о којој ће у раду бити више речи. У оквиру наведене рубрике објављују се ауторска прозна и поетска дела на страним језицима, преводи у оба смера, критике превода и сл. До сада су у оквиру рубрике објављени оригинални радови на енглеском, македонском, арапском, француском; преводи са француског, немачког, арапског, турског на српски, као и превод са српског на руски језик. У овом раду тежиште је на дискусији о изазовима настанка и објаве књижевних⁴ превода у оквиру рубрике *Језички Вавилон*.

2. Значај књижевног превођења и личности преводиоца

Ово поглавље биће посвећено полемици о значају књижевног превођења и личности преводиоца који се определио за специјализацију у овој области преводаштва. Назив *Језички Вавилон* рубрици је дат тако да подсећа на језички раскол чије узроке описује библијска прича, и да указује на оно што (не) могу заједно учинити људи који се међусобно (не) разумеју. Та чињеница даје на значају преводиоцу и указује на његову виталну улогу у функционисању трансфера било које врсте међу народима, у крајњој линији и културног. Пре свега културног. У том смислу наводимо дужи цитат који, према становишту аутора овог рада, изузетно добро описује важност коју су преводиоци временом стекли:

„Јер, смисао вавилонске парадигме је барем двострук. Најпре, она наговештава да је постојало 'време' (подвучимо ове наводнике) кад је превођење било излишно а преводиоци непотребни, 'време' једног језика, кад су људи општили међу собом и са трансценденсом непосредно, јасно, природно. Вавилонска прича маркира момент слома ове идеје; то је, између осталог, алегорија о неизбежности, нужности, о закону, ако хоћете, превођења. Више нема једног језика, говор се распао, рајски колач речи је пребијен и парчићи расути: морамо преводити. Но, не само да морамо преводити (имати људе зване 'преводиоци' или их, попут каквих аутомата које Декарт описује у *Речи о методи*, имати уграђене у себи; и вама је јасно зашто о 'преводиоцу' говорим пре свега као о *фигури*) између себе, већ, након слома идеје о универзалном језику, морамо поново успоставити раскинуте везе са трансценденсом и језиком трансценденса: Бог, после Вавилона, проговара кроз шифре и нуди своје тумаче: пророке – тј. 'преводиоце', праобрасце сваког унутарјезичког преношења шифрираног смисла, прародитеље модерних егзегета, херменеута, идеолога. Чак у мери у којој расте важност и неразумљивост или двосмисленост Великих, трансценденталних порука, у тој мери расте и потреба за овим посредницима; тиме и њихова моћ и дејство. Превођење након Вавилона није само техничка ствар која се да, одговарајућим тренингом савладати, да би се исто рекло у другом језику; оно је, да упростим, ствар живота, могућност или немогућност да се оно Друго каже у мојем језику, нашем језику – дакле, 'истом' језику. Превести значи разумети себе, разумети себе значи живети (на начин разумног, себе свесног, људског бића: живети у окружју културе). То је други смисао вавилонске парадигме” (MILIĆ 1989: 176-177).

Посебно у време постојања интернета и онлајн-сервиса који омогућавају контакт људи са различитих страна света, а „(...) u nedostatku općeprihvatljiva internacionalnog umjetnog ili prirodnog jezika bez prevođenja bi u svijetu nastao metež

4 У оквиру рубрике се за сада могу наћи искључиво преводи лепе књижевности.

babelonski i pustoš duhovna” (KREŠIĆ 1958: 135). С обзиром на то да је тема овог рада превасходно повезана са књижевним превођењем, треба још нагласити чињеницу да онај ко се бави превођењем књижевности мора, осим одличног познавања оба језика на којима ради, да развија код себе уметничку црту и осећај за ритам, интонацију, метрику и, уопштено говорећи, бит књижевног језика. Он није само филолог, већ и стваралац, уметник, и та његова страна личности одговорна је за успешност његових превода. Са тиме је сагласан и Стјепан Крешић: „Ако filologu nije pridružen umjetnik, koji ima osjetljivost i prijemljivost za umjetničke vrednote, te koji posjeduje bogato duhovno iskustvo i razvijenu moć ekspresije, njegov prijevod može prenijeti gramatička značenja originala, ali nipošto imaginativne i emocionalne doživljaje pisca stvaraoca” (1958: 139).

Кроз историју је већина промена која се десила у једном друштву започела захваљујући преводима. Ова тврдња односи се на промене у култури у виду прикључивања савременим светским уметничким тенденцијама, промене у језику, и на крају чак еволуције у друштвеним устројствима. У данашње време ови утицаји долазе преко вести пласираних путем електронских медија⁵ и утицај штампаних превода свео се углавном на промене у лексици (евентуално спорадично у граматички) једног језика⁶, али подсетимо се чињенице да су одређене књиге својевремено биле забрањиване, како се не би ширио њихов „негативан” утицај на одређене друштвене групе или целокупно становништво. Толико је књижевност била „опасна”. Преводилац је у овом пољу имао изузетно велики значај, будући да је он на неки начин креирао јавно мишљење и усмеравао културу и утицаје који у њу долазе. Ако узмемо у обзир чињеницу да и данас многи људи не говоре стране језике (или се служе само енглеским), избор литературе који преводиоци начине за њих извршиће одређени утицај на њихову перцепцију света ван њиховог матерњег језика.

3. Изазови књижевног превођења

Након што смо рекли нешто више о значају књижевног превођења и личности преводиоца, односно томе какве он особине мора поседовати да би му превод био успешан, поменућемо неке од изазова са којима се књижевни преводиоци сусрећу при избору дела која ће преводити, и касније у току самог процеса превођења.

На почетку се поставља питање избора дела које ће бити преведено. У данашње време то највише зависи од захтева тржишта и трендова које издавачке куће желе да прате, међутим, преводиоци и даље успевају да преведу и објаве дела која се тренутно не чине као први избор великог броја читалаца, али за која они верују да ће као преводи имати успеха. Притом преводилац мора водити рачуна о томе да се не ослони само на свој читалачки сензибилитет, већ да дело које ће превести буде компатибилно са циљном културом, односно да постоје индиције да ће оно код циљне групе, тј. заједнице за коју се преводи, изазвати интересовање, чак и ако

5 Скрећемо пажњу на то да је и у електронском свету велики значај преводилаца у преношењу информација и остваривању контакта међу људима, међутим, овај рад бави се књижевним преводом и аутор се неће подробније бавити питањем превођења других врста текстова.

6 Пример за то су многобројни англицизми који улазе у све стручне терминологије путем несрећних превода са енглеског језика.

оно још увек не постоји. У том смислу преводилац има одговорност за садржаје које приређује за читаоце, за допринос који та дела дају књижевности и култури уопште и утицаје које за собом остављају.

Након што је изабрао дело које ће превести, преводилац одлучује не који ће начин превести текст и у каквом светлу ће га представити будућим конзументима. Једна од компонената које се често наглашавају као важне при превођењу јесте верност оригиналу. Књижевни преводилац треба да спута свој раскошни песнички дар и да се ипак при превођењу држи аутентичних особина оригинала, како не би створио ново књижевно дело, уместо да већ постојећем да ново рухо, или, како би рекао Умберто Еко, „каже готово исту ствар” (2011), само на другом језику. Такође, у студијама које се теоријски баве превођењем велики значај придаје се и истоветности израза, што се посебно односи на дела у стиховима, где треба водити рачуна о метрици, дужини стихова, римовању и сл., о чему је већ било речи. Осим текста, преводилац се мора држати и контекста, како би превод био одговарајући за одређени историјски тренутак и одређену културу, при чему до изражаја треба да дође преводиочево широко опште знање, познавање историје, географије, политике, музике и сл. Из овог разлога важно је да преводилац уз јасан образовни пут, односно континуирано опште образовање и неговање опште информисаности, сазнавања о свакодневним темама, има и склоност ка целоживотном учењу.

Оно што се такође појављује као преводилачки проблем, а својствено је самом тексту, јесте тешко преводива лексика. Примери за то могу бити реалије⁷: у српском језику речи као што су *светосавље*, *положајник*, *шајкача*; у немачком језику, на пример, многе сложенице непрозирног значења, у свим језицима фразеологизми, окасионализми и сл. С обзиром на то да је ова тема много шира, а није централна тема рада, нећемо се дубље на овом месту њоме бавити.

Критички апарат који се објављује у склопу издања превода јесу и предговор и поговор, евентуално уводна реч преводиоца уместо предговора, илустрације, уколико их дело које се преводи садржи и сл. У овом послу преводилац се може и мора ослонити на помоћ издавачке куће, рецензената, илустратора, уредника едиција и издања, те он, као крајња активност пред само објављивање, не представља директни проблем за преводиоца. Изазов за њега завршава се одлукама шта је оно што ће у тексту додати у виду објашњења, фуснота и сличних преводилачких напомена.

Ово поглавље било је посвећено општем прегледу проблема књижевног превођења, без тенденције да се дубље у њих залази, те се оно овде завршава.

4. Изазови објаве књижевног превода у електронском часопису

С обзиром на то да се један електронски часопис налази на интернету и бесплатно је доступан свима, разумљиво је да се аутори неће одлучити на превођење

7 Реч реалија означава „ствари које имају значаја за практичан живот, стварност, стварно знање, стварне чињенице. У лингвистици се реалија дефинише као предмет материјалне културе који је основа за денотативно значење речи. Специфичне реалије су, пак, предмети од значаја за практичан живот националног или регионалног карактера. То значи да називи за те предмете у језицима људи који живе ван тих националних или регионалних подручја – не постоје” (SIBINOVIC 1983: 45).

неког обимног романа, што би њима одузело много времена, а не могу да то адекватно уновче. Ситуација би могла бити другачија у случају да неки часопис само део својих садржаја откључан нуди читаоцима, а приступ остатку омогућава уз доплату. Тако би профитирали и они који часопис уређују и аутори, односно преводиоци у овом случају. Часопис „Без лимита”, о коме је у овом раду реч, званични је часопис Филозофског факултета у Нишу, уредништво чине студенти и професори са Факултета који волонтерски раде на садржајима које објављују, тако да могућност новчане накнаде за ауторе⁸ не постоји. Ипак, академски часопис осигурава одређени престиж за оне који у њему објављују, тако да су аутори чија су се ауторска дела и преводи нашли у рубрици *Језички Вавилон* углавном студенти филологије или аутори којима су такве објаве значајне у академском смислу. Дела која они бирају за превод пре свега су текстови са којима су се током студија сусретали или оних аутора са којима су се као студенти упознали. Анализа тренутне ситуације у рубрици даје нам претходно наведене податке, али ово није правило, будући да је часопис заиста „без лимита” и да прихвата прилоге свих аутора, независно од тога да ли су студенти Филозофског факултета у Нишу.

Вратимо се на дискусију о практичним проблемима при објави превода. Осим тога што је временски презахтевно и финансијски неисплативо, о чему је већ понешто речено, објављивање једног обимнијег дела, рецимо романа, у електронском часопису није практичан подухват. Уколико би се уредници одлучили за публиковање дела тог опсега, могло би се то учинити у наставцима, тако да публици у одређеном периоду, на пример једном месечно, буде представљен један наставак. Проблем који би се при томе јавио јесте шта и како од пропратних елемената понављати при сваком новом наставку на сајту. На пример: да ли поново укључивати уводник, биографију аутора, остала објашњења и додатке; на ком месту линковати претходне наставке? Подразумева се притом да ће се у међувремену појавити нови читаоци и да ће хтети да се информишу о претходно објављеним деловима приче. Већ такав приступ начинио би од дела хипертекст⁹, односно хипермедију, будући да је часопис који је предмет овога рада електронски и да омогућава повезивање

8 У раду се инсистира на одредници „аутор” за оне чија су дела објављена у електронском часопису „Без лимита”, с обзиром на то да је часопис мултимедијалан и да осим писаних радова садржи и друге врсте прилога: фотографије, стрип, аудио и видео садржаје и др.

9 Хипертекст се може дефинисати као „свеукупност неког низа текстова доступних путем рачунара, уколико је тај низ организован и повезан, представљен као мрежа списка и података међу којима се читалац креће по свом нахођењу, само одабраним редоследом, остварујући хипервезе (енгл. *hyperlinks*), то јест повезивања што их омогућава сваки појединачни увршћени текст” (EROR 2001: 5). „Могућа места повезивања маркирана су у самом тексту (другом бојом, подвлачењем), а читалац их активира притиском на тастер миша. Хипертекст се описује као нелинеаран или несеквенцијалан текст, који подразумева исто такво читање – нелинеарно, дисконтинуирано, укрштено. Уколико бисмо желели да направимо поређење са штампаним текстом, читање хипертекста личило би на комбинацију читања главног текста у књизи с читањем фуснота и речника” (BOŽIĆ 2014: 80).

Код Ерора (2001: 9) можемо наћи и дефиницију књижевног хипертекста: то је „текст доступан читаоцу на екрану монитора рачунара (то јест на више екранских ‘страница’), представљен у нелинеарном облику, са назначеним везама путем којих се читалац, по свом избору, може ‘кретати’ унутар понуђене мреже страница / ‘сегмената’ текста – а који нема превасходно документарно-информативну функцију (већ га аутор ствара, и читалац потом ‘препознаје’ као вид књижевности према неким одликама писања и написаног)”.

са другим врстама података, са сликама, филмовима, аудио садржајем. Један такав пројекат као замисао је занимљив и савременим читаоцима био би пријемчив¹⁰, али би представљао велико оптерећење за часопис који уређују пре свега студенти. Због свега наведеног јасно је зашто су у рубрици *Језички Вавилон* тренутно најбројнији преводи поезије и кратких прича.

При функционисању једне рубрике у оквиру сваког часописа (тако и електронског) важан је посао уредника. Уз остале сараднике, уредник пре свега врши одабир прилога који ће у одређеном временском периоду бити објављени. Важна компонента његовог посла је и планирање објава: објаве из своје рубрике он треба да усклади са осталим прилозима, да прилоге смислено распореди у оквиру одређеног броја часописа и постара се да тематика и структура прилога буду одговарајуће.

С обзиром на то да се мањи број људи бави књижевним преводњем, као и да мањи број њих има намеру да своје преводе објави у једном електронском часопису, уредник рубрике каква је *Језички Вавилон* суочава се и са проблемом мањег броја прилога. Са друге стране, без обзира на то што је оваквих прилога мање, процес пријема, рецензије и објаве је комплекснији, јер он подразумева контактирање са више људи, што је временски захтевније. За сваки прилог који пристигне мора се пронаћи одговарајући рецензент, а, имајући у виду да је факултет у Нишу још увек филозофски, а не филолошки, за велики број страних језика не постоје стручни рецензенти, тако да их уредништво часописа онда мора тражити ван оквира своје матичне институције. У том смислу се у преводилачке прилоге мора уложити више енергије и времена, како би рубрика задржала квалитет.

Још један од практичних задатака уредника језичке (као и сваке друге) рубрике јесте да сваки прилог буде стављен у неки контекст, као и да сви пропратни елементи буду на свом месту. Електронско издање превода треба да садржи оне компоненте које има и штампано: „Оно што читаоцу може пружити добро опремљено штампано издање неког дела – предговор, поговор, фусноте, допунске коментаре, објашњења, тумачења, библиографију, биографију писца, илустрације, речник мање познатих речи и слично, налази се, за поједине писце (односно дела) на интернету, у хипертекстуалној верзији” (BOŽIĆ 2014: 88). Не подразумева се да сваки прилог има све ове елементе, али они који постоје треба да буду смислено укомбиновани. Уз то, пракса данас је да електронски часопис има своје профиле на друштвеним мрежама (часопис „Без лимита” присутан је на Фејсбуку¹¹ и Инстаграму¹²), а задатак вођења друштвених мрежа може на себе преузети сам уредник рубрике, то може обављати оперативни уредник¹³ часописа, или посао припреме, планирања и уређивања објава за „мреже” могу обављати заједно, делећи притом задужења. У сваком случају, онај ко обавља ове задатке мора имати додатне техничке вештине, познавати функционисање друштвених мрежа, односно бити потпуно „дигитално писмен”.

10 Ово је већ потврђено. Такви пројекти реализовани су раније. Мајкл Џојс (Michael Joyse), аутор је првог хипертекстуалног романа *Поподне, прича (Afternoon, a story)* који је изашао 1987. (према BOŽIĆ 2014: 90). Сличне пројекте у српској књижевности имао је и Милорад Павић. Више о томе код (BOŽIĆ 2014).

11 Под именом: „Без лимита” – електронски часопис Филозофског факултета у Нишу.

12 Под именом: @bez_limita_filfak.

13 Оперативни уредник бави се и постављањем елемената прилога на сајт часописа, практично даје прилогу форму на самој интернет страници.

Илустрација 1 приказује практично решење за објаву песама оригинално на арапском језику и њиховог превода на српски језик. Важно је нагласити да су и аутор песама и аутор превода сарадници часописа „Без лимита”, а њихова дела представљена су заједно, како би и они који се не служе арапским језиком могли да уживају у преводу ове поезије на српски језик.

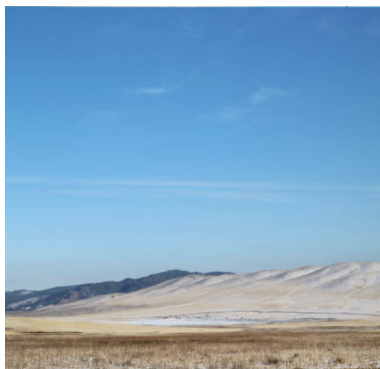
Илустација 1. Прилог „У међупростору” Јелене Љубеновић

Предност електронских издања одређених часописа јесте та што се уз текст могу објавити и мултимедијални садржаји (фотографије, аудио и видео материјал), који ће обогатити и унапредити презентовани текст. Електронски часопис „Без лимита” од почетка свог рада практикује илустрације у виду фотографија при свакој објави¹⁴, при чему аутор може сам послати своје илустрације (фотографије које је сам направио или пронашао), или уредништво само у складу са сопственим доживљајем садржаја прилога проналази илустрације. Ни овај задатак није једноставан: илустрације би требало да буду усклађене са садржајем прилога, односно да су и тематски и визуелно компатибилне са текстом, што подразумева да онај ко обавља овај задатак има одређене уметничке афинитете који му помажу да естетика прилога буде квалитетна. У наставку су представљена два прилога са сајта часописа „Без лимита” (Илустрације 2 и 3), како би био презентован начин на који се прилози у часопису илуструју.

Илустрација 2. Прилог „Албатрос” Шарла Бодлера (превод Невенке Баланесковић)

14 На сајту је наведен извор за сваку илустрацију.

Степа (Мирјана Балтазаровић)

Posted on 06/05/2022 by BEZ LIMITA

Илустрација 3. Прилог „Степа” Мирјане Балтазаровић

Закључак

На крају рада, након што су истакнути значај књижевног превођења и личности самог преводиоца, сагледани изазови књижевног превођења, а на крају и објаве једног књижевног превода у електронском часопису, могло би се закључити да је вођење вишејезичне рубрике каква је рубрика *Језички Вавилон* одговоран и захтеван задатак, будући да подразумева управљање дугим и комплексним поступком објаве књижевног превода – од тренутка кад превод стигне на имејл-адресу часописа, све док се он не нађе на сајту, у својој рубрици, и на друштвеним мрежама у оквиру профила часописа. Рад на објављивању прилога и вођењу рубрика подразумева интензивну комуникацију са преводиоцем, рецензентима, лекторима, припрему пропратних елемената који треба да се нађу у оквиру прилога, одабир одговарајућих илустрација, као и планирање објава и њихово „рекламирање” на друштвеним мрежама. Преводилачких прилога у електронским часописима има мање, али је рад на њиховој припреми вишеслојан, а у претходним поглављима детаљно су наведени аргументи за ову тврдњу. Ипак, аутор завршава овај рад са надом да ће рубрика *Језички Вавилон* бити још богатија прилозима и да оне који се без лимита посвећују стваралаштву на страним језицима сложеност процеса од настанка до објаве неће обесхрабрити.

Цитирана литература

- BOŽIĆ 2014: БОЖИЋ, Снежана. *Интернет и мултимедија као средства у настави књижевности*. Докторска дисертација. Ниш: Филозофски факултет. 2014. стр. 79-137.
- EKO 2011: EKO, Umberto. *Kazati gotovo istu stvar. Iskustvo prevodenja*. Preveli Mirela Radosavlje-

- vić i Aleksandar Levi. Beograd: Paidea. 2011.
- EROR 2001, EROR, Gvozden. „O pojmu književnog hiperteksta”. *Књижевна историја*, вол. 33, бр. 113–115, 2001. стр. 5–38.
- KREŠIĆ 1958: KREŠIĆ, Stjepan. *Prevođenje, prevodioci i kritike prevoda*. <<https://docplayer.rs/210559918-Prevo%C4%91enje-prevodioci-i-kritike-prijevo-da-stjepan-kre%C5%A1i%C4%87.html>>. 10. 6. 2022.
- MILIĆ 1989: MILIĆ, Novica. „Živeti s prevodiocem (prvih 20 minuta): uvod u raspravu o subjektu prevođenja”. u: *Književno prevođenje: teorija i istorija. Zbornik radova*. Ur. Krinka Vidaković Petrov. Požarevac: Institut za književnost i umetnost Braničevo-Požarevac. Književna zajednica Novog Sada, 1989: стр. 175–181. [orig.] МИЛИЋ, Новица. „Живети с преводиоцем (првих 20 минута): увод у расправу о субјекту превођења”. у: *Књижевно превођење: теорија и историја. Зборник радова*. Ур. Кринка Видаковић Петров. Пожаревац: Институт за књижевност и уметност Браничево-Пожаревац. Књижевна заједница Новог Сада, 1989: стр. 175–181.
- PAVLOVIĆ: PAVLOVIĆ, Vladimir. *Kulturna i civilizacijska misija književnog prevodioca danas*. <<https://docplayer.rs/210559918-Prevo%C4%91enje-prevodioci-i-kritike-prijevo-da-stjepan-kre%C5%A1i%C4%87.html>>. 10. 6. 2022.
- SIBINOVIĆ 1983: SIBINOVIĆ, Miodrag. *O prevođenju. Priručnik za prevodioce i inokorespondente*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1983.

Sanja D. Stevanović

HERAUSFORDERUNGEN BEI DER ERSTELLUNG UND VERÖFFENTLICHUNG EINER LITERARISCHEN ÜBERSETZUNG AM BEISPIEL DER RUBRIK *JEZIČKI VAVILON* (DAS SPRACHLICHE BABYLON) DER ELEKTRONISCHEN ZEITSCHRIFT „BEZ LIMITA” („OHNE LIMIT”)

Zusammenfassung

In der vorliegenden Arbeit werden die Herausforderungen bei der Erstellung und Veröffentlichung einer literarischen Übersetzung am Beispiel der Rubrik *Jezički Vavilon* (*Das sprachliche Babylon*) der elektronischen Zeitschrift „Bez limita” („Ohne Limit”) dargestellt. Am Anfang dieser Arbeit stellt der Autor die elektronische Zeitschrift der Philosophischen Fakultät in Niš „Bez limita” („Ohne Limit”), ihre Organisation und Funktionsweise dar. Ein großer Teil der Arbeit ist der Diskussion über die folgenden Punkte gewidmet: Bedeutung vom literarischen Übersetzen in der Gesellschaft, die Persönlichkeit eines Übersetzers, die allgemeinen Herausforderungen vom literarischen Übersetzen und die Herausforderungen bei der Veröffentlichung einer literarischen Übersetzung in einer elektronischen Zeitschrift. Der Autor der Arbeit illustriert seine Behauptungen mit den Beispielen aus der Rubrik *Jezički Vavilon* (*Das sprachliche Babylon*) und dabei versucht, die Komplexität des Prozesses darzustellen, der damit beginnt, dass der Übersetzer seine Arbeit an die Email-Adresse der Zeitschrift sendet und mit der Veröffentlichung des Beitrags auf der Internetseite der Zeitschrift endet. Außerdem wird beschrieben, wie die Kommunikation mit dem Autor und den Rezensenten läuft, wie ein Beitrag illustriert wird, wie die Veröffentlichung geplant und der Beitrag für die Internetseite der Zeitschrift und soziale Netzwerke vorbereitet wird.

Schlüsselwörter: Übersetzen, literarisches Übersetzen, Übersetzung, elektronische Zeitschrift, Illustrationen, Multimedia, *Bez limita* (*Ohne Limit*), *Jezički Vavilon* (*Das sprachliche Babylon*)

Душан Ж. Петровић*

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

Департман за србистику

УТИЦАЈ ПАНДЕМИЈЕ НА ПРИЛОГЕ ЛЕТОПИСА МАТИЦЕ СРПСКЕ²

Предмет рада је испитивање фреквенције употребе речи које се тичу ковид пандемије у *Летопису Матице српске* и тумачење прилога у којима се претраживане речи јављају. Након прегледа теоријске литературе о утицају пандемије на језик и књижевност, анализирамо корпус истраживања који чини двадесет и једна свеска поменутог часописа. Други део рада посвећен је тумачењу конкретних књижевних и књижевнонаучних прилога како бисмо приказали у којим деловима текста се претраживане речи јављају и како оне утичу на саме текстове. Поред књижевних прилога (из рубрике Поезија и проза), примећујемо и учесталост претраживаних речи у осталим рубрикама *Летописа*, чиме се показује значајан утицај пандемије на све прилоге изабраног књижевног часописа.

Кључне речи: корона, пандемија, *Летопис Матице српске*, књижевни часописи

★

Утицајем на све сегменте живота, пандемија корона вируса трајно је променила поимање света какво је било пре њеног почетка. У српском језику приметан је велики број „нових речи” које се односе на вирус и пандемију коју је он проузроковао.

Један од првих радова који се баве уласком короне у српски језик је студија Јордане Марковић „Улазак короне у српски језички систем”. У поменутом раду, ауторка се бави утицајем нових лексема на српски језик кроз анализу дневне штампе (MARKOVIĆ 2021). Она примећује да се број могућих лексема супротставља закону о економичности језика, па се поред двеју основних лексичких јединица („корона” и „ковид”) јављају и називи „корона вирус”, „вирус корона”, „вирус ковид 19” (2021: 169). Заступљеност (и како ауторка истиче, „агресивност”) ових речи огледа се и у великом броју изведеница и сложеница (MARKOVIĆ 2021: 165).

Сличну тенденцију коришћења нових речи и термина посредством пандемије приметио је и Епископ Бачки Иринеј. У прилогу за мајску свеску *Летописа Матице српске* за 2021. годину, он се бави терминологијом која се односи на смрт и умирање, а која је била актуелна у том тренутку због повећаног броја смртних слу-

* d.petrovic-18729@filfak.ni.ac.rs

2 Рад је у виду усменог саопштења изложен на Округлом столу „Књижевни часописи”, 15. јуна 2022. године у Народној библиотеци „Раде Драинац” у Прокупљу.

чајева (2021: 779).

Са друге стране, корона је подстакла поновно читање књижевности која се бави епидемиолошким катастрофама. Катја Матковић Микулчић у прегледном раду „Књижевност у доба пандемија/епидемија” говори о текстовима хрватске и светске књижевности у којима је главна тема епидемија (MATKOVIĆ MIKULČIĆ 2021). У Србији је Народна библиотека „Стеван Сремац” из Ниша током 2020. године објавила електронски каталог³ публикација у којима се као тема јављају заразне болести које су биле тема књижевности од *Илијаде* до текстова савремене српске књижевности.

Такође, велики број проучавалаца књижевности покушао је да прикаже како је пандемија утицала на читалачке навике. У тексту „Како је пандемија променила читалачке навике у Америци” Предраг Шапоња наводи податак да је проценат куповине књига увећан у односу на 2019. годину, али да су у пандемији углавном профитирали комерцијални издавачи „науштрб издавача квалитетне књижевности” (2021: 1049).

У студији „Storytelling and poetry in the time of coronavirus” аутори се пре свега баве положајем клиничких радника и утицајем приповедања и поезије на одржавање њихове прибраности током изазовног периода ковид пандемије⁴. Они тврде да „фикција и поезија” служе као средство катарзе и инструмент за обраду искуства – „улога фикције није да објасни, или да утеши, већ да помогне у прихватању потешкоће” (BERET, DIKSON i dr. 2020: 279). Аутори студије у наставку рада наводе да је то разлог повећане заступљености поезије и фикције у медијима, на друштвеним мрежама и другим лако доступним платформама (2020: 280).

На основу претраживања наслова публикација, јасно је да корона постаје све чешће тема и самих књижевних текстова. Од почетка пандемије објављен је немали број публикација које самим насловом упућују на корона вирус. Неке од њих су роман *Ковид 19* Мирјане Хниличке (2020), роман *Ковид 19+* Марка Видојковића (2021), роман *Дневник корона ратника* Милана Пешића (2021), дневнички записи *Сабласни додир круне* Ђока Кесића (2021), збирка прича *Ковид-19 у 357 речи* групе аутора (2021), збирка прича у форми „заједничког дневника” 2020. групе аутора (2022) итд.

Такав случај је и у књижевности других држава – Габино Иглесијас (Gabino Iglesias) у чланку „Are we ready for COVID-19 as a central theme in literature?” примећује да и у америчкој књижевности расте број књижевних текстова који се баве ковидом, а да се многи текстови директно баве пандемијом и њеним утицајем на свакодневно функционисање људи (IGLESIAS 2022). Он наводи да ће се ковид као тема још дуго јављати у белетристици и публицистици, али да постоје, са друге стране, текстови који се озбиљније баве пандемијом – са политичког, друштвеног и културног контекста. Иглесијас закључује да „пандемија може бити полазна тачка за сваку причу — и да писање о њој може бити начин обраде трауме и корак ка разумевању утицаја пандемије на нашу психу” (IGLESIAS 2022).

Темом короне у српској књижевности бавио се Иван Чоловић у чланку „Ви-

3 <http://www.nbss.rs/wp-content/uploads/2020/06/Epidemije.pdf> <4. 11. 2022.>

4 Повод за истраживање на ову тему је пораст броја клиничких радника код којих је дошло до појаве синдрома изгарања (енгл. burnout).

рус у песми” (ČOLOVIĆ 2020). Аутор истиче да је велики број песама написаних о корони довео до „богате антивирусне песничке продукције”. Аутор се бави прерадама познатих песама у којима се текст у новој верзији делимично мења како би био повезан са актуелном ситуацијом. Како је прилог објављен 30. маја 2020. године, аутор наводи тек неколико примера оригиналних текстова у којима је тема ковид – песму „Млади и ковид 19” Драгана Драгојловића, песму „Љубав у доба короне” Маје Херман Секулић итд. Поред тих песама, Чоловић истиче да је период короне био погодан за обрачун уметника са политичким неистомишљеницима – он наводи неколико песама у којима се критикује опхођење државних институција према потребама пацијената (ČOLOVIĆ 2020).

На хрватску књижевну продукцију осврће се Дубравка БогUTOVAЦ. Она наводи да је филозоф Паскал Брукнер антиципирао бројне књижевне текстове који се баве пандемијом, а који ће „искрцати целе камионе тричарија поистовећених с правим епопејама” (BOGUTOVAC 2021: 119). У даљем тексту, БогUTOVAЦ потврђује такву претпоставку представљањем хрватске књижевне продукције у току пандемије – чак четрдесетак хрватских писаца објављивало је своје дневнике из карантина у оквиру иницијативе Хрватског друштва писаца „да се пандемија забележи, осмисли и обликује поетским језиком” (2021: 121). Као потврду Брукнеровог става, ауторка текста наводи осврт хрватског писца Томислава Чадежа на дневнике из периода пандемије: он већину тих дневника пореди са средњошколским саставима који се неће читати ни сада ни касније – „Чадеж саркастично констатује да ти дневници треба да прикују човека уза се, а ови те гоне да истога часа напустиш самоизолацију и кренеш у терапеутску шетњу” (BOGUTOVAC 2021: 122).

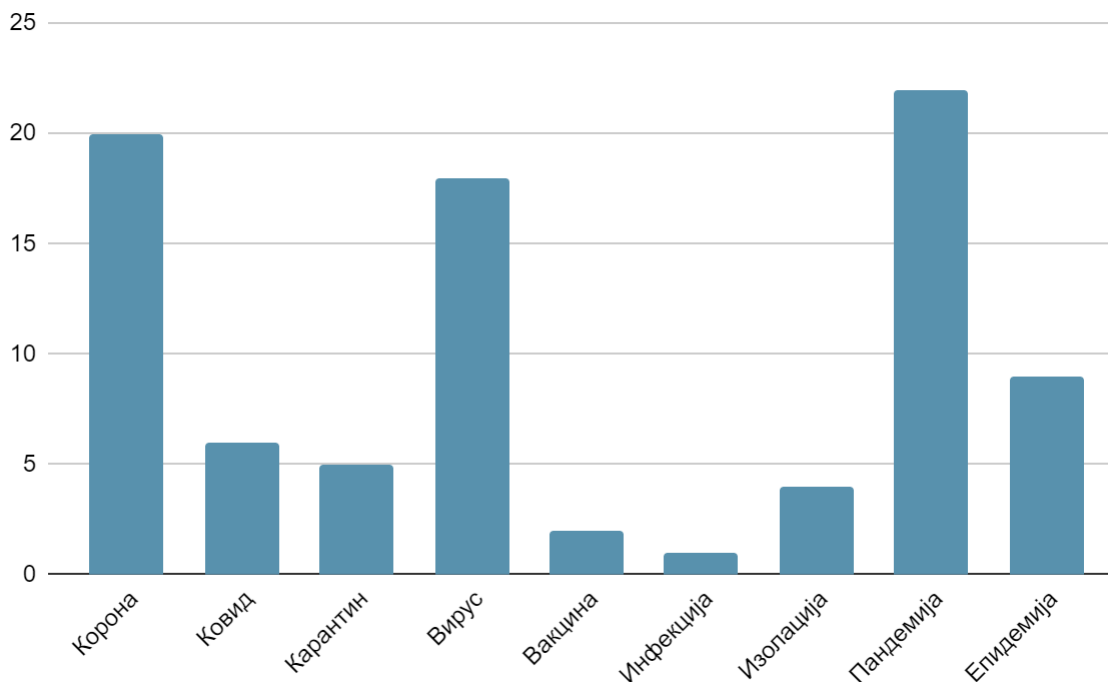
Као закључак већ сада можемо да истакнемо чињеницу да се упркос великом броју уметничких текстова о корона вирусу, у оквиру науке о књижевности јавља (за сада) мали број радова који се баве овом темом јер је она и даље актуелна, те се не може са сигурношћу тврдити како ће се развијати у наредном периоду.

★

Како бисмо приказали у којој мери је корона заступљена у књижевним текстовима, анализираћемо прилоге књижевног часописа *Летопис Матице српске*. Корпус нашег истраживања чинила је двадесет и једна свеска часописа, односно публикације објављиване од априла 2020. до априла 2022. године.

У прилозима наведених свезака претраживали смо следеће лексеме: корона, ковид, карантин, вирус, вакцина, инфекција, изолација, пандемија, епидемија.

На основу ексцерпираних примера показатељемо колико се често претраживане речи јављају и у којим рубрикама. Након тога, потрудићемо се да прикажемо у ком контексту се поменуте лексеме јављају и како оне утичу на тематско-мотивску организацију текстова.

Графички приказ 1. Учесталост јављања претраживаних речи

На основу резултата можемо закључити да се речи „пандемија”, „корона” и „вирус” јављају најчешће, док се речи „изолација”, „вакцина”, „инфекција” јављају најмањи број пута⁵.

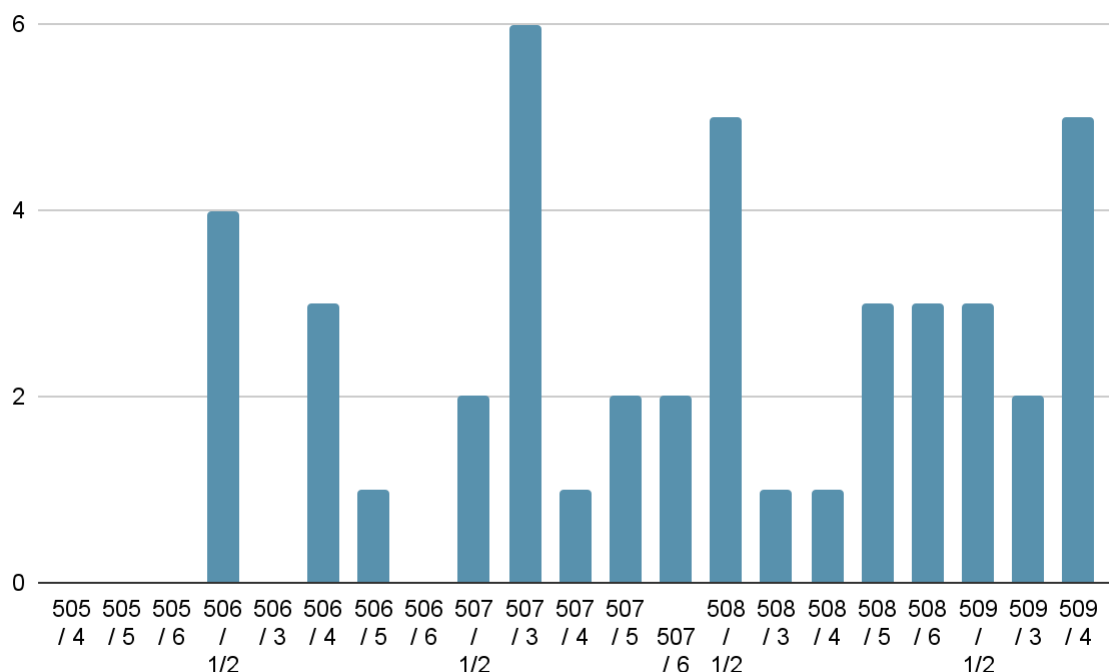
У двадесет и једној свесци *Летописа Матице српске* објављено је укупно петсто седам прилога, од чега се у четрдесет и четири прилога јавља нека од претраживаних речи, што чини 8,7% од укупног броја прилога.

Претраживане речи најчешће се јављају у прилозима који се налазе у рубрикама „Поводи”, „Критика”, „Из света” и слично. Речи се ређе јављају у рубрикама у којима се објављују оригинални књижевни текстови – у оквиру рубрике „Поезија и проза” претраживане речи се јављају петнаест пута, што чини 34% од укупног броја.

Иако речи које се тичу пандемије у већој мери улазе у књижевнонаучне текстове, него у саме уметничке текстове, примећујемо да ни проценат јављања ових речи у уметничким текстовима није занемарљив.

На крају представљамо графикон који приказује континуитет јављања претраживаних речи од априлске свеске из 2020. године до априлске свеске из 2022. године:

5 Честе су синтагме попут „пандемија корона вируса”. У том случају сваку лексему смо бројили засебно.

Графички приказ 2. Континуитет јављања претраживаних речи

Након овог графика, можемо закључити да се речи везане за пандемију врло често јављају у *Летопису Матице српске*. То се може видети из податка о укупном броју „корона-прилога” и са графика који показује континуитет јављања ових речи. На Графичком приказу 2. видимо да постоји континуитет јављања претраживаних речи – оне се јављају већ од јулско-августовске свеске за 2020. годину, а од децембарске свеске за 2020. годину примећујемо бар један резултат по свесци.

*

Првобитна идеја истраживања је била да покажемо како је пандемија утицала на садржај прилога *Летописа Матице српске* из области књижевности. Током ексцерпирања примера, претраживане речи јављале су се и у другим рубрикама, па смо одлучили да истраживање проширимо на све прилоге у којима смо пронашли неку од речи која се односи на пандемију корона вируса. У рубрици „Поезија и проза” пронашли смо петнаест прилога у којима се јавља макар једна од претраживаних речи.

У прилозима који припадају прози и поезији, корона је увек приказана као негативна околност која разноврсним ограничавањима ремети нормалан живот, а лирски субјект/приповедач се нада да ће то време убрзо да се заврши. За лирског субјекта песме „На балкону” Ранка Павловића, једини могући поглед у периоду карантина – поглед са балкона – сличан је затворском кругу, па се он нада промени тог заточеничког искуства: „Птица доноси прозачну ведрину / и разлистава дрво

под балконом / Дашак даљине са крила јој мину, / Ех, да одлети подруку с короном!” (PAVLOVIĆ 2020: 61). Сличан приказ простора јавља се и у песми „Тераса” Бошка Ломовића. Иако није дошло до проналажења речи које се директно односе на пандемију, приметили смо утицај актуелног тренутка на текст. Лирски субјект имплицитно помиње време проведено у карантину – тераса је „досуђени свет” лирског субјекта (LOMOVIĆ 2021: 694), али се он теши јер зна да неко нема ни терасу, већ свет гледа кроз „окно упљувано мувама” (LOMOVIĆ 2021: 695).

Ограниченост кретања јавља се и у другим текстовима у којима актери покушавају да компензују своју заточеност и пронађу начин да „прекрше правила”. У причи Ђорђа Писарева „Живот се лагано селио на кровове града” приказују се околности које су пратиле пандемију. Прва реченица ове приче гласи: „На улицама је било забрањено кијање и кашљање. (Дисати се могло, али дискретно.)” (PISAREV 2021: 261). Грађанима је „одузето право слободног изласка на улице” па су почели да излазе на кровове зграда после одређеног времена. Сама слика пандемије у овој причи је доста мрачна, блиска описима из хорор жанра: дисати се могло, али дискретно; храна је била рационисана; станови су постали као пећине; свет је био на умору... (PISAREV 2021: 261–263).

Промена начина живота довела је до промене поимања одређених простора који су раније имали другачији значај за приповедача/лирског субјекта. У песми Верољуба Вукашиновића „Песничко вече у Ђуриној кући у доба короне” лирски субјект жали због пустих и немих улица Скадарлије (VUKAŠINOVIĆ 2021: 224).

Мотив промене прати мотив прилагођавања – приповедач приче „Ципела главу чува” Соње Антанасијевић све време размишља о корони и мерама заштите: нема намеру да улази у било који затворени простор, али ипак ставља маску у џеп приликом изласка из куће (ANTANASIJEVIĆ 2021: 44). Размишљање приповедача ове приче на тренутке прелази у параноју: „Да ли се неко сада придржава за овај зелени рукохват? И са њега вреба корона, зар не, докторка? Неки јачи ветар можда и са металног гелендера може да подигне умртвљене вирушчиће, а пука случајност одредиће у чији ће нос улетети, или уста, док расподелају неку веселу причу на свом мобилном телефону” (ANTANASIJEVIĆ 2021: 46).

Књижевни текстови доносе различита тумачења корона вируса. У причи Анђелка Анушића корона је приказана као „нова врста болести”: „А мене оборила тешка прехлада. Такозвани грип. Не вирус! Није се то тако, искривљено тад звало” (ANUŠIĆ 2021: 274). Са друге стране, болест се тумачи као освета виших сила за немар који одликује целокупно становништво планете. Мотив освете јавља се у песми „Заточеник о еквивалентној размени” Стефана Марковског: „Кад се природа одужи / попут духа који долази по своје / гроб је хладна колевка [...]” (MARKOVSKI 2021: 62). Мотив освете присутан је и у песми „Ковидна” Пера Зупца: „Творац је узео маказе / да злобу и неправду прекраја [...] Нешто смо Творца наљутили, / нечим нас природа кажњава [...]” (ZUBAC 2021: 619).

У прилозима у којима се тематизује пандемија постоји могућност друштвено-политичког сагледавања актуелне ситуације. Таква је песма „Батут” Драгана Хамовића. Потомци славног доктора су у песми приказани као зависни од туђег мишљења, па не размишљају својом главом: „Патрон брижни прискаче, у надошлој

муци је / Змијски цар, чуваркућа главне институције! // Кључну реч им шапнути, по челима млатнути, / За менторе не маре нови супербатути...” (HAMOVIĆ 2021: 286).

Ковид се помиње и ван самог текста – у паратекстуалним сегментима. Пре песама Александра Петрова стоји напомена у стиху „У доба-недоба корона вируса / писао сам песме у свесци Ероса” (PETROV 2020: 441). Можемо да приметимо да чак и када нема директан утицај на сам текст, паратекст често показује став аутора о пандемији. Слично томе, испод песама Зорана Вучића стоји напомена да су песме настале „у време зле короне априла 2021.” (VUČIĆ 2022: 75).

Као што смо претходно истакли, претраживане речи најчешће се јављају у прилозима који су књижевнонаучни или научни, тј. у рубрикама „Есеји”, „Сведочанства”, „Поводи”, „Критика” и „Из света”.

Есеј, као књижевно-научна врста у оквиру које се аутор може субјективно осврнути на одређену тему, био је погодан за писање о ковиду. Вирус је током две године трајања (од 2020. до 2022. године) изазвао бројна подељена мишљења о природи болести, ефикасности вакцина и слично. О ковиду пише Александар Петров у фусноти свог есеја „Ко влада историјом”: „Супстанције које вештице користе у овим стиховима врло подсећају на данашње приправке вакцина за глобалну ‘вирусну болест’ која се јавила 2019, како кажу, у далекој Кини преласком вируса корона са слепог миша на змију, што је тек овлаш сцијентизована магијска басма сусрета бића таме с бићем зла” (PETROV 2020: 468).

Рубрика „Сведочанства” у *Летопису* представља прави спој књижевних и књижевно-научних врста. У прилогу „Можда осама, неочекивана?”, који можемо одредити као есеј, Весну Берић Ђукић пандемија подстиче да пише о дружењу и важности људске интеракције, док се као закључак истиче да је пандемија погодила све генерације и променила правила друштвеног живота (BERIĆ ĐUKIĆ 2021: 880). У оквиру поменуте рубрике Миро Вуксановић такође пише о томе како је корона променила свакодневницу – од општих места (о здравственом систему, тј. докторима којима је тешко у пандемији) до аутобиографских записа и анегдота (о Дејану Мијачу који током трајања карантина хода по стану да не би заборавио да хода) (VUKSANOVIĆ 2021: 694).

Из књижевних текстова, корона вирус се пребацио у потоње приказе тих текстова. Овом приликом навешћемо само неколико примера. Милан Радоичић пише о роману Слободана Мандића и наводи да аутор има потребу да корону, као део актуелне свакодневице, инкорпорира у своје дело – „овом виду садашњег тренутка посвећује редове у курзиву на крају сваког поглавља” (RADOIČIĆ 2021: 1032). Јелена Марићевић Балаћ у свом приказу збирке песама Гојка Божовића наводи да се циклус песама „Лазарет” може тумачити као „реакција на актуелну пандемијску ситуацију” (MARIĆEVIĆ BALAĆ 2022: 681) јер се у песми „Лазарет” приказује парадокс да је појединац у току пандемије део друштва само онда када је (социјално) изолован. Николина Шурјанац пише о збирци прича *Доктор Хаос* Александра Петрова и истиче да се у причи „Кућа црног пса” тематизовањем смртоносне пандемије ковида 19 и општег хаоса који захвата читаву планету заправо провлаче мотиви страха, болести, смрти, пролазности, „али и вечитог понављања истог, само у другом облику” (ŠURJANAC 2022: 677). Примећујемо да се ковид помиње и у приказима

у којима вирус није тема текста о ком се пише приказ. На пример, у приказу књиге *Руке у рукама* Ане Ристовић, Никола Живановић пише да је једно од значајнијих места књиге „осула безумног туризма” и закључује да је и актуелна пандемија настала због безумног туризма (ŽIVANOVIĆ 2020: 161).

Пандемија је била тема и неколико књижевних разговора. Драган Стојановић на време пандемије гледа као на период подстицајан за писање: „Корона у пролеће 2020. и ‘самоизолација’ (коју сам ја схватио буквално) допринеле су да напишем и други краћи роман” (STOJANOVIĆ 2021: 405). Са друге стране, време пандемије било је у великој мери ограничавајуће за уметнике у погледу свакодневних активности – коментаришући актуелни тренутак, Луиса Валенсуела се на крају књижевног разговора нада да ће се пандемија ускоро завршити и да ће поново моћи да се дружи са људима које воли (VALENSUELA 2021: 830).

Корона као стална тема јавља се у рублици „Из света” аутора Предрага Шапоње. Кроз призму друштвено-економског утицаја, у његовим текстовима приказује се прилагођавање књижевности, књижевних манифестација и књижевне продукције актуелном глобалном проблему. Неке од тема којима се аутор у својим текстовима бави јесу:

- издаваштво у доба короне на примеру шпанских издавачких кућа. Шапоња наводи да је порасла потражња за књигама, али да је због карантина смањен број муштерија у књижарама, већ се књиге наручују преко интернета (ŠAPONJA 2021: 449);
- утицај епидемије корона вируса на мењање услова организације културно-књижевних манифестација. Конкретније, у једном тексту пише о обележавању двеста година од рођења Достојевског (ŠAPONJA 2021: 640);
- промена читалачке публике у Америци која је условљена пандемијом. Он истиче да је приметан пораст продаје штампаних књига, али и аудио и онлајн-књига (ŠAPONJA 2021: 1049);
- државна помоћ издавачима током пандемије. Аутор наводи пример смањења трошкова доставе као помоћи од стране француске владе малим књижарама, како би опстале (ŠAPONJA 2021: 980).

*

Циљ овог рада био је да покаже колико се често пандемија јавља као тема књижевних текстова. Истраживање је од почетка проширено и на прилоге који су се у *Летопису Матице српске* нашли у књиженонаучним рубрикама.

Закључак који можемо да изведемо на основу статистичких података показује да је корона вирус нашао своје место у књижевности: незанемарљив број прилога у којима се јавља нека од претраживаних речи и заступљеност у свим рубрикама потврђује такво мишљење, док континуитет јављања корона-прилога показује да ауторе та тема и даље занима.

Што се тиче анализе самих прилога, тема минуле пандемије приказује се на очекиван и сличан начин: пандемија је период који је умногоме изменио живот појединца, због чега се он осећа усамљено, изоловано и дехуманизовано. Одлике уобичајених простора мењају се посредством пандемије, а приповедачи/лирски су-

бјекти и тренутке слободе доживљавају као тренутке могуће опасности.

Могућности за будућа истраживања у великој мери премашују резултате овог истраживања које је рађено на примеру једног дела свезака изабраног књижевног часописа. У погледу проучавања појединачних текстова, конкретнија истраживања могла би ићи у правцу тумачења јунака корона-наратива у контексту савремене књижевности у којој је алијенација чест мотив.

Када је реч о проучавању утицаја пандемије на књижевну продукцију и рецепцију, очекујемо да ће се у будућности наставити истраживања овог типа која ће показати у којој мери пандемија опстаје у књижевности и како се она модификује на тематско-мотивском плану књижевних текстова.

Цитирана литература

- BARRETT, Elizabeth. „Storytelling and poetry in the time of coronavirus”. *Irish Journal of Psychological Medicine*, 37/4 (2020): p. 278–282.
- BOGUTOVAC, Dubravka. „Da ti globalna pamet stane. Osvrt na filozofska osmišljavanja pandemije i literarna osmišljavanja karantene”. *Književna smotra*, Vol. 53 (2021), No. 201(3): str. 119–123.
- ČOLOVIĆ, Ivan. *Virus u pesmi*. <https://pescanik.net/virus-u-pesmi/> <4. 11. 2022.>
- IGLESIAS, Gabino. *Are we ready for COVID-19 as a central theme in literature?*. <https://www.npr.org/2022/02/24/1079823095/are-we-ready-for-covid-19-as-a-central-theme-in-literature> <4. 11. 2022.>
- MARKOVIĆ, Jordana. „Ulazak korone u srpski jezički sistem”. *Ishodišta*, br. 7 (2021): str. 163–176. [orig.] МАРКОВИЋ, Јордана. „Улазак короне у српски језички систем”. *Исходишта*, бр. 7 (2021): стр. 163–176.
- MATKOVIĆ MIKULČIĆ, Katja. „Književnost u doba pandemija/epidemija”. *Novi uvez*, God. XIX, br. 34 (2021): str. 11–17.
- ŠAPONJA, Predrag. „Kako je pandemija promenila čitalačke navike u Americi”. *Letopis Matice srpske*, knjiga 507, sveska 6 (2021): str. 1049–1052. [orig.] ШАПОЊА, Предраг. „Како је пандемија променила читалачке навике у Америци”. *Летопис Матице српске*, књига 507, свеска 6 (2021): стр. 1049–1052.

Извори

- ANTANASIJEVIĆ, Sonja. „Cipela glavu čuva”. *Letopis Matice srpske*, Knjiga 508, sveska ½ (2021): str. 44–51. [orig.] АНТАНАСИЈЕВИЋ, Соња. „Ципела главу чува”. *Летопис Матице српске*, Књига 508: свеска ½ (2021), стр. 44–51.
- ANUŠIĆ, Anđelko. „Kuda god sam pošao, na svoj grob sam stizao”. *Letopis Matice srpske*, Knjiga 507, sveska 3 (2021): str. 272–283. [orig.] АНУШИЋ, Анђелко. „Куда год сам пошао, на свој гроб сам стизао”. *Летопис Матице српске*, Књига 507, свеска 3 (2021): стр. 272–283.
- BERIĆ ĐUKIĆ, Vesna. „Možda osama, neočekivana”. *Letopis Matice srpske*, Knjiga 508, sveska 6 (2021): str. 877–880. [orig.] БЕРИЋ ЂУКИЋ, Весна. „Можда осама, неочекивана?”. *Летопис Матице српске*, Књига 508, свеска 6 (2021): стр. 877–880.
- HAMOVIĆ, Dragan. „Počasne straže”. *Letopis Matice srpske*, Knjiga 507, sveska 3 (2021): str. 284–287. [orig.] ХАМОВИЋ, Драган. „Почасне страже”. *Летопис Матице српске*, Књига

507, свеска 3 (2021): стр. 284–287.

IRINEJ, Episkop bački. „Srpska pravoslavna terminologija koja se odnosi na umiranje i smrt”. *Letopis Matice srpske*, Knjiga 507, sveska 5 (2021): str. 779–783. [orig.] ИРИНЕЈ, Епископ бачки. „Српска православна терминологија која се односи на умирање и смрт”. *Летопис Матице српске*, Књига 507, свеска 5 (2021): стр. 779–783.

LOMOVIĆ, Boško. „Pesme sa terase”. *Letopis Matice srpske*, Knjiga 507, sveska 5 (2021): str. 694–698. [orig.] ЛОМОВИЋ, Бошко. „Песме са терасе”. *Летопис Матице српске*, Књига 507, свеска 5 (2021): стр. 694–698.

MARIĆEVIĆ BALAĆ, Jelena. „Pesnik – arheolog priče”. *Letopis Matice srpske*, Knjiga 509, sveska 4 (2022): str. 678–681. [orig.] МАРИЋЕВИЋ БАЛАЋ, Јелена. „Песник – археолог приче”. *Летопис Матице српске*, Књига 509, свеска 4 (2022): стр. 678–681.

MARKOVSKI, Stefan. „Poslednja noć nad nebeskom vodom”. *Letopis Matice srpske*, Knjiga 508, sveska ½ (2021): str. 60–63. [orig.] МАРКОВСКИ, Стефан. „Последња ноћ над небеском водом”. *Летопис Матице српске*, Књига 508, свеска ½ (2021): стр. 60–63.

PAVLOVIĆ, Ranko. „Zidovi, balkon, čvor”. *Letopis Matice srpske*, Knjiga 506, sveska ½ (2020): str. 54–62. [orig.] ПАВЛОВИЋ, Ранко. „Зидови, балкон, чвор”. *Летопис Матице српске*, Књига 506, свеска ½ (2020): стр. 54–62.

PETROV, Aleksandar. „Erosova sveska”. *Letopis Matice srpske*, Knjiga 506, sveska 4 (2020): str. 411–420. [orig.] ПЕТРОВ, Александар. „Еросова свеска”. *Летопис Матице српске*, Књига 506, свеска 4 (2020): стр. 411–420.

PETROV, Aleksandar. „Ko vlada istorijom”. *Letopis Matice srpske*, Knjiga 506, sveska 4 (2020): str. 461–476. [orig.] ПЕТРОВ, Александар. „Ко влада историјом?”. *Летопис Матице српске*, Књига 506, свеска 4 (2020): стр. 461–476.

PISAREV, Đorđe. „Život se lagano selio na krovove Grada”. *Letopis Matice srpske*, Knjiga 507, sveska 3 (2021): str. 261–263. [orig.] ПИСАРЕВ, Ђорђе. „Живот се лагано селио на кровове Града”. *Летопис Матице српске*, Књига 507, свеска 3 (2021): стр. 261–263.

RADOIČIĆ, Milan. „Sećanje i bivstvovanje”. *Letopis Matice srpske*, Knjiga 507, sveska 6 (2021): str. 1030–1032. [orig.] РАДОИЧИЋ, Милан. „Сећање и бивствовање”. *Летопис Матице српске*, Књига 507, свеска 6 (2021): стр. 1030–1032.

STOJANOVIĆ, Dragan. „Čitati Cum grano salis”. *Letopis Matice srpske*, Knjiga 507, sveska 3 (2021): str. 402–412. [orig.] СТОЈАНОВИЋ, Драган. „Читати Cum grano salis”. *Летопис Матице српске*, Књига 507, свеска 3 (2021): стр. 402–412.

ŠAPONJA, Predrag. „Izdavaštvo u doba korone”. *Letopis Matice srpske*, Knjiga 507, sveska 3 (2021): str. 449. [orig.] ШАПОЊА, Предраг. „Издаваштво у доба короне”. *Летопис Матице српске*, Књига 507, свеска 3 (2021): стр. 449.

ŠAPONJA, Predrag. „Dvesta godina Dostojevskog”. *Letopis Matice srpske*, Knjiga 507, sveska 4 (2021): str. 640–641. [orig.] ШАПОЊА, Предраг. „Двеста година Достојевског”. *Летопис Матице српске*, Књига 507, свеска 4 (2021): стр. 640–641.

ŠAPONJA, Predrag. „Kako je pandemija promenila čitalačke navike u Americi”. *Letopis Matice srpske*, Knjiga 507, sveska 6 (2021): str. 1049–1052. [orig.] ШАПОЊА, Предраг. „Како је пандемија променила читалачке навике у Америци”. *Летопис Матице српске*, Књига 507, свеска 6 (2021): стр. 1049–1052.

ŠAPONJA, Predrag. „Francuska štiti male knjižare”. *Letopis Matice srpske*, Knjiga 508, sveska 6 (2021): str. 980. [orig.] ШАПОЊА, Предраг. „Француска штити мале књижаре”. *Ле-*

- ŠURJANAC, Nikolina. „Svetlo i tamno sunce u zbirci *Doktor Haos* Aleksandra Petrova”. *Letopis Matice srpske*, Knjiga 509, sveska 4 (2022): str. 673–678. [orig.] ШУРЈАНАЦ, Николина. „Светло и тамно сунце у збирци *Доктор Хаос* Александра Петрова”. *Летопис Матице српске*, Књига 509, свеска 4 (2022): стр. 673–678.
- VALENSUELA, Luisa. „Da li žena pristupa jeziku drugačije od muškarca?”. *Letopis Matice srpske*, Knjiga 507, sveska 5 (2021): str. 824–830. [orig.] ВАЛЕНСУЕЛА, Луиса. „Да ли жена приступа језику другачије од мушкарца?”. *Летопис Матице српске*, Књига 507, свеска 5 (2021): стр. 824–830.
- VUČIĆ, Zoran. „Linija života”. *Letopis Matice srpske*, Knjiga 509, sveska ½ (2022): str. 72–75. [orig.] ВУЧИЋ, Зоран. „Линија живота”. *Летопис Матице српске*, Књига 509, свеска ½ (2022): стр. 72–75.
- VUKAŠINOVIĆ, Veroljub. „Biti pesma”. *Letopis Matice srpske*, Knjiga 508, sveska 3 (2021): str. 223–226. [orig.] ВУКАШИНОВИЋ, Верољуб. „Бити песма”. *Летопис Матице српске*, Књига 508, свеска 3 (2021): стр. 223–226.
- VUKSANOVIĆ, Miro. „Oteto od korone”. *Letopis Matice srpske*, Knjiga 508, sveska 5 (2021): str. 693–699. [orig.] ВУКСАНОВИЋ, Миро. „Отето од короне”. *Летопис Матице српске*, Књига 508, свеска 5 (2021): стр. 693–699.
- ZUBAC, Pero. „Izbrisano iz sećanja”. *Letopis Matice srpske*, Knjiga 508, sveska 5 (2021): str. 617–619. [orig.] ЗУБАЦ, Перо. „Избрисано из сећања”. *Летопис Матице српске*, Књига 508, свеска 5 (2021): стр. 617–619.
- ŽIVANOVIĆ, Nikola. „Doživljaj i hram”. *Letopis Matice srpske*, Knjiga 506, sveska ½ (2020): str. 158–161. [orig.] ЖИВАНОВИЋ, Никола. „Доживљај и храм”. *Летопис Матице српске*, Књига 506, свеска ½ (2020): стр. 158–161.

Dušan Ž. Petrović

THE IMPACT OF THE PANDEMIC ON THE LETOPIS MATICE SRPSKE

Summary

The subject of the paper is the examination of the „covid words” frequency in the *Letopis Matice srpske* and the interpretation of the articles in which the searched words appear. After reviewing the theoretical literature about the impact of the pandemic on language and literature, we analyze the corpus of research: the twenty-one issues of the magazine, in which we will search for the selected words. The second part of the paper is devoted to the interpretation of specific literary works and literary studies in order to show in which parts of the text the searched words appear and how they affect the texts. In addition to the literary articles (Poetry and Prose section), we also notice a large number of occurrences of searched words in the other sections of *Letopis Matice srpske*, which shows the significant impact of the pandemic on all contributions of the selected literary magazine.

Keywords: corona, pandemic, *Letopis Matice srpske*, literary magazines

Љубинка П. Цекић*
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

КЊИЖЕВНИ ПОЧЕЦИ АНЂЕЛКА КРСТИЋА

Предмет рада су књижевни почеци Анђелка Крстића, у првом реду уско везани за часопис *Српски књижевни гласник*, конкретно за прву серију *Српског књижевног гласника*. Иако је Крстић своја прва остварења објављивао у многобројним часописима и листовима, наша пажња усмерена је најпре на *Цариградски гласник*, а потом фокус стављамо на период када се Анђелко Крстић афирмише као писац, тачније када књижевна критика препознаје вредности његовог дела, што се дешава у тренуцима када Крстић објављује своје четири приповетке у *Српском књижевном гласнику*: *Вечито дужни* (1911), *Сеоски писмоноша* (1912), *Печалбарова жена* (1913), *Покојни Алија, лулар* (1914). Радам најпре покушавамо да истакнемо важност *Цариградског гласника*, а потом и *Српског књижевног гласника* за Анђелка Крстића, посебно анализирајући његове четири приповетке објављене у овом часопису српске модерне.

Кључне речи: Анђелко Крстић, приповетке, периодика, часопис, *Цариградски гласник*, *Српски књижевни гласник*

1. Анђелко Крстић у светлу периодике

Књижевни часописи имају важну улогу у развоју и обликовању књижевног и културног живота. Они су свеприсутни и испрва се чини да о њима сви и све већ знамо и да се у вези са њима све подразумева. Међутим, дубље размишљање води нас ка чињеници да часописи имају много већу мисију и значај од оне која нам се на први поглед чини. У даљем раду указаћемо на значај различитих периодичних публикација у којима је Крстић објављивао своје прилоге. Књижевна делатност Анђелка Крстића² трајала је готово четрдесет година и везује се за временски период који обухвата крај 19. и прву половину 20. века. Опус овог аутора није жанровски

* lj.cekic-18485@filfak.ni.ac.rs

2 Анђелко Крстић је рођен 1871. године у селу Лабуништу, недалеко од Струге. Био је један од најзначајнијих и најпознатијих писаца Старе Србије, приповедач, романсијер, драмски писац и песник. У Београду је завршио Теразијску основну школу и учитељски курс Приправне учитељске школе – Вечерњу богословску школу Друштва Светог Саве. Радио је као учитељ у селима Подгорцу, Боровцу и Дримколу, градовима Ресну и Охриду где је остао све до пензионисања – 1925. године. Анђелко Крстић прве своје радове објављује у *Цариградском гласнику*. Међутим, тек по објављивању приповедака *Вечито дужни*, *Сеоски писмоноша*, *Печалбарова жена*, *Покојни Алија, лулар* у *Српском књижевном гласнику*, Крстић задобија пажњу читалаца. Потом пише роман под насловом *Трајан* у коме, између осталог, приказује мукотрпан живот, страдање, али и племенитост и идеале печалбара. Крстић се опробао и као драмски писац. Написао је драму која носи наслов *Заточници*. Последње године свог живота проводи у родном селу Лабуништу, где и умире 6. маја 1952. године.

разноврстан – садржи приповетке, један роман, те неколико песама и једну драму. Без обзира на невелик опус, тематско-мотивски регистар његових дела је широк и разгранат. Крстић пише о свеопштој националој трагедији, о печалбарству, о сиромаштву, невољама и ропству дотичући се и питања националног идентитета својих јунака и вредности ка којима они теже. Његови ликови су обични људи, људи из народа – печалбари, сточари, земљорадници, зидари, млекари, кметови, писмоноше.

О Анђелку Крстићу у вези са књижевним часописима говоримо на двојак начин. Најпре стављамо акценат на *Цариградски гласник*, први часопис са којим је Крстић сарађивао. Тежиште је и на *Српском књижевном гласнику*, и првој серији, када се Крстић афирмише као писац. Анђелко Крстић је био сарадник низа часописа и објављивао је своје прилоге у различитим периодичним публикацијама. Своја дела, између осталих, Крстић објављује у: *Цариградском гласнику*, календарима *Голуб*³ и *Вардар*⁴, часопису *Дело*⁵, *Српском књижевном гласнику*, *Јужној Србији*⁶, *Јужном прегледу*, часопису *Мисао*⁷, те *Гласу Југа*⁸. Без сумње, Анђелко Крстић у наведеним часописима заузима почасна места; међутим, тек након што су му публиковане приповетке у првој серији *Српског књижевног гласника* започиње Крстићева афирмација.

2. Анђелко Крстић у *Цариградском гласнику* и/или почеци пре почетака

Цариградски гласник је био лист штампан ћирилицом на српском књижев-

3 *Голуб* је излазио од 1890. до 1912. године у Цариграду. Први уредник часописа био је Милојко Веселиновић. Крстић у *Голубу* објављује приповетке *Два друга*, *Сигуран лек* и *Овчарев грех*, као и песме *На растанку за печалбу*, *Пролеће*.

4 Излазио у Београду у оквиру *Кола српских сестара*, од 1906. до 1914. и од 1921. до 1941. Публиковани прилози највише су се тицали друштвених прилика у Старој Србији и Македонији. У овом календару објављене су приповетке *Склаф* и *Отмица*.

5 Часопис је излазио једном месечно у Београду од 1894. до 1899. и од 1902. до 1915. Уредници и покретачи часописа су били припадници радикалне странке. Први уредник је био Стојан М. Протић, а потом су се смењивали Илија Вукићевић, Милован Миловановић, Љубомир Давидовић, Драгољуб Павловић. Сталне рубрике часописа су биле: *Забава*, *Наука*, *Књижевност*, *Друштвени живот* и *Хроника*. Прилози који су објављивани претежно су везани за књижевност и историју, одређена политичка и социјална питања. Приповетка *Нова година* је објављена у овом часопису.

6 Био је часопис за културу, науку и политику. Излазио је у Скопљу од 1922. до 1925. године. Глиша Елезовић био је једно време уредник овог часописа. Часопис доноси приповетке *Без тапије* и *Јове наполичар*.

7 *Мисао* је био авангардни и књижевно-политички часопис чији су наизменични уредници били Сима Пандуровић и Велимир Живојиновић. Уређивачка политика се мењала, па је од 1922. до 1923. године уредник часописа био Ранко Младеновић. Годне 1928. Живко Милићевић је такође накратко био уредник овог часописа. У последњој години излажења часопис је уређивао Милан Ђоковић. Часопис је излазио у Београду у периоду од 1. новембра 1919. до 1937, са прекидима од 1934. до 1936. године, два пута месечно, 1. и 16. у месецу. Објављивао је прилоге о политичким, социјалним, економским, правним и друштвеним темама. Крстићеве публиковане приповетке у овом часопису су следећих наслова: *На Бајрам*, *Подушје преживелима и изгладнелима*, *Општински ђубретар*.

8 *Глас Југа*: информативни дневни лист почео је да излази у Скопљу, од 15. октобра 1940. Последњи број часописа објављен је 1. априла 1941. године. Анђелко Крстић је једно време невољно обављао наметнуту функцију директора *Гласа Југа*. У овом часопису је, противно Крстићевој вољи, публикована приповетка *Продаје се село*. Пре ове приповетке публикован је и *Мајка* чији је први део Крстић штампао у другој серији *Српског књижевног гласника*.

ном језику, али објављиван у Османском царству, прецизно Цариграду. У складу са тим настојао је да пробуди свест о српској националности и чувању националног идентитета. Лист је излазио од 1895. до 1909. године, једном недељно. Два најзначајнија уредника листа су: Пећанац Никодим Савић – „први уредник и номинални власник” (ЧОЛИЋ 2018: 23) и Коста Групчевић. Преко овог листа тамошњи Срби су се информисали о приликама свог народа и тако се међусобно спајали као припадници истог народа. Поједини бројеви овог часописа данас нису сачувани или су пак оштећени. Лист је објављивао вести које су се тичале „општих појава у земљи, проблема с којима су се Срби тамо и онда суочавали, индустрије, привреде, трговине, саобраћаја, финансија, дописе из унутрашњости поуке о просвети, богословљу, чувању здравља.” (ЧОЛИЋ 2018). Сарадња Анђелка Крстића са *Цариградским гласником* трајала је десетак година, а започета је 1899. године. У *Цариградском гласнику* Крстић објављује најпре кратке извештаје о светосавским прославама из свог завичаја, потом песме и приче, претежно фолклорног карактера, а напоследку и чланке о актуелним дешавањима, народним обичајима и кажњавању ученика. Крстић се претежно потписивао под псеудонимом Дримколац. Прилози који су публиковани носе следеће наслове: *Село Подгорац* (у рубрици *Светосавске прославе*), *Из Подгорца* (рубрика *Наши дописи*), *Подгорац у Дримколу Охридском*, *Свадба у Дримколу Охридском* (рубрика *Народни обичаји*), *Опклада мужа и жене*, *Поп не даје него узима* (у рубрици *Народне умотворине*), *Примери природности при употреби казне* (рубрика *Школа и настава*), *Нема Велик-дена!* (рубрика *Народне приче*), *Лазара* (Народни обичаји и умотворине), *Биљарке* (Народни обичаји), *Из Дебарског Дримкола*, *На дан Светог Саве* (рубрика *Прослава Светог Саве*). Објављивани су у *Цариградском гласнику* и Крстићеви песнички радови: *Сан на селу*, *На Јабланици*, *Песник и песма*, *На селу*, *У предзорју*, *У градини*, *У дубрави*, *У печалби*, *Сећаш ли се*. Крстић је претежно љубавни и мисаони песник, чији стихови подсећају на романтичку лирику, конкретно на традицију и песништво Бранка Радичевића, али су далеко скромнији и једноставнији. Доминатни теме су љубав и природа. Књижевни прилози, приповетке и црте Анђелка Крстића у *Цариградском гласнику* објављене су следећим редоследом: *Печалба* (поднаслов *Из живота у Дримколу*), *Из печалбе*, *Сеоски поп*, *Беле покладе*, *Учитељ у нашем селу*, *Печалбари*, *Прва ноћ*, *Клетва*, *На Божић*, *Чича Пројкова женидба*. Приповетке објављене у *Цариградском гласнику* представљају прву фазу Крстићевог стваралаштва. Објављене приповетке у овом часопису су: „[...] доказ савлађивања књижевног заната и несумњивог уметничког успона.” (KOSTIĆ 1981: 63).

3. Почети Анђелка Крстића у Српском књижевном гласнику

„Часописи нису само регистратори књижевних догађаја, они су још или треба да буду, према својој моћи, и њихови регулатори.”

Богдан Поповић, *Књижевни листови*

*Српски књижевни гласник*⁹ је најзначајнији часопис епохе модернизма у
9 Библиографију прве серије овог часописа је урадила Љубица Ђорђевић, док је библиографију друге серије урадио Станиша Војиновић. Више о овоме видети у: ĐORĐEVIĆ 1982, VOJINOVIĆ 2005.

српској књижевности. Покренут је у првој години 20. века – 1. фебруара 1901. године у Београду. Часопис је излазио два пута месечно, сваког првог и петнаестог дана. Идеје ка којима је овај часопис стремио биле су: уздићи књижевни живот, допринети препороду националног духа код човека, приближити се највишим вредностима западног света и културе. Уредничка концепција часописа је у неколико наврата мењана, па је на самом почетку уредник часописа био Богдан Поповић, професор Велике школе, а власник Светислав Симић, професор Немањине гимназије. Све до 1904. уредник *Српског књижевног гласника* је био Богдан Поповић, а касније, 1905. и 1906. за уреднике бивају изабрани Павле Поповић и Јован Скерлић. Од 1907. године па све до 1914, уредник *Српског књижевног гласника* је Јован Скерлић, а власник Богдан Поповић. Након смрти Јована Скерлића, Павле Поповић, од 16. маја до 1. јула 1914, преузима улогу уредника. Часопис је за сараднике бирао, понајпре, старе и признате, а потом и млађе и неафирмисане ауторе. У часопису су били заступљени не само српски, већ и страни аутори. Часопис је у првом реду објављивао приповетке, романи, драме, песме, књижевне, научне, позоришне и уметничке критике, чланке о унутрашњој и спољној политици, оцене и приказе, есеје, књижевне белешке, преводе итд. После Скерлићеве, смрти 1. јула 1914, часопис је привремено угашен због избијања Првог светског рата. Период изласка до рата називан је периодом прве, односно старе серије *Српског књижевног гласника*. Часопис није излазио у време рата 1914–1918, али је обновљен под уредништвом Слободана Јовановића и Богдана Поповића, септембра 1920, и излазио је до априла 1941. године када је избио Други светски рат. По мишљењу Богдана Поповића и Јована Скерлића, покретање друге серије часописа представља „највећи догађај у целој историји нашега народа.” (1920: 1). Синтагма која фигурира и везује се за овај период је друга или тринава серија. У другој серији часопис је објављивао оригиналну или преведену прозу, драме, поезију, студије и расправе, књижевне прегледе, позоришне прегледе, ликовно-уметничке прегледе, музичке прегледе, економске прегледе, политичке прегледе, оцене и приказе, те белешке чија је садржина била разуђена. Поред Слободана Јовановића, значајнији уредници друге серије били су и Светислав Петровић, Милан Предић и Божидар Ковачевић.

Иза овог наслова посебан фокус стављамо на период када се Анђелко Крстић афирмише као писац, тачније када књижевна критика препознаје вредности његовог дела, што се дешава у тренуцима када Крстић објављује своје четири приповетке. Анђелко Крстић иде у ред мање запаженијих сарадника *Српског књижевног гласника*¹⁰. У временском периоду од 1911. до 1914. године, у првој *Гласничковој* серији, Крстић се појављује као аутор четири прилога, а у питању су приповетке: *Вечито дужни* (1911), *Сеоски писмоноша* (1912), *Печалбарова жена* (1913), *Покојни Алија, улар* (1914). Књижевни почеци Анђелка Крстића су уско везани за часопис *Српски књижевни гласник*. По објављивању приповедака у првој серији *Српског књижевног гласника* добија завређену пажњу, а његов приповедачки дар бива препознат.

10 Анђелко Крстић присутан је и у другој серији *Српског књижевног гласника*, али сада као већ формиран писац. Сарадња у другој серији била је интензивнија; започета је 1927, а трајала је у континуитету све до прекида излажења часописа уочи Другог светског рата, 1941. године. Постојање континуитета у сарадничком односу између прве и друге серије била би посебна тема за анализу и истраживање.

Прво питање које отварамо јесте: Зашто Крстић бира *Српски књижевни гласник* као часопис у коме ће објавити своја дела? Одговор лежи у следећем. Овај часопис је био најзначајнији часопис тога времена, и не само да је објављивао познате и већ формиране писце, већ је радио и на њиховом афирмисању, а уз то вршио је и канонизацију аутора који би тек требало да се пробијају и стичу репутацију опште-прихваћених писаца. Подстакнут и охрабрен управо оријентацијом самог часописа, Крстић поверава своју књижевну делатност Јовану Скерлићу, уреднику и Богдану Поповићу, власнику *Српског књижевног гласника* у том тренутку. Јован Скерлић и Богдан Поповић су у Анђелку Крстићу препознали новог аутора, одали му поверење и признање, али и пружили могућност праве афирмације објавивши му четири приповетке, и то сваке године по једну. О „положају” Анђелка Крстића у првој *Гласничковој* серији говори најпре врста прилога и позиција коју прилози заузимају у часопису. Приповетке овог аутора штампане су као први прилози одређених свезака, што указује на став уредништва о њиховом квалитету и важности. У публикованим приповеткама¹¹ Крстић најпре приповеда о тешком положају његових Дримколаца, о вечито дужним, обесправљеним и потлаченим, али то чини са много саосећања и топлине (*Вечито дужни*). Затим на један реалистички начин скицира тежак живот и судбину печалбарске жене, чистог срца и чисте душе (*Печалбарова жена*). Дотиче се Крстић и живота људи који припадају муслиманској средини, али опет печалбарских схватања и менталитета (*Покојни Алија, лулар, Сеоски писмоноша*).

Први прилог који долази из пера Анђела Крстића објављен је 16. априла 1911. године, а у питању је приповетка *Вечито дужни*. Приповетка је објављена у наставцима. Први део је објављен 16. априла 1911, у двеста четрдесет шестом броју, двадесет шестој књизи, осмој свесци, а други 1. маја 1911, у двеста четрдесет седмом броју, двадесет шестој књизи и деветој свесци. Приповетка је тематски везана за беспомоћност македонског народа под налетом зулумћара. Читајући ову приповетку, читаоци се упознају са тешким тренуцима македонског живља, њиховим патњама и борбама. Проблеме којих се Крстић између осталог овде дотиче, а који су у директној вези са судбином главне јунакиње Трпковице Мирческе, јесу: ропство над Турцима, печалба и снага нејаког и малог печалбара, пожртвовање и борба удовице да очува своју децу услед мужевљеве погибије. По мишљењу Миливоја Ристића, ова приповетка је:

„зрела не само по обради, по сликању ликова и догађаја, већ и нова по средини која је донела један нови крај, друкчији живот и нове проблеме” (1954: 8), од ње је Анђелко Крстић: „дао низ ликова: печалбара, чивчија, муслимана – сиротиње, ћаја, ага и бегова, и низ мотива који представљају проблематику Македоније.” (1954: 9).

Уводни оквир ове приповетке дат је путем наративног описа. Опис хладне јесени и дримколске области омогућава читаочево временско и просторно урањање. Стожерни лик приповетке је жена, Трпковица, симбол моћи, издржљивости, спремна да поднесе мучење, страдање и жртвовање. Ова жена је у приповеци уведена поступком директне карактеризације:

11 „[Приповетка је, Љ. Ц.] била погодна за реалистичко сликање тешког живота и социјалног положаја сељака, за бојење фолклорним и етнографским карактеристикама и елементима народног предања [...]” (BEČEJSKI 2006: 48)

„После два месеца лутања по планини врати се на своје запаљено огњиште удовица **Трпковица Мирческа** са своја два малишана: са Радом, четворогодишњим синчићем, и Божаном, одојчетом на сиси, врати се и заста пред развалинама свога опустела дома. Њена пре тога **бујна и несавладљива снага беше обамрла и утрнула, и немаше суза да пусти** пред страшном јавом што јој се у очи унесе. И није знала ни шта пре да жали: изгорелу кућу и покућанство; свекра или свекрву; или свога домаћина Трпка, кога од оне прве вечери када напустише село више не виде, нити пак дознаде где је пао да му бар кости упока. **На све заборави пред писком деце за хлеб.** Јер и после повратка, за више дана, корење бела слеза и букова кора придржаваше душу док се сити присетише помоћи.” (KRSTIĆ 1911a: 578, подв. Љ. Ц).

Три су наративна рукавца уочљива у приповеци. Први наративни рукавац обухвата приповедачев говор о породичној трагедији Трпковице. Посебан фокус стављен је на описе трагичних смрти Трпковичиног супруга, свекра и свекрве. Наиме, након једне пљачке зулумћари су запалили породични дом ове жене, те је била приморана да га напусти. Сада се као удовица враћа своме дому, али без супруга, који је „негде погинуо”, без свекра, за кога ништа не зна, и без свекрве, која је „изгорела заједно са запаљеном кућом”. Трпковица преузима некадашњу улогу свога супруга, те постаје стуб породичног огњишта. Са пуном свешћу о социјалној и материјалној угрожености, а немајући могућност другог избора, ова жена приморана је да пошаље своје нејако дете од дванаест година у печалбу да ради и учи занат. Други наративни рукавац одмотава слојеве унутрашњих немира и колебања главне јунакиње: „Мисли су њене на каљавом путу где Раде са бременом ствари на себи, шибан кишом, посрће, суштаје у блату. Зар може он, нејако дванаестогодишње дете, да издржи пешке тај далеки пут од пет дана, и то по оваквом времену?” (KRSTIĆ 1911a: 580). Трпковица непрестано размишља о свом сину, рапитује се, ноћима не спава, преиспитује своје поступке и нада се да ће Раде доћи, а чак и неколико вечери узастопно одлази са кћерком Божаном да чека Радета и да му понесе ствари. С времена на време ова јунакиња окреће се молитиви пред иконом Свете Петке. Она тражи опрост и моли да Бог сачува њеног сина. Посебну врсту узнемирености у Трпковици изазивају Божанина запиткивања о повратку „њеног бате”. У приповеци је често истицано дување хладног ветра, падање кише и снеге. Ове непогоде требало би да најаве каснији драматичнији набој и епилог приповетке. Након овога уследиће повратак дечака Радета своме дому. Њега изненада проналази извесни Спира и предаје га Трпковици. Трпковичина узнемиреност добија све веће размере када угледа своје дете „омршављено, поцрнело, земљано”, „сама кожа и кости”. Мајка преоблачи свога сина, утрева га крај ватре, милује, прислања себи. Настојећи да син заборави на болове мајка га пропитује о томе како му је било, а Раде прича о тешком печалбарском животу и раду. Пажња је посебно поклоњена чину давања зараде својој мајци. Раде пружа сав новац који је уштедео и наводи на шта је потрошио остатак новца.

„[...] мама, до сто педесет гроша, колико сам био углављен за летос код мајстор-Синана, потрошио сам. Ево, купио сам за тебе игле и конаца, да нас закрпиш, и један нож – знао сам од лане, ниси имала чиме да дробиш лукац и паприке за јело...

Божани, ево, купио сам опанке; ево и убрус и шамија...” (KRSTIĆ 1911b: 661).

Трећи, уједно и последњи, наративни рукавац описује долазак Суља аге и супротстављање Трпковице над физички надмоћнијим Суља агом. Најједном приповедач уводи лик зулумћара Суља аге који отима дечаков зарађени новац, тобож за некакав дуг. Ова последња сцена додатно осветљава лик ове печалбарске мајке. Појава Суља аге најпре узнемирује Трпковицу: „Њој се укљештише уста, а у ложици, нешто заста и поче пећи као врело углевље.” (KRSTIĆ 1911b: 663). Међутим, она ће мајчински настројена стати да заштити сина, без обзира на уплашеност, клонулост и пребледелост која се оцртавала на њеном лицу. Она виче на Суља агу нимало се не бојећи да је овај убије. Суља ага ипак успева да односе сву зараду нејаког дечака печалбара. Приповедач у последњој реченици заузима позицију моралног судије и изговара речи које носе одређену поруку – човек се може одужити једино када умре. Трпковица је жена која је спреман да се побуни и осуди било какав вид похлепе. Она је хероина и типична печелбарска мајка, пуна љубави према деци, а уз то и мудра. У именовању главне јунакиње употребљена је симболичка карактеризација, те тиме потцртана њена карактерна особина – трпљење.

Наредне године, 1912, 16. августа, у двеста седамдесет осмом броју, двадесет деветој књизи, а четвртој свесци, *Српски књижевни гласник* објављује први део приповетке *Сеоски писмоноша* и 1. септембра 1912. године, у двеста седамдесетом броју, двадесет деветој књизи, а петој свесци други део, којом Крстић: „отпочиње серију муслиманских приповедака” (KOSTIĆ 1981: 89). Хаџо Иљаз стожерни је јунак ове приче, писмоноша у печалбарској средини. Он је човек муслиманске вере, сиромашан, без иметка, а бројних занимања. Између осталих, продавао је поврће у оближњим селима и тако једном приликом, на предлог неког попа, прихватио идеју да из града добровољно разноси пошту у околним селима. Са доста реалистичких детаља, вешто и топло, Крстић ваја профил овог јунака уклапајући и употпуњавајући његов портрет у складу са средином и менталитетом печалбарских села. Приповедач осликава његов физички портрет:

„Снизак, мајмунаста лица, са удубљеним маслинастима очицама, од четрдесет својих година, проводио је време више на кафе код Арифа берберина.” (KRSTIĆ 1912a: 241, подв. Љ. Ц.), а потом и његову нарав описујући га као човека који је знао све тајне људи из своје околине, али никада то није злоупотребио. Због таквих поступака и посебне нарави био је изузетно поштован и цењен. Наглашавамо да горепоменути физички опис контрастира са наредним описом чиме се потцртавају прошла и садашња времена, некад и сад:

„Хаџи-Иљаз претурио седамдесету, глава утонула међу уздигнута рамена и испупчена леђа, погнула се напред као израстао дулек о расклиматан плот; маслинасте ситне очице удубиле се још више у очне дупље; лице смежурано, обрасло густом, седом, чекињастом брадом.” (KRSTIĆ 1912a: 243, подв. Љ. Ц.).

Доробољно разносећи пошту Иљаз успева да упозна сваку кућу, многе људе, да непосредно сазна и увиди којим пословима се баве и шта осећају. Знао је сваког печалбара, који је поштен, шта ради, а каткад критикује Иљаз и жене које не поштују и не уважавају своје мужеве, а саветује их и шта да раде и како да се опходе

према супружницима. Својом појавом Иљаз донесе људима радост у виду писма или новца. Иљаз је уживао пуно поштовање. Многи људи настојали су да овог човека дарују, па макар и неким ситним поклоном као мали знак пажње. До самог краја приповетке, Иљаз израста у племенитог човека коме је посао разношења писама било све и сва, па и онда када је остарио. После смрти његовог верног пратиоца магараца на коме је седећи достављао пошту, Иљаз не прекида контакт са печалбарским селима. Наиме, он сада сваког четвртка одлази крај места на ком почива његов магарац и дуго ту седи, сећа се свих људи које је упознао, са којима је разговарао, чак чека сељанке при повратку с пијаце не би ли се распитао и сазнао ишта о печалбарима, шта раде, где су, шаљу ли писма и како им иде посао. Сељанке радо разговарају са остарелим Иљазом, а напослетку му пруже по који новчић или хлеб. Финитивном реченицом: „Пред вече се полако креће за варош, и уз пут сварћа код Петкова сина, пиљара, купи бремић празилука и одлази кући, задовољан.” (KRSTIĆ 1912b: 327) заокружена је прича о некадашњем сеоском писмоноши.

Приповетка о жени која стрпљиво чека свога мужа – печалбара, који се годинама не враћа кући јер је ступио у у „ред изгубљених” у Влашкој живећи са новом породицом, Влахињом и двоје деце, објављена је у *Српском књижевном гласнику* под насловом *Печалбарова жена*. Први део објављен је 16. маја 1913. године, у двеста деведесет шестом броју, тридесетој књизи, десетој свесци, а њен наставак, други део, је уследио 1. јуна 1913. године, у двеста деведесет седмом броју, тридесетој књизи, једанаестој свесци. Крстић у *Печалбаровој жени* слика трагичну женску судбину. Тематски оквир приповетке се везује за печалбарство, али и брачно неверство. Главна јунакиња је Трајковица која чека свога мужа да се врати из печалбе. Мотив чекања употребљен је да би се потврдила идеална патријархална заједница, која по својој природи није то ни најмање, али и да би се мотивисали сви поступци и начини размишљања главне јунакиње. Највећу пажњу окупирају описи тешког душевног немира и непоколебљивости ове жене да сачува породично огњиште. Потресне су слике њеног преживљања и њеног портрета. Већ сâм наслов приповетке значајанији је окидач у тумачењу и значењу овог приповедног дискурса. Епонимом „печалбарова жена” потцртана је припадност једне жене некоме другоме, при чему је нагласак на измењеном идентитету – она припада првенствено Трајку, а потом и себи – „своје девојачко име сахранила на очеву прагу кад је пошла и удала се за Трајка Ђелиног” (KRSTIĆ 1913a: 721). Кратка иноактивна реченица носи снажан приповедни потенцијал значајан за разумевање текста, те суштински разоткрива оно што ће се даље о животу Трајковице приповедати. У приповеци је описан период младости ове жене, први дани после њене удаје, а напослетку и дани када се све своди на чекање мужа и надања да ће он доћи. Приповедач експлицитно наглашава њене физичке и духовне особине: „здрава, лепа, вредна, поштена, из угледне домаћинске куће.” (KRSTIĆ 1913a: 721). Трајковица попут Трпковице преузима улогу домаћина куће услед мужевљевог одсуства. Једина разлика је у томе што је Трајко одустан због посла. Приповедач детаљно опонира разапетост између тамо и овде, Влашке и завичаја. Влашка је симбол слободе, девојке тамо отворено исказују љубав, не стиде се, а завичај је симбол окамењеног патријархалног система, где се девојке и жене устежу и робују поменутом систему. Како даље читамо приповетку сазнајемо да Трајко не долази

кући већ дуже време, а у питању је период од десет година. Налази разне изговоре попут слабе зараде, болести, потрошио на лекове. И поред прича које круже селом о Трајковом неверству у Влашкој, Трајковица то не жели да призна и прихвати, тешћећи себе да ће Трајко доћи и да је добар радник. У градационо постављеној заслепљености, оданости и надању лежи трагичност ове жене. Трајковица проживљава праву унутрашњу борбу између онога што јесте и што може да буде. У појединим тренуцима је смирена и верује у доброту и поштење њеног Трајка, али каткад је обузима нека врста узнемирености, муче је свакојаке мисли, па како би их се отргла узима Трајкову фотографију и дуго је посматра и гледа. У једном делу приповедач описује могуће извршење ритуалног обреда који би требало да помогне да се Трајко врати породичном огњишту. Наиме, Трајковица верује да ако исплете чарапе од материјала који је претходно био у три воденице, на три камена, по три пута окренут, да ће се Трајку од тога „памет окренути за овамо“, али брзо одустаје како се не би то прочуло и како је не би оговорали, чиме ритуални обред остаје на нивоу замисли. Дакле, видимо тај страх жене да се нешто не прочује по селу, што је опет последица патријархалног начина размишљања. Трајковица ће уснути како покушава да захвати воду са извора, али никако не може ни да подигне руке нити да се умије. У једном тренутку из траве излазе велики смук који јој се обмотава око ногу. Сан има функцију да наговести будућа збивања и расплет приповетке, док је змија симбол несреће и лоших вести. Трајковица је попут Пенелопе. У тренутку када јој брат саопштава да је муж више не жели и да може поћи родитељској кући, ова жена то одбија верујући да је смисао њеног живота у дому свога мужа, ту у брачном огњишту. Тиме се издиже и израста у јунакињу патницу која по хришћанским уверењима опрашта. Трајковици испрва није свеједно – „Њу сад тек нешто врело жацну у ложичици, прође јој нека ватруштина кроз тело и зину да нешто нагло проговори, али јој реч застаде у грлу.“ (KRSTIĆ 1913b: 806), али ипак благосиља свога мужа: „Само нека је он жив, па макар и не писао... [...] Какав је да је, он је мој...“ (KRSTIĆ 1913b: 806). О напуштању мужевљевог дома се ниједног тренутка не размишља. Једина опција је чекање, углавном узалудно. Оваква жена остаје верна својим принципима и морално тријумфује над мушкарцем. Њена судбина је умногоме и судбина печалбарских супруга.

Последња приповетка овог врсног приповедача *Покојни Алија, лулар* објављена је 1. марта 1914. године у тридесет другој књизи, петој свесци и припада муслиманском кругу приповедака. Инципит приповетке директно се надовезује на наслов приповетке:

„Био је већ стар, оронuo. Занимао се луларством, израђивао лулад код своје куће и односио на своме магарету у Скопље на пазариште, доцније у Битољ, а последњих година само у Еласбан, јер свугде по другим местима и Турци а оставише чибукe и почеше да пуше цигарете.“ (KRSTIĆ 1914: 321).

Основни мотив приповетке је прелазак из хришћанске у муслиманску веру. Алија, лулар, човек занесен муслиманском вером, приморава хришћанина Ристу да промени своју верску оријентацију. Иронично је што Алија готово не познаје законе муслиманске вере, или их зна површно, или нимало, али је велича и намеће другим људима износећи све њене визије и предности. Са жељом да прикаже своју веру као најбољу, Алија испада смешан, а уједно и трагичан. Узимајући за носиоца приповет-

ке човека занесеног муслиманском вером, а да претходно о њој ништа не зна, Крстић проговара и о примитивности и површности којом смо окружени. Приповедач се осврће на његове последње тренутке живота, непосредно пре саме смрти, када се дешава долазак српске војске који је за Алију поражавајућ. Сада се упознајемо са потпуно другачијим човеком. Он не излази из куће, закупљен је својим мислима, ништа не једе, а напослетку и умире. У епилогу приповетке долази до стишавања: „Покојни Алија, лулар, може мирно да спава.” (KRSTIĆ 1914: 334).

Закључне напомене

Књижевни часописи имају важнији значај за Крстићево формирање као писца. Захваљујући талентованом приповедачу и уредницима оног подугачког списка часописа у којима је Крстић објављивао своје прилоге, ми смо у прилици да говоримо о заборављеном писцу. Часописи прате развој књижевног сазревања Анђелка Крстића и стога су веома значајни и подстицајни за анализу. *Цариградски гласник* је почетна и припремна фаза за оно што је Крстић објављивао у најзначајнијем часопису епохе модернизма – *Српском књижевном гласнику*. У *Цраиградском гласнику* Крстић започиње своју књижевну мисију и активност објављивањем песама и неколико приповедака које су биле претежно фолклорног карактера са стожерним мотивима из животне стварности његовог завичаја. Уредници *Српског књижевног гласника* су широко, отворених руку и срца прихватили и представили Крстићеве приповетке, па је њихов удео у афирмацији Анђелка Крстића један од важнијих. Приповетке објављене у *Српском књижевном гласнику* су високе уметничке вредности и откривају читаоцу један нови свет, нови живот, другачије обичаје и веровања. Оне подсећају на тежак живот људи македонског поднебља, било хришћана, било муслимана, на њихову борбу за опстанак. Прва приповетка, *Вечито дужни*, доноси опис тешког живота удовице Трпковице Мирческе и њеног сина, нејаког печалбара. Приповетком је Крстић показао дар и зрелост по самом социјалном и психолошком нијансирању ликова. Не мању способност и прецизност Крстић исказује у приповеци *Сеоски писмоноша* којом отпочиње серија муслиманских приповедака. Лик који овде израста пред очима читаоца је племенити Иљаз, сеоски писмоноша. Одлучујући се да прикаже извесну судбину типичне печалбарове жене, Крстић у приповеци *Печалбарова жена* изграђује лик Трајковице која се издиже над мушким принципом и остаје верна огњишту свога мужа. Узимајући за носиоца приповетке човека занесеног муслиманском вером, Крстић проговара и о примитивности и површности којом смо окружени. Са жељом да прикаже своју веру као најбољу, Алија испада смешан, а уједно и трагичан, будући да прокламује идеје које се за мухамеданство не везују. Како запажамо, приповетке објављене у *Српском књижевном гласнику* далеко су веће уметничке вредности од оних објављених у *Цариградском гласнику*. Особене су стилизације, ликови у њима су пажљиво одабрани, као и поступци приповедања, те сликају актуелне друштвене и политичке прилике. Драгоцена већ овим чињеницама, сарадња са *Српским књижевним гласником* Анђелку Крстићу дала је ветар у леђа за он што ће наступити по завршетку Првог светског рата, објављивањем далеко већег броја приповедака у такозваној новој серији *Српског књижевног гласника*. По избијању Првог светског рата настаје деветогодишња пауза и празнина

у Крстићевом стварању. Да није било те паузе и прекида, како и сам Крстић каже: „дао би нешто више и боље.” (2000: 149). Овај рад представљао је само скицу и увод у многобројна питања, са надом да ће се у будућности оно даље одгонетати и да ће заинтересовати истраживаче и науку о књижевности.

Цитирана литература

- BEČEJSKI 2006: BEČEJSKI, Mirjana. „Pečalbarstvo kao opsednuta tema Anđelka Krstića u romanu Trajan”. *Baština: glasnik*. Priština: Institut za proučavanje kultura Srba, Crnogoraca, Hrvata i Muslimana, sv. 20, str. 45–59. [orig.] БЕЧЕЈСКИ, Мирјана. „Печалбарство као опседантна тема Анђелка Крстића у роману Трајан”. *Баштина: гласник*. Приштина: Институт за проучавање културе Срба, Црногораца, Хрвата и Муслимана, св. 20, стр. 45–59.
- VOJINOVIĆ 2005: VOJINOVIĆ, Staniša. *Srpski književni glasnik. 1920 – 1941: bibliografija nove serije*. Urednici dr Miorag Matićki i dr Mato Pižurica. Novi Sad: Beograd: Matica srpska: Institut za književnost i umetnost, 2005. [orig.] ВОЈИНОВИЋ, Станиша. *Српски књижевни гласник: 1920 – 1941: библиографија нове серије*. Уредници др Миодраг Матицки и др Мато Пижурица. Нови Сад: Београд : Матица српска: Институт за књижевност и уметност, 2005.
- ĐORĐEVIĆ 1982: ĐORĐEVIĆ, Ljubica. *Bibliografija Srpskog književnog glasnika*. Beograd: Narodna biblioteka Srbije, 1982. [orig.] ЂОРЂЕВИЋ, Љубица. *Библиографија Српског књиженог гласника*. Београд: Народна библиотека Србије, 1982.
- KOSTIĆ 1981: KOSTIĆ, Konstantin. *Književno delo Anđelka Krstića*. Ur. Petar Sarić. Priština: Jedinство, 1981. [orig.] КОСТИЋ, Константин. *Књижевно дело Анђелка Крстића*. Ур. Петар Сарић. Приштина: Јединство, 1981.
- KRSTIĆ 2000: KRSTIĆ, Anđelko. *Sećanja*. Ur. Predrag Palavestra, prir. Dr Vladimir Cvetanović. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2000. [orig.] КРСТИЋ, Анђелко. *Сећања*. Ур. Предраг Палавестра, прир. др Владимир Цветановић. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2000.
- KRSTIĆ 1911a: KRSTIĆ, Anđelko. „Večito dužni”. *Srpski književni glasnik*. Urednik Jovan Skerlić, vlasnik Bogdan Popović. Beograd: Nova štamparija „Davidović”, Knjiga 26, sveska 8, 1911, str. 577–585. [orig.] КРСТИЋ, Анђелко. „Вечито дужни”. *Српски књижевни гласник*. Уредник Јован Скерлић, власник Богдан Поповић. Београд: Нова штампарија „Давидовић”, Књига 26, свеска 8, 1911, стр. 577–585.
- KRSTIĆ 1911b: KRSTIĆ, Anđelko. „Večito dužni”. *Srpski književni glasnik*. Urednik Jovan Skerlić, vlasnik Bogdan Popović. Beograd: Nova štamparija „Davidović”, Knjiga 26, sveska 9, 1911, str. 657–664. [orig.] КРСТИЋ, Анђелко. „Вечито дужни”. *Српски књижевни гласник*. Уредник Јован Скерлић, власник Богдан Поповић. Београд: Нова штампарија „Давидовић”, Књига 26, свеска 9, 1911, стр. 657–664.
- KRSTIĆ 1912a: KRSTIĆ, Anđelko. „Seoski pismonoša”. *Srpski književni glasnik*. Urednik Jovan Skerlić, vlasnik Bogdan Popović. Beograd: Nova štamparija „Davidović”, Knjiga 29, sveska 4, 1912, str. 241–246. [orig.] КРСТИЋ, Анђелко. „Сеоски писмоноша”. *Српски књижевни гласник*. Уредник Јован Скерлић, власник Богдан Поповић. Београд: Нова штампарија „Давидовић”, Књига 29, свеска 4, 1912, стр. 241–246.
- KRSTIĆ 1912b: KRSTIĆ, Anđelko. „Seoski pismonoša”. *Srpski književni glasnik*. Urednik Jovan Skerlić, vlasnik Bogdan Popović. Beograd: Nova štamparija „Davidović”, Knjiga 29, sveska 5, 1912, str. 321–327. [orig.] КРСТИЋ, Анђелко. „Сеоски писмоноша”. *Српски књижевни гласник*. Уредник Јован Скерлић, власник Богдан Поповић. Београд:

- Нова штампарија „Давидовић”, Књига 29, свеска 5, 1912, стр. 321–327.
- KRSTIĆ 1913a: KRSTIĆ, Anđelko. „Pečalbarova žena”. *Srpski književni glasnik*. Urednik Jovan Skerlić, vlasnik Bogdan Popović. Beograd: Nova štamparija „Davidović”, Knjiga 30, sveska 10, 1913, str. 721–728. [orig.] КРСТИЋ, Анђелко. „Печалбарова жена”. *Српски књижевни гласник*. Уредник Јован Скерлић, власник Богдан Поповић. Београд: Нова штампарија „Давидовић”, Књига 30, свеска 10, 1913, стр. 721–728.
- KRSTIĆ 1913b: KRSTIĆ, Anđelko. „Pečalbarova žena”. *Srpski književni glasnik*. Urednik Jovan Skerlić, vlasnik Bogdan Popović. Beograd: Nova štamparija „Davidović”, Knjiga 30, sveska 11, 1913, str. 801–808. [orig.] КРСТИЋ, Анђелко. „Печалбарова жена”. *Српски књижевни гласник*. Уредник Јован Скерлић, власник Богдан Поповић. Београд: Нова штампарија „Давидовић”, Књига 30, свеска 11, 1913, стр. 801–808.
- KRSTIĆ 1914: KRSTIĆ, Anđelko. „Pokojni Alija, lular”. *Srpski književni glasnik*. Urednik Jovan Skerlić, vlasnik Bogdan Popović. Beograd: Nova štamparija „Davidović”, Knjiga 32, sveska 5, 1914, str. 321–334. [orig.] КРСТИЋ, Анђелко. „Покојни Алија, лулар”. *Српски књижевни гласник*. Уредник Јован Скерлић, власник Богдан Поповић. Београд: Нова штампарија „Давидовић”, Књига 32, свеска 5, 1914, стр. 321–334.
- POPOVIĆ 1920: POPOVIĆ, Bogdan i Slobodan Jovanović. „Čitaocima nove serije Srpskog književnog glasnika”. Urednici Bogdan Popović i Slobodan Jovanović. Beograd: Nova štamparija „Davidović”, Knjiga 1, sveska 1, 1920, str. 1–4. [orig.] ПОПОВИЋ, Богдан и Слободан Јовановић. „Читаоцима нове серије Српског књижевног гласника”. Уредници Богдан Поповић и Слободан Јовановић. Београд: Нова штампарија „Давидовић”, Књига 1, свеска 1, стр. 1–4.
- RISTIĆ 1954: RISTIĆ, Milivoje. „Anđelko Krstić”, u: A. Krstić. *Odaabrane pripovetke*. Beograd: Rad, 1954, str. 5–19. [orig.] РИСТИЋ, Миљивоје. „Анђелко Крстић”, у: А. Крстић. *Одабране приповетке*. Београд: Рад, 1954, стр. 5–19.
- ČOLIĆ 2018: ČOLIĆ, Ljiljana. *‘Carigradski glasnik’ - : svetilnik srpstva u vekovnoj tami*. Ur. Jelena Davidović Kolarov. Beograd: Zavod za udžbenike, 2018. [orig.] ЧОЛИЋ, Љиљана. *‘Цариградски гласник’ – : светилник српства у вековној тами*. Ур. Јелена Давидовић Коларов. Београд: Завод за уџбенике, 2018.

Ljubinka Cekić

ANĐELKO KRSTIĆ’S LITERARY BEGINNINGS

Summary

The subject of the work is the literary beginnings of Anđelko Krstić’s. Anđelko Krstić’s literary beginnings are first and foremost closely related to the magazine *Srpski književni glasnik*, specifically the first series of *Srpski književni glasnik*. Although he published his first works in numerous magazines and newspapers, our attention is focused first on the *Carigradski glasnik*, and then we focus on the period when Anđelko Krstić asserted himself as a writer, more precisely when literary criticism recognized the value of his work, which happens in moments when Krstić publishes his four short stories in *Srpski književni glasnik*: *Večito dužni* (1911), *Seoski pismonoša* (1912), *Pečalbarova žena* (1913), *Pokojni Alija, lular* (1914). In this paper, we first try to highlight the importance of the *Carigradski glasnik*, and then the *Srpski književni glasnik* for Anđelko Krstić, especially analyzing his four short stories published in this magazine of Serbian modernity.

Key words: Anđelko Krstić, short stories, periodicals, magazine, *Carigradski glasnik*, *Srpski književni glasnik*

Јелена З. Милић*

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за србистику

БИБЛИОГРАФИЈЕ АУТОРСКИХ ПРИЛОГА ИЗ ПЕРИОДИЧНИХ ПУБЛИКАЦИЈА: КА ЛИСТОЛОШКОМ ПРИСТУПУ

На примеру два различита библиографска приступа пописаним ауторским прилозима из серијских публикација, у раду указујемо на апликативност листолошког приступа овој грађи. У уводном делу истраживања пружамо увиде у континуитет интересовања за библиографију у српској научној традицији, са кратким освртима на њену историју и теорију, од почетака у Орфелиновом *Календару* за 1766. годину и *Славено-србском магазину* (1768), који су били на граници теоријског и критичког промишљања књижевних дела и њиховог библиографског пописивања. Затим упућујемо на досадашње теоријске приступе библиографији у српској науци о књижевности, показујући да они „по правилу” нису са посебном пажњом отварају питање њене рецепције. Након сажетог осврта на листологију (теорију листе), у последњем сегменту рада анализирамо могућности примене листолошког метода на библиографске листе ауторских прилога из периодичних публикација.

Кључне речи: библиографија, листологија, листа, књижевни часописи

1. Увод

Повод за разматрање новијих методолошких приступа библиографијама била је иницијатива покренута најпре организацијом округлог стола, потом и књижевнонаучним тематом намењеним дужим и темељнијим разговорима о књижевним часописима, чије је систематско изучавање у српској науци о књижевности дуго изостајало. Иако се у новије време развило низ значајних пројеката² који пока-

* jelenamilic018@gmail.com

2 Повећаном књижевнонаучном интересовању за периодику допринела је вишедеценијска традиција Матице српске и научног одељења Института за књижевност и уметност, започета 1970. године са пројектом *Историја српске књижевне периодике*, а настављена током наредних деценија, научно-истраживачким пројектима *Историја српске књижевне периодике прве половине 20. века*, *Место и улога периодике у историји нове српске књижевности* и *Улога српске периодике у формирању књижевних, културних и националних образаца*. Сви наведени пројекти, намењени пре свега проучавању књижевне периодике, знатно су тематски проширили и методолошки развили распон истраживања часописне грађе. Средишње место у њиховим научноистраживачким резултатима свакако заузима заједничка библиотека Матице и Института *Историја српске књижевне периодике*, која до сада обухвата тридесетак издања, и то више библиографија часописа, летописа културног живота, зборника радова, колективних и појединачних ауторских монографија. У свима њима је са највише пажње било писано о библиографијама појединачних аутора и значајних књижевних часописа, те су се аналогно таквом истраживачком фокусу разматрале структурна и хронолошка питања у библиографским пописима, или, у новије време, статус и функција библиографија у електронском окружењу. Међу наве-

зују зашто је поједностављен поглед на часописну грађу са разлогом требало изменити, на такву потребу у српској књижевнаучној традицији, како је већ истицано (в. МАТОВИЋ 2016: 7), указао је још Богдан Поповић у програмском тексту „Књижевни листови”, објављеном још у првим бројевима *Српског књижевног гласника*³. Указујући на њихов значај, Б. Поповић у часописима запажа „нов књижевни облик”, отварајући притом два питања, круцијалана за опстанак, добру и плодотворну рецепцију часописне грађе: прво је „Како да се тај књижевни облик најбоље употреби?”, друго је „Који су његови задаци?” (ПОПОВИЋ 1977: 125)

Имајући у виду наведено Поповићево становиште, у раду разматрамо појављивање жанра библиографије у књижевним часописима, као и праксу библиографског пописивања ауторских прилога из периодичних и серијских публикација. У првом делу истраживања завирујемо у „временску дубину” како бисмо упутили на континуирано интересовање за жанр библиографије у српској књижевнаучној традицији. За потребе наше анализе библиографских листа ова историјска позадина значајна је јер подсећа на изузетну „трансисторијску стабилност листе и њене функције као културног алата” (CONTZEN 2021: 42). У уводним разматрањима дајемо кратак преглед историје и теорије библиографије, са нарочитим освртима на места која се односе на серијске публикације, указујући на њене почетке у Орфелиновом *Календару* за 1766. годину и *Славено-сербском магазину* (1768), као и на статус читаоца у некадашњим библиографијама. Трећи сегмент истраживања потврђује апликативност листолошког метода пописаним ауторским прилозима из серијских публикација, а у њему се упоређују два различита библиографска приступа овој грађи: први је селективни и мешовити заступљен у одељку „Чланци и прилози у серијским публикацијама” из *Библиографије Светлане Велмар-Јанковић 1952–1999* који је начинила Бранка Булатовић за темат посвећен ауторкином делу у зборнику *Савремена српска проза*). Могућности листолошког приступа најбоље репрезентује његова примена на другом примеру, одељку „Прилози у листовима, часописима, зборницима, антологијама 1916–1999” потпуне *Библиографије Рада Драинца 1916–1999* који је саставио Гојко Тешић, по моделу жанровског и тематског разврставања.

2. Теорија библиографије у српској научној традицији

Прва појављивања библиографских елемената у српској науци о књижевности, као и свести о значају библиографског пописивања везују се за име Захарије Орфелина⁴ и *Славено-сербскиј восточнија цркве календар...* за 1766. годину, познатим објављеним научним зборницима и монографијама посвећеним теоријским и методолошким питањима периодике, цео један зборник радова, *Жанрови у српској периодици* (2010), посвећен је жанровским потенцијалима периодичних публикација, док је други, *Значај библиографије периодике за истраживање књижевности и културе* (2014), усмерен ка разматрању улоге библиографских пописа у комплетнијем сагледавању српске књижевности и културе. У наведеним зборницима, међутим, изостаје посебан осврт на појављивање жанра библиографије у књижевним часописима, као и на праксу библиографског пописивања ауторских прилога из периодичних и серијских публикација.

3 Текст је 1901. године објављен из два дела (први део у првом броју часописа *Српски књижевни гласник* (1901, књ. 1, бр. 1, стр. 23–36), а други у другом броју (бр. 2, стр. 109–122).

4 О „библиографској свести” Захарије Орфелина детаљно је писао Војислав Максимовић (в. МАКСИМОВИЋ 1986: 23–31), аутор прве монографске студије новијег датума посвећене основама теорије библиографије.

том једино захваљујући Вуковим сведочанствима о његовом постојању. У необјављеном предговору *Даници*, Вук, наиме, само укратко представља грађу календара, али је и тај кратак осврт довољан да укаже на зачетке библиографије у српској научној традицији:

„У њему је [...] и поглавље] (3) о књигама: а) какве су знатне књиге изишле и пошто се продају, б) како се различне књиге зову по величини листова и по свези, и какова је којим цијена и т. д. [...] Потом се објављују и српске књиге, н. п. Правила молебная святыхъ Сербскихъ Просвѣтителей; Павла Јулинца 'Краткое введение въ Историю происхождения Славено-Сербскаго народа'; *Сербский букварь*; В. Дамјановића аритметика итд.” (КАРАЦИЋ 1969: 524).

На основу Вуковог описа Орфелиновог *Календара* за 1766. годину може се закључити да је он имао одлике библиографије, мада не потпуно у њеном данашњем значењу. Још у првом српском књижевном часопису, *Славено-сербском магазину* (Венеција, 1768) Захарије Орфелина и његовом деветом одељаку „Известија о учених делах”, предмет библиографске обраде уз монографије биле су и серијске публикације⁵. Појачана свест о улози периодичних публикација у културном напретку српског народа почела се нешто интензивније развијати тридесетих године деветнаестог века, када се међу уредницима књижевних часописа, најпре у *Сербском летопису* (који је у то време уређивао Георгије Магарашевић), у српској науци о књижевности утемељује појам библиографије и јавља један од првих прилога њеној теорији⁶. У тексту *Средства за напредак литературе славенске* (1825) Г. Магарашевић књижевним листовима и часописима посвећује засебно поглавље, а нешто касније о серијским публикацијама са више пажње пише и Павле Стаматовић, у текстовима објављеним у *Сербској пчели* (1830) и *Сербском летопису* (књ. 7, 27, 1831) које је уређивао.⁷ Тридесетих година 19. века појавиле су се, међу првима, и персоналне библиографије⁸ Јоакима Вујића и Милована Видаковића, сачињене од стране самих аутора који су тиме себе сврстали и у ред библиографа.⁹

5 На основу каснијег Вуковог описа, видљиво је да је *Календар* уз попис и приказе књига, садржао и Орфелинов осврт на часопис под насловом *Сербска пчела* за који се каже да ће излазити двомесечно.

6 Магарашевићев текст *Кратке библиографическе вести о литератури Славена*, објављен у часопису *Сербски летопис* (књ. 1, 1825), један је од првих прилога теорији библиографије. У њему Магарашевић излаже мишљење да су „континуитет, систематичност, поузданост, потпуност информација о раној и текућој издавачкој продукцији предуслови успешног развоја књижевности” (ВРАНЕШ 2010: 11).

7 За детаљније увиде у почетке српске библиографије и њеним првим релацијама са периодиком видети монографију *Српска библиографија у периодици 1766–1941* Александре Вранеш (ВРАНЕШ 1997: 23–53).

8 Душан Панковић их посматра као прве две српске персоналне библиографије (ПАНКОВИЋ 1982: 68–71), мада су у науци о књижевности мишљења о првобитним утемељивачима персоналних библиографија подељена. Опширније о назнакама персоналних библиографија у текстовима Павла Ј. Шафарика, Димитрија Давидовића и Георгија Магарашевића пише Александра Вранеш (в. ВРАНЕШ 1997: 148–156).

9 Јоаким Вујић најпре анонимно објављује библиографску брошуру на немачком језику у Пешти 1826. године (в. ПАНКОВИЋ 1982: 68), потом и „аутоперсоналну” библиографију (ВРАНЕШ 1997: 147) у аутобиографији *Животоописаније и чрезвичайна његова прикљученија* (1833). Персоналана библиографија Милована Видаковића у *Предисловију Путешествија у Јерусалим* (1834) настала је као резултат чувеног пищевог спора са Вуком Караџићем, са наменом да потврди обим Видаковићевог стваралаштва.

Поред вишеструко истицаних запажања да се *Календар* и *Славено-српски магазин* могу различито жанровски посматрати, те да сходно томе представљају истовремени почетак српске књижевне критике, историографије и библиографије, за нашу истраживачку тему од нарочитог је значаја и чињеница да је уписани читалац био неизоставни део првобитне намене првих српских библиографија. Осим што су се користиле за изношење оцена о делу једног писца, те као такве биле на граници теоријско-критичког размишљања о књижевним делима и њиховог библиографског пописивања, библиографије су такође настајале из жеље аутора да читаоце упознају са новим насловима и актуелном литературом, или да скрену пажњу читалачке публике на тадашњу оскудну издавачку делатност. Читалац је био највидљивији у (са тачке гледишта данашње библиографске науке) такозваним додацима¹⁰, заступљеним у виду коментара или описа који су се налазили уз саму библиографску јединицу. О иманентном „присуству” читаоца у библиографској листи можда најупечатљивије сведочи пракса цензурисања библиографија, иза чије селекције стоји свест о потенцијалном реципијенту њеног садржаја.¹¹

У монографији *Српска библиографија за новију књижевност 1741–1867* (Београд, 1869) Стојан Новаковић први у српској науци о књижевности развија образложени методолошки приступ библиографији¹² и напомиње да раније назначена свест о њеном књижевноисторијском значају треба да добије своју теоријску и практичну позадину. Новаковићева начелна идеја надаље је развијена у низу савременијих теоријско-методолошких приступа библиографској грађи, међу којима се Војислав Максимовић издваја као аутор прве монографске студије новијег датума посвећене основама теорије библиографије¹³. Уз Војислава Максимовића, Александра Вранеш се у српској научној традицији издваја као ауторка највећег броја монографских студија посвећених историји и теорији библиографије¹⁴.

10 Такве додатке садржи библиографија Јоакима Вујића, штампана као саставни део пишчеве аутобиографије из 1833. године. Посебну њену занимљивост представља необичан додатак у виду индекса (листе) личности заслужних за штампање пишчевог дела који је сасвим засенио основну намену библиографског пописа (упознавање читалачке публике са одређеним литерарним опусом), стављајући у први план њено могуће подстицајно дејство на будуће финансијере Вујићевог рада и дела.

11 Добар пример цензурисања библиографских референци представља повод за увођење такозваног „АПА стандарда” за библиографско цитирање који је, према званичним подацима, установљен након вишегодишњих психолошких испитивања рецепције библиографије и добијених статистичких показатеља. Овај систем, наиме, уз пуно презиме садржи само иницијал аутора јер је Америчко удружење психолога установило да читаоци библиографија са „мање поверења” користе референце женских аутора.

12 У том смислу, темељ Новаковићеве књиге представљају две монографије: прва и најстарија Лукијана Мушицког, сачувана у рукопису (в. КОСТИЋ 1979), и друга Павла Јосифа Шафарика која се у критици сматра *основом српске научне библиографије* (в. МИХАИЛОВИЋ 1964: 16) насталој, како се претпоставља најкасније 1833. и објављеној постхумно, 1865. године, а штампаној на немачком језику (*Geschichte des Serbischen Schrifthums*) јер је аутор током писања имао на уму реципијенте аустријске монархије.

13 Реч је о књизи *Основе теорије библиографије: са примјерима* (Београд, 1987), која је имала више допуњених издања (друго: *Основе библиографије*, Српско Сарајево, из 2003. године и треће: *Библиографски и сродни огледи*, Источно Сарајево, из 2012).

14 Прва међу њима, монографија *Српска библиографија у периодици 1766–1941* (Београд, 1997) Александре Вранеш резултат је вишегодишњег ауторкиног истраживачког рада на докторској дисертацији. Са даљим истраживачким интересовањем за ову тему, А. Вранеш је током наредних деценија

Досадашњи теоријски приступи библиографији у српској науци о књижевности нису са посебном пажњом отварали питање њене рецепције. Примена савременог листолошког приступа на библиографске листе показује да библиографија не мора нужно бити зборник докумената за историју књижевности (како ју је видео Ф. А. Еберт), већ да се може, као и свако друго „читалачко штиво”, понашати у складу са потребама и интересовањима својих тумача.

3. Теорија листе: *листологија*

Наглашавајући њену „формалну посебност”, Роберт Белкнап (Robert Belknap) листу одређује на следећи начин:

„У најједноставнијем облику, листа је оквир који различите и одвојене ставке држи заједно. Тачније, листа је формално организован блок информација који се састоји од скупа чланова. То је пластична, флексибилна структура у којој је низ саставних јединица кохерентан са посебним односима генерисаним специфичним силама привлачења. Генерално, такве структуре могу бити изграђене тако да изгледају насумично, или могу бити организоване по неком отвореном принципу” (BELKNAP 2000: 35–36).

У монографији посвећеној „поетици набрајања”, Сабине Мејнбергер (Sabine Mainberger) предлаже сличну дефиницију, са нагласком на „скаларну природу” листе, које могу бити: мање или више статичне/динамичне, стриктно или лабаво организоване, са различитим принципом реда или мотивације за експлицитно и имплицитно (не)навођење грађе (в. MAINBERGER 2003: 7). Бењамин Самонс (Benjamin Sammons) истиче њихову „заједничку прикладност за специфицирану рубрику каталога” (SAMMONS 2010: 9), подсећајући да се каталог или друга стилско-реторичка средства попут акумулације и енумерације често исказују формом листе. Зборник индикативног назива *Шарм листа* (*The Charm of a List: From the Sumerians to Computerised Data Processing*) уредница Луси Долежалова (Lucie Doležalová) започиње запажањем да је листа „најчешће алат”: човек, наиме, „не чита, већ само користи листу: тражи релевантне информације у њој, али обично не треба да се бави листом у целини — и срећан је због ове чињенице” (DOLEŽALOVÁ 2009: 1). Узимајући у обзир наведене ставове, истакнута теоретичарка и један од најактивнијих афирматора теорије листе Ева фон Концен (Eva von Contzen) предлаже следећу „минималистичку” дефиницију: „листа је скуп ставки састављених по неком принципу у формално препознатљиву целину”, уз додатно појашњење да форму листе „карактерише неколико (обично три или више) различитих елемената”, датих „у директном низу и у лабавој, ако уопште постоји, синтаксичкој и концептуалној кохерентности, како са осталим елементима, тако и са околним наративним материјалом” (CONTZEN 2021: више пута допуњавала првобитни облик своје књиге о теорији и историји библиографије у периодици, па је свако њено наредно издање (*Основи библиографије* (Београд, 2001), *Основи теорије и историје библиографије* (Бањалука / Београд, 2010) и *Библиографија* (Београд, 2013)) са придодатим погледима на деловање електронских библиотека на форму библиографије, било додатно поткрепљено теоријским увидима у савремено стање библиографске науке. Из наведеног разлога, истраживачки опус Александре Вранеш пружа најбоље дијахронијске увиде уз чију помоћ можемо пратити како се кроз историју мењала и развијала библиографска форма у српској науци, заједно са опсегом њене теорије.

36). Како даље наводи Е. фон Концен, приметно је да се чак и у научном контексту о листама најчешће говорило у терминима као што су „практичност” и „функционалност”, у чему је рецепција листе компатибилна са рецепцијом форме библиографије. Управо зато што се аутоматски преузимањем ставовима када је о листама реч „имплицирао недостатак креативности и вештине” (CONTZEN 2021: 37), инспирисана проицљивим Борхесовим и Ековим ставовима, читава једна група савремених теоретичара књижевности и наратолога знатну пажњу фокусира на анализу занемарених и превиђених аспеката форме листе, проналазећи утемељење за таква становишта нарочито у књижевним текстовима (где се апликативност листе потврђује њеним изузетним уметничким и стваралачким потенцијалом).

За анализу листа (па и оних библиографских) у нашем раду, издвојила су се као важна она питања на која се у теоријској литератури, у мањој или већој мери иначе упућује: реч је о структури, садржају, положају, наративности, рецепцији и функцијама листе.

1. Структура листе. Структурна организација грађе обухваћене листом односи се на питања: синтаксичког распореда елемената листе; (не)поштовања принципа реда; степена елиптичности и њиховог типографског распореда на страници (да ли је распоред/систем набрајања нумеративни, вертикални или хоризонтални) итд. Њима се прикључују и питања: да ли је структура листе довољно јасна; постоје ли листе инкорпориране унутар основне листолошке јединице; колико принципа уређивања се може открити у листи (осим оног основног) и да ли се у „листолошки поредак” ставља мешовита, тематски и жанровски (не)класификована грађа? (в. CONTZEN 2021: 38)

2. Садржај листе. Осим питања: *шта се набраја?*, аспект садржајности подразумева и питања потпуности или селективности листе, њене затворености или отворености; да ли је листа дијахронијска, хронолошка или вредносна, с обзиром на податке које садржи и сл. (в. CONTZEN 2021: 38)

3. Положај (или „локација”) листе. Пошто се, како Е. фон Концен запажа „у принципу све може набројати”, од посебне је важности обратити пажњу на „оно што се листом издваја у конкретном контексту” (в. CONTZEN 2021: 4), односно: да ли се наведени садржај појављује изненада или мотивисано, објашњено, очекивано; да ли је листа сингуларна појава или припада широј мрежи (листолошких или енумеративних) структура које су интер-/интратекстуално повезане; да ли је, у погледу положаја, листа завршена, затворена или отворена, како се конфигуришу њени почетак, крај и динамика, да ли је она самостална појава или можда припада већој мрежи... – само су нека од питања о положају (семантичкој и текстуалној локацији) листе и њеном јављању у односу на шири контекст. (в. CONTZEN 2021: 39) Једно од важнијих питања које се односи и на библиографску листу јесте „питање дијахроније” и њене историчности. Увиди у наведене контекстуалне аспекте имеђу осталог откривају како се листе користе и различито концептуализују у одређеним историјским периодима и културним контекстима. (в. CONTZEN 2021: 40)

4. Наративност листе. Сагледане кроз призму наративности листе су за класичну наративну теорију представљале „проблематичну” категорију, маргиналне, „ненаративне”, атемпоралне групе којој недостаје основни услов наративности,

што је довело до превиђања вишеструке функционалности листе и допринело њеној „неславној” судбини у ранијим теоријским разматрањима. Ако су осмишљене као елементи наративних текстова листе заиста може да карактерише извесна тензија између наративне прогресије (хоризонталне осе нарације) и застоја који изазивају. Како Ева фон Концен запажа, сама форма листе, била она сагледана као целина или енумеративна грађа, представља прави изазов за читаоца и садржај наратива у који се интегрише, али и за проток саме његове приче (в. CONTZEN 2018: 316). Унеколико „неразрешива” амбиваленција ове форме огледа се у чињеници да листа, као изазов конвенционалним читалачким навикама, може бити позив рецепијенту да напусти зону комфора „читања ради заплета” (CONTZEN 2018: 256) тј. секвенцијалног читања, али исто тако, осим успешног „изазивања читалачких навика”, листе могу да имплицирају и секвенцијални наративни ток процеса рецепције (на пример у хронолошком читању библиографије). Ако функцију листе разлажемо на плану карактеризације ликова и интерпретације друштвеноисторијског и културног контекста, њен семантички домет постаје изузетно широк, толико да шири сам простор приче, заједно са њеним временом.

5. Рецепција листе. *Сугестивност и полисемантичност* вишеструко су и сасвим оправдано у теоријској литератури истицане као две изузетно важне карактеристике форме листе. Управо због „празнина” заступљених између набројаних ставки које морају бити попуњене да би постале смислене, енумеративне структуре захтевају појачани рецепцијски допринос, најчешће знатно већи него други традиционални елементи нарације. У овом домену „естетика рецепције” Волфганга Изера (Wolfgang Iser) из перспективе *листологије* Е. фон Концен, кореспондира са процесом декодирања запаженим у основи рецепције листе. Пратећи Изерову теорију рецепције, Е. фон Концен истиче да празнине у књижевним текстовима, баш као и у форми листе (било да се тумачи њена унутрашња организација или уклопљеност у шири текстуални и семантички контекст) „разбијају низ наративних шема, супротстављајући се нашим очекивањима наративног наставка, при чему се читаочева машта одмах мобилише не би ли делове интегрисала у кохерентну целину” (ISER 1978: 186).

Рецепцијски аспект такође укључује питање спацијалности и темпоралности (билиографске) листе: ако је виђена практично, као чисто формална, текстолошка форма, адекватна су питања времена утрошеног за усвајање листе или селективног проналажења потребних података. Друго се питање односи на дужину трајања ефекта читања након усвајања (билиографске) листе, док треће подразумева њен шири рецепцијски домет: деловање на читаочеву личност и друштвено-историјски контекст, чиме долазимо до теме функционалности листе.

6. Функције листе. У циљу проналажења начина да се концептуализују различите функције листе, Е. фон Концен користи појам „приступачности” за означавање свега што листа може да „приушти”, односно онога што је потенцијално „способна да постигне у одређеном контексту” (CONTZEN 2021: 5). Да ли је листа и колико утилитарна, у којој мери је референцијална и подстицајна читаоцу за ступање у процес њеног одгонетања и стављања у неки поредбени однос? Да ли је (условно) ограничавајуће наративна форма листе за рецепијента фрустрирајућа? Где су нара-

тивне границе листе и колики је њен наративни потенцијал?... – питања су која се односе на функционалност форме листе.

Функција листе може бити сазнајна, етичка, естетска, листа може да карактерише вештину и елоквенцију свога састављача, али и реципијента, да пренесе или сачува сећање, и тако даље. Опште је позната њена улога чуvara акумулираног знања и колективног културног памћења, заступљена у епској традицији кроз форму каталога. Листе, међутим, услед специфичне форме могу имати изражено умањено афективно дејство, али и то не мора бити правило ако је њена звучна ритмизација пријемчива читаочевим чулима. Чак и у оваквом, летимичном погледу на функционалност листе заиста је запањујуће да једна наизглед тако једноставна форма може изазивати фрустрираност, осећање контроле и сигурности, утисак уређеног света, задовољство (које произлази из привлачности чина читања, декодирања и асоцијативних моћи листе) или, напротив, несигурност и страх (од онога што не можемо да схватимо, по величини, броју и сл.), затим разочарање (услед недостајућег објашњења, немогућности читаачевог „наративног уграђивања”, отуђења од текста итд. (в. CONTZEN 2021: 50). Осцилирајући „између блискости и удаљености”, листе, дакле, „могу оснажити читаоце једнако као и онеспособити их”. (2021: 50)

Сви издвојени кључни аспекти листе укључују и питање њеног квалитета, на који могу да утичу структура или садржај листе, а зависно од читаачеве интенције, њена функција је мање или више изражена у односу на структурална питања. По питању садржаја и обима библиографске листе ауторских прилога из периодичних публикација, њена мешовита организација, тематски и жанровски (не)класификована грађа пружа другачије увиде у стваралаштво аутора, омогућава одређене закључке о дometу и домену његових интересовања, утиче на вредновање пишчеве личности и његове везе са националном културом. У овом смислу, листа је и простор сећања, како пишчев, индивидуални, тако и шири, колективни.

Тиме долазимо, не до питања, већ до великог проблема опште националне, али и глобалне културне атмосфере људске заједнице која (библиографском) листом може бити откривена. Разматрање њеног почетка, краја и динамике доводе нас до закључка да ниједна библиографска листа није самостална појава, већ да припада знатно већој, мрежи најпре једне националне заједнице, али упућује и на њену укљученост у онај сегмент културног живота који представља часописно издаваштво. У том контексту, библиографска листа треба да „посведочи” о историјским токовима, да сачува забележену и прегледну њихову културну и друштвену атмосферу. У библиографским листама долазе до изражаја учесталост и динамика објављивања грађе, њен значај и улога појединачних аутора у периодичним публикацијама. Видљива је такође често помињана, и у данашње време нарочито актуелна, (не)адекватна економска подршка књижевним часописима, која се одражава на обим објављивања, а тиме и на могућност јавног (па и мотивације креативног) испољавања књижевних радника. Након летимичног погледа на обим библиографске листе тј. на велики број објављених Драинчевих прилога у часописима, без ширих увида у њен садржај, читалац *Библиографије Рада Драинца* врло лако може се запита: има ли данас довољно интелектуалне просвећености и адекватног културног материјала који би могао да „оформи” библиографију сличног обима, или: има ли довољно књижевне и некњи-

жевне вредне културне грађе којом би се данашњи часописи могли подједнако добро квалитативно и кванитативно садржајно опремити?

Условљене контекстима у којима се појављују, листе, као и библиографије, одликује досезање изван оквира једноставних утилитарних функција, због чега обе форме поседују знатно шири семантички домет од оног који номинално садрже. Због уочене иманентне обухватности, Денис Хол (Dennis Hall) чак говори о феномену „листоманије”, видевши форму листе као симптом постмодернизма у 21. веку и „икону популарне културе”: јер „свака је особа данас сама творац својих листа” (HALL 2005: 58). Из наведеног разлога Умберто Еко (Umberto Eco) истиче потребу разликовања листа, у Ековој „листологији” оних „поетичких” и „практичних” (или „прагматичких”), мада уз „успутно” упозорење да упркос свакој њиховој привидној функционалној дихотомији „постоје листе и листе” (ECO 2009: 113).

Узети заједно, аспекти листе које смо анализирали у овом одељку представљају прве помаке у „листологији”, и, надамо се, у њеној примени када је реч о рецепцији библиографија.

4. Један прилог апликативности листолошког приступа библиографијама

У наредном, аналитичко-интерпретативном сегменту рада потврђујемо апликативност листолошког приступа пописаним ауторским прилозима из серијских публикација, на примеру одељка *Библиографије Светлане Велмар-Јанковић 1952–1999*, „Чланци и прилози у серијским публикацијама” из селективне библиографије Светлане Велмар-Јанковић Бранке Булатовић која је објављена као део темата у зборнику *Савремена српска проза*. Могућности листолошког приступа библиографији најбоље репрезентује његова примена на другом примеру¹⁵, библиографском попису белетристичке и небелетристичке грађе заступљене у листовима, часописима, зборницима и антологијама, из потпуне *Библиографије Рада Драинца 1916–1999* који је саставио Гојко Тешић. Из листолошке перспективе, два различита приступа творе и две различите ауторске часописно-библиографске биографије.

Анализа ове две библиографске листе обухвата њихове формалне аспекте, у чијем контексту можемо анализирати ефекте жанровског и тематског разврставања, као и његовог изостајања. Оне су добар пример листе обликоване као класификације која се састоји од одвојених уноса, али груписаних заједно, под једним насловом и посебним системом категоризације. Како запажа Е. фон Концен „нису све листе класификације, али класификације често долазе у листама” (CONTZEN 2021: 35). Пракса каталогизације, набрајања и индексирања се, према одређењу Мишела Фукоа (Michel Foucault) подједнако оправдано може сматрати покушајем уређења света (в. FOUCAULT 2009, 324–237) и сакупљања „Истог”¹⁶. У овом контексту, листе

15 Пример потпуног библиографског приказа дела једног писца на коме би се подједнако добро могао применити листолошки приступ представља *Библиографија о Момчилу Настасијевићу* Гојка Тешића објављена у часопису *Књижевна историја* (год. 4, бр. 16, 1972, стр. 741–777), као и *Библиографија* (1922–1990) Новице Петковића објављена у четвртном тому Сабраних дела Момчила Настасијевића (1991).

16 Уп. „историја поретка наметнутог стварима била би историја Истог – оног што је, за дату културу, и распршено и повезано, да би се стога разликовало по врстама и да би се скупило у идентитете” (FOUCAULT 2009: 395–396).

су врсни примери потребне свести о (културној, књижевној и идентитетској) кохерентности, те указују на посебну димензију људског погледа на свет.

Ако пођемо од формалне структуре библиографских листа, приметно је да Тешићев попис Драинчевих дела објављиваних у периодичним публикацијама одликује спроведено жанровско и тематско разврставање¹⁷, док је одељак „Чланци и прилози у серијским публикацијама” *Библиографије Светлане Велмар-Јанковић 1952–1999* видно мешовитог типа, без оваквог типа класификације (в. Прилог бр. 1). Када се зна да је Драинац живео само 44 године (1899–1943), изузетно обиман листолошки приказ Драинчевог дела из часописне грађе, осим што служи као добра оријентација за сналажење у комплексном пишчевом стваралачком опусу, добија одлике фантастичне биографије, а Драинчева личност поприма митолошке размере. Изостајање додатне класификационе шеме у одељку *Библиографије* Б. Булатовић у великој мери утиче на њену рецепцију, а нарочито сегмента посвећеног чланцима и прилозима у серијским публикацијама који је у енумеративном смислу најобимнији. Премда на први поглед може да учини да дело С. Велмар-Јанковић изгуби на комплексности, мешовити тип навођења и распоред грађе према хронолошком и ширем структурном критеријуму, ефектније осветљава ауторкину присутност у различитим националним културним сферама. Њен обим, али и „шароликост” такође позитивно утичу на читаочеву концентрисаност (изостаје тренутак замора узрокован дужином листе и усвајањем једноличне, тематски груписане грађе, бројним понављањима итд.), која је променљива у случају рецепције Драинчеве *Библиографије*. Један од могућих начина да се у њеној рецепцији превазиђе ефекат „досаде” јесте селективно читање, а оно подразумева особену динамику прелажења са теме на тему, са једног жанра или одељка на други, без једнаке посвећености сваком појединачном елементу листе. Наведени тип читања није истраживачки, већ информативно усмерен, али може довести до посебне интеракције елемената библиографске листе.

Тип читања библиографске листе свакако зависи од основне интенције рецепцијске потраге, мада њен исход може потицати како из пажљивог, тенденциозног истраживања (какво је трагање за поетичким и индивидуалним ауторским цртама, или одређеним идеолошким и културним моделима), тако и из домена наводних „случајности”. Наведени закључци отварају низ питања, најпре: у којој мери се семантичка структура библиографске листе опире једноличном рецепцијском „функционисању” библиографског жанра, с обзиром на то да је рецепција библиографске листе подвргнута његовим, пре свега, прагматичним циљевима? Колико је интерактиван однос елемената библиографске листе и како су они релевантни као самоосталне јединице, а како у интерактивном читању? Напослетку, какав став треба заузети према природи овако специфичних узајамности?

За анализу структуре библиографске листе од значаја је, такође, да ли је бележење прилога у потпуности спроведено хронолошким редом (у жанровски класи-

17 Наведени одељак *Библиографије Рада Драинца 1916–1999* има следећу структурну организацију: „Прилози у листовима, часописима, зборницима, антологијама”; „Песнички препевии”, „Проза у листовима и часописима”; „Манифести, есеји, чланци, прикази, критике”; „Полемике и памфлети”; „Ликовна критика”; „Позоришна, музичка и филмска критика”; „Интервјуи и књижевне репортаже”; „Путописи и репортаже из бивше Југославије”; „Путописи и репортаже из Европе”; „Публицистика (новински текстови, репортаже, памфлети, коментари...)” и „Новински извешаји”.

фикованој библиографској листи долази до својеврсног прекида хронологије онда када је потребно прећи на наредну жанровску групу прилога: в. Прилог 1), а за њену рецепцију може бити важно чак и питање: да ли су јединице библиографске листе наведене мешовитим писмима?

Пошто је библиографија осмишљена као компактна, иако по питању садржаја и обухваћене грађе жанровски веома хетерогена форма, нарочит истраживачки изазов представља питање ефекта њене начелне сведености и концизности. За истраживаче библиографске форме подједнако изазовна могу бити и следећа питања: у којој мери жанровска хетерогеност референци библиографске листе утиче на процес њене рецепције? Колико је изражена жанровска (и свака друга) граница између литерарних и осталих врста прилога, с обзиром на чињеницу да их обједињују, како библиографска форма, тако и пишчева личност? Како је библиографија као поджанр уклопљена у надређени жанровски систем периодичне публикације или како се одражава аспект периодичности на „фиксiranу” библиографску листу ауторских прилога из часописа? Истој групи припада и питање: шта од претходног часописног контекста тј. ван контекста појединачних часописа ови елементи библиографске листе уносе у њен садржај? Уз аспект дијахроније, чињеница да библиографија сугерише читање које нужно успоставља интерактивну везу, у нашем случају часописног жанра са другим жанровима, доводи до закључка да библиографија, упркос начелној компактности, сређености и сведености, стално осцилира између отворености и затворености.

Још један, наративни приступ рецепцији *Библиографије* Драинчевог дела из периодичних публикација, такође може спречити тренутак рецепцијског замора. Из њега проистиче исцрпније листолошко читање са потпунијим увидима до којих није могао доћи ни сам Драинац, јер није био у прилици да своја дела сагледа из листолошке перспективе библиографског пописа. Дијахронијско представљање заступљености пишчевог дела у периодици не открива, наиме, само интензитет објављивања, темпо његовог рада, интересну сферу или укљученост у развојним токовима националне културе. У далекосежном сагледавању оно читаоцу може разоткрити бројне узајамности и правилности не само пишчевог, већ и сопственог присуства у свету. Аналогно томе, на плану колективне културне, али и личне историје, библиографска листа постаје искуствени документ и простор сећања. Управо зато што писац и његово дело у библиографској листи увек живе и оживљавају заједно, осим практично-сазнајне, она има и евидентну симболичко-сазнајну (мистичну) вредност. А таква форма нужно носи, преноси и изазива одређену атмосферу.

Издвојене две библиографске листе можемо посматрати као целовите или као делове других структура. На таквим полазним основама може се анализирати њихова припадност часописном жанру¹⁸, сабраним делима и критичким текстовима о писцу (Тешићева *Библиографија*) или тематском зборнику (*Библиографија* Б.

18 Непотпун библиографски попис „Библиографија о Раду Драинцу” Гојка Тешића сачињен је 1972. а потом објављен 1973. године у часопису *Књижевна историја* (год. 5, бр. 19, 1973, стр. 527–557), готово троструко мањег обима од свог коначног облика из 10. тома Сабраних дела Рада Драинца *Критичари о Драинцу* који користимо у нашој студији. Наведени податак потврђује претходно изложене ставове о утицају ширег жанровског оквира на садржај, структуру и обим библиографије, у овом случају књижевнонаучног часописа.

Булатовић). Контекстуални положај библиографских листа ауторских прилога из периодичних публикација, на интерактивној релацији *макро-* и *микро*плана може да покаже како називи часописа (који сугеришу одређене идејне оквире) утичу на процену идеологије и поетике пишчеве стваралачке биографије.

Осим припадности ужем жанровском контексту, рецепцију, а и настајање библиографске листе одређује и знатно шири, друштвени културни, политички и историјски *макро*план. Читаоцу који се у току процеса рецепције нашао на том „пољу” библиографски попис омогућава да се „на широком и хетерогеном пољу књижевне периодике боље уочавају не само сложена идејна и духовна врећа, поетички помаци, резови и раскиди са постојећим књижевним конвенцијама претходних епоха, већ има и бољи увид у жанровски репертоар одређене епохе” (МАТОВИЋ 2010: 13). У културолошком контексту тумачења библиографске листе важно је нагласити њен „утицај” на вредновање пишчеве личности кроз његову везу са националном културом, као и чињеницу да створена листа представља попис ауторских прилога заступљених у листовима и часописима *једног простора* и *једног* његовог културног и друштвено-историјског раздобља. Сходно томе, библиографска листа пружа добар поглед на културнополитичко и књижевноисторијско „кретање”, поетички и друштвено-политички динамизам.

Библиографски попис ауторских прилога објављиваних у серијским публикацијама има форму изузетно дуге листе која никако није независна од процеса рецепције. Увиди у рецепцијски аспект библиографије подразумевају анализу њеног „имплицитног читаоца”, тј. оног коме су намењене и ко их чита (а он обухвата врло „узак круг” људи). Процена природе и квалитета рецепције саме библиографске листе са собом носи низ додатних питања: да ли је листа досадна, обавезујућа, директивна, заморна итд., какав је темпо њене рецепције или каква је у начелу њена веза са читаоцем?

Поред везе са читаоцем, библиографије ауторских прилога из периодичних публикација одржавају везу са фигуром писца који је обједињујући фактор и стално место свих референци листе. Писац и његово дело у листи увек настају, живе и оживљавају заједно, од почетка до краја, у њему је крај само услован, јер га читање увек изнова оживљава, а то читање има различите поводе и функције. Библиографска листа читаоцу предочава развојни пут пишчеве књижевне поетике и стасавања његове *књижевне личности*. У том погледу могли бисмо анализирати колико садржај библиографске листе одговара идејно-поетичкој пишчевој биографији, или на примеру Драинчеве библиографије, фигури оснивача и уредника часописа *Хипнос*. Посебно би се могло пратити појављивање Драинчевих прилога у часопису *Хипнос*¹⁹, те, у истом контексту, и колико привилеговано место у библиографији добија поетика хипнизма и бива откривена његова програмска концепција.

Размотримо још писца у улози читаоца своје библиографије. За разлику од Драинца, Светлана Велмар-Јанковић је могла да прочита библиографску листу својих текстова објављених у зборнику *Савремена српска проза*.²⁰ Читајући бројне

19 За детаљније увиде у програмску концепцију хипнизма у контексту генолошког приступа књижевним часописима видети студију Видосаве Голубовић: „Програмски часопис и књижевни жанр *Хипнос* Рада Драинца” (Голубовић 2010: 199–216).

20 Ауторка је учествовала на округлом столу из којег је касније произашао темат у зборнику *Савре-*

разговоре са ауторком, ми, међутим, нисмо наишли на питање које би осветлило ауторску рецепцију библиографске листе. Да ли је С. Велмар-Јанковић открила и осветлила неке правилности свог живота и рада након суочавања са његовом листолошком формом? Какву је причу ауторка ишчитала из ње? Шта сусрет са „сопством” у библиографској листи представља самом аутору и каква сећања евоцира?... – само су нека од могућих питања усмерена ка ауторкиној рецепцији библиографске листе која нису постављена, и на које немамо одговоре.

Форма листе се не јавља само у функцији „библиографије писца”, већ и као „културна библиографија” једне епохе. У интерактивном читању, у домену културног и политичког живота српског народа, до изражаја долази удружени активизам писаца (Светлане Велмар-Јанковић и Рада Драинца) и епоха у којима су стварали, па су у библиографијама видљиви њихови идејни, идеолошки, програмски или естетски параметри, доследност у квалитету и квантитету, часописне грађе и опуса појединачних аутора. Библиографије ауторских прилога из периодичних публикација добар су показатељ културолошке вредности текуће књижевне продукције, заступљености мање познатих, локалних књижевних часописа и њихове видљивости на мапи текуће националне књижевне продукције. А све издвојене функције библиографских листи потврђују да, са добре временске удаљености, у новим смисловима и значењима пред потоњим читаоцима листолошки пописане грађе „искрсава” људска склоност да се из обиља чињеница сачуваних у историјском памћењу „конструира линија континуитета” (ЛОТМАН 2004: 9), онако како „хаотична слика догађаја за посматрача из руку историчара излази као накнадно организована” (ЛОТМАН 2004: 31).

То су била питања и важни подстицаји за отварање ка листолошком приступу у анализи библиографија ауторских прилога из периодичних публикација. Надамо се да ће они мотивисати будуће истраживаче да приступе темељнијој и систематичнијој анализи специфичности библиографије и њеног жанровског статуса. Сва ова питања се не постављају када се говори о библиографијама, а управо она потврђују да се изнова треба поставити пред њеном наизгледном завршеношћу, и тиме подсетити на важност теоријског промишљања библиографије које би, између осталог, осветлило њен књижевнонаучни и културолошки значај.

Закључак

У раду смо показали апликативност листолошког метода на библиографске листе, као и на једну од могућих рецепција²¹ (под)жанра библиографије. Посебну пажњу посветили смо анализи функције библиографске листе и питању: у којој мери оне превазилазе информативно-оријентациони и пописивачки карактер?

Сажет преглед теоријских ставова о листама указао је на њихово неупамена српска проза.

21 Уз напомену да наши увиди могу представљати помак у погледу рецепције библиографских пописа наведеног типа, у раду нисмо детаљније анализирали методологију и стандарде обликовања библиографије. За ову намену упућујемо на неколико релевантних практичних приручника: *Основе библиографије* Олге Срдановић Бараћ (Београд, 1972), приручник *Библиографија: скрипта за стручни испит* (Београд, 1980) Вере Сечански, и, посебно, књигу *Библиографија: приручник за стручни испит* Дејана Вукићевића (Београд, 2021).

дљиво, али запажено присуство у литератури и науци о књижевности. Средишњи део истраживања односио се на подручје библиографског пописивања прилога појединачних аутора, заступљених у периодичним и серијским публикацијама. Он је осмишљен као скица за детаљнија будућа тумачења форме библиографске листе, њихове релевантности за поетику појединачних аутора и за шире контекстуалне, културне, друштвено-историјске и рецепцијске увиде. Ако смо сагласни са мишљењем да библиографија „треба да буде бриљантна у форми, разумљива сваком кориснику који нема нимало библиографског образовања”, али уз све наведено такође и „привлачна” јер „појединца, и науку и нацију проналази у њиховом простору, идентитету” (ВРАНЕШ 2010: 357–358), онда можемо закључити да библиографија Рада Драинца представља праву сазнајну и читалачку авантуру.

Нови видокрузи предмета и намене библиографије, исхода библиографске селекције и класификације изложени у овом раду, потврђују да библиографија није тек „мртво слово на папиру” (ВРАНЕШ 2010: 358), те да реципијенту може да открије много – не само о аутору-састављачу и писцу који је главни актер библиографске листе, или о културно-историјском контексту и мистичним аспектима библиографије, већ и о њему самом, док уроњен, са свима њима заједно, твори јединствен свет библиографске приче.

Цитирана литература

- VRANEŠ 1997: VRANEŠ, Aleksandra. *Srpska bibliografija u periodici 1766–1941*. Beograd: Draganić, 1997. [orig.] Вранеш, Александра. *Српска библиографија у периодици 1766–1941*. Београд: Драганић, 1997.
- VRANEŠ 2010: VRANEŠ, Aleksandra. *Osnovi teorije i istorije bibliografije*. Banjaluka / Beograd: Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske / Filološki fakultet, 2010. [orig.] Вранеш, Александра. *Основи теорије и историје библиографије*. Бањалука / Београд: Народна и универзитетска библиотека Републике Српске / Филолошки факултет, 2010.
- BELKNAP 2000: BELKNAP, Robert. „The Literary List: A Survey of its Uses and Deployments”. *Literary Imagination*, 2.1, (2000), pp 35–54.
- BULATOVIĆ 1999: BULATOVIĆ, Branka. „Bibliografija Svetlane Velmar-Janković 1952–1999”. *Savremena srpska proza*. Trstenik, 1999, 31–48. [orig.] Булатовић, Бранка. „Библиографија Светлане Велмар-Јанковић 1952–1999”. *Савремена српска проза*. Трстеник, 1999, 31–48.
- GOLUBOVIĆ 2010: GOLUBOVIĆ, Vidosava. „Programski časopis i književni žanr Hipnos rada Drainca”. *Žanrovi u srpskoj periodici*. Vesna Matović (ur.). Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2010, 199–216. [orig.] Голубовић, Видосава. „Програмски часопис и књижевни жанр Хипнос рада Драинца”. *Жанрови у српској периодици*. Весна Матовић (ур.). Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010, 199–216.
- ECO 2009: ECO, Umberto. *The Infinity of Lists: From Homer to Joyce*. Trans. by Alistair McEwen. London: MacLehose Press, 2009.
- DOLEŽALOVÁ 2009: DOLEŽALOVÁ, Lucie. „Introduction: The Potential and Limitations of Studying Lists”. Lucie Doležalová (ed.). *The Charm of a List: From the Sumerians to Computerised Data Processing*, Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2009, pp 1–8.
- ISER 1978: ISER, Wolfgang. *The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response*, London: Henley,

1978.

- KARADŽIĆ 1969: KARADŽIĆ, Vuk. „O srpskim kalendarima”. *Danica* (1826, 1827, 1828, 1829, 1834). Sabrana dela Vuka Karadžića, knj. 8. Prosveta: Beograd, 1969, 239–243. [orig.] Караџић, Вук. „О српским календарима”. *Даница* (1826, 1827, 1828, 1829, 1834). Сабрана дела Вука Караџића, књ. 8. Просвета: Београд, 1969, 239–243.
- KOSTIĆ 1979: KOSTIĆ, Đorđe S. „Ka izdavanju rukopisne bibliografije Lukijana Mušickog”. *Arheografski prilozi*, 1 (1979), str. 247–257. [orig.] Костић, Ђорђе С. „Ка издавању рукописне библиографије Лукијана Мушицког”. *Археографски прилози*, 1 (1979), стр. 247–257.
- LOTMAN 2004: LOTMAN, Jurij. *Kultura i eksplozija*. Beograd: Narodna knjiga, 2004. [orig.] Лотман, Јуриј. *Култура и експлозија*. Београд: Народна књига, 2004.
- MAINBERGER 2003: MAINBERGER, Sabine. *Die Kunst des Aufzählens: Elemente zu einer Poetik des Enumerativen*, Berlin: Walter de Gruyter, 2003.
- MAKSIMOVIĆ 1987: MAKSIMOVIĆ, Vojislav. *Osnove teorije bibliografije: sa primjerima*. Beograd: Narodna biblioteka Srbije, 1987. [orig.] Максимовић, Војислав. *Основе теорије библиографије: са примјерима*. Београд: Народна библиотека Србије, 1987.
- MAKSIMOVIĆ 2012: MAKSIMOVIĆ, Vojislav. *Bibliografski i srodni ogledi*. Istočno Sarajevo: Matična biblioteka, 2012. [orig.] Максимовић, Војислав. *Библиографски и сродни огледи*. Источно Сарајево: Матична библиотека, 2012.
- MATOVIĆ 2010: MATOVIĆ, Vesna. „Žanrovi u periodici”. *Žanrovi u srpskoj periodici*. Vesna Matović (ur.). Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2010, 7–13. [orig.] Матовић, Весна. „Жанрови у периодици”. *Жанрови у српској периодици*. Весна Матовић (ур.). Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010, 7–13.
- MIHAILOVIĆ 1964: MIHAILOVIĆ, Georgije. *Srpska bibliografija 18. veka*. Beograd: Narodna biblioteka Srbije, 1964. [orig.] Михаиловић, Георгије. *Српска библиографија 18. века*. Београд: Народна библиотека Србије, 1964.
- NOVAKOVIĆ 1869: NOVAKOVIĆ, Stojan. *Srpska biblijografija za noviju književnost 1741–1867*. Beograd: Srpsko učeno društvo, 1869. [orig.] Новаковић, Стојан. *Српска библијографија за новију књижевност 1741–1867*. Београд: Српско учено друштво, 1869.
- SAMMONS 2020: SAMMONS, Benjamin. *The Art and Rhetoric of the Homeric Catalogue*. New York: Oxford University Press, 2020.
- PANKOVIĆ 1982: PANKOVIĆ, Dušan. *Srpske bibliografije 1766–1850*. Beograd / Novi Sad: Narodna biblioteka Srbije / Biblioteka Matice srpske, 1982. [orig.] Панковић, Душан. *Српске библиографије 1766–1850*. Београд / Нови Сад: Народна библиотека Србије / Библиотека Матице српске, 1982.
- POPOVIĆ 1977: POPOVIĆ, Bogdan. „Književni listovi”. *Kritički radovi Bogdana Popovića*. Srpska književna kritika. Knj. 8. Franjo Grčević (prir.). Novi Sad / Beograd: Matica srpska / Institut za književnost i umetnost, 1977, 124–177. [orig.] Поповић, Богдан. „Књижевни листови”. *Критички радови Богдана Поповића*. Српска књижевна критика. Књ. 8. Фрањо Грчевић (прир.). Нови Сад / Београд: Матица српска / Институт за књижевност и уметност, 1977, 124–177.
- TEŠIĆ 1999: TEŠIĆ, Gojko. „Bibliografija Rada Drainca 1916–1999”. *Kritičari o Draincu*. Gojko Tešić (prir.). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1999, str. 537–605. [orig.] Тешић, Гојко. „Библиографија Рада Драинца 1916–1999”. *Критичари о Драинцу*. Гојко Тешић (прир.). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999, стр. 537–605.
- FOUCAULT 1994: FOUCAULT, Michel. *The Order of Things. An Archaeology of the Human*

Sciences. New York: Vintage books, 1994.

HALL 2005: HALL, Dennis. „Listomania: The List as Popular Icon”. *Studies in Popular Culture* 28.1, (Oct. 2005), pp 49–59.

CONTZEN 2018: CONTZEN, Eva von. „Experience, Affect, and Literary Lists”. *Partial Answers: Journal of Literature and the History of Ideas*, Volume 16, Number 2 (June 2018,). Johns Hopkins University Press, pp 315–327.

CONTZEN 2021: CONTZEN, Eva von. Theorising Lists in Literature: Towards a Listology. *Lists and Catalogues in Ancient Literature and Beyond: Towards a Poetics of Enumeration*. Ed. by Rebecca Laemmle, Cédric Scheidegger Laemmle and Katharina Wesselmann. Berlin: de Gruyter, 2021, 35–54.

ĆOSIĆ VUKIĆ I MATOVIĆ 2014: ĆOSIĆ VUKIĆ Ana i Vesna Matović (ur.). *Značaj bibliografije periodike za istraživanje književnosti i kulture*. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2014. [orig.] Ћосић Вукић Ана и Весна Матовић (ур.). *Значај библиографије периодике за истраживање књижевности и културе*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2014.

Jelena Z. Milić

THE BIBLIOGRAPHIES OF THE AUTHORS ARTICLES IN PERIODICAL PUBLICATIONS: TOWARDS A LISTOLOGICAL APPROACH

Summary

On the example of two different bibliographic approaches to listed authors articles from periodical publications, in our research we indicate the applicability of the listological approach to this material. In the introduction, we provide insights into the continuity of interest in bibliography in the Serbian scientific tradition, with reviews of its history and theory, from the beginnings in Orfelins *Calendar* for 1766. and the *Slavo-Serbian Magazine* (1768), which were on the border between theoretical and critical thinking about literary works and their bibliographic listing. We also refer to previous theoretical approaches to bibliography in Serbian literary science, and shows that they did not give special attention to the question of its reception. After a brief review of the basic theses of listology (theory of list), in the last segment of the research we analyze the possibilities of applying the listological method to bibliographic lists of authors articles in periodical publications.

Keywords: bibliography, listology, list, literary journals

Прилози

ографија песама Рада Драинца у Српском књижевном гласнику.

[1994]

229) Раде Драинац. Изабрао Предраг Чудић. *Српски Јуџ*, I/1, 1994, стр. 118–125. Из садржаја: „Јесен“, „Раде Драинац“, „Посланица приликом тридесетог рођендана аутора ове поеме“, „Невидљива станица“, „Балада“, „Велика визија“, „Интермецо“, „Песник и домовина“, „Пантеизам“, „Пикова дама“, „Родни брег“, „У тега“.

[1996]

230) „Снег“, – *Поезија*, I/1, 1996, стр. 125. (Из темата Михајла Пантића „Белине: песме о снегу“).

[1998]

231) „Verglaš“, – *Knjige*, I/1, X 1998, стр. 38.

[1999]

232) „Љубавни пустолов“, – *Борба*, 19. 08. 1999.

Песнички препев

233) Иван Вазов: „Зима. На снегу“. Превод с бугарског. – *Књижевна ревија*, I/1, 1926, стр. 12–13.

234) Сирак Скитник: „Nature ressuscitee“. Превод с бугарског. – *Књижевна ревија*, I/1, 1926, стр. 13.

235) Владимир Мајаковски: „Ево вам“. Превод са руског. – *Фронти*, I/1, 26. VI 1932, стр. 1.

236) Бенжамен Фондан: „Фрагменат из Улиса“. Превод с француског. – *Фронти*, I/1, 26. VI 1932, стр. 2.

237) Јоп Vinea: „Роман“. Превод с француског. – *Фронти*, I/1, 26. VI 1932, стр. 4.

238) Giacomo Prampolini: „Поема“. – *Фронти*, I/1, 26. VI 1932, стр. 4.

239) Louis Philippe Kamman: „[Неодређен, ја сам човек жалосних песама]“. – *Фронти*, I/1, 26. VI 1932, стр. 4.

Проза у листовима и часописима

[1916]

240) „Прича без наслова. Лион, априла 1916“. – *Наша нада*, Лион, бр. 10, 20. III 1916, стр. 6. (Потписано: Рад. Н. Јовановић)

[1919]

241) „Једна болна успомена“. – *Ейхоа*, I/20, 21. XII 1919, стр. 3–4; бр. 21, 25. XII, стр. 1.

[1920]

242) „Чари међу звездама“. – *Ейхоа*, II/24, 5. I 1920, стр. 3–4.

Прилог 1. Сегмент одељка „Прилози у листовима, часописима, зборницима, антологијама 1916–1999“ (у: Гојко Тешић, *Библиографија Рада Драинца 1916–1999*)

124. Видосав Стевановић: "Рефуз Мртваци", Београд, 1969 // Књижевност. ISSN 0023 2488. 24 : 49 : 12(1969) 588 591.
125. Реч и надреч // Књижевност. ISSN 0023 2488. 24 : 49 : 10(1969) 388 395. О Станиславу Винаверу.
126. Слободан Попак: "Мириси, злато и тајан", Загреб, 1968 // Књижевност. ISSN 0023 2488. 24 : 49 : 7(1969) 91 93.
127. Укус (појаснавао // ПИП. ISSN 0027 6685. 19 : 948(9.3.1969). О метапу књижевног укуса.
128. Душан Матић: "Прошлост и ум", Београд, 1969 // Књижевност. ISSN 0023 2488. 25 : 51 : 9(1970) 277 279.
129. Мрав // Летописе Матице српске. ISSN 0025 5939. 141 : 406 6(1970) 577 580.
130. Пашагај // Књижевност. ISSN 0023 2488. 25 : 50 : 6(1970) 426 428.
131. Песник у времену // Синтеза. 1(1970) 19 22. О Душану Матићу.
132. Пепко Војинић Пурмар: "Одзак Паулине Планић", Нови Сад, 1969 // Књижевност. ISSN 0023 2488. 25 : 50 : 3(1970) 292 294.
133. Реч и метафора // Књижевност. ISSN 0023 2488. 25 : 50 : 4(1970) 387 397.
134. [Приповетке] // Књижевност. ISSN 0023 2488. 26 : 53 : 12(1971) 527 538. Садржи: Орао, Молац, Риба.
135. Милан Компенић: "Галија о извору", Београд, 1972 // Књижевност. ISSN 0023 2488. 28 : 57 : 5(1973) 556 562.
136. Петар Цашић: "Критике и последи", Београд, 1973 // Политика. ISSN 0350 4395. 71 : 21746(20.4.1974).

42

137. Андрић // Књижевност. ISSN 0023 2488. 30 : 60 : 5(1975) 456 458.
138. Три записи // Летописе Матице српске. ISSN 0025 5939. 151 : 416 : 6(1975) 1024 1027.
139. Андрићев сан // Књижевна реч. ISSN 0358 4115. 5 : 60(12.7.1976).
140. Милан Дединач или пут у неизмерност // Књижевност. ISSN 0023 2488. 31 : 62 : 9/10(1976) 706 728.
141. Мирјана Миоциновић: "Сурово позориште", Београд, 1976 // Књижевност. ISSN 0023 2488. 31 : 62 : 9/10(1976) 817 818.
142. Видосав Стевановић: "Периферички змајеви" // Књижевност. ISSN 0023 2488. 34 : 47 : 1(1977) 44 5.
143. Петар Цашић: "Простори српске у делу Милоша Црњанског", Београд, 1976 // Савременик. ISSN 0036 519X. 24 : 47 : 4(1978) 397 403.
144. Дорћол // Књижевност. ISSN 0023 2488. 35 : 60 : 10/11(1980) 1806 1826.
145. О Скерлићу и /Јусу још једанпут // Књижевне новине. ISSN 0023 2416. 32 : 600/601(15.3.1980).
146. После свега имам утисак, да смо, ето, ипак сазрели за сећања или бар да сазрејемо за њих // ПИП. ISSN 0027 6685. 33 : 1657(1982) 29 30.
147. Призивање Андрићевог гласа // Књижевне новине. ISSN 0023 2416. 34 : 656(14.10.1982).
148. The Sixth Day / transl. Svetlana Gligorijevij // Relations. ISSN 0537 9201. 5/6(1982) 126 128. Одслу Растка Петровића.
149. Хтела сам да искамем оно што сам као неуобичајену материју носила у себи годинама // Политика. ISSN 0350 4395. 79 : 24773(23.9.1982).

43

Прилог 2. Сегмент одељка „Чланци и прилози у серијским публикацијама” (у: Бранка Булатовић Библиографија Светлане Велмар-Јанковић 1952–1999)

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА /
CONTRIBUTIONS AND
ORIGINAL MATERIAL

Душан М. Иванић*

Филолошки факултет

Универзитет у Београду

професор емеритус

ЛЕКСИКОН СРПСКОГ РЕАЛИЗМА ГРАЂА И ПРИМЈЕРИ

Ова грађа је настала током рада на пројекту „Лексикон српског реализма”, подржаног финансијски од Министарства просвете и информисања Републике Србије (2006–2010). Замишљен као научни опис епохе, није ни могао бити завршен, у ограниченом временском периоду и кругу дјелимично ангажованих сарадника. Дио резултата са овог пројекта је објављен (Д. Вукићевић, Г. Максимовић, С. Милосављевић Милић, Д. Бошковић), а дио је ушао у друге научне текстове.

Овдје се објављују упутства за израду чланака о аутору и његовим дјелима, структура обраде одредница о аутору, с примјером моје обраде Л. К. Лазаревића, К. Абрашевића, М. Андрића, К. Арсенијевића, Б. Будисављевића, Милана Будисављевића, Драгиње Гавриловић, Милована Глишића, Д. Вученова и Вука Караџића (с обзиром на његово мјесто у српском реализму). Предвиђено је било и да најзначајнија дјела српских реалиста имају засебне обраде (овдје Л. К. Лазаревић). Потом да се обраде као посебне одреднице појмови, појаве, медији, установе, књижевне врсте. Унутар ових одредница упућује се на друге одреднице, предвиђене за обраду, али необрађене.

Подаци о изворима и литератури односе се само на текстове објављене до 2010. године окончавања пројекта.

Кључне ријечи: српски реализам, лексикон, писци, дјела, појмови, литература.

I

Аутор

1. Сажета биографија (животни пут, школовање, каријера)
2. Књижевни (и други) рад, сарадња у периодици
3. Статус у књижевној критици и књижевној историји (најважнији или преломни ставови о аутору); општи резултати изучавања
4. Посебна издања за живота; најважнија посмртна издања; сабрана или изабрана дјела
5. Заоставштина (рукописи, мјесто чувања)
6. Преводи дјела на стране језике (и ауторови преводи, нпр. М. Глишића)/ статус у другим књижевностима (нпр. хрватској, руској, мађарској итд.)
7. Избор из литературе (хронолошки поредак)
8. Биобиблиографска изучавања (ако их има)
9. Књижевноисторијски статус (оцјене, рецепција, литература)
10. Попис дјела која се у Лексикону засебно обрађују (појединачна дјела или збирке).

* dusan.div@gmail.com

Дјела

1. Податак о извору (прво издање/коначно издање)
2. Кратак садржај, синопсис дјела у цјелини
3. Својства/основне вриједности: аналитички план
4. Рецепција у књ. критици, школској пракси и сл.
5. Подаци о преводима, адаптацијама, филмовању, драматизацији
6. Биобиблиографски подаци

II

Појмови, појаве, медији, установе, врсте

1. Дефиниција (ријеч, поријекло/језик)
2. Историјат у оквирима СР
3. Резултати досадашњих проучавања/ Отворена питања (ако има резултата и отворених питања)
4. Литература (теоријска, књижевноисторијска, страна и домаћа) о појму; извори грађе и сл. (за установе); за часописе наводити укупан фонд (годишта, ритам издажења)

АБРАШЕВИЋ, КОСТА

1. Охрид, 29. маја/10. јуна 1879 – Шабац, 20. јануара/1. фебруара 1898. Рођен у трговачкој породици (отац Наум Христић и мајка Сотира, ћерка Наума Точка, поријеклом Грка), почео грчку основну школу у Охриду, а од 1888. с породицом у Шапцу. Презиме добио по очевом надимку (Абраш, тј. пјегави). Гимназију због туберкулозе напушта у шестом разреду. У Шапцу оснива политичко-књижевни кружок и издаје рукописне листове, а објављује од 1894. године. Умро од туберкулозе.

2. Прве сачуване пјесме (1892) везане су му за завичај (“Пут у завичај”). Објављује у Социјалдемократу и Врачу (записи, афоризми/ епиграми), постхумно у Звезди, Грађанину (1899), Радничком листу (1901), Делу (1902), Радничким новинама (1902).

3. По Скерлићу „најаутентичнији песник социјализма у нас” (Пик, 4: 156), класног, радничког карактера, с неколике снажне пјесме. По пјесмама у којима позива на правду, једнакост, братство и слободу народа и освету потлачених постао пјесник радничких манифестација. Истицан редовно као зачетник српске пролетереске (радничке) поезије, у доцнијим истраживањима је А-ев опус добио књижевно утемељене анализе (Данојлић, Витошевић). Осим радничко-класних тема, чак и у пјесмама о природи и љубави појављују се општи мотиви друштвене неправде (положај сељака). Неизљечиво болестан, поистовјећивао се с надом у нови живот понижених и обесправљених. Под јаким утицајем домаће (Б. Радичевић, М. Кујунџић Абердар, Ђ. Јакшић, Л. Костић, Змај, В. Илић) и њемачке пјесничке традиције (преводи Х. Хајнеа, посебно социјалистичке пјеснике, Хервега, Хазенклевера, Фалерслебена); такође преводи с бугарског и грчког или пише по туђим мотивима (Р. Худ, Силађи, Џ. Х. Макај). Указано је на лексичко сиромаштво (романтичарски рјечник), али и на отвореност А-еве лирике према новој тематици (пјесме-репортаже) и на особен, природно исказан свој свет (Данојлић). Повремено експресивне сликовитости и снажног ритма, најавио је самосвојно дјело, с примјерима свјеже метафорике (Витошевић), неусиљене реторичности, оригиналних тема и несумњиве политичке видовитости. Насљеднике је имао и међу радницима-пјесницима, и међу ђацима и студентима уопште (Витошевић). Р. Константиновић у поезији К. А-а налази процес „освајања гнева” (стихија класне мржње), дозивања будуће радничке класе, објаву интернационализма, одбијање ероса (знак својствен

пролетерској поезији), „версификацију и фразеологију исцрпеног поетског романтизма” (1983, 1: 31). - М. С. Ђуричић је о пјеснику написао биографски роман *Звижди ветре*, 1964.

4. Песме: Предговор В. Егановића; Београд: Издање групе великошколаца социјалиста, 1903; Песме: Београд : “Туцовић”, 1920. (Прештампано издање из 1903, без предговора); Песме: предговор М. Панић-Суреп: Београд: Рад, 1950; Песме: Предговор Мухамеда Бублића, Сарајево, 1950; Коста Абрашевић: приредио М. Данојлић, Београд, 1964 (предговор: „Био је то друг”, 9-46; књига је илустрована факсимилима породичних фотографија, аутографа, споменика Абрашевићу; изводи из ондашње штампе и сјећања на пјесника и на прославе његових годишњица); Абрашевић, Коста: Свет је наша отаџбина, Витошевић, Драгиша, прирерађивач - аутор додатног текста, Београд : Рад, 1975; 156 стр. (Јубиларна издања). Садржи и: Прегршт српског социјалистичког песништва Абрашевићевог времена; Абрашевић, Коста: Црвена и друге песме: Горњи Милановац: Дечје новине, 1981: 40 стр. (Венчева школска библиотека); Живковић, Миленко: Абрашевић, Коста: Ода братству: Штампана музикалија : мешовити хор: Београд : Учитељски певски збор “Емил Адамић”, с. а.: 1 партитура (9 стр.) : ноте.

5. По свједочанствима савременика (1903) спалио је љубавне пјесме; М. С. Ђуричић тврди да је у заоставштини Миле Павловића Крпе, пјесниковог професора, било и таквих пјесама. Један дио је објављиван у књижевној и радничкој штампи послје пјесникове смрти, обједињен у првом издању (1903), које се послје прештапавало.

6. Превођен на албански, мађарски, руски и румунски. Пјесме су му компоноване. Под његовим именом оснивају се социјалистичке умјетничке групе и (радничка) умјетничка друшта.

7. Лит. Ј. Скерлић: Један социјалистички песник//СКГ, X, 1903, 5 (Писци и књиге, IV, 1964); В. М. Милићевић: КА: Песме// Пријеглед, 3 (1904), 82-; Споменица гимназије Шабач 1837-1937; Д. Недељковић: Јужносрбијанска типичност у песмама КА//Јужни преглед, 1931, бр. 5, 217-227; Мома Поповић: КА, његов живот, рад и идеје, Бг, 1940; М. Панић-Суреп: Живот и рад Косте Абрашевића//Песме, 1950; В. Глигорић: Младост пролетерске поезије у Србији// У вихору, 1962, с. 154-166; Е. Финци//КА, Енциклопедија Југославије, 1, 1955 (1983) (лат.); В. И. Илић: Абрашевић, Коста Н.// Југословенски књижевни лексикон, Н. Сад, 1971. (лат.); М. Најдановић: Жута гошћа у српској књижевности, Бг, 1973, 212-230; Д. Витошевић: Предговор//Свет је наша отаџбина/Коста Абрашевић, 1975; Р. Константиновић: КА// Биће и језик, 1, Бгд., 1983, с. 7-32. (лат.)

8. Јовановић, Живорад П.: Био-библиографска грађа о Кости Абрашевићу// ЛМС, 129, 372, 1-2 (јул-август 1953), стр. 119-120; Библиографија Лексикографског завода (Загреб), књ. 4. (лат.); Ж Младеновић: Абрашевић, Коста//Лексикон писаца Југославије, Н. Сад, 1972. (лат.)

→Песме (1903)

Збирку су објавили А-ћеви гимназијски другови, великошколци, према сачуваним рукописима и штампаним пјесмама, сврставајући их хронолошки. Састоји се из оригиналних и преведених пјесама, те афористичких записа у стиху. Прве пјесме потичу из 1892. и 1893. године, са завичајним и фолклорно-баладним мотивима; убрзо настају пјесме с радничким и социјалистичким мотивима („Радник на раду“, „Социјалистички марш“), отварајући се према смиривању у природи („На моме гробу“) или визијама придруживања „милијунима бедних патника“. У пјесничке слике, поред нових мотива („пијаница“, „просјакиња на мосту“), све више продира осветничка ријеч понижених и потлачених („тиранске пити крви“, „Освете доћ ће час“, „Те ће свете сузе крв тиранска спрати“), која ће имати врхунац у пјесми „Црвена“ („О, тирани, чујте – не треба вам крити -/ И света наша – црвена ће бити!“), осавременејој парафрази једне пјесме М. Кујунџића Абердара. Пјева увјерење да је љепота могућа само у срећи цијелог човјечанства, с песимистичким порука-

ма – „Минуло је давно људско премалеће“. Један дио пјесама варира Јакшићеве и Илићеве исповједне и рефлексивне мотиве и облике; други дио будничку социјалну ријеч стапа са мотивом успаванке („Крај колевке“) или љубавну поруку замјењује незнањем („Залуд љубав, залуд над“), а трећи постају манифести-поруке („Социјалистички марш“, „Братство“, „Свет је наша отаџбина“), смјењујући реторику буње и освете („Јер сунце слободе само се из крви рађа“) са сликама социјалне биједе („Песма“, „Јадно дете“). Такође реагује на савремене политичке прилике за вријеме Александра Обреновића („О хлеба, хлеба“). Скрхан болешћу, тјеш се вјечним животом „код оних што спас желе целоме људском роду“ („Не жалим живот“) и истовремено нихилистички види будућност човјека као сјен која је заузела његово мјесто („Не она је напред. Човек сен је прави.“). Међу посљедњим пјесмама је експресивна симболистичко-алегорична „Звижди, ветре...“, израз А-ћевог схватања поезије и њене улоге као химне братству, једнакости и слободи. Посљедња пјесма, настала пред смрт (без наслова, „Са прозора ниског мој се поглед губи“), констатује да је цијели свијет гробље („И по твоје гробу нога ће да гази“).

АНДРИЋ, МИЛАН

1. Титош, Барања, 1845 - Н. Сад, 1922. Школован у родном мјесту, те у Баји и Печују (гимназија). У Пешти као питамац Текелијанума (1865-1867) студира права; као члан „Преоднице“ почиње објављивати у Даници и Вили, а касније сарађује и у другим листовима. Био је чиновник Сремске жупанијске управе, адвокат у Баји, сенатор општине Рума, те службеник новосадске градске управе. Од 1877. члан Књижевног одељења Матице српске и три пута члан његовог одбора. Уредио три броја часописа Нови век (Н. Сад, 1913).

2. Под псеудонимом Миодраг и Мил. Ан. у Даници објављује пјесме и приповијетке (1863-1867), од којих су неке прије тога читане у „Преодници“; у Јавору (1863), Вили (1865) и Матици (1866, 1869) објављује пјесме Сарадњу наставља у новосадској књижевној периодици (Јавор, Стражилово, Летопис); поново ће се учесталије јавити за вријеме српско-турских ратова (1876-1878), повремено и касније (Јавор, 1874/5, 1879, 1885; библиотека „Књига за народ“), посебно у ЛМС почетком 20. вијека. Као члан Књижевног одбора МС учествовао у негативној рецензији рукописа Патнице Ј. Игњатовића на анонимном конкурс.

3. По тематици и форми пјесничких и прозних прилога у књижевној периодици 60-их година припада групи писаца прелазног периода од романтике ка реализму (Иванић, 1976): у прози иде на савремене теме (ђачки живот), склон пародизацији романтичарског стила и тематике те хумористичким заплетима, с јаком позицијом ауторског гласа. Један дио његових приповиједака има облик путних слика или слика из чиновничког живота (гдјекад у писмима), а други се оријентише на хумореску, која се ослања на комедиографски свијет Ј. С. Поповића, у ироничној интерпретацији романтичарских заноса. У пјесмама доминирају интимистичке и родољубиве теме. Уз још неколико имена наводи се и његово име као синоним тривијалног пјесништва (С. Марковић).

4. Јесење лишће, Н. Сад, 1868; Слике из мог албума, Темишвар, 1901; Под видом нових идеја, Н. Сад, 1910.

5. Заоставштина РОМС, дио приповиједака и преписке.

6. Литература М. Недељковић: Слике из мог албума//ЛМС, 212/2 (1902), 116-119; Ј. Грчић: Историја српске књижевности, Н. Сад, 1906; В. Стајић: Матичини књижевници и књижевност//Српски глас, 4: 1910; 5: 1911; А.: Милан Андрић//Јединство, 1922, 900; Ј. Грчић: МА//Јединство, 7: 1925, 1524, с. 1-3; М. Савић: МА//Књижевност, 1962, бр. 1-2, 140-142; Д. Иванић: Српска приповијетка између романтике и реализма (1865-1875), Београд, 1976; В. Лопушина: АМ//СБЛ, Матица српска, 2004.

АРСЕНИЈЕВИЋ, КОСТА

1. Без податка о мјесту рођења, око 1856 – Београд, 3. јануара 1903. Самоук, почео радити као словослагач. Члан → “Преоднице” и управе → Уједињене омладине (1887). Бави се новинарством, као покретач и уредник социјалистичке Мисли (1882), Новог београдског дневника (1885, један број), власник и уредник Борбе (1883), Трећег одјека (1885) и Гласа Србије (1901-1902). Сљедбеник С. Марковића. Поткрај живота промијенио ставове и у нервном растројству удавио се у Дунаву.

2. Прве пјесме објављује у Преодници (1873); сарађује и у другим социјалистичким листовима, у политичкој штампи и књижевној периодици (Преодница, 1884; Мисао, Час, Нови београдски дневник и Одјек). Књига пјесама приређена за штампу, с предговором В. Илића (1889), није објављена. Пјесме су социјалне и националне тематике, у облику жестоких порука угњетачима, тиранима, Турчину, с позивом на отворену борбу за права и слободу. У пријатељским везама с браћом Илић (писма В. Илићу). Писао под псеудонимима: Бич, -сен-, К., К. Арсен.

3. Повезујући их с идејама С. Марковића (поезију ставља „на реалније земљиште”), Војислав Илић пјесме КА супротставља поезији 60-их година, истичући да „оглашавају... социјалне истине”. Једне су „сувремено-политичке тенденције” (Париска комуна), друге субјективне, прожете сјетом, док занемарен облик проистиче из природе политичке лирике. У новијим истраживањима КА је потврђен као први српски социјалистички/пролетерски пјесник. Уочени су трагови лирике Ђ. Јакшића и Ј. Г. Миленка, и издвојене сатиричне слике друштва. Поред лирике написао је три публицистичке књиге у духу социјалистичких увјерења.

Библ. Великашка борба у Србији, Београд, 1889; Партије и партаизам, Београд, 1892; Јавна политичка исповест, Београд, 1898; Песме, припремио А. Пејовић, Београд, 1978.

Лит. М. Павловић: Један нештампан рукопис Војислава Илића//СКГ, 1908, књ. 20, с. 513-517 (исто, В. Илић: Песме Косте Арсенијевића// СДВИ, 3, Београд, 1981, с. 293-297); А. Пејовић: Први српски пролетерски песник//Домети, 1975, бр. 2; Др А. Раденић: Социјалистички листови и часописи у Србији 1871-1918, Београд, 1977. (лат.); М. Павић: АК//Лексикон писаца Југославије, 1, Н. Сад, 1972. (лат.); М. Павић: Сабрана дела В. Илића, 4, Београд, 1981, с. 130, 146; М. Ранков: АК//Српски биографски речник, Н. Сад, 2004; Драгутин Илић: Биографија КА, рукопис, Архив САНУ.

БУДИСАВЉЕВИЋ ПРИЈЕДОРСКИ, БУДЕ

1. Бјелопоље (код Коренице у Лици), 17/29. јула 1843 - Загреб 22. јануара 1919. Потиче из познате војничке племићке породице, као најмлађе од шеснаесторо дјеце. Основну школу и гимназију полази у Сењу, па у Ријеци (осми гимназије и матура, 1860). Послије школовања у Бечу (1860-1863) именован на официрску дужност, а онда прелази на управне послове, гдје стиже до звања поджупана, а три пута до звања великог жупана (Пожега, Бјеловар, Госпић, Загреб). У више махова заступник у Српском народно-црквеном сабору у С. Карловцима. Члан Књижевног одељења Матице српске од 1894. Заслужан је за развој планинарства у Хрватској.

2. У јавност изишао с чланком у Позору (Загреб), 1863; приповијетке почео објављивати у загребачком Вијенцу (1869), сарађујући даље у Обзору, Народним новинама, Јавору, Бранковом колу, Летопису Матце српске, Србобрану, Нади, Савременику. Приредио је и издао Књижевно цвијеће Лавослава Вукелића (1882). Преводио је с руског. У рукопису су му остали Поменци из живота. Објавио око осамдесет приповиједака и цртица, само дје-

лимитно скупљених у двије збирке. Осим приповиједака оставио и аутобиографске записе. У загребачкој штампи превођен на њемачки.

3. Први истакнути заступник модерних, протореалистичких прозних струја међу крајишким Србима. Школован у хрватској филолошкој традицији, тијесно везан за свој родни крај (Лика) и граничарске услове живота, подједнако је био отворен за фолклорна предања, живу усмену ријеч и савремене прилике. Одлично владајући говором свог завичаја, на синтаксичко-стилистичкој равни га је “покњижио” (дескрипција, пејзажи, ауторски коментари), што овој прози даје посебан профил, отворен у више праваца: фолклорна стилизација (потекла из народних пјесама), транскрипција савременог усменог идиома (говор јунака) и књижевна дескрипција (у традицији хрватске прозе).

Б. Будисављевић је, послје раних покушаја Спиридона Јовића, први прави приповједач међу Србима у Хрватској, узевши у обзир тематско-мотивске распоне, организацију излагања и број објављених дјела. Он подједнако вјешто бира теме и јунаке и око једноставног наративног језгра распоређује слике и коментаре породичних и друштвених прилика крајишких Срба. У најбољим од тих прича Будисављевић је спојио пробран опис предјела и људи (саговорника) са локално-легендарним предањима и савременим животом, уз присан тон подупрт лексиком и идиоматиком личног говора, у ритму који не уступа најбољим српским писцима. Ослобођен тражене фразе на позадини хрватске филолошке традиције, позни Будисављевић је ушао у први ред приповједача некада заједничког српског или хрватског језика.

Тек с објављивањем књига приповиједака Б-ћа почиње да прати књижевна крика, у предговорима издањима и у критичким одјецима на њих. Истакнута је одмах припадност двома књижевностима („и ваш и наш”, Пасарић), утемељење у ријечку филолошку школу и веза с Франом Курелцем (коме је био ученик), те све изразитије уклапање у српску књижевну традицију. Такође тијесна веза с крајишким војничким и социјалним приликама, те су неке приповијетке имале прототипске јунаке и теме. У хрватској књижевној историографији се сматра утемељитељем личке прозе, изразито регионалним писцем, посебно с темама из хајдучког живота. Послје јаког хрватског књижевног опредјељења у првим деценијама рада, уочава се јачање српске оријентације, препознатљиво у темама и у напуштању граматичке норме тзв. ријечке школе те активирању регионалних српских народних говора и српског књижевног језика. Повратак ББ у српску књижевност је од 70-их година 20. вијека повезан с публикацијама Српског културног друштва „Просвјета” (С. Кораћ, Д. Иванић). Аутобиографски записи (Из мојих успомена, Загреб, 1918) су значајан извор за познавање културних и књижевних прилика Будисављевићева доба и појединих хрватских и српских писаца.

4. С личке груде, предговор Ј. Пасарића, Загреб, 1913. (лат.); Из старог завичаја, предговор М. Будисављевића („О писцу ове збирке”), Н. Сад, 1914; Из мојих успомена, Загреб, 1918. (лат.); Приповијести и сјећања. Загреб, 1963, с. 17-79, у Пет стољећа хрватске књижевности, књ. 56. (лат.). Заступљен је у споменици Вјетром вијани (ур., С. Кораћ, Загреб, 1970), у хрестоматији Књижевна баштина (ур. С. Кораћ, Загреб, 1979), те у Антологији српских приповједача из Хрватске (прир. Д. Иванић, Загреб, 2005).

5. У биобиблиографским изворима се помиње аутобиографска проза Поменци из живота, која је обухваћена, дјелимично или у цјелини, издањем из 1918. Кореспонденција Будисављевићева се чува у архиву ХАЗУ.

6. Лит. Ј. Пасарић: Буде Будисављевић//С личке груде, Загреб, 1913, с. III-XXVI. (лат.); М. Будисављевић: О писцу ове књиге//Из старог завичаја, Н. Сад, 1914, с. V-XIV; Б. Водник: Дивни умиљатник из Бјелопоља//Из мојих успомена, Загреб, 1918, с. III-IX. (лат.); Ј. Челар: Буде Будисављевић: Приповијести и сјећања. Загреб, 1963, с.7-14, у: Пет стољећа

хрватске књижевности, књ. 56; И. Мамузић: Буде Будисављевић Приједорски//Књижевна хрестоматија: Из књижевне баштине Срба у Хрватској, Загреб, 1979, с. 264-269 (уз избор из успомена и приповијетке „Биједа” и „Максимова драга”); С Кораћ: ББ, Преглед књижевног рада Срба у Хрватској, Загреб, 1987, с. 187-189; Д. Иванић: Забавно-поучна периодика српског реализма, Н. Сад, Београд, 1988, с. 242-244; Д. Иванић: Књижевност Српске Крајине, Београд, 1998, с. 121-123.

7. →Приповијетке *S ličke grude*, Загреб, 1913; Из старог завичаја, Н. Сад, 1914.

Прве приче Б. Б. (1869) носе обиљежја раног реализма у српској и хрватској књижевности: избор трагичних судбина на граници двију држава (“Петар Гавран”) или у ратним искушењима царских војника и породичних несрећа (“Очајник Миливој”), јака фолклорна подлога у стилизацији, уз јасне трагове хрватске филолошке традиције. Пасарић претпоставља да је почео писати под утицајем швајцарског сеоског приповједача Ауербаха. Предан служби, писао је нередовно, али је иза њега остало око 80 приповиједака, слика и цртица, које захватају живот личких граничара од Будисављевићевог дјетињства до зрелог доба. У основи регионалан, ослања се на прототипове, даје чврсте линије радњи, приповијетку организује најчешће као преплитање приповиједања у првом лицу и сказа. Умије добро описивати, мада у томе има изразите књишкости и романтичарског насљеђа. Бирајући ликове, ситуације, судбине и мјеста радње, кретао се од разблажене романтике преко типизације озбиљних социјалних тема до сатирично-хумористичких слика из живота Крајишника у сукобу с моралом и аустријским правним системом. Од више десетина приповиједака издвајају се једноставне и ефектне слике сироте ђеце на тамној позадини породичне несреће и општих социјалних околности, али и усуд случаја и несреће („Максимова драга”), до фолклорних предања везаних за живе свједоке („У вражјој пећини”). Хајдучке теме, интересовање за патријархална начела живота (нпр. крвна освета) и фолклорну традицију повезују га са старијим типом прозе (С. М. Љубиша), савремене, социјалне теме (распад кућне задруге, укидање Војне крајине, невоље сеоске сирочади) и модерним реалистима. Исти распон је и у стилу: ауторски конципирана ријеч/коментар уступа мјесто живом говору, кићеност и неологизам репродукцији и типизацији локалних језичких црта. Реализму српске (и хрватске) књижевности није туђ ни морализам, дидактика, политичка тенденција (вјерска и национална толеранција, војнички дух, аустрофилска расположења).

БУДИСАВЉЕВИЋ, МИЛАН

1. Кореница, 12. марта 1874 - С. Карловци, 21. фебруара 1928. У Врховинама завршио основну школу, у Госпићу и С. Карловцима гимназију (као стипендиста), у Загребу студије класичне филологије (1894-1899). Службовао у Карловцу и Госпићу, а од 1903. у С. Карловцима као професор гимназије, гдје је и управник Богословског конвикта (1903-1928). Ту ће преузети уређивање часописа Бранково коло (од септембра 1905. као одговорни уредник, а већ идуће године, па закључно са 1911. годином главни уредник), дајући му модернистички профил. Иако је увећао број претплатника и увео га међу најважније српске књижевне публикације, усљед полемике која се развила између Скерлића и Ј. Живановића, доживио је непријатна подметања, те се повукао с уредничког мјеста. Био је члан Књижевног одељења Матице српске.

2. Јавио се прозном прерадом „Сретеније Господње” у Босанској вили (1890), гдје ће објављивати и касније („Мухамеданче”, 1892; „За ноћног јуриша”, 1910); наставиће у Стражилову (1893), а много интензивније у Летопису (од 1899. до 1914), Бранкову колу (од 1905. до 1912), Ћачком пријатељу (1911), Српском колу, Србобрану, Дечјим новинама (гдје сарађује Иво Војновић, Владан Ђорђевић, Алекса Шантић). Осим приповиједака написао је

сатирични еп Омерова Јашијада (1907) и есеј Смисао и вредност живота (1921). Дијелове недовршене трагедије Момир и Гроздана објавио је у Гласнику народног већа (С. Карловци, 1918). Пратио је савремену српску и хрватску књижевност, кола Српске књижевне задруге (ЛМС, 1904), издања Матице хрватске, савремене српске пјеснике и приповједаче, међу њима и Мирка Королију (БК, 1914), а огледом Лаза Костић, (1912), писаном под утицајем Тенове методологије (раса, средина, доба), отворио је круг расправа о Костићу-мислиоцу и „апостоу културе”. Његова студија “Илијада у огледалу косовских пјесама” (Школски вјесник, Сарајево, 1903) сачувала је модерност до данас, као што су се и његови преводи с класичних језика нашли на челном мјесту (од њега потиче први српски превод Еурипидове Медеје).

3. Збирке приповиједака изазвале су пажњу књижевне критике у српским, хрватским и словеначким гласилима. Ј. Скерлић је истакао, поред повођења са Достојевским и Чеховом, јаку зависност од Тургењева (Ловчеви записи) - приповиједање у првом лицу, догађаји на путу, слике природе, те трагове Лазе Лазаревића; приговорио је због мањка локалне боје, а признао аутентичност социјалне драме живота у Лици и топлину приповиједачког гласа. Услед полемике између СКГ и Бранковог кола, Будисављевић највјероватније није увршћен у Историју нове српске књижевности Ј. Скерлића. Такође, афирмисао је Л. Костића као значајну личност српске књижевности, насупрот омаловажавању које је Костића пратило у кругу око СКГ.

У главне заслуге МБ уписује се уређивање Бранкова кола: повећао број претплата, афирмисао младе писце симболистичке и импресионистичке оријентације, постао такмац Српског књижевног гласника. Успио је да окупи сараднике из разноликих средина (Винавера, Ускоковића, Королију, Ђурчина, Станковића), те да модернизује избор писаца у преводу (Рилке, Вајлд, Чехов).

4. Дјела Биједни људи: Приповијести, Загреб, 1899; Приче: Нова збирка „Биједних људи”, Мостар, 1902. – Тмурни дневи: Приповијести, Мостар, 1906. – Лаза Костић: Говор Милана Будисављевића, п. о., Н. Сад, 1912. – Илијада у огледалу народних пјесама// Школски вјесник, Сарајево, 1903. –Момир и Гроздана, трагедија//Гласник народног већа у С. Карловцима, ?; Медеја: Трагедија/Еврипид, с грчког превео Милан Будисављевић, Земун (1920). - Таласи и есеји, приред. М. Демић, Загреб, 2005. – Тмурни дневи (изабране приповијетке), приред. М. Демић, Загреб, 2006.

5. Библ. Будисављевић, Милан// Садржај Летописа Матице српске, 1/Марко Малетин, Н. Сад, 1968; Ж. Младеновић: БМ// Лексикон писаца Југославије, Н. Сад, 1972. (лат.)

Лит. Ј. Скерлић: Биједни људи (...)// Дело, 6: 1899, 22/6. (Писци и књиге...); М. Цар: Тмурни дневи//ЛМС, 238: 1906, с. 89-95; И. Лорковић: „Биједни људи”//Бранково коло, 5: 1899, бр. 44-48; И. Лорковић: „Биједни људи”//Виенац, 31: 1899, бр. 52; М. Савић: „Биједни људи” (...)// ЛМС, 1899, 198/2; Гл. М.: МБ//ЛМС, 102: 1928, 116/2, с. 264-266; М. Лесковац: Једно писмо А. Г. Матоша МБ//ЛМС, 110: 1936, књ. 345/1; С. Кораћ: МБ//Књижевна хрестоматија: Из баштине српског народа у Хрватској, Загреб, 1979 (у прилогу приповијетка „У ноћи”); С. Кораћ: Преглед књижевног рада Срба у Хрватској, Загреб, 1987; Д. Иванић: Књижевност Српске Крајине, Београд, 1998; К. Марицки Гађански: Први превод Еурипидове Медеје на српски и Милан Будисављевић//Књижевно наслеђе Српске Крајине, Н. Сад, 1997; М. Демић: МБ. романописац и есејиста//Роман Таласи и есеји/МБ, Загреб, 2005; М. Демић: Баладе сиротињског свијета//Тмурни дневи: изабране приповијетке/МБ, Загреб, 2006.

→ (Приповијетке/Проза)

Иразит регионалист (Лика), у видокругу класичног реализма, МБ приче организује око социјалних, моралних и фолклорних тема и саопштава их посредством приповијед-

ног ја. Дијелом књишке тематике (руска приповједачка традиција, Тургеев, Достојевски), смјењују се причама с фолклорним причаоцем (подсјећа на Грчића или Глишића, нпр. "Сабласти"). Поменута прича савременост именује као вријеме сатаниног царства ("царство мржње и распадања"), с парадоксалним закључком да је и сатанина моћ у распадању. Иако склон драматичним и сентименталним фабулама (нпр. „У ноћи"), боље су му једноставно испричане фабуле општег типа. Вјетрови, сњегови и кише су готово сталан оквир радњи пуних неочекиваних сусрета, страдања, чуда и оностраних бића, при томе уз јака социјална и морална језгра: одрођени син не препознаје оца, сестра враћа брата с грешног пута (пошао да краде због глади), сиромах хоће да издржи сам у борби за вјеру („У међави"). Иако је прочистио стил у другој књизи, није напустио патетично-сентименталне сцене (утицај руске традиције и Л. Лазаревића), уоквирене пејзажима, подлијежући на крају моралистичким порукама, које његовим приповијеткама дају вид проширене параболе.

Осим три збирке приповиједака М.Б. је у Бранковом колу објавио и роман Таласи (засебно, 2006), с мотивом повратка умјетника у завичај, карактеристичним за српску и хрватску модерну. Радња, смјештена у оквир монденског живота на Плитвицама, развија се око љубавних и политичких тема (с конфронтацијом пасивног и активног јунака). Искушења главног јунака завршавају срећно, женидбом на селу. Танак фабуларно, стилски блијед (са снажнијим лирским пасажима), не достиже вриједност најбољих Будисављевићевих приповиједака. По смислу за емотивно и сентиментално у граничним ситуацијама, М.Б. је близак Веселиновићу и Лазаревићу, али је од њих оштрији као критичар друштвених и државних установа.

Приче Наслов збирке Приче садржи алтернатију "нова збирка "Биједних људи"" : већи дио приповиједака грађен је на напетости социјалног и сентименталног, с јунацима ниског друштвеног статуса, а високих идеала и моралних начела ("Наш угљенар", "Мосје Лесепс"), или јунака који готово парадоксално падају у несрећу. Збирка Тмурни дневи задржава претходни правац, актуализујући социјално-политичке сукобе и примјере хришћанске фантастике. Та збирка потврђује да је МБ, као и неки други из његове генерације (В. Милићевић, па и П. Кочић), почео да заостаје за оним што је писао прве деценије књижевне зрелости Заступљен је у антологији Новији српски приповједачи (Загреб, 1907) са Станковићем, Кочићем, Ђипиком; такође у Књижевној хрестоматији (1979), те у антологији Приповијетка српских писаца из Хрватске (Загреб, 2004). Превођен је на мађарски (1900-1906), руски (1915), словачки (1901-1915). Савремена издања (Загреб, 2005-2006) потврђују да је остао изазован за нову генерацију читалаца.

ГАВРИЛОВИЋ, Каролина - ДРАГИЊА

1. Биографија Српска Црња, Банат, 1/13. марта 1854 – 12/25. фебруара 1917. Школовала се у Н. Саду (основна) и Сомбору (учитељска школа), а као учитељица радила у С. Црњи (1880-1911) и (краћи период) у Зајечару. Везана за омладински покрет, почела је у Јавору објављивати пјесме (1878), а касније наставила да пише прозу; такође сарађује у Садашњости (од 1884), Стармалом (1885), Невену, Орлу (1886-88), Босанској вили (1893) и локалној њемачкој штампи.

2. ДГ улази у српски књижевноисторијски видокруг и добија јаснији профил тек са изучавањем књижевне периодике (Иванић, 1988) и са издањима мотивисаним завичајним интересовањима (Миланков, 1990). Сматра се првом женом ауторком романа у српској књижевности. Формирала се на таласу «женског писма», подстакнутог покретом С. Марковића: савремена питања, еманципација жене, сатирични дискурс. Посебно је његовала тематски комплекс учитељског живота (учитељска проза) и живота жене уопште

(Девојачки роман). Овећа приповијетка «Из учитељског живота» (Јавор, 1884) грађена је на сукобу свијести о важности учитељског позива (служба народу, постојаност карактера, биједне социјалне околности) и искушења срећног брака у домаћичкој летаргији уз богатог мужа. И друге приповијетке животне околности постављају као граничник срећи и случају и спутавају доминацију заплета и интриге. Упадљива је лирска димензија и отварање према новим темама (мотиви из америчког живота). Објављивала је и на њемачком у локалној штампи.

Истраживања домаће женске литературе посебно су осветлила дјело Д. Г.: огледи, прештампавање радова, издавања књига. Идеје о еманципацији жене, критичке опсервације о савременим приликама и односима међу половима, те о социјалним односима, дају чланцима и прозним дјелима ове списатељке квалитет свједочанства о одређеном добу и о могућностима наративизације тадашњих изазова. Д. Г. је увела у своју прозу савремене теме и прилике, често у полемичком и иронично-сатиричном дискурсу, али их је у конструкцији фабуле свела на мелодрамске поенте.

3. Дјела Сабрана дела, књ. 1, 2, припремио за штампу В. Миланков. Кикинда: Књижевна заједница Кикинде, 1990. – У међупростору: приче, КОВ – Вршац, 2004, 57 стр.

3. Заоставштина У РОМС новела „Ко је крив” и Девојачки роман.

4. Лит. Споменица Учитељске школе у Сомбору, 1778-1953; Б. Чиплић: ГД//Лекискон писаца Југославије, Н. Сад, 1979; Д. Иванић: Забавно-поучна периодика српског реализма, Н. Сад, 1988, с. 227; В. Миланков: Д. Г.: Живот и дело, Књижевна заједница Кикинде, 1989, 146 стр.; Н. Мирков: Д. Г.//Pro femina, 17/20 (1999), 137-140 (с прештампаним одломцима Девојачког романа и чланка „Писмо побратиму”, с. 141-165, 166-170).

ДЕВОЈАЧКИ РОМАН (Јавор, 1889, бр. 17-34); Сабрана дела, књ. 2, с. 103-198.

Текст је почео описом сусрета трију сестара за вријеме олује, па се ретроспективно враћа на њихово дјетињство и одрастање. Посебно мјесто заузима евокација Даринкине дјечје психе: буђење талентоване дјевојчице (изолованост, механизам мишљења, осјетљивост на увреде и неправде, свијест о разлици и специфичност положаја женског дјетета), стицање самосвијести, еманципације, кризе љубави. Други дио романа састоји се из писама, посебно о изазовима политичких одређења (у учитељској школи нападнута због ширења комунистичких идеја). Пожар у очевом дому и смрт родитеља пролетаризује сестре и води у нове невоље. Даринка удаје млађе сестре, а личну срећу налази у Незнанку Незнанковићу, преобраћеном младом грофу (?), сада доктору медицине. Роман је увео животне околности и лицемјерје грађанске љубави/брака као главну препреку на путу ка личној срећи, развио сукоб између постојаног карактера и закона економије (поштење и моралност не иду заједно с богатством). Облик приповиједања се своди на исповијести, објективно приповиједање (са упадима ауторског гласа) или на писма. ДГ је успјела да искористи локалне говорне црте за типизацију ликова и јавног мњења, да уобличи доста снажне полемичке партије, поред повремених отварања према психолошким комплексима и актуелним друштвеним питањима, али не и да надвлада мелодрамски тип фабуле, са ненадано срећном удајом, непознатим добротвором и честим моралисањем. Теме љубави, брака, слободе, положаја радника (радника) и жена у друштву су лајтмотиви, изнад којих доминира право на личну слободу и бескомпромисну љубав. Девојачки роман је заправо парабола о чистој љубави која свој циљ налази у брачној срећи.

1. Биографија Градац, код Ваљева, 7/19. 1. 1847 – Дубровник, 19. 1/1. 2. 1908. Прво од троје дјеце Ђорђа и Јевросиме. Похађао 3. и 4. разред осн. школе у Ваљеву (1859-1861); извјесно вријеме писмоноша, па писар у шабачком и ваљевском начелству. Гимназијско школовање наставио у Београду (1864-1870), издржавајући се послуживањем. У међувремену му је умро отац, а имање због дугова продато на лицитацији. На Великој школи студира технику (1870-72) и филозофију (1872-75). Активан је сарадник Светозара Марковића, а због преношења његове брошуре Србија на Истоку из Земуна у Београд ухапшен јуна 1872, а пуштен августа. Живећи у оскудици, неокончаних студија, успио је добити посао као помоћник уредника Српских новина, од марта 1876. до краја 1878, а кратко вријеме, око српско-турских ратова, био у Пресбируу Министарства иностраних дела; 1879-80. постављен је за коректора Државне штампарије, а на дужност драматурга Народног позоришта крајем 1880, гдје је остао до превременог пензионисања, 1898. У једном периоду био је и на дужности уредника Српских новина (од јула 1890. до 1892). Поново активиран крајем 1900. године, постављен је на мјесто помоћника управника Народне библиотеке. Оболио од туберкулозе, отишао је на опоравак у Дубровник, гдје је умро и гдје је сахрањен.

2. Књижевни рад У 5. разр. гимназије покушао да покрене лист Венац, али му то власти нису одобриле. Активан је у ђачкој дружини «Српска нада» (саопштава народне пјесме, даје сопствене преводе с њемачког, француског и руског, оцјењује преводе). Први превод („Страховита ноћ“) објављује у листу Зора (1869); преводи Гогољеве прозе излазе му у листу Јединство (1870), „Гробар“ „из Пушкинових повести Бјелкина“ у загребачком Вијенцу (1871), Шчедрин у Младој Србадији (1871); од 1871. до 1873. један је од уредника и главних сарадника хумористичко-сатиричних листова →Враголан и →Врзино коло, које и уређује. У њима објављује велик број хумористичко-сатиричних прилога, анонимно или под псеудонимима. Истовремено у Даници (1872) објављује народне пјесме. У свом листу →Преодница (1873-74) објављује прву приповијетку Ноћ на мосту. Од 1875. је сарадник београдске Отаџбине, гдје му излазе најбоље приповијетке. Сарађује такође у Јавору (1876), Србадији (1881), Домаћици (1885), Малим новинама (1890), Делу (1894), Звезди (1898-1899), Ловцу (1900), али његов књижевни рад има свој врхунац 70-их година, завршавајући издањима приповиједака (Приповетке, књ. прва, 1879, књига друга, 1882) и комедија Два цванцика (1882) и Подвала (1885). У истом периоду Г. је још интензивније наставио да преводи. У ту област је ушао преводама у „Нади“, дружини Прве београдске гимназије, са њемачког, француског и руског, настављајући касније да их објављује у новинама, листовима и часописима или као посебна издања. У овом првом периоду најзначајнији је превод Мртвих душа Н. В. Гогоља (1872), рађен више као посрба и слободна интерпретација оригинала. С француског је преводио П. Меримеа, Еркмана-Шатријана, Ж. Верна, у истом маниру: између препричавања и парафразе. С њемачког је преводио Ауербаха и Швајцера, те америчке ауторе, М. Твена и Е. А. Поа. Други период његовог преводачког рада долази 90-их година и усредсређује се на руску књижевност (Гончаровљев Обломов, 1898; Толстојев Рат и мир, Гогољев Тарас Буљба). Карактерише га много већа одговорност према оригиналу (тачност, потпуност). Глишићеви преводи су у тијесној вези с његовим оригиналним радом, посебно преводи Н. В. Гогоља, утичући посебно на тип фантастике и сатире, те на форме излагања (Ј. Скерлић, П. Митропан). За свој псеудоним у Враголану узео је име јунака романа Чудновати доживљаји једне душе руског писца Сенковског (Мехедетај Корчин Ухеључки). Поред Гогоља истиче се и утицај Салтикова-Шчедрина и Л. Толстоја. Објављивао је под више псеудонима: Мехедетај Корчин Ухеључки, Паланчанин, Сенадин, Срдан, Леон и др.

3. Критичка пажња М. Г. прати од првих књига приповиједака, у приказима Андре Николића (1880) и Милана Савића (1881). По Николићу, врлина им је што су из српскога живота, а мана што је сеоски живот сведен на „неколико слика (...) у среској канцеларији,

код општинске суднице, у сеоској механи”, без икакве улоге жене и без изношења „виднијих и важнијих страна живота”. М. Савић сматра да је од српских приповједача “најверније нацртао народни тип и карактер, и то не само начином, већ и језиком”; као и Николић, подвлачи мањак породичног живота, неразвијену улогу жене, радње везане за улице или механе, а мотиве сведене на лакомост и грабљивост. Мањкавошћу сматра што јунаци долазе с већ оформљеним карактерима, истиче, међутим, живост типова и примјереност ситуација; по њему, то “приповетке, са строго естетичног гледишта <> нису, али то им вредност као сликама ни најмање не побија”. Изазивајући потом више пажњу својим комедијама (А. Николић, М. Савић, П. Поповић), као приповједач је поново афирмисан у критици Ј. Скерлића, који му је додијелио мјесто оснивача српске (сеоске) реалистичке приповијетке. Истраживања су током 20. в. захватила основне аспекте структуре, генезе, језика, стила, форме и приповједачке технике Глишићевог опуса, те његове компаративне компоненте и однос према фолклорној традицији, посебно удио фантастике и једноставних облика. Огроман преводилачки рад изучаван је претежно на преводима из руске књижевности (Гогољ, Толстој).

4. Издања За живота је М. Глишић објавио двије књиге приповиједака (1879, 1882), обухвативши укупно десет наслова. Као посебне књиге изишле су му комедије Два цванцика (1883) и Подвала (1885), те Прва бразда (1891). У издању СКЗ, у двије књиге (1904, 1925) изишло је седамнаест приповиједака. Целокупна дела, 1-2, у редакцији У. Џонића изишла су у „Народној просвети”, 1928: 25 приповиједака, комедије, списи из хумористичке периодике („Разни списи”). Доста често објављиван под окупацијом (1941-1944), постао је један од класика школске лектире после Другог свјетског рата, у виду издања посебних дјела, изабраних/одабраних приповиједака и, коначно сабраних дјела у двије књиге (1963), која су најпотпуније обухватила корпус текстова М. Глишића. У новијим истраживањима хумористичко-сатиричне периодике потврдило се да је корпус Глишићевих „цјелокупних дјела” обимнији за велик број прилога (Д. Зорић; В. Милинчевић).

Преводи дјела на стране језике Глишићева дјела су за његова живота превођена на руски (1880), чешки (1881), бугарски (1887), њемачки (1903), а касније и на друге језике (француски, енглески, словачки, словеначки, македонски, мађарски, италијански, албански, румунски). Превођене су најпознатије приповијетке и комедија Подвала (њемачки, Ф. Краус).

Прераде Познато је више драматизација Глишићевих дјела. Једна, Чудо у Зарожју (драматизација приповијетке «После деведесет година»), изведена је 1943. у заробљеничком логору, у обради М. Кнежевића. Р. Плаовић је прерадио Подвалу (1949), Б. Косић Главу шећера (Сарајево, 1949), а Б. Беговић драмат Шило за огњило - Рога (1951). На мотиве Глишићевих приповиједака снимани су филмови.

Избор из литературе (хронолошки поредак)

Библиографија Ж. П. Јовановић: Библиографски подаци о М. Ђ. Г./Приповетке М. Глишића, Бгд, 1952, с. 406-410; Г. Добрашиновић и Д. Влатковић: Библиографска грађа о Миловану Глишићу//Сабрана дела МГ, 2, 1963, с. 459-519; Г. Добрашиновић: Глишић, Милован Ђ./Лексикон писаца Југославије, II, Н. Сад, 1979, 240-243; В. Берко Савић: Библиографија// Милован Ђ. Глишић. Споменица о 150-годишњици рођења, Ваљево, 1997, с. 887-934.

* Попис дјела која се засебно обрађују (појединачна дјела или збирке) у Лексикону: Глава шећера, Два цванцика, Подвала, Приповетке.

ЛАЗАРЕВИЋ, ЛАЗА К.

1. Биографија (Шабац, 1/13. . маја 1851 – Београд, 29. децембра 1890/10. јануара 1891). Године 1860. умире му отац. После основне школе и ниже, четвороразредне

гимназије у Шапцу (1865) полази у Београду вишу гимназију (1867), а на Великој школи завршава права (1871). Станује код сестре и зета, М. →Поповића Шапчанина; близак покрету С. →Марковића, члан је и секретар великошколске дружине → “Побратимство”. Солидарисе са великошколским штрајком те губи државну стипендију. У Берлину студира медицину (1872-1879), с прекидима, због учешћа у →Српско-турским ратовима. У Београду је испрва љекар београдског округа, па шеф одјељења Опште државне болнице, позоришни љекар, те на крају љекар краља Милана Обреновића. У српско-бугарском рату учествује у чину санитетског мајора. Умро од туберкулозе. Посљедњи дани живота описани у писму Љ. Н. Христића (СДЛЛ, 1956). Подаци о Л-ћевој личности и приватном животу потичу од К. Н. Христића (Записи старог Београђанина), Т. С. Вировског (Моје успомене), Л. Костића (некролог), В. Ђорђевића, те сачуване и објављене преписке.

2. Дјело У јавност је изишао с прерадом или преводом (с њемачког) рада о старогрчком позоришту, преводима чланака из природних наука по Дарвину и описом двију народних игара (све у Вили, 1868). У рукопису му је остао превод књиге енглеског физичара Фарадеја Природна историја једне свеће. Превео одломак романа Шта да се ради? («Особењак») Н. Чернишевског (Матица, 1869) и приповијетку Н. В. Гогоља «Ђаволска посла» (Матица, 1870). За Народно позориште преводи комаде Е. Скриба. Прву приповијеку објавио у Српској зори, 1879 («Први пут с оцем на јутрење»); остале претежно у Отаџбини (1880-1882, 1889), те у Словинцу (1880) и Србадији (1881). Збирка → *Шест приповедака* (Београд, 1886). Као посебно издање, заједно с Матавуљевим „Новим оружјем“, изишла је приповијетка „Он зна све“ (награда СКУ, 1890). Медицински чланци штампани у Српским новинама (1877) и у Српском архиву за целокупно лекарство (1880-1895). Докторску дисертацију објавио у Берлину, 1879. године (на њемачком, „Експериментални прилози о дејству живе“).

3. Рецепција Л-ћ се с објављивањем прве приповијетке прочуо “свуда тамо где се српска реч чује и српска приповетка негује” (Т. Стефановић Вировски), убрзо назван “Тургењевом српске прозе” (В. Ђорђевић), најбољим представником српске приповијетке, писцем дубоких, минуциозних психолошких анализа, мајстором заплета и расплета, извршним портретистом, виртуозом форме, писцем заслужним за увођење маловарошког живота у српску приповијетку оријентисану дотада на село. Уз учестале преводе на европске језике уврштен је у главне писце словенског књижевног простора. Поред брзог успјеха доћи ће и критике због тенденциозности (око “Школске иконе”) и морализма, које ће се појачати с водећим личностима нове генерације, Љубомиром Недићем и Јованом Скерлићем, али му ни они неће одрећи висок умјетнички ниво и огроман значај за модернизацију српске прозе.

Уз извјесна колебања у издвајању врлина и недостатака (епоха модерне, међуратне, а дијелом и поратне књижевности), потврдило се увјерење да је Лазаревић написао неколико најбољих приповиједака које имамо (Недић), да су оне поред Горског вијенца, “песнички и уметнички говорећи, најбоља и најсавршенија дела у нашој песничкој књижевности” (Богдан Поповић). Такво увјерење је издржало моћну конкуренцију српске новелистике отада. У међувремену је пажњу изучавалаца привукла модерност психолошких комплекса Лазаревићеве прозе, нарочито у “Швабици” и групи приповиједака с фигуром интелектуалца као главног јунака. Развијајући се у правцу стилистичких структуралних истраживања, српска књижевна историографија је освијетлила ову прозу с обзиром на морфологију и перспективе приповиједања, мотиве и теме, али и на европске оквире, везане за њемачку и руску књижевност (Живковић). У српској традицији приповијетке Л. К. Л. су постале незамјенљиве (М. Кашанин). Јединствене вјештине склапања текста, уроњене у архетипске теме оновременог сеоског и градског живота у Србији, успоставиле су дубоку психолошку позадину јунака, досегле стилску истанчаност највишег реда и до-

стигле европски ранг. Преведене су на више од двадесет језика, те је ЛКЛ први српски писац који је, последице свјетске славе Вукових народних пјесама, већ за живота примљен (превођен) и познат у већини европских, нарочито словенских књижевности.

4. Издања *Шест приповедака*, Београд, 1886. - *Приповетке Л. К. Л.*, 1-2, Бгд., СКЗ, књ. 46, 53, 1898-1899, приредио и предговор написао Љ. Јовановић; први пут објављена Швабица и 7 одломака из заоставштине; приређивач је располагао и Лазаревићевим коректурама за неке приповијетке, те ово издање има прворазредну текстолошку вриједност. - *Дела*, у редакцији Ј. Живановића, Земун, Напредак, 1912; први пут одломак «У туђем свету», осам писама и превод одломка из романа Н. Чернишевског. - *Целокупна дела*, Бгд., Народна просвета, 1929, у редакцији Јеремије Живановића, с 26 писама. - *Сабрана дела*, Просвета, 1956, редактори Г. Тартаља и М. Царцарачевић; обухваћена преписка са 100 писама (86 Лазаревићевих), те 12 дотле непознатих одломака и биљежака (из преписа Вукосаве Милојевић). - *Дела*, Н. Сад - Бгд., Матица српска - СКЗ, 1970, предговор и редакција Ж. Бошкова, библиотека Српска књижевност у 100 књига, доноси само приповијетке и 104 писма Л. Л. - *Целокупна дела*, 1. *Београд*, САНУ, 1986; критичко издање, приредили Владан Неђић и Бранимир Живојиновић, садржи приповједну прозу, са историјатом рада на издању и описом рукописне и штампане традиције, те планом цијелог издања у два тома (Б. Живојиновић). Досадашња издања су само у фрагментима обухватила Лазаревићеве текстове из области медицине (студије, чланке, рецензије, те љекарске налазе/дијагнозе).

5. Заоставштина Дио заоставштине (одломци и писма) објављен у издањима 1898-1899, 1956, 1986, док је дио изгорио у бомбардовању 1941. године, између осталог нека документа и рукопис превода Фарадејевог дјела (В. Милојевић, 1985, с. 68). По опису Б. Живојиновића (*Целокупна дела*, 1986) главни извор грађе из заоставштине су преписи Вукосаве Милојевић, нађени у кући пишевог сина Милорада Лазаревића пред Други свјетски рат: укупно шеснаест свезака (од тога су три исписи из периодике, а тринаест се непосредно тиче Лазаревића). Сви текстови у вези с Лазаревићем су ксерографисани и налазе се у архиву Одбора САНУ за критичка издања српских писаца. Аутограф одломка „У туђем свету“ чува се у Архиву Србије; службена преписка у Архиву Србије, Архиву САНУ и Музеју града Београда, а дио медицинских извјештаја у архиву Психијатријске клинике „Др Лаза Лазаревић“.

6. Преводи Лазаревићеве приповијетке се преводе на чешки, почев од 1880. године (Јан Худец), француски (од 1885, превод М. Levasseur), руски и њемачки (од 1886), словачки (1888), пољски (од 1890), словеначки, шведски, мађарски, грчки (1892), бугарски (1895; 1906), румунски (1907), енглески (1919), а касније и на друге језике (албански, македонски, русински, шпански, италијански, турски, норвешки, јерменски, есперанто, кинески и јапански). На њемачки језик су преведена два избора приповиједака (1902, 1903); на шпанском је објављен избор приповиједака 1935 (?), а припов. «Све ће то народ позлатити», 1974. године (уп. А. Манчић-Милић, 2000); 1985. објављен је један избор на норвешком (уп. Бошков, 1987) Најчешће се преводи Први пут с оцем на јутрење, Све ће то народ позлатити, Школска икона, На бунару, знатно мање Ветар, Вертер и Швабица.

7. Обраде Драматизовано је и прерађено у филмске сценарије више приповиједака: Швабица (1980), Вертер, Све ће то народ позлатити Драмске обраде је радио Ј. Кулунџић, Вл. Јовичић и др.

8. Литература Милан Савић: Шест приповедака Лазе К. Лазаревића// ЛМС: LXII, 147/3 (1886), 137-144. М. Шрепел: Најновији приповједачи српски: Лаза К. Лазаревић// Vienac: XIX/6-10 (1887). (лат.); М. Савић: Ветар и Он зна све// ЛМС: LIVII, 165/1 (1891), 115 - 123. Л. Костић: Лаза К. Лазаревић// Глас Црногорца: XX (1891), 4. В. Ђорђевић: Опроштајне речи, Лекар, Песник// Отаџбина: XXVII/9 (1891), 1-84 (Додатак); М. Цар: Лаза К. Лазаревић//Моје симпатије, II, Мостар, 1897, 117 - 132; А. Г. Матош: Лаза К. Лазаревић// Млада Хрватска, 1, 3 (1902), с. 71-79 (лат.) (Такође, Сабрана дјела/ А. Г. М., књ. 8, Загреб,

1973. (лат.); Љ. Недић: Лаза К. Лазаревић /SKG: IV (1904), XIII/1, 36-44; Целокупна дела, II, 289 - 299. Ј. Скерлић: Лаза К. Лазаревић // СКГ: VI, XXVII/9-11 (1906); Писци и књиге, (2: 1907); 3 (1964), 76-103. - Историја нове српске књижевности (1914), 1967, стр. 371-377. Т. Стефановић Виловски: Моје успомене, С. Карловци, 1907, стр. 354 - 364. М. Тривунац: О "Вертеру" Лазе К. Лазаревића, Бг, 1910; А. Cronia (Кроња): Lazar K. Lazarević, Roma, 1932. М. Savkovitch: L'influence du réalisme français dans le roman serbocroate, Paris, 1935, 268-286. М. Н. Ђорић: Л.К.Л. као лекар и писац, Бгд., 1938 (Ниш, 1958); К. Н. Христић: Записи старог Београђанина, Београд, 1938, стр. 99, 142; П. Поповић: М. Ђ. Милићевић и Л. К. Лазаревић и њихове прве приповетке//ГНЧ.: XLVIII/81 (1939), 150-163. В. Недић: Предговор// Л. К. Л.: Изабрана дела, Бг, 1958, 5 - 20; Б. Ковачек: ЛКЛ у дневнику Јована Ђорђевића//36МСКЈ, 11, 11 (1963), с. 223-232; А. Барац: Ковачићева Ладањска секта према Лазаревићевој Школској икони// Проблеми књижевности, Београд: Загреб: Сарајево, 1964, 272-295. (лат.); Р. Константиновић: Л.Л. - песник снова и дужности//Л. К. Лазаревић, Приповетке, Београд, 1963, стр. 5-12; Б. Николић: Прилог проучавању стила Л. К. Л. // Књижевници и језик, Београд, 1967; М. Кашанин: Светлост у приповеци (Лаза К. Лазаревић)// Судбине и људи, Београд, 1968, стр. 142-171; Б. Ковачевић: Четири писма Л. К. Л. //Зборник МСКЈ, 16, 1 (1968), стр. 146-149; 3. Константиновић: Л. Л., На бунару// Анали Филолошког факултета, 9, Београд, 1969, 293-311. Д. Вученов: Понешто о структури Лазаревићеве приповетке Први пут с оцем на јутрење// О српским реалистима и њиховим претходницима, Београд, 1971, стр. 91-106. (лат.) Ж. Милисавац: Две приповетке Лазе Лазаревића у бугарској преради, Сарајево : Филозофски факултет, 1972, с. 291-302. Ж. Бошков: Два писма// 36МСКЈ, 1973. М. Николић: Форме приповедања у уметничкој прози Л. К. Л., Београд, 1973. (лат.); Ж. Станојчић: Синтакса језика Л. К. Л., Београд, 1973; Ж. Бошков: Л. К. Л. и руска литература// Мостови: 2 - 3 (1976), 3-14, 154-160; С. Суботин: ЛКЛ и Пољаци//36МСКЈ, 24/3 (1976), с. 395-403; Д. Живковић: Лаза Лазаревић и Хајзеова „теорија о соколу“// Европски оквири српске књижевности (2: 1977), 5, 1994, 33 - 43. Љ. Никић: Два писма Л. К. Л.//Мостови, IX, 36, 1978, 374-378. В. Јовичић: Песник моралне носталгије, Београд, 1978; Z. Klátik: Laza Lazarević a srbská realistická poviedka//Slovenská akadémia vied, 1969, с. 131-152; Eismann: Laza Lazarevićs Erzählung 'Vetar': Versuch einer Interpretation//Slavistische Studien zum IX. Internationalen Slavistenkongress in Kiev 1983, Köln, 1983, 111-127; В. Милојевић: ЛКЛ, Бгд., 1985; 3. Константиновић: Дискурз и противдискурз: Приповедање и казивање у Лазаревићевој причи „Вертер“// Научни саста-нак слависта у Вукове дане, 15/2, Београд, 1986, стр. 5-12. Д. Вученов: Приповетке Лазе Лазаревића, Београд, 1986. (лат.); R. Lauer: Realistisches Wiedererzählen und "gelebte Literatur": Zur intertextuellen Struktur von Laza Lazarević's "Verter"// Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften, Goettingen, 1986, str. 231-254 (прев. Т. Бекић, 36МСКЈ, 39/1: 1991). Ж. Бошков: Лазаревић, Лаза К. // Лексикон писаца Југославије, III, К - Љ, МС, 1987, 600-608. (лат.); А. Овакимјан: ЛКЛ код Армена//Градина, 27: 2-3 (1992), с. 201-208. Д. Живковић: Ненаписани роман Лазе Лазаревића или о митизацији личних имена// Европски оквири српске књижевности 1994, 5: 44-67; В. Цидилко: LL in deutschen Übersetzungen//Ztschf. für Slawistik, 39/1994, 1, 3-22; Д. Иванић: Српски реализам, Н. Сад, 1996, str. 2-54, 82-85; М. Николић: (Предговор и коментари)// Л. К. Л.: Ветар и друге приповетке, Београд, 1997. Д. Иванић: Незамјенљиво дјело// Приповетке/ЛКЛ, Београд, 1998, 229- 244; С. Владушић: Једна литерарна схизофренија : читање и гледање Лазаревића у девет кругова: Летопис Матице српске. 174: 462 (јул-авг. 1998), 1-2, стр. 151-164. Ђорђе Деспић: Страдања младог Вертера Ј. В. Гетеа и Вертер Л. Лазаревића у светлу интертекстуалних веза// Зборник Матице српске за славистику, 56-57, 1999, с. 133-145. С. Милосављевић-Милић: Приповедачке функције у приповеци "Први пут с оцем на јутрење" Лазе Лазаревића //Књижевна историја: 32 (2000), 111/, стр. 189-199. А. Манчић Милић: Два шпанска преводиоца приповетке ЛКЛ "Све ће то народ позлатити"// Филолошки преглед: 27 (2000), 2, с. 137-156; В. Кањух: И. Б. Павловић: Нова библиографија стручно-научних медицинских радова Др Лазе К. Лазаре-

вића : (преглед 78 радова)//Глас, књ. 46(2002), стр. 37-51; Ј. Деретић. ЛЛ//Историја српске књижевности, Бгд., 2002, с. 852-862; Горана Раичевић: Лаза Лазаревић: јунак наших дана Нови Сад, 2002, 83 стр.; Д. Иванић: Јунак слабе воље у прози ЛЛ //НССуВД, 31/2. Бгд., 2003, стр. 111-118; Ј. Јовановић: О неким елементима научног стила у приповеткама Л. К. Л. //Научни састанак слависта у Вукове дане. 34/1 (2005), стр. 155-164.

9. Библиографија (Голуб Добрашиновић): Библиографија радова ЛЛ//Сабрана дела/Л. Лазаревић, Београд, 1956, с. 584-604; Ж. Бошков: Лазаревић, Лаза К. // Лексикон писца Југославије, III, К - Љ, МС, 1987, 600-608. (лат.) (Обухвата грађу до 1984.) - А. Вранеш: Лаза К. Лазаревић (1851-1890)// Књижевност и језик, 2000. 10. → (Шест приповедака; Ветар, Швабица, Одломци)

ВЕТАР

1. *Отаџбина*, XXI/84 (1889), с. 485-514. Датирана „о Божићу 1888”, дакле око 6. јануара 1889. Први пут уврштена у издање Л-ћих дјела 1899. године. Критички приређена, ЦД, 1986.

2. Уведени приповједач (Јанко) послје повратка са школовања у Европи, живи као нежења уз мајку, хвалећи величину «наших матера» и њихови принципа (вечерњи разговори, пријатељ Јоца доктор, посјета болници). Прогоњен утисцима из сусрета с пацијентом који болује од сушења очног нерва, сјети се, уз мајчину помоћ, да је то био ортак његовог покојног оца и добротвор њихове породице (Ђорђе). За друге посјете болници Ђорђева кћерка изазове у јунаку интензиван љубавни немир («имала је црне очи велике, тако да је од њих дувао неки ветар»). Међутим, дјевојка и при посјети с оцем, остаје «затворена књига», а кад Јанко покуша да своју љубав огласи, као да се мајчина «лепа и суха ручица» испречила пред њим. Кад изиђе у авлију, у даљини према Ђорђу учини му се да на вјетру види Јоцу доктора.

3. Ветар је дио «љубавног циклуса», или циклуса приповиједака о интелектуалцима. Формално у облику сказа, у ствари се организује као приповиједање у 1. лицу, између казивања, приказивања, цитирања дијалога, виртуозних стилистичко-реторичких слика, доживљеног говора и унутрашњег монолога, снова, реверзибилних временских планова, јаким симболичким назнака („ветар”, снови) и смисаоно отворених мјеста у којима се мијеша емоција, подсвијест и норме патријархалне заједнице (у екскламацији „како су биле велике наше матере”). Аутоиронични коментари, подупрти стварањем паралелних свјетова („постварене метафоре” у појединачним сликама или већим дескриптивно-наративним комплексима текста), снажним дијалошким блоковима, мијешањем јаве, сна и симбола, изреченог и неизреченог, стављају В. у сам врх интерпретативних тема и антологијских избора (не без противурјечних оцјена током рецепције). Готово без догађаја и без усменог тона, приповијетка је и без спољашњих конфликта, без јаког заплета, расплета и оштрих заокрета, мозаик слика, евокација, симбола, заноса који се распршују у неодређеном смислу између „снова и дужности”.

4. Милан Савић је први одлучно тврдио да је Ветар ремек-дјело, посебно с обзиром на позицију главног јунака (унутарњи конфликт, “и теза и антитеза у једној особи”). Л. Костић је истицао одјеке аутобиографског (појединости о мајци), уз специфичан спој тургењевљевског и гогољевског стила и јаке, шекпировске контрасте у оцу и кћерки. Критика модерне (Скерлић, Недић, Матош) није била склона Л-ћевом „љубавном циклусу” у цјелини, држећи га тенденциозно-моралистичким и конзервативним. Новија критика истиче психолошку сложеност осјећања и ставова јунака, облика приповиједања и стила (ретроспективни уводни оквир и снажно уживањавање у тренутак догађања), загонетности смисла (између постојаних принципа и ненадане и нејасне страсти), те у концепцији јунака, флуидности ткања и функционалности дијалога (Вученов). Сматра се да „антиципира модерну прозу XX века” (Кашанин).

5. Први превод на њемачки, 1891 (*Semliner Wochenblatt*), 1901. и касније, на чешки (1898), словеначки (1940), русински (1963), словачки (1963).

6. Лит. Савић (1898), Кашанин (1968), Eismann (1983), Константиновић (1986), Вученов (1986), Николић (1996).

ШЕСТ ПРИПОВЕДАКА. Београд. 1886. 215 стр. Мала 8.

Коректуру је водио Мита Ракић. Лазаревић је сам прегледао сложене табакe. Збирка се састоји од раније објављених приповиједака: „Први пут с оцем на јутрење” (Српска зора, 1879; Србадија, 1881), „Школска икона” (Словинац, 1880; Србадија, 1881), „У добри час хајдуци” (Отаџбина, 1880), „На бунару” и „Вертер” (Отаџбина, 1881), „Све ће то народ позлатити” (Отаџбина, 1882). С мањим ауторовим интервенцијама, овдје су настале коначне редакције. Написане су од прољећа и јесени 1879. године до јануара 1881, те током прољећа и лета 1881 („Вертер”), односно јесени 1881 („Све ће то народ позлатити”).

1. „Први пут ...” даје слику маловарошког живота посредством уведеног приповједача (→сказ), који се сјећа строгог и бескомпромисаног оца кад се одао коцки, те упропастио имање и пошао да се убије; мајка га претекне, поврати наду у смисао живота и врати породици: тада он, уз звона с цркве, први пут зове дјецу да иду заједно на јутрење.

„Школска икона” описује идиличну сеоску заједницу с попом као њеним добрим духом (евокација); пошто добије у касним годинама кћерку (мајка на порођају умре), цијело село се брине о њој и коначно је шаље да се школује у Београду; у село, међутим, долази нови учитељ, с новим идејама и понашањем (противник вјере и цркве, неприлагођен средини и нетолерантан). Он ће већ задовољену Мару навести да побегне с њим, али сељани крену у потјеру; истовремено се запали школа, из које стари поп спасава икону Светог Саве, тешко повријеђен. У исповијести оставља аманет да оснивају школе и уче, да не би били прости. Уто стиже покајнички Мара, а поп јој говори да служи Светом Сави. Приповједач, „сељак и господин”, потврђује да је шест година након ових догађаја видео Мару у новој школи како се с дјецом моли очију упртих у икону Светог Саве.

„У добри час хајдуци”: исприповиједана у првом лицу, као сјећање чиновника на једну немирну љетну ноћ у сеоској кући. Таман кад је требало да се одмори од љетне запа-ре, раздријема га разговор између сестре и брата, који је одговара од везе с неким момком Тимом (будући дошао из „Швапске”, није јој прилика); у том часу нападну хајдуци, али се појави Тима и савлада хајдуке. Све ускоро заврши свадбом.

„На бунару” почиње гласом приповједача у 1. лицу, а наставља објективним излагањем о женидби младића (Арсен) из велике Ђенадића задруге дјевојком-јединицом у родитеља. Размажена млада снаха (Анока) одбија све заједничке послове и изазове побуну. Немир сређује стари Ђедо, захтијевајући од свих да слушају Аноку и да јој се покоравују. Испрва бијесна, она се осјети самом, жељном љубави, и враћа се заједници срећна, полијевајући на бунару све укућане.

„Вертер” је смјеса пародије/травестије Гетеовог романа Јади младога Вертера, постављена у оквир једне љубавне епизоде у животу главног јунака (Јанко), који се иронично портретише у објективном излагању, гдјекад с уплитањем ауторског гласа или приповједача у првом лицу. Он у бањи сусретне као удату жену своју љубав из младих дана (Марија). Како јој муж (Младен) оде, она остаје са заовом/дјевојчицом и дружи се с Јанком. Све преданији љубави, изазивају подозрење, а један бањски гост шаље анонимно писмо Маријином мужу. Јанко у међувремену себе поистовјеђује с јунаком Гетеовог романа. По Младеновом доласку и упознавању, отпочне разговор о Гетеовом роману, у коме се његов јунак и цијела прича извргава вишеструкој порузи и истакне идеал „здравог Шумадинца” („мати, жена, деца, кураж, отаџбина, част”). То у Јанку изазове преокрет и „јучерањи идол... поста одје-

данпут обично јуне”. У епилогу ја-приповједач свједочи како је Јанко виђен да љуби крст „Погнулим Срб-јунацима” на Мишару.

„Све ће то народ позлатити” почиње сценом масовног ишчекивања лађе, а наставаља издавањем двојице јунака, Благоја казанције и капетана Танасија, који остају да чекају током ноћи, у кафани. Један ишчекује жену, дијете и мајку с ратног подручја, други, како прича, лако рањеног сина. Прича протиче у дијалогу око односа државе и друштва према ратним инвалидима, у стрепњама, немирима, сновима, а заврши доласком лађе: из ње излази капетанова породица, срећна и здрава, и тешки инвалид, Благојев син. Тјешећи се ријечима „Све ће то народ позлатити”, Благоје се ускоро пропије и умре, а син проси пред црквом.

2. Збирка је тематски, морфолошки, наратолошки и стилски разнолика. Изазови малоградског породичног живота, преломи у патријархалним сеоским заједницама, проблеми културног јединства српског народа, човјек и отаџбина, патријархални и индивидуални морал у модерним временима, повезан с кризом идентитета јединке и њене воље. Излагање иде од неразвијеног, формализованог сказа, преко приповиједања у првом лицу и објективног приповиједања у које се мијеша ауторски глас или приповједач у првом лицу. Ретроспективно изнесена збивања бивају персонализована («Први пут...»), конфронтира се и синхронизује искуство причаоца са искуством јунака радње (доживљајно ја), тј. ретроспективно излагање с временом доживљавања; са предочавања се прелази (у епилозима) у ретроспекцију, а излагања синхронизована са збивањима пуне се знаковима будућности. Иза те разноликости већ се од првих критичких реакција издвајају чиниоци јединства модела Л-ћеве приповијетке. По Д. Вученову (1986), тај модел обиљежава јасан драмски ток радње (сукоби емоција и савјести итд.) који има сасвим опречне исходе, наглашене психолошке обраде, јаки контрасти и препознатљива атмосфера, те јаки слојеви ироничности и аутоироничности (Л. Костић, 1891). Књижевноисторијска је новина што ЛКЛ радње пребацује са сеоских раскршћа и механа у куће и собе, у мисли, жеље, слутње, снове и у неизрециво (чудновате слике заласка сунца, кафанског намјештаја, снови Благоја казанције као знаке и опомене).

Уза све тематско-стилске и морфолошке разлике, Л-ћеве приповијетке су међусобно блиске: комплекс појединац/породица (заједница), градња конфликтног језгра, преображај јунака или отворена криза егзистенције. Фабуларно-сижејна тежишта се граде на системима вриједности које обиљежавају патријархално-грађанска размеђа епохе: хармоничност породице и доминантна (пожељна) улога оца у њој, преображај оца-коцкара и повратак породици (“Први пут с оцем на јутрење”), прилагођавање самовољне јединке заједници (“На бунару”), друштвена судбина ратника-инвалида (“Све ће то народ позлатити”), осјетљивост на контакте с туђим (другим) и с модерним, искушења емотивно-еротског пред апсолутизацијом грађанског брака и патријархалних норми (“Вертер”, “Ветар”, “Швабица”).

У темељу егзистенције су најопштији морално-егзистенцијални комплекси (добро/зло, живот/смрт, материјални успон/пад), везани за породичне улоге (оца, мајке, ћеце, брата, снаје, сина, а сасвим ријетко, или рјеђе - службеника, официра, грађанина-поданика) и за кризе тих улога или кризе односа између групе и појединца (туђинка/завичај и породица, жена/породица и задруга, жена/мајка и супруга, држава/лична судбина и дужност грађанина и сл.).

Прозно ткиво приповиједака успоставља на спољашњим подстицајима и поводима (опажање или збивање) платна изукрштаних временских планова и душевних стања - сјећања, асоцијација, снарења, снова, замишљања и зебњи, напетости између стилско-реторичког предочавања тренутних збивања и широких ретроспекција, као предигри жеља,

нелагодности, сумњи или бојазни, уграђених у чврсто постављене радње расточене на сцене, портрете, приче у причи, на унутрашњи монолог или дијалошку ријеч са замишљеним “другим ја”, која поткопава смисао исказа у самом субјекту казивања или се испољава у сликама-симболима и сновима. “Шта је све прошло кроз ово парче што се зове мозак!” чуди се Лазаревић у једном писму жени, док у другом писму каже: “Ноћ је мој друг. Ноћу откако сам живео - био свој.”

Друго обиљежје тиче се стила: Л. К. Л. је ријеч претворио у слику-тему, мотив приповиједања, нарушавајући реалистичке норме односа текста према вантекстовној стварности: слике се одвајају од именовања и стварају свој свијет или коментар збивања; емотивна појединост конкретизује се помоћу свакодневних искустава и предмета (нпр. очеве очи послје материјалне пропасти су “налик на дурбин коме су полупана стакла”); нека од елементарних стилских средстава, нпр. контраст, постављају се у основ цијеле конструкцију (“Све ће то народ позлатити”); душевне немире описује симболима из снова или покидане логичке кохерентности; љетна жега је у игри персонификација и неочекиваних поређења („Дрва опустила лишће и изгледају као болесник у врућици кад иште чашу воде. <> цела природа клонула, обезнанила се, исплазила језик па дахће”); уз то иду иронично-поетске слике или метафоре (срце „шиљбочи” (тј. стражари, „залупа као одуларен коњиц”, „поче клецати и најзад покушавати да се поштапа на језик”; приповједач се увија у мисао, покрива се њоме, механа с необичном упорношћу опомиње на мртвачки сандук; Анокин преокрет почиње кад јој се мисли испрекштају као жице на шареници, исперу се, исплачу, а на капке се навале читава брда; детињски огањ Маријиних очију као пламен мач, тоне у груди и топи се у месу срца; јунак је послје раскида с Аном слободан као птица којој је запаљено гнездо и подављени тичићи). Таквим сликама се у опажање мијеша произвољност субјективне перспективе и драматичност егзистенције, али и говор ослобођен обавезе да одражава свијет. Лазаревић сликовиту ријеч гради проширењем и постварењем метафоре (апстрактно опредмеђује, предметно апстрахује). Примјери су разасути по свим приповијеткама, али се умножавају с “Ветром”, гдје обједињују цијеле епизоде, попут епизоде „паковања мисли”, гдје се ствара свијет “реторичке” стварности, могућ само у асоцијативној игри ријечи.

Л-вић суочава синхроне перспективе, спољашњи свијет у виђењу и доживљају свијести која га прима као потврду деформације: одсуство, небитност онога што се види (именује) у перцепцији јунака, насупротив ономе што је опсесивно (“Први пут с оцем на јутрење”, посебно у “Ветру”); очуђење свакодневице у егзистенцијалној напетости: из спољашње перспективе сјећања на некадашње ја прелази се у стање ондашњег ја. Сличан поступак одвија се у разноликим техникама приповиједања, редовно успостављајући необичну противтежу између средишта догађања и средишта поимања/перцепције.

4. Рецепција. Већ су прве Лазаревићеве приповијетке дочекане као преокрет у српској прози, а као збирка изазвале су велику пажњу: прикази у београдској, новосадској, далматинској и загребачкој штампи (Марковић Адамов, Савић, Бјелановић, Шрепел), уз преводе на чешки, руски, њемачки, а онда и на друге језике. Савременицима се чинило да свака Лазаревићева приповијетка рјешава по једно друштвено питање (П. Марковић Адамов), као што се и иначе у то вријеме вјеровало у исцјељујућу и критичку моћ литературе. Значајан датум је објављивање Л-вих приповиједака у СКЗ (1898, 1899), с предговором Љубомира Јовановића. Од Љ. Недића почиње отпор апологији ЛКЛ („није био прави приповедачки таленат”, није имао инвенције ни „лаког и течног стила”), проналажење нових углова вредновања (вјештина, психологија, нагли прелом), с примједбом да „иза психолога <...> стоји моралист”, до наивне мелодраматичности, уз признавање савреног унутарњег склопа, али и нападне артифицијелости.

5. Подаци о преводима, адаптацијама/драматизацијама (филмске, позоришне, тв,

радио).

6. Литература о збирци.

ВУЧЕНОВ, ДИМИТРИЈЕ

1. БИОГРАФИЈА. (Вуковар, 30. октобра 1911- Београд, 13. новембра 1986). Дипломирао на Филозофском факултету у Загребу; права студирао у Београду; као професор радио у Цељу, В. Кикинди и Вршцу. Учествовао у НОБ. Асистент на Београдском универзитету од 1947, па доцент (1955), ванредни и редовни професор (од 1964) на Одсеку за југословенске књижевности (Филозофски факултет), односно на Катедри за југословенске књижевности (Филолошки факултет) БУ.

2. Докторску дисертацију *Радоје Домановић: Живот, доба и генеза дела* одбранио 1954. године.

Један од најзначајнијих тумача СР у 20. вијеку. У првим радовима и у дисертацији о Домановићу везан за соцреалистичко наслеђе и социолошке концепције тумачења књижевности и њеног развоја ("Главне фазе у развоју српског реализма"//ПКЈИФ), касније се приближава модернијим методама (теме истраживања постају стил, простор/вријеме, процеси, модел романа, књижевни јунак или поједини аспекти епохе као што је регионализам, идеализам, песимизам, те питања приповједачких облика и перспектива приповиједања у дјелу С. Сремца, Б. Станковића и Л. Лазаревића). Монографски огледи о дјелу Л. Лазаревића и Р. Домановића носе општа обиљежја Вученовљевог приступа књижевности у посљедњој фази његовог рада. Издава се истраживање и објављивање Домановићевих дјела и проучавање књижевних прилика у Београду, крајем 19. вијека. **В.** је био изузетно важан учесник →словеначко-српских књижевних веза, као преводилац или као писац пратећих текстова уз издања словеначких писаца (Керсник, Цанкар, Воранц и др.). Бавио се и хрватским реалистима (А. Ковачић). Имао је великог удјела у проучавању српске књижевне →периодике, објављујући монографска истраживања о значајним часописима епохе романтизма и реализма → (*Даница*, *ЛМС*, *Србадија*, *Змајев Јавор*), те у проучавању одређених институција које су биле важне за развој науке о књижевности и српске књижевне историографије → (Друштво за српски језик и књижевност, Катедра за југословенске књижевности).

Дјела: *Радоје Домановић*, Бгд., 1959 (лат.); *О српским реалистима и њиховим претходницима*, Бгд., 1970; *Трагом епохе реализма*, Крушевац, 1981; *Домановићева сатира као приповетка*, Бгд., 1983 (лат.); *Приповетке Лазе Лазаревића*, Бгд., 1986 (лат.).

Лит. Био-библиографски подаци: *Анали Филолошког факултета*, 13 (1979), 17 (1986).

КАРАЦИЋ, ВУК СТЕФАНОВИЋ (1787-1864) И СРПСКИ РЕАЛИЗАМ

В. Стеф. Караџић (1787-1864) умире у вријеме опредјељивања за реализам у српској књижевности. Сахрањен уз велико учешће омладине у Бечу, Вук ни његово дјело се не оспоравају у публицистици младе генерације (С. Марковић), као што се не оспорава народна традиција. С. Марковић је Србијом на Истоку потврдио апологетски однос према селу и сеоској (кућној) задрузи. Приповједачи стилизују писану ријеч према обрасцима фолклорног стила или активирају поједине облике усмене прозе. У филологији је Вуков правац добијао све више научних оправдања (Даничић, Новаковић). Вукови реформаторски захвати су везани за настајање и обликовање епохе романтизма у српској књижевности, за нормирање књижевног писма и језика, за постављање књижевности на домаће основе и за европску афирмацију српске народне књижевности. Међутим, у Вуковом дјелу тражена је подлога за нове путеве у прози (Ј. Игњатовић), док је млада генерација академица у Бечу,

она која ће подстаћи идеје о реализму, названа Вуковом омладином (→Уједињена омладина српска). Ћ. →Даничић и С. →Новаковић Вуково дјело настављају у нормирању српског књижевног језика и модернизацији књижевне историографије. У приповједној прози Вукови сљедбеници се приближавају реалистичким поступцима и темама (С. М. →Љубиша, донекле и В. →Врчевић). Низ својстава →фолклорног реализма успоставља типолошке, морфолошке, стилске и тематске везе с баштином В. Караџића: позивање на народна предања и приповиједања (Ј. Грчић Миленко, Глишић, Матавуљ, Веселиновић), активирање →фантастике у готово свих приповједача, особен фолклорни →хумор, опонашање усмене технике приповиједања (→хронотоп причања, →сказ). Дио писаца је непосредно наслиједио и неке облике дјелатности ВСК, од прикупљања усмених творевина на терену (Глишић, Матавуљ, Сремац), које је било веома живо у књижевној периодици или посебним издањима, до научног бављења Вуковим дјелом (С. Новаковић и др.). Иако није успио, покушај да се научно приреде и издају цјелокупна Вукова дјела (од 1886. до 1901. објављено је једанаест књига) представља увод у једну дугу традицију која у српској науци није окончана до данас.

Лит.: Вученов, Д.: Вуково присуство у српској реалистичкој прози// Трагом епохе реализма, Крушевац, 1981; В. Милинчевић, 1973; Б. Новаковић, 1973.

В) ПОЈМОВИ, ПОЈАВЕ, МЕДИЈИ, УСТАНОВЕ, КЊИЖЕВНЕ ВРСТЕ, МОТИВИ И ТЕМЕ

Дефиниција (ријеч, поријекло/језик); историјат у оквирима српског реализма (СР); резултати досадашњих проучавања/ отворена питања; литература (теоријска, књижевно-историјска, страна и домаћа) о појму; извори грађе и сл. (за установе); за часописе наводити укупан фонд (годишта, ритам излагања)

Алиби (лат., на другом мјесту). Појам се чешће појављује у радовима о реалистичкој прози. Обично у вези са мотивацијом јунака, односно неких њихових поступака. Заправо се ради о ауторовом алибију, начину да се читаоцу подметне једна врста каузалности како би се прикрила или оправдала нека друга релација. Алиби је у основи вишеструк.

(а) Аутор ствара свијет текста који ће имати јасну каузалност или оправданост за читаоца, ослобађајући се (аутор) одговорности за стање у том свијету. Наводи се често Глава шећера у којој се фантастика мијеша са стварношћу и оправдава немирима поремећене свијести (припитост јунака, вјеровања, нарушено психичко здравље), док истовремено аутор не даје одлучан одговор на мотивацијске дилеме.

(б) Јунацима се приписује понашање у којему они трагају за покрићем пред јавношћу, пред другима. Јавност је још увијек нека врста «страшног суда». Само се тај други може сузити на јединку коју јунак воли (Швабица, Вертер, Ветар). Алиби је очито тијесно везан за интиму и за моралне или обичајне аспекте.

(в) Н. Милошевић је утврдио лажност алибија у пренесеном значењу ријечи (кад није прави алиби, стр. 169).

Лит. Н. Милошевић, Антрополошки есеји; Д. Иванић, Алиби и реалистичка прича (На маргинама студија Николе Милошевића)//Дух и разумевање: Николи Милошевићу у спомен Београд, 2008.

Аналепса (е. analepsis, њ. Analepsis) Ж. →Женет појмом а. обухвата свако накнадно помињање неког догађаја који се у оквирима →приче десио прије тренутка који је прича досегла. Овакав однос између →времена приповиједања и →времена радње (збивања) нарочито је упадљив у приповијеткама М. →Глишића, што им даје детективске компоненте у типу →заплета и →расплета. То омогућује накнадна расвјетљавања већ исприповиједаних секвенци, успостављање дотле неуочених каузалних односа (→Глава шећера, Рога) или но-

вих чинилаца →мотивације и →карактеризације. У приповијеткама Л. →Лазаревића **а.** има облик →евокације, током које јунак освјетљава своје раније односе поводом новоискрслих околности (→*Вертер*). С.→Матавуљ такође радо полази од актуелне ситуације јунака, којега накнадно описује у ранијим временским тренуцима (→*Бодулица*). А. је један од врло честих поступака у приповједачкој традицији СР, особито у →сказу и →приповиједању у 1. л. С обзиром на тренутак приповиједања, цијела приповијетка може бити саопштена овим поступком.

Анахронија (енг., *anachrony*, њем. *Anachronie*) У теорији приповиједања (Женет) означава неподударност између →догађаја у →фабули, односно у «природном» поретку →радње, и мјеста тога догађаја у →сижеу. Појам обухвата све аспекте овог поремећаја → (ретроспекција, проспекција, аналепса, пролепса). Један је од средишњих приповједних поступака уопште. У СР особито је чест у →сказу (→Глишић, Игњатовић, Лазаревић, Ранковић), те у (ретроспективном) →приповиједању у 1. лицу (→*Тридесет година из живота МН*), док се у тзв. →објективном приповиједању појављује по правилу на нивоу појединих епизода (→*Горски цар*).Поступак **а.** омогућује динамизацију →заплета, укрштање различитих линија радње или слободну игру каузалним везама, те појачава читаочеву напетост (ишчекивање). Зависно од степена захвата радње, **а.** може бити потпуна или дјелимична.

Анегдота Једноставни облик приповиједања, фолклорног и писаног поријекла, потиче из античких времена. Тијесно је везана за настајање приповијетке/новеле (Бокачо) и уграђена у модерну приповијетку/новелу као једно од њених језгри. У СР **а.** се самостално појављује у хумористичко-сатиричним листовима, или у фељтонистичким и забавним рубрикама забавно-поучних листова. А. фолклорног поријекла прикупља се фрагментарно, у оквирима збирки народних приповиједака. Интегрише се као цјелина прије свега у приповијетку→ фолклорног реализма (Глишић, Љубиша, рани Матавуљ), али се врло ефикасно уграђује и у новелистички сиже приповиједака Л. Лазаревића, С. Матавуља и С. Сремца. Аутори ближи усменој ријечи овај облик огољавају, а други га уткивају у сложеније фавуле. А. се такође налази у фабуларној основици више реалистичких романа → (Бакоња фра Брне, Поп Ћира и поп Спира, Зона Замфирова, Вукадин, Ивкова слава), у улози средишње тачке заплета (кулминације и перипетије) или расплета.

Апострофа Фигура обраћања, учестала у усменој и писаној лирици, посебно у лирици романтизма (Радичевић, Јакшић, Змај и др.). Врло је честа и у поезији В. Илића, понекад чисто формално-реторичког типа («Чуј како јауче ветар...»), понекад пак усредсређена у сам смисао. Ни проза није лишена ове фигуре. Ј. Игњатовић се често обраћа читаоцу.

Афоризам Традиција **а.** почиње у српској књижевности од 18. вијека (Доситеј, Михаило Максимовић), наставља се током класицизма (Мушицки, Ј. С. Поповић) и романтизма (Радичевић, Змај и др.). У другој половини 19. вијека **а.** његује Љ. П. Ненадовић у разноликим рубрикама своје → *Шумадинке* (рубрике «Мирођије» и «Баштица»). Ту старију традицију наставља Андра Николић у → *Читанчици*. Шаљиво-опсцени **а-и** су пронађени у заоставштини В. Илића и Б. Нушића. Свакако најпродуктивнији извор овог једноставног облика потиче из сатиричних и шаљивих листова свих врста. С → *Враголаном* и → *Врзним колом* **а.** добија социјално-класни и политички (социјалистички) смисао; други листови (Змајев →*Стармали*, нпр.) имају своје политичке боје, зависно од странака које су стајале иза издања. Различите политичке партије и струје издају своје листове и његују политички усмјерен **а.** Расијани су по дјелима Љ. П. Ненадовића, Ј. Игњатовића, Матавуља, Нушића, Сремца, морфолошки несамосталан дио њихових прозних дјела. А. је насљедник→ епиграма, од којег се разликује прозним обликом, а развија се у књижевности новијег доба.

Лит. Б. Поповић: Злоупотребљени афоризам//*Дела*, IV, 2001; Енциклопедија афо-

ризма, 1 – 2, 2004.

Бадње вече Мотив у књижевним дјелима. Појављује се у божићним причама и пјесмама, обично посвећеним сјећању на дјетињство (Мита Поповић, А. Шантић) и породични живот, који није обновљен у судбини лирског пјесника. У приповијеткама М. → Јакшића, мотив уоквирује фолклорна фантастика. Књижара Пахера и Кисића (Мостар) издала је посебну збирку божићних прича групе аутора. Једна драма Косте Трифковића с мотивом Бадње вечери завршава неочекиваном женидбом – нежење адвоката. Матавуљ. Такође С. Ђоровић. → Божићне приче

Бајка, ауторска Б. као дјело личног, појединачног стваралачког чина појављује се у новој српској књижевности већ с Г. Стефановићем Венцловићем. Вук фолклорним творевинама даје своју стилизацију, док се један круг писаца угледа на његове стилизације, пишући «на народну» (Ј. Суботић, Атанасије Николић, Б. Атанацковић, М. П. Шапчанин, Ј. Грчић Миленко). У раном и фолклорном реализму усмена б. се појављује у писаној књижевности као оквир, сегмент радње или типски мотив (Љубиша, Глишић). Касније се бајка уграђује као извјесна стилска подлога или један од чинилаца очујења и другостраности свијета (Домановић). У → *Причи о селу Врачима* и *Сими Ступици* бајковити мотив потраге за рјешењем животне ситуације искоришћен је пародијски, гротескно и сатирично. Бајка се појављује у вези с реалистичким поступцима градње текста: јунак из свијета савремености доспијева на други свијет (→ *Вечност* Ј. Веселиновића), или се бајковите приче саопштавају у савременим околностима као локална предања (Вукићевић). Дио реалистичких текстова има бајковити сиже у општијем смислу ријечи (срећан исход перипетија на животном путу). Продор злокобне бајке као посебне врсте карактеристичан је за позног Вукићевића.

Лит. Д. Иванић: *Забавно-поучна периодика: Јавор и Стражилово*, 1988; Р. Вучковић: *Модерна српска проза*, 1990.

Батине Облик казне. У породичним односима родитељи батинама (штап, мотка) кажњавају дјецу; у школи тим средством учитељи кажњавају ђаке. Б. се појављују током 19. вијека и као облик службене казне, тј. као право власти да прекршај законских норми кажњава. У приповијеткама српског реализма б. су међу средствима која уносе нове конфликти (мотивационо језгро), динамизују радњу или се укључују у образлагање природе наглих криза карактера одређених јунака (Веселиновић, Лазаревић).

Београд Књижевно средиште, тема и мотив књижевних дјела. Б. је већ током прве половине 19. вијека, са оснивањем Лицеја, па → Велике школе и са ширењем мреже школа, библиотека, књижара и издавачких кућа, те све значајнијим периодичним публикацијама, постао једно од најважнијих мјеста на мапи српске књижевности. Али он тада име велике такмаце у → Новом Саду, → Бечу, → Будиму. Положај града суштински се мијења по ослобађању од турске посаде (1867) и по стасавању првих генерација великошколаца. Године 1868. оснива се → Народно позориште. Истовремено почиње дјеловање С. → Марковића, који око себе окупља младе људе, одлучно их усмјеравајући према реализму (→ програмски реализам, → Побратимство).

Б. постаје једно од кључних средишта књижевне → периодике епохе СР. У том правцу је једним дијелом оријентисана → Вила (уредник С. → Новаковић), особито преводима → руских револуционарних демократа и прозним прилозима домаћих писаца. На прелому 60-их и 70-их година под утицајем С. Марковића развија се сатирично-хумористичка и књижевна периодика → (*Враголан*, *Врзино коло*, *Преодница*), јача критички однос према штампи → Уједињене омладине српске (→ *Млада Србадија*) и оснивају се часописи борбене реалистичке оријентације (→ *Рад*). За подстицање и афирмисање књижевног рада највећи значај је имало

покретање → *Отаџбине* (с прекидима, 1875-1892), средишњег часописа епохе **СР**, не само у области књижевности, већ у укупном културном профилу епохе. Дистанцирана од Марковићевих револуционарних идеја, блиска режиму, она је неутралисала политички аспект књижевности и окупила све важније струје међу књижевницима. Друга периодична издања су била краткотрајна и мањег утицаја, све до → *Кола* (1889-1892) Д. → Живаљевића. Ту фазу је модернијом концепцијом превазишао кратковјеки → *Српски преглед* (1895) Љ. → Недића, уводећи нова критичка мјерила, нов укус и нов рјечник у анализу књижевних дјела. Јачег је замаха био часопис *Дело* (1894-1899, 1902-1915), настављајући правцем обједињавања друштвених и књижевних области у заједничким оквирима. У међувремену је излазио лист *Звезда* (1894, 1898-1901), средиште београдског боемског круга (→ Веселиновић, → Домановић, → Митровић). У то доба се покреће и → *Српски књижевни гласник*, носилац модернистичких струја и западноевропске оријентације у српској књижевности, с → Б. Поповићем и, касније, → Ј. Скерлићем као уредником. Осим књижевних гласила за прилоге из књижевности била је отворена и политичка штампа, усмјеравајући их често према својим партијским програмима → (радикали, напредњаци, либерали).

Огроман допринос књижевности долазиће из страначке штампе свих боја, а нарочито штампе најмоћнијих као што су Радикална, Напредњачка и Либерална странка. У њиховим гласилима излазе редовно књижевни прилози (обично у облику фељтона), усмјерени полемички, памфлетски, тенденциозно или пропагандно, неки од њих врло високог умјетничког квалитета (П. → Тодоровић, В. → Илић).

У Београду током СР јачају старе и настају нове институције. Готово свака од њих има своја гласила, фондове, награде, намијењене развоју и подстицању књижевности. Из → Српског ученог друштва настаје → Српска краљевска академија, с посебним публикацијама; оснивају се нови фондови → (Коларчев фонд, Чупићева задужбина) и нове издавачке куће, од којих је → СКЗ (1892-) најзначајнија по озбиљности и систематичности односа према књижевној традицији и читалачкој публици. → Народно позориште омогућује професионализацију глумачког рада, те постаје ослонац развоју домаће драме, не само извођењима већ и наградама. Одређен значај имају → ђачке и → академске дружине, нарочито оне у круту покрета С. Марковића или при школским установама. ...

Б. је већ током епохе романтизма постао тема књижевне фикције (С. Милутиновић Сарајлија, Б. Радичевић и др.). Већ с првим фазама реализма градски живот почиње да се описује критички (→ Каравелов), под утицајем нове социјалне свијести; та оријентација се наставља у → сатирично-хумористичкој периодици и у прози Ђ. → Јакшића и М. → Глишића, док романтичарска прозна традиција има своју модернизовану варијанту у роману → *Сањало* и у приповијеткама М. → Поповића Шапчанина, гдје се евоцира омладинско доба око 1848. године или старобеоградски живот за вријеме прве владавине Обреновића. Београдски живот се фрагментарно тематизује у приповијеткама Л. → Лазаревића и у лирици В. → Илића, али ће систематичније бити заступљен у дјелима која пишу дошљаци, С. → Матавуљ с низом приповиједака о паланачким приликама, од натуралистичких слика до модернистичког сплина, те С. → Сремац, хумористичким профилима грчко-цинцарских досељеника (→ *Кир Герас*). Томе је смјеру близак и Д. → Илић, заинтересован за старобеоградску чаршију (→ *Хаџи Диша*). Појављују се и писци чије је дјело готово у цјелини посвећено посебним етничким заједницама, каква је јеврејска (Х. → Давичо), мада се запажа да су писци уопште склони да описују представнике других заједница, најчешће на нивоу језичких или обичајних посебности (Цигани, Нијемци, Чеси). Најбогатији лик Београд је добио у комедијама, друштвеним драмама, приповијеткама и фељтонима Б. → Нушића. Каснија критика (→ Скерлић) оспорава умјетнички квалитет слика Б. у реализму, приговарајући, између осталог, њиховој парцијалности, грубости или маргиналности тематике. То дијелом

одговара поетици реализма, гдје су све уочљивије натуралистичке црте, а дијелом природи београдског живота, у процесима урбанизације и претапања патријархалног наслеђа у модерне облике свијести и понашања.

Књижевно успјеле и истовремено документарне слике Б. епохе СР настаће, међутим доцније, у мемоарској и аутобиографској литератури, која се објављује све до наших дана. Прво мјесто заузима велик мемоарско-аутобиографски опус П. →Тодоровића, захваћајући политички и дворски живот, али и свакодневне прилике и моралне профиле суграђана. Б. из времена другог доласка Обреновића на престо описао је Коста Н. →Христић у →*Записима старог Београђанина*. Томе реду припада и мемоарска проза В. →Ђорђевића. Истраживањем и објављивањем дневничких записа из тога времена (М. Ђ. →Милићевића или Ј. →Ђорђевића) оваква грађа се може знатно обогатити.

Лит. Ј. Скерлић: Историја нове српске књижевности, 1914; Д. Вученов: Књижевни живот у Београду од ослобођења градова (1867) до првог светског рата (1914)// Историја Београда, 2, 1974; Д. Иванић: Српски реализам, 1996.

Боемија (фр. *bohème*: прописвијет, луталица). Облик слободног, неконвенционалног, кафанског живота људи из књижевности, умјетности, позоришта, новинарства и политике. Развија се од средине XIX в. у већим мјестима, у Београду (кафане „Скадарлија“, „Дарданели“, „Позоришна кафана“, „Коларац“, „Шуматовац“), у Новом Саду („Бела лађа“, „Златна греда“), у Нишу, Шапцу, Ужицу, Крагујевцу. У боемским круговима су често главни чиниоци књижевне, културне и политичке климе своје средине (у књижевна дјела се уноси усмени тон, анегдота, слободна композиција, хумористичка проза, комедиографски жанрови), посебно при крају XIX и на почетку XX в. (у Новом Саду Ј. Игњатовић, Ј. Ј. Змај, Ђ. Јакшић, у Београду браћа Илић, Ј. Веселиновић, С. Сремац, С. Матавуљ, Б. Нушић, Р. Домановић, А. Г. Матош, Б. Станковић).

Лит. Ј. Дучић: Милорад Митровић//Моји сапутници, 1982; Д. Вученов: Трагом епохе реализма, Крушевац, 1981;

Божићне приче Везане за Божић и Бадње вече, често одређује појединачну причу или збирке прича (С. Матавуљ, И. Иванић, М. Јакшић).

Лит. И. Секулић: Божићне приче Чарлса Дикенса (Светска књ. 1, 293-322);→ Бадње вече

Болест Б. је тјелесна или душевна слабост организма, поремећај нормалног функционисања организма, изазван механичким, физикално-хемијским, биолошким или психичким процесима (гени/наслеђе, социјалне и климатске околности, озледа, тровање, алкохол и сл.). Писци искоришћавају флуидне односе између болести и здравља, те на њима граде напетост/заплет и преокрет. Често настаје и као посљедица гријеха (божја воља/казна) или дјеловања магијских сила. Смисао овог мотива у реалистичком тексту је да омогући слободну игру имажинације око заплета, перипетије и расплета. Мотив б. може бити водећи и пратећи. У првом случају је често праћен нуминозном мотивацијом (Глишић, Вукићевић), или је посљедица јаким душевних ломова (Веселиновић). Појављује се и као посљедица неочекиваног случаја у току радње (Матавуљ). Лазаревић овај мотив ставља као прилику да се јунак преобрази (Он зна све) или да се успостави контакт између јунака и појави други мотив (љубавна дилема у Ветру). Током епохе СР мотив б. се проширује новим схватањима, под утицајем натуралистичких теорија. Ако су у почетку болести биле у сфери магије и фолклорне медицине, касније су се преселиле у сферу чудног или патолошког и психичког (лудило).

Велика сеоба Срба Сеоба под патријархом А Чарнојевићем (1690). Током сеобе се

неколико десетина хиљада Срба преселило с Косова и Шумадије у Аустријску царевину, с царским привилегијама. Концентрисали су се претежно у угарске крајеве, гдје су засновали своје насеобине, изградили цркве и отпочели нову оријентацију у културном животу. Та тема је нарочито била привлачна за српске писце рођене у тим подручјима; у огледима и приповједној прози → Ј. Игњатовића.

Веризам Ј. Скерлић налази у Ј. Грчића Миленка ране почетке „веризма у нашој књижевности”, у поезији (Историја нове српске књижевности, стр. 333). Појам помиње Л. Костић у вези с Игњатовићем, у поређењу са Золом (Глас Црногорца, 1887, бр. 17). Узима га касније и М. Цар за регионалне слике С. Матавуља и С. М. Љубише.

Лит. С. Милинковић, Преображаји новеле..., 2008.

В(ј)етар В. као симбол извјесних нерјешивих душевних стања, или губитака (→ *Ветар* Л. Лазаревића). У приморским приповијеткама узрочник невоља или несрећа (→ С. М. Љубиша), догађаја на мору (→ Матавуљ) који преокрећу судбину јунака или доносе нова искуства. Чест дио пејзажа, особито зимски и јесењи вјетрови (Веселиновић). То се још изразитије понавља у прози Иве → Ћипика. У алегорично-сатиричним приповијеткама Р. Домановића поприма симболичну вриједност.

Власт Власт се одређује као право управљања, владања над потчињенима. Она припада држави и њеним представницима, али се појављује и на свим нивоима гдје се управљање и владање остварује (регија, село, породица, школа, црква итд.). В. је постала једна од кључних тема српске књижевности са свијешћу о праву народа/већине на владање (суверенство). Везујући се раније за општенационална, а онда за династичка права, 60-их и 70-их година постаје народно право. Критика в-и у чланцима С. → Марковића, изрутивање у прози М → Глишића, С. → Ранковића, Р. → Домановића, Б. → Нушића (недовршена комедија Власт).

Војна граница Административна област у оквиру Аустријске царевине, претежно насељена српским народом (Лика, Банија, Кордун, Славонија, све до Панчева и Темишвара у извјесним периодима). Успостављена је у подручјима према Турској царевини. У литератури реализма тематизује се у прози Јакова Игњатовића (по мајци Личанин), у његовој неоствареној намјери да напише роман Крајишник. Реалистички профил приче из Војне границе/крајине остварује → Буда Будисављевић Приједорски, обрађујући пажњу на ратну судбину, униформу, правни положај, менталитет и обичаје. Мотив граничара/крајишника наћи ће се и у роману → Сањало М. П. Шапчанина.

Војник, хвалисави Мотив има извор у Плаутовом комаду *Miles gloriosus* (срп. Хвалисави војник), у лику хвалисавог војника/официра, који за своје неумјерене лажи бива кажњен. У српском реализму се појављује у приповијеткама Јакова Игњатовића (Зазидан осуђеник) и Симе Матавуља (Пошљедњи витезови, Ђукан Скакавац). Класични мотив се локализује, преноси у савремене услове и повезује са психолошким и социјалним мотивацијама, те с низом девијација (пијанство, насиље, отуђење од рада и породице) или дегенеративних црта (наслеђе, кварење у новој средини). Из хвалисавих преувеличавања подвига и реакција слушалаца настаје претежно хумористичко штиво. Дјелично је мотив продро и у прозу Ј. Веселиновића (Сељак) и С. Ранковића.

Вечност Приповијетка Ј. Веселиновића (1894).

Л.: Ј. Дучић: Вечност// Књижевне импресије, 1982 (Босанска вила, 1895). Ј. Веселиновић, Вечност: фолклорна фантастика, изб. Г. Божовић, 2001.

Вр(иј)еме Као космичка и метеоролошка чињеница, в. је чест, готово редован мотив/тема књижевних дјела. У романтизму је в. типско, симболично (прољеће, јесен: симболи развоја и опадања животних моћи, у поезији Б. Радичевића или Ћ. Јакшића). Током реализма в. се конкретизује као животна околност, препрека на путу јунака, дио пејзажа, трајање и пролазност људског живота. Оно се дијели на доба дана: јутро, подне, вече, ноћ, поноћ, зора, посебно у вези с фолклорним представама/ вјеровањима (→ Глава шећера), путовањем (→ Лазаревић, → Матавуљ), посебно у околностима свакодневице (→ Веселиновић, → В. Илић), кад се јутро, подне или вече појављује као радно вријеме. Као елемент описа, в. (метеоролошко) уноси у ритам приповиједања застој или промјену (→ Матавуљ), или омогућује, у виду размака између животних фаза, да се мотивишу неочекиване новине (→ Вечити младожења). У завршецима сатиричних приповиједака Р. Домановића временске прилике симболишу апокалиптични однос према стварности. Може се говорити и о условљености времена жанровском природом књижевног дјела. → Идилично и баладично усмјерене теме искоришћавају мотиве в-на у сагласности са концепцијом основне радње. Међутим, дијелови сваке радње имају одговарајући временски контекст, повезан с регионалним оквири-ма и концепцијом епизода. Ноћ, зима (или јарко љето), свраћање на конак (→ На бунару, → У добри час хајдуци Л. Лазаревића, → Мишко Убојица И. Вукићевића); мјесечина и фантастична бића у прози Милована Глишића; јутро и буђење.

В. као наратолошка категорија активира граматички смисао в-на и подразумева однос између времена приповиједања (текста који настаје или се приповиједа) и времена (догађања) радње. Укључује различите аспекте → анахроније (ретроспекција, проспекција, наговјештавање), → аналепсе и → пролепсе, трајања текста у односу на природу радње (истовремено, растегнуто, уоквирено, елиптично, прекинуто), те статус учесталости радње/ приповиједања (једноструко, итеративно, поновљиво, раздјељиво), зависан од тога да ли се приповиједа једном оно што се једном и десило, или што се десило више пута; а може се више пута приповиједати оно што се десило само једном (нпр. препричавања и оговарања) или се може један догађај приповиједати на различите начине.

Вр(иј)еме приповиједања /Припов(иј)едно вр(иј)еме. Појмови су изграђени у оквирима → наратологије. Тичу се разноликих облика односа између времена приче (приповијетке, текста) и времена радње, обухватајући → трајање, → поредак, → учесталост. Појам в. п. обухвата вријеме (временски распон) у којему се саопштава прича, док појам п. в. обухвата распон радње и свих збивања укључених у причу. Приповједач (лик који прича усмено или онај који излаже догађаје у писаном облику) може сажети цијели животни пут јунака, од рођења до смрти, у току једног или више излагања. Ј. Игњатовић на овај начин организује и мотивише неке своје романескне приче (→ *Тридесет година...*, *Васа Решект*). Таквим поступком су исприповиједане многе приповијетке (особито оне које су приповиједане у првом лицу или у → сказу). Ако су приповиједане у трећем лицу, в. п. обично није јасно одвојено нити се тренутак причања тематизује. У таквом случају је в. п. неодвојиво од п-ог в-на: та два времена су заправо симултана. Радња је обично постављена у неку неодређену прошлост.

Гатање (Врачање) → Бајање. Ритуална, магијска радња, усмјерена на сазнавање будућности, лијечење или постизање неког другог циља. У фолклорној традицији г. има разнолике начине извођења: бацање угљевља у воду, саливање воска или топљеног олова, размјештање пасуља; оно се такође обавља на основу знакова (по предметима или појавама) и одређених радњи (стављање неког предмета под јастук, или на пут), предузетих да би се сазнала будућност (удаја, женидба, здравље, болест, рођење дјетета итд.). Важан извор г-а су снови, који се по правилу тумаче пророчки, према традиционалним навикама. Кад се

исказује у традиционалним језичким формулама, има посебне називе (→ Басма, → Бајање). Г. је чест мотив српске прозе. У → *Приповијестима* С. М. Љубише оно има амбивалентан лик: наговјештава судбину (→ *Скочидјевојка*) или се приказује као дио фолклорних празновјерица и злоупотреба власти против простог народа (→ *Проклети кам*). Обреди повезани с г-њем чести су у приповијеткама М. Глишића (→ *Награисао*) и Ј. Веселиновића. Матавуљ г. представља као дио свакодневног живота, али учеснике обреда извргава подсмјеху или их уводи у комични оквир (→ *Бакоња фра Брне*). У романима Ј. Игњатовића г. је дио радњи којима се неко обманује, материјално искоришћава и упропашћује, до смрти (→ *Чудан свет*). Код Б. Нушића дио комичне интерпретације свијета (→ *Општинско дете*).

Генеза→генологија. Појам потиче из грчког (генесис, постајање, настајање), а односи се на стварање, настајање; примјењује се на веома разнолике области, од религиозних списа који говоре о постанку свијета (Библија), до утврђивања услова настајања биљних и животињских врста, те до настајања умјетничких дјела. Поводом овог посљедњег аспекта г-зе развила се нарочита методологија изучавања → рукописа, → редакција, → издања. Појмом г. обухвата се процес настајања књижевних (и других) творевина; такође може да се односи на настајање књижевноисторијских појава као што су епохе, правци, стил и стилски комплекси, опуси једног аутора, књижевне врсте. У филолошкој традицији су се развиле посебне методе за истраживање ових аспеката књижевности (→ генетички метод) и оне су дијелом примијењене и на ауторе и дјела СР, односно на опис саме епохе. Нарочито је велика пажња посвећена почецима, појављивању реализма. Сами учесници процеса настајања реализма у српској књижевности позивали су се на модерне природне и друштвене науке као чиниоце нове слике свијета коју и књижевност треба да уважава; или су истицали ставове → руских револуционарних демократа као нову оријентацију у функцији и облицима књижевног стварања. Јован Скерлић је, систематизујући идеје око ових питања, издвојио улогу → Уједињене омладине српске и руских ђака на нашем подручју (С. → Марковић и Љ. → Каравелов), те → академских (и ђачких) дружина и феномен → нове науке. Од страних књижевности издвојио је утицај руске књижевности (→ руско-српске књижевне везе). Донекле у полемици са Скерлићевим идејама, М. → Савковић је нагласио француски (→ француско-српске књижевне везе) и, шире, западноевропски утицај. У потоњим истраживањима обе тезе су допуњаване и конкретизоване око појединачних веза и утицаја, све у основи наглашавајући прећутно или изричито моменат г-е.

Књижевна историографија се током друге половине 20. вијека бавила и посебним питањима г-е СР као стила (→ стилске формације, епохе, појединих фаза/ модела). Описан је потпуније однос према претходним епохама или типовима српске књижевности. Д. → Живковић је посебно истакао удио бидермајерске струје с њемачког језичког подручја (→ бидермајер), док је у другим истраживањима утврђена веза са вуковском и, шире, фолклорном традицијом, те са хумористичким стилем као средством разбијања романтичарског патоса. Друге фазе СР нису описане с обзиром на њихову генезу, али јесу извјесни аутори с обзиром на европски контекст: нпр. Л. Лазаревић и његови руски и њемачки коријени, Матавуљ према француској књижевности. Више систематичне пажње посвећено је процесима раслојавања СР, продору модернистичких црта у стил, облике и у идеје о књижевности (Д. Живковић, Р. Вучковић). И неки од реалистичких жанрова су истраживани с обзиром на њихову генезу, више са становишта → утицаја него обликовања и стила (→ сеоска приповијетка). Посебно подручје г-е тиче се односа социјално-политичког контекста и књижевних феномена. У старијој пракси, заснованој на поједностављеном или вулгаризованом → марксизму и → социологизму, тим су се методом описивали и опуси и поједини аспекти СР, у чланцима В. → Глигорића, дјелимично у раној фази Д. Вученова.

Посебно подручје изучавања генезе су појединачна дјела, односно грађа о њиховом настајању, од полазних замисли, првих нацрта и планова, преко цјеловитих редакција до завршеног и објављеног текста. До сада су таква истраживања обављена на опусу или дијеловима опуса Л. Лазаревића, С. Матавуља, В. Илића и С. Сремца, захваљујући дијеловима сачуване заоставштине у аутографима или преписима. Из те грађе се види природа стваралачке инвенције, однос према изворима (→ *Зона Замфирова*) који се појављују као сирови грађа, па се у процесу умјетничког обликовања преображавају. Такође су праћењем измјена које аутор уноси током нових објављивања уочени важни моменти стваралачке еволуције аутора (→ Матавуљ). Природно је да г. обухвата све аспекте књижевног дјела, али они нису подједнако подложни изучавању. Прије свега зависе од сачуваног материјала и од жанра. У лирици је занимљивије испитивање генезе стиха или динамике сликовитости, у прози композиције, концепције ликова и развоја радње.

→ генологија, извор, утицај

Гост(овање)/ Гошћење Обичајни и обредни аспекти г. описују се најчешће као дио поступка → просидбе, позивања на → славу, одласка на младенце послје вјенчања. У СР се појачава секуларизована, животно-свакодневна ситуација у вези с доласком и одласком људи (Ј. Игњатовић). Одлазак у госте могу на путу пратити искушења и сусрети с нечистим силама (→ Глишић). Карактеристичан је однос према другим обичајима или новинама, праћен несналажењем, чуђењем и заблудама, сводљив на мотив «сељак у граду» (→ *Школска икона* Л. Лазаревића). Зависно од положаја приповједача (уколико је лик), активира се слика госта или → домаћина (→ Вукићевић, И.). У приповијеткама → С. Матавуља гост може да буде изложен завођењу домаћинове жене; такође да се нађе у улози прељубника, заводника или жртве превареног мужа. Мотивска веза гост – домаћин честа је основа заплета или расплета прозних дјела.

Граница (→ Војна граница, → Граница); → Међа (1) Један од средишњих семиотичких појмова. (2) Уопште узев, линија која омеђује подручје једне државе или покрајине, краја, села, имања. У ужем смислу обухвата област на граници двију држава, успоставља се и мијења просторно према историјско-политичким околностима и односима између држава. Таква област је била између Аустријске и Турске царевине (→ Војна граница), па онда између Србије и Турске (→ Граница). Ова друга је тематизована у прози српских реалиста комплексно (→ Вукићевић, И.), претежно с обзиром на ризичне услове живота и нарочите карактере. Касније се појављује фрагментарно у прози С. Сремца или Б. Станковића, код којих јунаци иду преко границе, «преко плота» (у трговину, авантуре и сл.).

Грађанска драма

Гр(и)јех Смисао појма је вишеструк. У основи означава кршење (преступ) постављених норми у оквирима хришћанске традиције. Може бити везан за неправду, незаконоће, нехотичан (поготово хотимичан) преступ, али и неизвршавање дужности предвиђених извјесним нормама, све до оне норме коју поставља савјест (дакле осим вјере, морала и лично осјећање правде и неправде, добра и зла). Појам се секуларизује и у модерном друштву, какво се настоји изградити у Србији друге половине деветанестог вијека, алтернира с појмом прекршаја и кривице (против законских норми државе, неке институције, политичке партије, одређене заједнице). У свакодневним околностима г. се тривијализује у појму грешка, који означава нехотичан или несвјестан поступак с неповољним посљедицама у свакодневици. Г. је у свом основном смислу очувао везе са сакралним поимањем човјека и његове судбине на земљи, с култом и религиозним нормама. У књижевности СР пове-

зује се прије свега с прекршајима патријархално- вјерских норми, често се супротстављајући законским (модерним) нормама. Око почињеног г-ха организује се више реалистичких текстова, често на фолклорној подлози (нпр. скудити дјевојку, изневјерити кумство, не поштовати родитеље и старије, не нахранити гладног итд.). Током епохе СР г. све више уступа мјесто погрешци као поступку који је личан, ствар слободне воље и процјене. Та околност враћа поље г-ха из сфере сакралних простора у сферу свакодневице (занемаривање породице, упропашћивање имања, алкохолизам, агресивност, коцка, нерад). Највише текстова СР је настало на овој основи. Најзанимљивије су оне књижевне реализације које гријех стављају у сферу ирационалних сила или привида, те се приписује јунаку без сигурних потврда (Чеврљино злочинство, Ускрс Пилипа Врлете Симе Матавуља). Друга страна се састоји у афирмисању г., као прекршаја грађанских норми живота или пак као израза личног задовољства (Београдска деца). Игра између разноликих поимања г-ха постала је основ реалистичке прозе. Сакрално и профано поимање се преплићу. Социјализација сакралног поимања г-а. Индивидуализација. Фолклорна основа је особито јака у прози С. М. Љубише и С. Матавуља, али и други реалисти (Глишић, Лазаревић, Веселиновић) г. стављају у средиште неких својих приповиједака. У њима се закон (кривица) и г. налазе у опречној позицији. У својству кмета, човјек има право да казни свога кума батинама, али као кум то право нема и казна долази од оностраних сила (Кумова клетва). Законски се може вадити покопано тијело, али се то право власти противи обичајно-религиозном праву породице (Секција Л. Лазаревића).

Грађа (лат., *materia*, енг., *material*, њем., *Stoff*) У најопштијем смислу ријечи, под г. се може сматрати све што је изван инвенције ствараоца (аутора) учествовало у обликовању, односно у настајању књижевног дјела (животно искуство, фолклорна и књижевна традиција, контакти аутора с другим литературама и личностима). У одређеном смислу то је и језик, дат аутору изван његове воље. Позитивистичка методологија је у свим областима проучавања књижевности истраживање и познавање грађе поставила у основ разумијевања књижевне творевине: историја књижевности је прикупљала биографске податке значајне за тематске и мотивске садржаје, или је утврђивала однос одређеног аутора према традицији; компаратистика је истраживала утицаје страних литература, теорија књижевности однос између наслијеђених и новостворених облика или однос између норме и остварења. Изучавање г-е је у непосредном додиру са изучавањем →садржине/садржаја, →мотива, →утицаја, →извора, те се уклапа у методологију → позитивизма и → филолошке критике у најужем смислу те ријечи.

У књижевноисторијским процесима однос писаца према г-и био је промјенљив. У српском романтизму радо су узимали из живе народне традиције, из Вукових збирки и из историографских радова. С реализмом је истакнуто начело да се г. тражи у свакодневном, савременом животу, а не у традицији, било да је она фолклорна или долази из ранијих књижевних епоха (антика, просвјетитељство). Тим захтјевом преусмјерава се дотадашњи жанровски профил дјела: она се већ у поднаслову одређују по томе која је г. (односно тематика) послужила за обликовање - сеоски, учитељски, народни, паланачки живот, народно вјеровање, одређена регија итд. Књижевна критика →програмског реализма очекује од писаца да се непосредно суоче са стварношћу, нарочито њеним ружним, социјално неправедним странама. И у познијим фазама СР од писаца се очекује да се држе живота, а не формалних правила о склапању текста. *Познати живот, проучавати живот* - то је девиза која прожима цијелу епоху. Један од најважнијих аспеката г-е у СР везан је за поимање →прототипа (ниво ликова) и за утврђивање →извора. Мотиви реалистичких приповједних дјела често потичу из савременог живота, у облику свакодневне приче или анегдоте (Игњатовић, Сре-

мац, Ранковић). Новински жанрови (вијести, огласи, чланци), или административне формуле такође све чешће постају основица литерарних дјела и њихових облика (Глишић пише „Главу шећера“, Нушић „Једну причу састављену маказама“, Сремац „Чесну старину!...“), док не почне да се тематизује и однос писаца према животу као грађи (Матавуљев „Предмет за причу“).

У поетици СР дотадашње традиције у начелу се потискују, али се не губе, већ се предочавају као дио савремености (нпр. „Пошљедњи витезови“ С. Матавуља). У појединим фазама и моделима оне се на одређен начин активирају, у виду реминисценција, аналогија или позајмица. →Фолклорни реализам успоставља тијесне везе са народним вјеровањима и народном фантастиком, било да је рационалистички оспорава (Љубиша), било да је афирмише у оквирима одређених поступака (Глишић). →Сказ се такође може сматрати дијелом наслијеђеним поступком, било да се рачуна на фолклорну подлогу, било на утицај Гогољеве прозе. Слично је с →анегдотом као постојећим, наслијеђеним фабуларним језгром које се поставља у основ фабуле (Глишић, Матавуљ, Сремац), или с бајколиким поступцима у приповиједању (Грчић, Веселиновић, Вукићевић). На сличан начин су узимане народне приповијетке из Вукове збирке као чиста грађа за драматизацију (*Два цванцика* М. Глишића).

Однос према писаној традицији у СР је такође широк, само је рјеђе тако отворен као у претходним епохама. Дјело Ј. Игњатовића је пуно литерарних алузија, парафраза, слика из класичних античких извора, из Библије или новијих аутора (Сервантесови ликови Дон Кихота и Санча Пансе). Писци око 70-их година, па све до С. Сремца често су посезали за Гогољем (Б. Нушић је → *Сумњиво лице*) назвао гогољијадом, алудирајући на *Ревизора*. Антички мотив → хвалисавог војника препознат је у Матавуљевом опусу, али тај мотив има подлогу и у непосредном, животном окружењу самога писца, те се, као и у низу других случајева, може говорити о спајању и прететапању писане традиције и животног искуства.

Истраживања ове врсте г-е, као →извора и →утицаја, обављена су у оквирима →компаративних студија. Она се нису задржала само на →мотивима као садржајним јединицама, већ су постепено прешла и на поступке обликовања, од нивоа →жанра до →стила. Д. Живковић је указао на →бидермајерску подлогу Игњатовићевих романа или на Лазаревићев однос према →теорији о соколу. С оваквим истраживањима повезана су изучавања ауторове →биографије, животног пута, школовања, контаката, лектире итд., пошто се несумњиво знања стечена тим начином уграђују у књижевна штива, при чему се често запостављала чињеница да се такви подстицаји подређују новом контексту, с обзиром на ликове, стил, идеју дјела. С. Матавуљ је признавао огроман значај непосредног искуства, али је закључивао да прави умјетник гдјекад може више наћи у себи него у свеколиком окружењу. Та околност преобразбе животног чињеница у новом контексту је у старијој традицији изучавања често запостављана, те су ликови јунака изједначавани с писцем, његовим окружењем и непосредним чињеницама из биографије (у чланцима о Игњатовићу, Лазаревићу, Матавуљу, нпр.).

Поједине врсте као што је →пародија, →пастиш и →травестија грађу имају у текстовима које пародирају, пастиширају или травестирају, пошто су ти текстови објект њиховог изругивања или хумористичке интерпретације. Такав су однос успоставили сарадници сатиричне периодике према текућој књижевности романтизма или према списима својих политичких и књижевних противника (М. Глишић). Касније ће С. Сремац пародирати учења С. Марковића и стил фолклорних реалиста, а Р. Домановић режимске политичке поруке и школске приручнике.

Грађом се у најширем смислу може сматрати језик, пошто га сваки писац преузима као оформљену лингвистичку стварност, те га прилагођава својој поруци у одређеном дјелу. Поред говорног савременог језика, реалисти су језик својих дјела проширивали језиком

струка/професија, регија (→дијалект), слојева (→социолект) или одређених →жаргона, који се мијеша са индивидуализованим језиком јунака. У том смислу својство грађе има и језик свеколике традиције, често профилисане жанровски. Другачији је језик Игњатовићевих романтичарских прозних дјела (епска фолклорна стилизација) од језика *Мемоара* и језика друштвених романа. Такође се разликује језик Глишићевих сатиричних фељтона у листу *Враголан* или *Врзино коло* од језика његових приповиједака из народног живота. Наслијеђена грађа се прилагођава жанровским конвенцијама или их пробија и успоставља подлогу за нове традиције.

Лит.: Ф. Водичка: Проблеми књижевне историје, прев., 1987; Г. Ероп: Појам грађе// Књижевна историја, бр. 99; Е. Frenzel: Stoffe der Weltliteratur, 1981; З. Лешић, Д. Живковић, Грађа// Речник књижевних термина, 1992; В. Павлетић: Како су стварали књижевници, 1, 1956. (лат.)

Гротеска (итал. grottesco, grotta, подземни ходници у античким палатама с чудесним/фантастичним зидним цртежима), форма сатирично-хумористичке литературе: повезује у цјелину природно неспојиве елементе (животињско-људско-биљно, живо-мртво, вјероватно-фантастично и сл.) на груб, комичан и неприродан начин. Први примјери у СР налазе се у хумористичким прилозима М. → Глишића; фрагментарно ће се овом формом служити и П. →Тодоровић. Пун израз ће досећи у сатирама Р. →Домановића.

Лит. Реч, 10 (1995).

Деиксис, деикса <> Упућивачке ријечи, зависне од ситуације комуникативног процеса, упућују на персоналне, локалне, временске аспекте с обзиром на говорно ја. Деиктичке ријечи су чинилац дескрипције и приповједне ситуације; дочаравају позицију приповједача, релације према слушаоцима/читаоцима, однос времена збивања («онда») и времена приповиједања («сада»), присутних и одсутних бића, предмета и појава. Д. потпомаже увјерљивости приче и помоћу аналошких, каузалних или неких других упућивања семантизује њен свијет.

Деоба/Диоба Мотив повезан с породичним и задружним животом. Појмом се означава одјељивање једног члана заједнице/породице у засебну економско-животну цјелину. Са становишта →задруге тај се чин по правилу вреднује негативно. Са становишта равноправности угрожене јединке (у прози Ј. → Игњатовића), вреднује се позитивно. Д. је у →сеоској реалистичкој приповиједи знак или резултат кризе →кућне задруге. У романима Ј. Игњатовића д. је једини начин да се стекне право које је јединка добила рођењем, тестаментом или на неки други начин. Честа је тема приповиједака Ј. Веселиновића, гдје се као покретач д-е појављује морално одрођени или посрнули члан породице, а још чешће млада снаха.

Детерминизам Укупност каузалних веза у физичком, социјалном и психичком свијету. У литератури је та законитост пренесена у концепцију радње и ликова, те је свака појединост стављана у узрочно-посљедични ланац, с циљем да се одређени процеси и стања/карактери оправдају. Послије васпитних (Игњатовић) постаће значајне социјалне, политичке, биолошке детерминанте. →Натурализам је нарочито развио овај поступак инсистирајући на биолошким и друштвеним детерминантама ликова... →експеримент.

Д(ј)ед Често се појављује као преображени усамљени отац: не опрашта кћери или сину непослушност (бијег од куће), али кад добије унука – не издржи притисак осјећања. Тако Ј. Веселиновић (Деда). Међутим, често је слика патријархалног, мудрог и доброг господара (→На бунару Л. К. Лазаревића). Такође му је често додијељена улога причаоца (→Стари

врускавац С. Ранковића) о породичним или другим збивањима, вјеровањима и предањима.

Дијегеза (гр. диегеса, διηγήσις) Појам је увео Платон као ознаку за посредно приповиједање (приповједач говори у своје име), разликујући га од →мимезе, којом означава говор уведеног лика. Актуализовао га је Ж.→Женет, подразумеивајући просторно-временски универзум приче, све оно што она обухвата. У склопу такве дефиниције Ж. је увео појмове који обиљежавају различите степене дијегетичности/ посредованости: →хетеро(изван) дијегетички приповједач не припада свијету који (о којему) приповиједа, →хомо(унутар) дијегетички приповједач припада ономе свијету који (о којему) сам приповиједа. Дијегетички свијет (свијет приче) врло често се установљује спајањем или мијешањем ових двају нивоа. У раном реализму широко је заступљен хомодијегетички приповједач (нпр. →*Милан Наранџић*, тип аутодијегетичког излагања, јер је лик-приповједач истовремено и главни јунак), мада је не мање учествовао и тип хетеродијегетичког приповједача (облици →сказа у приповијеткама М. →Глишића), док је за →Лазаревића типичан мјешовит облик, приповједач је и један од јунака, или чак главни јунак (→*Ветар*). Типично је за →приповиједање у 3. лицу (→објективно п.) да се приповједач не појављује у приповједном свијету, осим евентуално као ауторски или колективни глас (◊ми◊). Такав начин се устаљује током високог реализма (Матавуљ, Ранковић, Вукићевић), али се ријетко остварује у чистом облику: у говорним сценама прелази у →мимезу, док се у →коментарима ауторски глас понекад појављује у свијету о којему приповиједа.

Енглеско-српске књижевне везе Енглеско-српске везе у новој српској књижевности почињу у епоси просвјетитељства (→Доситеј), шире се у вријеме романтизма (Његош, Б. Радичевић): нарочит интензитет им даје Л.→Костић (преводи Шекспира, Булвера Литона, позивања на Спенсерову естетику и на Дарвинова учења). У првим фазама реализма преводи се →Дикенс, а врло су утицајни природњаци и филозофи →(Дарвин, Хексли, Мил, Бакл, Спенсер, Дрејпер): њихова главна дјела објављују у засебним издањима или у изводима по периодици и утичу на ширење позитивистичке мисли у српској средини. У познијим фазама СР преводи се проширују на различите епохе и жанрове (Тенисон, Свифт, Стерн, Голдсмит, Франклин, Текери, Џ. Елиот). Са особитом пажњом књижевна критика дочекује превод Голдсмитовог романа *Векфилдски свештеник*. С друге стране, српска књижевност је у овом раздобљу улазила у енглеско подручје преводима косовског циклуса (Е. →Мијатовић) и пригодних пјесама. Велик одјек имао је Тенисонов сонет *Црна Гора* и Гледстонова студија *Апотеоза Црној Гори* (преведена у *Српској зори*, 1878). Главне личности у посредовању енглеско-српских веза у књижевности и култури били су Елодија и Чедомиљ →Мијатовић). У истраживањима се помиње Свифтов могући утицај на Домановића.

Лит. Ј. Скерлић: Омладина и њена књижевност, 1906; П. Поповић: Енглеска и српска књижевност//СДПП, 6; С. Кићовић-Пејаковић: Енглеска књижевност у Срба у XVIII. и XIX веку, 1973; С. Кабиљо-Шутић: Посредници двеју култура, 1989.

Еманципација женскиња Појам се оформио у штампи Уједињене омладине српске и чланцима С. Марковића. С коријенима у сенсимонизму, подупрт у покрету Младе Њемачке, прешао је у омадинску публицистику и ускоро се нашао у књижевним дјелима, гдје се посредством ликова преносе идеје о слободној жени и њеним правима, образовању, равноправности, љубави (Љ. Каравелов, Ђ. Звекић, Д. Гавриловић и др.). М. Будисављевић трагове тих ставова („Лаза Костић“) налази већ у Анђелији (Максим Црнојевић), а сматра да су надаље развијени у Костићевој Гордани.

Заплет Једна од средишњих категорија поетике приповиједања, у Аристотеловој Поетици одређен као дио пара заплет/расплет у трагичкој радњи која обухвата прелаз из

среће у несрећу. С прелазом ка реализму з. се исмијава као дотле пренаглашен, клишетиран чинилац радње (С. Марковић). Цјеловитост приче/радње се организује око портрета, или око мозаика слика обједињених једним простором, или око одређене идеје. Чиниоци преокрета као дио з. су остали битни у анегдотским структурама радње Глишићевих приповиједака. Заплет око неког подвига, подвале, преваре (Љубиша), породичних односа, положаја јединке или унутарњих конфликта (Лазаревић), односа лика према средини, судбини лика у оквирима одређене заједнице или пак самој природи лика (Матавуљ), до проблематизације јединке у односу на неки задатак, изазов (Ранковић). Заплет, интрига, за П. Рикера (Трећи програм РБ, 72: 331), “основна наративна јединица која спаја хетерогене састојке у разумљиву цјелину”; “грађење заплета је операција која из простог следовања извлачи конфигурацију” (351), па онда заплет назива “синтезом хетерогеног” (351).

Зликовац/ Злочинац → Убица, → Преступник Један од кључних типских ликова у књижевности. Посебно у књижевности 19. вијека, која је добар дио фабула изградила на девијантним понашањима јунака. Лик з. је највиши, апсолутно антихумани степен преступништва. Блажа варијанта (→ преступник) појављује се с романом → Тридесет година из живота Милана Наранџића, а радикалније варијанте с романом Чудан свет. У роману Васа Решпект лик з-а бива сложенији: злочин се повезује с невиношћу, одбраном виших вриједности као што су љубав или живот. Једна врста злочина повезује се с несуздржаним афектима (мржња, љубомора), или с патријархалном традицијом (освета), а друга са социјалним и политичким поремећајима (→ хајдук). Друга, карактеристична за натуралистичке оријентације злочинца повезује с демонским, нагонским злом (→ Мишко Убојица И. Вукићевића).

Изохронија (е., isochrony) М. Бал и-у одређује као подударност времена читања и времена догађања у оквирима фикционалне → радње. Ово се најчешће остварује у → дијалогу, или у → сцени, призору, опису. Занимљивије је кад се и. појављује као → симултаност између именовања/приповиједања и гледања, нпр. у прози Ј. → Грчића Миленка, или у пародирању реалистичких поступака, у романима С. → Сремца. Карактеристична је за натуралистичке тенденције, у приповијеткама познога → Матавуља, у неким аспектима → секундног стила, али и за приповиједање које улази у подручје → доживљајног ја (нпр. → Лазаревић), те свих облика → психонарације, особито → унутарњи монолог, → доживљени говор (→ Ранковић, С.).

Импасибилите (фр. Impassibilité)/ Бестрасност Појам је увео Г. → Флобер, одређујући њиме приповједачку технику у којој се укида глас приповједача, односно мијешање приповједача (→ ауторски приповједач) у стварност и ликове дјела. Одговара отклону од сентиментализма и романтизма, односно продору позитивизма и научних метода у приповједачке поступке. У СР овај поступак се ријетко остварује досљедно, понајвише у прози С. Матавуља.

Инцест Еротска (полна) веза између блиских крвих сродника. Тема се појављује у фолклоризованој варијанти (Ј. Веселиновић), као обрада баладних мотива: више силе, међутим, спречавају гријех између двоје близанаца који се нису знали. У приповијеткама С. Матавуља извјесни облици инцестуозности између рођака који нису у крвном сродству (синовац/ стрина, снаха/ дјевер) постају главна тема, у знаку натуралистичке и модерничке мотивације (*Аранђелов удес*, *Београдска деца*).

Искушавање. Основни смисао се рачва у два дијела: (1) вјештим испитивањем довести некога да ода тајну и (2) провјеравањем постојаности наводити на колебање стабилних моралних или вјерских норми. Засновано на хришћанској традицији, и. се појављује као индивидуално-социјално стање које јединку доводи на руб спорне одлуке. Приповједачи и. укључују у љубавне приче (Швабица Л. Лазаревића), у елементарне егзистенцијалне

ситуације као што су болест, сиромаштво и смрт или духовна опредељења (вјера). Примјера има у дјелима свих аутора СР (Ј. Игњатовића, С. Матавуља, С. Ранковића...)

Историја књижевности Једна од три дисциплине/области науке о књижевности. Предмет су јој књижевни процеси и дјела која не припадају времену у којему се проучавање обавља. И. к. укључује велик број помоћних дисциплина, почев од библиографије, историје штампарства и књиге, историје периодике до биографских и културноисторијских истраживања. У току 20. вијека развиле су се посебне истраживачке теме: периодизација, генологија, версификација и историја стиха.

Прва цјеловита историја српске књижевности, послје фрагментарних покушаја Л. Бојића, Ј. Суботића и Ј. Ристића, или прегледа у оквирима славистике (Шафарик, Пипин), потиче од С. →Новаковића (1867, 1871). У њој је разграничено савремено доба од онога што припада историји књижевности. Под утицајем идеја позитивизма, Новаковић се залаже за повезаност књижевности са животом. С тог становишта оцјењује и дотадашње књижевне токове, посебно средњевјековну књижевност и њено удаљавање од народног живота.

Историографија У овом периоду дошло је до преокрета у тумачењу српске историје. Усмена традиција, заснована на народним пјесмама и легендама или на сумњивим изворима (Д. Давидовић, Д. Медаковић, М. Милојевић, П. Срећковић) смјењује се примјеном егзактних научних метода на поузданим изворима (И. Руварац, Љ. Ковачевић, С. Новаковић). Критичким испитивањем извора срушена су два национална мита, о убиству цара Уроша Петог и о издаји Вука Бранковића

Лит. М. Јовановић: Историографија код Срба (1854-1904) – време спорења// Наука и техника..., 1998.

Језик књижевности Почетак епохе СР пада у вријеме званичног усвајања Вукове реформе (1868). Пошто је савремени живот/ савремени човјек постао средиште књижевне фикције, а напуштена нормативност старих поетика, књижевна дјела су се отворила према живом, савременом говору, којему је књижевни језик само општи оквир. Језик књижевности није био у првом плану аутора програмских текстова, већ мисао (језик је само средство исказивања мисли), односно предмет именовања (описивања). Како реализам поставља свијет стварности у средиште приповиједања, примаран је референцијални статус језика, потврђен у свим слојевима текста, било да су искази разноликих типова →приповједача (објективни, ауторски, персонални), било ликова. Константовано је (М. →Најдановић) да се у →сеоској реал. приповиједи тежи брисању границе између ова два нивоа. Прве генерације реалиста су држале В. Ст. Карацића као образац: уз познавање *народног* језика ишло је и признавање његове предности у односу на друге језичке изворе. Више реалиста је ишло Вуковим трагом и скупљало народне умотворине (Глишић, Лазаревић, Веселиновић, Матавуљ, Сремац) или ријетке, локалне или необичне, ријечи и фразе, а једни су настојали да све искажу «сељачки» (Веселиновић). Глас првог приповједача стекао је М. Ћ. Милићевић управо због вуковски усмјереног језика. Сеоска приповијетка познијег постања (Ранковић, Домановић) потврдила је мијењање лексичког фонда сеоског говора и обогатила познавање живог језика различитих крајева српског народа.

Ако је епоха романтизма кодификовала књижевни језик, епоха реализма се суочила са стилско-семантичким клишеима, те је испостављен захтјев да језик књижевних дјела иде ка референцијалности, предмету и да се приближи језику науке. Ускоро је констатовано да језик доприноси карактеризацији ликова, стварању локалног колорита и општој увјерљивости приповиједања (Д. Чорбић-Вукићевић), и, супротно од тога, може бити посредник →стилизиције и →клишеа уколико се устали и почне понављати. Ту страну језика искори-

стио је С. Сремац за пародирање одређених приповједачких, политичких или колоквијалних идиома и жанрова (фолклорни, политички, новинарски идиом).

Мада су реалисти тежили да захвате све лексичке и синтагматске слојеве, ипак су избјегавали опсцени израз или је тај израз бивао цензурисан у редакцијама часописа и издавачких кућа. Метафоричност и сликовитост такође није препоручивана, уколико је ишла на штету јасности и љепоте израза.

Језик књижевности, не само књижевни језик, постаје предмет институционалне пажње. →С. Новаковић објављује расправу-посланицу «Српска краљевска академија и неговање језика српског» (1888), залажући се између осталог да критика од писаца тражи да поштују и чувају правила свога језика и да изграђују *српски* стил. Један круг филолога посебно се бави јавном ријечи, по часописима се оснивају рубрике за неговање књижевног језика. У исто вријеме почиње разлаз модерне књижевне критике с филолошким мјерилима вредновања (поводом Даничићевих похвала Милићевићевих приповиједака), која ће се одржати, све мање утицајна, до Ј. Скерлића и његовог обрачуна са Ј. Живановићем.

У ствари, реализам је насупрот романтичарском захтјеву да језик књижевности буде *опћенародни*, дакле лингвистичка чињеница, афирмисао језик као говор, као социјалну чињеницу, дакле разнорјечје у вертикалном (слојеви) и хоризонталном правцу (регије, дијалекти). Отуда је дошло до сукоба између граматичара (нормативиста) и књижевних критичара, односно писаца (релативиста). Књижевна дјела су често грађа језичких истраживања (дисертације и сл.): језик Ј. Игњатовића (Ј. Јерковић), Л. Лазаревића (Ж. Станојчић), М. Ђ, Милићевића, Љ. Ненадовића, и др.

Лит.: Љ. Недић, ЦД, 1 (6. г.); Ј. Скерлић, Пик, 2 (1964); М. Најдановић, 1968; Живковић, Д.: 1994/III (1975/81); Д. Иванић, 1976; Ј. Јерковић, 1983; М. Ђорац, 1983; Д. Чорбић-Вукићевић, 1998.

Касина Основале су је присталице тајног панславистичког клуба у Београду, односно илирских (југословенских) идеја крајем 1845. године, те се називала и Илирска касина, супротно српској оријентацији групе која је основала →Читалиште београдско. Била је мјесто окупљања, читања, учења и јавних предавања.

Лит. Д. Стаматовић: Читалишта у Србији, 1984.

Катедра за српску књижевност с јужнословенским књижевностима/ Одсек за југословенску књижевност/ Одсек за југословенске књижевности Постепено се развијајући у оквирима Катедре за словенску филологију, КСК се осамосталила заслугом С. →Новаковића (тада министар просвјете) 1873. године. Новаковић је на њој предавао историју српске књижевности све до 1880, кад га је замијенио С. →Вуловић, у настави се бавећи старом и приморско-дубровачком књижевношћу, у јавности пак писцима 19. вијека (Милутиновић, Његош, Јакшић, Игњатовић, Радичевић). Послије Вуловићеве смрти (1898) КСК је практично била упражњена, све до 1904. године, кад је на њу дошао П. →Поповић. Идуће године је Велика школа прерасла у Београдски универзитет, а КСК је из Историјско-филолошког одсека Филозофског факултета ушла у тзв. Српски семинар. Уз П. Поповића 1905. долази и Ј. →Скерлић као ванредни професор, који ће се посветити првенствено новој српској књижевности, док ће П. Поповић тек послје Првог свјетског рата у универзитетској настави да се окрене интензивном изучавању српске књижевности епохе романтизма и реализма. Поповићевим старањем покренути су и →Прилози КЈИФ, обogaћена семинарска библиотека, покренута библиографска истраживања. Ј. Скерлић је своја предавања везао за приповједаче и пјеснике 19. вијека, убрзо их објављујући у серији →Писци и књиге. У тим предавањима епоха СР је заузимала врло истакнуто мјесто. Између два свјетска рата П. Поповић је пре-

узео на себе највећи терет наставе. Послије Другог свјетског рата дуго се осјећало одсуство проучавања нове српске књижевности, док на КСК нису изабрани М. →Богдановић и В. →Глигорић, од којих је нарочито други систематски описао опусе српских реалиста. Печат проучавању СР од 60-их до 80-их година 20. вијека дао је Д. → Вученов, уз учешће млађих професора, С. Ж. → Марковића и Ј. →Деретића. Проучавање СР на КСК наставио је 80-их година Д. →Иванић, који га је издвојио у оквиру предмета Српска књижевност 18. и 19. вијека (други дио) у засебан испитни предмет.

Катедра... је осим редовне наставе била од битног утицаја на стварање и усавршавање нових научних кадрова. Докторске дисертације из области СР бране се тек од 1940 (В. →Латковић). Послије Другог свјетског рата прву докторску дисертацију из ове области је одбранио Д. Вученов (1954), а слиједили су му Р. →Димитријевић, Б. →Новаковић, И. →Јовановић-Јакшић, Г. →Добрашиновић. С развојем постдипломских студија, од 1963. године, изучавање СР ће се појачати, у оквиру специјалних курсева и израде магистарских теза, од којих су многе објављене у монографском облику. До данас су магистарске или докторске дисертације покриле већину писаца епохе СР, а неке и одређене жанрове, књижевноисторијске процесе, стилске и морфолошке појаве: сеоска приповијетка, В. Илић и европско пјесништво, прозне форме Л. К. Лазаревића, приповијетка на размеђу романтике и реализма, књижевна периодика, проза Ј. Грчића Миленка, опуси С. Ранковића, М. Глишића, М. П. Шапчанина, морфолошки и наратолошки аспекти дјела Јанка Веселиновића, истраживање морфологије српског романа и истраживање наратолошких аспеката књижевне критике СР, те документарно-умјетничка проза из времена Српско-турских ратова. Велико интересовање студената испољило се и у изради дипломских радова (из ове области је одбрањено од 1990. до 2004. око 400 тема), од којих неки имају вриједност правих студија, те су објављени у научној периодици.

Камен У митологији словенских народа један од праелемената свијета, симбол мртве природе. У облику к-а чувају се остаци старих грађевина или дјеловања јунака. Такође је (као стијена или камен за сједење и заклон) мјесто застанака, састајања. У прози С. М. Љубише, те у далматинским и црногорским приповијеткама С. →Матавуља дио природног окружења јунака, у основи симболишући тешку борбу за опстанак. У облику стијена привлачи писце као предмет за описивање (→ пејзаж), или као локализација неке историјске легенде (→*Проклети кам* С. М. Љубише). Као материјал за градњу кућа (цркава), значи често социјалну стабилност и надмоћ појединца и заједнице. У метафоричкој употреби претежно фолклорна стилизација (тврђ као камен, камено срце и сл.), означава чврстоћу, али и тврдокорност и неосјетљивост.

Кафана (крчма, гостионица, механа, бирцуз) К. је једна од најкрупнијих тема/мотива српске реалистичке прозе и поезије и њен важан и чест хронотоп (→ хронотоп). А. Г. Матош је (у приказу Лимунације у селу С. Сремца) овај мотив означио као важан за словенске литературе уопште, нарочито за руску, пољску и сх. „Но бирцуз такође има своје романтике ...> и бирцуз има своје поезије - те какве поезије” (Игњатовић, Чудан свет, 37). За Глишићевог приповједача она је “проклета механчина” (СД, 1: 91). Појављује се као омиљен мотив дескрипције, у свих (Глишић, 1: 104; један од најљепљих описа крчме је у Стевана Сремца, Чича Јордан). Домановић такође, У сеоској механи и Гучов риболов: мјесто разговора, договора, шале, подсмјехивања. К. је мјесто састајања, трошења новца, пијења/лумповања, провођења/авантура, па радно мјесто. Она је у фолклорном реализму прво мјесто изопачивања и пропадања, али и мјесто приповиједања. Свратиште, сусрети, новости. Функционише као мјесто измјене новости (од Глишића до Сремца), склапања послова, по-

литичких састанака, редиговања листова, дружења. У Васи Решпекту к. је мјесто злочина (сукоба, убиства), коцке/туче, погодна да буде моменат преокрета, јавних испољавања и, не мање, пропадања (Стево Огњан). Кафана је и мјесто с којег се посматра живот споља, по реду пролажења и појављивања. Матавуљ тако у приповиједи Јако и Иванка (СД, 5). Она је мјесто итеративности, поновљивости и смјењивања, новости. Тако обједињује циклично и линеарно вријеме, знакова понављања и пролажења (“његог јутра”, “Понекад, богме, бура звижди”, “Досадно нам је само кад киља пљушти”). Крчма је у средишту неких од најбољих Матавуљевих приповиједака, Бодулице, нпр. Подједнако се пажња поклања мјесту, јунакињи и гостима. Пролазност (јунаци, гости, различити типови) и сталност (мјесто, јунакиња). У Бакоњи фра Брне мјесто сусрета главног јунака с младом крчмарицом, будућом љубавницом и с њеном мајком, љубавницом јунаковог стрица, фра Брне Наћвара. Омогућује сусрет приче (стара генерација) и стварности (нова генерација). Посебно мјесто кафана има у роману Л. Комарчића *Мој кочијаш*: она је мјесто доласка, политичких скупова, преплета радње. Посебан су аспект и појам књижевне кафане (Београд, Нови Сад...) као мјеста окупљања књижевника и утицаја кафанског приповиједања на књижевне облике и књижевна дјела.

Киша Ова атмосферска појава (врста падавина) у књижевности је мотив/ тема описа или дио животних околности, особито јунака који су на селу, изложени животу у природи (С. Матавуљ, И. Ћипико). Посебно се аутори радо задржавају на елегично-суморном расположењу које изазивају јесење кише (В. Илић). Често је повезана с хронотопом пута, као препрека или отежавање путовања (С. Сремац). Аутори јој дају симболично-фолклорни смисао благослова (→ *Амор на селу* В. Илића), али и реалан смисао непосредне претпоставке родне године (Веселиновић). Марко Цар има књигу прозе *За кишљиве дневи*. Фигуративно означава мноштво нечега (новца, људи, непријатеља итд.).

Козерија (фр. *causeurie* – ћаскање, разговор, духовит чланак) Врста текстова намијењена забави (чланак), али и занимљив усмени разговор слободног тока. Козерија је облик разговора (Матош свједочи о оригиналности козерије у Београду, СД: 8: 317), који се преносио у литерарна дјела. Чинилац прозе С. Сремца, Б. Нушића, Р. Домановића. Претеча овој врсти прозе је Доситеј у коментарима Басана или у Совјетима здраваго разума, а утемељио је Стерија у милобрукама. Честа је у хумористичко-сатиричним листовима (Змај, И. Огњановић и др.).

Коњ, мотив К. као теглећа и јахаћа животиња се појављује у описним и наративним сегментима (уз кочије, уз јахање). Митологизована традиција се преобликује, те к. има претежно радно-социјални смисао у тексту. Такав смисао се симболизује у поступцима мотивисања карактера јунака (у → *Вечитом младожењи* појављује се слика коња упрегнутих у лађе као подстицај јунаковом отвордњавању; у → *Све ће то народ позлатити* поамна кобила симболише пропаст или неку несавладиву силу). Страдања на коњу, бјекство, крађа коња или јуначки идеали повремено су мотиви (→ *Бакоња фБ*). У приповиједи Он зна све Л. Лазаревића епизода о паду с коња је средишњи мотив. У приповијеткама М. Глишића војна колима (кочијом) је једна од главних сижејних линија, као и у роману → *Мој кочијаш* Л. Комарчића. «Окисо коњиц» у пјесми В. Илића је чинилац опште атмосфере јесењег расположења. У реторички обликованим одломцима к. је повезан с епском или романтичарском традицијом (јуначки или љубавни подвизи у прози С. Матавуља и Л. Лазаревића). Посебно се појављују слике к-а у различитим животним добима и улогама: коњ који у младости побјеђује у тркама, у старости окреће млински точак (→ *Све ће то народ позлатити*). Касније се тај мотив обнавља у М. Ракића (*Долан*).

Крађа Мотив из друштвеног живота пренесен у приповједачка дјела. Ријеч означава својевољно присвајање туђе имовине. Односи се најчешће на покретна лична добра (предмети, стока, новац), али може да укључи и друштвена добра (→Крађа и прекрађа звона). У романима и приповијеткама Ј. Игњатовића (лажне и стварне крађе) води заплети-ма комичног и трагичког типа (Васа Решпект, Најскупља коза). Чест је мотив фолклорно оријентисане прозе М. Глишића, С. Матавуља, али и прозе која се ствара око нових тема (С. Ранковић). Као негативна, кажњива појава, к. води у законске санкције (Горски цар), док се у патријархално- фолклорном простору рјешава → осветом, «прекрађом» или неком досјетком која повољно окончава случај.

Краљ Александар Обреновић, тема, мотив. Нушић, Домановић, М. Митровић, П.Тодоровић...

Краљ Милан На српски пријесто доведен после убиства кнеза Михаила Обреновића. Испрва му је због малолетности постављено намјесништво, а од 1868. је насљедни кнез Србије, па од 1882. до 1889 краљ Србије. У књижевности је дочекан с великим надама, поготово после меценатске подршке књижевној периодици (Отаџбина) и угледним пјесницима (Песме Ђ. Јакшића). Сукоби су настали већ око српско-турских ратова и покрета С. Марковића. Врло га је брзо узела на зуб радикалска, посебно хумористичка штампа, па и војвођански либерали (Стармали Ј. Ј. Змаја) и радикалска штампа у Србији (П. Тодоровић и др.).

Крвно сродство Из фолклорне традиције и модерних друштвених норми остало је поштовање крвих веза међу људима, забрана еротских односа (→ инцест), оправданост породичних веза (→ кућна задруга). Међутим, на прекршајима ових норми гради се много реалистичких прича: сукоби међу браћом или сестрама, родитељима и дјецом. К. с. је априорно вредновано као однос који подразумева ваљан квалитет, те се нарушавање тога квалитета узима као етички неприхватљив чин. Међутим, етички се јединка уздиже изнад крвног сродства ако га подреди нечему што је вредније, нпр. животу, одржању, правди (уп. →*Самртна чаша* Ј. Веселиновића). → Породица као основна јединица заснована на к-м с-у, једна је од кључних тема реалистичке прозе. У таквом контексту к. с. се подразумева, на њему се заснивају емотивни односи, права и обавезе.

Кућна (патријархална) задруга У *Српском рјечнику* В. С. Карачића к. з. је одређена као заједница чланова више породица (повезаних по крвном сродству) на истом посједу. У списима водећих струја јавног живота 60-их година 19. вијека узима се као најпожељнији традиционални облик организације друштвених односа. У → *Србији на Истоку* С. Марковића предвиђа се као могуће разрјешење модерних класних конфликта, карактеристичних за Западну Европу. Огњеслав Утјешеновић Острожински је објавио студију о к. з. (Беч, 1859); њено стање у правном систему јужнословенских народа описивао је и В. → Богишић. У прози се овај мотив појављује у три основна вида: текстови описују облике живота и рада к. з. (постојања), или настојања да се очува, или приказују процесе њеног распада. Проза с овим мотивом, постављеним у средиште или на маргину радње, потиче од различитих писаца: М. Поповића → Шапчанина, М. → Глишића, Л. →Лазаревића, Ј. →Веселиновића, С. →Матавуља, И. →Вукићевића. По правилу сви они пројектују стање идеалне, срећне, сређене заједнице, коју угрожава придошлица (снаха), или односи међу члановима задруге, али и природне невоље, несреће и људске слабости (болест, смрт, новац, пороци). Једини могући излаз из кризе је преображај једнике која угрожава опстанак и мир задруге (→*На бунару* Л. Лазаревића), распад и пропаст заједнице (→ *Чеврљино злочинство*) или стварање

индивидуалних, породичних заједница (→ диоба). У прози раних, фолклорних, реалиста **к. з.** појављује као сјећање на старија (срећна) времена (Глишићева приповијетка Ноћ на мосту); ускоро настају приповијетке усредсређене на процес распада (М. П. → Шапчанин: Десет дуката) или на процес очувања **к. з.** (На бунару Л. К. → Лазаревића). Касније ће тим правцем наставити Ј. Веселиновић, а међу позним реалистима Т. П. → Костић. Као чиниоци распада по правилу се појављују припадници нове генерације, прије свега → снаја, пороци који захвате водеће чланове задруге (пијанство, прељуба, похлепа) или модерни друштвено-економски процеси (индивидуализација, капитал, пропадање сеоских домаћинстава услед задуживања). Извјесна улога придаје се и → чинима, магијским радњама које (као заблуда или могућност) производи неповољне посљедице по чланове колектива.

Лажљивац (→ Хвалисавац) Појављује се у више мотивских варијаната, као лик који је опсједнут лагањем. Донекле фолклорни коријени, у реалистичкој прози се прилагођавају околностима савремене културе. Такав лик је ријетко типизиран као лажљивац фолклорног типа, већ као просјечан јунак, савременик који се служи лажима ради постизања одређених циљева (јунаци Јакова Игњатовића), или освете (Милован Глишић), или извјесне психолошке компензације, прикривања идентитета итд. (Матавуљ, Предмет за причу)

Љубавна прича Прича (приповијетка, новела) с мотивом обостране или једностране еротске љубави мушкарца и жене једног према другом. Најчешће за јунаке има младе људе (у свим родовима и врстама: драма, епика – роман, приповијетка, пјесничка приповијетка, лирика). Шаљив облик добија повезивањем љубавних осјећања с великим разликама у годинама. Пародијске варијанте се сусрећу у → Листићима и → Аутобиографији Б. Нушића. На додирима с бајковитим сижеом љ. п. се налази у прози М. → Глишића (После деведесет година) и С. М. → Љубише (Скочидјевојка), док јој модеран урбани миље даје Л. Лазаревић (→ Швабица). Овај мотив, било главни, било споредни, налази се у већини приповиједака епохе СР: у фолклорном реализму је обично подређен патријархалним нормама (→ С. М. Љубиша, М. Глишић): те норме ће бити позадина и млађим приповједачима (Л. Лазаревић, Ј. Веселиновић). Доцније поприма пародичне (Б. Нушић) и шаљиве облике (С. Ранковић: Ђавоља посла), али доспијева и у интиму старијих особа (М. П. Шапчанин, С. Матавуљ). Варијанта љубавне приче је → брак (брачна прича), често са шаљивим и пародичним варијацијама (Нушић), посебно у хумористичкој штампи, која је у љубавним причама пронашла клише погодан за пародију и травестију (Змајев лист Стармали). Ни проза ни поезија нису остале изван ове шаљиве интерпретације.

Мајстор (и шегрт) Игњатовић, Лазаревић, Сремац, Матавуљ (→ Наумова слутња), Д. Илић (→ Хаџи Диша). Архетипска тема (народна бајка Ђаво и његов шегрт), у реализму се конкретизује, локализује и социјално профилише. Основна опозиција обухвата неколике класе: друштвени положај, старосно доба, степен слободе (везаности) и самосталности у одлукама, знање/учење. У прози СР чува се дио друштвене структуре, који се искоришћава за чисто фабуларне потребе. Шегрт се може појавити као такмац мајстору (физичко-еротске предности млађих над старијим) или се послје мајсторове смрти жени његовом удовицом (мотиви у романима Ј. Игњатовића).

Маска У романима Ј. Игњатовића маска је карактерна, знак опредјељења у одређеној ситуацији (Милан Наранџић и др.). Промјенљивост маске је симбол непостојаности карактера и његове прилагодљивости. У књижевноисторијским истраживањима м. је искоришћена у опису комедија Б. → Нушића (→ Лешић, Ј.).

Млеци (Венеција) Мотив је важан у Горском вијенцу, па у Јелисавети кнеги-

њи црногорској Ђ. Јакшића; у прози С. М. Љубише постаје један од кључних хронотопа, антитетички постављен према Паштровићима и Црногорцима (→ Кањош Мацеџиновић, → Причања Вука Дојчевића). Представљени су као свијет етички и егзистенцијално у пропадану: неспособан за отпор, нерадан, неморалан, не држи до ријечи, непријатељски према православљу. М-и су такође симбол превјере и одрођавања домаћих (наших) људи.

Мотивација/Мотивисаност Појам има поријекло у психологији: мотив се узима као узрочник радње/ понашања личности. Руски формалисти м. одређују еквивалентно појму умјетничке (естетске) оправданости за извјестан поступак (нпр. пронађено писмо као подлога радње). Томе припадају и све друге конвенције које потпомажу ефектима вјероватности у приповједном тексту. М. је дио општије категорије каузалности, која има два чиниоца, двије промјенљиве - узроке и учинке. Они се схватају као празнине за измјену функционално еквивалентних могућности. Узрок је у односу на учинак заправо принцип селекције, ограничења могућности варијације: могу се варирати и узроци и учинци, али никада се не могу истовремено узрок и учинак третирати као варијабле, јер би то изазвало бесконачни регрес и тематика би испарилa у неодређености. Из тога произилази асиметрија каузалног односа: једна или друга варијабла је константна као основа варијације. У другом скупу та константа може бити варијабилна. "Каузална категорија предвиђа, дакле, да се све може мијењати, али не све наједном." (Н. Луман) Реализам је у српској књижевности почео, између осталог, критиком романтичарског поимања м. Критичари реалисти су тражили да м. буде условљена познавањем закона природе, друштва и људске јединке, ограничавајући слободу маште и подвргавајући имагинативне производе општим представама или идејама формираним око одређених појава. То је лако могло одвести ка тенденциозној мотивацији (→тенденција) или типским мотивацијама (наиван/ довитљив сељак, корумпиран/ необразован срески капетан, зла маћеха, помодна/ размажена жена итд.).

Реалисти су замагљивали каузалне везе нудећи више каузалних чинилаца укључених један иза другогa. С обзиром на произвољност приповједне радње, ауторове слободе да у оквиру → заплета распоређује ове чиниоце, константа је могла да се нађе на различитим нивоима и да има сасвим разнолике еквиваленте у узрочно-посљедичном ланцу. Нпр. дјечак-бунтовник као константа има у развоју радње неограничен број промјенљивих вриједности (Васа Решпект Ј. Игњатовића, Он зна све Л. Лазаревића, Бакоња фра Брне С. Матавуља, Зимска идила В. Илића). Укључујући једну константу, аутори јој додјељују произвољне (могуће) варијабле. На сличан начин је отворена могућност да константа на подручју посљедица/ учинака добије велик број варијабли у подручју узрока. Смрт јунака, врло чест мотив, може бити посљедица болести, старости, несреће, рата, наслијеђа, али и претпоставки о чинима, сусрету с нечистим силама итд.

С обзиром на изворе/ узроке понашања јунака и одређених збивања, м. може бити социјална, психолошка, биолошка, фантастична, нуминозна. У свим случајевима она је средство обезбјеђивања увјерљивости, односно оправдавања приче. Овоме циљу служе и естетске мотивације, које се тичу приповједачких поступака и облика: избор приповједача, перспектива, положај с којег се гледа или слуша, избор хронотопа итд. М-ом се прикрива и неутралише произвољност приповиједања, те се своди на «каузалистички привид и алиби», средство умјетничке организације текста дјела које се представља као природан узрок одређене посљедице. У суштини она има функционалан карактер, зависан од конкретнoг контекста (конкретног приповједног дјела). →Насл(и)једност, Узрочност, Лик

Лит.: Б. А. Томашевски: Теорија књижевности, 1972; Ж. Женет: Фигуре, 1985; N Luhmann: Teorija sistema, прев., 1998; А. Флакер: Стилске формације, 1976; А. Флакер – З. Шкроб: Стили и раздобља, 1964; Д. Вукићевић, Д. Иванић: Ка поетици српског реали-

зма, 2008.

Награде, књижевне Претеча к. н. је била новчана подршка појединаца за издавање одређеног дјела. Доситеј Обрадовић, Вук Караџић, Сима Милутиновић и др. су нека од својих најзначајнијих дјела објављивали уз такву подршку. С настајањем одређених установа таква подршка добија јавни облик у виду конкурса или расписане награде, која се додјељује под одређеним условима (тема, обим, ауторски статус) и уз препоруке (оцјене). Такав систем награда понајприје се усталио у Матици српској, која се ослањала на фондове/→ задужбине. Оријентација је при томе била да се подрже оне књижевне врсте које нису биле развијене или да се расправе актуелна питања из ширих друштвених области (нпр.»Зашто наш народ у Аустрији пропада», 1865). Поводом награде Јакшићевој *Сеоби Србаља* (1862) отворила се концепцијска расправа о природи романтичарске драме. И доцније су се поводом додјељивања (или ускраћивања) награде отварао питања вредновања и компетентности оцјењивача (нп. → *Патница* Ј. Игњатовића). Награде су биле често једини облик јавне подршке књижевном раду, истовремено и начин да се одређена, посебна питања обраде (случај с Костићевим радом → *Основа лепоте у свету с особитим обзиром на српске народне песме*). Оне су такође била средство афирмације и издвајања онога што је добро. О томе говори и податак да су током 70-их награђени К. Трифковић, Ј. Игњатовић, Ј. Ј. Змај, а идућих деценија Д. Ј. Илић, поново Л. Костић и Змај, па М. Глишић, С. Ранковић, С. Новаковић, Л. Лазаревић, С. Матавуљ и др.. Посебно се давала подршка драмским врстама, па је награђен цијели ред мањих, данас потпуно заборављених писаца (М. Савић, М. Ј. Илић, М. Калић, С. Јевтић и др.).

Поред Матице српске к. н. су повремено додјељивале и друге институције (часописи, задужбине, друштва).

Насљедност Појам овдје има медицински смисао (хередитарност), којим се обилежавају својства потомака наслијеђена од предака, најчешће под овим подразумевајући болести. Као и неки други појмови, доспио је из медицинских студија К. Бернара у књижевну теорију, посебно у → Золину концепцију људске јединке и у његов план за циклус романа *Ругон-Макар*. Слична замисао се потврђује у приповијеци С. Матавуља. Све је у крви!, док је то мање изричито, а умјетнички развијеније у темељу главног јунака приповијетке → Ђукан Скакавац. На истом је трагу → Мишко Убојица И. Вукићевића, а дијелом и замисао о двојницима у роману → *Један разорен ум* Л. Комарчића. Идеје о насљедној условљености појединца фрагментарно су се појављивале у романима Ј. Игњатовића, али се интерпретирају логиком парадокса: физичке претпоставке за здраво потомство неутралишу се у породичном и друштвеном окружењу или ирационалном игром случаја. Насљедност се у преднатуралистичкој фази схватала као сличност и сродност предака и потомака, док је тек с натурализмом постала кључни носилац концепције и судбине лика, у дјелима И. → Ћипика и Б. → Станковића. У ширем смислу се н. уклапа у → мотивацију као релативно отворену игру каузалних веза.

Насредин/Насрадин хоџа Јунак источњачких (османских) шаљивих прича, из арапске и персијеске традиције посредством Турака пренесен на Словенски југ и Балкан. Најбољу збирку те врсте издао је → С. Сремац (Насредин хоџа), први пут 1894, други пут под насловом Буадамове досетке и будалаштине (1896), значајну и по научно заснованом предговору. Поједине приче појављују се и у → Змајевом Стармалом. Иначе се Насредин помиње већ у Доситејевим списима, такође у Писмима из Немачке Љ. Ненадовића.

Некролог (грч., *νεκρoс*: мртав, покојник) Одзив чланком или говором поводом

нечије смрти. Сродни су други облици посмртне ријечи и посмртних текстова: сјећање на покојника, осврт на његов живот и дјело, свечана комеморативна бесједа. По правилу н. пишу савременици: осим жаљења, истичу се врлине и заслуге покојника и дају, најчеће, основни подаци о његовим дјелима и улози. Обично су се н-и објављивали у периодици (новине, листови, часописи, алманаси). По садржини и стилу н. је између науке и публицистике, што често зависи од аутора, који даје основни тон тексту. Значајан је извор биографских података о покојнику, података о његовим анонимно или псеудонимно објављеним текстовима, о сарадњи у различитим публикацијама. Смрт најкрупнијих личности подстакла је по правилу и највише некролога: С. Марковић, Ј. Игњатовић, Л. Лазаревић, В. Илић, Ј. Веселиновић, М. Глишић, С. Сремац, С. Матавуљ. Аутори тих текстова су били истакнути књижевници и новинари, који су уз пригодне ријечи саопштили доста биографских и књижевноисторијских података. Кад су касније писани и обимнији, н-зи доносе и вредновања опуса аутора о којима је ријеч или свједочанства о генези неких њихових дјела, стваралачком поступку, биографским детаљима (нпр. Л. Костић о С. Матавуљу и Л. Лазаревићу).

Образац У смислу који се овдје узима **о.** је узор, углед и примјер за властити поступак/дјело. Већ је Б. → Атанацковић указивао на савремени европски «дружевни роман» као образац српским писцима. Критикујући домаћу књижевну традицију, С. →Марковић је указивао на модерни реалистички роман као примјер који треба слиједити, као што је руску револуционарно-демократску мисао или естетичка гледишта Чернишевског препоручивао за образац процјењивања природе књижевности. У вријеме дјеловања →Уједињене омладине српске истицали су се национални и политички обрасци (В. Јовановић, С. Марковић). Неки од њих дјеловаће на концепцију књижевних →ликова у прози →програмског и →фолклорног реализма, нарочито на лик →сељака и →новог човјека. Учење о улози **о-ца** најпотпуније је развио Б. Поповић, узимајући их као чинилац васпитавања књижевног укуса, развоја књижевности и образовања писаца, али и подлогу вриједности дјела и подстицај раду творачке маште. Поповић је стране велике књижевности истакао као најважнији образац српској књижевности.

Обред Појављује се као тема/мотив у српској прози епохе реализма. Одређени обреди су везани за изгон вампира (Љубиша, Глишић), за отклањање посљедица сусрета с нечастивим (Глишић), за љубавна врачања, снове, свадбе, сахране, вјенчања итд. О. је радња повезана с одређеним исказом (говорна формула). Обично се везује за народна вјеровања и обичаје, те се појављује у ауторској прози која се усмјерава на ту тематику.

Обреновићи, династија. Михаило, Милан и Александар, тема свих врста литературе и стилова (приповиједна, драмска, сатирична, апологетска, мемоарска и др.)

Огледало Метафора реалистичког поступка, односа књижевности према стварности. Огледало метафоризује статус стварности у књижевном тексту (Игњатовић у уводу својих Мемоара обећава читаоцу „огледало прошлог доба”), функцију књижевности у односу на стварност. Еквиваленти су → дагеротип (фотоапарат), дјелимично → слика. Као предмет, инструмент припада најчешће бајковитим причама о љепотицама (→И. Вукићевић). Огледало је, дакле, предмет и метапоетски симбол за виђење, свједочење о свијету и људима (→Огледало: Зраке из прошлости П. Тодоровића).

Огњиште → Ватра О. има неупоредиво већи фолклорно-ритуални значај него → ватра. Оно је у основи структуре → куће, њено сакрално средиште. У раном реализму, мјесто разговора, евентуално врачања (Љубиша, Скочићевојка). Пошто је угљевље потреб-

но за обреде, огњиште је чест хронотоп врачања (Бакоња фра Брне). Оно је обредно мјесто и у свадбама (невјеста у Сељанци Ј. Веселиновића искрама с угарка жели срећу). Хронотоп социјални, често описан да буде метафора сиромаштва (дим, сирова дрва, сиромашна кућа, палента у лонцу). Тако Домановић (Слава), донекле и Матавуљ (Пилипенда). У Матавуља је о. мјесто окупљања и причања такође (Ђукан Скакавац). Око о. се ради ("преље и плетиље" у приповиједи Ј. Веселиновића, На прелу). О. метафоризује такође гостопримство и простодушност. Дио ентеријера (и метонимијски карактер, по Р. Велеку и Е. Ауербаху). Такође дио идиличног хронотопа породичне атмосфере и старих причања, у зимском окружењу (Зимска идила В. Илића.

Онај св(и)ет Друго (магијско, еуфемистичко) име за → загробни свијет. Појављује се на граници свијета људске стварности, обично у поноћно доба (→ Глишић), као пријетећа сила која човјека кажњава и искушава. Понекад се описује као мјесто одласка јунака са овога свијета (→ *Вечност* Ј. Веселиновића), гдје бораве душе предака или његових пријатеља (→ побратим).

Опис(ивање)/Дескрипција Као облик, опис је резултат радње описивања. Сматра се антиномичним → припов(и)једању. Обиљежава га → изохроничност, статичност, панорамичност. Односи се на свако мјесто у тексту које смјешта радњу, представља јунака, поставља га у одређен контекст/околину.... Насупрот романтичарском опису, реалистички је диференциран, парцијализован (конкретизован), објективизован или персонализован (зависан од приповједача и типа приповиједања). Реалисти описују често → средину у коју постављају јунака, дају његов → портрет, али дају и простор природи (→ пејзаж). Реалистички о. претпоставља информативност, ствара утисак о вјеродостојности и потпуности у односу на стварни свијет који именује. Осим тог «ефекта реалног» (Р. Барт) о. у српском реализму успоставља богате везе с различитим аспектима традиције (фолклор, старија литература, библија, модерне науке и њихов дискурс), а често има чисто естетске функције, прелазећи у → симбол, → алегорију, → иронију или неку другу фигуру, гдје добива другостепена значења. Таква значења су имплицирана и у свим везама које се успостављају између јединке (јунака) и свијета. Ђ. Лукач, „Исприповедати или описати“ (Проблеми реализма, 1957), констатује како је тек од романтике описивање постало важно; на примјерима писаца реализма. Ј. Слатињски предлаже "стилски канон реалистичког описа" (Република, 1984, 6).

Лит. А. Galleu: Премисе за теорију описивања// Сувремена теорија приповиједања, прир. В. Бити, 1992; Ж. Женет, Границе приповедања// Фигуре, прев., 1985; Р. Барт: Ефект реалног// Трећи програм РБ, 85, 1990; Мике Бал: Наратологија, прев., 2000; Д. Дуда: Фигуре у опису простора// Тропи и фигуре, 1995.

Очеви и д(ј)еца Један од честих мотива европског реалистичког и модернистичког романа (Балзак, Зола, Горки, Т. Ман, Голсворти), коријене има у античкој и фолклорној традицији (мит о Едипу, нпр.). У реализму су активирани нове подлоге мотива: као генерацијски конфликт може се испољити на биолошком, карактерном, моралном, психолошком, социјалном и породичном плану. Повод за конфликтне односе су имовински интереси, који се често посредују привилеговањем једних на рачун других (старији син на рачун млађег, синови на рачун кћерки и сл.). Такође се и школовање сматра привилегијом према остајању код куће. Међу српским реалистима Ј. Игњатовић је развио више варијанти овог мотива: као генерацијски контраст или кофликт (→ *Вечити младожења*); као чист конфликт (→ *Васа Решељек*). Фрагментарно је заступљен у прози С. Сремца (→ *Зона Замфирова*, → *Кир Герас*). Мотив је чест у приповијеткама као опште мјесто у описима новог доба и породичних односа (Чича Пера Ј. Веселиновића, Свој грех И. Вукићевића, у низу приповиједака С. Мата-

вуља).

Памфлет Д. Вученов сматра да памфлет, врста која се налази између новинарства и књижевности, може имати разнолике облике, од чланка до приповијетке и других врста. У памфлетску приповијетку убраја Глишићевог Новог месију. Карактерише је оштар напад на одређену личност. Те црте помало носи и Јунак нашег доба Ј. Веселиновића, с нападом на личност Владана Ђорђевића, те неки текстови Р. Домановића. В. Глигорић („Есеј о памфлету“, Критички радови, Институт за књ.) као памфлетисте истиче В. Караџића и П. Тодоровића, али и Љ. Недића (према Милићевићу).

Лит. Д. Вученов: Прилог изучавању типологије Глишићеве приповетке//, Научни састанак слависта у Вукове дане, 13.

Панславизам Идеја о државном (културном, језичком) јединству словенских народа, добила је облик империјалних претензија царске Русије и оспоравања културно-језичке самосталности других словенских нација. У епоси СР С. Вуловић је ушао у полемику са словенофилским тумачењима (критикама) Вукове језичко-правописне реформе („Најновији руски гласови о Вуку Караџићу и књижевном језику српском“, Отаџбина, 1883, књ. 12, 13), настављајући да излаже већ ранија неслагања (Отаџбина, 1883, 10) са монографијом Платона Кулаковског (Вук Караџич, его деателсност и значение в сербской литературе, Москва, 1882). У овом идејном кругу се креће и Вуловићева студија посвећена питањима науке о књижевности. (То је лекција којом је В. почео своја предавања из књижевне историје Ј. Словена на Великој школи: начелног карактера, модерна по основним идејама, у реду најбољих ствари те врсте код нас, као што ће бити уводне лекције Богдана и Павла Поповића или Јована Скерлића. Писана у доба превласти природноначног гледања на хуманистичке науке, повезана са егзактно усмјереним струјама у развоју науке о књижевности, настоји да књижевност посматра као систем и цјелину. Указује на њену противурјечност, на однос науке о језику и науке о књижевности, историје националне књижевности и историје опште књижевности, те могућност уочавања законитости књижевних појава, као и опасност од тенденциозности, до пројекта јужнословенског књижевног јединства.) По њему тај пројект пада у вријеме гашења панславистичке утопије. Наиме, панславистичка идеја (макар само „теорија, идеал, полет“, како стоји у студији „Литерарни панславизам“, у полемици с Кулаковским), одбачена је већ у вуковској струји српске традиције (Даничић, Новаковић), уколико је панславизам порицао самосталност српског језика.

Пародија Облик књижевне полемике, шаљивог или сатиричног усмјерења. Остварује се тиме што се узимају елементи изворног дјела и дају у изокренутом (шаљивом или сатиричном тону) смислу. СР је почињао начелним или стварним пародирањем-изругивањем романтичарске лирике и прозе (С. Марковић); у шаљиво-сатиричним листовима Враголан и Врзино коло пародија је фрагментарно врло широко заступљена. У поезији је њен мајстор Ј. Ј. Змај, оријентишући се у правцу политичке сатире (пародирање свечаних пјесама – химни). Пародија прозних дјела је рјеђа. Појављује се Милован Глишић приповијетком Крв за род, пародијом на Крвну освету Милутина Илића.

Пећ Мјесто окупљања (→ Огњиште) у кући. Старе (зидане) пећи су окупљале породицу, особито дјецу у зимским данима и стварале идилично расположење (→ *Зимска идила* В. Илића). У вријеме СР п. се почиње производити од металних дијелова и као техничка новина изазива несналажење и чуђење сељака, у комичним епизодама (М. Глишић).

Поента П. (фр., *pointe*), оштрица, шиљак, жаока, смисао излагања. У књижевности

се испољава у разноликим облицима, као пословица, порука и поука, али и као завршна до-сјетка или неочекиван исход. Карактеристична је за прозу → С. М. Љубише (→ Пословица), али се може наћи у насловима приповиједака и романа, дјелујући као сажета порука или језгро радње (Трпен спасен Ј. Игњатовића).

Поетика српског реализма (гр., ποιητικός - пјеснички) Појам **п. с. р.** овдје ће се сматрати (1) цјеловитом теоријом књижевног стваралаштва и (2) одређеним системом начела којих се изричито (експлицитно) или прећутно (имплицитно) држи сваки аутор у својим дјелима. У првом смислу епоха СР није изградила кохерентну поетику, али су о питањима која се у ову област укључују изрицани ставови, који се могу узети као знакови извјесног јединства епохе. Први знакови **п. СР** налазе се у опредјељењу да се књижевност држи савременог друштвеног живота (→Игњатовић); 60-их година 19. в. ови захтјеви се фомулишу у односу на метод («описивати а не исказивати»), или у критичкој рецепцији Игњатовићевих романа (савремена тематика, критички однос према социјалном стању). Изричите је опредјељење за реализам формулишу Љ. → Каравелов (критика поезије, субјективизма) и С. → Марковић

Пожар Врло чест мотив реалистичке прозе. Ватра захвата неки објект и неки простор и изазива различите посљедице, материјалне и емотивне. Може бити узрок економске пропасти породице или села; изазова солидарност и показује какви су људи; неочекивано издваја храбре или несебичне појединце. У Школској икони (→ Лазаревић, Л.) из запаљене школе се спасава икона, симбол спаса. Мотив и код Домановића и Веселиновића

Позајмица (у књижевности) Облик преузимања дијелова туђег или другог текста. Може бити пасивна и активна, зависно од степена стваралачког интегрисања у нову цјелину. Реализам је «позајмљивао» живу грађу из свакодневице, или из текуће штампе, али је остао отворен према европским књижевностима различитих епоха и према усменој традицији: лик пикара, хвалисавог војника, или мотив боваризма, нпр.

Покојник Преминуо човјек, мртац, али и неко ко је раније умро па се помиње („Покој му души!“). Чест мотив у литератури, особито с детаљним описима обреда, или слутњи, сјећања. Б. Нушић је мотив поставио у своју драму-комедију Покојник, док је у Ожалошћеној породици лик покојника дио дијалога јунака с контрастираним оцјенама на почетку и на крају комедије. Појављује се и у приповиједи С. Сремца «Чесна старина!».... Везује се и с мотивом вампира (нпр. Бакоња фра Брне). У прози С. Сремца има комичне видове.

Породица У књижевности 19. вијека п. је облик везе између мушкарца и жене, с њиховим потомством. Као →кућна задруга обједињује више линија (кољена) сродства (дјед, отац и мајка, стриц и стрина, дјеца/унуци итд.). Један од основних оквира у којима се одвија радња књижевних дјела постала је већ у вријеме просвјетитељства, с аутобиографским списима Доситеја Обрадовића, романима А. Стојковића и М. Видаковића. Авантуристички тип приповједних дјела изолује јунака (→ пикаро), док друштвена тематика и савремени живот враћају п-у у средиште радње. У →Прповијестима С. М. Љубише п. је на маргини епско-патријархалног свијета, с типизираним улогама (радознала, говорљива или празновјерна жена, зла маћеха, прогоњена пасторка, попустљиви муж и сл.); у друштвеним романима Ј. Игњатовића је основни оквир радње: јунаци су усмјерени породичним односима и васпитањем, одвајају се од ње или јој остају вјерни. Односи између мужа и жене су често иронизовани, стварна моћ жене је маскирана привидно јаким положајем мужа (→ *Вечити*

младожења, → *Трпен спасен*), а спољашња хармонија унутарњом дисхармонијом (→ *Трпен спасен*). Склоност супруга (и мајки, али и очева) помодности појављује се као један од узрока пропадања и поридице и њених чланова (→ *Васа Реишпект*). П. тек с Л. Лазаревићем у српској приповиједи постаје главна тема (→ Први пут с оцем на јутрење), мада се заплет гради на позицији појединца (отац, син, брат, муж) на странпутици, у кризи или недоумици (како да се постави између личних опредељења и породичних очекивања/ конвенција). Положај појединца је динамичан, разнолик: зависи од полне припадности, социјалног статуса, карактерних својстава, те се п. појављује као оквир подстицаја и забрана, напредовања и уназађивања, наследних црта и отпадништва. У позној фази реализма она је темељ наследних црта (→ натурализам) које изазивају поремећаје, болести, настрана понашања (→ Матавуљ). У великом броју текстова епохе СР п. је циљ еротских интересовања јунака и јунакиња. Кад се оствари, тај циљ може водити ка идиличним или баладичним расплетима. Успостављање слободних еротских веза реалистичка проза не толерише или их своди на поремећај, злу нарав, криминал. П. је мјесто одрастања великог броја јунака реалистичке прозе (Ј. Игњатовића, С. Матавуља, С. Сремца).

Пословица Један од једноставних облика фолклорне традиције, препознатљив по устаљеним морфолошко-семантичким чиниоцима. Појављују се у српској прози већ у првим дјелима нововјековне књижевности (Венцловић, Орфелин, Доситеј), прикупљају се у збирке (Мушкатировић и Вук Караџић) и преносе у писана прозна и пјесничка дјела. Нарочито их је учестало употребљавао С. М. Љубиша као поенте и поруке, или као дио дијалогских реплика и описа понашања јунака. У → *Причањима Вука Дојчевића* п-е су разрађене у циклус кратких прича. И у других писаца, не само у традицији → фолклорног реализма, п. се појављује као вид поенте, везана за наслов или које друго истакнуто мјесто у тексту (наслов поглавља, епилог, коментар). Често је ефикасно средство економије приповиједања, мотивишући понашање јунака или доношења одлука, или упућујући на свијет људског искуства и везу између тога свијета и свијета фикције. Такође учествује у карактеризацији јунака. П. у приповједним текстовима илуструје одређене ставове, блиске општем мишљењу или фолклорној традицији. Зависно од жанра, она може добити хумористичан, патетичан или озбиљан и неутралан тон. Током епохе СР пословице су класификоване и црпљене из нових рукописних извора (Ђ. Даничић, 1871) или су прикупљане из живе ријечи и објављиване по часописима и листовима. Прва уопштавања о овој врсти фолклорног блага дао је С. Новаковић (→ *Историја српске књижевности*), сматрајући п-цу дијелом народне мудрости који се често појављује као пратилац или остатак прича. То својство су дијелом задржале и у писаној књижевности (С. М. Љубиша, М. Глишић), гдје је упадљивија њихова везаност за конкретне ситуације, јунаке или смисао цијелога текста, процјена поновљивих ситуација или посебних околности. Зависно од контекста (јунака и радње), п. има широк етичко-сми-саони распон.

Посредник (лат., mediator, енг., intermediary) У основном смислу ријечи п. се одређује као оно што се налази између двије ствари и утиче да оне дјелују једна на другу или да се повежу. Појмом се обухвата начин постојања књижевности у ланцу од аутора до читаоца (производња, штампа, продаја, итд.), гдје је п. више предмет пажње → социологије књижевности; у новије вријеме је уведен и као један од темељних појмова → поредбеног/ компаративног проучавања књижевности (Г. Ерор), обухватајући појединце, друштвене групе, институције, текстове (преводе), па и цијеле национално-језичке цјелине које се нађу да посредују између двију књижевности (нпр. њемачки језик има улогу посредника према скандинавској књижевности у СР). Улога посредника била је одлучујућа у настајању СР и

добила разнолике видове: сама књижевна дјела европских реалиста посредовала су јачање реалистичког стила и поступка у срп. књ.; такву су улогу имала и публицистичка, филозофска и природнонаучна дјела → руских рев. демократа, западноевропских научника и мислилаца; → књижевна друштва и ђачке/академске дружине су систематски организовале преводилачки рад, а ако су формиране изван уже националне територије, њихови чланови су као појединци били носиоци процеса посредовања између српске и других књижевности. Током епохе издвојио се велик број личности у улози посредника, било као преводиоци, било као људи који су утицали на успостављање контаката: према многим европским књижевностима → (енглеско - , италијанско - , мађарско - , њемачко – итд. – српске везе), док су српску традицију према другим срединама посредовали страни лектори на Великој школи или српски и други слависти у европским универзитетским срединама (нпр. В. → Јагић као професор у Бечу и Одеси). Највидљивију и најтрајнију улогу **п-а** имала је књижевна периодика свих врста. Српска је доносила → преводе, док је страна садржавала грађу за њих. Славистичка научна периодика је имала посебан циљ – да посредује знање и истраживање књижевности словенских народа. Међу таквим часописима Јагићев *→ Архив (Archiv für slawische Philologie)* има прво мјесто од свога оснивања. Уредници часописа и чланови уредништава по правилу су били најактивнији чиниоци посредовања између домаће и других традиција. На размеђу 19. и 20. вијека ова улога се усредредила око великошколских, односно универзитетских професора (→ *Српски књижевни гласник*), кад се поново актуелизује → европеизација српске књижевности.

Међу најзначајнијим установама посредовања нашла су се стална позоришта у Београду и Н. Саду. Она су свој репертоар добрим дијелом попуњавали преводима и посрбама, имајући првих деценија као обрасце бечко и пештанско позориште, а почетком вијека се окрећући Паризу.

Посебну пажњу је у критичким реакцијама изазивао квалитет посредовања. То питање је крајем 19. вијека оштро и начелно поставио Б. Поповић, указујући на наизак ниво преводилачког знања (познавања језика) или на лош избор извора (текста који се преводи), или на превиђање квалитетних дјела свјетске књижевности за рачун некавалитетних домаћих дјела (Књижевни листови). → рецепција, утицај, преводи

Лит. Б. Поповић (1901), СДБП, 2001/1; П. Ван Тигем, 1955; Кабиљо-Шутић, 1989; Г. Ерор, 2002.

Праг По М. Бахтину (*О роману*) знак је кризе, преокрета, метафоричан и симболичан хронотоп. У нас означава одлазак у свијет (→ растанак), али и преображај (→ *Први пут с оцем* на јутрење). Праг је граница између куће и свијета. У свадбеним обичајима (преношење преко прага) има изразито обредну улогу. На прагу се сједи, праг се прелази у одласку од куће (симболично и стварно). Прагови се «обијају», тј. обилазе, као знак неуспјешних покушаја да се дође до правде или неког права (судски спорови). На прагу се дочекује невеста (→ *Сељанка* Ј. Веселиновића).

Празник Дио фолклорног, религиозног и службеног календара. Током СР ова се три календара појављују у функцији темпоралног распореда јединица радње или њиховог вредновања, односно друштвеног смисла (љубавни састанци, коло).

Предање Полиморфна врста усмених творевина, тематски и мотивски хетерогена (демонолошка, културно-историјска, локална и сл.). Лако се уклапа у српску прозу већ с епохом романтизма (Б. Атанацковић, Ј. Илић), гдје је још илустрација фолклорне традиције. С реализмом се усмјерава на ликове или релације између њих, доводећи у питање истинитост саме ствари, а потврђујући истинитост приче и причања.

Пречанин/Пречанка Лице које је дошло у Србију „из прека“, преко Саве, Дунава или Дрине. Осим неутралног појам је често добијао подсмјешљива, нетолерантна или чак погрдна значења. Један вид културне идентификације, односно разликовања између живота у «Турској Србији» и живота у Аустријској царевини. Излази на видјело већ у првим генерацијама послје Велике сеобе Срба (Јован Рајић). Као један од мотива прозних дјела појављује се у приповијеткама Љ. П. Ненадовића (Зле очи, Грето) и Лазе Лазаревића (*У добри час хајдуци!*), у роману М. П. Шапчанина (Сањало); један је од предмета полемика Драгише Станојевића са Митом Ценићем. Такође С. Сремац, *Јунак дана или «његов дан»*.

Припов(и)једни св(и)јет (наративни свијет, наративни универзум). Појам је осавременио М. →Долежел, подразумевајући под тим свијет настао приповиједном дјелатношћу (текстуализацијом). Тај је свијет ограничен оним што је уписано у одређени текст, укључујући читаоца и могућа тумачења. П.с. је непотпун и семантички неуједначен: може бити вјероватан/ невјероватан, хомоген/ хетероген, реалан/ нереалан итд.; условљен је одређеним поетикама, владајућим (и опозитним) представама и конвенцијама, идеологијама, религијама. Током 19. в. у српској књижевности је јачао рационалистички, а онда је од 60-их година почео продор позитивизма, односно егзактних наука као кључних чинилаца у слици свијета. Поетике приповиједања су инсистирале на стратегијама које омогућују представљање реалног свијета. Прича се почиње заснивати на искуству приповједача (лик), или се посредује преко поузданог свједока. У српску књижевну науку П.с. улази крајем 90-их година 20. вијека. Лит.: М. Долежел: Поетике Запада, 1991; М. Долежел: Хетерокосмика: Фикција и могући светови, 2008; У. Еко: Границе тумачења, 2001.

Припов(и)једно ја > Доживљајно ја>Припов(и)једач

Припов(и)јест Термин потиче из српскословенске традиције. У Српском рјечнику Вука Караџића означава пословицу, али и причу која уза њу иде. У вези са старијим, српскословенским термином повијест и новим приповијетка почео се односити на фикционалне приповједне текстове већег обима (нпр. С. М. Љубиша, ајош раније Ј. Суботић).

Пролепса (фр., prolepsis) Један од аспеката → анахроније: односи се на приповиједање о догађајима који ће се, у моменту помињања, тек десити. Одговара старијем појму →проспекција, у ширем смислу наговјештавању каснијих токова радње. Појављује се у ретроспективном →приповиједању у 1. лицу или у →сказу, кад приповједач «зна» цијелу причу и указује на неке њене аспекте прије него што је у цјелини исприповиједа (→*Први пут с оцем на јутрење*, → *Васа Реишпект*); могућа је и у тзв. →објективном п. (нпр. почетак романа →*Горски цар*). Сличан семантички ефект имају симболички наговјештаји о исходу радње или судбине јунака, саопштени на почетку дјела у облику слика (→*Сеоска учитељица*), или пак у самим насловима (нпр. →*Трпен спасен*, *Вечити младожења*, *Горски цар*), али то формално нису п-е.

Прорицање Чест мотив реалистичке прозе. У дјелима фолклорног типа (*Скочи-дјевојка* С. М. Љубише) има улогу судбинског наговјештаја животног пута јунака. У дјелима која се оријентишу на друштвени живот, п. је често маска завањавања и преваре (*Чудан свет* Ј. Игњатовића). Најчешћи посредници пророчких порука су → снови, са симболичким наговјештајима који се тумаче у фолклорном кључу (*Др Ивановић* С Матавуља), мада има и оних снова који оперишу библијском и сличном симболиком. П. може бити и посебан мотив, приписан индивидуалном искуству или колективним предањима. вјеровањима и знањима.

Путујуће позориште Феномен позоришне културе, пренесен из прве половине 19. вијека. Ради се најчешће о дилетантским позориштима, о привремено састављеним, покретљивим дружинама, које су се стварале у већим градским срединама. Чест мотив књижевних (хумористичких) дјела С. Сремца, Б. Нушића и Р. Домановића.

Лит. Р. Јовановић, Позориште и драма, 1984; Путујуће позоришне дружине у Срба до 1944. године : зборник радова, 1993.

Рад Појам обухвата све облике стварања нове вриједности посредством физичке или интелектуалне дјелатности појединца, односно групе. У епоси СР р. се издваја као посебна вриједност (категорија). Облици конкретне људске дјелатности (рада) постају предмет описивања и приповиједања (орање, трговање, настава, учење). Појам прелази у наслове часописа (→ Рад), или се алегоризује (Ј. Веселиновић). У лирици такође (Змај, «Песма о раду», Друга Певанија), повезан с сатиричним инвективама.

Радничка поезија Идејна претходница р.п. је у оквирима покрета С.→ Марковића и сатиричне оријентације (→ Враголан). Назнака ове поезије има код Ђ. → Јакшића. Радник постаје пјесничка тема 80-их (Д. → Илић); В. → Илић пише стихове за раднички хор у Београду (1889). Као мотив се опјевава Први мај. С јачањем радничког покрета, почетком 20. вијека, јавља се већи број пролетерских пјесника, међу којима се продуктивношћу истиче Јела Спасић и Милан Несторовић. Рп се у изворном смислу односи на поезију радника, пјесника-стихотвораца из радничког staleжа, али обухвата и поезију која се идејама веже за раднички покрет (Коста Абрашевић).

Лит. Из српске радничке поезије, 1953.

Рапсодија (грч. ραψωδια) Појам је употребио Ј. Игњатовић у поднаслову-најави својих Мемоара. Хтио је тиме означити фрагментарност епске (мемоарске цјелине), дакле у изворном смислу. Могуће је, међутим, да је на њега утицала и романтичарска трансформација значења, каква је настала у музичким дјелима, гдје је више истицана слобода имагинације и композиције (Ф. Лист).

Рогоња Пејоративно-шаљиви назив за појам «преварени муж». Мотив се појављује у Сремца (Пера Дружески), Матавуља (На њен дан, Београдска деца), Ранковића (→ Сеоска учитељица), Д. Илића (→ Хаџи Диша), као комичан, озбиљно-трагичан или чисто психолошки. У прози Б. Нушића је обавезан дио комичног репертоара (→ Општинско дете).

Роман (→ сеоски, политички, историјски, друштвени, хумористички, сатирични, тенденциозни, криминалистички, образовни, професорски) Током епохе СР објављено је 60-ак романа на српском језику. Први знаци оријентације на савремени друштвени роман појављују се у огласним текстовима Б. → Атанацковића, а изричиту пројекцију будућег српског романа има Ј. Игњатовић (→ *Један поглед на књижевство*). У реакцијама књижевне критике на Игњатовићев роман → Тридесет година из живота Милана Наранџића конфронтира се природа савременог романа са романтичарском прозом. Још одређенији став има С. → Марковић, држећи роман из савременог живота кључном формом модерне књижевности.

Роман, историјски Одређује се као обимна прозна фикција о конкетном временском периоду у прошлости (у односу на вријеме писања), у којему дјелују аутентичне, познате историјске личности поред измишљених јунака. Често је на граници с другим врстама романа → (друштвени, политички, образовни, авантуристички, детективски, етнографски, биографски, ратни итд.). Природа и степен историчности по правилу су условље-

ни → грађом као аутентичном подлогом коју аутор искоришћава и преиначује према концепцији романа. Уколико таква грађа не постоји, већ се аутор само позива на историјско вријеме, боље је говорити о → псеудоисторијском роману. Новије типологије и. р. прихватају подјелу на етнографске историјске романе (детаљна реконструкција неког друштва у прошлости), романсе (егзотичне, љубавне и сл. приче) и *праве* историјске романе, у којима се прошлост приказује објективно (И. Славнић). Ј. → Деретић је као два водећа типа у српском и. р. именовао → романсирану хронику и → романтичну повест: док се у првом типу романсирају историјски догађаји, у другом се необични доживљаји јунака смјештају у произвољно историјско вријеме. С обзиром на књижевну традицију, и. р. има као изворе два модела приповиједања, један је ишао од М. → Видаковића, други од народних јуначких пјесама. Оба имају током СР заступнике, често код истог аутора. Најбољи примјер даје романескни опус Ј. → Игњатовића: → *Ђурађ Бранковић* се ослања на Видаковића, али у већем степену романсира историју, док један круг његових обимнијих прозних дјела, на граници → приповијести и романа у основи одговарају романтичној повијести и стилски је тијесно повезан са епском усменом традицијом (*Манзор и Џемила*, *Крв за род*), док је фабуларно прича о растављеним љубавницима. Дјелимично је сљедбеник овог модела Ч. → Мијатовић (*Рајко од Расине*), касније се одређеније приближавајући важним историјским темама → (Иконија, везирова мајка, Кнез Градоје), али у границама романтичног стила. У овом правцу је отишао и Д. → Илић у роману *Хаџи Ђера*, гдје је историја само позадина индивидуалне приче.

Опредјељење за модерну, новију српску историју, с Карађорђевићевим устанком, биће карактеристично за писце који су у већем степену оријентисани реалистички. Међу овим је → Ускок С. Матавуља, → *Смрт Карађорђевог* П. Тодоровића и → *Хајдук Станко* Ј. Веселиновића, те *Хаџи Ђера* Д. Илића. Други тематски круг се везао за српски покрет у Војводини, 1848/1849, налазећи одјека у → *Васи Реишпекту* Ј. Игњатовића и, још одређеније, у → *Сањалу* М. П. Шапчанина. Но историја се у овим романима заправо потискује за рачун индивидуалних судбина и друштвених аспеката (средина).

Л.: С. Вуловић: Уметничка приповетка у најновијој српској књижевности (1880) // ЦД, 1, б. г.; *Књижевност и историја*, I-IV (Серија ФФ у Нишу); Р. Самарџић: Писци историје, 2.

Роман, образовни, васпитни, развојни (њем., Bildungsroman) Појам је настао у њемачкој књижевности, гдје се полазило од Гетеовог *Вилхелма Мајстера* као темељног дјела за успостављање генолошке мапе ове врсте романа. Диференцијалним својством сматра се лик у формирању, конфронтиран са свијетом стварности коју коначно на извјестан начин прихвата као такву. На другој страни је роман у којему јунак устрајава на супростављању, не досежући измирење. Први роман ове врсте у српској књижевности, ако се изузму извјесни наговјештаји М. → Видаковића, био би → *Тридесет година из живота Милана Наранџића* Ј. Игњатовића.

Лит. Избор радова у часопису Реч, 2001.

Роман, професорски Изразит примјер ове врсте је Новаковићев *Калуђер и хајдук* (1913, прва редакција 1865), заснован на ауторовим историографским истраживањима.

Роман с кључем (њем., Schlüsselroman, фр. roman à clef) Дефинише се као роман у којему се стварни догађаји, околности, судбине и личности предочавају под промијењеним именима, те се тек под одређеним «кључем»/«шифроном» за та имена могу распознати. Премда су многи романи имали подстицаје у стварним догађајима и личностима, роман с кључем је само онај у којему је придавање новог имена/назива изведено систематски. У СР такви романи су по правилу везани за дворски живот у Београду и на Цетињу или за стра-

начке прваке и личности из јавног живота (штампа, наука, Српска краљевска академија). Ова врста романа је у тијесном додиру са → алегоријом, од које је разликује прозирност, јасност односа и одсуство фантастике. Писао их је П. →Тодоровић, → Ј. Веселиновић, С. →Матавуљ, В. →Ђорђевић. Чини се да је тај манир у чвршћој вези са модом псеудонима, веома раширеном у српској штампи крајем вијека. «Кључ» као атрибут жанра може се проширити на приповијетку, драму, пјесму, чланак, козерију, повезати се са аутобиографијом (Матавуљ) или политичким романом (В. Ђорђевић). Једни аутори су се држали «шифара», околности и догађаја досљедно (С. Матавуљ), други су у стварносни поредак укључивали фантастичне догађаје или су прелазили на алегоријско-профестску раван (П. Тодоровић), док су трећи комбиновали фикционалне сегменте са фактографски вјерним детаљима (В. Ђорђевић, Ј. Веселиновић).

Руско-српске везе Појмом се обухватају и српско – руске везе, дакле међусобни односи двију књижевности. За први крак тих односа (од руске ка српској књижевности) одавно је утврђено да чини најважнији дио европског контекста СР, у фази обликовања, стабилизације и раслојавања. Епоха СР, посљедње неколике деценије 19. вијека, донијела је појачану рецепцију руске књижевности, од Гогоља и Пушкина (на почетку) до Достојевскога, Толстоја, Шчедрина, Чехова, Корољенка и др. Они су знатно утицали на српске писце (нарочито Гогољ на Глишића и Нушића; Шчедрин такође, те Толстој на Ранковића и др.)

Међутим, такође је снажно присуство писаца епохе СР и цијеле српске књижевности тога времена у руској књижевности. То се испољило, осим у преводима, у праћењу књижевног стваралаштва међу Србима (критички написи и информације), у непосредним везама појединаца, или у опширнијим освртима на српске писце и периоде српске књижевности. Продори реализма у српску књижевност падали су у вријеме очитовања двију струја у односима између двају народа: једна је славјанофилска, друга револуционарно-демократска. То ће се показати и у каснијим везама између двију књижевности. Међу посредницима српско-руских књижевних веза главну улогу је имао →Александар Н. Пипин, аутор *Историје словенских литература* (рус.), изабран 1869. године за дописног члана Српског ученог друштва. Друга значајна личност у овој области је П. А. Кулаковски (1848-1913), који је дошао 1878. на катедру за руски језик, а 1882. објавио магистарски рад о дјелатности Вука Карацића, у духу славјанофилске оријентације, којој је припадала цијела једна струја у руској науци и руској славистици. Трећа крупна личност је Павле Ровински, који је, с мањим прекидима, боравио у Црној Гори 27 година и оставио о томе монументалне списе. Утицао је такође на пријем савремених српских писаца у руској литератури (С. Матавуљ). Од свих писаца СР у руској књижевности је био најпознатији Л. К. Лазаревић: све су му приповијетке биле преведене, поводом његове смрти држала су се предавања.

А. Н. Пипин је и у току СР био један од главних посредника српско-руских књижевних веза: он прати превод Тургењевљевог романа *Новина*, пише о *Стражи* П. Тодоровића и социјалистичком правцу као новини у српској средини. Тих деценија у руским часописима и листовима излазе преводи приповиједака М. Глишића, Л. Лазаревића, С. Матавуља, Ј. Веселиновића, Р. Домановића. У рубрикама, често насловљеним “Портрети словенских писаца”, налазе се чланци о српским приповједачима. У издању *Сербский сборник* (1913) објављене су приповијетке Ђ. Јакшића, Ј. Веселиновића, Л. К. Лазаревића, И. Ђипика, С. Ђоровића, Р. Домановића и Б. Станковића, уз наглашавање самосвојности и демократичности српске литературе овога периода, те наглашености сеоске тематике и искрености у опису народног живота. Међу познијим истраживањима српских реалиста важно је мјесто имао А. Л. Погодин (1877 – 1947), професор Харковског универзитета. Ослањајући се на Скерлића, он је настојао да опише не само литерарна струјања већ и особености писаца по

стилу и другим књижевним својствима, са занимљивим запажањима о поезији В. Илића. Међу активним посредницима српске приповедачке прозе у Русији је био А. И. Јацимирски (прикази дјела Л. Лазаревића, С. Матавуља).

Лит: В. Вулетић: А. Н. Пипин и руско-српске књижевне везе у другој половини XIX века//Годишњак ФФ у НС. 12-1, 1962; Ю. Д. Беляева: Сербская литература в русской науке и критике// Русско-югославские литературные связи, Москва, 1975; Ю. Д. Беляева, Литературы народов Югославии в России, Москва 1979.

Сан/ Сновиђење Сан је врло чест мотив у реалистичкој прози. У Глишића, П. Тодоровића (фелтони) и Домановића су сатирични, често алегорични. Хронотопи сна су у Лазаревића симболични (ливаде, шуме, вјетрови), често везани за завичајне локалитете. Имају проспективни, антиципирајући или ретроспективни смисао. Везани су за фолклорну или религиозну традицију као скуп загонетних значења која се током радње тумаче, обично према устаљеном смислу симбола, или се потврђују исходом збивања. С. у фолклорном реализму имају конвенционалан смисао, али ће са истом основом (Матавуљ) добити врло динамичну улогу (→Др Ивановић, *На прагу другог живота, Спиритисти*), у преплету и противтежи с идејама позитивизма и рационалистичким концепцијама стварности. Снови су у приповијеткама Л. →Лазаревића важан чинилац расположења јунака или, још чешће, симболичан наговјештај исхода радње → (*Швабица, Ветар*). Јунак у сну открива другу страну свог идентитета (жеље, бојазни), везану за тренутни контекст. Елементи симболике снова су често архетипски, колективни. С. Ранковић (Прва туга, Уочи нове године). *Понекад се граниче с визијама или са поремећајима свијести* (Свој грех И. Вукићевића).

Сахрана Обред/поступак сахрањивања мртваца, регулисан до детаља вјерским, обичајним и законским нормама: полагање у сандук, изношење из куће, пратња до гробља, покопавање. Често добија комично-саркастичан вид у понашању свештеника (Ј. Игњатовић) или је дио описа празновјерних обичаја (М. Глишић, С. М. Љубиша).

Св(и)ет 1. Најопштији смисао: цјелокупна стварност, независна од воље субјекта, све живо и неживо, укључујући производе цивилизације (културе) и људску мисао. Под утицајем природних и друштвених наука, свијет се схвата позитивистички, као емпиријска датост. Међутим, зависно од религиозних и других увјерења, појам с. је шири од емпиријске датости, обухватајући разне врсте представа, имагинативних и религиозних слика и учења. У књижевности СР сви ти аспекти су заступљени. 2. Други смисао се приближава појму јавног мњења (шта „свијет каже“), и испољава се у мотиву →чаршије или управо под мотивом →св(и)ет (нпр. комедија Б. Нушића Свет).

Св(и)ећа Обредни, вјерски предмет, поставља се пред икону у хришћанској традицији, за вријеме вјерских празника (слава, Божић, Ускрс), уз покојника, на гробљима и по црквама. С. је чест мотив и у свакодневном животу, као предмет за освјетљавање просторија. У прози Л. Лазаревића је пратилац немирног сна или дуге карташке ноћи.

Сељанка.

Библиографија: Отацбина, 1898; засебно, 1893.

Лит.: Љ. Недић: Ј. В.: “Сељанка” Јанка Веселиновића//ЦД, 1; Ј. Дучић: Сељанка// Књижевне импресије, 1982.

Сеоска приповијетка/ Приповијетка из сеоског живота/ Српска сеоска приповијетка Појам је у одређеном смислу самоникао, настао у току праксе самих приповедача,

који су у поднаслову својих текстова (тематизованих на сеоском животу) почели уносити одреднице «сеоска приповетка», «приповетка са села», «из сеоског живота», «из народног живота», «из народног в(ј)еровања» и сл. Такви поднаслови се у српској периодици могу наћи већ од средине 60-их година 19. вијека, а њихов број се умножава 70-их и кулминира наредних деценија. Извјестан дио приповиједака није имао такве поднасловe (нпр. приповијетке Л. Лазаревића), али је садржином (мјесто радње, јунаци, понекад стил) одговарао с.п. У почетку су такве приповијетке имале баладни или чисто фантастични садржај, стилизоване у духу народног приповиједања; друге су биле морфолошки неразвијене и подређене чисто дидактичким циљевима (П. → Поповић). Тек с М.→Глишићем с.п. добива аутентичног заступника. Ј. Скерлић узима М. Глишића за оснивача ове врсте приповијекe у СР: с њим се актуализује тематика, мотиви повезују социјалне слике и фолклорна вјеровања, природа радње и њених носилаца одговара сеоској традицији (каишари/ задужени сељаци, корумпирана/ подмитљива власт, похотљиве газде, приглупи срески капетани, заостали учитељи, наивни, али и досјетљиви сељаци). Књижевна критика је признала Глишићу иновативност, али је замјерила што је занемарио сеоски породични живот и психолошку подлогу јунака. Тим путем ће кренути Л. Лазаревић: психолошка позадина ликова и породични односи постају главна тема његовог приповиједања (→ *На бунару*). У генезу ове врсте умијешаће се и М. Ђ. →Милићевић, не доприносећи њеном унапређивању. Значајан удио у стабилизовању с.п. има Ј. →Веселиновић, проширујући тематско поље према свакодневици и емотивности јунака; занемарујући морфолошке иновације, он је остао претежно на једноставним композицијама (→слика). Послије тога с. п. се више мијења тематски и идејно него морфолошки. Главна новина долази са С. →Ранковићем: он напушта идиличне или етички позитивне слике села зарад морално неприхватљивог понашања колектива или појединаца (→Сеоски добротвор, Богомољац). Већ 90-их година критичари почињу негодовати због неумјерене заступљености с. п. у књижевној штампи и њене клишетираности. С.→Сремац пародира стилске, тематске и идејне конвенције с.п. или концепцију њених јунака (→Лимунација на селу). Критика сеоских приповиједака наћи ће се и у чланцима Ј. Скерлића, док ће Ј. →Дучић потпуно одбити да у њој види умјетничку вриједност, не упуштајући се да је диференцира као развојни и индивидуални стваралачки феномен.

Лит. Ј. Скерлић: Милован Глишић//Пици и књиге, III, 1964; Ј. Дучић: Петар Кочић//Моји сапутници: Књижевне импресије, 1982; М. Најдановић, Српска реалистичка приповетка у српској књижевности XIX века, 1967; Д. Живковић, Русо, Гогољ и српска сеоска приповетка//Европски оквири српске књижевности, 5, 1994; Д. Иванић, Српска приповијетка између романтике и реализма, 1976; Д. Вукићевић, Писмо и прича: Српска реалистичка приповетка и фолклорна традиција, 2006.

Сл(и)јепац Лик еквивалентан животним случајевима, појављује се као →просјак, или као члан породице (→болесник, →Ветар Л. К. Лазаревића); као алегоријска фигура има сатиричан смисао (→Вођа Р. Домановића). У романтизму је лик с-ца персонификација народне поезије (Ј. Игњатовић), евентуално алегорија пјесничке и националне слободе или пак породичне блискости и љубави; у реализму постаје дио друштвених (класних и породичних) односа. Веже се за старост или за болест, за неки тежак или непознат гријех. Фолклорни трагови повезују с-а с мудрошћу, видовитошћу, пјесничком надареношћу. Током реализма улазе чиниоци насљеђа, односно генетске предодређености сљевила (→натурализам), биолошких процеса (старост) или животних околности (болест, случајна повреда и сл.): Ј. → Веселиновић. Мотив обично прати јак емотивни и социјални контекст: немоћ, зависност од другогa, сажаљење, али и пожртвовање (жртвовање зарад другогa).

Слика Појам у основи означава ликовно умјетничко дјело уопште; у релацији према објекту садржи његов ликовни, фотографски, вербални или фонички (музички) приказ. Л. Витгенштајн тврди да у слици и одсликаноме мора бити нешто идентично, да би једно уопште могло бити слика другога. „Слика приказује оно што приказује, независно од своје истинитости или лажности, формом одсликавања“. Претходница појма слика је појам образ (Ј. Суботић, нпр.).. Слика се појављује најчешће у поднаслову приповједачких дјела, приповијетке, романа, пјесме и драме. Подразумијева слагање са стварношћу, мада сама по себи може бити истинита или лажна. Појам се шири у првој фази реализма (Ј. Игњатовић), претпоставља упоредивост са стварношћу као мјерилом истинитости. Међутим, она је самом формом одсликавања назначавала однос према стварности.

Слика св(и)јета По Л. Витгенштајну „цјелокупност истинитих мисли је слика свијета“.

Случај(ност)/Случај (лат. *casus*). Појам обухвата све оно што се појављује изван одређеног каузалног ланца, те се за њега не могу наћи прави разлози (узроци) и објашњења. Како су књижевна дјела у цјелини посљедица *намјере* или *плана* одређеног аутора, у њима нема с~а у правом смислу ријечи. У исто вријеме радње тих дјела су по правилу конструисане у корелацији с људским искуством (→слика свијета), гдје је с. дио свакодневице. Поетика реализма с. ослобађа недовољне увјерљивости, те га припрема како би изгледао што природније, а не као очито средство ауторове конструкције. Ђ. Лукач тврди да је без с~сти у књижевности све беживотно (*Проблеми реализма*), само је на писцу да оно што је случајно не уздигне до нужности. У старијој традицији с. је постављана у окриље божанске воље (нужност), богиње среће или предестинације. У епоси СР с. постаје основа могућих искушења на животном путу: један јунак га искоришћава, док му други подлијеже (опрека између Милана Наранџића и Бранка Орлића → *Милан Наранџић*). У →Игњатовићевим романима с. је, међутим, још често средство наглашене конструкције радње (сусрети, неочекиване освете, препознавања), у сагласју с авантуристичким временом, које је наслијеђено из старијег романа. Глишић га искоришћава за комичне ефекте или преокрете у радњама (→*Злослутни број*), док се у Лазаревића резервише за сижејне врхунце (расплет →*Школска икона*). Нарочито је с. везан за ирационално-фантастичке концепције радње (Глишић, Матавуљ), кад извјесно збивање долази као укрштај појавног (случајног) и ирационалног (доцније је нуминозно, у романима С. Ранковића). Поетика реализма у основи је полазила од детерминисаности појединачне судбине, те је с. искоришћавала као широко поље за игру између затворених (коначно замишљених) судбина и начелно отворених могућности кретања јунака (особито ликови романа). У још већој мјери се од с-а полази у отварањима радње/заплета (→*Један разорен ум* Л. Комарчића заснива фабулу на →сусрету двају јунака велике сличности), јер је свака радња у колоквијалном смислу ријечи заправо с-ј. Тако је с. често средство да се мотивише заокрет, ослобађајући аутора од строге каузалности и допуштајући му да оно што је мало вјероватно изгледа читаоцу на крају прихватљиво. Другачије него у старијој традицији (посебно у мелодрами, Балухати, С.), гдје су “случајна истовременост” и “случајна неподударност” у основи сижеа (Бахтин), у реализму књижевна с-ст изгледа аналогна животној случајности и само је један од чинилаца сижеа, «један од облика испољавања нужности» (Бахтин). У основи, оно што се у животној стварности може узети као коинциденција, у књижевном дјелу је подређено умјетничкој сврси и умјетниковој намјери.

Лит.: В. Жмегач, Књижевност и збиља, 1982; Ђ. Лукач, Проблеми реализма, прев., 1957; М. Бахтин, О роману, 1989.

Србин/Српкиња Извјесне представе о националном карактеру С/С почеле су да се

стварају већ у дјелима Доситеја Обрадовића, који је тај карактер као херојски/јуначки конфронтисао меланхоличном, мекушном карактеру западноевропског човјека. На тој линији ће се наћи Видаковић, Вук Караџић, Сима Милутиновић Сарајлија. Вук ће већ почети да доводи у питање јединство српског карактера, указујући на разлику између правог народног (простонародног) и градског карактера међу тадашњим угарским Србима. Током епохе романтизма профилише се стереотип *С/С.*, који 60-их година оличава национални идеал у огледима В. Јовановића, инспирисаним италијанским револуционаром Мацинијем, *Србенда и готован, Основи снаге и величине србске, Србин и Српикиња такви какви су*. На његове апологетске тезе о српском карактеру реаговао је Ђ. Даничић, а касније С. Марковић, указујући на њихову схематичност, недијалектичност и ненаучност.

Током епохе реализма у књижевности ће се разбити монофона (романтичарска) представа о *С/С.* и замијенити мозаиком регионалних слика (локални →тип) Шумадинца (М. Глишић), Београђанина (М. П. Шапчанин, Л. Лазаревић), Бокеља (С. М. Љубиша), Нишлије (С. Сремац), Далматинца/Приморца (Матавуљ), или, још чешће, јединком која је одређена претежно социјалним и психолошким чиниоцима (сељак, трговац, чиновник, зеленаш, полицајац итд.). До краја епохе СР старија представа типа Србина постаје извор сатиричне интерпретације или изврнутих вриједности (Сремац: српски идеал је дембелство, жандарска или царинска служба, необразованост, вођење туђих брига и сл.; за Домановића тај идеал се представља као свеколико подаништво). С друге стране, у мемоарским текстовима су подвргнуте озбиљним критикама неке особине које су узете као национални атрибути (Ј. Игњатовић о српским интелектуалцима и чиновницима; С. Матавуљ о особинама Црногораца и српским политичким заблудама). Међутим, међу српским реалистима је развијено још неколико опозитних слика: опозиција старијих и новијих генерација (Ј. Игњатовић), старовременског човјека и човјека новог времена (нових професија), или човјека динарског и моравског типа (у прози С. Сремца, нпр.), човјека културе и човјека природе (Матавуљ), источњака (муслимана) и хришћанина-западњака (Д. Илић, С. Сремац). СР је наслиједио романтичарски стереотип *С/С.*, те га је у једном типу прозе ограничио социјално и локално (Глишићеве и Веселиновићеве представе сељака и сељанки), или га је повезао са сродничким улогама (мајка, син у прози Л. Лазаревића), или га је као тему сасвим напустио (С. Ранковић).

Страх С. се одређује као неугодна емоција коју изазивају различите опасности по јединку (спољашње, физичке или унутрашње, психичке). Испољава се у различитим степенима снаге (од тјескобе до панике и ужаса); најчешће као страх од смрти (сопствене или својих драгих), казне, гријеха, неуспјеха (нпр. на испиту), при сусрету са фантастичним бићима и непријатељима, те пријетећим физичким силама (ватра, вода, снијег). У приповијеткама М. → Глишића с. се појављује на граници оностраног и оностраног, у контакту с нечистим силама. У приповијеткама Л. →Лазаревића везан за осјећање тјескобе или прекршај установљених норми. Примјере колективног страха дају мемоаристи (Игњатовић, особито П. →Тодоровић у ратним успоменама). Особито је мотив чест у приповијеткама везаним за рат (Ј. Веселиновић). С. доспјева у средиште приповиједака С. →Ранковића и И. →Вукићевића у разноликим тематским комплексима, те у романима →Горски цар и Сеоска учитељица. Као конститутивни чинилац личности с. се може појавити у мотивацијском систему, нпр. карактерна црта јунака слабе воље (Гојко у →Сеоској учитељици). Зависно од врсте радње и судбине јунака, с. се може наћи и у озбиљним и у шаљивим дјелима. У овом другом случају стања и емоције повезани са страхом разрјешавају се случајем или досјетком (Глишић, Сремац), с повољним исходом за јунака. Или је страшљивост просто једно од комичних својстава јунака.

Стр(и)јељање Облик казне коју обично изводе овлашћени државни органи према судској одлуци. Повезано је с преступницима, посебно с хајдучима (→*Горски цар*), као завршни чин њиховог животног пута. У психолошки оријентисаном приповиједању јунак се доводи у стање ишчекивања помиловања, а сам чин се описује с натуралистичком подробишћу. У приповијеткама и мемоарским списима опасност од стријељања се представља као узрок психолошког и карактерног преокрета (И. Вукићевић; П. Тодоровић у мемоарским текстовима).

Сусрет У књижевности хронотоп сусрета врло често има композициону функцију: служи као заплет, понекад као кулминација или чак расплет (финале) сижеа (Бахтин). У авантуристичкој концепцији пута с. је извор нових заплета: сви сусрети се бирају по степену отворености за авантуру (Игњатовић). У Матавуљевој приповијецци Др Ивановић, сусрет је судбоносан, коначан. У мемоаристици је често главни подстицај приповиједању (→Мемоари Ј. Игњатовића, →Биљешке С. Матавуља). Бахтин примјећује да је хтп. сусрета нарочито погодан за “приказивање догађаја којим управља случајност” (375); повезује свој и туђи свијет; зна бити тачка заплета и мјесто одвијања догађаја. По Бахтину, с. у различитим дјелима добија различите нијансе, посебно емоционално-вриједносне (жељен, нежељен сусрет, радостан, тужан) и композиционе (заплет, расплет). Изразито је повезан с мотивом препознавања/непрепознавања, што у авантуристички оријентисаном сижеу омогућује организовање заплета и расплета (→*Васа Решењек* Ј. Игњатовића), док у сижеима из свакодневице може да води ка високом степену емотивности (→*Све ће то народ позлатити* Л. Лазаревића).

У фолклорно традицији с. је повезан са →срећом/несрећом, праћен предсказањима или знацима/опоменама, одиграва се на мјестима која су устаљена у вјеровањима → (раскрсница, мост/прелаз). Мотив /хтп. сусрета у→ фантастици свих типова (Глишић, Матавуљ) редовно има важну улогу, али и у љубавним причама новелистичког (→*Вертер* Л. Лазаревића) и романескног обима → (*Горски цар*, *Сеоска учитељица*, *Зона Замфирова*), колико и у приповиједањима из свакодневице (Веселиновић, Вукићевић). Приповијетке и романи из друштвеног живота обилују мотивима сусрета, који се искоришћавају за разнolике циљеве (динамизација фабуле, одређена тенденција, политичке поруке, тематска проширења главне приче, испољавање карактерних обиљежја јунака, преокрети у дотадашњем току радње.). У краћим прозним дјелима сусрет може бити кључни догађај у оквирима заплета и расплета (→*Пилипенда*, *Мали певач*), или цијелу романескну причу освијетлити из нове перспективе (→*Поп Ђира и поп Спира*). Случајност и судбоносност сусрета су често у обрнутом односу, посебно по функцији у сижеу. Од случајног сусрета гради се цијела прича (особито у →сликама) или тај сусрет има судбоносне посљедице по судбину јунака (фантастика и љубавни сиже). Неки сусрети, међутим, имају само композициону или општу идејну функцију: →паралелизам, →порука.

Л.: М. Бахтин, О роману, 1989; Словенска митологија, 2001.

Уједињена омладина српска Као организован покрет УОС је трајала од Прве омладинске скупштине у Новом Саду (27-29. августа 1866. године) до 1872. Правну основу рада чинили су статут, у којима је као циљ истакнуто унапређење српске народности на основу истине и науке, док је даљи политички циљ било ослобођење и уједињење српског народа (на корицама омладинских издања је био вијенац са свим српски областима на Балкану). Покрет је дјеловао преко годишњих скупштина и ускоро попримио политичку боју. Наишао је на противљење конзервативне струје (на власти) у Србији, посебно у Аустро-Угарској, гдје се иза идеје културног јединства видјела борба за ослобођење, те је покрет сматран против-

ником државе. Током агитације →С. Марковића покрет је постао опозицион и новој влади и растурио се постепено у политичке партије. Претече УОС су омладинске (студентске и ђачке) → дружине, осниване по лицејима/ гимназијама већ од краја 40-их година 19. вијека.

Претеча омладинске штампе је била *Даница* (1860-1872), али кад се њен уредник (Ђ. Поповић Даничар) разишао са омладинским покретом, улогу средишњег гласила преузео је *Јавор* (1862-1863) Ј. Ј. Змаја. Како се овај лист брзо угасио, нови књижевни орган Омладине постала је →*Матица* (1865-1870), коју је подржала и Матица српска. Покрету УОС блиска је и београдска →*Вила* (1865-1868), особито отворена према природнонаучним дисциплинама и руској књижевности. Као специјално омладинске публикације појављују се алманаси и календари. Међу њима је *Омладинска заједница* (у три свеске). Послије гашења *Матице* (због дугова) одлучено је да се покрене *Млада Србадија* (1870 – 1872), која је окупила водеће књижевнике, имала велик број читалаца/ претплатника и међународни одјек и утицај. Овој струји били су блиски други листови и часописи, мада их не треба сматрати омладинским. Такви су Милетићева *Застава* и Каљевићева *Србија*. Поред њих су још нека гласила тога доба прихватала омладинске идеје као своје и сматрала се органима Омладине (*Панчевац*, *Глас народа*, *Змај*).

Лит.: С. Новаковић: Историја српске књижевности, 1871; Ј. Скерлић, Омладина и њена књижевност, 1906 (1925); В. Ђоровић: Историја «Зоре», 1907; Уједињена омладина српска: зборник радова, 1968; В. Милинчевић: УОС// Југословенски књижевни лексикон, 1972; Д. Иванић, Српска приповијетка између романтике и реализма (1865 – 1875), 1976; Уједињена омладина српска и њено доба 1860-1875: грађа из совјетских архива, 1977.

Хајдук Чест јунак српске прозе као наследио епске фолклорне традиције (епске пјесме, предања), прије свега у историјски оријентисаној тематици (→Хајдук Станко Ј. Веселиновића), везаној за турско доба и доба устанака против Турака. У прози везаној за грађанско раздобље х. је најчешће преступник норми цивилизованог друштва, често у служби туђих интереса, посљедица поремећених породичних прилика или карактерних црта (→Горски цар С. Ранковића). Л. →Лазаревићу је такав јунак потребан у сижеу превазилажења необразложене нетрпељивости Србијанаца према пречанима (У добри час хајдучи!), Б. →Будисављевићу као врста репортаже о конкретном појединцу који се вратио породици и селу (Задњи лички харамбаша). У→Бакоњи фра Брне х. има сижејно-фабуларну улогу: дио искушења и подвала кроз које млад човјек пролази на путу стицања искуства. Матавуљ је мотив х-а обрадио и у приповијеткама (Амин), оријентишући се на религиозно-обичајне поступке око хајдуковања као облика разбојништва. *Чикино дете* Т. П. Костића има мотив близак Лазаревићевој припов. →Он зна све, али и Матавуљевом *Бакоњи фра Брне*, а на одређен начин и роману. Дијете хајдука (или лопова, у другим романима), или дијете склоно преступу (млади преступник), током преваспитања постане ваљан члан заједнице.

Хроника Један од сталних приповједачких облика документарне, историографске и фикционалне прозе. На библијским основама се развијала у средњем вијеку (византијска традиција и националне варијанте), а у новом вијеку се оријентише на свјетовне прилике (породица, мјесто, покрајина, држава, династија). Трагови таквих хроника преносе се у композицију и тематику фикционалне прозе: назнаке у наслову, распореду поглавља, издавању догађаја или именовању приче као дијела «локалне хронике». Хроникалне црте су особито упадљиве у →*Приповијестима* С. М. Љубише (датирање фикционалних догађаја и предања, склапање радње према локалним причањима). Истим путем иде С. →Матавуљ, особито у ранијој фази приповиједања. Трагови овога жанра налазе се и у приповијеткама П. →Марковића Адамова. Хроника у ауторским текстовима дјелује као маска увјерљиво-

сти и објективности, али може одражавати и настојање аутора да приповиједање посредује историчност и знаменитост, или да служи као пародично-хумористичка подлога основној причи (→*Бакоња фра Брне*).

Хроникалност Елементарно својство сваког приповиједања, било да се испољава као линеарна прогресија, било као ретроспекција, ретардација.

Читалиште београдско Основала га је почетком 1846. група утицајних грађана, окупљена око идеје ослобађања и уједињавања српских земаља, у опозицији према присталицама илирске идеје (→Касина). Уз Ч. б. је била и прва јавна библиотека у Београду.

Чудо Појам у предавањима Ђуре Даничића (*Лекције из естетике*) као еквивалент појму → узвишено. Означава појаве, бића, предмете или констелације догађаја који се не могу објаснити природним законима и људским искуством. У основи је ч. везано за →фантастику, али може да се нађе и у поретку свакодневице, као →случај, односно коинциденција. У приповијеткама М. →Глишића ч. се обично састоји у сусрету с натриродним бићем, у околностима које су устаљене у фолклорној традицији (ноћ, дубодолина, прелаз на води и сл.). Глишић ч. , међутим, социјализује, повезује са класним односима и околностима. Извјесни писци ч. везују за средовјековну традицију (посредовање светих мјеста и људи, чудесно излијечење, у приповијеткама М. П. →Шапчанина). Доцније се појам везује са оним што је ријетко и необично, особито у приповијеткама С. →Матавуља, гдје се тиче →мотивације: ч. је оно што није мотивисано нити се може објаснити каузалним констелацијама, или се те констелације доводе у сумњу (→Чеврљино злочинство, →Ђукан Скакавац, →Др Ивановић), а цијела радња се представља као посљедица дјеловања непознатљивих сила. Трећи аспект је ироничан: ч. се појављује као заблуда незналица или лаковјераца (Редак звер М. →Глишића, чудесно зачеће последице ходочашћа у Јеруслим, →Хаџи Диша Д. Ј. Илића). Понекад облици ч-а остају у оквирима фолклорне фантастике, нпр. →Вечност Ј. Веселиновића, или фолклорно-алегоричне представе →Прича о селу Врачима и Сими Ступици.

Dušan M. Ivanić

LEXICON OF SERBIAN REALISM
EXAMPLES AND MATERIALS

Summary

These materials were created during work on the “Lexicon of Serbian Realism” project, supported financially by the Ministry of Education and Information of the Republic of Serbia (2006-2010). It was conceived as a scientific description of the epoch, in a limited period of time and with a circle of partially engaged collaborators. Some of the results from this project were published (D. Vukićević, G. Maksimović, S. Milosavljević Milić, D. Bošković), and some were included in other scientific texts. Here are published instructions for creating articles about the author and his works, the structure of the processing of specifications about the author, with an example of the processing of L. K. Lazarević, K. Abrašević, M. Andrić, K. Arsenijević, B. Budisavljević, Milan Budisavljević, Draginja Gavrilović, Milovan Glišić, D. Vučenov and Vuk Karadžić considering his place in Serbian realism. And some of the most significant works of Serbian realists have separate adaptations (here L. K. Lazarević). Concepts, phenomena, media, institutions, literary genres are treated as special determinants.

Keywords: Serbian realism, lexicon, definitions, writers, works, terms, literature

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

МАЈСКИ РАЗГОВОРИ О ПОЕЗИЈИ ТОМИСЛАВА МАРИНКОВИЋА

(*Поезија Томислава Маринковића*, ур. Светлана Шеатовић, Јана Алексић, Задужбина „Деасанка Максимовић“, Народна библиотека Србије и Институт за књижевност и уметност, 2022)

Зборник радова *Поезија Томислава Маринковића* у издању Задужбине „Деасанка Максимовић“, Народне библиотеке Србије и Института за књижевност и уметност објединио је истраживања представљена на истоименом научном скупу, одржаном 16. новембра 2021. године, а посвећеном добитнику награде „Десанка Максимовић“ за 2020. годину. Публикација је подељена у четири тематска блока и садржи осамнаест радова. Научним огледима претходи „Уводна реч“ уредница С. Шеатовић и Ј. Алексић у оквиру које је дат сажет увид у песничку поетику као и у текстове заступљене у зборнику. На крају зборника налази се „Индекс имена“ који је сачинила Катарина Пантовић.

У оквиру првог тематског блока налазе се радови Радивоја Микића, Васе Павковића, Милете Аћимовића Ивкова, Ђорђа Деспића, који истражују шире оквире Маринковићевог песничког света.

У тексту **ТИПОВИ СТВАРНОСТИ У ПОЕЗИЈИ ТОМИСЛАВА МАРИНКОВИЋА** аутор се бави лицем и наличјем ствараочевих поетичких усмерења – видљивим и невидљивим, реалним и метафизичким, дотичући имплицитно лотмановске могуће светове, а експлицитно башларовске просторе. Павећи најшире компаративне додире са поетиком изворног српског симболизма (преко Дучићевог и Илићевог стваралаштва), али и са нашим савременим песништвом (Милосав Тешкић), уз указивање на аутопоетичке призиве португалског песника Ф. Песое, Микић пажљиво расклапа стихове у којима увек наилази на дупло дно. Аргументацију проналази у песмама „Жели“, „Мува“, „Само то“, „Белина речи“, „Музика зиме“, „Пахуље, док падате“, „Понекад“, „Шта је вечност“. У њима се открива спој реалног и сновиодног/метафизичког, око кога се језгре многобројни семантички рукавци који промишљају свет стварности, али и нематеријално, непознатљиво и несазнатљиво. Овај рад посебно скреће пажњу на то да је поред лако уочљивог дескриптивног потенцијала Маринковићевих стихова у њима потребно трагати за рефлексивном компонентом коју опис истовремено сакрива и открива. Као пажљиви тумач поетике, претежним описно-мисаоним стиховима аутор додаје и оне у којима се углавном обзнањује дескриптивна компонента, али чак и у њима проналази процепе који залазе у сфере суштинске спознаје појавног.

Други у зборнику, текст **ПЕСМЕ УСАМЉЕНОСТИ** (Над овоговековном поезијом Томислава Маринковића) промишља поезију из поетичког угла 21. века. Узимајући за референтну тачку песников четврти избор из поезије (*Дуге сенке иза тре-*

нутака, 2021) који, осим осам уводних песама, обухвата само оне објављене после две хиљаде, Васа Павковић у одабраним стиховима учоава неолиризам. Особености те нововековне поетике наслањају се на стихове поменутих осам песама збирке *Сумња у огледало* (1996), у којима се примећују неке смисаоне и звучне неравнине, натуралистичке слике и неперцептибилан лирски субјекат. Као жижу новог певања Павковић у збирци *Школа трајања* (2003) примећује речи, живот, свет и лирику, кроз које се обзнањују поглед на прошлост, меланхолија, миран поетски тон, медитативно-дескриптивне песничке слике сада много видљивијег песничког субјекта. Наредна четири поглавља, стиховима одабраних песама, аргументују наведене песничке координате. У анализи стихова из збирке *Свет на кожи* (2007) сагледава се високоперцептибилни усамљени лирски субјекат и његов интимни свет који се најчешће завршава метафизичком слутњом. Ово је повод да се направи веза са романтичарском и симболистичком поетиком. Аутор примећује да започет нововековни преокрет истрајно следе све збирке које су се нашле у избору, са понеком посебно издвојеном специфичношћу: за *Обичан живот* (2011) то је елегичност, за *Невидљива места* (2015) – додатна интимизација, а за *Вечито сада* (2018) – потреба за дијалогом. Концизним прегледом Васа Павковић даје нацрт за целокупну Маринковићеву оновековну поезију.

Милета Аћимовић Ивков (ИЗМЕЋУ МОГУЋЕГ И НЕДОСТИЖНОГ, Метафизички обзори и меланхолични тонови у поезији Томислава Маринковића) такође се бави нововековном, тзв. другом фазом песниковог стваралаштва, постављајући метафизику и меланхолију, као упоришна места поетичког усмерења, у одређени контекст који ће послужити да се изгради портрет песника културе. Као аналитичку базу он, попут В. Павковића, узима ауторски избор *Дуге сенке иза тренутака* (2021). Но пре него што се посвети детаљнијем истраживању нововековне поезије, Аћимовић Ивков даје кратак осврт на претходну фазу. У њему аутор потврђује у критици углавном примећене: тематску окренутост савремености, отворену форму, разломљен и енигматичан исказ, често активирање двосмислености, парадокса, оксиморона; ироничну/горко-хуморну интонацију, гротескна померања, некомуникативност стихова. Већ у тој првој фази најављено је оно што ће бити основна песничка вертикала наредне, а то је кретање од веристичког ка сферама метафизичког у увек чврстој искуственој и мисаоној повезаности лирског ја са природом кроз личну проживљеност и субјективну перспективу; управо у њима Аћимовић Ивков види особеност Маринковићевог песничког гласа. Након постављених поетских парадигми креће се у њихово препознавање у другим поетикама; честа призивања светски познатих мислилаца и уметника треба да послуже управо као аргументација за представљање Маринковића и као песника културе (а не само природе). Међу многим именима своје место су нашли Платон, Шопенхауер, Е. А. По, Б. Хамваш, Д. Де Ружмон итд. Како примећује аутор, у увек с предумишљајем присутним интертекстуалним преплетима огледаће ће се кроз стихове Томислава Маринковића и Владислав Петковић Дис, Стеван Раичковић, Јован Христић, Адам Загајевски, Јан Скацел, Хорхе Луис Борхес, Фернандо Песоа, Вислава Шимборска. Након издвојених конкретних примера, Аћимовић Ивков о Маринковићу закључује: „Ништа у његовој поезији није неосвешћено и произвољно: ни активирана ученост, која под-

разумева однос према сазнајно-теоријским, антрополошким и аксиолошким темама, нити приврженост метафизичким обзорима сродних претходника.“

Ђорђе Деспић у раду ДОЖИВЉАЈ ПРИРОДЕ У ЗБИРЦИ НЕВИДЉИВА МЕСТА ТОМИСЛАВА МАРИНКОВИЋА посебну пажњу посвећује једној песничкој књизи у којој се препознају особености зреле фазе Маринковићевог стваралаштва. Већ на почетку подвлачећи јасан стваралачки отклон песника од урбаног окружења, аутор доцртава у историји читања већ започет портрет неолиричара, код кога се препознају веризам, окренутост „малим стварима“, благост, утишаност, аналогиче и поентирања, меланхолија али и „тиха радост“, а све то како би се у споју са природом остварила идентитетска укорењеност и пронашли могући одговори на вечита питања света и живота. Од песничких сродника Деспић помиње Николу Вујчића, Живорада Недељковића, Војислава Карановића, Ибрахима Хаџића, показујући аналитичким приступом и самосвојност Маринковићевог песничког гласа. Урањајући с великом пажњом у стихове збирке *Невидљива места*, Деспић пре свега разоткрива њихово дескриптивно-мисаоно усмерење; у њима се чулне и менталне слике непрестано претапају. Истовремено представљање природе као лепоте и тајне није могуће без истанчаног осећаја за детаљ, који служи за развијање сложених менталних простора изражених поређењима, песонификацијом, метрафором; у анализи се на истакнуто место стављају „невидљива места“ која, по мишљењу аутора, чине и интерпретативни кључ целе збирке. Поред примарног фокуса на песме из *Невидљивих места*, неретко је у тумачењу прављена паралела са другим песничким збиркама истог песника, а како би се затворио круг који води до поверења у природу и идентификације песничког субјекта са њом. Због тога Деспић указује и на широк тонски распон којим се имплицирају многобројна значења – од дитирамбског, преко утишаног/мирног, до у неким моментима трагичног, али и иронијског. Овај оглед даје одличне аналитичке смернице показујући пуноћу и потентност друге стваралачке фазе проучаваног песништва.

Полазећи од сличних поетских (данас општеприхваћених) премиса о неоверизму и лиризму Томислава Маринковића, Бојана Стојановић Пантовић у раду БОЛЕСТ, ЉУБАВ И ПОЕТИКА У ЗБИРЦИ ВЕЧИТО САДА ТОМИСЛАВА МАРИНКОВИЋА открива нову димензију последње Маринковићеве збирке. У првом делу текста ауторка пружа сажет преглед базичних песничких усмерења, полазећи од *Школе трајања* (1993) као прекретничке збирке. Ту се издвајају контрастно постављени, с једне стране амбијент саобразан човековој природи и, с друге, цивилизацијски притисак који нарушава склад. То доводи до усамљености из које извире глас песничког субјекта у Маринковићевој поезији. Песнички субјекат јесте управо *лирско* ја у понечему блиско раичковићевом, а у понечему лиризму Д. Максимовић; у сваком случају оно које прерађује све импулсе спољашњег света. У споју неверистичке основе и неосимболистичке сугестије Б. С. Пантовић види везу са другим српским ствараоцима (нпр. Зубановић, Новаковић, Вујчић, Карановић), додатно потврђену и аутопоетичким коментарима самог песника. Идући трагом базичних карактеристика Маринковићеве поезије ауторка стиже до збирке *Вечито сада*, у којој уочава нека померања ослоњена на већ потврђене поетичке параметре. У том смислу она посебну пажњу посвећује укрштању категорије времена са темом боле-

сти, љубави и поезије. „У последњој самосталној збирци Томислава Маринковића *Вечито сада* појављују се мотиви везани за болест, болничко искуство и амбијент, а с њима се преплићу и љубавни мотиви сложеног значења, сећање на неке бивше идентитете и наговештај нових, будућих, као и свеprisутна тема поезије, која чини се, једина поседује метафизичку димензију.“ Како би показала сложеност и богатство поменутих укрштања, ауторка се посебно бави тумачењем појединих песама збирке (нпр. „Незнање“, „Откриће“, „Ја сам тишина“, „Можда“, „Писмо Вислави Шимборској“).

У наизглед оксиморонском насловном споју садашњости и вечности (ВЕЧИТО САДА И САДАШЊА ВЕЧИТОСТ У ПОЕЗИЈИ ТОМИСЛАВА МАРИНКОВИЋА) сажето је истраживање Гојка Божовића о песничком мапирању „повлашћених тренутака свакодневице“ који откривају тајне егзистенције, а који се призивају и обликују меланхоличним сећањем и/или лирском дескрипцијом. Аутор најпре скреће пажњу на важност привилегованих момената који осмишљавају људски живот (те отуда и одређење *митологија тренутка*) а које неуморно бележи Томислав Маринковић у својим стиховима: они су трептај, трзај, ситнице, слике, зрнца, варница и још много тога. Сви они представљају медиј за изрицање доживљаја, емотивног стања или сумирање животног искуства. Видевши у њима окосницу целокупног стваралачког тока проучаваног песника, Божовић посебно испитује однос тих момената према општем концепту времена, али и начине на које их песник активира како би скренуо пажњу на изузетност обичног искуства у коме се препознају несвакидашњи и чудесни одсјаји вечности. То је повод да се проговори и о Маринковићевом „магијском веризму“ који не поседује (у савременом песништву често присутну) социјалну компоненту. Његове песме Божовић сагледава и њихова значења открива кроз стапања стварних и наслућених личних/интимних искустава у *вечито сада* као кредо целокупне поетике. А тај непролазни тренутак, закључује аутор, трансформише се магијом песничког израза у *садашњу вечност*, „једину за коју зна обичан људски живот“.

Као и већина радова заступљених у овом зборнику и оглед Соње Миленковић (СЛИКА СВЕТА У ПЕСНИЧКОЈ КЊИЗИ НЕВИДЉИВА МЕСТА ТОМИСЛАВА МАРИНКОВИЋА) подвлачи доследно изведен дескриптивно-рефлексивни карактер Маринковићеве поезије, овога пута детаљније образложен тумачењем збирке *Невидљива места*. Ауторка полази од већ познатих књижевнокритичких промишљања на дату тему (В. Павковић, Ђ. Деспић, М. Пантић, Н. Живковић) како би покушала да одговори на низ нових питања која покрећу стихови за анализу изабране песничке књиге: „Да ли је поново виђено, тежња коју свеколика лирска поезија тежи да пренесе, оно што је у међувремену постало невидљиво? Да ли нешто заклања нашу перцептивну моћ или је пре посреди неки контраст два различита света, који се да разабрати кроз дијалектику видљивог и невидљивог?“

Катарина Пантовић у раду ПОЕТСКЕ СПЕЦИФИЧНОСТИ ЗБИРКЕ ШКОЛА ТРАЈАЊА ТОМИСЛАВА МАРИНКОВИЋА за предмет истраживања узима књигу која песника представља као значајну литерарну појаву, а како би указала на темељне одреднице његове поезије. Ауторка најпре даје шири поглед на савремено српско песништво у коме се уочава исцелитељски карактер, видљив у настојању „да

дубље зађе у смисао света“ (Пантић, према Пантовић). Управо такво дејство учено је и у песмама Т. Маринковића, а остварује се сугестивним песничким сликама, смиреношћу, непретенциозношћу, медитативношћу, избалансираном осећајношћу. Све набројано песника чини блиским енглеским романтичарима и импресионистима. Пружајући хронолошки пресек Маринковићевог стваралаштва, уз поделу на два периода која се вредносно разликују, указано је најпре на слабости прве песничке фазе. Након тога К. Пантовић наводи низ естетски вредних карактеристика, које су до посебног изражаја дошле са збирком *Школа трајања*: изразита чулност, психолошко нијансирање, аутентичан „романтичарски јунак“, синергија лирског субјекта с природом која се обзнањује као импулс самоспознаје; једноставност и сликовитост израза, контролисаност тона, брижљиво биран језички регистар, тек наговештај смисла из кога проистиче херметичност, повезаност природе и стваралаштва; доминација мотива тела, душе, земље и воде; укрштање реалности и сновидовног. На самом крају, као закључак и зато упечатљива белешка, стоји напомена о значају збирке јер „разоткрива и најављује време као централну поетску опсесију“. Овакав преглед особености Маринковићеве поезије одличан је путоказ читаоцима који се први пут са њом сусрећу.

Хронотоп природе као чвориште у формирању песничког опуса тема је рада Јоване Милованчевић (ПОВЛАШЋЕНИ ПРОСТОРИ ПРИРОДЕ У ЗБИРКАМА ШКОЛА ТРАЈАЊА И СВЕТ НА КОЖИ ТОМИСЛАВА МАРИНКОВИЋА). У њему се, према мишљењу ауторке, спацијалне одреднице појављују истовремено као реални и онирички простор, који се често ре-креира у самој свести лирског субјекта. Истраживање, посвећено доживљеном простору, полази од Башларове поетике која на адекватан начин образлаже чежњу за повратком и свест о изузетности природе као важне компоненте Маринковићевог песничког универзума. На то се надовезује и потреба песника да обзнани првобитно, и то путем једноставности и обичности, а потом и тежњом да се зађе у сферу метафизичког. Тражење исконског смисла ауторка открива раскриљујући изградњу поетске слике која извире из најдубљих простора човекове психе. Зато и поставља тезу коју ће аргументовати различитим стиховима из одабраних песничких збирки, упућивањем на аутопоетичке коментаре песника, али и на књижевнокритичке ауторитете: „Речју, простор поезије Томислава Маринковића твори се по законима унутрашњим, осећањима и мислима лирског субјекта и не постоји независно од њега, бивајући рељеф психе, не само пејзаж.“ Кроз призму доживљеног сагледавају се, као кључни, хронотоп куће зиме и воде, а њиховим образлагањем Јована Милованчевић разоткрива семантичке слојеве Маринковићеве поезије у оквиру којих се покрећу многа питања везана за различите односе: стварности и имагинације; прошлости, садашњости и будућности; реалности и стваралачког чина; људског времена и митског континуитета; трошности и вечности.

Посматрајући последњи песнички избор Т. Маринковића *Дуге сенке иза тренутка* као аутопоетски сажетак у коме се већ у наслову открива присуство меланхолије, Жарко Миловановић у огледу ОДГОНЕТАЊЕ ВЕЧНОСТИ указује управо на тај аспект његове поезије. Образлажући профил меланхолика преко закључака Еспена Хамера у књизи *Унутрашњи мрак. Есеј о меланхолији*, аутор такву фигуру

проналази у имплицитном аутору обликованом посебно у зрелој фази Маринковићевог стваралаштва. Међутим, рад истовремено скреће поглед ка раним стиховима у којима је меланхолија константа а за које је заједничка сведеност у тону, помиреност са светом и тихо сањарење. Посебно место у књ. огледу заузима тумачење „вечитог сада“ у контексту обрађиване теме, а оно помало одступа од општепознатих ставова присутних у историји читања Маринковићевог опуса. Пажње је вредно указивање на спој носталгије и меланхолије, те однос туге и меланхолије; на тишину као друго име за меланхолију. Посебно је занимљив Миловановићев дијалог са кључцима Р. Гвардинија у есеју „О смислу меланхолије“ у коме као реплика служе запажања о природи Маринковићеве песничке меланхолије. Композиција овог рада осмишљена је тако да у потпуности одговара поднаслову „Фрагменти о меланхолији у песништву Томислава Маринковића“.

Разумевање специфичности поетског пријема оно је што примарно открива наслов рада Милице Ђуковић ((НЕ)ПРЕВОДИВОСТ БОЛА: ПОЕЗИЈА ТОМИСЛАВА МАРИНКОВИЋА И МУЗИКА), а којим је најављено истраживање мелодије, музике и звука у процесу грађења и перципирању песничких слика и њихово учешће у семантизацији израза. Без обзира на помало изневерено очекивање, јер не укључује версификацијску компоненту, овај текст права је доградња у исцртавању поетике Т. Маринковића. Рад креће од запажања мотива тишине као семантичке повезнице целокупног поетског опуса, што је осведочено како стиховима тако и песничким изборима В. Павковића и Р. Микића, да би се почетној тези као јак аргумент супротставио онај који у само средиште ставља мелодију – то је поетски избор начињен од стране самог песника у коме се на повлашћеном месту налази песма „Мелодија и звуци“. Делећи истраживање према мотивским упориштима, у првом делу огледа М. Ђуковић полемише са аутопоетичким ставом Т. Маринковића, те скреће пажњу на причљивост, звучност и мелодичност природе у његовом стваралаштву. Тако ауторка, позивајући се на истраживање Максима Дона у књизи *Филозофија музике*, закључује да је обзнањивање природе код Маринковића слично темпоралним својствима музике. Она звук природе открива у музици птица, зриковаца, паукова („слушам музику/што паук мирно плете“); у „дамарењу“ крошњи дрвећа и ветру. О односу музике и тела расправља се с аспекта феноменолошких истраживања, а методолошку базу чини монографија Мишка Шуваковића *Естетика музике*. Идући тим трагом, ауторка запажа да се тело у Маринковићевој поезији обликује конфронтацијом тишине и музике. Део текста М. Ђуковић посвећује људским гласовима и њиховој вишеструкој смислотворној функцији – од оприсутњења прошлости до учешћа у метапоетичким разматрањима о језику и песничкој вештини. Сегмент посвећен вези проучавање поезије са блузом ослоњен је на његов минимализам и једноставност, који се једнако примећују и у стиховима Т. Маринковића. Туга и бол као тематско-мотивска чворишта такође су веза са музиком чежње, меланхолије и патње. О свим музичким равнима М. Ђуковић најпре пише одвојено, да би их потом међусобно укрстила, показујући на тај начин комплексност и богатство аудитивног доживљаја света у опусу Т. Маринковића.

Кључна реч у огледу УТОПИЈА ТРЕНУТКА Бранислава Живановића је *трајање*, јер испитује како се помоћу акумулирања различитих тренутних искустава

гради утопијска слика непролазности. Лирски субјекат, сматра аутор, спознаје трајање у једва ухватљивом тренутку који брзо нестаје из свести. Након тога закључује следеће: „Манифестација трајања огледа се, дакле, у моментима када се јавља свест о ономе што радимо и тренутка када то радимо (стање субјективног стваралачког чина), нарочито током писања, рада којим се упињемо да ухватимо такав један тренутак и фиксирамо га речима. У питању је утопијски дух имагинације/маште који се манифестује у дневној сањарији, контемплацији стваралачке егзистенције мислиоца.“ Поред вере у тренутак, аутор као важне за разумевање песничке утопистичке мисли наводи и веру у природу и језик. Све три карике које служе за артикулисање утопијског мишљења маркиране су у нововековној поезији Томислава Маринковића. Теоријски део рада пружа основне податке о разумевању утопије од Платона, преко Т. Мора до савремених промишљања на која се ослања истраживање (Е. Блох, Л. Мамфорд, Л. Т. Сарцент, Д. Сувин, Ф. Џејмсон, З. Ђерговић-Јоксимовић).

Прегледни рад Александре Батинић ОД ЋУТАЊА ДО ГОВОРА И НАТРАГ: ГЛАСОВИ ТИШИНЕ ТОМИСЛАВА МАРИНКОВИЋА, хронолошким листањем збирки песама, открива говор/гласове и тишину/ћутање као важне компоненте у обликовању песничке поетике повезане с традицијом, али и савременим песништвом. Текст почиње запажањем о недовољној проучености дела Т. Маринковића. Узрок томе ауторка проналази пре свега у доскора владајућој књижевној и књижевнаучној пракси, која није имала довољно слуха за ненаметљиве, једноставне, сведене поетске тонове. Осврћући се на дсадашњу рецепцију А. Батинић уочава да су неке вредности Маринковићеве поезије примећене, посебно кроз сагледавање и тумачење природе у његовим песмама, а то је оно што га повезује са претходећим књижевним периодима. С друге стране, сматра ауторка, у читалачкој пракси није примећено довољно особина које би га повезале са себи блиском песничком генерацијом. Тај простор она види у Маринковићевој доследно изведеној заокупљености тишином и говором, при чему се „тишина у поменутиим збиркама не конституише на формалном или стилском плану текста већ пре свега у иманентном пољу песничког субјекта, са онтолошким квалитетом, док категорија говора подједнако захвата све текстовне нивое“. Ауторка у анализу укључује све песничке збирке од *Сумње у огледало* (1991) до *Вечитог сада* (2018). Промишљеном полемиком са теоријском и критичком литературом рашчишћава се терен и гради простор за даља књижевна истраживања савременог српског песништва. Истовремено, тумачењем природе поетске тишине и гласа код Маринковића, дат је импулс за комплетније сагледавање његове поетике и остваривање видљивијих веза са савременијим песничким струјањима.

Аутопоетички ставови о природи стваралачког процеса тема су истраживања Сање Париповић Крчмар у есеју НАЗНАКЕ ПОЕТИЧКИХ НАЧЕЛА У ЗАПИСИМА ТОМИСЛАВА МАРИНКОВИЋА. Као грађа послужила је серија записа Томислава Маринковића „Док су музе заузеле“ објављивана у периоду између 2018. и 2021. године у *Српском књижевном листу*. Трагом тих бележака ауторка жели да пружи солидну базу за повезивање иманентне и експлицитне поетике. Углавном следећи редослед објављивања, она у текстовима уочава и тумачи низ запажања која се тичу начина настанка уметничког дела, односа надахнућа и разума, окружења у

коме се ствара (где се самоћа и тишина виде као сарадници поезије), проблематизације односа књижевника/књ. дела према истини, издвојености уметника од света. У аутопоетичким записима Т. Маринковића издвојени су и они сегменти који говоре: о интенцији аутора да се читањем дође до инспирације; о разумевању света виђеног кроз окулар поезије; о моћи уметности да се отргне бесмислу; о потенцијалу и учинку сећања. Све наведено дато је у међусобном дијалогу аутопоетичких текстова где се каткад откривају и противречни ставови, али и уз повремен улазак у дијалог са Маринковићевом поезијом. Све то помаже читаоцу да дубље зађе у наличје песничког рада, те боље схвати оно што из ње излази.

Рад Јане Алексић ВИДОВИ ПЕСНИЧКЕ САМОСВЕСТИ ТОМИСЛАВА МАРИНКОВИЋА прати аутопоетичке исказе који се тичу стваралачког процеса, позиционирања поезије, могућности и ограничења песничког језика Све наведено ауторка прати и тумачи од књиге *Сумња у огледало* (1997) до последње збирке песама *Вечито сада* (2018). Како би што боље расветлила песничку самосвест, ауторка запажа код ствараоца комплексан однос према стварности који подразумева емотивну и интелигибилну раван. Она песничку свест повезује са „полицентричним лирским сопством“ (према: Сабина Колш-Фојзнер) које представља песнички алтер его или епоним поетске самосвести. Тематизацију уметничког процеса Ј. Алексић примећује у издвојеном делу опуса Т. Маринковића, упућујући у раду и на групу проучаваоца која се већ бавила тим питањем. Посебна пажња у раду је посвећена начинима на који песник обликује и пласира своје аутопоетичке ставове, као и њиховим семантичким исијавањима.

Интертекстуална укрштања већ уочена у поезији Т. Маринковића повод су за компаративно читање његовог песништва у раду Јелене Марићевић Балаћ ПОЕЗИЈА ТОМИСЛАВА МАРИНКОВИЋА У КОНТЕКСТУ САВРЕМЕНОГ ЧЕШКОГ И ПОЉСКОГ ПЕСНИШТВА. Полазиште чине песме „Сањао сам Јана Скацела“, „Обичан живот“ и „Писмо Вислави Шимборској“, у којима се експлицитно указује на три песничке поетике. То даље провоцира истраживање ширег утицаја конкретне чешке и пољске лектире на стваралаштво Т. Маринковића, које је довело до закључка да се поетике Јана Скацела, Адама Загајевског и Виславе Шимборске препознају у стваралаштву српског песника, често у међусобно нераздвојивом преплету. Тако ауторка запажа да се углавном у истим песмама препознају сва три утицаја, што сведочи о стваралачкој блискости четири песника. Оно што је кључна тачка укрштања јесте реч *обично* иза које се крије „спознаја и могућност остварења среће“. Везу са чешким песником ауторка види превасходно у мотивима везаним за свет природе, мале ствари, тишину, срећу, али и у дијалогу са музиком, сликарством и вајарством. Ово последње уз неокласични тон певања и складно изражено лично искуство, компаративном преплету прикључује и Адама Загајевског. Пољског и српског песника, по мишљењу ауторке, спаја и примена ироније. Посебна веза српског аутора са Виславом Шимборском препозната је у мотиву сећања. Својим огледом Јелена Марићевић Балаћ значењски је проширила стваралаштво Т. Маринковића, али и продубила везу савремене српске књижевности и европског књижевног контекста.

Рад Николе Маринковића РИТАМ У ПОЕЗИЈИ ТОМИСЛАВА МАРИНКОВИЋА најбоље се надовезује на истраживање Милице Ђуковић, допуњујући темат-

ско-мотивски обрађену везу са музиком путем детаљне версификацијске анализе. Дајући преглед версолошких студија везаних за српску поезију (Р. Кошутећ, Н. Петковић, К. Тарановски, Ж. Ружић) скреће се пажња на недостатак или спорно одређивање ритма у слободном стиху. Светли изузетак аутор види у есеју „За слободни стих“ М. Црњанског, у коме се ритам слободног стиха препознаје као „ритам мисли“, уз истовремено скретање пажње на везу тематско-мотивског слоја и ритма, која је оснажила линију тумачења поезије где су ритам и садржина међусобно мотивисани. Запажање о мотивисаности ритма тематским комплексом Никола Маринковић види као посебно значајно у контексту проучавања песништва Т. Маринковића, а због фреквентне употреба мотива времена. Даље се рад шири према врло детаљним анализама ритмотворних поступака, чија промена прати и мене на семантичком плану. Као најчешћи поступци примењивани за обликовање ритма у проучаваним песничким збиркама издвојени су парцелација синтагме и/или реченице, опкорачење, инверзија и фигуре понављања. Овим поступцима, закључиће аутор, надомешта се смишљено одсуство тропичности, па промена ритма указује на семантичка гигања, што отвара врата истовременом осећању спољашњег и унутрашњег ритма. Управо захваљујући том унутрашњем ритму на полеђини израза проналази се дубље значење и „маркира сложена позиција језика у домену имплицитне поетике“. На самом крају исцрпне версификацијске анализе сам аутор је означава као добро полазиште за даља истраживања Маринковићеве поезије.

Истраживање одабране стваралачке поетике заокружује СЕЛЕКТИВНА БИБЛИОГРАФИЈА ТОМИСЛАВА МАРИНКОВИЋА коју су сачинили Наташа Симић, Јелена Нешковић и Славко Поледица.

Веома добро композицијски осмишљен зборник, разноврсним научним огледима који се у одређеним тачкама додирују, некада кроз сагласје, а некада творећи полемички тон, значајан је допринос проучавању поетике Томислава Маринковића, али и савремене српске поезије. Низом научно релевантних запажања неки већ постојећи ставови су потврђени, неки ревидирани, а поједини текстови доносе сасвим нове увиде, како на књижевнокритичком тако и на књижевноисторијском и књижевнотеоријском плану.

Јелена В. Јовановић*

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Депарتمان за србистику

* jelena.v.jovanovic@filfak.ni.ac.rs

НЕКИ СТВАРНИ И МОГУЋИ СВЕТОВИ

(др Мирјана Бечејски, *Неки стварни и могући светови: књижевне студије и огледи*, Лепосавић: Институт за српску културу Приштина, 2022)

Трећа научна монографија¹ др Мирјане Бечејски, истакнутог проучаваоца српске и компаративне књижевности са аспекта свих дисциплина науке о књижевности, где нарочито треба истаћи ауторкин допринос књижевнотеоријским и књижевноисторијским разматрањима књижевних и књижевно-научних жанрова (документарних прича, путописа, есеја и др.), већ насловом формира хоризонт очекивања савремених методолошких истраживања *света приче* као „основног принципа ума”, при чему се и овај, цитирани наслов огледа др Мирјане Бечејски, заступљен у њеној новој научној монографији, може сврстати у посткласичне дефиниције наратива. На фону научних истраживања које баштини опус др Мирјане Бечејски, формирна су очекивања помног, интердисциплинарног и савременог читања/тумачења изабране грађе. Тринаест огледа, груписаних око три доминантне истраживачке теме: *Стварни и могући светови*, *Наративна емпатија у документарним и фикционалним формама приповедања* и *Бескрајна игра приповедања*, на више од две стотине страна рукописа потврђују свеколика очекивања читаоца ове научне монографије. И насловна одредница *неки* индикативна је у погледу очекивања грађе заступљене у научној монографији др Мирјане Бечејски: *светови приче*, и сама прича, која је предмет ауторкиног истраживања јединствена је најпре са естетског становишта (проза Данила Киша), а подједнако и рецепцијским учинком, што потврђује низ ауторкиних студија о наративној емпатији. Потом, др Бечејски се аргументовано упшта у валоризацију дела савремене књижевности (поезије Милице Јефтимјевић Лилић, прозе Љиљане Бинићанин, Марка Видојковића, Нелета Карајлића) са формалног, документарног и рецептивног аспекта. Увод у монографију изнова осветљава континуирано и помно истраживање које је у основи научног метода др Бечејски од периода основних студија србистике и историје уметности, преко истраживања на докторским академским студијама Универзитета у Нишу до пројектних и других видова проучавања српске и компаративне књижевности, као и метанауке о књижевности у оквиру рада на Институту за српску културу Приштина – Лепосавић.

1 Научни опус др Мирјане Бечејски, уз више десетина студија и огледа, садржи и две истакнуте научне монографије: *Земаљски и небески знаци*, у којој је са аспекта савремених наратолошких истраживања тумачила поезију Алека Вукадиновића, Анта Поповског и Риста Ратковића као „велику наратију”, док је у другом одељку, „Мит о небеским и земаљским знацима” дала увиде значајне за генеалогiju жанрова којима се у савременој прози, поетици и методологији тематизује *косовски мит*, и *Нулту дисциплину Данила Киша* као резултат свог дугогодишњег истраживања поетике Данила Киша, нарочито оних, у књижевноисторијском и књижевнотеоријском погледу, запостављених аспеката Кишове есејистике.

Монографија *Неки стварни и могући светови* сачињена је из следећих одељака: „Стварних и могућих светова”, „Наративне емпатије у документарним и фикционалним формама приповедања”, „Бескрајне игра приповедања”, „Литературе” и „Прилога”. Методолошко полазиште свих одељака је јединствено – реч је о савременим когнитивнонаратолошким увидима.

Прве студије монографије др Мирјане Бечејски посвећене су савременим проучавањима хронотопа на примеру најмање две књижевноуметничке форме (песме и приповетке), уз проблематизовање митског, историјског и (над)националног наратива о Косову. У књижевнотеоријском погледу, ауторкина полазишта за тумачење хронотопа показују познавање дијахроније истраживања овог наративног елемента, издвајајући допринос теорије релативитета и Бахтиновог јединственог концепта времена и простора, те Башларове поетике и Фукоовог тумачења дискурса и концепта хетеротопија. Бечејски теоријски аргументовано, и грађом утемељено преиспитује Бахтинову (спорну) тврдњу да је водеће начело у хронотопу – време. Полазећи од специфичности сликовног оквира и синтетичког пејзажа поезије Милице Јефtimiјевић Лилић, и посматрајући га у релацији са биографским хронотопом песникиње (Косовом), ауторка запажа дијалoшкy, чак полифонијску релацију гласa лирског субјекта и (географског, историјског, митског, симболичког) хронотопа Косова. На фонy овакве релације, где је Косово увек имплицитно присутно, ауторка тумачи грађење идентитета лирског субјекта поезије Милице Јефtimiјевић Лилић. Уочавајући вишеструку комплексност тумачења хронотопа у поезији Милице Јефtimiјевић Лилић на макро и микро плану (где је значајан потхронотоп цркве), Бечејски закључује да је „лични доживљај времена у дубокој узајамној вези са доживљајем простора Косова и Метохије као интимно свог у смислу непоновљивости индивидуе и њеног живота. Тачније – зависан је од тог простора.” Укрштајући призму лирског субјекта са „простором Косова и Метохије [који се] одликује посебном густином обележја историјског и митског времена, где се просторно значење прелива у временско и утиче на временске односе.”, и полазећи (и увирући) у *чарање* као мотив и метафору поетског стваралаштва Милице Јефtimiјевић Лилић, уз узимање у обзир свих семантичких наноса ове глаголске именице (и поступка) од антике до наше савремености, Бечејски закључује да управо стваралаштво наведене песникиње осветљава пукотину у Бахтиновом теоријском дискурсу о хронотопу: „Стваралаштво М. Ј. Лилић практично илуструје ову тврдњу. Премда је оно у исти мах индивидуални и универзални напор да се домаши смисао постојања и стварања у једном реалном колико и симболичком хронотопу, ту више није суштинско питање да ли време протиче линеарно, циклично, или се пак ради о једном безвременом простору. Битно је само да се стварно може постојати једино ту, на *Косову*, из ког израста и које исијава њено стваралачко биће.”

У огледу „Како је Милош убио Мурата. Наративни идентитет у причи *Косово 1389* Нелета Карајлића” ауторка путем вешто изабране грађе (о, на нашим просторима, али и шире, увек актуелној теми) изнова преиспитује не само лиотаровски концепт историје као (мета)нарације, већ и саму границу дискурса књижевних и књижевно-научних врста. У основи градње наративног света Карајлићевог дела ауторка уочава метод деконструкције, који постаје и њен методолошки путоказ за

проблематизовање још једног значајног (тачније, неизоставног аспекта) савременог наратива о Косову – националног/колективног и индивидуалног идентитета: „Прича представља пародијско преиспитивање схватања индивидуалне и колективне свести о Косову као основи српског националног идентитета кроз иронизацију тежње да се најзначајнијим догађајима, посебно биткама из националне историје, дају епске и космичке размере. Али у њој је остварено и уметничко разобличавање различитих злоупотреба Косовског мита и његове симболике (за буђење ратничког духа и националистичких заноса, за остваривање политичких циљева и забашуривање реалног егзистенцијалног стања и проблема народа итд.), те, речено језиком имагологије и постструктуралистичке културологије – (де)стереотипизација слике о Србима као *неевропском 'другом'* који су пре више од шест векова били Европа и живи зид за заштиту те исте Европе од најезде Османлија.” Налазећи вредност Карајлићеве приче превасходно у вештини приповедања, ауторка непосредно доприноси даљој рецепцији овог дела међу савременом читалачком публиком у академским круговима. Треба истаћи ауторкино тумачење ликова Карајлићеве прозе које у вештом споју са трансфикционалним поставкама Мери-Лор Рајан доприноси осветљавању још једне вештине Карајлића као приповедача: „Категорије 'друкчости' и 'сопства' сукобљавају се не само у актуализованом/аутентизованом свету приче и на спољашњем нивоу националних и верских разлика, већ и на много сложенијем, унутрашњем – у *проблематичном* (нестабилном, мултипликованом – Ryan 1999: 130) идентитету главног јунака, што умногоме одређује и наративне стратегије у причи.” Финале ауторкиног тумачења Карајлићевог дела осветљава још један аспект виртуелног наратива не само у књижевнотеоријском, наратолошком домену, већ и на рецептивној равни: „Виртуелни наратив – оно што је у причи било могуће – помаже нам да разумемо оно што се заиста догодило – ако не у реалној егзистенцији, а оно у епској и културној традицији, која је актуализована главном наративном линијом, тј. причом као целином. А прича Нелета Карајлића одраз је дубоке људске потребе да у складу са савременом свешћу и насупрот Лајбницовом оптимистичком уверењу о Божјој творевини, преприповедањем и контрачињеницама креира алтернативну историју и могуће светове. Један од њих морао би бити бољи за све нас.”

Трећа студија првог поглавља монографије др Мирјане Бечејски усмерена је ка тумачењу дела Марка Видојковића са аспекта контраприповести, такође значајног савременог когнитивнонаратолошког концепта. Дело *Е баш вам хвала* Марка Видојковића ауторка тумачи као носталгичну контраприповест, уводећи га у баштину формирану Хомеровим епом о Одисеју, а богаћену на разини светске и наше националне књижевности. Предмет тумачења је, заправо, посебан вид носталгије јер домовина „савременог Одисеја”, тачније његовог потомка више не постоји, „а идеја ностоса реализује се у контранаративу”. Бечејски истражује могуће рукавце и светове приче дела Марка Видојковића, имплицитно присутних у актуелном свету приче. Деконструишући онтолошку раван круцијалних наратива (о истини, домовини, идентитету), Марко Видојковић конструисао је вишеслојни наратив који рачуна на читаоца перманентно спремног на перцептивну игру „препознавања” (сим) бола. Закључак ове студије Мирјане Бечејски такође је у знаку дијалога (диспута) са савременим књижевнотеоријским поставкама: „Ако овај постјугословенски свет

представља остварење Шипкиног кошмарног сна, можда његове дилеме, кајања и носталгија/ југоносталгија за будућношћу могу отворити портал ка оном паралелном, контрачињеничном универзуму слободе и напретка који се помаља иза Видојковићеве псеудоисторијске, апокрифне, носталгичне контраприповести о СФРЈ. А можда је „и стварни свет могући свет, упркос својој онтолошкој разлици од свих осталих” (Ryan and Bell 2019: 4).“

Након анализе првог дела првог одељка монографије можемо закључити да ауторку изабрана грађа усмерава ка дијалогу са савременим наратолошким поставкама, где је теорија, амбигвитетно, на губитку и добитку: својим тумачењима Бечејски показује да се текст увек опире свакој унапред задатој теорији, и да, заправо, теорија мора бити пратилац форме дела и саговорник вештом приповедачу и песнику.

Највећи део првог одељка монографије др Мирјане Бечејски представља још један допринос истраживању дела Данила Киша. Након докторске дисертације која је изнедрила монографију *Нулта дисциплина Данила Киша*, Бечејски се вратила тумачењу неистражених аспеката Кишове поетике. Овакав приступ делу Данила Киша, оријентисан ка неистраженим аспектима *света приче*, такође је очекиван. Након доприноса теорији есеја путем есејистичке поетике Данила Киша, др Бечејски је савременим читаоцима представила и Данила Киша као читаоца, и значајне аспекте његове поетике читања. О томе сведоче индикативни наслови огледа „Кишови концепти читалаца и Киш као читалац”, „Читалац и наративна металепа у роману *Мансарда*”. Наведени истраживачки проблеми сублимирани су у наднаслову овог одељка: „Читалац *с лампом на раскршћу*”. *A priori* комплексни књижевнотеоријски концепти читања, читаоца, наративне металепе, наративне емпатије и др., ауторки монографије постали су још изазовнији с обзиром на чињеницу да је „Реч о једном од најрадозналијих и најинвентивнијих читалаца свога доба – како у погледу читања белетристике тако и у смислу опште информисаности, нарочито познавања тада модерне науке о књижевности и естетичких токова.” Ауторкино истраживачко полазиште су управо паратекстуални и перитекстуални маркери Кишовог дела који, уједно, формирају нацрт Кишовог (идеалног) читаоца. Први оглед другог поглавља монографије доноси и реинтерпретацију насловне синтагме позајмљене из дела И. Секулић: „Захваљујући позицији аутора и *узорног читаоца* – ’читаоца с лампом на раскршћу’ – Киш већ тада озбиљно промишља, тематизује и прилично експлицитно говори о проблемима које ће актуализовати класична, а продубити посткласична наратологија: како уверити читаоца у истинитост приповеданог, проблем граница између стварности и фикције, поступак металепе, проблематични идентитет и амбиваленција ауторског *ја* у аутобиографској прози (в. Debra 2002; Pier 2011) и сл.” Након систематизације елемената Кишове поетике читања и концепта енкодираног читаоца, ауторка монографије усмерила се ка тумачењу Кишових дела значајних не само у Кишовом опусу (са аспекта формалног преображаја), већ и у контексту историје српске књижевности. Кишову посебну релацију према читаоцу (апострофирање и др. видове комуникације) ауторка открива већ у првом делу овог аутора: „Могли бисмо закључити да Киш већ у свом романескном првенцу скреће пажњу на двојност/ проблематичност инстанци које се крију иза идентитета заменице *ја*, штавише – на то да ’сви неодређени *ја* који се испуњавају у томе међупростору’

припадају 'средствима *par excellence* за пријелаз из једнога регистра (регистра исказивања) у други (регистар исказа) и обрнуто' (Genette 2006: 84), било да се ради о фикцијском или фактографском приповедању." Важно је истаћи да ова студија Мирјане Бечејски о делу *Мансарда* шире доприноси теорији металепсе. Овакав допринос такође је константа монографије Мирјане Бечејски.

Други одељак монографије, насловљен према значајном и на нашим просторима недовољно истраженом концепту наративне емпатије, у погледу грађе усмерен је ка документарним и фикционалним формама приповедања, где се као репрезентативни извори за преиспитивање „приче као основног принципа ума” узимају збирка прича Љиљане Бинићанин и Ива Андрића. Збирка прича *Зашто сам убила* и приповетка *Аска и вук* инспирисале су ауторку монографије да се упусти у још један књижевнотеоријски диспут, овога пута са поставкама природне наратологије, чији је репрезент Моника Флудерник. Након опсежног тумачења збирке прича Љиљане Бинићанин са формалног, структуралног и рецептивног аспекта, на нивоима енкодираног и емпиријског читаоца, Бечејски закључује следеће: „Настојећи да својом причом одговоре на питање зашто су убиле (или: да ли су могле да не убију), јунакиње ове књиге обликују своја казивања у широком распону од самоосуде до самооправдања. Док је за једне прича исповест и терапија, за друге, чија казивања нису била у фокусу овога рада, она је средство обмане и манипулације, покушај да се посредством наратора извуче нека бенефиција од затворске управе; јер међу њима има и детеубица, чији чиновни не могу рачунати ни на симпатију, ни на емпатију. Пошто се убиство пред Богом не може оправдати, као што се ни пред законом није оправдало, књижевно оправдање зависи од њихове приче и читалачке моћи емпатије. (Да ли има оправдања за Раскољникова – безброј је читалачких одговора.)” На питање у експлициту овог пасуса надовезује се наслов следеће студије у овом одељку монографије: „Зашто је Андрић убио вука?”, са поднасловом: „наративна емпатија и симпатија у причи *Аска и вук*”. О значају саме студије на ширем плану сведочи и податак да је њен краћи облик публикован у националном научном часопису највише категорије. Закључак студије, по правилу *упућеног* читаоца, којем несумњиво припада ауторка монографије, и овог пута двоструко је кодиран и доприноси рецепцији Андрићеве приповетке (тачније, његове приповедачке поетике), и нивелисању чврстих граница књижевнотеоријских концепата: „Да је писац дозволио да уметност победи зло у вуку, да је, дакле, вука оставио у животу, приповетка би несумњиво добила на вишеслојности, добила би и хришћанску димензију, али би изневерила поменути поглед на свет и емпатичко-алтруистичка ишчекивања жртве. А да ли би изневерила и 'наивног' читаоца коме је првенствено намењена? Наш је одговор да не би, јер испоставило се да тај најмлађи читалац није баш тако наиван како се на први поглед чини, и јер је наративна емпатија пре свега и изнад свега читалачки одговор на вапај за човечношћу.”

Трећи одељак монографије усмерен је ка вештини приповедања и његовој бескрајној игри у контексту савремених естетичких и поетичких теорија. У његовом средишту су поетике приповедања двојице врхунских приповедача наше књижевности, Данила Киша и Ива Андрића. Поетике *Пешичаника* и *Проклете авлије* сагледане су као сублимација наративних стратегија и наратолошких дијалога ових писаца са

њима савременим поетикама, без изостанка антиципације нама савремених поетика читања које су ауторку монографије усмериле ка трагању за скривеним значењима канонских дела наше књижевности.

Монографија *Неки стварни и могући светови* др Мирјане Бечејски значајно доприноси проучавању српске књижевности у светским оквирима, са аспекта савремених методолошких поставки. Публиковање ове монографије вишеструко ће допринети науци о књижевности: новим увидима у канонска и савремена дела српске књижевности, валоризацији дела текуће књижевне продукције, типолошком сагледавању когнитивнонаратолошких поставки, студија наративне емпатије и, шире, наратолошких посткласичних студија; надасве, монографија др Мирјане Бечејски допринеће читаоцима из научних кругова у националним и светским оквирима оријентисаних ка метанауци о књижевности.

Мирјана Бојанић Ћирковић*

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за србистику

* mirjana.bojanic.cirkovic@filfak.ni.ac.rs

СТУДИЈА О ЈАКОВУ ИГЊАТОВИЋУ

(Дивна дисхармонија Јаков Игњатовић, Драгана Вукићевић, Душан Иванић,
Београд, 2020)

Монографија *Дивна дисхармонија Јаков Игњатовић* Драгане Вукићевић и Душана Иванића објављена у Београду 2020. године у издању Филолошког факултета Универзитета у Београду. Њоме су обухваћени следећи текстови: „Дивна дисхармонија”, „Приповиједање/сјећање (Уз *Тридесет година из живота Милана Наранџића* Јакова Игњатовића)”, „Јунак и време”, „Коментар у романима Јакова Игњатовића”, „Ритам пролазности (*Вечити младожења* Јакова Игњатовића)”, „Љубав галантома или љубав на бидермајерски начин”, „Платонски *stultifera navis*“, „Реалистичке приповетке Јакова Игњатовића”, „*Увео листак* Ј. Игњатовића и *Сеобе* М. Црњанског”, „*Мемоари* Јакова Игњатовића у контексту српске мемоаристике XIX вијека”, „Рецепцијски заокрет”, Читалачки уроборос (Кашанин – Скерлић – Игњатовић)”, „Лексикографско читање”. Употпуњени су сегментима: Извори и литература, Библиографски подаци о текстовима у књизи, О ауторима и Индекс имена.

Текст „Дивна дисхармонија” апострофира мотив похвале дисхармонији као један од „средишњих реторичко-тематских чинилаца прозне структуре” дела Јакова Игњатовића. Означени су примери изразитије похвале дисхармонији која је препозната у концепцији контрастираних јунака, фабуларне конструкције, глобалне слике света. У апологији дисхармонији Иванић препознаје компатибилност са Игњатовићевим осећајем за естетско, било да се оно своди на изненађење, комику, опонашање животне стихије и случајности или уверење да постоји чврста веза између тематског плана дисхармоније и њеног морфолошког транспоновања.

Оглед „Приповиједање/сјећање (Уз *Тридесет година из живота Милана Наранџића* Јакова Игњатовића)” бави се питањем односа сталних и променљивих чинилаца у једном опусу, када је реч о облику приповедања (укључујући технику) и теми (односно ономе о чему се приповеда, ликовима, радњи, описима и коментара). Поставља се питање да ли између промена у облику и промена у тематици постоје реверзибилне или поновљиве константе. Аутор антиципира закључак да, у Игњатовићевом делу, морфолошке мене као што су спајање ауторског гласа и гласа лица, увођење јунака који прича, објективно приповедање не имплицирају и променљивост света који се ствара у тексту романа. Разматра се и однос приповедачких маски/гласова и идентитета јунака.

У тексту „Јунаци и време” полазећи од Женетове тезе да наслови „конструишу зону између текста и ван текста“ Драгана Вукићевић у насловима Игњатовићевих романа уочава тенденцију сужавања наративних светова на парцијалне светове књижевних јунака. У грађењу ликова препозната је драстична промена у односу на

ранију прозну традицију. Она се огледа у преношењу јунака из неког неодређеног времена у актуелни тренутак чиме јунаци престају да буду дидактично-алегорични, типизирани и генеративни и постају миметични, ближи концептуализацији индивидуалног и искуственог. Будући да су Игњатовићеви друштвени романи представљали синтезу ранијих традиција (просветитељско-сентименталистичке, авантуристичког и пикарског романа), у њима су присутне раније праксе временске фигурације јунака (од опонашања и/или пародирање времена у пикарском и авантуристичком роману, преко пунктуалних тачака у биографском роману (детинство, школовање, момковање, женидба) до опонашања хронометријског времена (мерење времена сатима и свакодневним активностима јунака иситњеним кроз поновљиве временске радње – време обедовања, облачења, необавезних конверзација, трговања)). Као кључна дистинкција у Игњатовићевој концепцији времена у односу на традицију ранијих романа препозната је мимеза садашњег тренутка („померање времена” према тренутку „сада”). Динамичан ритам приповедања сагледан је кроз таксономију Мике Бал (елипса, сценско приповедање, дескриптивни пасаж, сценографски конципирани описи, биолошко време старења). Изведена је синтагма „време мољац” која представља најмањи заједнички чинилац различитих приповедних ритмова. Њему су подређени и убрзана и успорена семантизација, „телеграфски стил”, разливеност, описи и коментари. Закључак гласи: динамичан ритам приповедања рефлектује се на значењски слој текста.

Поглавље „Коментар у романима Јакова Игњатовића” доноси преглед најзначајнијих функција коментара у делу Јакова Игњатовића. Оне су следеће: 1) уколико се стваралачки процес посматра као разлагање доктринарно-искуствених комплекса у наративне или информативне целине, те целине ће функционисати као једна врста коментара (саопштавајући слике света, посредно образлажу јунаков статус, оправдавају његова гледишта или његово понашање); 2) будући да је усмерен ка читаоцу као инстанци која се налази на граници света текста и света стварности, коментар заправо посредује између та два света или их измирује; 3) у књижевној фантастици Игњатовић је искористио коментар за неутралисање граница између света текста и света стварности; 4) поред тога што су посредници мотивације и карактеризације јунака и радњи, коментари су и језгро смисла дела, као и средство приповедачевог усмеравања читалачког разумевања света јунака; 5) коментар функционише и као средство уопштавајућих закључака; 6) може бити један од носилаца стилско-реторичког плана дела схваћеног у ширем смислу речи (комично, сентиментално, патетично, наративно, дескриптивно); 7) ретко се јавља коментар као посредник метанаративног говора; 8) коментар може бити носилац ауторовог опредељења за норме, које често оспоравају ток радње и судбине јунака; 9) приповедачев глас као коментар учествује у тумачењу света дела; 10) коментар може имати улогу да разбије једноструке перспективе када се ради о јунацима или о перспективама вредновања људског искуства; 11) може бити у улози проспективне или ретроспективне мотивације за одлуке јунака; 12) међу осталим функцијама коментара налазе се: наговештавање исхода радње, изазивање превареног очекивања, упозоравање читаоца на погрешне кораке или узалудна очекивања јунака. У закључном делу упоређена је природа коментара у Игњатовићевој прози у односу

на друге српске реалисте, што је резултовало следећим уопштавањима. Коментар као главно средство давања смисла (објективизације) аспектима приче остаће и у прози нових реалиста, али ће се променити њихов идејни и духовни видокруг. Пропагандно-тенденциозни коментар има доктринарни предзнак и агресивнији однос према свету фикције и свету читалаца. Осећа се морфолошко-тематско јединство коментара који се ослањају на фолклор, а као нови резервоар појављује се позитивистичка филозофија.

Специфично обележје романа *Вечити младожења* представља ритам пролазности као семантичка подлога романа. Њиме се бави истоимени текст студије. Игњатовић не описује генезу неког стања већ радњу зауставља тамо где треба нагласити оно што има општију вредност у људском искуству (пролазност/пропадање, однос према животу и смрти, велики емотивни потреси и судбоносне одлуке).

Предмет анализе текста „Љубав галантома или љубав на бидермајерски начин” представља тип „гавалира”, „дендија”, „галантома” који се смењује у романима Милан Наранџић, *Трпен спасен*, *Вечити младожења*. У реалистичкој прози Јакова Игњатовића потрага је усмерена ка симбиотичној маски љубавника – галантома. У раду је означен друштвеноисторијски контекст у којем се јавља српски бидемајер, а потом је детаљно описана бидермајерска култура живљења, што подразумева опис ентеријера, одеће, фризура, накита, друштвеног живота галантома (променаде, салони, балови), кодекса понашања, манифеста завођења. У другом делу рада аутор се бави маском галантома.

Узимајући за полазиште поетичко-естетички концепт који је у „дивној дисхармонији” разоткрио Душан Иванић Драгана Викићевић у поглављу „Платонски *stultifera navis*” прати „дисхармонију здравих и лудих” и начине на које се демаскирају социјални механизми њиховог препознавања, маргинализовања и одвајања. Роман се тумачи као пример романа са тезом у којем се прати идеја биолошког и друштвеног лудила, лудила јунака и лудила заједнице. Дијагностиковане су аберантне црте како јунака, тако и заједнице: гротескна трансформација јунака, лудилом начети приватни, породични простор, губитак осећаја за реалност, доживљај живота као маскараде (вашара), удвојена стварност, параноидно, патолошко, мегаломанско и аутодеструктивно друштво, капиталистичко друштво, идеологија новца, каталог епизодних јунака подељених у две групе: бесне луде и хумористичне луде, глума и претварање у свакодневном животу.

Поглавље посвећено реалистичким приповеткама Јакова Игњатовића бави се њиховом поетиком. Уочени су следећи принципи: Игњатовићеве приповетке нису наративизација традиционалног, готовог сижера, већ правног или животно-друштвеног случаја у савременим околностима; прибегавао је анегдотским обртима; појављује се случај (случајност) као једно од средстава поетике реалистичке вероватности и могућности; разбијање илузије о свету (расплет супротан очекивањима, неповољан исход); немар према природи и лиричности; лајтмотиви; хумор; језик је рашчлањен према културном, социјалном, регионалном, националним и професионалном статусу ликова. У сегменту текста који је посвећен односу Игњатовића и српских реалиста Игњатовић је издвојен као аутор који је утемељио приповедачки облик слике у српској књижевности, затим као аутор код којег се јаче или послед-

није него код других српских реалиста испољава својеврсна детронизација света стварности у више перспектива (1. савремени свет је туђ, супротан правди, човечности; 2. склоност Игњатовића особењацима; 3. јунаци који се понашају супротно друштвеним нормама, који су на рубу интелектуалног, физичког и материјалног стања, 4. разговор).

Однос између творевина Ј. Игњатовића и М. Црњанског препознатљив је у неколико типова и нивоа на релацији епилог Игњатовићеве приповетке *Увео листак* и *Друге књиге Сеоба* Милоша Црњанског. Сродности су следеће: графичко обликовање текста; сродности унутар појединог пасуса и сродности синтагматског типа; подударни средишњи проблеми приповетке (љубав, смрт, људска срећа); аналогije у односу Верковића према умрлом сину и околине према Верковићу и психичке конституције Павла Исаковича, његовог односа према околини и умрлој жени.

Дијалог *Мемоара* Јакова Игњатовића са сродним текстовима српске књижевности XIX века сагледан је у поглављу „Мемоари Јакова Игњатовића у контексту српске мемоаристике XIX вијека” из перспективе књижевноисторијске ситуације, генолошких, тематско-мотивских, реторичко-стилских и морфолошких аспеката. Књижевноисторијска перспектива осветљава значајнију рецепцију дела у историографији. Тематско–мотивска тежишта корелирају са контекстом 1848/49. год. и проглашавањем Игњатовића за националног издајника. На стилско–реторичком плану фигурирају метафора, оксиморон, парадокс, контраст, афористички искази, алегоричне и пародичне приче. Морфолошки склоп је у равнотежи са стилско–реторичким. Мемоари су морфолошки тешко одредиво дело будући да се у њима смењују једноставни облици (узречице, сентенције, пословице, параболе), кратке приче, целе приповетке, именовања, скице, портрети. Иванић издваја као посебну врлину Игњатовићеву способност да и стилско–реторичком и морфолошком динамиком у мноштву чињеница, портрета, имена, наративних или дискурзивних исказа ефикасно сачува јединство стила и сижејну напетост.

У тексту „Рецепцијски заокрет” дати су одговори на питања: какав је значај и садејство Игњатовићевих књижевних чланака и пародијско–хумористичне прозе у креирању рецепцијског заокрета према новом типу књижевности, на ком рецепцијском току се нашло његово дело, какав је друштвено–историјски контекст погодовао рецепцијском заокрету. *Поглед на књижество* има улогу аутопоетичког, антиципаторског текста којим је створена основа за рецепцијски заокрет према реалистичком роману који тада није постојао још увек. Овим чланком су назначене две мете пародије: класицистички и патетични модел. Драгана Вукићевић издваја фигуре раскида (прекида) којима је то постигнуто: пародија, комични хипербатони и комична поређења. Елементи који се пореде у комичним хипербатонима јесу античка божанства и митски јунаци и свет нискомиметских јунака. Илустровано је пародирање патетично–сентименталистичког калупа. Скициране су тачке пресеке Стеријине и Игњатовићеве пародије. Завршни сегмент рада посвећен је друштвеноисторијском контексту Игњатовићеве пародије.

Текст „Читалачки уроборос (Кашанин – Скерлић – Игњатовић)” читајући Милана Кашанина који чита Јакова Игњатовића разазнаје још једно читање – читање Јована Скерлића који чита Јакова Игњатовића. Одломци о делу Јакова Игњато-

вића преузети су из студија Јованаа Скерлић „Јаков Игњатовић, књижевна студија” и Милана Кашанина „Трагичност периферије (Јаков Игњатовић)”. Одломци су груписани тематски: о телеграфском стилу, о презенту, о језику, о књижевном занату, о моралу, о композицији и ритму приповедања, о књижевним утицајима.

Лексикографско читање посвећено је романима *Милан Наранџић*, *Трпен спасен* и чланцима Јакова Игњатовића. Сачињен је преглед издања и рецепције романа *Милан Наранџић* и *Трпен спасен*. Један сегмент рада посвећен је публицистичким списима Јакова Игњатовића и доноси селективну библиографију радова о Јакову Игњатовићу.

У *Дивној дисхармонији Јаков Игњатовић* добропознати писац добио је ново читање и реактуелизацију значења дела кроз анализу мотива дивне дисхармоније, облика приповедања, јунака, времена, функције коментара, ритма пролазности, маске љубавника – галантома, идеје биолошког и друштвеног лудила, поетике приповедака, интертекстуалне везе, мемоара, рецепције. Поетичке константе сагледане су на целокупном корпусу који чине приповетке, романи, документарно–уметничка проза – мемоари тако да се ова студија сврстава у ред незаобилазних у тумачењу Игњатовићевог опуса.

Соња С. Ђорић*

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет²

* sonjadjoric1993@gmail.com

² Приказ је настао као резултат рада на пројекту 178025 под називом Поетика српског реализма, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

КАКО ЛАКО (ПРО)ГОВОРИТИ НА СРПСКОМ – СРПСКИ КАО СТРАНИ ЈЕЗИК НА ФИЛОЗОФСКОМ ФАКУЛТЕТУ У НИШУ У СВЕТЛУ МЕТОДИКЕ

(Александар Новаковић, *Увод у методiku наставе српског као страног језика*,
Филозофски факултет, Ниш, 2022)

Интересовање странаца да науче и савладају српски језик потиче још из периода XIX века, када се и методика српског као страног језика спомиње – у нешто скромнијем облику него што је то данас. Од тада па све до средине XX века наставници српског као страног језика проналазили су различите приступе и могућности како би на најлакши могући начин странцима приближили наш језик, а прва озбиљнија истраживања која су имала за циљ да систематизују и теоријски и практично приближе усвајање страног језика из угла наставе јавила су се педесетих година прошлог века. Тада почињу да се пишу прве студије, расправе, радови, спроводе прва емпиријска истраживања, а пишу се и уџбеници (са радним свескама) у којима је представљен садржај који странци треба да усвоје. У таквом расположењу и духу стваране су прилике да се отварају центри – специјализовани за учење српског као страног језика, углавном при факултетима филолошке и филозофске оријентације у Србији. Тако је фебруара 2013. године основан Центар за српски као страни и мајинтерњи језик на Филозофском факултету Универзитета у Нишу и тада почиње једно плодотворно раздобље у којима су наставници и сарадници имали могућности да се нађу у улози наставника српског као страног језика. Као резултат вишегодишњег и посвећеног рада у Центру настао је и рукопис који је пред нама и који представља први универзитетски уџбеник из ове области – намењен студентима.

Године 2022, у издању Филозофског факултета Универзитета у Нишу, објављен је уџбеник *Увод у методiku наставе српског као страног језика* доц. др Александра Новаковића. Аутор је из угла методике наставе српског као страног језика покушао да на модеран и савремен начин одговори на најзначајнија питања у вези са наставним процесом српског као страног језика – како организовати наставу, шта предавати странцима, које методе и технике користити итд. Књига је, према речима аутора, намењена пре свега студентима који желе да се ближе упознају са овом дисциплином, али (додајемо) и свим истраживачима, лингвистима и љубитељима српског (као страног) језика.

Уџбеник *Увод у методiku наставе српског као страног језика* броји 137 страна, почиње одељком *Увод* (стр. 11–15), након чега следи 11 разноврсних и занимљивих поглавља (лекција): *Историјски развитак методике наставе српског као страног језика* (стр. 15–27), *Појам, предмет и задаци методике наставе српског као страног језика* (стр. 27–33), *Важна организациона питања наставе српског као*

страног језика (стр. 33–45), *Градиво у настави српског као страног језика* (стр. 45–57), *Ученик српског као страног језика* (стр. 57–63), *Мотивација ученика у настави српског као страног језика* (стр. 63–73), *Наставник српског као страног језика* (стр. 73–79), *Уџбеници, радне свеске и приручници у настави српског као страног језика* (стр. 79–93), *Тестови у настави српског као страног језика* (стр. 93–101), *Анализа грешака у настави српског као страног језика* (стр. 101–115), *Примена специјализованог рачунарског софтвера за креирање интерактивног наставног материјала* (стр. 115–125). Након ових поглавља следе *Регистар аутора* (стр. 125–129), *Индекс појмова* (стр. 129–133), *Из рецензија* (стр. 133–137). На крају се налази *Биографија аутора* (стр. 137).

Сама структура уџбеника, као и називи поглавља (лекција), сведоче да се дуго и темељно радило на публикацији рукописа и да су њиме обухваћени сви битни моменти наставе српског као страног језика. Свака од једанаест лекција представља једно од битних методчких питања и важних за будуће студенте, а организована су тако да почињу прикладним цитатом, садрже кључне речи, а завршавају се питањима, радним налозима, практичним задацима и питањима за дискусију – како би студенти промислили о важности и значају лекције и применили стечено знање. Такође, на крају сваке лекције налази се преглед литературе коришћене за писање и обликовање теме. Уџбеник је писан јасним језиком, приступачно и разумљиво што омогућава лепу комуникацију између текста и читаоца: може се читати хронолошки, може селективно.

Аутор је у књизи одговорио на све циљеве који су представљени на почетку књиге у одељку *Увод* (стр. 11–15), односно одговорио је на сва питања која је формулисао прецизно и тачно у првим редовима свог уџбеника. У првој лекицији (*Историјски развитак методике наставе српског као страног језика*) аутор упознаје читаоце са методиком српског као страног језика као са посебном дисциплином – њеним коренима, почецима, важним именима и датумима, методама које су постојале на самим почецима и како су се развијале, а посебна пажња усмерена је на оснивање центара за учење српског језика у које долазе странци, као и на организовање научних конференција, скупова, округлих столова на којима је расправљано о битним и важним питањима у овој области.

Друга лекција (*Појам, предмет и задаци методике наставе српског као страног језика*) доноси поглед на важна методолошка питања, што се види у самом наслову – дефинишу се појам, предмет, задаци методике наставе српског као страног језика; указује се на њену специфичност, са једне стране, али и на интердисциплинарност и повезаност са другим педагошко-дидактичким дисциплинама, као и методичким поддисциплинама – методиком наставе српског као завичајног језика, методиком наставе српског као нематерњег језика и методиком наставе српског као језика окружења и образовања.

Трећа лекција (*Важна организациона питања наставе српског као страног језика*) има значајно место у целокупној публикацији, јер се у њој аутор дотиче важних практичних ствари и питања чији одговори могу бити веома корисни онима који се налазе на почетку и који размишљају да се баве овом облашћу. То су уједно важна методичка питања пред којима су предавачи застајали и *решавали их у скла-*

ду са могућностима и околностима: орагнизовање часа; трајање часа као и њихов број у односу на тип курса; избор метода, типа часа и наставних средстава; формирање група и однос индивидуалног и групног начина рада; тестирање полазника курса; издавање сертификата итд.

Четврто (*Градиво у настави српског као страног језика*), пето (*Ученик српског као страног језика*), шесто (*Мотивација ученика у настави српског као страног језика*) и седмо (*Наставник српског као страног језика*) поглавље обрађују важне методичке и дидактичке чионице сваког наставног процеса – како прилагодити градиво учницима и *распоредити их* на одговарајући ниво учења језика; где је место ученика, каква је његова позиција, да ли матерњи језик – који је близак српском или далек – помаже у процесу савладавања страног језика, и како грешке *помажу* ученицима да *на њима уче*; (не)мотивисаност ученика од кључне је важности да се оствари главни циљ – развијање и усавршавање језичких вештина за несметано комуницирање са изворним говорницима језика који се учи.

Питањем учбеника, радних свезака и приручника који се могу користити у настави, аутор се бави су у осмом поглављу (*Уџбеници, радне свеске и приручници у настави српског као страног језика*), а циљ је представити све публикације које су досад објављене, анализирати њихов садржај, истаћи њихов значај, а све са циљем да се помогне наставницима (поготову онима који су на почетку) да се лако и успешно припреме за наставни процес. Аутор веома јасно и прегледно даје списак публикација, те тако у оквиру *Уџбеника за учење српског језика на почетном нивоу* издваја тридесет и три публикације; шест у оквиру *Уџбеника за учење језика на средњем нивоу*, односно само један у делу *Уџбеника за учење језика на напредном нивоу*.

Сви они који су макар један час одржали странцима знају колико је питање тестова и тестирања, те утврђивање нивоа знања, веома битан корак. Питањем тестова, њиховом функцијом, детаљном класификацијом, аутор се бави у деветој лекцији (*Тестови у настави српског као страног језика*). Девета лекција (*Анализа грешака у настави српског као страног језика*) доноси поглед на све оне грешке језичког карактера које се јављају код странаца – у говору и писању, а које настају услед неуспешне примене научених језичких правила. Аутор је на једном месту дао преглед литературе и свих оних истраживања у којима су анализиране грешке из различитих углова – зависно од циља истраживања, врсте матерњег језика странаца (Л1), као и језичког нивоа на коме је грешка направљена.

Последња лекција (*Примена специјализованог рачунарског софтвера за креирање интерактивног наставног материјала*) је, иако су све у својој основи такве, веома практичног карактера, јер је у њој представљен програм Adobe Captivate – алат за креирање сложених електронских интерактивних садржаја у настави и за електронско учење. Постепено, корак по корак, уз неколико корисних слика, аутор детаљно предствља споменути програм и рад у њему, како би студенти лако и квалитетно могли да овладају њиме и да га примене у настави; похвално је и то што аутор *дели* своја искуства приликом рада у програму, како би студентима олакшао процес рада.

На крају, ако се погледа поглавље *Регистар аутора* (стр. 125–129) видеће се да оно броји 152 јединице, а сведочи о озбиљности са којом је аутор приступио

писању уџбеника, као и о његовом добром познавању како домаће тако и стране литературе, у свим областима и јединицама које је обрадио.

Имајући у виду све наведене чињенице можемо закључити да уџбеник *Увод у методику наставе српског као страног језика* представља велики допринос методици наставе српског као страног језика, као и свим осталим методичким поддисциплинама са којима је она у тесној вези. У њој су употпуњена, обогаћена и систематизована на једном месту сва теоријска и практична сазнања у вези са наставним процесом у чијем центру су странци који усвајају наш језик као страни. Кроз јасан стил и обиље различитих врста материјала – нпр. видео-записи са Јутјуба у којима су главни ликови странци који уче наш језик, аутор пружа увид студентима у то које су све њихове могућности и које ресурсе могу користити у једном оваквом типу наставе. На крају, још једном наглашавамо да је уџбеник *Увод у методику наставе српског као страног језика* вишеструко користан, а ширина обрађених тема указује на његову свестраност – један ауторов цитат, који овде наводимо, потврђује значај овог рукописа: „Нажалост, још увек није написана монографија, нити креиран уџбеник који би био сличан онима који постоје у методици наставе српског као матерњег језика”. Овај уџбеник несумњиво ће бити значајан не само студентима Филозофског факултета у Нишу него и свим осталим студентима, као и љубитељима и проучаваоцима методике и језика уопште.

Нина Љ. Судимац*

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за србистику

* nina.sudimac@filfak.ni.ac.rs

И ЗЕМАЉСКО ДУШУ ВЕЖЕ С НЕБОМ

Горан Максимовић, *Земаљско и небесно: О књижевном надахнућу српских православних свештеника и монаха 19. и 20. вијека и другим сакралним темама нове српске књижевности*, Ниш: Scero print / Бања Лука: Центар за српске студије, 2022.

Нећемо погрешити ако реч о новој књизи Горана Максимовића *Земаљско и небесно: О књижевном надахнућу српских православних свештеника и монаха 19. и 20. вијека и другим сакралним темама нове српске књижевности* започнемо констатацијом да она обједињује књижевноисторијске студије које су резултат вишегодишњег ауторовог истраживачког интересовања и посвећености овој недовољно истицаној, а важној теми. Избор наслова којим се *земља* зазива заједно са *небесима* од нас међутим, захтева, да се у уводној речи о књизи нешто другачијим тоном одредимо према њој. На комплетну структуру књиге сам назив, наиме, делује као заједнички именитељ целокупног животног ангажовања, плодотворног рада и идејних начела личности представљених у њој, подједнако успешно остварених у различитим књижевним и некњижевним жанровима, у културном животу српског народа и у историји Српске православне цркве. Зато смо и овај кратак приказ садржаја књиге започели речима о земаљском које „веже душу с небом / како луча с сунцем капљицу”, преузетим од игумана Стефана – највећег међу ликовима духовника у целокупној српској књижевности, истинског духовног ослоњаца сународницима и идејног темеља читавог *Горског вијенца*. Овај Његошев јунак је изразито убедљив и вредносно универзалан јер је његова проницљивост заснована на спрези историјског и неисторијског искуства, а управо такве заснове носи подељено искуство свих личности којима је најновија књига Горана Максимовића посвећена.

Прву целину и уводну студију „Присуство српских православних свештеника и монаха у токовима нове српске књижевности”, аутор посвећује осветљавањима различитих аспеката „присуства” свештеника и монаха у стваралачким токовима српске књижевности 18. и 19. века, њиховог учешћа у одржавању континуитета књижевног и ширег, културног живота Срба, те очувању српског националног идентитета. У српској књижевној традицији то се „присуство” односи на значајан удео у развоју њених тематско-мотивских, поетичких и типолошко-жанровских специфичности, па у студији можемо пратити како је оно доприносило развоју барокне, просветитељске, класицистичке, сентименталистичке и романтичарске поетике, затим успостављању филолошких научних дисциплина, историографије, фолклористике и палеографије. Од генерације Рачана, преко Јована Рајића, Доситеја Обрадовића, Вићентија Ракића, Константина Маринковића и Петра II Петровића Његоша, па све до четворице митрополита: Ђорђа Николајевића, Михаила Јовановића, Серафима Перовића и Саве Косановића, у различито жанровски детерминисаном опусу који чине епови, драме, родољубиво песништво, религиозна и

рефлексивна лирика, Г. Максимовић проналази надахнутост једним, уједињујућим начелом, упркос принуђености на деловање из више центара током 18. и у првој половини 19. века. Оно је омогућавало окупљање српских писаца у „рубним” срединама у јединствену књижевну и поетичку целину, а односи се на свест о припадности једном културном и националном „центру”.

Друга, чини се посебном, *сродничком* везом надахнута студија „Није ово све земаљско: има нешто небеснога” (још једном о јунакињама у Његошевом дјелу) резултат је изразите контемплације, проницљивог сагледавања друштвено-историјског контекста и поетичких специфичности Његошевог дела. Пре него што пажњу усмери на јунакиње *Горског вијенца*, претходно издвојеним тематским целинама *филозофско-рефлексивне* (у Његошевој рефлексивној поезији и филозофско-религијском спеву *Луча микрокосма*) и *историјско-родољубиве провенијенције* (која је најпотпуније обухваћена у драмском спеву *Горски вијенац*) (28), Г. Максимовић овим поглављем придружује увиде у трећу целину, Његошеву љубавну поезију, тумачећи најпре доживљај жене и јединствено *еротско искуство* представљено у песми *Ноћ скупља вијека*. Анализа показује како Његошево песничко надахнуће, удружено са свешћу о лепоти женског тела, успешно сједињује „сензуално и спиритуално” (36) које, у својој пуноћи, ствара особену „лирску еротографију” (76) насталу усаглашавањем телесних и мистично-асоцијативних чулних подстицаја.

Увидима у мотив лепоте и топос идеалне жене, Г. Максимовић пажљиво прелази елементе Његошеве „еротске космологије” чији је један део инспирисан природним циклусима, са упечатљивом алегоријском хиперболом о Луни и Феби, и оном насловом сугерисаном која упућује на релативност времена. Док се друга уочена страна Његошеве *еротске космологије* односи на „мистични панеротизам” уочен у успешној мистификацији сексуалног чина и идеји о „светом спајању” (*hieros gamos*), трећа је усмерена ка тумачењу специфичне Његошеве „еротографије”. У њој се спиритуално сублимисање жене и лепоте постиже симболичким сједињавањем чедности и чулности („анђелских” образа и „сњежних прса” испуњених „светлим пламом”, игре „валовите црне косе” и „рајских груди” (27)), а описане (нат)чулне дражи, пробуђене митске слике и достигнута ирационална стања надахнута лепотом женског тела наводе на епифанијску спознају могућег спајања космолошких размера – духа и материје, неба и земље.

Особену Његошеву „поетичку теодицеју” Г. Максимовић наставља освртом на лирску карактеризацију девојке Хајкуне из ране десетерачке песме *Мали Радодјица* у којој се удружују „ерос и племенитост” (38), указујући притом на још два женска лика присутна у Његошевим делима: на јунакињу Флору из песме *Три дана у Тријесту*, као и на Лујзу из песме *Пировање*. Другу аутор издваја по снази „космичке сензуалности” (40) запаженој у стиховима са описаном „збиљом” весеља и очаравајућом „небесном” лепотом Гопчевићеве „китне домаћице”.

У тексту се надаље приступа детаљној анализи јунакиња у *Горском вијенцу*, са критичким освртом на историју њихове рецепције. У полемичком делу студије указује се на интерпретативно-аналитичке превиде и неусаглашеност става критике о броју јунакиња у *Горском вијенцу*, након чега се у карактеролошкој анализи пружа одговор на круцијална питања о њима: каква је „уметничка позиција” и који су све елементи уписани у „идејни свет” Његошевих јунакиња?

Интерпретативни део студије о јунакињама *Горског вијенца* отпочиње тумачењем активних женских ликова, најпре сестре Батрићеве, у чијем је карактеру

остварен идеал „братске и сестринске љубави”, и која је виђена као саможртвована „женска минијатура косовског завјета и опредјељења за царство небеско” (59). Стога она и „не тужи само у име братства и у име своје љубави, већ кроз њу говоре земља и народ” (59). Након процене дејства бабе вештице из Бара на структуру драмског заплета дела, анализиране су јунакиње представљене у казивањима других јунака (Мандушићева снаха Анђелија, снаха Милоњића бана, Љубица Радунова, дилбер-Фатима и Ружа Касанова), да би у завршном аналитичком сегменту био представљен још један подтип женских ликова *Горског вијенца* – посредно приказаних у епским песмама (Хазрети Фатиме, Косе Смиљанића, Туркиње Хајке, Маре Иванбеговице) које до сада у критичкој литератури нису детаљније тумачене.

Студијом се показује да је карактеризација Његошевих јунакиња заснована на поступцима типизације и индивидуализације, а у том погледу рецепцију снахе Анђелије аутор обогаћује увидима у мимоилажења земаљских стега и њеног интимног, идејног света, те запажањима да је психичка запоседнутост ове јунакиње последица „емотивне побуне жене са простора Црне Горе” (66). Затим се тумачи утицај женских ликова на синкретичко жанровско обликовање спева, његов тематско-мотивски план, а све кроз уочена сагласја основне догађајне подлоге епа (истраге потурица) са увођењем и испољавањем јунакиња *Горског вијенца*. Студија такође обухвата карактеролошку анализу свих оних ликова (међу њима и Вука Мандушића као једног од најиндивидуалнијих јунака *Горског вијенца*) на које Његошеве јунакиње утичу улогом у заплету или својом женском појавношћу.

Као симптоматичан пример мистичне и метафизичке димензије јунакиња *Горског вијенца* наведено је сновидовно казивање о Мандушићевом доживљају лепе снахе Милоњића бана, испољено како у наративној ситуацији у којој долази до мешања сна и јаве, тако и у призваним поредбеним сликама прожимања земље и неба (Милоњићева снаха, наиме, гласом нариче „како славља са дубове гране”, а „чело јој је љепше од мјесеца”). Уместо једноставног навођења патријархалних обичаја везаних за женску косу (да се жене не чешљају пред мушкарцима и да из жалости секу косу за погинулим блиским сродником) Његош, наиме, уметничким исказом отелотворује косу ове јунакиње, придајући материјалном аутентичну метафизичку димензију.

Из детаљних увида у семантички контекст песме о лепој Фатими издвајамо додатно осветљени еротски набој стихова у којима се женско тело („плива зорњача”) „изазовно њише на заносним ногама” (76). Имплицирајући значења лиминалног, ледбећег стања у наведеним Његошевим стиховима, Максимовићева анализа „призива” представе о хармоничним спајањима земље и неба, а оне су поентиране навођењем завршног стиха Мустајадијине сватовске песме о дилбер-Фатими („Благо одру на ком почине!”), са постељом као местом „препорода у сну и љубави”, симболичког „умирања” и рађања, ако се позовемо на речи А. Гербрана и Ж. Шевалијеа. Отуд се Његош оправдано истиче као песник „велике синтезе” класичног наслеђа, „емотивне дубине” *романтичара*¹, национално-родољубиве и европске литерарне традиције, са којим је, како запажа аутор, „наша духовност добила пуноћу израза” (28).

Међу великим и значајним духовницима српског 19. века, у поглављу „Страдања протосинђела Кирила Цвјетковића” Цветковићеву личност Г. Максимовић издваја као узвишени пример „жртвене преданости православној идеји и вјери”

1 Користимо израз В. Жирмунског, из чланка „О поезији класичној и романтичној”.

(89), поткрепљујући такву процену даљим увидима у његову страдалачку судбину и вредно дело. Са посебном је пажњом тумачена Цветковићева *Автобиографија* и њена изражена поетичка припадност традицији српске прозе настале према моделу Доситејевог *Живота и прикљученија*, која напореда са мемоарским текстовима Симеона Пишчевића, Герасима Зелића и Саве Текелије, представља окосницу документарно-уметничке литературе српског 19. века. Уз интерпретацију основне догађајне окоснице *Автобиографије* (Цветковићеве улоге у разобличавању покушаја владице Венедикта Краљевића да поунијати далматинске Србе), Г. Максимовић детаљније анализира и њене књижевноуметничке аспекте. Они су уочени у приповедачком таленту Кирила Цветковића, смислу за карактеризацију личности, затим за дискретно и спонтано укључивање елемената спиритуалне и ониричке фантастике средњовековне литературе којима се мотивише будућност Срба у Далмацији, те вешто предочавање атмосфере издаје комичним обликовањем представника унијатске политике.

Студијом „Искушења синђела Спиридона Алексијевића” аутор се придружује линији обновљеног интересовања за готово заборављену личност и дело Спиридона Алексијевића у последњој деценији 20. и на почетку 21. века. Као најзначајније књижевно Алексијевићево дело издвојена је аутобиографија *Споменак Милорадов*, комплементарна са поменутом *Автобиографијом* К. Цветковића и са *Житијем* архимандрита Герасима Зелића, чији је заједнички историјски и литерарни чинилац Венедикт Краљевић. Помак у рецепцији Алексијевићевог дела постигнут је аналитичким освртом на биографску студију *Животопис блаженопочившег Никанора Богуновића* о којој до сада није писано.

Наредни текст („Преданост проте Стевана М. Димитријевића”) како се већ насловом сугерише, читаоца приближава аспектима и донетима преданости још једног српског православног свештеника 19. века, а они се представљају увидима у живот, просветитељску делатност, црквени и научни Димитријевићев рад. Говорећи о научно-истраживачкој посвећености и темељности у бављењу историографским темама из српске црквене и националне прошлости, Г. Максимовић посебно издваја Димитријевићеве студије посвећене Светом Сави (*Историјат Пећке патријаршије*, *Свети Сава у народном веровању и предању*, *Општенародно празновање Светог Саве*, *Свети Сава као народни учитељ* и *Спаљивање моштију Светог Саве*), наглашавајући значај проналажења најстаријег преписа *Химне Светог Саве* 1910. године у рукописној збирци Хиландара. Није прошла незапажено ни Димитријевићева преданост бризи о духовном и материјалном опстанку српског народа, затим његов рад на сређивању богате библиотеке, отварању прве школе за монахе, сакупљању рукописних и штампаних књига, као и других артефаката материјалне културе из народног живота за време протиног службовања у Скопљу, Солуну, Хиландару и Призрену.

Поглавље „Истрајност епископа Никодима Милаша”, отвара реч о „истрајности” још једног угледног епископа и просвећеног интелектуалца, који је „посвећеним и непоткупљивим националним и вјерским радом, као и запаженим научним дјелом, оставио неизбрисиве трагове у животу српског народа и православне цркве у Далмацији” (215). Г. Максимовић најдетаљније приступа интерпретацији Милашеве *Аутобиографије*, показујући како се она на креативан начин прожима са поетиком претходних аутобиографско-мемоарских записа далматинских свештеника и монаха с краја 18. и прве половине 19. века. Анализа се паралелно усмерава и

ка жанровским специфичностима Милашевог дела, на укрштаје аутобиографског и мемоарског казивања и „акрибичног стила научних расправа” (214). Поглавље такође садржи и осврт на значајне епископске „окружнице”, „пастирске посланице”, и „записнике” са бројних „Пастирских зборова”, те на Милашев историографски рад у књизи *Православна Далмација* у којој је, као један од првих следбеника Руварчеве методе „критике извора и историјских чињеница” (213), најпотпуније документовао историју православне вере и цркве у Далмацији.

Из обимне рукописне заоставштине Симеона Жикића, посвећене највећим делом животу, догађајима и људима источне Србије с краја 19. и прве половине 20. века, у студији „Запамћења проте Симеона Жикића” Г. Максимовић најзначајније место даје троделном Жикићевом рукопису *Моји мемоари* и њему сродном тексту „Дневник из Русије”. У њима се тумаче особености дневничких записа, прожимања аутобиографског, мемоарског и путописног наративног поступка, али и издваја читав низ путописних, историјских, културолошких, социјалних и психолошких опсервација.

У наредном поглављу „Књижевна и историографска свијест архимандрита Нићифора Дучића” међу црквеним књижевницима и истраживачима српског 19. века, Г. Максимовић посебно издваја свестрану личност Нићифора Дучића, који се подједнако остварио у српској књижевности и њеној науци, са запаженим странама ратне прозе, путничких записа и критичких текстова, затим као историограф, аутор филолошкотекстолошких студија, као црквени великодостојник, те храбри устаник и војсковођа. У осврту на путничке текстове Нићифора Дучића, аутор посебно указује на *Путовање кроз Црну Гору* и путопис посвећен Трсту, док најпотпуније анализира ратну прозу *Борба Добровољачког кора Ибарске војске и усташких чета Јаворског кора: 1876, 77. и 78. год.: грађа за историју српског рата за ослобођење и независност*. При интерпретацији Дучићевог текста Г. Максимовић посебно наглашава изврсну спрегу историографских и аутобиографско-мемоарских поступака у овом делу, захваљујући којој он, како се експлицира, припада значајним документарноуметничким књижевним текстовима српске ратне прозе 19. века. Осим што осветљава историјско надахнуће њене поетике, аутор такође предочава њена жанровска преплитања (симбиозу историографског и књижевног приступа, елемената студије, мемоара, извештаја, аутобиографије), са увидима у интратекстуалне сродности Дучићеве ратне прозе и других његових историографских студија (о приказу Боја на Граховцу, Боја на Крњицама, текстовима „Покрштавање потурица у Васојевићима од 1825–1857. год.” и „Божих у Црној Гори”). За пажљивог читаоца овај Максимовићев оглед лако, међутим, може да постане убедљива прича о важности признања: оног изговореног и, посебно, записаног, којег најчешће нема, али чији изостанак не треба да обесхрабрује на бележење вредности и трагање за сакупљеним и сачуваним знањем.

Трећа целина књиге и њена закључна студија „Представљање задужбина Светог краља Милутина у појединим српским путописима из друге половине 19. и са почетка 20. вијека” посвећена је инспиративним путописним уобличавањима светих задужбина краља Милутина Немањића и трагу који су ови сакрални простори оставили на српску путописну традицију 19. и почетка 20. века, или прецизније: у првој књизи *Путничких црта* Владана Ђорђевића, путописним књигама *Из нове Србије* Мите Ракића, *Хришћанске светиње на Истоку*, *Света Гора Атонска* и *Животопис Пресвете Богородице* митрополита Михаила Јовановића, *Са Авале на*

Босфор Драгомира Брзака, Косово – опис земље и народа Бранислава Нушића, као и истакнутим путописним репортажама Григорија Божовића и записима Станислава Кракова о задужбинама краља Милутина.

Најтемељнији увиди књиге *Земаљско и небесно* односе се на књижевно моделовање историјског и неисторијског (метафизичког) искуства тј. на анализу креативног споја историографског и аутобиографско-мемоарског поступка у делима српских православних свештеника и монаха 19. и 20. века. Аналогно томе, она је усредсређена на питање: како се стечено искуство и његов уметнички доживљај, зависно од личних и колективних потреба писаца, уобличавало у херметичне жанрове који сведоче о прожимањима индивидуалног и националног идентитета? Наведени интерпретативни видокрузи, у књизи су, притом, ненаметљиво сугерисани (чак и онда када се уводе тоном расправе) и предочени у нијансама различитих животних и књижевнонаучних појава, тако да све изложене семантичке и поетичке вредности анализиране грађе произлазе из пажљиво одабраних детаља описаних догађаја, доживљаја и коментара. Појачани ауторски глас читалац ове књиге може да „чује” само онда када се исправљају књижевноисторијски превиди, или тек у завршним деловима студија, где се по правилу успоставља посебна веза са реципијентом. Тада стичемо утисак да се аутор нашао врло близу остварења жеље да све оно што је о појединачним историјским личностима у текстовима било речено, прерасте у знатно шири – тражени (од)говор националног колектива. У тим се семантичким оквирима *подељеног искуства* крећу и умерени метапоетички осврти на статус *записа* и *записаног* (не)историјског сећања у књижевноисторијским приступима Горана Максимовића.

Сабране у једној књизи, студије о књижевном надахнућу српских православних свештеника и монаха 19. и 20. века одају утисак снажне колективне воље и истрајности, непоколебљиве свести о континуираном трајању српске културе, њене традиције и смислености борбе за националну слободу. Одабир догађаја и детаља којима се у књизи представљају националне и универзалне вредности као одраз наизгледно супротстављеног а, како се показало, компатибилног земаљског и небеског искуства, сведоче о пажљивом ауторском приступу српској књижевној прошлости, утемељеном у свести о значају свега онога што записом може бити сачувано.

Јелена Милић*

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за србистику

* jelenamilic018@gmail.com

О ДИКЦИЈИ И ПРОЗОДИЈИ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

(Дејан Средојевић, *Дикција. О гласу, гласовима, акценту и прозодији речи у српском језику*, Нови Сад 2022)

Књига Дејана Средојевића под називом *Дикција. О гласу, гласовима, акценту и прозодији речи у српском језику* представља публикацију која се бави проучавањем дикцијских феномена који се реализују у говору. Објављивање публикације овакве врсте се дуго очекивало међу стручњацима који се баве феноменима говора. Рукопис монографије има 281 страну и подељен је у једанаест поглавља (*Увод, Дикција, Глас и говор, Артикулација гласова, Акцент, Интонација, Интензитет, Пауза, Темпо, Ритам, Фокус*), која су пропраћена бројним илустрацијама и опсежним списком коришћене литературе. Свако од поглавља састоји се од ужих тематских целина које су именоване посебним поднасловима.

Према самим речима аутора, у књигу су уткани знање и искуство стицајући током досадашњег двадесетогодишњег бављења дикцијским феноменима, али и стечена теоријска знања о универзалним акустичким и артикулационим законитостима на којима почивају говор и дикцијске појаве у језицима света, као и теоријска знања о улози ових феномена у процесу комуникације. Проверу постојећих теоријских знања аутор је спровео управо на материјалу из српског језика, а резултате експерименталних истраживања тестирао је у пракси, у раду са глумцима из бројних професионалних позоришта широм Србије приликом припреме различитих врста текстова, од дијалекатских, до оних који припадају стандардном српском језику.

Будући да се дикцијски феномени реализују путем говора, односно говорних звукова, аутор у *уводним напоменама* првог поглавља формулише феномене које ће обухватити анализа језичког садржаја говора, који иначе припадају домену лингвистичких истраживања. Ови феномени биће посматрани на основу акустичких и артикулационих принципа, након чега ће бити детаљније анализиран онај њихов део који се користи за преношење порука у процесу комуникације.

Друго поглавље доноси детаљније информације о самом одређењу појма дикције, њеном дефинисању и улози у комуникационом чину. Аутор детаљно сагледава све карактеристике које су важне за извршну дикцију, почев од прецизности артикулације гласова и њихове усклађености са нормираним облицима, преко одређених физичких карактеристика гласа, затим уверљивости, сугестивности, до језичке (граматичке) исправности целокупног говора.

Предмет *трећег поглавља* јесте органска основа дикцијских феномена, сагледана са акустичког и медицинског становишта. Ово поглавље детаљније информише о анатомским структурама које учествују у процесу фонације, механизмима настанка гласа, органским оштећењима, функционалним поремећајима гласа и го-

вора.

У *четвртом поглављу*, посвећеном гласовима као говорним елементима, детаљно су изложени општи принципи производње и класификације гласова, представљен је детаљан опис артикулационих својстава гласовних остварења фонема стандардног српског језика и њихових алофонских варијаната. Аутор стандардну релазацију изговора гласова сагледава у поређењу са изговором који се сматра не-стандардним, или са оним који је регионално или дијалекатски обележен.

Пето поглавље посвећено је акценатском систему српског језика, који аутор описује из синхронијске и дијахронијске перспективе, сматрајући да ће на тај начин детаљније објаснити „несклад између саме норме и њене реализације”. Проблеми говорне норме великим делом везани су за акценат и интонацију, а генерално, један од највећих задатака јесте иновирање постојеће ортопеске норме. Иако је монографија посвећена стандардном српском језику и заснива се на опису синхронијског језичког плана, аутор у овом поглављу на изванредан начин проширује перспективу када је у питању прозодијска норма, те се бави и сагледавањем језика из дијахронијске перспективе, односно процесом настанка прозодијске норме.

Аутор значајан део овог поглавља посвећује и питању изговора силазних акцената на унутрашњим слоговима у страним речима и домаћим сложеницама, затим, феномену упрошћавања акценатских парадигми, проблему акценатске адаптације страних имена и топонима и статусу неакцентованог квантитета у српском језику, указујући у ком правцу треба ићи приликом измена прозодијске норме. Врло прецизно су издвојена одступања између саме акценатске норме и њене реализације у говору образованих говорника са новоштокавског подручја која се односе на спорне примере са силазним акцентима ван иницијалног слога, као и бројни проблеми приликом акцентовања антропонима и топонима из страних језика. Овим поглављем аутор је показао да је добро упознат са резултатима досадашњих истраживања новоштокавских акцената, а своја запажања поткрепљује и литературом из других језика.

Посебан допринос ове монографије представљају поглавља која су посвећена интонацији говора. Познато је да је проучавање интонације подручје које је претрпело значајне промене током претходне две деценије, на шта је утицала чињеница да је напредак у развоју говорних технологија омогућио истраживања акустичких параметара повезаних са прозодијским феноменима. На тај начин омогућено је боље разумевање механизма функционисања интонационих компоненти при изражавању различитих врста значења.

С обзиром на то да српском језику недостају истраживања овог подручја говора, врло су значајна поглавља која су представљена у другом делу монографије у којима се спроводи анализа главних компонената интонације. Тако се у *шестом поглављу*, посвећеном проблемима интонације, обрађује и интонациона фраза као најзначајнија интонациона јединица којом се структурира дискурс, али и дикцијске фигуре попут градације, набрајања и контраста. Сва запажања пропраћена су и илустрована бројним примерима који могу бити од великог значаја за цео низ апликативних дисциплина и вештина, као што су јавни наступи, спикерско и новинарско говорење.

Од седмог до десетог поглавља обрађени су феномени интензитета, паузе, темпа и ритма говора, који припадају најважнијим компонентама ритмичко-мелодијске стране говора, као средстава за изражавање синтаксичких значења и емоционално експресивне боје исказа.

У *једанаестом* поглављу детаљно су представљени начини реализовања фокуса у говору. Након резултата истраживања у многим светским језицима, Средојевић детаљно описује одлике фокуса у српском језику и резултате досадашњих испитивања прозодијских карактеристика фокализованих речи, која су показала да је „контрастни фокус реализован вишим вредностима f_0 , у већем распону, уз изразите промене тонског кретања, прати га повећање интензитета и дуже трајање, док је остатак фразе мање интонативно (и интензитетски) изразит” (Лехисте Ивић 2002; Средојевић 2015, 2017). У досадашњим србистичким истраживањима поређене су различите реализације исте речи, изговорене без истицања и изговорене као фокус исказа, при чему је установљено да фокализована реч увек има вишу почетну и максималну вредност f_0 , да су тонска кретања над фокализованом речи остварена у већим интервалима и карактерише је већи интензитет и дуже трајање. Аутор и у овом поглављу детаљном анализом корпуса, низом илустрација и графичких приказа врло успешно пројектује циљеве истраживања и аргументује постављене тврдње.

Приказана студија, заснована на адекватном емпиријском истраживању, спроведена је на високом академском и научном нивоу и читаоцима нуди обиље података и теоријских разматрања о акустичким говорним константама. Коректно пројектовани циљеви истраживања, адекватне методе анализе и доказивања у емпиријским деловима студије, адекватан говорни корпус и обимна домаћа и страна литература довели су до валидних истраживачких налаза које потврђује монографија Дејана Средојевића. Она представља значајан и оригиналан научни допринос у проучавању говорног израза. Поред теоретских поставки дикцијских феномена, заснованим на акустичко-фонетским истраживањима на материјалу из српског језика, аутор даје допринос и својим истраживањима у практичном раду са бројним новинарима и телевизијским презентерима, те у настави са студентима глуме и новинарства.

Књига је намењена свима које занимају дикцијски феномени, посебно они који проучавају акценатску и прозодијску проблематику из угла фонетике и фонологије, анализе дискурса и прагматике, али и истраживачима из других интердисциплинарних области, попут медицине и логопедије. Од великог значаја садржај књиге може бити користан и вокалним, пре свега говорним професионалцима, као и студентима лингвистике, журналистике, глуме и сродних области.

Александра Р. Лончар Раичевић*
Универзитет у Нишу (Србија)
Филозофски факултет
Департман за србистику

* aleksandra.loncar.raicevic@filfak.ni.ac.rs

ФИЛОЛОЗИ ИЗМЕЋУ ЛИНГВИСТИКЕ И СТИЛИСТИКЕ

(ур. Голуб Јашовић, Драган Лилић – између лингвистике и стилистике, Филозофски факултет, Косовска Митровица, 2021)

Након објављивања тематског броја *Зборника радова Филозофског факултета у Приштини*, посвећеног проф. др Милосаву Вукићевићу, и тематског зборника *Милорад Ђорац – педагог и научни радник*, посвећеног управо проф. др Милораду Ђорцу, наставници и сарадници Катедре за српски језик и књижевност Филозофског факултета Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици одлучили су да објаве и зборник радова посвећен проф. др Драгану Лилићу, ванредном професору у пензији. Тематски зборник радова, насловљен *Драган Лилић – између лингвистике и стилистике*, броји 23 рада.

Зборник радова, обима 370 страна, отвара биографија проф. др Драгана Лилића, чији су састављачи Милица Дејановић и Голуб Јашовић. Након навођења основних биографских података о Драгану Лилићу, аутори хронолошки износе и његову библиографију, сачињену од монографских публикација, научних и стручних радова објављених у часописима и зборницима, почевши од 1984. до 2021. године.

У раду под називом „Лужница се у језик улива“ (9–20) Недељко Богдановић указује на свеприсутност говора Лужнице у српској дијалектолошкој науци уз навођење да се очекује обрада фразеологије овог подручја. Рад је подељен у неколико целина, и то: 1) Лужница и Лужничани; 2) лужничка баштина; 3) лужнички говор; 4) лужничка лексика; 5) обавезе и очекивања. У првом делу, насловљеном „Лужница и Лужничани“, Недељко Богдановић читаоце ближе упознаје са географским положајем Лужнице и њеном историјском позадином. У делу „Лужничка баштина“ говори о језику и језичких истраживања, те као перјаницу издваја лик и дело Драгослава Манића Форског. Већ у наредном делу који носи назив „Лужнички говор“ Недељко Богдановић наводи најмаркантнија дијалекатска обележја овог говора.

Други рад у Зборнику који носи назив „Временска реченица у збирци приповедака *Башта слезове боје* Бранка Ђопића“ (21–38) јесте рад Анице Вучинић, која у раду указује на основне карактеристике темпоралних реченица узевши у обзир два њихова основна значења, и то: исказивање времена и мере времена. Аутор наводи примере реченица које показују симултаност и сукцесивност радње временске реченице у односу на главну реченицу, од тога 47 реченица са значењем сукцесивности, а 25 са значењем симултаности. Издваја и примере везника који обележавају одређен однос, уз перфективне и имперфективне глаголе, закључујући да Бранко Ђопић користи сва граматичка својства за исказивање временских односа.

Милица Дејановић бави се ономастичким темама у раду „Лични надимци

Врбештице“ (39–53). Предмет овог рада јесу мушки и женски лични надимци забележени у селу Врбештица, једном од села Сиринићке жупе. Уз семантичку анализу надимака и разврставање надимака по семантичким групама, грађа је и речнички уазбучена. Наводи и да је највише надимака мотивисано физичким изгледом појединца, а с обзиром на то да је грађу са наведеног терена већ прикупљао Милета Букумирић, Милица Дејановић користи прилику да упореди грађу са терена данас са грађом Милете Букумирића и долази до закључка да је и те како дошло до повећања броја личних надимака, те је овај рад од изузетног значаја за језик.

У раду који носи назив „Трагови дијалекатских типова у роману *Сутра стиже господар I, II* Петра Сарића (фонетски дијалектизми)“ (53–71) Милица Ђукић анализира дијалектизме на фонетском плану. Поређењем са дијалектизмима ијекавских говора, утврђен је њихов карактер, а након анализе вокала, консонаната и сугласничких група утврђено је присуство дијалектизама општеијекавског карактера, а, сходно томе, језик анализираног романа осликава се кроз староцрногорски и источно-херцеговачки говорни идиом. Уз то, примећене су и издвојене црте дијалекта којим се говори у подножју Шар-планине, што је и очекивано, будући да Петар Сарић тамо живи и пише.

Синтаксичка и стилистичка анализа зависних реченица у делима Радоја Домановића предмет је рада „Лингвистички и стилистички аспекти хипотаксичког устројства Домановићевих исказа“ (71–88) Марије Запутил. Она у раду, на корпусу изабраних приповедака Радоја Домановића, издваја све изричне, односне, временске, узрочне и намерне реченице забележене прозном опусу овог писца. Примећује једну важну карактеристику стила Радоја Домановића, а то је да су све намерне реченице писане изузетно иронијским ставом, уз навођење да велики број зависних реченица Радоје Домановић ставља на логично место – постпонира их управној клаузи.

Мирјана Илић у раду „Лексика основних боја у *Речнику говора Лужнице* Љубисава Ђирића“ (89–96) истражује заступљеност боја у једном од најобимнијих речника призренско-тимочке дијалекатске зоне. Поредећи грађу из овог речника са Матичиним шестотомником, долази до следећих закључака, и то: 1) да је лексика боја присутна у речницима, а самим тим и у говорима; 2) да је лексика боја заступљена и у *Речнику говора Лужнице* Љубисава Ђирића и да је добро дефинисана и потврђена; 3) да је лексика боја недовољно истражена и презентована јавности и да има одређених недостатака у њеном бележењу; 4) да проучавању лексике боја треба приступити озбиљније у временима која долазе.

С обзиром на то да народна епика обилује испеваним причама о Крушевцу, предмет рада који носи назив „Крушевац у народној поезији – антропонимија и топонимија“ (97–128) Драгане Исаиловић није ништа друго до својствен приказ антропонима и топонима о Крушевцу забележених у антологији *Крушевац у народној поезији*, приређивача Војислава Ђурића. Издвојена је грађа из 19 епских песама, а уз сваку ономастичку јединицу навођена је њихова семантика.

Голуб Јашовић формирању Зборника доприноси радом „Оними у песамама Србољуба Митића“ (129–150). Аутор анализира ономастичку грађу заступљену у објављеним књигама Србољуба Митића, браничевског песника. Сви антропоними

класификовани су у неколико група, и то: 1) лично име + презиме; 2) мушко лично име; 3) женско лично име; 4) лични надимак; 5) лично име + надимак; 6) само етноним или етник; 7) атрибут или атрибутив + етноним или етник; 8) атрибутив + лично име или презиме; 9) атрибутив + лични надимак; 10) атрибут + лично име, надимак или презиме; 11) лично име + придев изведен од очева или мужева имена; 12) лично име + падежна синтагма са месним одређењем. С друге стране, топоними су класификовани у следећим групама: 1) имена насељених места; 2) микротопоними и крајевна имена; 3) називи вода и водених токова; 4) називи узвишења. У посебне групе издвојени су галоними и називи зоонимског порекла, теоними, хришћанска, библијска и имена верских празника, планетоними и хремотоними. Уз рад је као прилог састављен и Речник, у којем је узбучена сва ексцерпирана грађа.

У раду „Функције партикуле *би* у граничним појасевима македонског и српског дијалекатског ареала“ (151–161) Веселинка Лаброска испитује начин исказивања кондиционала и потенцијала у северним појасевима македонског дијасистема и њихове одговарајуће паралеле у појединим говорима призренско-тимочке дијалекатске области на српском терену и закључује да се конструкције са партикулом *би* могу наћи дуж целог дијалекатског појаса суседних македонских и српских говора, али и наводи да је њихова функционална оптерећеност већа у српским а мања у македонским дијалектима.

Јована Мицић у раду „Ратарска лексика Сушице код Грачанице“ (163–176) изводи семантичку анализу лексике која је у вези са ратарством, будући да је управо ратарство једна од привредних делатности која је најзаступљенија код становника у околини Грачанице. Прикупљена грађа подељена је у седам тематских целина, и то: 1) земљиште; 2) алати за обраду земљишта и његови делови; 3) машине, корпе, справе, алати за оруђе и њихови делови; 4) објекти; 5) радници; 6) процеси; 7) производи и делови биљака. На крају рада приређен је Речник у коме је узбучено, дефинисано, граматички и акценатски одређено 125 лексема.

„Функционалност наслова поглавља у роману *Сеобе* Милоша Црњанског“ (177–195) рад је Јоване Николић. Она се бави односом наслова романа према насловима поглавља и функционалношћу наслова поглавља у односу на садржај романа. Анализом грађе издвајају се три функције наслова романа, и то: 1) референцијална; 2) конативна; 3) експресивна. Повезаност наслова романа са поднасловима огледа се корелацији подналова са глаголима који имају значење одлажења, нестајања, гињења, умирања итд. и именицама и придевима сличне семантике, а поднаслови су подељени на неколико врста у зависности од тога да ли и у којој мери садрже текст поглавља.

Ана Новаковић у раду „О ходонимима српског карактера у актуелној скопској урбанонимији“ (197–210) утврђује мотивацију урбанонима у Скопљу, главном граду Републике Северне Македоније. Она закључује да је у знатној мери умањен број ходонима који проистичу из српске културе и историје у односу на раније стање, а да је пак знатно увећан број ходонима који су македонског па и албанског карактера, те се тако у називима инфраструктурних објеката у Скопљу често могу наћи називи албанских револуционара, државника, уметника и др.

Радам „Социолингвистички осврт: село Зупче (Ибарски Колашин) – ре-

флекс јата и судбина финалних вокалских група“ (211–222) формирању Зборника доприноси Драгана Радовановић, која на основу природних (пол, узраст) и социјалних (образовање, занимање) варијабли указује на присуство јата и финалне вокалске групе у селу Зупче, које територијално припада Ибарском Колашину. Оно што је интересно, а тиче се присуства јата, јесте то да је у идиолекту испитаника преко 80 година доминантна ијекавска реализација гласа јат, док то није случај у идиолекту испитаника до 20 година. Као фактори непостојања гласа јат у идиолекту млађе популације наводе се чест контакт са екавицом уз свеprisутније електронско општевање и коришћење интернета. Слични резултати, уз навођење истих фактора, тичу се и заступљености финалних вокалских група.

Југослава Ракић Младеновић и Сања Микетић Суботић коауторским радом под називом „Антропоними као сведочанство традиционалног и хришћанског у приповеткама Лазе Лазаревића“ (223–244) семантичком анализом антропонима указују на њихову везу са традиционалним начином живљења. Након уводних напомена, ауторке дају анализу презимена, уз навођење да су у основи презимена најчешће патроними, односно мушка лична имена и њихове изведенице. Следи анализа мушких и женских личних имена, хипокористика и мушких и женских личних надимака. С обзиром на то да је Лаза Лазаревић својим ликовима најчешће надевао имена црквеног карактера, ауторке изводе закључак да се то правда тиме што је идеологија и животно уверење овог писца усмерено управо ка традиционалном и патријархалном васпитању. На крају рада приређен је и Речник антропонима.

„Називи судова за кување и печење у призренско-јужноморавским говорима на Косову и Метохији“ (245–255) рад је Емилије Реџић Мирковић, која са лексичко-семантичког аспекта представља лексику за именовање посуда за кување и печење. Прикупљена грађа класификована је у два семантичка поља, и то: 1) судови за кување; 2) судови за печење. Иако се радило о пунктовима који припадају истом дијалекту, ауторка у прикупљеној грађи бележи извесна одступања која се тичу акценатских и морфофонолошких варијанти лексема, а уз то је и приметно изузетно присуство турцизама. На крају рада приређен је Речник, у којем је своје место нашло 39 лексема.

Марија Рушпић формирању Зборника доприноси радом „Рекуренција као кохезивно средство у *Ex Pontu* Иве Андрића“ (257–274). Након уводних напомена и навођења литературе, Марија Рушпић приступа анализи рекуренције, а под рекуренцијом сматра потпуно и делимично понављање лексема и реченица и наводи да се најчешће понављају појединачне лексеме. Уз то, истиче да је разлог тога управо то што се појединачне лексеме изговарају јачим интензитетом, а долази и до закључка да је Иво Андрић пажљивим одабиром стилских фигура додао на квалитету *Ex Pontu*.

Микротопонимима изведеним од назива животиња бави се Сандра Савић у раду „Називи животиња у микротопонимији Буџака“ (275–288). Грађа за рад екскерпирана је из *Микротопонимије Буџака* Јакше Динића, а са семантичког и структуралног аспекта анализирано је око 120 микротопонима. Формирано је пет семантичких подгрупа, и то: 1) сисари, са ужим квалификовањем на домаће и дивље животиње; 2) гмизавци; 3) птице; 4) рибе; 5) инсекти. Сходно семантичкој анализи

дају се издвојити две групе микротопонима, и то: 1) топоними који на метафоричан начин преносе значења без измене основног облика; 2) микротопоними изведени од назива животиња према њиховом станишту или некој другој карактеристици; 3) микротопоними којима су означена места где се некада одвијала делатност везана за животиње. Када је реч о структуралној анализи, издвојени су модели који су погодни за именовање локалитета у природи. Приметан је и одређени број топонимизованих апелатива, једночланих назива творених додавањем суфикса на основу и двочланих назива.

Драгана Спасић приложила је рад на енглеском језику – „The analysis of keywords in the book *What is Freedom?*“ (289–304). Она са семантичког и структуралног аспекта анализира кључне речи у збирци песама и текстова деце основношколског узраста из околине Приштине. Речнички фонд деце обogaђен је речима које су усвојили услед ратних околности у којима су одрастали и које су, донекле, и били принуђени да усвоје. Као најфреквентније лексеме издвајају се рат, мир, религија, Бог, струја итд.

С обзиром на то да је један део својих истраживања Драган Лилић посветио бављењу лексиком, Душан Стефановић се у раду „Драган Лилић као лексиколог“ (305–315) бави анализом управо лексиколошког рада Драгана Лилића. Сходно томе, издвојено је и приказано осам репрезентативних радова, објављених у виду прилога у тематским зборницима и периодичним публикацијама, као и три монографије. Приказани су следећи радови: „Фитоними и зооними у топонимији у долини Висоцице“, „Вулгаризми у прози Слободана Џунића“, „Дијалекатска лексика у Џунићевој прози“, „Структура именослова романа Слободана Џунића“, „Властита имена у сатиричном делу *Ружан сан* Д. М. Форског“, „Властита имена у приповеткама Григорија Божовића“, „Творба опscene лексике и вулгаризама“ и „Опscene лексика у насловима таблоидне штампе“. Уз то, анализиране су и монографије *Језик приповедања Пере Стефановића*, *Лексика и фразеологија у прози Слободана Џунића* и *Именослов Зарије Р. Поповића*.

Станислав Станковић, вођен тиме што је Драган Лилић држао групу предмета из опште лингвистике, у раду на македонском језику, насловљеном „За контрастивната анализа: општ осврт“ (317–325), даје преглед о контрастивној анализи као делу контрастивне лингвистике. Дефинисан је појам контрастивне анализе, њен развој и њено поље деловања у оквиру шире лингвистичке дисциплине. Издвојена су три периода контрастивних истраживања, и то: 1) традиционални; 2) класични; 3) модерни. Као добар пример контрастивне анализе посебно наводи радове Браниславе Дилпарић и Селене Станковић.

У раду „Ка истраживањима урбаних варијетета у призренско-тимочкој дијалекатској области“ (327–341) Татјана Трајковић износи преглед досадашњих социolingвистичких истраживања српских дијалеката, након чега наводи могуће друштвене факторе и разлоге који директно или индиректно утичу на стање говора у граду. Уз то, указује на то да се праћењем измена у говору једног града заправо могу навестити и измене у самом дијалекту, а потом износи кораке којима би се могао описати приступ градским говорима, и то: 1) детаљно упознавање са демографском структуром града; 2) пажљив одабир градских насеља у којима ће се прикупљати

материјал; 3) одабир информатора по одређеним критеријумима друштвених варијабли; 4) прикупљање материјала спонтаним разговорима; 5) прикупљање материјала путем анкете; 6) раздвајање грађе из спонтаног говора од оне настале диглосијом; 7) одабир маркантних језичких варијабли; 8) обрада прикупљеног материјала према језичким варијаблама; 9) анализа прикупљеног материјала социолингвистичким методама; 10) табеларно представљање резултата анализе; 11) интерпретација резултата истраживања; 12) хипотезе о тенденцији развоја градског говора. За крај, Татјана Трајковић истиче важност истраживања урбаних варијетета призренско-тимочке дијалекатске области.

Љубисав Тирић у раду „Дијалекатски речник – довршеност посла“ (343–349) указује на потребу за допуном дијалекатског речника издвајањем одређених значењских целина. Током рада на *Речнику говора Лужнице*, аутор је приметио да постоје одређени недостаци при прикупљању грађе, те је њих објавио у *Допуни Речнику говора Лужнице*, а у овом раду износи на неколико места који то недостаци могу бити, и то су: 1) пропуст при бележењу баш сваке дијалексеме; 2) пропуст при бележењу свих хомонимних ликова; 3) пропуст при бележењу синонимних ликова; 4) пропуст при бележењу одређених значења дијалексема; 5) пропуст при бележењу различитих фонетских ликова. Уз сваку значењску целину наведени су и примери са циљем да се лексикографи убудуће подстакну на истраживања без наведених недостатака.

Радам „Функционални глаголи у саставу декомпонованог предиката у језику српске штампе“ (351–370), Србијана Чеперковић испитује употребу функционалних глагола у декомпонованом предикату, начине декомпоновања глаголских лексема, функцију декомпоновања и карактеристике употребе, и то навођењем примера из дневних листова *Политика*, *Новости*, *Данас*, *Блиц* и *Курир* и недељника *НИН*. Србијана Чеперковић наводи да су предмет анализе у раду вербално-номиналне конструкције типа: *донети напредак*, *дати овлашћење*, *склопити споразум*, *упутити позив*, *унети пометњу*, *доћи до закључка*, *имати увид*, *дозвати се памети*, *довести до лудила* и *пустити информацију*, односно, сви они језички феномени који представљају једну од могућности формализације предикативности.

Душан Р. Стефановић*

Универзитет у Приштини
са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет

* dusan.stefanovic@pr.ac.rs

СПИСАК РЕЦЕНЗЕНАТА

Др Александра Јанић	Др Јелена Арсенијевић Митрић
Др Александра Лазић Гавриловић	Др Јелена Јаћовић
Др Александра Лончар Раичевић	Др Јелена Младеновић
Др Ана Коцић Станковић	Др Јелена Стошић
Др Андреја Марић	Др Каталин Озер
Др Аница Радосављевић Крсмановић	Др Љиљана Петровић
Др Бојан Чолак	Др Марина Ђукић Мирзајанц
Др Бранимир Станковић	Др Марина Јањић
Др Бранислав Ивановић	Др Мејсун Garaibe Симоновић
Др Валентина Хамовић	Др Мијана Кубурић Мацура
Др Велимир Илић	Др Милена Каличанин
Др Виолета Стојичић	Др Милица Живковић
Др Владан Павловић	Др Милош Тасић
Др Владимир Ђурић	Др Мирјана Бечејски
Др Владимир Фигар	Др Мирјана Бојанић Ђирковић
Др Гордана Ристић	Др Мирјана Лукић
Др Данијела Ђоровић	Др Михајло Антовић
Др Данијела Костадиновић	Др Надежда Јовић
Др Дејан Марковић	Др Надежда Силашки
Др Дејан Милутиновић	Др Наташа Поповић
Др Драгана Вукићевић	Др Наташа Трнавац Ђалдовић
Др Душан Стаменковић	Др Наташа Тучев
Др Душка Кликовац	Др Невена Јевтић Трифуновић
Др Душко Певуља	Др Никола Бјелић
Ема Живковић, лектор	Др Нина Манојловић
Др Ема Миљковић-Петровић	Др Нина Судимац
Др Жељка Пржуљ	Др Петра Митић
Др Занета Самбуњак	Др Радмила Бодрич
Др Иван Јовановић	Др Радослав Ераковић
Др Ивана Миљковић	Др Селена Станковић
Др Ивана Митић	Др Снежана Милосављевић Милић
Др Ивана Палибрк	Др Тамара Костић Пахноглу
Др Игор Симановић	Др Татјана Трајковић
Др Ирена Арсић	Др Томислав Павловић
Др Ирина Антанасијевић	
Др Јасмина Ђорђевић	

Reviewed by:

Aleksandra Janić PhD
Aleksandra Lazić Gavrilović PhD
Aleksandra Lončar Raičević PhD
Ana Kocić Stanković PhD
Andreja Marić PhD
Anica Radosavljević Krsmanović PhD
Bojan Čolak PhD
Branimir Stanković PhD
Branislav Ivanović PhD
Valentina Hamović PhD
Velimir Ilić PhD
Violeta Stojičić PhD
Vladan Pavlović PhD
Vladimir Đurić PhD
Vladimir Figar PhD
Gordana Ristić PhD
Danijela Đorović PhD
Danijela Kostadinović PhD
Dejan Marković PhD
Dejan Milutinović PhD
Dragana Vukićević PhD
Dušan Stamenković PhD
Duška Klikovac PhD
Dusko Pevulja PhD
Ema Živković, proofreader
Ema Miljković-Petrović PhD
Željka Pržulj PhD
Zaneta Sambunjak PhD
Ivan Jovanović PhD
Ivana Miljković PhD
Ivana Mitić PhD
Ivana Palibrk PhD
Igor Simanović PhD
Irena Arsić PhD
Irina Antanasijević PhD
Jasmina Đorđević PhD

Jelena Arsenijević Mitrić PhD
Jelena Jaćović PhD
Jelena Mladenović PhD
Jelena Stošić PhD
Katalin Ozer PhD
Ljiljana Petrović PhD
Marina Đukić Mirzajanc PhD
Marina Janjić PhD
Majsun Garaibe Simonović PhD
Mijana Kuburić Macura PhD
Milena Kaličanin PhD
Milica Živković PhD
Miloš Tasić PhD
Mirjana Bečejski PhD
Mirjana Bojanić Ćirković PhD
Mirjana Lukić PhD
Mihajlo Antović PhD
Nadežda Jović PhD
Nadezhda Silaški PhD
Nataša Popović PhD
Nataša Trnavac Čaldović PhD
Nataša Tučev PhD
Nevena Jevtić Trifunović PhD
Nikola Bjelic PhD
Nina Manojlović PhD
Nina Sudimac PhD
Petra Mitić PhD
Radmila Bodrić PhD
Radoslav Eraković PhD
Selen Stanković PhD
Snežana Milosavljević Milić PhD
Tamara Kostić Pahnoglu PhD
Tatjana Trajković PhD
Tomislav Pavlović PhD

УПУТСТВО ЗА ПРИПРЕМУ РУКОПИСА ЗА ШТАМПУ

Часопис *Philologia Mediana* објављује оригиналне радове из свих области истраживања књижевности (књижевна историја, теорија књижевности, методологија проучавања књижевности, компаративистика), и језика, грађу и приказе. Радови који су већ објављени или понуђени за објављивање у некој другој публикацији не могу бити прихваћени за објављивање у часопису *Philologia Mediana*. Ако је рад био изложен на научном скупу у виду усменог саопштења (под истим или сличним насловом), податак о томе потребно је да буде наведен у подбелешци (фусноти) која је бројем везана за наслов самог рада.

Радови се објављују првенствено на српском језику (ћирилицом), али и на енглеском, француском, руском и немачком језику. Рукопис мора бити правописно, граматички и стилски коректан. У часопису *Philologia Mediana* за радове на српском језику примењује се *Правопис српскога језика* Митра Пешикана, Јована Јерковића и Мата Пижурице (Матица српска: Нови Сад 2010). Поред правописних норми утврђених тим правописом аутори би требало да се у припреми рукописа за штампу придржавају и следећег:

1. Наслови посебних публикација (монографија, зборника, часописа, речника и сл.) који се помињу у раду штампају се курзивом на језику и писму на којем је публикација која се цитира објављена, било да је реч о оригиналу или о преводу.
2. Пожељно је цитирање према изворном тексту (оригиналу) и писму. Уколико се цитира преведени рад, треба у одговарајућој напомени навести библиографске податке о оригиналу.
3. Страна имена пишу се транскрибовано (прилагођено српском језику) према правилима *Правописа српскога језика*, а када се страно име први пут наведе, у загради се даје изворно писање, осим ако је име широко познато (нпр. Ноам Чомски), или се изворно пише исто као у српском (нпр. Филип Ф. Фортунатов).
4. У уметнутим библиографским скраћеницама (парентезама) презиме аутора наводи се верзалом, и то искључиво латиницом. Пример: (BELIĆ 1941), (KAROLAK 2004), (VOLF 2006).
5. Цитати из примарне (изворне) литературе морају бити наведени (и) на језику оригинала.
6. Цитати из секундарне литературе на страном језику, у зависности од функције коју имају, могу се наводити на изворном језику или у преводу, али је потребно доследно се придржавати једног од наведених начина цитирања.

Рукопис мора имати следеће елементе: а) име, средње слово, презиме, назив установе у којој је аутор запослен, б) наслов рада, в) сажетак, г) кључне речи, д) текст рада, ђ) литературу и изворе, е) резиме, ж) прилоге. **Редослед елемената мора се поштовати.**

7. **Име, средње слово и презиме аутора** у студијама и чланцима штампају се изнад наслова уз леву маргину, а у приказима испод текста уз десну маргину, курзивом. Имена и презимена домаћих аутора увек се наводе у оригиналном облику, независно од језика рада. Назив и седиште установе у којој је аутор запослен наводи се испод имена, средњег слова и презимена аутора. Називи сложених организација би требало да одражавају хијерархију њихове структуре (на пример: Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Департман за србистику). Ако је аутора више, мора се назначити из које установе потиче сваки од наведених аутора. Функција и звање аутора се не наводе.
8. **Службена адреса и/или електронска адреса аутора** даје се у подбелешци, која је звездицом везана за презиме аутора. Ако је аутора више, даје се само адреса првог аутора. Назив и број пројекта, односно назив програма у оквиру којег је чланак настао, као и назив институције која је финансирала пројекат или програм, наводи се у посебној подбелешци, која је двема звездицама везана за назив установе у којој је аутор запослен.
9. **Наслов (и поднаслов) рада пишу се верзалом на средини странице.** Требало би да што верније и сажетије изражава садржај рада. У интересу је аутора **да се користе речи прикладне за индексирање и претраживање.** Ако таквих речи нема у наслову, пожељно је да се наслову дода поднаслов.
10. **У апстракт (сажетку),** који мора да буде на језику на којем је написан и рад, потребно је сажето представити проблем, циљ, методологију и резултате научног истраживања. Препоручује се да сажетак има од 100 до 250 речи. Сажетак мора да се налази испод наслова рада, без ознаке *Сажетак*, и то тако да му је лева маргина увучена 1,5 цм у односу на основни текст (тј. једнако увучена као први ред основног текста).
11. **Кључне речи** су термини или изрази којима се указује на целокупну проблематику истраживања, а не може их бити више од десет. Препоручљиво је одређивати их са ослоном на стручне термилошке речнике, **а у интересу је аутора да учесталост кључних речи (с обзиром на могућност лакшег претраживања) буде што већа.** Кључне речи дају се на језику на којем је написан сажетак, те на језику на којем је написан резиме рада (без тачке на крају низа!). Кључне речи се наводе испод сажетка и испод резимеа са одговарајућом ознаком *Кључне речи*, односно *Keywords* и сл., и то тако да им је лева маргина уравната с левом маргином сажетка, односно резимеа.
12. **Библиографска парентеза,** као уметнута скраћеница у тексту која упућује на потпуни библиографски податак о делу које се цитира, наведен на крају рада, састоји се од отворене заграде, презимена аутора, године објављивања рада који се цитира, те ознаке странице

са које је цитат преузет и затворене заграде; пример: (IVIĆ 1986: 128) за библиографску јединицу: IVIĆ, Pavle. *Srpski narod i njegov jezik*. — 2. izd. Beograd: Srpska književna zadruga, 1986. [orig.] ИВИЋ, Павле. *Српски народ и његов језик*. — 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.

- Ако се цитира више суседних страница истог рада, дају се цифре које се односе на прву и последњу страницу која се цитира, а између њих ставља се црта, на пример: (IVIĆ 1986: 128–130) за библиографску јединицу: IVIĆ, Pavle. *Srpski narod i njegov jezik*. — 2. izd. Beograd: Srpska književna zadruga, 1986. [orig.] ИВИЋ, Павле. *Српски народ и његов језик*. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.
 - Ако се цитира више несуседних страница истог рада, цифре које се односе на странице у цитираном раду одвајају се запетом; пример: (IVIĆ 1986: 128, 130) за библиографску јединицу: IVIĆ, Pavle. *Srpski narod i njegov jezik*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1986. [orig.] ИВИЋ, Павле. *Српски народ и његов језик*. — 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.
13. Уколико је реч о страном аутору, презиме је потребно транскрибовати на језик на коме је написан основни текст рада, на пример, Marfi за Murphy, а транскрипцију је потребно извршити и у парентези, нпр. (MARFI 1974: 95) за библиографску јединицу: MYRPHY, James J. *Rhetoric in the Middle Ages: A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance*. Berkley: University of California Press, 1974.
 14. Када се у раду помиње више студија које је један аутор публиковао исте године, у парентези је потребно одговарајућим (малим) абecedним словом прецизирати о којој се библиографској одредници из коначног списка литературе ради; пример: (MARFI 1974b: 12).
 15. **Уколико библиографски извор има више аутора**, у парентези се наводе презимена прва два аутора, док се презимена осталих аутора замењују скраћеницом **i dr.**: (IVIĆ, KLAJN i dr. 2007) за библиографску јединицу: IVIĆ, Pavle i Ivan KLAJN, Mitar PEŠIKAN, Branislav BRBORIĆ. *Srpski jezički priručnik*. Beograd: Beogradska knjiga, 2007. [orig.] ИВИЋ, Павле и Иван КЛАЈН, Митар ПЕШИКАН, Бранислав БРБОРИЋ. *Српски језички приручник*. Београд: Београдска књига, 2007.
 16. **У парентези није потребно наводити презиме аутора** ако је из контекста јасно који је аутор цитиран или парафразира; пример: „Према Марфијевом истраживању (1974: 207), први сачувани трактат из те области сачио је бенедиктинац Алберик из Монте Касина у другој половини XI века”.
 17. Ако се у парентези упућује на радове двају или више аутора, податке о сваком следећем раду **треба одвојити тачком и запетом**; пример: (BELIĆ 1958; STEVANOVIĆ 1968).

18. Називи табела исписују се изнад табела (на средини странице), и то на следећи начин:

Табела 1 (болд). *Табеларни приказ (курзив)*

19. Називи графичких приказа, дијаграма и сл. исписују се непосредно испод објекта (на средини странице), и то на следећи начин:

Графички приказ 1 (болд). *Графички приказ (курзив)*

20. Подбелешке (подножне напомене, фусноте), обележене арапским цифрама (иза правописног знака, без тачке или заграде) дају се при дну странице у којој се налази део текста на који се подбелешка односи. Могу садржати мање важне детаље, допунска објашњења и сл. Подбелешке се не користе за навођење библиографских извора цитата или парафраза датих у основном тексту, будући да за то служе библиографске парентезе, које су повезане с пописом литературе и извора датих на крају рада, **олакшавају праћење цитираности у научним часописима.**
21. Цитирана литература даје се у засебном одељку насловљеном „Цитирана литература” (без наводника!). Референце се наводе латиницом и исписују на доследан начин, абecedним редоследом. Референце изворно публиковане ћирилицом или неким другим писмом морају се након обавезног латиничног облика (у који се такве референце морају транслитерovati), према у даљем тексту наведеним примерима, са назнаком [orig.], навести у свом оригиналном облику. У том одељку разрешавају се библиографске парентезе скраћено наведене у тексту. Библиографске јединице (референце) наводе се латиницом по абecedном реду презимена првог или јединог аутора како је оно наведено у парентези у тексту (погледати тачку 12). Ако опис библиографске јединице обухвата неколико редова, сви редови осим првог увучени су удесно за 1,5 цм употребом тзв. „висећег” параграфа (опција Hanging: Paragraph > Indents and Spacing > Indentation > Hanging 1,5 цм).
22. Свака библиографска јединица представља засебан пасус који је организован на различите начине у зависности од врсте цитираног извора. У *Philologia Mediana* у библиографском опису цитиране литературе примењује се MLA начин библиографског цитирања (*Modern Language Association – Works cited*), с том модификацијом што се наслов посебне публикације наводи курзивом.

Примере таквог начина библиографског цитирања погледајте у наставку упутства.

МОНОГРАФСКА ПУБЛИКАЦИЈА

PREZIME, ime autora i ime i PREZIME drugog autora. *Naslov knjige*. Podatak o imenu prevodioca, priređivača, ili nekoj drugoj vrsti autorstva. Podatak o izdanju ili broju toмова. Место издавања: Издавач, година издавања. [orig.] ПРЕЗИМЕ, име аутора и име и ПРЕЗИМЕ другог аутора. *Наслов књиге*. Податак о имену преводиоца, приређивача, или некој другој врсти ауторства. Податак о издању или броју томова. Место издавања: Издавач, година издавања.

Пример:

BELIĆ, Aleksandar. *O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku: lingvistička ispitivanja*. Knj. 1. – 2. izd. Beograd: Nolit, 1958. [orig.] Белић, Александар. *О језичкој природи и језичком развоју: лингвистичка испитивања. Књ. 1. – 2. изд. Београд: Нолит, 1958.*

MILETIĆ, Svetozar. *O srpskom pitanju*. Izbor i predgovor Čedomir Popov. Novi Sad: Gradska biblioteka, 2001. [orig.] Милетић, Светозар. *О српском питању*. Избор и предговор Чедомир Попов. Нови Сад: Градска библиотека, 2001.

ФОТОТИПСКО ИЗДАЊЕ

PREZIME, ime autora. *Naslov knjige*. Место првог издања, година првог издања. Место поновљеног, фототипског издања: Издавач, година репринт издања. [orig.] ПРЕЗИМЕ, име аутора. *Наслов књиге*. Место првог издања, година првог издања. Место поновљеног, фототипског издања: Издавач, година репринт издања.

Пример:

SOLARIĆ, Pavle. *Pominak knjižeski*. Venecija 1810. Инђија: Narodna biblioteka „Dr Đorđe Natošević”, 2003. [orig.] СОЛАРИЋ, Павле. *Поминак књижевски*. Венеција 1810. Инђија: Народна библиотека „Др Ђорђе Натошевић”, 2003.

СЕКУНДАРНО АУТОРСТВО

У часопису *Philologia Mediana* зборници научних радова се описују према имену уредника или приређивача.

PREZIME, ime urednika (ili priređivača). *Naslov dela*. Место издавања: Издавач, година издавања. [orig.] ПРЕЗИМЕ, име уредника (или приређивача). *Наслов дела*. Место издавања: Издавач, година издавања.

Пример:

RADOVANOVIĆ, Milorad (ur.). *Srpski jezik na kraju veka*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU — Službeni glasnik, 1996. [orig.] РАДОВАНОВИЋ, Милорад (ур.). *Српски језик на крају века*. Београд: Институт за српски језик САНУ — Службени гласник, 1996.

РУКОПИСНА ГРАБА

PREZIME, ime autora. *Naslov rukopisa* (ako postoji ili ako je u nauci dobio opšteprihvaćeno ime). Mesto nastanka: Institucija u kojoj se nalazi, signatura, godina nastanka. [orig.] ПРЕЗИМЕ, име аутора. *Наслов рукописа* (ако постоји или ако је у науци добио општеприхваћено име). Место настанка: Институција у којој се налази, сигнатура, година настанка.

Пример:

NIKOLIĆ, Jovan. *Pesmarica*. Temišvar: Arhiv SANU u Beogradu, sign. 8552/264/5, 1780–1783. [orig.] НИКОЛИЋ, Јован. *Песмарица*. Темишвар: Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5, 1780–1783.

Рукописи се цитирају према фолијацији (нпр. 2а—3б), а не према пагинацији, изузев у случајевима кад је рукопис пагиниран.

ПРИЛОГ У СЕРИЈСКОЈ ПУБЛИКАЦИЈИ

ПРИЛОГ У ЧАСОПИСУ

PREZIME, ime autora. „Naslov teksta u publikaciji”. *Naslov časopisa* broj sveske ili toma (godina, ili potpun datum): strane na kojima se tekst nalazi. [orig.] ПРЕЗИМЕ, име аутора. „Наслов текста у публикацији”. *Наслов часописа* број свеске или тома (година, или потпун датум): стране на којима се текст налази.

Пример:

RIBNIKAR, Jara. „Nova stara priča”. *Letopis Matice srpske*, knj. 473, sv. 3 (mart 2004): str. 265–269. [orig.] РИБНИКАР, Јара. „Нова стара прича”. *Летопис Матице српске*, књ. 473, св. 3 (март 2004): стр. 265–269.

ПРИЛОГ У НОВИНАМА

PREZIME, ime autora. „Naslov teksta”. *Naslov novina* datum: broj strana. [orig.] Презиме, име аутора. „Наслов текста”. *Наслов новина* датум: број страна.

Пример:

KLJAKIĆ, Slobodan. „Čerčilov rat zvezda protiv Hitlera”. *Politika* 21. 12. 2004: 5. [orig.] КЉАКИЋ, Слободан. „Черчилов рат звезда против Хитлера”. *Политика* 21. 12. 2004: 5.

МОНОГРАФСКА ПУБЛИКАЦИЈА ДОСТУПНА НА ИНТЕРНЕТУ

PREZIME, ime autora. *Naslov knjige*. <adresa sa interneta>. Datum preuzimanja. [orig.] ПРЕЗИМЕ, име аутора. *Наслов књиге*. <адреса са интернета>. Датум преузимања.

Пример:

VELTMAN, K. N. *Augmented Books, knowledge and culture*. <<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/bd/bd.>> 02. 02. 2002.

ПРИЛОГ У СЕРИЈСКОЈ ПУБЛИКАЦИЈИ ДОСТУПАН НА ИНТЕРНЕТУ

PREZIME, ime autora. „Naslov teksta”. *Naslov periodične publikacije*. Datum periodične publikacije. Ime baze podataka. Datum preuzimanja. [orig.]
 ПРЕЗИМЕ, име аутора. „Наслов текста”. *Наслов периодичне публикације*. Датум периодичне публикације. Име базе података. Датум преузимања.

Пример:

ТОИТ, А. „Teaching Info-preneurship: students’ perspective”. *ASLIB Proceedings* February 2000. Proquest. 21. 02. 2000.

ПРИЛОГ У ЕНЦИКЛОПЕДИЈИ ДОСТУПАН НА ИНТЕРНЕТУ

„Naziv odrednice”. Naslov encikloneidije. <adresa sa Interneta>. Datum preuzimanja. [orig.] „Назив одреднице”. *Наслов енциклопедије*. <адреса са Интернета>. Датум преузимања.

Пример:

„WILDE, Oscar”. *Enciklopedia Americana*. <...> 15. 12. 2008.

23. Извори се дају под насловом *Извори* у засебном одељку после одељка *Цитирана литература* на истим принципима библиографског описа који се примењује у одељку *Цитирана литература*.

24. У оквиру одељка *Цитирана литература* парентезе се разрешавају тако што на самом почетку стоје презиме(на) и година из парентезе у истом облику у ком су дати у парентези. Наводимо примере за текстове написане на српском језику – ћирилицом, латиницом и на енглеском језику, при чему се презимена ређају абecedним редом.

Пример:

BAŠLAR 2005: BAŠLAR, Gaston. *Poetika prostora*. Čačak, Beograd: Gradac, B. Kukić, 2005.

BELIĆ 1958: BELIĆ, Aleksandar. O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku: lingvistička ispitivanja. Knj. 1. — 2. izd. Beograd: Nolit, 1958. [orig.] Белић, Александар. *О језичкој природи и језичком развоју: лингвистичка испитивања*. Књ. 1. — 2. изд. Београд: Нолит, 1958.

MARFI 1974: MYRPHY, James J. *Rhetoric in the Middle Ages: A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance*. Berkley: University

*Напомена: На исти начин разрешавају се парентезе у одељку *Извори*.

25. Уколико цитирани чланак има DOI број, обавезно мора бити наведен.

26. Резиме не би требало да прелази 10% дужине текста. Потребно је да буде на једном од светских језика (енглеском, руском, немачком, француском). Уколико аутор није у могућности да обезбеди коректан превод, потребно је да напише резиме на језику на којем је написан и рад, а уредништво часописа

Philologia Mediana ће обезбедити превод. Уколико је рад написан на страном језику, резиме мора бити написан и на српском језику. Уколико аутор није у могућности да обезбеди резиме на српском језику, потребно је да напише резиме на језику на којем је написан рад, а уредништво ће обезбедити превод резимеа на српски језик.

27. Текст рада за *Philologia Mediana* пише се електронски на страници А4 формата (21 x 29,5 цм), с маргинама од 2,5 цм, увлачењем првог реда новог пасуса 1,5 цм, и без размака између редова. Текст је потребно писати у фонту *Times New Roman*, словима величине 12 типографских тачака, а сажетак, кључне речи и подножне напомене словима величине 10 типографских тачака. Обим текста: за огледе, прилоге и расправе до 46000 словних знакова (са размаком); за приказе до 18000 словних знакова (са размаком).

Штампане рукописе треба слати путем званичног веб-сајта часописа (www.philologiamediana.com) и путем имејла на две адресе (обавезно обе!): philologiamediana@filfak.ni.ac.rs и aleksandar.novakovic@filfak.ni.ac.rs. Уколико је ауторима једноставније, рукопис могу само послати на наведене адресе, а Уредништво ће радове поставити на платформу. Електронска верзија рукописа шаље се у .doc(x) формату. Уколико аутор(и) у свом раду користи посебне фонтове, у обавези је/су да их достави/-е уз рад.

Уредништво часописа Philologia Mediana

INSTRUCTIONS FOR THE PUBLICATION OF PAPERS

Philologia Mediana publishes original articles from all the fields of literature studies (literature history, theory of literature, methodology of the study of literature, comparative literature) and language studies, research and book reviews. Papers that are already published or offered for publication in a different journal cannot be accepted for publication in *Philologia Mediana*. In case the article was presented at a conference (under the same or a similar title), a special footnote, preferably at the bottom of the first page, should be offered stating the exact details regarding the oral presentation of the paper.

The papers are primarily published in Serbian (Cyrillic), but also in English, Russian, German or French. The paper has to be orthographically, grammatically and stylistically correct. In *Philologia Mediana*, the authors who publish their papers in Serbian should respect the rules of *Pravopis srpskoga jezika* by Mitar Pešikan, Jovan Jerković and Mato Pižurica (Matica Srpska: Novi Sad 2010). Apart from the orthographic norms regulated in the previously mentioned publication, the authors should consider the following:

1. Publication titles (monographs, proceedings, journals, vocabularies, etc.) mentioned in the paper should be given in italics in the language and script of the publication, including both the original text and its translation.
2. It is highly recommended to quote the original text and script. If the quote comes from the translated version of the paper, a special footnote should be offered stating the bibliographical data of the original text.
3. Foreign names are to be transcribed (adjusted to Serbian) according to the rules of *Pravopis srpskoga jezika*; in case a foreign name is quoted for the first time, the brackets should contain the original transcription of the name, except in cases when the name is widely known (for example, Noam Chomsky) or if the original version is the same as in Serbian (for example, Filip F. Fortunatov).
4. In the embedded bibliographical abbreviations (parentheses), the author's surname should be given in capital letters, using exclusively the Latin script. For example: (BELIĆ 1941), (KAROLAK 2004), (VOLF 2006).
5. Quotations from primary (source) literature must also be given in the original language.
6. Citations from secondary literature in a foreign language, depending on the function that they serve, can be given in either their original or translated form; however, a consistent method should be selected and maintained throughout the text.

The paper must contain the following elements: a) name, middle letter, surname, affiliation, b) the title of the paper, c) abstract, d) key words, e) the text of the paper, f) bibliography and sources, g) summary, h) appendix. **The order of the given elements should be respected.**

7. **The author's name, middle letter and surname** are to be given above the title by the left margin in articles; in book reviews, they should be given beneath the text, by the right margin, in italics. The names and surnames of the domestic authors are to be given in its original form, regardless of the language of the paper. The author's affiliation is to be given beneath the author's name, middle letter and surname. Complex organizations should reflect the hierarchy of their structure (for example, University of Niš, Faculty of Philosophy, Serbian and Comparative Literature Department). In case there are more authors, the affiliation of each of the authors should be specified. The author's function and academic title are not to be given.
8. **The author's official or e-mail address** is to be given in a footnote, with an asterisk attached to the author's surname. In case of more authors, only the address of the first author should be given. The title and number of the project within which the article was written, as well as the name of the institution which financed the project, are to be stated in a separate footnote, with two asterisks attached to the author's affiliated institution.
9. **The title (and subtitle) are written with capital letters, centered.** The title of the paper should concisely reflect the content of the paper. It is in the author's own interest **to use the words in the title which are appropriate for indexing and internet search.** If such words are not given in the title, it is desirable to add a subtitle.
10. **The abstract**, which has to be in the language of the paper itself, should concisely present the problem, aim, methodology and results of the scientific research. It is recommended that the abstract should contain 100 – 250 words. The abstract has to be located beneath the title of the paper, with no special title such as *Abstract*, with the left margin indented by 1.5 cm in relation to the text of the paper (that is, in parallel with the first line of the text of the paper).
11. **Key words** are terms or expressions that point to the overall research issues and are limited to ten. It is highly recommended to specify them by relying on special terminological vocabularies, **and it is in the author's own best interest to have more high frequency key words (as that enables an easier internet search).** Key words are to be given in the language that corresponds to the language of the abstract and summary of the paper (without a full stop!). They are to be stated beneath the abstract and beneath the summary with an appropriate title such as *Ključne reči* or *Keywords*, with the left margin parallel to the left margin of the abstract or the summary
12. **Bibliographical parentheses**, as embedded abbreviations within the text that point to the complete bibliographical entry of the quoted work, are to be given at the end of the paper and should contain an open bracket, author's surname, year of publication, page(s) of the citation and closed bracket, for example (IVIĆ 1986: 128) for the bibliographical unit IVIĆ, Pavle. *Srpski narod i njegov jezik*. – 2. izd. Beograd: Srpska književna zadruka, 1986. [orig.] ИВИЋ, Павле. *Српски народ и његов језик*. — 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.

- If several related pages are quoted from the same source, numbers of the first and the last quoted page should be given, connected with a dash, for example (IVIĆ 1986: 128—130), for the bibliographical unit: IVIĆ, Pavle. *Srpski narod i njegov jezik* – 2. izd. Beograd: Srpska književna zadruga, 1986. [orig.] ИВИЋ, Павле. *Српски народ и његов језик*. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.
 - If several unrelated pages are quoted from the same source, the pages should be separated by a comma, for example: (IVIĆ 1986:128, 130), for the bibliographical unit: IVIĆ, Pavle. *Srpski narod i njegov jezik* – 2. izd. Beograd: Srpska književna zadruga, 1986. [orig.] ИВИЋ, Павле. *Српски народ и његов језик*. — 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.
13. If foreign authors are quoted their last name should be transcribed into the language of the text itself, for example Marfi for Murphy, with the transcription given in parenthesis, for example (MURPHY 1974: 95) for the bibliographical unit: MURPHY, James J. *Rhetoric in the Middle Ages: A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance*. Berkley: University of California Press, 1974.
 14. If several studies published by the same author in the same year are quoted, it is necessary to precisely state the specific bibliographical entry using a (lower case) alphabet letter in the parenthesis itself, for example (MURPHY 1974b: 12)
 15. **In the case that a bibliographical source has more than one author**, the surnames of the first two authors are to be given in the parentheses, while the surnames of the other authors are replaced with the abbreviation et al. (IVIĆ, KLAJN et al. 2007) for the bibliographical entry: IVIĆ, Pavle i Ivan KLJAN, Mitar PEŠIKAN, Branislav BRBORIĆ. *Srpski jezički priručnik*. 4. izd. Beograd: Beogradska knjiga, 2007. [orig.] ИВИЋ, Павле и Иван КЛАЈН, Митар ПЕШИКАН, Бранислав БРБОРИЋ. *Српски језички приручник*. Београд: Београдска књига, 2007.
 16. **It is not necessary to give the author's surname** in the parentheses if the context clearly points to the author quoted or paraphrased, for example: “According to Murphy’s research (1974: 207), the first treatise from this field was written by the Benedictine Monk Alberik from Monte Casino in the second half of the XI century.”
 17. If the works of two or more authors are being referred to, information regarding each subsequent work should **be given and separated by a semicolon**, for example (BELIĆ 1958; STEVANOVIĆ 1968).
 18. Names of tables are given above the table itself (in the middle of the page) in the following way:

Table 1 (bold). *Table description (italics)*

19. Names of graphical representations, diagrams etc. are given just below the object itself (center page), in the following way:

Graphical representation (bold). *Graphical representation description (italics)*

20. The footnotes, marked by Arabian numbers (after a punctuation mark, without brackets or a full stop) are to be given at the bottom of the page where the text they refer to is located. They can contain less important details, additional explanations, etc. They are not to be used for the quotation of the bibliographical sources or their paraphrases given in the paper, since bibliographical parentheses serve this function, which, by being related to the bibliography list at the end of the paper, **makes the whole process of tracking the citation in the scientific journals easier.**
21. The cited literature is to be given in a separate section entitled “Works cited” (no quotation marks!). The bibliographical units are to be given in Serbian Latin, and are to be given in a consistent way, in alphabetical order. The bibliographical units originally published in Serbian Cyrillic or in some other script, after being given in an obligatory Serbian Latin script (to which such bibliographical units are to be transliterated), have to be given in their original script in the further text and given examples, with a mark [orig.]. That section is to be used to resolve the bibliographical parentheses which are given in their shortened form in the text. The bibliographical units (references), are to be given in Serbian Latin in alphabetical order based on the surname of the first or the only author as it is given in the parenthesis in the text (see point 12). If the description of the bibliographical unit contains a few lines, all lines except the first one are to be indented 1.5 cm to the right, using the so-called *hanging* paragraph (option Hanging: Paragraph > Indents and Spacing > Indentation > Hanging 1.5 cm).
22. Each bibliographical unit presents a separate paragraph organized in different ways, depending on the type of the quoted source. The bibliographical description of the quoted literature in Philologia Mediana is based on MLA style (Modern Language Association Style – Works Cited), with one slight modification – the title of the particular publication is to be given in italics.

MONOGRAPHIC PUBLICATION

SURNAME, name of the author, and name and surname of the second author. *Title*. Translator, editor, or other kind of authorship. Volume. Place of publication: publisher, year of publication. [orig.]

Example:

BELIĆ, Aleksandar. *O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku: lingvistička ispitivanja*. Book 1. – 2. edit. Beograd: Nolit, 1958. [orig.] БЕЛИЋ, Александар. *О језичкој природи и језичком развитку: лингвистичка испитивања. Књ. 1. – 2. изд. Београд: Нолит, 1958.*

MILETIĆ, Svetozar. *O srpskom pitanju*. Selection and preface Čedomir Popov. Novi Sad: Gradska biblioteka, 2001. [orig.] МИЛЕТИЋ, Светозар. *О српском питању*. Избор и предговор Чедомир Попов. Нови Сад: Градска библиотека, 2001.

PHOTOTYPE PUBLICATION:

SURNAME, name of the author. *Title*. Place of the first publication, year of the first publication. Place of the phototype publication: Publisher, reprint year. [orig.]

Example:

SOLARIĆ, Pavle. *Pominak knjižeski*. Venecija 1810. Inđija: Narodna biblioteka “Dr Đorđe Natošević”, 2003. [orig.] СОЛАРИЋ, Павле. *Поминак књијески*. Венеција 1810. Инђија: Народна библиотека „Др Ђорђе Натошевић”, 2003.

SECONDARY AUTHORSHIP

In Philologia Mediana, the proceedings are to be quoted by their compiler or editor.

SURNAME, name (editor or compiler). *Title*. Place of publication: publisher, year. [orig.]

Example:

RADOVANOVIĆ, Milorad (ed.). *Srpski jezik na kraju veka*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU — Službeni glasnik, 1996. [orig.] РАДОВАНОВИЋ, Милорад (ур.). *Српски језик на крају века*. Београд: Институт за српски језик САНУ — Службени гласник, 1996.

MANUSCRIPTS

SURNAME, name of the author. *Manuscript title* (in case it exists or if it is widely accepted in science). Place: Institution, signature, year. [orig.]

Example:

NIKOLIĆ, Jovan. *Pesmarica*. Temišvar: Archive SANU in Beograd, sign. 8552/264/5, 1780–1783. [orig.] Николић, Јован. *Песмарица*. Темишвар: Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5, 1780–1783.

Manuscripts are to be quoted according to foliation (for example 2a-3b), and not according to pagination, except in the cases when the manuscript has its pagination.

CONTRIBUTIONS IN SERIAL PUBLICATIONS

CONTRIBUTION IN A JOURNAL

SURNAME, name of the author. "Title of the publication." *Title of the journal* vol., issue (year or complete date): pages. [orig.]

Example:

RIBNIKAR, Jara. "Nova stara priča." *Letopis Matice srpske*, book. 473, issue 3 (mart 2004): p. 265–269. [orig.] РИБНИКАР, Јара. „Нова стара прича”. *Летопис Матице српске*, књ. 473, св. 3 (март 2004): стр. 265269.

CONTRIBUTION IN PAPERS

SURNAME, name of the author. "Title of the text." *Title of the papers* date: number of pages. [orig.]

Example:

KLJAKIĆ, Slobodan. "Čerčilov rat zvezda protiv Hitlera." *Politika* 21. 12. 2004: 5. [orig.] КЉАКИЋ, Слободан. „Черчилов рат звезда против Хитлера”. *Политика* 21. 12. 2004: 5.

MONOGRAPHIC ONLINE PUBLICATION

SURNAME, name of the author. *Title of the book*. <Internet address>. Date of downloading. [orig.]

Example:

WELTMAN, K. N. *Augmented Books, knowledge and culture*. <<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/bd/bd.>> 02. 02. 2002.

SERIAL ONLINE PUBLICATION

SURNAME, name of the author. "Title of the text." *Title of the periodical publication*. Date of the periodical publication. Database name. Date of downloading. [orig.]

Example:

TOIT, A. "Teaching Info-preneurship: students' perspective." ASLIB Proceedings February 2000. Proquest. 21. 02. 2000.

ONLINE ENCYCLOPEDIA PUBLICATION

"Title." *Title of the encyclopedia*. <Internet address>. Date of downloading. [orig.]

Example:

"Wilde, Oscar." *Enciklopedia Americana*. <...> 15. 12. 2008.

23. Sources are to be given in a separate section entitled Sources after the section Works Cited, and all the rules valid for the section Works Cited, are to be applied here as well.
24. In the Works Cited section, parentheses are to be given as follows: the surname(s) of the author(s) and the year listed in parenthesis in the same form as given in bibliography. Please, see the following example for texts written in Serbian – Serbian Cyrillic, Serbian Latin, and English, where surnames are listed alphabetically.

Example:

BAŠLAR 2005: BAŠLAR, Gaston. *Poetika prostora*. Čačak, Beograd: Gradac, B. Kukić, 2005.

BELIĆ 1958: BELIĆ, Aleksandar. O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku: lingvistička ispitivanja. Knj. 1. — 2. izd. Beograd: Nolit, 1958. [orig.] Белић, Александар. *О језичкој природи и језичком развитку: лингвистичка испитивања*. Књ. 1. — 2. изд. Београд: Нолит, 1958.

MARFI 1974: MYRPHY, James J. *Rhetoric in the Middle Ages: A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance*. Berkley: University of California Press, 1974.

*NB: The parentheses are to be given in the same manner in the Sources section.

25. **If the cited article has a DOI number, it must be listed.**
26. The summary should not exceed 10% of the text's length. It has to be written in one of the world's languages (English, Russian, German, French). If the author is not able to provide a proper translation, the summary should be written in the language that the original paper is written in, and the Editorial Board of Philologia Mediana will be in charge of providing the translation. If the paper is written in a foreign language, the summary should be written in Serbian, as well. If the author is not able to provide a proper translation in Serbian, the summary should be written in the language that the original paper is written in, and the Editorial Board of Philologia Mediana will be in charge of providing the Serbian translation.
27. The text of the paper for Philologia Mediana requests A4 form (21 x 29,5 cm), with 2.5 cm margins, 1.5 cm indentation of the first row of the new paragraph, and no spacing between the lines. Times New Roman is the required font, 12pt letters, while the abstract, key words and footnotes are to be given in 10pt letter size. The text's length: for studies, articles and papers up to **46000** characters; for book reviews up to **18000** characters

Printed papers should be sent using the official website of the magazine (www.philologiamediana.com) and via e-mail to the following two addresses (it is obligatory to send the paper to both of these addresses!) philologiamediana@filfak.ni.ac.rs and aleksandar.novakovic@filfak.ni.ac.rs. Should the authors find it more convenient, the

papers can be only sent to the given e-mail addresses, and the Editorial Board will upload the papers to the website. The electronic version of the paper is to be sent in doc(x) format. In case the author(s) use special fonts in their papers, they have to send the fonts together with the paper.

Philologia Mediana Editorial Board

INSTRUCTIONS AUX AUTEURS POUR LA RÉDACTION DU MANUSCRIT

1. La revue *Philologia Mediana* publie des articles originaux de tous les domaines des recherches littéraires (histoire, théorie et méthodologie littéraire, littérature générale et comparée) et linguistiques, ainsi que les rapports de recherche et comptes rendus. Les travaux déjà publiés ou soumis à la publication dans une autre revue ne seront pas acceptés pour la publication dans la *Philologia Mediana*.

Les auteurs sont priés d'appliquer impérativement les règles suivantes :

- a) les titres des publications spécifiques (monographies, actes de colloque, revues, dictionnaires, etc.), abordés dans le document, sont mis en italique dans la langue et la lettre de la publication citée, que ce soit l'original ou la traduction ;
- b) de préférence, la citation se fait du texte original en lettre originale. Si l'on cite un ouvrage traduit, il est nécessaire d'en indiquer dans la note en bas de page les données bibliographiques dans l'original ;
- c) à l'intérieur des parenthèses bibliographiques se trouvant dans le corps du texte, le nom de l'auteur est cité uniquement en forme et en lettre du présent document, par ex. (PETROVIĆ 1986) ;
- d) les citations de la littérature primaire doivent être en forme et en lettre du présent document ainsi que dans la langue originale ;
- e) les citations de la littérature secondaire dans la langue étrangère peuvent être dans la langue originale ou traduites en langue du texte, mais une fois la langue choisie, elle est à citer de manière conséquente.

2. **Le manuscrit doit contenir** les éléments suivants : a) prénom de l'auteur, lettre initiale du prénom du père ou de la mère, nom de l'auteur, nom de l'institution où l'auteur travaille et/ou le nom/le nombre du groupe de recherche ou du laboratoire dans le cadre duquel l'auteur travaille, b) titre du manuscrit, c) résumé en français, d) mots-clés, e) texte du manuscrit, f) littérature et sources consultées, g) résumé en serbe (pour les auteurs non serbophones, le résumé sera traduit en serbe par le Comité de rédaction), h) annexes. **Cette disposition des éléments doit être respectée.**

3. **Prénom de l'auteur, lettre initiale du prénom du père ou de la mère et nom de l'auteur** sont imprimés au-dessus du titre près de la marge gauche dans les recherches et les articles. Les noms des auteurs sont cités en forme originale, n'importe la langue du manuscrit. Le titre et le siège de l'institution où l'auteur travaille prennent place au-dessous du nom, de la lettre initiale du prénom du père ou de la mère et du prénom de l'auteur. Les titres des organisations composées devraient refléter la hiérarchie de leur structure (par ex. Université de Niš, Faculté de Philosophie, Département de langue et littérature françaises). S'il y a plusieurs auteurs, il faut annoter l'institution de chacun.

La fonction et le titre de l'auteur ne doivent pas être cités. L'adresse officielle ou/et électronique de l'auteur est donnée en bas de la première page et elle est liée

d'un astérisque au nom de l'auteur. S'ils sont plusieurs, on donne l'adresse du premier auteur. Le titre et le numéro du projet scientifique ou du groupe de recherche ou du laboratoire, à savoir du programme en cadre duquel l'article a apparu, ainsi que le titre de l'institution finançant le projet ou le programme, sont donnés dans la note en bas de page et elle est liée de deux astérisques au titre de l'institution où l'auteur travaille.

4. **Le titre** du manuscrit doit refléter au plus précis et au plus concis le contenu du manuscrit. **C'est dans l'intérêt de l'auteur d'utiliser les mots conformes à l'indexation et à la recherche.** S'il n'y en a pas de tels mots, il est souhaitable de rajouter au titre un sous-titre. **Le titre et le sous-titre sont imprimés au milieu de la page, en lettres majuscules.**
5. **Dans le résumé**, qui est écrit en français, il faut dégager en bref le problème, le but, la méthodologie et les résultats de la recherche scientifique. De préférence, le résumé contient entre 100 et 250 mots. Il prend place au-dessous du titre du manuscrit, sans indice « résumé », de sorte que la marge gauche est mise à la ligne 1,5 cm par rapport au corps du texte (c'est-à-dire elle est ajustée à la première ligne du corps du texte).
6. Les mots-clés sont termes et expressions désignant la problématique entière de la recherche et ils sont 10 au maximum. Il est vivement recommandé de définir les mots-clés en considérant des dictionnaires de spécialité terminologiques et **c'est dans l'intérêt de l'auteur que leur fréquence soit la plus grande possible afin de faciliter le processus de la recherche.** Les mots-clés écrits en français sont mis au-dessous du résumé avec l'indice *Mots-clés*. Les mots-clés rédigés en serbe se trouvent au-dessous du résumé en serbe à la fin de l'article avec l'indice *Кључне речи* ; pour les auteurs non serbophones, le résumé et les mots-clés seront traduits en serbe par le Comité de rédaction. Les mots-clés sont mis de sorte que la marge gauche est ajustée à celle du résumé et sans point à la fin de la suite.
7. **La parenthèse bibliographique** est une abréviation insérée dans le corps du texte référant à la donnée bibliographique complète de l'œuvre citée qui se trouve à la fin du texte. Elle est composée de la parenthèse ouverte, du nom de l'auteur, de l'année de parution de l'œuvre citée, du numéro de la page citée et de la parenthèse fermée. Par ex. (BARTHES 1973 : 67) pour la donnée bibliographique BARTHES, Roland. *Le plaisir du texte*. Paris : Éditions du Seuil, 1973.

Si plusieurs pages voisines d'un ouvrage sont citées, il faut mettre les numéros référant la première et la dernière page citée, avec un tiret entre les deux. Par ex. (BARTHES 1973 : 67–69) pour la donnée bibliographique BARTHES, Roland. *Le plaisir du texte*. Paris : Éditions du Seuil, 1973.

Si plusieurs pages non voisines d'un ouvrage sont citées, le numéro référant les pages citées sont séparés d'une virgule. Par ex. (BARTHES 1973 : 67, 69) pour la donnée bibliographique BARTHES, Roland. *Le plaisir du texte*. Paris : Éditions du Seuil, 1973.

S'il s'agit d'un auteur étranger, il est nécessaire de transcrire son nom dans la langue du manuscrit, par ex. Bakhtine pour Бахтин, et la transcription se donne

également dans les parenthèses, par ex. (BAKHTINE 1978 : 123) pour la donnée bibliographique BAKHTINE, Mikhaïl. M. *Esthétique et théorie du roman*. Paris : Gallimard, 1978.

Si on cite plusieurs études d'un auteur publiées la même année, il est à préciser dans la parenthèse, en mettant une lettre correspondante, de quelle donnée bibliographique de la liste finale il s'agit. Par ex. (BAKHTINE 1978a : 123).

Au cas où la source bibliographique a plus de deux auteurs, dans la parenthèse sont cités les noms des deux premiers auteurs, les noms des autres étant remplacés par l'abréviation *et al.* : (BARTHES, KAYSER *et al.* 1977) pour la donnée bibliographique BARTHES, Roland et Wolfgang KAYSER, Wayne C. BOOTH, Philippe HAMON. *Poétique du récit*. Paris : Éditions du Seuil, 1977.

S'il est évident du contexte qui est l'auteur cité ou paraphrasé, le nom de l'auteur n'est pas cité dans la parenthèse. Par ex. Selon la théorie du texte de Barthes (1973 : 123), tout texte est intertexte, un tissu nouveau de citations révolues.

Si dans la parenthèse on renvoie aux ouvrages de plusieurs auteurs, les données de chacun sont séparées par un point-virgule. Par ex. (BARTHES 1973 ; TODOROV 1968).

Noms des tables sont imprimés directement au-dessus des tables (au milieu de la page) de la façon suivante :

Table 1 (gras). *Présentation tabulaire (italique)*

Noms des présentations graphiques, diagrammes, etc. sont imprimés directement sous l'objet (au milieu de la page) de la façon suivante :

Présentation graphique (gras). *Présentation graphique (italique)*

8. **Les notes** sont marquées en chiffres arabes sans point ni parenthèse et elles prennent place en bas de la page où se trouve la partie du texte à laquelle la note renvoie. Les notes ne contiennent qu'un texte supplémentaire (commentaire) qui contribue à la meilleure compréhension du sujet abordé. Les références bibliographiques ne seront pas citées dans les notes en bas de page étant donné que les parenthèses bibliographiques en servent. Étant liées à la littérature (bibliographie) et aux sources citées à la fin de l'article,

les parenthèses bibliographiques facilitent à suivre la citation dans les revues scientifiques.

9. **La bibliographie** est donnée dans un paragraphe à part intitulé *Bibliographie*. Dans ce paragraphe les parenthèses bibliographiques, mises en abrégé au corps du texte, sont déchiffrées. Les données bibliographiques (les références) sont citées de manière alphabétique suivant le nom du premier ou de l'unique auteur cité dans la parenthèse (voir numéro 11). Si la donnée bibliographique contient plusieurs lignes, elles sont toutes ajustées de 1,5 cm à droite, excepté la première, en appliquant le soi-disant paragraphe « suspendu » (hanging).

Chaque donnée bibliographique doit être écrite en lettre latine, suivie de la donnée identique mais en lettre originale le cas échéant. Exemple pour une donnée écrite en lettre cyrillique :

STEVANOVIĆ 1986 : STEVANOVIĆ, Mihailo. *Savremeni srpskohrvatski jezik. Gramatički sistemi i književnojezička norma II. Sintaksa*. Beograd: Naučna knjiga, 1986. [orig.] СТЕВАНОВИЋ, Михаило. *Савремени српскохрватски језик. Граматички системи и књижевнојезичка норма II. Синтакса*. Београд: Научна књига, 1986.

Exemple pour plusieurs auteurs :

PIPER, ANTONIĆ et al. 2005 : PIPER, Predrag i Ivana ANTONIĆ, Vladislava RUŽIĆ, Sreto TANASIĆ, Ljudmila POPOVIĆ, Branko TOŠOVIĆ. *Sintaksa savremenoga srpskog jezika. Prosta rečenica*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU – Beogradska knjiga – Matica srpska, 2005. [orig.] ПИПЕР, Предраг и Ивана АНТОНИЋ, Владислава РУЖИЋ, Срето ТАНАСИЋ, Људмила ПОПОВИЋ, Бранко ТОШОВИЋ. *Синтакса савременог српског језика. Проста реченица*. Београд: Институт за српски језик САНУ – Београдска књига – Матица српска, 2005.

Chaque donnée bibliographique est un paragraphe à part organisé de manières différentes vu le type de la source citée. *Philologia Mediana* a adopté la manière MLA de la citation bibliographique (*Modern Language Association's Style – Works cited*) avec telle modification que les titres des publications séparées sont mis en italique.

Exemples d'une telle citation :

Pour une monographie :

NOM, prénom de l'auteur et prénom et NOM du second auteur. *Titre du livre*. Donnée sur le nom du traducteur, du rédacteur ou d'autres auteurs le cas échéant. Donnée sur l'édition ou le nombre de tomes. Lieu de l'édition : Éditeur, année de parution.

Exemples :

BARTHES, Roland. *Le plaisir du texte*. Paris : Éditions du Seuil, 1973.

LAMARTINE, Alphonse. *Voyage en Orient*. Édition présentée, établie et annotée par Sophie Basch. Paris : Gallimard, 2011.

DUCROT, Oswald et Tzvetan TODOROV. *Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage*. Paris : Seuil, 1972.

Édition phototype :

NOM, prénom de l'auteur. *Titre du livre*. Lieu de la première édition, année de parution de la première édition. Lieu de la réédition phototype : éditeur, année de parution de la réédition.

Exemple :

DIMITRIYÉVITCH, Yéléna Y. *Une vision*. Paris, 1936. Beograd : Ana Stjelja, 2016.

Paternité secondaire :

Les *Actes du Colloque* sont désignés suivant le nom du directeur ou rédacteur en chef. NOM, prénom du directeur ou rédacteur. *Titre du livre*. Lieu de l'édition : Éditeur, année de parution.

Exemple :

STANKOVIĆ, Selena et Nermin VUČELJ (dir.). *Les Études françaises aujourd'hui (2015) : Tradition et modernité*. Niš : Faculté de Philosophie, 2016.

Manuscrits :

NOM, prénom de l'auteur. *Titre du manuscrit* (s'il existe ou s'il est déjà intitulé et notoire dans la science). Lieu d'apparition : Institution où il se trouve, signature, année de parution.

Exemple :

DIMITRIYÉVITCH, Yéléna Y. *Au soleil couchant*. Beograd : Bibliothèque nationale de Serbie, sign. P 544, 1926–1932.

Les manuscrits sont cités suivant la foliation (ex. 2a–3b) et non la pagination, sauf si le manuscrit est déjà numéroté.

Contributions dans la périodique :

Contribution dans une revue :

NOM, prénom de l'auteur. « Titre du texte dans la revue ». *Titre de la revue* numéro du cahier ou du tome (l'année ou la date complète) : pages que le texte contient.

Exemple :

ĐURIĆ, Vladimir. « L'évolution d'un symbole : le 'cygne' dans la poésie de Sully Prudhomme, Baudelaire et Mallarmé ». *Philologia Mediana* n° 10 (2018) : 349–362.

Contribution dans les journaux :

NOM, prénom de l'auteur. « Titre du texte ». *Titre des journaux* date : numéro(s) de(s) page(s).

Exemple :

KRISTEVA, Julia. « Le Polylogue ». *Le Monde* 25. 11. 1976 : 8.

Pour citer les documents téléchargés de l'internet :

Monographie disponible en ligne :

NOM, prénom de l'auteur. *Titre du livre*. <adresse du site internet>. Date du téléchargement.

Exemple :

VELTMAN, K. N. *Augmented Books, knowledge and culture*. <<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/bd/bd>> 02. 02. 2002.

Contribution dans le périodique disponible en ligne :

NOM, prénom de l'auteur. « Titre du texte ». *Titre de la publication périodique*. Date de la publication périodique. Titre de la base de données. Date du téléchargement.

Exemple :

TOIT, A. « Teaching Info-preneurship: students' perspective. » *ASLIB Proceedings* February 2000. Proquest. 21. 02. 2000.

Contribution dans une encyclopédie disponible en ligne :

« Titre de l'entrée ». *Titre de l'encyclopédie*. <adresse du site internet>. Date du téléchargement.

Exemple : « Wilde, Oscar. » *Encyclopédie Larousse*. <<http://www.larousse.fr/encyclopedia/rechercher?q=wilde%2C+oscar&t=>>> 15. 12. 2008.

10. Les sources sont données sous titre *Sources* dans le paragraphe séparé suivant celui de la Bibliographie et respectant les mêmes principes de citation appliqués dans la *Bibliographie*.

11. Dans le paragraphe *Bibliographie* les parenthèses sont déchiffrées de sorte que le nom de l'auteur et l'année de parution sont placés en tête et en même forme qui a été déjà citée dans la parenthèse dans le corps du texte :

BAKHTINE 1978 : BAKHTINE, Mikhaïl. M. *Esthétique et théorie du roman*. Paris : Gallimard, 1978.

MYRPHY 1974 : MYRPHY, James J. *Rhetoric in the Middle Ages : A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance*. Berkley : University of California Press, 1974.

* Les parenthèses s'écrivent de la même manière dans le paragraphe *Sources*.

12. Si l'article cité a un numéro DOI, il doit être répertorié.

13. Le résumé à la fin ne doit pas dépasser 10% de longueur du texte et il est rédigé en serbe. Si l'auteur n'est pas en état de le rédiger en serbe, il peut le faire dans la langue de l'article et c'est le Comité de rédaction qui en fera la traduction.
14. Le corps du texte est rédigé de manière électronique, sous format du papier A4 (21 x 29,5 cm) aux marges 2,5 cm, avec le retrait de première ligne du nouveau paragraphe de 1,5 cm et sans interligne (interlinéa : Single). Le texte doit être au style Times New Roman, taille 12 pt, alors que le résumé, les mots-clés et les notes en bas de page sont à la taille 10 pt. Longueur du texte : l'ensemble du manuscrit comprendra

 signes maximum, espaces comprises ; pour les comptes rendus

 signes maximum, espaces comprises.

Les manuscrits sont à envoyer à deux adresses suivantes : philologiamediana@filfak.ni.ac.rs et aleksandar.novakovic@filfak.ni.ac.rs. La version électronique du manuscrit doit être en format .doc(x). Si des polices de caractères spéciales ont été utilisées dans le texte, il est nécessaire de les fournir avec le texte.

Comité de rédaction de *Philologia Mediana*

ИНСТРУКЦИЯ АВТОРАМ ПО ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЬИ

Журнал под названием *Philologia Mediana* публикует оригинальные работы из всех областей исследования литературы (истории литературы, теории литературы, методологии изучения литературы, сопоставительные связи), языка и других лингвистических материалов. Доклады, которые уже были опубликованы или предложены для публикации в другом издании, не могут быть приняты к публикации в *Philologia Mediana*. Если работа была представлена на научной конференции в виде устного сообщения (с таким или схожим названием), это должно быть указано в отдельной сноске, как правило, в нижней части первой страницы статьи.

Статьи публикуются на сербском литературном языке, на кириллице, а кроме того, и на английском, французском, русском или немецком языках. Рукопись должна быть оформлена в соответствии с орфографическими правилами, в грамматическом и стилистическом плане корректной. В данном журнале, относительно работ на сербском языке применяются нормы *Орфографии сербского языка* Митра Пешикана, Йована Ерковича и Мата Пижурицы (Матица сербская: Новый Сад 2010). Наряду с установленными правилами правописания, авторы в процессе подготовки рукописи к печати должны придерживаться и следующего:

1. Названия отдельных публикаций (монографий, сборников, журналов, словарей и т.д.), упомянутых в статье, выделяются курсивом в языке и на письме, в котором цитируемая публикация опубликована, будь то в оригинале или в переводе.
2. Является желательным цитирование по оригинальному тексту и письме. Если цитируется переведенная работа, то необходимо сделать соответствующую пометку и в ней указать библиографические сведения об оригинале.
3. Иностранные имена транскрибируются (в соответствии с нормами сербского языка) согласно правил *Орфографии сербского языка*, а когда иностранное имя впервые указывается, в скобках дается оригинальная запись, кроме случаев когда имя широко известно (например, Ноам Чомски), либо пишется так же, как и на сербском (например, Филип Ф. Фортунатов).
4. Во внутритекстовых библиографических ссылках в сокращенном виде (парантезах) фамилия автора указывается в первоначальном виде и письме, исключительно латинскими буквами. Пример: (BELIĆ 1941), (KAROLAK 2004), (VOLF 2006).
5. Цитаты из первичной литературы должны быть приведены (и) на языке оригинала.
6. Цитаты из работ на иностранном языке, в зависимости от функции которую выполняют, можно привести на языке оригинала или в переводе, но надо последовательно придерживаться выбранного способа цитирования.

Рукопись должна иметь следующие элементы: а) имя, отчество, фамилия, название учреждения, в котором работает автор, б) название работы, в) абстракт, г) ключевые слова, д) текст работы, е) литературу и ссылки, ж) резюме, з) приложения. **Последовательность расположения этих элементов должна соблюдаться.**

7. **Имя, отчество и фамилия автора** в исследованиях и статьях печатается над заголовком на левом поле, а в обзорах ниже текста работы на правом поле, выделены курсивом. Имена и фамилии местных авторов всегда упоминаются в первоначальном виде, независимо от языка работы. Название и адрес учреждения, в котором работает автор печатается ниже имени, отчества и фамилии автора. Сложные названия учреждений надо писать, учитывая иерархическую структуру их элементов (например: Университет в Нише, Философский факультет, Кафедра сербского языка). Если работа является соавторской, следует отметить названия учреждений в которых работает каждый из авторов. Ученая степень и позиция автора не указываются.
8. **Официальный адрес и / или адрес электронной почты автора** дается постранично, ссылкой в виде звездочки, связанной с фамилией автора. Если авторов более одного, указывается только адрес первого автора. Название и номер проекта, или название программы, в рамках которой статья возникла, и название учреждения, которое финансирует проект или программу, указываются в виде отдельной ссылки, двумя звездочками связанной с названием учреждения, в котором работает автор.
9. **Заглавие (и подзаголовок) доклада пишется в середине страницы.** Оно должно наиболее точно и сжато отражать содержание работы. В интересе авторов пользоваться словами, пригодными для обозначения и поиска. Если такие слова отсутствуют в заглавии, желательно добавить к заглавию подзаголовок.
10. **В аннотации**, которая должна быть написана на языке доклада, необходимо сжато изложить проблемы, цели, методологию и результаты научного исследования. Рекомендуется объем аннотации от 100 до 250 слов. Аннотация ставится под заглавием доклада, без обозначения *Аннотация*, следующим образом: отступ левого поля составляет 1,5 см по отношению к главному тексту (т. е., поле соответствует отступу первой строки главного текста).
11. Ключевые слова являются терминами или выражениями, указывающими на всю проблематику исследования, и не следует приводить их более десяти. Рекомендуется определять их с опорой на специальные терминологические словари, **и в интересе авторов подобрать ключевые слова с как можно большей частотностью (в соответствии с возможностью более удобного поиска).** Ключевые слова приводятся на языке, на котором написана аннотации, и на

- языке на котором написано резюме доклада (без точки в конце строки!) Ключевые слова приводятся под аннотацией и под резюме соответствующим обозначением *Ключевые слова*, т.е. *Keywords* и т.п., таким образом, что их левое поле выравнивается с левым полем аннотации, т.е., резюме.
12. Библиографические указатели, как вложенные сокращения в тексте, направляющие на полные библиографические данные о цитирующемся произведении, которые приводятся в конце доклада, состоят из раскрытой скобки, фамилии автора, года публикации цитирующейся работы, а также и номера страницы на которой размещен цитируемый текст, и закрытой скобки; пример: (IVIĆ 1986: 128) для библиографической единицы: IVIĆ, Pavle. *Srpski narod i njegov jezik*. – 2. изд. Beograd: Srpska književna zadruga, 1986. [orig.] ИВИЋ, Павле. *Српски народ и његов језик*. – 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.
 - Если цитируются несколько соседних страниц одного и того же произведения, приводятся номера, относящиеся к первой и последней цитирующейся странице, и между ними ставится дефис, например: (IVIĆ 1986: 128—130), для библиографической единицы: IVIĆ, Pavle. *Srpski narod i njegov jezik*. – 2. изд. Beograd: Srpska književna zadruga, 1986. [orig.] ИВИЋ, Павле. *Српски народ и његов језик*. — 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.
 - Если цитируются две или больше не соседних страниц той же статьи, цифры относящиеся к соответствующим страницам отделяются запятой, пример: (IVIĆ 1986:128, 130) для библиографической единицы: IVIĆ, Pavle. *Srpski narod i njegov jezik*. – 2. изд. Beograd: Srpska književna zadruga, 1986. [orig.] ИВИЋ, Павле. *Српски народ и његов језик*. — 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.
 13. Если речь идет об иностранном авторе, фамилию вне скобок нужно транскрибировать на язык, на котором основной текст статьи, например Marfi za Murphy, но транскрипцию нужно сделать и в парантезе, напр. (MARFI 1974: 95) для библиографической единицы: MURPHY, James J. *Rhetoric in the Middle Ages: A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance*. Berkley: University of California Press, 1974.
 14. Когда в работе упоминается несколько статей, опубликованных автором в одном и том же году, в парантезе соответствующей (строчной) буквой нужно уточнить, о какой библиографической ссылке из целостного списка литературы, идет речь; пример: (MARFI 1974b: 12).
 15. Если библиографический источник имеет несколько авторов, в скобках приводятся фамилии первых двух авторов, а вместо фамилий остальных авторов надо писать и др.: (IVIĆ, KLAJN i dr. 2007) для библиографической единицы: IVIĆ, Pavle i Ivan KLAJN, Mitar PEŠIKAN, Branislav BRBORIĆ. *Srpski jezički priručnik*. Beograd:

Beogradska knjiga, 2007. [orig] ИВИЋ, Павле и Иван КЛАЈН, Митар ПЕШИКАН. Бранислав БРБОРИЋ. *Српски језички приручник*.

- или парафразируются; пример: „По истраживању Мерфи (1974: 207), први сачувањи трактат из ове области написао бенидиктинци Алберик из Монте Касино во другој половини XI века”.
17. Ако у скобама указује на радове два или више аутора, подаци о свим наредњим чланцима **потребно одвајају тачком и замином**; пример: (BELIĆ 1958; STEVANović 1968).
18. Називи таблица пишу се изнад њих (у средини стране), наредњим обликом:

Таблица 1 (дебел). *Таблични облик (курзив)*

19. Називи графичких слика, дијаграма и сл. пишу се испод објекта (у средини стране), наредњим обликом:

Графичко сликање 1 (дебел). *Графичко сликање сликање (курзив)*

20. Подстрочне напомене, означене арабским бројевима (након знака препинка, без тачке или скоба), дају се на крају стране, на којој налази се део текста, коме напомена се односи. У њима се наводе мање важне информације, додатна објашњења и сл. Напомене не користе се за подношење библиографских извора цитата или парафраза, који се дају у главном тексту, јер за то служе заграда, линкови, путем којих, **полако је пратити за цитатима у научним списанима**.
21. Цитирана литература наводи се у посебној одељци, означеној као „Цитирана литература” (без наводних знакова!). Библиографске јединице (линкови) наводе се наредњим у алфавитном поретку латиницом. Линкови, првобитно објављени кирилицом или другим шрифтом, морају бити наведени у њиховом оригиналном облику,

после необходимого латинского формата. В этом разделе описываются внутритекстовые библиографические ссылки, в работе приведённые в сокращённой форме. Библиографические единицы (ссылки) приводятся в алфавитном порядке или латиницей по фамилии первого или единственного автора, упомянутой в ссылке в тексте (смотрите точку 12). Если описание библиографической единицы занимает несколько строк, все строки, кроме первой сдвигаются вправо на 1,5 см, образуя так называемый „висящий” параграф (раздел Hanging: Paragraph > Indents and Spacing > Indentation > Hanging 1,5 cm).

22. Каждая библиографическая единица представляет собой абзац, организованный по-разному, в зависимости от вида цитируемого источника. В *Philologia Mediana* в библиографическом описании цитируемой литературы применяется стиль библиографического цитирования MLA (Modern Language Association's Style – Works cited), с тем отличием, что заглавие отдельной публикации приводится курсивом.

МОНОГРАФИЯ

ФАМИЛИЯ, имя автора, имя и ФАМИЛИЯ соавтора. *Название книги*. Сведения о переводчике, составителе или каком-либо другом виде авторства. Сведения об издании или количестве томов. Место издания: издатель, год издания. [orig] ФАМИЛИЯ, имя автора, имя и ФАМИЛИЯ соавтора. *Название книги*. Сведения о переводчике, составителе или каком-либо другом виде авторства. Сведения об издании или количестве томов. Место издания: издатель, год издания.

Пример:

BELIĆ, Aleksandar. *O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku: lingvistička ispitivanja*. Knj. 1. – 2. izd. Beograd: Nolit, 1958. [orig.] БЕЛИЋ, Александар. *О језичкој природи и језичком развитку: лингвистичка испитивања*. Књ. 1. – 2. изд. Београд: Нолит, 1958.

MILETIĆ, Svetozar. *O srpskom pitanju*. Izbor i predgovor Čedomir Popov. Novi Sad: Gradska biblioteka, 2001. [orig.] МИЛЕТИЋ, Светозар. *О српском питању*. Избор и предговор Чедомир Попов. Нови Сад: Градска библиотека, 2001.

ФОТОТИПИЧЕСКОЕ ИЗДАНИЕ

ФАМИЛИЯ, имя автора. *Название книги*. Место первого издания, год первого издания. Место повторного, фототипического издания: издатель, год репринтного издания. [orig] ФАМИЛИЯ, имя автора. *Название книги*. Место первого издания, год первого издания. Место повторного, фототипического издания: издатель, год репринтного издания.

Пример:

SOLARIĆ, Pavle. *Pominak knjižeski*. Venecija 1810. Inđija: Narodna biblioteka „Dr Đorđe Natošević”, 2003. [orig.] СОЛАРИЋ, Павле. *Поминак књижески*. Венеција 1810. Инђија: Народна библиотека „Др Ђорђе Натосевић”, 2003.

ВТОРИЧНОЕ АВТОРСТВО

В журнале *Philologia Mediana* сборники научных работ описываются по имени редактора или составителя.

ФАМИЛИЯ, имя редактора (или составителя). *Название работы*. Место издания: издательство, год издания. [orig.] ФАМИЛИЯ, имя редактора (или составителя). *Название работы*. Место издания: издательство, год издания.

Пример:

RADOVANOVIĆ, Milorad (ur.). *Srpski jezik na kraju veka*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU — Službeni glasnik, 1996. [orig.] РАДОВАНОВИЋ, Милорад (ур.). *Српски језик на крају века*. Београд: Институт за српски језик САНУ — Службени гласник, 1996.

РУКОПИСНЫЙ МАТЕРИАЛ

ФАМИЛИЯ, имя автора. *Название рукописи* (если имеется, или если она получила название, признанное в научных кругах). Место создания: учреждение, в котором она находится, сигнатура, год создания. [orig.] ФАМИЛИЯ, имя автора. *Название рукописи* (если имеется, или если она получила название, признанное в научных кругах). Место создания: учреждение, в котором она находится, сигнатура, год создания.

Пример:

NIKOLIĆ, Jovan. *Pesmarica*. Temišvar: Arhiv SANU u Beogradu, sign. 8552/264/5, 1780–1783. [orig.] НИКОЛИЋ, Јован. *Песмарица*. Темишвар: Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5, 1780–1783.

Рукописи цитируются посредством фолиации (например, 2а–3б), а не посредством пагинации, исключая случаи, когда рукопись пагинирована.

НАУЧНАЯ СТАТЬЯ В ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПУБЛИКАЦИИ

НАУЧНАЯ СТАТЬЯ ОПУБЛИКОВАННАЯ В СБОРНИКЕ

ФАМИЛИЯ, имя автора. „Название статьи.“ Название сборника, номер тетради или тома (год, или полная дата): первая и последняя страницы статьи. [orig.] ФАМИЛИЯ, имя автора. „Название статьи.“ Название сборника, номер тетради или тома (год, или полная дата): первая и последняя страницы статьи.

Пример:

RIBNIKAR, Jara. „Nova stara priča”. *Letopis Matice srpske*, knj. 473, sv. 3 (mart 2004): str. 265–269. [orig.] РИБНИКАР, Јара. „Нова стара прича”. *Летопис Матице српске*, књ. 473, св. 3 (март 2004): стр. 265–269.

НАУЧНАЯ СТАТЬЯ ОПУБЛИКОВАННАЯ В ГАЗЕТАХ

ФАМИЛИЯ, имя автора. „Название статьи”. *Название газеты* дата: количество страниц. [orig.] ФАМИЛИЯ, имя автора. „Название статьи”. *Название газеты* дата: количество страниц.

Пример:

KLJAKIĆ, Slobodan. „Čerčilov rat zvezda protiv Hitlera”. *Politika* 21. 12. 2004: 5. [orig.] КЉАКИЋ, Слободан. „Черчиллов рат звезда против Хитлера”. *Политика* 21. 12. 2004: 5.

МОНОГРАФИЈА ДОСТУПНА ОНЛАЈН

ФАМИЛИЈА, имя автора. *Название книги*. Дата скачивания. [orig.] ФАМИЛИЈА, имя автора. *Название книги*. Дата скачивания/доступа.

Пример:

VELTMAN, K. N. *Augmented Books, knowledge and culture*. <<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/bd/bd.>> 02. 02. 2002.

НАУЧНАЯ СТАТЬЯ В ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПУБЛИКАЦИИ ДОСТУПНА ОНЛАЈН

ФАМИЛИЈА, имя автора. „Название текста”. *Название периодической публикации*. Дата периодической публикации. Название базы данных. Дата скачивания. [orig.] ФАМИЛИЈА, имя автора. „Название текста”. *Название периодической публикации*. Дата периодической публикации. Название базы данных. Дата скачивания.

Пример:

Toit, A. „Teaching Info-preneurship: students’ perspective”. *ASLIB Proceedings* February 2000. Proquest. 21. 02. 2000.

НАУЧНАЯ СТАТЬЯ В ЭНЦИКЛОПЕДИИ ДОСТУПНА ОНЛАЈН

„Название словарной статьи”. Название энциклопедии. Дата скачивания. [orig.] „Название словарной статьи”. Название энциклопедии. Дата скачивания.

Пример:

„Wilde, Oscar”. *Enciklopedia Americana*. <...> 15. 12. 2008.

23. Список источников дается в отдельном заголовке под названием *Источники* после заголовка *Список цитированной литературы*, теми же принципами библиографического описания, применяемыми в заголовке *Список цитированной литературы*.
24. В разделе *Список цитированной литературы* парантезы объясняются так, что в начале стоит фамилия(и) и год из парантезы в том же виде, в каком они представлены в парантезе. Приводим примеры текстов написанных на сербском языке кириллицей, латиницей и

на английском языке, причем фамилии приводятся по алфавитному порядку.

Пример:

BAŠLAR 2005: BAŠLAR, Gaston. *Poetika prostora*. Čačak, Beograd: Gradac, B. Kukić, 2005.

BELIĆ 1958: BELIĆ, Aleksandar. O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku: lingvistička ispitivanja. Knj. 1. — 2. izd. Beograd: Nolit, 1958. [orig.] БЕЛИЋ, Александар. *О језичкој природи и језичком развитку: лингвистичка испитивања*. Књ. 1. — 2. изд. Београд: Нолит, 1958.

MARFI 1974: MYRPHY, James J. *Rhetoric in the Middle Ages: A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance*. Berkley: University of California Press, 1974.

*Примечание: Тем же образом объясняются и парантезы в разделе *Источники*.

25. Если статья в номере DOI, она будет в репертуаре.

26. Резюме должно иметь объем не более 10% самой статьи и быть составлено на одном из мировых языках (английском, русском, немецком, французском). Если автор не может обеспечить качественный перевод, то он должен написать резюме на языке статьи, а редакция *Philologia Mediana* обеспечит перевод. Если статья написана на иностранном языке, резюме должно быть написано и на сербском языке. Если у автора нет возможности обеспечить качественный перевод, то он должен написать резюме на языке статьи, а редакция обеспечит превод на сербский язык.

27. Файл, содержащий текст статьи, за сборник *Philologia Mediana* должен быть подготовлен в редакторе *Microsoft Word* на бумаге размера A4 (21 x 29,5 см), поля: по 2,5 см с каждой стороны, с отступами первых строк абзацев на 1.5 см, без промежутков между колонками. Текст должен набираться шрифтом Times New Roman, 12 пунктов, а ключевые слова и сноски 10 пунктов. Объем текста: обзоры, статьи, доклады не более 46000 знаков (с промежутками); приказы не более 18000 знаков (с промежутками).

Напечатанную рукопись направлять по адресу официального веб-сайта журнала (www.philologiamediana.com) и направлением по двумя адресам (обязательно!): philologiamediana@filfak.ni.ac.rs и aleksandar.novakovic@filfak.ni.ac.rs. Если авторам удобнее, могут просто отправить статьи по приведенным адресам, а Редакция поставит их на платформу. Электронная версия статьи отправляется в форме .doc(x). Если авторы пользуются особым видом шрифта, тогда должны добавить их к статье.

Редакция журнала *Philologia Mediana*

PHILOLOGIA MEDIANA

Journal of Philological Studies
Faculty of Philosophy, University of Niš
Niš, XV/15 (2023)

Publisher

FACULTY OF PHILOSOPHY
UNIVERSITY OF NIŠ

For the Publisher

Natalija Jovanović, PhD, Dean

Publishing Unit Coordinator

Sanja Ignjatović, PhD, Vice-Dean for Science and Research

Proofreading

Authors

Technical Editorial Office

Darko Jovanović (Cover Design)
Aleksandar M. Novaković (Technical Editing)
Irena Veljković (Digital Publishing)

Format

17 x 24 cm

Print run

50

Press

SCERO PRINT

Niš, 2023

ISSN 1821-3332

PHILOLOGIA MEDIANA

Часопис за филолошке науке
Филозофског факултета Универзитета у Нишу
Ниш, XV/15 (2023)

Издавач

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
УНИВЕРЗИТЕТА У НИШУ

За издавача

Проф. др Наталија Јовановић, декан

Координатор Издавачког центра

Доц. др Сања Игњатовић, продекан за научноистраживачки рад

Лектура

Ауторска

Техничко уредништво

Дарко Јовановић (Дизајн корице)
Александар М. Новаковић (Прелом)
Ирена Вељковић (Дигитализација)

Тираж

50 примерака

Формат

17 x 24 cm

Штампарија

SCERO PRINT

Ниш, 2023.

ISSN 1821-3332

CIP – Каталогизација у публикацији

Народна библиотека Србије, Београд

82

PHILOLOGIA Mediana : часопис за филолошке науке

=journal of Philological Studies / главни уредник

Горан Максимовић. - Год. 1, бр. 1 (2009)- . - Ниш

: Филозофски факултет, 2009- (Ниш : Scero print). - 24 cm

Годишње. - Друго издање на другом медијуму

: Philologia Mediana (Online) = ISSN 2620-2794

ISSN 1821-3332 = Philologia Mediana

COBISS.SR-ID 171242508